
स्व० पुण्यश्लोका माता मूर्तिदेवीकी पवित्र स्मृतिमें तत्सुपुत्र साहू शान्तिप्रसादजी द्वारा

संस्थापित

भारतीय ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन ग्रन्थमाला

इस ग्रन्थमालाके अन्तर्गत प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, हिन्दी, कन्नड़, तमिल आदि प्राचीन भाषाओंमें उपलब्ध आगमिक, दार्शनिक, पौराणिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक आदि विविध-विषयक जैन-साहित्यका अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन तथा उसका मूल और यथासम्भव अनुवाद आदिके साथ प्रकाशन हो रहा है। जैन मण्डारोंकी सूचियाँ, शिलालेख-संग्रह, विशिष्ट विद्वानोंके अध्ययन-ग्रन्थ और लोकहितकारी जैन-साहित्य ग्रन्थ भी इसी ग्रन्थमालामें प्रकाशित हो रहे हैं।

ग्रन्थमाला सम्पादक

डॉ. हीरालाल जैन, एम. ए., डी. लिट्.
डॉ. आ. ने. उपाध्ये, एम. ए., डी. लिट्.

प्रकाशक

भारतीय ज्ञानपीठ

प्रधान कार्यालय : बी/४५-४७, कनॉट प्लेस, नयी दिल्ली

प्रकाशन कार्यालय : दुर्गाकुण्ड मार्ग, वाराणसी

मुद्रक . सन्मति मुद्रणालय, दुर्गाकुण्ड मार्ग, वाराणसी

स्थापना : फाल्गुन कृष्ण ९, वीर नि० २४७०, विक्रम सं० २०००, १८ फरवरी १९४४

सर्वाधिकार सुरक्षित

स्व० मूर्तिदेवी, मातेश्वरी सेठ शान्तिप्रसाद जैन

GENERAL EDITORIAL

SANSKRIT : ITS CAPACITY FOR MEANINGS—The Sanskrit language has a fertile potentiality : therein an expression can convey more than one meaning. First, the same word, a root or a noun, possesses different meanings which can be correctly ascertained from the context. Such terms are collected in Sanskrit lexicons called *anekārtha* - or *nānārtha-kośas*, etc. Secondly, a long expression can be split up by different grouping of syllables giving rise to different words and meanings. Thirdly, a compound expression can be differently analysed, and the meaning is changed according to the relation between constituent words indicated.

It was a part of the initial equipments, which went to make a Sanskrit poet, that he was required to commit to memory the lexicon (*kośa* of words) and grammar (the *sūtras* of it). The poetic ingenuity, so trained, could easily take advantage of this nature of Sanskrit. Inevitably, this tendency is as old as the use of Sanskrit : that is how and why the accent indicated the correct relation between the members of the compound expression *Indra-śatru*. It is this aspect of Sanskrit language that gave rise to *double entendres* or *ślesa* and the use of twisted expression or *vakrokti* which were looked upon as poetic embellishments when sparingly and effectively used by gifted authors like Subandhu and Bāna. Highly trained talent and laborious effort of certain poets have strained this potentiality of Sanskrit to an extravagant extent, and the result is well seen in what are known as *samdhāna-kāvya*s (*samdhāna*, target of interpretation or meaning). Kavirāja has rightly observed this in his *Rāghava-Pāndavīya* (I. 37-8), *Kāvya-mālā*, 62, Bombay 1897 :

प्रायः प्रकरणैक्येन विशेषणविशेष्ययोः ।
परिवृत्या क्वचित्तद्वहुपमानोपमानयोः ॥
क्वचित्पदैश्च नानार्थैः क्वचिद्वक्रोक्तिभङ्गिभिः ।
विधास्यते मया काव्यं श्रीरामायणभारतम् ॥

As the account runs, when Akbar camped in Lahore on way to Kashmir, in 1592 A D, Jinacandrasūri attended his learned assembly on invitation. 'There Samayasundara (one of his pupils) read out to the Emperor a work (*astalaksārthī granthab*) composed by him. It was *Astalaksī*. He explained to the Emperor that there was in it a short sentence consisting of three simple Sanskrit words, *rājāno dadate saukhyam*, which could be interpreted in eight hundred thousand ways' This work is available and already printed and published (See Intro p 13, of the *Bhānucandraganīcarita*, ed. M D DESAI, Singhi Jaina Series, No 15, Bombay 1941) There are instances of single verses, *śatārthī* as they are called, yielding one hundred meanings, for instance one composed by Somaprabha, A.D. 1177-79 (M. WINTERNITZ *H(istory) of I(ndian) L(iterature)*, II, p 573, see also H. D. VELANKAR · *J(ainaratna) K(ośa)*, Poona 1944, p. 371)

The *samdhāna-kāvya*s.—1) Hemacandra (1089-1172 A D), whose *Dvyāśraya-kāvya*s, both in Sanskrit and Prākṛit, are well known, is said to have composed a *Sapta-samdhāna-mahākāvya* (see JK, p. 416), but so far it has not come to light. There is another *Kāvya* of this very name composed by Meghavijayaganī (A D 1703). It is a small poem in nine cantos. Every verse of it is capable of seven interpretations, referring to five Jinas

and Rāma and Kṛṣṇa It is published in the Jaina Vividha Śāhitya Śāstramālā, 3, Benares 1917 11) There is a *Pañca-sambhāna-kāvya* of Kavī Śāntirāja with the *svopajña* commentary Two Mss are reported from the Jaina Matha at Karkal (S K) So far it is not published (see *K(annada) P(rāntīya) T(ādapatrīya) G(ānthisūci)*, Benares 1948, p 291) 111) The *Rāghava-Pāndava-Yādavīya* (WINTERNITZ HIL, III, 1, p 83) of Cidambara is a *Trisambhāna-kāvya* each stanza permits of three interpretations, one pertaining to the *Rāmāyana*, the second to the *Mahābhārata* and the third to the *Bhāgavata-purāna*

DVISAMDHĀNA, MORE POPULAR The Dvisambhāna type is comparatively more popular, and we know a few specimens of the same 1) The *Nemināthacarita* is a *dvi-sambhāna-kāvya* in Sanskrit giving simultaneously the life of Rsabha and Nemi Jinas It was composed by Sūrācārya, pupil of Dronācārya, during the reign of Bhoja of Dhārā, in A D 1033 (see JK, p 216) 11) The epic *Rāmapālacarita* is composed by Sandhākara Nandi Every stanza of it has two meanings one relates to the hero Rāma and the other to king Rāmapāla who ruled over Bengal in the 11th century A D (WINTERNITZ HIL, III, 1, p 82) 111) The *Nābhaya-Nemikāvya* (c first quarter of the 12th century A D), with the *svopajña-tīkā* is a *dvisambhāna-kāvya* Its author is Hemacandrasūri, pupil of Ajitadeva, pupil of Muncandra It was corrected by the poet Śrīpāla who was a contemporary of kings Siddharāja and Kumārapāla It describes the career of two Jinas, Rsabha and Nemi 1v) The *Rāghava-Pāndavīya* of Kavirāja, styled Sūri or Pandita, whose real name was perhaps Mādhava Bhatta, is a *dvisambhāna-kāvya* It narrates simultaneously the tales of the *Rāmāyana* and *Mahābhārata* He had his patron in Kāmadeva of the Kādamba family from Jayantīpura (1182-97 A D) whom he has praised lavishly (I 13 ff) He compares him (I 18) with Muñja of Dhārā (973-95 A D) He is to be assigned to the last quarter of the 12th century A D v) The *Rāghava-Naisadhīya* of Haradatta, whose date is not definite, has its stanzas so composed that each one has two meanings one relating to Rāma and the other to Nala There are some other works of this category vi) The *Yādava-Rāghavīya* of Venkatādhvarin, which tells the story of Rāma, but when read backwards gives Kṛṣṇa's tale vii) The *Pārvatī-Rukminīya* presents the stories of two marriages of Śiva and Pārvatī and of Kṛṣṇa and Rukminī (WINTERNITZ HIL, III, 1, p 83)

THE DVISAMDHĀNA OF DHANAMJAYA —1) Mss and Commentaries The *Dvisambhānam* (DS), *Dvisambhāna-kāvya*, also called *Rāghava-Pāndavīya* (RP) of Dhanamjaya is perhaps one of the oldest, if not the oldest available *dvisambhāna*, a term which must have been quite in vogue by the time of Dhanamjaya The Mss of it are available in plenty (JK, p 185, KPTG, pp 131-2) Some commentaries on this work also are reported 1) *Padakaumudī*, by Nemicandra, pupil of Devānandi who was a disciple of Vinayacandra, 2) *Tīkā*, by Puspasena-śiṣya, 3) *Tīkā*, by Kavī Devara He was the son of Rāmabhatta (qualified as *paravādi-gharatta*) He composed this for his patron Aralu-Śresthin It is reported that the name of this commentary is *RP-prakāśikā* Aralu-Śresthin was the son of Kirti (a great trader from Karnāṭaka and highly devoted to Jaina religion) and Jayā He was gifted with good qualities and was a patron of poets Devara pays homage to Amarakirti, Simhanandi, Dharmabhūṣana, Śrīvarddhadeva and Bhattārakamuni at the beginning (See JK, p 185, also KPTG, pp 131-2) A Ms of Devara's commentry on palm-leaves and in Kannada script is in the Jaina Siddhānta Bhavana, Arrah (See *Jaina Hitaisī*, XV, pp 153-4)

EARLIER PUBLICATION AND THE PRESENT EDITION.—The *DS* of Dhanamjaya was published by the Nirnaya Sāgara Press, Bombay, in the *Kāvya-mālā*, No. 49, in 1895, with Badarīnātha's *Tikā* which is a concise form of the bigger *Tikā* of Nemicandra, the pupil of [Devanandi, the disciple of] Vinayacandra. In the present edition is included the *Padakaumudī* of Nemicandra, the pupil of Devanandi who was the disciple of Vinayacandra. Obviously the *Tikā* of Badarīnātha in the *Kāvya-mālā* edition is based on this. A close comparison shows that Badarīnātha has eschewed and compressed certain details and has concentrated his attention more on the explanation of the text.

WORKS OF DHANAMJAYA.—Tradition ascribes three works to Dhanamjaya : 1) *Viśāpahāra-stotra*; 11) *Nāmamālā*; and 111) *Dvīsamdhāna*, also called *Rāghava-Pāṇḍavīya*.

The *Viśāpahāra-stotra* (*Kāvya-mālā*, VII, Bombay 1926) is a devotional hymn in praise of Jina, presumably Vrsabha, in 40 verses (39 *Upajāti* and the last *Puspitāgrā*). It is all composed in simple expressions with catching concepts and similes. The last verse runs thus mentioning the name of the author by *śleṣa*.

वितरति विहिता यथाकथंचि-
ज्जिन विनताय मनीषितानि भक्तिः ।
त्वयि नुतिविषया पुनर्विशेषाद्
दिशति सुखानि यशो धनं जयं च ॥४०॥

A Sanskrit commentary on it is available in the Jaina Matha at Moodbidri in South Kanara (See *KPTG*, pp. 192-3). It gets its title possibly from the first word in verse No. 14, and a legend has come to be associated with this hymn that a recitation of it can act as an antidote against poison. Some of the ideas from it, which are quite traditional in their spirit, seem to have been adopted by Jinasena in his *Ādipurāna* and by Somadeva in his *Yaśastīlaka* (See *PREMI Jaina Sāhitya aurā Itihāsa*, pp. 109 ff., Bombay 1956).

The *Nāmamālā*, (*Bhāratiya Jñānapīṭha*, Benares 1950), also called in some Mss. *Dhanamjaya-Nīghantū*, is a Sanskrit Lexicon of synonyms. There is also an *Anekārtha-Nāmamālā* attributed to him. At the end of his *Nāmamālā* he has these three verses

प्रमाणमकलङ्कस्य पूज्यपादस्य लक्षणम् ।
द्विःसधानकवेः काव्य रत्नत्रयमपश्चिमम् ॥२०१॥
कवेर्धनंजयस्येय सत्कवीना शिरोमणेः ।
प्रमाणं नाममालेति श्लोकानां हि शतद्वयम् ॥२०२॥
ब्रह्माणं समुपेत्य वेदनिन्दव्याजात् तुषाराचल-
स्थानस्थावरमीश्वरं सुरनदीव्याजात्तथा केशवम् ।
अप्यम्भोनिधिशायिनं जलनिधिध्वानोपदेशादहो
फूत्कुर्वन्ति धनंजयस्य च भिया शब्दाः समुत्पीडिताः ॥२०३॥

In some Mss. the following two verses are found after perhaps 201, *pramānam* etc

जाते जगति वाल्मीकी शब्दः कविरिति स्मृतः ।
कवी इति ततो व्यासे कवयश्चेति दण्डिनि ॥
कवयः कवयश्चेति बहुत्वं दूरमागतम् ।
विनिवृत्तं चिरादेतत्कलौ जाते धनजये ॥

These verses are reproduced by S.V V VIRA RAGHAVACHARIAR in his paper reviewed below. It is interesting to note that the first verse (with the third *pāda* slightly different

Vyāse jāte kavī ceti) is attributed to Kālidāsa by Jalhana in his *Sūktimuktāvalī* (Baroda 1938), p 45 It could not have been composed by Kālidāsa, because it contains a reference to Dandin

Dhanamjaya ranks his poetic abilities in composing the *DS* with those of Akalanka in *pramāna-sāstra* and Pūjyapāda in grammar a veritable triad of gems, all of them outstanding and unsurpassed These verses leave no doubt that the author of *DS* and of the *Nāmamālā* is one and the same. It seems quite natural that a poet with a thorough mastery over the oceanic vocabulary of Sanskrit could easily compose a *dvīsamdhāna* poem

PERSONAL DETAILS ABOUT DHANAMJAYA —Beyond ranking himself with eminent authors like Akalanka and Pūjyapāda, Dhanamjaya gives no biographical details Nemīcandra, in his commentary on the *DS*, extracts the following biographical details from *DS* XVIII 146 which has obviously plenty of *ślesa* Dhanamjaya is the son of Vasudeva and Śrīdevī and his teacher was Daśaratha. He is different from the author of the *Daśai ūpaka*

REFERENCES TO DHANAMJAYA AND HIS WORKS —Dhanamjaya and his Kāvya have received sufficient praise, and his poem was so distinguished that he came to be called *Dvīsamdhāna-kavī* The term *dvīsamdhāna* seems to be as old as Dandin (c 7th century A D), and Bhoja's observations quoted below clearly indicate that Dandin also, like Dhanamjaya, had a *dvīsamdhāna-prabandha* to his credit, though it has not come down to us Possibly it was his third work besides the *Kāvyaḍarśa* and the *Daśakumāracarita*

As pointed out by R G BHANDARKAR (see below), Vardhamāna (A D 1141) quotes the *DS* (of Dhanamjaya) IV 6, IX 51 and XVIII 22 in his *Ganaratna-mahodadhī*, pp 435, 409 and 97 of EGGELING's edition

According to Bhoja (middle of the 11th century A D) *dvīsamdhāna* is a case of *ubhayālamkāra* " It is of three kinds, Double Entendre in Vākya, Prakarana and Prabandha The first is *ślesa* in Vākya, the second is an ambiguous situation, and the third is whole Kāvya like the *Rāghavapāṇḍavīya* containing two stories Bhoja gives here the valuable information that Dandin wrote a *Dvīsamdhāna-kāvya* on the stories of the *Rāmāyana* and the *Bhārata*

तृतीयस्य यथा दण्डिनो धनजयस्य वा द्विसंधानप्रबन्धौ रामायणमहाभारतार्थविनुबध्नाति ।

Vol II, p 444 (V. RAGHAVAN *Bhoja's Śrngāra-prakāśa*, p. 406, Madras 1963) " For our purpose what is most interesting is that Bhoja mentions Dhanamjaya and his *DS*, along with Dandin and his *DS-prabandha*

Prabhācandra (11th century A D) refers in his *Prameyakamalamārtanda* (Nirṇayasāgar ed , Bombay 1912, p 116, line 1f , Bombay 1941, p 402) to the *DS* in this way

ननु व्याकरणाद्यभ्यासाल्लौकिकपदवाक्यार्थप्रतिपत्तौ तद्विशिष्टवैदिकपदवाक्यार्थप्रतिपत्तिरपि प्रसिद्धेरश्रुतकाव्यादिवत् । तन्न वेदार्थप्रतिपत्तावतीन्द्रियार्थदर्शना किञ्चित्प्रयोजनमित्यप्यसारम् । लौकिक-वैदिकपदानामेकत्वेऽप्यनेकार्थत्वव्यवस्थितेरन्यपरिहारेण व्याचिख्यासितार्थस्य नियमयितुमशक्तेः । न च प्रकरणादिभ्यस्तन्निमित्तमस्तेषामप्यनेकप्रवृत्तौद्विसंधानादिवत् ।

Vādirāja, in his *Pāśvanāthacarita* (Bombay 1926) composed in A D 1025, refers to Dhanamjaya and his skill in more than one *sandhāna* (I 26)

अनेकभेदसधानाः खनन्तो हृदये मुहुः ।

वाणा धनंजयोन्मुक्ताः कर्णस्येव प्रियाः कथम् ॥२६॥

As pointed out by K B PATHAK, Durgasimha (c 1025 A D), the author of the Kannada *Pamcatantra* (Mysore 1898), refers to the RP of Dhanamjaya in these words .

अनुपमकविव्रजं जी-

येने राघवपांडवीयमं पेळ्दु यशो-

वनिताधीश्वरनादं

धनजयं वाग्वधूप्रियं केवळने ॥८॥

Dr B S KULKARNI, Dharwar, informs me that the palm-leaf Ms of the *Pamcatantra* from Arrah does not contain all those verses referring to earlier poets

There is a difference of opinion among scholars whether there was only one Nā-gavarma, or there were two at different times (A D c. 990 and c. 1145), with some of the other works assigned to them (*Karnāṭaka Kavicaite*, Bangalore 1961, pp. 53 ff, 154 ff) We get the following verse in his *Chandombudhi*, a work in Kannada on metrics

जितबाणं हरियंतधःकृतमयूरं तारकारातियं-
ततिमाघ गिशिरांत्यदते सुरपप्रोच्चडकोदडदं-
ते तिरोभूनगुणाह्यनब्जवनदंताविर्भवदंडि भा-
रतदंतात्तंधनंजयैकविभवं वाग्गुंफदोळ् नाकिगं ॥

Dhanamjaya is mentioned here among earlier poets R NARASIMHACHARYA thinks that this is a reference to the author of *DS*, but A VENKATASUBBIAH opines that the author of the *Dasaiṅpaka* is intended

Jalhana (c 1257 A D), in his *Sūktimuktāvalī*, puts in the mouth of Rājaśekhara (c. 900 A.D.) the following verse about Dhanamjaya (G. O. S., No. 82, Baroda 1938, p. 46) :

द्विःसंधाने निपुणतां स तां चक्रे धनंजयः ।

यया जात फलं तस्य सता चक्रे धन जयः ॥८७॥

This splitting of the name of the author into *dhanam* and *jaya* is quite in tune with what the author himself has done in his works

As already pointed out by Dr H. L JAIN (*Satkhandaḡama* with *Dhavalā*, Vol. I, Amraoti 1939, Intro p. 62), Vīrasena (Ibid. Vol VI, p. 14) quotes a verse as useful for explaining the term *iti*, and it is the same as No 39 of the *Nāmamālā* of Dhanamjaya

DHANAMJAYA'S DATE.—These references, listed above, enable us to fix the limits for the age of Dhanamjaya. He must have flourished between Akalanka (7th-8th century A.D.) and Vīrasena who completed his *Dhavalā* in A D. 816. Dhanamjaya may be assigned to c. 800 In any case he cannot be later than Bhoja (middle of the 11th century) who so specifically mentions him and his *Dvisamdhāna*.

THE DVISAMDHĀNA-KĀVYA —The *DS* of Dhanamjaya has eighteen Sargas, and the total number of verses is 1105, distributed over various metrical forms (Listed at the end). The opening Mangala remembers (Muni-)Suvrata or Nemi, and then is praised Sarasvatī. It is a characteristic, so usual with Digambara Jaina authors, that the tale is said to be narrated by Gautama to king Śrenika The author lays more stress on dignified descriptions than on the narration of events Most of the verses are embellished with Alamkāras, and they are duly noted by the commentator In the last

canto (especially verse No 43 onwards) the author has illustrated many of the Śabdā-lamkāras, a trait common with Bhāravi, Māgha and other poets. The verse No. 143 is an illustration of *sarva-gata-pratyāgata*

Presuming that the colophons at the end of Sargas (not found at the end of 1, 2, 16 and 18) belong to the author himself, it is clear that he gives his name Dhanamjaya, or -kavi, or Dvīsamdhāna-kavi, and calls his poem *Dvīsamdhāna-kāvya*, or the *Rāghava-Pāṇḍavīya* (a second name, *apara-nāma*) Mahākāvya. At the close of every canto, in the last verse, he mentions his name Dhanamjaya by *ślesā*, as in the *Viśāpahāra-stotra*—this is already imitated by Rājaśekhara in the verse put in his mouth by Jalhana

If the title *Dvīsamdhāna* indicates the pattern of composition, namely, each verse having two meanings or interpretations, the other one, *Rāghava-Pāṇḍavīya* connotes the contents of the poem that it deals with the tales of Rāma and Pāṇḍavas simultaneously. The cycle of tales connected with these two are so much an inseparable part of Indian cultural heritage that any poet who wants to pick up two topics at one and the same time would easily turn to them especially because independent epics dealing with them and giving plenty of details and contexts for alternative selection and presentation are available in large numbers. The title *Rāghava-Pāṇḍavīya* is sufficiently popular. Besides Dhanamjaya, it is chosen by poets like Kavirāja, Śrutakīrti, etc., and there are similar titles like *Rāghava-Yādavīya*, *Rāghava-Pāṇḍava-Yādavīya*

With Dhanamjaya the primary title for his Kāvya is *Dvīsamdhāna*, and he, after Dandin, seems to be the pioneer of this type—the *Rāghava-Pāṇḍavīya* is only a secondary title

RĀGHAVA-PĀṆDAVĪYAM BY DHANAMJAYA AND KAVIRĀJA—It is interesting to compare the poems of Dhanamjaya and Kavirāja. Dhanamjaya's Kāvya has an alternative name RP which is the sole title of Kavirāja's poem. Dhanamjaya has eighteen Sargas with 1105 verses, while Kavirāja has thirteen with 664 verses. Dhanamjaya mentions his own name by *ślesā*, while Kavirāja mentions the name of his patron Kāmadeva in the last verse of each canto. In fact, the latter's poem is Kāmādevāṅka. A thorough comparison of the contents in details of these two poems is a desideratum. On a cursory reading one feels that there is not much striking similarity between these two poems. Dhanamjaya has more of descriptions, while Kavirāja narrates the details of his tale successfully in spite of the handicap of the *śleṣa* (see I 54, 69, etc.). So far as *śleṣa* is concerned, Kavirāja shows more skill and mastery over vocabulary. Dhanamjaya's poem is complimented as a 'monument of poetic excellence'—undoubtedly, he shows a good deal of learning, especially of the *nīti-śāstra*, and some of his *arthāntaranyāsas* are really profound and striking. As contrasted with Kavirāja's style, which is lucid and playful (II 11-13), Dhanamjaya writes rather heavy Sanskrit which often needs some effort to understand him. In his display of descriptions, there are introduced very few verses of *double entendre* which are the normal feature of Kavirāja's composition. As far as we have seen, there is very little between these two poems which could be called an imitation by one or the other.

ŚRUTAKĪRTI AND HIS RĀGHAVA-PĀṆDAVIYA—There is one more poet, Śrutakīrti Traividyā who wrote a *Rāghava-Pāṇḍavīya-kāvya* of the *gata-pratyāgata* pattern, a matter of curiosity and wonder among the learned, as mentioned by Nāgacandra or Abhinava

Pampa in his *Rāmacandra-caritaṭṭāna* (a Ms is being used), in Kannada, also known as *Pampa-Rāmāyana* (I 24-5), Bangalore 1921,

आवो वादिकथात्रयप्रवणदोळ् विद्वज्जनं मँच्चै वि-
 धावण्टंभमनप्यु परवादिक्षोणिभृत्पक्षमं
 देवेंद्रं कडितंदीदें कडिदं स्याद्वादविद्यास्त्रादि
 त्रैविद्यश्रुतकीर्ति दिव्यमुनिवोल् विख्यातियं ताळिदद ॥२४॥
 श्रुतकीर्तित्रैविद्य-
 व्रति राघवपांडवीयमं विबुधचम-
 त्कृतियेनिसि गतप्रत्या-
 गतादि पेळदमळकीर्तियं प्रकटिसिदं ॥२५॥

These two verses are quoted in an inscription at Śravana Belgola, No. 40(64), of A D. 1163 This Śrutakīrti Traivīdyā is mentioned in the Terdāl inscription of 1123 A D.

ततु परवादीभणंचाननर सधस्मंर । श्रुतकीर्तित्रैविद्यव्रतिपर् षटुत्कर्कककर्कशर परवादिप्रतिभाप्रदीप-
 पवनर् जितदोषर् नेगळ्दरखिलभुवनांतरदोळ् ॥

King Gonka sent for Māghanandī Saiddhāntika (the preceptor of Nīmba Sāmanta) of Kollagiri or Kolhapur, and the latter's colleagues were Kanakanandī Panditadeva and Śrutakīrti Traivīdyā In another inscription (*Epigraphia Indica*, Vol 19, p 30, also *Jaina Śilālekha-saṅgraha*, part 4, Benares 1964, pp 162-65), of A D. 1135, from Kolhapur, Śrutakīrti Traivīdyā is referred to as the Ācārya of the Rūpanārāyana Basadī of Kolhapur .

शकवर्षद सासिरद्ग्वत्तेटनेय राक्षससवत्सरद कार्तिक-
 बहुलपंचमि सोमवारदंडु श्रीमूलसंघदेसीयगणपुस्तक-
 गच्छद कोल्लापुरद श्रीरूपनारायणबसदियाचार्यरप्य श्रीश्रुतकीर्तित्रैविद्यदेवर् कालं कर्चि etc.

Nāgacandra calls him a Vratī and so also the Terdāl inscription, *i e*, he was a Vratī in 1123, but by 1135 A D he had reached the status of an Ācārya Expert opinion (R. NARASIMHACHARYA . *Karnāṭaka Kavicaṅite*, Vol I, Bangalore 1961, pp 110 f.) puts Nāgacandra near about A D 1100 This means that Śrutakīrti's age ranges from 1100 to 1150 A D approximately So far, no Ms of his RP has come to light.

K. B PATHAK was the first (see below) to postulate the identity of Dhanamjaya and Śrutakīrti from the latter's having composed a *Rāghavapāṇḍavīya* Rightly R. G. BHANDARKAR hesitated to accept this But somehow the date proposed for Dhanamjaya based on this identity has got sufficient currency

Dhanamjaya and his DS or RP have to be distinguished from Śrutakīrti and his RP First, Dhanamjaya was a householder, while Śrutakīrti, a Vratī and later an Ācārya. Secondly, neither Dhanamjaya nor the sources which mention Śrutakīrti give any evidence to suppose that the two names stand for the same poet Thirdly, a verse from Dhanamjaya's *Nāmamālā* is quoted by Virasena (A.D.816), and his DS, specifically mentioning the name Dhanamjaya is referred to by Bhoja (c 1010-62 A D), while the period of Śrutakīrti ranges from 1100 to 1150 A D Lastly, if the DS of Dhanamjaya is already famous to be ranked with the work of Dandin and to be referred to by Bhoja (middle of the 11th century), it cannot be the same work as that of Śrutakīrti who was an Ācārya

in 1135 A D So this identification has no basis, and therefore, the date, based on this identity, proposed for Dhanamjaya, namely, 1123-40 A D, has to be given up

EARLIER SCHOLARS ON DHANAMJAYA—Dhanamjaya and his *DS* have attracted the attention of scholars since long It is necessary to record their views in details and also to scrutinise them in the light of the evidence recorded above

PATHAK'S IDENTIFICATION OF ŚRUTAKĪRTI and DHANAMJAYA—K B PATHAK edited an Old-Kanarese Inscription at Terdal in the *Indian Antiquary*, Vol XIV, pp 14-26, January 1885 In line 35, he came across the name of Śrutakīrti Traividya Abhinava-Pampa refers to Śrutakīrti Traividya as the author of *RP* From the references that Meghacandra wrote his Kannada commentary on the *Samādhisataka* for the son of Pampa and that Meghacandra's son [?] Viranandi, finished his *Ācārasāra*, in Śaka 1076, he puts Pampa shortly before Śaka 1076 The date of Terdal Inscription which mentions Śrutakīrti Traividya is Śaka 1045 "The interval between this and the composition of the *Ācārasāra*, is thirtyone years Śrutakīrti Traividya must have written his work shortly after Śaka 1045" "But, as he did not put his real name to the composition, the authorship of the *RP* must have been a secret, even to his contemporaries And Pampa, who as a Jaina and a poet must have come into contact with him, has done well in preserving this interesting fact about the authorship of it" In a footnote here, K B PATHAK observes that there are two Sanskrit poems called *RP*, one Brahmanical and the other Jaina "But the Jaina poem referred to above, the authorship of which is ascribed by Pampa to Śrutakīrti Traividya, is much longer than its Brahmanical namesake, and is known as the work of Dhanamjaya" Here are quoted the colophon of the 8th canto and the concluding verse of canto 1 "From this it is plain that Śrutakīrti Traividya and Dhanamjaya are the names of one and the same writer Nor is it necessary to mention here that the author of the Dhanamjaya Kośa was a Digambara Jaina of the Karnātaka"

PATHAK'S PRESUMPTION NOT TENABLE—There are some obvious weak points in the thesis of K B PATHAK His presumption seems to be that Dhanamjaya is the name of the author and Śrutakīrti Traividya possibly a title But nowhere in his *DS* or *RP* Dhanamjaya gives his title Śrutakīrti Traividya, not even in the *Nāmamālā* which K B PATHAK also attributes to him Secondly, Traividya is a title indicating proficiency in Āgama, Tarka and Vyākaraṇa but not Śrutakīrti which is a regular name of many Jaina authors So there is no justification in taking Dhanamjaya and Śrutakīrti identical Like Kavirāja, Śrutakīrti Traividya also might have written *RP* It has not come down to us But it has to be distinguished from that of Dhanamjaya, because no evidence is brought forth to identify Dhanamjaya and Śrutakīrti Thirdly, Śrutakīrti was a *vratin* according to Terdal inscription and Pampa's statement, and later on, an Ācārya as recorded by the Kolhapur inscription But Dhanamjaya, for all that we know about him, was a house-holder and not a monk at all He does not refer to any ascetic line or heredity of his Lastly, the description of the *RP* of Śrutakīrti given by Abhinava Pampa does not suit the *DS* of Dhanamjaya Śrutakīrti's *RP* was of the *gata-pratyāgata* type which created wonder among the learned Dhanamjaya's *DS* is not at all of this type it is merely *Dvisamdhāna*, it has one or two verses described as *gata-pratyāgata* Now, as we know, Virasena has quoted a verse from the *Nāmamālā*, and Bhoja has referred to Dhanamjaya and *DS*, the proposed identity of Śrutakīrti and Dhanamjaya is proved to be wrong

BHANDARKAR'S DATE FOR DHANAMJAYA—R G BHANDARKAR (*Report on the Search for Sanskrit Mss in the Bombay Presidency during the years 1884-85, 1885-86, and 1886-87, Bombay 1894*) has noted two Mss of a thesaurus by a Dīgambara Jaina of the name of Dhanamjaya. He notes that the author is called Kavi in a stanza at the end of the first part. He also quotes the next verse "the argumentation of Akalanka, grammatical rules of Pūjyapāda and the poem of the poet of Dvīsamdhāna—this is a trail of jewels." He concludes that the author of the thesaurus is also the author of *DS Kāvya* "a poem, each verse of which written with the intention of bringing out two senses," *dvīsamdhāna*, meaning two-fold interpretation. He has before him a Ms (No 1142) of the *Kāvya*, and also another (No. 1143) with Nemīcandra's commentary. He notes that Vardhamāna (1179 Sam or A D 1141) quotes *DS IX. 51, XVIII 22, IV. 6* in his *Ganātānamahodadhī*, EGGELING'S Ed, pp 97, 409, 435. The proper title of the poem is *Rāghava-pāṇḍavīya* "each verse has two senses, one applicable to the *Mahabhārata* story and the other to Rāma's story." "As the Jainas copy Brāhmanas in their profane literature, and as we have a *Meghadūta* of the Dīgambara Jainas and also one of the Śvetāmbaras, it is not unreasonable to suppose that Dhanamjaya borrowed the idea of *Rāghavapāṇḍavīya* from the Brahmanic poet of that name by Kavirāja. Kavirāja must have flourished about or after the time of Muñja of Dhārā, since he compares his patron, Kāmadeva of Jayantipurī with Muñja (died in 996). Vardhamāna's date is 1141." So BHANDARKAR puts Kavirāja and Dhanamjaya between A.D. 996 and 1141, "the latter being considerably younger than the former, if the supposition of imitation is correct." BHANDARKAR takes note of PATHAK'S views reviewed above. He observes "There is nothing to show definitely that Śrutakīrti was the same as Dhanamjaya. But the date of the son of a contemporary of Pampa does harmonise with the dates arrived at before and is not against the supposition of the identity of the two individuals and the two poems."

BHANDARKAR'S OPINION REVIEWED—R G BHANDARKAR is always cautious in his observations. He does not accept in toto the identity of Dhanamjaya and Śrutakīrti. His observation that Jaina authors follow Brāhmanas in their profane literature can be accepted only as a general statement, but whether Dhanamjaya followed Kavirāja has to be proved on specific evidence. Even here BHANDARKAR is not dogmatic, because he adds "if the supposition of imitation is correct." If at all Dhanamjaya imitated anybody, now it can be said that he had before him the *Dvīsamdhāna* of Dandin whom he specifically mentions in a verse noted below. BHANDARKAR'S conclusions that Kavirāja is later than Muñja A.D. 996 and Dhanamjaya is earlier than 1141 A D are true, taken separately. In the light of fresh evidence that has come to light Dhanamjaya is earlier than Bhoja and Kavirāja is to be assigned at the close of the 12th century A.D.

PATHAK REPEATS HIMSELF—K B PATHAK contributed another paper in 1900 on 'The Jaina Poem Rāghavapāṇḍavīya, a reply to Prof Max MULLER' (*The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, vol XXI, pp 1, 2, 3, Bombay, 1904). Here he shows, in continuation of his earlier note, that Māghanandi Saiddhāntika of the Terdal inscription is also referred to in an inscription at Śravana Belgola (40). He points out that Pampa's verses are found in Śravana Belgola inscription also. Śrutakīrti Traivīdyā had a colleague in Devakīrti who died in Śaka 1085. He pools important chronological facts —

from Dhanamjaya the author of *Daśanūpaka*, the former was prior to Rājaśekhara (880-920 A D) and a Jaina (the son of Śīdevī and Vasudeva, see *DS* XVIII. 146), while the latter (c 1000), a Brāhmana (son of Viśnu and a protege of Muñja) posterior to Rājaśekhara. Besides the verse *pramānam Akalankasya* etc., two more verses (*Nighantu*, II. 49-50) are quoted as below (not found in the Jnanapītha edition of the *Nāmamālā*)

जाते जगति वाल्मीकौ शब्दः कविरिति स्मृतः ।

कवी इति ततो व्यासे कवयश्चेति दण्डिनि ॥

कवयः कवयश्चेति बहुत्वं दूरमागतम् ।

विनिवृत्तं चिरादेतत्कलौ जाते धनंजये ॥

From these Ślokas it is inferred by VIRARAGHAVACHARIAR 'that there was considerable distance between Dandin (not later than 600 A.D.)' and Dhanamjaya is to be put between 600 and 880 A D

Kavirāja is referred to in the *Kāvyaśāstram* of Vāmana (8th century) is later than Subandhu and Bānabhatta (590-650 A D.) to whom he refers for their skill in *vakrokti*. 'The *DS* is a triumph of skill, as such, if Kavirāja were acquainted with or aware of Dhanamjaya or his *Dvīsamdhāna*, he would have certainly alluded to him in the above couplet (RP, I. 41)' 'The *DS* of Dhanamjaya compels the admiration of even the most prejudiced critic, even a cursory perusal of the *DS* will extort the praise of the reader that it is nothing but a monument of poetic excellence It is in no way inferior to Kavirāja's RP and perhaps (or certainly) better.' Dhanamjaya has not referred to any earlier poets, so he might not have referred to Kavirāja, or it may be even said 'that Dhanamjaya might not have heard of Kavirāja or of his Kāvya, because of the negligible distance of time between them, in those bygone days' So the dates proposed are for Kavirāja 650-725 A D and for Naighantuka Dhanamjaya 750-800 A D

RAGHAVACHARIAR'S VIEWS SCRUTINISED —RAGHAVACHARIAR sometimes uses negative evidence It is to be remembered that it is Jalhana (c 1257 A D) that puts a verse about Dhanamjaya in the mouth of Rājaśekhara (c 900) Then Kavirāja plainly refers to Muñja of Dhārā (973-95 A.D) in his RP (I 18) and speaks in plenty about his patron Kāmarāja (I. 13 ff) of the Kādamba dynasty It is not clear why VIRARAGHAVACHARIAR ignores these facts. His date for Kavirāja cannot be accepted.

A. VENKATASUBBIAH'S REFUTATION and OPINIONS —VENKATASUBBIAH in his paper 'The Authors of the Rāghavapāndaviya and Gadyacintāmani' published in the *J. of the B B RAS*, New Series, III, 1 & 11, 1927, pp 134 ff, takes exception to PATHAK'S conclusions 1) that Śrutakīrti of the Terdal inscription is identical with the one mentioned in the *Pampa-Rāmāyana* as the author of the RP, 11) that Śrutakīrti was the real name of the author and Dhanamjaya a mere pen-name or pseudonym, and 111) that the fact was known to Abhinava Pampa who, therefore, referred to him by his real name *Pampa Rāmāyana*

According to V. SUBBIAH, Abhinava Pampa composed his *Rāmāyana* not later than 1100 A D and before c A D 1042 So Śrutakīrti's RP was written before 1042 A.D He quotes the opinion of R. NARASIMHACHARYA 'that the description of Śrutakīrti's work given in the *Pampa-Rāmāyana*, namely, that it is *gatapratyāgata-kāvya*, i e, a poem the verses in which when read one way give the history of Rāma and when read the other way the history of the Pāndus, does not at all apply to Dhanamjaya's *DS-kāvya*. The latter, though giving the history of Rāma and the history of the Pāndus by its sus-

ceptibility, through a play upon words, to two interpretations, is not a *gatapratyāgata-kāvya*’ So the RP of Dhanamjaya is not the same as the RP of Śrutakīrti and, therefore, Dhanamjaya and Śrutakīrti are not identical

Earlier authors mentioned by Vādirāja in his *Pāi svanāthacarita* (completed on Wednesday, 27th Dec, 1025 A D), V SUBBIAH says, ‘were predecessors of Vādirāja in the pontifical seat’, therefore, ‘Dhanamjaya, the author of RP was, in all probability, a predecessor of Vādirāja. Then in the light of the succession-list found in the Śravana Belgola inscription No 54(67) Hemasena (c 985), who is mentioned after Matisāgara, was also known as Vidyā-Dhanamjaya. ‘It is not unlikely, therefore, that this Hemasena is the author of the RP or *DS-kāvya* and that it was written at some time in A D 960-1000’

Śrutakīrti’s work has not come down to us. It must have been written in Sanskrit. Śrutakīrti of the Terdal and Śravana Belgol inscriptions was living in 1123 A D, ‘and his RP, in case he wrote one, could not have been written earlier than 1060 A D’

Śrutakīrti mentioned by Abhinava Pampa is not the same as referred to by the inscriptions, because they belong to different successions or sections of teachers. ‘As it would be absurd to suppose that both these Śrutakīrtis wrote poems named RP, and consisting of *gatapratyāgata* verses, we have to conclude that one only of the above mentioned two Śrutakīrtis was the author of such a book, and the verses praising this Śrutakīrti and mentioning this fact, have been used, either in the *Pampa-Rāmāyana* or in the Śravana Belgola inscription referred to above, to extol a later Śrutakīrti who did not write such a book at all. And since it is unthinkable that a poet like Abhinava Pampa would include in his book verses composed by others, we may also conclude that the *gatapratyāgata-kāvya* RP was written by the Śrutakīrti mentioned in the *Pampa-Rāmāyana* and not by the Śrutakīrti mentioned in the above inscriptions.

The RP’s of Dhanamjaya and Śrutakīrti are two different types, ‘and either of these authors may have been the earlier. But it seems to me that a *gatapratyāgata* RP is more difficult to write than a poem like the *DS* and that, therefore, the latter poem was written first and Śrutakīrti wrote his in emulation of Dhanamjaya. If this opinion is correct, Śrutakīrti must have been later than Dhanamjaya and may have written his book in c 1000-1025 A D’

Reviewing PATHAK’s observations and discussing them in details, VENKATASUBBIAH comes to the following conclusions about Kavirāja and his RP. Kavirāja’s patron is to be identified with the Kādamba ruler Kāmadeva II. Kavirāja is posterior to Dhanamjaya, and his RP was written some time between A D 1236 and 1307 and not in A D 1182-97 as PATHAK suggested.

VENKATASUBBIAH’S CONCLUSIONS REVIEWED—V SUBBIAH’s opinion that Śrutakīrti and his RP are different from Dhanamjaya and his RP is acceptable. But his conclusion that Śrutakīrti mentioned in the Terdal and Śravana Belgol inscriptions is different from the one mentioned by Abhinava Pampa is based on confused evidences and conditional and complicated postulates. What he says may be generally true, but the Jaina authors have not been so exclusive as not to pay respects to authors outside their fold like *samgha*, *gana*, *gaccha*, *balli*, etc. Vādirāja is mentioning in his poem earlier authors and teachers and not necessarily his pontifical predecessors. That Dhanamjaya was a pontifical predecessor of Vādirāja and identical with Hemasena cannot be accepted. This is another identification offered as much baseless and wrong as that offered by PATHAK.

whom VENKATASUBBIAH severely criticises. First, Dhanamjaya was a householder. He has not at all mentioned his ascetic line much less his ascetic predecessors, so he cannot be a pontifical predecessor of Vādirāja, secondly, nowhere in his works has Dhanamjaya given his name as Hemasena, and lastly, if at all Vidyā-Dhanamjaya is a proper name (for, it could be read as well *vidyādhanam jayapadam viśadam dadhāno*), the term *vidyā* only distinguishes Hemasena from some other Dhanamjaya who flourished earlier. Or if Dhanamjaya is taken as Arjuna, then Hemasena is Vidyā-Dhanamjaya. So this identification and consequently the dates assigned to him, namely, 960-1000 A D cannot be accepted.

HISTORIANS OF LITERATURE ETC ON DHANAMJAYA—More or less led by the studies of PATHAK, BHANDARKAR and others that the historians of literature have given details about Dhanamjaya and his *DS* M WINTERNITZ (*HIL*, Vol III, Geiman ed, p. 75, Leipzig 1922, English Translation, pp 82-3, Varanasi 1963) takes it for granted that Dhanamjaya wrote under the pen-name of Śrutakīrti between 1123-1140. He puts him earlier than Kavirāja whose patron was Kāmadeva of the Kādamba family (1182-97). He is to be distinguished from Kavirāja mentioned by Vāmana in his *Kāvya-lamkāravrtti*, 4, 1, 10. A B KEITH (*A History of Sanskrit Literature*, p 137, Oxford University Press 1948) says that 'apparently the Jaina writer Dhanamjaya, perhaps called Śrutakīrti, a Digambara, wrote between 1123 and 1140'. Then comes 'Kavirāja styled also Sūri or Pandita, whose real name was perhaps Mādhava Bhatta and whose patron, as he describes in details, was Kāmadeva, probably the Kādamba king (1182-97)'. M KRISHNAMACHARIAR (*History of Classical Sanskrit Literature*, pp 169 f, 187 f, Madras 1937) places Dhanamjaya in the 9-10th century A D and Kavirāja in the latter part of the 12th century A D. Among other sources, some of which are already referred to above, the following may also be consulted. Introduction to the ed. of the *Nāmamālā*, Varanasi 1950, N PREMI *Jana Sāhitya aur Itihāsa*, pp. 108ff, Bombay 1956, V. GAIROLA *Sanskṛta Sāhityakā-Itihāsa*, pp. 350-51, Varanasi 1960.

The Bhāratīya Jñānapīṭha has carved a name for itself in the academic life of our country by instituting a Literary Award of Rupees One Lakh every year to the best creative work in modern Indian languages of the period. It is an achievement in itself that an integrated assessment of the contributions to modern Indian literature is made in this manner by eminent men of letters. The Jñānapīṭha has, likewise, devoted its resources for the study and publication of the neglected branches of Indian literature in Sanskrit, Prākṛit, Apabhramśa, Tamil, Kannada, Old-Hindi, etc with the result that nearly sixty works, most of them either rare or published for the first time, have seen the light of day. The editorial standard of these publications is appreciated in the world of scholarship. The Jñānapīṭha has also published nearly 300 Hindi books in its Lokodaya Granthamālā.

The *Dvīsamdbhāna-mahākāvya* of Dhanamjaya is one of the earliest available and important *dvīsamdbhāna* poems in Sanskrit literature. It presents the stories of the *Rāmāyana* and the *Mahābhārata* simultaneously in the sense that each verse has double meaning, one connected with the story of the *Rāmāyana* and the other with that of the *Mahābhārata*. It is a significant illustration of the richness and interpretative potentiality of Sanskrit language. A good edition of it along with an exhaustive Sanskrit commentary was an urgent desideratum.

We record our sense of gratitude to Shriman SHANTI PRASADAJI, the Founder-Trustee of the Jñānapītha it is due to his philanthropic instincts and pious generosity that such works are being published by the Jñānapītha Words are inadequate to appreciate the enlightened patience with which our President, Smt Rama Jain, piloted the publication of this Kāvya Our thanks are due to Prof KHUSHAL CHANDRA GORAWALA who has edited this Kāvya for the Mūrtidevī Granthamālā.

Kolhapur,
26-1-1970

H L JAIN
A. N UPADHYE

प्रधान सम्पादकीय

संस्कृत भाषा का अर्थ-सामर्थ्य

संस्कृत भाषामे ऐसी उर्वरा सामर्थ्य है कि उसमे एक उक्ति एकसे अधिक अर्थों को व्यक्त करती है। सर्वप्रथम एक ही शब्द, चाहे वह क्रिया हो या संज्ञा, विभिन्न अर्थ रखता है जिसका सही निश्चय सन्दर्भके अनुसार किया जा सकता है। इस प्रकारके पद संस्कृत कोशमे, जिन्हे अनेकार्थ या नानार्थकोश कहा जाता है, संगृहीत है। दूसरे एक दीर्घ समस्त पद अक्षरके विभिन्न प्रकारसे वर्गीकृत वियोजित होनेपर भिन्न शब्दों और भिन्न अर्थोंको प्रकट करते हैं। तीसरे, एक एक संयुक्त पदकी विभिन्न प्रकारसे व्याख्या की जा सकती है और संयोजित शब्दों के सम्बन्धके अनुसार उनका अर्थ बदल जाता है।

संस्कृत कवियोंके निर्माणमे यह अनिवार्य उपस्करण था कि उन्हें शब्दकोश तथा व्याकरणके सूत्र कण्ठस्थ होने चाहिए। इस प्रकारसे दक्ष कवि (विदग्ध कवि) संस्कृतकी इस प्रकृतिका लाभ सहज ही ले सकता था। यह प्रवृत्ति उतनी ही पुरानी है जितना संस्कृतका उपयोग। जैसे 'इन्द्रशत्रु' इस समस्त पदमे स्वरचिह्न कैसे और क्यों सही सम्बन्ध अभिव्यक्त करते हैं। संस्कृतके इस पक्षने दोहरी अर्थवत्ता या श्लेषको तथा घुमावदार कथन या वक्रोक्तिको जन्म दिया जो काव्यालकरण माने जाते थे जब मितव्ययिता और प्रभावकारी ढंगसे सुबन्धु और वाण जैसे नैसर्गिक प्रतिभाशाली कवियों द्वारा उपयोग किये गये।

संविशेष रूपसे दक्षता प्राप्त प्रतिभा तथा कतिपय कवियोंके श्रमपूर्ण प्रयत्नोने संस्कृतके इस लचीले-पनको वेहिसाब हद तक विकृत किया है जिसका परिणाम संधान काव्योमे स्पष्ट रूपसे देखा जाता है। राघवपाण्डवीय (१.३७-८, काव्यमाला, ६२; बम्बई १८९७) मे कविराजने ठीक ही कहा है—

प्रायः प्रकरणैक्येन विशेषण-विशेष्ययोः ।

परिवृत्त्या क्वचित्तद्वदुपमानोपमानयोः ॥

क्वचित्पदैश्च नानार्थैः क्वचिद्वक्रोक्तिभङ्गिभिः ।

विधास्यते मया काव्यं श्रीरामायणभारतम् ॥

प्राप्त विवरणसे पता चलता है कि जब अकबर १५९२ ई० में कश्मीर जाते हुए लाहौर रुके तो उनके आमन्त्रण पर जिनचन्द्र सूरि उनकी विद्वत्सभामे गये। वहाँ उनके एक शिष्य समयसुन्दरने उनके द्वारा बनायी गयी एक कृति (अष्टलक्षार्थी ग्रन्थः) को बादशाहके सामने पढा। यह अष्टलक्षी थी। उन्होने बादशाहको स्पष्ट किया कि इसमे तीन साधारण संस्कृत शब्दोंका एक वाक्य है—'राजानो ददते सौख्यम्' जिसकी व्याख्या आठ लाख प्रकारसे की जा सकती है। यह कृति प्राप्य है तथा मुद्रित और प्रकाशित हो चुकी है (देखें भानुचन्द्रचरित, प्रस्तावना, पृष्ठ १३, सम्पा० एम० डी० देसाई, सिन्धी जैन सीरीज, सख्या १५, बम्बई १९४१)। सौ अर्थ देनेवाले एक पद्य, जिन्हे शतार्थी कहा जाता है, के उदाहरण उपलब्ध है, उदाहरणके रूपमे सोमप्रभ रचितको लिया जा सकता है (ई० ११७७-७९, एम० विन्टरनित्ज़, हिस्ट्री ऑफ इण्डियन लिटरेचर, भाग २ पृष्ठ ५७३, तथा एच० डी० वेल्लणकर, जिनरत्नकोश, पूना १९४४, पृष्ठ ३७१)।

सन्धान काव्य

१—हेमचन्द्र (१०८९-११७२ ई०), जिनके द्वयाश्रय काव्य संस्कृत तथा प्राकृत दोनोंमे सुविदित हैं, ने एक सप्तसन्धान काव्य रचा बताया है (देखें जि० को० पृष्ठ ४१६), किन्तु अभी तक यह प्रकाशमे नहीं आया। इसी नामका एक और काव्य मेघविजयगणि (१७०३ ई०) द्वारा लिखित है। यह नौ सर्गों का एक सक्षिप्त काव्य है। इसके प्रत्येक श्लोकसे सात अर्थ निकलते हैं पाँच तीर्थकरोंके तथा राम और कृष्ण

विषयक । यह जैन विविध साहित्य शास्त्रमाला ३, बनारस १९१७ में प्रकाशित है । २—कवि शान्तिराज कृत स्वोपज्ञ टीका सहित पचसन्धान काव्य उपलब्ध है । जैन मठ कारकल (सा० क०) में इसकी दो पाण्डुलिपियाँ उपलब्ध बतायी जाती हैं । अब तक यह प्रकाशित नहीं हुआ है (देखें, कन्नड प्रान्तीय ताड-पत्रिय ग्रन्थसूत्री, बनारस १९४८, पृष्ठ २९१) । ३—चिदम्बर कृत राघव-पाण्डवीय-यादवीय (विन्टरनित्ज हि० इ० लि० भाग ३, आई, पृष्ठ ८३) त्रिसन्धान काव्य है, प्रत्येक पद्यसे तीन अर्थ निकलते हैं—एक रामायण से सम्बन्धित, दूसरा महाभारत तथा तीसरा भागवतपुराणसे सम्बन्धित ।

द्विसन्धानकी विशेष लोकप्रियता

द्विसन्धान पद्धति अपेक्षाकृत अधिक प्रचलित है और उसके कुछ नमूने हमारे समक्ष हैं । (१) नेमिनाथचरित एक साथ ऋषभ और नेमि जिनकी जीवनीको व्यक्त करनेवाला एक संस्कृत द्विसन्धानकाव्य है । धार नरेश भोजके समय १०३३ में द्रोणाचार्यके शिष्य सूरान्धरने इसकी रचना की थी (देखें जि० को० पृ० २१६) । (२) रामपालचरित काव्य सन्ध्याकरनन्दिने रचा है । इसके प्रत्येक पद्यके दो अर्थ हैं एक नायक नामसे सम्बन्धित, दूसरा राजा रामपालसे सम्बन्धित, जो ग्यारहवीं शताब्दीमें बगालके शासक थे (विन्टरनित्ज, हि० इ० लि० भाग तीन, खण्ड १, पृष्ठ ८२) । (३) नाभेय-नेमिकाव्य (ईसवी बारहवीं शतीका प्रारम्भ अनुमानित) स्वोपज्ञ टीका युक्त एक द्विसन्धान काव्य है । इसके लेखक मुनिचन्द्र सूरिके प्रशिष्य तथा अजितदेव सूरिके शिष्य हेमचन्द्र सूरि हैं । कवि श्रीपालने, जो सिद्धराज तथा कुमारपाल राजाओंके समकालीन थे, इस रचनाको सशोधित किया था । इसमें ऋषभ तथा नेमि जिनके चरित्रका वर्णन है । (४) सूरि या पण्डित नामसे ज्ञात कविराज, जिनका सही नाम सम्भवतया माधव भट्ट था, कृत राघव-पाण्डवीय एक द्विसन्धान काव्य है । यह एक साथ रामायण तथा महाभारतकी कथा कहते हैं । जयन्तीपुरके कदम्बवशीय नरेश कामदेव (११८३-९७ ई०) उनके आश्रयदाता थे, जिनकी उन्होंने खुलकर प्रशंसा की (११३) । उन्होंने उनकी तुलना धाराके मुज (९७३-९५ ई०) से की है । उनका समय ईसाकी बारहवीं शतीका अन्तिम चरण माना जा सकता है । (५) हरदत्त जिनका समय निश्चित नहीं है, ने राघव नैपथीयकी इस प्रकारकी पद्य रचना की है कि प्रत्येक पद्यके दो अर्थ हैं—एक रामसे सम्बन्धित, दूसरा नलसे सम्बन्धित । इस प्रकारकी कुछ और भी रचनाएँ हैं । (६) वेंकटाध्वरिन् कृत यादवराघवीय रामकी कथा कहती है, किन्तु उलटा पढ़नेपर कृष्ण कथा कहती है । (७) पार्वती रुक्मिणीयमे दो विवाहोकी कहानी है—एक शिव और पार्वतीकी तथा दूसरी कृष्ण और रुक्मिणीकी (विन्टरनित्ज, हि० इ० लि० भाग ३, आई, पृष्ठ ८३) ।

धनंजय कृत द्विसन्धान

१—पाण्डुलिपियाँ तथा टीकाएँ—धनंजयकृत द्विसन्धानम् (द्विस०) द्विसन्धानकाव्य अथवा राघव-पाण्डवीय (२१० पा०) यदि उपलब्ध सर्वाधिक प्राचीन द्विसन्धान न भी माना जाये तो भी प्राचीनोमे-से एक अवश्य है । धनंजयके समय तक यह (द्विसन्धान) नाम पर्याप्त प्रचलित हो चुका होगा । इसकी पाण्डुलिपियाँ पर्याप्त मात्रामे उपलब्ध हैं (जि० को० पृ० १८५, क० ता० ग्र० पृ० १२१-२) इसकी कतिपय टीकाओं का भी पता चलता है ।

१—विनयचन्द्रके प्रशिष्य देवनन्दिके शिष्य नेमिचन्द्र कृत पदकौमुदी ।

२—पुण्यसेन शिष्य कृत टीका ।

३—कवि देवर कृत टीका । वे रामघट (परवादि धरट्टके नामसे ख्यात) के पुत्र थे । यह उन्होंने अपने आश्रयदाता अरलु श्रेष्ठिन्के लिए लिखी थी । कहा जाता है कि इस टीका का नाम राघव पाण्डवीय-परीक्षा है । अरलु श्रेष्ठिन् कीर्ति कर्नाटकके एक बड़े व्यापारी तथा जैन धर्मके प्रति तीव्र आस्थावान् तथा जयाके पुत्र थे । उनमें नैसर्गिक अच्छे गुण थे तथा वे कवियोंके आश्रयदाता (सरक्षक) थे । देवरने प्रारम्भमे अमरकीर्ति, सिंहनन्दि, धर्मभूषण, श्री वर्धदेव तथा भट्टारकमुनिको नमस्कार किया है (जि० को०

पृ० १८५) तथा क० ता० ग्र० पृष्ठ १३१-२) । देवरकी टीकाकी एक प्रति ताडपत्र पर कन्नड लिपिमें जैन सिद्धान्त भवन, आरामें है (देखें, जैन हितैषी १५, पृ० १५३-५४) ।

पूर्वप्रकाशन तथा यह संस्करण

धनंजय कृत द्विसन्धान सन् १८९५ मे निर्णयसागर प्रेस, बम्बईसे काव्यमाला संख्या ४९ मे बद्रीनाथकी टीका, जो कि विनयचन्द्रके प्रशिष्य तथा देवनन्दिके शिष्य नेमिचन्द्रकी टीकाका संक्षिप्तीकरण है, के साथ प्रकाशित हुआ था । प्रस्तुत संस्करणमे विनयचन्द्रके प्रशिष्य तथा देवनन्दिके शिष्य नेमिचन्द्र कृत पदकौमुदी टीका शामिल की गयी है । प्रत्यक्ष ही काव्यमाला संस्करणमे दी गयी बद्रीनाथकी टीका इस टीका पर आधारित है । सूक्ष्म रूपसे तुलना करने पर पता चलता है कि बद्रीनाथने कतिपय विस्तारको छोड़ दिया तथा संक्षिप्त किया और अपना ध्यान मूलकी व्याख्या करनेमे अधिक रखा ।

धनंजयकी कृतियाँ

परम्परानुसार धनंजयकी तीन कृतियाँ मानी जाती है : (१) विषापहार स्तोत्र (२) नाममाला तथा (३) द्विसन्धान या राघव-पाण्डवीय ।

विषापहारस्तोत्र (काव्यमाला ७, बम्बई १९२६) ऋषभजिन की स्तुतिरूप लिखित एक ४० पद्यो (३९ उपजाति तथा अन्तिम पुष्पिताग्रा) की धार्मिक स्तुति है । यह पूर्ण रूपसे सरल शब्दावलीमे प्रभावकारी कल्पना और उपमाओमें रची गयी है । अन्तिम पद्य श्लेषसे धनजयका नामोत्लेख करता हुआ इस प्रकार है :

वितरति विहिता यथाकथंचिज्जिन विनताय मनीषितानि भक्तिः ।

त्वयि नुतिविषया पुनर्विशेषाद् दिशति सुखानि यशो धनं जयं च ॥४०॥

दक्षिण कर्नाटकमे मूडबिद्रीके जैन मठमे इसकी एक संस्कृत टीका उपलब्ध है (देखें, क० ता० ग्र० पृष्ठ १९२-३) । सम्भवतया इसका नाम इसके १४वें श्लोकके प्रथम शब्दसे पडा और इस पद्यके साथ एक अनुश्रुति सम्बद्ध हो गयी कि इसका पाठ विषका नाश करता है । इसके कुछ विचार संकेत जोकि अपनी संचेतनामें पर्याप्त रूपसे परम्परागत हैं, आदिपुराणमे जिनसेनने तथा, सोमदेवने यशस्तिलकमे ग्रहण किये हैं (देखें प्रेमी कृत जैन साहित्य और इतिहास, पृष्ठ १०९, ff बम्बई १९५६) ।

नाममाला (भारतीय ज्ञानपीठ, वाराणसी, १९५०) जिसे कुछ पाण्डुलिपियोमे धनंजय निघण्टु भी कहा गया है, पर्यायवाची शब्दोका एक संस्कृत शब्दकोश है । इन्हीके नामसे एक अनेकार्थनाममाला भी मानी जाती है । नाममालाके अन्तमे निम्नलिखित तीन पद्य हैं—

प्रमाणमकलङ्कस्य पूज्यपादस्य लक्षणम् ।

द्विसन्धानकवेः काव्यं रत्नत्रयमपश्चिमम् ॥२०१॥

कर्वेर्धनंजयस्येयं सत्कवीना शिरोमणे ।

प्रमाणं नाममालेति श्लोकाना हि शतद्वयम् ॥२०२॥

ब्रह्माणं समुपेत्य वेदनिनदव्याजात् तुषाराचल-

स्थानस्थावरमोश्वरं सुरनदीव्याजात्तथा केशवम् ।

अप्यम्भोनिघिशायिनं जलनिघिष्वानोपदेशादहो,

फूत्कुर्वन्ति धनंजनस्य च भिया शब्दा. समुत्पीडिता. ॥२०३॥

कुछ हस्तलिखित प्रतियोमे निम्नलिखित दो श्लोक सम्भवतया २०१ प्रमाण इत्यादिके वाद प्राप्त होते हैं :—

जाते जगति वाल्मीकौ शब्दः कविरिति स्मृतः ।

कवी इति ततो व्यासे कवयश्चेति दण्डिनि ॥

कवय कवयश्चेति बहुत्वं दूरमागतम् ।

विनिवृत्त चिरादेतत् कलौ जाते धनंजये ॥

ये पद्य श्री एस० वी० वी० वीर राघवाचेरियरने अपने निबन्ध, जिसकी नीचे समीक्षा की गयी है, में पुनरुद्धृत किये हैं। यह एक मजेकी बात है कि पहला पद्य (तीसरे पादमें किंचित् अन्तरके साथ—व्यासे जाते कवी चेति) जल्हणने अपनी सूक्ति मुक्तावलि (बडौदा १९३८) में कालिदासका बताया है। इसमें दण्डिका सन्दर्भ है इसलिए यह कालिदासका बनाया नहीं हो सकता।

द्विसन्धानकी रचनासे धनजयकी कवि-योग्यताएँ प्रमाणशास्त्रमें अकलक तथा व्याकरणमें पूज्यपादके समकक्ष सिद्ध होती है, एक वास्तविक रत्नत्रय, सभी विशिष्ट तथा अप्रतिम। इन पद्योंमें तनिक भी सन्देह नहीं रहता कि द्विसन्धान तथा नाममालाका लेखक एक ही व्यक्ति है। यह स्वाभाविक है कि एक कवि जिसका संस्कृत शब्दोंके समुद्रपर अधिकार हो, वह द्विसन्धान काव्य सहज ही लिख सकता है।

धनंजयका व्यक्तिगत परिचय

धनंजयने अपनेको अकलक तथा पूज्यपादके समकक्ष बतानेके अतिरिक्त अन्य कोई परिचयात्मक जानकारी नहीं दी। द्विसन्धानकी टीकामें नेमिचन्द्रने द्विसन्धान सर्ग १८, श्लोक १४६ जिसमें अत्यधिक श्लेष है, के आधारपर निम्नलिखित परिचयात्मक विवरण निकाला है। धनंजय वासुदेव तथा श्रीदेवीके पुत्र थे। उनके गुरुका नाम दशरथ था। वे दशरूपकके लेखकसे भिन्न हैं।

धनंजय तथा उनकी कृतियोंके विषयमें सन्दर्भ

धनंजय तथा उनके काव्यको पर्याप्त प्रशंसा प्राप्त हुई है और उनकी कविताको वह वैशिष्ट्य प्राप्त हुआ है कि वह द्विसन्धान कवि कहलाने लगे। द्विसन्धान शब्द या नाम दण्डि (७वीं शताब्दी अनुमानित) जितना प्राचीन तो प्रतीत होता ही है, तथा भोजके निम्नलिखित उद्धरण स्पष्ट बताते हैं कि धनजयकी तरह दण्डिने भी द्विसन्धान प्रबन्ध रचा था, जो यद्यपि हमें उपलब्ध नहीं हुआ। सम्भवतया काव्यादर्श और दश-कुमारचरितके अतिरिक्त यह उनका तीसरा ग्रन्थ था।

जैसा कि आर० जी० भण्डारकर (नीचे देखें) ने स्पष्ट किया है कि वर्धमान (११४१-११४९ ई०) ने अपने गुणरत्नमहोदधि पृष्ठ ४३५, ४०९ तथा ९७ एर्गलिंग एडीशनमें धनजय कृत द्विसन्धानके पद्य ४१६, ९१५१ तथा १८।२२ उद्धृत किये हैं।

भोज (११वीं शती ईसवीका मध्य) के अनुसार द्विसन्धान उभयालकारके कारण होता है। यह तीन प्रकारका है—वाक्य, प्रकरण तथा प्रबन्ध। प्रथम वाक्यगत श्लेष है, द्वितीय अनेकार्थक स्थिति है तथा तीसरा राघवपाण्डवीयकी तरह पूरा काव्य दो कथाओंको कहने वाला है। भोजने यहाँ एक महत्त्वपूर्ण सूचना दी है कि दण्डिने रामायण तथा भारतकी कथा पर द्विसन्धान काव्यकी रचना की थी।

तृतीयस्य यथा दण्डिनो धनजयस्य वा द्विसन्धानप्रबन्धौ रामायणमहाभारतार्थविनुबन्ताति। जित्द २, पृष्ठ ४४४ (वी० राघवन्, भोजकृत—शृंगारप्रकाश, पृ० ४०६, मद्रास, १९६३) हमारे लिए सर्वाधिक सचिकर यह है कि भोजने धनंजय और उनके द्विसन्धानका उल्लेख किया है। साथ साथ दण्डिके द्विसन्धान-प्रबन्ध का उल्लेख है।

प्रभाचन्द्र (११वीं शती ईसवी) अपने प्रमेयकमलमार्तण्ड (निर्णयसागर संस्करण, बम्बई १९१२, पृ० ११६, पक्ति एक, बम्बई १९४१ पृ० ४०२)।

ननु व्याकरणाद्यभ्यासाल्लौकिकपदवाक्यार्थप्रतिपत्तौ तद्विशिष्टवैदिकपदवाक्यार्थप्रतिपत्तिरपि प्रसिद्धेर-श्रुतकाव्यादिवत्। तन्न प्रतिपत्तावतीन्द्रियार्थदर्शिना किंचित्प्रयोजनमित्यप्यसारम्। लौकिकवैदिकपदानामेकत्वे-प्यनेकार्थत्वव्यवस्थितेरन्यपरिहारेण व्याचिख्यासितार्थस्य नियमयितुमशक्तेः। न च प्रकरणादिभ्यस्तन्नियमस्तेषा-मप्यनेकप्रवृत्तिद्विसन्धानादिवत्।

वादिराजने १०२५ ई० में लिखे अपने पार्श्वनाथचरित (बम्बई, १९२६) में धनजय तथा एकसे अधिक सन्धानमें उनकी प्रवीणताका उल्लेख किया है (१।२६)।

अनेकभेदसंधाना खनन्तो हृदये मुहु ।

वाणा धनंजयोन्मुक्ता कर्णस्येव प्रिया कथम् ॥

जैसा कि के० वी० पाठकने स्पष्ट किया है, दुर्गसिंह (१०२५ ई० अनुमानित) ने अपने कन्नड पंचतन्त्र (मैसूर १८९८) में धनजयके राघवपाण्डवीयका इन शब्दोंमें उल्लेख किया है—

अनुपमकविव्रजं जी-

येने राघवपाण्डवीय पेळट्टु यशो-

वनिताधीश्वरनाद

धनंजयं वाग्धूप्रियं केवलने ॥८॥

डॉक्टर वी० एस० कुलकर्णी, धारवाड, ने सूचित किया है कि आरा स्थित पंचतन्त्रकी ताडपत्रीय प्रतिमे पूर्ववर्ती कवियोका उल्लेख करने वाले ये सब पद्य नहीं है ।

विद्वानोमे इस विषयमे मतभेद है कि एक ही नागवर्मा हुए अथवा विभिन्न समयोमे दो नागवर्मा (९९० तथा ११४५ ई० अनुमानित) । उनके बताये जाने वाले इस या उस ग्रन्थोके नामसे (कर्णाटक कविचरित, बेंगलोर, १९६१, पृ० ५३, १५४ इ०) कन्नडमें छन्दशास्त्र पर लिखित उनके छन्दोम्बुधि ग्रन्थमें निम्नलिखित पद्य मिलते हैं ।

जितवाणं हरियंतघ कृतमयूरं तारकारातियंततिमाघं शिशिरात्यदंते सुरपप्रोच्चंडकोदंडदं- ।

ते तिरोभूतगुणाढ्यनब्जवनदंताविर्भवद्दंडिभारतदंतात्तधनंजयैकविभवं वाग्गुंफदोलनाकिग ॥

यहाँ पूर्वकवियोमे धनंजयका उल्लेख किया गया है । आर० नरसिहाचार्यका मत है कि यह द्विसन्धान के रचयिता धनंजयका उल्लेख है, किन्तु ए० वेंकटसुब्बय्याका मत है कि दशरूपकरा धनंजयका उल्लेख अभिप्रेत है ।

जल्हण (१२५७ ई० अनुमानित) ने अपनी सूक्तिमुक्तावलीमे राजशेखर (९०० ई० अनुमानित) के मुँहसे धनजयके विषयमे निम्नलिखित पद्य कहा है (गा० ओ० सी० सं०, ८२, बडौदा १९३८, पृष्ठ ४६)

द्विसन्धाने निपुणता स ता चक्रे धनंजय ।

यया जातं फल तस्य सता चक्रे धनजय ॥

यह लेखकके नामका धन तथा जय रूपमे पृथक्करण ठीक वैसा ही है जैसा स्वयं धनंजयने अपने काव्यमे किया है ।

जैसा कि डॉ० हीरालाल जैनने पड्खण्डागम धवलाटीका सहित, जिल्द १, अमरावती १९३८, प्रस्तावना पृ० ६२, वीरसेन (वही जिल्द ६, पृ० १४) ने इति की व्याख्यामे उपयोगी एक पद्य उद्धृत किया है । यह ठीक वैसा ही है जैसा धनंजयकृत नाममाला का ३९वाँ पद्य ।

धनंजयका समय

उपर्युक्त सन्दर्भ हमें धनंजयका समय निर्धारित करनेमे मदद करते हैं । अकलंक (७-८वी शती ईसवी) तथा वीरसेन जिन्होंने ८१६ ईसवीमे अपनी धवला टीका पूर्ण की थी, के मध्यमे हुए । धनंजयका समय ८०० ईसवी अनुमानित निर्धारित किया जा सकता है । किसी भी प्रकार वह भोज (११वी शतीका मध्य) जिन्होंने स्पष्ट रूपसे उनका तथा उनके द्विसन्धानका उल्लेख किया है, से बादके नहीं हो सकते ।

द्विसन्धानकाव्य

धनंजयकृत द्विसन्धानमे १८ सर्ग हैं तथा कुल श्लोक संख्या ११०५ जो कि विभिन्न छन्दोमें लिखे गये हैं (सूची अन्तमे) । प्रारम्भिक मंगल पद्यमे मुनिसुव्रत या नेमिका स्मरण किया है, उसके बाद सरस्वती को प्रशंसा की गयी है । दिगम्बर जैन लेखकोकी यह सामान्य प्रवृत्ति है कि कथा राजा श्रेणिकके लिए गौतम द्वारा कही गयी बताया जाती है । लेखकने घटनाओके वर्णन की अपेक्षा विशिष्ट वर्णनो पर अधिक बल दिया है । अधिवाश श्लोक अत्यकारयुक्त है और टीकाकारने उनको पूरी तरह अंकित किया है । अन्तिम अध्याय

(विशेष रूपसे श्लोक संख्या ४३ से आगे) में लेखकने अनेक शब्दालकारोका चित्राकन किया है, जैसा कि भारवि, माघ तथा अन्य कवियोंमें समान रूपसे मिलता है, श्लोक संख्या १४३ सर्वगत प्रत्यागतका उदाहरण है। यह मान कर कि सर्गोंके अन्तमें दिये हुए पुष्पिकावाक्य (१, २, १६वे सर्गोंमें उपलब्ध नहीं हैं) लेखकके स्वयंके हैं, यह स्पष्ट है कि उन्होंने अपना नाम धनजय, या धनजय कवि, अथवा द्विसन्धान-कवि दिया है तथा अपनी कृतिको द्विसन्धान काव्य अथवा अपर नाम राघवपाण्डवीय महाकाव्य कहा है। प्रत्येक सर्गके अन्तमें अन्तिम पद्यमें श्लेषसे अपना नाम धनजय दिया है जैसा कि विषापहार स्तोत्रमें। इसका अनुकरण राजशेखरके नामसे अभिहित पद्यमें जल्हणने किया है।

यदि द्विसन्धान नाम रचना पद्धतिको व्यक्त करता है, जैसे प्रत्येक श्लोकके दो अर्थ या व्याख्या की जा सकती है, तो दूसरा नाम राघवपाण्डवीय काव्यकी विषयवस्तुका आभास देता है कि यह एक साथ राम तथा पाण्डवोंकी कथा कहता है। इन दोनोंसे सम्बद्ध कथा-परम्परा भारतीय सांस्कृतिक विरासतका एक ऐसा अपरिहार्य अंग है कि कोई भी कवि जो एक साथ दो विषय लेना चाहता है, उस ओर अभिमुख होता है, विशेषतया इसलिए कि उन दोनोंका वर्णन करने वाले तथा वैकल्पिक चुनाव प्रस्तुतिकरणके लिए बड़ी संख्यामें विस्तृत विवरण प्रदान करने वाले महाकाव्य उपलब्ध हैं। राघवपाण्डवीय नाम पर्याप्त प्रचलित है। धनजयके अतिरिक्त कविराज, श्रुतकीर्ति आदि कवियोंने इसे चुना है तथा इसी तरहके शीर्षक राघव-यादवीय, राघव-पाण्डव-यादवीय उपलब्ध हैं।

धनजयके काव्यका प्रथम शीर्षक द्विसन्धान है और दण्डिके बाद वह इस विधाके पुरस्कर्ता प्रतीत होते हैं : राघव-पाण्डवीय मात्र दूसरा शीर्षक है।

धनजय तथा कविराज कृत राघव-पाण्डवीय

धनजय तथा कविराजके काव्यकी तुलना रुचिकर है। धनजयके काव्यका एक नाम राघव-पाण्डवीय है जो कि कविराजके काव्यका मूल शीर्षक है। धनजयके काव्यमें अठारह सर्ग तथा ११०५ पद्य हैं, जब कि कविराजके काव्यमें तेरह सर्ग तथा ६६४ पद्य हैं। धनजयने श्लेषसे अपने नामका उल्लेख किया है जब कि कविराजने प्रत्येक सर्गके अन्तिम पद्यमें अपने आश्रयदाता कामदेवका नामोल्लेख किया है। वास्तवमें उनका काव्य कामदेवका है। इन दोनों काव्योंकी विषयवस्तुकी पूर्ण तुलना एक पत्रन्धका विषय है। साधारणतया पढ़ने पर लगता है कि इन दोनों काव्योंमें कोई बहुत बड़ी समानता नहीं है। धनजयमें वर्णन अधिक है जब कि कविराजने श्लेषकी बाध्यताके बावजूद अपनी कथाके विवरणको सफलतापूर्वक अभिव्यक्त किया है (देखें १ ५४, ६९ आदि)। जहाँ तक श्लेषका सम्बन्ध है कविराज भाषा पर अधिक योग्यता तथा अधिकार व्यक्त करते हैं। धनजयका काव्य सर्वोच्च काव्यका प्रतीक स्मारक कहा जाता है, नि सन्देह उनका पाण्डित्य विशाल है, विशेषरूपसे नीतिशास्त्रका और उनके कतिपय अर्थान्तरन्यास वास्तवमें गम्भीर एवं प्रभावकारी हैं। कविराजकी शैली सहज तथा सक्षिप्त है जबकि धनजयने प्रायः कठिन संस्कृत लिखी है, जिसे समझनेके लिए प्रायः प्रयत्नकी अपेक्षा होती है। उनके वर्णनोकी प्रस्तुतिमें द्व्यर्थक श्लोक बहुत कम है जब कि कविराजकी रचनामें यह सामान्य बात है। जहाँ तक हमने देखा है इन दोनों काव्योंमें किञ्चित् ही ऐसा होगा जिसे एक दूसरेका अनुकरण कहा जा सके।

श्रुतकीर्ति और उनका राघव-पाण्डवीय

एक और कवि है श्रुतकीर्ति त्रैविद्य जिन्होंने गत-प्रत्यागत पद्धतिसे राघव-पाण्डवीयकी रचना की, जो विद्वानोंके लिए आश्चर्य और आत्सुक्यकी वस्तु है, जैसा कि नागचन्द्र या अभिनव पम्पने अपने कन्नडमें लिखित रामचन्द्रचरित पुराण (पाण्डुलिपि) या पम्परामायण (१ २४-५, बंगलोर, १९२१) लिखा है—

आवो वादिकथात्रयप्रवणदोळ् विद्वज्जनं मे च्चे वि-

द्यावष्टभमनप्पुकेय्दु परवादिक्षोणिभूत्पक्षभं ।

देवेन्द्र कडितददिदे कडिद स्याद्वादिद्विद्यास्त्रदि

त्रैविद्यश्रुतकीर्ति दिव्यमुनिवोल् विख्यातियं तालिददं ॥२४॥

श्रुतकीर्तित्रैविद्यव्रति राघवपाण्डवीयभं विदुघचमत्-

कृतियेनिसि गतप्रत्या-

गर्तदि तेळ्दमळकीतियं प्रकटिसिदं ॥२५॥

ये दो पद्य श्रवणवेलगोलके एक शिलालेख संख्या ४० सी ६४, सन् ११६३ ई० मे उद्धृत है। इन श्रुतकीर्ति त्रैविद्यका उल्लेख तेरदालके ११२३ ईसवीके एक शिलालेखमे है—

पतु परवादीभपंचाननर सधर्मर । श्रुतकीर्तित्रैविद्यव्रतिपर् षटुत्कर्कककर्कशर परवादिप्रतिभाप्रदीपपवनर् जतदोषर् नेगळ्दरखिलभुवनान्तरदोळु ।

राजा गोकने कोल्लागिरि या कोल्हापुरके माघनन्दि सैद्धान्तिकके (निम्ब सामन्तके गुरु) लिए भेजा था तथा उनके साथी कनकनन्दी तथा श्रुतकीर्ति त्रैविद्य थे। कोल्हापुरसे प्राप्त ११३५ ईसवीके एक अन्य शिलालेख (एपिग्राफिया इंडिका, जिल्द १९, पृष्ठ ३०, जैन शिलालेख संग्रह भाग ४, बनारस १९६४, पृष्ठ १६२-६६) मे श्रुतकीर्तिका उल्लेख कोल्हापुरकी रूपनारायण वसदिके आचार्य रूपमें हुआ है—

शकवर्षद सासिरदयवत्तनेय राक्षससंवत्सरद कार्तिकबहुलपचमिसोमवारदंदु श्रीमूळसंघदेसीयगण पुस्तकगच्छद कोल्लापुरद श्रीरूपनारायणवसदियाचार्यरूप श्रीश्रुतकीर्तित्रैविद्यदेवर कालं कर्चि—इत्यादि ।

नागचन्द्रने उन्हें व्रती कहा है। उसी तरह तेरदाल शिलालेखमे भी। अर्थात् ११२३ ईसवीमें वे व्रती थे किन्तु ११३५ ईसवीमे एक आचार्यकी प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुके थे। विद्वानोकी रायमें (आर० नर-सिंहाचार्य, कर्नाटक कविचरित भाग १, बेंगलोर १९६१, पृष्ठ ११० इ०) नागचन्द्र ११०० ईसवीके लगभग हुए। इसका तात्पर्य यह हुआ कि श्रुतकीर्तिका समय ११०० से ११५० ईसवीके मध्य अनुमानित किया जा सकता है। अभी तक उनके राघव-पाण्डवीयकी कोई पाण्डुलिपि उपलब्ध नहीं हुई।

के० बी० पाठक घनंजय तथा श्रुतकीर्तिकी एकता श्रुतकीर्तिके राघवपाण्डवीयसे निश्चित करनेवाले प्रथम व्यक्ति थे। आर० जी० भण्डारकरने इसे स्वीकार करनेमे संकोच ठीक ही व्यक्त किया है। किन्तु इस समानताके आधारपर प्रस्तावित घनंजयके समयकी बातमे पर्याप्त वजन है।

घनंजय तथा उनका द्विसन्धान या राघव-पाण्डवीय श्रुतकीर्ति और उनके राघव-पाण्डवीयसे भिन्न है : सर्वप्रथम क्योंकि घनंजय एक गृहस्थ थे जब कि श्रुतकीर्ति एक व्रतिन् तथा बादमे एक आचार्य। दूसरे, न तो घनंजय ही न अन्य स्रोत जो श्रुतकीर्तिका उल्लेख करते हैं, ऐसा प्रमाण देते हैं कि दोनो नाम एक ही कविके हैं। तीसरे घनंजयकी नाममालासे वीरसेन (८१६ ईसवी) ने एक पद्य उद्धृत किया है तथा उनके द्विसन्धानका विशेष रूपसे घनंजयके नामोल्लेखके साथ भोजने (१०१०-६२ ईसवी अनुमानित) उल्लेख किया है, जब कि श्रुतकीर्तिका समय ११०० से ११५० ठहरता है। अन्ततः, यदि घनंजयका द्विसन्धान दण्डिकी सम-कक्षताके लिए प्रसिद्ध है और भोज (ग्यारहवी शतीका मध्य) के द्वारा उल्लेख किया जा सकता है तो निश्चय ही यह श्रुतकीर्ति, जो ११३५ ईसवी मे आचार्य थे, की रचना नहीं हो सकती। इसलिए इस एकताका कोई आधार नहीं है, और इसलिए इस एकताके आधार पर घनंजयका समय ११२३-४० ईसवी निर्धारित नहीं किया जा सकता।

घनंजयके अध्येता

घनंजय तथा उनके द्विसन्धानने बहुत पहलेसे ही विद्वानोका ध्यान आकर्षित किया है। यह आवश्यक है कि विस्तारसे उनके मन्तव्योको यहाँ प्रस्तुत किया जाये तथा उपर्युक्त प्रमाण सामग्रीके सन्दर्भमे जाँचा-परखा जाये।

पाठक द्वारा श्रुतकीर्ति तथा घनंजयकी एकता

के० बी० पाठकने इंडियन एन्टीक्वेरी जिल्द १४, पृष्ठ १४-२६ मे तेरदालके एक कनडी शिलालेखका का सम्पादन किया है। पैंतीसवी पंक्तिमें उन्हें श्रुतकीर्ति त्रैविद्यका नाम मिला। अभिनव पम्पने श्रुतकीर्ति त्रैविद्यका उल्लेख राघवपाण्डवीयके लेखकके रूपमें किया है। मेघचन्द्रने समाधिशतक पर कन्नड भाषामें पम्प-

के सुपुत्रके निमित्त एक टीका लिखी और मेघचन्द्रके पुत्र (१) वीरनन्दिने शक सं० १०७६ में अपने आचार-सारकी रचना समाप्त की। इस उल्लेखके आधारपर पाठक पम्पका समय शक सं० १०७६ के कुछ पूर्वका स्वीकार करते हैं। तेरदाल शिलालेख, जिसमें श्रुतकीर्ति त्रैविद्यका नाम उल्लिखित है, का समय शक सं० १०४५ है। “इसमें और आचारसारके रचनाकालमें इक्कीस वर्षका अन्तर है। श्रुतकीर्ति त्रैविद्यने शक सं० १०४५ के बाद ही अपने ग्रन्थका निर्माण अवश्य कर लिया होगा।” परन्तु चूँकि कविने अपना वास्तविक नाम रचनासे सम्बद्ध नहीं किया, राघवपाण्डवीयका लेखक अज्ञात रहा होगा, यहाँ तक कि अपने समकालीनोंको भी इस बातसे परिचित नहीं कराया। और पम्प, जो जैन और कविके रूपमें उससे अवश्य परिचित रहा होगा, ने उसके रचयिताके विषयमें यह महत्वपूर्ण तथ्य सुरक्षित हुआ। यहाँ फुटनोटमें के० बी० पाठकने लिखा है कि राघवपाण्डवीय नामके दो सस्कृत काव्य उपलब्ध हैं एक ब्राह्मण और दूसरा जैन। परन्तु उपर्युक्त जैन सस्कृत काव्य, जिसका रचयिता पम्पने श्रुतकीर्ति त्रैविद्यको बताया, ब्राह्मण सस्कृत काव्यकी अपेक्षा लम्बा है। और वह धनजयकी रचनाके रूपमें प्रसिद्ध है यहाँ आठवें अध्यायकी पुष्पिका और प्रथम अध्यायका अन्तिम पद प्रस्तुत किया गया है।” इससे स्पष्ट है कि श्रुतकीर्ति त्रैविद्य और धनजय एक ही व्यक्तित्व और कृतित्वके दिग्दर्शक हैं। यहाँ यह उल्लेख करना आवश्यक नहीं कि धनजय कोशके रचयिता कर्णाटकके दिगम्बर जैन हैं।

पाठकका निष्कर्ष तथ्य सगत दिखाई नहीं देता। उनसे निर्णयमें कुछ त्रुटियाँ प्रतीत होती हैं। लगता है कि वे धनजयको तो रचयिता मानते हैं और श्रुतकीर्तिको धनजयकी उपाधि स्वीकार करते हैं। परन्तु द्विसन्धान काव्यमें उन्होंने कही भी इस श्रुतकीर्ति त्रैविद्य जैसी उपाधिका उल्लेख नहीं किया है। यहाँ तक कि नाममालामें भी इसका कोई जिक्र नहीं जिसे पाठक धनजयकी रचना मानते हैं। दूसरे त्रैविद्य एक उपाधि है जो आगम, तर्क और व्याकरणमें दक्षता पाने की सूचिका है परन्तु श्रुतकीर्ति इस प्रकारकी कोई उपाधि नहीं, उसे तो अनेक जैनाचार्योंने अपने नियमित नामके रूपमें स्वीकारा है। अतएव धनजय और श्रुतकीर्तिको एक मानना युक्तियुक्त नहीं। कविराजके समान श्रुतकीर्ति त्रैविद्यने भी सम्भवतः राघवपाण्डवीय लिखा होगा वह हमे उपलब्ध नहीं। परन्तु उसे धनजयके राघवपाण्डवीयसे पृथक् ही मानना होगा। क्योंकि धनजय और श्रुतकीर्तिको एक व्यक्तित्व माननेके लिए कोई प्रमाण हमारे पास नहीं है। तीसरे, श्रुतकीर्ति तेरदाल शिलालेख और पम्पके कथनानुसार व्रती था और बादमें कोल्हापुर शिलालेखमें इन्हे आचार्यके रूपमें स्मरण किया है। परन्तु उपलब्ध प्रमाणोंसे यह हम जानते हैं कि धनजय गृहस्थ थे, मुनि नहीं। उन्होंने अपनी ऐसी किसी परम्पराका भी उल्लेख नहीं किया और श्रुतकीर्तिके राघवपाण्डवीयके सन्दर्भमें अभिनव पम्प द्वारा प्रस्तुत वर्णन धनजयके द्विसन्धान काव्यसे मेल नहीं खाता। श्रुतकीर्तिका राघवपाण्डवीय, गत-प्रत्यागत प्रकारका है जब कि धनजयका द्विसन्धान इस प्रकारका नहीं, उसमें तो गत-प्रत्यागत प्रकारके एक दो पद्य ही प्राप्त हैं। इस प्रकार, जैसा स्पष्ट है, वीरसेनने नाममालासे एक पद्य उद्धृत किया है, और भोजने धनजय और द्विसन्धानका उल्लेख किया है, श्रुतकीर्ति और धनजय एक सिद्ध नहीं होते।

भण्डारकर द्वारा मान्य धनजयका काल

आर० जी० भण्डारकर (रिपोर्ट आन द सर्च फार मैनुस्क्रिप्ट्स इन द बाम्बे प्रेमीडेंसी ड्यूरिंग द इयरस १८८४-८५, १८८५-८६, तथा १८८६-८७, बम्बई, १८९४) ने धनजय नामक एक दिगम्बर जैनके काव्यकी दो प्रतियोंका उल्लेख किया है। उन्होंने लिखा है कि प्रथम भागके अन्तिम पद्यमें रचयिताको कवि कहा गया है। उन्होंने बादके पद्यको भी उद्धृत किया है, जिसमें कहा गया है कि “अकलंक की तर्कपद्धति, पूज्यपादका व्याकरण और द्विसन्धानके कविका काव्य ये त्रिरत्न हैं।” उन्होंने यह कह कर निष्कर्ष निकाला है कि सस्कृत कोषका रचयिता द्विसन्धानका भी रचयिता है। “काव्यका प्रत्येक पद्य द्व्यर्थक है, दो प्रकारकी अर्थ-प्रस्तुतिको द्विसन्धान कहा जाता है।” उनके समक्ष काव्यकी दो प्रतियाँ (नवम्बर ११४२ और ११४३) रही जिनमें दूसरी प्रति नेमिचन्द्रकी टीका सहित है। उन्होंने भी लिखा है कि वधमान (सवत् ११७९-सन् ११४७) ने अपने गणरत्न महोदधि (१०५१,

१८.२२, ४.६) में द्विसन्धानको उद्धृत किया है (एगलिंगसंस्करण, पृष्ठ ९७, ४०९, ४३५)।" काव्यका सही शीर्षक है—राघव-पाण्डवीय - प्रत्येक पद्यमें दो अर्थ हैं, प्रथम अर्थ महाभारत कथानकसे सम्बद्ध है और दूसरा रामकथाको व्यक्त करता है।" चूँकि जैनाचार्योंने ब्राह्मण लोक-साहित्य (profane literature) का अनुकरण किया है, और हम जैनोके मेघदूतसे परिचित हैं, यह कल्पना निरर्थक नहीं होगी कि घनंजयने राघव-पाण्डवीयकी कथा कविराज नामक किसी ब्राह्मण कविसे ली है। कविराजका समय धाराघीश मुंजके बाद होना चाहिए, क्योंकि उन्होंने अपने संरक्षक जयन्तीपुरीके कामदेवकी तुलना मुंज (मृत्यु ९९६ मे हुई) से की है। वर्धमानका काल ११४७ है। अतएव भण्डारकर कविराज और घनंजयको सन् ९९६ और ११४७ के बीच रखते हैं, "यदि अनुकरणकी कल्पनाको सत्य माना जाये तो कविराजको घनंजयसे अवस्थामें बड़े होना चाहिए। भण्डारकरने पाठकके मतपर भी विचार किया है। उन्होंने लिखा है ऐसा कोई प्रमाण नहीं जिससे यह सुनिश्चित किया जा सके कि श्रुतकीर्ति और घनंजय एक हैं। परन्तु समकालीन पम्पके पुत्रके समयके आधारपर पूर्व निर्णीत समय सही बैठता है और निष्कर्ष दो व्यक्तित्वों और काव्योंको पृथक् स्वीकार करनेके विपरीत नहीं पहुँचता।"

भण्डारकरके मतकी समीक्षा

आर० जी० भण्डारकर अपने मतकी अभिव्यक्तिमें अत्यन्त सावधान रहते हैं। उन्होंने घनंजय और श्रुतकीर्तिको एक माननेमें पूर्ण स्वीकृति व्यक्त नहीं की। उनका यह दृष्टिकोण एक सामान्य कथनके रूपमें स्वीकार किया जा सकता है कि जैनाचार्योंने अपने कथा-साहित्यमें ब्राह्मण कथा-साहित्यका अनुकरण किया है, परन्तु घनंजयने कविराजका अनुकरण किया है। यह तथ्य किसी विशेष प्रमाणपर आधारित होना चाहिए। यहाँ भी भण्डारकर आग्रह करते हुए दिखाई नहीं देते, क्योंकि वे कहते हैं, "यदि अनुकरणकी कल्पना सही है।" यदि घनंजयने किसीका अनुकरण किया है तो अब यह कहा जा सकता है कि उनके समक्ष दण्डीका द्विसन्धान रहा होगा जिनका उल्लेख एक नीचेके पद्यमें किया गया है। भण्डारकरका यह निष्कर्ष सही है कि कविराज मुंज (९९६ ई०) के उत्तरवर्ती और घनंजय ११४७ ई० के पूर्ववर्ती रहे होंगे। नये तथ्योंके आधारपर यह कहा जा सकता है कि घनंजय भोजके पूर्ववर्ती होंगे और कविराजका समय बारहवी शताब्दीके अन्तिम चरणमें नियोजित किया जा सकता है।

पाठक द्वारा स्वमतकी पुनरुक्ति

प्रो० मेक्समूलरके उत्तरमें के० वी० पाठकने १९७० में 'द जैन पोइम राघवपाण्डवीय ए रिप्लाइ टू प्रो० मेक्समूलर' शीर्षक एक और शोधपत्र प्रकाशित किया ("द जर्नल आव द वाम्बे ब्राच आव द रायल एशियाटिक सोसाइटी जिल्द २१, पृष्ठ १, २, ३, दिसम्बर १९०४) उन्होंने अपनी पूर्व विचारधाराको आगे बढ़ाते हुए कहा कि तेरदाल शिलालेखके माघनन्दि सैद्धान्तिक श्रवणवेलगोलके शिलालेख नम्बर ४०में उल्लिखित किये गये हैं। उन्होंने यह बताया कि पम्पके पद्य श्रवणवेलगोल शिलालेखमें भी पाये जाते हैं। श्रुतकीर्ति त्रैविद्य और देवकीर्ति (मृत्यु शक सं० १०८५) साथी—समकालीन होना चाहिए। उन्होंने अधोलिखित गणना सम्बन्धी तथ्य हमारे समक्ष प्रस्तुत किये हैं—

१. तेरदाल शिलालेख शक सं० १०४५ में श्रुतकीर्ति त्रैविद्यका उल्लेख करता है परन्तु राघव-पाण्डवीयके रचयिताके सन्दर्भमें वह मौन है।

२. अभिनव पम्प शक सं० १०६७ में श्रुतकीर्ति त्रैविद्यके काव्यका उल्लेख करता है।

३. श्रवणवेलगोल शिलालेख (नं० ४०, शक सं० १०८५) अभिनव पम्पके पद्यको श्रुतकीर्ति त्रैविद्यके पद्य रूपमें उल्लेख करता है और श्रुतकीर्तिकी पहचान तेरदाल शिलालेखमें उल्लिखित श्रुतकीर्तिसे करता है।

इन कारणोंसे पाठक इस निष्कर्षपर पहुँचे कि श्रुतकीर्तिका ग्रन्थ शक सं० १०४५ में लिखा नहीं गया जब कि शक सं० १०६७ और १०८५ के बीच वह एक प्रसिद्ध काव्य माना जाता था। यह भी उल्लेखनीय

है कि पम्प उसे विद्वत्ताका आश्चर्यकारी नमूना मानता है जिससे श्रुतकीर्तिने सुप्रसिद्धि अर्जित की। इन कथनोसे यह अनुमान लगाया जा सकता है कि पम्प केवल एक जैनकाव्यसे परिचित थे और वह था सभी द्वारा प्रशंसित राघवपाण्डवीय। पाठकने यह भी देखा कि वर्धमान (वि० सं० ११९७ अथवा शक सं० १०६२) किस प्रकार अपने गणरत्नमहोदयमें धनजयके राघवपाण्डवीयका अनेक बार उद्धरण देते हैं और किस प्रकार चालुक्य नृपति जगदेवमल्ल द्वितीय (शक सं० १०६-७२ (१) का समकालीन दुर्गासिंह यह कहता है कि धनंजय राघवपाण्डवीयकी रचनासे बृहस्पति हो गये। यह कथन श्रुतकीर्तिके ग्रन्थके सन्दर्भमें होना चाहिए जिनका समय शक सं० १०४५ सिद्ध है। ऐसी कल्पना निरर्थक सिद्ध होगी कि अल्प समयमें शक सं० १०४५ और १०६२ के बीच समान शीर्षक वाले द्व्यर्थक काव्य दिगम्बर जैन सम्प्रदायके दो कवियोने रचे होंगे। यदि ऐसा होता तो श्रुतकीर्तिका ग्रन्थ शक सं० १०६० में विद्वत्ता की आश्चर्यकारी कृतिके रूपमें माना जाना समाप्त हो जाता। अतएव यह स्पष्ट है कि धनंजय श्रुतकीर्तिका द्वितीय नाम था और उनके ग्रन्थका रचनाकाल शक सं० १०४५ से १०६२ के बीच निर्धारित किया जा सकता है।

पाठकके मतकी दुर्बलताएँ

यह स्वीकार कर लिया गया है, जैसा हमने अभी देखा, कि तेरदाल, कोल्हापुर और श्रवण-चेलगोल शिलालेखोंमें उल्लिखित श्रुतकीर्ति वही है जिन्हे पम्पने उद्धृत किया है। पम्पने और तेरदाल शिलालेख (शक सं० १०४५-११२३ ई०) ने उन्हें ब्रती कहा है। परन्तु कोल्हापुर शिलालेखमें उन्हें ११३५ ई० के आचार्यके रूपमें उल्लिखित किया गया है। पम्पने राघव-पाण्डवीयको उनसे सम्बन्धित माना है। विद्वानोंके बीच उसे आश्चर्यजनक इसलिए नहीं स्वीकार किया गया था कि वह द्व्यर्थक काव्य है बल्कि इसलिए कि वह गत-प्रत्यागत प्रकारका था। पाठकने कुछ तथ्यहीन तर्क प्रस्तुत किये हैं, परन्तु उन्होने 'धनजयका दूसरा नाम श्रुतकीर्ति है' यह सिद्ध करनेके लिए कोई प्रमाण नहीं दिया। अतएव वह स्वीकार्य नहीं। यह उक्त तथ्योसे स्पष्ट है कि भोज धनजय और उनके द्विसन्धानसे परिचित था। वह और उनका ग्रन्थ स्पष्ट श्रुतकीर्ति और उनके राघवपाण्डवीयसे भिन्न है, परन्तु राघवपाण्डवीय प्रकाशमें नहीं आया है। हाँ, कविराज कृत राघवपाण्डवीय अवश्य प्रसिद्ध है, पर इन दोनोंसे वह भिन्न है।

धनंजय पर राघवाचारियरके विचार

एस० ई० व्ही० वीर राघवाचारियरका निघण्टुक धनजयका काल The date of Nighan tuka Dhananjaya शीर्षक एक लेख जर्नल आव द आन्ध्र हिस्टोरिकल रिसर्च सोसायटी, भाग २, नंबर २, पृष्ठ १८१-८४, राजमुंद्री, १९२७ में प्रकाशित हुआ था। उनका उद्देश्य द्विसन्धान महाकाव्य अथवा राघव पाण्डवीय और धनजय निघण्टु अथवा नाममालाके रचयिता धनजयका काल निर्णय करना था।

सुवन्धु और बाणमें श्लेष काव्य रचनेका एक विशेष गुण प्रसिद्ध है, परन्तु उनमें कोई भी द्व्यर्थी कवि नहीं अर्थात् किसीने भी ऐसा काव्य नहीं रचा जो दो कथाओं अथवा सिद्धान्तोंको लिए हुए समानान्तर रूपसे समूचे काव्यमें दो व्याख्याओंको उपस्थित कर सके। राघवपाण्डवीयके रचयिता कविराज (६५०-७२५ ई०) द्व्यर्थी प्रबन्ध लिखने में पूर्ण दक्ष है। निघण्टुक धनजय, जो द्विसन्धान काव्यके समकक्ष है, भी उनके इस गुणको पुष्टि करता है। दशरूपककार धनजयसे वे भिन्न हैं। निघण्टुक धनजयकार राजशेखर (८८०-९२० ई०) और जैन (श्रीदेवी और वासुदेवके पुत्र, देखिए द्विसन्धानकाव्य १८, १४६) से पूर्ववर्ती हैं जब कि ब्राह्मण कुलीन (विष्णुके पुत्र और मंजका दरबारी कवि) दशरूपककार धनजय राजशेखरका उत्तरवर्ती हैं। 'प्रमाणमकलंकस्य' पद्यके अतिरिक्त दो अन्य अधोलिखित पद्य (निघण्टु २ ४९-५०) भी उद्धृत मिलते हैं (नाममालाके ज्ञानपीठ संस्करणमें अनुपलब्ध)—

जाते जगति वाल्मीकी शब्द कविरिति स्मृत ।

कवी इति ततो व्यासे कवयश्चेति दण्डिनि ॥

कवय कवयश्चेति बहुत्व दूरमागतम् ।

विनिवृत्तं चिरादेतत्कलौ जाते धनजये ॥

इन श्लोकोसे वीर राघवाचारियरने यह अनुमान लगाया है “कि दण्डी (६०० ई० के बाद नहीं) और धनंजयके बीच पर्याप्त अन्तर रहा है।” यह अन्तर ६०० और ८०० ई० के मध्य रखा जा सकता है।

कविराज वामन (८वीं शती) की काव्यालंकार वृत्तिमें उल्लिखित है। उनका समय सुबन्धु और बाणभट्ट (५९०-६५० ई०) के बाद ठहरता है जिनका उल्लेख कविराजने वक्रोक्तिमें दक्ष कविके रूपमें किया है। द्विसन्धान कलापूर्ण है और ऐसा होने पर यदि कविराज धनंजय अथवा उनके द्विसन्धानसे परिचित होता तो निश्चय ही वे उन्हें भी यहाँ (राघवपाण्डवीय, १.४१) सम्मिलित कर लेते। धनंजयका द्विसन्धान काव्यत्व प्रदर्शनकी भव्यता लिये हुए है। वह कविराजके राघवपाण्डवीयसे किसी भी प्रकार हीन नहीं, सम्भवतः (अथवा निश्चित ही) उच्च श्रेणीका ही बैठे। धनंजयने पूर्ववर्ती कवियोंका उल्लेख नहीं किया, अतएव कविराजका उल्लेख नहीं किया होगा, अथवा यह भी कहा जा सकता है कि धनंजय कविराज अथवा उनके काव्यसे अपरिचित रहे हो। इसका कारण उपेक्षा अथवा समयका अन्तराल हो सकता है। अतएव कविराजका समय ६५०-७२५ और निघण्टुक धनंजयका समय ७५०-८०० ई० नियोजित किया जा सकता है।

राघवाचारियरके मतकी समीक्षा

राघवाचारियर जब कभी निषेधात्मक प्रमाणोंका उपयोग करते हैं। यह उल्लेखनीय है कि जल्हण (१२५७ ई०) ने राजशेखर (९०० ई०) के नाम पर धनंजयके पद्यको उद्धृत किया है। इसके बाद कविराज अपने राघवपाण्डवीय (१.१८) में स्पष्टतः धार (९७३-९५ ई०) के मुंजका उल्लेख करते हैं और अपने आश्रयदाता कदम्बवंशीय कामराज (१.१३) के विषय में पर्याप्त कहते हैं। यह समझमें नहीं आता वीर राघवचारियरने इन तथ्योंकी उपेक्षा क्यों की। कविराजका कालनिर्णय करनेके लिए उनका समय आधार रूपमें स्वीकार नहीं किया जा सकता।

वेंकटसुव्वियका खण्डन और विचार

वेंकट सुव्विय ‘दी आथर्स आव दी राघवपाण्डवीय एण्ड गद्यचिन्तामणि’ नामक शोधपत्र (जर्नल आफ द बी० बी० एस० सीरीज न्यू सीरीज ३, व २, १९२७, पृ० १३४) में पाठकके निष्कर्षका विरोध करते हैं (१) तेरदाल शिलालेखके श्रुतकीर्ति राघवपाण्डवीयके कर्ताके रूपमें पम्परामायणमें उल्लिखित श्रुतकीर्तिसे अभिन्न होना चाहिए (२) श्रुतकीर्ति कविका मूल नाम था और धनंजय मात्र संक्षिप्त नाम था, और (३) वह तथ्य अभिनव पम्प जानते थे जिन्होंने उनका उल्लेख उनके वास्तविक नाम रामायणसे किया है।

बी० सुव्वियके अनुसार अभिनव पम्पकी रामायणका रचनाकाल ११०० ई० के बाद और १०४२ ई० के पूर्व नहीं हो सकता। अतएव श्रुतकीर्तिका राघवपाण्डवीय १०४२ ई० के पूर्व लिखा गया होगा। उन्होंने आर० नरसिंहाचार्यके मतका उल्लेख किया है कि “श्रुतकीर्तिकी रचनाका वर्णन जो पम्पकी रामायण-में किया गया है, गत-प्रत्यागत काव्य प्रकारका है, अर्थात् ऐसा काव्य जिसके एक ओर पढ़नेसे रामकथा और दूसरी ओर पढ़नेसे पाण्डुकथा निकलती है, यह धनंजयके द्विसन्धान काव्यमें लागू नहीं होता। यहाँ यद्यपि एक ही पद्यमें राम और पाण्डुकी कथा शब्द-चमत्कृति दिखाते हुए कही गयी है। फिर भी उसे गतप्रत्यागत काव्य नहीं कहा जा सकता अतएव धनंजयका राघवपाण्डवीय व श्रुतकीर्तिका राघवपाण्डवीय अभिन्न नहीं और इसलिए धनंजय और श्रुतकीर्ति एक नहीं कहे जा सकते।

वादिराज द्वारा पार्श्वनाथ चरित (समाप्तिकाल बुधवार, २७ दिसम्बर १०२५ ई०) में उल्लिखित पूर्वकवि सुव्वियके अनुसार वादिराजके पूर्ववर्ती रहे होंगे। अतएव अधिक सम्भावित यही है कि राघव-पाण्डवीयके रचयिता धनंजय वादिराजके पूर्ववर्ती थे। श्रवणवेलगोल शिलालेख नं० ५४ (६७) में प्राप्त आचार्य परम्परामें मतिसागरके पश्चात् हेमसेन (९८५ ई०) का नाम आता है। इन्हींका दूसरा नाम विद्या-

घनंजय भी था। “अतएव यह कहना अत्युक्ति नहीं होगी कि हेमसेन राघवपाण्डवीय अथवा द्विसन्धान काव्य-के कर्ता हैं और यह काव्य ९६०-१००० ई० में लिखा गया है।”

श्रुतकीर्तिका काव्य प्रकाशमें नहीं आया। वह निश्चित ही संस्कृतमें लिखा गया होगा। तेरदाल और श्रवणबेलगोल शिलालेखके श्रुतकीर्ति ११२३ ई० में विद्यमान थे और उनका राघवपाण्डवीय १०६० ई० के पूर्व नहीं लिखा गया।

अभिनव पम्प द्वारा उल्लिखित श्रुतकीर्ति वही नहीं जिनका उल्लेख शिलालेखमें आया हुआ है, क्योंकि वे भिन्न-भिन्न परम्पराओसे सम्बद्ध हैं। “इन दोनों श्रुतकीर्ति नामक आचार्योंने राघवपाण्डवीयकी रचनाएँ की और वे गतप्रत्यागत प्रकारक पद्योंमें थी, यह कल्पना तथ्यसंगत नहीं। अतः यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि उक्त दोनों श्रुतकीर्तियोंमें कोई एक श्रुतकीर्ति ग्रन्थके रचयिता थे और इन श्रुतकीर्तिकी प्रशंसामें भी पम्परामायणमें अथवा श्रवणबेलगोल शिलालेखमें इन पद्योंका उपयोग किया है ताकि द्वितीय श्रुतकीर्ति भिन्न सिद्ध हो सकें। और चूँकि अभिनव पम्प जैसे उच्चकोटिके कविके सन्दर्भमें यह सोचना व्यर्थ है कि उन्होंने अन्य कवियों द्वारा निर्मित पद्योंको अपने ग्रन्थमें सम्मिलित किया होगा, अतः यह भी निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि गतप्रत्यागत प्रकारक राघवपाण्डवीय पम्प रामायणमें उल्लिखित श्रुतकीर्ति द्वारा रचा गया था न कि उक्त शिलालेखमें उल्लिखित श्रुतकीर्ति द्वारा।”

घनजय और श्रुतकीर्तिके राघव पाण्डवीय भिन्न-भिन्न ग्रन्थ हैं, और उसमें कोई एक पूर्ववर्ती होंगे। परन्तु मुझे लगता है कि गतप्रत्यागत राघवपाण्डवीय द्विसन्धानकी अपेक्षा अधिक कठिन है और इसलिए उत्तरवर्ती काव्य पहले लिखा गया और श्रुतकीर्तिने अपना ग्रन्थ घनंजयके अनुकरण पर बादमें लिखा। यदि यह विचार तथ्ययुक्त माना जाये तो श्रुतकीर्ति निश्चित रूपसे घनंजयके उत्तरवर्ती होंगे और उन्होंने अपना ग्रन्थ १०००-१२२५ ई० में लिखा होगा।”

पाठकके मतकी विस्तृत समीक्षा करनेके बाद वेंकट सुव्वय्या कविराज और उनके राघवपाण्डवीयके सन्दर्भमें इन निष्कर्षोंपर पहुँचे कविराजका आश्रयदाता कदम्बवशीय कामदेव द्वितीय है। कविराज घनजयके उत्तरवर्ती हैं, और उनका राघवपाण्डवीय १२३६ और १३०७ ई० के बीच लिखा गया है न कि ११८२-९७ ई० के बीच जैसा कि पाठकने सुझाया है।

वेंकट सुव्वय्यके निष्कर्षोंकी समीक्षा

वेंकट सुव्वय्यका यह विचार स्वीकार्य है कि श्रुतकीर्ति और उनका राघवपाण्डवीय घनजय और उनके राघवपाण्डवीयसे भिन्न हैं। परन्तु उनका यह निष्कर्ष कि तेरदाल और श्रवणबेलगोल शिलालेखमें उल्लिखित श्रुतकीर्ति अभिनव पम्प द्वारा उल्लिखित श्रुतकीर्तिसे भिन्न होंगे, सदिग्ध सम्भावित और भ्रमित प्रमाणोंपर आधारित है। उन्होंने जो कहा वह सही हो सकता है परन्तु जैन आचार्य इतने सकीर्ण विचार-धारके नहीं रहे कि उन्होंने सघ, गण, गच्छ और वलिसे बाह्य साहित्यकारोंको सम्मान न दिया हो। वादिराजने अपने काव्यमें अपने पूर्ववर्ती लेखक और आचार्योंका उल्लेख किया है। वे आचार्य और लेखक वादिराजके पारम्परिक पूर्ववर्ती हो, यह आवश्यक नहीं। घनजय वादिराजके पारम्परिक पूर्व आचार्य थे और हेमसेन व घनंजय एक थे, यह स्वीकार नहीं किया जा सकता। यह एक अन्य पहचान वैसी ही आधारहीन और प्रमाण रहित है जैसी कि पाठककी कल्पना जिसकी वेंकटसुव्वय्यने कटु आलोचना की है। प्रथम, घनजय गृहस्थ थे। उन्होंने मुनि अवस्थाका कोई वर्णन नहीं किया और न आचार्य परम्पराका। अतः वे वादिराजके निकट पूर्ववर्ती होंगे, यह स्वीकार नहीं किया जा सकता। द्वितीय, घनजयने अपने किसी भी ग्रन्थमें अपना दूसरा नाम हेमसेन सूचित नहीं किया, और अन्तिम यदि विद्या-घनंजय नाम उपयुक्त माना जाये (क्योंकि उसे ‘विद्याघनजयपद विशद दधानो’ भी पढ़ा जा सकता है) तो ‘विद्या’ शब्द ही हेमसेनको किसी अन्य पूर्ववर्ती घनजयसे पृथक् कर देता है। अथवा यदि घनंजयको अर्जुन रूपमें स्वीकारा जाये तो हेमसेन विद्या घनजय माने जा सकते हैं। अतएव उनकी यह पहचान और तिथि ९५०-१००० ई० स्वीकार नहीं की जा सकती।

धनंजय पर साहित्यिक इतिहासकार

पाठक, भण्डारकर व अन्य विद्वानोंके अध्ययनसे यह पता चलता है कि साहित्यिक इतिहासकारोंने धनंजय और उनके द्विसन्धानके विषयमे विस्तृत जानकारी प्रस्तुत की है। एम० विन्टरनिट्ज़ (भा० सा० इ०, भाग ३; जर्मन संस्करण, पृ० ७५, लिपजिग, १९२२, अँगरेजी अनुवाद पृ० ८२-३, वाराणसी १९६३) यह स्वीकार करते हैं कि धनंजयने ११२३-११४० ई० के बीच अपनी उपाधि श्रुतकीर्तिके नामपर ग्रन्थ लिखा। उन्होंने कदम्बवंशीय कामदेव (११८२-९७) के दरबारी कवि कविराजसे उन्हे पूर्ववर्ती माना। वामनकी काव्यालंकार वृत्ति (४.१.१०) मे उल्लिखित कविराजसे वे भिन्न हैं। ए० बी० कीथ (ए हिस्ट्री आफ संस्कृत लिटरेचर, पृष्ठ १३७, आक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, १९४८) ने कहा है कि दिगम्बर जैन लेखक धनंजय, जिन्हे शायद श्रुतकीर्ति कहा जाता था, ने ११२३ और ११४० के बीच अपना ग्रन्थ लिखा। इसके बाद कविराजका नाम आता है जिनका वास्तविक नाम कदाचित् माधव भट्ट था और जिनके आश्रयदाता कदम्बवंशीय राजा कामदेव (११८२-९७) थे। एम० कृष्णमाचारी (हिस्ट्री आफ क्लासिकल संस्कृत लिटरेचर, पृ० १६९, १८७, फु० मद्रास, १९३७) धनंजयको नवी-दसवी शतीमें रखते हैं और कविराजको १२वी शतीके उत्तरार्धमे। अन्य प्रमाणोंमे नाममाला (वाराणसी, १९५०) की प्रस्तावना, नाथूराम प्रेमीका जैन साहित्य और इतिहास पृष्ठ १०८, बम्बई १९५६, व ह्वी० गैरोलाका संस्कृत साहित्यका इतिहास, पृ० ३५०-५१, वाराणसी, १९६० भी देखा जा सकता है।

आधुनिक भारतीय भाषाओंमे निर्मित सर्जनात्मक साहित्यपर एक लाख रुपयेकी पुरस्कार योजनासे भारतीय ज्ञानपीठने हमारे देशके शैक्षणिक प्राङ्गणमे गौरवमयी कीर्ति अर्जित की है। देशके गण्यमान्य साहित्यकार इस गौरवशाली पुरस्कारसे सम्मानित किये जा चुके हैं। इसी प्रकार ज्ञानपीठने संस्कृत, पालि, प्राकृत, अपभ्रंश, तमिल, कन्नड प्राचीन हिन्दीमे लिखित उपेक्षित साहित्यका प्रकाशन कर अपनी शक्ति व साधनका समुचित उपयोग किया है। फलतः लगभग साठ ग्रन्थोंका प्रथम बार प्रकाशन हो चुका है। विद्वत्क्षेत्रमे इन ग्रन्थोंके सम्पादन विधिकी भरपूर प्रशंसा की गयी है। ज्ञानपीठ लोकोदय ग्रन्थमालाने लगभग ३०० हिन्दी ग्रन्थोंका भी प्रकाशन किया है।

धनजयका द्विसन्धान महाकाव्य संस्कृत साहित्यमें उपलब्ध द्विसन्धान काव्योंमे सर्वाधिक पुराना और महत्त्वपूर्ण काव्य है। वह रामायण और महाभारतकी कथाको समानान्तर रूपसे प्रस्तुत करता है। अर्थात् प्रत्येक पद्य दो अर्थोंको प्रस्तुत करता है, प्रथम अर्थ रामायणसे सम्बद्ध है और द्वितीय अर्थ महाभारतसे। वह संस्कृत भाषाके विविध अर्थशक्तिका सुन्दर निदर्शन है। उसकी संस्कृत व्याख्या सहित सम्पादित एक सुन्दर संस्करणकी आवश्यकता थी।

हम ज्ञानपीठ ट्रस्टके संस्थापक श्रीमान् साहू शान्तिप्रसाद जी के प्रति कृतज्ञता व्यक्त करते हैं। यह उनकी अभिरुचि और उदारताका परिणाम है कि इस प्रकारका महत्त्वपूर्ण साहित्य ज्ञानपीठ द्वारा प्रकाशित किया जा रहा है। श्रीमती रमा जैन, अध्यक्ष ज्ञानपीठ, के भी धैर्य और गाम्भीर्यकी प्रशंसाके लिए शब्द अपर्याप्त है, जिनके अमित सहयोगसे इस काव्यका प्रकाशन सम्भव हो सका है। प्रो० खुशालचन्द्र गोरावाला भी हमारे धन्यवादके पात्र हैं जिन्होंने मूर्तिदेवी ग्रन्थमालाके लिए इस ग्रन्थका सम्पादन किया है।

कोल्हापुर

२६ जनवरी १९७०

—हीरालाल जैन

—आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये

द्विसंधानकाव्यस्थवृत्तसूची

वृत्तनाम	सर्गाङ्क (भांगल)	श्लोकाङ्क (नागरी)
१ अनुकूला	४ ३०-३३ ,	
२ अनुष्टुभ्	७.१-९४ , ९.१-५१ , १४ १-१४४ ;	
३ अपरवक्त्र	१३ ३७ , १५.३४-४४ , १७.६५-६६ ,	
४ इन्द्रवज्रा	८.२१,२३,४१,४२,४४ , १०.३६ , १७.८५-८६,	
५ इन्द्रवशा	१७ ७६ ,	
६ उद्गता	१७.१-३९ ,	
७ उपजाति	२.३१,३३; ३.१-३८,४०; ५ १-६४, ६.४७-४८, ८.१८,२५,२८,२९,३४-४०,४३,४५-४७, ४९,५१,५४,५५,५७, १० ३९,४० , ११ ३२ ३३,३५,३६ ; १२. ४८ ; १३.३०, ३२, ३५ , १४ २५,२७-२८,३३-३६ ; १६.१-८२ , १७.४५,४६,५३,५५, ५७,६०, ६२-६४,६८,७३,७७ ,	
८ औपच्छन्दसिक	१० ४१,४२ , १३ ३१ (विषम चरण) , १७.४९,५४,६१,७९ ,	
९ जलधरमाला	४.७,११,१३,१५,१७ ,	
१० जलोद्धतगति	४ २४ ,	
११ तोटक	४ ४८,५३ ;	
१२ द्रुतविलम्बित	५.६८ , ६.५० , ८ १-५,२० ;	
१३ पुष्पिताग्रा	२.३४ , ५.६७ , १३ ३८ , १५ १-३३ , १७.५८,८३ ,	
१४ पृथ्वी	१३ ४४ ,	
१५ प्रमिताक्षरा	४.५६ , १२.१-४६ , १७ ४३,४४,७८,८४ ,	
१६ प्रमुदितवदना	१३ ४०-४१ ,	
१७ प्रहर्षिणी	५.६५ , ८.६,८,२६ , ९ ५२ , १४ १-२४ ;	
१८ मत्तमयूर	३ ३९ , ४ १४,१९ , १०.३७-३८ , १३.१-२८,३६ ; १४ २६ ;	
१९ मन्दाक्रान्ता	१३.४३ , १४.३० ,	
२० मालिनी	६ ५१ , १३ ४२ , १६.८३,८५, १७.८७ ,	
२१ रथोद्धता	४.१२, १०.१,३,५,७,९,११,१३,१५,१७,१९,२०,२१,२३,२५,२७,२९,३१,३३,३५,४४ ; १७ ४८,५९ ,	
२२ वसन्ततिलका	१ ५२ , २ ३० , ४.५५ ; ६ ५२ , ८.९,२२,५२ , १०.४६ ; ११ ३४,३८,३९ ; १२ ४७,५१,५२ , १४.३८-३९ , १५.४६-४८, ५० ; १६ ८६-८७ , १७. ८९,९१ ,	
२३ वक्षपत्रपतित	४ १६ ,	
२४ वशस्थ	१.१-५१ , ६ १-४६ , १० ४३ , ११.३१ ; १३.३३,३९ , १७.७१,७२,८२ ,	
२५ वियोगिनी	४.१-५४ , ११ ३९ , १३ ३१ (समचरण) ; १७ ४१-४२ ; वैतालीय व वियोगिनी एकच.	
२६ वैश्वदेवी	२ १-२९ , ४ २७ ;	
२७ शार्दूलविक्रीडित	७ ९५ ; १४ ३९ ; १८ १४५-१४६ ,	
२८ शालिनी	२ ३२ ; ३.४१-४२ , ६.४९ , ८.१०,५० , ११ १-३०,४० , १२ ४९ ; १४.३२ ; १७ ४७,७०,७४,७५,८०,८१,९० ,	
२९ शिखरिणी	११ ३७ , १२ ५० , १३.३४ , १४ २९ , १५ ४९ , १६ ८४ ; १७.४० ;	
३० स्वागता	५ ६६ , १०.२,४,६,८,१०,१२,१४,१६,१८,२२,२४,२६,२८,३०,३२,३४ , १४.३७ ; १७ ५०,५२,५६,५९,६७, ८८ ,	
३१ हरिणी	३.४३ , ५ ६९ , ८.५८ , १०.४५ , १३.२९ , १५ ४५ ; १७.६९ ,	

महाकविधनञ्जय विरचितम् द्विसन्धानमहाकाव्यम्

कविदेवरभट्टकृत 'पदकौमुदी' टीकासमन्वितम्

श्रीमान् शिवानन्दन ईशवन्द्यो भूयाद्विभूत्यै मुनिसुव्रतो वः ।
सद्धर्मसम्भूतिनरेन्द्रपूज्यो भिन्नेन्द्रनीलोल्लसद्भक्तान्तिः ॥ १ ॥
जीयान्मृगेन्द्रो विनयेन्दुनामा संवित्सदाराजितकण्ठपीठः^१ ।
प्रक्षीबवादीभकपोलभित्तिं प्रमाक्षरैः स्वैर्नखरैर्विदार्य ॥ २ ॥
तस्यार्थ^२ शिष्योऽजनि देवनन्दी सद्ब्रह्मचर्यव्रतदेवनन्दी ।
^३पदाम्बुजद्वन्द्वमनिन्द्यसर्च्यं तस्योत्तमाङ्गेन नमररुरोमि ॥ ३ ॥
त्रैलोक्यकीर्तिश्ररणारविन्दं पारे नयार्णोऽधितरां प्रणम्य ।
यियासतां राघवपाण्डवीयां टीकां करिष्ये पदकौमुदीं ताम् ॥ ४ ॥

इदानीम् "नास्तिकत्वपरिहारः शिष्टाचारप्रपालन पुण्यावातिर्निर्विघ्नञ्च शास्त्रादौ तेन सस्तुतिरिति मनसि
"वृत्तेक्ष्वाकुवशोत्तसीभूतस्य सकलभूतलैकछत्रितयशोमण्डलस्य दशरथतनयस्य राहृक्षमणो लक्ष्मणान्वितस्य त्रैलो-
क्यकण्ठकमानमर्दनस्य रामस्य धीरोदात्तगुणास्पदस्य तथा पाण्डुराजस्य राजाधिराजनमन्मुकुटतटजटितमणि-
गणकरनिकररञ्जितपादारविन्दाना सोमव्याना धीरोदात्तानाञ्च (राज्ञा) कथोद्योतनार्थं भगवतोर्मुनिसुव्रतनेम्यो-
र्नमस्कार कुर्वतो द्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य काव्यस्य नान्दीश्लोकं व्याख्यास्यामः ।

अन्तरंग तथा बहिरंग लक्ष्मीके स्वामी अतएव इन्द्रके द्वारा वन्दित शिवादेवीके
नन्दन श्री मुनिसुव्रतनाथ [की भक्ति] आप लोगोंकी सम्पत्तिका कारण हो । इनके शरीरका
रंग तुरन्त तोड़े गये इन्द्रनीलमणिके समान है तथा रत्नत्रयसय समीचीन धर्मके प्रकाशक
होनेके कारण वे चक्रवर्तियोंके द्वारा पूजे जाते हैं ॥१॥ आचार्य विनयचन्द्र रूपी सिंह चिर-
जीवी हों जिन्होंने न्याय वाक्य रूपी अपने नखोंके द्वारा मदान्ध वादी (शास्त्रार्थकर्ता) रूपी
हाथियोंके मस्तकोंको फोड़ (झुका) दिया था तथा जिनके कंठरूपी सिंहासन पर भगवती
शारदा सदा विराजमान थी ॥२॥ इनके शिष्य देवनन्दी हुए थे जो निरतिचार ब्रह्मचर्यव्रतके
पालनमें ही स्वर्गोंका सुख मानते थे । सबके द्वारा प्रार्थित तथा पूज्य इनके चरणकमलोंके
युगलको मस्तक झुका कर प्रणाम करता हूँ ॥३॥ देवनन्दीकी कीर्ति तीनों लोकोंमें व्याप्त
है । न्यायरूपी समुद्रको पार करनेके इच्छुकोंके लिए उनके चरणकमल नौकाके समान
हैं । इन चरणोंको भलीभांति प्रणाम करके राघव-पाण्डव कथामय इस द्विसन्धान काव्यकी
'पदकौमुदी' नामकी टीका करता हूँ, जो कि इसके पढ़नेवालोंको पार लगायेगी ।

सम्प्रति "नास्तिकताके परिहार, शिष्टाचारका पालन, पुण्यकी वृद्धि तथा विघ्नोके
विनाशके लिए शास्त्रके प्रारम्भमें इष्टदेवकी स्तुति करनी चाहिए ।" इस भावनाको मनमें
लाकर इक्ष्वाकु वंशके मुकुट, सकल भूतलपर छत्रके समान छाये यशके स्वामी, शुभ लक्षण
समन्वित, लक्ष्मीसे वेष्टित, तीनों लोकोंके उपद्रवोंके मर्दक तथा धीरोदात्त नायक महाराज
दशरथके पुत्र रामचन्द्रजी तथा नमस्कार करते हुए राजाधिराजाओंके मुकुटोंपर जड़े
मणिसमूहसे निकली किरणोंकी राशिसे रञ्जित चरणकमलधारी, चन्द्रवंशमें उत्पन्न, धीरो-
दात्त नायक पाण्डु राजाओंकी कथाको प्रसिद्ध करनेके लिए द्विसन्धानकाव्यके निर्माता कवि
धनञ्जय-द्वारा किये गये भगवान् मुनिसुव्रतनाथ तथा नेमिनाथके नमस्कारके द्योतक मंगल-
श्लोककी व्याख्या करता हूँ ।

श्रियं जगद्बोधविधौ विहायसि व्यदीपि नक्षत्रमिवैकमुद्गतम् ।

स यस्य वस्तीर्थरथस्य सुव्रतः प्रवर्तको नेमिरनश्वरीं क्रियात् ॥ १ ॥

श्रियमिति । स सुव्रतो नाम विंशतितमतीर्थङ्कर. अनश्वरी नित्या मोक्षेणोपलब्धिता श्रिय लक्ष्मी क्रियात् । क्रेपाम् ? वो युष्माकम् । कथम्भूतः ? तीर्थरथस्य—तीर्थम् आगमः तदेव रथः शकटस्तस्य प्रवर्तकः प्रवर्तयिता । किं विज्ञेयपणाञ्चितः सन् ? नेमिः नीयते हियते^१ चक्रमनेनेति निर्वचनाच्चक्रधारा^२ । न हि नेमिन्तरेणान्यो रथः सुखेन यातीत्यतो नेमिर्भूत्वा प्रवर्तक इति भावः । यस्य बोधविधौ केवलज्ञानानुष्ठाने । जगद्बोधदीपि भाति स्म । किमिव ? विहायसि गगने, उद्गतम् उदितम् । एक नक्षत्रमिव । एतेन भगवतो ज्ञानस्यानन्त्य सञ्चितमस्तीति भावः ।

इदानीं भारतीयः पक्षः—स नेमिः शिवानन्दनो द्वाविंशतितमस्तीर्थकरोऽनश्वरी श्रिय नित्या लक्ष्मी क्रियात् । किंविशिष्टः ? प्रवर्तकस्तीर्थरथस्य तीर्थचक्रिणः, सन् । वो युष्माकम् । पुनः किंविशिष्टः ? सुव्रतः शोभनानि निरतिचाराणि व्रतानि यस्य स तथोक्तः । यस्य बोधविधौ बोध एव विधुश्चन्द्रस्तस्मिन् बोधविधौ सति तथा जगद्बुवन व्यदीपि, अभासिष्ट इव यथा विहायसि नभस्तले, बोधविधौ-सकलकलाकलापरिपूर्णं चन्द्रे सति, नक्षत्रमेकमुद्गत भाति । अत्र स एव भावः पूर्वोक्तः ।

अथ कवेः सुव्रतनेम्योर्नमस्कारकरणादेव रामायण-भारतीयकथयोः कालः सूचितो भवतीत्याशयः । अत्र विप्रतिपद्यते कथं न चतुर्विंशतिततीर्थकृत्वा साधारणत्वात् समानधर्मत्वाच्च द्वयोरेवाङ्गीकरणे कवेरपरीक्षक-त्वाभिधानलक्षणो नाम पक्षपातप्रसङ्गः स्यात् ? न हि जैनानां क्वचित्कदाचित्कथञ्चित्कुतश्चित्कस्मिदिद्वस्तुनि परीक्षकत्वाभावाद्द्विचारमन्तरेण पक्षपातोऽस्ति । नैव मतम् । तेषां तीर्थकरसमुदायस्यापि ग्रहणात् । सुव्रतने-म्योर्ग्रहणादेव तीर्थकरसमुदायः कथंकार लब्ध इति चेत्, नैवम्, स्यात्कारमुद्रासु द्रितस्य तस्याश्रयणात् । शब्दा-नामनेकार्याभिधायकत्वात् । यथा श्वेताश्वोऽत्र त्रयाणां ग्रहणम् । शुक्लतुरगमस्य तथा तृतीयपाण्डवस्यार्जुनस्य भूरुहविज्ञेयस्य चेति तथा सुव्रतोऽयेकतीर्थकरस्तीर्थकरसमुदायो वा भवति, तस्य ग्रहणम् ।

अन्वय—तीर्थरथस्य प्रवर्तको नेमिः स सुव्रतः वः अनश्वरी श्रियं क्रियात्, यस्य बोधविधौ-विहायसि उद्गतं एकं नक्षत्रमिव जगत् व्यदीपि ।

जिनतीर्थ (धर्म) रूपी रथके आवर्तनके लिए धुरा-रवरूप उन भगवान् मुनिसुव्रत-नाथ [की भक्तिके प्रसादसे] आप लोगोको अनन्तकाल पर्यन्त स्थायी मोक्ष-लक्ष्मी हो, जिनके केवलज्ञान रूपी चन्द्रमासे समस्त जगत् वैसे ही चमक उठा था जैसे नक्षत्रोके अग्रणी सूर्यके आकाशमें उदित होनेपर होता है ॥१॥

अन्वय—तीर्थरथस्य प्रवर्तकः सुव्रतः स नेमिः ... ।

जिनशासनरूपी रथके पुनः प्रवर्तक, निरतिचारव्रती भगवान् नेमिनाथ [की भक्तिके प्रसादसे] आप लोगोको वह लक्ष्मी हो जिसका कभी विनाश नहीं होता है । तथा जिनके केवलज्ञानकल्याणककी विधि हो जानेपर सारा संसार वैसे ही आलोकित हो उठा था जैसा प्रमुख नक्षत्र सूर्यके आकाशमें उदित होनेपर समस्त लोक होता है ।

विशेषार्थ—वीसवें तीर्थकर भगवान् मुनिसुव्रतनाथ तथा वाईसवें तीर्थकर भगवान् नेमिनाथको नमस्कार करनेसे श्री रामचन्द्रजी तथा श्री कृष्णचन्द्रजीके समयका संकेत हो जाता है । चौबीसो तीर्थकरोके एक सदृश तथा समानधर्मी होनेपर भी केवल उक्त दो तीर्थकरोको नमस्कार करनेके कारण क्यो न कविको अपरीक्षक तथा पक्षपाती कहा जाय ? जैनियोंको किसी भी वस्तुमें, किसी भी स्थानपर, किसी भी समय, किसी भी कारणसे परीक्षा तथा विचार विना रञ्जमात्र भी पक्षपात नहीं होता है । अतः यहां भी नामोक्त दो तीर्थकरोसे

१. सर्गेऽस्मिन्वंशस्यं वृत्तम् । तल्लक्षणम्—“जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” वृ० २० ३।४७ ।

२. विंशस्ती— ६० । ३. सुखमनेन च- ५०, ६० । ४. -रा नेमिः - ५०, ६० ।

तद्यथा—

स सुव्रतः शोभनानि व्रतानि यस्य तीर्थंकरसमुदायस्य स तथोक्तः । क्रियात् । श्रियमनञ्चरी निर्विघ्न लक्ष्मीम् । किविशिष्टो, नेमिः, नीयन्ते प्राप्यन्ते सुरनरनागेन्द्राणा विभूति प्राणिनो धर्मपरा येनासौ नेमिः, स्वर्गफालाना विभूतीना निःश्रेयसपर्यन्ताना दातेति भावः क्रेपा, वो युष्माकम् । किविशिष्टः सन्, प्रवर्तकः प्रणेता वोढा । कस्य, तीर्थरथस्य । यस्य घातिचतुष्टयक्षयात् क्षत्र कैवल्यस्वभाव उद्भूत समुत्पन्न सत्, एकमिव न व्यदीपि ? अपि तु अनेकमिव शोभितम् । क्व, जगद्बोधविधौ, जगता लोकाना बोधो हेयोपादेयफलस्तस्य विधिनिर्माण, तस्मिस्तथोक्ते । किविशिष्टे ? विहायसि । विहायो विधिरूपम् । ओहाड् गतौ । विहानं विहा । विशिष्टा गतिरनन्यसंभाविनी^१ । यस्, क्विपि रूपम् । यस् प्रयत्ने । यसनं यस्, प्रयत्नः । विहो विशिष्टगतेर्यस् प्रयत्नो यस्मिन्नसौ विहायस्तस्मिन् समवसरणप्रयत्ने, इत्यर्थः । एतेन समवसरणविहारप्रक्रमः कथितो भवतीत्यभिप्रायः काव्यटीकाकर्तुरलमतिप्रसङ्गेन ॥१॥

इदानीं श्रुतस्कन्धदेवता वनदेवताव्याजेन (साम्येन) नमस्करोति—

सतीं श्रुतस्कन्धवने विहारिणीमनेकशाखागहने सरस्वतीम् ।

गुरुप्रवाहेण जडानुकम्पिना स्तुवेऽभिनन्द्ये वनदेवतामिव ॥२॥

सतीमिति । स्तुवे स्तवीमि । का, सरस्वतीं सर्वजभारतीम्^२ । किविशिष्टा सती पूर्वापरप्रमाणवाधारहिताम् । पुनः विहारिणी विहरणशीलाम् । क्व, श्रुतस्कन्धवने श्रुतस्कन्धो द्वादशाङ्ग चतुर्दशपूर्वमिति यावत्, स एव वन तस्मिस्तथोक्ते । पुनः कथम्भूते, अनेकशाखागहने, अनेकशाखाः, प्राभृतकादीनि यावत् । ताभिर्गहने

‘तीर्थंकरसमुदाय’ तात्पर्य है । मुनिसुव्रत तथा नेमिनाथकी स्तुति करनेसे तीर्थंकरसमुदायकी स्तुति कैसे होगी ? यदि यह प्रश्न है तो स्याद्वाद दृष्टिकी शरण लेनेसे यह नहीं ही टिकेगा । शब्दोंके अनेक अर्थ होते हैं । ‘श्वेताश्व’ कहनेसे सफेद घोड़ा, पाण्डव अर्जुन तथा कांयफल वृक्षका ज्ञान होता है इसी प्रकार सुव्रत-नेमि समस्त तीर्थंकरोंके द्योतक हैं—

अन्वय—सुव्रतः नेमिः सः तीर्थरथस्य प्रवर्तकः^३ वः अनश्वरीं श्रियं क्रियात् यस्य उद्भूतं क्षत्रं विहायसि जगद्बोधविधौ एकमिव न व्यदीपि ।

निरतिचार महाव्रती, स्वर्गसे लेकर मोक्षपर्यन्त स्थलोंमें ले जानेवाले तीर्थ (धर्म) रूपी मार्गके प्रवर्तक उन तीर्थंकरकी भक्तिके प्रसादसे आप लोगोंको निर्वाध महालक्ष्मीकी प्राप्ति हो, जिनका ज्ञानावरणी आदि चार घातिया कर्मोंके क्षयसे उत्पन्न कैवल्यरूपी क्षत्र चलती हुई सभा (समवसरण) में संसारको हेय-उपादेय आदिका बोध कराता हुआ एक प्रकारसे ही नहीं चमका था अपितु अनन्त रूपोंमें प्रकट हुआ था ॥१॥

अब वनदेवताके उपलक्षणसे श्रुतस्कन्धको नमस्कार करते हैं—

अन्वय—‘जडानुकम्पिना गुरुप्रवाहेण अभिनन्द्ये अनेकशाखागहने श्रुतस्कन्धवने विहारिणीं वनदेवतामिव सतीं सरस्वती स्तुवे ॥२॥

कर्त्तव्य-अकर्त्तव्य विवेकहीन सूखोंके उद्धारक गुरुओंकी परम्परासे उत्तरोत्तर वर्द्धमान, प्राभृत आदि अनेक शाखाओं (भेदों) से गहन द्वादशांग तथा चतुर्दश पूर्व रूपी शास्त्रके वनमें विचरण करनेवाली अतएव वनदेवीके समान, पूर्वापर विरोध आदि दोषोंसे रहित होनेके कारण सती सर्वज्ञकी वाणी (दिव्य ध्वनि) की विनती करता हूँ ।

वरुण देवताकी कृपासे आये महान पूरके द्वारा बढ़ाये गये शाखाओंके विस्तारके कारण अगम्य तथा वृक्षोंके पुष्ट तथा उन्नत तनोंके लिए प्रसिद्ध वनमें विचरण करनेवाली अतएव साध्वी सरस्वतीके समान वनदेवीको नमस्कार करता हूँ ॥२॥

१. सम्भविनी प० । २. वाणीम् द० । ३. ‘जातावेकवचनम्’ । ४. “डलयोरभेदः” अतएव वनदेवतापक्षे ‘जडानुकम्पिना’ इत्यादि । ५. ‘शाखा प्राभृतकादीनि’ ।

घने । पुनः कथम्भूते, अभिनन्द्ये, अभि समन्ताद्वर्धनीये । केन, कर्त्रा गुरुप्रवाहेण, गुरवो गणधरादयस्तेषां प्रवाहः परम्परा, तेन । कथम्भूतेन ? जडानुकम्पिना, जडा ह्येयोपादेयविकल्पाः^१, ताननुकम्पते, अनुकम्पाविपयीकरोती-त्येवगील्लेन । कामिव वनदेवतामिव वनलक्ष्मीमिव । कथम्भूता वनदेवताम् ? सती साङ्गोपाङ्गसम्पूर्णलक्षणाम् । पुनः कथम्भूताम् ? विहारिणी^२, प्रकपेण विहरणशीलाम् । क्व ? श्रुतस्कन्धवने श्रुता विख्याताः, स्कन्धाः शाखाजन्मस्थानानि [तेषां^३ वनम् तस्मिन् । कथम्भूते अनेकशाखागहने अनेकाश्च ताः शाखा विटप-जन्मस्थानानि तैर्गहने] निविडे । पुनः कथम्भूते, अभिनन्द्ये अभिवर्द्धनीये । केन, गुरुप्रवाहेण गरिष्ठपूरेण । कथम्भूतेन जडानुकम्पिना, जडानुकम्पिनेति सम्बन्धः^४ ॥२॥

चिरन्तने वस्तुनि गच्छति स्पृहां विभाव्यमानोऽभिनवैर्नवप्रियः ।

रसान्तरैश्चित्तहरैर्जनोऽन्धसि प्रयोगरम्यैरुपदंशकैरिव ॥३॥

चिरन्तन इति । जनो लोको गच्छति^५ । का, स्पृहाम्^६ । कस्मिन्, वस्तुनि पदार्थे । क्विचिन्नेपणाद्धिते ? चिरन्तने, पुरातने । कथम्भूतो जनः ? नवप्रियो नूतनाभिलाषुकः । पुनः कथम्भूतो, विभाव्यमानः, आहाद्यमानः । कैः ? रसान्तरैः, “शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानका” । वीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥” [स० अ० चि० ८५] इति रसोपेक्षकस्य निवृत्तेस्त्तरोत्तरतया समुत्पद्यते इति कृत्वा रसान्तराणि । कथम्भूतेः ? अभिनवैः, प्रत्यग्रैः । पुनश्चित्तहरैश्चेत्तोरज्जकैः । पुनः प्रयोगरम्यैः शब्दरचनारमणीयैः । इव यथा^७ । ययोपदशकैर्व्यञ्जनैः । नवप्रियो नूतनाभिलाषी जनः । अन्धसि भक्ते । स्पृहा वाञ्छाम् । गच्छति प्राप्नोति । कथम्भूतैस्तैः ? प्रयोगरम्यैः, सस्कारविशेषोत्कर्षमनोहरैः । क्विचिन्नेपः सन् ? विभाव्यमानो रम्यमाणः । कैः ? रसान्तरैः—स्वाद्गुणलक्षणतत्त्वोपेक्षणकपायका एते यदैकस्मिन् मिश्रा जायन्ते ततो रसान्तराणि, तेः । क्विचिन्नेपैः ? चित्तहरैश्चित्ताह्लादिभिरिति^८ ॥३॥

स जातिमार्गो रचना च साऽऽकृतिस्तदेव सूत्रं सकलं पुरातनम् ।

विवर्तिता केवलमक्षरैः कृतिर्न कञ्चुकश्रीरिव वर्ण्यमृच्छति ॥४॥

स इति । स जातिमार्गो जगतीपङ्क्त्यादिच्छन्दःपद्धतिः । चकारोऽत्रावधारणार्थो गम्यते । रचना सैव, पदव्यासः । सैव आकृतिर्गद्यपद्यादिवन्धलक्षणः सस्थानविशेषः, सा कथा, एकपुरुषाश्रित चरित्र सकल समस्तम् । तदेव सूत्रम्, गद्यपद्यवन्धादिषु शास्त्रेषु सञ्च्यन्ते रच्यन्ते गुप्यन्ते कथारूपतया अर्था येन तत्सूत्रमिति

अन्वय—चित्तहरैः अभिनवैः रसान्तरैः प्रयोगरम्यैः उपदंशकैः विभाव्यमानः नवप्रियः जनः अन्धसि इव चिरन्तने वस्तुनि स्पृहां गच्छति ॥३॥

चित्तके लिए आकर्षक तथा क्रमानुसार विकसित फलतः नवीन शृङ्गार आदि रसों तथा शब्दालंकारो और अर्थालंकारोंकी सुन्दर रचनामें प्रयुक्त वर्णोंके द्वारा प्रसन्न क्रिया गया नूतनताका उपासक मनुष्य; भातके समान, प्राचीनसे प्राचीन कथामें अनुरक्त हो जाता है ।

मनमोहक नये नये मीठे, खट्टे, कसैले आदि छह स्वादों तथा सुन्दर उपायोंसे बनाये गये व्यञ्जनोंके परोसे जानेपर नवीनताका प्रेमी मनुष्य पुरानी कथाके समान सनातन भातको भी खानेके लिए तैयार हो जाता है ॥३॥

अन्वय—स जातिमार्गो रचना आकृतिश्च सैव तदेव सकलं पुरातनं सूत्रं केवलमक्षरैः^९ विवर्तिता कृतिः कञ्चुकश्रीरिव वर्ण्यं न ऋच्छति ? ॥४॥

उपजाति आदि ही छन्द रहते हैं, पदवाक्य विन्यास भी पूर्व परम्परागत होता है, गद्य-पद्य मय ही आकार रहता है और सबके सब वही पुराने अलंकार-नियम रहते हैं तो भी

१. न्य विवेक-वि-द० । २. विचरणशीलाम्-द० । ३. विशेष-द० । ४. अत्र श्लेषोपमा-द० । ५. याति कां प० । ६. वाञ्छाम् प० । ७. चित्तानन्दि-प० । ८. श्लेषोपमालंकारः प० । ९. -दि वन्ध-द०, प० ।

निर्वचनात् । पूर्वाचार्यप्रणीतत्वात् पुरातन चिरन्तनम् । यद्यप्येवम्, तथापि केवलमक्षरैर्वर्णैः कृत्वा । विवर्तिता परावृत्ता, सती । कृतिः काव्यम् । किम् वर्णं श्लाघाम् । न ऋच्छति आप्नोति ? अपि तु प्राप्नोत्येव । केव कञ्चुकुश्रीरिव कूर्पासशोभेव । यथा कञ्चुकश्रीरक्षरैरक्षेण सूच्या कृत्वा परेषा ब्राह्मणादीनां वर्णानां द्रव्य रान्ति गृह्णन्तीति निरुक्तेरक्षराः 'द्विपकास्तैः, कर्तृभिः । केवल परम् । विवर्तिता सती । किम् ? वर्णं श्लाघाम् न याति ? अपि तु यात्येव । यद्यपि स एव जातिमार्गः, अङ्गवद्भादिदेशोद्भवजनाभिप्रायः, सैव रचना हस्तावसरे करविन्यासः (हस्तावसरेणानेकविन्यासः) सैवाकृतिः सस्थान, केवल सकल तदेव सूत्र जन्तुजालरूप चिरन्तनमिति सम्यन्धः । श्लेषोपमा ॥४॥

कवेरपार्थामधुरा न भारती कथेव कर्णान्तमुपैति भारती ।

तनोति सालकृतिलक्ष्मणान्विता सतां मुदं दाशरथेर्यथा तनुः ॥५॥

कवेरिति । कवेर्भारती वाणी । कर्णान्तं श्रुतिरन्ध्रं नोपैति नाश्रयति । कथभूता सती ? अपार्थार्थशून्या । अमधुरा माधुर्यगुणोज्जिता । कस्यचित् कवेरमधुरा सती, अर्थयुक्ता कर्णान्तमुपैति, कस्यचित्कवेरर्थशून्या सती मधुरा च । अर्थमाधुर्यगुणाभ्यामुज्जिता कालत्रयेऽपि कवेर्भारती कर्णान्तं नोपैतीत्यभिप्रायः । केव, भारतीकथेव कर्णान्तं नोपैति । कर्णस्य नरेन्द्रस्य, अन्तो विनाशः, कर्णान्तस्त कर्णान्तम् । कथभूता सती ? अपार्था, अर्जुन-शून्या तथा अमधुरा, मधु मधुनामान नरेन्द्र, ररौ ददौ, हतवानित्यर्थः । स मधुरो नारायणः, [रामो दानमिति] अत्र 'दानवैदाने देवो रक्षणे स्थादो मै छेदने' इति 'दारूपाणा चतुर्णां धातूना रूपमेकविधिना स्यादतः कारणाच्छेद-नार्थो गृहीतोऽस्ति । न विद्यते मधुरो यस्या सा अमधुरा, नारायणरहिता । [अमधुरा सती पार्थयुक्तत्वादपार्था सती मधुरयुक्तत्वात्तथा] पार्थमधुराभ्या रहिता सती कर्णवध नाश्रयतीति । स कवेर्भारती सता परीक्षकाणा पुरु-पाणा मुद हर्षं तनोति । कथभूता सती ? अलकृतिलक्ष्मणाऽन्विता अलकृतिरलङ्कारो लक्ष्म लक्षण व्याकर-णम् । अलकृतिश्च लक्ष्म चालकृतिलक्ष्म । अत्र समाहारस्याश्रयणादेकत्व तेनान्विता । यथा दाशरथे रामस्य तनुः शरीर, सता सत्पुरुपाणा मुद तनोति । कथम्भूता ? सालकृतिलक्ष्मणान्विता, साभरणेन सौमित्रिणा युक्तेति सम्यन्धः । अत्र श्लेषोपमा । अत्र कवेर्भारत्या दूषणभूषणे प्रदर्शिते ॥५॥

केवल अक्षरोंके विन्यासको बदल देनेसे ही क्या कोई रचना कञ्चुकके समान शोभित नहीं होती है ? अर्थात् होती ही है ।

अंग-वंग आदि देशोंके ही पहिरनेवाले होते हैं, हाथके लिए बाँह आदि चिरन्तन शकल होती है तथा ताना-बाना तो पूराका पूरा पुराना ही रहता है तथापि दर्जियोंके द्वारा पलट दिये जानेपर ही क्या कोई कपड़ा नूतन काव्यके समान शोभित नहीं होता है ? अर्थात् होता ही है ॥४॥

अन्वय—अपार्था अमधुरा कवेः भारती भारतीकथेव कर्णान्तं नोपैति, अलकृतिलक्ष्मणान्विता सा सतां मुदं तनोति यथा दाशरथेस्तनुः । ॥५॥

अर्थ शून्य तथा माधुर्य आदि गुणोंसे रहित कविकी वाणी, महाभारतकी कथाके समान श्रोताओंके कानोंतक नहीं पहुंचती है । अलंकार शास्त्र और व्याकरण-नियमों से युक्त वही कविकी वाणी दाशरथ-सुतके शरीरके समान सज्जनोंको प्रमुदित कर देती है ।

अर्जुन विहीन तथा मधुदैत्यके संहारकर्ता (श्रीकृष्ण) रहित महाभारतका चरित कविवाणीके समान राजा कर्णके वध तक नहीं जा सकता है । [विश्वकी] शोभा (सीता) तथा लक्ष्मणसे युक्त वह दाशरथि (श्रीराम)की छवि सहज ही भक्तोंको आह्लादित कर देती है ॥५॥

१. -नां वर्णानां—द०, प० । २. सूईके द्वारा धन कमानेवाले—अक्षर=दर्जी । ३. रा ल वाने । दानमित्यत्र हुदाजो दाने । दाण् वैदाने । देवो रमणे । छे [छो] दौ मौ छेदने—द० । ४. अमधुरा सती अपार्था सती अर्थात्—इति पाठो युक्तः ।

हतोऽपि चित्ते प्रसभं सुभापितैर्न साधुकारं वचसि प्रयच्छति ।

कुशिष्यमुत्सेकभियावजानतः पदं गुरोर्धावति दुर्जनः क्व सः ॥६॥

हत इति । क्व स दुर्जनः खले यो न प्रयच्छति ? क्व ? साधुकारम् । क्व ? वचसि वाचि । कथम्भूतोऽपि ? हतोऽपि, गृहीतोऽपि । कैः कृत्वा सुभापितैः सूक्तैः । क्व ? चित्ते हृदये । कथम् ? प्रसभं बलात्कारेण । शिष्यं विनेयम् । उत्सेकभिया गर्वभयेन । अवजानतोऽवहेलयतोऽवज्ञाविपयीकुर्वतः । गुरोः सुरैः, पदं पदवीं क्व धावति ? अपि तु न । अत्र गुरुदुर्जनयोर्वैप्रम्यमिति भावः । विप्रमालङ्कारः ॥६॥

ततोऽधिके तादृशि वा कृतश्रमः परैः कृतं निन्दतु तत्र का व्यथा ।

व्यलीकवैदग्ध्यहतेऽपवादिनि ज्वलत्यनाश्वानपि मन्युना तपन् ॥७॥

तत इति । ततस्तस्मात् परकृतादधिके काव्ये । तादृशि वा परकृतकाव्यसदृशे वा । कृतश्रमो विहिताभ्यासः सन् । परैः^१ कृत काव्यं निन्दतु दूषयतु, तत्र^२ का व्यथा पीडा ? अपि तु न कापि । युक्तमेतत् । पर, व्यलीकवैदग्ध्यहतेऽसत्यचातुरीजर्जरीभूते । अपवादिनि,^३ अपवदत्येवगीलः परदोषग्राहकस्तस्मिन् । अनाश्वान् तपस्वी । मन्युना कोपेन । ज्वलति दीप्तो भवति । कथम्भूतः ? तपन्नपि तपस्यन्नपि^४ ॥७॥

कृतावतारायतिपुण्यनायकैरजातशत्रुप्रमुखैरियं कृतिः ।

न वाच्यते केन न राघवारिभिर्नरोत्तमैः कोटिशिलेव चालिता ॥८॥

कृतेति । वा, उपमानार्थः । केनेव न वाच्यते पूज्यते कृतिरियम् ? अपितु विश्वजनेनार्च्यत इत्ययमर्थो लभ्यते । “द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं गमयतः” [न्यायसं० पृ० ६०] इति वचनात् । यथा विश्वेनार्च्यते तथा मया कविना धनञ्जयेनेति भावः । कथम्भूता ? कृतावतारा, कृतो विहितोऽवतारोऽवतरणं यस्या सा तथोक्ता । कैः कर्तृभिः ? राघवारिभिः रामरावणादिभिः । कथम्भूतैः ? आयतिपुण्यनायकैः, आयतिरुत्तरकालस्तया प्रवान् पुण्यमायुपः^५ स्थिति यावत्, तस्य^६ स्वामिनस्तैः । पुनः, अजातशत्रुप्रमुखैः, न जाता शत्रवः प्रमुखाः समुखा

अन्वय—सुभापितैः चित्ते प्रसभं हतोऽपि दुर्जनः वचसि साधुकारं न प्रयच्छति । सः कुशिष्य-मुत्सेकभियावजानत गुरोः पदं क्व धावति ? ॥६॥

मन ही मन कवियोंकी सूक्तियोंपर पूर्णरूपसे मोहित होकर भी दुर्जन मुखसे “साधु साधु” नहीं कहता है । किन्तु, शिष्यकी सुन्दर रचनापर सर्वथा मुग्ध तथापि कुशिष्योंकी ईर्ष्या अथवा अहंकारके डरसे उपेक्षा दिखाकर वचनोंसे प्रशंसा न करनेवाले गुरुकी समानता क्या वह दुर्जन कभी कर सकता है ? ॥६॥

यदि वह पुरुष दूसरोंके काव्यकी निन्दा करता है जिसने दूसरोंके सदृश अथवा दूसरोंसे बढ़कर रचनाएं की है तो इसमें दुखी होनेकी कोई बात नहीं है । किन्तु झूठ-मूठ ही विद्वत्ताकी डींग मारनेवाले दूसरोंके निन्दक पुरुषपर तो तपस्वी साधुका भी क्रोध भभक उठता है ॥ ७ ॥

अन्वय—यतिपुण्यनायकैः अजातशत्रुप्रमुखैः नरोत्तमैः कृतावतारा राघवारिभिः चालिता कोटिशिलेव इयं नवा कृतिः केन न अर्च्यते ॥८॥

विश्ववन्धु साधुओके अग्रणी, श्रेष्ठ मनुष्य, पुण्यके स्वामी जिनसेन आदिके द्वारा पहिले लिखी गयी और रावणके द्वारा हिलायी गयी कोटिशिलाके समान यह नूतन रचना किसके लिए पूज्य नहीं है ?

१. इतरैः द०, प० । २. निन्दके द०, प० । ३. अपवदती—द०, प० । ४. अत्रार्थान्तरालंकार. द०, प० । ५. लब्ध-द०, प० । ६. जनेना—प०, द० । ७. माद्यति पुण्यमा—प०, द० । ८. -स्य नायकाः स्वा—प०, द० ।

येषा तैः । पुनः कथम्भूता ? चालिता, चर्चिता । कैः ? नरोत्तमैर्जिनसेनादिभिराचार्यैः^१ । केव चालिता ? कोटिशिलेव । कैः ? नरोत्तमैर्नारायणैः । अत्र लोकपूज्यत्वाद्बहुवचनम् । कथम्भूतैस्तैः ? कृतावतारायतिपुण्य-नायकैर्विहितावतारदीर्घदेवप्रधानैः । पुनरजातशत्रुप्रमुखैरिति सम्बन्धः ।

अथ भारतीयपक्षः—नवा नूतना सर्वदेय कृतिरर्च्यते । केन सुखेन कृत्वा । कीदृशी ? कृतावतारा । कैः ? नरोत्तमैर्धीरोदान्तगुणास्पदैर्वीरैः । कीदृशैः ? ^२अजातशत्रुप्रमुखैर्युधिष्ठिरप्रमुखैः । पुनः कीदृशैः ? नराघ-वारिभिः, नरोऽर्जुनः, अथ विघ्न वारयतीत्येवशीलोऽघवारी, नरोऽघवारी येषा तैर्नराघवारिभिरिति कवेरभिप्रायः । अथवा नराणा मनुष्याणामघ पाप वारयन्तीत्यघवारिणस्तैस्तथोक्तैः । “राज्ञि धर्मिणी धर्मीष्ठाः, पापे पापाः समे समाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥” [चा. नी. द. १३।८] इति वचनात् कवेनेमिचन्द्र-स्याशयः । चालिता प्रवर्तिता । कैः ? नरोत्तमैः समन्तभद्रादिभिः सूरिभिः । यथा नरोत्तमैः^५ कोटिशिल्पा चालितोत्थिता । अत्रोभयेषामाचार्यनारायणाना विशेषणानि^६ ज्ञातव्यानीति सम्बन्धः । अत्र श्लेषोपमा ॥८॥

अथापरागोऽप्यपरागतां गतः स पश्चिमोऽपि प्रथमो विपश्चिताम् ।

अनुज्ञया वीरजिनस्य गौतमो गणाग्रणीः श्रेणिकमित्यवोचत ॥ ९ ॥

अथेति । अथशब्दो मङ्गलवाची । उक्तञ्च—“हेतौ निदर्शने प्रश्ने स्तुतौ कण्ठसमीकृतौ । आनन्तर्येऽ-धिकारार्थे माङ्गल्ये चाथ इष्यते ॥” गणाग्रणीगौतमो गणधरः । श्रेणिक मगधदेशस्वामिन प्रति इति वक्ष्यमाणा-पेक्षया अवोचतावादीत् । अनुज्ञयाऽऽज्ञया । कस्य ? वीरजिनस्य, वर्द्धमानस्य ^७चतुर्विंशतितमतीर्थकरस्य । कीदृशो गौतमः ? अपरागोऽप्यपरागता गतः अपरागता वाच्यता गतोऽपि कथमपरागो रजोमलरहितो भवतीति विरुद्धम् । परिह्रियते—अव्ययानामनेकार्थत्वादपिशब्दोऽत्र कारणार्थे गम्यते । अपि यस्मात्कारणात्, अपरागता गतः—इष्टे वस्तुनि माद्यन्मित्रकलत्रादौ प्रीतिः रागः, अपगतो रागो यस्य सः तथोक्तस्तस्य भावोऽपरागता ता प्रीतिराहित्य गतः प्राप्तोऽत एवापराग ^८ऐनोमलरहित इति सुस्थम् । कीदृशः पुनः ? विपश्चिता^९ विदुषा प्रथम

अन्वय—कृतावतार-आयतिपुण्यनायकैः अजातशत्रुप्रमुखैः नरोत्तमैः राघवारिभिः चालिता इयं नवा कृतिः कोटिशिलेव केन न अर्च्यते ।

अवतार कर्ता, भावी पीढीके लिए आदर्श चरित्र, तथा जिनके सामने आनेका शत्रु साहस नहीं करते थे । ऐसे नारायण रामचन्द्र जी तथा उनके शत्रु (रावण) के जीवनसे प्रचलित इस नयी काव्य (रामायण) कथाको कोटिशिलाके समान कौन नहीं पूजेगा ? अर्थात् सभी पूजेंगे ।

अन्वय—.....नराघवारिभिः नरोत्तमैः चालिता इयं कृतिः केन वा कोटिशिलेव न अर्च्यते ।

मनुष्य पर्यायको प्राप्त, भविष्यके लिए अनुकरणीय चरित्रवान् तथा युधिष्ठिरको (राजा अथवा बड़ा भाई) स्नानेवाले पाण्डवो तथा अर्जुन अथवा मनुष्य मात्रके पापोंके बिनाशक शलाकापुरुष श्रीकृष्ण तथा नेमिचन्द्रके जीवनसे प्रारब्ध इस काव्य (महाभारत) कथाकी कोटिशिलाके समान कौन व्यक्ति पूजा नहीं करेगा ? ॥८॥

अन्वय—अपरागोऽपि अपरागतां गतः पश्चिमोऽपि विपश्चितां प्रथमः गणाग्रणी गौतमः वीरजिनस्य अनुज्ञया श्रेणिकम् इत्यवोचत ।

अपवादभाजन होकर भी रजोमलरहित तथा अन्तमें हो कर भी पीछेके नहीं; पहिले गौतम गणधर [विरोधाभास है , परिहार] मित्र, कलत्रादि इष्ट जनोंकी प्रीति रहित अतएव पापमलहीन महावीरप्रभुके तुरन्त वाद हुए तथा इस युगके आचार्योंके अग्रणी

१. कीदृशैः यतिपुण्यनायकैः । यतिपु व्रतिपु मध्ये पुण्याः प्रधानाः नायकाः स्वामिनस्तैः—प०, द० । २. अजातरिपुसमुखैः— प०, द० । ३. निराकरोती— पा० । ४. पुरुषोत्तमैः— प० । ५. पूर्वोक्तानि— प०, द० । ६. चतुर्विंश— प०, द० । ७. रजोमल—३० । ८. विद्वज्जनानाम्— प०, द० ।

आत्रोऽपि सन् कथं पश्चिमः पाश्चात्यः ? इति विरोधः । नैवम् , पारोध्यत्वात् (परापेक्षत्वात्) पदार्थधर्माणाम् ।
वीरजिनस्यापेक्षया पश्चिमो न विदुषामिति निरुप्यमाणत्वादिति सुस्थम् ॥ विरोधालङ्कारोऽत्र ॥ ९ ॥

इहैव जम्बूतरुमालवालवत्परीयुषोच्चैर्भरतेऽब्धिनावृते ।

निवस्तुमिष्टास्तिमितार्थकिन्नरैर्नगर्ययोध्यासमहास्तिनाख्यया ॥१०॥

इहेति । हे आर्य, गुणैर्गुणवद्भिरर्यते सेव्यत इत्यार्यो गुणगुणिसमाश्रयस्तस्य सम्बोधने हे आर्य,
गुणगुणिसमाश्रय हे श्रेणिक । इहैव भरतेक्षेत्रे किं नास्त्याख्यया नाम्नायौव्या पुरी ? अपि त्वस्येव । कथम्भूते
भरते ? आकृते वेष्टिते । केन ? अविधना समुद्रेण । केनेव ? आलवालवदालवालैनेव स्थाल्केनेव । कथम्भूतेन ?
परीयुषा वेष्टितवता । कम् ? जम्बूतरुम् । कथम् ? उच्चैरतिगयेन । कथम्भूता पुरी ? समाहा सोत्सवा । पुनः
कीदृशी ? इष्टाऽभिलषिता । कैः ? नरैः ? किं कर्तुम् ? निवस्तु स्थातुम् । पुनः कीदृशी ? स्तिमिता स्थिरिति ।

अधुना भारतीयः—हे असमानुपम हे श्रेणिक ! हास्तिनाख्या नगरी पुरी । अस्ति विद्यते । किन्नरैः
यक्षैः अथवार्यकिन्नरैः प्रधानपक्षैः । पुनः मिता, योजनायासविष्कभसम्मिता । पुनः अयोव्या परैर्योद्धुमशक्या ।
भारतवर्णन पूर्ववज्जातव्यम् । ललेपालङ्कारः ॥१०॥

पुरी पयोधीन् कुलपर्वतानपि प्रसाधयन्ती करशुद्धमण्डला ।

विभक्तिं साकेतकगोत्रसूचिता सरःसु लक्ष्मीं प्रतिमा रवेरिव ॥११॥

पुरीति । तथा सरःसु सरोवरेषु । लक्ष्मी शोभाम् । विभक्तिं पुरी नगरी कीदृशी ? साकेतकगोत्रसूचिता,
साकेत कायति कथयति साकेतक, तच्च तद्गोत्रञ्च तत्तथोक्तमयोध्या-नामेति भावः, साकेतकगोत्रेण सूचिता ।
अपि शब्दः समुच्चयार्थः । आत्मीयपर्यायनाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः । किं कुर्वाणा सती । आत्मगान् कुलपर्वतान्,

श्री गौतम गणधरने महावीरप्रभुके उपदेशसे इस कथाको श्रेणिक राजाको निम्न प्रकारसे
सुनाया था । ॥९॥

अन्वय—आर्य ! जम्बूतरुमालवालवत् उच्चैः परीयुषा अविधना आवृते इहैव भरते स्तिमिता,
समहा किन्नरैः निवसितुमिष्टा आख्यया अयोध्या नगरी नास्ति ?

आर्य श्रेणिक ! जम्बू वृक्षको सर्वथा क्यारीके समान घेरे तथा स्वयं लवण समुद्रसे
घिरे इस [जम्बू द्वीपके] भारत क्षेत्रमें अत्यन्त दृढ़, उत्सवोसे परिपूर्ण अतएव निवासके लिए
किन्नर देवोंको भी प्रिय और नामसे अयोध्या नामकी नगरी क्या नहीं है ? अर्थात्
सर्वविदित है ।

अन्वय—हे असम !...मिता, अयोध्या, आर्यकिन्नरैः निवस्तुमिष्टा हास्तिनाख्यया नगरी अस्ति ।

हे निरुपम श्रेणिकराज ! जम्बू वृक्षके लिए थालेके समान तथा लवण समुद्रसे सब
दिशाओंमें घिरे इस [जम्बू द्वीपके] भरत क्षेत्रमें योजनानुसार लम्बी-चौड़ी, शत्रुओंके
आक्रमणोंसे परे अतएव आर्य लोगो तथा किन्नर आदि देवोंके रहने योग्य हास्तिनापुर नाम-
की नगरी है ॥ १० ॥

अन्वय—करशुद्धमण्डलापयोधीन् कुलपर्वतानपि प्रसाधयन्ती सा-केतकगोत्रसूचिता पुरी सरःसु
रवेः प्रतिमा इव लक्ष्मीं विभक्तिं ।

व्यवस्थित राजस्व-व्यवस्थाके कारण चोरादिहीन फलतः समुद्रों तथा सीमा पर्वतों
तकके लिए अलंकारभूत और साकेत नामसे भी विख्यात वह अयोध्यापुरी तालावमें प्रति-
विम्बित सूर्यकी प्रतिमाके समान सम्पत्तिका भण्डार थी । क्योंकि सूर्यमण्डल भी किरणोंसे

१. -ध्या नगरी पु-द० । २. -रैर्जैः द० । ३. -ते कीदृशी इष्टा । किन्नरुं निवसितुम् द०, प० ।
४. आत्मगान् कुर्वती-प० । आत्मसात्कुर्वती-द० ।

पयोधीन् समुद्रान् प्रसाधयन्ती । अपिशब्दस्यायमर्थो न केवल पयोधीन् कुलपर्वताश्च । कीदृशी पुनः ? कर-
शुद्धमण्डला, कराय (करेण) सिद्धाय (येन) शुद्ध चरटमत्तजनादिरहित मण्डल देशो यस्याः सा तथोक्ता ।
इवोपमार्थः । यथा रवेरादित्यस्य प्रतिमा विम्बं सरःसु लक्ष्मी विभर्ति । कीदृशी ? केतकगोत्रसूचिता, केतकाना
गोत्र सन्तानं केतकगोत्र, सूचीना भावः सूचिता, सूचिता प्रादुर्भावः, केतकगोत्रस्य सूचिता यस्याः सकाशा-
द्भवति सा तथेति^१ ।

भारतीयः—हस्तिनापुरी करशुद्धमण्डला भूत्वा पयोधीन् कुलपर्वतानपि प्रसाधयन्ती सती सरःसु लक्ष्मी
विभर्ति । साकेतकगोत्रसूचिता साकेतकाना राजपुत्रविशेषाणा यद्गोत्र^२ तस्मै सूचिता सुपूचिता योग्या सा
तथोक्ता । यथा रवेः प्रतिमा सरःसु लक्ष्मी विभर्ति । शेष समम् ॥११॥

विसारिभिः स्नानकषायभूषितैर्विभीषितेव प्रियगात्रमङ्गना ।

शुचौ समालिङ्गति यत्र सारवे हृदे तरन्ती कल्हंससंकुले ॥१२॥

विसारिभिरिति । यत्र यस्या नगर्याम् । शुचौ ग्रीष्मे सति । कल्हंससंकुले हृदे तरन्ती प्लवमाना सती
अङ्गना कामिनी प्रियगात्र समालिङ्गत्याश्लिष्यति । कीदृशे ? सारवे, एरव्या नद्या अयं सारवः तस्मिन्
“देविकायां सरव्याञ्च भवे दाविकसारवौ” इत्यमरः । केवोत्प्रेक्षिता । विभीषितेव भय नीतेव । कैः ? विसारि-
भिर्मत्स्यैः । कथम्भूतैः ? स्नानकषायभूषितैः । स्नानार्थं कषायाः बुड् कुमादयः स्नानकषायास्तैर्भूषिता लिप्तास्तैः ।
भारतीये सारवे सस्वने । उत्प्रेक्षा ॥१२॥

अरान् घटीयन्त्रगतान् गतश्रमः पयःकणैरग्रपदेन पीडयन् ।

स यत्र कच्छी सतनुः सुरालयं प्रयुज्य निःश्रेणिमिवारुरुक्षति ॥१३॥

अरानिति । यत्र यस्या स कच्छी मालाकारः । सतनुः सशरीरः । सुरालयं स्वर्गम् । आरुरुक्षतीवारो-
दुमिच्छतीव । किं कृत्वा ? पूर्वं प्रयुज्य सम्बद्धय । काम् ? निःश्रेणिम् । किं कुर्वाणः सन् ? पीडयन् कदर्थयन् ।
कान् ? अरान् काष्ठकीलकान् । कथम्भूतान् ? घटीयन्त्रगतान् जलपात्राश्रितान् । केन कृत्वा ? अग्रपदेन
चरणग्रेण^३ । कथम्भूतः ? गतश्रमो विगतक्लमः । कैः ? पयःकणैरुदबिन्दुभिरिति^४ ॥१३॥

उदर्कसंकलेशभरं स्वयं वहत् परस्य सन्तापहरं फलप्रदम् ।

युतं विजात्यापि विलङ्घ्य सज्जनं विभाति यत्रोपवनं समन्ततः ॥१४॥

जगमग होता है, समुद्रों और पर्वतोंको आलोकित करता है तथा कमल-परिवारके लिए
हित् होता है ।

राज्य भरमें उचित राजस्वके लिए ख्यात अतएव समुद्रों और कुलाचलोंकी भी
शोभाको बढ़ानेवाली तथा साकेत वंशके राजपुत्रोंके लिए सर्वथा उपयुक्त वह हस्तिनापुरी
सूर्य-विम्बके समान तालावों और लक्ष्मीसे पूर्ण थी ।

ग्रीष्म ऋतुमें जहां पर सुन्दर हंसोंसे पूर्ण सरयू नदीके घाटोंपर तैरती हुई युवती,
स्नानके समय लगाये गये लेप आदिसे रंगी मछलियोंसे डरकर अपने पतिके शरीरसे
चिपट जाती है ।

हस्तिनापुरमें सुन्दर हंसोंसे व्याप्त अतएव (सारवे) कोलाहलपूर्ण स्वच्छ तालावमें
तैरती हुई अंगना.....है ॥ १२ ॥

जिन नगरियोंमें माली अपने पैरसे रेहंटके गजोंको द्वाता था तथापि पानीकी
फुहारसे उसकी थकान दूर हो जाती थी । वह ऐसा लगता था मानो सीढ़ी बिना लगाये
ही अपने भौतिक शरीरके साथ स्वर्गमें चढ़नेका प्रयत्न कर रहा है । ॥१३॥

जिन नगरोंमें शिरपर चमकते सूर्यके आतपको स्वयं सहकर भी दूसरोंको गर्मीसे

१. किं कुर्वाणा सती प्रसाधयन्ती प्रच्छादयन्ती । कान् पयोधीन् कुलपर्वतांश्च । कथम्भूता भूत्वा
करशुद्धमण्डला । करैः किरणैः शुद्धं मण्डलं यस्याः सा प०, द० । २. -त्रम् अन्वयः त-प०, द० ।
३. अग्रचरणेन प०, द० । ४. अत्रोत्प्रेक्षा प०, द० ।

उदकंति । समन्ततः सामस्त्येन । यत्र यस्याम् । सज्जन सत्पुरुषम् । विलङ्घ्यातिक्रम्य । उपवन-
मुद्यानम् । विजात्या युतमपि विशिष्टया जाल्या युतमपि । विभातीति विरुद्धम् । परिहृत्यते—

वीना पक्षिणा जातिस्तया युक्तम् । कीदृशम् ? उदकसङ्केतभरम्, ऊर्ध्वं गतोऽर्कः ऊर्ध्वं स्थितो रवि-
रुदकस्तस्माद्यः सङ्केतभरः सन्तापभारस्तम् । वहत् धरत् । कथम् ? स्वयमात्मना । परस्य जनस्य सन्तापहर
सन्ताप^१ हरीति तत्तथाभूतम् । कीदृश पुनः ? फलप्रद फल प्रददातीति तत्तथा । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो
दरीदृश्यते । सज्जनोऽप्येव गोभतेतराम् । कीदृशोऽपि ? युतोऽपि । कया ? विजात्या, विशिष्टा मातृपक्षलाञ्छन-
रहिता जातिस्तया । उक्तञ्च—“मातु पक्षो भवेज्जाति. पितुः पक्षो भवेत्कुलम्” [म. पु. प. ३९-८५]
इति । उदकसङ्केतभरम्, उदकः फलमुत्तर तस्मिन् सक्लेशभरस्त वहन् विभ्रत्^२ । परस्य सन्तापहरः
फलप्रदश्च विरोधाभासः ॥१४॥

दशां दधानाः खलु गन्धधारिणीं महाद्रुमस्कन्धनिबद्धकन्धराः ।

स्ववन्धवैरोद्धटयेव सिन्धुराः शिरांसि यस्यां धुनतेऽरुणेक्षणाः ॥१५॥

दशामिति । यस्या नगर्याम् । अरुणेक्षणाः लोहितलोचनाः । सिन्धुरा गजाः । शिरांसि शीर्षाणि धुनते
कम्पयन्ते । कयेवोत्प्रेक्षिताः । स्ववन्धवैरोद्धटया इव स्ववन्धवैरमुद्धटयितुमिव । कीदृशाः ? गन्धधारिणीमेतन्नाम्नी
दशा मदावस्था खलु निश्चयेन दधाना दधतः । पुनः कथम्भूताः ? महाद्रुमस्कन्धनिबद्धकन्धराः, महाद्रुमा
उच्चवृक्षाः, स्कन्धाः शाखोत्पत्तिस्थानानि, महाद्रुमाणा स्कन्धाः महाद्रुमस्कन्धास्तेषु निबद्धा नियन्त्रिताः
कन्धरा ग्रीवा येषांते । उक्तञ्च—“सञ्जाततिलका पूर्वा, द्विधीयार्द्धकपोलिका । तृतीयार्द्धनिबद्धा तु चतुर्थी
गन्धधारिणी ॥१॥ पञ्चमी क्रोधिनी ज्ञेया षष्ठी चैव प्रवर्त्तिका । सप्तिभि(स्प्रभि)न्नकपोलाऽथ सप्तमी सार्व-
कालिका” ॥२॥ उत्प्रेक्षालकारः ॥१५॥

कुशासनोदीरितचेतसश्चला मनोजवा मेघपथेतिवर्त्तिनः ।

प्रसह्य नीता गुरुभिर्महापथं नरोऽतिदाम्यन्त्यपि यत्र वाजिनः ॥१६॥

कुशासनेति । यत्र यस्या नगर्यां नरः नराः, अतिदाम्यन्ति सुशिक्षिता भवन्ति । कीदृशाः, गुरुभिः
सूरिभिः, उपाध्यायैः कर्तृभिः महापथं सन्मार्गं प्रसह्य^३ बलानीताः प्रापिताः । कथम्भूताः ? अतिवर्त्तिनः ।

वचानेवाला, फलांका दाता तथा कोने कोनेमें विशेष प्रकारकी वृक्ष-श्रेणियोसे पूर्ण उपवन
सज्जनोसे भी बढ़कर शोभित होता है ।

पूर्वोपाजित कर्मोके दुःखद परिणामोंको स्वयं सहकर भी दूसरोंको शान्ति-मार्गके
उपदेष्टा, पुण्यके प्रेरक तथा सर्वथा पवित्र मातृकुलसे सम्बद्ध सज्जन भी उपवनोंको पछाड़
कर उन नगरियोंकी शोभा बढ़ाते थे । ॥१४॥

जिस अयोध्या अथवा हस्तिना नगरीमें गन्धधारिणी (जिसमें हाथीके माथेसे
मदजलकी धार लग जाती है) अवस्थाको प्राप्त अतएव बड़े-बड़े वृक्षोंके तनोंसे गलेमे भी
बंधे, उन्मादसूचक लाल-लाल नेत्रोवाले बड़े-बड़े हाथी अपने बन्धनका विरोध करनेके
लिए ही माथा धुनते थे ॥१५॥

अन्वय—यत्र कुशासनोदीरितचेतसः चलाः मनोजवामे अघपथेतिवर्त्तिनः नराः गुरुभिः प्रसह्य
महापथं नीता अतिदाम्यन्ति ॥१६॥

जिन नगरोंमें कुशिक्षित दुष्ट लोगोंकी प्रेरणासे भ्रान्त चित्त, नीति मार्गसे अष्ट काम-
देव मय विपरीत मार्गपर चले जानेके कारण शिष्टताकी सीमाओंके परे गये लोग भी गुरुओं-
की सबल प्रेरणासे साधुमार्गमें लाये जानेपर अत्यन्त संयमी हो जाते हैं ।

अतिवर्त्तमानाः। क ? अघपथे पापमार्गे । कथम्भूते ? मनोजवामे कन्दर्पानुकूले । कीदृशाः ? 'तमः खलु चलं नीलम्' इति वचनात् । चलाः तमस्विनः । कीदृशाः पुनः । कुशासनोदीरितचेतसः कुशासनं दुःशिक्षा विद्यते येषां ते कुशासनाः कुशिक्षादायिनः पुरुषाः तैरुदीरित (उदीर्णम्) उद्धूलितञ्चेतो हृदय येषां ते तथोक्ताः । तथा वाजिनः तुरङ्गमा अघेव गुरुभिरश्ववारैर्महापथ बाह्यार्थं प्रसह्य हठात् नीताः । दाम्यन्ति सुशिक्षिता जायन्ते । कीदृशाः । मेघपथे नभसि अतिवर्त्तिनः, उत्त्वन्नशीलाः । पुनः मनोजवाः मनोवेगिनः पुनः चलाः चञ्चलाः पुनः कुशासनोदीरितचेतसः कुशा वल्गा आसन स्थानविशेषः । कुशा च आसनञ्च कुशासने ताभ्या कृत्वा उदीरित दत्त चेतो यैस्ते वल्गास्थानकदत्तचित्ता इति श्लेषालङ्कारः ॥१६॥

प्रभाविरामस्य सपत्नसन्ततेः शरासनाभ्यासपदं किरीटिनः ।

बहिर्यतोऽद्यापि निचाय्य दूरगं मदं विमुञ्चन्ति शरं न धन्विनः ॥१७॥

प्रमेति—यतो यस्या नगर्या अयोध्याया बहिर्बाह्यप्रदेशे अद्यापि साम्प्रतमपि किरीटिनो मुकुटवतो रामस्य शरासनाभ्यासपद चापगुणनिकास्थाने दूरग विप्रकृष्ट निचाय्यालोक्य मद गर्व विमुञ्चन्ति अपाकुर्वन्ति धन्विनो धनुर्धराः न शरं वाण कथम्भूतम् ? प्रभावि प्रभवन्नशील कस्याः, सपत्नसन्ततेः सपत्नाः शत्रवस्तेषा सन्ततेः सन्तानस्येति सम्बन्धः ॥

भारतीयः—किरीटिनोऽर्जुनस्य शरासनाभ्यासपदमित्यन्वयः । कथम्भूतस्य किरीटिनः, सपत्नसन्ततेः प्रभाविरामस्य प्रभाया विरामो यस्मात् तस्य शेष पूर्ववत् ॥१७॥

प्रपासभासार्थनटाश्रमव्रजैर्जनाकुलैर्भान्ति भृशं बहिर्भुवः ।

प्रजाः कुतश्चित् परदेशभङ्गतो विलोलितायां शरणं गता इव ॥१८॥

प्रमेति—बहिर्भुवः बहिर्भूमयो भृशमत्यर्थं भान्ति विभासन्तेतरा कैः ? प्रपासभासार्थनटाश्रमव्रजैः प्रपा पानीयशालाः समानि योगिना (धर्माधर्म)विचारस्थानानि सार्थाः वणिग्जनाना समूहाः नटाः बहुरूपिणः ।

अन्वय—...कुशा-आसनोदीरितचेतसः चलाः मनोजवाः मेघपथेऽतिवर्त्तिनः वाजिनः...।

जहाँपर चाबुक तथा सवारीके संकेतको समझनेके लिए बाध्य अत्यन्त चंचल, मनके समान तेज और आकाशमें उछलनेवाले घोड़े भी लम्बे-चौड़े रास्तोंपर ले जाकर साईसोंके द्वारा सुशिक्षित बनाये जाते हैं ॥१६॥

अन्वय—अद्यापि यतो बहिः किरीटिनः रामस्य शरासनाभ्यासपदं दूरगं निचाय्य धन्विनः मदं विमुञ्चन्ति, सपत्नसन्ततेः प्रभावि शरं न ॥१७॥

आज भी जिस अयोध्याके बाहर मुकुटधारी रामके धनुषविद्याके सीखनेके स्थानको दूरसे ही देखकर धनुषधारी लोग अहंकारको छोड़ देते हैं, शत्रुओंपर आतंक जमानेवाले वाणको नहीं चलाते हैं ।

अन्वय—अद्यापि यतो बहिः सपत्नसन्ततेः प्रभाविरामस्य किरीटिनः दूरगं शरासनाभ्यासपदं निचाय्य धन्विन मदं विमुञ्चन्ति, शरं न ॥१७॥

आज भी जिस हास्तिनापुरीके बाहरके मैदानमें शत्रु-समूहके प्रतापके अन्तक अर्जुनके धनुषविद्या सीखनेके दूर तक विस्तृत स्थानको देखकर धनुषधारी योद्धा मदको छोड़ देते हैं । तीरको नहीं छूते हैं ॥ १७ ॥

जिस अयोध्या अथवा हास्तिनापुरीके बाहरके भाग पौसरा, कर्तव्य-अकर्त्तव्य विचारक धर्मसभा, व्यापारियोंके झुण्ड, नटों, साधुओंके आश्रमों और पशु-समूहसे परिपूर्ण होनेके

१. -तीयः—यस्य बहिरद्यापि अधुनापि किरीटिनोऽर्जुनस्य शरासनाभ्यासपदं दूरगमतिदूरं निचाय्य निरीक्ष्य मदमवलेपं विमुञ्चन्ति परित्यजन्ति धन्विनश्चापधराः न शरं वाणं कथम्भूतस्य प्रभाविरामस्य प्रभाया विरामो यस्मात्स तस्य कस्याः ? सपत्नसन्ततेररिकुलस्येति सम्बन्धः । श्लेषालङ्कारः—प०, द० ।

आश्रमास्तपस्विना मठाः ब्रजाः गोकुलानि द्वन्द्वसमासापेक्षया तैस्तथोक्तैः । कथम्भूतैः जनाकुलैः (लोकसङ्कीर्णैः) का इव उत्प्रेक्षिताः । कुतश्चिद्वेतोः परदेशभङ्गतः शत्रुमण्डलनाशात् विलोकिताः कदर्थिताः प्रजाः कारुकादयः^१ या नगरी शरण गता इवेति^२ ॥१८॥

असूययाऽऽम्य निशाम्य यां पुरो विलज्जयाम्भःपरिणामिनीं दशाम् ।

गता इवाभान्ति कुलाद्रिपेशलाश्चरण्युलोलाः परिखाभ्युचीचयः ॥१९॥

असूययेति—परिखाभ्युचीचयः खातिकाजलकल्लोला । आभान्ति भासन्ते । क्रीदशाः कुलाद्रिपेशलाः कुलाचलसदृशाः । पुनः । चरण्युलोलाः, अनिलचञ्चलाः असूयया परगुणानामसहनमसूया ईर्ष्या तथा आगम्य प्राप्य^३ निशाम्य या नगरी विलोक्य पुरोऽन्या नगर्यां विलज्जया त्रपया कृत्वाम्भःपरिणामिनीमम्भसोऽम्बुन. परिणामः पर्यायोऽस्यास्तीति सा ता तथोक्ताम्^४ जल्पपरिणमनशीला दशामवस्थाङ्गता इवोत्प्रेक्षिता.^५ ॥१९॥

इतस्ततोऽभ्रंलिहशृङ्गकोटयो विभान्ति यस्यां पुरि वप्रभूमयः ।

गजेन्द्रदन्ताहतिगाढगह्वरैर्गवाक्षजालैरिव हर्म्यपङ्कयः ॥२०॥

इतस्तत^६ इति—यस्या पुरि वप्रभूमयः गिरितटावनयः परिखामेदिन्यो वा अग्रलिहशृङ्गकोटयो गगन-तलस्पर्शिशिखराग्राः विभान्ति । कैः कृत्वा ? गजेन्द्रदन्ताहतिगाढगह्वरैः, दन्तीन्द्रदन्तदत्तप्रहारगाढछिद्रैः । इव यथा आकाशतलस्पर्शिशिखरा^७ हर्म्यपङ्कयो गृहश्रेणयः गवाक्षजालैर्वातायनकदम्बकैः कृत्वेति श्लेषोपमा ॥२०॥

समुच्छ्रिते यत्परिवौ हिरण्यये ग्रहाविवागाधतले तमोरिपुः ।

भवत्यनूचान इवोग्रचर्यया स दृष्टनष्टोऽहनि मध्यमे चरन् ॥२१॥

समुच्छ्रित इति—हिरण्यये काञ्चनमणे समुच्छ्रिते उन्नते यत्परिवौ यस्या. प्राकारे उग्रचर्यया तीव्रगत्या चरन् प्रवर्त्तमानः स तमोरिपुर्दिनकरो मध्यमेऽहनि मय्याहे दृष्टनष्टः पूर्वं दृष्ट. पश्चान्नष्टे विलोकिततिरोहितो भवति अगाधतलेऽतलस्पर्शिं प्रहाविव कूपे यथा अनूचानस्तपस्वी चरन् उग्रचर्यया तीव्रव्रताचरणेन दृष्टनष्टो भवतीत्युपमा^८ ॥२१॥

सपुष्पशय्याजगतीलताशुहाः सहेमसोपानपथा सनिर्झराः ।

स्फुटन्तटा यत्र सुरोपसेव्यतां व्रजन्ति मेशेरिव कृत्रिमाद्रयः ॥२२॥

कारण ऐसे लगते थे मानो किसी विदेशके विनाशके कारण दुःखी जनता इस नगरकी शरणमें आ गयी है ॥१८॥

कुलाचलके समान उन्नत तथा वायुके वेगसे अत्यन्त चपल खाईकी लहरें ईर्ष्या पूर्वक नगरकी तरफ आती थी तथा इसे सामने देखकर लज्जित होकर 'पानी पानी' हो जाती थी ॥१९॥

जिस नगरमें गगनचुम्बी शिखरोंसे युक्त पर्वतोंके ढालोंकी भूमि मदनमत्त हाथियोंके दन्तप्रहारके द्वारा किये गये गहरे गड्ढोंके कारण ऐसी लगती थी मानो खिड़कियोंसे व्याप्त मकानोंकी श्रेणी ही हो ॥२०॥

सोनेसे बने तथा अत्यन्त उन्नत जिस नगरके प्राकारके ऊपरसे तीव्रगतिसे जाता हुआ अन्धकारविनाशक सूर्य मध्याह्नके समय भी थोड़ी देरतक दिखकर छिप जाता है । तो अत्यन्त गहरे कुँएके भीतर घोर तपस्यामें लीन कभी पकाध क्षणके लिए बाहर आने-वाले साधुके समान शोभित होता है ॥२१॥

१. -यः जना यां प०, द० । २. उत्प्रेक्षा प०, द० । ३. आगत्य प०, द० । ४. -लरूपप-प०, द० ।

५. उत्प्रेक्षालंकार. प०, द० । ६. इतस्ततः प्रदेशेषु द० । ७. चुम्बि-प० । ८. उपमालंकार. प०, द० ।

सेति—यत्र यस्या नगर्या कृत्रिमाद्रयः क्रीडाचलाः सुरोपसेव्यता मदिरानुशीलित्वं व्रजन्ति यान्ति । कथम्भूताः सन्तः ? सपुष्पशय्याजगतीलतागृहाः पुष्पशय्याः कुसुमशयनानि जगत्यो वेदिकाः लतागृहा वल्लीमन्दिराणि तैः सह वर्त्तमानाः । पुनः सहेमसोपानपथाः हेमसोपानपथैः कनकपादस्थानीयमार्गैः सह वर्त्तमानाः । पुनः सनिर्झराः निर्झरैः जलप्रस्तवणैः सह वर्त्तमानाः स्फुटं निश्चयेन इव यथा मेरोः मन्दरस्य तटाः सानवः सुरोपसेव्यता देवाश्रयणीयता व्रजन्ति । विशेषणानि प्राग्वत् ॥२२॥

अनेकमन्तर्वणवारितातपं तपेऽपि यन्त्रोद्धृतवारिपूरितम् ।

शिखावलान्यत्र वहत्प्रणालिकं करोति धारागृहमवदशङ्किनः ॥२३॥

अनेकेति—यत्र यस्या नगर्या 'वहत्प्रणालिकं धारागृहद्वर्तुं तपेऽपि ग्रीष्मेऽपि अवदशङ्किनः जलधरवितर्किणः शिखावलान् मयूरान् करोति विदधाति । कीदृशम्—अनेकं विविधप्रकार कीदृशं पुनरन्तर्वणवारितातपं वनराग्यनिरावृत्तोष्मं (तोष्माणम्) पुनः 'यन्त्रोद्धृतवारिपूरितं सुगमं भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥२३॥

विशालकूटाः सुखवासहेतवः समुन्नता यत्र सुधालयालयः ।

ज्वलन्ति जालोद्गतधूमयष्टयः पुरस्य धूमोद्गमकुण्डिका इव ॥२४॥

विशालेति—यत्र यस्या समुन्नताः, उच्चाः सुधालयालयः 'चूर्णमन्दिरश्रेणयः ज्वलन्ति भान्ति । कथम्भूताः ? विशालकूटाः विस्तीर्णशिखराः जालोद्गतधूमयष्टयः वातायननिर्गतधूममञ्जर्यः यष्टिमञ्जर्यादि-शब्दानां प्रशंसावाचिनामभिधाने दृष्टत्वात् यष्टिप्रयोगः । पुनः सुखवासहेतवः सुखस्थितिकारणानि पुरस्य नगरस्य धूमोद्गमकुण्डिका इवोत्थिताः । धूमार्थमुद्गमः प्रादुर्भावो यासा ताः 'धूमोद्गमाश्च ताः कुण्डिकाश्चेति कर्मधारयः । सुखवासहेतवः सुखपरिसत्निमित्तानि जालोद्गतधूमयष्टयः 'गवाधोद्गतधूमयष्टयः' ॥२४॥

सुवर्णमय्यः शुचिरत्नपीठिका हरिन्मणीनां फलकैः कृतस्थलाः ।

कलापिनां यत्र निवासयष्टयः स्फुरन्ति मायूरपताकिका इव ॥२५॥

सुवर्णेति—यत्र यस्या नगर्या सुवर्णमय्यो हाटकाकाराः कलापिना मयूराणां निवासयष्टयो गृहवरण्डिकाः स्फुरन्ति भान्तीति । अथवा क सुख लपन्ति वदन्त्येवशीलाः कलापिनो मृदुभाषिणः सत्पुरुषाः तेषां निवा-

जिन नगरोंमें पुष्प-शय्यासे ढकी वेदियोंसे युक्त कुर्जोंसे परिपूर्ण, सोनेकी सीढियोंसे बने मार्गसहित तथा झरनोंसे व्याप्त क्रीडापर्वत मदिरा-पान (सुरा-उपसेवन)के कार्यमें आकर स्पष्ट रूपसे सुरोपपर्वतके ढालोंकी समता करते थे क्योंकि मेरुके तटोंपर भी देवता (सुर) क्रीडा करते हैं ॥२२॥

जहाँपर मध्यमें खड़े अनेक वनोंके द्वारा गर्मीको दूर किये जानेके कारण, यंत्रसे निकाले गये पानीसे प्लावित तथा बड़ी-बड़ी नालियोंसे युक्त धारागृह (जलकल) ग्रीष्म कालमें भी मोरोंको मेघोंका सन्देह करा देता था ॥२३॥

जिस अयोध्या अथवा हस्तिनापुरीमें आनन्दसे रहने योग्य, खूब ऊंचे ऊंचे, उन्नत शिखरोंसे सुन्दर तथा वातायनोंसे सुगन्धित धुआं निकालते हुए चूनेसे बने विशाल भवन इन नगरोंकी धुआं देनेवाली अंगीठीके समान जगमग हो रहे थे । धूमकुण्डी भी ऊंची, बड़े शिखरयुक्त ढकनसे ढँकी, सुखद गंधका उद्गम, सुधा स्वाहादिकी लयसे पूर्ण तथा जालीसे धुआं निकालती रहती है ॥२४॥

जहाँपर सोनेसे बने, निर्दोष रत्नोंकी पीठिकापर रखे तथा हरित मणियोंसे बनी भूमियुक्त मोरोंके बैठनेके डंडे मोरध्वजके समान लहलहाते थे ।

१. सवज्जलप्रवाहिकं—द० । २. यन्त्राकृष्टपयःपूर्ण—द० । ३. -र्गशुभमं—द०, प० । ४. कथम्भूता विशालकूटा विशालकण्ठाः सु—द०, प० । ५. -क्षरन्त्रोद्गीर्ण-धू—द०, प० । ६. अत्रोत्प्रेक्षा—द०, प० । ७. कनकविकाराः—द०, प० ।

सयष्टयो हर्म्यपङ्क्तयः^१ स्फुरन्तीति टीकाकृतः “मृदुभाषिणो हि सन्तः” [ ] इति वचनात् ।
^२शुचिरत्नपीठिकाः स्फटिकमणिपीठिकाः पुनः हरिन्मणीनां^३ फलकैः पट्टिकाभिः कृतस्यत्याः विहितास्पदाः का
 इवोत्प्रेक्षिताः मायूरपताकिका इव मायूरवैजयन्त्य इव स्फुरन्तीति सुर्यमत्रोपमा ॥२५॥

सितासिताम्भोरुहसारितान्तराः प्रवृत्तपाठीनविवर्त्तनक्रियाः ।

समायता यत्र विभान्ति दीर्घिकाः कटाक्षलीला इव वारयोपिताम् ॥२६॥

सितेति—यत्र यस्या नगर्यां समायताः समाः समकोणाः आयताः दीर्घाः दीर्घिकाः क्रीडावाच्यो
 विभान्ति^४ । कथम्भूताः ? सितेत्यादि श्वेतनील्पपद्मपूरितमव्याः । पुनः प्रवृत्तपाठीनविवर्त्तनक्रियाः प्रवृत्ताः
 सञ्जाताः पाठीनाना मीनाना विवर्त्तनक्रियाः^५ यासु ताः । इव यथा वारयोपिता^६ कटाक्षलीला, अपाङ्गपात-
 गोभाः विभान्ति । कथम्भूताः ? सितासिताम्भोरुहसारितान्तराः शुक्लव्यामलाम्बुजेरिव सवर्त्तितमव्याः प्रवृत्त-
 पाठीनविवर्त्तनक्रियाः प्रवृत्ताः पाठीनानामिव विवर्त्तनक्रिया यासु तास्तयोक्ता^७ ॥२६॥

अदृश्यपारापतनाभिहेतुषु स्थिरान्धकारेषु जलावगाहिषु ।

अधोगतिं सम्प्रतिपन्नवत्सु या न कूपदेशेष्वपि सत्सु दूषिताः ॥२७॥

अदृश्येति—अधोगतिं निन्द्याचरणं सम्प्रतिपन्नवत्सु सम्प्राप्तवत्सु पुनः पतनाभिहेतुषु गृहीतव्रतप्रच्यवना-
 भिकारणेषु पुनः स्थिरान्धकारेषु स्थिरपापेषु पुनः जलावगाहिषु^८ “इत्योरभेदात् जला जटा”^९ मृदास्तानवगाहन्ते
 व्यानुवन्त्येवगीलि. तेषु कूपदेशेषु^{१०} सत्सु अदृश्यपारापि अनिरीक्ष्यपर्गन्तापि या नगरी न दूषिता न दूषण-
 विषयीकृता^{११} । नैवम्-अन्वस्यार्थस्य^{१२} प्रतिपाद्यमानत्वात् । तथाहि अधोगतिगधस्तात् विवरगर्गं सम्प्रतिपन्नवत्सु
 पुनः अदृश्यपारापतनाभिहेतुषु अदृश्याः पारापता. कन्दर्पचतुरा पक्षिणो यत्र सा अदृश्यपारापता सा चासां
 नाभिश्च मध्य सा तथोक्ता, दिनोति निर्णयवृद्धिं नयति वस्तुतत्त्वमिति हेतुः इति निर्वचनात् । तस्या नाभेर्हेतवो
 वृद्धिप्रापकास्तेषु तथोक्तेषु पुनः स्थिरान्धकारेषु स्तिमिततमस्तोमेषु पुनः जलावगाहिषु जलमवगाहिव्यापि येषु
 तेषु तथोक्तेष्वपि कूपदेशेषु प्रहिप्रदेशेषु अपि सत्सु या न दूषितेति^{१३} ॥२७॥

स्फटिक मणियोंके आसन, हरित मणियोंके फर्शयुक्त सोनेसे बने अथवा सुन्दर रंगोंसे
 चित्रित मधुरभाषियों (सज्जनों) के गृहोंकी पंक्ति सोरोसे बनी पताकाके समान शोभित
 होती थी ॥२५॥

जिस नगरमें समकोण आयताकार वावड़ियां श्वेत तथा नील कमलोंसे पूर्ण होनेके
 कारण तथा मछलियोंकी उछल कूदकी क्रियाके आधार होनेसे वेश्याओंके समान सुशो-
 भित होती थी ।

एकत्रित श्वेत तथा कृष्ण कमलोंकी कान्तियुक्त तथा चलती मछलीके समान चंचल
 गतियुक्त वेश्याओंके विशाल कटाक्ष जिस नगरीमें वावड़ियोंके समान शोभित होते थे ॥२६॥

नीच गतिकी ओर उन्मुख, पतनके समर्थ कारण, दृढ़ पापी तथा सूखोंके लिए प्रभावक
 मिथ्या उपदेशकोंके रहते हुए भी वह विशाल नगरी दूषित नहीं हुई थी ।

खूब नीचे चले गये, मध्य भागमें कवूतरोंसे रहित, अथवा गुप्त जलस्रोतोसे युक्त,
 सदैव अन्धकारपूर्ण और अथाह जलसे पूर्ण कुँओसे व्याप्त वह हास्तिना अथवा अयोध्यापुरी
 निर्दोष नगर थे ॥२७॥

१. -यः हर्म्यपरम्पराः स्फु-द०, प० । २. -कीदृश्यस्ताः द०, प० । ३. -नां मरकतमणीनां फ-द०,
 प० । ४. -न्ति शोभन्तेतराम् क-द०, प० । ५. कसल-द०, प० । ६. या. परिवर्तिनि क्रिया या-द० ।
 ७. तां पण्याङ्गनानां क-प०, द० । ८. सञ्चलित-द० । ९. उपमा प०, द० । १०. यमकश्लेषचित्रेषु
 व्यवयोर्दलयोर्न भिदिति वचनात्-द०, प० । ११. सूखां-द०, प० । १२. -षु कुत्सितोपदेशेषु स-द० ।
 १३. तेति विरुद्धम्-द०, प० । १४. -स्यार्थस्य-द० । १५. विरोधालङ्कार. द०, प० ।

अशोकसप्तच्छदनागकेशरैः सुताधिकैराततपुष्पवासनैः ।

प्रयान्त्यभिज्ञातपथाः कथञ्चन क्षपासु यस्यां प्रियवासमङ्गनाः ॥२८॥

अशोकेति—यस्या नगर्या क्षपासु रात्रिपु कथञ्चन महता ऋटेन अभिज्ञातपथाः, आत्मप्रतीति^१नीतमार्गाः प्रियवास वल्लभसुरतमन्दिरम् अङ्गनाः^२ प्रयान्ति^३ । कैः^४ अशोकसप्तच्छदनागकेशरैः अशोकाः पिण्डीद्रुमाः सप्तच्छदाः सप्तपर्णाः नागकेशरा वृक्षविशेषाः द्वन्द्वापेक्षया तैस्तथोक्तैः । कीदृशैस्तैः सद्भिः^५ सुताधिकैः पुष्पाधिकैः पुत्रवदधिकैर्वा आततपुष्पवासनैः प्रसृतपुष्पा^६मोदैरित्युपमालङ्कारः ॥२८॥

विशीर्णहारा हतकीर्णशेखराञ्च्युतोरुजाला गलितावतंसकाः ।

रतोत्सवे विस्मृतसीधुशुक्तयो यदीयसङ्केतभुवश्चकासति ॥२९॥

विशीर्णेति—यदीयसङ्केतभुवः यदीयवल्लभा^७मनोऽभिप्रेतभूमयः रतोत्सवे चकासति भ्रान्ति । कथम्भूताः^८ ? विशीर्णहारास्त्रुटितमौक्तिकैकावल्लयः हतकीर्णशेखराः पूर्वं हताः पश्चात् कीर्णाः शेखराः शिरोरुहसजो यासु^९ ताः गलितावतसदाः^{१०} पतितकर्णाभरणाः विस्मृतसीधुशुक्तयः विस्मृतसद्यचक्रा इति ॥२९॥

तनुं नटन्त्याः किल काचकुट्टिमे भुवस्तले यत्र विलोक्य विम्बिताम् ।

इयं प्रविष्टा किमसूचिता वधूरिति भ्रुकुंसैर्भ्रुकुटिर्विरच्यते ॥३०॥

तनुमिति—यत्र यस्या काचकुट्टिमे काचवद्धे भुवस्तले^{११} भूतले विम्बिता प्रतिफलिता नटन्त्यास्तनु नर्त्तक्याः शरीर विलोक्य निरीक्ष्य^{१२} भ्रुकुसकैः भ्रुकुटिः भ्रुवो वक्रिमा^{१३} विरच्यते विधीयते । कथम् इति किल लोकोक्ता आश्चर्ये वा रगे नर्त्तनस्थाने किमिय प्रविष्टा वधूः असूचिता अपरिचिता परिचितपात्रप्रवेशनियमात् भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥३०॥

प्रियेषु गोत्रस्खलितेन पादयोर्नतेषु यस्यां शममागताः स्त्रियः ।

स्वविम्बमालोक्य विपक्षशङ्कया पुनर्विकुप्यन्ति च रत्नभित्तिषु ॥३१॥

प्रियेष्विति—यस्या नगर्या प्रियेषु वल्लभेषु गोत्रस्खलितेन द्वितीयायाः सपत्न्या नामग्रहणेन^{१४} कृत्वा पादयोः स्व-चरणयोर्नतेषु पतितेषु सत्सु शम् कोपशान्तिम्^{१५} आगताः सत्यः स्त्रियो रत्नभित्तिषु स्वविम्बमालोक्य विपक्षशङ्कया सपत्नीभ्रान्त्या पुनर्विकुप्यन्ति चेति । भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥३१॥

सन्तानसे भी अधिक प्रिय अशोक, सप्तच्छद, नागकेशर आदि वृक्षोंके फूलोंकी सुगन्धि-द्वारा अभिचार मार्गके अत्यन्त रूपष्ट हो जानेके कारण उस नगरीमें रात्रिके समय भी नायिकाएं बड़ी कठिनाईसे अपने प्रेमियोंके स्थानपर जा पाती थीं ॥२८॥

रमण वेलामें दूटकर गिरी एकावली, दबकर विखर गयी जूड़ेकी साला, खिसके हुए करधनीके जाल, गिरे हुए कर्णभूषण तथा भूले हुए सीपके प्याले जिस नगरीके प्रेमियोंके मिलनेके संकेत-स्थलोंको प्रकट करते हैं ॥२९॥

कांच जड़कर बनाये गये लीलागृहोंके धरातलपर प्रतिविम्बित नर्तकीके शरीरकी छायाको देखकर भंडुए (स्त्रीविषधारी पुरुष) सोचते हैं कि कोई अपरिचित स्त्री भीतर आ गयी है । अतएव वे ईर्ष्यासे भ्रुकुटि चढ़ा लेते हैं ॥३०॥

जिस नगरीमें सपत्नीका नाम मुखसे निकल जानेके कारण कुपित नायिकाएं पतियों द्वारा पैरोंमें गिरनेपर शान्त होती हैं, किन्तु रत्न जड़ी भीतोंमें अपने ही प्रतिविम्बको देखकर सपत्नीकी आशंका कर लेती हैं और फिर रुष्ट हो जाती हैं ॥३१॥

१.—तीतिमार्गाः—द० । २.—नाः कसनीयकामिन्यः प्र—द०, प० । ३.—न्ति गच्छन्तितराम् द०, प० । ४. कुसुमा—द०, प० । ५.—भा वल्लभम—द० । ६. ताः च्युतोरुजाला पतितमेखलाः ग—द० । ७. च्युतकर्णभूषणाः—द०, प० । ८. भूमितले—द०, प० । ९.—कैर्नर्तकैः भ्रु—द० । १०. ग्रन्थिः द०, प० । ११.—न अपराधेन कृ—द०, प० । १२. कोपोपशान्तिम्—द०, प० ।

प्रवालमुक्ताफलशङ्खशुक्तिभिर्विनीलकर्कतनवज्रगारुडैः ।

यदापणा भान्ति चतुःपयोधयः कुतोऽपि शुष्का इव रत्नशेषतः ॥३२॥

प्रवालेति—प्रवालमुक्ताफलशङ्खशुक्तिभिः प्रवालानि विद्रुमाणि मुक्ताफलानि^१ शङ्खा. कम्बवः शुक्तयः मुक्तास्फोटाः द्वन्द्वसमाहारापेक्षया ताभिः विनीलकर्कतनवज्रगारुडैः विनीलाः मेचकाः^२ कर्कतना लोहितमणयः वज्राः हीरकाः गारुडाः ताड्योद्धारमणयः एतेषां द्वन्द्वः तैः तथाभूतैः । यस्या अपणाः हृद्वाः यदापणा भान्ति क इचोत्प्रेक्षिताः चतुःपयोधय इव रत्नशेषतः. शुष्काः कुतोऽपि कस्मात्कारणादपि^३ ॥३२॥

पट्यः पटक्षौमदुकूलकम्बलं मधूनि वर्माणि च रत्नकाञ्चनम् ।

क्रयाय कर्पूरमयांसि चक्रिणो यदापणानन्तरितं समस्त्यपि ॥३३॥

पट्यः इति—पट्यः सीवितवस्त्रद्वयलक्षणाः पटक्षौमदुकूलकम्बल पट्यः परिधानवस्त्राणि क्षौमाणि वस्त्रविशेषाः दूकूलानि पत्रोर्णानि कम्बल उर्णमया. समाहारापेक्षयैकत्वम् । मधूनि क्षौद्राणि वर्माणि तनुत्राणि रत्नकाञ्चन रत्नानि पद्मरागादीनि काञ्चनानि हिरण्यानि अत्र सगाहार. । कर्पूर घनसार जात्यपेक्षयैकत्वम् अयांसि लौहानि चक्रिणो रथाः, इत्येवं सर्वं यदापणानन्तरितं यस्या हृद्धानवच्छिन्नं समस्त्यपि क्रयाय द्रव्य-विनिमयायेति ॥३३॥

रसेषु हेमे कुसुमेषु कुड्कुमे घनेषु वज्रे जलजेषु मौक्तिके ।

समस्तपट्ये सुलभे सुदुर्लभं यदीयवेश्याजलपण्यमुज्ज्वलम् ॥३४॥

रसेष्विति—रसेषु धातुवद्द्रव्येषु हेमेषु^१ हेमे सुवर्णे सुलभे कुसुमेषु प्रमूनेषु कुड्कुमे वुसुणे सुलभे सति घनेषु (दृढेषु) वज्रे हीरकेषु सुलभे जलजेषु वारिविकारेषु मौक्तिके शुक्तिजे सुलभे । एव समस्तपण्ये सुलभे सति केवलं यदीयवेश्याजनपण्यमुज्ज्वलं रमणीयं सुदुर्लभमिति । अत्र^२ वासनार्थोऽभिधीयते—अत्यन्तसुलभेषु हिरण्य-हीरकादिषु व्ययीक्रियमाणेष्वपि^३ सत्सु यन्नगरीनिवासिना वेश्याजनैः सह भोक्तुं कामानां मदनमाचमनसा यूना प्रचुरतया कन्दर्पमाचमनसा लावण्ययौवनमनोहरत्वादिगुणवता वेश्याजनानामल्पतयैवैक (को) वेश्याजनमे- (ए)कैकस्य यूनः सम्भोक्तुं न सम्पूर्यते इति कृत्वा दुर्लभं तदन्यासा वेश्यानां सुलभत्वाच्च अत्र समुच्चया-लङ्कारः ॥३४॥

मुंगा, मोती, शंख, सीप, गहरे नीले कर्कतन, लाल, हीरा, गरुडमणि आदिसे भरे बाजार ऐसे सुशोभित होते है मानो किसी कारणसे घारों समुद्र सूख गये है और केवल उनके रत्न ही शेष रह गये है ॥३२॥

जिस नगरके बाजारोंमें, धोती आदि परिधान, सिले कपड़े, और (रेशमी वस्त्र) दूकूल, कम्बल, मधु, कवच, विविध रत्न, सोना, चाँदी, कपूर, लोहेकी वस्तुएँ भरी पड़ी थीं ॥३३॥

जिस नगरके बाजारोंमें धातुओंमें सोना, फूलोंमें पराग, घन पदार्थोंमें वज्र, जलोत्पन्न वस्तुओंमें मोती आदि समस्त क्रय योग्य पदार्थ सुलभ थे । यदि कोई पण्य अति दुर्लभ था तो वह था वेश्यारूपी स्पष्ट पदार्थ ॥३४॥

१. -नि मौक्तिकानि शं-द०, प० । २. -काः कर्कतनालो-द०, प० । ३. अत्रोत्प्रेक्षा-द०, प० । ४. धातुद्रव्येषु-द० । ५. हेमेषु इति नास्ति-द०, प० । ६. अत्रावसानार्थो विधीयते-द० । ७. -पि व्ययं प्रासेषु स-प० । ८. मनोहरणीयतादि-द०, प० ।

कृतार्थसारान् व्यवहारघोषिणो न सत्पदव्याकरणेन मानितान् ।

गुरुन्यदीयान्विपणीन्समाश्रितास्तृषान्यदीयान् जिहतेऽन्यवस्तुनः ॥३५॥

कृतेति—यदीयान् यस्या इमे यदीयाः तान् (गुरुन् उपाध्यायान् समाश्रिताः सश्रिताः सन्तः शिष्याः अन्यदीयान्^१ गुरुन्) अन्यवस्तुनः तृषा अभिलाषेण न जिहते न यान्ति । कथम्भूतान् कृतार्थसारान् विहितार्थ-निश्चयान् व्यवहारघोषिणः व्यवहियते प्रवर्त्यते वस्तुजातम् येनासौ व्यवहारो लौकिकाचारस्तं द्रुयन्ति वदन्तीत्ये-वशील्यस्ते तथोक्तास्तान् पुनः मानितान् सत्कृतान् । केन कृत्वा ? सत्पदव्याकरणेन सन्ति पूर्वापरप्रमाणवाधा-दूरीकृतानि पदानि येषां तानि तर्कसिद्धान्तकाव्यादीनि शास्त्राणि व्याक्रियन्ते व्याहियन्ते शब्दा येन तद्व्या-करणं च तथोक्तम् । अत्र समाहारः तेन चकारः समुच्चयार्थः । तेनायमर्थो लभ्यते—

न केवलं गुरुन् ; विपणीश्च सश्रिताः सन्तः ग्राहका अन्यदीयान् (विपणीन्) अन्यवस्तुनः तृषा वाञ्छया न जिहते । कथम्भूतान् ? कृतार्थसारान् कृतद्रव्यसारकान् व्यवहारघोषिणः क्रयविक्रयभाषिणः पुनः कथम्भूतान् ? मानितान् अधिष्ठितान् कया सत्पदव्या समीचीनमार्गेण करणेन च द्रव्याध्यक्ष-धर्माधर्म-विचारस्थानेनेति^३ ॥३५॥

परं वचित्वा पुरि देवदारु तन्न दारु यस्यामुपयाति विक्रयम् ।

गृहाणि तार्णानि भवन्ति पक्षिणां कुरंगजातिर्न [नटेषु] सन्नसु ॥३६॥

परमिति—पुरि यस्या नगर्यां परं केवलं देवदारु सरलद्रुमकाष्ठं वचित्वा विहाय तत्प्रसिद्धं दारु खदिरादि-विक्रयं^४ नोपयाति । तार्णानि तृणविकारास्तार्णानि गृहाणि मन्दिराणि पक्षिणा चटकादीनां^५ भवन्ति न जनानां, कुरङ्गजातिः कुत्सितनृत्यस्थानजातिर्न नटेषु नर्त्तकेषु विद्यते अपि तु सन्नसु गृहेषु कुरङ्गजातिः क्रीडामृगविशेषः । परिसंख्यालङ्कारः ॥३६॥

भटा जुहूराणरथद्विपं नृपाः श्रयन्ति घातं चतुरङ्गपद्धतौ ।

परांशुकाक्षेपणमङ्गनारतौ विधौ कलङ्कोऽप्यहिषु द्विजिह्वता ॥३७॥

भटा इति—यस्या नगर्यां चतुरङ्गपद्धतौ द्यूतविशेषे केवलं भटा वीराः जुहूराणरथद्विपं जुहूराणां वाजिनः^६ रथाः लोहवद्धाः शकटाः द्विपा दन्तिनः^७ समाहारपक्षेयैकवचनम् । नृपा नरेन्द्राश्च घातं वधं श्रयन्ति भजन्ते । अङ्गनारतौ तरुणीसम्भोगे परांशुकाक्षेपण परेभ्यः सम्भोगचतुरेभ्यो रमणेभ्योऽशुकस्य वस्त्रस्याक्षेपणमाकर्षणं न तु

जिस पुरके सारभूत अर्थके शिक्षक, लोकाचारके स्पष्ट उपदेशक तथा पूर्वापर विरोध रहित व्याकरण काव्य न्याय आदिके ज्ञानके लिए मान्य गुरुओंके सहवासमें आनेके वाद शिष्य लोग किसी ज्ञानकी अभिलाषासे दूसरे नगरोंके अध्यापकोंके पास नहीं जाते हैं ।

जिस नगरके सारभूत वस्तुओंके संग्राहक, व्यापारकी भाषामें निपुण, शिष्ट मार्गके अनुगमन तथा आचरणके कारण राजमें प्रतिष्ठित व्यापारियोंके पास जाकर ग्राहक किसी वस्तुके क्रयकी इच्छासे दूसरे नगरको नहीं जाते हैं ॥३५॥

जिस नगरमें केवल देवदारुकी लकड़ीको छोड़कर कोई दूसरी पलाश आदिकी लकड़ी नहीं बिकती थी । घासके घोसले केवल पक्षियोंके होते थे (मनुष्यों के झोंपड़े नहीं होते थे) नटोंमें ही केवल दूषित रुचि होती थी अथवा भकानोंमें पालतू हिरण होते थे । मनुष्योंमें दूषित रुचिका आविर्भाव नहीं होता था ॥३६॥

जहांपर केवल चतुरंग युद्धके अवसरपर ही राजा लोग पदाति, योद्धा, अश्व, रथी तथा हस्तीका वध करते थे । अथवा शतरंजके खेलमें ही घोड़े, हाथी, रथ आदिका सहारा लिया जाता था तथा राजा ही प्राणवधका दण्ड देते थे । स्त्रियोंसे रमणके समय ही

१. अन्यासां नगरीणामिमे अन्यदीयास्तान् द०, प० । २. -र्णं शब्दशास्त्रं सत्पदानि च व्याकरणं च-द० । ३. -ति श्लेषालंकारः-द०, प० । ४. -र्थं परावर्तं नो-द०, प० । ५. -नां विहङ्गमानां द०, प० । ६. तुरङ्गमाः-द०, प० । ७. समाहारपक्षोऽत्र तत्र नृ-द० ।

सस्करादिभ्यः, विधौ चन्द्रे कलङ्कोऽपि लञ्छनमपि अहिषु द्विजिह्वेषु सर्पेषु द्विजिह्वता द्विरसनता अस्ति नान्यत्र नान्येषु जनेषु इति^१ ॥३७॥

जडेषु बाह्येष्वपि जीवलोकतो दृशामपथ्येषु पदानतेष्वपि ।

हतावकुर्वत्सु जनस्य वेदनां नखच्छिदां यत्र न यन्ति^२ जन्तवः ॥३८॥

जडेष्विति—यत्र यस्या नगर्या जडेषु अचेतनेषु क्रीडशेषु जीवलोकतो बाह्येषु जीवावष्टवशरीरभागा-
द्वर्हिभूतेषु दृशा लोचनानामपथ्येषु आन्व्यकारिषु पुनः पदानतेष्वपि चरणनतेष्वपि हतावपि ताडनायामपि
सत्या जनस्य लोकस्य वेदना कदर्थनामकुर्वत्सु अविदधत्सु इत्यम्भूतेषु अङ्गुल्यवयवविशेषेषु सत्सु नखाः कररूहा^३
एव छिदा खण्डना यन्ति यान्ति । न तु जन्तवः । भवाम्मोघौ स्वस्वकर्मणा प्रेरिता जायन्ते प्रादुर्भवन्तीति
जन्तवः । प्राणिनः केषु सत्सु जीवलोकतः बाह्येषु ब्राह्मणधन्विवैश्यादिभ्यो बहिष्कृतेषु चाण्डालादिषु कथ-
म्भूतेषु ? जडेष्वनेषु दृशामपथ्येषु सम्यग्दर्शनादीना विरोधिषु हतावपि ताडनाया सत्यामपि पदानतेषु पदलग्नेषु
जनस्य वेदना पीडामकुर्वत्सु सत्स्विति^४ शेषः ॥३८॥

अनन्यसाधारणरूपकान्तिषु स्मरोऽन्धकारातिविधातहेतुषु ।

धनुः समारोप्य गृहीतरोपणः पुरि भ्रमन् यत्र करोत्युपप्लवम् ॥३९॥

अनन्येति—पुरि यत्र नगर्या स्मरो मारो भ्रमन् पर्यटन् करोति विदधाति । कम् ? उपप्लवमुपद्रव कथ-
म्भूतः ? गृहीतरोपणः अङ्गीकृतवापः । किं कृत्वा ? समारोप्य अधिज्य—कृत्वा किम् ? धनुश्चापम् । केषु
सत्सु ? अन्धकारातिविधातहेतुषु सत्सु । अन्धकारः अनुत्साहादिलक्षणः तस्यातिशयेन विधातो विध्वंसः तस्य
हेतवः कारणानि चन्द्रादयस्तेषु सत्सु कथम्भूतेषु ? अनन्यसाधारणरूपकान्तिषु न विद्यन्ते अन्येषु साधारण-
रूपकान्तिगुणा^५ येषां ते तथोक्तास्तेषु तथाहि “अनन्यसम्भवकान्तिगुणश्चन्द्रे” अनन्यसम्भवोऽसाधारणगुणो
मदिरासु तेभ्यः कामोद्दीपनम् । उक्तञ्च—

“आस्तां परेषां नरकीटकानां तपस्थितानामपि ही मुनीनाम् ।

चन्द्रासवाभ्यां रमणीजनेभ्यः प्रीद्दीपनं केशवनन्दनस्य ॥१॥”

अथवा—अनन्यसाधारण(णाः) रूपकान्ति(न्तयो) गुणा यासां तासु कामिनीषु विषये कथम्भूतासु
अन्धकारातिविधातहेतुषु अन्धकस्य अरातिः, ईश्वरः तस्य विधातस्तपश्चरणादेश्च्यवन तस्य हेतव इति मत
काव्यटीकाकर्तुरिति सम्बन्धः ॥३९॥

दूसरेके वस्त्रका अपहरण होता था (चोर आदि वस्त्रासोचन नहीं करते थे) । चन्द्रमामें ही
कलंक था (चरित्र निर्मल था) तथा सापोंके ही दो जीभें थी (लोगोमे पैशुन्य या असत्य
नहीं था) ॥३७॥

जहाँ जीवसे व्याप्त शरीरके बाहर बड़े अतएव अचेतन, आंखोंको अप्रिय, पैरोमें पड़े,
निन्द्य तथा मनुष्यके अपघात तथा वेदनाको करनेवाले केवल नख ही काटे जाते हैं । किन्तु
सम्यक् दर्शनसे विमुक्त, दासवृत्तिको प्राप्त, सब प्रकार दण्डनीय, लोकोंके कष्टदाता ब्राह्मण
वैश्य क्षत्रियोसे पृथक् मूर्ख लोगोंका भी वध नहीं किया जाता है ॥३८॥

जिस पुरीमें लोकोत्तर रूप और कान्तिसे युक्त अन्धकारके सर्वथा विनाशके कारण
चन्द्रमाका उदय होनेपर वाणहस्त कामदेव धनुषको चढ़ाकर घूमता हुआ उपद्रव करता है ।

अन्वय—“अन्धक-अराति विधातहेतुषु.....”

संसारमे अन्यत्र दुर्लभ रमणीयता तथा तेजके भण्डार अन्धक दैत्यके शत्रु महादेव
जीकी तपस्याके छेदका कारण कामदेव धनुषपर वाण चढ़ाकर घूमता हुआ कामोपद्रव
करता है ॥३९॥

१ परिसंख्यालंकारः -द०, प० । २. यान्ति -द० । ३ चरणरूहा -द०, प० । ४. वैश्यमार्गादि
-द० । ५. -ति परिसंख्यालंकारः -द०, प० । ६. कान्तयो गु-द० । ७. सम्भवि-द० । ८. -न्द्रे अनन्य
सम्भवि रूपं कामिनीषु अ-द० ।

धनुर्गुणग्राहिषु नम्रवृत्तिषु प्रशुद्धवंशेषु परस्य पीडकम् ।

ऋजुप्रकारेषु कृतायतिष्वसौ भिनत्ति यस्यां हृदयानि मार्गणः ॥४०॥

धनुरिति—यस्या नगर्या गुणग्राहिषु गुणो सौर्वी^१ त गृह्णन्तीत्येवशीलाः तेषु नम्रवृत्तिषु नम्रा नमनशीला वृत्तिर्येषा तेषु प्रशुद्धवंशेषु प्रशुद्धो गुणै रञ्जितो^२ वंशो वेणुर्येषा तेषु पदार्थेषु मध्ये धनुरेव पीडकं कस्य ? परस्यान्यस्य हृदयानि भिनत्ति । पक्षे—गुणग्राहिषु गुणः शास्त्रचातुरीलक्षणः तस्य ग्राहिषु^३ नमनस्वभावेषु^४ (प्र) शुद्धवंशेषु शुद्धान्वयेषु जनेषु मध्ये इति शेषः । ऋजुप्रकारेषु सरलवृत्तिषु कृतायतिषु विहितदैव्येषु पदार्थेषु मध्ये^५ भिनत्ति असौ मार्गणो वाण एव परं नान्यो जनः प्राञ्जलवृत्तिषु कृतोत्तरकालेषु इत्थभूतेषु मध्य इति सम्बन्धः ॥४०॥

विलोलनेत्रेषु कुशाग्रवृत्तिषु प्रगीतरक्तेषु मृगेषु चापलम् ।

न यत्र तीक्ष्णाः परदारवृत्तयः परे कृपाणात्कलहप्रवेशिनः ॥४१॥

विलोलेति—यत्र यस्या नगर्या विलोलनेत्रेषु चञ्चललोचनेषु कुशाग्रवृत्तिषु^६ दर्भाग्रप्रतिषु^७ प्रगीतरक्तेषु प्रगीत नामोक्तगान(तत्र)सक्तेषु मृगेषु हरिणेषु चापल चञ्चलत्व नेत्रेषु जनेषु कथम्भूतेषु सत्सु चपलनयनेषु कुशाग्रबुद्धिषु तीक्ष्णधिपणेषु प्रगीतरक्तेषु (प्रकृष्ट) गीततत्परेषु तीक्ष्णास्तीव्राः परदारवृत्तयः परेषा दारो विदारणं तस्मिन् वृत्तिर्येषा ते । कलहप्रवेशिनः कलह शोक^{१०} प्रविशन्तीत्येवशीला इत्थभूताः कृपाणात्परेऽन्ये जनाः न सन्ति जना अपि कथम्भूताः तीक्ष्णहिंसाः तथा परदारवृत्तयः परदारेषु वृत्तिर्येषा ते अन्यस्त्रीसगसक्ताः तथा कलहप्रवेशिनः^{११} कलहप्रिया^{१२} इति ॥४१॥

प्रकोपनिर्मालितरक्तलोचनं तलप्रहाराहतकीर्णशेखरम् ।

रतेषु दष्टाधरमाहृतांशुकं परं न यस्यां कदनं कचाकचि ॥४२॥

प्रकोपेति—यत्र यस्या नगर्या प्रकोपेन निर्मालितानि विस्फुरितानि रक्तलोचनानि लोहितनेत्राणि^{१३} यत्र तत् । तलप्रहारेण पूर्वमाहृताः पश्चात्कीर्णाः शेखराः केशबन्धनानि यत्र तत् । दष्टा^{१४} अधरा यत्र तत् ।^{१५} आहृतानि अशुकानि^{१६} यत्र (तत्)^{१७} कचैः कचैः प्रवृत्तं युद्ध कचाकचि इत्थम्भूत कदन (युद्ध) रतेषु परं केवलं वर्तते नान्यत्रेति ॥४२॥

प्रत्यञ्चा युक्त, पर्याप्त नमनशील तथा उत्तम बांससे बना धनुष ही दूसरोंको पीड़ा देता था [गुणोंको सीखनेमें चतुर, विनम्र प्रकृति तथा शुद्ध उत्तम कुलमें उत्पन्न कोई भी व्यक्ति दूसरेको कष्ट नहीं देता था] । सरल वृत्ति तथा भविष्यमें होनहार पुरुषोंमें [अत्यन्त सीधा तथा तीक्ष्ण और खूब लस्वा] वाण ही दूसरोंके हृदयोंको भेदता था ॥४०॥

जहां चञ्चल नेत्र, कुशकी कौपल खाकर जीवित तथा गानेपर मूर्च्छित हिरणोंमें ही चपलता थी [कटाक्षमय नेत्रधारी अत्यन्त तीक्ष्णबुद्धि तथा संगीतादिके प्रेमी मनुष्योंका चरित्र अस्थिर नहीं था] । दूसरोंको काटना, संघर्षमें पड़नेकी प्रकृति तथा तीखापन तलवारके सिवा [परस्त्री सेवन, झगड़ा करना तथा उग्रता] किसी भी मनुष्यमें नहीं थी ॥४१॥

जिस हस्तिनापुरीमें अत्यन्त उद्दीप्त रागसे निर्मालित और लाल नेत्र, अञ्जलिसे खींच कर बिखेरी गयी जूटकी साला, ओष्ठ दंशन तथा परस्परका वस्त्र तथा केश खींचना केवल सुरत लीलामें होता था [क्रोधसे अन्ध तथा रक्त नेत्र, ताल ठोककर वार करना और मुकुट

१. प्रत्यञ्चा—द०, प० । २. रचितः—द०, -रन्वितः—प० । ३. -स्य ग्राहोऽङ्गीकारोऽस्ति येषां तेषु न—द०, प० । ४. -षु नम्रा मार्दवा वृत्तिः प्रवर्तनं येषां तेषु न—द०, प० । ५. -षु प्रशुद्धं वंशमन्वयो येषां तेषु ज—द०, प० । ६. दष्टो हृदयानि स्वान्तानि भि—द०, प० । ७. बुद्धिषु—द०, प० । ८. बुद्धिषु—द०, प० । ९. मतिषु—द०, प० । १०. कौशं—द०, प० । ११. -नः कटकप्रवेशिनः क—द० । १२. कलि-प्रियाः—द०, प० । १३. नयनानि प० । १४. -रा दन्तच्छदाय—द०, प० । १५. -नि अपाकृतानि अं—द० । १६. -निर्वसनानि य—द०, -प० । १७. कचेषु कचेषु गृहीत्वा प्रवृत्तमिति विग्रहो न्याय्यः ।

जघन्यवृत्तिं पुरि यत्र काञ्चयः स्पृशन्ति कर्णेजपतां च कर्णिकाः ।

परस्य वा कण्ठकचग्रहोत्सर्वं व्रजन्ति मुक्तावलयो न योषितः ॥४३॥

जघन्येति—यत्र यस्या नगर्यां जघन्यवृत्तिं काञ्चयः कटिसूत्राणि स्पृशन्ति^१ नान्ये जनाः अधमवृत्तिं, कर्णिकाः, ^२कर्णभूषणानि ^३कर्णेजपता कर्णसामीप्य (समाश्रयन्ति) नान्ये जनाः पैशुन्यम् । च समुच्चयार्थः । परस्य चान्यस्य कण्ठकचग्रहोत्सर्वं ग्रीवाकेगग्रहणं^४ मुक्तावलयो (मौक्तिकहाराः) व्रजन्ति (यान्ति) न योषितो रमण्य इति । ॥४३॥

मदच्युता नीरदनादवृंहिता भवन्ति यस्यामवदानवृत्तयः ।

अनुक्तटा नित्यविहस्तसंश्रया महारथा न द्विरदाः कदाचन ॥४४॥

मदेति—यस्या नगर्यां महारथा भवन्ति जायन्ते । कीदृशाः 'मदच्युताः जात्यादिगर्वरहिताः न तु द्विरदा निर्मदाः अहर्निशं मूत्रधरणलक्षणमदोज्जिता न सन्ति नीरदनादवृंहिताः मेघनादगजिताः^५ महारथाः सन्ति न पुनः द्विरदाः^६ दन्तनादवृहितेभ्यो निष्क्रान्ताः अवदान त्यागगौर्याभ्यां प्रसिद्धिः तस्मिन् वृत्तिर्वर्त्तनं येषां ते महारथाः सन्ति द्विरदास्तु न । द्विरदपक्षे दानवृत्तिः कटोद्भेदानान्तरीया अवगता दानवृत्तिर्येषां ते महारथाः अनुक्तटा अतीव्राः द्विरदास्तु तद्विन्नाः कटा येषां ते उक्तटा न उक्तटा अनुक्तटा न तथाभूताः महारथास्तु नित्य विहस्तानां निराश्रयाणां संश्रया आश्रयणीयाः द्विरदास्तु अनवरतविशिष्टकरसमाश्रयाः^७ ॥४४॥

च्युताधिकारा इव चिन्तयाकुला विनोदविन्दोः श्रमशा मृगा इव ।

भुवं लिखन्तः कनकातुरा इव श्रयन्ति यस्यां कवयः परां व्यथाम् ॥४५॥

गिरा देना, आवेशमें ओठ चवाना, कपड़े फाड़ देना तथा बाल पकड़ कर दे मारना, आदि क्रियाओसे युक्त लड़ाई नहीं होती थी] ॥४२॥

जिस राजधानीमें करधनी ही जंघाथोंके निकट रहती है [किसी स्त्रीका जघन्य (हीन) आचरण नहीं है], केवल कानके भूषण ही कानमें कुछ कहतेसे लगते हैं [कोई नागरिका चुगली नहीं खाती है], केवल मुक्ताहार ही दूसरेके गले या बालोंमें लटकते हैं [कोई कुल-वधू परपुरुषके आलिंगनको नहीं करती है] ॥४३॥

जिन पुरियोंके महारथी योद्धा ही आठ प्रकारके मद्दोसे परे थे, मेघकी गर्जनाके समान गम्भीर ध्वनियुक्त थे, त्याग और पराक्रम ही जिनका स्वभाव था, अत्यन्त शान्त थे तथा निराश्रय लोगोंको शरण देते थे । किन्तु वहाँके हाथी कदापि मद जल हीन दन्तकेलि एवं चीत्कार विमुख, गण्डस्थल भेद रहित अर्थात् विनम्र तथा सदैव सूँड़को स्थिर रखने-वाले नहीं थे ॥४४॥

१. -न्ति समाश्रयन्ति—द०, प० । २. ताटङ्गभूषणानि प०, द० । ३. कर्णे जपतीति कर्णेजपस्तस्य भावः कर्णेजपता तां—द०, प० । ४. शिरोरुहादानोत्सर्वम्—द०, प० । ५. -ता मदा जातिकुलैश्वर्य-रूपनिधानज्ञानतपःशिल्पलक्षणा. तेभ्यश्च्युताः जा—द०, प० । ६. वर्धिता.—द०, प० । ७. -दा. रदा दन्ता नादा ध्वनयो वृंहितानि चीत्कृतानि च तेभ्यो निष्क्रा—प०, द० । ८. -श्रयाः ।

जले जने नक्रमहानियोजनं धनुर्भृतां ज्यानिहतिर्न सम्पदाम् ।

रणे पतौ चापगुणेन संग्रहो विशालतां यत्र न सा विशालता ॥४५॥

जल इति—जले वारिणि नक्रमहानियोजनं जलचरव्यापारः । जनेन वृद्धपरिपाटीहानिसंयोगः । वर्णाश्रमधर्मव्यतिक्रमो न खल्वस्तीत्यर्थः । धनुर्भृतां धनुर्धराणां ज्यानिहति ज्याया निहतिः ज्यानिहति. प्रत्यन्चाविस्फारः ज्याहानौ । ज्यानं ज्यानिः अत्र औणादिक. प्रत्ययः । ज्यानेहानिहतिर्विघातो ज्यानिहतिः हानेर्हतिरित्यर्थः । न सम्पदाम् विभृतीनाम् । रणे संग्रामे चापगुणेन संग्रहः शरासनजीवास्वीकारः । अपगुणे निगुणे यतौ मुनौ च नास्त्यङ्गीकारः यत्र यस्यां नगर्यां सा विशालता विस्तीर्णता नास्ति विशालता विगतप्राकारता, प्राकारान्विततया दीर्घत्वमस्तीति भावः ॥४५॥

च्युतेति—यस्या नगर्या पराम् अनिर्वचनीया व्यथा मानसिकं दुःखं कवयः कवयितारः^१ श्रयन्ति भजन्ति नान्ये जनाः कथम्भूताः सन्तः च्युताधिकारा इव चिन्तयाकुलाः गतनियोगा इव चिन्तनेन व्यग्राः विनोद-विन्दोः श्रमगाः श्रमं गच्छन्तीति श्रमगाः विमर्थं विनोदविन्दोः कुतूहललावाय अत्र पष्ठी निमित्तार्थे क इव मृगा इव हरिणा यथा श्रमगाः विनोदविन्दोः उदकस्य विन्दुः उदविन्दुः जललवः तस्मात् उदविन्दोर्विना कीदृशा पुनः भुवं भूमिं लिखन्तो विदारयन्तः कनकातुरा^२ इव यथेत्यत्रोपमा ॥४५॥

रथाङ्गनामा विरही क्षपाकरः स पक्षहीनो मुखरश्च कोकिलः ।

कृतोर्ध्वनाशः करभो नखक्षतं क्षतं न यस्यामपरं कुतश्चन ॥४६॥

रथाङ्गेति—यस्या नगर्यामत्र चकारग्रहणेन नियमार्थं गम्यते । तेनायमर्थः रथाङ्गनामा चक्रवाक एव विरही वियोगी न कोऽप्यन्यः एव सर्वत्र नियम्यते स क्षपाकरः चन्द्रः एव पक्षहीनः पक्षशून्यः नान्यः पक्षहीनः सन्ततिवर्जितः । कोकिलः (परपुष्ट) एव मुखरो वाचालो नान्यः । करभः उग्र एव कृतोर्ध्वनाशः विहितोर्ध्वप्राणनाशः नान्यः । नखक्षतम् एव क्षत कररुहविदारणं नान्यत्र कुतश्चनेति परिसख्या-लङ्कारः ॥४६॥

कुक्काव्यवन्धे यतिवृत्तभङ्गयोः स्थितिः समासादिषु लोपविग्रहम् ।

सरस्सु रोधः पुरि यत्र पत्रिषु प्रयुज्यते पक्षतिरक्षरे लयः ॥४७॥

पदभ्रष्ट व्यक्तिफे समान चिन्ता (कल्पना) में लीन, हिरणके सदृश पानीकी बूंदहीन मृगमरीचिका (आंशिक चमत्कारके लिए) के पीछे समस्त कष्ट उठानेवाले, सोनेको खोजने वालोंके समान पृथ्वीको खोदते (पृथ्वीपर यों ही कुछ लिखते) केवल कवि लोग ही जिस नगरीमें अनिर्वचनीय (लोकोत्तर) पीड़ा (मानसिक अनुभूति)को प्राप्त होते हैं ॥४५॥

जिस नगरमें चक्रवाक पक्षी ही विरही था, कोई नायिका विरहिणी न थी । निशाकर चन्द्रया ही एक पक्षमें घटता था कोई दूसरा मित्रपक्षरहित न था । केवल कोयल ही खूब बोलता था कोई नागरिक वाचाल न था, केवल ऊंटकी ही नाक ऊपरको थी । किसीकी उन्नतिका विनाश न था तथा सुरतमें नखक्षत ही प्रहार थे और किसी प्रकारका शारीरिक दण्ड न था ॥४६॥

अनिष्टयोगः प्रियविप्रयोगता प्रजाविलोपः पुररोधनं परैः ।

विलापितान्यायरवः पराभवः कथागमेष्वेव न यत्र जातुचित् ॥४६॥

अनिष्टेति । यत्र पुर्यां न जातुचित् कदाचिदेवैते प्रकाराः न सन्ति कथागमेष्वेव श्रूयमाणत्वात्तेषाम् । तथा हि अनिष्टयोगः अनिष्टं दुःखम् दुःखकारणं च । तस्य योगः सम्बन्धः । तद्योगः । प्रियविप्रयोगता प्रियं सुखं सुखकरणं च । तस्य विप्रयोगता विप्रलम्भः स तथोक्तः । प्रजाविलोपः प्रजानाम् विलोपः अष्टा-दश प्रकृतीनां उच्छेदः सः तथोक्तः प्रजाविलोपः । परैः शत्रुभिः पुररोधनं नगरवेष्टनम् विलापिताः गुण-ग्रहणमिशरोदनम् । अन्यायरवः अनीतिशब्दः पराभवः अभिभव इति कोपः ॥४६॥ च्युता -प०, द० ।

जिस नगरमें विशाल जलचर-प्राणियोंकी स्थिति पानीमें ही थी लोगोंके द्वारा [पूर्व परिपाटीका उल्लंघन नहीं होता था], धनुषधारी योद्धा ही प्रत्यञ्चाको फटकारते थे, वृद्धा-वस्थामें लोगोंकी सम्पत्ति नहीं घटती थी, धनुष और प्रत्यञ्चाको युद्धमें ही लोग उठाते थे अवगुणी साधुको नहीं मानते थे और अत्यन्त विस्तृत होकर भी वह नगरी परकोटा रहित न थी ॥४५॥

जहांपर अप्रिय वस्तुओंका समागम, तथा प्रिय वस्तुओंका वियोग, जनता अथवा सन्तानका अपहरण, शत्रुओंके द्वारा नगरका घेरा, इष्ट वियोगमें रुदन, अन्यायका समर्थन तथा तिरस्कार पुराणोंके प्रवचनमें ही सुन पड़ते थे । साक्षात् कभी नहीं होते थे ॥४६॥

१. कवितारः -प० । २. च्छन्ति यान्ति -प०, द० । ३. राः सुवर्णाकुला इव-द० । ४. ध्वंघ्राणः नान्यः -द० । ५. -र्णं नापरम् ना-द० ।

कुकाव्येति—यत्र पुरि नगर्यां कुकाव्यवन्धे कुत्सितकाव्ये यतिर्विच्छेदसजिका वृत्त नाम एकाक्षरमा-
रम्य एकपञ्चविंशति यावदभिधीयते यतिश्च वृत्त च ते तथोक्ते तयो. (भङ्गौ^१, तयोः यतिवृत्तभङ्गयोः) स्थिति-
रवस्थान नान्ययोः^२, यतिलिङ्गी तस्य यत् वृत्त ब्रह्मचर्यरूप तस्य भङ्गस्वभावयोः^३: स्थितिः समासादिषु व्याकरण-
सम्बन्धित्वेन विद्वज्जनप्रसिद्धेषु लोपविग्रह विभक्त्यादेः उच्छेदस्वभावो लोपः विग्रहः पदसङ्कलन समाहारापेक्ष-
यैकत्व नान्यत्र लोपः शासनप्रोच्छन्नलक्षणो विग्रहो नरेन्द्रयोवैर नान्यत्र । सरस्सु सरोवरेषु रोधस्तट नान्यः
कश्चिदावरणलक्षणो रोधः पत्रिषु विहङ्गमेषु पक्षतिः^४ पक्षमूल नान्यत्र । अपक्षतिः अवाप्योरलोपः^५ । अक्षरे
वर्णे लयः (श्लेषः) नान्यत्र जने ॥४७॥

असत्यसन्धाः परलोकवञ्चकाः कृतोपचाराः कृतकेन कर्मणा ।

मुहूर्त्तरक्तास्तरला बहुच्छलाः परे न यस्यां पुरि पण्यदारतः ॥४८॥

असत्येति—यस्या पुरि (नगर्यां) पण्यदारतो वेश्याजनेभ्यः परेऽन्ये जनाः नेत्यभूताः । असत्ये (अनृते)
सन्धाः प्रतिज्ञा येषां ते परलोकोऽन्यो रागी जनः पारत्रिको वातस्य वञ्चकाः प्रतारकाः कृतोपचाराः विहित-
परिचर्या. (केन) कृतकेन कृत्रिमेण कर्मणा (कुटिलवृत्तिगर्भपरया क्रियया मुहूर्त्तरक्ताः क्षणमासक्ताः तरला-
ञ्चञ्चलाः बहुच्छलाः प्रचुरमिषा इति श्लेषः । परिसङ्ख्याऽलङ्कारः) ॥४८॥

गतारिपुत्रा सगुणा अशोऽधिका समानवापीवरनिम्ननाभिका ।

कथं कुलस्त्रीव सती सदानवा पुरी किल स्यादिति यत्र विस्मयः ॥४९॥

गतेति—इति वक्ष्यमाणापेक्षया यत्र यस्या नगर्यां विस्मयो वर्तते किल लोकोक्तावस्त्वौ वा गता नष्टौ
कुलस्त्री कुलवधूरिव कथं स्याद्भवेत् पुरी नगरी अपितु न, कथम्भूता सती कुलवधूः अरिपुत्रासगुणा अरिपुत्र्या
वन्धुभ्यः त्रासो भयमेव गुणो यस्याः सा सदा सर्वदा अशोऽधिका निन्दाबहुला^१ असमानवा न जातिकुलाभ्या
समानस्तुत्यो वो वल्लभो यस्याः सा पीवरनिम्ननाभिका पीवरा घना निम्ना गम्भीरा नाभिस्तुन्दिर्यस्याः सा
तथोक्ता सदा सर्वदा नवा प्रातयौवनभरेति वाथवा सदा सर्वदा कुलस्त्रीव कथन्न स्यादपि तु भवेदेव कथम्भूता

जिस नगरमें कुकवियोंकी रचनाओंमें ही विराम तथा छन्दके भंग होते थे साधुओं
(यति) तथा सदाचार (वृत्त)के पतित होनेका अवसर नहीं आता था । व्याकरणके समासोंमें
ही विभक्ति आदिका लोप तथा अर्थ सूचक पदोंपर व्याख्यान होता था जनतामें अपहरण
(लोप) तथा झगड़ा (विग्रह) न थे, तालावोंके ही बांध होते थे नागरिकोंको कारावास (लोप)
नहीं होता था, पक्षियोंमें ही पंखोंका प्रयोग था जनताकी अकारण हानि-(पक्षतिः) नहीं होती
थी और गतिके वर्णोंमें ही लय थी, जनताका विनाश नहीं था ॥४७॥

वेश्याओंके अतिरिक्त इस पुरीमें कोई दूसरा ऐसा न था जिसकी प्रतिज्ञा झूठी हुई
हो, दूसरोंको ठगा हो, वनावटी कापटिक रूपसे सेवा-सत्कार किया हो, केवल क्षण भर ही
प्रीति निभाती हो, चपलताका प्रदर्शन किया हो अथवा खूब वञ्चना की हो ॥४८॥

अन्वय—गता रिपुत्रासगुणा, अशोऽधिका, असमा, नवा, पीवरनिम्ननाभिका सदानवा इयं
नगरी सती कुलस्त्रीव कथं स्यादिति विस्मयः ।

हासोन्मुख, शत्रुओंके भयसे व्याप्त, अधिकतम कुख्यात, विसंस्थुल, कल ही बसी,
किनारोंपर ऊंची तथा विशाल और मध्यमें नीची दानवाँसे व्याप्त यह नगरी, शत्रुवत् पुत्रोंको
त्रिकालमें भी न जननेवाली, शीलादि गुणोंसे विभूषित, विशाल कीर्तिकी स्वामिनी, समान
और शुद्ध मातृपितृ कुलवती, सर्वाङ्ग शोभा विभूषित गहरी नाभिवती पतिव्रता अतएव सदा
दर्शनीय कुलवधूके समान कैसे होगी यही आश्चर्य है ? परिहार—

१. तयोर्भङ्ग. यतिभङ्गो वृत्तभङ्गश्च तस्य स्थितिरिति युक्तः । २. नान्यत्रेति युक्तं प्रतिभाति ।

३. भङ्गस्य स्थितिरित्येव वक्तव्यम् । तत्र यतिवृत्तभङ्गो नास्तीत्यर्थः । ४. अपगता क्षतिः -द०, प० ।

५. अत्रापिशब्दाभावादकारलोपश्चिन्त्यः । ६. न समानो मानवो वल्लभो यस्या. सा-द० ।

सती पतिव्रता पुनः गतारिपुत्रा गता विनष्टा अरिवत्पुत्रा यस्याः सा यस्या अरिवत् पुत्रा नोत्पन्ना पुनः सगुणा सशीलौदार्यादिका पुनः यशोधिका कीर्तिबहुला पुनः समाऽव्यभिचारिणी पितृमातृकुलेन तुल्या अथवा मया लक्ष्म्या सह वर्त्तमाना समा पीवरनिम्ननाभिका अपि समन्तात् ईः लक्ष्मी, शोभा तथा वरा मनोज्ञा निम्ना नाभिर्यस्याः सा अपि शब्दस्याकारस्यापादरादिना लोपोऽत्रेति सम्बन्धः । (पुरी) नगरी कथम्भूता गतारिपुत्रा-सगुणा गता नष्टा आ समन्तात् रिपवः त्रासगुणेन यस्याः सा यशोऽधिका सर्वदिक्प्रसिद्धा पुनः समानवापी वरनिम्ननाभिकाः स्वच्छगम्भीरमध्यजला यस्या सा पुनः—वर निर्मल निम्नम् अतल्स्पर्शि नामौ मध्ये कं जलं यासा तास्तथोक्ताः समानाः समचतुरस्ता वाप्यो दीर्घिका वरनिम्ननाभिका कीदृक् सदानवा दानवैः दैत्यैः सह वर्त्तमाना दानवैः कृतोपद्रवत्वात् तत्रत्याना जनाना सती समीचीना सुखहेतुः कथ स्यादिति विरुद्ध नैवं सदा सर्वकाल नवा नूतना पश्यतामनवर्तमपूर्ववद्भातीति भावः । अत्र श्लेषोपमा विरोधश्च ॥४९॥

को वा कविः पुरभिर्मां परमार्थवृत्त्या शक्नोति वर्णयितुमत्र विनिर्णयेन ।

नित्यं विधिः सततसन्निहितो विभूतिमन्यादृशं सृजति यत्र धनंजयाय ॥५०॥

क इति—यत्र नगर्यां नित्यं सर्वकालं सततसन्निहितः अत्यन्तनिकटवर्ती विधिश्चतुर्मुखो विभूति सम्पदमन्यादृशमपूर्वं धनं विनिर्णयेन विहितप्रतिज्ञाततया सृजति विदधाति कस्मै जयाय रामाय । अत एवात्र जगत्या कः कविः कवयिता वेति प्रकारान्तरे दैत्यगुरुर्वा पुरी नगरीमिमा वर्णयितुमुपश्लोकयितुं शक्नोति समर्थो भवति अपि तु न भवति कया परमार्थवृत्त्या तत्त्वत इति ।

भारतीयपक्षे—धनञ्जयाय अर्जुनाय आक्षेपालङ्कारः ॥५०॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य षट्कर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनय-

चन्द्रपण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भव-

चारुचातुरीचन्द्रिकाचकोरेण^१ विरचितायां द्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य

राघवपाण्डवीयापरनाम्नः काव्यस्य कौमुदी-

नामदधानायां टीकायामयोध्या-

हास्तिनपुरवर्णनो नाम

प्रथमः "सर्गः ॥१॥

अन्वय—गतारिपुत्रासगुणा, यशोऽधिका, समानवापीवरनिम्ननाभिका सदा नवा इयं सती नगरी कथं कुलस्त्री इव न स्यात् ।

शत्रुओंके भयसे परे, अयोध्यतादि गुणवती, विशाल कीर्तिके कारण सर्वविदित, चौकोर सुन्दर गम्भीर जलपूर्ण वाचडियोंसे पूर्ण, दर्शकोंके लिए सर्वदा नूतन यह प्रशस्त नगरी कुलवधूके समान क्यों न होगी अपितु होगी ही ॥४९॥

कौन ऐसा कवि है जो प्रतिज्ञा पूर्वक इस नगरका वास्तविक वर्णन कर सके, जहांपर सर्वदा उपस्थित भाग्य ही रामचन्द्रजी (जयाय)के लिए प्रतिदिन अन्यत्र अनुपलब्ध सम्पत्ति और धनकी सृष्टि करता है अथवा अर्जुनके (धनंजयके) लिए लोकोत्तर वैभवकी सृष्टि करता है ॥५०॥

निरवद्यविद्याभूषणभूषित पण्डितसमाजसे शोभित, षट्दर्शनचक्रवर्ती, श्रीविनयचन्द्र

गुरुके शिष्य, समस्त कलाओंमें निपुणता रूपी चन्द्रिकाके चकोर, देवनन्दि

द्वारा विरचित, राघवपाण्डवीय नामसे ख्यात धनञ्जयकविके-

द्विसन्धान महाकाव्यकी कौमुदी टीकामें अयोध्या-

हास्तिनपुर वर्णन नामक प्रथम सर्ग समाप्त ।

१. रत्तं नराणां सपूर्वाऽप्यपूर्वव-द०, प० । २. कविता-द०, प० । ३. लीडितस्य -प० । ४. रेण नेमिचन्द्रेण वि -प०, प० । ५. र्गः समाप्तिमगमत् -द० ।

द्वितीयः सर्गः

अथाभवत्स दशरथोग्रविक्रमः स्मरत् दिवानिशमृषिधर्मसंयमान् ।

पुरः श्रियः शशिरुचिपाण्डुराननं विकाशयन्नधिपतिरिद्धशासनः ॥१॥

अथेति—अथग्रन्थ^१ आनन्तये स लोकप्रसिद्धो दशरथोऽधिपतिः स्वामी अभवत् । कीदृश अग्रविक्रमः^२ इत्यात्मनः स दशरथोऽधिपतिः प्रातः जागृतमात्रा यत्स स दिवानिशम् ऋषिधर्मसंयमान् ऋषिभिः प्रणीतो यो भगो नीतिशान्ति तन्मिन्नपिता ये सयमा निरवशाचरणानि तान् स्मरन् चिन्तयन् । पुनः किं कुर्वन् पुरो नगर्याः गन्धर्वादेन द्वियोऽधिष्ठानदेवतायाः शशिरुचिपाण्डुराननं चन्द्रचन्द्रिकावदवदनं विक्रायन् ।

भारतीयपद्मे—पाण्डुरधिपतिरभवत् कीदृशः सदशरथोग्रविक्रमः दृश्या तारुण्यपूर्णयाऽवस्थया सह वृत्तते नदृश रवेनोन्न^३ नोद्युगमन्त्रो विक्रमः प्रतापो यत्स सः सदशरथासां रथोग्रविक्रमश्च स तथोक्तः^४ । अन्यत् नाम ॥१॥

उरःश्रियः स्थलकमलं भुजद्वयं समस्तरक्षणकरणार्गलायुगम् ।

जयश्रियः कृतकविहारपर्वतौ समुन्नते भुजशिरसी वभार यः ॥२॥

उर इति—उरो वक्षः श्रियो लक्ष्म्याः स्थलकमलं क्षितिपद्मं^५ समस्तरक्षणकरणार्गलायुगं सकलरक्षा-निधानपरिवाहितं भुजद्वयं (बाहुद्वन्द्वं) जयश्रियः वीरलक्ष्म्याः कृतकविहारपर्वतौ कृत्रिमक्रीडाचलौ समुन्नते ऊर्ध्वं भुजशिरसी स्फुटो वभारेति रूपकालङ्कारः^६ ॥२॥

परित्रया बहुभरणेन च प्रजामवीवृधद्विधिविहितां यतोऽखिलाम् ।

ततः प्रजापतिरिति यो मतः स तां भ्रुवं प्रजापतिरपि यूथिताङ्गतः ॥३॥

परीति—यतः कारणात् विधिविहिता विद्योनिनिर्मितामखिलां निरवशेषा प्रजामग्रादृशप्रकृतिसमीवृधत्

अन्वय—अथ ऋषिधर्मसंयमान् दिवानिशं स्मरन्, पुरःश्रियः शशिरुचिपाण्डुराननं विकाशयन्, इन्द्रशासनं अग्रविक्रमं स दशरथ अभवत् ।

ऋषियों-द्वारा प्रणीत धार्मिक संयमके विषयमें दिनरात जागरूक, चन्द्रमाकी कान्तिके समान धवल नगर लक्ष्मीके मुखकी शोभाका विकासक, वृद्धिगत राज्यका स्वामी, भीषण पराक्रमी वह विश्व विख्यात दशरथ नामका राजा हुआ था ।

अन्वय— पुर श्रिय शशिरुचिराननं विकाशयन्, ...सदशरथोग्रविक्रमः पाण्डुः अभवत् ।

गुरुदो, सत्यधर्म तथा संयमकी आराधनामें दिन-रात लीन, चन्द्रिकाके समान निर्मल राज्य तथा नगर—लक्ष्मीके मुखको प्रफुल्लित कर्ता, प्रचण्ड शासन, एक दो क्या; दशों रथी योद्धाओंके लिए असह्य पराक्रमी वह सर्वविदित पाण्डु नामका राजा हुआ था ॥३॥

जो दशरथ या पाण्डु लक्ष्मीके निवास-भूत कमलके सदृश वक्षःस्थल, समस्त संसारकी रक्षा करनेमें समर्थ अर्गला (वेड़ा) युगलभूत विशाल भुजाओं तथा विजय-लक्ष्मीकी क्रीड़ाके श्रेष्ठ पर्वतों सदृश उन्नत स्फुटोंको धारण करते थे ॥२॥

सप्तप्रकारसे रक्षा तथा बहुप्रकारसे भरण-पोषण-द्वारा वह प्रकृति नदीसे निर्मित

१. -दशरथो नगरव्यावर्णनान्तर्यायो नगरार्थो वा गृह्यते-६०, ५० । २. -यः प्रधानपराक्रम इ-६०, ५० । ३. -अन्तीत्र नो-६०, ५० । ४. -त किं कुर्वन् मुनिप्रणीतानि नीतिशास्त्रोक्ताचारणानि दिवानिशं स्मरन् विज्ञासर्थश्च किम् ? आननं कथम्भूतं (शशिरुचि) शशिरुचिरिव रचिः कान्तितर्यस्य तथार्थोऽयम् कस्या पुरश्रियः कथम्भूतं सन् इन्द्रशासनं इन्द्रानामात्ममन्त्रानां शासयतीति 'यु' इति ल्यः स नद्योः इति शेषः । इत्येवाऽलङ्कार-६०, ५० । ५. जलरह-६० । ६. -रः केचित् समुच्चयालङ्कारं यदन्ति-६०, ५० ।

वृद्धिमनैप्रीत् । परित्रया रक्षया, न केवल तथा बहुभरणेन च प्रचुरपोपणेन च ततः कारणात् यो राजा सता सत्पुरुषाणा प्रजापतिरिति स्रष्टेति मतः इष्टः भुवम् अहमेव मन्ये आत्रो यः कश्चित् प्रजापतिः सोऽपि यूथिताङ्गतः प्रजापतिसमूहमन्य पतितः नामधारको बभूवेति भावः । उत्प्रेक्षा ॥३॥

न संममे दिशि दिशि निर्मलं यशो न पौरुषं रिपुषु वदान्यतार्थिषु ।

जगत्सु धीर्भुवि न चमूर्जनाशिपि श्रिया सह स्थितिरपि यस्य नायुषः ॥४॥

नेति—यस्य राजो दिशि दिशि प्रत्याज्ञा निर्मलं यशो न सम्ममे न सम्मितम् तथा रिपुषु विपक्षेषु न पौरुषं विक्रमः । अर्थिषु याचकेषु न वदान्यता त्यागः^१ सम्ममे जगत्सु^२ धीः बुद्धिः^३ भुवि भूमौ न चमूः सेना । जनाशिपि लोकाशीर्वादे श्रिया सह लक्ष्म्या सार्द्धमायुषः प्राणधारणावतः कर्मणः न स्थितिरपि अवस्थानमपि^४ ॥४॥

गुणोऽखिलं वसु च परेण तद्द्वयं गृहीतमप्यभजत यत्र न व्ययम् ।

असत्यसंव्यवहृतिलोभविस्मयं परात्तमन्वगमदशेपतः क्षयम् ॥५॥

गुण इति—यत्र रात्रि गुण्यते व्युत्पाद्यते चातुरी^५क्रियते प्राणी येनासौ गुणः स्वपरहिताहितविचारणेति भावः^६ । वसन्ति प्राणिना प्राणा अत्र इति वसु हिरण्यादि द्रव्यम् । अखिल समस्तं तद्द्वयं कर्तृ तद्द्वय गुणद्रव्यद्वितय परेणान्येन गृहीतमपि आत्मसात्कृतमपि व्यय नाज्ञ नामजत नासेविष्ट । असत्यसंव्यवहृतिः अलीकलौकिकाचारः लोभः ममेद भावः, विस्मयः आश्चर्यम् । अत्र समाहारापेक्षया तत्तथोक्तम्, अशेपतः निर्मूलतः क्षय विनाशमन्वगमत् परात्त सत् परैरितरेर्जनैः पूर्वमात्त गृहीत पश्चात् क्षय गतमिति भावः । वक्रोक्तिः ॥५॥

अभूद्गुरुर्वहुरूपदेशभूमतः स यस्य योऽजनि जगदेकसद्गुरुः ।

हिते जडे परमहिते च पण्डिते रहस्यमन्त्रयत न पञ्चकं नयम् ॥६॥

अभूदिति—यो राजा जगदेकसद्गुरुः जगता लोकानामेकोऽसाधारणञ्चासौ सद्गुरुश्च स तथोक्तोऽ (जनि अ) भवत् । कस्मात्कारणात् यस्य नरपतेरुपदेशभूमतः^७ उपदेशवाहुल्यात् स लोकप्रसिद्धो गुरुर्वहुरभूत् । इदमत्र तात्पर्यम्—नहि नाम शास्त्रोपदेशानां^८ कश्चिदेकोऽनेक शास्त्र जानन्समास्ते अतएव बहुलशब्दप्रयोगाद्विप्सा जातव्या । तेनायमर्थो लभ्यते—यो यो बहुयोऽनेकशास्त्राण्यर्थतो ग्रन्थतश्चाज्ञासीत् स गुरुर्यस्य बभूव । अतएव स राजा जगद्गुरुरिति भावः ।

हिते जडे हेयोपादेयविवेकविकले यो नामन्त्रयत यतो मनोवृत्तेरकुटिलस्वभावत्वात् । हृदयग्रन्थिविनिर्मुक्तत्वात् मूर्खत्वाद्वा मन्त्र भिनत्ति । तथा च पर केवल अहिते विरुद्धे पण्डिते यथोक्तमन्त्रविवेकविदुषि नामन्त्र-

समस्त जनताकी वृद्धि करता था । अतएव साधु पुरुष इसे जगत्कर्ता ब्रह्मा मानते थे । वास्तवसे वह (जन-नायक) युगके मध्यमें हुआ प्रजापति ही था ॥३॥

जिस दशरथ अथवा पाण्डुकी निर्मल कीर्ति समस्त दिशाओ और विदिशाओंमें नहीं समायी थी, पराक्रम शत्रुओंसे नहीं सहा गया था, दानशीलताको याचक न लम्हाल सके थे, प्रतिभा लोकोंमें न समायी थी, सेना सारी पृथ्वीपर न समाती थी तथा विभव व्याप्त दीर्घाशुकी कामना जनताके आशीर्वादांसें न आयी थी ॥४॥

जिस राजाकी समस्त स्रष्टि तथा साधुजनोचित गुण दूसरों (याचकों तथा अनुकरण करनेवालों) के द्वारा ग्रहण किये जानेपर कम नहीं हुए थे । किन्तु मिथ्या व्यवहार, लोभ तथा आश्चर्य सर्वथा दूसरोंमें ही चले गये थे और इसमें उनका लेशमात्र भी शेष न था ॥ ५ ॥

१. -लं कुन्दावद्रातं य-द०, प० । २. त्यागशौचभ्यां प्रतिष्ठिता-द०, प० । ३. सु भुवनेषु धीः-द०, प० । ४. धीः धारणावती वु-द०, प० । ५. -पि समुच्चयालङ्कारः-द०, प० । ६. चातुरी गोचरीक्रियते-द० प० । ७. -वः यद्विलोकं विलोकं न-प० । ८. मतः बहोर्भावो भूमा । बहोर्भ्रवस्भावत्वमिति श्भावः । उपदेशानां भूमा तस्मात् (जै० सू० ४।४।१४८) अन्येभ्योऽपि तम् उप-प०, द० । ९. -नां बाहुल्यात् क-द०, प० ।

यत यतोऽपकृतत्वादपकार स्मरन् मन्त्र भिनत्तीति ऋवेरभिप्रायः । अथवा-फेररातिभिर्महिते मणिहिरण्यादिना सन्तोष्य भेदिते पण्डिते रहस्येकान्ते नामन्त्रयत यत. पण्डितत्वानुदुम्बरवृत्तिभिन्यायेन चेतोऽन्तः प्रविश्य परोपरो-धादय भिनत्ति पञ्चक नयसिति टीकाकर्तुर्मतम् ।

एतेन नरपतेराकारादिना जनानामन्तर्मनः परि(ज्ञान)दक्षणैश्वर्यमुपदर्शितम् । उक्तञ्च-

“आकारैरिङ्गितैर्मत्या चेट्या भापणेन च ।

नेत्रवक्त्रविचारेण गृह्यतेऽन्तर्गत मन ॥१॥ [म स्मृ ८।२५]

पञ्चकनयस्य लक्षणम्-कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसपत्, देशजातविभागो, विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गमन्त्र । उक्तञ्च-

“सहायाः साधनोपायो देशकालवलावलम् ।

विपत्तेश्च प्रतीकार पञ्चाङ्गो मन्त्र इष्यते ॥१॥ [का नी ११।५६]

स्वमर्षयन् गुरुमधिदेवतामिव स्ववान्धवं गुरुमिव बह्वमन्यत ।

सदापि यः स्वमिव सहायमास्तिकः कुलोचितं सुहृदमिवानुजीविनम् ॥७॥

स्वमिति-स्वमात्मानमर्षयन् वदानो गुरुमाचार्यं पितर वा अधिदेवतामिव नृन्देवामिव, स्ववान्धवम् आत्मभ्रातर गुरुमिव पितरमिव सदापि सर्वकाल सहाय सहकारिण स्वमिवात्मानमिव कुलोचितं कुलेनाम्नायेनोचितम् योग्यमनुजीविनमनुचर सुहृदमिव मित्रमिव आन्तिको धार्मिको यो राजा ब्राह्मण्यत अधिकमजासी-दित्युपमा ॥७॥

यथायथं विधिषु चतुर्विधानया व्ययुज्यत क्षणमपि राजविद्यया ।

नियुक्तया न च यदुपायचिन्तया व्यमुच्यत क्वचिदपि यो न सेनया ॥८॥

यथायथमिति-यथायथं यो यस्य स्वभावो यथायथं विधिषु रमुत्पन्नायेषु नियुक्तया व्यवहृतया चतुर्विधानया चतु प्रकारया राजविद्यया आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिदक्षण्या उपायचिन्तया च सामभेद-प्रदानदण्डस्वभावया च यत् यस्मात् कारणात् क्षणमपि अन्तर्मुहूर्त्तगपि न व्ययुज्यत न परित्यक्तः । अत कारणात् क्वचिदपि कस्मिंश्चित्स्थानेऽपि सेनया गजसून्दनहयपत्तिरपया न व्यमुच्यत न निमुक्तः राजविद्याया निरूपणम्-

“आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ॥

अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्या नयानयो ॥१॥ [वा नी. २।७]

—समुच्चयात्कृतिः ॥८॥

विधिषु शास्त्रोक्ती शिक्षा देनेके कारण जिसके बहुतसे गुरु (बहुगुरु) हुए थे तथापि वह (नीतिमार्गपर चलानेके कारण) संसारका एकमात्र (एकगुरु) सच्चा गुरु था । वह प्रिय तथा अनुकूल, अविषेकी तथा अत्यन्त विरुद्ध अथवा शत्रुओंके द्वारा पूजित पण्डितके सामने नहीं अपितु एकान्तमे सहाय आदि पञ्चांग नीतिपर मन्त्रणा करता था ॥ ६ ॥

यह श्रद्धालु दशरथ अथवा पाण्डु गुरुको कुलदेवताके समान मानकर अपनी सम्पत्ति देता था । अपने भाई-बन्धुओंको गुरुके समान बहुत मानता था । अपने अनुगामियोंको सदा ही अपने समान समझता था तथा अपने वंशके अनुरूप सेवकोंको भी मित्रके समान सम्मान देता था ॥७॥

उपस्थित यथायोग्य समस्त कार्योंको करते समय वह आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्ता-दण्डनीति इन चार प्रकारकी राजविद्या व्यवहार तथा सामादि उपायोंके विचारको एक क्षणके भी लिए नहीं छोड़ता था अतएव वह कहीं भी गज, रथ, अश्व, पदातिमय चतुरंग सेनासे भी अलग न होता था ॥८॥

उपाददे परसुखदुःखचिन्तया विभूतिषु क्वचिदुदसिच्यत स्वयम् ।

प्रमाद्यति स्म न विपसाद योगिवद्विदानिशां विधिषु विभज्य यः स्थितः ॥९॥

उपादद इति—परसुखदुःखचिन्तया परेपामात्मविक्षणानामाश्रितानाराजानां च सुखदुःखे हिताहिते तत्र चिन्ता जनोऽय केनोपायेन दुःखादपाक्रियते सुखं च भविताऽस्येति परामर्गतया स्वयं परोपदेशमनपेक्ष्य कर्तृ-भूतया चिन्तया उपाददे । कर्मतापन्नो यो राजा तथा विभूतिषु सम्पत्सु क्वचित्कस्मिंश्चित् स्थाने नोदसिच्यत । स्वयं गर्वेण नानुभूयते स्म । क इव योगीव औढास्यावलग्नव मुनीन्द्रवत् न प्रमाद्यति स्म न प्रमत्तो बभूव । न विपसाद न विपादेन विप्रणो बभूव । विधिषु धर्मार्थकामलक्षणेषु कार्येषु दिवानिशमहोरात्र स्वयं विभज्य आत्मानं विभागीकृत्य यो राजा स्थित इति समुच्चयालङ्कारः ॥८॥

द्विषो जगद्विलयभयान्न्यपातयत् न्यपेवत स्मरमपि सन्ततीच्छया ।

गृहीतवान् क्रमपमित्ययाचितुं स्वजन्म यः समगमयत्परार्थताम् ॥१०॥

द्विष इति—जगद्विलयभयात् लोकविनाशभीत्या द्विषो रिपून् न्यपातयत् व्यापादयामास । स्मरमपि काममपि सन्ततीच्छया सन्तानाभिलाषेण न्यपेवत अनुशील्यान्वभूव । अपमित्ययाचितुं याचित्वा दातुं कर सिद्धाय गृहीतवान् स्वीकृतवान् । अनया युक्त्या यो राजा परार्थता साफल्य स्वजन्म आत्मोत्पत्ति समगमयत् अनैप्रीत् । समुच्चयः ॥१०॥

जिगाय षड्विधमरिमन्तराश्रयं यतः स्मयं त्यजति न षड्विधं बलम् ।

न यस्य यद्दृग्जनमदीपि सप्तकं स्थिराऽभवत् प्रकृतिषु सप्तसु स्थितिः ॥११॥

जिगायेति—यतो यस्मात् कारणात् अन्तराश्रयमन्तरङ्गोद्भव षड्विध पटप्रकारमरि रिपु जिगाय जितवान् अयुक्तितः प्रणीताः कामक्रोधलोभ(मान)मदहर्षाः क्षितीशानामन्तरङ्गो हि षड्वर्गः । उक्तञ्च—

“कामः क्रोधश्च मानश्च लोभो हर्षस्तथा मदः ।

अन्तरङ्गोऽरिषड्वर्गः क्षितीशानां भवत्ययम् ॥१॥ [का. नी १।५७]

अत एव य नृपति बल सैन्यं न त्यजति स्म न मुमोच हिरण्यदानसम्भाषणाभ्यामरातिनिवारणेन च स्वामिन सतीववस्थासु चलते सवृणोति दुस्तर तारयति इति बलं तच्च मौलभृतकश्रेण्यारण्यदुर्गमित्रभेदम् । मौल पट्टसाधनम्, भृतक पदातिबलम्, श्रेणयोऽष्टादश, सेनापतिः, गणकः, राजश्रेष्ठी, दण्डाधिपतिः, मन्त्री, महत्तरः, तलवरः, चत्वारो वर्णाः चतुरङ्गबल, पुरोहितः, अमात्यो, महामात्यः । आरण्यमाटविकम्, दुर्ग धूलिकोटपर्वतादि, मित्र सौहृदम् । उक्तञ्च—

जो दूसरोंकी सुखकी प्राप्ति तथा दुखहानिकी चिन्तासे प्रेरित होकर स्वयं ही लोकोपकारक कार्योंमें लगा रहता था, अपने वैभव और सम्पत्तिके कारण कभी उसके मनमें अहंकार नहीं आया था । वह न कभी प्रमादमें पड़ता था और न खेदखिन्न ही होता था तथा अपने दिन-रातको धर्म-अर्थ तथा कामके कार्योंका विभाग करके जीवन व्यतीत करता था ॥९॥

यह राजा संसारके विनाशके भयसे शत्रुओंका संहार करता था । सन्तानकी इच्छा से काम-सेवन करता था, राजस्वकी भी लेकर दूसरोंको देनेके लिए प्रजासे लेता था इस प्रकार उसने अपने जन्मको ही परार्थ कर रखा था ॥१०॥

यतः इसने काम, क्रोधादि छहों प्रकारके अन्तरंग शत्रुओंको जीत लिया था अतः मौल, भृत, आदि छह प्रकारकी सेना इसे नहीं छोड़ती थी । बघ, स्त्री, द्यूत, आदि सातों व्यसन इसके मनमें नहीं आये थे अतएव स्वामी, अमात्य, सुहृद, कोश आदि सातों प्रकृतियोंकी दृष्टिसे उसकी स्थिति दृढ़ थी ॥११॥

श्रेणं दौर्गं च सौहार्दं मौलं भार्त्तकमाटवम् ।

पद्विधं च बलं प्राहुर्वुधा नीतिविचक्षणाः ॥१॥

यत् यस्मात् कारणात् यस्य नरपतेर्नादीपि न दीत बभूव किं दण्डपारुष्यकामवाक् पारुष्यार्थदूषणमद्य-
स्त्रीयूतपापद्विकोपस्वभाव व्यसनसतकम्—उक्तञ्च

“दण्डपारुष्यकन्दर्पवाक्पारुष्यार्थदूषणम् ।

प्राकृतं सप्तकं प्रोक्तं नीतिशास्त्रविशारदैः ॥१॥

अतएव सप्तसु प्रकृतिषु स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गसिञ्चलक्षणसु स्थिरा निश्चला स्थितिरवस्थानम-
भवदभूत् । उक्तञ्च—

“स्वाम्यमात्य. सुहृत्कोशो राष्ट्रं दुर्गं तथा बलम् ।

प्राकृतं सप्तकं प्रोक्तं नीतिशास्त्रविशारदैः ॥१॥ [का. नी. ४११]

एतेन नरपतेर्जितेन्द्रियत्व प्रदर्शितम् ।

विवर्ज्य यः प्रियमहिषीं युवाधिपं स्वमप्यतः परसुपनीय लक्ष्यताम् ।

सदोपधाविधिभिरमात्यमेकशो यथोचितं पदमनयद्विशोधितम् ॥१२॥

विवर्ज्येति—यो नृपतिः सदा सर्वकाल यथोचित (यथा) योग्य विशोधित निर्वाध पद पदवीममात्य
सचिव महत्तर पुरोहित दण्डनायकञ्च अनयत् नीतवान् कथमेकशः एकमेक किं कृत्वा पूर्वं विवर्ज्य वर्जयित्वा
किं किं प्रियमहिषीं पट्टराज्ञी युवाधिप मुख्यकुमार स्वमपि च किं कृत्वा लक्ष्यता विशोध्यभावमुपनीय नीत्वा
कथम्भूत पर केभ्यः अत एभ्यः प्रियमहिष्यादिभ्यः कैः कृत्वा उपधाविधिभिः । धर्मार्थक्रामभयेषु व्याजेन पर-
चित्तपरीक्षणमुपधा तस्या विधयो विधानानि तैस्तथोक्तैः । उक्तञ्च—

“छलेन परचित्तानां धर्मार्थक्रामभीतिषु ।

परीक्षणं विधीयेत् सोपधा कथ्यते बुधैः ॥१॥

समुच्चयः ॥१२॥

वणिकपथे खनिषु वनेषु सेतुषु व्रजेषु योऽहनि निशि दुर्गराष्ट्रयोः ।

गुणाधिकं धनमववर्द्धदुद्धतं यशोधनं ध्रुवसुपचेतुमुज्ज्वलम् ॥१३॥

वणिगिति—ध्रुवमहमेव मन्ये उज्ज्वल शुभ्रमुद्धतमुज्ज्वल यशोधनमुपचेतुमुपचय नेतु गुणाधिक गुणै-
रौदार्यादिलक्षणैरधिक प्रचुर धन कनकादिकमहनि दिवसे निशि रात्रौ अववर्द्धत् वृद्धि प्रापयामास । क्व क्व व-
णिकपथेषु वणिजा मार्गेषु खनिषु रत्नोत्पत्तिस्थानेषु वनेषु कान्तारेषु सेतुषु समुद्रतटेषु व्रजेषु गोकुलेषु दुर्गराष्ट्रयोश्च
“यस्यानि (भिः) योगात् परे दुःखं गच्छन्ति दुर्जनोद्योगविषया वा रवस्य (विजिगीषोः) आपदो गमय-
तीति दुर्गम्” [नी. वा. २०११] स्वाभाविकमाहार्यं द्विविधम् । “पशुधान्यहिरण्यसम्पदा राजते शोभते इति
राष्ट्रम्” [नी. वा. १९. १] इति उत्प्रेक्षा—॥१३॥

अनारतं तिसृषु सतीषु शक्तिषु त्रिवर्ग्यपि व्यभिचरति स न स्वयम् ।

पदातयः किमु किमरातयः सुता सहायता किमु किल यस्य बन्धुता ॥१४॥

अपने आप, पट्टराज्ञी तथा युवराजके अतिरिक्त अमात्य आदि प्रत्येक महान् अधि-
कारीको किसी व्याजसे प्रत्येक विषयकी कसौटीपर कसके ही उसके योग्य निर्दोष तथा
स्थिर पदपर उसकी नियुक्ति करता था ॥१२॥

निश्चित ही वह राजा निर्मल तथा पर्याप्त यज्ञरूपी छनको संचित करनेके लिए ही
व्यवसायियोंसे भरे वाजारों, खनिक क्षेत्रों, अरण्यों, समुद्र तीरोंपर स्थित पत्तनों, पशु-
पालकोंकी वस्तियों, दुर्गों तथा राष्ट्रोंमें गुणोंकी अपेक्षा प्रचुर मात्रामे सम्पत्तिको बढ़ा
रहा था ॥१३॥

अनारतमिति—अनारतमनवरतं स्वयमात्मना त्रिवर्ग्यपि त्रयाणा धर्मार्थकामरूपाणा वर्गाणा समाहार-
त्रिवर्गी धर्ममभिभूय न हि तादृशमर्थोपार्जनम् तन्मूलत्वादर्थस्य यथैव नानुभवनाय कुठारच्छिन्नभूस्रष्टप्रफुल्ल-
फुल्लसम्भारः यथोक्तमर्थोपार्जनमन्तरेण न यथोक्तकामानुभवनम् सजलजलधरयुक्तजलमन्तरेण स्वच्छातुच्छ-
पल्लवजालानुभवनवत् । कामानुभवनमन्तरेण न सन्तानोत्पत्तिः वारिणा विना बीजाङ्कुरवत् सन्तानादृते नार्थो-
पयोगः रमणेन विना यथा विधवातरुणीतारुण्योपयोगः । अर्थोपयोगेन विना नो धर्मः यथा तपस्यया
विना न स्वर्गफल्य विभूतयः ।

इत्यनया विरोधयुक्तया साऽपि त्रिवर्ग्यपि यत्^१ यस्य नरपतेर्न व्यभिचरति स्म न^२ तत्याज कासु सतीपु
वर्त्तमानासु^३ तिस्रपु शक्तिषु प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणासु स्वपरज्ञानविधायिन्यः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिरूपास्तिस्रः शक्तयो
भूभृता विभूतिहेतवः । उक्तञ्च—

“तिस्रो हि शक्तयः स्वामिमन्त्रोत्साहोपलक्षणाः” ।

स्वपरज्ञा विधायिन्यो राज्ञां राज्यस्य हेतवः ॥१॥

तासु इति अपराद्धेऽप्यध्याहार्यमत्र । अतएव उ सम्बोधने किल आश्चर्ये किमाक्षेपे कि पदातयो भृत्या
व्यभिचरिष्यन्ति अपि तु न । एव किमरातयः शत्रवः कि सुताः पुत्राः कि सहायता मित्रसमूहः ।
अत्राक्षेपालङ्कारः ॥१४॥

भुवस्तलं प्रतपति संभ्रमन् रविः शशी चरन् स्वयमभिनन्दयत्ययम् ।

चरैः स्थितः पुरि सचराचरं जगत्परीक्ष्य यः स तपति सन्धिनोति च ॥१५॥

भुव इति—भुवस्तल भूगितल संभ्रमन् सञ्चरन् रविरय सूर्योऽयं प्रतपति सन्तापयति तथा चरन् शशी
चन्द्रोऽयं स्वयमात्मनाभिनन्दयति प्रीणयति । यो भूमिपालः पुरि नगर्यां स्थितः सन् चरैः स्वपरमण्डले
कार्याकार्यावलोकने चक्षुःप्रीव चरन्ति प्रवर्त्तते इति चराः तैः कृत्वा सचराचर जगत् सजङ्गमाजङ्गम भुवन
परीक्ष्य आत्मप्रतीतिमानिय तपति स्म सन्तापयागास सन्धिनोति स्म च प्रीणयाञ्चकार च । अत्र प्रतापनाहा-
दनाभ्या सूर्याचन्द्रमखावतिशेते स्मेति । अतिशयोक्तिः ॥१५॥

कृषीवलं कृषिभुवि वल्लवं वहिर्वनेचरं चरमटवीण्वभुङ्क्त यः ।

वणिग्जनं पुरि पुरसीम्नि योगिनं नियोगिनं नृपसुतबन्धुमन्त्रिषु ॥१६॥

कृषीवलमिति—यो राजा कृषिभुवि क्षेत्रभूमौ कृषीवल कुटुम्बिकरूप चर गूढपुरपमन्वयुङ्क्त प्रेरयाञ्चकार ।

प्रभु-मन्त्र-उत्साह रूप तीनों समीचीन शक्तियोंका सर्वदा उपयोग करनेपर भी जिसने
धर्म-अर्थ-काम रूषी त्रिवर्गका भी परस्परविरोधेन पालन किया था । अनुगासियों, पुत्रों
तथा सहायकोंकी तो कहना ही क्या है इसके शत्रु भी मित्रके समान आचरण करते थे ॥१४॥

सूर्य स्वयं सारे संसारका परिभ्रमण करके उल्ले थातप देता है । चन्द्रमा भी संचार
करता हुआ ही सृष्टिको अपनी चन्द्रिकासे आहादित करता है किन्तु यह दशरथ अथवा
पाण्डुराजा राजधानीमें ही रहता हुआ स्थावर तथा जंगम संसारकी गुप्तचरोंके द्वारा पूरी
जानकारी रखता था और उनपर प्रसाद तथा निग्रह करता था ॥१५॥

कृषिके क्षेत्रमें उसने किलानको ही चर बनाया था, बाह्य प्रदेशोंमें ग्वालोंको तथा
जंगलोंमें भील आदिको ही गुप्तचरके पदपर नियुक्त किया था, शहरोंमें व्यवसायियोंको,
देशकी सीमाओंपर कौलादि साधुओंको तथा अन्य राजाओं, राजपुत्रों, कुटुम्बियों तथा
मंत्रियोंमें उनके कर्मचारियोंको चर बनाये था ॥१६॥

धन्तःपुरांमे वहिरां, अयाङ्गां तथा कुटुम्बोंपर चरत्वका भार था । इस प्रकार वह राजा

१. यत्र—द०, प० । २. न परस्परं त्यजति स्म—द० । ३. विद्यमानासु—प०, द० । ४. पल-
क्षिताः—प०, द० ।

एव प्रतिगन्धर्विनी त्रिया तथा वहिर्वाह्य प्रदेशे वह्यव गोपालम् । अटवीषु अरण्यानीषु वनेचर भिह्य पुरि नगरां वणिग्जन किराटकवेपवन्तम् । पुरसीम्नि नगरसीमाया योगिन भट्टारक कौत्कादिवेपधारिण गूढपुरुष न्यमुतयन्धुमन्त्रिषु नरुणतितनयवान्धवमन्त्रिवेषु नियोगिन व्यापारिणम् इत्यनेन नरपतेनीतिकौशल्यमुक्तम् । नमुञ्च ॥१६॥

वधूगृहे वधिरकिरातवामनं स्वरक्षया परवलसंग्रहेण च ।

प्रयुक्तवान् प्रणिधिमनाकुलं परान्वोधि यः प्रतिबुबुधे न चापरैः ॥१७॥

वधूर इति—वधूगृहे रामामन्दिरे वधिरकिरातवामन वधिरः^१ प्रसिद्धः किरातो विकलाङ्गः वामनः दुष्टजन समाहागपेक्ष्येकत्व स्वरक्षया आत्मावनेन तथा परवत्संग्रहेण रिपुसैन्यपरिकल्पनेन सह प्रणिधि चरञ्च प्रयुक्तवान् प्रेरितवान् यथा यथा भवति अनाकुलम् विनष्टसभ्यासम्बन्धोभ्यतया स्वीकृतमनोधैर्यावत्सम्बन्धन यथा अतएव यो राजा परान् इतरान् शत्रून् अवोधि ज्ञातवान् कर्मतापन्नो राजा अपरैश्च शत्रुभिरपि न प्रतिबुबुधे न प्रतिज्ञात इति । नमुञ्च. ॥१७॥

अवाहयत्तुरगमवाहितं गजं न चाविशद्वनमविगाहितं हितैः ।

ददर्श यः सपदि न सिद्धतापसं समाययौ न तमवरोधमेककः ॥१८॥

अवाहयदिति—हितै परीक्षितैः^२ नरै अवाहितमनधित्ठ तुरगमद्व गज दन्तिन च यो राजा नावाहयत् नाचालयत् । अविगाहितमनालोडित वन कान्तार नाविगत न प्रविष्टवान् सपदि सहसा सिद्धतापस वेपधारिण तपस्विन न ददर्श नालोकितवान् तथा त लोकप्रसिद्धमवरोधमन्तःपुरमेककः एकाकी सन् न समाययौ न गतवान् । अत्र तात्पर्यम्—अन्त पुररक्षिकाभिर्महत्तरीभिः सार्द्धमन्तःपुर प्राविशत् इत्यर्थः । अनेन नीति-कौशल्यमुपपादितम्^३ ॥१८॥

इदं मया नयमपदिश्य वर्णितं शरं तु यः क्षिपति न यावदाहवे ।

शरासनं शरमिपुधिं परोऽक्षिपत् परं विदुर्यमनप्रवर्त्तकं महः ॥१९॥

इदमिति—मया कविना धनञ्जयेन नयमपदिश्य नीतिमाश्रित्य इदं पूर्वोक्त वर्णितमधुना राज्ञो विक्रमो व्यावर्ण्यते । अत्र तु प्रयोगादेवेदमुपलक्ष्यते^४ । आहवे—सग्रामे प्रथममेक शर यो राजा यावन्न क्षिपति न क्षेप्यति तावत् शरासनं वतु. शर वाणमिपुधिं मस्त्रा परः शत्रुः अक्षिपत् मुक्तवान् । अतएव पर केवल य राजानमनप-वर्त्तकं नित्य महस्तेजो विदु विदन्तीति नीतिमन्त इति शेषः । विरोधात्कारः ॥१९॥

भात्मविश्वासपूर्वक अपनी रक्षा तथा शत्रुसेनाके वशीकरणके साथ-साथ सर्वत्र गुप्तचरोका प्रयोग करता था । वह दूसरोको मलीभांति जानता था किन्तु शत्रुओंके द्वारा इसका एक भी रहस्य न जाना गया था ॥१७॥

उस घोड़े या हाथीपर नहीं चढ़ता था जिसपर अनुगत आत्मीय जन न बैठ चुके हों । उस वनमें नहीं जाता था जिसमें पहिले उसने आदमी न घूम आये हों । सिद्ध आदि वेप-धारी साधुओंसे सहसा भेट नहीं करता था और अन्तःपुरमें कभी भी अकेला प्रवेश नहीं करता था ॥१८॥

यह वर्णन राजाकी नीतिनिपुणताको प्रधानता देनेके लिए किया है किन्तु उसका प्रनाप ऐसा था कि कहीं पर भी उसका उल्लंघन नहीं होता था—दुद्धमें ज्वलक वह वाण छोड़े तबतक ही शत्रु वाण, धनुष और तूणीरको भी फेंककर आत्मसमर्पण या पलायन कर देते थे ॥१९॥

१. नष्टकर्म—प. द. । २. परीक्षितान्त करणे—प, द. । ३. समुच्चयालङ्कार—प, -द० । ४. उप-लम्भने—प., -द-।

न विक्रमः शरभनिपातसन्निभः शृगालवद्भयबहुलो न यो नरः . .

न निन्द्यते स्वयमनुकम्प्यते परैर्नयेन वा चरितमधत्त तादृशम् ॥२०॥

नेति—यस्य नृपतेः विव्रमः पौरुष शरभनिपातसन्निभः शरभस्याष्टापदस्य सन्निपातेन सन्निभः तुल्यो नाभूत् । अत्रायम्भावः—विवेकविकलो हि अष्टापदः किल लीलया विचित्रोत्प्लवनविधानोपपन्नो नखराङ्कुरैर्मत्तमातङ्गगण्डस्थल विदार्य पृष्ठोद्भवचरणचतुष्टयमध्ये निक्षिप्य त च मृतकुथितगजेन्द्रपूयसम्भवैर्जन्तुजातैर्विदार्यमाणो म्रियत इत्यनया युक्त्या योऽपर्यालोचिततया विहितो विक्रमः स्वस्य मरणाय जायते स न बभूवेति भावः । शृगालवद्भयबहुलो नयः भय बहुल प्रचुर यस्मिन् यस्येति वा स तथाभूतो नयः तस्य नृपतेर्न बभूव । कस्येव शृगालस्येव । अत्र तात्पर्यम्—

शृगालस्य यथा समर्थजन्तुजातमालोकमालोक चकितचकितत्वेन प्रपलायनमिति तादृशो नृपतेर्न बभूवेति भावः । स्वयमात्मना तादृश चरित यो नृपतिरधत्त कृतवान् येन चरितेन परैः शत्रुभिर्न निन्द्यते । न निन्दाविषयीक्रियते । नानुकम्प्यते नानुकम्पाविषयीक्रियत इति ॥२०॥

यदा व्यरित्सदरिमदित्सदेष वा धनं तदारुषदतुषच्च यः परम् ।

प्रकोपसम्पदविषयो गुणः फलं विनोद्द्रमाद्दृष्ट इव यस्य सन्ददे ॥२१॥

यदेति—यो नृपतिर्यदा यस्मिन् काले अरि रिपु व्यरित्सत् हन्तुमैच्छत् वा अथवा धन हिरण्यादिद्रव्यमदित्सत् दातुमैच्छत् पर केवल तदा तस्मिन् काले अरुपत् सृष्टवान् अतुपच्च तुष्टवान् च । अत्र कारणापेक्षया रोपतोपव्यवस्थितचेता बभूवेति भावः । उद्द्रमाद्विना कुसुमन्तरेण वट इव न्यग्रोध इव यस्यावनीश्वरस्य प्रकोपसम्पदविषयो रोपतोपगोचरो गुणः फल सन्ददे समयच्छत् । अत्र यदैव हर्षार्हर्षलक्षणो गुणो ह्युत्पन्नस्तदैव फलप्रदानकाल्यापनामकार्पीत् । समुच्चयालङ्कारः ॥२१॥

प्ररोपयन्नयभुवि मूलसन्ततिं प्रसारयन् दिशि बहुशाखमन्वयम् ।

फलं दिशन् विपुलमपुष्पयापनं जनस्य यः समजनि कल्पभूरुहः ॥२२॥

प्ररोपयन्निति—यो नृपः^३ जनस्य भूरुहः सुरपादपः समजनि अभूत् कि कुर्वन् नयभुवि नीतिभूमौ-मूलसन्तति दुर्गाध्यक्षधनाध्यक्षकर्माध्यक्षसेनापतिपुरोहितामात्यज्योतिःशास्त्रज्ञा हि मूल क्षितिपतीना मूलस्य सन्तति सन्तान प्ररोपयत् स्थापयत् । उक्तञ्च—

“भाण्डागारी चमूर्भर्ता दुर्गाध्यक्षः पुरोहितः ।

कर्माध्यक्षोऽथ दैवज्ञो मन्त्री मूलं हि भूशृताम् ॥१॥

दिशि आशाया बहुशाख बह्वयः शाखाः पुत्रपौत्रादयो यत्र तथाभूतमन्वयमाम्नाय प्रसारयन् विस्तारयन् अपुपयापनमनायासलभ्य विपुल प्रचुर फल दिशन् सयच्छन् कल्पवृक्षोऽप्येवभूतः नयभुवि न्यायभूमौ मूलसन्तति नेत्रसमूह प्ररोपयन् अधोऽधो नयन् अन्वय बुध्नम् बहुशाख प्रचुरविटपस्थान प्रसारयन् प्रतानीकुर्वन् विपुलमपुपयापन न पुपवद्यापनाकालगमनिका यत्र तदित्यभूत् फल दिशन्निति । रूपकालङ्कारः ॥२२॥

उसका पराक्रम सिंहके अविचारित आक्रमण और आत्मविनाश सदृश न था और न उसका कूटनीतिका प्रयोग शृगालके समान अत्यधिक भीत होकर चलनेका था । अपितु इस राजाका कुछ ऐसा आचरण था जिसके कारण न तो शत्रु उसकी निन्दा कर पाते थे और न उन्हें इसपर अनुग्रह करनेका ही अवसर मिलता था ॥२०॥

यह राजा जब शत्रुका संहार करना चाहता था तभी रुष्ट होता था अथवा जब धनादि देनेकी इच्छा करता था तभी प्रसन्न होता था । उसकी रोषणता तथा प्रसन्नतारूपी गुण वट वृक्षके समान विना फूल दिवे ही फल दे देते थे ॥२१॥

राजनीति रूपी भूमिके ऊपर भण्डारी, सेनापति, दुर्गपाल आदि राजतन्त्रके सातों मूलोंको स्थिर करता हुआ, समस्त दिशाओंमें अपने कुलके ही शाखा राजोंको प्रसार करता

जलाशयं दिशि दिशि पङ्कजीविनं नवोत्थितं नियतिषु देशकालयोः ।

विमर्द्य षष्टिकमिव विद्विषं भुवि प्ररोपयन्नतुलमवाप^१ यः फलम् ॥२३॥

जलाशयमिति—यो नृपतिः अतुलमसाधारण फल्मलब्ध प्राप । किं कुर्वन् ? दिशि दिशि विद्विषं गन्तु तथा प्ररोपयन् किं कृत्वा पूर्वं विमर्द्य स्वस्वस्थानात् प्रचात्य कासु सतीषु देशकालयोर्नियतिषु कथम्भूत सन्त जलाशय जडचेतस्क पङ्कजीविन पङ्केन पापेन जीवतीत्येवगील पुनः नवोत्थित नूतनसमुत्पन्नमल्लब्धमूलत्वादसहायमित्यर्थः । अधुनोपमानस्यार्थं प्रदर्शयते । इव यथा षष्टिक व्रीहिविशेष दिशि दिशि प्ररोपयन् काश्चित्पापमरादिर्विपुल फल प्राप्नोति किं वृत्त्वा पूर्वं देशकालयोर्नियतिषु 'विमर्द्य' मलित्वा कीदृश सन्त जलाशय जलमेवाशयः स्थान यस्य त तयोक्त पङ्कजीविन पङ्कात् कर्दमात् जीव आत्मा अस्यास्तीति त तथोक्त नवोत्थितमिति शेषः^२ ॥२३॥

सुहृज्जनं क्रशयति यः स्म कर्कशं पदानतं द्विषमपि तं व्यगाहत् ।

निजं मलं क्षिपति हि वार्द्धिरुद्धतं नदीनदं समुपनतं विगाहते ॥२४॥

सुहृदिति—यो नृपतिः कर्कश निर्दय सुहृज्जन (मित्रलोक) क्रशयति स्म तनूचकार । (त लोकप्रसिद्ध) पदानत चरणपतित^३ द्विषमपि (शत्रुमपि) व्यगाहत् स्वीचकार । अर्थान्तरं^४ न्यस्यति—

वार्द्धिः समुद्रो (हि स्फुट) निजम् (आत्मीयम्) उद्धतम् (उत्कृष्ट) मल वहिः क्षिपति वहिः कुरुते । समुपनत (सम्यक्) प्रह्वीभूत नदीनद पूर्ववाहिन्यो निम्नगा नद्यः पश्चिमवाहिन्यो नद्यो नदाः नद्यश्च नदाश्च नदीनद विगाहते गृह्णाति^५ 'गुणग्राहकोऽयमिति दर्शितम् ॥२४॥

विवर्द्धितानतिकठिनान्खानिव प्रियानिव स्खलितगतीन्समुच्छिनत् ।

पुपोष यस्तमिह नयेन विक्रिया भवत्यपि स्वपठितमन्त्रतो भयम् ॥२५॥

विवर्द्धितानिति—यो नृपतिः विवर्द्धितान् वृद्धिं प्रापितान् अतिकठिनान् अतिनिर्दुरहृदयान् स्खलितगतीन् स्खलिते पापे गतिर्येषा तान् प्रियानपि नखानिव समच्छिनत् सम्यक् चिच्छेद । अत्र वासनेयम्—

यथा सम्पद्भितान् निर्दयान् पापीयसः प्रियानपि सतः आत्मीयोच्चपदादुत्थाप्य^६ स्तोत्रपदे स्थापयामास । यथा दिवा कीर्तिः वृद्धिगतान् कररूहान् भ्रष्टगतीन् प्रियान् पाणिपादशोभाविधायिनो नखान् छिनत्तीत्यर्थः ।

हुआ तथा अनायास ही सुख-शान्तिरूपी फलोको देता हुआ वह राजा जनताके लिए कल्प-वृक्षके समान था क्योंकि कल्पवृक्ष भी मर्यादापालक भोगभूमिमें होते हैं तथा पुष्टतने शाखायुक्त होते हैं और इच्छा मात्रसे वे दश प्रकारकी भोग-खामशी देते हैं ॥२२॥

शुभ ग्रहों तथा अनुकूल देशकालमें तुरन्त हुए बूढ़मति तथा पापाचारी शत्रुको सब दिशाओमें पराजित करके वह विनम्र हो जानेपर फिर धानके सजान स्थापित करता था और इससे अतुल सम्पत्तिको प्राप्त करता था । धानके लिए भी कीचड़से पूर्ण तालाबादिको उचित समय तथा देशमें खूब जोत कर जब विधि वर्ष ले तब उगनेके बाद ही रोप देनेसे वह खूब फलता है ॥२३॥

वह राजा कठोर अथवा निर्दय मित्रको भी दण्ड देता था तथा चरणोंमें नत शत्रुको भी अपनाकर उठाता था । समुद्र भी अपने बूड़े-कचरेको बाहर फेंक देता है और नीचेकी ओर वहनेवाली नदियाँ तथा नदोको अपनेमें मिला लेता है ॥२४॥

स्वयं उन्नत पदपर नियुक्त किन्तु अत्यन्त निर्दय तथा पापमार्गमें प्रवृत्त अपने प्रिय-लोकोको भी नखोकी तरह काटकर फेंक देता था [नख भी मनुष्य स्वयं बढ़ने देता है, वे कठोर होते हैं और बहुत बढ़ जानेपर चलना-फिरना कठिन कर देते हैं] यह उन्हीं लोगो-

१ अलब्ध-प. द. । २ अत्र नीतिमत्त्वकौशल्यमुपदर्शितम् । —श्लेषालंकारः—प., द. । ३. चरणन्यस्तमस्तकम्—प., द. । ४ उक्तार्थदृष्टान्तेन द्रढयत्याचार्यः—प., द. । ५. स्वीकरोति—प., द. । ६ गुणग्राहकत्वेन विवेककत्व समुपदर्शितम् । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः—प., द. । ७. प्रचाल्य—प., द. ।

किं बहुना यो राजा तं पुत्रोप येन पोषितेनापि विक्रिया न भवति । युक्तमेतत् स्वपठितमन्त्रतो भयं यथा गुरुपरम्परोपदेशमन्तरेणात्माधीतात् मन्त्रात् भयं स्यात् तथात्मवर्द्धितेभ्योऽतिक्रूरेभ्यः पापरतेभ्य इत्यभिप्रायः । अर्थान्तरन्यासः ॥२५॥

**अनुद्धतान् युवजरतः श्रुतागमान् जितश्रमान् यविनयान्वितान् सुतान् ।
अयोजयन् समविरोधयन्परैश्चकार यः प्रकटमकर्कटस्थितान् ॥२६॥**

अनुद्धतानिति—अनुद्धतान् अगवान् श्रुतागमान् श्रुत^१ आगमो व्याकरणादियैस्तान् जितश्रमान् कृत-
शस्त्रशास्त्राभ्यासान् नयविनयान्वितान् नीतिप्रश्रययुक्तान् युवजरतः युववृद्धान् सुतान् पुत्रान् परैरितरैः समं
साद्ध^२मयोजयन् अघटयन् अविरोधयैश्च यो राजा प्रकट यथा भवति तथा अकर्कटस्थितान् न विद्यते कर्कट-
स्येव कुलीरस्येव स्थितिरवस्थानं येषां ते तथोक्तास्तान् चकाराकार्पात् ।

अत्र वासनेयम्—इह हि समुत्पन्नाः किल कर्कटसमाः पुत्राः पितरं भक्षयन्ति इति ज्ञात्वा प्रियभाषणा-
दिभिरात्मान्नाविधायिनः कृतवान् इति ॥२६॥

**ऋतं वचो-विसमुदितं क्रियाफलं कृतज्ञतां स्वविभवसम्भितां मताम् ।
जिगीषुतां दिग्वधृतां कुटुम्बितामशेषभूभरणभरां वभार यः ॥२७॥**

ऋतमिति—यो राजा ऋतं वचः सत्यं वचनं क्रियाफलम् अविस्मृदितमविस्वादि स्वविभवसम्भिता-
मात्मविभूतिसमुदिता कृतज्ञता मतामिष्टा दिग्वधृता दिक्षु अवधृता विजिगीषुता विजेतृतामशेषभूभरणभरा
समस्तभूमिपोषणाधारा कुटुम्बिता प्रतिसम्बन्धं योजनीया क्रिया वभार धृतवान् ॥२७॥

**प्रसेदुपि स्थितिमति यत्र राजनि ध्वजांशुकान्यपि न जहार मारुतः ।
स चातकः सतततृपातुरो-श्रुवाः पतिवरावलयपरिग्रहे परम् ॥२८॥**

प्रसेदुपीति—यत्र यस्मिन् प्रसेदुपि प्रसन्ने सति स्थैर्यवति राजनि मारुतोऽपि वायुरपि ध्वजाशुकानि
पताकावस्त्राणि न जहार हृतवान् । स लोकप्रसिद्धः चातकः सतततृपातुरः अविरततृप्राव्यग्रः परं केवल
पतिवरावलयपरिग्रहे कन्याकङ्कणाङ्गीकारे तत्प्रसिद्धमश्रुवाः वाष्पजलम् अत्रास्तिक्रियायाः अध्याहारः ।
परिसख्याऽलकृतिः ॥२८॥

बलेन यः स्वयमनिलोऽपि नानिलः सनीतिरप्यभवदनीतिगोचरः ।

अशीतकः शशिशिरः समेखलः समेखलस्त्विति न जनेन दूषितः ॥२९॥

का भरण-पोषणं करता था जो अनाचारको न फैलाए । क्योंकि गुरुके विना स्वयं सिद्ध किये
गये मन्त्रसे भी अनिष्ट हो जाता है ॥२५॥

नीति शास्त्रादिके पंडितों, परिश्रम करनेमें प्रवीण, शिष्टाचार और आस्थासे पूर्ण तथा
अनुद्धत वृद्ध, युवक तथा पुत्रोंको अन्य लोगोंके साथ कार्यमें ही नहीं लगाया था अपितु उनका
परस्परका विरोध भी नष्ट कर दिया था । उसने स्पष्ट ही उन भोगोंकी स्थितिको कैकड़ोंकी
परम्परासे विपरीत कर दिया था अर्थात् युवक वृद्धोंको नष्ट नहीं करते थे ॥२६॥

उस दशरथ अथवा पाण्डुके वचन सत्य थे, अनुष्ठानोंका परिणाम उपयुक्त और अनु-
कूल ही होता था, कृतज्ञताको अपनी विशाल सम्पत्तिसे नापता था, अभिलषित विजयकी
इच्छा समस्त दिशाओंमें व्याप्त थी तथा कुटुम्बिताकी भावना समस्त संसारके भरण-पोषणमें
समर्थ थी ॥२७॥

उस स्थिरमति राजाके राज्यकालमें वायु भी ध्वजाओंके कपड़ोंको नहीं चुराता
(उड़ाता) था [चोरोंकी तो बात ही क्या है] । केवल चातक पक्षी ही प्याससे व्याकुल
रहता था तथा पतिको वरण करके पाणिग्रहण करनेवाली कन्याकी विदाके समय ही आँसू
आते थे ॥२८॥

१. श्रुत आकर्णित आगमो व्याकरणतर्कपद्धर्शनाभिप्रायसिद्धान्तस्वभावो यैः । २. समु-
च्चयालङ्कारः—प., द. ।

बलेनेति—बलेन सामर्थ्येन वृत्वा स्वयमात्मना यो राजा अनिलोऽपि वायुरपि स क्रय नानिल इति विरोधः । नैव न विद्यते इत्या भूमिर्यस्यासौ अनिलः न अभवत् भूमिपरित्यक्तो नाभूदित्यर्थः । सनीतिरपि सह नीत्या वर्त्तमानोऽऽपि अनीतिगोचरोऽभवदिति विरोधः । नैव न ईतयो गोचरा लोचनविषया यस्यासौ अनीतिगोचरः । ईतय सप्त । तदुक्तम्—

“अतिवृष्टिरनावृष्टिर्युष्का. शलभा. शुका ।

स्वचक्रं परचक्रं च सञ्ज्ञेता ईतय स्मृता ॥१॥

शशिश्शिरः. शशीव चन्द्र इव शिशिरः शीतलः स क्रयमशीतक इति विरोधः । न शीतको मन्दः कार्येष्वनलस इत्यर्थः । समे खलस्त्विति । यः समे औदासीन्यावलम्बिनि पुरुषे खले दुर्जनः । इत्यमपि दूषितो न जनेन विरोधोऽयम् । परिह्रियते । मेखल्या कटिस्त्रेण सह वर्त्तमानः यद्वा समे साधौ अखलः प्रतिपालकः शिष्टानां प्रतिपालनं दुष्टानां निग्रहः राजा धर्म इति वचनात् । उक्तञ्च—

“दुष्टानां निग्रहो नीत्या शिष्टानां प्रतिपालनम् ।

राज्ञां धर्मोऽयमेवासौ नान्य कश्चिच्च विद्यते ॥१॥ इति ॥२९॥

न्याय्यं सुखावहमहो भुवि धर्मराज्यमित्यात्मनः प्रथयतः प्रजयादुभावम् ।

तस्याभवत् प्रियतमा गुणपक्षपाताल्लक्ष्म्याः स्वयंवरकृता प्रथमा सपत्नी ॥३०॥

न्याय्यमिति—अहो आश्चर्यं भुवि पृथिव्या सुखावहं सुखमावहतीति तथोक्तं धर्मराज्यं धर्मात् प्राप्तं धर्मेणोपलक्षितं वा राज्यं न्याय्यं न्यायादनपेतं यथोक्तप्रजापालनलक्षणमात्मनः स्वस्य प्रजायाः अष्टादश प्रकृत्या कृत्वा अनुभावमाहात्म्यं प्रथयतः प्रख्यापयतः समस्तस्य दशरथस्य प्रियतमा भार्या लक्ष्म्याः प्रथमा सपत्नी अभवत् वभूव । क्विविशिष्टा सती स्वयंवरकृता स्वयं परोपदेशमन्तरेण त्रियते परिणीयते राजपुत्र्या राजपुत्रो यत्रासौ स्वयंवरः । स्वयंवरो वृत्तो यया सा कस्मात् गुणपक्षपातात् गुणा औदार्यादयः तेषां पक्षपातोऽङ्गीकारः तस्मात् समानगुणशीलत्वमुपदर्शितम् ।

इदानीं भारतीय.—अहो भुवि न्याय्यं सुखावहं धर्मराज्यं धर्मस्य पाण्डोर्नराविषयस्य राज्यं तथोक्तमिति आत्मनः अनुभावं प्रजया कृत्वा प्रथयतः तस्य पाण्डो राजः प्रियतमायाः लक्ष्म्याः प्रथमा सपत्नी अभवत् गुणपक्षपातात् स्वयंवरकृता सती । श्लेषः ॥३०॥

कलागमानामधिदेवतेव वलेव लावण्यरसाम्बुराशेः ।

अन्तर्निधिर्भूरिव वीरभूमिर्या वन्द्यतेऽद्यापि सती सतीभिः ॥३१॥

कलेति—अद्यापि साम्प्रतमपि या सती पतिव्रता सतीभिः पतिव्रताभिः कामिनीभिर्वन्द्यते नमस्क्रियते

वह वलमे साक्षात् अनिल (वायु) था । तो भी अनिल (भूमि-राज्य-हीन) न था, नीतिका प्रतिपालक था अनीति (अतिवृष्टि आदि छः ईतियोसे रहित) के लिए ख्यात था । चन्द्रमाके समान शीतल था तो भी अ-शीतल (ठीला अकर्मण्य नहीं) था तथा करधनीकी धारण करता था तो भी लोगोंके द्वारा उसपर समे-खल (साधु पुरुषोंके साथ दुष्टता करने-वाला) लाञ्छन नहीं लगाया गया था ॥२९॥

न्यायमार्गपर लीन, सबको सुखकर धार्मिक राज्य-द्वारा अपना तथा प्रजाका माहात्म्य प्रकट करते हुए भी उस दशरथकी राज्यलक्ष्मीकी प्रथम सौत वह प्रियतमा रानी हुई थी जिसने गुणोपर रीझकर स्वयंवरमें उसका वरण किया था ।

धर्म (पाण्डु) का राज्य न्यायप्रधान, सुखकर तथा राजा प्रजाके पुण्यका फल था तथापि आश्चर्य था कि स्वयंवरमें गुणोपर मोहित उसकी प्रियतमा रानी राज्यलक्ष्मीकी प्रमुख सपत्नी थी ॥३०॥

सती स्त्रियां शिक्षा संगीतादि कलाओं तथा आगमोंकी मुख्य देवीके समान, लावण्य-

स्तूयते वा कथम्भूता सती कलागमाना कला लिखितपठितगणितवेणुवीणादयः चतुष्पष्टिः आगमाः व्याकरणतर्क-
सिद्धान्तादयः । कलाश्च आगमाश्च तेषामधिदेवतेव इष्टदेवीव लावण्यरसास्त्रुराशेः शरीरसमुदायशोभावारिवारि-
निधेर्वेलेव अन्तर्निधिरिव अन्तर्निखातनिधानावनीव वीरभूमिः वीराणामुत्पत्त्यर्थभूमिः शूरोत्पत्तिस्थानमि-
त्यर्थः ॥३१॥

या कौशल्या रूपशीलेन चार्वीं दीनां काकुंत्यागसान्निध्ययोगात् ।

दीनेष्वर्थिष्वाददे लोभवादान्नासौ राज्ञः स्वान्तमन्तर्जहार ॥३२॥

येति—असौ कौशल्या कोशलो नाम नरेन्द्रः तस्यापत्यं स्त्री कोशलाया जाता भवा वा कौशल्या^१ राज्ञी ।
राज्ञो दशरथस्य स्वान्त मनः अन्तः आन्तर जहार हृतवतीति^२ भावः । कथम्भूता सती रूपशीलेन कृत्वा
चार्वीं मनोज्ञा या दीनेषु अकिञ्चित्करेषु^३ दीना म्लाना काकुं^४ वक्रोक्ति नाददे न गृहीतवती । कस्मात्यागसा-
न्निध्ययोगात् । दाननैकव्यसम्बन्धात् । कथम्भूतात् अलोभवादात् । न विद्यते लोभस्य वाद उक्तिर्यत्र तस्मात् ।

भारतीयः—असौ कुन्ती कुन्तेरपत्य स्त्री कुन्ती^५ कुन्तिनृपात्मजा पाण्डोर्नराधिपस्य स्वान्तमन्तर्जहार ।
या दीनेषु अर्थिषु विपये लोभवादान् कार्पण्यवचनानि न आददे न गृहीतवती । कस्मात् निध्ययोगात् निधेः
समूहस्य अयोगः असम्बन्धः तस्मात् केषामागसामपराधानाम् । कथम्भूता सती न दीनाङ्गा दीनो म्लानोऽङ्गो
लक्षण यस्याः सा तथोक्ता अस्मिन् विशेषणे पूर्वोक्तः न शब्दः सम्बन्ध्यते तेनायमर्थः न दीनाकेति लभ्यते । पुनः
कथम्भूता चार्वीं मनोहरा केन कृत्वा रूपशीलेन रूप चक्षुर्विषयः शील गृहीतव्रतप्रतिपालन रूप च शीलञ्च रूप-
शीलं तेन कृत्वा कौशली कुशलभावः तथा कौशल्या कृत्वा अत्र वेणुवीणादीना चतुःषष्टिकलाना परिज्ञानलक्षण
दक्षत्व प्रदर्शितमिति कवेरभिप्रायः । अथवा कौशल्या कौ पृथिव्या शल्यमिव शल्या आत्मीयरूपशीलेनान्यासा
कमनीयकामिनीना शल्योत्पादकत्वादिति काव्यटीकाकर्तुर्मतमिति शेषः^६ ॥३२॥

सौन्दर्यवर्त्येऽप्यवरोधवर्गे स्थिते विशेषेण सतामियेष ।

विहाय चूतस्य समस्तमङ्गं पुष्पोद्गमं चुम्बति हि द्विरेफः ॥३३॥

सौन्दर्येति—स राजा ता राज्ञीमियेष अभिललाप केन कृत्वा अन्यासा राज्ञीना रूपशीलादिव्यवच्छेदिना
गुणेन कृत्वा क सति अवरोधवर्गे स्थितेऽपि सति कथम्भूते सौन्दर्यवर्त्ये लावण्यप्रधाने युत्तामेतत् चूतस्याम्रस्य
समस्त सर्वमङ्गं शाखोपशाखाबुध्नादिशरीर विहाय त्यक्त्वा द्विरेफः द्वौ मुखकण्ठकप्रख्यौ^७ रेफौ यस्य स द्विरेफः
भ्रमरः हि स्फुट पुष्पोद्गम मञ्जरीमकरन्द चुम्बति आस्वादयतीति सम्बन्धः । अर्थान्तरन्यासः ॥३३॥

रसके समुद्रके तीरके समान और वसुन्धरा भूमिके समान राघव पाण्डव वीरोंकी जननी
उस पतिव्रता पट्टरानीकी आज भी बन्दना करती हैं ॥३१॥

अन्वय—या रूपशीलेन चार्वीं त्यागसान्निध्ययोगात् दीनेषु अर्थिषु लोभवादान् दीनां काकुं नाददे
असौ कौशल्या राज्ञः स्वान्तमन्तर्जहार ।

जो सौन्दर्य और सदाचारके कारण ही सुन्दरी थी, त्याग वृत्तिका सतत अभ्यास
होनेके कारण दीन याचकोंसे लोभमय मनोवृत्तिसे द्रेषित तुच्छ व्यंग्य वचन न बोलती उस
कौशल्या ने राजा दशरथके मनको सर्वथा खुरा लिया था ।

अन्वय...दीनाङ्गा आगसान्निध्ययोगात्...लोभवादानाददे असौ कुन्ती...

जो लावण्य और पतिव्रतके कारण ही रमणीक थी, विनम्रता जिसका लक्षण था तथा
पापोंके समुद्रमें डूबे दीन दुःखी याचकोंको भी जो कृपणताके द्योतक वचन नहीं कहती
थी उस कुन्तीने पाण्डु राजाके हृदयको लुभा लिया था ॥३२॥

सौन्दर्यकी दृष्टिसे सर्वोत्तम अन्य अनेक रानियोंके होनेपर भी वह राजा विशेषरूपसे

३. द्विकुरुनाद्यजादकोशलान्न्यः [जै. ३।१।१५३] । २. ती रञ्जितवतीति भा-प., द. । ३. पु
याचकेषु दो-प., द. । ४. -कुं मनोऽभिप्रायं व-प०, द० । ५. कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यः स्त्रियाम् [जै०
३।१।१५७] इति हदुपु-प., द. । ६. श्लेपालङ्कारः प., द. । ७. पक्षौ-द० ।

इति रतिमनयानुरुध्यमानो हृदि शरणोत्तममङ्गलं नमस्यन् ।

व्यसनरहितराजराज्यभारः समुपचिकाय यशोधनं जयेन ॥३४॥

इतीति—जयेन अरितिरस्कारेण कृत्वा तत् स्वमात्मीय यशोधन यश एव धन द्रव्य तत् स राजा उप-
चिकाय वृद्धि नीतवान् कथम्भूतः व्यसनैरर्थदूषणादिभिः रहितः विमुक्तो राजा यत्र तादृशो राज्यभारो यस्य स
तथोक्तः पुनः रति सुरतोत्सवम् अनया परममहादेव्या सह इति वक्ष्यमाणापेक्षया अनुरुध्यमानः कामयमानः
पुनः शरणोत्तममङ्गल शरणयोग्यत्वात् शरणः उत्तमैः सर्वज्ञैः प्राणीतत्वात् उत्तमः । मङ्गलं सुख लाति (ददाति)
मल पाप गालयति इति वा मङ्गलो धर्मः । स च स च स च त हृदि हृदये नमस्यन् नमस्कुर्वन् ॥३४॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितमण्डलीडितस्य पट्टर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनयचन्द्रपण्डितस्य
गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरीचन्द्रिकाचको-
रेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां द्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य राघवपाण्ड-
वीयापरनाम्नः काव्यस्य पदकौमुदी नाम दधानायां टीकायां
दशरथपाण्डुराजवर्णनो नाम द्वितीयः सर्गः ।

उस कौशल्या या कुन्तीके ही पास जाता था । जैसे भ्रमर आमके स्कन्ध-शाखा पत्रादि
समस्त अंगोंको छोड़कर केवल वौरको ही चूमता है ॥३३॥

सब विपत्तियोसे रहित राज्यका शासक यह राजा अपनी पट्टरानीके साथ ही भोगों
की अभिलाषा करता था तथा उत्तम शरण मंगलभूत धर्मकी मनमें विनती करते हुए इसने
विजयके द्वारा अपने यशरूपी धनकी परिपूर्ण उन्नति की थी ॥३४॥

निर्दोष विद्याभूषणभूषितपण्डितमण्डलीके पूज्य, पट्टर्कचक्रवर्ती, श्रीमान् पण्डित विनय-
चन्द्रगुरुके शिष्य देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाकी चातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर
नेमिचन्द्रद्वारा विरचित कवि धनञ्जयके राघवपाण्डवीय नामसे ख्यात
द्विसन्धान काव्यकी पदकौमुदी नामक टीकामे दशरथपाण्डु-
राजवर्णन नामक द्वितीय सर्ग समाप्त ।

तृतीयः सर्गः

अथास्य राज्ञः प्रियधर्मपत्नी धर्मोऽस्ति बन्ध्यः किमितीव मत्वा ।

रजःकणं तत्र फलाय काले बन्ध चूताग्रिममञ्जरीव ॥१॥

अथेति—अथशब्दो राज्यव्यावर्णनानन्तर्यार्थः^१ । अस्य पूर्वोक्तस्य राज्ञः नराधिपस्य प्रियधर्मपत्नी प्रियो धर्मो यस्याः सा प्रियधर्मा अथवा प्रियधर्मस्य हेतुत्वात् प्रियधर्मा सा चासौ पत्नी च सा तत्र काले तारुण्यभर-प्राप्तिसमये रजःकणमार्त्तवत्त्वं फलाय बन्ध धृतवती । किं कृत्वा ? पूर्वं मत्वा ज्ञात्वा कथमिति । किमिव धर्मोऽस्ति बन्ध्यः निष्फल इति । केव चूताग्रिममञ्जरीव यथाऽम्रभूरुहप्रथमोद्भवपुष्पगुच्छः तत्र काले वसन्तसमये फलाय रजःकण मकरन्दविन्दु बध्नातीति^२ ॥१॥

इन्द्रो विभूत्या स बृहस्पतिर्वा बुद्ध्या सुतः स्यादिति वंशवृद्धा ।

सिद्धाय मन्त्रेण निरुत्तवन्तश्चरुं स दिष्ट्या बवृधे च पौरः ॥२॥

इन्द्र इति—विभूत्या सम्पदा कृत्वा इन्द्रः पुरन्दरः बृहस्पतिर्वा अथवा बुद्ध्या मत्या कृत्वा बृहस्पतिः सुरगुरुः सुतः पुत्रः स्याद्भवेत् इति हेतोः वंशवृद्धाः कुलोद्भवशतायुषः पुरुषाः सिद्धायमन्त्रेण परमेष्ठिने बीजाक्षरलक्षणेन मन्त्रेण कृत्वा सिद्धः निपन्नः अयः भाग्यं यस्मादसौ सिद्धायः स चासौ मन्त्रश्च तेन तथोक्तेन कृत्वा चरुम् इष्ट-देवतावलि विशेष निरुत्तवन्तः दत्तवन्तः । स लोकप्रसिद्धः पौरः नागरो जनः दिष्ट्या महो-त्सवेन बवृधे वृद्धि प्रापत्^३ ॥२॥

बोधातिरेकाय सरस्वतीव लक्ष्मीरिवानेकविधार्थहेतोः ।

गर्भं महिष्याधित भूमिभर्तुः पुण्यस्य पुष्पोद्गम एष सर्वः ॥३॥

बोधेति—महिषी पट्टराज्ञी गर्भमाधित धृतवती । केवोत्प्रेक्षिता ? भूमिभर्तुर्भूपस्य बोधातिरेकाय ज्ञाना-धिक्वयाय सरस्वतीव वाणीव अनेकविधार्थहेतोः नानाप्रकारद्रव्यनिमित्त लक्ष्मीरिव श्रीरिव युक्त चैतत् पुण्यस्य एपोऽसौ सर्वः समस्तः पुष्पोद्गमः फलमिति सम्बन्धः । अर्थान्तरन्यासः ॥३॥

दीप्तान्तरङ्गा शिखिनारणीव निधानगर्भेण भुवः स्थलीव ।

सत्त्वेन तेन स्तिमितप्रकाशा जज्ञेऽलसोद्योगवतीव देवी ॥४॥

दीप्तेति—तेन गर्भस्थितेन सत्त्वेन प्राणिना अलसा मन्दा सती देवी पट्टराज्ञी उद्योगवतीव जज्ञे जाता । केव अरणी वह्निमन्थनकाष्ठमिव । कथम्भूता ? शिखिना कृशानुना दीप्तान्तरङ्गा दीप्तः प्रकाशमानः अन्तरङ्गो

राजाकी परमप्रिय धर्मपत्नी 'क्या धर्म निसन्तति है ?' यही सोचकर उपयुक्त वयमें आम्रके द्वारा बौरके समान धर्मसन्ततिके लिए रजोदर्शनको प्राप्त हुई थी ॥ १ ॥

वैभवकी दृष्टिसे इन्द्र, बुद्धिकी अपेक्षा बृहस्पति ही वह राजपुत्र होगा । इस विश्वासके कारण ही वंशके वृद्ध पुरुषोंने बीजाक्षर मन्त्रोंके उच्चारण सहित सिद्ध परमेष्ठीको नैवेद्य समर्पित किया था और अयोध्या तथा हस्तिनापुरके नागरिक भी आनन्दमंगल मनानेमें दिनों दिन उन्नति कर रहे थे ॥ २ ॥

कौशल्या अथवा कुन्ती पट्टराज्ञीने धर्मपतिके विवेककी लोकोत्तर वृद्धिके लिए सरस्वतीके समान, विविध प्रकारके धर्मोंके लिए लक्ष्मीके समान गर्भको धारण किया था । अथवा यह सब पुण्यरूपी वृद्धके पुष्पके उद्गमके समान था ॥ ३ ॥

भीतर ही भीतर प्रज्वलित अग्निसे काष्ठके समान तथा नीचे छिपी हीरादि सम्पत्तिके

मध्यभागो यस्याः । पुनः निधानगर्भेण निधियुक्तमध्येन भुवः स्थली इव यथा कथम्भूता स्तिमितप्रकाशा स्तिमितो निश्चलः प्रकाशः शरीरकान्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । स्थली च स्थिरप्रकाशा जायते इति सम्बन्धः । उपमा ॥४॥

आपाण्डुरं रागनिवद्धमङ्गमुत्साहबाहुल्यमुदात्तमोजः ।

विश्वं जगद्वीप्सुरिवोदुवाह घौरभ्रस्तिप्ताभ्युदितार्थमेव ॥५॥

आपाण्डुरमिति—आपाण्डुरमीपत्पाण्डुरम् अङ्गरागनिवद्धमनुरागयुक्तमुत्साहस्य बाहुल्य (प्राचुर्य) यत्र तत्तथोक्तम् । उदात्तमुत्कटमोजश्च महता तेजः एतद्वित्तय रानी उदुवाह वभार । कथम्भूतेव विश्व समस्त जगद्भुवन वीप्सुरिव व्याप्तुमिच्छुरिव । केव यथा घौः नभस्तलमभ्युदितार्थमाऽभ्युदितः उद्रतः अर्यमा सूर्यो यस्या सा इत्थम्भूता सती अङ्गमात्मीयस्वरूपमुद्वहति । कथम्भूता पुनः ? अग्नैः मेवैः ईपह्विता “क्लादल्पे” जै० सू० [३।१।४४] इति डी । अङ्गमापाण्डुरमीपच्छ्वेत रागनिवद्ध लौहित्ययुक्तम् उक्त्या सा लक्ष्मीः शोभा यत्राहनि तत् उत्स उत्स च तदहश्च तदुत्साह सश्रीक दिन तस्य बाहुल्य यत्राङ्गे तत्तथोक्तम् । ओजश्च तेजः उदात्तमुल्वणमुद्वहति कथम्भूतेव विश्व जगद्वीप्सुरिवेत्युपमा ॥५॥

कुमारभृत्याकुशलः स तस्मिन्नलोकस्थितिं प्रत्यवधातुमैच्छत् ।

अस्पृश्यमग्न्यादिभिरप्रधृष्यमन्येन तद्वंश्यमविष्यमाहुः ॥६॥

कुमारेति—तस्मिन्नापाण्डुरत्वादिधारणकाले स राजा कुमारभृत्या वाल्वैद्यक तत्पोषकनात्त्र वा कुमारभृत्या तस्या कुशल, प्रवीण, लोकस्थिति लोकव्यवहार प्रत्यवधातुमवधानीकर्तुमैच्छत् अभिलषितवान् यस्मात्, तस्मात् कारणात् तद्व्य वज्ञे भवः वन्यः तस्य राज्ञे वश्य, स तथोक्तस्तमाहुः द्रुवन्ति लोकवृद्धाः कथम्भूतमग्न्यादिभिरष्टाभिदैवव्यसनैः अस्पृश्यमस्पर्शविषयमगम्यमित्यर्थः । अन्येन अरिजातेन अप्रधृष्यमजेयमनमिमवनीयमित्यर्थः । अविष्य विषोणावव्यञ्चेति ॥६॥

जाने हि मृत्स्नाऽभ्यवहारमात्रं मातुः प्रकाश्यच्छलमन्तरात्मा ।

समुद्रवेलाजलसिक्तसीमां गर्भस्थितः स ग्रसते स्म भूमिम् ॥७॥

जाने इति—जानेऽहमेव मन्ये हि स्फुट ससत्त्वोऽन्तरात्मा अव्यक्तमूर्तिः सन् गर्भस्थितोऽपि भूमि पृथ्वीं ग्रसते स्म गिलितवान् । कीदृशी समुद्रवेलाजलसिक्तसीमा वारिधिपयःप्लावितमर्यादा कि कृत्वा पूर्वं मातुर्जनन्याः मृत्स्नाभ्यवहारमात्रं छल प्रगस्तमृत्तिकामक्षणव्याज प्रकाश्य प्रव्यक्तीकृत्वेति ॥७॥

द्वारा प्रकाशमान खानके समान गर्भमें आये उस पुण्यात्मा जीवके द्वारा गर्भिणी रानीकी कान्ति स्थिर हो गयी थी और गर्भभारसे अलसायी रानी उद्योगरत सदृश प्रतीत होती थी ॥ ४ ॥

समस्त संसारको व्याप्त करनेकी अभिलाषासे ही उस रानीने कुछ श्वेत-लाल कान्ति युक्त शरीर, कार्य करनेकी क्षमताकी विशालता तथा अत्यन्त प्रभावक तेजको घनाच्छन्न तथा उदित सूर्ययुक्त आकाशके समान धारण किया था । क्योंकि उक्त प्रकारके आकाशका रूप भी आंशिक धवलिमा व्याप्त लालिमा, दिवस सौन्दर्य तथा प्रखर आतपमय होता है ॥५॥

इस प्रकारकी गर्भस्थितिके समय कुमारभृत्यमें निपुण राजा दशरथ अथवा पाण्डने लोक-व्यवहारको भी जाननेका प्रयत्न किया था । तब इसके कुल-वृद्धोंने अग्नि आदि आठ दैवी उपसर्गोंके निवारणकी विधि, शत्रु आदिके द्वारा गर्भपात निरोधके उपाय तथा विष-प्रयोगके परिहार बताये थे ॥ ६ ॥

ऐसा मानना चाहिये कि माताकी मिट्टी खानेकी चेष्टाको प्रकट करके दशरथ अथवा पाण्डु राजाकी पत्नियोंके गर्भमें स्थित अतएव शुभ जीवने समुद्रकी लहरोंके पानीसे आर्द्र सीमायुक्त पृथ्वीको ही ग्रास कर लिया था ॥ ७ ॥

अव्यक्तभावोऽयमलब्धदेहस्तथाधितिष्ठन्नपि गर्भभूमिम् ।

कोप्यङ्कुरो वीजदिवानुभावात्स्वजन्महेतुं कुलमुद्बभार ॥८॥

अव्यक्तो-अय सत्त्वः तथापि अनुभावात् साहात्म्यात् स्वजन्महेतुमात्मोत्पत्तिहेतु कुलम् अन्वयमुद्बभार उद्भूतवान् । किं कुर्वाणोऽपि अधितिष्ठन्नपि गर्भभूमि यद्यपि अव्यक्तभावः अप्रकटपरिणामः अलब्धदेहः अप्राप्तशरीरः प्रवर्तते उपमार्थः प्रदर्शयते इव यथा कोऽपि अनिर्वचनीयोऽपि अङ्कुरः प्रथमोद्भिन्नसूचिकः अनुभावात् स्वजन्महेतु वीज उद्भिर्भर्ति यद्यपि गर्भभूमि मव्यावनि अधितिष्ठन्नपि क्रीडणः अव्यक्तभावः । अव्यक्तो गुप्तो भावः सत्तालक्षणो यस्य सः तथोक्तः अलब्धदेहः । उपमा ॥८॥

सर्वज्ञमभ्यर्च्य महामहेन व्यधत्त तस्याः क्रियया महत्या ।

यथोचितं पौंसनवनादिकर्म धर्मोपधाशुद्धविधिः पुरोधः ॥९॥

सर्वज्ञमिति-तस्या देव्याः यथोचितं पौंसनवनादि पुंसो भावः पौंस वनति सम्भजते यत् कर्म तत्तथो-
क्तम् । औपधरसायनविधानैर्गर्भातिशयशुद्धि कृत्वा गर्भसक्रान्तिवासरमारभ्य मासस्याष्टमस्य पर्यन्तदिवस याव-
त्पुत्रोत्पत्त्यर्थं मन्त्राराधन देवपूजा त्रिविधपात्रेषु च यथाक्रम यथायोग्य दानविधिर्द्विधीयते तत् पौंसवनम् ।
उक्तञ्च-

“आरभ्य सक्रान्तिदिनं हि यावन्मासाष्टमस्यावधिसुत्सवेन ।

पुत्रोत्पत्त्या धर्मं (कर्म) विधीयते यत्तत् सूरयः पौंसवनं वदन्ति ॥

“केचिद् हि मासे किल पञ्चमेऽपि पूर्णेऽथ गर्भे कथमष्टमावधिः ।

तथेति धर्माद्विविधा हि सम्पत्सम्पूर्णासायुर्न रजो भवेयुः ॥१॥”

तदादौ यस्य तत्तथोक्त कर्मक्रियया महत्या गरिष्ठया क्रियया कृत्वा पुरोधाः पुरोहितः व्यधत्त कृतवान्
कि कृत्वा अभ्यर्च्य प्रपूज्य क सर्वज्ञ हेयाहेयरूपतया सर्व त्रैलोक्योदरविवरवर्तितत्वात्तत्त्व करतलामल-
वज्जानातीति सर्वज्ञः । त तथोक्तम् । केन कृत्वा महामहेन महोत्सवेन कथम्भूतः सन् धर्मोपधा शुद्धविधिः
धर्मोपधया धर्मस्य परीक्षया शुद्धो यथोक्तो विधिः क्रिया यस्य सः ॥९॥

स्वप्नेन सोमं निशि वीक्ष्य बालमादाय सारोप्य किल स्वमङ्गम् ।

लब्धोऽतिसौम्यस्तनयः प्रजानां मयेति दिष्ट्याभ्यववर्द्धदालीः ॥१०॥

स्वप्नेति-सा देवी दिष्ट्या परमोत्सवेन आलीः सखीः अभ्यववर्द्धत् आनन्दयति स्म । कथमिति
लब्धोऽतिसौम्यस्तनयः प्रजानामष्टादशप्रकृतीनामतिसौम्यः अतिशयेन प्रसन्नः तनयः पुत्रः लब्धः प्राप्तो

पूर्वोक्त प्रकारसे गर्भमें वास करते हुए जीवने अपने परिणामोंका प्रकाश बिना किये
ही तथा शरीरको धारण किये बिना ही अपने जन्मके निमित्त पितृकुलका अपने विशिष्ट
प्रभावसे वैसा ही उद्धार कर दिया था जैसे भूमिमें बोया गया, सबके लिए अदृश्य तथा
शरीरहीन कोई कोई अंकुर वीजको ऊपर उठा लाता है ॥ ८ ॥

धर्मके निमित्त शुद्ध विधि-विधानोंमें लीन पुरोहितने केवली भगवान्की महामह-द्वारा
पूजा करके पटरानीका 'पौंसन' महोत्सव बड़े आयोजनके साथ राजाओंके अनुरूप साज-
सजा-द्वारा किया था—

[गर्भाधानकी तिथिसे लेकर आठ मास बाद पुत्रकी अभिलापासे जो धर्म कार्यमय
उत्सव किया जाता है उसे 'पौंसवन' कहते हैं । कुछ आचार्योंका मत है कि आठवें वाद
क्यों ? गर्भाधानकी तिथिसे ५ मास पूर्ण होनेपर जो आराधना-पूजा-दानमय धर्मकार्य किया
जाता है उसे 'पौंसवन' कहते हैं । इसके कारण समृद्धि तथा आयु पूर्ण होती है और
रोगादि नहीं होते हैं] ॥ ९ ॥

रात्रिमें सोते समय वह रानी स्वप्नमें बालचन्द्रमाको देखकर उठा लेती थी तथा

मयेति । किं कृत्वा पूर्वं किल अनायासेन स्वमात्मीयमङ्गमुत्सङ्ग सोम चन्द्र आरोग्य निवेद्य । कथम्भूत बाल शिशुम् । किं कृत्वा पुनः आदाय गृहीत्वा । निशि रात्रौ स्वप्नेन सुप्त्या कृत्वा वीध्य आलोच्य । अत्र कर्तृकर्म-क्रियाणां तिसृणां सोममित्येक कर्मसम्बन्धनीयम् इति ॥१०॥

**तेषु ग्रहेषुच्चगतेषु तस्मिन् नक्षत्रयोगे सुपुत्रे कुमारसु ।
अवग्रहो यैरभवन्नभूमे येनापि नक्षत्रमुदीर्णमन्यत् ॥११॥**

तेष्विति-तेषु लोकप्रसिद्धेषु ग्रहेषु सूर्यादिषु उच्चगतेषु स्वस्वोच्चैः स्थानस्थितेषु सत्सु तस्मिन् लोकप्रसिद्धे नक्षत्रयोगे नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि सप्तविंशतियोगाः विष्णुम्हादयः सप्तविंशतिः नक्षत्राणि योगान्च समाहारः । यथोक्ते नक्षत्रयोगे सा देवी कुमार सुपुत्रे जनयति स्म । यैः ग्रहैः भूमेः पृथिव्याः अवग्रहः प्रतिबन्धः न अभवत् नाजनिष्ट । येनापि नक्षत्रयोगेन धत्र क्षात्रो धर्मः अन्यत् शात्रव न उदीर्णं न समुत्पन्नम् । समुच्चयालङ्कारः ।

अत्र पूर्वोक्तस्य यथोचितविहितस्य पौस्नवनादिकर्मणः फलमुपदर्शितमिति भावः ॥११॥

**तस्मिन् सुते तत्क्षणजातमात्रे रत्नप्रदीपाः प्रभया विमुक्ताः ।
नित्यं नरालम्बितभोगभागा नागा इवोच्चैः सविपादमस्थुः ॥१२॥**

तस्मिन्निति । रत्नप्रदीपाः प्रभया दीप्त्या विमुक्ताः परित्यक्ताः सन्तः उच्चैरतिशयेन अस्थुः तिष्ठन्ति स्म । कस्मिन् सति ? तस्मिन् लोकप्रसिद्धे सुते पुत्रे तत्क्षणजातमात्रे तत्समयोत्पन्नमात्रे उत्प्रेक्षार्थं प्रदर्श्यन्ते । के इवोत्प्रे-क्षिताः । नागा इव यथा नागाः सर्पास्तिष्ठन्ति । कथम्भूताः नित्यं नरालम्बितभोगभागाः नित्यं नरे आलम्बितो भोगभागः फणाप्रदेशो वैस्ते तथा कथं सविपाद क्रियाविशेषणमिति उत्प्रेक्षा ॥१२॥

नालं न्यधित्सद् भुवि यत्र नाभ्यं पदे पदे तत्र निधिं निचाय्य ।

रोमाञ्चितः कञ्चुकमन्यदेकं सकञ्चुकीपर्यधितेव हृष्टः ॥१३॥

नालमिति-स (लोकप्रसिद्धः) कञ्चुकी सहवासिकः हृष्टः हर्षोत्कर्षे प्रातः सन् अन्यत् अपर कञ्चुक कूर्पास पर्यधितेव परिदधाति स्मेव कथम्भूतः ? रोमाञ्चितः उद्धर्षितरोमा किं कृत्वा पदे पदे प्रतिपद तत्र तस्या भुवि निधिं निधानं निचाय्य आलोक्य कस्या भुवि यत्र यस्या नाम्यं नालं न्यधित्सत् निधातुमैच्छत् । उत्प्रेक्षा ॥१३॥

दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभूत् सौवं न्यपत्तञ्जुसुमं नभस्तः ।

विरिद्धमिद्धं दिवि दुन्दुभीनां किं भागधेये सति दुर्लभं वा ॥१४॥

अपनी गोदमें बैठकर कहती थी 'मैंने अठारहो श्रेणियोंके कल्याणकर्त्ता शान्त पुत्रको प्राप्त किया है ।' इससे खेवामें लीन सखियोंके आनन्दका ठिकाना नहीं रहता था ॥१०॥

जिन ग्रहोंसे पृथ्वीपर उपसर्ग नहीं आता है उन सबके अपने अपने उच्च स्थानपर रहनेपर तथा जिसके कारण विपरीत उद्धत क्षात्र (शत्रु) का उदय नहीं होता है ऐसे नक्षत्र तथा योगमें महारानीने राजपुत्रको जन्म दिया था ॥११॥

उस क्षणमें ही उत्पन्न उस राजपुत्रके सामने प्रसूतिगृहमें रखे रत्नोंके दीपक तेजहीन हो गये थे और मन्त्रवेत्ता मनुष्योंके द्वारा फणसे पकड़े गये सांपोंके समान सदाके लिए अत्यन्त उदास हो गये थे ॥१२॥

जिस स्थानपर कञ्चुकी सद्यःजात पुत्रकी नाभिके नालको गाढ़ना चाहता था वहां पर पद-पदपर निधिको देखकर इतना हर्षित हुआ कि उसका रोम-रोम पुलकित हो गया था । मालूम होता था कि उसने एक और कञ्चुक (जामा) पहिन लिया है ॥१३॥

१. ग्रहेषु तेषुच्च-द० २. निरालम्बितभोगभागा.-प० १. निरालम्बितभोगभागाः नित्यं निरति-शयेन आलम्बितोऽतिसंकोचितो भोगभागो यैः-प० । ३. वधं प्रतिभाति ।

दिश इति-दिशः (आशाः) प्रसेदुः प्रसन्नाः बभूवुः । नभो गगन (विमल) निरभ्रमभूत् अजनि । सौव दिविज कुसुम नमस्तो गगनात् न्यपतत् पपात । दिवि नभसि दुन्दुभीना तूर्याणा विरिब्ध ध्वनितमिद्धं तारमत्र बभूवेति क्रियाध्याहार्या । वा अथवा-भागधेये भाग्ये सति कि दुर्लभ प्राणिना स्यात् । अर्थान्तर-न्यासः ॥१४॥

आशीतिका वर्षवराः पुरन्ध्रः पञ्चाशदुत्तीर्णदशानिशान्ते ।

कुब्जाश्च पुत्रोत्सवमोहमन्त्रैरानर्तिषुः स्तोभमिवाभिनीताः ॥१५॥

आशीतिका इति-आशीतिकाः^१ अशीति वर्षाणामतिक्रान्ताः वर्षवराः वर्षैर्वरा अधिका इति निरुक्तेः अन्तःपुररक्षणे नियुक्ताः नपुंसकरूपा महत्तराः । पञ्चाशदुत्तीर्णदशाः पञ्चाशत् वर्षाणि उत्तीर्णा दशावस्था वयो यासा ताः पुरन्ध्रः कामिन्यः कुब्जाश्च अत्युन्नतपृष्ठवशाः पुत्रोत्सवमोहमन्त्रैः कर्तृभिः स्तोभमावेशमभिनीता इव अभि समन्तात् प्रापिता इव निशान्तेऽन्तःपुरे आनर्तिषुः नृत्य चक्रुरित्युत्प्रेक्षा ॥१५॥

निवेदयद्भ्यः सुतजन्म राजा स राज्यचिह्नं सुतराज्यभाव्यम् ।

हित्वैतदेकं धृतवान्नकिञ्चिद्देयं हि तुष्टैरपि नान्यदीयम् ॥१६॥

निवेदयद्भ्य इति-स राजा दशरथः पाण्डुर्वा सुतजन्म पुत्रोत्पत्ति निवेदयद्भ्यः कथयद्भ्यः न धृतवान् किञ्चित् वस्तु कि कृत्वा हित्वा परित्यज्य कि एतदेकं राज्यचिह्नं कथम्भूत सुतराज्यभाव्यं सुतराज्योपलक्षणीयम् । हि स्फुटं अन्यदीयं वस्तु तुष्टैरपि आनन्दमन्दिरं प्रविष्टैरपि न देयं न दातव्यम् । उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासौ ॥१६॥

अन्तःपुरे राजनि राजधान्यां देशेऽप्यसम्माय दिशामधीशान् ।

व्याप्यासनक्षोभकृदुत्सवोऽयमद्यापि विश्राम्यति न प्रजासु ॥१७॥

अन्तःपुर इति-अयमुत्सवोऽद्यापि साम्प्रतमपि प्रजासु अष्टादशप्रकृतिषु विषये न विश्राम्यति न विश्रामं करोति । कथम्भूतः आसनक्षोभकृत् आसनरय उपवेगनस्य क्षोभं सञ्चल्य करोति सः । कि कृत्वा दिशामधीशान् व्याप्य । पुनः कि कृत्वा अन्तःपुरेऽवरोधे राजनि भूपे राजधान्या मुख्यनगर्यां देशे मण्डले असम्माय अवकाशमलब्ध्वा । समुच्चयः ॥१७॥

समं द्विषन्तः शुक्रसारिकाभिर्दिपाशिता बल्लु शिशुं शशंसुः ।

निर्मोक्षमाणं सह धैलुकेन गृहे गृहे वात्सकमभ्यमुञ्चत् ॥१८॥

पुत्र-जन्मके समयं सव दिशाएँ स्वच्छ हो गयी थीं । आकाश मेघरहित अतएव निर्मल हो गया था । आकाशसे स्वर्गलोकके फूलोंकी वर्षा हो रही थी । वातावरणमें दुन्दुभियोंकी जोरकी ध्वनि व्याप्त हो गयी थी । शुभ भाग्य होनेपर संसारमें क्या दुर्लभ होता है ? १०॥

अस्सी वर्षसे भी अधिक वयके अन्तःपुरके नपुंसक प्रहरी, पचास वर्षसे भी अधिक वयकी रानीकी परिचारिकाएँ तथा कुबड़े, पुत्रजन्मके उत्सवरूपी वशीकरण मन्त्रके आवेशमें अन्तःपुरमें नाच रहे थे ॥१५॥

राजा दशरथ अथवा पाण्डुने पुत्रके जन्मकी सूचना देनेवालोंको इस प्रकार पुरस्कार दिया था कि उनके शरीरपर भावी राजा राजपुत्रके राज्यचिह्नको छाड़कर और कोई आभूषणादि न रह गये थे । क्योंकि महापुरुष परम प्रसन्न होनेपर भी दूसरोंकी वस्तु पुरस्कारमें नहीं देते हैं ॥१६॥

आसनको हिला देनेवाला पुत्रके जन्मका उत्सव रनवास, राजा, राजधानी तथा पूरे राज्यमें भी न ससा सका था । अतएव समस्त दिक्पालो तक को व्याप्त करके यह आज भी समस्त जनतामें चालू ही है, रुका नहीं है ॥१७॥

१. काः अशीतिभूताः “तमधीष्टो भूतो भूतो वा” [जै० ३।४।७६] इति ऋज । वर्ष-प०. ६० ।

सममिति—द्विषन्तः शत्रवः शुक्रसारिकाभिः सम सार्द्धं विपाशिताः विमोचिताः सन्तः वल्गु मधुर यथा शिशु बाल गगसुः प्रगसयामासुः । गृहे गृहे निर्मोक्षमाणमात्मान मोक्तुमिच्छन्त वात्सक तर्णकसमूह नागरो जनः धैनुकेन गोसमूहेन सह सार्द्धमभ्यमुञ्चत् समन्तात् सुक्तवान् ॥१८॥

पुरोहितावर्तितजातकर्मा नीरञ्जितं रत्नमिवाकरस्थम् ।

पुत्रः प्रकाशोऽयमभूत् क्रिया हि द्रव्यं निसृष्टद्युति संस्करोति ॥१९॥

पुरोहितेति—पुरोहितेन पुरोधसा आवर्तित जातकर्म यस्य स तथोक्तः सन् अय पुत्रः तनयः प्रकाशहेतु-त्वात् प्रकाशः तेजस्वी अभूत् अजनि । किमिव आकरस्थ खनिसमुत्पन्न रत्नमिव मणिरिव कथम्भूत नीर-ञ्जितमुत्तेजितम् । हि स्फुटं निसृष्टद्युति अविनष्टकान्ति द्रव्य क्रिया कर्त्री संस्करोति विनयति । अर्थान्तर-न्यासः ॥१९॥

पूर्वं परं ज्योतिरुपाचर्य देवं स्थेयान् प्रकृत्या विशदो गरीयान् ।

मनोऽभिरामोऽयमजातशत्रुरित्यर्थयुक्तं जुहुवे नृपेण ॥२०॥

पूर्वमिति—नृपेण दशरथेन राजा अर्थयुक्त सार्थकमय पुत्रः राम इति जुहुवे आहूतः । कथम्भूतः प्रकृत्या स्वभावेन स्थेयान् स्थिरः । किं कृत्वा परं ज्योतिर्देवं १ उपाचर्य अर्चयित्वा । कथम्भूतः रागः विशदः स्वच्छः स्वच्छाशयः कथं २ मनोभिः मनसा पुनः कथम्भूतः गरीयान् गरिष्ठः पुनः अजातशत्रुः न जाताः शत्रवो यस्य सः अथवा यमात् मृत्योर्जात मरणलक्षण कर्म यत् तत् यमज यमज अतन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ये ते यम-जाताः नन्द्यादिनेति सूत्रेणा प्रत्ययः इत्थम्भूताः शत्रवो यस्मात् सः । अथवा—यमाय यावज्जीवव्रताय जाताः शत्रवो यस्मिन्नुत्पन्ने सति स्वीय स्वीयराज्यमपहाय पराभवमयात् वैरिणो व्रतिनो बभूवुरित्यर्थः ।

भारतीय.—नृपेण पाण्डुना राजा अर्थयुक्तमय पुत्रः अजातशत्रुर्युधिष्ठिर इति जुहुवे आहूतः । कथम्भूतः मनोभिरामः कमनीयः अथवा आमः सार्द्धः कैः मनोभिः चित्तैः मनसः कौटिल्यरहितत्वात् बहुवचनमत्र । शेष पूर्ववत् । श्लेषः ॥२०॥

शत्रुओके साथ-साथ बन्धनसे मुक्त किये गये, तोता और मैना आदि अपनी मधुर ध्वनियोंसे नवजात राजपुत्रकी प्रशंसा करते थे । मुक्त करनेकी लोगोंको ऐसी धुन बँध गयी थी कि घर-घरसे गायोके साथ बछड़े भी छोड़ दिये थे ॥१८॥

पुरोहितके द्वारा जन्मके संस्कार कर दिये जानेपर खानसे निकले किन्तु खरादपर चढ़ाकर चमकाये गये रत्नके समान यह राजपुत्र भी तेजस्वी दिखने लगा था । स्वभावसे कान्तिमान पदार्थको भी संस्कार अधिक कान्तिमान बना देते हैं ॥१९॥

अन्वय—नृपेण पूर्वं परं ज्योतिर्देवं उपाचर्य स्थेयान्, प्रकृत्या विशदो गरीयान् मनोभिः अजातशत्रुः अयम् अर्थयुक्तं रामः इति जुहुवे ।

राजाने सबसे पहिले परम ज्ञानी भगवान्की सविधि पूजा करके पुत्रको सार्थक नाम रामसे पुकारा था क्योंकि यह वह राजपुत्र स्थिर, स्वभावसे निर्मल और गम्भीर था तथा मनसे भी कोई इसका शत्रु नहीं था । अथवा स्वभावसे स्थिर, मनसे स्वच्छ तथा गम्भीर और इसके शत्रु आजीवन व्रत (यम) लेकर चले गये थे अथवा यमलोक (मृत्यु) चले गये थे ।

अन्वय— ••मनोभिराम इति अर्थयुक्तं अजातशत्रुः जुहुवे •• ।

सर्वप्रथम केवलज्ञानी भगवान्की पूजा करके राजा पाण्डुने राजपुत्रको सार्थक नाम अजातशत्रु (युधिष्ठिर) से पुकारा था क्योंकि वह अत्यन्त दृढ़ भावसे निष्कपट, परम गम्भीर तथा सबके मनको मोह लेता था ॥२०॥

१. समुच्चयालङ्कारः—प०, द० । २. दैवं देवानामिदं दैवम्—प०, द० । ३. उपाचर्य अर्चयित्वा—प०, द० । ४. अत्र राघवीयपक्षे टीकोक्तदिशा मनोभिः रामाः इति छेदः । अत्र दूलोपदीर्घाप्रवृत्तिरूपः संधिदोषश्चिन्त्यः । भारतीयपक्षे तु मनोभिराम मनोभि आमः आर्द्र इतिच्छेदो युक्त एव ।

दिनानि लब्ध्वा ववृधे शशीव कुब्जानवष्टभ्य विचक्रमे च ।

किञ्चिद्वभाषे सवयोभिरल्पं यात्रां जनस्योपदिशन्निवासीत् ॥२१॥

दिनानीति—दिनानि दिवसानि लब्ध्वा प्राप्य स पुत्रः ववृधे वृद्धिं गतवान् । क इव शशीव चन्द्र इव । विचक्रमे चरणाभ्यां चचाल । किं कृत्वा कुब्जान् अवष्टभ्य अवलम्ब्य । चकारोऽत्र समुच्चये । तेनायमर्थः । न केवलं विचक्रमे वभाषे च उक्तवान् । किं किञ्चित् अल्पम् । कथं सवयोभिर्मित्रैः सह सार्द्धं जनस्य लोकस्य यात्रां लोकस्थितिम् उपदिशन्निवासीत् बभूवेति । समुच्चयः ॥२१॥

कपोलयोर्मूर्द्धनि पादयोस्तं निमीलिताक्षं नृपतिश्चुचुम्ब ।

स्वस्य प्रियायाश्च सुतेऽवतीर्णमास्वादयन् स्नेहमिवैकरूपम् ॥२२॥

कपोलयोरिति—निमीलिताक्षं सकुचितलोचनमिति क्रियाविशेषणम् । कपोलयोः गल्लयोः । मूर्द्धनि मस्तके । पादयोश्चरणयोः । एतेषु स्थानेषु तं पुत्रं नृपतिः राजा चुचुम्ब चुम्बितवान् । किं कुर्वन्निव सुतेऽवतीर्णं स्वस्यात्मनः प्रियायाश्च एकरूपं स्नेहमास्वादयन्निव । उत्प्रेक्षा ॥२२॥

स प्राज्ञमाहाकुलशूरसङ्गं चकार पोटुः प्रथमं नरेन्द्रः ।

पृक्तं नवं भाजनमत्र येन तद्गन्धरूपं हि भवत्यवश्यम् ॥२३॥

स इति—स नरेन्द्रः नृपः प्रथमं पोटुः पुत्रस्य प्राज्ञमाहाकुलशूरसङ्गं प्राज्ञाः कुशाग्रबुद्धयः महाकुले जाता महाकुलाः महान्वये जाताः सूर्यसोमादिवशसमुद्भवाः शूरा वीरास्तेषां सङ्गं ससर्गं चकार कृतवान् हि यस्मात्कारणात् येन वस्तुना पृक्तं वासितं नवं भाजनममत्रमत्र लोकेऽवश्यं नियमेन तद्गन्धरूपं तद्गन्ध एव रूपं यस्य तादृशं भवति जायते । उक्तं च—“नवान्यमन्त्राणि शुभोऽशुभो वा वासोऽपि लग्नोऽनयदात्मभावम् । यान्येव तानीतरथा विधातुं शक्नोति नूनं न चतुर्मुखोऽपि ॥” अर्थान्तरन्यासः ॥२३॥

लिपिं स संख्यामपि वृत्तचौलः समाप्य वृत्तोपनयः क्रमेण ।

ब्रह्माचरन् षोडशवर्षवद्ब्रह्मादत्त विद्याः कृतवृद्धसेवः ॥२४॥

लिपिमिति—स पुत्रः कृतवृद्धसेवः कृता वृद्धानां गुणवता सेवा येन सः । विद्या आन्वीक्षिक्याद्याः आदत्तं गृहीतवान् । किं कुर्वन् षोडशवर्षवद्ब्रह्मं (ब्रह्म) ब्रह्मचर्यमाचरन् । षोडशवर्षाणि यावदित्यर्थः । कथम्भूतः वृत्तोपनयः शिष्यत्वमुपनीयते येनासौ उपनयः मौञ्जीव्रतबन्ध इत्यर्थः । वृत्तो निष्पन्न उपनयो यस्य सः । क्रमेण इत्यस्यायमर्थः पूर्वं प्रथमं वृत्तचौलः वृत्तचौलचूलाकर्म यस्य सः पश्चाद्वृत्तोपनयः । किं कृत्वा समाप्य अभ्यस्य समाप्तिं नीत्वा । काम् ? लिपिपङ्क्त्या वर्णविन्याससंख्यागणितमपि चेति । समुच्चयः ॥२४॥

ज्यों-ज्यों दिन बीतते थे त्यों-त्यों राजपुत्र चन्द्रमाके समान बढ़ते जाते थे । कुबड़ोंको पकड़कर चलते भी थे तथा कुल्ल-कुल्ल बोलते थे । अपनी समान वयके लोगोंके साथ जब थोड़ा भी चलते थे तो ऐसा लगता था कि जनताको जीवनयात्राकी शिक्षा दे रहे हैं ॥२१॥

राजा दशरथ अथवा पाण्डु आँखें मूँदकर राम अथवा युधिष्ठिरके गालों, मस्तक अथवा पैरोंको चूमते थे । प्रतीत होता था कि अपने और पट्टरानीके मिले हुए और पुत्रमें उतरे स्नेहका स्वाद ही ले रहे हैं ॥२२॥

उन नरपतिने प्रारम्भसे ही अपने पुत्रको अत्यन्त बुद्धिमान्, उत्तम कुलमें उत्पन्न वीर पुरुषोंके साथ कर दिया था । क्योंकि नूतन पात्रमें जिस वस्तुका संसर्ग हो जाता है उसकी गन्ध निश्चयसे बनी रहती है ॥२३॥

पहिले चूड़ाकरण उसके बाद यज्ञोपवीत संस्कारको प्राप्त उस राजपुत्रने क्रमशः वर्णमाला तथा अंकगणितकी शिक्षाको प्राप्त करके सोलह वर्षकी वयतक ब्रह्मचर्यका पालन किया था और वृद्धजनोंकी सेवा करते हुए समस्त विद्याओंको सीखा था ॥२४॥

आन्वीक्षिकीं शिष्टजनाद्यतिभ्यस्त्रयीं च वार्तामधिकारकृद्भ्यः ।

वक्तुः प्रयोक्तृश्च स दण्डनीतिं विदां मतः साधु विदाश्चकार ॥२५॥

आन्वीक्षिकीमिति—शिष्टजनादान्वीक्षिकी यतिभ्यः मुनिभ्यस्त्रयीम् अधिकारकृद्भ्यः नियोगिभ्यः वार्ता वक्तुः प्रयोक्तृश्च दण्डनीतिं स पुत्रः विदाञ्चकार । कथं साधु यथा समीचीनम् । कथम्भूतः विदा विदुषा मतः इष्टः । “आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानर्थौ ॥” समुच्चयः ॥२५॥

कृत्वा सपर्यां कुलदेवताभ्यो विधाय गोदानविधिं सुतस्य ।

सवृत्तविद्याभिजनानुरूपं स दारकर्मवनिपश्चकार ॥२६॥

कृत्वेति—सः अवनिपः राजा सुतस्य दारकर्म विवाह चकार कृतवान् कथम्भूत (सवृत्तविद्याभिजनानुरूप) सवृत्ते समानाचारे ये विद्याभिजने विद्याकुले तयोः अनुरूप योग्य विद्याऽत्र व्याकरणतर्कसिद्धान्त-लक्षणा ज्ञेया । किं कृत्वा कुलदेवताभ्यः सपर्यां कृत्वा विधाय पुनः किं सुतस्य गोदानविधिं गौञ्जीव्रतमोक्षण विधाय । समुच्चयः ॥२६॥

सज्जानकीनाशमतेरपेता नवा वधू प्रेम निदर्श्य यूनः ।

विलासिका चित्तमसौ जहार किं कोऽपि तादृग् विषयेऽस्त्यसक्तः ॥२७॥

सदिति—यूनः तारुण्यभराद्भ्रान्तस्य रामस्य चित्तं हृदयमसौ वधूः जामकी सीता जहार हृतवती । कथम्भूता विलासिका विलासः नेत्रजो विकारः सोऽस्या अस्तीति विलासिका । कथम्भूता नवा तारुण्यवती । पुनः नाशमतेरपेता निर्गता । न वियोगविषयेत्यर्थः । किं कृत्वा ? निदर्श्य प्रकाश्य । किम् ? प्रेम स्नेहम् । कथम्भूतम् ? सत् समीचीनम् । कृतकोपचाररहितमित्यर्थः । उक्तञ्च—

“यत्रावकाशलेशोऽस्ति नोपचारविचारयोः ।

तद्ध्यानं प्रेम वाऽशेषदुःखभिद्योगिभोगिनोरिति ॥”

अर्थान्तरन्यासमाह—किं कोऽपि तादृक्कामसदृशोऽप्यस्ति यो नाम विषये इष्टहृत्स्वनिताचन्दनादौ असक्तः । अत्र तात्पर्यम्—यथा रामो विषयासक्तस्तथा नान्यः कश्चिदस्तीति भावः ।

भारतीयपक्षः—यूनः युधिष्ठिरस्य चित्तमसौ वधूर्न जहार न हृतवती ? कथम्भूता विलासिका विलासिनी पुनः नवा तरुणी उद्भिन्नपीनघनस्तनमण्डला । पुनः कीनाशमतेः कीनाशस्य कृपणस्य मतिरिव मतिः क्रूरबुद्धिरित्यर्थः । अथवा कीनाशा दीना चासौ मतिश्च । उक्तञ्च—“कीनाशः कृपणो लुब्धो दीनो गृध्नुश्च मर्दनः” ।

अपने-अपने विषयके प्रतिष्ठित विद्वानोको प्रिय राजपुत्रने सिद्धपुरुषोंसे आत्मविद्याकी शिक्षा ग्रहण की थी, ऋषियोंसे धर्म-अधर्मका ज्ञान प्राप्त किया था, अधिकारियोंसे लाभ-हानि शास्त्रको पढ़ा था तथा न्यायाधीश और शासकोसे न्याय-अन्यायकी विवेचक दण्डनीतिको समझा था ॥२५॥

महाराज दशरथ अथवा पाण्डुने अपने कुलके आराध्य देवताओंकी सविधि पूजा करके राजपुत्रके ब्रह्मचर्य-आश्रम समाप्तिका संस्कार किया था । ततः अपने समान आचार-विचार, शिक्षा दीक्षा तथा कुलीनतासे युक्त स्थानपर उसका विवाह कर दिया था ॥२६॥

अन्वय—नाशमतेरपेता, विलासिका, असौ नवा वधू सज्जानकी प्रेम निदर्श्य यूनः चित्तं जहार । किं कोऽपि तादृग्विषये असक्तः अस्ति ?

वियोगकी कल्पनासे भी दूर, कटाक्षोंसे प्रीति बरसानेवाली इस नववधू गुणवती जानकीने अपने प्रगाढ़ प्रेमके आचरणसे युवक रामके चित्तको वशमें कर लिया था । संसार-मे कौन ऐसा है जो ऐसे विषयमें अनासक्त रह सके ।

तस्या अपेता । पुनः कथम्भूता सजा प्रगुणा वा सतः सत्पुरुषाज्जाता सजा कुलीना । किं कुर्वन्ति ? निदर्श्य किं प्रेम । अर्थान्तरमुपन्यस्यते किं कोऽपि तादृग् यथा युधिष्ठिरोऽस्ति यो नाम विषयेऽसक्तः । अत्र तात्पर्यम्—यथा विषयेऽसक्तो युधिष्ठिरस्तथा नान्यः कश्चिदस्तीति ॥२७॥

भीमः क्रमात् वर्महरः किरीटी प्रांशुर्विशालः ककुदुन्नतांसः ।

अभूद्वृषस्कन्धधरो महेच्छः स वर्तितो वर्तिकयेव धात्रा ॥२८॥

भीम इति—^१स रामः क्रमात् परिपाठ्या भीमः भयानकोऽभूत् अजनि । कथम्भूतः ? वर्महरः कवचोद्धहनसमर्थः । किरीटी मुकुटवान् । प्राशुः उच्चैस्तरः । विशालः विस्तीर्णः । पुनः (ककुदुन्नतांसः) ककुदिव वृषस्कन्धोर्ध्वग्रन्थिरिव उन्नतौ असौ स्कन्धौ यस्य सः तथोक्तः । वृषस्कन्धधरः वृषस्येव वृषमस्येव स्कन्धधरा ग्रीवा यस्य सः । अत्र ग्रीवायाः स्थूलत्व प्रतिपादितम् । महेच्छः महत्सु सत्पुरुषेषु इच्छा वाञ्छा यस्य सः । एतैर्विशेषणैर्युक्तः सन् उत्प्रेक्ष्यते । धात्रा चतुर्मुखेण कर्त्रा वार्तिकया चित्रलेखन्या कृत्वा वर्तित इवेति ।

भारतीयः—क्रमात् आनन्तर्येण युधिष्ठिरानन्तरमित्यर्थः भीमः वृकोदरः अभूत् । कथम्भूतः वर्महरः । ततश्च किरीटी अर्जुनः । कथम्भूतः महेच्छः महती इच्छा यस्यासौ महेच्छः वा महे उत्सवे सति अच्छः अवि-कलहृदय^२ इति । श्रेयः प्राग्वत् । उत्प्रेक्षा ॥२८॥

ततः सुमित्रोदयहेतुभूतामद्रयुन्नतिं प्राप्तपर्वतं स्रुम् ।

योऽपप्रथत् सन्नकुलोदितारिः श्रीलक्ष्मणाख्यां सहदेवचर्यः ॥२९॥

तत इति—ततः रामोत्पत्त्यनन्तर^३ सुमित्रा राज्ञी त स्रु पुत्रमसूत जनितवती । कथम्भूत अद्रयुन्नति प्राप्त पर्वतस्योच्चता गतम् । कथम्भूतामुदयहेतुभूता विभवकारणभूताम् यः श्रीलक्ष्मणाख्यामपप्रथत् प्रवर्तितवान् । कथम्भूतः सन्नकुलोदितारिः सन्ना हताः कुलोदिताः अन्वये प्रसिद्धाः अरयो येन सः पुनः सहदेवचर्यः सह सार्द्धं देवानामिव चर्यया गत्या वर्त्तमानः । अर्द्धचक्रधरत्वाद्देवैः परिवारित इत्यर्थः ।

अन्वय—कीनाशमतेरपेता, सजा, विलासिका, नवा असौ वधू प्रेम निदर्श्य यूनः चित्तं न जहार ? किं कोपि तादृग्विषये असक्तः अस्ति ?

दीन वृत्तिसे अछूती, गुणोंसे भूषित, विलासोंमें चतुर, यौवगके प्रारम्भमें वर्तमान, इस वधूने अपने प्रकृष्ट प्रेमके प्रदर्शन-द्वारा युधिष्ठिरके चित्तका हरण नहीं किया था ? [अर्थात् किया ही था] उसके समान वरका कौन ऐसा है जो विषय-भोगमें उदासीन हो ॥२७॥

रामचन्द्रकी पीठपर, उन्नत, पुष्ट, ककुदके समान कन्धोंयुक्त तथा धर्मकी धुराको धारण करनेवाला कवचधारी, मुकुटविभूषित, प्रखर तेजस्वी और महत्त्वाकांक्षी उस भरतका जन्म हुआ था जो विधाताकी कूँचीसे चित्रित समान लगता था ।

युधिष्ठिरके वाद कवचको भी तोड़ देनेवाले भीम और लम्बे चौड़े अर्जुन हुए थे । इनके उठे विशाल कन्धे थे तथा वैलके समान पलिष्ठ ग्रीवा थी । सज्जन-समागदके प्रेमी ये जगन्नियन्ताकी टाँकीसे गढ़े गये-से प्रतीत होते थे ॥२८॥

अन्वय—ततः सुमित्रा अद्रयुन्नतिं प्राप्तं स्रुम् असूत । सन्नकुलोदितारिः सहदेवचर्यः यः उदयहेतुभूताम् श्रीलक्ष्मणाख्यां अपप्रथत् ।

भरतके जन्मके वाद दशरथकी सुमित्रा महारानीने पर्वतके समान उत्प्रेध युक्त पुत्र-

१. स भरतः । यतो हि रामानन्तरं भरतस्यैव जन्म अभूत् । वृषस्कन्धधरां इत्यनेन तस्यैव संकेतः अग्रजस्य न्यासत्वेन राज्यस्य प्रतिपालनात् भरत एव धर्मधुराधारक इति । २. अनाविलहृदयः—प०, द० । ३. भरतोत्पत्त्यनन्तरं प्रतिभाति ।

भारतीयः—ततः युधिष्ठिरभीमार्जुनोत्पत्तिव्यावर्णनान्तरं सुमित्रोदयहेतुभूता सुमित्राणां सहदामुदयहेतु-भूता मद्री (मद्री) राज्ञी तं सूनुमसूत । कथम्भूतमुन्नतिं प्राप्तम् । यः नकुल इत्याख्यामपप्रथत् प्रकटीचकार । केन कृत्वा श्रीलक्ष्मणा श्रीश्व लक्ष्माणि लक्षणानि च अत्र समाहारापेक्षयैकत्वं श्रीलक्ष्म तेन श्रीलक्ष्मणा । पुनः सहदेवचर्यः सहदेवेन चर्यां गमनं यस्य सः तयोक्तः सन् । पुनः अदितारि. अदिता भक्षिता अरयो येन सः कालकरालवदनापितगत्रु । “अठ भक्षणे” इत्यस्य धातोः प्रयोगः । यद्वा दिताः खण्डिता. अरयः गत्रवः येन स तयोक्तः । “दो अवखण्डने” इत्यस्य प्रयोगः । श्लेषः ॥२९॥

राज्ञस्तथा सुप्रजसः कुलस्य सर्वस्य सोऽतीव जनस्य जातः ।

शत्रुघ्ननामाऽभ्युदयैकहेतुः पुत्रं पुनानं हि कुलं निराहुः ॥३०॥

राज्ञ इति—यथा रामलक्ष्मणौ^१ द्वौ पुत्रौ जातौ तथा राज्ञो दशरथस्य सुप्रजसः कामिन्या. स लोकप्रसिद्धः शत्रुघ्ननामा पुत्रो जातः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यथेत्यव्याहार्यमत्र । काकादिगोत्कन्यायेन जात इति क्रिया पूर्वपरसम्बन्धपदपरामर्शिनी । तेनायमर्थः—यः अतीव अतिशयेन अभ्युदयैकहेतुः जातः । कस्य कुलस्य वशस्य सर्वस्य जनस्य च । इदानीमर्थान्तरन्यासः । हि स्फुटं कुलं पुनानं पुत्रं निराहुर्वदन्त्याचार्याः ।

भारतीयः—स नकुलः^१ शत्रुघ्ननामा शत्रुघ्नं हतवत् शत्रुघ्नं नाम यस्यासौ शत्रुघ्ननामा भूत्वा सुप्रजसः शोभना प्रजा यस्यासौ सुप्रजा. तस्य “प्रजामेधादस्” [जै० सू० ४।२।१२४] पाण्डो राज्ञः सम्बन्धित्वेन कुलस्य तथा तेन प्रकारेण सर्वस्य समस्तस्य जनस्य अतीव अभ्युदयैकहेतुर्जातः । अर्थान्तरं न्यस्यति कुलं पुनानं हि स्फुटं पुत्रं निराहुः । उक्तञ्च—

“पुष्पाति धर्मं हि कुलक्रमेण समागतं य. कृपया प्रपूतम् ।

कुलं पुनीते जनकस्य कीर्त्या पुत्रं पवित्रं प्रवदन्ति शिष्टाः” ॥१॥

अर्थान्तरन्यासः ॥३०॥

को जन्म दिया था । पीढ़ियोंसे ख्यात अपने वंशके शत्रुओंका संहारक तथा देवताओंसे अनुगत उस राजपुत्रने अभ्युदयकी प्रेरक श्रीलक्षण संज्ञाको धारण किया था ।

अन्वय—ततः सुमित्रोदयहेतुभूता मद्री उन्नतिं प्राप्तं सूनुम् असूत । अदितारि. सन् य. सहदेवचर्य. नकुल. श्रीलक्ष्मणाख्या अपप्रथत् ।

भीम-अर्जुनके जन्मके बाद शिष्ट वन्धु-बान्धवोंके उत्कर्षकी सहायक महारानी मद्रीने परम विकासको प्राप्त पुत्रको जन्म दिया था । शत्रुओंके माल-गर्दक होकर भी ‘सहदेव’ से अनुगत इस नकुल पाण्डुपुत्रने अपने नामको लक्ष्मी और सल्लक्षणोंके लिए प्रसिद्ध किया था ॥२९॥

अन्वय—तथा राज्ञ. सुप्रजसः कुलस्य सर्वस्य जनस्य अतीव अभ्युदयैकहेतुः सः शत्रुघ्ननामा जातः । हि कुलं पुनानं पुत्रं निराहुः ।

जैसे दशरथ राजाके भरतादि हुए थे वैसे ही सुमित्रा महारानीसे अपने वंश तथा समस्त जनताके अत्यन्त उत्कर्षका साधक वह शत्रुघ्न नामका पुत्र हुआ था । ठीक है, कुलको पवित्र करनेवालेको ही वास्तविक पुत्र कहते हैं ।

अन्वय—राज्ञ. सुप्रजसः तथा जातः शत्रुघ्ननामा स. कुलस्य सर्वस्य जनस्य अभ्युदयैकहेतुः ।

महाराज पाण्डुकी राज्ञी महारानीसे पूर्वोक्त प्रकारसे उत्पन्न शत्रुओंके विनाशके कारक ख्यात वह सहदेव अपने वंश तथा समस्त जनताकी उन्नतिके प्रधान कारण था । निश्चयसे पुत्र वही है जो वंशको पवित्र करे ॥३०॥

१. रामभरतलक्ष्मणा. त्रयः पुत्राः जाता इति चिन्त्यम् । २. स सहदेवः नकुलसहचर इति ।

सर्वः कुमारः सुकुमारमूर्तिः सोष्णीपमूर्द्धोन्नतिगौर्णिकीभ्रूः ।

आलिङ्गितश्रीकरकङ्कणाङ्कमार्गादिवावर्तितकण्ठरेखः ॥३१॥

ललङ्घे इत्यनया क्रियया वृत्तत्रयेण सम्वन्ध दर्शयति—सर्व इति । सर्वः समस्तः कुमारः सुकुमारमूर्तिः सुकुमारा मूर्तिर्यस्य सः सोष्णीपमूर्द्धोन्नतिः उष्णीपः ब्रह्मद्वारस्थोच्चप्रदेशग्रन्थिलक्षणविशेषः सहोष्णीपेण मूर्द्धोन्नतिर्यस्य सः पुनः और्णिकीभ्रूः ऊर्णाया नियुक्तः “तत्र नियुक्तः” [जे० सू० ३३।१।६] इति ठण् और्णिकी । और्णिक्यौ सूक्ष्मरोमवहुले भ्रुवौ यस्य सः और्णिकी भ्रूः “न वुहक्कोडः” [जे० सू० ४।३।१४९] इति पुवद्भावनिपेधः । आवर्तितकण्ठरेखः आवर्तिताः कण्ठरेखा यस्य सः । कस्पादिव आलिङ्गितश्रीकरकङ्कणाङ्कमार्गात् आलिङ्गिता चासौ श्रीश्च लक्ष्मीः शोभा वा तस्याः करकङ्कणस्य अङ्क चिह्नं यत्र स चासौ मार्गः । तस्मादिव उत्प्रेक्षा ॥३१॥

ऊर्जस्वलः पर्वतभित्तिवक्षा निगूढजानुद्वयलम्बवाहुः ।

गम्भीरनाभिः सबृहन्नितम्बः श्रीगोपुरस्तम्भनिभायतोरुः ॥३२॥

ऊर्जस्वल इति—स सर्वः कुमारः ऊर्जस्वलः बलवान् । पर्वतभित्तिवक्षाः विस्तीर्णोच्चभृधरसदृशोरस्क इत्यर्थः । निगूढ जानुद्वय यस्य सः लम्बौ बाहू यस्य सः निगूढजानुद्वयश्चासौ लम्बवाहुन्च निगूढजानुद्वयलम्बवाहुः अव्यक्तसुबद्धजानुद्वितयदीर्घतरभुज इत्यर्थः । गम्भीरा नाभिस्तुन्दिर्यस्य सः । सबृहन्नितम्बः सह बृहन्नितम्बेन वर्तत इति । तथा श्रीगोपुरस्तम्भेन निभे तुल्ये आयते दीर्घे ऊरू जङ्घे यस्य सः तथोक्तः । उपमा ॥३२॥

चतुर्दशद्वन्द्वसमानदेहः सर्वेषु शास्त्रेषु कृतावतारः ।

गुणाधिकः प्रश्रयभङ्गभीरुः पितुः कथञ्चित्गुरुतां ललङ्घे ॥३३॥

चतुर्दशेति—पुनः कीदृशः चतुर्दशद्वन्द्वसमानदेहः चतुर्दशद्वन्द्वेन समानो न्यूनाविकयरहितो देहः शरीर यस्य सः । भ्रूलोचननासाकपोलकर्णोष्ठस्कन्धबाहुपाणिस्तनपार्श्वोरुजङ्घापादाः एतेषा चतुर्दशाना द्वन्द्व तेन । पुनः कृतावतारः कृतोऽवतारो येन सः विहिताभ्यासः । केषु सर्वेषु शास्त्रेषु । गुणाधिकः गुणपरिपूर्णः । प्रश्रयभङ्गभीरुः विनयनाशमीलकः । इत्थम्भूतः सन् पितुः जनकस्य कथञ्चित् केनापि प्रकारेण गुरुता गौरव ललङ्घे लङ्घितवान् इति । अन्त्यदीपकम् ॥३३॥

तत्याज पुत्रो विनयं कथञ्चित्जहौ पिता नानुनयं कदाचित् ।

यतः पिता पुत्रमनन्यदाशं कस्यापि नाभूदपरुद्धवृत्तम् ॥३४॥

तत्याजेति—यतः यस्मात् कारणात् कश्चित् रामादिकः युधिष्ठिरादिको वा पुत्रः स्वपितरि विनयं न तत्याज नान्याधीत् तथा पिता च स्वपुत्रेषु अनुनयं प्रसादं कदाचित् काले न जहौ न त्यक्तवान् । तस्मात्

सभी राजपुत्रोंकी काया सुकुमार थी, सुकुट बाँधनेसे शिर उन्नत थे, भ्रुकुटियोंमें ऊर्णा थी, गलेमें सब ओर गोल रेखाएँ थी जो गलेमें आलिंगन करती हुई लक्ष्मीके हाथके कंकणके निशानकी रेखाओंके समान लगती थी ॥३१॥

वे सबके सब बलवान् थे, पर्वतके पार्श्वके समान विशाल और उभरी छाती थी, खूब पुष्ट अतएव आवृत जानुओं-पर्यन्त लम्बी भुजाएँ थी । नाभि गहरी थी, पौंढ बड़े और पुष्ट थे तथा प्रवेश-द्वारके स्तम्भोके समान विशाल जंघाएँ थी ॥३२॥

उनके शरीरके भ्रू, नेत्र, नासिका आदि चौदहों अंग एक सदृश थे, समस्त शास्त्रोंका इन्होंने गम्भीर अध्ययन किया था, अधिकतर गुणोसे भूपित थे तथा शिष्टताके अतिक्रमणसे सदैव डरते थे । अतएव अपने गुणोके कारण इन्होंने पिताकी गुरुताको भी मात कर दिया था ॥३३॥

पुत्रोंने रंचमात्र भी विनयको नहीं छोड़ा था तथा पिताने कभी भी इनपर स्नेहकी

कारणात् पितापुत्र पिता च पुत्रश्च समाहारापेक्षयैकत्वम्^१ । अनन्यदाश सत् न विद्यतेऽन्यस्मिन् आशा वाञ्छा यस्य तत्तथोक्तं सत् अपरुद्धवृत्तं लौकिकव्यवहारनिन्द्याचरणं नाभूत् न जातम् । कस्य ? कस्यापि । कस्याप्यत्र सामान्योक्तौ सत्यामव्ययानामनेकार्थत्वात् । अपिशब्देन परस्परार्थो गम्यते । तेनायमर्थः । पितुः पुत्रादपरुद्धवृत्तं नाभूत् पुत्रस्य पितुः सकाशादिति । निश्चयालङ्कारः ॥३४॥

तं द्रोणसंशब्दनमादधानं गुरुं प्रणम्यादित चापविद्याम् ।

राजन्यकं तां विजहौ विरुद्धां ग्राह्यञ्च हेयञ्च भवेद् गुरुभ्यः ॥३५॥

तमिति—त लोकाप्रसिद्धं गुरुं दशरथं प्रणम्य नमस्कृत्य राजन्यकं राज्ञः अपत्यानि राजन्याः राजपुत्राः रामादयस्तेषां समूहः राजन्यकं कर्तुं चापविद्यां धनुर्विद्यामादितं गृहीतवान् । कथम्भूतं सत् द्रोणसंशब्दनं मेघ-वनिमादधानम् । विरुद्धाञ्च सम्यक् । विद्याविपरीता ता च अपविद्या विजहौ त्यजति स्म । अर्थान्तरन्यास-माह—गुरुभ्यः सकाशात् सम्यग्भूतं वस्तु ग्राह्यमादेयं भवेत्, असम्यग्भूतं हेयञ्चेति ।

भारतीयः—राजन्यकं पाण्डुपुत्रसमूहः चापविद्यामादितं स्वीकृतवान् । किं कृत्वा तं लोकप्रसिद्धं गुरुमाचार्यं प्रणम्य । कथम्भूतं द्रोणसंशब्दनं द्रोणसंज्ञामादधानं द्रोणाचार्यमित्यर्थः । अन्यत्प्राग्वत् ॥३५॥

पदप्रयोगे निपुणं विनामे सन्धौ विसर्गे च कृतावधानम् ।

सर्वेषु शास्त्रेषु जितश्रमं तच्चापेऽपि न व्याकरणं मुमोच ॥३६॥

पदेति—तत् राजन्यकं चापेऽपि चापस्यायञ्चापः धनुर्म्यास इत्यर्थः । तस्मिन्नपि, व्याकरणं शब्दशास्त्रं न मुमोच न मुञ्चति स्म । कीदृशं सत् पदप्रयोगे चरणविन्यासे (सुप्तिङन्तरूपपदरचनायां) निपुणं दक्षम् । पुनः विनामे षत्वणत्वयोः सन्ध्या कृतावधानम् । सन्धौ प्रसृतानां वर्णानामेकत्रीकरणे विसर्गे विसृज्यते प्रकटीक्रियते कारकसंश्लिष्टोऽर्थो येन स विसर्गस्तस्मिन् कृतावधानम् । पुनः सर्वेषु शास्त्रेषु समासकृतद्वितादिषु जितश्रमं विहिताभ्यासमित्यर्थः । श्लेषपक्षे कथम्भूतं राजन्यकं पदप्रयोगे वै शास्त्रालीढ-प्रत्यालीढलक्षणोपलक्षितानि पदानि तेषां प्रयोगः स्थापनभेदः तत्र निपुणम् । विनामे नम्रीकरणे सन्धौ शरसन्धाने विसर्गे शरमोक्षणे कृतावधानम् । सर्वेषु शास्त्रेषु राजीव्यधापत्रच्छेदादिचित्रेषु जितश्रममिति । अत्र राजन्यकस्य व्याकरणपरिज्ञानपूर्वकत्वेन धनुर्विद्यापरिज्ञानमुपदर्शितम् । श्लेषालङ्कारः ॥३६॥

उत्प्रेक्षणे लक्ष्यविधौ च दत्तं धर्मं नदीर्घं पटुं शब्दभेदे ।

निष्णातमुच्चै रचनासु चैतच्चापेऽपि तत्याज न काव्यकर्म ॥३७॥

कमी नहीं की थी । अतएव पिता या पुत्रने कभी भी अपने आचरणकी मर्यादाका लोप नहीं किया था क्योंकि पुत्र तथा पिता दोनों परस्परमे एक दूसरेसे निरपेक्ष थे ॥३४॥

मेघ-गर्जनाके समान गम्भीर ध्वनिसे बोलनेवाले राम आदि राजपुत्रोंने अपने गुरु तथा पिताको प्रणाम करके धनुष विद्याको सीखा था । तथा लोकविरुद्ध कुविद्याओंको छोड़ दिया था । गुरुजनोकी साक्षी पूर्वक ही सीखना और छोड़ना उचित होता है ।

समीचीन द्रोण नामके धारक गुरुदेव (द्रोणाचार्य) को प्रणाम करके युधिष्ठिरादि पाँचों पाण्डवोंने शास्त्र-विद्याको सीखा था । तथा अविद्याओंका त्याग किया था—गुरुसे प्रशस्त ग्राह्य और अप्रशस्त त्याज्य होते हैं ॥३५॥

पैर जमानेमे कुशल, धनुष खींचने, लक्ष्य बाँधने तथा बाण भोजनेमे अत्यन्त सावधान तथा समस्त शास्त्रोंका अभ्यास करके भी न थकनेवाले वे राजपुत्र धनुष-विद्याके अभ्यासके समय भी व्याकरणका परित्याग नहीं करते थे ।

शब्द और धातुरूपोंके प्रयोगमें निपुण, षत्व-णत्वकरण, सन्धि तथा विसर्ग करनेमें न चूकनेवाले तथा समस्त शास्त्रोंके परिश्रमपूर्वक अध्येता वैयाकरण भी व्याकरणके अध्ययनके समान चापविद्याको बना देते हैं ॥३६॥

उत्प्रेक्षण इति—एतद्राजन्यक चापेऽपि धनुरभ्यासेऽपि काव्यकर्म न तत्याज न मुञ्चति स्म । कथम्भूतं राजन्यकम् ? उत्प्रेक्षणे उत्प्रेक्षाऽलङ्कारे लक्ष्यविधौ अर्थनिरूपणायञ्च दक्षम् । पुनः नदीण प्रवीणम् । क्व नर्मे अष्टादशस्थलव्यावर्णनलक्षणे अथवा धर्मस्योपलक्षणत्वादर्थकामयोर्ग्रहणम् । तेनायमर्थः—धर्मे धर्मार्थकामलक्षणे वर्गे । पुनः पट्ट । क्व ? शब्दभेदे मातरिश्वेत्येवमादौ । पुनः उच्चै रचनासु खड्गचक्रलाङ्गलमुरजादिवन्धेषु निष्णातम् । श्लेषार्थोऽधुना प्रदर्श्यते—कीदृश राजन्यकमुत्प्रेक्षणे दृढमुष्ट्योरवलोकने लक्ष्यविधौ च वेधे व्यधायञ्च दक्षम् । धर्मे धनुर्गुणे (नदीण) शब्दभेदे शब्दमेव लक्ष्यं कृत्वा शरमोक्षण यत्र विधीयते स खलु शब्दभेदः तस्मिन् पट्ट । उच्चै रचनासु दण्डस्वस्तिकाहितुरगचक्रव्यूहादिषु सैन्यरचनासु निष्णातमिति । अत्र राजन्यकस्य काव्यविद्यापुरस्सरत्वेन धनुर्विद्यापरिज्ञानकौशल्यमुपदर्शितम् ॥३७॥

आमण्डलीभूतशरासनस्य ज्याघातवित्रासितदिग्गजस्य ।

त्रैलोक्यमालीढपदस्य मध्यमापत्य लीनं तदमस्त रुष्टम् ॥३८॥

आमण्डलीति—तत् राजन्यक कर्तृ रुष्ट कुपित सत् त्रैलोक्यं भुवनत्रयमस्त मन्यते स्म । कथम्भूत लीनमिव अभावेन परिणतं (इव) । कि कृत्वा आपत्य आगत्य कि मध्य अन्तः कस्य सबन्धित्वेन ? आलीढ-पदस्य आलीढस्थानविशेषस्य । कथम्भूतस्य आमण्डलीभूतशरासनस्य आ समन्तात् मण्डलीभूत शरासन धनुर्गस्य (यस्मिन्) तस्य । पुनः कथम्भूतस्य ज्याघातवित्रासितदिग्गजस्य ज्याघातेन प्रत्यञ्चाविस्फारणेन वित्रासिता भय नीता दिग्गजाः आशाकरिणो येन (यस्मिन्) तस्य । उत्प्रेक्षा ॥३८॥

एवं चूडाताडितपादं परभूपा भक्त्यै कैकेयेयमुपेयुः शरणं यत् ।

सोऽभीतोऽयं तत्र समन्ताद् भरतोऽभूत्पुत्रः सर्वोपायविधानैर्जितशत्रुः ॥३९॥

एवमिति—एव ^१रामलक्ष्मणशत्रुघ्नोत्पत्तिप्रकारेण सः अयमभीतः निर्मयो भरतो नाम पुत्रः अभूत् ^२अजनि । क्व तत्र दशरथे नृपे । कथम्भूतः ? जितशत्रुः जिताः शत्रवो येन सः । कैः कृत्वा ? सर्वोपायविधानैः सामभेददण्डादिप्रयोगैः । कथ समन्तात् सामस्त्येन । य कैकेयेय कैकेयस्य नरपतेरपत्य स्त्री कैकेयी कैकेय्या अपत्य पुमान् कैकेयेयः कुमारः त कैकेयेयं परभूपाः रिपवः शरणमुपेयुरागताः । कस्यै भक्त्यै सेवानिमित्तम् । कथ यथा भवति चूडाताडितपाद मुकुटाग्रमणिचुम्बितचरणम् ।

धनुष चलाने तथा लक्ष्यके भेदनमें प्रवीण, युद्धके धर्म (कर्त्तव्य-अकर्त्तव्य) में पारंगत, शब्दभेदी वाण-संचालनमें दक्ष, अहि-तुरग-चक्र आदि व्यूहोंकी रचनामें कुशल राजपुत्रोंने चापविद्यामें भी कवित्व ला दिया था ।

उत्प्रेक्षादि अलंकार तथा अर्थप्ररूपणमें प्रवीण, धर्म पुरुषार्थमें सफल, शब्दालंकारोंके पण्डित तथा उत्तमसे उत्तम प्रबन्धकी रचनामें समर्थ कवि लोग भी काव्य-कर्तृत्वको धनुषविद्याके समान कर देते हैं ॥३७॥

वे राजपुत्र धनुषको खींचकर गोल कर देते थे, उनके धनुषकी डोरीकी फटकारसे दिग्गज डर जाते थे और बलपूर्वक पैर जथा देनेपर तीनों लोक सिकुड़कर एक जगह समा जाते थे तथा इन्हें रुष्ट समझते थे ॥३८॥

अन्वय—एवं तत्र सर्वोपायविधानैर्जितशत्रुः समन्ताद् भरतः अयं पुत्रः अभीतोऽभूत् । चूडाताडित-पादं यं कैकेयेयं परभूपा भक्त्यै शरणं उपेयुः ।

इस प्रकारसे उन सब भाइयोंमें सामदानादि उपायों-द्वारा शत्रुओंका विजेता, सब प्रकारसे कान्तिमान यह भरत नामका पुत्र अभय हुआ था । राजमुकुटोंके ऊपर लात मारने वाले इस कैकेयीके पुत्रकी शरणमें शत्रु राजा भी भक्तिपूर्वक आते थे ।

१. श्लेषालङ्कारः—प०, द० । २. रामादिसमस्तसुतानां शिक्षादिक्रमेणेति चिन्त्यम् । ३. मातु-लादिपक्षस्य प्रबलतया सर्वेषु सुतेष्वधिकसमर्थ इति ।

भारतीयः—एव द्विसंक्रमेण तत्र पाण्डुनृपे राज्यं कुर्वाणे सति स सर्वः पुत्रः पाण्डवः भरतः तत्परतया कृत्वा जितशत्रुभूत् । कैः कृत्वा ? अपायविधानैः नीतिशास्त्रीयमार्गविपरीतक्रियाभिः । कथम्भूतः सन् ? अभीतः अभि समन्तात् इतः प्राप्तः सन् । कमय भाग्यम् एकैकै असहा याः भूत्वा परभूपाः भक्त्या अगुलि-खण्डनया कृत्वा य पाण्डुपुत्रं शरणमुपेतुः आयाताः । कथं यथा चृडाताडितपादं किरीटकोटिस्थमणिप्रघृष्टचलनं यथा । कथम्भूतं पाण्डुपुत्रमयेयं न यातुं शक्यमजेयमित्यर्थः । कथं समन्तात् सर्वप्रकारेणेति । श्लेषः ॥३९॥

श्रिया विलोलो भरतो न जातः सुतो विनीतः सकलो बभूव ।

भज्येत राज्यं ह्यविनीतपुत्रं घुणाहतं काष्ठमिव क्षणेन ॥४०॥

श्रियेति—'भरतो नाम सुतः पुत्रः श्रिया विलोलः चञ्चलो न जातः । कीदृशः ? सकलः गणितादिकला-सहितः । पुनः विनीतः विनयवान् बभूव । हि स्फुटम्, इव यथा घुणाहतं घुणभक्षितं काष्ठं क्षणेन मुहूर्तेन भज्येत भङ्गं ऋजेत् तथा अविनीतपुत्रं न विनीताः पुत्रा यत्र तत् राज्यं भङ्गं गच्छेत् ।

भारतीयः—सकलः समस्तः सुतः पाण्डुपुत्रः^१ श्रिया लक्ष्म्या आविलः युतः सन् लोभरतः कुपणो न जातः । तथा "द्रव्यं चिन्त्रा विनचति" इति वचनात् विनीतः सुगिषितः बभूव । अर्थान्तरमुपन्यस्यति । सोप-स्कराणि हि वाक्यानि भवन्त्यतः काक्वेदं व्याख्यायते । इव यथा घुणाहतं काष्ठं क्षणेन भज्येत तथा अविनीतपुत्रम्, अ इव नारायण इव विनीताः सुगिषिताः पुत्राः यत्र तदित्थं भूतं राज्यं कथं भङ्गं लभेत अपि तु नैव । यद्वा "अवयः शैलमेघाकारः" इति वचनात् अविना मेघेण नीयत इत्यविनीतोऽग्निस्तद्वत्ते-जस्विनः पुत्रा यत्र तत् ॥४०॥

तस्मिन्काले लीलया धार्तराष्ट्रास्ते कौरव्या भासमानस्वरूपाः ।

आलोकान्तक्रान्तकीर्त्तिप्रतापा न्याय्यस्थित्याऽपारपारा इवास्थुः ॥४१॥

अन्वय—एवं तत्र अपायविधानैः समन्ताद् जितशत्रुः अयं अभि-इतः सः सर्वः भरतः अभूत् । चृडाताडितपादं अयेयं यम् एकैकै परभूपाः भक्त्या शरणं उपेतुः ।

नीतिशास्त्रके अनुसार प्रयत्नो-द्वारा सब तरफके शत्रुओके विजेता, सब प्रकारसे सौभाग्यको प्राप्त वे सब पाण्डुपुत्र भरतवंशी (तथा कान्तिमान) हुए थे । उनके पैरोपर राजमुकुट झुकते थे तथा उनपर कोई आक्रमण नहीं कर सकता था । अतएव असहाय शत्रु राजा भक्तिपूर्वक इनकी शरण लेते थे ॥३९॥

अन्वय—विनीत सकल श्रियाविल सुत बभूव लोभरतो न जातः । अविनीतपुत्रं राज्यं हि घुणाहतं काष्ठमिव क्षणेन भज्येत ।

समस्त राजपुत्र विनम्र, विद्यावान तथा लक्ष्मीसे सुशोभित थे । किसीमे भी लुब्ध वृत्ति न थी । जिस राजाके पुत्रोकी उपयुक्त शिक्षा-दीक्षा नहीं होती है वह राज्य घुनसे खाये काष्ठकी तरह क्षणभरमे टूट जाता है ।

अन्वय—भरतः सुतः श्रिया विलोलो न जातः सकलः विनीतः बभूव । अविनीतपुत्रं राज्यं हि घुणाहतं काष्ठमिव क्षणेन भज्येत ?

भरतवंशी पाण्डुपुत्र लक्ष्मीके अहंकारसे चंचल न हुए थे । वे सब गणित आदि कलाओसे युक्त थे तथा विनम्र थे । अवि (मेघ) के द्वारा ले जायी जानेवाली (नीत) अग्निके समान तेजस्वी पुत्र जिस राज्यमे हो क्या वह घुनसे खायी लकड़ीके समान साधारण धक्केसे टूट सकता है ? अर्थात् नहीं ॥४०॥

१. भारतीयपक्षार्थोऽयम् । जातावेकवचनम् । भरतवंशोद्भव इति । २. राघवीयपक्षे इति ।

३. रघुपुत्रः । ४. अर्थान्तरन्यासालङ्कारः—प०, द० ।

तस्मिन्निति—तस्मिन्काले तारुण्यभरोदयसमये ते लोकप्रसिद्धाः रामादयः कौ पृथिव्या न्याय्यस्थित्या कृत्वा अपारपारा इव समुद्रा यथा तथा अस्थुः तस्थिवासः । कीदृशाः लीलया गतिविशेषेण कृत्वा धार्तराष्ट्राः “पशुधान्वहिरण्यसम्पदा राजत इति राष्ट्रम्” [नी० वा० १९।१] । धृत राष्ट्रं यैस्ते धृतराष्ट्राः धृतराष्ट्रा एव धार्तराष्ट्राः “स्वार्थेऽण्” । पुनः कीदृशाः ? रव्याभासमानस्वरूपाः रविरिव सूर्य इव आभासमान दीप्यमानं स्वरूप मूर्तिर्येषां ते तथोक्ताः । पुनः आलोकान्तक्रान्तकीर्तिप्रतापाः आलोकान्त त्रिभुवनमध्य क्रान्त व्याप्तं याम्या तौ आलोकान्तक्रान्तौ कीर्तिप्रतापौ येषां ते ।

अथ भारतीयः—यस्मिन्काले प्रातोत्तरलतारुण्यभरा पाण्डवाः सुखं सुखेन राज्यं कुर्वाणा अस्थुः, तस्मिन्काले ते लोकविख्याताः धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रस्यापत्यानि पुमासः धार्तराष्ट्राः कौरव्याः अपारपारा इव जलराशय इव न्याय्यस्थित्या कृत्वा अस्थुः स्थिताः । कीदृशाः भासमानस्वरूपाः दीप्यमानमूर्त्तयः । कया लीलया शोभया । पुनः आलोकान्तक्रान्तकीर्तिप्रतापाः त्रिभुवनमध्यक्रान्तयशोविक्रमाः ॥४१॥

सर्वस्वादुर्योधनेनार्जयित्वा दत्त्वा पित्रे येन सम्पत् फलानाम् ।

पृक्तास्तेन ज्यायसा भ्रातरस्ते जग्मुर्लोकालम्बनस्तम्भमूर्तिम् ॥४२॥

सर्वेति—तेन रामेण ज्यायसा गरिष्ठेन पृक्ताः युक्ताः सन्तः ते पूर्वोक्ता लक्ष्मणादयो भ्रातरो बान्धवाः लोकालम्बनस्तम्भमूर्ति भुवनावष्टम्भनस्तम्भस्वभाव जग्मुः गताः । येन रामेण कर्तृभूतेन पित्रे दशरथाय फलानां सम्पत् दत्ता समर्पिता । किं कृत्वा ? पूर्वं योधनेन धनुर्गुडेन करणभूतेन अर्जयित्वा उपाज्यं । कथं भूता सम्पत् ? सर्वस्वादुः सर्वेषां स्वपरवशोद्भवानां साधुवृत्तीनां स्वादुः सर्वस्वादुः विद्वरसिकैत्यर्थः ।

भारतीयः—तेन पूर्वोक्तेन ज्यायसा गरीयसा युधिष्ठिरेण पित्रे पाण्डुरेन्द्राय फलानां सम्पद् दत्ता । किं कृत्वा ? पूर्वं दुर्योधनेन गान्धारीपुत्रेण कृत्वा अर्जयित्वा । कथं भूता सम्पत् ? सर्वस्वा सर्वं स्व द्रव्यं यस्यां सा सर्वस्वा अथवा सर्वेषां बन्धुजनानां स्वा आत्मीया या सा सर्वस्वेति । श्लेषालङ्कारः ॥४२॥

अन्वय—तस्मिन् काले लीलया धार्तराष्ट्राः, रव्या भासमानस्वरूपाः आलोकान्तक्रान्तकीर्तिप्रतापाः ते न्याय्यस्थित्या कौ अपारपारा इव अस्थुः ।

उस कच्ची अवस्थामें भी अनायास राष्ट्रके भारको सहनेवाले, सूर्यके समान देदीप्यमान क्रान्तिधारी तथा लोकके अन्त तक व्याप्त यश और प्रतापके स्वामी वे राघव राजपुत्र अपनी नीति-निपुणताके कारण पृथ्वीपर समुद्रके समान शोभित थे ।

अन्वय—तस्मिन्काले भासमानस्वरूपाः आलोकान्तक्रान्तकीर्तिप्रतापा धार्तराष्ट्राः ते कौरव्याः लीलया न्याय्यस्थित्या अपारपाराः इव अस्थुः ।

तेजस्वी पाण्डुपुत्रोंके समयमें ही क्रान्तिमान् शरीरधारी, संसार भरमें व्याप्त कीर्ति और यशके स्वामी, धृतराष्ट्रके पुत्र वे कौरव भी दैवसंयोगसे न्यायोचित मार्गपर चलनेके कारण समुद्रके समान विराजमान थे ॥ ४१ ॥

अन्वय—येन दुर्योधनेन अर्जयित्वा सर्वस्वादुः फलानाम् सम्पत् पित्रे दत्ता तेन ज्यायसा पृक्ताः ते भ्रातरः लोकालम्बनमूर्तिं जग्मुः ।

जिस रामचन्द्रने शुद्धके द्वारा अर्जित, सब प्रकारसे प्रिय, लौकिक भोगोंकी साधक सम्पत्ति पिताको दी थी । उस बड़े भाईसे युक्त उन भरत आदि भाइयोंकी स्थिति संसारके लिए शरणभूत थी ।

अन्वय—येन दुर्योधनेन सर्वस्वा फलानाम् सम्पत् अर्जयित्वा पित्रे दत्ता तेन ज्यायसा संपृक्ताः ते भ्रातरः लोकालम्बनस्तम्भमूर्तिं जग्मुः ?

जिस दुर्योधनने समस्त (पाण्डव तथा कौरवों) कुटुम्बके लिए सुखोंको देनेवाली सम्पत्ति अपने अधीन करके पिता धृतराष्ट्रको समर्पित कर दी थी । ऐसे बड़े भाईसे प्रभावित शेष कौरव भाई संसारको सहहालनेमें सार्थक मर्यादापुरुषपनेको क्या प्राप्त हुए थे ? ॥४२॥

इति विनमयन्मुच्चैस्तब्धान्नतानतिवर्धय-

न्स परिणमयन्पृथ्वी पुत्रैर्वसून्युपहारयन् ।

सुखमगमयत्कालं हर्म्ये स्मरन्परमेष्ठिनं

न हि सुतवतां नामासाध्यं धनञ्जयमिच्छताम् ॥४३॥

इति श्री द्विसन्धानकाव्ये कवेर्धनञ्जयस्य कृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये
राघव-कौरवोत्पत्तिर्नाम तृतीयः सर्गः ॥३॥

इतीति । स दशरथः पाण्डुश्च सुखं यथा सुखेन कालं समयमगमयत् नीतवान् । किं कुर्वाणः सन्नित्युक्तप्रकारेण पुत्रैः कृत्वा उच्चैस्तब्धान् रिपून् विनमयन् विशेषेण नम्रान् विदधन् तथा तेनैव प्रकारेण नतान् शत्रून् अतिवर्धयन् वृद्धिं प्रापयन् पृथ्वी मेदिनी परिणमयन् हस्ते कारयन् वसूनि द्रव्याण्युपहारयन्पुष्टिं प्रापयन् । पुनः किं कुर्वन् ? परमेष्ठिनं^१ परमपुरुषं स्मरन् स्मरणविषये नयन्, क्व हर्म्ये मन्दिरे, अर्थान्तरमाह-
हि स्फुटं धनञ्जयञ्च इच्छतामभिलषता सुतवता पुत्रवता नाम अहो नासाध्यं किमपीति^२ ॥४३॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितमण्डलीडितस्य पद्मार्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्भिनयचन्द्रपण्डितस्य
गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरीचन्द्रिका-
चकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदीनामदधानायां टीकायां
द्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य कृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये
राघवकौरवोत्पत्तिवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥३॥

पुत्रोंके द्वारा अहंकारसे मदोन्मत्त शत्रुओंको झुकाते हुए, शरणागतोंको सब प्रकारसे
बढ़ाते हुए तथा पृथ्वीको अपने वशमें करते हुए तथा पुत्रोंके द्वारा सम्पत्ति अर्जित कराते
हुए महाराज दशरथ तथा पाण्डु अपने राजभवनोंमें अरिहन्तादि पंच परमेष्ठीका ध्यान
करके आनन्दसे जीवन बिता रहे थे । धन और जयके इच्छुक पुत्रोंके पिताओंको संसारमें
कुछ भी असाध्य नहीं है ॥ ४३ ॥

निर्दोषविद्याभूषणभूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, पद्मार्कचक्रवर्ती, श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र गुरुके
शिष्य देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाकी चातुर्यचन्द्रिकाके चकोर नेमिचन्द्र-द्वारा
विरचित कवि धनञ्जयके राघवपाण्डवीय नामसे रचात द्विसन्धान-
काव्यकी पदकौमुदी टीकामें राघव-पाण्डव उत्पत्ति वर्णन
नामका तृतीय सर्ग समाप्त ।

१. परमे सुरनरगेन्द्रपूजितपदे तिष्ठतीति परमेष्ठी तं परमेष्ठिनं-प०, द० । २. अर्थान्तर-
व्यासालङ्कारः-प०, द० ।

चतुर्थः सर्गः

अथ जातु न यौवनोदये सहवासाय ममायमस्मरत् ।

इति जातरूपेव भूपतेर्जरसाऽगृह्यत केशवल्लरी ॥ १ ॥

अथेति—अथ राघवादिजन्मानन्तर भूपतेः नरेन्द्रस्य केशवल्लरी कर्मतापन्ना जरसा वार्द्धक्येन कर्तृभूतेनागृह्यत गृहीता । कथम्भूतयेव ? जातरूपेव जातकोपयेव । कथमिति ? जातु कदाचित् यौवनोदये तारुण्योदयेऽय दशरथः पाण्डुश्च सहवासाय एकत्र स्थितये नास्मरत् न स्मरति स्म । कस्य ? ममेति । उत्प्रे-
क्षालङ्कारः ॥ १ ॥

प्रथमस्तनयोऽभिपिच्यतामिति सापत्न्यभयादिवाजपत् ।

पलितं तद्युपेत्य कर्णयोर्निजगुप्तिप्रशमो हि वर्द्धिमा ॥ २ ॥

प्रथम इति—पलितं सितकेशः कर्तृ त दशरथ पाण्डुञ्चोपेत्य समीपमागत्य कर्णयोरजपदब्रवीत् । कथ-
मिति प्रथमस्तनयः रामः युधिष्ठिरश्च कर्मतापन्नः अभिपिच्यताम् राज्ये स्थाप्यतामिति । कस्मादिव (सापत्न्य-
भयादिव) सपत्न्या अपत्य सापत्नः तस्य भावः सापत्न्यं तस्माद्यद् भय तस्मात्तथोक्तात् । हि स्फुट (निजगुप्ति-
प्रशमः) निजावात्मीयौ गुप्तिप्रशमौ यस्य स निजगुप्तिप्रशमः तस्य वर्द्धिमा वृद्धभावः जायत इति ॥ २ ॥

विनिरूप्य स दर्पणे जरां निभृतं मौलिमुपोपवीजयन् ।

इति निर्विविजे विशांपतिर्विरतिं याति हि संसृतेर्बुधः ॥ ३ ॥

विनिरूप्येति—इति वक्ष्यमाणापेक्षया स पूर्वोक्तः विशापतिः प्रजापतिः निर्विविजे निर्वेद गतवान् ।
किं कुर्वन् ? मौलि मस्तकं निभृतं सङ्कुचितं यथा ^१उपोपवीजयन् विधुन्वन् । किं कृत्वा ? पूर्वं दर्पणे आदर्शं
जरा पलितं विनिरूप्यावलोक्य । अर्थान्तरमाह—हि स्फुट संसृतेः ससाराद्बुधः आत्मदर्शी पुमान् विरतिं
वैराग्यं यातीति ॥ ३ ॥

किमभुक्तमनुष्ठितं जनैर्यदपूर्वं प्रतिपालयन्त्यमी ।

ननु भुक्तसमैव वेदना सुखनामा विषयेषु भाविषु ॥ ४ ॥

किमिति—अमी जनाः यदपूर्वमदृष्टं प्रतिपालयन्ति प्रतीक्षन्ते ननु किं तदभुक्तमननुभूतं कर्मतापन्न
जनैः कर्तृभिरनुष्ठितमङ्गीकृतम् ? अपि तु भुक्तमेव । ननु च भाविनं वैषयिक भोगं प्रति प्रतीक्षन्ते सङ्कल्प-
जन्मान्धचञ्चलमनोमृगा जन्तव इत्याकृतम् । नैष दोषः, तु पुनः भाविषु विषयेषु सुखमेव नाम यस्याः सा,

इस राजा दशरथ अथवा पाण्डुने अपने यौवनमें कभी भी सहवासके लिए मेरा स्मरण
तक नहीं किया था इस प्रकारसे कुपित वृद्धावस्थाने राजाके केशोंको पकड़ लिया था ॥१॥

मानो सौतेले भाइयोंके डरसे ही घबलिमाने (कानके सफेद वालोंने) राजा दशरथ
अथवा पाण्डुके कानके पास जाकर कहा था कि ज्येष्ठ पुत्रका राज्याभिषेक कर दीजिये ।
उचित ही है क्योंकि बुढ़ापेके सगे सम्बन्धी गुप्ति और प्रशम ही हैं ॥ २ ॥

दर्पणमें बुढ़ापेके चिह्नोंको देखकर राजाके मस्तकपर वलियाँ पड़ गयी थीं । ऐसे
मस्तकको हिलाते हुए ही भूपतिको परम वैराग्य हो गया था । उचित ही है क्योंकि आत्म-
दर्शी ज्ञानियोंको संसारसे वैराग्य होता ही है ॥ ३ ॥

लोकोंने संसारमें किसका भोग नहीं किया है जो नूतन कर्मोंकी प्रतीक्षा करते हैं ।

सुखनामा, वेदना । विद्यते परिज्ञायते यतः मनोव्यापारेणेन्द्रियव्यापारान्द्रव सुखमनया सा वेदनाऽनुभवन-
मित्यर्थः । भुक्तसमा भुक्त रमणीयकचन्दनादिविषयलक्षणम् । भुक्तेन समा भुक्तसमा अनुभवनकालीनेत्यर्थः ।
अत्र तात्पर्यमिदम् । शीतवहुले शिगिरे तृणाग्निसयोगसुखानुकारित्वाद्विषयाणामापातरम्यत्वमवसाने
वैरस्यमुपदगितम् ॥ ४ ॥

त्यजतो न जहाति योऽखिलान्विषयांस्तद्विषयैकमानसः ।

स जहातु दुरन्तभावनामजहद्दृष्टिभिर्मां कथं जनः ॥ ५ ॥

त्यजत इति—अखिलान् समस्तान् विषयान् इष्टस्रग्वनिताचन्दनादीस्त्यजतः सतः यो जनः न
जहाति न परित्यजति । कथम्भूतः सन् ? तद्विषयैकमानसः तेषाम् इन्द्रियाणां विषयेष्वेकमसाधारण मानस यस्य
सः तादृशः सन् इमां दुरन्तभावनाम् दुःखेनान्तः पर्यन्तो येषां ते दुरन्ता रागादयस्तेषु या भावना मनः-
परिणतिः सा तथोक्ता तामजहद्दृष्टिमजहती अपरित्यजन्ती वृत्तिः वर्त्तन यस्यास्ता स जनः कथं जहातु
अपि तु नेति ॥ ५ ॥

क्षणभङ्गुरमङ्गयङ्गिनां न गता यौवनिका निवर्त्तते ।

विभवास्तृणवारिचञ्चला निचया मर्मरपत्रसन्निभाः ॥ ६ ॥

क्षणेति—अङ्गिना (प्राणिना) मङ्ग शरीर क्षणभङ्गुर क्षणदृष्टनष्टम् । गता नष्टा सती यौवनिका तरुण
वयः न निवर्त्तते न व्यावर्त्तते । विभवाः विभूतयः तृणवारिचञ्चला* तृणजलतरलाः । निचया माद्यन्मित्रकलत्र-
पुत्रादयः मर्मरपत्रसन्निभाः शुष्कपत्रसदृशाः सन्ति । अत्र तात्पर्यम् । यथा तीव्रतरवाताहतानि शुष्कपत्राणि
यदृच्छया कापि कापि यान्ति तथा मित्रकलत्रादयोऽपीति^१ ॥ ६ ॥

द्विषि मित्रमतिं हितप्रिये रिपुबुद्धिं जनयन्ति जन्तवः ।

विपरीततया तन्भृतामिह तत्रापि दवीयसी मतिः ॥ ७ ॥

द्विषीति—द्विषि अनन्तसंसारभ्रमणहेतुत्वात् कलत्रादौ शत्रौ मित्रमति सहायबुद्धिः हितप्रिये भव-
भवोद्भवानवरतानन्तदुःखपरम्पराविनाशहेतुत्वादनन्तानन्तित्यसुखविधातृत्वादात्मकार्ये धर्मलक्षणे रिपुबुद्धि
प्रतिकूलमति जन्तवः प्राणिनः जनयन्ति कुर्वन्ति । कया कृत्वा ? विपरीततया कमनीयकामिन्यादिबाह्यवस्तुनि
परकीये आत्मीया बुद्धिः, आत्मस्वभावोपलब्धिनिमित्ते श्रेयसि आत्मीये परकीया बुद्धिश्चेति परिमाणविपर्ययेण
कृत्वा । अर्थान्तरन्यासमाह—तन्भृता शरीरवतामिह लोके अपि शब्दप्रयोगात् परलोके च तत्र मित्रशत्रुपरिज्ञाने
दवीयसी दूरतरा मतिर्बुद्धिरित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

भविष्यत्के विषय-भोगोंमें भी सुख नामसे ख्यात वैसा ही अनुभव होगा जैसा कि भुक्त
भोगोंमें था ॥ ४ ॥

संसारके विषयोंमें लुब्धचित्त जो व्यक्ति बिलुङ्गनेवाले समस्त भोगोपभोगोंको नहीं
छोड़ता है वह व्यक्ति स्थिर-स्वभाव रूपको प्राप्त भोगोंकी अभिलाषाको कैसे छोड़ेगा ?
क्योंकि भावना तो बड़े परिश्रमसे छूटती है ॥ ५ ॥

देहधारियोंकी देह ही देखते-देखते क्षणभरमें नष्ट हो जाती है । यौवन बीत जानेपर
फिर वापस नहीं आता है । घासकी नोकपर जमी ओसकी बूँदके समान सम्पत्ति चंचल
और रमणीय है और पुत्र, कलत्र, आदि सगे ससबन्धी सूखे पत्तोंके ढेरके समान एक झोकेमें
बिलुङ्ग जानेवाले हैं ॥ ६ ॥

संसारी प्राणी संसारके कारण अतएव शत्रुभूत भोगादिमें मित्रकी कल्पना करता है
और कल्याणकारी अतएव प्रिय संयमादिको दुःख (शत्रु) मानता है । इस प्रकार विपरीत
बुद्धि होनेके कारण देहधारियोंसे इस लोक अथवा परलोकमें भी सन्मति दूर ही
रहती है ॥ ७ ॥

क नृपो भरतोऽमरार्चितो भुवनं येन बभूव भारतम् ।

क्षणिकः सकलाः समागमाः कृतमेकं हि विवर्तते परम् ॥ ८ ॥

कृति—येन भरतेन आदिनाथपुत्रेण भुवनं भारतं बभूव जातम् । स भरतः नृपः नरेन्द्रः अमरार्चितः देवपूजितः सन् क्व ? अत्रास्थिरत्वं भवमाजा सूचितम् । यथा सकलाः समस्ताः समागमाः बन्धुमित्रादयः क्षणिकाः जलबुद्बुदसदृशाः । एवञ्च सति हि स्फुटं कृतं विहितं परं केवलमेकं धर्मो(र्म) विवर्तते परिणमति प्राणिनामिति ॥ ८ ॥

हिमघुणहृतस्य यत्सुखं शिशिराभ्यर्दितचेतसोऽजलः ।

क्षणदुःखनिषेधकारणं न सुखं नित्यमुशन्ति योगिनः ॥ ९ ॥

हिममिति—यत् यस्मात्कारणादुणहृतस्य घर्मतस्य हिमं सुखं जायते तथा शिशिराभ्यर्दितचेतसः तुहिनकदर्थितचित्तस्याजलः ज्वलनः सुखं भवितुमर्हति । तस्मात्कारणात् क्षणदुःखनिषेधकारणं मुहूर्त्तदुःखनिरासनिमित्तमिन्द्रियव्यापारोत्पन्नं सुखं न नित्यमुशन्ति मन्यन्ते योगिन इति ॥ ९ ॥

यदपायि पयः सुतेन यद्विसुताभिः ससृजेऽश्रु मातृभिः ।

मधुरं लवणञ्च किं द्वयं न पयः क्षारपयोधितोऽधिकम् ॥१०॥

यदिति—सामान्योक्त्या व्याख्यायते यत् पयः क्षीरं कर्मतापन्नं सुतेन पुत्रेणापायि पीतं यदश्रु वाष्पजलं मातृभिः ससृजे विसृष्टम् । कथम्भूताभिः ? विसुताभिः पुत्ररहिताभिः । तन्मधुरं लवणं च किं द्वयं किं नाधिकमपि तु अधिकमेव, काभ्यां पयःक्षारपयोधितः क्षीरक्षारसमुद्राभ्याम् । अत्र मोहमाहात्म्यं प्रदर्शितम् ॥१०॥

विगणय्य तदेवसंहसो विरिरंसन्नभिषेक्तुमग्रिमम् ।

इति तं व्यनयत्सुतं सतामृणनिश्चिततया स्वनिर्वृतिः ॥११॥

विगणय्येति—इति वक्ष्यमाणापेक्षया तं पूर्वोक्तं सुतमग्रिमं रामं युधिष्ठिरञ्च दशरथः पाण्डुश्च व्यनयत् शासितवान् । किं कर्तुम् ? अभिषेक्तुं राज्यपट्टाभिषेकं कर्तुम् । किं कुर्वन् ? विरिरसन् विरामं विधातुं मिच्छन् । कस्मात् ? अंहसः । किं कृत्वा ? पूर्वमेवमुक्तप्रकारेण तत्सारवृत्तं विगणय्य हेयरूपतया विचार्य । अर्थान्तरमाह । सता सत्पुरुषाणां स्वनिर्वृतिः सुखं स्यात् । कया ? ऋणनिश्चिततया ऋणात् निष्क्रान्तचित्तस्य स ऋणनिश्चितः तस्य भावस्तथा ॥११॥

युगवद्धमिमं भरं भुवस्त्वमिहैको नृपपुङ्गवः परम् ।

धवलो ब्रह्मसे ततोऽधुना न ममाज्ञामवमन्तुमर्हसि ॥१२॥

जिसके नामपर इस देशका नाम भारत पड़ा वह देवोंसे पूज्य, आदिनाथका पुत्र राजा भरत कहाँ है ? संसारके समस्त सश्वन्ध तथा पदार्थ क्षणिक हैं । केवल अपना कर्म ही शेष रहता है ॥ ८ ॥

गर्मीसे सतायेके लिए शीत सुखकर है । शीतसे पथराये व्यक्तिके लिए अग्नि ही सुखद है अतएव एक क्षणभरके दुखके निषेधके कारण सुखको योगी लोग नित्य नहीं मानते हैं ॥९॥

पुत्रके द्वारा माताके स्तनसे जो दूध पिया जाता है तथा निपूती माताओंके द्वारा जो आँसू बहाये जाते हैं क्या ये दोनों ही क्रमशः मीठे और क्षार हैं ? वे क्षीरसागर तथा लवणसागरसे बड़े तो नहीं ही हैं ! (तथापि संसारी प्राणी इन्हें ही सबसे बड़ा सुख और दुःख मानता है) ॥१०॥

इस प्रकार भावना करके राजा दशरथ अथवा पाण्डुने पापसे वैराग्य लेनेके लिए ज्येष्ठ पुत्र राम अथवा युधिष्ठिरको निम्न प्रकारसे उपदेश दिया था । सज्जनोंको दायित्वोंसे उन्नत होनेपर ही आत्मशान्ति सुहाती है ॥११॥

युगेति—यस्मात्कारणात् इह लोके पर केवल भुवः पृथिव्या इम प्रत्यधीभूत भर भार युगवद्ध-
मेकोऽसहाय, नृपपुद्गवो नरेन्द्राग्रणी भारवहनधमः धवलः सन् वहसे । ततस्तस्मात् । अधुनेदानी ममाजा-
मादेशमवमन्तुमवजातु नार्हसि न योग्यो भवसीति ॥१२॥

विजयाय जय स्वमादितो निजकर्म प्रकृतिं ततो रिपुम् ।

गमिनः परलोकसाधनं तव मेऽपि स्थितिरीदृशी मता ॥१३॥

विजयावेति—आदितः प्रथमतो विजयाय जयनिमित्त स्वमात्मान जय प्रशमय । ततः पश्चान्निजकर्म
द्विसरात्रिविभागक्रियाम् । ततः प्रकृतिममात्यसप्तकम् । ततो रिपु कामादिषट्कम् इत्येतसर्व जयेति क्रियाया
कर्म बोद्धव्यम् । ईदृशी स्थितिर्मता परलोकसाधनं शत्रुलोकसाधनं स्यात् । कस्य ? तव । कथम्भूतस्य तव ?
गमिनो गन्तुमिच्छतः । तथाऽऽदितः विजयाय स्वमात्मान जयामि । ततो निजकर्मप्रकृतिमात्मीयकर्मस्वभावम् ।
ततो रिपु मोहनीयकर्मत्वेवमीदृशी स्थितिर्मता परलोकसाधनम् । कस्य ? मे ममापि । कथम्भूतस्य मम ? गमिनः
गन्तुमुद्यतत्येति ॥१३॥

विहिताखिलसत्त्वरक्षणं धृतसत्यस्थिति वीतमत्सरम् ।

त्वमितोऽहमिवाभयैकवागसिधाराव्रतधर्ममाचर ॥१४॥

विहितेति—इतोऽद्य प्रभृति हे पुत्र अभयैकवागभयैकवचनः सन् त्वमसिधाराव्रतधर्ममाचर ।
असिधारैव व्रत यस्मिन्सोऽसिधाराव्रतः, स चासौ धर्मश्च तमसिधाराव्रतधर्म वीरव्रतमित्यर्थः । कीदृश विहि-
ताखिलसत्त्वरक्षणं कृतसकलप्राणिपालनम् । कथं यथा भवति धृतसत्यस्थिति धृता सत्येन स्थितिर्यत्र आचरण-
कर्मणि तद्यथा भवति धृतसत्यस्थिति धृतसत्यगुणावस्थमित्यर्थः । पुनरपि कथम्भूतम् ? वीतमत्सरं विज्ञेयेण इतः
प्राप्तः मत्सरोऽहङ्कारो येन स त विज्ञेयप्राप्ता-हमहमिकम् । न हि मत्सरमन्तरेण वीरव्रतं सम्भवतीति वचनात् ।
उपमार्थः प्रदर्श्यते । अहमिव यथाऽहमभयैकवाक् आचरिष्यामि । किमसिधाराव्रतधर्मम् । व्रत सर्वदर्शनसमत
ब्रह्मचर्यम् । धर्मो जीवदया । व्रतञ्च धर्मश्च व्रतधर्मम् । अत्र समाहारापेक्षयैकवचनम् । असिधारैव व्रतधर्ममसि-
धाराव्रतधर्मम् अत्र धर्त्तुं कर्त्तुं मल्पसत्त्वैरशक्यत्वात् व्रतधर्मयोरतएव तौ खड्गधारयोपमीयेते । कथम्भूतं तत्
विहिताखिलसत्त्वरक्षणम् । सत्त्वा एकेन्द्रियादयः पञ्चेन्द्रियपर्यन्ताः जन्तवः अखिलाश्च ते सत्त्वाश्च अखिलसत्त्वाः
विहितमखिलसत्त्वेपु, रक्षणं यस्मिन् तत्तथोक्तम् । पुनः धृतसत्यस्थिति । धृता सत्येऽनलीकवचने स्थितिर्यस्मिन्
तत् । कथम्भूतं पुनः वीतमत्सरं विज्ञेयेण इतः गतः मत्सरः आत्ममन्यता यत्र तथोक्तम् । विनष्टात्ममन्यत-
मित्यर्थः । च्लेपोपमा ॥१४॥

युगोसे चले आये पृथ्वीके राज्यके इस दायित्वको अब तुम अकेले ही इस संसारमें
प्रशान्त रूपसे धारण करोगे और श्रेष्ठ राजा बनोगे अतएव इस समय तुम्हें मेरी आज्ञाकी
अवहेलना नहीं करनी चाहिये ॥१२॥

शत्रुओंको वशमे करनेके लिए जाने वाले तुम और परलोककी सिद्धिके लिए गृह-
त्यागी मेरे लिए भी ऐसी परिस्थिति है कि विजयके लिए सबसे पहिले अपनेको संयमित
करो, तब अपनी दिनचर्याको व्यवस्थित करो, इसके बाद मंत्री आदि जनताका विश्वास
प्राप्त करो । तब शत्रुओंको जीतो [मुझको भी आत्मविजय, कर्मोंकी प्रकृतियोंको जीतनेके
बाद ही रिपु मोहनीयपर विजय प्राप्त होती है] ॥१३॥

मेरे समान तुम भी समस्त प्राणियोंकी सुरक्षाकी व्यवस्था करके आदर्श मर्यादाओका
पालन करते हुए, विशिष्ट आत्मगौरवकी भावनाके साथ अशयका एकमात्र नारा देते हुए
आजसे ही खड्ग-धारण व्रतके कर्त्तव्योंका पालन करो । मैं भी तुम्हारे समान पट्कायके
जीवोंकी रक्षा करता हुआ सत्य महाव्रतको पालूँगा । ईर्ष्या द्वेषको छोड़कर सबको अभय-
दान दूँगा और असिधाराव्रत (ब्रह्मचर्य) का तथा क्षमादि धर्मोंका पालन करूँगा ॥१४॥

विविधानि वसूनि वाहनं बहुदेशो दिशतीति वर्णितः ।

स यथोक्तिमिमांमुपप्लवैर्न विहास्यत्यभिरक्ष्यतां तथा ॥१५॥

विविधानीति—विविधानि नानाप्रकाराणि वसूनि द्रव्याणि वाहनञ्च मत्तमातङ्गतुरङ्गम कर्मतया परिणतं सर्वं बहु दिशति ददातीति निस्त्या देशो वर्णितः कथितः । यथा इमामुक्तिं निर्वचनं स देशः न विहास्यति न त्यक्ष्यति । कैः कृत्वा ? उपप्लवैरुपद्रवैः कृत्वा । तथा हे पुत्र ! त्वया रक्ष्यतामिति । स्वरूपाख्यानम् ॥ १५ ॥

उपसान्त्वय कृत्यमात्मनस्तमकृत्यं नयवृद्धिमृद्धिभिः ।

उभयं परकीयमात्मसात् कुरु नीतेः प्रथमोऽयमुद्यमः ॥१६॥

उपेति—उपसान्त्वय प्रशमय त्वम् । कम् ? कृत्यम् । परैः कर्तुमात्मनः शक्यः अथवा परैः कर्त्तितु छेत्तु शक्यः कृत्यः तं कृत्यं भेद्यम् । कस्य ? आत्मनः । तथा ऋद्धिभिः कृत्वा वृद्धि नय प्रापय त्वम् । कम् ? त लोकविख्यातम् अकृत्यमभेद्यम् । कस्यात्मनः । तथा उभय कृत्याकृत्य परकीय शात्रवीय कुरु विधेहि कथमात्मसादात्मायत्तम् । इति नीतेः अय प्रथमः आद्य उद्यमः इति । स्वभावाख्यानम् ॥ १६ ॥

विधिना खलु दीयतेऽखिलं न नृपो दत्त इति स्म मा भवत् ।

विधिरेष सतां यमोऽसतामिति भूयाज्जनतासु ते कथा ॥१७॥

विधिनेति—स्म मा भवत् । मा स्म भवत् भवान् । कथमिति ? विधिना दैवेन खलु निश्चयेन दीयते अखिल वस्तुजातम् । न दत्ते न ददाति नृपो राजा इति । तथा हे पुत्र ते तव इति इत्यम्भूता कथा स्वभावाख्यान जनतासु लोकसमूहेषु विषये भूयात्स्यात् । कथमिति एष सता महता पुसा विधि दैवं तथा एष असतामवृत्तिकारणं यमः यमस्येव कार्यकर्त्तृत्वात् यमो मृत्युरिति । स्वभावाख्यानम् ॥ १७ ॥

वसुनोपचितेन सम्भवेदिह धर्मेण परत्र तु त्रयम् ।

उभयत्र न तन्मनोभुवा भुवि येन त्रयमत्र तत्क्रियाः ॥१८॥

वसुनेति—इह लोके वसुना अर्थेन उपचितेन पुष्टि नीतेन त्रय धर्मार्थकामलक्षण सम्भवेत् समुत्पद्यते । तु पुनः परत्र परलोके धर्मेणोपचितेन त्रय सम्भवेत् । उभयत्र इह लोके परलोके च मनोभुवा कामेनोपचितेन तत्रय न सम्भवेत् । भुवि पृथिव्या हे पुत्र येन तेषा मध्ये येनाचरितेन अत्र इह लोके परलोके च त्रयं स्यात्तत्क्रियाः कुरु त्वम् ॥ १८ ॥

नाना प्रकारकी सम्पत्ति तथा अनेक अश्वादि वाहनोंको प्रचुर मात्रामें जो दे उसे देश कहते हैं । उपद्रवों और संकटोंके कारण यह देश जिस प्रकार इस व्याख्याको न छोड़े उस प्रकारसे ही इसका राज्य करना ॥१५॥

अपने छिद्रों अथवा शत्रुके आघातोंको शान्त कर दो तथा विभवके द्वारा अपने पक्ष, दुर्ग, आदि अथवा शत्रुपर किये प्रबल प्रहारोंको सुपुष्ट करो । तथा शत्रुकी दुर्बलताओं और समर्थकोंको अपने बशमें करो, नीतिशास्त्रका यही प्रथम पाठ है ॥१६॥

अपने-अपने भाग्यसे सबको सब कुल मिलता है अतएव हे पुत्र ! 'राजा नहीं देता है' ऐसा तुम्हारा अपवाद न हो । 'यह राजा सज्जनोंका विघाता है और दुर्जनोंका काल है' यही जनतामें तुम्हारे विषयमें कहा जाय ॥१७॥

इस लोकमें पर्याप्त सम्पत्ति संकलित करनेसे धर्म-अर्थ-काम संभव हो सकेंगे । यहाँ धर्म संचय करनेसे परलोकमें तीनों वर्ग निभ जायँगे । काम पुरुषार्थके द्वारा दोनों लोकोंमें सबका विघात होगा अतएव वही करना जिससे दोनों लोकोंमें तीनों पुरुषार्थोंका साधन हो सके ॥१८॥

अभिवृद्धिमिवर्तिं विप्रियैर्नय वैरं प्रशमं ततः प्रियैः ।

समुदेति हि सरयमातपे न तरुच्छायहतं विवर्धते ॥१९॥

अर्भीति—यस्मात्कारणात् विप्रियै ढण्डादिभिः कृत्वा वैरमभिवृद्धिमिवर्तिं गच्छति । ततः कारणात् प्रियैः सामादिभिः कृत्वा वैरं नयं प्रापय त्वं प्रशमम् । हि स्फुटम् आतपे उष्णे सस्य धान्यं समुदेति वृद्धिमायाति । तरुच्छायहतं तरुश्च छाया च तस्च्छायं तेन हतं तरुच्छायहतं सत् न विवर्धते नश्यतीत्यर्थः । अत्र सामप्रयोगमाहात्म्यं प्रदर्शितम् । उक्तञ्च—

“सामप्रेमपरं वाक्यं दानं वित्तस्य चार्पणम् ।

भेदो रिपुजनाकृष्टिं दण्डः श्रीप्राणसंहति ॥१९॥”

न निजो न परोऽस्ति कस्यचिद्गुणतः स्वः परवांश्च जायते ।

तदिदं सकलं भुवस्तलं प्रणयेनानुवशं त्वधानय ॥२०॥

नेति—सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्ति । अतः कस्यचित्प्राणिनो निजो नास्ति न परः । यस्मात्स्वः आत्मीयः सन् परवान् परकीयो जायते । कस्मात् गुणतः । पद् गुणात् सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसश्रयरूपात् तत् तस्मात्कारणात् इदं सकलं समस्तं भुवस्तलं पृथ्वीतलं प्रणयेन प्रेमपरवाक्येन कृत्वा अनुवशमात्मवशमानय त्वम् । अत्र साममाहात्म्यमुपदर्शितम् । स्वभावार्थानम् ॥ २० ॥

इदमित्यनुशिष्य मेदिनीमुपलभ्यां प्रथमेन सूनुना ।

चिदधे विरिरंसुरेनसो गृहमेधी हि सुतावधिर्मतः ॥२१॥

इदमिति—इत्युक्तप्रकारेण इदं पूर्वोक्तमनुशिष्यं शिक्षयित्वा स दशरथः पाण्डुश्च प्रथमेन सूनुना ज्येष्ठेन पुत्रेण रामेण युधिष्ठिरेण च उपलभ्यां प्राप्या मेदिनीं पृथिवीं विदधे कृतवान् । कीदृशः ? विरिरसुः निवर्तितुमनाः । कस्मात् ? एनसः पापात् । हि स्फुटं गृहे मेधाऽस्त्यास्तीति गृहमेधी गृहस्थः सुतावधिः सुतोऽवधिः यस्य स सुतावधिर्मत इष्टः । अत्र तात्पर्यं पुत्रमुखमवलोक्य आत्मश्रेयसे यतते गृहमेधी । अर्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥

पणवाः प्रणिनेदुराहता ननृत्तुर्वारविलासिनीजनाः ।

नटगाथकसूतसूनवः पटवः पेटुरुपेत्य मङ्गलम् ॥२२॥

पणवा इति—पणवाः पटहा आहताः ताडिताः सन्तः प्रणिनेदुः व्वनितवन्तः । वारविलासिनीजनाः वेश्याः ननृत्तुः नटन्ति स्म । किं कृत्वा ? उपेत्यागत्य । तथा पटवः पटिष्ठाः सन्तः नटगाथकसूतसूनवः

चिरुद्धं कार्यं दण्डादिके द्वारा वैरं पटता है अतएव उसे प्रिय कर्मोंके द्वारा शान्त कर देना चाहिये । धान्य सूर्यके आतपमें खूब बढ़ता है किन्तु वृक्षकी छायाके द्वारा दब जानेपर उसमें अंकुर ही नहीं फूटते हैं ॥१९॥

यहाँ न तो कोई अपना है और न कोई पराया है । गुणों (संधि-विग्रह-यानादि) के द्वारा ही राजाओंके अपने और विराने बनते हैं । इसलिए तुम इस समस्त पृथ्वीको प्रेमके द्वारा अपने वशमें कर लो ॥२०॥

इस प्रकार शिक्षा देकर आरम्भ परिग्रहसे विरक्त राजाने राज्य-भारको ज्येष्ठ पुत्रके भोग्य कर दिया था । क्योंकि आदर्श व्यक्ति तब तक ही गृहस्थ रहते हैं जबतक पुत्र समर्थ न हो जाय ॥२१॥

मंगलके लिए वजाये गये पटह आदि वाजे जोरसे वजने लगे थे । वेश्याओंके झुंडके-

१ -रुच्छायम् । अत्र “वा तरुमृगादि” [जै० सू० १।४।८८] सूत्रेणैकवद्भावः—प०, द० । २. अर्थान्तरन्यासालङ्कार.—प०, द० । ३. अनुशिष्य द० ।

नटा नर्तनाचार्याः गाथकाः गायकाचार्याः सूताः भागधास्तेपा सन्वः पुत्रास्ते मङ्गलपेटुः पठितवन्तः ।
समुच्चयः ॥ २२ ॥

स पताकमुदात्तनायकं कृतनानारसभावविभ्रमम् ।

प्रतिरङ्कनिविष्टपात्रकं नगरं नाट्यमिवाद्युत्तराम् ॥ २३ ॥

सपताकेति—नगर पत्तनमद्युत्तराम् (अतिशयेन) शुशुभे । कीदृश सत् ? सपताक सध्वजम् । उदात्त-
नायकं महेच्छाधिपम् । पुनः कृतनानारसभावविभ्रमम् रसाः शृङ्गारादयः भावाच्चेतोविकाराः विभ्रमाः कुटिल-
भ्रूमङ्गतयाऽर्द्धावलोकनानि कृता नाना बहुविधा रसभावविभ्रमा यत्र तत्तथोक्तम् । प्रतिरङ्कनिविष्टपात्रक प्रति-
प्राङ्गणस्थापितमङ्गलसद्द्रव्यपरिपूर्णस्थालकम् । किमिव ? नाट्यमिव । कथभूत नाट्यम् ? सपताक सहोक्षितागु-
लिविन्यासेन वर्त्तमानहस्तम् । उदात्तनायक सत्यागवन्नायकम् । प्रतिरङ्कनिविष्टपात्रक प्रतिनृत्यस्थानप्रविष्टनर्त्त-
क्यादि^१ ॥ २३ ॥

श्रवणेषु मृदङ्गनिस्वनाञ्जनतोवाच परस्परं वचः ।

ललनाश्च कपोलघट्टनान्निर्विक्षन्विनिमीलितेक्षणम् ॥ २४ ॥

श्रवणेष्विति—श्रवणेषु कर्णेषु जनता जनसमूहः परस्परमन्योन्य वचः वचनमुवाच उक्तवती । कस्मात्
मृदङ्गनिस्वनात् मृदङ्गशब्दश्रवणात् । ललनाः कामिन्यः निर्विक्षन् निर्गतवत्यः चकारेण समुच्चयोऽवगम्यते ।
तेनायमर्थः प्रविशन्ति स्म चेत्यर्थः । कथं यथा भवति विनिमीलितेक्षणं सङ्कुचितलोचनं कस्मात्कपोलघट्टनादिति
सम्बन्धः । समुच्चयालङ्कृतिः ॥ २४ ॥

भुवि पुष्पपूरि गुल्फकं पटवासोऽपि वितस्तरे दिशः ।

वियतोऽपि तलं वितेनिरे पुरि कालागुरुधूमयष्टयः ॥ २५ ॥

भुवीति—भुवि पृथिव्या पुष्प कुसुम कर्तृ अपूरि पूरयति स्म । किम् ? गुल्फक पादद्युटिका । दिशः
आशाः 'कर्म' पटवासोऽपि 'कर्त्ता' वितस्तरे प्रच्छादयति स्म ? । क्व पुरि नगर्याम् । वियतोऽपि तल 'कर्म'
कालागुरुधूमयष्टयः कालेयकधूमश्रेणयः वितेनिरे विस्तारयन्ति स्म^२ ॥ २५ ॥

अधिरुह्य जनेन पश्यता गृहचैत्यद्भुमशालगोपुरम् ।

परितोऽनवकाशकारणान्नगरीवोपरि तस्थुषी पुरः ॥ २६ ॥

झुंड राजमहलपर आकर नाच रहे थे । नृत्योंके आचार्य नट, गायनाचार्य तथा अभिनया-
चार्योंके कुशल वंशधर आकर मंगलपाठ कर रहे थे ॥२२॥

अयोध्या अथवा हस्तिनापुर नगर नाटकके समान अत्यन्त सुशोभित हो उठा था
क्योंकि पताकाएँ फहरा रही थी, राजा महान् था, विविध रसों, भावनाओं और वेश-
भूषाओंकी वाढ़ आ गयी थी तथा प्रत्येक अँगनमें मंगलपात्र रखे हुए थे । [नाटक भी
पताका (मंगलाचरण) से प्रारम्भ होता है, नायक धीरोदात्त होता है, शृङ्गारादि रस,
स्थायी, व्यभिचारी आदि भावोंकी भरमार रहती है, तथा अभिनेता सज्जागृहमें इकट्ठे
होते हैं] ॥२३॥

नगाड़ोंके नादके कारण नागरिक एक दूसरेके कानमें बातें करते थे । भीड़ तथा कान-
में बात कहनेके कारण नागरिक युवतियोंके भी परस्परमें गाल रगड़ जाते थे । फलतः वे
आँखें झपाये हुए ही भीतर-बाहर आ-जा रही थीं ॥२४॥

नगरीमें विष्टप-कुञ्जोंने पृथ्वीपर फूलोंको विछा दिया था । पटवासोंके कारण समस्त
दिशाएँ व्याप्त हो गयी थी । तथा घर-घरमें ज्वलित कालागुरु धूमके धूँके द्वारा आकाश-
तलमें भी चँदोवो-सा वँधा लगता था ॥२५॥

अधिरुह्येति—अनवकागकारणात् पुरः नगर्या उपरि नगरी तस्थुषीव स्थितवतीव । अत्र बभूवेति क्रियाऽध्याहार्या । केन ? पश्यताऽवलोकमानेन जनेन । किं कृत्वा ? पूर्वं परितः सामस्त्येन अधिरुह्य । किम् ? गृहचैत्यद्रुमगालगोपुर मन्दिरदेवकुलवृक्षप्राकारतोरणद्वारम् । अत्र समाहारापेक्षयैकत्वम् ॥ २६ ॥

अभिषेकजलप्लवेन सा वसुधा दीर्घमुदश्वसीत्तदा ।

नवसङ्गमधर्मवारिणा स्नपिताङ्गाऽभिनवा वधूरिव ॥ २७ ॥

अभिषेकेति—तदा तस्मिन् काले अभिषेकजलप्लवेन राज्यपदाभिषेकवारिणा कृत्वा सा वसुधा पृथ्वी दीर्घं बहुतरकालम् उदश्वसीदुच्छ्वसितवती । केव अभिनवा सभवद्यौवनभरा वधूरिव । कथम्भूता सती ? नव-सङ्गमधर्मवारिणा नूतनसयोगस्वेदजलेन स्नापिताङ्गाऽभिषिक्तशरीरा ॥ २७ ॥

कमला च दलान्तरस्रवज्जलविन्दूज्ज्वललम्बमौक्तिकम् ।

कमलातपवारणं तदा शशिशुभ्रं विभरांभूव तत् ॥ २८ ॥

कमलेति—तदा तस्मिन् काले कमला लक्ष्मीः कमलातपवारणं कमलच्छत्रं विभराम्बभूव धृतवती । क्रीदृग दलान्तरस्रवज्जलविन्दूज्ज्वललम्बमौक्तिकम् । दलान्तरेभ्यः पत्रान्तरालेभ्यः स्रवन्तश्च ते जलविन्दवश्चेति दलान्तरस्रवज्जलविन्दवः १ तद्बहुज्ज्वलानि लम्बानि मौक्तिकानि यस्य तत् । पुनः शशिशुभ्रमिन्दुधवलम् ॥ २८ ॥

हरिविष्टरमध्यमास्थितः प्रचलञ्चामरचारुसंहतिः ।

स जिगाय समुद्रवीचिभिः खलु वेलाचलमाहतं युवा ॥ २९ ॥

हरीति—स युवा रामः युधिष्ठिरश्च खलु निश्चयेन समुद्रवीचिभिः जलधिकल्लोलैराहत ताडित वेला-चल जिगाय जितवान् । कथम्भूतः सन् ? हरिविष्टरमव्य सिंहासनमध्यमास्थितः उपविष्टः । पुनः प्रचलञ्चामर-चारुसंहतिः प्रचलन्ती चामराणाञ्चावीं मनोज्ञा सहतिः श्रेणी यस्यासौ ॥ २९ ॥

उपकर्ष्य तथा नरेश्वरं पितरि प्रागपि कोपधूमिते ।

हृदये द्विषतां समुत्थितः प्रलयज्वाल इवानलोऽधिकः ॥ ३० ॥

उपकर्ष्येति—द्विषता शत्रूणां सम्बन्धित्वेन तथा तेनैव प्रकारेण हृदयेऽधिकः प्रचुरोऽनलोऽग्निः समु-त्थितः उत्पन्नः । क इव ? प्रलयज्वाल इव प्रलयानल इव । किं कृत्वा ? पूर्वं नरेश्वर राम युधिष्ठिरञ्चोपकर्ष्य

भवन, देवालय, वृक्ष, प्राकार तथा तोरण-द्वारके ऊपर चढ़कर जब लोग चारों ओर दृष्टि डालते थे तो ऐसा प्रतीत होता था कि स्थानकी कमीके कारण नगरीके ऊपर दूसरी नगरी-सी बस गयी है ॥२६॥

राज्याभिषेकके जलके प्रवाहके द्वारा वह कोशल अथवा कुरुक्षेत्रकी भूमि उस समय हर्षके रोमाञ्च और पसीनेसे अभिभूत होकर नूतन वधूके समान लगती थी । क्योंकि प्रथम संयोगमें आये पसीनेसे वह भी लथपथ रहती है ॥२७॥

लक्ष्मी स्वयमेव चन्द्रमाके समान श्वेत कमलके छत्रको लेकर खड़ी हुई थी । जिसकी पंखुड़ियोंके बीचसे टपकती हुई पानीकी बूँदें ही लटकते हुए मोतियोंकी छटाको प्राप्त हो रही थी ॥२८॥

सिंहासनके मध्यमे विराजमान और दुरते हुए चमरोकी पंक्तिसे शोभायमान उस युवक राम अथवा युधिष्ठिर राजाने समुद्रकी लहरोसे ताडित तीरस्थ पर्वतको ही जीत लिया था ॥२९॥

पूर्वोक्त प्रकारसे राम अथवा युधिष्ठिरके राज्याभिषेकको सुनकर इनके पिता दशरथ

श्रुत्वा । कथम्भूते हृदये प्रागपि पूर्वमपि कोपधूमिते । क्व पितरि दशरथे पाण्डुनृपे च । अत्र तात्पर्यं रामस्य युधिष्ठिरस्य च राज्यपट्टाभिपेक श्रुत्वा द्विपता हृदयानि “क्व यामः किं कुर्मः” इति चिन्ताभरनिर्भराणि बभूवुः । उपमालङ्कारः ॥ ३० ॥

स नवाजिषु लब्धविक्रमः कृतरूढिर्न गजेषु दन्तिषु ।

निजघान तथापि विद्विषं सहसा पत्तिचयेन वर्जितः ॥३१॥

स इति—वाजिपञ्चेषु न लब्धविक्रमः गजेषु दन्तिषु । दन्तिष्विति विशेषणेन माणिक्यदण्डसमुद्भवाना हस्तिना ग्रहण न तु मरुवद्वीपसमुद्भवाना दन्तरहितानामिति विशेषण सार्थकम् । तेषु तथाभूतेषु गजेषु न कृतरूढिः । पत्तिचयेन पदातिसमूहेन वर्जितः परित्यक्त इति विशेषणेन विशिष्टः सन् सहसा शीघ्र तथापि स कुमारः विद्विष निजघान हतवानिति विरुद्ध परिह्रियते । नवाश्च ता आजयश्च नवाजयः तासु नवाजिषु नूतन-सङ्ग्रामेषु लब्धविक्रमः नगजेषु गिरिसमुद्भवेषु दन्तिषु हस्तिषु कृतरूढिः अभ्यस्तावरोहणः आपत्तिचयेन वर्जितः इति विशेषणत्रयेण युक्तस्तथापि सहसा स रामः युधिष्ठिरश्च विद्विष निजघानेति । विरोधाभासः ॥३१॥

अजरोऽवनिवृत्तचेष्टितस्ततपङ्कोद्भवविष्टरागतः ।

स पितामहतां च सङ्गतो विधिरप्येकमुखत्वमागमत् ॥३२॥

अजर इति—सः अजरः न विद्यते जरा वार्द्धक्य यस्य स अजरः तरुणः कुमारः सङ्गतः प्राप्तः का पितामहता प्रजापतित्वम् । कथम्भूतः सन् ? अवनिवृत्तचेष्टितः अवनौ धराया वृत्तम्प्रवृत्तचेष्टितमात्रा यस्य सः । पुनः ततपङ्कोद्भवविष्टरागतः तते विस्तीर्णं पङ्कोद्भवे दुर्यशसि विष्टाना प्रविष्टाना रागमिष्टवस्तुषु प्रीति तस्यति श्रय नयतीति क्रिप् स तथोक्तः विस्तीर्णदुर्यशःप्रविष्टरागविनाशकः तथा स पिता दशरथः पाण्डुश्च महता महस्य भावो महता ता महतामुत्सवता च सङ्गतः । कथम्भूतः अजरोऽजे ब्रह्मणि रः शब्दो यस्य सोऽजरोः ब्रह्मैकनिष्ठ-वचनः । पुनः अवनिवृत्तचेष्टितोऽव समन्तानिवृत्त चेष्टित यस्य सः सकलवाह्यवस्तुनिवृत्तव्यापारः । पुनः तत-पङ्कोद्भवविष्टरागतः पङ्कात्पापाद्भ्रवो येषां ते पङ्कोद्भवाः विष्टाश्च ते रागाश्च विष्टरागाः तताश्च ते पङ्कोद्भवविष्ट-रागाश्च ते ततपङ्कोद्भवविष्टरागास्तान् तस्यति श्रय नयतीति क्रिप् स तथोक्तः । विस्तीर्णपापसमुद्भवरागोच्छेदक इत्यर्थः । सोपस्करत्वेन व्याख्यायते—अजरो नित्यत्वात् जगज्ज्येष्ठत्वात् प्राप्ततपोऽतिशयत्वाच्च न जीर्यत्यजरः ।

अथवा पाण्डुके समयसे ही धुँधाती शत्रुताकी अग्नि शत्रु राजाओंके हृदयमें प्रलयकालकी अग्निके समान जोरसे प्रज्वलित हो उठी थी ॥३०॥

उस राजाने न तो अश्वारोही युद्धमें पराक्रम दिखाया था, न बड़े-बड़े दाँतोंवाले हाथियोंके ऊपर चढ़कर हरितयुद्ध किया था और न जिसके साथ पैदल सेना ही थी तथापि उसने अकस्मात् शत्रुओंका विध्वंस कर दिया था ।

नूतन युद्धोंमें (नव-आजिषु) किये गये पराक्रमके लिए ख्यात, पर्वतोंमें उत्पन्न (नगजेषु), उत्तम हाथियोंपर चढ़नेमें दक्ष तथा अनायास ही आपत्ति (सहसा-आपत्ति) को दूर हटानेवाले इस राजाने शत्रुओंका विनाश कर दिया था ॥३१॥

अन्वय—अवनिवृत्तचेष्टितः ततपङ्कोद्भवविष्टरागतः अजरोऽपि स पितामहतां सङ्गतः च विधिरपि एकमुखत्वं आगमत् ।

समस्त पृथ्वीपर शासन चलाते तथा महान् अपकार्योंमें रत लोगोंके विनाश करनेके कारण वह राम अथवा युधिष्ठिर युवक होते हुए भी भले बाबा (पितामह-ब्रह्मा) बन गये थे । [यह हुआ एक विरोध । और जब वह ब्रह्मा हुए तो चतुर्मुख होना चाहिये था वह हुआ नहीं अतएव] ब्रह्मा भी एक मुख हो गये थे । [यह हुआ दूसरा विरोध] क्योंकि ब्रह्मा भी कूटस्थ होनेके कारण वृद्ध नहीं होते हैं, पृथ्वीकी सृष्टिके लिए प्रयत्न करते हैं, विकसित पंकजरूपी आसनपर बैठते हैं, संसारके पिता (गुह) हैं और विष्णु आदि महापुरुषोंकी संगतिमें रहते हैं । परिहार—

पुनरपरिणमनशील इत्यर्थः । अवनिवृत्तचेष्टितः त्रैलोक्यनिर्माणपर्याप्तकृत्यत्वादवगत निवृत्त चेष्टित कार्यान्तरयेनात्मनोऽसौ तयोक्तः । पुनः तत्पद्मोद्भवविष्टरागत, विस्तीर्णपद्मजविष्टरप्राप्तः । लोहविधातृत्वात् पिता जगत्कर्त्तव्यर्थः । विशेषणत्रयगोचरः सन् स लोकविरुद्धात्स्तेषां च महता गत्पुरुषाणां सद्गत, मर्मगादिधिरपि चतुर्मुखत्वात् कथमेकमुखत्वमगमदिति विरोध, परिह्रियते—एकमुखात् नाना सत्यवादमिति । विरोधाभासः ॥३२॥

तमुदीक्ष्य नवोदयस्थितं परितापोऽर्कमिवाभवत्तदा ।

बहुलो भरतस्य भृशुजो निजमातुर्धृतराष्ट्रजन्मनः ॥३३॥

तमिति—तदा तस्मिन्काले त जगद्विरुद्धात् राम नवोदयस्थितगर्कमिव उद्यमित्रीनीध्यावलोक्य बहुल प्रचुर, परितापः सन्तापोऽभवत्प्रजातः । वस्य ? भृशुजः नरपते, भरतस्य कैकेयस्य सम्बन्धित्वेन निजमातुः स्वकीयजनन्या । कथम्भूतायाः ? धृतराष्ट्रजन्मनः राष्ट्रजन्मा यस्य तद्राष्ट्रजन्म धनधान्यादि रण्यदि यत् राष्ट्रजन्म यया तस्या हस्यन्वादिभृतिर्मग पुत्रस्य कथं भवेदिति चेतोवृत्तिगत्या ।

भारतीयः—त युधिष्ठिर नवोदयस्थितगर्कमिवोदी य तदा राज्यपदाभिषेककाले भृशुज, नरेन्द्रस्य धृतराष्ट्रजन्मनः दुर्योधनस्य परितापो अभवत् बभूव । कथमभूत्तस्य बहुलोभरतस्य प्रचुराभिलाषगन्तस्य निजमातुः निजस्य स्वकीयस्य माता निधायकोऽथवा निजत्यात्मनो माता निधायकोऽसौ निजमाता तस्य आत्मान स्वकीयञ्च निश्चेतुकामत्येत्यर्थः । द्रोणालदार ॥३३॥

न विपादितया यदागमत्फलसिद्धिं सुलभापसौ तदा ।

प्रतिपद्य भुवः पतिंवरं कृतकान्नं रमणं त्वयाचत ॥३४॥

नेति—यदा यस्मिन्कालेऽसौ कैकेयी सुलभा सुप्रापा फलसिद्धिं नागमत् न गृहीतवती । कया कृत्वा ? विपादितया विपादिनो भावेन । तस्मिन्काले फलसिद्धिं प्रतिपद्यात्तद्व्यय पुनः भुवः पतिं पृथिवीनाथ रमण वल्गुमसौ कैकेयी अयाचत प्रार्थयामास । कम् ? वर वरप्रदानम् । त्वम् ? यया भवति कृतकान्नं कृत क जल ययोस्ते कृतके कृतकेऽक्षिणी यस्मिन्कर्मणि तत्कृतकान्नं कृताभुजन्लोचनमित्यादि ।

अन्वय—अज रं अव-निवृत्तचेष्टितं तत्पद्मोद्भवविष्टरागत-त पिता-माता मंगत, च विधिः एकमुखत्व आगमत् ।

परमात्माकी स्तुतिमें लीन, सब ओरसे इन्द्रियोके दयापारोक्षा संकोचकर्ता, अनादि पापोंकी परस्परसे उत्पन्न विशाल मोहका चिनाशक, पिताके आनन्दका प्रशस्त निमित्त और निर्माणका कर्ता वह राम अथवा युधिष्ठिर सत्य वचन दोहनके लिए कष्टिदत्त था ॥३-॥

अन्वय—तदा अर्कमिव नवोदयस्थितं त उदीक्ष्य भृशुज भरतस्य धृतराष्ट्रजन्मनः निजमातुः बहुलो परितापोऽभवत् ।

राज्याभिषेकके समय सूर्यके समान नूतन तेजयुक्त रामको देसकर राजकी सम्पत्ति-पर मुग्धचित्त राजा, भरतकी अपनी माता कैकेयीको अत्यधिक मनस्ताप हुआ था ।

अन्वय— बहु-लोभरतस्य, निजमातुः धृतराष्ट्रजन्मनः भृशुज, परितापोऽभवत् ।

राज्याभिषेकके समय नवीन उदित सूर्यके समान प्रतापी युधिष्ठिरको देसकर अत्यन्त लोभी तथा विपयासक्त, अपनेको युधिष्ठिर सदृश माननेवाले, धृतराष्ट्रसे उत्पन्न कौरव राजाओंको भीषण मत्सर हुआ था ॥३३॥

अन्वय—यदा विपादितया सुलभां फलसिद्धिम् असौ न अगमत् तदा भुवः पतिं प्रतिपद्य कृतकाक्ष तु रमण वरं अयाचत ।

जब महारानी कैकेयी शोक, चिलाप आदिके द्वारा अपने परमप्रिय कार्यको न करा सकी तब उन्होंने पृथ्वीपति राजा दशरथके पास जाकर आँसुमें बनावटी आँसू भरके अनुरक्त पतिसे वर माँगा था ।

भारतीयः—यदा यस्मिन्कालेऽसौ दुर्योधनः सुलभा फलसिद्धिं नागमत् न गृहीतवान् । कया ? विषादितया विपमादियेषा ते विषादयः पदार्थाः तेषा भावः विषादिता तया विपतृणदारुलाक्षाजलानल-प्रपञ्चेनेत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले फलसिद्धिं प्रतिपद्य स्वीकृत्य तु पुनः भुवः पति युधिष्ठिरं दुर्योधनोऽप्याचत । कम् ? वर रमण सारिद्युतम् । कथम्भूतम् ? कृतकाक्ष कृतकौ कृत्रिमौ अक्षौ पाशकौ यत्र तत्कृतकाक्ष कृत्रि-मपाशकमित्यर्थः । श्लेषालङ्कारः ॥ ३४ ॥

सकलत्रमुपेक्ष्य सत्कुलं किल कैकेयमकार्यकारणा ।

ननु चेत्यनिरूप्य कैतवं मतिमत्तैकजयेऽकरोत्प्रभुः ॥३५॥

सकलत्रमिति—कलत्रं भार्या तथा सत्कुलं निर्लाञ्छनान्वयं कैकेयं पुत्रञ्च भरताह्वयमुपेक्ष्यावधीर्यं । कथमिति ? किल लोकोक्तौ परस्मार्थतो वा । नन्वहो अकार्यकारणा अकार्यकारिका कैकेयीति मत्वा कैतवं कुटिलस्वभावमनिरूप्याविचार्य स प्रभुः दशरथोऽक्षैकजय इन्द्रियैकपराभवे मति बुद्धिमकरोत् कृतवानिति सम्बन्धः । अत्र तात्पर्यं राम सम्बोध्य कैकेय्या वचनात् स्वप्रतिज्ञामङ्गभयात् भरताय राज्यं दत्त्वा ससारसा-गरोत्तरणैकतरां वैतराणी दीक्षामङ्गीचकार ।

भारतीयः पक्षः—स प्रभुः युधिष्ठिरः अक्षैकजये पाशकैकजये मतिमकरोत् । किं कृत्वा ? पूर्वमुपेक्ष्य किं कुलं कथम्भूतं सत् समीचीनम् । पुनः कथम्भूतम् ? सकलत्रं सकलान् स्वपरवर्गीयान् त्रायते पाल्यतीति सकलत्रम् । किं कृत्वा ? पूर्वं पुनः अनिरूप्य अपरिज्ञाय च । कम् ? कृतवानामय व्यवहारः कैतवः तं कैतवं द्यूतकारव्यवहारम् । कथमिति ? किल । ननु अहो का एकाऽसाधारण्यमकार्यकारणेति । श्लेषः ॥३५॥

स परेण तदा जितां महीं लघुं मुक्त्वा सहसादरोदरैः ।

स्वगुरुस्थितिभङ्गभीरुकः प्रययौ भ्रातृबलेन काननम् ॥३६॥

स इति—स रामः भ्रातृबलेन बान्धवसामर्थ्येन काननं कान्तारं प्रययौ गन्तुं प्रारब्धवान् । कथम्भूतः ? स्वगुरुस्थितिभङ्गभीरुकः आत्मीयजनकस्थितिभङ्गनभीरुकः । पुनः सादरः सोद्यमः । कथम् ? तदा

अन्वय—...विषादितया कृतक-अक्षं वरं रमणं अयाचत ।

जब दुर्योधन विषप्रयोग, लाक्षागृह-प्रवेश आदि उपायोके द्वारा अपने परम आदर्श-को सफल न कर सका तब उसने युधिष्ठिर महाराजके पास जाकर जाली पाशोंसे उत्तम द्यूत (जुआ) क्रीड़ाके लिए प्रस्ताव किया था ॥ ३४ ॥

अन्वय—सत्कुलं उपेक्ष्य कैकेयं कलत्रं किल अकार्यकारणा च कैतवं अनिरूप्य स प्रभुः ननु अक्षैकजये मतिम् अकरोत् ।

अपने दोनों श्रेष्ठ कुलोंकी उपेक्षा करके कैकेयकी पुत्री कैकेयी रानी निश्चित ही अकार्य कर रही है अतः स्त्री-सुलभ कुटिलताका विचार न करके राजा दशरथने केवल इन्द्रियोंके जीतने (तपस्या) का संकल्प किया था यही आश्चर्य है ।

अन्वय—प्रभुः सकलत्रं सत्कुलं उपेक्ष्य, ननु कैतवं अनिरूप्य अक्षैकजये मतिमकरोत् इयं का एका अकार्यकारणा किल ।

खेद है कि धर्मराजने अपने समीचीन महान् कुल तथा पटरानीकी भी उपेक्षा करके और दुर्योधनके धूर्ततापूर्ण व्यवहारको दृष्टिमें न रखकर पाशोंके द्वारा कौरवोंको जीतनेका विचार किया था । यह अकेला ही कितना बड़ा पापकर्म था ॥ ३५ ॥

अन्वय—तदा परेण अजितां महीं अदरैः सह लघुं मुक्त्वा स्वगुरुस्थितिभङ्गभीरुकः सादरः सः भ्रातृबलेन काननं प्रययौ ।

दशरथके विरक्त होनेपर अत्यन्त विनम्र तथा अपने पिता-द्वारा दत्त वचनके भंगसे भयभीत वह रामचन्द्रजी अबतक शत्रुओंके लिए अजेय कोशलके राज्य तथा निर्भय भटपूर्ण सेनाको तुरन्त छोड़कर भाईके साथ वनको चले गये थे ।

तस्मिन्काले । किं कृत्वा ? पूर्वं मुक्त्वा परित्यज्य । का महीं पृथिवीम् । कथम् ? सह सार्द्धम् । कैः ? अदरैः न दरः भय विद्यते येषां तेऽदरा अभयास्तैः अदरैर्निर्भयैर्भटैः । कथम् ? लघु शीघ्रम् । कथम्भूता महीम् ? अजितामनभिभूताम् । केन ? परेण शत्रुणेति ।

भारतीयः—तदा तस्मिन्काले स युधिष्ठिरः भ्रातृबलेन काननं प्रययौ लघु शीघ्रम् । कथम्भूताम् ? स्वगुरुस्थितिभङ्गभीरुकः स्वस्यात्मनः गुर्वी या स्थितिस्तस्याः भङ्गे भीरुकः । किं कृत्वा ? पूर्वं मुक्त्वा । काम् ? महीम् । कथम् ? सहसा शीघ्रम् । कथम्भूताम् ? परेण दुर्योधनेन दरोदरैः पाण्डुकैर्जिताम् ॥ ३६ ॥

स निवर्त्य समन्वितान् नृपांस्तलवर्गान्सचिवान्पुरोधसः ।

स्थितवान्पथि सीतयाच्युतो गहने द्रौपदिकानुजान्वितः ॥३७॥

स इति—स रामः गहने वनेऽद्रौ पर्वते च स्थितवान् । कथम्भूतः अच्युतोऽपरित्यक्तः युक्त इत्यर्थः । कया ? सीतया जानक्या । पुनः ? पदिकानुजान्वितः पदाभ्यां चरतीति पदिकः स चासाधनुजश्च तेनान्वितो युक्तोऽनुचरलक्ष्मणान्वित इत्यर्थः । किं कृत्वा ? पूर्वं निवर्त्य पश्चात् प्रस्थाप्य । कान् ? नृपान् । नरेन्द्रान् तलवर्गान् तलवरनियोगीतुरगसाधनि (-ऋगजसाधनि)-कादीन्, तथा सचिवान्सात्यान् पुरोधसः पुरोहितान् । एतान्कथम्भूतान् ? समन्वितान् अनुव्रजितुमागतान् ।

भारतीयः—स युधिष्ठिरः स्थितवान् । क्व ? गहने । कीदृशः सन् ? सीतया भूम्या च्युतः परित्यक्तः । पुनः ? द्रौपदिकानुजान्वितः द्रौपदिका द्रौपदी द्रुपदतनया अनुजा भीमादयस्तैर्युतः । किं कृत्वा ? पथि मार्गे समन्वितान् नृपादीन्निवर्त्य । श्लेषालङ्कारः ॥ ३७ ॥

अपि यस्य जगाम मुद्रया सकलो वारिनिधिः समुद्रताम् ।

हृदि पश्यत संसृतेः स्थितिं स नरेन्द्रोऽपि पदातिताङ्गतः ॥३८॥

अपीति—यस्य रामस्य युधिष्ठिरस्य च मुद्रया सकलोऽपि वारिनिधिः समुद्रता मुद्रया सह वर्त्तत इति समुद्रः तस्य भावः तत्ता ता मुद्रायुक्तिमत्त्व जगाम ययौ । संसृतेः संसारस्य स्थितिं हृदि हृदये पश्यत । स पूर्वोक्तः नरेन्द्रोऽपि पदातिता पदाभ्यामतति पदातिस्तस्य भाव पदिकत्व गत इति ॥ ३८ ॥

अन्वय—तदा दरोदरैः परेण सहसा जितां महीं लघु मुक्त्वा स्वगुरुस्थितिभङ्गभीरुकः स भ्रातृबलेन काननं प्रययौ ।

द्युतके पाशोंसे शत्रुके द्वारा अकस्मात् जीते गये हस्तिनापुरके विशाल राज्यको तुरन्त छोड़कर वह धर्मराज युधिष्ठिर केवल भाइयोंके भरोसे ही वनवासमें चले गये थे क्योंकि उन्हे इस बातका भय था कि कहीं इनकी महान् सत्यनिष्ठाका उल्लंघन न हो जाय ॥ ३६ ॥

अन्वय—समन्वितान् नृपान्, तलवर्गान्, सचिवान् पुरोधसः पथि निवर्त्य सीतयाच्युतः पदिकानुजान्वितः स गहने-अद्रौ स्थितवान् ।

साथ चलनेके लिए आये राजाओ, अश्वारोहियों-गजारूढ़ों, मंत्रियों तथा पुरोहितोंको थोड़े रास्तेसे ही वापस करके सीताको साथ लिये पैदल चलते छोटे भाई लक्ष्मणको ही अनुगामी रूपसे लिये वह राम गहनवन अथवा पर्वतोंपर रहने लगे थे ।

अन्वय—पथि समन्वितान् निवर्त्य सीतयाच्युतः द्रौपदिकानुजान्वितः स गहने स्थितवान् ।

वनवासके मार्गमें आकर मिलनेवाले मित्रराजाओं, सेनापतियों, मंत्रियों तथा पुरोहित आदिको घर लौट जानेके लिए कहकर राज्यके द्वारा परित्यक्त वह धर्मराज द्रौपदी तथा भीम आदि छोटे भाइयोंके साथ वनमें वास करने लगे थे ॥३७॥

जिसकी राजमुद्राके द्वारा शत्रुओंके समस्त वैभवपर मुद्रा लगायी गयी थी अथवा समस्त सागर भी जिसके राज-चिह्नसे अंकित थे वह राजराजेश्वर भी पदाति—(पैदल चलनेवाला) हो गया था । संसारकी वास्तविकतापर मनमें विचार तो कीजिये ॥३८॥

अपि चीरिकाया द्विषोऽभवन्ननु चामीकरदाश्च्युतौजसः ।

कुसुमैरपि यस्य पीडना शयने शार्करमध्यशेत सः ॥३९॥

अपीति—नन्वहो यस्य सम्बन्धित्वेन चीरिकाया लेखेनापि द्विषः शत्रवश्च्युतौजसो नष्टबला भूत्वा चामीकरदा हिरण्यप्रदा अभवन् सजाताः । अथवा चकारः समुच्चये । अमी द्विषश्च्युतौजसः करदाश्चाभवन् । यस्य च कुसुमैः पुष्पैरपि शयने पीडना पीडाऽभवत् स रामो युधिष्ठिरश्च शार्करं शर्करावन्तं प्रदेशमध्यशेत आश्रित्य सुप्तवान् ॥ ३९ ॥

घनसारसुगन्धयाचितं हृदयज्ञैश्चपकेऽम्बु पायितः ।

स विमृग्य वनेष्वनापिवानटनीखातसमुत्थितं पपौ ॥४०॥

घनसारेति—यः पूर्वं हृदयज्ञैः पुरुषैः चपके रत्नमयकचोलके घनसारसुगन्धि कर्पूरवासितमयाचितम-
प्रार्थितमम्बु पानीय पायितः । स वनेषु विमृग्यावलोक्यानापिवानलब्धवान्सन् अटनीखातसमुत्थितं धनुरग्रप्र-
देशोल्लिखितनिर्गतं जल पपौ आस्वादितवान् ॥ ४० ॥

कुलजं शमिनं बहुश्रुतं स्थिरसत्त्वं ध्रुवयुद्धमूर्जितम् ।

यदि तादृशमप्यपैति तन्न खलु श्रीः श्रिय एव तादृशी ॥४१॥

कुलजमिति—कुलजमन्वयोत्पन्न शमिनमुपशमवन्तं बहुश्रुतं प्रचुरशास्त्रवन्त स्थिरसत्त्वं ध्रुववलं ध्रुवयुद्धं
स्थिरसग्राममूर्जितं बलिष्ठ तादृशमपि श्रीर्लक्ष्मीर्यदि चेत् यस्मात्कारणात् अपैति खलु परित्यजति तत्तस्मात्कारणात्
श्रीरेव तादृशी न श्रियः । भाग्यवन्तं श्रयति सेवत इति श्रीः तस्याः श्रियः । अत्र तात्पर्यं यदि भाग्यवन्त पुरुषं
त्यजति श्रीस्तदा यथोक्तनिरुक्तिमत्याः श्रियः समा न भवतीति ॥ ४१ ॥

क्रमशोऽतिजगाम नर्मदां स दुरन्तां जलधीरितोद्यमाम् ।

अवधीरणयाऽतिलङ्घिनीं स्वलितप्रायगतिं प्रियामिव ॥४२॥

क्रमश इति—दुरन्तामलब्धमध्या जलधीरितोद्यमा जलधौ समुद्र ईरितः प्रेरितः उद्यमो यथा सा तां
समुद्रप्रेरितोद्यमाम् अवधीरणयाऽवहेल्याऽतिलङ्घिनीमतिदूरगमनशीला स्वलितप्रायगतिं स्वलितप्राया स्वलित-
सदृशी गतिर्यस्यास्तामिति विशेषणचतुष्टयगोचरा नर्मदा लोकप्रसिद्धा नदी स रामो युधिष्ठिरश्च क्रमशः क्रमेण
कृत्वा अतिजगास अतिक्रान्तवान् । उपमार्थः प्रदर्श्यते—कामिव प्रियामिव यथा कश्चिन्नरो नारीमवधीरणया अव-
नयाऽतिक्रामति । कथम्भूताम् ? नर्मदा नर्म वर्कर ददातीति ताम् । पुनः जलधीरितोद्यमा जले जडे मूर्खविषये

जिस राम अथवा युधिष्ठिरके लेख मात्रसे शत्रुओंका तेज गल जाता था तथा वे
शत्रुलोग सोनेकी भेंट अथवा कर देने लगते थे । शय्यापर फूल भी जिसको चुभते थे वही
अब बालूपर सोते थे ॥३९॥

जिन्हें पहिले विना माँगे ही मनकी बात समझनेवाले परिचारक चन्दन आदिसे सुग-
न्धित जलको रत्नोंके पात्रोंसे पिलाते थे उन्हें ही आज वनमें खोजनेपर भी पानी नहीं मिलता
था, धनुषके कोनेसे बालूमें गड़ढा करके वे पानी पीते थे ॥४०॥

वैसे कुलीन, मन्दकषार्थी, प्रतिष्ठित, बलशाली, अनेक शास्त्रोंके पण्डित, युद्धके निश्चित
विजेता तथा मनस्वी व्यक्तिको भी यदि लक्ष्मी छोड़ देती है तो वह श्री (कान्ति) नहीं है
अपितु ऐसी सम्पत्तिको श्रिय (भाग्यवानका सहारा लेनेवाली) ही कहना ठीक होगा ॥४१॥

कष्टसे अवगाहन योग्य, समुद्रकी दिशामें बहती हुई, असावधान होते ही वहा ले
जानेवाली तथा पत्थरोंके कारण टकराती या नीची-ऊँची बहती हुई अतएव प्रियाके समान
नर्मदा नदीको क्रमशः वह राम अथवा युधिष्ठिर पार कर गये थे [परिहासशील, कुकर्मरत,

धिया बुद्ध्या कृत्वा ईरितः प्रेरित उद्यमो यया सा ताम्, अथ जलेन जडेन धिया कृत्वा ईरितः उद्यमो यस्यास्ता जडबुद्धिप्रेरितोद्यमाम् । पुनः अतिलङ्घिनीमतिःकमण्णीला पुनः स्वल्पितप्रायगति मन्दमन्दगमनाम् ॥ ४२ ॥

अनुकूलफलासु भूभुजा पथि शोकापनुदासु विश्रमम् ।

व्यपदिश्य दरीष्ववस्थितं तनयानां वसतिष्विव क्षणम् ॥४३॥

अनुकूलेति—पथि मार्गे भूभुजा रामेण युधिष्ठिरेण च दरीषु कन्दरासु अवस्थितम् । किं कृत्वा ? पूर्वं विश्रम व्यपदिश्य विश्रमितुमुद्दिश्य । कथम् ? क्षणं मुहूर्त्तमेकम् । किं विशिष्टासु दरीषु ? अनुकूलफलासु कूलमनु अनुकूलं तटं तटं प्रति फलान्याम्रादीनि यासु ताः अनुकूलफलास्तासु । पुनः ? शोकापनुदासु चेतो-ग्लानिस्फोटिकासु । कास्विव ? तनयानां पुत्राणां पुत्रीणां वा अनुकूलफलास्वनायासलभ्यफलासु तथा शोकापनु-दासु वसतिष्विव । उत्प्रेयालङ्कारः ॥ ४३ ॥

नृपतिं तमवेक्ष्य तापसाः कृपयाऽर्द्रं हृदयेऽश्रु तत्यजुः ।

भुवि कः किल कर्कशाशयो महतामुत्सहते विपत्तिषु ॥ ४४ ॥

नृपतिमिति—त राम युधिष्ठिरञ्च नृपतिं नरेश्वरमवेक्ष्य अवलोक्य तापसाः तपस्विनः अश्रु वाष्पजलं तत्यजुः परित्यक्तवन्तः । कः ? हृदये चेतसि । कथम्भूते ? आर्द्रं द्रवीभूते । कया ? कृपया करुणया । किल-लोकोक्तौ भुवि पृथिव्या कः पुमान् कर्कशाशयः निष्ठुरचेताः भूत्वा महतां सत्पुरुषाणां सम्बन्धित्वेन विपत्तिषु आपन्नमित्तमुत्सहते सोद्यमो जायते । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

सरितः सरितो नगान्नगानवतीर्णः स बहूपकारकः ।

विषयान्विषयानपेक्षितां वशवर्तीव गतो न्यशामयत् ॥ ४५ ॥

सरित इति—स रामः युधिष्ठिरश्च विषयान् विषयान् देशान् देशान् न्यशामयत् ददर्श । कथम्भूतः ? सरितः सरितो नदीः नदीस्तथा नगान्नगान् पर्वतान् पर्वतान् अवतीर्णः उल्लङ्घितवान् । कथम्भूतः ? स बहूपकारकः बहूनां समस्तानां राजानुपकारो यस्मात् सः, अस्यायमर्थः स्थाने स्थाने समस्तानामवनीश्वराणां-मुपकारित्वेन आनुपङ्गिकी कथानुसम्बन्धनीयेति । कथम्भूतान् ? विषयानपेक्षितान् भिलपितान् । क इव ? वशवर्तीव यतिरिव । कथम्भूतः ? विषयानपेक्षिता गतः विषयान् स्वग्वनिताचन्दनादीन् न पेषत इत्येव शीलः विषयानपेक्षी तस्य भावस्तत्ता ता जितेन्द्रियत्व गतः प्राप्तः ॥ ४५ ॥

निगमान्निनदैः शिखण्डिनां सुभगान्धैनुकहुड्कृतैरपि ।

स ददर्श वनस्य गोचरान् कृकवाकूत्पतनक्षमान् नृपः ॥४६॥

मूर्खतापूर्णं कार्यं करनेवाली, अवज्ञा करनेमें रत तथा करीब-करीब भ्रष्टाचारको प्राप्त प्रियाको भी लोग सहज ही छोड़ देते हैं] ॥४२॥

अभीष्ट फलादिसे व्याप्त तथा मार्गकी थकानको दूर करनेमें समर्थ अतएव अपने पुत्रोंके मकानोंके सदृश सुखद गुफाओंमें राम या युधिष्ठिरके द्वारा विश्राम किया गया था ॥४३॥

राजा राम अथवा युधिष्ठिरको देखकर तपस्वियोंके भी हृदय द्रुत हो जाते थे और वे आँसू बहा देते थे । संसारमें कौन ऐसा कठोर हृदय है जो पुण्यात्मा पुरुषोंकी विपत्ति देखकर प्रफुल्लित होता हो ॥४४॥

राज्य (इन्द्रियोंके भोग) के विषयमें उदासीन भावके धारक तथा अनेक लोगोंके उपकारक अतएव इन्द्रियजेता यतिके समान वे राम अथवा युधिष्ठिर एक नदीसे दूसरी नदी तक अथवा एक पर्वतसे दूसरे पर्वततक भूमि पार करते हुए देशोंको देखते चले जाते थे ॥४५॥

१. अत्र पादान्तत्वात्तकारस्यानुस्वारश्चिन्त्यः । ५०, ६० पुस्तकयोस्तु विषयानपेक्षितां गतः इत्येव नृप-यतिपक्षयोर्वाजितः । २. उपमालङ्कारः—५०, ६० ।

निगमानिति—स रामः युधिष्ठिरश्च निगमान् भक्तग्रामान् ददर्श दृष्टवान् । कथम्भूतान् ? शिखण्डिना मयूराणां निन्दैः शब्दैः तथा धेनुकहुङ्कृतैरपि धेनुकदम्बहम्भारवैः सुभगान् मनोहरान् । पुनः कथम्भूतान् ? वनस्य गोचरान् विषयान् । पुनः कृकवाकूत्पतनक्षमान् 'कुककुटोत्पातयोग्यान् । समुच्चयः ॥ ४६ ॥

स विषाणविधूतरोधसं सहसापस्क्रिमाणमैक्षत ।

शिरसि स्थितपङ्कमिच्छया प्रधनस्येव भटं गवां पतिम् ॥४७॥

स इति—स रामः युधिष्ठिरश्च गवा पति वृषभमैक्षत ददर्श । कथम्भूत विषाणविधूतरोधसं शृङ्गो-
त्क्षिप्ततटम् । पुनः शिरसि स्थितपङ्कम् मूर्ध्निस्थितकर्दमम् । पुनः । प्रधनस्य रणस्य इच्छया वाञ्छया सहसा-
पस्क्रिमाणमग्रचरणेन भूमिसुल्लिखन्तम् । कमिव ? भटमिव वीरमिव^१ ॥ ४७ ॥

तृणकौतुककङ्कणोचितां विलुलोके स विवृत्य गोपिकाम् ।

स्तनभारनतां प्रजापतेः श्रममस्थानगतं विचिन्तयन् ॥४८॥

तृणेति—स नृपः रामो युधिष्ठिरश्च गोपिका गोपभार्या विलुलोकेऽपश्यत् । किं कृत्वा ? विवृत्य पूर्वं
परावृत्य । किं कुर्वन् ? प्रजापतेर्विधातुरस्थानगतमयोग्यपदवीमायान्त श्रम विचिन्तयन् चिन्ताविषयं नयन् ।
कीदृशीम् ? तृणकौतुककङ्कणोचिताम् , पुनः स्तनभारनता कुचभारनमामिति ॥ ४८ ॥

अमुनाभिशापन्धनं रुदन्नभिधावन्पृथुकोऽभिसादयन् ।

बुबुधे पथि सस्यमापतन्नववर्णीव दुरीहितं तपः ॥४९॥

अमुनेति—अमुना रामेण युधिष्ठिरेण च कर्त्रा पृथुकः बालः कर्मतापन्नः पथि मार्गे बुबुधे ज्ञातः ।
किं कुर्वन् ? अभिशापन्नाक्रोशन् । किम् ? धन गोमहिष्यादिकम् पुनः, रुदन्नश्रुविमोचयन् । पुनः ? इतस्ततोऽ-
भिधावन्पलायमानः । पुनः, अभिसादयन् अभ्याजयन् । पुनः, आपतन्नागच्छन् । किम् ? सस्य धान्यम् ।
उपमार्थः प्रदर्शयते । क इव ? नववर्णीव नूतनमुनिरिव, यथा नूतनमुनिः लोकैर्बुध्यते । किं कुर्वन् ? धनम्
अभिशापन् रुदन् अभिधावन्नभिसादयन्नापतन् । किम् ? तपः । कथम्भूतम् ? दुरीहितं दुश्चेष्टितम्^२ ॥ ४९ ॥

मयूरोंकी केकासे तथा गायके बछड़ोंके रंभानेके द्वारा अत्यन्त सुन्दर नागरिकोंके
ग्रामों तथा मुर्गाँके उड़ने और रहने योग्य वन्य प्रदेशोंको राजा राम अथवा युधिष्ठिरने
देखा था ॥४६॥

सीगोंके द्वारा नदी-नालेके किनारेको खोदते हुए तथा शिरपर कीचड़ अथवा मिट्टी-
को लगाये हुए तथा लड़नेकी इच्छासे आगेके खुरोंसे भूमिको कुरेदते हुए अतएव योद्धाके
समान सांडको राजा राम या युधिष्ठिरने देखा था [योद्धा भी हस्तिदन्त शस्त्रके प्रहारसे
शत्रुओंको भगा देता है, अनेक हत्याओंका पाप उसके शिरपर रहता है, युद्धकी कल्पनासे
वह भूमिपर व्यूह आदि लिखता रहता है] ॥४७॥

दूर्वा तथा विवाह सूत्रसे ग्रहण करके कंकड़ आदि आभूषण पहिराने योग्य और
उन्नत स्तनोंके भारसे झुकी ग्वालिनको राम अथवा युधिष्ठिरने मुड़कर देखा था । तथा
उनके मनमें विचार आया था कि सृष्टिकर्त्ताने अस्थानमें इतनी कुशलता क्यों दिखायी ॥४८॥

मार्ग चलते हुए राजा राम अथवा युधिष्ठिर-द्वारा खूब विलपता-चिल्लाता, रोता
हुआ इधर-उधर दौड़ता, अन्नको खाता हुआ तथा गिरता-पड़ता फलतः नये ब्रह्मचारीके
समान कष्टकर तपस्यामें प्रवृत्त बालक देखा गया था [नया ब्रह्मचारी भी बात-वातमें
अभिशाप देता है, खेद या पश्चात्तापमें रोता है, अशान्तिके कारण इधर-उधर आता जाता
है, भोजनपर गिरता है तथा तपस्यामें स्खलित होता है] ॥४९॥

१. 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः' (अमरकोष २।१७) अतएव कुक्कुट इति ।

२. उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः—प०, द० । ३. उपमालङ्कारः—प०, द० ।

इदमेवमनादिगोचरं चिरमुच्चैरितरेतराश्रयम् ।

विषयं वनमप्यनेकशः स सुखं दुःखमिवात्यगान्नुपः ॥५०॥

इदमिति—च नृपः राम. युधिष्ठिरश्च इदमेव विषय देश वनमपि अरण्यञ्च अत्यगादतिचक्राम । कथम् ? अनेकशः बहून्वारान् । कथम्भूत विषय वनञ्च ? अनादिगोचर न आदेशोच्चरो विषयो यस्य सः त त्व । कथम् ? चिर बहुतरकाल यथा भवति अत्यगात् । इतरेतरमाश्रयो यस्मिन् गमनकर्मणि तदितरेतराश्रयम् । पुनर्विषय पुनर्वनमिति कृत्वा अन्योन्याश्रयमिति क्रियाविशेषण यथा कथमुच्चैरतिशयेन । अधुना उपमायः प्रदर्श्यते । सुख दुःखमिव यथाऽतिक्रामति प्राणी तथा सुख यथा सुख तथा दुःखमत्र पूर्वोक्तानि विशेषणानि योज्यानि । उपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

पथि सोऽवरजोऽग्रजं वचः स्फुटमित्यादित वीक्ष्य तादृशम् ।

विदिशं विशता विशां दिशं त्यजता सत्यमलङ्कृतं त्वया ॥५१॥

पथीति—पथि मार्गं स पूर्वोक्तोऽवरजः लक्ष्मणः अग्रजं राम तादृश देशवनान्युल्लङ्घयन्त वीक्ष्यावलोक्य इति वक्ष्यमाणापेक्षया स्फुट प्रव्यक्त यथा भवति वचः वचनमादित उक्तवान् । त्वया भवता सत्यमलङ्कृत भूपितम् । किं कुर्वता सता ? विद्या देशानां विदिश विशता प्रविशता दिश त्यजता ।

भारतीयः—पथि तादृशमग्रज युधिष्ठिर वीक्ष्य स लोकप्रसिद्ध. अवरजो भीमो वाऽर्जुनः इति वक्ष्यमाणं वचः स्फुटमादित उहीतवान् । विद्या देशानां सम्बन्धित्वेन विदिश दिश विगता त्यजता च त्वया सत्यमलङ्कृतमिति ॥ ५१ ॥

स्वकुलं समलङ्कृतं गुणैरुपनीताश्च महापदं जनाः ।

अनुजा विनयेन भूपिता न पराभूतिरितोऽस्ति काचन ॥५२॥

स्वेति—त्वया गुणैरोदार्यादिभिः स्वकुलं समलङ्कृतं सम्यक्प्रकारेण विभूषितम् । जनाः महापद महापदवीमुपनीताः प्रापिताः । अनुजाः भ्रातरः विनयेन भूपिताः इत एभ्यः प्रकारेभ्यः नास्ति काचन परा अन्या भूतिविभूतिरिति ।

भारतीयः—स्वकुलं समलं सलाञ्छन त्वया गुणैः कृतम् । जनाश्च महापदं महतीम् आपद

अनादि कालसे चले आये तथा अनन्त कालतक चलते रहने योग्य यह संसारके सुख और दुःखके इस इतरेतर आश्रय (सुखके बाद दुःख और दुःखके बाद सुख) के समान ही राजा राम अथवा युधिष्ठिर अनेक चार देशसे वनमें और वनसे देशमें होते चले जाते थे ॥५०॥

उक्त प्रकारसे चले जाते ज्येष्ठ भ्राताको देखकर मार्गमें छोटे भाई लक्ष्मण अथवा भीम-अर्जुनने स्पष्ट कहा था कि हे अग्रज, इस प्रकार देशोंकी सीमाओंमें प्रवेश करके तथा उनको छोड़कर आपने इन्हें सचमुच विभूषित ही किया है ॥५१॥

अन्वय—गुणैः स्वकुलं समलङ्कृतं, च जनाः महापदे नीताः अनुजा विनयेन भूपिता. इतः परा काचन भूतिः नास्ति ।

पितृभक्ति आदि गुणोंके द्वारा अपने कुलकी शोभा बढ़ायी है । जनताका पद ऊँचा किया है । छोटे भाइयोंको अनुशासनसे दीक्षित किया है । फलतः संसारमें इससे बड़ी कोई विभूति नहीं है ।

अन्वय—गुणैः स्वकुलं समलं कृतं, च जनाः महा-आपदं नीता, विनयेन अनुजाः भूपि- [शि] ताः इत परा काचन अभूति नास्ति ।

यत्तु पाशोंके द्वारा हे धर्मराज, आपने अपने कुलको दूषित किया है । जनताको

१. उपमालङ्कार.—प०, ३० । २. पृतेपां पद्यानामनुकूलप्रतिकूलार्थत्वात् पक्षद्वयम्, न तु रावव-भारतीयापेक्षयेति ।

विपत्तिमुपनीताः । अनुजाः बान्धवाः विनयेन विगतो नयः विनयः दुर्नयस्तेन भूषिताः भुवि उषिताः तेन कृत्वा इत एभ्यः प्रकारेभ्यः नास्ति काचन पराभूतिरभिभवः अन्येति पदमध्याहार्यम्^१ ॥ ५२ ॥

यदि राजतयाविना नृपाः कृतराज्या इव सानुभावनाः ।

यशसा च युतास्तदेतया बहुचिन्ताहतया किमु श्रिया ॥५३॥

यदीति—यदि राजतया राजभावेन विना कृतराज्या इव नृपाः नरेश्वराः सानुभावना समाहात्म्याः यशसा च युताः भवेयुस्तत् तस्मात् उ अहो किमेतया श्रिया लक्ष्म्या कथम्भूतया बहुचिन्ताहतया बही या चिन्ता तथा हतया नष्टया ।

भारतीयः—यत् यस्मात्कारणात् सानुभावना सानुषु पर्वतनितम्बेषु भावना स्थितिर्येषां ते पर्वतनि-
तम्बस्थितिकाः सन्तः नृपाः कृतराज्या इव भवेयुः । कथम्भूताः ? अविना न विद्यते विना येषां ते अविना युक्ता इत्यर्थः । कया इराजतया इरायाः अजः क्षेपः यस्याऽसाविराजः पृथिवीपरित्यागयुक्तः पुरुष इत्यर्थः । इराजस्य भावः इराजता तथा पृथिवीपरित्यागत्वेनेत्यर्थः । यशसा युताश्च स्युः तत् तस्मात् किमु अहो एतयाऽनया श्रिया । कथम्भूतया ? बहुचिन्ताहतया बहूना स्वपरवर्गीयाणां चिन्ता बहुचिन्ता तथा हतया बहुचिन्ताहतया । श्लेषालङ्कारः ॥ ५३ ॥

चमरा व्यजनेन वीजयन्ति द्विरदास्ते दधते च नित्यसेवाम् ।

शवराः शिविरेषु बद्धगेयाः किमु राज्येन गतेन वा स्थितेन ॥५४॥

चमरेति—शिविरेषु निवेशेषु चमराः चमर्यः व्यजनेन कृत्वा वीजयन्ति । ते प्रसिद्धाः^१ कान्तारसमुद्भवाः द्विरदा हस्तिनः नित्यसेवा अनवरतवलानं च दधते धरन्ति तथा शवराः पुलिन्दाः बद्धगेयाः विरचितगीताः भूत्वा दधते धरन्ति नित्यसेवाम् । एषु प्रकारेषु सत्सु उ अहो किं गतेन वा अथवा स्थितेन राज्येनेति सम्बन्धः ।

भारतीयः—वा उपमार्थे स्थितेन राज्येनेव गतेन राज्येन उ अहो युधिष्ठिर ते तव सम्बन्धित्वेन शिविरेषु वसतिस्थानेषु लक्षितलक्षणानिरूपणात् चमराः पुरुषाः व्यजनेन चामरेण कृत्वा किं वीजयन्ति ? चकारेण समुच्चयार्थो गम्यते । तथा द्विरदाः किं नित्यसेवा दधते ? तथा शवराः गीतेन कृत्वा श सुखं वृण्वते

कौरवोंपर छोड़कर महा विपत्तिमें डाल दिया है और नीतिसे काम न करके हम छोटे भाइयोंको भूमिपर सोनेके लिए बाध्य किया है ॥५२॥

यदि राजाके कार्यादिके विना ही राजाका प्रभाव, माहात्म्य आदि राज्य करनेवालोंके समान हो जाँय और कीर्तिको प्राप्त करले तो अनेक चिन्ताओंसे साबाध इस राज्य-लक्ष्मीसे क्या प्रयोजन है ?

अन्वय—यत् इराजतया विना सानुभावना नृपाः कृतराज्या इव यशसा च युताः तत् बहु-
चिन्ताहतया एतया श्रिया किमु ।

यतः पृथ्वीके राज्यके त्यागसे भूषित अतएव पर्वतोंपर निवास करनेमें प्रसन्न मन त्यागी राजा राज्य करनेवालोंके समान यशके भागी होते हैं अतः अपनों तथा परायों; सभीको चिन्तामें डालनेवाली इस लौकिक सम्पत्तिसे हे धर्मराज ! क्या लाभ है ॥५३॥

चमरी मृग अपनी पूँछोंसे चमर ढोरते हैं । जंगली हाथी प्रतिदिन सवारीकी सेवामें रहते हैं । जहाँ पड़ाव डालते हैं वही भील आदि ग्राम्यगीत गाते हैं । तब राज्यके रहने या चले जानेसे क्या अन्तर हुआ ?

राज्यपदपर रहनेके समान (वा) राज्य खो देनेपर आपको चमरधारी क्या

वृण्वन्तीति श्वराः गायनाः अथवा श्वेन सुखेन त्रियन्ते इति श्वराः सुखिनः बद्धगेयाः सन्तः नित्यसेवा किं दधते ! अपि तु नेति सर्वत्र सम्बन्धः । अत्रैतत्तात्पर्यम्—यथा स्थितेन राज्येन चामरधरादयः सम्भवन्ति तथा न गतेन राज्येनेति । आक्षेपालङ्कारः ॥ ५४ ॥

त्वामभ्युपैतु पुनरभ्युदयाय दीप्ति-

रौत्सुक्यमागतवतीव रविं दिनादौ ।

ध्वान्तं विसर्पति तवानुदयान्नयत्वं

कालेऽभिवृद्धिभभिमानधनञ्जयञ्च ॥५५॥

इति श्री द्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य कृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्येऽरण्य-
वासवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

त्वामिति—हे राम हे युधिष्ठिर च त्वा भवन्त च पुनः दीप्तिः प्रतापलक्षणाऽभ्युपैतु व्यावृत्त्यागच्छतु । कस्मै ? अभ्युदयाय विभवाय । कथम्भूता सती ? औत्सुक्य रामस्य आगतवती । उपमार्थः—इव यथा रवि-
मादित्य दिनादौ दिवसस्य प्रथमारम्भे दीप्तिः पुनरभ्युपैति । कथम्भूता ? औत्सुक्यमागतवती । उत्तरार्द्धे सोप-
स्करतया व्याख्यान विधीयते—तथा तव भवतः सम्बन्धित्वेन अनुदयादभिभवात् ध्वान्तमनीतिलक्षणतमः
विसर्पति सामस्त्येन प्रवर्त्तते । यथा श्वरेणुदयात् ध्वान्तसन्धकारः विसर्पति । अतएव काले समये तथा अभि-
मानधनम् अभिमान एव धनम् अथवा अभिमानश्च धनञ्च अभिमानधन समाहारपेक्षयैकत्वमत्र । जयञ्चेति
कर्म, अभिवृद्धि नय त्व भवान् । यथा रविः अभिमानधनमभि सामस्त्येन मान प्रमाण यस्य तत् अभिमानञ्च
तद्वनञ्चाभिमानधन सप्रमाणकिरणसन्दोहमित्यर्थः । जयञ्च तमस्तोमनिराकरणलक्षणञ्च कर्मद्वयम् अभिवृद्धिं
नयति क काल इति^१ ॥ उपमालङ्कारः ॥ ५५ ॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितमण्डलीडितस्य पद्मर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनयचन्द्रपण्डितस्य
गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्न. शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरीचन्द्रिका-
चकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदीनामदधानायां टीकायां
द्विसंधानकवेर्धनञ्जयस्य कृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये
राघवपाण्डवारण्यगमनवर्णनो नाम
चतुर्थः सर्गः ॥४॥

हवा करते हैं ? हाथी आदिकी प्रतिदिन सवारी प्राप्त होती है क्या ! राजमहलके समान शिविरमें भी क्या गायक गीत सुनाते हैं ? अर्थात् नहीं ॥५४॥

हे राम अथवा युधिष्ठिर लौकिक अभ्युदयके लिए मिलनकी उत्कण्ठासे प्रेरितके समान प्रभुता फिर आपको उसी तरह प्राप्त हो जैसे प्रातःकाल कान्ति 'सूर्यसे मिलती है, आपके वनमें रहनेके कारण कोशल अथवा कुरु देशमें अनीतिरूपी अन्धकार सब ओर छाया है अतएव आप उचित समयपर सर्वथा विकास, आत्मगौरव रूपी धन और अनीतिकी जयकी करें । [सूर्य भी रात्रिमें फैले हुए अन्धकारको पूर्ण विस्तृत किरणोंरूपी सम्पत्तिसे जीतता है और समस्त पदार्थोंकी वृद्धिका कारण होता है] ॥५५॥

निर्दोषविद्याभूषणभूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, पद्मर्कचक्रवर्ती, श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र गुरुके शिष्य देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाकी चातुर्यचन्द्रिकाके चकोर नेमिचन्द्र-द्वारा विरचित कवि धनञ्जयके राघवपाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसंधान-
काव्यकी पदकौमुदी टीकामें राघव-पाण्डवारण्यगमन नामक चतुर्थ सर्ग समाप्त ।

पञ्चमः सर्गः

ततो वनं देशमनेकमेव पुण्याश्रमं तीर्थमतीत्य राजा ।

गूढः प्रदीप्त्यारविराटभूमिं स्फीतांसको दण्डकलक्षितां सः ॥१॥

तत इति—ततो रामलक्ष्मणसीता सम्बन्धित्वेन स्वदेशपरित्यागकान्तारप्रवेशवर्णनानन्तर स राजा रामः दण्डकलक्षिता भूमिमाट गतवान् । कथभूतः ? स्फीतासकः पीनोन्नतस्कन्धः । पुनः ? रविरिव रविः अथवा स्वयमेव प्रदीप्त्या क्षात्रतेजसा रविः । पुनः गूढः प्रच्छन्नवृत्तिकः । किं कृत्वा ? पूर्वं गतवान् रामः अतीत्यातिक्रम्य । किम् ? वनमरण्य तथा देश विषय तथा पुण्याश्रमं तापसवसति तथा तीर्थम् । येन दृष्टेनाश्रितेन वा अपारससारपारावारस्तीयते तत्तीर्थं ऊर्जयन्तादि सर्वम् । कथभूतम् ? विशेष्यमनेकमेव नानाप्रकारमेव ।

भारतीयः—ततः पाण्डवाना सम्बन्धित्वेन स्वदेशपरित्यागकान्तारप्रवेशवर्णनानन्तरमनेकमेव वनं देशं पुण्याश्रम तीर्थमतीत्य स जगद्विख्यातो राजा युधिष्ठिरः स्फीता लोकविख्याता विराटभूमि मत्स्यदेशमार गतवान् । कथभूतः ? कोदण्डकलक्षितासः कोदण्डकेन धनुषा लक्षितः असः स्कन्धो यस्य सः । पुनः गूढः सवृतः कया प्रदीप्त्या प्रतापेनेति ॥श्लोषालङ्कारः ॥१॥

विहाय चापव्यवहारमुग्रं यथा नियोगं प्रयतो जितात्मा ।

निरूप्य तस्यां स कुलायभूमिं योगीव कञ्चित् समयं निनाय ॥२॥

विहायेति—तस्या दण्डकारण्यभूमौ स रामः कञ्चित्समय काल निनाय नीतवान् । किं कृत्वा ? पूर्वं निरूप्य समर्थं, का भूमिम् कस्मै ? कुलाय अन्वयाय भरताय । किं कृत्वा ? पुनश्च (च पुनः) विहाय परित्यज्य । कम् ? अपव्यवहार दुर्नीतिम् । कथम्भूतम् ? उग्र सोढुमशक्यम् । कथम्भूतो रामः ? जितात्मा जितेन्द्रियः । पुनः प्रयतः प्रयत्नवान् । कथम् ? यथा नियोग यथा स्वाभिप्रायेण नियोगो व्यापारो यत्र कर्मणि तत् यथा नियोगम् । उपमार्थः प्रदर्श्यते । योगीव यथा योगीन्द्रः तस्या लौकिकप्रसिद्धाया भूमौ सकुलाय

अन्वय—ततो अनेकमेव वनं, देशं, तीर्थं, पुण्याश्रमं अतीत्य, स्फीतासंको प्रदीप्तभा रविः सः गूढः राजा दण्डकलक्षितां भूमिं आट ।

उक्त प्रकारसे भ्रमण करते हुए अनेक वनों, देशों, ऋषियोंके पवित्र आश्रमों तथा प्रयाग आदि तीर्थोंको पार करके पुष्ट उन्नत स्कन्धधारी, तेजमें सूर्य समान वह शुभ वेशधारी राजा राम दण्डक नामसे ख्यात प्रदेशमें पहुंचे थे ।

अन्वय—.....कोदण्डलक्षितांसः प्रदीप्त्या गूढः स राजा स्फीतां विराटभूमिं आर ।

गुप्तवासके प्रसंगसे अनेक देशों, वनों, तपोभूमियों और ऊर्जयन्त आदि तीर्थोंसे निकलता हुआ पुष्ट कन्धेपर धनुष लटकाये तथापि प्रताप शौर्यकी दृष्टिसे अज्ञात वह राजा युधिष्ठिर विस्तृत तथा ख्यात मत्स्य देशमें पहुंचा था ॥ १ ॥

अन्वय—उग्रं चापव्यवहारं विहाय यथा नियोगं प्रयतः जितात्मा स तस्यां कुलायभूमिं निरूप्य योगीव कञ्चित् कालं निनाय ।

दारुण धनुषके प्रयोगको छोड़कर अपने स्वभावानुसार जीवन व्यतीत करनेमें लीन तथा आत्मजेता राजा रामने दण्डकारण्यमें झोपड़ीके लायक भूमिको चुनकर योगीके समान कुछ समय व्यतीत किया था [आत्मापर विजय न पानेके कारण योगी भी बुरे आचरण तथा उग्रताको छोड़कर किसी वनमें कुटिया बनाता है और योगशास्त्रके अनुसार क्रिया करता है और अभ्यासमें कुछ समय बिताता है] ।

समान कुल यस्याऽसौ सकुलः तस्मै सकुलाय भूमि निरूप्य कञ्चित् समय नयति । कथम्भूतः जितात्मा ? पुनः प्रयतः प्रयत्नपरः । कथम् ? यथा नियोग स्वाभिप्रायव्यापारम् । किं कृत्वा ? पूर्वं विहाय च । कम् ? अप-
व्यवहारम् । कथम्भूतम् ? उग्रमिति सम्बन्धः ।

भारतीयः—स युधिष्ठिरः तस्या विराटभूमौ कञ्चित्समय निनाय । क इव ? योगीव । किं कृत्वा ? पूर्वं निरूप्यावलोक्य । काम् ? कुलायभूमि कुलायाय नीडाय भूमिः कुलायभूमिः ता निवासभूमिम् । कथम्भूतः ? अजितात्मा अजितेन्द्रिय, द्यूतव्यसनोपहतः । पुनः कथम्भूतः ? प्रयतः । कथम् ? यथा नियोगम् । किं कृत्वा ? पूर्वं विहाय विमुच्य । काम् ? चापव्यवहारम् । कीदृशम् ? उग्र तीव्रम् । उपमार्थः प्राग्वत् । श्लेषालङ्कारः॥२॥

विरामभूमिः कमनीयतायाः कृष्णोदयानां विनिवासहेतुः ।

समाययौ कामनिवेशमूर्तिस्तत्राभिमुख्यं किल कीचकस्य ॥३॥

विरामेति—तत्र दण्डकारण्ये किल लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ वा कीचकस्य वेणोः सम्बन्धित्वेन आभिमुख्यं कृष्णो लक्ष्मणः समाययौ गतवान् । कथम्भूतः ? कमनीयतायाः रमणीयतायाः विरामभूमिः विश्रामावनिः । पुनः दयाना करुणाना विनिवासहेतुः स्थितिकारणम् । पुनः कामनिवेशमूर्तिः कन्दर्परिथितिशरीरक इति सम्बन्धः ।

भारतीयः—तत्र विराटभूमौ किल कृष्णा द्रौपदी कीचकस्य कीचकनामधेयस्य नराधिपस्याभिमुख्यं समाययौ गतवती । कथम्भूता ? कमनीयताया विरामभूमिः । पुनरुदयाना निवासहेतुः । पुनः कामनिवेशमूर्तिः कामानामभिलाषाणा निवेशाय रचनायै मूर्तिर्यस्याः सा ॥३॥

विलासभावेन विलम्बमानं निखिंशमत्राहत सूर्यहासम् ।

असौ निजग्राहमहोद्धतिस्तं पुण्यैकरूपेण वशं हि सर्वम् ॥४॥

विलासेति—अत्रास्मिन् प्रस्तावे असौ लक्ष्मणस्त लोकप्रसिद्ध सूर्यहास सूर्यहासनामधेय निखिंश खड्गमाहत गृहीतवान् । कथम्भूत निखिंशम् ? विलम्बमान निरालम्बतया लम्बमानम् । केन ? विलासभावेन वीना पक्षिणा लासः विलासः क्रीडा यत्र तद्विलास तस्य भावेन गगन समुपेत्येत्यर्थः । कथम्भूतो लक्ष्मणः ?

अन्वय—जितात्मा यथा नियोगं प्रयत. सकुलाय भूमिं निरूप्य तस्या उग्रं चापव्यवहारं विहाय कञ्चित् समयं निनाय ।

सत्य, आदि व्रतोंके पूर्ण पालनके कारण आत्मजयी तथापि कर्म-संयोगके अनुसार जुआ, आदि आचरण कर्ता युधिष्ठिर अपने सगोत्रोंके लिए राज्य हार कर विराट भूमिमें पहुंचनेपर प्रखर शस्त्र विद्याको त्यागकर कुछ समय बिता रहे थे ॥ २ ॥

अन्वय—तत्र कमनीयताया. विरामभूमिः दयानां विनिवासहेतुः कामनिवेशमूर्तिः कृष्णः किल कीचकस्य आभिमुख्यं समाययौ ।

दण्डकारण्यमें रहते समय सुन्दरताकी चरमसीमा, दया दाक्षिण्यकी निवासभूमि तथा सशरीर कामके समान मनोहर वासुदेव लक्ष्मण कीचक (वेणुवन) के सामने जा पहुंचा था ।

अन्वय—... ..उदयानां विनिवासहेतुः...कृष्णा...।

विराट भूमिमें निवासके समय परमलावण्यकी चरम कृति, अनेक अभ्युदयोंकी निमित्त, तथा कामरूपी मन्दिरमें विराजमान करने योग्य मूर्तिके समान द्रौपदी संयोगसे कीचक राजाके सामनेसे निकल गयी ॥ ३ ॥

अन्वय—विलासभावेन विलम्बमानं तं सूर्यहासं निखिंशं अत्र निजग्राहमहोद्धतिः असौ आहत हि पुण्यैकरूपेण सर्वं वशं ।

पक्षियोंकी उडानके समान आकाशमें लटकते उस लोकप्रसिद्ध चन्द्रहास खड्गको दण्डकारण्यमें, स्वयमेव वरण करनेके कारण परम प्रतापी लक्ष्मणने पकड़ लिया था । उचित ही है क्योंकि, केवल पुण्यके प्रतापसे सब कुछ वशमें हो जाता है ।

निजग्राहमहोद्घृतिः निजश्रासौ ग्राहश्च निजग्राहः तेन महोद्घृतिर्यस्य सः स्वकीयाङ्गीकारमहोद्घृत इत्यर्थः । अर्थान्तरमुपन्यस्यते—हि स्फुट सर्व वस्तुजातं पुण्यैकरूपेण कृत्वा वशमात्माधीन जायत इति सम्बन्धः ।

भारतीयः—अत्रावसरे असौ कृष्णा द्रौपदी तं लोकप्रसिद्धं कीचक निजग्राह निगृहीतवती । केन कृत्वा ? विलासभावेन कटाक्षपातेन । कथम्भूतम् ? विलम्बमान प्रीडा कर्तुं त्वरयन्तम् ? पुनः निस्त्रिंशं निर्दयम् । कथम्भूतम् ? आहृतसूर्यहासमाहृतः छुतः (लोपितः) सूर्यस्य हासो दीतिर्येनासौ आहृतसूर्यहासः तम् आहृतसूर्यहासम् तिरस्कृतरविप्रतापमित्यर्थः । कथम्भूता महोद्घृतिः ? महेनोत्सवेन उद्घृतिर्यस्याः सा महोद्घृतिः उत्सवोद्घृतेत्यर्थः । युक्तमेतत्, हि स्फुट पुण्यैकरूपेण मनोहररूपेण सर्व वश स्यात् । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥४॥

इच्छातिभङ्गेन न रन्तुकामं तं तेन निघ्नन्नियमेन सक्तम् ।

स्वस्थं परं ज्योतिरसौ चकार नश्यन्ति वाऽस्थानकृतप्रयासाः ॥५॥

इच्छेति—असौ लक्ष्मणस्तं नर रामायणीयकथाप्रसिद्ध विमुक्तजटाजूटधारिण शम्भुकुमाराख्य पर केवल स्वस्थ स्वर्गस्थ चकार । कथम्भूतो लक्ष्मणः ? तु पुनः ज्योतिः द्विरुक्त क्षात्र तेजः स्वयमेवेत्यर्थः । कथम्भूतम् ? सक्तं सम्बद्धम् । केन ? नियमेन व्रतेन । कथम् ? कामम(त्य)र्थम् । किं कुर्वाणो लक्षणः ? तं शम्भुकुमार स्वस्थं स्वर्गस्थ चकार ? तेन सूर्यहासाभिधानेन खड्गेन त वशजाल निघ्नन् सभिन्दन् । केन कृत्वा ? पुनः इच्छातिभङ्गेन, मूलावशेषमिदं वशजालमेतेन खड्गेन छिनद्मीति वाञ्छातिभङ्गनेनेति भावः । अर्थान्तरमभिधीयते—वा एवार्थसूचकः । अस्थानकृतप्रयासा नव्यन्त्येव ।

भारतीयः—असौ कृष्णा द्रौपदी तेन विलासभावेन कृत्वा त कीचक नृपति स्वस्थ सुखिन न चकार न कृतवती । कथम्भूता सती ? पर केवल ज्योतिः स्वयमेव परमार्थतः पतिव्रतलक्षण तेजः । कथम्भूतं कीचकम् ? न सक्तमनियन्त्रितपरिणामम् । क ? नियमे व्रते । पुनः निघ्न परदाररतम् । पुनः रन्तुकामं भोक्तुकामम् । केन कृत्वा ? इच्छातिभङ्गेन इन्द्रियाणा यथेष्ट तृप्तिर्भवतात् तावदिमा भोक्ष्यामि पश्चाद्विरस्यामीति वाञ्छाभङ्गनभयेनेत्यर्थः । अर्थान्तर प्राग्वत् ॥५॥

सुरासुरातिक्रमविक्रमस्य दशास्यनामोद्वहतः स्वसारम् ।

सुतापयोगाद्भवत्सुदुःखा कामेषु भग्नेषु कुतः सुखं वा ॥६॥

अन्वय—विलासभावेन विलम्बमानं आहृतसूर्यहासं निस्त्रिंशं तं महोद्घृतिः असौ निजग्राह हि पुण्यैकरूपेण सर्व वशं ।

इस अवसरपर भोगविलासकी इच्छासे पीछे-पीछे दौड़नेवाले, सूर्यकी हँसीसे भी तीक्ष्ण और उद्वेजक हँसी हँसते उस निर्दय कीचकको अत्यन्त उद्धत इस द्रौपदीने झिड़क दिया था । पुण्यलय आचरणके द्वारा सब कुछ सम्भव है ॥ ४ ॥

अन्वय—परं ज्योतिरसौ इच्छातिभङ्गेन तेन कामं तं निघ्नन् नियमेन सक्तं नरं स्वस्थं चकार । हि अस्थानकृतप्रयासाः नश्यन्ति ।

अत्यन्त तेजस्वी लक्ष्मणने इच्छामात्रसे विपुल संहारकर्ता उस चन्द्रहास खड्ग-द्वारा यों ही वंशवन को काटते हुए वही परम तपस्यामें लीन शम्भुकुमारको भी स्वर्गीय कर दिया था । अस्थानपर किये गये प्रयत्न विनाशका ही कारण होते हैं ।

अन्वय—...नियमेन सक्तं रन्तुकामं, निघ्नं तं तेन इच्छातिभङ्गेन स्वस्थं न चकार ।

पतिव्रतके तेजसे भासमान द्रौपदी व्रत नियमादिके भंगकर्ता, रमण करनेके लिए व्याकुल, परस्त्रीगामी और अधम कीचकको; उक्त प्रकारसे तर्जनापूर्वक मनोरथ भंग करके सदाचारी या शान्त नहीं किया था । ठीक ही है अपात्रके साथ किये गये सत्कर्म निष्फल ही होते हैं ॥ ५ ॥

अन्वय—सुरासुरातिक्रमविक्रमस्य दशास्यनामोद्वहतः स्वसा सुतापयोगात् अरम् सुदुःखा अभवत् । वा कामेषु भग्नेषु सुखं कुतः ?

सुरासुरेति—सुतापयोगात् सुतस्यापयोगः सुतापयोगः तस्मात् पुत्रवियोगात् स्वसा भगिनी शूर्पणखा-
नामधेया अरमत्यर्थं सुदुःखाऽभवत् सञ्जाता । कस्य (स्वसा ?) पुरुषस्येत्यध्याहार्यम् । किं कुर्वतः ?
दशास्यनाम दशमुखाभिधानं रावणसञ्ज्ञामुद्रहतः दधानस्य । कथम्भूतस्य ? सुरासुरातिक्रमविक्रमस्य सुराश्चा-
सुराश्च सुरासुरास्तानतिक्रामति विक्रमो यस्य स तस्य तथोक्तस्य देवदानवोल्लङ्घितपराक्रमस्य । अर्थान्तरमाह—
कामेष्वभिलाषेषु भग्नेषु नष्टेषु कुतो वा सुख स्यादिति सम्बन्धः ।

भारतीयः—सुतापयोगात् सुतापसम्बन्धात् अस्य विराटभूपतिश्यालकस्य दशावस्था सुदुःखाऽतिदुःखा-
ऽभवत् । किं कुर्वतः ? उद्रहतः । किम् ? नाम । कथम्भूतम् ? स्वसारं सु अतिशयेनासारं कीचकमित्यर्थः ।
कथम्भूतस्य ? सुरासुरातिक्रमविक्रमस्य सुराः “रै शब्दे” इति धातोर्विचि रूपं सुराणं सुराः सुराश्च सुरा
च सुरासुरे सुरासुराभ्यां सकाशादतिक्रमो यस्यासौ सुरासुरातिक्रमः तादृक् विक्रमो यस्य स तस्य प्रलापमदिरा-
निरस्तविक्रमस्येति भावः । अथवा सुराः सु अतिशयेन रा. प्रलापो यस्या. सकाशात्सा सुरा. अतिप्रलापेति
भावः । सुरा मदिरा । अतिक्रमः भार्यायामिव पुत्रीसावित्रीभगिनीषु सुरताभिलापरूपः । विक्रमः विगतक्रमः
यदृच्छाप्रावृत्तिरित्यर्थः । सुराश्चासौ सुरा च सुरासुरा सुरासुरायाः सकाशादतिक्रमो यस्य सः तस्य सुरासुराति-
क्रमस्येव विक्रमो यस्य स सुरासुरातिक्रमविक्रमस्तस्य अतिप्रमत्तस्य मद्यपस्येव यदृच्छाप्रावृत्तिनिष्ठस्येति भावः ।
अर्थान्तरं न्यस्यति, कामेषुभग्नेषु कामस्य ये इषवो वाणास्तैर्भग्नेषु कन्दर्पं गरजर्जरीभूतेषु विषये कुतो वा
सुखं स्यादिति सम्बन्धः^१ ॥ ६ ॥

वैरं तु कामं समुपेत्य रूपं तदीयमालोक्य च विभ्रमन्तम् ।

इयाय संमोहनमन्तरेऽस्मिन्विष्याध वाणैर्मकरध्वजोऽपि ॥ ७ ॥

वैरमिति—सा स्वसा शूर्पणखा संमोहनं वैचित्र्यमियाय गतवती । किं कृत्वा ? पूर्वं समुपेत्य सप्राप्य ।
किम् ? वैरं शत्रुत्वम् । कथम् ? काममित्यर्थम् । किं कृत्वा ? पुनरालोक्य निरीक्ष्य । किम् ? रूपम् । कथम्भूतम् ?
तदीयं तस्येदं तदीयम् । चकारः समुच्चयार्थं. आलोक्य च, क त लक्ष्मणमित्यध्याहार्यमिदं पदम् । कथम्भूतम् ?
विभ्रमन्तमितस्ततः पर्यटन्तम् । तु पुनः अन्तरेऽस्मिन्प्रस्तावे ता रावणभगिनीं मकरध्वजोऽपि कन्दर्पोऽपि
विष्याध हतवान् । कैः कृत्वा वाणैः शरैरिति सम्बन्धः ।

देवो तथा दैत्योके लस्मिलित पराक्रमसे भी अधिक पराक्रमी दशानन नाम धारक
लंकेश्वरकी बहिन शूर्पणखा अपने पुत्र शम्भुकुमारकी अपमृत्युके समाचारसे अत्यन्त दुःखी
हो गयी थी । मनोरथोंका भंग हो जानेपर सुख कहाँसे हो सकता है ?

अन्वय—सुतापयोगात् सुरासुरातिक्रमविक्रमस्य स्वसारं नामोद्रहत अस्य दशा सुदुःखा अभ-
वत् । वा कामेषुभग्नेषु कुतः सुखम् ?

अपमान और कामजन्य भीषण तापके कारण मदिरा पीकर प्रलाप और यदृच्छा
आचरण-द्वारा ही अपने पराक्रमके प्रदर्शनमें लीन अत्यन्त भावहीन नाम कीचकसे ख्यात
इस विराट् नृपतिके सालेकी अवस्था अत्यन्त निन्दनीय हो गयी थी । कामदेवके वाणोंका
लक्ष्य बन जानेपर सुख कैसे मिल सकता है ॥ ६ ॥

अन्वय—कामं वैरं समुपेत्य च विभ्रमन्तं तदीयं रूपं विलोक्य तु संमोहनम् इयाय अस्मिन् अन्तरे
मकरध्वजोऽपि वाणैः विष्याध ।

वह शूर्पणखा उत्कृष्ट वैरसे प्रेरित हो लक्ष्मणके पास गयी और इधर-उधर भ्रमण
करते उसके लोकोत्तर सौन्दर्यको देखकर; आश्चर्य्य है कि उस (शूर्पणखा) पर संमोहन हो
गया । इसी अवसरमें कामदेवने भी उस राक्षसीको अपने वाणोंसे घायल कर दिया ।

अन्वय—तदीयं रूपमालोक्य रन्तुकामं विभ्रमं तं समुपेत्य अस्मिन् अन्तरे मकरध्वजोऽपि वाणै-
र्विष्याध च संमोहनं इयाय ।

भारतीयः—तं विराटभूपतिश्यालकं कीचक संमोहन कर्तुं इयाय जगाम । कथम्भूतम् ? त रन्तुकामं संभोक्तुकामम् । कथम् ? वै स्फुटम् । किं कृत्वा ? पूर्वं समुपेत्य प्राप्य । किम् ? तदीयं रूपम् । पुनः किं कृत्वा ? आलोक्य च । क विभ्रम भ्रूविकारम् । अन्तरेऽस्मिन् वाणैः कृत्वा मकरध्वजोऽपि विव्याध । उक्तञ्च—

“हावो मुखविकारः स्याद्भावः स्याच्चित्तसम्भवः ।

विलासो नेत्रजो ज्ञेयो विभ्रमो भ्रूयुगान्तयोः^१ ॥ ७ ॥ [ ]

निश्वासमुष्णं वचनं निरुद्धं म्लानं मुखाब्जं हृदयं सकम्पम् ।

श्रमादिवाङ्गं पुलकप्रसङ्गं पदे पदेऽसौ विभरावभूव ॥ ८ ॥

निश्वासमिति—उष्ण निश्वासं नासावात तथा निरुद्ध गद्गद वचन वाच तथा म्लानं संकुचितं मुखाब्जं वदनकमल तथा सकम्प हृदयं हृत् तथा पुलकप्रसङ्ग रोमाञ्चसम्बन्धि अङ्ग शरीरं पदे पदे श्रमादिव असौ रावणभगिनी कीचको वा विभरावभूव वभार । पूर्वोक्तनिश्वासादिक कर्मेति सम्बन्धः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ८ ॥

श्वासानुबन्धात्परितापहेतोर्वाष्पानुपातान्मदनस्य पौष्पाः ।

शरा नु वाताग्निजलात्मकाः स्युरिति क्षणं चिन्तयति स्म किञ्चित् ॥ ९ ॥

श्वासेति—असौ रावणभगिनी कीचको वा क्षणं मुहूर्त्तं तावत् किञ्चित् चिन्तयति स्म चिन्तितवती चिन्तितवाश्च । कथमिति श्वासानुबन्धात् नासावातानुपङ्गात् परितापहेतोः सन्तापहेतोः वाष्पानुपातादश्रु-जलप्रपतनात् एतेभ्यस्त्रिभ्यः कारणेभ्यः नु अहो मदनस्य कन्दर्पस्य पौष्पाः कुसुममयाः शराः वाणाः वाताग्नि-जलात्मकाः अनिलानलजलस्वभावाः स्युः भवेयुरिति सम्बन्धः । स्वभावाख्यानम् ॥ ९ ॥

विश्लेषणं वेत्ति न सन्धिकार्यं स विग्रहं नैव समस्तसंस्थाम् ।

प्रागेव वेवेक्ति न तद्धितार्थं शब्दागमे प्राथमिकोऽभवद्वा ॥१०॥

विश्लेषणमिति—विश्लेषणं वियोजनं वेत्ति जानाति, सन्धिकार्यं परस्परसयोगविधानं न वेत्ति विग्रहं कलहं वेत्ति समस्तसंस्था सकलव्यवस्था नैव वेत्ति प्रागेव प्रथमत एव हितार्थं स्वार्थं तल्लोकप्रसिद्धं न वेत्ति (वेवेक्ति) [न जानाति] न विचारयति इत्यनया युक्त्या स मदनः शब्दागमे शब्दश्रागमंश्च शब्दागमं समाहारापेक्षयैकत्वमत्र ध्वनौ सामस्त्यगतौ च । उपमार्थं प्रयुज्यते—प्राथमिक इवाभवत् संजातः शब्दागमे

द्रौपदीके लोकोत्तर सौन्दर्यको देखकर रमण करनेके लिए व्याकुल अतएव विवेक पराङ्मुख उस कीचकको लक्ष्य बनाकर कामदेवने अपने बाणोंसे छेद दिया था तथा उसे संमोहन (मूच्छा) में डाल दिया था ॥ ७ ॥

पद-पदपर इस सूर्पणखा अथवा कीचककी उष्ण श्वासें निकलती थीं, वचन गद्गद अथवा असम्बद्धसे निकलते थे, मुखकमल मुरझा गया था, हृदय धड़क रहा था, सारे शरीरमें वैसा ही रोमाञ्च तथा पसीना हो रहा था जैसा कि परिश्रमसे होता है ॥ ८ ॥

वह एक क्षण पर्यन्त कुछ ऐसा सोचते थे—अहो कामदेवके पुष्पमय वाण भी वायु, अग्नि और जलमय होने चाहिये क्योंकि इनके लगते ही दीर्घ श्वासें चलती हैं, सारे शरीरमें भीषण दाह होता है तथा आँखोंसे अश्रु टपकने लगते हैं ॥ ९ ॥

वह कामदेव वियोग कराना जानता है संयोग नहीं कराता है । विपरीत आचरण करता है अनुकूल रूपसे नहीं रहता है, प्रारम्भसे ही भला करनेका प्रयत्न नहीं करता है अतएव वह व्याकरण अथवा आगमके अल्पज्ञके समान है—[व्याकरण शास्त्रका प्रारम्भिक छात्र भी अलग-अलग (विसन्धि) पदोंका प्रयोग करता है क्योंकि संधि करना नहीं जानता है । केवल विग्रह (पदोंका अर्थ) करता है कृदन्तादि अन्य कार्य नहीं जानता और न 'तद्धित'

व्याकरणे कश्चित् पुमान् प्राथमिको जायते अनया वक्ष्यमाणापेक्षया विश्लेषण विसन्धि वेत्ति सन्धिकार्यं मन्योन्यवर्णाश्लेषलक्षण विधान न वेत्ति, विश्रह समास (वृत्त्यर्थबोधक वाक्य) वेत्ति सकलसंस्था समस्तनाम क्रियादिस्थितिं प्रागेव पूर्वत एव तद्वितार्थं च न वेवेत्तीति सम्बन्धः^१ ॥१०॥

स रोपणान्पञ्च मयि प्रयुज्य शेषं जनं हन्ति तु चापयष्ट्या ।

सन्तापको नो घटको मनोभूरयस्कृतो बाल^३ इवेति दध्यौ ॥११॥

स इति—अहो स मदनः रोपणान् मदनोन्मादनमोहनसन्तापनवशीकरणलक्षणोपलक्षितान् वाणान् पञ्च मयि प्रयुज्य सस्थाप्य तु पुनः श्रेष्ठ जन चापयष्ट्या धनुर्लतया हन्ति हिनस्ति । अतएव मनोभूः मकरध्वजः सन्तापको नो घटकः । क इव यथाऽयस्कृतो लोहकारस्य बालः शिशुः इव यथा । इति दध्यौ चिन्तितवती चिन्तितवाश्च रावणस्वसा कीचकश्चेति^३ ॥११॥

तस्या विशेषेण कृताभिलाषात्तापेन गण्डूपविमुक्तमम्भः ।

शुचौ करेणोरिव दारणेन^४ मूपागतं ताम्रमिवोष्णमासीत् ॥१२॥

तस्या इति—तस्याः शूर्पणखायाः विशेषेण अतिशयेन कृताभिलाषात् लक्ष्मणविषयकातिरागात् दारुणेन उग्रेण तापेन सन्तापेन शुचौ ग्रीष्मे काले करेणोर्हस्तिन्या इव गण्डूपविमुक्त कुल्लिकाच्युतमम्भः सलिल-मुष्णमासीत् सजातम् । तत् किमिव ? ताम्रमिव । कथम्भूतम् ? मूपागत सदिति सम्बन्धः ।

भारतीयः—तस्य कीचकस्य अविशेषेण सामान्येन श्रेष्ठ प्राग्वत् ॥१२॥

तस्यावतंसोत्पलपत्रमैत्रीं गतैः कटाक्षैर्विवशान्तरात्मा ।

नाजीगणन्मानमसौ कुलञ्च कामातुराणां हि कुतो विवेकः ॥१३॥

तस्या इति—असौ रावणस्वखा शूर्पणखा मान कुलञ्च नाजीगणत् न गणयाञ्चकार । कथम्भूता सती ? अवतसोत्पलपत्रमैत्री कर्णभूषणीभूतकुवलयदलसखित्व गतैः तस्य लक्ष्मणस्य कटाक्षैः विवशान्तरात्मा विह्वलचेतस्का । अर्थान्तरमाह—कामातुराणां हि स्फुट विवेकः कुतः ?

ही जानता है । आगमोंका अभ्यासी भी कार्य विशेषका विचार-कर्ता व्यापक सामान्यको भूलता है, विवाद करता है, सम्बन्ध नहीं सोचता और अभ्युदय निश्चयसके लिए प्रयत्न नहीं करता है] ॥ १० ॥

अपने पाँचों ही बाणोंका मेरे ऊपर प्रहार करके समस्त लोकोंकी यह कामदेव धनुषकी लकड़ीसे ही सारता है । फलतः लुहारके बालकके समान यह जलन पैदा करता है मिलाता नहीं है [लुहारका बच्चा धौकनीको चलाकर आग ही प्रज्वलित करता है वस्तुओंको गढ़ता नहीं है] ॥ ११ ॥

लक्ष्मणके ऊपर विशेष रूपसे अत्यासक्ति होनेके कारण शूर्पणखाको गर्मीमें हथिनीके समान दारुण विरह ताप हो रहा था अतएव कुल्ला करके जो पानी वह मुखसे फेंकती थी वह गलानेके सँचेमे पड़ी ताम्र धातुके समान होता था ।

द्रौपदीपर अत्यन्त मोह होनेके कारण कीचककी भी वही अवस्था हो गयी थी जो गर्मीमें हथिनीकी होती है । मुखसे वैसा ही उष्ण पानी निकलता था जैसा कि घरियामें तपाया गया लाल धातु होता है ॥ १२ ॥

कर्णके भूषण नीलकमलोंकी पंखुड़ियोंके सिद्ध उस लक्ष्मणके दीर्घ कटाक्षोंसे आत्म-विस्मृत रावणकी बहिनको न तो अपने मानका विचार था और न अपने पुलस्त्य कुलका ही ध्यान था । उचित ही है क्योंकि कामातुर लोगोंको विवेक नहीं होता है ।

१. श्लेषोपमालङ्कारः—प. द. । २. वात—द० । ३. श्लेषोपमालङ्कारः—प. द. । ४. दारुणेनेति पाठः प्रतिभाति । ५. श्लेषोपमाऽलङ्कारः—प०, द० ।

भारतीयः—तस्याः द्रौपद्याः वतसोत्पलपत्रमैत्री गतैः कटाक्षैः, शेष प्राग्वत्, असौ कीचकः । अर्थान्तर-
न्यासालङ्कारः ॥१३॥

तत्रैव चेतोनयनेन्द्रियेषु स्थितेषु दूतेष्विव लोभितेषु ।

जातेषु चान्तःप्रकृतिक्षतेषु देहावशेषेण कथञ्चिदस्थ्यात् ॥१४॥

तत्रेति—असौ रावणस्वसा कथञ्चिन्महता कष्टेन देहावशेषेण शरीरमात्रेणास्थ्यात् स्थितवती । केषु
सत्सु ? चेतोनयनेन्द्रियेषु मनःस्पर्शनरसनानासानेत्रश्रवणेषु पट्सु तत्र लक्ष्मणे स्थितेषु सत्सु । कथम्भूतेषु ?
लोभितेषु । केष्विव ? दूतेष्विव । चकारः समुच्चयार्थः । अन्तःप्रकृतिक्षतेषु अन्तरङ्गस्वभावनाशेषु च जातेषु
सत्स्विति सम्बन्धः ।

भारतीयः—तत्रैव द्रौपद्यामेव लोभितेषु दूतेष्विव चेतःप्रभृतिषु स्थितेषु अन्तःप्रकृतिक्षतेषु स्वाम्यादि-
प्रकृतिनाशेषु जातेषु सत्सु देहावशेषेण कथञ्चिदस्थ्यात् तस्यौ कीचक इति सम्बन्धः^१ ॥१४॥

ततश्चक्राङ्ग स्मरमोहहेतुं बलाद्ग्रहीतुं सविशीर्णचेताः ।

तान्तापयुक्तस्थितिरेत्य सान्तं नाशे हि जन्तुं मतिरप्यपैति ॥१५॥

तत इति—ततः चिन्तयाऽस्थिचर्मावशेषशरीरावस्थानन्तर सा रावणस्वसा बलाद्धटेन स्मरमोहहेतु
कन्दर्पवैचित्यकारण लक्ष्मण चक्राक्ष वाञ्छति स्म । किं कर्तुम् ? गृहीतुमङ्गीकर्तुम् । किं कृत्वा ? पूर्वमेत्यागत्य
प्राप्येत्यर्थः । कम् ? सान्त साया लक्ष्म्या अन्तः विनाशः सान्तः तमङ्गलावण्यमलानिम् । कथम्भूता सती ?
सविशीर्णचेताः विशीर्णञ्च तच्चेतश्च विशीर्णचेतः विशीर्णचेतसा सह वर्त्तमाना सविशीर्णचेताः कामोद्रेकनष्ट-
चित्तेत्यर्थः । पुनः तान्ता क्षीणा । पुनः अपयुक्तस्थितिरपयुक्ता स्थितिर्यस्या अन्यायमार्गप्रवृत्तिः ।^१ अर्थान्तरमाह-
हि स्फुट जन्तु प्राणिन नाशे मरणकाले मतिरप्यैति त्यजति का वार्ताऽन्येषामिति सम्बन्धः ।

भारतीयः—स कीचकः बलात् स्मरमोहहेतु ता द्रौपदी गृहीतु चक्राक्ष । कथम्भूतः ? तापेन युक्ता
स्थितिर्यस्य सः तापयुक्तस्थितिः कामज्वरजनितावरथः । शेष पूर्ववत्^१ ॥१५॥

कर्णके भूपण नीलकमलोंके दलों तक फैली द्रौपदीकी चंचल आँखोंकी चितवनने
कीचकके मनको अभिभूत कर लिया था अतएव उस काशीको अपने स्वाभिमान या कुलका
ख्याल न था ॥ १३ ॥

सूर्पणखा अथवा कीचकके मन, नयन आदि इन्द्रियाँ लोभी दूतोंके समान लक्ष्मण
अथवा द्रौपदीमें ही लीन हो जानेसे उसका अन्तरंग स्वभाव (चेतना) खण्डित हो गयी थी
अतएव वह किसी प्रकार शरीरसे ही जी रहे थे ।

काश्विनी काञ्चन-पदादिके लोभके कारण दूत रूपी इन्द्रियाँ शत्रुके वशमें हो जानेपर
तथा अपनी प्रकृतिके विरुद्ध हो जानेपर राजाका राज्य भी उसके शरीरमें ही सीमित हो
जाता है ॥ १४ ॥

अन्वय—ततः सविशीर्णचेताः, तान्ता, अपयुक्तस्थितिः सा अन्तं एत्य स्मरमोहहेतुं बलाद्ग्रहीतुं
चक्राक्ष । नाशे मतिरपि जन्तुं अपैति ।

इसके बाद दुर्बल शरीरधारिणी तथा अमार्गमें प्रवृत्त उस सूर्पणखाने मनके अत्यन्त
विक्षिप्त हो जानेसे अन्तमें अपने काम-ज्वरके कारण लक्ष्मणको बलपूर्वक पकड़नेकी इच्छा
की । विनाशके समय प्राणीकी बुद्धि भी बिगड़ जाती है ।

अन्वय—सान्तं एत्य विशीर्णचेताः तापयुक्तस्थितिः स...

इसके अनन्तर अनहोनीके या जानेके कारण दुर्बल मन तथा विरह तापमें धंधकते
उस कीचकने द्रौपदीको जवरदस्ती पकड़ बुलानेको डानी थी क्योंकि 'विनाशकाले विपरीत-
बुद्धिः' ॥ १५ ॥

आकारमादाय विनीतवेषं शृङ्गारमारोप्य यथाभिजातम् ।

कथञ्चिदभ्येत्य कृतावगूढं प्रचक्रमे वक्तुमिति प्रसन्नम् ॥१६॥

आकारमिति—इति वक्ष्यमाणापेक्षया शूर्पणखा कीचकश्च वक्तुं भाषितुं प्रचक्रमे प्रारंभे । कथं यथा प्रसन्नम् । किं कृत्वा ? पूर्वमभ्येत्यागत्य । कथम् ? कथञ्चिन्महता कष्टेन । कथम् ? यथा कृतावगूढं किञ्चि-
ल्लोचने चरणौ च बहिः कृत्वा कृतगरीशवरणं यथा भवति । किं कृत्वा ? पूर्वमारोप्य गृहीत्वा । कम् ?
शृङ्गारम् । कथम्भूतम् ? विनीतवेषं विनीतो वेषो यत्र तम् । कथम् ? यथाऽभिजातमवसरोचितम् । किं कृत्वा ?
पूर्वभाकार कोपप्रसादजनितगरीशप्रकृतिमादाय गृहीत्वा ॥१६॥

जानामि किञ्चिन्त्रपया न वक्तुं विवक्षितं सूचयति व्यवस्था ।

सत्यां कियत्यामपि संवृतौ हि दुःखं सुखं वा निगदन्ति चेष्टाः ॥१७॥

जानामीति—त्रपया लज्जया किञ्चिद्वक्तुं न जानामि न वेद्मि विवक्षितं वक्तुमिष्टं व्यवस्थां दंशा
कर्त्री सूचयति कथयति । हि स्फुटं कियत्यामपि संवृतौ कल्पनायां सत्यां सुखं दुःखं वा कर्म चेष्टाः प्रवर्त्तनाः
निगदन्ति कथयन्ति ॥१७॥

श्रव्याणि वाचालतयैव तन्व्या त्वया मयोक्तानि मनीषितानि ।

गवाक्षजालीकृतचेतसो मे स्मरस्य वाणैः शरणं भव त्वम् ॥१८॥

श्रव्याणीति—तन्व्या कृष्णाङ्ग्या मया शूर्पणखया वाचालतयैव मुखरतयैव उक्तान्यभिहितानि
मनीषितानि अभिलषितानि त्वया लक्ष्मणेन श्रव्याणि अतएव स्मरस्य मदनस्य वाणैः गवाक्षजालीकृतचेतसः
सच्छिद्रीकृतमनसः मे त्वं शरणं भव ॥१८॥

शाङ्गं पिनाकं धनुरिन्द्रचापं दिव्यं वहन्तोऽपि न जेतुमीशाः ।

शरासनं पौष्पमयं दधानस्त्रैलोक्यमालीढगतं करोति ॥१९॥

शाङ्गमिति—शाङ्गं शृङ्गविकारं धनुः नारायणः, पिनाकम् अपि समन्तात् नाके स्वर्गे भव पिनाक
पृष्ठोदरादित्वादाद्यस्य अकारस्य लोपः । लोकप्रसिद्धं पिनाकं धनुरीश्वरः, इन्द्रचापं दिव्यं दिवि भव गगन-
समुद्भवं धनुः इन्द्रः, एवमेते हरिहरसुरेन्द्राः स्वकीयं स्वकीयं धनुः कर्मभूतं वहन्तोऽपि त्रैलोक्यं त्रिभुवनं कर्म-

शिष्टं वेषं बनाकर, कुलीनोंके उपयुक्त शृङ्गार करके तथा प्रसन्न मुखादिकीं मुद्रा
करके अपने वास्तविक रूपको सर्वथा छिपाकर किसी प्रकारसे लक्ष्मण अथवा द्रौपदीके
पास पहुँचकर उस शूर्पणखा अथवा कीचकने निम्न प्रकारसे बातें कहनी प्रारम्भ की
थी ॥ १६ ॥

मैं लज्जाके कारण कुछ भी कहना नहीं जानती (ता) हूँ । मेरी शारीरिक दशा ही
मेरे भावोंको स्पष्ट कर रही है । कितना भी छिपानेका भगीरथ प्रयत्न करनेपर प्राणीकी
चेष्टाएँ उसके सुख अथवा दुःखको प्रकट कर देती हैं ॥ १७ ॥

कामदेवनासे कृश शरीर मुझे शूर्पणखा-द्वारा वाचालता पूर्वक प्रकट किये गये मनके
भाव तुम्हें सुनना ही चाहिये । कामदेवके वाणोंने मेरे मनको छलनी बना दिया है अतएव
आप मुझे शरण दें ।

पुरुष सुलभ वावदूकता पूर्वक मुझे कीचक-द्वारा कही गयीं मनकी बातको कृशांगी
तुम्हें ध्यानसे सुनना चाहिये ॥ १८ ॥

लोकोत्तर (शाङ्गं) सींगसे बने धनुषका धारी तथा स्वर्गीय इन्द्र धनुषधारी देवेन्द्र
भी त्रिलोकको जीतनेमें समर्थ नहीं होते हैं किन्तु यह कामदेव केवल फूलोंसे बने धनुषको
ही उठाकर तीनों लोकोंको अपने एकतन्त्रमें मिला लेता है ॥ १९ ॥

भूत जेतुमभिवितुं न ईशाः न समर्थाः । अय स्मरः “कर्त्ता” पौष्य पुपाणामिदं पौष्यं कुसुममयं शरासनं धनुः “कर्म” दधानः धरन् त्रैलोक्यमालीढगतम् आलीढः स्थानविशेषः तद्वत्तं करोति आलीढमध्यवर्त्ति विदधाति ॥१९॥

त्वं जीविकाकृत्य निदेशमिच्छुं प्रतीच्छ मां भक्तियुजं दयात्मा ।

तवास्मि दासी वशवर्त्तिनी मे त्वयि स्थितं जीवितमित्यवेहि ॥२०॥

त्वमिति—हे लक्ष्मण त्व भवान् प्रतीच्छ स्वीकुरु । काम् ? माम् । कथम्भूतस्त्वम् ? दयात्मा कारुण्य-मूर्त्तिः । कथम्भूता माम् ? भक्तियुज सेवापरिणताम् । पुनः इच्छुमिच्छन्तीम् । कम् ? निदेशमादेशम् । कि कृत्वा ? पूर्वं जीविकाकृत्य जीविकास्वि कृत्वा । कम् ? त्वा भवन्तम् । उत्तरार्द्धं सोपस्कारतया व्याख्यायते—यस्मात्कारणात् तव भवतः दासी चेटी अस्मि भवामि । कथम्भूता ? वशवर्त्तिनी आज्ञाविधायिनी । तस्मान्मे मम सम्बन्धित्वेन जीवितं प्राणन त्वयि भवति स्थितमित्यवेहि जानीहि त्वमिति सम्बन्धः ।

भारतीयः—हे द्रौपदि त्व भवती मा कीचकनामधेय नृप प्रतीच्छ । कथम्भूता सती ? दयात्मा । कथम्भूतं माम् ? भक्तियुजम् । पुनः इच्छुमिच्छुक निदेशमन्यत्पूर्ववत् ॥२०॥

सम्भाषणेनापि न मे विपादं विपादभावेन जिहीर्षसि त्वम् ।

नाभाषणं कल्पतरोस्तवापि फलान्तरायाय हि कल्पयन्ति ॥२१॥

सभाषणेनेति—हे लक्ष्मण त्व भवान् मे मम विपाद मनोग्लानि सम्भाषणेन कृत्वा जिहीर्षसि हर्तु-मिच्छसि । नापि विपादभावेन क्रूरपरिणामेन । युक्तमेतत् । हि स्फुट कल्पतरोः कल्पवृक्षस्य तव भवतः अभाषणमपि न कल्पयन्ति न आमनन्ति विद्वज्जनाः कस्मै फलान्तरायाय फलविघ्नायेति सम्बन्धः ।

भारतीयः—पूर्वार्धे हे द्रौपदि, त्वं भवती मे मम कीचकस्येति ज्ञेयम् । अस्योत्तरार्द्धं भवत्या इति बोद्धव्यम् । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामत्वादिति सम्बन्धः ॥२१॥

कथां तदीयां स निशम्य भीमः प्रभाव्य सौमित्र्यभिधानरूढः ।

राजाग्रजादर्शितकार्यसिद्धिरन्तर्मदोऽन्तःकुपितः करीव ॥२२॥

कथामिति—स लोकप्रसिद्धः राजा नृपः तथा कुपितवान् । कथम् ? अन्तः (अन्तः) करणे । कथ-म्भूतः ? सौमित्र्यभिधानरूढः सौमित्रिनामप्रसिद्धः लक्ष्मण इत्यर्थः । पुनः कथम्भूतः ? अन्तर्मदः त्रैलोक्यमध्ये न कश्चिन्ममोपरि तिष्ठतितरामिति गर्विष्ठः । पुनः^१ अग्रजादर्शितकार्यसिद्धिः अग्रजस्य रामस्य आदर्शिता

हे दयालु लक्ष्मण ! भक्तिपूर्वक सेवामें उपस्थित तथा आजीविका करनेवाली दासीके समान और तुम्हारी आज्ञाकी प्रतीक्षामें खड़ी मुझको स्वीकार करो । मैं तुम्हारी अत्यन्त अनुगत दासी हूँ । यही सझो कि मेरा जीवन तुमपर आश्रित है ।

अन्वय—वशवर्त्तिनी दासी दयात्मा त्वं भक्तियुजं निदेशमिच्छुं मां प्रतीक्ष तव जीविका कृत्यास्मि । विराट्के यहाँ आज्ञाकारिणी दासी तुम कृपामूर्ति द्रौपदी प्रेमसे प्रेरित और तुम्हारे संकेतकी प्रतीक्षामें खड़े मुझे कृतार्थ करो मैं तुम्हारी दासताका अन्त कर दूँगा क्योंकि मेरा जीवन इस समय तुम्हारे हाथमें है ॥ २० ॥

कुपित अथवा दुःखी होकर तुम (लक्ष्मण अथवा द्रौपदी) चार बातें कहकर भी मेरे मनके शोकको दूर नहीं करते (करती) हो [कोई बात नहीं] कल्प वृक्षके समान आपका भी मौन मेरी इच्छित वर-प्राप्तिमें बाधक न होगा [अभाषण (गाली) देनेपर भी कल्पवृक्ष इच्छित फल देते हैं] ॥ २१ ॥

अन्वय—सौमित्र्यभिधानरूढः सः तदीयां कथां निशम्य भीमः राजाग्रज-आदर्शित कार्यसिद्धिः अन्तर्मदः करीव अन्तः कुपितः ।

सौमित्र्य (सुमित्राका पुत्र) नामसे ख्यात वह लक्ष्मण सूर्यणखाकी वीभत्स प्रेम-चर्चाको

कार्यसिद्धियेन स तथोक्तः । पुनः भीमः भयोत्पादकः । किं कृत्वा ? पूर्वं प्रभाव्य पर्यालोच्य । पुनः कथा वार्ता निशम्य श्रुत्वा । कथम्भूता कथाम् ? तदीया शूर्पणखीयाम् । उपमार्थः प्रदर्शयते करीव । इव यथार्थे । यथा करी हस्ती कुप्यति । कथम् ? अन्तः । कथम्भूतः ? अन्तर्मदः बहुमूत्रस्त्रवणादिमान् । पुनः राजाग्रजादर्शितकार्यसिद्धिः राज्ञोऽग्रजः राजाग्रजः राजपट्टयोग्यः आदर्शिता कार्यसिद्धियेन स आदर्शितकार्यसिद्धिः प्रकटितशत्रुजयप्राप्तिः राजाग्रजश्चासौ आदर्शितकार्यसिद्धिश्च राजाग्रजादर्शितकार्यसिद्धिः । पुनः भीमः रौद्रः सन् । पुनः सौमित्र्यभिधानरूढः शोभन मित्र यस्य सः सुमित्रः तस्य भावः सौमित्रि सौमित्र्येवामिधान सौमित्र्यभिधान तस्मिन् रूढः अव्यभिचारितया वीरसन्तर्जनसहाय इत्यर्थः । किं कृत्वा ? पूर्वं प्रभाव्य समर्थो भूत्वा । पुनस्तदीया हस्तिसबन्धित्वेन लोकप्रसिद्धः सः महामात्रकः तस्येमा तदीया यन्त्रसम्बन्धिनी शिक्षालापादिलक्षणा कथा सङ्केत निशम्याकर्ण्य ।

भारतीयः—स लोकविख्यातः राजा भीमः द्वितीयपाण्डवो भीमसेनः कुपितः । किं कृत्वा ? पूर्वं तदीया कीचकसम्बन्धिनी कथा निशम्य । कथम्भूतो भीमः ? प्रभावी माहात्म्यवान् प्रतापी च । पुनः मित्र्यभिधानरूढः मित्रमस्यास्तीति मित्रि मित्रि च तदभिधानश्च मित्र्यभिधान रूढ यस्य स मित्र्यभिधानरूढः मैत्री प्राप्त इत्यर्थः । क असौ कृपाणे । पुनः कथम्भूतः ? अग्रजस्य युधिष्ठिरस्य आदर्शितकार्यसिद्धिरित्यभिप्रायो धनञ्जयस्य कवेः । अथवा राज्ञो युधिष्ठिरस्य परेषा राज्ञा वाऽग्रजा भाविनी आदर्शिता कार्यसिद्धियेन स तथोक्त इति विशेषो नेमिचन्द्रमुनेः । पुनरन्तर्मदोऽहङ्कारी । अत्र करीवोपमार्थः पूर्वोपन्यासोपक्षिप्तः पूर्ववद्बोद्धव्य इति सम्बन्धः । श्लेषोपमा ॥ २२ ॥

अभ्येत्य निर्भर्त्स्य जगाद वाचं स्त्रीत्वं परागच्छ न वध्यवृत्तिः ।

प्रेङ्खोलिताङ्गं रसनाकरेण मृत्योर्द्विजान्दोलनमिच्छसीव ॥ २३ ॥

अभ्येत्येति—स लक्ष्मणः वाच वचन जगाद उक्तवान् । किं कृत्वा ? पूर्वं निर्भर्त्स्य सन्तर्ज्य । किं कृत्वा ? पूर्वमभ्येत्य सम्मुखीभूय । सोपस्करतया व्याक्रियते कस्मात्कारणात् परा परकीया भार्या । अतः कारणात् गच्छ याहि । तथा सति न जायसे त्वम् । कथं भूता ? वध्यवृत्तिः मारणयोग्येत्यर्थः । यत् इच्छसीव वाञ्छसीव त्वम् । किम् ? द्विजान्दोलन दन्तोत्पादनम् । कस्य मृत्योर्यमस्य । कथम्भूतम् ? प्रेङ्खोलिताङ्गं प्रेङ्खोलित दोलितमङ्गं यत्र तत् दोलयितशरीरम् । केन कृत्वा ? रसनाकरेण जिह्वाहस्तेनेति सम्बन्धः ।

सुनकर रुद्र हो गया था तथा राजा बड़े भाई (राम) की सेवा तथा सफलता ही एकमात्र आदर्श होनेके कारण स्वाभाविक अनर्खी वह हाथीके समान वास्तवमें कुपित हो उठा था ।

अन्वय—अन्तर्मदः, राजाग्रजादर्शितकार्यसिद्धिः, भीम. करी तदीयां संकथां निशम्य प्रभाव्य सौमित्र्यभिधानरूढः इव अन्तः कुपितः ।

मदावस्थाको प्राप्त अतएव भयंकर तथापि राजाकी सेनाके आगे-आगे चलनेवाला तथा विजय और सफलताका प्रतीक हाथी हस्तिपकके (व्यर्थ) उपदेशको सुनकर तथा उसपर विचार करके लक्ष्मणके समान मन ही मन हष्ट हो गया था ।

अन्वय—अन्तर्मदः, प्रभावी, असौ मित्र्यभिधानरूढः, राजाग्रजादर्शितकार्यसिद्धिः स भीम. तदीयां कथां निशम्य करीव अन्तः कुपितः ।

स्वभावसे ही अहंकारी, अत्यन्त प्रभावशाली, खड्गसे प्रीतिके लिए आख्यात अर्थात् गदा-चालक ज्येष्ठ भ्राता राजा युधिष्ठिर अथवा भविष्यमें होनेवाले न्यायी राजाओकी सफलताको ही आदर्श माननेवाला वह भीम कीचकके नीच प्रस्तावको सुनकर उन्मत्त हाथीके समान क्रोधसे जल उठा था ॥ २२ ॥

अन्वय—अभ्येत्य, निर्भर्त्स्य वाचं जगाद, त्वं परा-स्त्री, गच्छ, न वध्य-वृत्तिः रसनाकरेण प्रेङ्खोलिताङ्गं मृत्योः द्विजान्दोलनम् इच्छसि ।

शूर्पणखाकी ओर मुड़ते हुए लक्ष्मणने भर्त्सनाके साथ कहा था—परायी स्त्री हो इसलिए चली जाओ । तुम स्त्री हो इसीलिए तुम्हें मारता नहीं हूँ, यद्यपि तुमने जिह्वारूपी हाथके द्वारा मौतके शरीरको हिलाकर उसके दांत तोड़ते ऐसी मूर्खता की है ।

भारतीयः—स भीमः वाच जगाद । किं कृत्वा ? पूर्वं निर्भर्त्स्य । पुनरभ्येत्य । हे पर हे शत्रु ह क आगच्छ किम् ? स्त्रीत्व स्त्रीस्वरूप तेन स्त्रीत्वेन न वध्यवृत्तिः । रसनाकरेण कृत्वा प्रेङ्खोलिताङ्गं मृत्योः सम्बन्धित्वेन द्विजान्दोलनमिच्छसीवेति सम्बन्धः^१ ॥२३॥

स्वजीविते निर्विजसे यदि त्वं विशानलं वा गिल कालकूटम् ।
तेनाहतेयं महिलेति मे मा कृथा जनोदाहरणं दुरन्तम् ॥२४॥

स्वजीवित इति—यदि निर्विजसे निर्विण्णा जायसे त्वम् । क्व ? स्वजीविते । तदा विश प्रविश । कम् ? अनलमग्नि वा । अथवा कालकूट विष गिल खाद । मा माकृथा मा कुरु त्वम् । किम् ? जनोदाहरणं लोकदृष्टान्तम् । कीदृशम् ? दुरन्त दुर्निवार्यम् । कस्य ? मे मम । कथमिति ? तेन लक्ष्मणेन तेन भीमेन च आहता इय महिला स्त्रीति सम्बन्धः । स्वभावाख्यानमिदम् ॥२४॥

आशङ्कसे चेत्परिभावमर्थ्यस्तवास्ति यद्यानय तं बलिष्टम् ।
अतो मुखेनाहितवान्पदं स्यान् महारथः साहसिकः स एव ॥२५॥

आशङ्कस इति—चेद्यदि आशङ्कसे मन्यसे त्वम् । कम् ? परिभावम् । यदि तव अर्थः स्वामी अस्ति विद्यते तदा त बलिष्टमर्थ्यमानय त्वम् । युक्तमेतत् । अतः कारणाद्य आहितवानारोपितवान् । किम् ? पदं पदवीम् । केन कृत्वा ? मुखेन वदनेन । स महारथः सत्पुरुषः साहसिक एव धैर्यवानेव स्यादिति सम्बन्धः । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥२५॥

महीं समूहन्तमिवाक्षिपन्तं ब्रध्नं प्रतापाग्निमिवोद्विरन्तम् ।
ब्रुवाणमाक्षिप्य गिरं तथाऽसौ निर्घातपातोपहतं जगर्ज ॥२६॥

महीमिति—स्व स्वकथापेक्षया यथा लक्ष्मणभीमौ भापितवन्तौ तेनैव प्रकारेण रामायणीयभारतीय-कथापेक्षया असौ शूर्पणखा कीचकश्च जगर्ज गजितवती गजितवाश्च । कथम् ? यथा भवति । निर्घातपातोपहतं विद्युलतापातसमर्दितम् । किं कृत्वा ? पूर्वमाक्षिप्य दुर्वचनशस्त्रैर्निहत्य । कम् ? लक्ष्मण भीमश्च । कथम्भूतम् ? गिर वाणी ब्रुवाणं भाषमाणम् । किं कुर्वाणमिव ? मही पृथ्वी समूहन्तमिव गिलन्तमिव, ब्रध्न सूर्यमाक्षिपन्तमिव उल्लिखन्तमिव प्रतापाग्नि वीरविपक्षभयोत्पादनवार्त्तादहनमुद्विरन्तमिव । उक्तञ्च—“प्रतापो यस्य वार्त्ताऽपि राज्ञां स्याद्भयकारिणी” इति सम्बन्धः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥२६॥

कीचकके पास जाकर गर्जते हुए भीमने कहा था—दूसरेकी पत्नीके पास कुभावसे जाकर भी तुम अपनेको अवध्य समझते हो । अरे सूर्ख, यमके शरीरको झकझोर करके जिह्वा-रूपी हाथसे उसके दाँत उखाड़ने-ऐसी नीचता क्यों करता है ॥ २३ ॥

यदि तुम्हें अपने जीवनसे घृणा हो गयी है तो आगमें जल मरो या कालकूट विषका पान कर लो । उस लक्ष्मण अथवा भीमने एक स्त्रीको भी मार डाला था ऐसा निन्दनीय मेरा उदाहरण भविष्यके लिए मत होने दो ॥२४॥

यदि इसमें अपना अपमान समझते हो और तुम्हारा स्वामी कोई है तो उसी बलवान-को बुला लाओ । क्योंकि जिसने अपने वचनों-द्वारा तुम्हें किसी पदपर बैठाया है उसी महारथी और साहसीसे निपट लिया जायगा ॥२५॥

पृथ्वीको निगलते हुए-से, सूर्यको आकाशसे नोचकर फेंकते-से, प्रतापकी अग्निको उगलते हुए-से और पूर्वोक्त प्रकारसे बोलते हुए लक्ष्मण अथवा भीमकी बातको काटती हुई शूर्पणखा अथवा कीचक ऐसे जोरसे बोला था जैसे बिजली ऊपर गिरनेपर कोई चिंघाड़ता है ॥२६॥

काष्ठां गिलन्तीव भुवं वियच्च भित्वा ब्रजन्तीव मनो जनानाम् ।
विदारयन्तीव वचांस्यवोचत् सामान्यवृत्तिः स महानियोगात् ॥ २७ ॥

काष्ठाभिति—सा रावणस्वसा वचास्यवोचत् । कथम्भूता ? अमान्यवृत्तिः न मान्या वृत्तिर्यस्या असौ निन्द्याचारेति । कस्मात् ? समहानियोगात् शम्बुकुमारविरहो लक्ष्मणसम्भोगवैयर्थ्यमिति युगपद्धानिसम्बन्धात् । किं कुर्वाणेव ? काष्ठा दिश गिलन्तीव ब्रजन्तीव । गच्छन्तीव । किं कृत्वा ? पूर्वं भित्वा विदार्य । कम् ? भुव पृथ्वी वियच्च गगनञ्च । पुनः जनाना मनः विदारयन्तीव ।

भारतीयः—स कीचकः वचास्यवोचत् । कथम्भूतः ? सामान्यवृत्तिः साम्नोऽन्यो दण्डः तस्मिन् वृत्तिः वर्त्तन यस्य सः । कस्मात् ? महानियोगात् गुरुरतरनिबन्धात् । किं कुर्वन्तीव वचासि ? काष्ठा गिलन्ती-वेत्यादि द्वितीयावहुवचनान्तानि वचासीत्यस्य विशेषणानि समानार्थानि प्राग्वत् ॥ २७ ॥

नापत्यघातं प्रतियुज्य वाचा बहुप्रलापिन्नपयाति जीवन् ।
भवानभिज्ञः खरदूषणस्य नाद्यापि युद्धेषु पराक्रमस्य ॥ २८ ॥

नेति— हे बहुप्रलापिन् लक्ष्मण जीवन्नापयाति नापसरति । कया ? वाचा वचनेन । किं कृत्वा ? पूर्वं प्रतियुज्य प्रविधाय । कम् ? अपत्यघात पुत्रवधम् । यतोऽद्यापि साम्प्रतमपि अभिशो न कुशलो न भवति भवान् । केषु खरदूषणस्य युद्धेषु रणेषु । खरदूषण समाहारापेक्षयैकत्वम् । कथम्भूतस्य ? पराक्रमस्य परान्, शत्रून् आक्रमतीति पराक्रमः तस्य ।

भारतीयः—हे बहुप्रलापिन् हे भीम वाचा कृत्वा जीवन्नापयाति । किं कृत्वा ? पूर्वं प्रतियुज्य सम्बध्य । कम् ? घात वधम् । किं कृत्वा ? पूर्वमापत्यागत्य । यस्मात्कारणात् अद्यापि नाभिज्ञः न प्रगल्भः ।

अन्वय—अमान्यवृत्तिः 'काष्ठां गिलन्तीव, भुवं वियच्च भित्वा ब्रजन्तीव जनानां मनो विदारयन्तीव सा समहानियोगात् वचांसि अवोचत् ।

निन्दनीय आचरणमे लीन वह सूर्पणखा दिशाओंको निगलती हुई के समान, पृथ्वी और आकाशको नष्ट करके भागती हुई के तुल्य तथा लोकोके मनोको फाड़ती हुई सी एक ही साथ दो-दो (पुत्र-मरण, प्रिय-द्वारा तिरस्कार) हानि होनेके कारण लक्ष्मणसे बोली थी ।

अन्वय—सामान्यवृत्तिः स महानियोगात्..... ।

राजाके द्वारा भी दण्डनीय आचरणशील वह कीचक अत्यन्त आसक्त होनेके कारण दिशाओंमें व्याप्त, पृथ्वी और आकाशको एकमेक करनेवाले तथा लोकोके हृदयोंको दहलाते वचन बोला था ॥२७॥

अन्वय—बहुप्रलापिन् अपत्यघातं प्रतियुज्य वाचा जीवन् नापयाति । युद्धेषु अद्यापि पराक्रमस्य खरदूषणस्य भवान् अभिज्ञः न ।

अरे बहुत बोलनेवाले लक्ष्मण ! मेरे पुत्र शम्बुकुमारको मारकर केवल बातें वनाकर ही जीवित वापस न जा सकोगे । युद्धोंमें आज भी शत्रुओंपर दूटनेवाले खरदूषणको आप जानते नहीं है !

अन्वय—बहुप्रलापिन् ! आपत्य वाचा घातं प्रतियुज्य जीवन् न अपयाति भवान् अद्यापि युद्धेषु पराक्रमस्य खरदूषणस्य अभिज्ञः न ।

अरे व्यर्थ ही बड़बड़ानेवाले ! अकस्मात् आकर कोलाहल-द्वारा मेरे इष्ट कार्यमें वाधा डालकर जीवित वापस नहीं जा सकते हो । आज भी आप नहीं जानते है कि

केषु ? युद्धेषु । कस्य ? पराक्रमस्य पौरुषस्य । कथम्भूतस्य ? खरदूषणस्य खर दूषणं यस्मात् यस्मिन्वा तस्य तथोक्तस्य तीव्रापराधस्येत्यर्थः । श्लेषालङ्कारः ॥ २८ ॥

वैरायते मे मतिरस्ति शक्तिरागच्छ सम्पादय सम्परायम् ।

वेत्सि प्रतापं रिपुवंशदावं कथं न मत्तो दशकन्धरोत्थम् ॥ २९ ॥

वैरायत इति— हे लक्ष्मण मे मम मतिर्बुद्धिः वैरायते वैर करोति । यदि शक्तिर्बलमस्ति तदागच्छ एहि सम्पराय युद्ध सम्पादय देहि । मत्तः सन् दशकन्धरोत्थ दश कन्धरा ग्रीवा यस्य तस्माद् रावणादुत्थ प्रतापं पौरुष कथं न वेत्सि न जानासि । कथम्भूत रावणीयप्रतापम् ? रिपुवंशदाव विपक्षान्वयदावानलम् ।

भारतीयः—हे भीम मे मम मतिर्वैरायते । शक्तिरस्ति चेत् आगच्छ । मत्तः मत्सकाशात् सम्परायं सम्पादय । प्रताप कथं न वेत्सि । कथम्भूतं प्रतापम् ? रिपुवंशदाव रिपु वंशं हन्ति छिन्दन्ति रिपुवंशदाः शत्रुकुलोच्छेदकाः पुरुषास्तान् अवति रक्षतीति रिपुवंशदावस्तम् । पुनः दशक दश अवयवा यस्य त दशकम् । पुनः धराया उत्था उत्थान यस्मादसौ धरोत्थस्त धरोत्थं धरोद्धरणसमर्थमित्यर्थः । दशकलक्षणम्—

“सत्यं शौचं तथा शौर्यं स्थैर्यं धैर्यं सुडी(धी)रता ।
क्षमा गम्भीरता चैव नैष्ठुर्यं चापि मन्त्रिता ॥
एतैरवयवैर्युक्तो विजिगीषुर्महीपतिः ।
प्रतापेन विपक्षाणां दुर्निवार्यो भवेद्द्रुवम् ॥”

श्लेषालङ्कारः ॥ २९ ॥

इतीरयित्वाऽहितकम्पवेगं दष्टाधरं स्फारितरक्तनेत्रम् ।

भ्रूभङ्गजिह्वं कृतसिंहनादं जग्राह कायं भरतान्वयस्य ॥ ३० ॥

इतीति—असौ शूर्पणखा काय शरीर जग्राह गृहीतवती । कस्य ? भरतान्वयस्य लक्ष्मणस्येत्यर्थः । किं कृत्वा ? पूर्वमित्युक्तप्रकारेण ईरयित्वा अभिधाय । कथम्भूत कायम् ? आहितकम्पवेगमारोपितकम्पवेगम् । पुनः दष्टाधरं चर्वितोष्ठम् । पुनः स्फारितरक्तनेत्रं प्रसारितारुणलोचनम् । पुनः भ्रूभङ्गजिह्वं भ्रूभङ्गमन्दम् । पुनः कृतसिंहनादं वितीर्णपञ्चाननध्वनिम् ।

युद्धोंमें किस प्रकार दूसरेपर आक्रमण किया जाता है और किस प्रकार उसकी सब सामग्री-को दूषित किया जाता है ॥२८॥

अन्वय—मे मतिः ते वैराय, शक्तिरस्ति आगच्छ सम्परायं सम्पादय रिपुवंशदावं दशकन्धरोत्थं प्रतापं मत्तः कथं न वेत्सि ।

तुम्हारी शत्रुता करनेका ही मेरा संकल्प है । यदि बल है तो आगे बढ़ो और युद्ध करो । शत्रुओंके कुलोंको जलानेवाले दशाननके प्रतापको अहंकारी तुम क्या नहीं जानते हो ?

अन्वय—मे मतिः वैरायते, शक्तिरस्ति सम्परायं सम्पादय । रिपुवंशदा-आवं दशकं धरोत्थं प्रतापं मत्तः कथं न वेत्सि ।

हे भीम ! मेरे प्रति तुम्हारे मनमें वैर हो गया है । यदि बल हो तो मेरे अभीष्टमें बाधा डालो । शत्रुओंके कुलोंके भञ्जकोंके संरक्षक, सत्य,शौच, आदि दश अङ्गों युक्त तथा पृथ्वी-को पालनेमें समर्थ पुरुषार्थको क्या मुझसे नहीं सीखोगे ? ॥२९॥

उक्त प्रकारके कट्टु शब्द कहकर क्रोधसे कांपती (ता), ओठोंको चबाती (ता), लाल-लाल आखोंको नटेरती (ता), अकुटि टेढ़ी करनेके कारण अत्यन्त डरावनी (ना) तथा सिंहके

भारतीयः—असौ कीचकः काय जग्राह । कस्य ? भरतान्वयस्य भरतस्य चक्रवर्त्तिनोऽन्वयो यस्य तस्य सोमवशस्य भीमस्येत्यर्थः । किं कृत्वा ? पूर्वमित्युक्तप्रकारेण ईरयित्वा । आहितकम्पवेगमित्यादीनि क्रियापद-विशेषणानि बोद्धव्यानि^१ ॥ ३० ॥

चकम्पिरे किंपुरुषा भयेन दिशां विनेशुर्नगजा गजाश्च ।
मर्मप्रहारैः परुषैर्वचोभिस्तयोरभूत्तत्र महान्विमर्दः ॥३१॥

चकम्पिर इति—किंपुरुषाः देवविशेषाः चकम्पिरे कम्पिताः । (केन) भयेन । नगजाः पर्वतजाताः गजाः हस्तिनः विनेशुः विनष्टाः । नकारेण समुच्चयो गृह्यते, तेनायमर्थः दिशा सम्बन्धित्वेन गजाश्च विनष्टाः । तयोः लक्ष्मणशूर्पणखयोः—परुषैः कठिनैः वचोभिर्महान् विमर्दो युद्धमभूत् । क्व ? तत्र दण्डकारण्ये । कथ-भूतैः ? मर्मप्रहारैः मर्मघातैः ।

भारतीयः—भयेन किम् पुरुषाः युधिष्ठिरादयः चकम्पिरे अपि तु न । मर्मप्रहारैः कृत्वा, दिशा गजा नगजा गजाश्च किं विनेशुः ? अपि तु न । कैः तयोः कीचकभीमयोर्वचोभिः । तत्र विराट्भूमौ । महान् विमर्दोऽभूदिति सम्बन्धः^२ ॥३१॥

असंस्तुतं प्राप्य ततो निकारं भीमेन तेनोपहतात्मवृत्तिः ।
देशादयासीन्नियमेन कर्त्तुं क्षणादसौ विग्रहपीडितानि ॥३२॥

असंस्तुतमिति । असौ रावणभगिनी अयासीत् गतवती । कस्मात् ? देशात् दण्डकारण्यप्रदेशात् । किं कर्त्तुम् ? कर्त्तुं विधातुम् । कानि ? विग्रहपीडितानि युद्धमर्दनानि । कथम् ? क्षणात् अन्तर्मुहूर्त्तात् । केन-कृत्वा ? नियमेन निश्चयेन । कथम्भूता सती ? उपहतात्मवृत्तिः उपहतस्वप्रवर्तना । केन कृत्वा ? तेन लक्ष्मणेन । कथम्भूतेन ? भीमेन भयङ्करेण । किं कृत्वा ? पूर्वं प्राप्य । कम् ? निकार पराभवम् । कथम्भूतम् ? असंस्तुतम् अपरिचितम् । कस्याः ? ततः तस्याः शूर्पणखायाः सकाशादिति सम्बन्धः ।

समान गर्जती (ता) उस सूर्पणखा अथवा कीचकने भरतके वंशमें उत्पन्न लक्ष्मण अथवा भीमके शरीरको बलपूर्वक पकड़ लिया था ॥३०॥

किंपुरुष आदि व्यन्तर देव डरसे काँप उठे थे, दर्शों दिशाओंके पार्वतीय विशाल हाथी भी भाग चले थे तथा उस सूर्पणखा और लक्ष्मणका हृदयको छेदनेवाले कठोर शब्दों-द्वारा महान् वाक्ययुद्ध हुआ था ।

लोकोत्तर पुरुष युधिष्ठिर आदि उक्त बातको सुनकर आश्चर्यसे क्या काँप उठे थे ? अर्थात् नहीं काँपे थे । क्योंकि कितने ही मर्मभेदी आघात किये जानेपर दिग्गजोंके समान उत्तम पार्वतीय हाथी पलायन नहीं करते हैं । इस प्रकार विराट् भूमिमें कीचक और भीमका कठोर और लम्बा संघर्ष हुआ था ॥३१॥

अन्वय—भीमेन तेनोपहतात्मवृत्तिः ततः असंस्तुतं निकारं प्राप्य असौ क्षणात् नियमेन विग्रह-पीडितानि कर्त्तुं देशात् अयासीत् ।

अत्यन्त उग्र लक्ष्मणके द्वारा मनोरथ विफल कर दिये जानेके बाद अत्यन्त निन्दनीय रूपसे अपमानित की गयी वह सूर्पणखा तुरन्त ही; युद्धके द्वारा इसे निश्चित रूपसे सर्वथा कष्ट देनेके संकल्पपूर्वक दण्डक वनसे चली गयी थी ।

अन्वय—ततः असंस्तुतं निकारं प्राप्य तेन भीमेन उपहतात्मवृत्तिः असौ क्षणात् नियमेन विग्रह-पीडितानि कर्त्तुं देशात् अयासीत् ।

अधुना भारतीयः पक्षः—असौ कीचकः देशात् विराटविषयात् अयासीत् गतवान् । किं कर्तुम् ? कर्तुम् । कानि ? विग्रहपीडितानि शरीरकदर्थनानि । केन कृत्वा ? नियमेन तपसा । कथम् ? क्षणात् । कथम्भूतोऽयासीत् कीचकः ? उपहतात्मवृत्तिः । केन ? कर्त्रा भीमेन वृकोदरेण । किं कृत्वा ? पूर्वं प्राप्य । कम् ? निकार परिभवम् । कथम्भूतम् ? असस्तुतम् । कस्मात् ? ततः कीचकादिति सम्बन्धः । श्लेषालङ्कारः ।

तथावधूतोऽपकृतिं गतोऽपि जित्वा रुषं संयममेत्य राजा ।

स वैरसन्देहमयं विहाय न्यायानुवृत्तिं पदवीं प्रपेदे ॥३३॥

तथेति—तथा तेनैव प्रकारेण सोऽय राजा लक्ष्मणः न्यायानुवृत्तिं नीत्यनुयायिनी पदवीं मार्गं प्रपेदे प्राप्तवान् । किं कृत्वा ? वैरसन्देहं वैरसशयं विहाय परित्यज्य । किं कृत्वा ? पूर्वं संयममेत्य प्राप्य । पुनः किं कृत्वा ? रुषं क्रोधं जित्वा उपशम्य । कथम्भूतः सन् ? वधूतः शूर्पणख्याः (खाया) सकाशात्, पुनः अपकृतिमपकारं गतोऽपि ।

भारतीयः—तथाऽवधूतः जटाजूटधारी लिङ्गी भूत्वा । किं कृत्वा ? पूर्वमेत्य प्राप्य । कम् ? संयमं तपश्चरणम् । किं कृत्वा ? रुषं जित्वा । स कीचकः राजा न्यायानुवृत्तिं पदवीं प्रपेदे प्राप्तवान् । किं कृत्वा ? देहमयं शरीरहेतुं रसं दुग्धदधिघृतादि विहाय विमुच्य । कथम् ? वै स्फुटम् । कथम्भूतः कीचकः ? अपकृतिं गतोऽपि ॥३३॥

स्वजानि कार्याणि निरूप्य हत्यां बलीयसस्तस्य च क्रौरवेण ।

जिहीर्षता मानधनं बलेन सम्प्रेरितेनाभ्युदितं खरेण ॥ ३४ ॥

स्वजानीति—बलेन सैन्येनाभ्युदितं प्रसृतम् । कथम्भूतेन खरेण दूषणज्येष्ठभ्राता सम्प्रेरितेन । किं विशिष्टेन ? कौ पृथिव्या रवेण नादेन मानधनमभिमानधनं जिहीर्षतां हर्तुमिच्छता । किं कृत्वा ? पूर्वं स्वजानिकार्याण्यात्मीयभार्याकृत्यानि निरूप्य निवेद्य । कस्या सत्याम् ? तस्य प्रसिद्धस्य शम्भुकुमारस्य हत्या वधे सति । कथम्भूतस्य तस्य ? बलीयसः बलिष्ठस्य ।

उक्त प्रकारसे कीचकके द्वारा अवमानित किये जानेपर उस भयंकर भीमने कीचकके प्राण ही संकटमें डाल दिये थे । फलतः उसने एक क्षणभरमें ही तपस्या-द्वारा अपने शरीर-को कष्ट देनेकी प्रतिज्ञा करके विराट देशको ही त्याग दिया था ॥३३॥

अन्वय—तथा वधूतोऽपकृतिं गतोऽपि सोऽयं राजा रुषं जित्वा संयमं एत्य वैरसन्देहं विहाय न्यायानुवृत्तिं पदवीं प्रपेदे ।

उक्त प्रकारकी पुंश्चली वधूसे विराधना किये जानेपर भी इस राजा लक्ष्मणने क्रोधको वशमें किया था, संयमसे काम किया था और शत्रुता तथा सन्देहको त्यागकर नीतिमार्गके अनुसार आचरण किया था ।

अन्वय—तथा अपकृतिं गतोऽपि स अवधूतः राजा रुषं जित्वा संयमं एत्य, देहमयं रसं वै विहाय.....।

उक्त प्रकारसे भीमके द्वारा अपकार किये जानेपर भी उस संन्यासी राजा कीचकने क्रोधको जीतकर संयम धारण किया था तथा देहकी पुष्टि और स्थितिके निमित्त दुग्ध, घी, आदि रसोंको भी त्यागकर धर्मशास्त्रानुकूल रसपरित्यागादि तपोंके आचरणमें लग गया था ॥३३॥

अन्वय—स्व-जानि-कार्याणि बलीयसः तस्य हत्यां च निरूप्य रवेण कौ मानधनं जिहीर्षता खरेण सम्प्रेरितेन बलेन अभ्युदितम् ।

अपनी पत्नी पर बीती घटनाओं तथा अत्यन्त बलवान् उस शम्भुकुमारकी हत्याको जानकर आक्रमणके लिए आज्ञप्त सेनाके द्वारा समस्त पृथ्वीपर घोषणापूर्वक सबके स्वाभिमान-रूपी धनके अपहरणके लिए उद्यत वह खर तमतमा उठा था ।

भारतीयः—कौरवेण दुर्योधनेन सम्प्रेरितेन सम्प्रेषितेन बलेन अभ्युदित प्रसृतम् । कथम्भूतेन कौरवेण ? खरेण तीव्रेण । किं कुर्वता ? अमानधन प्रचुरगोधन जिहीर्षता हर्तुमिच्छता । किं कृत्वा ? पूर्वं स्वजानि कार्याण्यात्मीयानि कार्याणि निरूप्य निवेद्य । कस्या सत्याम् ? बलीयसः तस्य कीचकस्य हत्या वधे सति । श्लेषालङ्कारः ॥ ३४ ॥

आवारितो मध्यगतैः प्रबन्धैराहन्यमानोऽपि कृतावलेपः ।

शब्दायमानः कलहायमानस्तूर्योत्करो दुर्जनमन्वियाय ॥ ३५ ॥

आवारित इति—तूर्योत्करः तूर्यसमूह, दुर्जनमसज्जनम् अन्वियायानुचकार । कथम्भूतः ? मध्यगतैरुदरस्थितैः प्रबन्धैर्विभीभिः आवारितो नियन्त्रितः । पुनः आहन्यमानोऽपि सन् कृतावलेपः । यः किल आहन्यमानः स कथं कृतावलेपो विहितगर्वो जायत इति विरुद्धम् । परिह्रियते—कृततैलसम्पर्कः । कथम्भूतः ? शब्दायमानः स्वनि कुर्वाणः । पुनः कलहायमानः कलह कुर्वाणः । एवविधो दुर्जनोऽपि भवति । कथम्भूतः ? आवारितः निषिद्धः कैः कर्तृभिः मध्यगतैः मध्यस्थैः पुरुषैः । कैः कृत्वा ? प्रबन्धैर्निर्वन्धैः । पुनः कृतावलेपः विहिताहङ्कारः । शेष प्राग्वत् ॥ ३५ ॥

उन्मग्नशङ्खं श्रमफेनयुक्तमावर्तशुद्धं शफराजिलोलम् ।

अश्वीयमुल्लङ्घनशीलमुद्यच्चक्राम कल्लोल इवाम्बुराशेः ॥ ३६ ॥

उन्मगनेति—अश्वीयसम्भवाना बलं चक्राम चचाल । कथम्भूतम् ? उन्मग्नसङ्खमध्णोः प्रान्तप्रदेशाः गङ्खाः उन्मग्नाः गङ्खा यस्य तत् प्रव्यक्तचक्षुःसमीपप्रदेशम् । पुनः श्रमफेनयुक्तं श्रमोत्पन्नफेनपिण्डयुक्तम् । आवर्तशुद्धमावर्तैः ध्रुवशुभनामधेयैः शुद्ध समीचीनम् । पुनः शफराजिलोलं खुरपङ्क्तिचञ्चलम् । पुनरुल्लङ्घनशीलमुल्लङ्घनधर्माढ्यम् । किं कुर्वत् ? उद्यत् ऊर्ध्वं गच्छत् । उपसार्थः प्रदर्शयते । क इव चक्राम कल्लोल इव । यथा कल्लोलः तरङ्गः क्रामति । कस्य ? अम्बुराशेः समुद्रस्य । कथम्भूतः ? उन्मग्नशङ्खः उच्छलित-

अन्वय—बलीयस, तस्य हत्यां च स्वजानि कर्माणि निरूप्य अमानधनं जिहीर्षता खरेण कौरवेण सम्प्रेरितेन बलेन अभ्युदितम् ।

बलवान् कीचक राजाकी मृत्यु हो जानेपर अपने स्वार्थोंकी सिद्धिको देखकर विपुल गोधनको छुरा लेनेके लिए तत्पर उस निर्दय कौरव दुर्योधनके द्वारा भेजी गयी सेना चारो ओर फैल गयी थी ॥ ३४ ॥

बीचमें डाली गयी तांतकी डोरियोसे खूब कसा गया युद्ध क्षेत्रमें मनमाने रूपसे वजाया गया तेल स्याही अथवा आटे आदिके लेप युक्त, एक दूसरेकी स्पर्द्धासे ही जोरोंसे वजते हुए बाजोंका समूह खलगोष्ठीके समान प्रतीत होता था । [क्योंकि दुर्जन भी हितैषी मध्यस्थ पुरुषोंके द्वारा अकार्यसे रोका जाता है, शासक मनचाही ताड़ना करते हैं । यह सब होनेपर भी वह अहंकार नहीं छोड़ता, बड़-बड़के बोलता है तथा झगड़ा करता फिरता है] ॥ ३५ ॥

अन्वय—उन्मग्नशङ्खं, श्रमफेनयुक्तं, आवर्तशुद्धं, शफराजिलोलं, उल्लङ्घनशीलं, उद्यत् अश्वीयं अम्बुराशेः कल्लोल इव चक्राम ।

आँखोंके पासका स्थान उठा तथा सुन्दर था, परिश्रमके झाग मुखसे टपक रहे थे, आवर्त आदि शुभ लक्षणोंसे युक्त थे, टापें अत्यन्त चंचल थीं, फलांग मारनेमें पट्टे थे तथा उचकते हुए घोड़ोंकी सेना समुद्रकी लहरोंके समान आगे बढ़ती जा रही थी [समुद्रकी लहरोंपर भी शंख बहते जाते हैं, थकानसे आनेवाले झागोके समान झाग उठते हैं, उत्तम भाँरें

कम्बुः । पुनः श्रमफेनयुक्तः श्रमवत्फेनः श्रमफेनस्तेन युक्तः । पुनरावर्त्तशुद्धः आवर्त्ताः पयसा भ्रमास्तैः शुद्धः । पुनः शफराजिलोलः मीनगणचञ्चलः । पुनरुल्लङ्घनशीलः उत्ल्लवनधर्मः । किं कुर्वाणः ? उद्यन्नूर्ध्वं गच्छन् । श्लेषः ॥३६॥

स्नेहाद्वहन्ती क्षणमुत्कटाक्षा वेश्येव शल्यं हृदये दधाना ।

उच्चात्यमानातुरगैः परैश्च स्थानाद्विरोधेन चचाल रथ्या ॥३७॥

स्नेहादिति—रथ्या रथश्रेणी चचाल चलितवती । कस्मात् ? स्थानात् प्रदेशात् । केन कृत्वा ? विरोधेन । कथम्भूता ? परैः जातिश्रेष्ठैः तुरगैः हयैः उच्चात्यमाना प्रेर्यमाणा । पुनः क्षण मुहूर्त्तमेक स्नेहात्तैलादितः वहन्ती प्रवर्त्तमाना । पुनरुत्कटाक्षा उत्कटोऽधो यस्याः सा निःटुरचक्रभ्रमणकाष्ठा । पुनः शल्यं शक्ति-तोमरादिशस्त्र दधाना । अथवा तुन्दवलयम् । क्व ? हृदये मध्ये । उपमार्थः केव ? वेश्येव पण्याङ्गना यथा स्थानाच्चलति । केन कृत्वा ? विरोधेन कलहव्याजेन । कथम्भूता ? स्नेहादनुरागात् वहन्ती प्रवर्त्तमाना । कथम् ? क्षणम् । पुनः परैः धूर्त्तैरुच्चात्यमाना । कथम्भूतैः ? आतुरगैरातुर गच्छन्ति तैः चपलगतिभिरित्यर्थः । पुनः शल्य कौटिल्य कपायरूप हृदये मनसि दधाना । पुनरुत्कटाक्षा उत्क्षिप्तलोचनाञ्चला । श्लेषो-पमालङ्कारः ॥३७॥

उदात्तवंशं बहुधातुरङ्गै रूढं समुत्कङ्कटकप्रधानम् ।

युयुत्सु गच्छत् प्रकटोत्थदानं तद्वास्तिकं कावचिकञ्च रेजे ॥ ३८ ॥

उदात्तवशमिति—तल्लोकविख्यात हास्तिक हस्तिना समूहः गजसमुदायः रेजे शुशुभे । किं कुर्वाणम् ? गच्छत् व्रजत् । कथम्भूतम् ? युयुत्सु योद्धुमिच्छु । पुनः प्रकटोत्थदानं प्रकर्षेण कटाभ्या कपोलाभ्यामुत्था उत्पत्तिर्यस्य तत् प्रकटोत्थ दानं मदो यस्य तत् । पुनरुदात्तवशमुच्चपृष्ठवंशम् । धातूनामनेकार्थत्वात् रूढं विभक्तम् । कैः कृत्वा ? बहुधातुरङ्गैः धातवः हरितालगैरिकादिलक्षणाः बहवश्च ते धातवश्च बहुधातवः बहुधातूना रङ्गाः बहुधातुरङ्गास्तैः । पुनः कटकप्रधानं कटके स्कन्धावारे प्रधानं कटकप्रधानम् । चकारः समुच्चयार्थः । तच्च कावचिकं कवचिना समूहः गच्छत् सत् रेजे दिदीपे । कथम्भूतम् ? उदात्तवशमुदारा-

पड़ती हैं, चंचल मछलियाँ कूदती रहती हैं, उल्ललना तो उनका स्वभाव ही है और एकके बाद दूसरी उठती ही चली आती हैं] ॥३६॥

घोड़ोंके द्वारा खींची गयी, क्षण भरके लिए कठोर धुरा युक्त, आँगन या तैल लगे रहनेके कारण जोरोंसे चलती, शक्ति, तोमर आदि अस्त्रोंसे सुसज्जित तथा शत्रुओंके साथ लड़नेके लिए उद्यत फलतः वेश्याके समान रथसेनाने अपने स्थानसे प्रयाण किया था ।

अन्वय—क्षणं उत्कटाक्षा, स्नेहाद्वहन्ती, हृदये शल्यं दधाना परैः विरोधेन आतुरगैः स्थानात् उच्चात्यमाना रथ्या इव वेश्या चचाल ।

क्षणभरके लिए कटाक्ष करती तथा प्रेममय आचरणोंमें लीन किन्तु मन ही मन शंका या कपट करती, दूसरोंसे झगड़कर चंचल कामातुरोंके द्वारा भगायी गयी रथसेनाके समान वेश्या भी चली जाती है ॥३७॥

अन्वय—उदात्तवंशं, प्रकटोत्थदानं, बहुधातुरङ्गै रूढं, समुत्कंकटक-प्रधानं युयुत्सु तत् गच्छत् हास्तिकं कावचिकं च रेजे ।

उन्नत रीढ़की हड्डी युक्त, पुष्ट कपोलोंपरसे मदजलको बहाते हुए, हरिताल गेरु आदि धातुओंसे चित्रित, उद्धत अतएव सेनाके प्रधान अंग, लड़नेके लिए उद्यत कवचधारियोंको ले जाते हुए हाथियोंकी सेना बड़ी सुन्दर लगती थी ।

उत्तम वंशमें उत्पन्न विख्यात महादानी, नाना जातियोंके घोड़ों और हाथियोंपर सवार

न्वयम् । पुनः तुरङ्गैस्त्वैरूढ वृतम् । कथम् ? बहुधा बहुप्रकारैः पुनः समुत् सानन्दम् । पुनः कङ्कटकप्रधान सन्नाहसन्नद्धम् । पुनः युयुत्सु योद्धुमिच्छत् पुनः प्रकटोत्थदान प्रव्यक्तनैसर्गिकदातृत्वमिति^१ ॥ ३८ ॥

शाङ्गाणि चापानि समुत्क्षिपन्तस्ते कञ्चुकं कार्दमिकं प्रविष्टाः ।

धनुर्भृतोऽभ्युद्धतनीलशृङ्गाः कृष्णाः पशूनां समजा इवाभुः ॥ ३९ ॥

शाङ्गाणीति—ते प्रसिद्धा धनुर्भृतः धन्विनोऽभुः भान्ति स्म । कथम्भूताः ? कञ्चुक सन्नाह प्रविष्टाः । कथम्भूतम् ? कार्दमिक कर्दमेन रक्तम् । किं कुर्वन्तः ? चापानि धनूपि समुत्क्षिपन्तः विस्फारयन्तः । कथम्भूतानि चापानि ? शाङ्गाणि शृङ्गविकाराणि । अथोपमार्थः क (इ) व ? समजा इव केषा पशूना गोमहिष्यादीनाम् । कथम्भूताः ? कृष्णाः श्यामाः । पुनरभ्युद्धतनीलशृङ्गाः सामस्येनोत्कटनीलविपाणाः । उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

नृणामसीनां वसुनन्दकानां पार्श्वोपरोधं स्फुरतां प्रवाहाः ।

स्विन्दारुणानां विरराजिरेऽमी द्रुता इव त्रापुषजातुषौघाः ॥४०॥

नृणामिति—अमी प्रत्यक्षीभूताः असीना खड्गाना वसुनन्दकाना हस्तस्फुराणाञ्च प्रवाहाः विरराजिरे । किं कुर्वताम् ? पार्श्वोपरोधमुभय पार्श्वसुपरुध्य स्फुरता शोभमानानाम् । केषाम् ? नृणा पुसाम् । कथम्भूतानाम् ? उभयेषाम् असीना वसुनन्दकानाञ्च ? स्विन्दारुणाना श्वेतशोणानाम् । असयस्तावत्त्वेताः वसुनन्दकाश्च लोहिताः । अतएव साहचर्यादेवोभयेषा युगपद्विशेषणमिति सुस्थम् । इदानीमुत्प्रेक्षार्थः । क इवोत्प्रेक्ष्यन्ते त्रापुषजातुषौघा इव सीसकयावकपूरा इव । कथम्भूताः ? द्रुताः द्रवीभूताः ॥४०॥

भूर्जद्रुमस्येव विहायसश्चेत्त्वचश्च्युताः स्युर्विधुता मरुद्भिः ।

तथा भवेयुः पथि वैजयन्त्यः कालस्य जिह्वा इव वा ललन्त्यः ॥ ४१ ॥

भूर्जेति—पथि मार्गे चेद्यदि त्वचः स्युर्मवेयुः । कथम्भूताः ? च्युताः । कथम्भूताः सत्यः ? विधुताः कम्पिताः । कैः मरुद्भिर्वातैः । कस्य ? विहायस, गगनस्य । कस्येव ? भूर्जद्रुमस्येव यथा वैजयन्त्यः चीरपताकाः भवेयुः वाऽथवा वैजयन्त्य ललन्त्यश्चलन्त्यः सत्यः भवेयुः का इव जिह्वा (इव) रसना यथा । कस्य कालस्य यमस्येति^२ ॥ ४१ ॥

प्रभा विमानं समुपेत्य यातां कौत्सेयकौस्तिग्मकरैः स्फुरद्भिः ।

केषाञ्चिद्भ्रोदरमुत्पतन्त्या लीलोन्नतालम्भि तडिल्लतायाः ॥ ४२ ॥

युद्धके लिए उत्सुक अतएव उत्तम, जोरसे बजते पटहादि बाजांसे युक्त लड़नेके लिए निकले कवचधारियोंकी सेना मनमोहनी लगती थी ॥३८॥

सीगसे बने धनुषोंको फटकारते हुए तथा धूल कीचड़से लथपथ कञ्चुकधारी वे धनुषधारी योद्धा, ऊपर तक उठे हुए नील सीगधारी काले हिरण पशुओंके सजातीयोंके समान प्रतीत होते थे ॥ ३९॥

सैनिकोंकी चमचमाती श्वेत तलवारों तथा उन्हें घुमाते हुए लाल हाथोंकी श्वेत तथा लाल कान्तिके प्रवाह दोनो बगलोको व्याप्त करते हुए ऐसे लगते थे मानो शीशा और लाह पिघल करके बहे जा रहे हैं ॥४०॥

भोजपत्रके पेड़ोंका पतला बकला आकाशमार्गमें गिर जाय और यदि वायुके द्वारा खूब उड़ाया जाय इसी प्रकारसे चीनांशुककी ध्वजाएँ हो रही थी अथवा लपलपाती यमकी जिह्वाओंके समान प्रतीत होती थी ॥४१॥

प्रमेति—अलम्भि प्राप्ता । का कर्मतापन्ना ? लीला शोभा । कथम्भूता ? उन्नता उच्चा । कस्याः ? तडिल्लतायाः विद्युल्लतायाः । किं कुर्वाणायाः ? उत्पत्तन्याः । किम् ? अश्रोदर जलधरमध्यम् ? कैः कर्तृ-भिरलम्भि ? कौक्षेयकैः खड्गैः । कथम्भूतैः ? तिग्मकरैः तिग्माः कराः येषां तैः तीव्रदीप्तिभिरित्यर्थः । स्फुरद्भिः शूलकायमानैः । केषाञ्चित् कियता भटानाम् । किं कुर्वताम् ? प्रभाः दीप्तीः याता प्राप्ताना (प्राप्नुवताम्) । किं कृत्वा ? पूर्वं समुपेत्य प्राप्य । कम् ? विमान विशिष्टं मानं समीचीनं सत्कारम् । अत्र स्व स्व स्वामिभ्य इति सम्बन्धेन भवितव्यमिति' ॥ ४२ ॥

सिन्दूररेणुः करिकर्णतालैरुद्धूयमानो दिशि विप्रकीर्णः ।

रुद्धार्यमाभ्याधित तापसानां सन्ध्यासमाधौ नियमैकबुद्धिम् ॥ ४३ ॥

सिन्दूरेति—सिन्दूरेणुः सिन्दूरधूली अभ्याधित कारितवान् । काम् ? नियमैकबुद्धिमनुष्ठानैकमतिम् । कस्मिन् ? सन्ध्यासमाधौ सन्ध्याकर्मणि । केषाम् ? तापसानां व्रतिनाम् । कथम्भूतः ? विप्रकीर्णः प्रसृतः । कस्याम् ? दिशि आशायाम् । कथम्भूतः सन् ? अद्धूयमान उल्लिख्यमाणः । कैः ? करिकर्णतालैः प्रशस्ताः कर्णाः कर्णतालाः करिणा गजानां कर्णतालाः करिकर्णतालास्तैः । अथवा करिकर्णव्यजनैः । पुनः कथम्भूतः सिन्दूरेणुः ? रुद्धार्यमा प्रच्छादितरविः । भ्रान्तिरलङ्कारः ॥ ४३ ॥

अभूत्प्रकाशं विपिनं प्रचारैः कूलङ्कषाणां न्यपतस्तटानि ।

निपीतनीरप्रतिदित्सयेव द्विपा मदाम्भो ववृषुः सरःसु ॥ ४४ ॥

अभूदिति—विपिनमरण्य प्रचारैश्चरणघट्टनाभिः प्रकाशमभूत् सञ्जातम् । विरल विरलमासीदित्यर्थः । तथा कूलङ्कषाणां नदीनां तटानि कूलानि न्यपतन् । तथा द्विपाः हस्तिनः सरस्सु अधिकरणभूतेषु सरोवरेषु मदाम्भः मदजल ववृषुः । उत्प्रेक्षते—कथं कृत्वा निपीतनीरप्रतिदित्सयेव निपीतम् कर्दभावशेषं पयः पीत निपीतमुच्यते । निपीतञ्च तन्नीरञ्च निपीतनीर निपीतनीरस्य प्रतिदातुमिच्छा तथा इव^२ ॥ ४४ ॥

सौदामिनीदामचितेव शस्त्रैर्भ्राकुलेव द्विरदैर्दिगासीत् ।

समुद्रवेलेव चलैस्तुरङ्गैश्चैलोक्ययात्रेव जनैश्चलद्भिः ॥ ४५ ॥

सौदामिनीति—दिगाशा शस्त्रैः तोमरादिभिः सौदामिनीदामचितेव विद्युन्मालावगुण्ठितेव आसीत् । तथा द्विरदैः गजैः अभ्राकुलेव मेघमालासङ्कुलेव आसीत् । तथा चलैश्चलैस्तुरङ्गैः वाजिभिः समुद्रवेलेव

विमानोंमें आरूढ़ होकर युद्धके लिए जाते हुए कतिपय योद्धाओंकी तीक्ष्ण किरणोंके द्वारा जगमगाती तलवारोंने आकाशके मध्यको चीरकर फैलती हुई विद्युल्लताकी उत्कृष्ट तथा अत्यन्त चमत्कारी कान्तिको प्राप्त किया था ॥४२॥

हाथियोंके विशाल कानोंके द्वारा उड़ायी गयी फलतः सब दिशाओंमें व्याप्त अतएव सूर्यके प्रकाशको भी रोककर लाल करनेवाली सिन्दूरकी धूलिने तपस्वियोंको सन्ध्या-समयके नियमोंके अनुष्ठान तथा समाधि लगानेके लिए निश्चित रूपसे प्रेरित कर दिया था ॥४३॥

सेनाके निरन्तर आने जानेके कारण गहन वन विरल हो गया था, विशाल नदियोंके किनारे दूट गये थे तथा तालावोंमें पिये गये पानीको वापस देनेकी भावनासे ही हाथियोंने अपने मदजलको तालावोंमें बरसा दिया था ॥४४॥

उभयपक्ष-द्वारा चलाये गये शस्त्रोंके कारण युद्धकी दिशा बिजलीकी माला पहिने सी लगती थी, उन्मत्त हाथियोंकी भीड़से मेघाच्छन्नके समान दिखती थी, चंचल घोड़ोंकी

पयोनिविपालिन्दीव आसीत् । तथा चलद्भिः गच्छद्भिः जनैः मनुष्यैः त्रैलोक्ययात्रेव आसीत् । समुच्चया-
लङ्कारः ॥ ४५ ॥

वंशावतारं जगतीपतीनां ववन्दिरे वन्दिजना गुणांश्च ।

श्वेतातपत्राणि समुल्लसन्ति क्षीरार्णवस्योत्कलिकाः प्रजिग्युः ॥ ४६ ॥

वशेति—वन्दिजनाः जागरिकाः जगतीपतीना राज्ञा गुणान् शौर्यादीन् वशावतार वशस्यान्वयस्या-
वतारो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, तथा ववन्दिरेस्तुवन्ति स्म । च समुच्चयार्थे तथा समुल्लसन्ति श्वेतातपत्राणि
शुभ्रच्छत्राणि क्षीरार्णवस्य क्षीरपयोनिधेरुत्कलिकास्तरङ्गान् प्रजिग्युः जयन्ति स्म^१ ॥ ४६ ॥

सङ्क्रीडितं स्यन्दनचक्रजातं वने मयूरा विनिशम्य रम्यम् ।

घनारवोत्काः पतिता इवौघैः पिच्छातपत्रप्रकरा विरेजुः ॥ ४७ ॥

सङ्क्रीडितमिति—पिच्छातपत्रप्रकराः विरेजुः गोभन्ते स्म । क इव ? उत्प्रेक्ष्यन्ते—मयूरा इव शिख-
ण्डिनो यथा । कथम्भूताः सन्तः ? पतिताः । कैः ? ओघैः प्रवाहैः । पुनः कथम्भूताः सन्तः ? घनारवोत्काः
मेवध्वनिसमुत्कण्ठिताः सन्तः । किं कृत्वा ? पूर्वं स्यन्दनचक्रजात रथरथाङ्गसमुत्पन्न सक्रीडित चीकृत विनि-
शम्य श्रुत्वा । कथम्भूत सङ्क्रीडितम् ? रम्य मनोहरम् । क्व ? अतिरम्ये वनेऽरण्ये । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥४७॥

शङ्खानकारावमयी पतीनां दिशां श्रुतिः सैन्यमयी च दृष्टिः ।

रजोमयी कामविमानभूमिः शङ्खाऽत्मसंहारमयी बभूव ॥४८॥

शङ्खेति—बभूव सञ्जाता । का ? श्रुतिराकर्णनम् । कथम्भूता ? शङ्खानकारावमयी कम्बुपटहशब्द-
निर्वृत्ता । केपा श्रुतिः ? दिशाम्पतीना लोकपालानाम् । चकारः समुच्चयार्थस्तथा तेषा दृष्टिः बभूव सजाता ।
कथम् ? सैन्यमयी चमूनिर्वृत्ता च तथा कामविमानभूमिः गगन रजोमयी धूलिनिर्वृत्ता तथा शङ्खा भय-
मात्मसंहारमयी स्वमरणनिर्वृत्ता बभूव^२ ॥४८॥

इत्यद्रिकुञ्जरान्सरितः सरांसि स्वपच्छत्यूच्छ्वासचलं वनञ्च ।

विप्लावयन्ती तमियाय देशमक्षौहिणी वारिधिमापगेव ॥४९॥

इतीति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण त दण्डकारण्याख्य देशमियाय गतवती । का ? अक्षौहिणी सेना । कि
कुर्वती सती ? अद्रिकुञ्जरान् शैलकटकसमूहान् तथा सरितः नदीः सरांसि सरोवराणि तथा स्वपच्छत्यूच्छ्वा-

वदती हुई पंक्तियोंके कारण समुद्रके तीर सदृश थी तथा चलते-फिरते मनुष्योंको देखकर
ऐसा लगता था मानो तीनो लोक यात्रापर चल पड़े हैं ॥४५॥

चारण लोग पृथ्वीपतियोंकी वंशावली तथा उनके उदात्त कार्योका व्याख्यान करके
स्तुति पढ़ते थे । समस्त युद्ध-भूमिपर शोभायमान श्वेत राजछत्रोने अपनी कान्तिके द्वारा
क्षीरसमुद्रकी उठती हुई लहरोको जीत लिया था ॥४६॥

वनमें जाते हुए रथोंके पहियोंसे उत्पन्न गम्भीर तथा मधुर नादको सुनकर मयूर
वैसे ही उत्कण्ठित हो गये थे जैसे मेघोंकी गर्जनोको सुनकर होते हैं, झुण्ड के झुण्ड बाहर
निकल आते हैं और पंख फैलाकर नाचते हैं । ये सब मयूरकी पूँछके वने छत्रोंके समूहके
समान शोभित हो रहे थे ॥४७॥

समस्त दिक्पालोके कान शंख, पटह आदि वाजोंके तार स्वरसे व्याप्त थे, आँखे सेना
ही सेना देखती थी, इच्छा मात्रसे चलने वाले विमानोका मार्ग धूलिसे आच्छन्न था तथा
कल्पनामें अपना ही चिनाश आता था ॥४८॥

इस प्रकारसे पर्वतो, तरुलताके गुल्मो, नदियो, तालावो तथा सोते हुए अजगरकी

सचल निद्रापरिणताजगरघोणानिर्गतवातचञ्चल वन कान्तार च विग्लाययन्ती क्षोभ नयन्ती । कैव ? आप-
गेव नदीव । कम् ? वारिधि समुद्रम् ।

भारतपक्षे—त देश विराट श्रेय पूर्ववत्समानम् ॥४९॥

[इदानीं चतुर्भिर्वृत्तैः कुलकेन सम्बन्धो बोद्धव्यः—]

ततो गभीरश्चरितैरगाधैर्ज्वलन्निवान्तःकरणेन कुप्यन् ।

स्पृष्टानुमेयस्फुरितोदराग्निरुच्चैरुदन्वानिव दीप्यमानः ॥५०॥

तत इति—ततः अक्षौहिणीगमनान्तर दाशरथिर्भीमश्च कुप्यन् कोप गच्छन् अन्तःकरणेन हृदयेन
ज्वलन्निव कथभूतश्चरितैः चेष्टाभिः गभीरः । कथंभूतैः चरितैः ? अगाधैर्गम्भीरैरनघैरित्यर्थः । कथभूतः ?
दीप्यमानः प्रज्वलन् । कथम् ? उच्चैरतिशयेन । कथभूतः सन् ? स्पृष्टानुमेयस्फुरितोदराग्निः स्पृष्ट स्पर्शन
तेनानुमेयोऽनुमानप्रमाणगोचरः स्फुरितः विजृम्भितः उदराग्निर्जठरानलो यस्य सः । क इव ? उदन्वानिव
समुद्र इव । कथंभूत उदन्वान् ? स्पृष्टानुमेयस्फुरितवडवाग्निरिति ॥५०॥

पतिर्मृगाणां गजवृंहितेन कल्पान्तमेघेन च सुप्रतीकः ।

यथा सुधांश्वभ्युदयेन वार्धिः क्षोभं रिपूणां निनदेन गच्छन् ॥५१॥

पतिरिति—पुनः किं कुर्वन् ? रिपूणां निनदेन ध्वनिना क्षोभ गच्छन् व्रजन् । यथा शब्देनोपमार्थो
गम्यते । क इव क्षोभं गच्छन् ? सुप्रतीकः यथा इव ईशानाशागज इव । केन ? कल्पान्तमेघेन प्रलयका-
लजलदेन । पुनः क इव ? सुधांश्वभ्युदयेन पीयूषाद्गमेन वार्द्धिरिव । पुनः क इव ? गजवृंहितेन
गजचीत्कृतेन मृगाणां पतिः सिंह इव ॥ ५१ ॥

स सञ्जिहीर्षन्निव जीवलोकं यधेन कुर्वन्निव दृष्टियुद्धम् ।

वमन्निव क्रोधहुताशराशिं गिलन्निवाशाः स्थगयन्निवार्कम् ॥५२॥

स इति—सः किं कुर्वन्निव ? सञ्जिहीर्षन्निव सहर्तुमिच्छन्निव । कम् ? जीवलोकं प्राणिवर्गम् ।
पुनः किं कुर्वन्निव ? विदधदिव । किम् ? दृष्टियुद्ध विलोचनरणम् । कथम् ? सह । केन ? यमेन । कृतान्तेन
सह कृतान्तमाहूयमान इव । वमन्निव उद्गिरन्निव । कम् ? क्रोधहुताशराशिं क्रोधानलावलीम् । पुनः किं
कुर्वन्निव ? गिलन्निव उदरमध्ये कुर्वन्निव, का ? आशा दिशः । पुनः किं कुर्वन्निव ? स्थगयन्निव
प्रच्छादयन्निव, कम् ? अर्कं सूर्यमिति ॥५२॥

श्वाससे चंचल वनको, समुद्रकी ओर जाती बाढ़पूर्ण नदीके समान अक्षौहिणी प्रमाण वह
सेना भी उस दण्डकारण्य अथवा विराटदेश तक जा पहुँची थी ॥४९॥

अक्षौहिणी सेनाके आगमनका समाचार सुननेके बाद गूढ तथा निर्दोष चेष्टाओंके
कारण अज्ञेय, मन ही मन अत्यन्त कुपित, संघर्ष होनेपर ही अपनी आन्तरिक रौद्रताका
प्रकाशक अतएव समुद्रके समान प्रतापी, [समुद्र भी तलमें चलनेवाले जन्तुओंके होनेपर
भी शान्त रहता है, भीतर ही भीतर बड़वानल जलती रहती है, तथा उसके मुखमें जलादि
जानेपर भीषण विस्फोट होता है] ॥५०॥

हाथियोंकी चिंघाड़से चिढ़े मृगराज, प्रलयकालके जलदोंसे उद्दीपित ईशान दिशाके
दिग्गज; सुप्रतीक तथा पूर्णिमाके चन्द्रोदयसे ज्वार-भाटापूर्ण समुद्रके समान शत्रुओंकी
सेनाके कोलाहलसे अत्यन्त क्षुभित ॥५१॥

मनुष्य लोकके विनाश करनेके संकल्पसे अथवा यमराजके ही साथ नेत्रयुद्ध करता
हुआ, समस्त दिशाओंको निगलता सा, सूर्यके प्रताप और प्रकाशको तिरोहित करता
हुआ-सा ॥५२॥

आदित्सया मानधनस्य सैन्यमभ्यर्णमाकर्ण्य विकीर्णनादम् ।

द्विषः सदो दाशरथी रयेण व्याप्तसहेनावरजेन भीमः ॥५३॥

आदित्सयेति—स दाशरथिः दशरथस्यापत्य पुमान्दाशरथिः रामः व्यापत् व्याप्तवान् । किम् ? सदः
सभाम् । कस्य ? द्विषः खरदूषणस्य । केन कृत्वा ? रयेण वेगेन । कथम्भूतः सन् ? भीमः रौद्रः । केन ?
अवरजेन लघुभ्रात्रा लक्ष्मणेन । कथम्भूतेन ? सहेन समर्थेन । किं कृत्वा पूर्व व्यापत् ? आकर्ण्य श्रुत्वा । किम् ?
सैन्य बलम् । कथम्भूतम् ? अभ्यर्णं निकटम् । पुनः विकीर्णनादम् विकीर्णः विक्षितो नादो ध्वनिर्धेन तत् ।
कया आदित्सया ग्रहीतुमिच्छया । कस्य मानधनस्य मान एव धन मानधन तस्य गर्वद्रव्यस्येत्यर्थः ।

भारतीयः—स प्रसिद्धः भीमः वृकोदरः उदाश जग्राह भक्षितवानित्यर्थः । कान् ? द्विषः शत्रून् । केन
कृत्वा ? अवरजेन लघुभ्रात्राऽर्जुनेन । कथम्भूतेन ? व्याप्तसहेन विपत्सहिष्णुना । केन कृत्वा ? रयेण वेगेन ।
कथम् ? यथा भवति विकीर्णनाद विकीर्णो नादो यस्मिन् तत् क्रियाविशेषणमेतत् । किं कृत्वा ? पूर्वमाकर्ण्य
श्रुत्वा । किम् ? सैन्य बलम् । कथम्भूतम् ? अभ्यर्णं समीपम् । कया ? आदित्सया । कस्य ? अमानधनस्य
प्रचुरगोधनस्य । अथवा हे अमान हे अगाध श्रेणिक ! इति सम्बन्धः । अन्तकुलकम् ॥ अन्तदीपका-
लङ्कारः ॥ ५३ ॥

शङ्खा निनेदुः पटहाश्चुकुर्जुर्गजा जगर्जुरतुरगा जिहेषुः ।

वीरा ववल्गुः शकटा विरेसुरासीदकूपाररवः समन्तात् ॥ ५४ ॥

शङ्खा इति—शङ्खा निनेदुः ध्वनन्ति स्म, पटहा आनकाश्चुकुः कूजितवन्तस्तथा गजा जगर्जुस्तथा
तुरगा जिहेषुर्हेषितवन्तः वीराः भटाः ववल्गुः वल्गितवन्तः शकटा विरेसुः रसितवन्तः इत्यनया युक्त्या
अकूपाररवः समुद्रघोषः सामस्येन आसीत्सञ्जातः । समुच्चयालङ्कारः ॥ ५४ ॥

बभ्रुः पुराणाः स्फुटिता भटानां व्रणा रणानन्दथुनिर्भरेण ।

स्वामिप्रसादानसहा निरोद्धुं देहाः स्वयं भेदमिवाभ्युपेयुः ॥ ५५ ॥

बभ्रुरिति—भटानां पुराणाः पुरातनाः व्रणाः रणानन्दथुनिर्भरेणा सड ग्रामहर्षोत्कर्षेण स्फुटिता विदीर्णाः
सन्तो बभ्रुः रेजुः । तथा देहाः काया आत्मना स्वयमेव भेद स्फुटनमभ्युपेयुरिव । कथम्भूता ? असहा अस-
मर्थाः । किं कर्तुंम् ? निरोद्धुमावरितुम् । कान् ? स्वामिप्रसादान् प्रभुसत्कारानिति । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥५५॥

अन्वय—भीमः दाशरथी सहेन अवरजेन आदित्सया मानधनस्य विकीर्णनादं अभ्यर्णं सैन्यं
आकर्ण्य द्विषः सदः रयेण व्यापत् ।

दशरथके ज्येष्ठ पुत्र अत्यन्त भयंकर उस रामने परम सहिष्णु छोटे भाईके द्वारा वन्दी
वनानेकी इच्छासे निकट आ पहुँची अत्यन्त अहंकारी शत्रुओंकी सेनाके विस्तीर्ण कोलाहल
को सुनकर बड़ी तेजीसे खरदूषणके स्कन्धाचारपर आक्रमण कर दिया था ।

अन्वय—अमानधनस्य आदित्सया विकीर्णनादं अभ्यर्णम् आकर्ण्य रथी भीमः सदा व्याप्तसहेन
अवरजेन द्विष सैन्यं रयेण उदाश ।

प्रचुर गोधनको लूटकर ले भागनेकी इच्छासे निकट हीमें होनेवाले कोलाहलको
जानकर रथी योद्धाओंके श्रेष्ठ भीमने सदैव विपत्ति सहनेमें दृढ अनुज अर्जुनके द्वारा उस
समस्त शत्रु सेनाका क्षणोंमें ही संहार करा दिया था ॥५३॥

शंखोंकी तार ध्वनि हो रही थी, पटह आदि वाजे पीटे जा रहे थे, हाथी चिंघाड़ रहे
थे, घोड़े हिनहिना रहे थे, रथ तथा गाड़ियोंके पहियोसे चेंचाहट हो रही थी तथा योद्धा
भी बड़बड़ा रहे थे । इस प्रकार चारों ओरसे समुद्रका आराव हो रहा था ॥५४॥

पुनः युद्धका अवसर मिलनेसे उत्पन्न योद्धाओंके अतिशय हर्षके कारण उनके
प्राचीन घाव अपने आप फट पड़े थे, मानो स्वामीके अनुग्रहोंको अपनेमें न समा सकनेके
कारण ही उन योद्धाओंके शरीर अपने आप फट पड़े थे ॥५५॥

सूता नृपाणां युधि नामधेयं वृत्तं निपेटुः कृतवृत्तबन्धम् ।

दग्धानि कर्पूररजांसि भूयाः स्ववर्मणोऽन्तश्चक्रुः श्रमार्त्ताः ॥५६॥

सूता इति—सूता वन्दिजनाः युधि रणे नृपाणा राज्ञा वृत्त चरित निपेटुः पठितवन्तः । कथम्भूतम् ? नामधेयं नाम्ना धेय नामगर्भितम् । पुनः कृतवृत्तबन्धम् “एकाक्षरमारभ्य पद्विंशत्यक्षरं यावद्वृत्तमुच्यते” कृतो वृत्तैर्बन्धो रचना यस्य तत्तथोक्तम् । पुनः श्रमार्त्ताः सङ्ग्रामायाससततमूर्त्तयो भूयाः स्ववर्मणोऽन्तः आत्मीयसहननस्याग्रे दग्धानि चूर्णीकृतानि घनसाररजांसि कर्पूररेणून् चक्रुः विचिक्षिपुः । समुच्चया-लङ्कारः ॥ ५६ ॥

विशुद्धवंशानि गुणानतानि प्रपीड्यमानान्यपि कार्मुकाणि ।

पर्यङ्गमारोप्य विलांलितानि मित्राणि मत्वेव कृतं विनेसुः ॥ ५७ ॥

विशुद्धेति—कार्मुकाणि धनूषि विनेसुः नम्रीवभूयुः । किं कृत्वा ? पूर्वं मत्वा ज्ञात्वा । किम् ? कृत करणीयमस्य कुले न नमनेव श्लाघ्य नो चेद्विशुद्धवंशत्वगुणानतत्त्वयोर्वैयर्थ्यमापनीपद्यत इति मत्वा नमन कार्यमिति भावोऽत्रोपन्यस्तः । कथम्भूतानि ? विशुद्धवंशानि निर्गुणवेणूनि पुनः गुणानतानि गुणेन मौर्व्या आनतानि गुणानतानि । पुनः प्रपीड्यमानान्यपि पुनः विलांलितानि । कानीव ? मित्राणीव । किं कृत्वा ? पूर्वं पर्यङ्गमारोप्येति^१ ॥ ५७ ॥

वश्यानि मुष्टेरगतानि भेदं धनूषि नम्राणि विपत्क्षमाणि ।

स्वदेहलीनां स्थितिमत्यजन्ति नृणां कलत्राणि हितान्यतीयुः ॥ ५८ ॥

वश्यानीति—धनूषि नृणा पुसा कलत्राणि कुलकामिनीः अतीयुः अतिव्रान्तवन्ति । कथम्भूतानि ? हितानि । सुखप्रदानि पुनः स्वदेहलीना स्थिति मर्यादासत्यजन्ति, अजहति स्वकीयमन्दिरकुतुपेभ्यो बहिरनि-र्गच्छन्तीत्यर्थः । पुनः कथम्भूतानि ? वश्यानि । कस्याः ? मुष्टेः मुष्टेरिति लक्षणयाऽऽज्ञा गृह्यते । मुष्टेराज्ञाया इत्यर्थः । पुनः भेद पृथक्त्वमगतान्यप्राप्तानि । पुनः वश्यानि । कस्याः ? मुष्टेः पाणिवन्धस्य करतलाड-गुली-बन्धस्य । पुनर्भेद भङ्गमगतानि । पुनः नम्राणि । पुनर्विपत्क्षमाणि आपत्समर्थानि । पुनः स्वदेहलीनामात्म-शरीरश्लिष्टां स्थितिमत्यजन्ति । श्लेषालङ्कारः ॥ ५८ ॥

बन्दी लोग राजाओं-द्वारा युद्धस्थलोंपर किये वीरतापूर्ण कार्यों तथा नाम गोत्रादिको छन्दोवद्ध करके गाते थे तथा परिश्रमसे क्लान्त राजा लोग भी जलाये गये कर्पूरकी धूलको अपने शरीरपर लेप करते थे ॥५६॥

उत्तम वांससे बनाये गये, सौर्वीके द्वारा ताने गये, गोदमें रखकर विधिपूर्वक ठीक किये गये तथा पूरी शक्तिके साथ खींचे गये धनुष मानो उस समयके कर्त्तव्यको समझकर ही मित्रके समान खिंचकर बाण वर्षा कर रहे थे [प्रशस्त कुलमें उत्पन्न, सुसंस्कारोंसे दीक्षित, पालनेमें झुलाया गया मित्र सताये जानेपर भी पूर्वके उपकारोंको याद करके विनम्रताका ही व्यवहार करता है ॥५७॥

प्रबल सुट्टीसे पकड़े गये, पर्याप्त खींचे गये तथापि न दूटे शत्रुओंको कष्ट देनेमें कुशल अपने आकारकी स्वाभाविकताको न छोड़नेवाले तथा भलेमें साधक धनुषोंने मनुष्योंकी पतिव्रता पत्नियोंको भी मात कर दिया था [कुलबधुएं भी आज्ञाकारी होती हैं, कभी कलह नहीं करती हैं, नम्र होती हैं, विपत्तिको भी सहन करती हैं तथा अपने भवनके द्वारसे बाहर नहीं जाती हैं] ॥५८॥

स्वयं समानम्य शरासनानि स्तम्भश्च हित्वा मधुरं ध्वनन्ति ।

प्रारोभिरेऽन्यान्विनतान्विधातुं परान्विनम्राः खलु नामयन्ति ॥५९॥

स्वयमिति—प्रारोभिरे प्रारब्धवन्ति । कानि । शरा अरुन्ते क्षिप्यन्त एभिरिति शरासनानि धनूपि । कि कर्तुम् ? विनतान् नम्रान् विधातुम् । कथम्भूतानि ? मधुर यथा तथा ध्वनन्ति नदन्ति । कि कृत्वा ? समानम्य विनम्रीभूय । कथम् ? स्वयमात्मना । कि कृत्वा ? स्तम्भ स्तम्भत्व हित्वा परित्यज्य । अर्थान्तरमाह—खलु निश्चयेन स्वयं विनम्राः परान्नामयन्ति ॥५९॥

ऋजुप्रकारेषु गुणेषु वाणाः शल्यं वहन्तो दधतो विपक्षान् ।

क्षणं न तस्थुश्चपलाः स्थिरेषु त्राताः खलानामिव सज्जनेषु ॥६०॥

ऋज्विति—न तस्थुः न स्थिताः । के ? वाणाः शराः, कथम् ? क्षणं सुहूर्त्तम्, कथम्भूताः ? चपलाश्च-ञ्चलाः, केपु मध्ये न तस्थुः ? गुणेषु मौर्वीयुः, कथम्भूतेषु ? ऋजुप्रकारेषु प्राङ्गलवृत्तिषु । पुनः स्थिरेषु निश्चलेषु, किं कुर्वन्तः ? शल्यं फलकं वहन्तो धरन्तः । पुनर्विपक्षान् वीना पक्षिणा पक्षान् गतः दधतः धरन्तः । उप-मार्थः, इव यथा खलानां दुर्जनानां त्राताः समूहाः सज्जनेषु क्षणं न तिष्ठन्ति । केपु ? स्थिरेषु । पुनः ऋजु-प्रकारेषु । कथम्भूताः त्राताः । चपलाः । ग्लेषोपमालङ्कारः ॥६०॥

समुद्रिरन्तो नु शफान्मुखेभ्यश्छायां त्यजन्तः किमु पश्चिमार्धम् ।

देहान्क्षिपन्तो नु दशां पुरस्ताद्विश्वेऽपि तेऽश्वल्लिपुरश्चवर्षा ॥६१॥

समुद्रिरन्त इति—ते लोकप्रसिद्धा अश्ववर्षा अश्वत्सिषुः आश्रयतवन्तः । कथम्भूताः ? विश्वेऽपि सर्वेऽ-पि । अत्र नु शब्दः उत्प्रेक्षाविषयी(यः) धनञ्जयेनाङ्गीकृतोऽस्ति । तेनायमर्थः—अश्ववर्षा किमु कुर्वन्तो गत-वन्तः किन्त्वहो समुद्रिरन्तो नु समुद्रिरन्त इव समुद्रीरीतुमनस इवेत्यर्थः । कान् ? शफान् खुरान् । केभ्यः ? मुखेभ्यः वदनेभ्यः त्यजन्तो नु त्यक्तुमनस इव । काम् ? छाया भास्करादितेजसात्मीयशरीरोद्भवमाभासम् । कथम् ? पश्चिमार्धं पाश्चात्यभागं क्षिपन्तो नु क्षेप्तुमनस इव । कान् देहान् वपूषि । कथम् ? पुरस्तात् पुरतः । कासा दृशा लोचनानामिति । वेगातिशयवचनविन्यासोऽत्राभिहित इति ॥६१॥

रुद्धं शिलोत्कीर्णमिवावतस्थे मुक्तं चलं चित्तमिवाभ्यधावत् ।

अश्वीयमावर्त्तितमावृतत्तल्लालचक्रभ्रमलाघवेन ॥६२॥

रुद्धमिति—अवतस्थे स्थितम् । किम् ? तत् अश्वीय तुरङ्गसमूहः । किमिव ? शिलोत्कीर्णमिव दृषद्घ-टितमिव । कथम्भूतं सत् ? रुद्धं नियन्त्रितं सत् । तथाऽभ्यधावत् सामत्येन त्वरते स्म । किम् ? अश्वीयम् ।

कठोरताको छोड़कर स्वयं नमनेवाले धनुषोने मधुर ध्वनिके साथ शत्रुओको विनम्र बनानेका कार्य प्रारम्भ कर दिया था । ठीक ही है क्योंकि स्वयं विनयशील व्यक्ति [जो कि अहंकारको छोड़ता है, मधुर बोलता है] अपने आप दूसरोको शिष्ट बनाता है ॥५९॥

अत्यन्त लीधी तथा कसकर वंधी दृढ़ प्रत्यञ्चापर पक्षयुक्त अग्रिम भागमें धाराल और तीव्र गति युक्त वाण सज्जनोके बीचमें दुर्जन-समूहके समान क्षणभर भी नहीं रुकते थे [सज्जन अत्यन्त सरल, स्थिर और गुणी होते हैं । दुर्जन शंकाशील अथवा स्वयं भी चंचल तथा विरोध करनेमें दक्ष होते हैं] ॥६०॥

अपनी टापोंको मुखसे लीलतेके समान [लम्बी फलांगमें मुँह और पैर बराबर फैल जाते हैं] अपने ही शरीरको अपनी नजरसे भी आगे दौड़ाते हुए सबके सब वे श्रेष्ठ घोड़े वेगसे आगे बढ़े चले जा रहे थे ॥६१॥

लगाम खींचनेपर वह अश्वसेना पत्यरके घोड़ेके समान रुक जाती थी, छोड़ते ही

कथम्भूत सत् ? मुक्तं विसृष्टम् । पुनश्चल चपलम् । किमिव ? चित्तमिव मन इव । तथाऽऽवृत्तत् बभ्रामे-
कथम्भूत सत् ? आवर्तितं भ्रमितम् । कथम् ? कुलालचक्रभ्रमलाघवेन कुम्भकारचक्रभ्रमणलाघवेनेति ॥६२॥

रम्याः पदार्था इव मानसानि स्वान्तानि जीवानिव जन्तवोऽपि ।

देहानि वात्या चकृषुस्तुरङ्गाः स्कन्धान्तरन्यस्तयुगा रथौघान् ॥६३॥

रम्या इति—अत्याचकृपुराकृष्टवन्तः । के ? तुरङ्गा अश्वाः । कान् ? रथौघान् शकटसमूहान् ।
कथम्भूतास्तुरङ्गाः ? स्कन्धान्तरन्यस्तयुगा असमध्यारोपितयूपाः । क इवात्याचकृषुः ? पदार्था इव यथा
पदार्थाः बहिरङ्गवस्तुविषयाः मानसानि चेतासि अत्याकर्षयन्ति । कथम्भूताः ? रम्या मनोहराः इव तथा
स्वान्तानि जीवान् प्राणान् अत्याकृपन्ति तथा जन्तवोऽपि इव यथा जन्तवः प्राणिनः देहान् शरीराणि
अत्याकृपन्ति । उपमालङ्कृतिः ॥६३॥

नामाददानैः परुषं परेषां निषादिभिः संख्यशिरस्यसंख्याः ।

प्रासाः पतन्तोऽत्यशुभन्विद्युक्ता विन्ध्यस्य वंशा इव वातधूताः ॥६४॥

नामेति—प्रासाः सेतलाः (शलाः) यष्टय इत्यर्थः । अत्यशुभन् विरेजुः । कथम्भूताः ? असंख्याः गण-
नातीताः । पुनः संख्यशिरसि रणमध्ये पतन्तः । कथम्भूताः ? निषादिभिरश्ववारैः मुक्ताः । कथम्भूतैः ? परुष
कर्कश यथा तथा परेषां शत्रूणां नामाददानैः गृह्णद्भिः । क इव ? वातधूताः वायुकम्पिताः विन्ध्यस्य वशाः
वेणव इव । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥६४॥

उत्कीर्णा इव कुलपर्वता गजानामाकारैर्मदजलनिर्झरं वहन्तः ।

धावन्ति प्रतिदिशमुन्नताः स्म नागाः क्रोधाग्निज्वलितदृशः सहैमकक्ष्याः ॥६५॥

उत्कीर्णा इव (इति)—नागाः हस्तिनः प्रतिदिश धावन्ति स्म शीघ्रतया प्रसर्पन्ति स्म । किं कुर्वतः ?
मदजलनिर्झरं वहन्तः । पुनरुन्नताः । पुनः क्रोधाग्निज्वलितदृशः कोपज्वलनज्वलितलोचनाः । पुनः सहैम-
कक्ष्याः ससुवर्णगण्डाः । पुनः क्विशिष्टा इव ? गजानामाकारैः प्रसादकोपाभ्यां जनिताभिः प्रकृतिभि-
रुत्कीर्णा उल्लिखिताः कुलपर्वता इव ॥६५॥

सामजा मदवशान्मतिहीना वक्रमड कुशमृजुं युधि चक्रुः ।

प्रायशः परिजहाति जनोऽयं तीव्रमेव समुपेत्य शठत्वम् ॥६६॥

सामजा इति—सामजा गजाः युधि रणे वक्रमृजुम् अड् कुश सृणिमृजु प्राञ्जल चक्रुः कृतवन्तः । कथ-

वे चंचल मनके समान दौड़ते थे, तथा कुम्हारके चक्रके समान तेजी तथा स्वाभाविकताके
साथ वे दायें-बायें मुड़ते तथा चक्रर काटते थे ॥६२॥

कंधोंके मध्यमें जुएंको बंधवाकर वे घोड़े रथसमूहको उसी प्रकार वेगसे खींचते
थे जैसे संसारके मनोहर पदार्थ मनको लुभाते हैं, अथवा अन्तरंग चेतना जीवोंको वहन
करती है अथवा जैसे जीव शरीरोंको लिये फिरते हैं ॥६३॥

संघर्षकी उत्कट अवस्थामें, कर्कश स्वरसे शत्रुओंको नाम लेकर चुनौती देते हुए
अश्वारोहियोंके द्वारा छोड़े गये असंख्य गिरते हुए फरसे ऐसी भीषण ध्वनि करते थे, जिसे
सुनकर आँधीसे कँपाये गये विन्ध्य पर्वतके बाँसोंकी ध्वनिकी याद आती थी ॥६४॥

मदजलके झरनोंको गण्डस्थलसे वहाते, क्रोधकी अग्निसे अरुण नेत्र तथा सोनेकी
शृंखलासे वद्ध विशाल हाथी सब दिशाओंमें दौड़ते हुए ऐसे लगते थे मानो हाथियोंके
आकारके कुलाचल ही विधिने खोदे हैं [कुलपर्वतोंसे भी परागयुक्त पानीके झरने बहते
हैं, ऐसे साँप रहते हैं जिनकी आँखें क्रोधसे भी जलती हैं तथा सोनेके पार्श्व या खानें
होती हैं] ॥६५॥

मदोन्मत्त होनेके कारण विवेकहीन हाथियोंके द्वारा युद्धमें टेढ़े अंकुश सीधे कर

म्भूताः मतिहीनाः बुद्धिविकलाः । कस्मात्प्रदवगात् मदाधीनत्वात् । युक्तमेतत् । अयं प्रत्यक्षो जनः प्रायशः
वाहुल्येन शठत्वं खल्वगतिं पूर्वमेव परिजहाति परित्यजति । कथम्भूतं शठत्वम् ? तीव्रं सोढुमशक्यपरिण-
तमेव । अत्रोभयवलातिशयोक्तिरुक्ता ॥६६॥

मुखकृतकपटाः प्रमत्तचित्ताः परुषरुषश्चरणेषु सत्स्वखिन्नाः ।

गुरुकुलमतिचक्रमुः कुशिष्या हितमिव संयति संयतं गजेन्द्राः ॥ ६७ ॥

मुखेति—गजेन्द्राः गुरुकुलं महामात्रसमूहमतिचक्रमुः अतिक्रामन्ति स्म । क्व ? संयति सङ्ग्रामे । कथ-
म्भूतम् ? हितम् अव्यभिचारि । पुनः संयतं प्रयत्नायत्तं वचनचरणसङ्केताद् कुग्रप्रहारव्यापारप्रवीणमित्यर्थः ।
कथम्भूताः ? मुखकृतकपटाः मुखे कृतः कः हस्तिनीमूत्रार्द्रं पटो येषां ते । पुनः प्रमत्तचित्ताः प्रकर्षेण मत्तं
प्रमादितं चित्तं येषां ते । उन्मादिचेतस्का इत्यर्थः । पुनः परुषरुषः कठोररोषाः । पुनरखिन्ना अश्रान्ताः ।
केषु सत्सु ? रणेषु सत्सु विद्यमानेषु । उपमार्थः । कुशिष्याः (इव यथा) दुष्टाभिप्रायाः विनेयाः गुरुकुल
सूरिसन्दोहमथवा गुरुवशमतिक्रामन्ति । क्व ? संयति तपसि । कथम्भूतम् ? हितं सुखदम् । पुनः संयतमात्म-
निष्ठम् । कथम्भूताः कुशिष्याः ? मुखकृतकपटाः मुखे कृतं कपटं कौटिल्यं यैस्ते । पुनः प्रमत्तचित्ताः स-
प्रमादहृदयाः । पुनः परुषरुषः । केषु ? चरणेषु चरित्रेषु । कथम्भूतेषु ? चरणेषु सत्सु शास्त्रोक्तेषु । कथम्भूताः ?
अखिन्ना अप्रवीणाः । अत्र यथायोग्यमुपमानोपमेययोगो योज्यः । श्लेषालङ्कारः ॥ ६७ ॥

उभयपार्श्वगतान्निशिताञ्शराञ्शयुसमेन करेण विपाटयन् ।

गजगणः शुशुभे व्रणगह्वरैः सपदि सौधे इवामलजालकैः ॥ ६८ ॥

उभयेति—गजगणः व्रणगह्वरैः अरुच्छिद्रैः शुशुभे वभौ । किं कुर्वन् ? शरान् वाणान् विपाटयन्नु-
त्पाटयन् । कथम्भूतान् ? निशितान् । कथम्भूतान् ? उभयपार्श्वगतान् वामदक्षिणकुक्षिप्रोतान् । केन कृत्वा ?
करेण शुण्डादण्डेन । कथम्भूतेन ? शयुसमेनाजगरसदृशेन । कथम् ? सपदि शीघ्रम् ।

उपमार्थः—यथा सौधो गेहोऽ(हम)मलजालकैर्निर्मलगवाक्षजालकैर्भाति । उपमालङ्कारः ॥ ६८ ॥

दिये गये थे । लौकिक प्राणी भी तीव्र दुःख पाकर बहुधा अपनी शठताको स्वयमेव छोड़
देना है ॥६६॥

अन्वय—मुख-कृत-कपटाः प्रमत्तचित्ताः परुषरुषः च सत्सु रणेषु अखिन्नाः गजेन्द्राः संयतं हितं
गुरुकुलं कुशिष्याः इव संयति अतिचक्रमुः ।

हाथिनीके मूत्रसे आर्द्रं मुख होनेके कारण अत्यन्त मद्-विह्वल फलतः भीषण कुपित
तथा चलते हुए युद्धमें कुछ-कुछ उदासीन हाथियोने अत्यन्त अनुशासन प्रेमी तथा हित्
अपने महान् वंशकी अथवा महावत-समूहकी भी कुशिष्यके समान युद्धस्थलमें ही अवज्ञा
की थी [कुशिष्य भी कपटको सर्व प्रधान मानते हैं, इनका मन सदैव प्रमादी रहता है,
वे कठोर और क्रोधी होते हैं तथा सन्धीचीन आचरणके पालनेमें उदासीन होते हैं फलतः
परम संयमी निश्चयसदाता अपने गुरुसमूहकी संयमाचरणमें उपेक्षा करते हैं] ॥६७॥

दोनों पार्श्वोंमें शुभे तीक्ष्ण, अजगरके समान वाणोंको विशाल सूंड से निकालते हुए
हाथी अपने शरीरपर लगे विशाल घावोंके द्वारा वैसे ही दिखते थे जैसे स्वच्छ वातायनोके
द्वारा उन्नत भवन लगते हैं ॥६८॥

१. अर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः—प०, द० । २. अत्र औपच्छन्दसिकं नाम मात्रावृत्तम् । तथा च
वृत्तरत्नाकरे—पर्यंते यौ तथैव शेषं त्वौपच्छन्दसिकं सुधीभिर्रुक्तम्” (२-१३) । ३. द्रुतविलम्बितवृत्तम् ।
यथा हि वृत्तरत्नाकरे—“द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।” (३-५०) ।

इति स पृतनां दृष्ट्वाऽविद्यामिव प्रतिबन्धिनीं
जलनिधिरिव क्षुभ्यँलक्ष्मीधरोऽनुगतोऽग्रजम् ।
धनुरपि दधत्त्रेपे जिष्णुः सहायविशङ्कया
न च भुजबलाद्वीरोऽन्यस्माद्धनं जयमिच्छति ॥ ६९ ॥

इति धनञ्जयविरचिते राघवपाण्डवीये महाकाव्ये तुमुलयुद्धं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

इतीति—स लक्ष्मीधरः लक्ष्मणः त्रेपे लज्जितः । कया सहायविशङ्कया सहकारिभीत्या । कथम्भूतः ? जिष्णुर्जयनशीलः । किं कुर्वाणः ? दधत् । किमपि ? धनुरपि शरासनमपि । कथम्भूतः ? अग्रज राममनुगतः । पश्चाद्गतः । पुनः जलनिधिरिव समुद्र इव क्षुभ्यन् क्षोभ गच्छन् । किं कृत्वा ? प्रतिबन्धिनीं प्रतिकूला पृतना सेना दृष्ट्वाऽवलोक्य । कामिव ? अविद्यामिव इन्द्रजालमिव । कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण । अधुनाऽर्थान्तरं प्रदर्शयते । युक्तमेतत् । इच्छति । कोऽसौ ? वीरः । किम् ? धनं द्रव्यं जयञ्च । कस्मात् ? भुजबलात् बाहु-^७सामर्थ्यात् । यस्माद्वीरो नेच्छति धनं जयञ्च । कस्मात् ? अन्यस्मात्सहायादेः ।

भारतीयः—स जिष्णुर्जुनः त्रेपे सहायविशङ्कया । किं कुर्वन् ? धनुरपि दधत् । कथम्भूतः ? अग्रज युधिष्ठिरमनुगतः भीम वा । पुनः कथम्भूतः ? लक्ष्मी विभूति शरीरशोभा वा धरतीति लक्ष्मीधरः । शेष समा-
नम् । अर्थान्तरन्यासः ॥६९॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य षट्त्तर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्भिनयचन्द्रपण्डितस्य
गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण नेमिचन्द्रेण विरचितायां द्विसंधानकवेर्धनञ्जयस्य
राघवपाण्डवीयापरनाम्नः काव्यस्य पदकौमुदी नाम दधानायां टीकायां
तुमुलयुद्धव्यावर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥५॥

अन्वय—अविद्यामिव प्रतिबन्धिनीं पृतनां दृष्ट्वा लक्ष्मीधरः जलनिधिरिव क्षुभ्यत्, अग्रजं
अनुगतः स जिष्णुः धनुरपि दधत् सहायविशङ्कया त्रेपे । हि वीरः भुजबलात् धनं जयं इच्छति च न
अन्यस्मात् ।

अविद्याके समान कैवल्य-प्राप्तिमें बाधक विरोधियोंकी सेनाको देखकर लक्ष्मीके
निवास क्षीर-समुद्रके समान बड़े भाई (राम अथवा भीम)का परम भक्त विजयका इच्छुक
वह लक्ष्मण अथवा अर्जुन धनुषको उठाते हुए भी इसलिए लजा गया था कि लोग कहेंगे कि
उसने धनुषकी सहायता तो ली थी । क्योंकि वीर पुरुष केवल अपने भुजबलके द्वारा ही
धन तथा विजयकी कामना करते हैं; किसी दूसरेके द्वारा नहीं ॥६९॥

निर्दोषविद्याभूषणभूषित, पण्डितमण्डलीके पूज्य, षट्त्तर्कचक्रवर्ती, श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र गुरुके
शिष्य देवनन्दीके शिष्य, सकलकलाकी चातुर्यचन्द्रिकाके चकोर नेमिचन्द्र-द्वारा
विरचित कवि धनञ्जयके राघवपाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसंधान-
काव्यकी पदकौमुदी टीकामें तुमुलयुद्ध व्यावर्णन
नामक पञ्चम सर्ग समाप्त ।

१. अत्र हरिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं हि—“रसयुगहयैन्सौ श्री स्लौ गो यदा हरिणी तदा ।”
[वृ. र. ३-९३] ।

षष्ठः सर्गः

१ ततः प्रयुक्तभ्रुकुटिं स दुर्धरो निजोद्धतं विक्रमकालसाधनः ।

अरातिघाताय तमग्रजं व्रजन्नमर्षमुद्योग इवान्वगद्ध्युतत् ॥१॥

तत इति—ततः पृतनादर्शनानन्तरं स लक्ष्मणः तं लोकविख्यातमग्रजं राममन्वङ् पश्चाद्गामी अराति-
घाताय शत्रुवधाय व्रजन् गच्छन् अद्युतच्छोभते स्म । कथम्भूतम् ? प्रयुक्तभ्रुकुटिं प्रयुक्ता प्रयोजिता भ्रुकुटि-
भ्रूग्रन्थिर्येन तं पुनः निजोद्धतमात्मना गर्विष्ठम् । कथम्भूतः ? दुर्धरः दुःखेन धर्तुं शक्यः पुनः विक्रमकाल-
साधनः विक्रमकाल एव साधनं यस्य सः पौरुषसमयसैन्य इत्यर्थः । अर्थान्तरं प्रदर्शयते—क इव, अमर्षं क्रोधमनु-
गामी उद्योग उद्यम इव ।

भारतीयः—स अर्जुनः तं युधिष्ठिरं भीमं वा अन्वङ् अद्युतत्, अन्यत्समानम् । उपमालङ्कारः ॥१॥

कृतातिपातावधिकौ समुद्धतौ हतावधी चापनयावलम्बिनौ ।

उभौ न्यरुद्धां निवहं विरोधिनां तमर्थकामाविव धर्मसंग्रहम् ॥ २ ॥

कृतातिपाताविति—उभौ द्वौ रामलक्ष्मणौ तं लोकप्रसिद्धं विरोधिनां वैरिणां निवहं समूहं न्यरुद्धा
निरुद्धवन्तौ । कथम्भूतौ ? कृतातिपातौ विहितोपप्लवौ पुनः अधिकौ क्षात्रधर्मेण जगतामुपरि स्थितौ पुनः समुद्धतौ
आत्मतेजसाऽत्ममन्यौ पुनः हतावधी अतिक्रान्तमर्यादौ रामलक्ष्मणयोः शौण्डीर्यादिगुणानामियत्ता न केनापि
कर्तुं शक्यत इति भावोऽत्र लक्ष्यते । पुनः चापनयावलम्बिनौ धनुर्विद्यावष्टम्बिनौ । कौ कम्बिव निरुद्धः
यथाऽर्थकामौ धर्मसंग्रहं पुण्यसञ्चयमिव । कथम्भूतौ ? अपनयावलम्बिनौ नीतिमार्गं विहायानीतिमार्गं प्रविष्टौ ।

भारतीय पक्षे—उभौ तौ भीमार्जुनौ, शेषं समम् । उपमा ॥२॥

जयश्रियं दक्षिणमंसमंसलौ तनुं महावेगमहंयुतां मनः ।

शरासनं ज्यां नृपती भयं रिपुं समं समारोपयतः स्म संयति ॥ ३ ॥

जयेति—नृपती नरेश्वरौ जयश्रियं दक्षिणमंसं स्कन्धं तथा तनुं शरीरं महावेगं तथा अह्युतामहङ्कारं
मनः तथा ज्यां मौर्वीं शरासनं तथा भयं रिपुं संयति संग्रामे समारोपयतः स्म । कथम् ? सममेकहे (वे)
ल्या । कथम्भूतौ ? असलौ पीनभुजशिरसौ क्रमोन्नतस्कन्धावित्यर्थः । अत्रासमहावेगमनः शरासनरिपुप्रयोगाणां

शत्रुसेनाको देखनेके बाद असह्य पराक्रमी, निजी पुरुषार्थ तथा अदृष्ट रूपी सेनासे
युक्त वह लक्ष्मण अथवा अर्जुन स्वभावसे उग्र फलतः टेढ़ी भ्रुकुटियुक्त विख्यात बड़े भाई
राम अथवा भीमके पीछे-पीछे शत्रुओंका संहार करनेके लिए जाता हुआ ऐसा शोभित हुआ
था जैसा रोषके पीछे जाता पुरुषार्थ लगता है ॥१॥

उपद्रव अथवा संहारके कर्ता, समस्त क्षत्रियोंमें श्रेष्ठ, अन्यायके कारण अत्यन्त उग्र,
निस्सीम गुणोंके भण्डार, युद्धक्षेत्रमें केवल धनुष (शस्त्र) नीतिके अनुयायी वे राम तथा
लक्ष्मण अथवा भीम तथा अर्जुन शत्रुओंको सेनाको उसी तरह समाप्त कर रहे थे जिस प्रकार
अर्थ तथा काम पुरुषार्थका सेवन पूर्व संचित धर्म (पुण्य) को समाप्त करता है [पूर्वो-
पार्जित पुण्यके फलोन्मुख होनेपर ही अर्थ-कामोपयोगी साधन मिलते हैं । अर्थात् अर्थ
कामके सेवनसे पुण्य समाप्त हो जाता है] ॥२॥

पुष्ट तथा उन्नत स्कन्धधारी राम-लक्ष्मण अथवा भीमार्जुन युद्धक्षेत्रमें एक साथ ही
आत्मगौरवपूर्ण मन, अत्यन्त वेगवान् शरीर, दौया कन्धा, धनुष तथा मौर्वी और शत्रुओंके

पञ्चानाममुष्य (ख्य) कर्मत्वम् । जयश्री तन्वहमनोयुतज्याभयप्रयोगाणा पञ्चानाञ्च पुनर्द्वितीयकर्मकत्व बोद्धव्यम् । हेतुमद्भूतायाः समारोपणक्रियायाः द्विकर्मकत्वादिति । समुच्चयालङ्कारः ॥३॥

तपःसमाधिष्विव तौ तपस्यतां प्रसज्य कर्णेष्विव दिक्षु दन्तिनाम् ।

दिगीश्वराणां हृदयेष्विवायतं विकृष्य मौर्वीं विनिजघ्नतुस्तराम् ॥ ४ ॥

तत इति-तदनन्तर तौ रामायणमहाभारतयोर्मुख्यौ नरेश्वरौ मौर्वी जीवा विनिजघ्नतुस्तरामति-शयेनास्फालितवन्तौ । कि कृत्वा ? पूर्वमायतमाकर्णान्त विकृष्य । कि कृत्वा ? पूर्वं प्रसज्य समालीय । केष्विव ? तपस्समाधिष्विव तपोऽनुष्ठानेष्विव । केषाम् ? तपस्यता तपः कुर्वता पुंसाम् । केष्विव ? कर्णेष्विव श्रवणेष्विव । केषाम् ? दन्तिनाम् । कासु ? दिक्षु दिशामित्यर्थः । तेनायमर्थः-दिग्गजानामिति सम्बन्धार्थ-विप (येय) सप्तमी बोद्धव्येति । सम्बन्धस्याष्टोत्तरशतार्थाभिधायकत्वात् । केष्विव ? हृदयेष्विव स्वान्तेष्विव । केषाम् ? दिगीश्वराणा दिक्पालानाम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥४॥

ज्ययोर्विरिब्धं विनिशम्य धन्विनां निपेतुरस्त्राणि करान्यनांसि च ।

श्लथानि पूर्वाणि पराणि योषितां घनानि गूढान्यभवन्नभःसदाम् ॥ ५ ॥

ज्ययोरिति-अस्त्राणि तोमरचक्रादीनि धन्विना धनुर्धराणा कराद्धस्तात् निपेतुर्निपतितानि । अत्र चकारः समुच्चयार्थस्तेनायमर्थो निवेदितो भवति । धन्विना मनासि च निपेतुः । यानि पूर्वाणि प्राक्तनानि आलिङ्गनानि प्रेमजानि घनानि दृढानि सन्ति तानि श्लथानि अभवन् जातानि । यानि च पराणि भयजानि श्लथानि सन्ति तानि च घनान्यालिङ्गनानि बभूवुरिति कवेरभिप्रायः । मतान्तरमिदं यानि पूर्वा (प्याद्यानि) घनानि प्रेमरसरसायनरसिकानि तानि मनासि गूढानि प्रच्छन्नवृत्तीनि अभवन् सञ्जातानि । यानि पराणि प्रेमकलह-कालजनितानि मनासि श्लथानि शिथिलानि तानि घनानि प्रेमरसरसायनरसिकानि अभवैश्च । कासाम् ? योषिता कामिनीनाम् । केषाम् ? नभःसदा नभसि सीदन्तीति नभःसदः तेषा देवानाम् । कि कृत्वा ? पूर्वं विनिशम्य श्रुत्वा । कम् ? ज्ययोर्विरिब्धम् ध्वनिम् । भयभीताना देवयोषिता मनासि प्रियालिङ्गने सञ्जातानीति । समुच्चयः ॥५॥

गुणेन लोकं निनदेन दिङ्मुखं रुषाऽन्तवह्निं वपुषापि पूषणम् ।

दृढेन चालीढपदेन मेदिनीं गणं रिपूणामविवेष्टतां शरैः ॥ ६ ॥

गुणेनेति-गुणेन सौ(शौ)ण्डीर्यवीर्यौदार्यादिलक्षणेन कृत्वा लोकं जन तथा निनदेन सिंहध्वनिना कृत्वा दिङ्मुखमाशावदन तथा रुषा रोषेण कृत्वा अन्तवह्निं प्रलयानल तथा वपुषा शरीरेणापि कृत्वा पूषण-मादित्यं तथा दृढेनाभङ्गेन चालीढपदेन चालीढे पश्चादायतेऽधो वक्रोर्ध्ववक्त्रे पदे यत्र तदालीढपदं स्थानकं

भय इन सबको एक साथ चढ़ा देते थे [मनमें विचार आते ही शरीर क्रियाशील होता 'था और शत्रु गिरते नजर आते थे] ॥३॥

एकाग्रता तथा सातत्यकी दृष्टिसे तपस्वियोंकी समाधिके समान, खीचनेकी शैलीकी अपेक्षासे दिग्गजोंके कानोंपर तथा विशालताकी अपेक्षा दिक्पालोंके हृदयोंमें ही फँसायी गयी के समान धनुषकी लम्बी डोरीको खींचकर वे दोनों (राघव-पाण्डव) भाई तेजीसे प्रहार कर रहे थे ॥४॥

राम लक्ष्मण अथवा भीमार्जुनकी उक्त ज्याका प्रचण्ड टंकार सुनकर शत्रु-योद्धाओंके मन ठंडे पड़ गये थे तथा हाथोंसे शस्त्र गिर गये थे । इस प्रकार इन स्वर्गवासियोंके पूर्व बद्ध अज्ञात कर्म छूट गये थे तथा भविष्यके दृढ़ हो गये थे [अथवा ज्याकी टंकारसे भीत देवियोंने पहिले विह्वल होकर प्रेमालिंगन ढीला कर दिया था तथा सुरक्षाके लिए वादमें जोर से चिपक गयी थी] ॥५॥

इस प्रकार इन राघव-पाण्डव बन्धुयुगलोंने अपने पराक्रमादि गुणोंसे विश्वको, हुंकारसे समरत दिशाओंको, क्रोधके द्वारा प्रलयानलको, शरीरकी आभासे सूर्यको, स्थिर

तेनालीढपदेन कृत्वा मेदिनी मही तथा शरैर्वाणैः कृत्वा रिपूणा द्विपा गणमविवेष्टा वेष्टितवन्तौ तौ कर्मभूता नृपती । समुच्चयः ॥ ६ ॥

यशोवकाशस्य विधित्सया शरैर्दिशः परासारयतोरिवायतम् ।

विकृष्यमाणं युगमेव गव्ययोः ससार पश्चान्न पदं रणे तयोः ॥ ७ ॥

यश इति—गव्ययोर्मौव्योः युगमेव द्वितयमेव आयतमाकर्णान्त यथा भवति तथा आकृष्यमाण ससार अपसृत तथा तयोर्नरेन्द्रयोः रणे पद चरण पश्चात्पश्चाद्भागे न ससार । कथम्भूतयोरिवोत्प्रेक्षितयोः ? यशोऽवकाशस्य विधित्सया कर्तुमिच्छया शरैः वाणैः दिशः आशा परासारयतोरिव उत्सारयतोरिव । उत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥

नृपौ रूपाऽपातयतां शिलीमुखान्समं सपत्ना हृदयान्यपातयन् ।

विदूरमुच्चैः पदमध्यरुक्षतां भियाध्यरुक्षन्युधि वामलूरकम् ॥ ८ ॥

नृपाविति—नृपौ शिलीमुखान् वाणान् रूपाऽमर्षेण अपातयता पातितवन्तौ । सपत्ना, शत्रवः हृदयानि अपातयन् । कथम् ? सम युगपत् । अत्रायमर्थः—तया नरेन्द्राभ्या मुक्तया वाणावल्या साद्वैमेव हृदयानि शत्रवः पातयन्ति स्म । तौ नृपौ नरेन्द्रौ उच्चैः पदमुच्चपदवीमव्यरुक्षतामारूढवन्तौ । कथम् ? विदूरमलङ्घयम् । सपत्नाः विपक्षः वामलूरक वल्मीक भिया भयेना व्यरुक्षन्नास्रुक्षु । कथम् ? सम युगपत् । सहोक्तिरलङ्कारः १ ॥ ८ ॥

इषून्विमर्देऽमुचतां शरासनं शरानसूनप्यमुचन्नरातयः ।

अजस्रमश्रु (मस्र) व्यमुचत्प्रियाजनस्तथास्थिताः स्पर्द्धममी न तत्यजुः ॥ ९ ॥

इषूनिनि—तौ नृपती विमर्दे सङ्ग्रामे इषून् वाणान् अमुचता मुक्तवन्तौ तथा तयोर्मुक्तवाणावल्यानान्तरीयकत्वेन अरातयः शरासन धनुस्तथा शरान् असन्प्राणानपि अमुचन् तथा प्रियाजन, भार्यासमूहः अजस्रमश्रु अजस्रम अनवरत व्यमुचत् । तथापि अमी इमे प्रत्यक्षरूपनिरूपिता अरातयः स्पर्द्धमीर्ष्या न तत्यजुः त्यक्तवन्तः । कथम्भूताः ? तथास्थिताः तादृशी प्राणान्तिकीमवस्था प्राप्ता इति ॥ ९ ॥

विशेषसूत्रैरिव पत्रिभिस्तयोः पदातिरुत्सर्ग इवाहतोऽखिलः ।

पलायितोऽन्योन्यमवेक्ष्य निस्त्रपः सहाभिभूतस्त्रपते हि कस्य कः ॥ १० ॥

विशेषसूत्रैरिति— तयोः नृपयोः पत्रिभिः शरैराहतस्ताडितः पदातिः भृत्यः पलायितो विद्रुतः ।

तथा शुद्ध पैतराके द्वारा पृथ्वीको और वाणवर्पाके द्वारा शत्रुओंके समूहको घेर लिया था ॥ ६ ॥

अपनी कीर्तिके प्रसारके लिए पर्याप्त स्थान करनेकी इच्छासे ही युद्धमें वाणवर्पाके द्वारा दिशाओंको ढकेलते हुएसे उन राघव-पाण्डव बन्धुओंके धनुषोंकी विशाल ज्याकी जोड़ी ही खींच जानेपर आगे पीछे होती थी किन्तु इनके पैर युद्धमें कदापि पीछे नहीं पड़ते थे ॥ ७ ॥

जब युद्धमें कुपित होकर राघव-पाण्डव राजा शत्रुओंके ऊपर वाण गिराते थे तभी शत्रु लोग अपने हृदयोंको गिरा देते (निराश हो जाते) थे ये दोनों विजयी राजा दुष्प्राप्य उन्नत महाराज पदपर आरूढ़ होते थे तथा भयत्रस्त शत्रु दूर या पर्वतों पर जाकर विलोमं छिप जाते थे ॥ ८ ॥

राघव-पाण्डव वीर घोर संग्राममे यदि केषल वाण छोड़ते थे तो अभागे शत्रु राजा वाण, धनुष और अपने प्राण भी त्याग देते थे । इनकी प्यारी पत्नियों निरन्तर अश्रु बहाती थी किन्तु ये शत्रु राजा उस दुर्दशाको प्राप्त होकर भी ईर्ष्याको नहीं छोड़ते थे ॥ ९ ॥

उनके वाणोंके द्वारा सब तरफसे वेधी गयी पदाति सेना वैसे ही भाग खड़ी हुई थी

कीटक ? अखिलः पुनः निस्त्रपो निर्लज्जः । किं कृत्वा ? अन्योन्यं परस्परमवेक्ष्यावलोक्य । उपमार्थः क इव ? विशेषसूत्रैरपवादलक्षणैः विशेषोक्तविधिभिराहतः उत्सर्गः सामान्योक्तो विधिरिव । अर्थान्तरमुपन्यस्यते—हि स्फुट सहाभिभूतः सार्द्धं पराजितः प्राणी कः कस्य त्रपते लज्जते ? अपि तु न कोपि कस्यापि^१ ॥ १० ॥

स तिर्यगन्वक्पुरतश्च विद्विषां दरीषु गुल्मेषु ददर्श तौ गणः ।

असूनिवान्वेषुममुष्य चक्षुषोर्मनस्विनौ बभ्रमतुर्मनःस्वपि ॥११॥

स इति—तौ लोकप्रसिद्धौ नृपती कर्मभूतौ सः विद्विषा वैरिणा गणः तिर्यग्वामदक्षिणादिभागे तथा अन्वक् पाश्चात्यभागे पुरतश्चाग्रतोऽपि दरीषु कन्दरासु तथा गुल्मेषु क्षुद्रक्षुपादिषु ददर्श । तथा तौ मनस्विनौ सचेतस्कौ अमुष्य विद्विषा गणस्य अधिकरणभूतयोः चक्षुषोः लोचनयोः मनःस्वपि अमुष्य विद्विषा गणस्य असूत्राणान् अन्वेषुमिव बभ्रमतुः पर्यटितवन्तौ । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥११॥

ययुर्विदेशं विदिशं जगाहिरे धुनीरगाधा विललङ्घिरे गिरीन् ।

धृताः समुद्रस्य विलोलवीचिभिर्भयेऽपि भृत्या न पराक्रमं जहुः ॥१२॥

ययुरिति—भृत्याः पदातयः विदेश ययुः गतवन्तस्तथा विदिश ययुः पुनः धुनीः नदीः जगाहिरे व्यालोलितवन्तः । कथभूताः धुनीः ? अगाधा अतलस्पर्शिनीः । पुनः गिरीन् पर्वतान् विललङ्घिरे विशेषेणोत्लङ्घितवन्तः तथा समुद्रस्य विलोलवीचिभिः चञ्चलतरङ्गैः कर्त्रीभिः धृताः । एवञ्च सति पराक्रम न जहुः न त्यक्तवन्तः । क्व सत्यपि ? भयेऽपि । अत्र भावो व्यज्यते । तौ नृपती व्यालोक्य विपक्षपदातीना प्रचुरतरभयवशाद्विदेशविदिगादिपदार्थाः पलायनाय स्तोक्रतरा जाताः पलायन तावत्प्रचुरतरमासीद् भयवशादिति^२ ॥१२॥

विवांसि भान्वोरिव विभ्रतोस्तयोर्विशङ्कया केचन कन्दरोदरम् ।

तमिस्रसङ्घा इव तेऽधिशिशियरे क्व नष्टमार्गा न विशन्ति जन्तवः ॥१३॥

विवासीति—ते केचन शत्रवः विशङ्कया कन्दरोदर गुहामध्यमधिशिशियरे अधिष्ठितवन्तः । कयोर्विशङ्कया ? विवासि तेजासि विभ्रतोर्धरतोस्तयोर्नरेन्द्रयोः । कथभूतयोरिव तयोः ? भान्वोरिव । कथभूताः केचन ? तमिस्रसङ्घा इव अन्धकारसमूहा इव यथा कन्दरोदरमधिशेरेते । अर्थान्तरमुपन्यस्यते—नष्टमार्गाः प्रभ्रष्टसञ्चाराः के जन्तवः प्राणिनः क्व न विशन्ति अपि तु सर्वस्मिन् स्थाने विशन्त्येव^३ ॥१३॥

जैसे शास्त्रके अपवाद (विशेष) सूत्रोंके द्वारा समस्त उत्सर्ग (सामान्य विधि) किया जाता है । एक दूसरेको देखकर उन पदातियोंका संकोच या लज्जा खुल गयी थी और उचित ही है क्योंकि एक साथ पराजित, अतएव भागते हुआंमें कौन किससे शर्माये ॥१०॥

वह शत्रुओंका समूह उन दोनों राजाओंको दाँये-बाँये, आगे पीछे, गुफाओं और झाड़ियोंमें भी देखता था । मानो वे दोनों मनस्वी राजा शत्रुसमूहके प्राणोंको खोजनेके लिए ही उनकी आँखों तथा मनोमें भी घूम रहे थे ॥११॥

शत्रुओंके पैदल सैनिकोंने भयमें आकर भी पराक्रम (दूसरे पर आक्रमण) को नहीं छोड़ा था क्योंकि वे विदेशको चले गये थे, विदिशाओंमें भाग गये थे, गहरी विशाल नदियोंको पार कर गये थे, ऊँचे-ऊँचे पहाड़ोंको लाँघ गये थे, और समुद्रकी चंचल तरंगों पर भी तैर गये थे ॥१२॥

सूर्यके तेजके समान प्रखर प्रतापके स्वामी उन राघव-पाण्डव राजाओंके भयसे कितने ही शत्रुलोग (अन्धकारपुञ्जके समान गम्भीर गुफाओंमें समा गये थे । ठीक ही है, क्योंकि पथभ्रष्ट अथवा घेरे गये लोग किस कुमार्ग अथवा दिशामें नहीं भागते हैं ॥१३॥

१. अर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः—प०, द० । २. वक्रोक्तिः—प०, द० । ३. अर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः—

इति प्रतापादवगाढयोस्तयो रणस्य मध्यं रिपवोऽनुकूलताम् ।

हृदस्य जग्मुः करिणोरिवोर्मयश्चलाः सहन्ते किमिवातिवर्त्तिनः ॥१४॥

इतीति-तयोर्नरेन्द्रयोः इति पूर्वोक्तात् प्रतापादनुकूलतामनुलोमत्व जग्मुर्ययुः । के ? रिपवः । कथ-
भूतयोस्तयोः ? रणस्य मध्यमन्तः अवगाढयोरधिष्ठितवतोः । के कयोश्चि ? हृदस्य मध्यमवगाढयोः करिणोः
ऊर्मय इव । अर्यान्तरमुपन्यस्यते-चलाः चञ्चलाः किमिव सहन्ते सोढु प्रभवन्ति । कान् ? अतिवर्त्तिनोऽतिक्र-
मणशीलानिति ॥१४॥

गतावशिष्टेषु वलेषु केष्वपि स्थितेषु पुञ्जैः सरसस्तपेऽम्बुषु ।

अकालमेघा इव तत्र नायकाः समन्ततः संनिहिता धनुर्भृताम् ॥१५॥

गतेति-सन्निहिताः निकटे स्थिताः । के ? नायकाः स्वामिनः । केपाम् ? धनुर्भृता धनुर्धराणाम् ।
कथम् ? समन्ततः सामस्त्येन । क ? तत्र सग्रामे । केपु सत्सु ? वलेषु सैन्येषु गतावशिष्टेषु गतेभ्योऽवशिष्टानि
गतावशिष्टानि तेषु पलायितवृत्तेषु स्थितेषु सत्सु । कै. ? पुञ्जैः समुदायैः । कथभूतेषु सत्सु ? केष्वपि कतिपये-
ष्वपि । उपमार्थः क इव ? अकालमेघा इव यथाऽसमयपयोदाः सन्निहिता जायन्ते । कस्य ? सरसः सरोवरस्य ।
क ? तपे ग्रीष्मे । केपु सत्सु ? अम्बुषु जलेषु गतावशिष्टेषु पुञ्जैः केष्वपि स्थितेषु सत्सु । उपमालङ्कारः ॥१५॥

पतत्रिनादेन भुजङ्गयोषितां पपात गर्भः किल तार्क्ष्यशङ्कया ।

नभश्चरा निश्चितमन्त्रसाधना वने भयेनास्यपगारमुद्यताः ॥१६॥

पतत्रीति-भुजङ्गयोषिता नागवधूना तार्क्ष्यशङ्कया गरुडभीत्या पतत्रिनादेन वाणवनिना गर्भः पपात
पतितः । कथम् ? किल लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ वा । वनेऽरण्ये भयेन भीत्या अस्यपगारमसीनपगूर्व्यासिभिरपगूर्व्य
वा खड्गानुत्खाय नभश्चरा उद्यता ऊर्वाभूय स्थिताः । कथम्भूताः नभश्चराः ? निश्चितमन्त्रसाधनाः निश्चित-
मात्मप्रतीतिमानीत मन्त्रसाधन यैस्ते । समुच्चयः ॥१६॥

समन्ततोऽप्युद्गतधूमकेतवः स्थितोर्ध्ववाला इव तत्रसुदिशः ।

निपेतुस्त्वाः कलमाग्रपिङ्गला यमस्य लम्बाः कुटिला जटा इव ॥ १७ ॥

समन्तत इति-दिशः आशाः तत्रसुः त्रस्ताः । कथम्भूताः ? उद्गतधूमकेतवः । किविशिष्टा इव ?
स्थितोर्ध्ववाला इव । तथा कलमाग्रपिङ्गलाः शालिकेशरपिङ्गाः उल्का विद्युतो निपेतुः । किविशिष्टा इव ?
यमस्यान्तकस्य लम्बाः प्रलम्बाः कुटिला वक्रा जटा इव ॥ १७ ॥

इस प्रकारके पराक्रमी उन राघव-पाण्डव राजाओके युद्धके बीचमें जाते जाते ही
शत्रु वैसे ही अनुकूल हो जाते थे जैसे सरोवरके बीचमें तैरते हाथियोंके पीछे लहरें चलती
हैं । उचित ही है क्योंकि स्वयं चंचल अतिक्रमणशीलके सामने कैसे टिक सकता है ॥१४॥

भागते-भागते भी कुछ शत्रु-सेनाएं थोड़ी-बहुत बच गयी थी । इन्हे धनुषधारी
सेनापतियोंने चारो ओरसे वैसे ही घेर लिया था जैसे ग्रीष्म ऋतुमें तालाबमें बचे थोड़ेसे
पानीको असमयमें उमड़े वादल घेर लेते हैं ॥१५॥

वाणकी टंकारको सुनकर गरुडकी ध्वनिका भय हो जानेसे नागपतियोंके गर्भपात
हो गये थे । खेचरोंको भी ऐसा दारुण भय हुआ था कि तलवारको मियानसे निकालनेका
प्रयत्न करते-करते ही उन्हें यह विश्वास हो गया था कि वे मंत्रबलसे ही सफल हो
सकते हैं ॥१६॥

युद्धकी भीषणतासे दशां दिशाएँ ऐसी भीत हो गयी थी जैसी कि चारों ओरसे धूम-
केतु छा जानेपर होता है और उनके बाल खड़े हो जाते हैं । शस्त्र-संघर्षसे उत्पन्न पके
धान्यकी बालोके समान धूसर रंगकी विजलियाँ गिर रही थी जो यमकी लम्बी और टेढ़ी
जटाके समान प्रतीत होती थी ॥१७॥

प्रभिन्नकक्षीवति लोलवाजिनि स्थिते पुरः स्यन्दनभाजि राजके ।

मनश्चकम्पे वनसन्निवासिनां तयोः क्षणं जीवितसंशयं गतम् ॥ १८ ॥

प्रभिन्नेति—वनसन्निवासिना वनेचराणा मनश्चेतः चकम्पे प्रकम्पितम् । कथम्भूत सत् ? जीवितसंशय गत सत् । कयोस्तयोर्नरेन्द्रयोः । कथम् ? क्षणं मुहूर्त्तमेकम् । क्व सति ? राजके नृपसमूहे प्रभिन्नकक्षीवति प्रभिन्नाः कक्षीवन्तो हस्तिनो यस्य तस्मिन् । पुनः लोलवाजिनि लोलाश्रञ्जलाः वाजिनस्तुरङ्गाः यस्य तस्मिन् । पुनः पुरोऽग्रतः स्थिते । पुनः स्यन्दनभाजि सरथे ॥ १८ ॥

इतस्ततः संविवरीषतां द्विषां सितातपत्राणि शितार्धचन्द्रकैः ।

तयोर्विलूनानि यशांसि संहतिं समागतानीव रणाङ्गणेऽपतन् ॥ १९ ॥

इतस्तत इति—रणाङ्गणे द्विषा शत्रूणा सितातपत्राणि इतस्ततः अस्मिन् तस्मिन्प्रदेशे अपतन् पतितानि । कथम्भूतानि ? तयोः नरेन्द्रयोः शितार्धचन्द्रकैः निशितवाणविशेषैः लूनानि छिन्नानि । कानीव ? सहति समुदाय समागतानि यशासीव । किं कुर्वता द्विषाम् संविवरीषता सवरीतुमिच्छताम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥१९॥

रथेषु तेषां जगतीभुजां ध्वजान्महीभुजौ चिच्छिदतुर्भुजानिव ।

तथा क्षुरप्रैरनयैः क्रियाफलं मदातिलोभाविव वाजिनां युगम् ॥ २० ॥

रथेष्विति—महीभुजौ नरेन्द्रौ जगतीभुजा राज्ञा रथेषु रथानामित्यर्थः । अत्र सप्तमी सम्बन्धविषया ज्ञेया । ध्वजान् चिच्छिदतुः छेदितवन्तौ । कानिव ? भुजानिव बाहूनिव । तथा वाजिनामश्वाना युग क्षुर-प्रैर्वाणविशेषैः चिच्छिदतुः । काविव ? मदातिलोभौ इव यथा । मदो वैचित्यमतिलोभः आत्मन्यनात्मीयस्य वस्तुनोऽत्याकाङ्क्षया समर्पणमित्यतिलोभः , मदश्चातिलोभश्च तौ तथोक्तौ चिच्छिदतुः । किम् ? क्रियाफल विग्रहयानासनादिलक्षण षाड्गुण्यम् । कैः कृत्वा ? अनयैः । गुणाना यथास्वसवस्थानानि नयास्तद्विपरीतै-रनयैः कृत्यानामकरणैर-कृत्याना करणैश्चाक्षयलाभवियोगकारणैरित्यर्थः । अनीतिभिरिति शेषः^३ ॥ २० ॥

शरेण चूडामणयः किरीटतो विपाटिता नायकतां विहाय ते ।

कुतोऽपि याता विदिता न भूभृतां पदच्युतानामियमीदृशी गतिः ॥२१॥

शरेणेति—विपाटिता उच्चाटिताः^४ । के ? चूडामणयः शेखररत्नानि । केन ? शरेण वाणेन कस्माद्वि-पाटिताः ? किरीटतः मुकुटात् । केपाम् ? भूभृता नृपाणाम् । तथा न विदिता न लोचनगोचरा जाताः ।

हस्ति-सेनाको चूर चूर करते हुए चंचल और तेज घोड़ोंकी सेनाको दौड़ाते हुए तथा रथोंकी तोड़ मरोड़ करनेमें लीन उन योद्धा राजाओंको देखकर वनवासियोंका चित्त काँप गया था और क्षणभरके लिए उनका अपना जीवन भी संशयमें पड़ गया था ॥१८॥

राघव-पाण्डवोंके अर्द्ध चन्द्राकार वाणोंके द्वारा काटे गये संवरण करनेकी इच्छासे ही एकत्रित शत्रुओंके श्वेत छत्र रणभूमिमें इधर-उधर बिखरे हुए ऐसे लगते थे मानो यशका समूह वहाँ इकट्ठा हो गया हो ॥१९॥

इन दोनों राजाओंने शत्रु राजाओंके रथोंपर लहराती बाहुओंके समान ध्वजाओंको अपने क्षुरप्र वाणोंके द्वारा काट डाला था । जिस प्रकार भीषण अहंकार और प्रगाढ़ लोभ अनीति मार्गका आचरण कराके ध्यान-आसन आदि तपस्याके फलको नष्ट कर देते हैं उसी प्रकार इनने उनके रथके घोड़ोंके जोड़ीके कंधे पर रखे जुआको काटकर फेंक दिया था ॥२०॥

शत्रु राजाओंके मुकुटोंके ऊपर वाण चलाकर राघव-पाण्डव वीरोंने चूडामणि उड़ा

१. “युगो रथे हलाद्यङ्गे” इति मेदिनी । अतोऽत्र बोद्धवन्धनस्थानं ग्राह्यम् । २. विनाश-द० ।

३. संकराऽलङ्कारः-प०, द० । ४. उच्चिता-प०, द० ।

के ते ? चूडामणयः । कथम्भूताः सन्तः ? याता गताः । कथम् ? कुतोऽपि कस्मिन्नपि स्थाने । किं कृत्वा ? पूर्व विहाय परित्यज्य । काम् ? नायकता प्रधानत्वम् । अत्रैतदुक्तं भवति—भूभृतामेव नायकत्वमवशिष्टं न खलु चूडामणीनामिति भावः । अर्थान्तरमुपन्यस्यते—पदच्युतानां स्थानभ्रष्टानामियं प्रत्यक्षीभूता ईदृशी गतिरवस्था^१ ॥ २१ ॥

प्रसह्य ताभ्यां परलोकसाधनः शरैर्नृपाणां गुणवान्पराहतः ।

मदाभिमानाधिकवीर्यसंग्रहाद् वसुस्मराभ्यामिव धर्मसञ्चयः ॥२२॥

प्रसह्येति—पराहतः निराकृतः । कोऽसौ कर्मतापन्नः ? धर्मसञ्चयः चापसमूहः । काभ्याम् ? ताभ्यां नरेन्द्राभ्याम् । कथम् ? प्रसह्य बलात्कारेण । कस्मात् ? मदाभिमानाधिकवीर्यसंग्रहात् (मदः स्वयः) तस्येदं लक्षणम् । “ज्ञानं पूजां कुल जातिं बलमृद्धिं तपो वपुः । अष्टावाश्रित्य मानित्वं मदमाहुर्गतस्वयाः ॥” [र. क. २५] अभिमानस्त्रिजगतामुपरि मा विहाय नान्यः कश्चिदौदार्यादिगुणवानस्तीति बुद्धिः । वीर्यं पराक्रमः । मदश्चाभिमानञ्च मदाभिमानौ मदाभिमानाभ्यामधिकञ्च तद्वीर्यञ्च मदाभिमानाधिकवीर्यं तस्य संग्रहोऽङ्गीकारस्तस्मात् । कैः कृत्वा ? शरैः वाणैः । केषां चापसञ्चयः ? नृपाणां भूपतीनाम् । कथम्भूतः ? परलोकसाधनः परलोकं शत्रुवर्गं साधयतीति सः । पुनः [गुणवान् जीवान् । उपमार्थः काभ्यामिव ? वसुस्मराभ्यामिव । यथाऽर्थकामाभ्यां पराहतः कः धर्मसञ्चयः पुण्यसञ्चयः । कथम् ? प्रसह्यं हठात् कस्मात् मदाभिमानाधिकवीर्यसंग्रहात् मदाभिमानप्रचुरसङ्गमात् । कथम्भूतः ? धर्मसञ्चयः गुणवान् व्रतादिमान् । पुनः परलोकसाधनः स्वर्गादिसाधकः । उपमालङ्कारः ॥२२॥

स सागरावर्तधनुर्धरो नरो नभःसदां कामविमानसंहतिम् ।

अयत्नसंकल्पगवाक्षपद्धतिं चकार शतैर्विशिखैर्विहायसि ॥२३॥

स इति—स नरः ना कामविमानसंहतिं कामाय सम्भोगाय विमानसंहतिः कामविमानसंहतिस्ता शतैर्विशिखैर्विशिखैर्वाणैः अयत्नसंकल्पगवाक्षपद्धतिमप्रयासविहितवातायनमार्गं चकार । क्व ? विहायस्याकाशे । केषां विहायसि ? नभःसदां देवानां विद्याधराणां वा । कथम्भूतो नरः ? सागरावर्तधनुर्धरः सागरावर्तनामधेय धनुर्धरतीति सः ।

दिये थे । फलतः वैरी राजा अपने नेतृत्वको त्यागकर न जाने कहाँ चले गये थे । उचित ही है क्योंकि अपने पदसे च्युत लोगोंकी ऐसी ही गति होती है ॥२१॥

कुल जाति आदिके भेदसे आठ प्रकारके मर्दान् अहंकार तथा अधिक बलके संचयके कारण वसु और कामदेवके समान उन राघव-पाण्डव राजाओंने शत्रुलोगोंके विनाशमें सहायक तथा ज्या युक्त, शत्रु राजाओंके धनुष समूहको अपने बाणोंके द्वारा जवरदस्ती नष्ट कर दिया था [अर्थ तथा काम पुरुषार्थ भी अष्टविध मद, अहंकार तथा अति शक्तिका संग्रह कराके दूसरे जन्ममें सहायक, व्रतादि पालन स्वरूप धर्म पुरुषार्थको बलवद् अभिभूत करा देते हैं] ॥२२॥

सागर राजाकी वंश-परम्परामें उत्पन्न उस धनुषधारी लक्ष्मणने आकाशचारी खर-दूषण आदि विद्याधरोंके इच्छा मात्रसे चलनेवाले विमानोंको आकाशमें ही रहने पर भी अपने तीक्ष्ण बाणोंके द्वारा ऐसा छेद दिया था कि वे स्वाभाविक खिड़कियोंसे पूर्ण समान लगते थे ।

अन्वय—सागरावर्तधनुर्धरः स विहायसि शतैः विशिखैः नभःसदां कामविमानसंहतिं अयत्नसंकल्पगवाक्षपद्धतिं चकार ।

अधुना भारतीयः—स नरोऽर्जुनः कामविमानसहति काममत्यर्थं विगतो मानो यस्याः सा काम-
विमाना सा चासौ सहतिञ्च ताम् । अयङ्गनसक्लृप्तगवाक्षपद्वतिमयत्नेन अतत्परतया संक्लृप्ता विहिता
गवा पशूनामक्षपद्वतिरिन्द्रियवर्गो यस्या सा ताञ्चकार । अत्र शस्त्रविद्वाना किल भीरूणा नराणा शस्त्रक्षत-
धतजप्रवाहात् पूर्वं मूर्च्छा मनोवैकल्य तदनन्तरमिन्द्रियाणा तेषु तेषु विषयेषु यदृच्छया प्रवृत्तिः सहतेर्न भवतीति
भावो निरूपितः । कैः कृत्वा ता तथोक्ता चकार ? शतैर्निशितैर्विशिखैर्वाणैः । क्व चकार ताम् ? विहायसि
विहानं विहः कप्रत्ययान्तः । विहानि विशिष्टप्रवृत्त्योपलक्षितानि अयासि लोहानि यत्र तत् विहायस्तस्मिन्
विहायसि रणे । केपा कामविमानसंहतिम् ? अनभस्सदा न नभसि सीदन्ति गच्छन्तीत्यनभस्सदो नरास्तेषाम् ।
स कथं भूतो नरः ? सागरावर्त्तधनुर्धरः सागरस्य समुद्रस्य आवर्त्ता इव पयसा भ्रमा इव आवर्त्ता यस्य तत्
सागरावर्त्तम् । अथवा 'सागरो नाम चक्रवर्त्ती सागरस्येदं सागर धनुः सागरस्येवावर्त्ता यस्य तत् सागरावर्त्तम् ।
अथवा सागर समुद्रमावर्त्तयतीति सागरावर्त्तं तच्च धनुर्धरतीति तथोक्तः । श्लेषः ॥२३॥

कणैर्गजास्तेन विलूनपुष्करा वभुः स्रवन्तः क्षतजानि धारया ।

बृहन्नितम्बा दवदाहनीलिता नगाः क्षरद्भैरिकनिर्झरा इव ॥२४॥

कणैरिति—तेन द्वितयेन नरेन्द्रेण कणैः वाणैः विलूनपुष्कराश्छिन्नशुण्डाग्राः गजाः हस्तिनो वभुः शोभन्ते
स्म । कथम्भूताः गजाः ? धारया क्षतजानि रुधिराणि स्रवन्तः । पुनः बृहन्नितम्बाः स्थूलकटिप्रदेशाः । क
इव ? नगा इव पर्वता इव । कथम्भूताः नगाः ? बृहन्नितम्बाः स्थूलसानवः । पुनर्दवदाहनीलिताः वन-
ज्वलनप्राप्तेपत्नीलभावाः । पुनः क्षरद्भैरिकनिर्झराः स्रवद्वातुजलप्रस्रवाः^१ ॥२४॥

रथप्रयुक्तस्य हयस्य पश्चिमे शरैर्विलूने पदयोर्युगेऽमुना ।

पुरःपदोत्क्रान्तधुरस्य चामरैर्मृगाधिपस्येव सटैः क्रमोऽभवत् ॥२५॥

रथेति—अभवत्सञ्जातः । कः क्रमः स्फालनम् । कस्य ? हयस्याश्वस्य । कैः ? चामरैः प्रकीर्णकैः ।
क्व सति ? पदयोश्चरणयोः युगे युग्मे शरैः वाणैर्विलूने सति । कथम्भूतस्य ? रथप्रयुक्तस्य । पुनः कथम्भूतस्य ?
पुरःपदोत्क्रान्तधुरस्य पुरःपदाभ्यामग्रचरणाभ्यामुत्क्रान्ता धुरा येन स तस्य अग्रचरणोर्ध्वविषयीकृतयूपस्येत्यर्थः ।
उपमार्थः प्रदर्श्यते । कस्येव क्रमोऽभवत् मृगाधिपस्येव । यथा सटैः स्कन्धकेसरैः सिंहस्य क्रमो जायते तथा
हयस्य क्रमो मृग्यत इति । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २५ ॥

हतैकपादं युधि तस्य रोपणैः क्षणं निषण्णं सुहृदीव कार्मुके ।

परत्र राजन्यकमेकपादकं तपस्यतीव स्म जिगीषया रिपोः ॥ २६ ॥

समुद्रकी भौरके समान विशाल तथा दारुण धनुषके धारक उस अर्जुनने विशिष्ट
लौहसे बने शस्त्रोंकी प्रयोगस्थली युद्धभूमिमें अपने प्रखर वाणोंकी वर्षासे थलचर कीचकादि
के निमित्तसे घेरी गयी सर्वथा वे प्रमाण गायोंके समूहको बिना किसी प्रयत्नके निकल भागने
योग्य मार्ग बना दिया था ॥२३॥

राघव-पाण्डव राजाके द्वारा 'कण' प्रकारके वाणोंसे सूंड काट दिये जाने पर घावोंसे
रक्तकी धार बहाते हुए सुषुप्त हाथी दावाग्निसे जलनेके कारण नीली नीली, मोटी चोटियों
युक्त तथा गेरूके झरनोंको बहाते हुए पहाड़ोंके समान प्रतीत होते थे ॥२४॥

रथमें जुते घोड़ोंके पीछेके पैरोंकी जोड़ीको राघव अथवा पाण्डव राजाके वाणोंसे
काट दिये जाने पर भी केवल आगेके पैरोंके सहारे रथकी धुराको सम्हाले तथा चमर
लटकाते वे घोड़े गर्दनके वालोंसे सुशोभित हमला करनेके लिए तैयार सिंहके समान प्रतीत
होते थे ॥२५॥

१. राघवीयपक्षे समुचित इति । २. उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः—प०, द० ।

हतेति—राजन्यक राजपुत्रसमूहः कार्मुके धनुषि निषण्णमवष्टब्धम् । कस्मिन्निव सुहृदीव । कथम् ? धणम् । कथम्भूतम् ? हतैकपाद छिनैकचरणम् । कैः ? तस्य नरेन्द्रद्वितयस्य रोपणैः शरैः । क्व ? युधि रणे । उत्प्रेक्षते—एकपादकमेकः पादो यस्मिन्, क्रियाविशेषणे । परत्र परलोके रिपोः शत्रोः विजिगीषया जेतुमिच्छया तपस्यति स्मेव तपस्याञ्चकारेव ॥ २६ ॥

स सूर्यहासं किमसिं किमर्गलां गदां नु पाशं नु परश्वधं धनुः ।

दधत्किमित्याकलितो न भीरुभिर्मतिः कुतो वा चलितेषु धातुषु ॥२७॥

स इति—स लक्ष्मणः भीरुभिः कातरैः किम् इति न आकलितः न निश्चयमानीतः । किं कुर्वन् ? किं सूर्यहासाख्यमसि खड्गं दधत् दधानः । किमर्गला परिधम् नु अहो किं गदा नु किं पाशं नु किं परश्वधं किं परशु किं धनुश्चाप दधदिति सम्बन्धः । अर्थान्तरमुपन्यस्यते—धातुषु रसास्रमासादिषु चलितेषु सत्सु कुतो वा मतिः स्यात् ।

भारतीय.—सः अर्जुनः भीरुभिरसि दधत् न आकलितः । कथम्भूतम् ? असि सूर्यहास सूर्यस्येवहास-स्तेजो यस्य त सूर्यसदृशदीप्तिमित्यर्थः । अन्यत्समम् ॥ २७ ॥

स शात्रवाणां हृदि शल्यमुद्धरन्स्वशस्त्रशल्येन जगाम बन्धुताम् ।

समुन्नतां यत्कुपिताश्च कुर्वते न तत्प्रतीता ह्यपि दुर्जनाः प्रियम् ॥ २८ ॥

स इति—स नरेन्द्रः स्वशस्त्रशल्येन शात्रवाणां हृदि हृदये शल्यमुद्धरन्नुत्पाटयन् बन्धुतां बान्धवत्व जगाम गतवान् । अर्थान्तरमुपन्यस्यते—समुन्नताः सत्पुरुषाः कुपिताः क्रुद्धाः च अपि सन्तः यत् प्रियं कुर्वते तत् प्रियं प्रतीताः तुष्टा अपि दुर्जना न कुर्वते । हि स्फुटम् ॥ २८ ॥

नृपा नृपत्वं न शराः शरात्मतां न कार्मुकं कार्मुकतां तुरङ्गमाः ।

तुरङ्गतां तिष्ठिधिरे न संयुगे विमुञ्चति ज्यायसि बाणसंहतिम् ॥ २९ ॥

नृपा इति—न तिष्ठिधिरे नास्कन्दन्ति स्म न प्राप्ता इत्यर्थः । के ? नृपाः भूपतयः । किम् ? नृपत्वं क्षात्रधर्मम् । तथा शराः न शरात्मताम् । प्राणान् शृण्वन्ति हिसन्तीति सरास्तेषामात्मा शरात्मा तस्य भावस्तत्ता ता प्राणिप्राणमारणलक्षण धर्ममित्यर्थः । तथा कार्मुकं धनुः न कार्मुकताम् । कर्मणि शक्तं कार्मुकं तस्य भावस्तत्ता ता नमनाकर्षणसमर्थत्वम् । तथा तुरङ्गमा अश्वाः न तुरङ्गता तुराङ्गच्छन्तीति तुरङ्गास्तद्भाव

लक्ष्मण अथवा अर्जुनके वाणोंके द्वारा युद्धमें एक पैर कट जाने पर भी मित्रके समान धनुषका सहारा लेकर एक पैरके बल ही खड़े शत्रु राजा लोग ऐसे लगते थे मानो परलोक में शत्रुको जीतनेकी कामनासे 'एकपाद' मुद्रामें तपस्या ही कर रहे हैं ॥२६॥

सूर्यहास नामकी अलौकिक तलवारके धारक उस लक्ष्मणको कायर शत्रु लोग ठीक तरहसे नहीं समझ सके थे । वे सोचते थे क्या तलवार है, या अर्गला है, या गदा, पाश, फरसा अथवा धनुष है । ठीक ही है वीर्यके गलित हो जानेपर सन्मति कहाँसे आयगी ? अथवा तीक्ष्णता और प्रतापमें सूर्यको भी हँसनेवाले गाण्डीव धनुषके धारक उस अर्जुनको ..... ॥२७॥

अपने वाणादि शस्त्रोंकी नोकसे शत्रुओके हृदयकी जय-पराजयादिकी शल्य (चिन्ता) को दूर करते हुए उस लक्ष्मण अथवा अर्जुनने मित्रका काम किया था । यह उनके अनुरूप ही था क्योंकि क्रुद्ध होकर भी सज्जन जितना उपकार करते हैं दुर्जन अत्यन्त प्रसन्न होकर भी उतना नहीं करते हैं ॥२८॥

शीघ्रगामित्वमित्यर्थः । क्व सति ? ज्यायसि ज्येष्ठे भ्रातरि सयुगे रणे वाणसहति शरपरम्परा मुञ्चति विसृजति सति । तिष्ठिपिरे इति क्रियाप्रतिसम्बन्ध सम्बन्धनीयेति । समुच्चयालङ्कारः ॥२९॥

गजेषु नष्टेष्वगजेष्वनायकं रथेषु भग्नेषु मनोरथेषु च ।

न शून्यचित्तं युधि राजपुत्रकं पुरातनं चित्रमिवाशुभद् भृशम् ॥३०॥

गजेविति—युधि सग्रामे राजपुत्रकं नरेन्द्रसमूहः न अशुभत्, अपि तु शोभते स्म । कथम् ? भृशमत्यर्थम् । किमिवाशुभत् ? पुरातन जीर्णं चित्रमिव । कथम्भूतम् ? शून्यचित्तं शून्य चित्तं यस्य तत् । पुनरनायकमस्वामिकम् । केषु केषु सत्सु ? अगजेषु गिरिसम्भूतेषु गजेषु नष्टेषु लोचनागोचरेषु सत्सु । पुनः रथेषु भग्नेषु शस्त्रघातेन चूर्णितेषु । तथा मनोरथेषु भग्नेषु भयवशेन विलयङ्गतेषु चेति । आक्षेपालङ्कारः ॥३०॥

प्रभावतो वाणचयस्य मोक्तरि प्रभावतोषे समरे स्थिते नृपाः ।

प्रभावतो हीनतया विवर्जिता प्रभावतो ही न तया रराजिरे ॥३१॥

प्रभावत इति—ही कष्ट नृपा राजानः तया लोकप्रसिद्धया लक्ष्म्या वा हीनतया शिष्टजननिन्दितया कातरतया वा प्रभावतः प्रभावेण प्रतापेनेति विवर्जिताः प्रयुक्ताः सन्तः न रराजिरे न शोभन्ते स्म । कथम्भूतेन ? प्रकृष्टो भावो यस्मात् स प्रभावस्तेन प्रभावतः प्रभावेन माहात्म्यं दातुं समर्थेनेत्यर्थः । अत्र “दृश्यतेऽन्यतोऽपि” [जै० ४।१।७९] इत्यनेन सूत्रेण तसो विधानम् । क्व सति ? प्रभौ स्वामिनि रामे भीमे वा । कथम्भूते ? स्थिते निविष्टे । पुनः अतोषेऽसन्तुष्टे । पुनः वाणचयस्य शरसन्दोहस्य मोक्तरि विसृष्टरि । कथम्भूतस्य ? प्रभावतः प्रभाऽस्यास्तीति प्रभावान् तस्य दीप्तिमतः । आदिपदयमकम् ॥३१॥

गजा नियन्तृन्करशीकरोत्करैर्विमुक्तसूत्कारमिषूपदारितान् ।

निशारशीतैरुदमीमिलन्नहो महीयसां प्रीतिररुन्तुदेष्वपि ॥३२॥

गजा इति—गजा हस्तिनः नियन्तृन् महामात्रकान् विमुक्तसूत्कारं यथा उदमीमिलन् उज्जीवयन्ति स्म । कथम्भूतान् नियन्तृन् ? इषूपदारितान् शरपञ्जरजर्जरितान् । कैः कृत्वा ? करसीकरोत्करैः शुण्डादण्डाग्रविमुक्तजलविन्दुवृन्दैः । कथम्भूतैः ? निशारशीतैः हिमकण (हिमाशु) शीतलैः । अर्थान्तरम् । अहो आश्चर्यं महीयसा गम्भीरचेतसा प्रीतिः अरुन्तुदेष्वपि मर्मलिस्त्वपि स्यात् ॥३२॥

वड़े भाई राम अथवा युधिष्ठिरके वाण चलाने पर युद्धमें नृप लोग नृपत्व (क्षात्रधर्म) को नहीं निभा सके थे शर शरता (दूसरोंका प्राणहरण) को, कामुर्क कामुर्कता (नमन, स्फालन, आदि कार्योंकी कुशलता) को तथा तुरंगम तुरंगता (वेगसे दौड़ना) को नहीं निभा सके थे ॥२९॥

पर्वतोंमें उत्पन्न हाथियोंके मारे जाने पर, रथोंके टूट जानेपर तथा विजयके मनोरथ समाप्त हो जानेपर क्षण भरके लिए स्तब्धचित्त तथा नेता विहीन वंशक्रमसे राजपुत्र क्या पुराने चित्रके समान अत्यन्त मनोहर नहीं लगते थे [प्राचीन चित्रसे भी कोई आय नहीं होती है तथा निर्जीव होता है ॥३०॥

असंतुष्ट राजा राम अथवा भीमकी समरस्थलीमें उपस्थिति, प्रतापवान् वाण वर्षाते योद्धाओंके कारण लक्ष्मीसे परित्यक्त अतएव प्रभावसे वंचित शत्रुराजा लोग प्रभुताकी दृष्टिसे तनिक भी नहीं जँचते थे ॥३१॥

वाणोंकी मारसे घायल महावतोंको हाथी, हिमकणोंके समान ठंडे सूंडसे निकले जलविन्दुओंके द्वारा तथा 'सू सू' शब्द करते हुए पुनः चैतन्य करते थे । ठीक ही है महात्मा कष्ट देनेवालों पर भी प्रीति दिखाते हैं ॥३२॥

१. यद्यपि निशार इति आवरणेऽर्थे “श्र वायुवर्णनिवृत्तेषु” इति घना साधितस्तथापि निशां-
राति गच्छति निशारश्चन्द्रस्तद्वच्छीतल इति टीकार्थः कथञ्चित्समाधेयः । हिमार्थं त्वप्रसिद्धः । २. अर्थान्-
न्तरन्यासः—प०, द० ।

ज्वलत्यमुष्मिन्कुपिते महीपतावनेकवन्धानि विभावसाविव ।

प्रिये प्रजानां ननृतू रणे तथा वने कवन्धानि विभावसाविव ॥ ३३ ॥

ज्वलतीति—कवन्धानि अग्निरासि तथा ननृतू. नृत्यन्ति स्म । क ? रणे सङ्ग्रामे । कथम्भूतानि ? अनेकवन्धानि नानाविधकरणानि । कस्मिन् सति ? अमुष्मिन्नस्मिन् महीपतौ रामे अर्जुने च असाविव प्राण इव प्रजाना प्रिये वल्लभे कुपिते सति । कथम्भूते महीपतौ ? विभौ स्वामिनि “असावित्यत्र जात्यपेक्षयैक-वचनम्” । पुनः कस्मिन्निव ? विभावसौ वह्नाविव यथा वनेऽरण्ये ज्वलति दीप्ते भवति सति कवन्धानि जलानीव ॥ ३३ ॥

तयोः पतन्त्यः शरपञ्जरान्तरं विरेजुरुष्णातपयष्टयः स्फुटम् ।

यमेन शुद्धामिषसञ्जिधित्सया तनूभृतां पर्व्व इवावतानिताः ॥ ३४ ॥

तयोरिति—तयोः नरेन्द्रयोः शरपञ्जरान्तरं वाणवेणीमव्य पतन्त्यः उष्णा (उष्ना) तपयष्टयः प्रति-विम्बिता दण्डाकाराः किरणावत्य इत्यर्थः । विरेजुः शोभन्ते स्म । का इव उत्प्रेक्षिताः ? पर्व्व इव पर्व्वगब्दः कुक्षिप्रदेशास्थिवाचकः । यमेनान्तकेन शुद्धामिषसञ्जिधित्सया केवलमासभक्षणवाञ्छया स्फुटमवतानिता प्रसारिता इव । केषाम् तनूभृता प्राणिनाम् ॥ ३४ ॥

शरैः समस्तः खरदूषणो रिपुः समं ततोऽभीतमहानराजितः ।

विशीर्णचेताः कृतयुद्धविक्रमः समन्ततोऽभीतमहानराजितः ॥ ३५ ॥

शरैरिति—खरदूषणः खरदूषणनामा रिपुः शत्रुः न राजितः न शोभितः । कथम्भूतः ? शरैः वाणै सम युगपत् समस्तः सन्तर्जितः । कस्मात् ? ततः तस्माल्लोकप्रसिद्धात् अभीतमहानराजितः अभीतौ निर्भयौ यौ महानरौ मनुष्योत्तमौ रामलक्ष्णौ तयोराजितः रणात् । कथम्भूतः ? विशीर्णचेताः क्लिन्नचित्तः । पुनः कृत-युद्धविक्रमः विहितसङ्ग्रामविक्रमः । पुनः अभीतमहा. अभि समन्तादित गतमभीत महो यस्य सः सामस्त्येन नष्टतेजाः । कथम् ? समन्ततः सामस्त्येन ।

भारतीयः—न राजितः । कः ? रिपुः । कथम् भूतः ? समस्तोऽखिलः । पुनः खरदूषणः तीव्रापराधः । पुनः समन्ततः प्रभिन्नः । कैः ? शरैः वाणैः । कथम् ? सम युगपत् । पुनः विशीर्णचेताः भीतचित्तः ।

जनताके लिप प्राणोंके समान प्यारे समस्त पृथ्वीके इस राजा राम अथवा भीमके कुपित होनेपर समरभूमिमें नाना प्रकारके कवन्ध वैसे ही (नाचते फिरते) वरसते थे जैसे कि सूर्यके खूब तपनेपर वनमें जलकी वृष्टि होती है ॥ ३३ ॥

लक्ष्मण और अर्जुनके लगातार चलते वाणोंके पंजरके बीचमें स्पष्ट रूपसे चमचमाती सूर्यकी उष्ण रश्मियां ऐसी दिखती थीं मानो शरीरधारियोंके शुद्ध मांसको खानेकी इच्छासे यमराजने उनकी पसलियां अलगसे फेंक दी हो ॥ ३४ ॥

उन निर्भय महापुरुषों राम तथा लक्ष्मणके द्वारा सब प्रकारसे परास्त, एकाएक वाणों की मारसे विह्वल तथा भग्नमनोरथ तथापि सब प्रकारसे युद्धमें पराक्रम दिखानेके लिए प्रयत्नशील वे खर-दूषण नामक शत्रु सब प्रकारसे प्रभाव नष्ट हो जानेके कारण निस्तेज हो गये थे ।

अन्वय—खरदूषणः रिपुः समं शरै समन्ततः समस्तः ततो अभि-इत महानरआजित. विशीर्ण-चेता. कृतयुद्धविक्रमः अभीतमहा न राजित.

अत्यन्त अपराधी वे सब कीचकादि शत्रु एकाएक वाणोंके द्वारा छेद् दिये जाने पर उन सामने बढ़ते हुए महापुरुषों, भीम तथा अर्जुनके साथ युद्ध करनेसे मन ही मन ठंडे पड़

कस्मात् ? अभीतमहानराजतः अभीतो भीमः महानरोऽर्जुनस्तयोराजिः सङ्ग्रामस्तस्मात् । अथवा सम्मुखागतार्जुनरणात् । पुनः कृतयुद्धविक्रमः कृतञ्च तत्तुद्धञ्च कृतयुद्धं तत्र विगतः क्रमो यस्य सः विहितरणविगतशक्तिरित्यर्थः । पुनरभीतमहाः प्रभ्रष्टतेजा इति । श्लेषः ॥ ३५ ॥

चिरस्य युद्ध्वा स पपात निष्क्रियः सहैव शुद्धान्तवधूजनाश्रुभिः ।

सुरासुराणां कुसुमाञ्जलिर्दिवस्तयोरपत्तन्मधुपायिभिः समम् ॥३६॥

चिरस्येति—स खरदूपणो रिपुः चिरस्य चिरकालं युद्ध्वा सप्रहृत्य निष्क्रियः निश्चेष्टः सन् शुद्धान्तवधू-जनाश्रुभि रन्तःपुरकामिनीजनवाप्यजलैः सह पपात । तयोः नरेन्द्रयोः सुरासुराणा देवदानवाना कुसुमाञ्जलिः प्रसूनाञ्जलिः दिवः आकाशात् अपत्तत् पपात । कथम् ? समम् । कैः ? मधुपायिभिः भ्रमरैः^३ ॥ ३६ ॥

निपीय रक्तं सुरपुष्पवासितं सितं कपालं परिपूर्य सूनृताम् ।

नृतां प्रशंसन्त्यनयोर्ननर्त्तवाननर्त्तवाचोर्युधि रक्षसां ततिः ॥३७॥

निपीयेति—रक्षसा ततिः श्रेणिः न नवा ननर्त्त अपि तु ननर्त्तैव । क्व ? युधि सग्रामे । “द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं गमयतः ।” किं कुर्वती सती ? अनयोः नरेन्द्रयोः सूनृता सत्या नृता नृधर्मं प्रशंसन्ती । कथम्भू-तयोरनयोः ? ऋतवाचोः सत्यवचसोः । किं कृत्वा ननर्त्त ? सुरपुष्पवासितममरकुसुमसंस्कृत रक्त रुधिर निपीय पीत्वा । पुनः किं कृत्वा ? सितं शुक्ल कपाल परिपूर्य भृत्वा ॥३७॥

प्रसार्य पादावधिरोप्य बालकं विधाय वक्रेऽङ्गुलिपङ्गमङ्गना ।

प्रवेशयामास वसां महीक्षितां प्रकल्प्य पीथं पिशिताशिनां शनैः ॥३८॥

प्रसायेति—पिशिताशिना राक्षसानामङ्गना कामिनी महीक्षिता नरपतीना वसा मासादिगतस्नेह बालक प्रवेशयामास पाययति स्म । धातूनामनेकार्थत्वात् । किं कृत्वा ? पूर्व पीथं प्रकल्प्य सङ्कल्प्य । किं कृत्वा ? वक्रे वदने मन्दमङ्गुलिपङ्गं विधाय कृत्वा । किं कृत्वा ? अधिरोप्य । कम् ? बालकम् । किं कृत्वा ? पादौ प्रसार्य ॥३८॥

समुत्पतन्तो दिवि रेणवोऽणवो विलूनधूलाः क्षतजेन तेनते ।

अधःप्रदीप्तज्वलनाः सितासिता रणस्य धूमा इव रेजिरेऽजिरे ॥३९॥

समुत्पतन्त इति—अणवः सूक्ष्माः रणोद्भवा रेणवः धूल्यः रेजिरे भान्ति स्म । किं कुर्वतो रेजिरे ? दिवि गगने समुत्पतन्तः उतलवमानाः । कथम्भूताः ? अधःप्रदीप्तज्वलनाः अधस्तात्प्रज्वलिताग्नयः । कथम्भूताः ?

गये थे । क्योंकि उनका युद्धका पराक्रम समाप्त हो गया था और सब प्रकारसे प्रभाव समाप्त हो जाने से वे निस्तेज हो गये थे ॥ ३५॥

उक्त प्रकारसे चिरकाल तक युद्ध करके वह खरदूपण अथवा कीचक निष्क्रिय हो अन्तःपुरकी रानियोंके आँसुओंके साथ साथ गिर गया था । तथा दोनों पक्षके इन योद्धाओंके लिए देवता और दानवोंकी पुष्पाञ्जलियाँ गिरनी थी जिनपर भौरे गूँज रहे थे ॥३६॥

सत्यवादी राघव-पाण्डव राजाओंकी अक्षरशः सत्य महा मानवताकी प्रशंसा करती हुई राक्षसोंकी पंक्तियाँ युद्ध भूमिमें स्वर्गीय पुष्पोंसे सुगन्धित मृत्तोंके रक्तको श्वेत कपालोंमें भरकर चथेच्छ पीकर नाच उठी थी ॥३७॥

मांसाहारी राक्षसोंकी स्त्रियोंने पैरोंको फौलापर उनपर बच्चेको बैठा लिया था फिर मृत राजाओंकी चर्चीका घोल बनाकर बच्चोंके मुखमें अंगुलि डालकर धीरे-धीरे उसे उनके गलेके नीचे उतार दिया था ॥३८॥

संग्राम-भूमिमें ऊपर उड़ी हुई धूलके कण धावोंसे वहे रक्तके कारण नीचे शान्त हो

१. सहोक्तिः—प०, द० । २. पा-थक् (पातुर्तुदीति । उण्, २।७) पिचति रसादीनिति पा-कर्त्तरि-थक् सूर्याग्निकालाः ।

विल्वनमूलाः विल्वन मूलमधिष्ठान येषां ते तथोक्ताः । केन कृत्वा ? तेन प्रसिद्धेन धतजेन भटत्रणजातरुधिरेण । क ? अजिरे । कस्य ? रणस्य । कथम्भूताः ? सितासिताः सिताश्चासिताश्च सितासिताः धवलश्यामलाः । क इव ? धूमा इव यथा धूमा आकाशे उत्पतन्तः सितासिता राजन्ते तथा रेणवोऽपीति । उत्प्रेक्षा ॥३९॥

शवाः शिवानां मुखतीयवह्निना रथेषु देहस्थितवाणदारुणा ।

विदह्यमाना विधिमाययुर्भटाः स्त्रियश्च ता वाष्पजलाञ्जलिं ददुः ॥४०॥

शवा इति—आययुः प्रापुः । के ? भटा वीराः । कम् ? विधि सस्कारम् । कथम्भूता भटाः ? शवाः मृताः । केषु ? रथेषु । पुनः कथम्भूताः भटाः ? विदह्यमानाः सस्क्रियमाणाः । केन ? मुखतीयवह्निना मुखोद्भववाग्निना । कासाम् ? शिवानां शृगालीनाम् । केन कृत्वा ? देहस्थितवाणदारुणा शरीरगतशरेन्धनेन । ददुश्च दत्तवत्यः । कास्ताः ? स्त्रियः कामिन्यः । कम् ? वाष्पजलाञ्जलिमश्रुजलाञ्जलिम् । समुच्चयः ॥४०॥

मतङ्गजानामधिरोहका हता मतं गजानां विवशा विसस्मरुः ।

तदीयपङ्क्त्या चपलायमानया परे विभिन्नाश्च पलायमानया ॥४१॥

मतङ्गजानामिति—विसस्मरुः विस्मृतवन्तः । के ? विवशाः विकला मतङ्गजानामधिरोहका निषादिनः । किम् ? गजानां मतं शिकाम् । कथम्भूताः ? हता मृताः । अत्र भावो व्यज्यते । शरपञ्जरजर्जरीभूतशरीराः यावत्कण्ठगतप्राणाः तावद्गजानां मतं न विसस्मरुरिति । च पुनः पलायमानया विद्रुतया चपलायमानया चञ्चलया तदीयपङ्क्त्या गजपङ्क्त्या परे शत्रवो विभिन्नाः विदीर्णाः । समुच्चयः ॥४१॥

बभौ महल्लोहितसम्भृतं सरः प्रपीयमानं तटवर्तिभिः खगैः ।

यमेन रक्तं विनिगीर्य देहिनामजीर्णमुद्गीर्णमिवातिपानतः ॥४२॥

बभाविति—लोहितसम्भृतं रुधिरप्रपूर्णं महद्विस्तीर्णं तटवर्तिभिः तीरस्थितैः खगैः पक्षिभिः प्रपीयमानं मतिपीयमानं सरः बभौ चक्रासे । यमेन कृतान्तेन पूर्वं निगीर्य निपीय उद्गीर्णमुद्धान्तं देहिना प्राणिना रक्तं रुधिरमिव । कथम्भूतम् ? अतिपानतोऽतिपानात् 'अजीर्णमपरिणतम् ॥४२॥

गता ह्येभ्योऽप्यसवोऽतिवेगतो गजा मुमूर्च्छुः शरवर्षतोऽगजाः ।

रथा विभिन्नाः पतिता मनोरथा नरा गतास्ते न समानरागताः ॥४३॥

गता इति—ह्येभ्योऽपि अश्वेभ्योऽपि अतिवेगतोऽतिजवात् असवः प्राणाः गतास्तथा अगजागिरिजाताः गजा हस्तिनः शरवर्षतो वाणवर्षणात् मुमूर्च्छुः मूर्च्छितास्तथा रथाः विभिन्नाः भग्नास्तथा

गये थे फलतः ऐसे लगते थे जैसा कि नीचे आग जलते रहनेपर ऊपर उठता श्वेत-श्याम धुआं लगता है ॥३९॥

रथोंमें पड़े हुए योद्धाओंके शव शृगालियोंके मुखकी आगसे शरीरमें चुभे वाणों रूपी ईन्धनके द्वारा जल रहे थे और इस प्रकार अन्तिम संस्कारको प्राप्त हुए थे । तथा उनकी स्त्रियोंके आंसुओंके पानीसे उन्हें जलाञ्जलि दी गयी थी ॥४०॥

मदोन्मत्त हाथियों पर सवार योद्धाओंने प्राण निकल जानेपर ही विवश होकर हाथियोंका संचालन छोड़ा था । फलतः (बिना महावतके होनेके कारण) भागनेवाली और अत्यन्त चंचल हस्ति पंक्तिके द्वारा रास्तेमें आये शत्रु कुचल दिये गये थे ॥४१॥

किनारोपर बैठे पक्षियोंके द्वारा पिया गया मृतक योद्धाओंके रक्तसे परिपूर्ण रक्तका विशाल सरोवर ऐसा लगता था मानो यमराजने मनुष्योंका बहुत अधिक रक्त पी लिया है जो कि अत्यधिक होनेके कारण पचा नहीं है फलतः वमन कर दिया है ॥४२॥

वाण वर्षाके कारण घोड़ोंसे भी अधिक तेजीसे उनके प्राण निकल गये थे, पर्वतोंमें उत्पन्न विशाल हाथी भी मूर्च्छित होकर लुढ़क गये थे, रथ टूट फूट गये थे, और विपक्षियोंके

मनोरथाः मनोऽभिलाषाः पतिताः गताः तथा ते लोकप्रसिद्धाः नराः शत्रवः समानरागताः सह मानेन वर्त्तमानः समानः समानो रागो येषां ते समानरागाः तेषां भावाः समानरागतास्ताः सत्कारानुरागभावान् न गता इत्यर्थः । समुच्चयः ॥४३॥

तथा द्विपेन्द्रास्तुरगाः पदातयो महान्वया भूपतयः क्षणेन तत् ।

गतं समस्तं समवर्त्तिनो मुखं च्युतं न चोद्यं स्थितमेव विस्मितम् ॥४४॥

तथेति—द्विपेन्द्रा मतङ्गतास्तथा तुरङ्गा अर्वास्तथा पदातयः भृत्यास्तथा महान्वया गजसाधनाः अश्वसाधनास्तथा भूपतयश्चावनीश्वराः तत् समस्त सकल द्विपेन्द्रादि कर्तृ समवर्त्तिनः यमस्य मुख वदनं क्षणेन मुहूर्त्तेन गतम् । अधुना सोपस्करतया ध्याक्रियते तत्र च्युत द्विपेन्द्रादि कस्मात्समवर्त्तिनो मुखात् । तत्र न चोद्य नाश्चर्यम् । अत्र काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयपदपरामर्शित्व नञो ज्ञातव्यम् यत् स्थित द्विपेन्द्रादि तद्विस्मितमेवेति ॥४४॥

तथाहि भोगाः स्तनयित्नुसन्निभाः गजाननाधूननचञ्चलाः श्रियः ।

निनादिनाडिन्धमकण्ठनाडिवच्चलाचलं न स्थिरमायुरङ्गिनाम् ॥४५॥

तथाहीति—अत्र सन्तीति क्रियाऽध्याहार्या । तथा भोगाः कमनीयकामिन्यादयः स्तनयित्नुसन्निभाः मेघसदृशाः सन्ति । अत्र भोगाना क्षणदृष्टत्व प्रदर्शितम् तथा श्रियो विभूतयः गजाननाधूननचञ्चलाः हस्तिवदनप्रकम्पचञ्चलाः । कथम् ? हि स्फुटम् । तथा नास्ति । किम् ? चलाचल वस्तु । कथम्भूत नास्ति ? स्थिरं निश्चलम् । किवत् ? निनादिनाडिन्धमकण्ठनाडिवत् ध्वनिमद्विहङ्गमगलधमनीवत् । तथा नास्ति । किम् ? आयुः प्राणधारणलक्षण धर्मम् । कथम्भूतं नास्ति ? स्थिरम् । केपाम् ? अङ्गिना प्राणिनामिति ॥ ४५ ॥

अशेषमाकीर्णमुपैति शून्यतां क्षणाद्वियुङ्क्ते समवेतमुच्चकैः ।

यदेव रक्तं भजते विरक्ततामहोऽनुभावाः क्षणिकाः स्वभावतः ॥४६॥

अशेषमिति—अशेष सर्वमाकीर्णं प्रसृत वस्तु शून्यता लोचनगोचरातीततामुपैति प्राप्नोति । कथम् ? क्षणात् क्षणेन । तथा समवेतं सम्बद्ध वस्तु वियुङ्क्ते विघटते । उच्चकैरतिशयेन यदेव रक्त सानुराग तदेव विरक्तता भजते व्रजति । अतएव सर्वे अनुभावाः अनुज्ञाताः पदार्थाः स्वभावतः, परमार्थवृत्त्या अहो क्षणिकाः स्युः ॥ ४६ ॥

ततः स्फुटं पञ्चकमीक्षमाणौ तौ सिंहपोताविव विक्रमेण ।

निर्जग्मतुर्युद्धमुखान्नरेन्द्रौ क्रोधाभिमानाविव मूर्तिमन्तौ ॥४७॥

मनोरथ भी नष्ट हो गये थे किन्तु विचारे शत्रु लोग सम्मान और प्रीतिके साथ वापस न जा सके थे ॥४३॥

मदोन्मत्त श्रेष्ठ हाथी, वायुके समान वेगशाली घोड़े, पैदल सैनिक तथा उत्तम कुलमें उत्पन्न राजपुत्र ये सब क्षणभरमें ही सबके समान रूपसे विनाशक यमराजके मुखमें समा गये थे । कोई नहीं बचा इसमें क्या कहना है आश्चर्य तो यही है कि कुछ बच गये थे ॥४४॥

प्राणियोंके प्रिय भोग गर्जते वादलोंके समान चंचल हैं, लक्ष्मी हाथीके हिलते हुए शिरके समान है तथा आयु भी मधुर गायकोंके गलेकी नलियोंके समान चल तथा अचल है । कोई भी वस्तु स्थिर नहीं है ॥४५॥

जो पूर्णरूपसे फँस जाता है वही शून्य हो जाता है, जो अत्यन्त अनुरक्त होता है उसीका क्षणभरमें वियोग होता है तथा जो अत्यन्त मित्र होता है वही शत्रुताको धारण करता है । खेदकी बात है कि समस्त पदार्थोंकी प्रकृति ही क्षणभंगुर है ॥४६॥

तत इति—ततः ससारस्थितिविचारणानन्तर तौ नरेन्द्रौ रामायणीयभारतीयकथासम्बन्धिनौ युद्ध-
मुखात् रणाङ्गणात् विक्रमेण पौरुषेण निर्जग्मतुः निर्गतवन्तौ । किं कुर्वाणौ ? पञ्चक रण स्फुट व्यक्त-
मीक्षमाणवलेकमानौ । काविव ? सिंहपोताविव पञ्चाननपिल्लकाविव । काविव ? मूर्त्तिमन्तौ सगरीरौ
क्रोधाभिमानाविव । उत्प्रेक्षा ॥४७॥

भयाद्यदेवोद्गतमङ्गनानां देवासुराणां प्रधनोत्सुकानाम् ।

तदेव हर्षस्य तयोर्जयेन रोमाञ्चमस्याप्युपकारि जातम् ॥४८॥

भयादिति—प्रधनोत्सुकानां रणदर्शनोत्कण्ठितानां देवासुराणाम् अङ्गनानाम् कामिनीनां भयान्द्रीतेः
यद्रोमाञ्चमुद्गत जात तदेव रोमाञ्च देवासुराणां हर्षस्यापि आनन्दस्य चोपकारि उपकृत जातम् । केन कृत्वा ?
तयोर्नरेन्द्रयोर्जयेनेति ॥४८॥

आशा मुक्ता बन्धनेनेव सर्वा दीर्घ तत्रोदश्वसीदेव भूमिः ।

युद्धे वृत्ते विश्रमं विश्वमागान्नो विश्रान्तः कन्दरे सिंहनादः ॥४९॥

आशा इति—आशा दिग्ः बन्धनेनेव मुक्ताः उत्कलिताः । कथम्भूता दिग्ः ? सर्वाः समस्ता तथा
भूमिः पृथ्वी दीर्घमुदश्वसीदेवोच्छ्वसितवत्येव । विश्व जगत् विश्रममागात् आगतम् । क्व सति ? तत्र युद्धे
रणे वृत्ते पर्याप्ते सति । तथा तयोर्नरेन्द्रयोः सिंहनादः कन्दरे गुहाया नो न विश्रान्तः ॥ ४९ ॥

वियति सिद्धगणोऽप्युपवीणयञ्जलधरान्तरदर्शितविग्रहः ।

त्रिभुवनं भ्रमति स्म यशस्तयोः किमु मुहुर्मुहुर्न च वैरिणः ॥५०॥

वियतीति—सिद्धगणः अपि वियति गगने तयोर्वशः कीर्त्तिसुपवीणयन् वीणयोपगायन् सन् त्रिभुवन
त्रैलोक्य भ्रमति स्म बभ्राम । कथम् ? मुहुर्वारम् । कथम्भूतः ? जलधरान्तरदर्शितविग्रहः पयोदमध्यप्रकटित
शरीरः । उ अहो, वैरिणः किं न मुमुहुः न विचेतस्का-बभूवुः, अपि तु मुमुहुरेव । चकारेण नियमाथो
गम्यते । तेनायमर्थः-वैरिण एव नान्ये जनाः मुमुहुरित्यर्थः ॥ ५० ॥

प्रतिनिन्दमयासीद्देवतूर्यैर्दिगन्तश्चलदलिकुलनीला पुष्पवृष्टिः पपात ।

स्तुतिमकृत सरस्वत्यम्बरेऽदृश्यरूपा कुसुमसुरभिरुच्चैरुद्ववौ मातरिश्वा ॥५१॥

इसके वाद वे दोनो राम तथा भीम राजा सब ओर शत्रु शून्य युद्धस्थलीको देखते
हुए वहाँसे लौटे थे । अपने सर्वोपरि पराक्रमके कारण वे सिंहके वज्रोंके समान लगते थे ।
अथवा शरीरधारी क्रोध और अभिमान सदृश दिखते थे ॥४७॥

युद्ध देखनेके लिए सदैव उत्कण्ठित देवो और दैत्योकी स्त्रियोको भयके कारण जो
रोमांच हुआ था, वही इनकी विजयसे उत्पन्न हर्षके रोमांचको करनेमें साधक हो
गया था ॥४८॥

इस युद्धकी समाप्ति हो जानेपर समस्त दिशाएं बन्धनमुक्तके समान हो गयी थी,
पृथ्वीने मुक्तिकी लम्बी सांस-सी खींची थी तथा समस्त जगत्ने मानो विश्रामको ही प्राप्त
किया था । किन्तु इनका सिंहनाद गुफाओंमें अब भी गूँज रहा था ॥४९॥

जलधरोके बीच-बीचमें अपने शरीरको चमकाते हुए सिद्ध जातिके देव आकाशमें
भी वीणापर इन राजाओंकी कीर्ति गाते हुए तीनों लोकोमें घूम रहे थे । क्या अब भी शत्रु
लोग इसे सुनकर निर्जीव नहीं हुए थे ॥५०॥

१. शालिनी वृत्तम् । तल्लक्षणं “शालिन्युक्ता स्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः” [वृ. र. ३।३५] २.
द्रुतविलम्बितच्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । ३. शालिनी वृत्तम् । तल्लक्षणञ्च “ननमयययुतेथं शालिनी
भोगिलौकैः” [वृ. र. ३।८४]

प्रतीति-दिगन्तः कर्ता आशामध्यं प्रतिनिनदं प्रतिध्वानं कर्म अयासीत् जगाम । कैः ? देवतूर्यैः सुरवाद्यैः । तथा चलदलिकुलनीला भ्रमद्भ्रमरासारश्यामला सुरपुष्पवृष्टिः पपात पतति स्म । तथाऽदृश्यरूपाऽ-प्रकटमूर्तिः सरस्वती अम्बरे नभसि स्तुति स्तवनमकृत कृतवती । कुसुमसुरभिः पुष्पपरिमलवाही उच्चैरतिशयेन मातरिश्वा वात उद्ववावूर्ध्वं प्रवर्त्तते स्म ॥ ५१ ॥

‘लोकातिरिक्तमनयोर्बलशौर्यवीर्यमालोक्य रूपमभिमानधनञ्जयञ्च ।

मोक्तुं न चैकमुभयोरशकञ्जयश्रीभ्रान्ता स्वयंवरविवाहपतिवरेव ॥५२॥

इति श्री द्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य कृतौ राघव-पाण्डवीयमहाकाव्ये ‘गोग्रहनिवर्तन-
खरदूषणवधो’ नाम षष्ठः सर्गः ॥६॥

लोकैति-नाशकत् न ससर्था बभूव । का जयश्रीः वीरलक्ष्मीः । किं कर्तुम् ? अनयोः प्रत्यक्षीभूतयोरुभयोर्द्वयोर्मध्ये एकमपि मोक्तुं परित्यक्तुम् । किं कृत्वा ? बलशौर्यवीर्यम् । समाहारापेक्षयैकत्व नपुसकत्व चात्रावबोद्धव्यम् । तथा रूपमभिमानधनं तथा च जयमालोक्य दृष्ट्वा । कथम्भूत बलादि ? लोकातिरिक्त भुवनातिशायि । कथम्भूता सती ? भ्रान्ता स्वेच्छत्या प्रवृत्ता । केव स्वयंवरविवाहपतिवरेव ॥ ५२ ॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य षट्कर्कचक्रवर्त्तिनः श्रीमद्विनयचन्द्र-
पण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरी-
चन्द्रिकाचकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदीनाम दधानायां
टीकायां खरदूषणवधगोग्रहनिवर्त्तनो नाम षष्ठः सर्गः ॥६॥

देवताओंके द्वारा बजायी गयी तुरइयोंकी प्रतिध्वनि समस्त दिशाओंमें व्याप्त हो गयी थी । गूँजते हुए भौरोंके झुण्डके कारण ही श्यामल पुष्पवृष्टि आकाशसे हो रही थी । साक्षात् प्रकट न होकर भी सरस्वती ही आकाशमें स्तुतिगान कर रही थी । पुष्पोंकी गन्धसे सुरभि पवन बह रहा था ॥५१॥

राघव-पाण्डव राजाओंके लोकोत्तर बल-प्रताप तथा वीरताको एवं सौन्दर्य, गौरव, सम्पत्ति तथा विजयको देखकर, स्वयंवर द्वारा पति वरण करनेके लिए उद्यत युवतीके समान; विजयलक्ष्मी भ्रान्त हो गयी थी क्योंकि दोनोंमें से एकको भी नहीं छोड़ सकती थी ॥५२॥

निर्दोषविद्याभूषण भूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, षट्कर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र
गुरुके शिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाचातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र द्वारा
विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान
काव्यकी पदकौमुदी टीकामें ‘खरदूषणवध-गोग्रह-
निवर्त्तन’ नाम षष्ठ सर्ग समाप्त ।

सप्तमः सर्गः

^१अत्रान्तरे शरच्छन्नदिग्दशास्यः सपुष्पकः ।

चन्द्रहासकरः कालो वाणासनपरिग्रहः ॥१॥

अत्रेति—अत्रान्तरे खरदूषणवधप्रस्तावे कुलकवन्धित्वात् श्लोकत्रयेण समागमदिति क्रियया सम्बन्धः । दशास्यः रावणः समागतम् आययौ । कथम्भूतः शरच्छन्नदिक् मार्गणाच्छादिताशः । पुनः सपुष्पकः पुष्प-काख्येन विमानेन सह वर्त्तमानः । पुनश्चन्द्रहासकरश्चन्द्रहासाभिधानोऽसिः करे यस्य सः । पुनः कालः श्यामः । पुनः वाणासनपरिग्रहश्चापपरिग्रहः ।

भारतीयः—अत्रान्तरे गोग्रहनिवर्त्तनसमये शरत् शरत्सन्नः कालः समागतम् । कथम्भूतः ? छन्नदिग्द-शास्यः सवृताग्नादशमुखः । पुनः पुष्पैः कुसुमैः सहितः सपुष्पकः । पुनश्चन्द्रस्य हास करोतीति सः चन्द्रहासकरः (इन्दुद्युतिकर इत्यर्थः) पुनः वाणाः वृक्षविशेषाः असनाः बीजवृक्षाः परिग्रहो यस्य सः वाणासनपरिग्रहः ॥१॥

दीप्त्यारविन्दिनं लोकं विश्वं कुर्वन्निवाकुलम् ।

दुःखलब्धात्मसम्भूतिं स्वसारं मानयन्मुहुः ॥२॥

दीप्त्येति—किं कुर्वन् समागतम् ? स्वसारं सूर्पणखाख्या भगिनी मुहुः वारवारं मानयन् सत्कार-विपया कुर्वन् । कथम्भूताम् ? दुःखलब्धात्मसम्भूतिं दुःखेन लब्धः प्राप्तः ^१आत्मसम्भूतिः सम्शुक्रमाराख्य आत्मजः पुत्रो यया सा ताम् । पुनः किं कुर्वन् इव ? दीप्त्या तेजसा रविं सूर्यं दिन दिवसं विश्वं समस्तं लोकं जगत् आकुलं व्यग्रं विदधदिव । रवौ सति दिन दिने सति लोकस्तथा युक्त्या लोकस्यैवाकुलत्वमिति विशेषणं श्रेयम् ।

भारतीयः—शरत्कालः किं कुर्वन् समागतम् । दुःखलब्धात्मसम्भूतिं कष्टप्राप्तात्मोत्पत्तिं ^१मानयन् जानन् । कथम् ? मुहुर्यथा भवति तथा स्वसारं स्व आत्मा सारो यत्र आत्मसम्भूतिं माननकर्मणि तत् स्वसार-

खरदूषणके संहार होते ही सावधानीसे धनुष सम्हाले और वाणोंसे दिशाओको ढँकता हुआ-सा, पुष्पक विमानपर सवार हाथमे चन्द्रहास एक प्रकारका खड्ग लिये काला अथवा यम समान दशमुख [आ पहुँचा था]

गोधनपर घेरेके समाप्त होते ही नीली (वाणव) घासके आसनको बिछाता, फूलोंसे सुसज्जित, चन्द्रमाके हास्यसे कान्तिमान दशो दिशाओमे व्याप्त शरत्काल प्रारम्भ हो गया था ॥ १ ॥

अपने तेजके द्वारा सूर्य, दिन, देश तथा विश्वको व्याकुल करता हुआ तथा बड़ी कठिनाईसे पुत्र-पतिके वियोगसे आयी सूच्छाईसे चैतन्य हुई बहिन सूर्पणखाको बारबार समझाता हुआ [रावण] ।

बड़े कष्टोंके बाद हुए अपने प्रारम्भ तथा विस्तारको बारबार जानता तथा जनाता

१. सर्गोऽस्मिन्ष्टाक्षरात्मकोऽनुष्टुब् जातिभेदः । तत्रादौ पथ्यावक्त्रम् । तल्लक्षणञ्च “युजोर्जेन सरिद्धर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् [वृ. र २।२२] । २. दुःखं मरणं लब्धा प्राप्तः आत्मनः सम्भूतिं सन्ततिः अथवा स्वस्य संज्ञेति । शरत्पक्षे सम्भूतिः विभूतिः शोभेति ।

मिति क्रियाविशेषणम् । किं कुर्वन्निव ? दीप्त्या धर्मेण लोक जनमाकुल व्याकुलं कुर्वन्निव । कथम्भूतम् लोकम् ?
अरविन्दिनमरविन्दानि सरोजानि सन्त्यस्मिन् त पुनः विश्वं सर्वम् ॥२॥

पद्मस्योदरकसन्तापं भेदं कुवलयस्य च ।

सानाथ्यं बन्धुजीवानां कर्तुं कामः समागमत् ॥३॥

पद्मस्येति—पुनः दशास्यः किं कुर्वन् समागमत् ? पद्मस्य रामस्य उदरकसन्तापमुत्तरकालीन दुःखं
कर्तुं कामः विधातुमनाः । पुनः कुवलयस्य भूमण्डलस्य भेद विनाशं बन्धुजीवानां खरदूषणत्रिशिरसा सोदर-
प्राणिना सानाथ्यं सप्रभुत्वं कर्तुं कामः ।

भारतीयः—शरत्कालः किं कुर्वन् समागमत् ? पद्मस्य सरोजस्य अत्र जात्यपेक्षयैकवचनम् उदरकसन्ताप-
मुद्गतसूर्यसन्ताप कुवलयस्य कुमुदस्य भेद विकाशम् । अत्र जात्यपेक्षयैकवचनम् । बन्धुजीवानां माध्याह्निक-
पुष्पाणां सानाथ्यं सस्वामित्वं च कर्तुं कामः ॥३॥

तथा तं वीक्ष्य वियति व्यभ्रे चेलुः सुरासुराः ।

स्थित्यतिक्रमभीतेन शस्त्रमिन्द्रेण संहतम् ॥४॥

तथेति—सुरासुराः (देवदानवाः) व्यभ्रे निर्मेघे वियति नभसि त दशास्य वीक्ष्य (अवलोक्य) चेलुः
प्रकम्पिताः तथा स्थित्यतिक्रमभीतेन स्थान (प्रभुता) परित्यागभीतेन इन्द्रेण (शक्रेण) शस्त्रं संहतम् परिहृतम् ।

भारतीयः—सुरासुराः व्यभ्रे निरभ्रे वियति सति त शरत्काल वीक्ष्य चेलुः विकृतवन्तः । इन्द्रेण मेघेन
शस्त्रं धनुः संहतम् । 'गिरौ वर्षति वासव' इति वचनात् । कथम्भूतेन ? स्थित्यतिक्रमभीतेन अवस्थानोल्लङ्घन-
भीरुणा । अत्र रामायणीयकथापेक्षया सुरासुरशक्रादीनां रावणप्रतापजनितभयं भारतकथापेक्षया सोत्सवत्व
प्रदर्शितमिति भावः । श्लेषालंकारः ॥४॥

उत्पलायत लोलाक्षः कामुकीभिरुपारतः ।

किन्नराणां गणः क्रीडन् प्रसन्नपवने वने ॥५॥

उत्पलेति—प्रसन्नपवने प्रसन्नो गुणत्रयसमन्वितः पवनो वायुर्यत्र तस्मिन्वने कान्तारे क्रीडन् क्रीडा कुर्वन्
किन्नराणामश्वमुखानां गणः समुदायः कामुकीभिः कामिनीभिः सहोत्पलायत ऊर्ध्वमुड्डीनः । कथम्भूतः ?
लोलाक्षः चकितलोचनः । पुनरुपारत उपद्रुतः ।

हुआ तथा अपनी धूपके द्वारा प्रफुल्लित कमलोंसे पूर्ण संसार तथा प्राणियोंको कष्ट देता हुआ
[शरत्काल] ॥ २ ॥

पद्म श्रीरामको भविष्यमें कष्ट देनेकी इच्छासे, समस्त पृथ्वीको सन्तप्त करनेके
लिए तथा खरदूषणादि सगे सस्वन्धियोंको समृद्ध बनानेके लिए ही रावण आ पहुँचा था ।

कमलोंके लिए सूर्यकी तेज धूप देनेकी दृष्टिसे, कुवलयोंको विकसित करनेके लिए
तथा दुपहरीके पुष्पोंको सनाथ करता हुआ शरत्काल आ गया था ॥ ३ ॥

मेघशून्य निर्मल आकाशमें उक्त प्रकारसे आते रावणको देखकर सुर तथा असुर
घबरा गये थे । तथा लोक-मर्यादाओंके टूटनेके डरसे इन्द्रने भी अपने शस्त्र बन्द कर
लिये थे ।

पूर्वोक्त रूपसे समागत शरत्को देखकर देवों तथा दैत्योंके समूह निर्मल आकाशमें
क्रीडाके लिए निकल पड़े थे । विहारकी मशतीमें कहीं वे सीमाका उल्लंघन न कर जाँय इसी
दृष्टिसे इन्द्रने अपना धनुष संकोच लिया था ॥ ४ ॥

निर्मल वायुयुक्त वनमें क्रीडा करता हुआ किन्नर देवोंका समूह कामिनी नायिकाओं
के द्वारा वताये जानेपर भयसे चंचल नेत्र हो गया था और वह ऊपर उड़ गया था ।

भारतीयः—नराणा गण. समुदायः किमुपारतः निवृत्तः अपितु नोपारतः । कथम्भूतो गणः ? उत्पला-
यतलोलाक्षः कमलदीर्घचपलनेत्रः । अन्यत् सुगमम् । श्लेषालकारः ॥५॥

साधुन्यायेऽयमत्युच्चैर्गतोद्धतगतिः स्थितः ।

इच्छुः प्रसादमेतस्य लोकः प्रणतिमीयिवान् ॥६॥

साध्विति—अय लोकः एतस्य रावणस्य प्रणति प्रणामम् ईयिवान् गतवान् । कथम्भूतः ? प्रसाद
प्रसन्नतामिच्छुः वाञ्छन् । पुनः साधुन्याये साधूना सत्पुरुषाणा न्यायः सुविहितो मार्गः अथवा साधुत्वासौ
न्यायः तस्मिन् स्थितः । पुनरत्युच्चैर्गतोद्धतगतिरत्युच्चै. अतिगयेन गता उद्धता उत्कटा गतिः प्रवर्त्तन
यस्य सः ।

भारतीयः—या उद्धता गतिः पूर्वमासीत् सा इय धुन्याः नद्याः (अत्युच्चैरतिशयेन) गता तथा
स्थिते मर्यादायुतो लोकः प्रणतिमीयिवान् । कथम्भूतः ? प्रसाद पुष्पफलादि सम्पत्तिमिच्छुः । कस्य ? एतस्य
शरत्कालस्य । अत्र रामायणपक्षे भूमिक्षोभकथन भारतीय पक्षे शरत्कालस्वभावकथन प्रदर्शितम् ॥६॥

वीचिवाहुभिरालिङ्गं शिरदृष्टामिवावनिम् ।

पारावारश्चचालोच्चैरपारः पूरयन्दिशः ॥७॥

वीचीति—अपारः पारावारः समुद्रः उच्चैरतिशयेन आग्राः दिशः पूरयन् सन् वीचिवाहुभिस्तरङ्ग-
हस्तैश्चिरदृष्टामिव बहुतरकालावलोकितामिव अवनि भुवम् आलिङ्गन् (परिरम्भमाणः) सन् चचाल चक्रम्पे ।
अनेद तात्पर्यं रामायणीयपक्षे रावणप्रतापाविर्भूतो भूक्षोभः, भारतीयपक्षे शरत्कालस्वभाव उक्तः ॥७॥

सहसा बल्लकीहस्ता विचेलुः सिद्धकोटयः ।

दिवि ज्योतिर्गणज्योतिस्तीव्रं जज्ञेऽतिविद्युति ॥८॥

सहसेति—सिद्धकोटयः सिद्धाः अञ्जनपादुकादिसिद्धाः पुरुषविशेषा देवयोनयः तेषा कोटयः सहसा शीघ्र
विचेलुः पलायिताः । कथम्भूताः ? बल्लकीहस्ताः वीणापाणयः तथा जज्ञे जातम् । किम् ? ज्योतिर्गणज्योतिः
नक्षत्रसमूहतेजः । कथम्भूत जज्ञे ? अतिविद्युति विशिष्टा द्युतिमतिक्रान्तमतिविद्युति तेजोहीनमित्यर्थः ।
कथम्भूत सत् ? दिवि गगने तीव्रं सत् । अत्र रावणप्रतापात् क्षोभोक्तिः ।

अथ भारतीयः—सहसाः सहासा (हास्यसयुक्ता इत्यर्थः) पुनः बल्लकीहस्ताः सिद्धकोटयः विचेलुः

शरत्की स्वच्छ वायुसे पूर्ण वनमें कमलके समान विशाल आँखोवाला तथा क्रीड़ामें
मस्त किंनरसमूह क्या काम-विह्वल स्त्रियोके साथ खूब नहीं रमा था ? ॥ ५ ॥

उद्धत आचरणको छोड़कर सब प्रकारसे शिष्टाचार पालनमें लीन होकर यह लोक
इस रावणकी कृपा पानेके लिए उसको प्रणाम करने लगा था ।

जो नदियाँ वर्षाकालमें अत्यन्त उद्धतरूपसे बहती थीं वे ही अब पूर्णरूपसे स्वाभाविक
रूपमें आ गयीं थीं । लोक भी शरद्का अनुग्रह प्राप्त करनेकी इच्छासे उसकी आराधना
करता था ॥ ६ ॥

चिरकालसे इच्छित पृथ्वीको अनन्त समुद्रके समान बाहुरूपी लहरोंसे जकड़ता हुआ
तथा समस्त दिशाओंको भयाक्रान्त करता हुआ वह बढ़ा जा रहा था ।

बहुत समयसे विद्युद्दीके समान पृथ्वीको विस्तृत सागरकी लहरोंरूपी हाथोंसे आलिं-
गन करता हुआ तथा दशोंदिशाओंको व्याप्त करता हुआ शरत्काल फैलता जा रहा था ॥ ७ ॥

सिद्धोंके समूह हाथोंमें वीणा दवाये एकाएक भाग खड़े हुए थे । सूर्य चन्द्रादिका
आकाशमें प्रखरतासे चमकता प्रकाश सर्वथा तेजहीन हो गया था ।

सिद्ध आदि देव हाथमें लता या वीणा लिये क्रीड़ा विहार कर रहे थे । विजली-बादल-

विहरन्ति स्म । तीव्रं सोढुमशक्यं ज्योतिर्गणज्योतिः दिवि जज्ञे । कथम्भूताया दिवि ? अतिविद्युति विद्युत-
मतिक्रान्ता अतिविद्युत् तस्यामतिक्रान्ततडिल्लतायामित्यर्थः । अत्र शरद्व्यावर्णनम् ॥ ८ ॥

विमुक्तं दूरमभ्रान्तैर्विमानैः ककुबन्तरम् ।

नभश्चरसमारूढैः कृतकानकसिञ्जितैः ॥ ९ ॥

विमुक्तमिति—विमानैः देवयानैः ककुबन्तर दिगन्तरालं विमुक्त परित्यक्तम् । कथम् ? दूरं विप्रकृष्टम् ।
कथम्भूतैः ? अभ्रान्तैः निःसन्देहैः अथवा भ्रमणरहितैः । पुनः नभश्चरसमारूढैः नभश्चराः समारूढा येषु तैः ।
पुनः कृतकानकसिञ्जितैः कृतानि विहितानि कानकानि सिञ्जितानि हेमविकारक्षुद्रघण्टकशब्दा येषु तैः । अत्र
रावणप्रतापक्षोभः ।

भारतीयः—अभ्रान्तैरभ्राणामन्तैः अभ्रान्तैः मेघसमूहैः नभः गगनं ककुबन्तरं च दूरं विमुक्तम् ।
कथम्भूतैः ? विमानैः गतमानैः सख्यातीतैः । पुनः रसं पानीयम् आरूढैः सजलैः । पुनः कृतकानकसिञ्जितैः
कृतकमानकानामिव सिञ्जित (ध्वनित) यैः ॥ ९ ॥

छोत्कारच्छातजठरैस्तृणकौतुककङ्कणैः ।

बन्धूकतिलकन्यासैर्नीलोत्पलवतंसकैः ॥ १० ॥

महाकुचभराकृष्टसंक्षिप्तान्तर्भुजान्तरैः ।

क्षिपद्भिः केकरान् स्वस्मिन् नियन्तुमसहैरिव ॥११॥

सिञ्चद्भिरिव लावण्यरसवृष्ट्या दिगन्तरम् ।

कैदारिकगतैर्दारैश्चकितं विनिचायितम् ॥१२॥ [त्रिभिर्विशेषकम्]

छोत्कारेति—श्लोकत्रयेण रावणशरत्कालयोः प्रतापक्षोभौ निरूप्येते । भावे क्तान्तक्रियाद्वितयं बोद्धव्यम् ।
दारैः कलत्रैः विनिचायितमवलोकित चकितञ्च विलोक्य भीतमित्यर्थः । कथम्भूतैः ? छोत्कारच्छातजठरैः
(छोत्कारेण) शकुनिसन्तर्जनध्वनिना छात तनूकृतं जठरमुदरं येषां तैः छोत्कारच्छातजठरैः । पुनः तृणकौतुक-
कङ्कणैः तृणस्य कौतुकेन ककणानि येषां तैः । पुनः बन्धूकतिलकन्यासैः बन्धूकानां तिलके न्यासो येषां पुनः
नीलोत्पलवतंसकैः नीलोत्पलस्य वतंसः कर्णपूरो येषां तैः । पुनः महाकुचभराकृष्टसंक्षिप्तान्तर्भुजान्तरैः एकस्मात्
भुजात् अपरो भुजो भुजान्तर तस्य अन्तः अन्तर्भुजान्तरम् । महान्तौ च तौ कुचौ च महाकुचौ तयोर्भरणेण पूर्व-
माकृष्ट पश्चात् संक्षिप्तमन्तर्भुजान्तर येषां तैः । पुनः स्वस्मिन्नात्मनि केकरान् कटाक्षान् नियन्तुं नियन्त्रयितु-
मसहैरसमर्थैरिव क्षिपद्भिः विसृजद्भिः । पुनर्लावण्यरसवृष्ट्या शरीरकान्तिविशेषनिर्यासवर्षेण दिगन्तरमाशान्त-
राल सिञ्चद्भिरिव । पुनः कैदारिकगतैः कैदारिके कैदारसमूहे गताः प्राप्तास्तैः वप्रव्रजस्थितैः । अत्र रावणशर-
त्कालयोः स्वभावोक्तिः ॥१०-१२॥

रहित स्वच्छ आकाशमें तारा आदि ज्योतिषी देवोंकी चमक बढी मालूम होती थी ॥ ८ ॥

सोनेकी घंटियोंकी झुनझुनसे युक्त, खेचरोंकी सवारीमें निकले तथा वस्तुस्थितिसे परिचित विगानोंने दिशाओंके मार्ग छोड़ दिये थे और दूर चले गये थे ।

पटहोंके समान गर्जनेवाले जलसे परिपूर्ण तथा अनगिनत मेघखण्डोंने आकाशको विल्कुल छोड़ दिया था ॥ ९ ॥

शू शू करनेके कारण कृशोदरियों, घासके संगलसूत्र तथा कंकणधारिणी, बन्धूक पुष्पके तिलकसे विभूषित, नीलकमलके कर्ण-भूषणसे सुशोभित, उन्नत स्तनोंके भारसे झुको, संक्षिप्त भुजान्तर्वर्ती केकर भूषण अथवा कटाक्षोंको—अपने आपमें न सम्हाल सकनेके ही कारण डालती हुई, सौन्दर्यके रसकी वृष्टिके द्वारा लसस्त दिशाओंको सींचती-सी खलियानोंमें वैठी स्त्रियोंने क्रमशः भय तथा उत्कण्ठासे चकित होते हुए रावण तथा शरदको देखा था ॥१०-१२॥

विशक्षीरचितां चञ्चुं व्याददद्भिः कथञ्चन ।

सरःसु पक्षतिक्षेपैरटितं वाटराटकैः ॥१३॥

विशेति—वाटराटकैः हंससमूहैः पक्षतिक्षेपैः पक्षमूलविध्वननः अटितं गतम् । कथम्भूते ? चञ्चुं चोष्टि कथञ्चन महता कष्टेन व्याददद्भिः प्रसारयद्भिः । क ? सरःसु सरोवरेषु । कथम्भूता चञ्चुम् ? विशक्षीरचिता पद्मिनीकन्ददुग्धोपचयप्राप्ताम् ।

भारतपक्षे—रटितं ज्वदितम् । केः ? वाटराटकैः । जेष प्राग्वत् । एका प्रतापतथनगन्त्या शम्भ्यभाव-कथनम् ॥१३॥

कञ्जकिञ्जल्कगन्धान्धैः केकारवविपादिभिः ।

नष्टं प्रापनिकैः क्षापि दुष्कलत्रकुलैरिव ॥१४॥

कञ्जेति—प्रापनिकैः मयूरेः क्षापि कस्मिन्नपि प्रदेशे नष्टं चञ्चुनिपत्रमर्तात्वं गतम् । कथम्भूते ? कञ्ज-किञ्जल्कगन्धान्धै अरविन्दमकरन्दपरिमलान्धै । पुनः केकारवविपादिभिः केकारव विपादो वेपा तैः । केरिव नष्टम् ? दुष्कलत्रकुलैरिव कुलटाजर्जरिव अथवा दुष्ट कलत्रकुल वेपा तै पुनर्न । उभावो प्रताप-त्वभावाख्यानम् ॥१४॥

दन्तान्तरसमासक्तपुष्करा दिक्षु दन्तिनः ।

घनवन्धननिर्मुक्ता जगर्जुर्दुर्जना इव ॥१५॥

दन्तान्तरेति—दिक्षु दन्तिनः जगर्जुः गर्जितवन्तः । कथम्भूताः ? दन्तान्तरसमासक्तपुष्करा न्दमप्य-सम्बद्धशुष्काः । पुनः घनवन्धननिर्मुक्ता निविडवन्धननिर्मुक्ता । क इव ? दुर्जना इव । अनेद तात्पर्यम्—रावणप्रतापज्वलनज्वालावर्लीभिरालीटा दिग्गजाः स्वकीयामाया विहासन्त्या गर्जनाद्गु ।

भारतीयै—दन्तिनो दन्तिनः दिक्षु आगामु जगर्जु । कथम्भूता ? दन्तान्तरसमासक्तपुष्करा दन्त मध्यालम्बितारविन्द्याः । घनवन्धननिर्मुक्ता मेघवन्धनवर्जिता । क इव ? दुर्जना इव । अतः दन्तान्तर-स्वभावनिर्देशनयन प्रदर्शितमिति भावः ॥ १५ ॥

निशम्याक्रान्तजगतः पाटवं तस्य दुःसहम् ।

आसीदास्वनितस्यापि शोभोऽरण्ये तपस्यताम् ॥१६॥

निशम्येति—तपस्यता तपः दुर्बतामपि गुणीनागान्धनितन्य मानसत्वं शोभ आसीत् सजातः । क ? अरण्ये वने । किं वृत्ता ? पूर्वं निशम्य आकर्ष्य । किम् ? पाटवं पटुत्वम् । अण्य ? तस्य रावणत्वम् । कथम्भूतस्य तस्य ? आनन्तजगतः आदितलोकस्य । कथम्भूतम् ? पाटवं दुःसह नोऽगम्यम् ।

भारतपक्षे तस्य जस्कालस्येति । जेषः प्राग्वत् ॥ १६ ॥

नीर क्षीरका भेद करनेमें समर्थ चाँचको सिकोड़कर [उटाकर] पंताँको फटफटाकर हंससमूह जल्दीसे तालावोंमेंसे उड़ गये थे [शब्द कर रहे थे] ॥१३॥

कमलोंके परागकी सुगन्धिसे अन्धे अपनी ही ध्वनिको सुनकर दुखी मोर कहीं ऐसे छिप गये थे जैसे कुलटा स्त्रियोंके नीचे कुलोत्पन्न पति नष्ट हो जाते हैं [रावणके भय तथा शरद्-क्रांतिके कारण मोर वनसे भाग गये थे] ॥१४॥

दिग्गज भयके कारण दाँतोंके बीचमें सूँड दवाकर प्रवल और घने बन्धनोंको तोड़कर दुर्जनोंके समान चिंघाड़ रहे थे ।

दाँतोंमें फूल फँसाये, दादलोंके प्रतिबन्धसे परे हाथी सब ओर आनन्दसे चिंघाड़ रहे थे ॥ १५ ॥

विश्वके उत्पीड़क उस रावणके असह्य प्रतापकी चर्चा सुनकर वनमें तपस्वियोंके भी चित्त ध्रुब्ध हो गये थे [संसारमें व्याप्त शरद्की मोहकताको जानकर तपस्वियोंके चित्त भी चंचल हो जाते हैं] ॥१६॥

विश्वेन वारिणा तस्मिन् द्योतमाने महीयसि ।

कलुषत्वं परित्यक्तं स्वच्छत्वमुपपादितम् ॥१७॥

विश्वेनेति—विश्वेन समस्तेन अरिणा शत्रुणा कलुषत्वं मलिनत्व परित्यक्तम् । क्व सति ? तस्मिन् रावणे द्योतमाने प्रतपति सति । कथम्भूते ? महीयसि गरिष्ठे । तथा अरिणा स्वच्छत्व प्रसन्नत्वमुपपादितं वा जनितञ्च ।

भारतीये—वारिणा जलेन तस्मिन् शरत्काले । शेषं तुल्यम् ॥१७॥

वप्राणां रम्यतालक्ष्मीः सोत्पलाशालिसम्पदाम् ।

तेन पक्वफलापाण्डुरानिन्ये लङ्घनक्रियासु ॥१८॥

वप्राणामिति—आनिन्ये सामस्येन नीता । का ? रम्यतालक्ष्मीः । कामानिन्ये ? लङ्घनक्रियामास्कन्द-नक्रियाम् । केन कर्त्रा ? तेन रावणेन । केषा रम्यतालक्ष्मीः ? वप्राणा भूधरनितम्बानाम् । कथम्भूतानाम् ? सोत्पलाशालिसम्पदा सोच्चरत्नवृक्षभ्रमरविभूतीनाम्, अथवा उच्चपलाशानामालिखितपलाशालिः सैव सम्पत् येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । कथम्भूता रम्यतालक्ष्मीः ? पक्वफलापाण्डुः आ ईपत्पाण्डुः आपाण्डुः पक्वफलैरापाण्डुः पक्वफलापाण्डुः इति सम्बन्धः ।

अथ भारतीयः—आनिन्ये । का ? रम्यतालक्ष्मीः । काम् ? लङ्घनक्रियाम् । केन ? तेन शरत्कालेन । केषाम् ? रम्यतालक्ष्मीः । वप्राणान् । कथम्भूतानाम् ? शालिसम्पदा शालय एव सम्पद्येषां तेषाम् । कथम्भूता ? सोत्पला सकमला । पुनः पक्वफला । पुनः पाण्डुरिति । अत्र श्लोके आनिन्ये इति क्रियायाः मुख्या-मुख्यभेदेन कर्मद्वितय बोद्धव्यम् ॥१८॥

किंशुकाकुलभूमीनां नगानां फलसम्पदः ।

नामिताः परिपक्वाणां कृता रभसयासुना ॥१९॥

किशुकेति—कृताः विहिताः । काः कर्मतापन्नाः ? फलसम्पदः । कथम्भूताः कृताः ? नामिता नग्नाः । केन ? असुना रावणेन । कया ? रभसया औत्सुक्येन विमानवेगेनेत्यर्थः । केषा फलसम्पदः ? नगानां तरुणाम् ? कथम्भूतानाम् ? किशुकाकुलभूमीनाम् किशुकैः पलाशकुसुमैः आकुला भूमियेषाम् । पुनः परि-पक्वाणां पाकपर्याय प्राप्तानाम् ।

भारतीयः—किं न कृता अपि तु कृता एव । काः ? फलसम्पदः । कथम्भूताः ? अमिताः प्रचुराः ? केन ? असुना शरत्कालेन कर्त्रा । केषा सम्पदः ? नगानां शालीनाम् । कथम्भूतानाम् ? शुकाकुलभूमीनां कीरव्याप्तमेदिनीनाम् ? पुनः परिपक्वानाम् ॥१९॥

अत्यन्त प्रतापी रावणका प्रभाव फैलनेपर नूतन शत्रुसमूह ने (नव-अरिणा) अखिल विश्वमें सदाचारको छोड़ दिया था तथा कपट कूटका आश्रय लिया था । [अत्यन्त कान्ति-मान् शरद् ऋतुके आनेपर समस्त जलराशिने मलिनता छोड़कर निर्मलता धारण की थी] ॥१७॥

विकसित उच्च पलाशोंपर गूँजते भौरोंसे सुशोभित पर्वतोंके प्रान्तोंकी सौन्दर्यपूर्ण कान्तिको रावणने पके फलोंके समान श्वेत (आभाहीन) करके लंघन करती हुई-सी कर दी थी । [धान्यरूपी सम्पत्तिसे पूर्ण खलियानोंकी शोभा तथा श्रीको पके फलों और विक-सित कमलोंके द्वारा सर्वथा श्वेत-रक्त करके शरत्कालने उल्लसकूट ही मन्त्रा दी थी] ॥१८॥

किंशुक वृक्षोंसे व्याप्त, फलों तथा खनिज आदि सम्पत्तिसे परिपूर्ण पर्वतोंकी सार्थक सम्पत्तिको इस रावणने क्या वेगके साथ परिगणन नहीं किया था । [पके फलोंसे लदे तोतोंसे घिरे वृक्षोंकी फलरूपी सम्पत्तिको क्या इस ऋतुने तुरन्त ही निस्स्वीम नहीं बना दिया था ?] ॥१९॥

तस्मिन्कालेऽनुजोपायात् प्रस्थितं प्रतिकेशवम् ।
विश्वविश्वम्भरानाथमित्थमूचेऽग्रजं वचः ॥२०॥

तस्मिन्निति—तस्मिन्कालेऽवसरे अनुजा शूर्पणखाख्या भगिनी अग्रज ज्येष्ठभ्रातर रावण वचः वचनमूचे उक्तवती । कथम् ? इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण ! कथम्भूतम् ? विश्वविश्वम्भरानाथ समस्तमेदिनीपतिम् ? पुनः कथम्भूतम् ? केशव लक्ष्मण प्रति प्रस्थित प्रचलितम् । कस्मात् ? उपायात् सामादिप्रयोगात् ।

भारतीयः—अनुजः भीमः अग्रज युधिष्ठिर प्रति वचो वचनम् ऊचे । कथम् ? इत्थम् वक्ष्यमाणा-
पेक्षया । कस्मिन् काले ? तस्मिन् काले गरत्समये । कथम्भूतम् ? अग्रजम् ? अपायात् द्यूतक्रीडावगात्
पृथिव्यादेर्हरणात् विश्वविश्वम्भरानाथम् समग्रवसुन्धराधिपतिं केशव नारायण प्रति प्रस्थित प्रचलितम् ॥२०॥

प्रतिकर्तुं परीभावं जरासन्धाभियोगजम् ।
उद्यमोजातशत्रोस्ते समावहति मे रुचिम् ॥२१॥

प्रतीति—समावहति समाधत्ते । कः ? उद्यमः । काम् ? रुचिम् । कस्याः ? मे मम । कस्योद्यमः ? ते तव । कथम्भूतस्य ? जातशत्रोः समुत्पन्नरिपोः । किं कर्तुमुद्यमः ? परीभावमवजा प्रतिकर्तुं प्रतीकार नेतुम् । कथम्भूतम् ? जरासन्धाभियोगज 'रसासृग्मासमेदोऽस्थिमजाशुक्राणि सतधातवः' कालपरिणत्या एते रसादयो जीर्यन्ते तनुभवन्ति यस्या सा जरा निर्वलत्वम्, जरायाः सन्धा यस्य स जरासन्धः जरासन्धञ्चासावभियोगश्च जरासन्धाभियोगः तस्माज्जात त तथोक्त वार्द्धकपरिणतिसम्बन्धोत्पन्नमसामर्थ्यसम्भूतमित्यर्थः ।

भारतीयः—समावहति । कः ? उद्यमः । काम् ? रुचिम् । कस्य ? मे मम । कस्योद्यमः ? ते तव । किमाख्यस्य ते ? अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य । किं कर्तुमुद्यमः ? परीभाव प्रतिकर्तुम् ? कथम्भूत परीभावम् ? जरासन्धाभियोगजम् । जरासन्धाभियोगो जरासन्धगृह्यो दुर्योधनः तस्माज्जातम् ॥२१॥

दुःखमोचनमिष्टस्य क्रियते हेतिधारिणा ।
वीरेण भीरुणा शूर शाखोद्वारेण वाहुना ॥२२॥

दुःखेति—हे शूर क्रियते विधीयते । किम् ? दुःखमोचनम् । केन कर्त्रा ? वीरेण । कस्य ? इष्टस्य मित्रस्य । कथम्भूतेन ? हेतिधारिणा शस्त्रधारिणा । केन कृत्वा ? वाहुना भुजेन । कथम्भूतेन वाहुना ? शाखोद्वारेण शाखानामुद्वारो यस्य तेन । अथवा भीरुणा हेतिधारिणा हा इति शब्द धरतीति तेन कष्टमिति शब्दधारिणेत्यर्थः । शाखोद्वारेण वाहुना इष्टस्य दुःखमोचनं किं क्रियते अपि तु नेत्यर्थः ॥२२॥

ऐसे ही समय छोटी वहिन सूर्पणखाने समस्त विश्व और पृथ्वीके स्वामी, तथा सामादि उपायोसे लक्ष्मणके विरुद्ध बढ़ते हुए बड़े भाई रावणसे निरुन बात कही थी [शरद्-
क्रतु आनेपर अनुज भीमने द्यूतक्रीडाके कारण लोक तथा भूमिके स्वामित्वसे गिरे अतएव श्रीकृष्णजीकी ओर मंत्रणाके लिए उन्मुख बड़े भाई धर्मराजसे कहा था] ॥२०॥

मेरे वार्द्धक्यकी मर्यादापर आक्रमण करनेसे हुए मेरे अपमानके प्रतीकारके लिए तुम्हें प्रयत्न करना चाहिए ऐसी मेरी इच्छा है क्योंकि तुम्हारे भी शत्रु खड़े होने लगे हैं । [जरासन्ध राजासे मिलकर किये गये हम पाण्डवोंके अपमानका प्रतिशोध करनेके लिए हे अजातशत्रु युधिष्ठिर ! आपको प्रयत्न करना चाहिये ऐसी मेरी सम्मति है] ॥२१॥

हे शूर रावण ! अपने वंशकी प्रतिष्ठाका विस्तारक वीर पुरुष वाहुसे शस्त्र ग्रहण करके अपने प्रिय लोगोंके दुःखका विनाश करता है । हाँ, 'हा हा' शब्दसे निन्दित, वंश परम्पराके उन्मूलक व्यर्थवाहु भीरुके द्वारा कुछ भी नहीं होता है ॥२२॥

शरधाराभिवर्षेण वैरिचिप्लवकारिणा ।

विधुरं ह्रियते बन्धो वाष्पाम्भोदुर्दिनेन वा ॥२३॥

शरेति—हे बन्धो ! ह्रियते । किं कर्मतापन्नम् ? विधुर भयम् । केन कर्त्रा ? त्वया । केषाम् ? नृणामित्य-
भ्याहार्यपद बोद्धव्यम् । केन कृत्वा ह्रियते विधुरम् ? शरधाराभिवर्षेण वाणावल्लिष्ट्या । कथम्भूतेन ? वैरि-
चिप्लवकारिणा शत्रुध्वसविधायिना । वाऽथवा ह्रियते विधुरम् । केन कृत्वा ? वाष्पाम्भोदुर्दिनेन अश्रुजल-
प्रच्छादितदिवसेन । 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इति ॥२३॥

राजसन्दर्शने व्याधौ चिन्तायां रिपुपीडने ।

प्रतिक्रियासु सर्वासु निर्बन्धाद्बान्धवं विदुः ॥२४॥

राजेति—निर्बन्धादङ्गीकारात् बान्धव विदुः जानन्ति । के विद्वांसः इत्यध्याहार्यम् । क्व क्व ?
राजसन्दर्शने तथा व्याधौ तथा चिन्ताया तथा रिपुपीडने शत्रुकदर्शने तथा प्रतिक्रियासु प्रतिकारे कथम्भूतासु
सर्वासु समस्तासु ॥२४॥

स्थाने मातुलपुत्रस्य परिपात्यै तवोद्यमः ।

आपदीषल्लभाः कर्तुमुपकारा हि मानिनाम् ॥२५॥

स्थानेति—हे बन्धो ! स्थाने युक्तमेतद्यत् जायते । कः ? उद्यमः । कस्य ? तव । कस्यै ? परिपात्यै
रक्षायै । कस्य ? मातुलपुत्रस्य खरदूषणस्य । अर्थान्तरमुपन्यस्यते—हि स्फुट जायते । कै ? उपकाराः । कथ-
म्भूताः ? ईषल्लभाः दुर्लभाः । किम् ? कर्त्तुं विधातुम् । कस्याम् ? तस्याम् आपदि विपत्तौ । केषाम् ?
मानिनाम् ।

भारतीयः—स्थाने युक्त जायते । कः ? उद्यमः । कस्य ? तव । कस्यै ? परिपात्यै रक्षानिमित्तम् ।
कस्य ? मातुलपुत्रस्य वासुदेवस्य । अर्थान्तरन्यासः पूर्वोक्त एव ॥२५॥

अस्ति नानाप्रकारोऽसौ कामं दुर्योधनो रिपुः ।

तत्तवैष बलं पक्षो ज्योत्स्नाभोगो विधोरिव ॥२६॥

अस्तीति—अस्ति विद्यते । कः ? असौ रिपुः । कथम् ? काममत्यर्थम् । कथम्भूतः ? दुर्योधनः दुःखेन
योद्धुं शक्यः स दुर्योधनः दुःखसाध्य इत्यर्थः । पुनः नानाप्रकारः बहुविधः । तत्तस्मात् कारणात् एषः
खरदूषणः बलं स्यात् तव । अत्र उपमार्थः प्रदर्श्यते । क इव ? पक्ष इव यथा पक्षः बलं स्यात् । कस्य ?
विधोश्चन्द्रस्य । कथम्भूतः ? ज्योत्स्नाभोगः ज्योत्स्नाया आभोगो विस्तारो यस्य, शुक्ल इत्यर्थः ।

शत्रुओंमें आतंक फैलानेमें समर्थ वाणोंकी बहुमुखी मारके द्वारा वीर पुरुष अपने
सगोंके भयको दूर कर देता है अथवा विपत्ति कालमें वहे आँसुओंको पोंछ देता है । [वैरीके
समान विनाशकर्त्ता, वाण वृष्टिके समान मूसलाधार घटाओंसे घिरे दुर्दिनके द्वारा भी ओस
तथा चन्द्रक्रान्तिका लोप किया जाता है] ॥२३॥

राजसभामें बुलाये जानेपर, भीषण रोगके समय, चिन्ताग्रस्त होनेपर, शत्रुओंके द्वारा
सताये जानेपर तथा सब प्रकारकी सुरक्षा अथवा प्रतिशोधके समय साथ देनेके कारण ही
'बान्धव' कहलाता है ॥२४॥

अपने मामाके पुत्र (खरदूषण अथवा श्री वासुदेव) की सुरक्षाके लिए तुम्हारा
(रावण अथवा युधिष्ठिरका) प्रयत्न करना सर्वथा उचित है । क्योंकि महापुरुषोंकी
विपत्तिके समय सहायता करनेके अवसर बहुत कम आते हैं ॥२५॥

यह सत्य है कि यह राघव शत्रु ऐसा है जिसके पास विविध उपाय हैं तथा इसके
साथ युद्ध करना अत्यन्त कठिन है अतएव यह खरदूषण आपका उसी प्रकार बल बढ़ावेगा
जैसे शुक्रपक्ष चन्द्रमाको बढ़ाता है । [पाण्डव-शत्रु राजा दुर्योधन विविध सहाय आदि

भारतीयः—असौ दुर्योधनः रिपुरस्ति । तत्तस्मादेष विष्णुः तव बल स्यात् । अन्यच्छेष पूर्ववत् ॥२६॥

प्रभाविशारदं वीर्यं तवोद्योगाय दीप्यते ।

निर्वाणाय परं तत्त्वमाध्यात्मिकमिवाखिलम् ॥२७॥

प्रमेति—प्रभाविशारद प्रभया विशारद प्रवीण तव वीर्यम् उद्योगाय दीप्यते स्फुरति । कस्मै ? किमिव ? आध्यात्मिकमव्यात्मभवमखिल समस्त पर तत्त्व निर्वाणाय मोक्षाय इव ।

भारतीयः—शारद शरदि भव प्रभावोऽस्यास्तीति प्रभावि प्रौढिमत् यद्वा प्रभवत्येव शील प्रभावि दीप्ति-रक्षकम् । शेषाः योजनाः प्राग्वत् ॥२७॥

देवावदातवितता दिशः सह विहायसा ।

सूचयन्ति विना विघ्नात्सिद्धिं हस्तगतामिव ॥२८॥

देवेति—हे देव दिशः आशाः विहायसा सह नभसा सार्द्धमवदातवितताः नैर्मल्य प्राप्ताः सन्त्यः विघ्ना-द्विना अन्तरायादृते सिद्धि चिन्तितवस्तुप्राप्ति हस्तगतामिव सूचयन्ति वदन्ति ॥२८॥^३

मृदुराश्वासजननः खरदण्डविघट्टनः ।

कृतकृत्योऽधिकारीव तवार्यान्वीपिकोऽनिलः ॥२९॥

मृद्विति—हे आर्य स्वामिन्, अनिलो वायुरधिकारीव नियोगीव आन्वीपिकोऽनुकूलो वर्त्तते । कथम्भूतः ? मृदुः मन्दः पुनः आश्वासजननः शीतलः पुनः खरदण्डविघट्टनः कमलस्पर्शित्वात्सुरभिरित्यर्थः । अधिकार्यपि मृदुभाषित्वात् मृदुराश्वासजननः प्राणिनामप्यायनोत्पादकः पुनः खरदण्डविघट्टनः खरो दण्डो येषां ते खरदण्डाः शत्रुनृपास्तेषां विघट्टनो विन्वसकः पुनः कृतकृत्यः कृतकार्यः । अत्र रामायणपक्षे रावण-प्रयाणे पवनानुकूलत्व प्रोक्तम् ।

भारतपक्षे—शारदवायुगुणाः प्रोक्ताः ॥२९॥

भूरिस्तम्बेरमेकान्ते फलशालिवने घने ।

राजन् कपिशताकीर्णं पश्य त्वं कामनीयकम् ॥३०॥

भूरीति—हे राजन् ! त्वं फलशालिवने फलैः शालत इत्येव फलशालि तच्च तद्वनं तस्मिन् कामनीयक निरीक्षस्व । कथम्भूते ? भूरिस्तम्बेरमे भूरयः स्तम्बेरमा यस्मिन् तस्मिन् कपिशतैराकीर्णं वानरशतसङ्कुले ।

साधनोसे अत्यन्त सुसज्जित है तथापि वासुदेवकी उपस्थिति हमारे पक्षको पुष्ट करेगी जैसे शुक्लपक्ष चन्द्रमाको करता है] ॥२६॥

परमोत्कृष्ट समस्त, आध्यात्मिक तत्त्व जिस प्रकार निर्वाणकी प्राप्तिके लिए होते हैं उसी प्रकार हे रावण ! प्रतापसे उद्दीप्त आपके पराक्रमकी शोभा भी पुरुषार्थमें है । [हे धर्म-राज ! अत्यन्त प्रभावपूर्ण शरद्वक्रतुके समागमसे आपके पराक्रमकी भी सार्थकता शत्रुविनाश करनेमें है] ॥२७॥

हे देव आकाशके साथ-साथ अत्यन्त निर्मल और विस्तीर्ण दिशाएँ भी सूचित करती हैं कि किसी विघ्न बाधाके बिना ही कार्य होगा अर्थात् सिद्धि मुट्टीमें आ गयी है ॥२८॥

नम्र लोगोंमें विश्वास उत्पन्नकर्ता, तथा उग्र लोगोंको दण्डके द्वारा ध्वस्त करनेमें समर्थ सफल अधिकारीके समान अनुकूल बहती हवा [मन्द, श्रान्तिहारक, कमलके फूलोंमेंसे बहता मनोहर शरद्वक्रतुका पवन] भी आपके अनुकूल चल रही है ॥२९॥

हे रावण ! फलोंसे शोभायमान, शान्त तथा सघन, सैकड़ों बन्दरोसे व्याप्त एवं अनेक

भारतीयः—हे राजन् ! फलशालिवने फलैरुपलक्षित यच्छालिवन तस्मिन् कामनीयक पश्य । कथम् ? अरमत्यर्थम् । कथम्भूते ? भूरिस्तम्बे बहुकाटकसमूहे । पुनः एकान्ते विजने पुनः कपिशताकीर्णे कपिशतया पिङ्गतया व्याप्ते^१ ॥३०॥

शत्रूणां दण्डकक्षेत्रमप्रवि(वे)श्यमिदं वनम् ।

अभीष्टस्तम्बकरिभिरवगाढं विलोकय ॥३१॥

शत्रूणामिति—इद प्रत्यक्ष दण्डकक्षेत्रे दण्डकारण्य विलोकय निरीक्षस्व । कथम्भूतम् ? शत्रूणामप्रवि- (वे)श्य प्रवि(वे)ष्टुमशक्य पुनरभीष्टस्तम्बकरिभिः न विद्यते भीर्येप्रा तेऽभियः, ते च ते इष्टाश्च ते स्तम्ब- करिणश्च तैः निर्भयामितमत्तगजैरवगाढ व्याप्तम् ।

भारतीयः—हे शत्रूणा दण्डक । इद क्षेत्र विलोकय । अभीष्टस्तम्बकरिभिरभिलपितत्रीहिभिरप्रकृष्टपच्य- शालिभिरित्यर्थः । अवगाढ व्याप्तम् । शेष तुल्यम्^२ ॥३१॥

अस्मिन्नद्रावितस्थाने गहने पुण्डरीकिणि ।

प्रफुल्लानोकहच्छन्ने नातिराजति वासरः ॥३२॥

अस्मिन्निति—अस्मिन्नद्रौ इतः स्थाने गहने वने वासरः दिवसः नातिराजति न शोभतेतराम्, कथ- म्भूतेऽद्रौ ? पुण्डरीकिणि व्याघ्रवति पुनः प्रफुल्लानोकहच्छन्ने विकसितवृक्षाच्छादिते ।

भारतीयः—वा इवार्थेऽस्मिन् गहने सरः सरोवर किमिव नातिराजति अपि तु अतिराजत्येव । कथ- म्भूते ? अद्रावितस्थानेऽनुपद्रुतप्रदेशे पुनः पुण्डरीकिणि सकमले, शेष समम्^३ ॥३२॥

नातिक्रामन्ति सरितो गतिस्खलितदूषिताः ।

अस्मिन्नेकानुकूलत्वं यान्ति गेहेऽङ्गना इव ॥३३॥

नेति—सरितः नद्यः नातिक्रामन्ति नातिलङ्घन्ते । कथम्भूताः ? गतिस्खलितदूषिताः गतेः खलित- मेव दूषित यासा ताः गतिस्खलनदोषवत्य इत्यर्थः । तथा यान्ति गच्छन्ति । किम् ? एकानुकूलत्वम् । क्व ? अस्मिन् प्रस्तावे । का इव ? अङ्गना इव कामिन्यो यथा । क्व ? गेहे वेश्मनीति सम्बन्धः^४ ॥३३॥

हाथियों युक्त वनके सौन्दर्यको देखो । [हे युधिष्ठिर ! आप अनेक तनोंसे घन, एकान्त फले हुए अतएव भूरे भूरे शालिवनके सौन्दर्यको देखें] ॥३०॥

निर्भय असंख्य मत्त हाथियोंसे भरे हुए और अत्यन्त घने फलतः शत्रुओंके प्रवेशके लिए कठिन इस दण्डक भूमिको देखिये । [हे शत्रुओंको दण्ड देने में समर्थ धर्मराज ! विना बोये ही उगी प्रिय धानसे व्याप्त अतएव घने तथा बीचमेंसे जानेके लिए अयोग्य इस खेतको देखिए] ॥ ३१ ॥

फूले वृक्षोंसे ढके, व्याघ्रों (पुण्डरीक)से व्याप्त इस पर्वत अथवा इस गहन वनमें दिन भी अच्छा नहीं लगता है । [विकसित कमलयुक्त पूर्णरूपसे खिले फूलोंसे ढके वृक्षयुक्त इस उपद्रवरहित गहन स्थानपर क्या तालाव अत्यन्त मनमोहक नहीं लगता है ? ॥ ३२ ॥

प्रवाहके पलटनेके कारण हानि करनेमें समर्थ नदियाँ भी इस क्षेत्रमें तटोंका लंघन नहीं करती हैं । घरमें कुलीन अंगनाके समान वे पूर्ण रूपसे अपने किनारोंके ही भीतर बहती हैं । [आचरणमें शिथिलताओंके दोषके कारण इस देशमें स्त्रियाँ मर्यादाओंका उल्लंघन नहीं करती हैं । शरत्कालीन नदियोंके समान एकपतिके व्रतका निर्वाह करती हैं] ॥ ३३ ॥

पयोधरभराक्रान्तनितम्बालसविक्रमाः ।

तन्वीः स्पर्शसुखोत्सङ्गा नानाकुसुमवासिताः ॥३४॥

पयोधरेति—अधुना कुलकेन व्याख्यास्यामः । अयं देशः 'दरीगुहा विभर्ति धारयति । कथम्भूताः ? पयोधरभराक्रान्तनितम्बालसविक्रमाः पयोधराणां मेघानां यो भरस्तेन आक्रान्ता ये नितम्बा. सानवस्तैरल्पाः वीना पक्षिणा क्रमा. पादविक्षेपाः यासु ताः पुनः तन्वी. शर्करारहितत्वाच्च लब्धीः मृद्वीरित्यर्थः । पुनः स्पर्शसुखोत्सङ्गा स्पर्शसुख उत्सङ्गो मध्य यासा ताः । पुनः नानाकुसुमवासिताः विविधपुष्पसुरभीकृताः ।

भारतीयः—अयं देशः तन्वीः कामिनीः विभर्ति । कथम्भूताः तन्वीः ? पयोधरभराक्रान्तनितम्बालसविक्रमा पयोधरभरेण स्तनभारेणाक्रान्तो यो नितम्ब. कटिप्रदेगस्तेन । अल्सौ मन्दौ विक्रमौ चरणौ यासा ताः । शेषं समम् ॥३४॥

सानुवृत्तोरुसम्भोगा गम्भीरावर्तनाभिकाः ।

रम्याधरोदरीभूताः प्रारोहचिकुरश्रियः ॥३५॥

सान्विति—पुनः कथम्भूताः । सानुवृत्तोरुसम्भोगा. सानौ प्रस्थे वृत्तो वक्तुलः उरुः वरिष्ठः सम्भोगो विस्तारो यासा ताः पुनः गम्भीरावर्तनाभिकाः गम्भीरः अतलस्पर्शां आवर्त्तो जलभ्रमो यस्याः सा नाभिः मध्यप्रदेशो यासा ताः पुनः रम्याः पुनः धरोदरीभूताः धरायाः भ्रुवोऽनुदरसुदर भूताः धरोदरीभूताः पुनः प्रारोहचिकुरश्रिय. प्रारोहा. वृक्षनेत्रा एव चिकुराः वेशास्तैः श्री शोभा यासा ताः ।

भारतीयः—अयं देशः तन्वी. विभर्ति । कथम्भूता. ? सानुवृत्तोरुसम्भोगा. क्रमवृत्तजघनविस्तारसहिताः । पुनः रम्याधरोदरीभूता रम्याण्यधरोदराणि यासा ता. रम्याधरोदर्यस्तादृशीभूताः रम्याधरोदरीभूताः पुनः प्रारोहचिकुरश्रियः प्रारोहाणामिव चिकुरश्रीः केशशोभा यासा ताः ॥३५॥

युक्ताः कुशलताभोगैरुत्कटाक्षाः शुभाननाः ।

कान्ता विभर्ति देशोऽयमस्मिन्नुच्चैस्तलोदरीः ॥३६॥

युक्ता इति—अयं देशः दरीः विभर्ति । कथम्भूता दरीः ? कुशलताभोगैः दर्भवह्नीसमूहैर्युक्ताः समन्विताः पुनरुत्कटाक्षा उत्कटा उग्रा अक्षा विभीतकवृक्षाः यासु ताः । पुनः शुभानना रम्यद्वारप्रवेशाः पुनः कान्ता. क जल्मन्ते समीपे यासा ताः । कथम्भूतो देशः ? उच्चैस्तल उच्चभूमिक. १ अस्मिन् दण्डके ।

इस देशके पर्वतोंमें ऐसी गुफाएँ हैं जिनमें पक्षिलोग धीरे-धीरे निश्शंक भावसे चलते हैं क्योंकि गुफाओं वाले छोटे-छोटे शिखर मेघोंकी घटासे घिरे रहते हैं । वे गुफाएँ पतली हैं, सुगन्धसे भरी हैं, (३४) शिखरके भीतर उनकी परिधि विस्तृत हो गयी है, उनका वृत्ताकार अन्त अत्यन्त दूर है, वे सुन्दर हैं तथा पृथ्वीके उदरके समान हैं, चारों तरफ उगी दूब, वृक्षांके अंकुर आदि उनके केशसे प्रतीत होते हैं । (३५) कान्त-लताओंके विस्तारसे व्याप्त, साँचर नमकसे भरी, सुन्दर प्रवेश द्वार सहित तथा जलाशयके पास स्थित हैं और अत्यन्त गहरी हैं (३६) [इस देशमें स्तनोंके भारसे झुकी; नितम्बभारसे मन्थरगामिनी, कृश देहधारिणी, स्पर्शन इन्द्रियके सुख (संभोग)की निमित्त, विविध प्रकारके पुष्पोंसे सजी (३४), आनुपतिक वृद्धि युक्त जंघाधारिणी, गहरी गोल नाभिवती, सुन्दर ओष्ठ उदर धारिणी, अंकुरोंके समान सुन्दर केश शोभित (३५) भोगोंके सेवनमें दक्ष, कटाक्ष विक्षेपमें पारंगत, मनोहर मुखवती तथा अत्यन्त कृश उदरधारिणी कान्ताएँ हैं] ॥ ३६ ॥

इस देशकी अनुकूल वहती नदियोंका प्रवाह जब मेघोंकी घटासे आक्रान्त होता है तब इनको पार करनेमें पराक्रम ठंडा पड़ जाता है किन्तु इस ऋतु (शरत्)में ये पतली

१. प्रकरणप्राप्तत्वात् कान्ता—नद्यर्थेऽपि संभवति । २. पयोधराणां भरस्तेनाक्रान्तनितम्बास्तैरल्पासाश्च ते वयश्च तेषां क्रमः पादविक्षेपो यासु ताः—प०, द० । ३. अतलस्पर्शः—प०, द० ।

भारतीयः—अयं देशस्तन्वीः विभक्तिं । क्व ? अस्मिन् स्थाने । कथम्भूताः ? कुशलताभागैश्चातुर्यप्राचुर्यैः युक्ताः पुनः उत्कटाश्वा उद्गतापाङ्गाः पुनः शुभाननाः रम्यवदनाः कान्ताः कमनीयाः पुनरुच्चैस्तलोदरीरुच्चैरतीव तल क्षाममुदरं यासा ताः सदसन्मव्यप्रदेशा इत्यर्थः^१ ॥३६॥

विक्षिप्तपुष्पशयनाः सुरतापातसम्भ्रमात् ।

कुसुमेषुचिताः कामसङ्ग्रामरचना इव ॥३७॥

विक्षिप्तेति—कुलकसम्बन्धेन व्याकरिष्यामः । भो देव भान्तीति क्रियाऽध्याहार्या । उपवने उद्यानवने एताः दिव्यस्त्रीणां सुराङ्गनानां क्रीडाः । कथम्भूताः ? सुरतापातसम्भ्रमात् सुरतस्य आपातेन यः सम्भ्रमस्तस्मात् सम्भोगप्रथमारम्भव्याकुलत्वात् विक्षिप्तपुष्पशयनाः विकीर्णकुसुमतल्पाः पुनः कुसुमेषुचिताः पुष्पवाणपुष्पाः । का इव ? कामसङ्ग्रामरचना इव स्मरसमरसन्निवेशा इव ॥३७॥

अलीककलहाकृष्टसूत्रशेषीकृतस्रजः ।

अन्योन्यबन्धनानीतविशसूत्रयुता इव ॥३८॥

अलीकैति—पुनः कथम्भूताः ? अलीककलहाकृष्टसूत्रशेषीकृतस्रजः अलीककलहेनाकृष्टाः पश्चात् सूत्रशेषीकृताः स्रजो यासु ताः प्रेमकलहाक्षिततन्तुशेषीकृतकुसुममालाः । किंविशिष्टा इवोत्प्रेक्षिताः ? अन्योन्यबन्धनानीतविशसूत्रयुता इव परस्परयन्त्रणानायितपद्मिनीकन्दतन्तुवद्धा इवेत्यर्थः ॥३८॥

सलाक्षिकपदन्यासाः कुङ्कुमै रञ्जिता इव ।

एताश्चोपवने दिव्यस्त्रीणां क्रीडाः सुरान्विताः ॥३९॥

सलाक्षिकैति—सलाक्षिकपदन्यासाः लाक्षारक्तचरणन्यासेन सह वर्तमानाः । का इवोत्प्रेक्षिताः ? कुङ्कुमैः घुसृणैः रञ्जिता इव विलिता इव पुनः सुरान्विताः देवयुताः ।

भारतीयः—हे दिव्य ! मनोहर उपवने स्त्रीणां कामिनीनामेताः क्रीडाः भान्ति । कथम्भूताः ? कुसुमेषुचिताः कुसुमेषु सुमनस्सु पुष्टाः कुसुमबहुला इत्यर्थः । अथवा कुसुमेषुः कामस्तेन चिताः पुष्टाः कन्दर्पपुष्टाः । पुनः सुरान्विताः वारुणीयुताः । शेष समानम्^२ ॥३९॥

पड़ गयी हैं, इनमें अवगाहनादिका आनन्द लिया जा रहा है, आस-पास खिले फूलोंकी सुगन्धसे व्याप्त हैं । (३४) अत्यन्त गोल एवं विशाल मोड़ों युक्त है, गहरी भँवरोंके कारण इनमें कूप (पाताल) पड़ गये हैं, वे सुन्दर हैं और पृथ्वीके पेटके समान है । किनारेपर उगी वनस्पतियोंके अंकुरोंकी शोभा अद्भुत है । (३५) दूर दूर तक कुश तथा लताकुर्झोंसे व्याप्त हैं, किनारोंपर ऊँचे बहेडेके पेड़ खड़े हैं, उनका तल गहरा और विस्तृत है तथा ये सर्वदा सुन्दर और जलपूर्ण हैं । ३६ ।

इस देशकी गुफाएँ देव वर्गके अवतरणके प्रसंगसे फैले फूलोंकी शय्या ही प्रतीत होती हैं, विविध पुष्पोंसे व्याप्त होनेके कारण कामदेवकी व्यूह-रचना सी प्रतीत होती हैं (३७) परस्परके गुंजनसे आकृष्ट भौरोंकी मालामें केवल सूत्रकी ही कमी है, अथवा परस्परमें सन्निकट आ जानेसे सृणाल-तन्तुमें पियरेसे लगते हैं (३८) । निकटस्थ छोटे पर्वतोंपर लाक्षा फैली हुई है । फलतः कुङ्कुमसे रंगेसे लगते हैं । इनके उपवनोंमें देवताओंके साथ स्वर्गकी अप्सराओंकी क्रीडाएँ चलती हैं । (३९) [प्रथम प्रारंभ संभोगके भयसे पुष्पशय्या इधर-उधर हो गयी है । फलतः पुष्प रूपी वाणोंसे व्याप्त सुरत संग्रामकी स्थलीके समान हैं । (३७) दिखावटी कलहमें खींची गयी मालाओंके सिर्फ सूत्र ही शेष रह गये हैं, वे ऐसे लगते हैं मानो एक दूसरीको बाँधनेके लिए सृणाल सूत्र हों । (३८) आलता युक्त पैरोंके चिह्नोंसे व्याप्त हैं और कुङ्कुमसे रंगी-सी हो रही हैं ऐसी कामिनियोंकी अलौकिक क्रीडाएँ इन उपवनोंमें होती है । ३९ ।]

स्मरार्ता वारुणीभूतपरिप्लवविलोचनाः ।

सिञ्चन्त इव सुधया गायन्तः काकलीकलम् ॥४०॥

चलत्परिमलासक्तलीलालोलालिसंवृताः ।

तमालवहुलारण्यमभिविष्टा इव स्फुटम् ॥४१॥

इह किंपुरुषाः पश्य पुष्पाणामुच्चिकीपया ।

उद्यानेन परिश्रान्ताः सङ्क्रीडन्ते प्रियासखाः ॥४२॥

स्मरार्ता इति—कुलकेन व्याख्यास्यामः । हे रावण ! पश्य निरीक्षस्व । इह दण्डकवने किम्पुरुषाः किन्नराः पुष्पाणामुच्चिकीपया उच्चेतुमिच्छया सङ्क्रीडन्ते विहरन्ति । कथम्भूताः ? उद्यानेनोद्ध्वगमनेन परिश्रान्ताः खिन्नाः । पुनः प्रियासखाः प्रियाः सखायो येषां ते वनितासहायाः पुनः स्मरार्ताः कन्दर्पकदरिताः पुनः वारुणीभूतपरिप्लवविलोचना वारुणीभूतः परिप्लवो ययोस्तादृशो विलोचने येषां ते मदिरासमुत्पन्नाभिभवदृष्टय इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः ? काकलीकल मधुरस्वरमनोहर यथा तथा गायन्तः । पुनः सुधयाऽमृतेन सिञ्चन्त इव प्लावयन्त इव पुनश्चलत्परिमलासक्तलीलालोलालिसंवृताः परिमलेष्वासक्ताः परिमलासक्ताः चलन्तश्च ते परिमलासक्ताश्च चलत्परिमलासक्ताः लीलाया लोला लम्पटा येऽलयः मधुपास्ते लीलालोलालयश्चलत्परिमलासक्ताश्च ते लीलालोलालयश्च तैः संवृताः भ्रमदामोदरतन्नीटाच्चलभ्रमपरिवेष्टिताः । किं विविष्टा इवोत्प्रेक्षिताः ? तमालवहुलारण्य स्फुट निश्चयेन अभिविष्टाः प्रविष्टा इव ।

भारतीयः—हे युधिष्ठिर ! पश्य । उद्याने उपवने पुरुषाः किं न सङ्क्रीडन्ते अपि तु सङ्क्रीडन्त एव । कथम्भूताः ? अरुणीभूतपरिप्लवविलोचनाः स्मरार्ता वा मकरध्वजपीठिता इव । शेष समम् । ॥४०—४२॥

देवाङ्गनापदन्यासगुञ्जद्वलयशिञ्जनाः ।

एते लतागृहा भान्ति कामकारालया इव ॥४३॥

देवेति—एते लतागृहाः वल्लीमन्दिराणि भान्ति शोभन्ते । कथम्भूताः ? देवाङ्गनापदन्यासगुञ्जद्वलयशिञ्जनाः देवाङ्गनाना पदन्यासेन गुञ्जन्ति रणन्ति वलयशिञ्जनानि कङ्कणनूपुराणि येषु ते । उत्प्रेक्षन्ते—कामकारालया इव कन्दर्पवन्दीगृहा इव ।

भारतीयः—हे देव भान्ति, के ? एते लतागृहाः । कथम्भूताः ? अङ्गनापदन्यासगुञ्जद्वलयशिञ्जनाः । शेष तुल्यम् ॥ ४३ ॥

काम-वासनासे व्याकुल, मदिरासे उत्पन्न मादकताके कारण चंचलनेत्र, मधुर सूक्ष्म स्वरमे गाते हुए, मानो अमृतकी वृष्टि करतेसे (४०) उड़ती सुगन्धिपर मोहित तथा क्रीडाके कारण चंचल भोरोंसे घिरे; मानो अधिकतम तमाल वृक्षोंके जंगलमें प्रवेश कर जानेपर भी दृश्य (४१) आकाशमें उड़नेके कारण थके तथा प्रियतमाओंके साथ निकले किन्नर जातिके देव यहाँ फूल चुननेकी क्रीडा कर रहे हैं । हे रावण ! देखो (४२) [कामदेवके द्वारा दी गयी वेदनामें लाल-लाल व्याकुल विरहके आसुओंसे पूर्ण नेत्रोंसे सींचते हुए समान, प्रेमगीतकी सूक्ष्मस्वरसे गुनगुनाते हुए (४०) परिचर्याके लिए दौड़ती हुई, सुगन्ध जलादि लानेमें लीन, विभ्रम और सहज चाञ्चल्यवती सखियोंसे घिरे हुए, शीतोपचारके लिए लगाये तमाल पत्रोंके अरण्यमें ही छिपे हुएसे (४१) अत्यन्त दुर्बल तथा वान्धवोंको प्यारे ये मतिमान पुरुष इस उद्यानमें हे युधिष्ठिर ! देखिये क्यों नहीं क्रीडा कर रहे हैं ? अर्थात् विरह व्याकुल हो कर पड़े हैं] ॥४२॥

सुर-सुन्दरियोंके लीलापूर्वक पैर रखनेसे पैजनियोंसे निकली झुन-झुन ध्वनियुक्त ये लताकुञ्ज कामदेवके कारावासोके समान प्रतीत होते हैं [हे देव ! युधिष्ठिर ! सुन्दरियों.....] ४३ ।

उद्योतितदिशः पक्का लोकस्याजीवहेतवः ।

दिव्यौषधो विभान्त्येताः परार्थाः सत्क्रिया इव ॥४४॥

उद्योतितेति—एता दिव्यौषधयः धातुवादयोग्यानि भेषजानि विभान्ति । कथम्भूताः ? उद्योतितदिशः प्रकाशिताशाः । पुनः पक्काः प्राप्तपाकाः पुनः आजीवहेतवः जीवम् आ इति आजीवम् आजीव हेतव आजीव-हेतवः जीवपर्यन्तकारणानि । कस्य ? लोकस्य, उपमार्थः प्रदर्श्यते—का इव ? सत्क्रिया इव सदाचरणानी-वेत्यर्थः । कथम्भूताः ? परार्थाः परेभ्योऽर्थः प्रयोजन याभिस्ताः परार्थाः ।

भारतीयः—हे दिव्य युधिष्ठिरः एता ओषधयः पावनालादिधान्यानि विभान्ति । कथम्भूताः ? लोक-स्याजीवहेतवः जीवनोपायाः ॥ ४४ ॥

भूर्जायते प्रदेशेऽस्मिन्सालतालीसमाकुले ।

अभिख्यातियुता नित्यं शष्पच्छायोदकान्विता ॥४५॥

भूरिति—शष्पच्छाया शष्पैः बालतृणैरुपलक्षिता छाया अभिख्याति शोभतेतराम् । क ? अस्मिन्प्र-देशे । कथम्भूते ? भूर्जायते भूर्जैरायते महति पुनः शालतालीसमाकुले सालैस्तालीभिश्च समाकुले । कथम्भूता शष्पच्छाया ? उदकान्विता जलयुता पुनः युता मिश्रा ।

भारतीयः—अभिख्यातियुता शोभासयुक्ता भूर्भूमिः जायते । कथम् ? नित्यमनवरतम् । कथम्भूता सती ? शष्पच्छायोदकान्विता बालतृणच्छायासमवेता । क ? अस्मिन् लोचनगोचरे प्रदेशे । कथम्भूते ? लतालीसमाकुले वल्लीश्रेणिसङ्कीर्णे । कीदृशी भूः ? सा लोकप्रसिद्धा ॥ ४५ ॥

श्रीमत्तरलतोपेताः सरलाः सङ्गता इतः ।

प्रियवल्लवलीलाल्या व्रजकान्ताश्चकासति ॥ ४६ ॥

वैशाखोन्मन्थनोत्कम्पाद्गलन्मूर्धप्रसूनकाः ।

सुग्लानिजघनाभोगा न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥४७॥

उद्धृतापाण्डुरश्यामविटपायतबाहवः ।

संक्षिप्तबन्धुरस्कन्धाः प्रवालबहुलश्रियः ॥४८॥

श्रीमदिति—कुलकेन व्याख्यास्यामः । हे प्रियवन् प्रियमस्यास्तीति प्रियवान् तस्य सम्बोधनम्, हे कल्याणवन् हे रावण ! व्रज गच्छ । कया लवलीलाल्या लवलीना चन्दनलतानामिला मही तस्या आलिः श्रेणी तथा । क ? इतोऽस्मिन् प्रदेशे । यस्मात् हे श्रीमत्तर चकासति शोभन्ते । के ? सरलाः देवदारवः ।

समस्त दिशाओंमें प्रकाश फैलाती हुई परिपक्व तथा संसारके दीर्घजीवनमें साधक ये अलोकिक औषधिया वैसी ही चमक रही हैं जैसी कि परोपकारके लिए की गयी सत्क्रियाएँ शोभित होती हैं । [हे दिव्य पाण्डुराज ! संसारकी आजीविकाके निमित्त ये धान्यादि जैसे सुन्दर लगते हैं जैसी.....] । ४४ ।

साल तथा ताल वृक्षोंसे व्याप्त, भोज पत्रोंके समान विस्तृत और समतल इस क्षेत्रमें दूबकी छाया और जलसे पूर्ण शीतल भूमि अत्यन्त सुन्दर लगती है । [लताओंकी श्रेणियोंसे व्याप्त इस क्षेत्रकी भूमि सदैव दूब, छाया तथा पानीसे युक्त रहनेके कारण अत्यन्त मनोरम हो जाती है । ४५ ।

हे कल्याणभाजन रावण ! चन्दनकी लताओंसे ढकी वीथियोंमेंसे जाओ । अधिकतर शोभा युक्त लताओंसे घिरे, अत्यन्त घने; मानो एक स्थानपर आ मिले सदृश सुन्दर अथवा पानीबहुल देवदारुके वृक्ष यहाँ बड़े मनमोहक लगते हैं । (४६) इनकी शाखाओंके परस्परमें

कथम्भूता. ? सङ्गताः घनाः परस्पर मिलिताः पुनः लतोपेता वल्लीयुक्ताः । यद्वा श्रीमत्तरलतोपेता श्री. शोभाः मत्ताः क्षीवा रलाः मधुपाः तोपः समूहः मत्ताश्च ते रलाश्च मत्तरला. मत्तरलाना तोप. मत्तरलतोपः श्रीश्च मत्तरलतोपश्च श्रीमत्तरलतोपौ ताभ्यामिता. प्राप्ताः श्रीमत्तरलतोपेताः पुनरपि कथम्भूताः ? गलन्मूर्धप्रसूनकाः, गलन्ति पतन्ति मूर्ध्भ्यः शिखरेभ्यः प्रसूनानि कुसुमानि येषा तैः । कस्मात् ? शाखोन्मथनोत्क्रम्पात् शाखाविलोडनोर्ध्वकम्पात् । कथम् ? वै स्फुट पुनः सुगलाः म्लाना. पुनः निजघनाभोगाः स्वनिविडविस्ताराः पुन. न्यग्रोधपरिमण्डलाः न्यग्रोधस्येव वटवृक्षस्येव परिमण्डल बुध्न येषा ते तथोक्ताः । पुनरपि कथम्भूताः ? उद्भृतापाण्डुरश्यामविटपायतवाहव. उद्भृता. उद्दण्डाः, आपाण्डुर- श्यामा. ईपच्छुङ्गश्यामाः उद्भृताश्च ते आपाण्डुरश्यामाश्च उद्भृतापाण्डुरश्यामाः ते च ते विटपाश्च उद्भृतापाण्डुरश्यामविटपाः क्षुद्रशाखास्त एवायता दीर्घाः बाहवो हस्ता. येषा ते तथोक्ताः । पुनः सक्षिप्तबन्धुरस्कन्धा. ह्रस्वमनोहरशाखाजन्मस्थानाः । पुनः प्रवालवहुलश्रियः प्रवालाना कोमलपल्लवाना बहुला प्रचुरा श्रीः शोभा येषा ते तथोक्ताः । पुनः कान्ता मनोज्ञाः, अथवा क जलमन्ते समीपे येषा ते कान्ताः ।

भारतीयः—हे युधिष्ठिर, व्रजकान्ता गोप्यश्चकासति । कया ? प्रियवल्लवलीलाया प्रियगोपकटाक्ष-मालया । क्व ? इतः प्रदेशे । कथम्भूताः सत्यः ? सङ्गताः मिलिता । पुनः श्रीमत्तरलतोपेताः श्रीमत्यश्च तास्तरलतोपेताश्च श्रीमत्तरलतोपेताः शोभावञ्चलत्वयुताः । पुनः सरलाः ऋजवः पुनः गलन्मूर्धप्रसूनका-श्चवन्मस्तककुसुमाः । कस्मात् ? वैशाखोन्मथनोत्क्रम्पात् वैशाखो मन्थनदण्डः तस्य यदुन्मथन तस्मात् य उत्क्रम्पस्तस्मात् मन्थनदण्डविलोडनोर्ध्वकम्पनादित्यर्थः । पुन. सुगलानिर्जघनाभोगो यासा ता अतिक्लेशप्राप्तकटिमध्यप्रदेशाः सव्यपत्रिकप्रदेशा इत्यर्थः । पुन. न्यग्रोधपरिमण्डला. तिर्यग्रोधकटिप्रदेशाः । पुनरुद्भृतापाण्डुरश्यामविटपायतवाहवः उद्भृतापाण्डुरश्यामविटपा वत्तुल्लेपत्पाण्डुरश्यामविटपा इवायता बाहवो यासा ताः पुन. सक्षिप्तबन्धुरस्कन्धाः व्यापारितमनोज्ञासाः पुनः प्रवालवहुलश्रियः प्रकृष्टकेशप्रचुर-श्रियः^१ ॥४७ ४८॥

पन्नारागप्रभाजालं विलोक्य शिखिनो गजाः ।

शङ्कया वनराजीषु विद्रवन्त्यमुतः प्रभो ॥४९॥

पन्नोति—हे प्रभो, हे स्वामिन् ! असुतोऽस्मात्प्रदेशात् गजाः हस्तिनः विद्रवन्ति । किं कृत्वा ? पूर्वं पन्नारागप्रभाजाल शोणमणिप्रभासमूह विलोक्य निरीक्ष्य । कया ? शिखिनः दावान्नेः शङ्कया भ्रान्त्या । कासु ? वनराजीषु कान्तारश्रेणिषु ।

रगङ्गेके कारण जो कम्प होता है उसके द्वारा चोटी तक फे फूल झर जाते हैं और मुरझा जाते हैं । इन वृक्षोंकी गोलाई बहुत बड़ी है, वट वृक्षके समान इनका विस्तार है (४७) ऊपर तक चली गयी श्वेत रक्त अथवा श्यामल शाखाएँ ही इनकी लम्बी भुजाएँ हैं, इनके तने सुन्दर और कम ऊँचे हैं तथा नूतन सुकुमार पत्रोंने इनकी शोभाको अनेक गुणित कर दिया है । (४८) [हे लक्ष्मीनिवास युधिष्ठिर ! यहाँपर व्रजकी स्त्रियोंकी शोभा व्याप्त है क्योंकि प्रेमी गोपोंके कटाक्ष उनपर बरस रहे हैं, सरल होकर भी वे चञ्चलतासे पूर्ण हैं, उनका आचरण समीचीन है, मथानीको चलानेके कारण उनके शिरके भूषण फूल बिखर गये हैं, जंघाएँ ऐसी पुष्ट और विस्तृत हैं कि वे थक जाती हैं, कटि प्रदेश विस्तृत और वर्तुल है, कोमल शाखाओंके समान सुकुमार तथा लम्बी भुजाओंको वे लीलासे उठाये हैं, सुन्दर कंधे ढले हुए हैं तथा लम्बे लम्बे केशोंने उनकी शोभाको अनन्त गुणित कर दिया है] ॥ ४६-४८ ॥

हे रावण ! पन्नाराग मणियोंकी फैली हुई लाल लाल कान्तिको देखकर दावानलकी आशंकासे हाथी इस जंगलसे दूसरे जंगलकी भाग जाते हैं । [हे धर्मराज ! पर्वती मयूर

भारतीयः पक्षः—हे प्रभो, हे विभो युधिष्ठिर ! अगजाः पर्वतजाः शिखिनः मयूराः शङ्कया भीत्या विद्रवन्ति, अपि तु न ; शङ्का विहाय निःशङ्कीभूत्वा खादन्तीत्यर्थः । कुतः ? अमुतः प्रदेशात् । किं कृत्वा ? पूर्वं विलोक्य । किम् ? पद्मरागप्रभाजालं... किञ्चत्ककान्तिश्रेणिम् । कासु ? वनराजीषु पयःपङ्क्तिध्विति' ॥४९॥

शस्यकं हरितग्रासबुद्ध्या वातमजा मृगाः ।

ढौकन्ते चापयन्त्यस्मिन्चलानामीदृशी गतिः ॥५०॥

शस्यकमिति—वातमजाः वातमजन्तीति वातमजाः मृगाः हरितग्रासबुद्ध्या शस्यक नीलमणि ढौकन्ते आश्रयन्ति अपयन्ति च परित्यजन्ति च । क्व ? अस्मिन् प्रदेशे, युक्तमेतत्, हा कष्ट चलाना प्राणिनामीदृशी गतिः स्यात् ।

भारतीयः—वातमजा मृगाः हरितग्रासबुद्ध्या अल्प शस्य शस्यक क्षुद्रधान्य ढौकन्ते अपयन्ति च । शेष प्राग्वत् ॥५०॥

एषा पक्वफलाशालिसम्पदम्भोजशालिनी ।

बहुशोभास्थली लाति मोहनीयातिरम्यताम् ॥५१॥

एपेति—एषा स्थली अतिरम्यामतिरमणीयता लाति आदत्ते । कथम्भूता ? पक्वफलाशालिसम्पत् पक्वे फले आशा यस्याः सा, पक्वफलाशाऽलिसम्पद्यस्या सा पक्वफलेच्छुभ्रमरसमूहा । पुनः । अम्भोजशालिनी पद्म-शोभिनी । पुनः बहुशोभा प्रचुरदीप्तिः पुनः मोहनीया मोहोत्पादिका ।

भारतीयः—याति व्रजन्ति । का ? एषाऽलिसम्पत् । काम् ? रम्यताम् । मनोज्ञताम् । बहुशो वार-वारम् । कथम्भूता ? पक्वफलाशा पुनरम्भोजशालिनी पद्मराजिता पुनः भास्थलीलातिमोहनी भाया तिष्ठ-तीति भास्था, भास्था चासौ लीला च भास्थलीला तथाऽतिमोहनी मोहोत्पादिका पिङ्गदीप्तिस्थितशोभया-मोहनीति ॥५१॥

अपि चामीकरिकुलैः सुतरामाकुलैर्युताः ।

सिंहकेशरसञ्छन्ना बहुधान्यातिदुर्गमाः ॥५२॥

रम्यभावोदयादिक्षु द्राक्षापूगैरलङ्कृताः ।

ग्रथिता नागवल्लीभिः स्फुरन्तीभिरितस्ततः ॥ ५३ ॥

जल-स्थलोंमें व्याप्त कमलोंके पराग और कान्तिके विस्तारको देख कर क्या डर कर इस वनसे भागते हैं ? अपितु निशंक होकर कमल-परागका पान करते हैं] ॥ ४९ ॥

हे रावण ! इस वनमें वायुसे भी द्रुतगामी हिरण हरी घास समझ कर नीलमणियोंके पास जाते हैं और निराश होकर लौटते हैं । ठीक ही है, चंचलोंकी यही गति होती है । [हे युधिष्ठिर ! इस देशमें बकरे तथा हिरण नवजात धान्यकी सुगन्धसे आकृष्ट होकर हरी हरी घास खानेकी इच्छासे जाते हैं किन्तु भगा दिये जाते हैं, लोलुपोंका यही हाल होता है] ॥ ५० ॥

सब ओर पके फलोंसे व्याप्त, गूँजते हुए भौरोंके समूहसे घिरी कमलिनी युक्त अत्यन्त सुन्दर और मनमोहक यह भूमि रमणीयताकी अति है । [पके फलोंपर सुगन्ध, कमलोंके द्वारा उद्दीप्त, कलामय क्रीडाके कारण अत्यन्त उन्मत्त; यह भौरोंकी शोभा सौन्दर्यका चरम विकास है] ॥ ५१ ॥

अन्वय—अरिमन् सुतराम् आकुलैः करिकुलैर्युता, सिंहकेशर-सञ्छन्ना, बहुधा-भन्याति-दुर्गमाः, रम्यभावोदया, दिक्षु द्राक्षापूगैरलङ्कृताः, इतस्ततः स्फुरन्तीभिः नागवल्लीभिः ग्रथिता, सेव्याग्रा, मानरहिता द्रुमाकुला अष्टापदोपेतसंचारा अमी सानुभोगाः श्रियं दधति ।

सेव्याग्रामानरहिताः सानुभोगा द्रुमाकुलाः ।

अस्मिन्नष्टापदोपेतसञ्चारा दधति श्रियम् ॥ ५४ ॥ (कुलकम्)

अपीति—अमी दृष्टिपथमायाताः सानुभोगाः पर्वतनितम्बविस्ताराः अस्मिन्दण्डके श्रिय दधति धरन्ति । कथम्भूताः ? करिकुलैः गजवृन्दैर्युक्ताः । कथम्भूतैः करिकुलैः ? सुतरामाकुलैः व्यग्रैः पुनः सिंहकेसर-सञ्छन्नाः कण्ठीरवकण्ठकेसरप्रच्छादिताः पुनः बहुधान्यातिदुर्गमाः बहुधा बहुप्रकारैरन्यैः स्वापदैरतिदुर्गमाः नानाप्रकारापरश्वापदातिदुःप्रवेशाः पुनः रम्यभावोदयाः पुनर्दिशवाशासु द्राक्षापूगैरलङ्कृताः पुनः नाग-वल्लीभिः ताम्बूलीलताभिः सर्पश्रेणिभिर्हिस्तिश्रेणिभिरिति केचित् । ग्रथिता गुम्फिताः । कथम्भूताभिः ? इतस्ततः स्फुरन्तीभिः विजृम्भमाणाभिः । पुनः सेवाग्राः आश्रयणीयशिखराः पुनः मानरहिता इयत्ता त्यक्ता, अत्यन्तविस्तीर्णा इत्यर्थः । पुनः अष्टापदोपेतसञ्चाराः शरभाश्रितमार्गाः ।

भारतीयः—हे युधिष्ठिर, अपि शब्दस्यायमर्थः, अस्मिन्देगे पत्तनाना तावदास्ता वर्णना ग्रामा अपि श्रिय विभूति दधति । कथम्भूताः ? चामीकरिकुलैः सुवर्णाढ्यपुरुषसन्तानैर्युक्ताः । कथम्भूतैः ? सुतरामाकुलैः सुताः पुत्राः रामाः भार्यास्ताभिराकुलैः, यद्वा सुतरामाणा कुल येषा तानि तैः सुतसमूहरामासमूहयुक्तैरित्यर्थः । पुनः सिंहकेसरसञ्छन्नाः सिंहकेसराः वृक्षविशेषास्तैः सञ्छन्ना पुनः बहुधान्यातिदुर्गमाः प्रचुरसस्यातिदुर्गमाः पुनरिक्षुद्राक्षापूगैः इक्षवः प्रसिद्धाः द्राक्षा गोस्तन्यः पूगाः क्रमुकद्रुमाः तैरलङ्कृताः । कस्मात् ? रम्यभावो-दयात् रमणीयताभ्युदयात् पुनः नागवल्लीभिः ताम्बूलीभिः ग्रथिताः । कथम्भूताभिः ? इतस्ततः स्फुरन्तीभिः पुनः सेव्या आश्रयणीयाः पुनः नरहिताः मनुष्यहिताः पुनः सानुभोगाः विस्तीर्णाः पुनरष्टापदोपेतसञ्चाराः सुवर्णान्वितनिर्गमप्रदेशाः^१ । इति कुलकम् ॥ ५२-५४ ॥

बहुधातुगणाकीर्णान्सुमहावागुणादिमान् ।

शब्दागम इवोद्देशान्देवलोको न मुञ्चति ॥५५॥

बह्विति—देवलोकः सुरसमूहः इमान् उद्देशान् न मुञ्चति न परित्यजति । ऊर्ध्वं गताः देशा उद्देशा उच्चप्रदेशाः पर्वतादयो वा तान् । कथम्भूतान् ? बहुधातुगणाकीर्णान् प्रचुरगैरिकादिसमूहसकुलान् । कथ-म्भूतो देवलोकः ? सुमहाः शोभनतेजाः । वागुणात् ऊ ईश्वरः आ ब्रह्मा अः नारायणः उश्च आश्च अश्च वाः वाना गुणः वागुणस्तस्मात् हरहिरण्यगर्भहरीणा प्रतापगुणात् शरीरकान्तिगुणाच्च अधिकप्रतापः अधिकशरीर-

और भी देखिये, इस दण्डक वनमें ये पर्वतोके ढाल कितने शोभापूर्ण हैं, स्वयं ही इकट्ठे हुए हाथियोंके झुण्डोसे भरे हैं, सिंहोकी अयालके वालोसे ढके हैं, बहुधा दूसरे हिंस्र पशु भी यहाँसे निकलते डरते हैं, सब दिशाओंमें खड़े अंगूर सुपारी आदिके वृक्षों तथा इधर-उधर लहलहाती पानकी वेलोसे गुथे होनेके कारण, सुन्दर भावोके प्रेरक रमणीय शिखरोसे भूषित, विस्तृत होकर भी वृक्षोंसे पूर्ण तथा भाँति भाँतिके शरभ आदि मृग इसमें कूदते फिरते हैं ॥ ५२-५४ ॥

अन्वय—अस्मिन् च चामीकरिकुलैर्युक्ता, सुत-रामाकुलैः, सिंहकेशरसञ्छन्नो, बहुधान्या-भति दुर्गमा, रम्यभावोदयात् इक्षुद्राक्षापूगैरलङ्कृताः, इतस्ततः स्फुरन्तीभिः नागवल्लीभिर्ग्रथिता, नरहिताः, सानुभोगाः, द्रुमाकुलाः, अष्टापदोपेतसञ्चाराः सेव्याः ग्रामा अपि श्रियं दधति ।

इस देश में पत्नी पुत्र तथा कुटुम्बियों युक्त धनवान लोगोके समूहोंसे व्याप्त, सिंह-केशर वृक्षोसे पटे, धान्यके खेतोंमें दवी पगडण्डियों युक्त, सौन्दर्य लक्ष्मीकी कृपाके कारण ईश्वर, दाख तथा सुपारी आदिसे परिपूर्ण, इधर उधर घूमते हुए हाथियोंकी पंक्तियोंसे गुँथे, मनुष्योंके कल्याणकारी, अनुकूल भोग समन्वित, दोनों ओर वृक्षोंसे युक्त तथा स्वर्ण निर्मित सदृश मार्गोंसे पूर्ण ग्रामोकी भी शोभा अवर्णनीय है ।

तेजाश्चेत्यर्थः । क इव न मुञ्चति ? शब्दागम इव व्याकरणमिव । यथा शब्दागमः उद्देशान् प्रकरणानि न त्यजति । कथम्भूतान् उद्देशान् ? बहुधातुगणाकीर्णान् बहुभिर्धातुगणैराख्यातसङ्घैराकीर्णान् सकुलान् । कथम्भूतः शब्दागमः ? सुमहावाक् शोभना महता शिष्टाना वाग्वाणी यस्मात् स सुमहावाक् पुनः उणादिमान् उणादिप्रत्यययुक्त इत्यर्थः ।

भारतीयः—हे देव हे युधिष्ठिर न मुञ्चति । कः ? लोकः अष्टादशप्रकृतिजो जनः । कान् ? उद्देशान् उत्कृष्टान्देशान् धनजनकनकसस्यसमृद्धान् ; पुनः बहुधातुगणाकीर्णान् प्रभूतसुवर्णरूप्यलोहताम्रादिसमन्वितान् । किंविशिष्टो लोकः ? सुमहावाः शोभनैरुस्सवैरावाति समन्तात्प्रवर्त्तते सुमहावाः । पुनः गुणादिमान् वीर्यौदार्यादियुक्तः उपमार्थः प्राग्वत् ॥५५॥

मन्दरागः स्वयं साक्षान्मन्त्रकृद्भिरधिष्ठितः ।

पुण्याश्रमो विभात्येष सानुमाननया श्रिया ॥५६॥

मन्देति—एष सानुमान् अनया श्रिया विभाति शोभते । कथम्भूतः ? मन्दरागः मन्दरश्चासावगश्च मन्दरागः मेरुः । कथम् ? स्वयं स्वरूपेण । पुनः मन्त्रकृद्भिः विद्याधरैः साक्षात् परमार्थवृत्त्याधिष्ठित आश्रितः । पुनः कथम्भूतः ? पुण्याश्रमः पुणयति पुमास शुभे कर्मणि प्रवर्त्तयतीति पुण्यम् “योचोरासुयुवः” [जै० २।१।८४] इति यः प्रत्ययः । पुण्यसंयोजनहेतुत्वात् पुण्यानामुपलभ्यमानत्वादाश्रमः पुण्याश्रमो जनानामिति ।

भारतीयः—एष पुण्याश्रमः विभाति । पुण्यस्य सम्यक्तपश्चरणादिजनितशुभपरिणामलक्षणस्यानुभवत्वात् पुण्याः यतयस्तेषामाश्रमः पुण्याश्रमः । कया कृत्वा ? अनया प्रत्यक्षभूतया श्रिया शोभया । कथम्भूतः ? सानुमान् सया लक्ष्म्या सह जनमनुमानयत्यनुबन्धयतीति सानुमान् लक्ष्मीप्रदानसमर्थ इत्यर्थः । पुनः मन्दरागः मन्दो रागो यत्र स पुनः मन्त्रकृद्भिः योगिभिः स्वयमात्मना साक्षात् परमार्थतोऽधिष्ठितः ॥ ५६ ॥

अन्वय—शब्दागम इव बहुधातुगणाकीर्णान्, वागुणादिमान् उद्देशान् सुमहा देवलोको न मुञ्चति ।

व्याकरण शास्त्रके समान गेरु आदि समस्त धातुओंसे भरपूर (भवादि क्रियागणोंसे पूर्ण) ऊ (शिव) + आ (ब्रह्मा) + अ (विष्णु) वा अर्थात् महेश-ब्रह्मा-विष्णुके गुणोंसे युक्त (उणादि प्रकरणों सहित) अत्यन्त तेजस्वी (शुद्ध तथा आर्य वाक्योंके जनक) ऊँचे स्थलोंको (प्रकरणोंको) देव लोग नहीं छोड़ते हैं ।

अन्वय—हे देव ! गुणादिमान् सुमहावाः लोकः शब्दागम इव बहुधातुगणाकीर्णान् उद्देशान् न मुञ्चति ।

हे धर्मराज ! वीर्य शौर्य आदि गुणोंके धारक, सुन्दर उत्सवोंमें सम्मिलित होनेके लिए आतुर, अठारह प्रकृतिके लोग सोना आदि धातुओंसे पूर्ण इस उत्तम देशको नहीं छोड़ते हैं ॥ ५५ ॥

अन्वय—स्वयं मन्दरागः, मन्त्रकृद्भिः साक्षादधिष्ठितः पुण्याश्रमः एष सानुमान् अनया श्रिया विभाति ।

स्वभावसे ही सुमेरु पर्वत तुल्य, विद्याओंके साधकों (विद्याधरों) की प्रमुख निवास भूमि तथा शुभ आचरणके कारण आश्रम तुल्य यह पर्वत इस छटासे चमक रहा है ।

अन्वय—मन्त्रकृद्भिरधिष्ठितः स्वयं मन्दरागः, सानुमान्, एषः पुण्याश्रमः अनया श्रिया विभाति ।

मन्त्रोच्चारणमें लीन तपस्वियोंसे व्याप्त, स्वयमेव राग-द्वेषकी हीनताको प्राप्त ज्ञानादि रूप अन्तरंग लक्ष्मीके कारण आकर्षक यह पुण्यात्माओंका आश्रम साधनाकी सुन्दरतासे सुशोभित है ॥५६॥

एष चापगुणोन्मुक्तविकसद्वाणसंहतिः ।
प्रदेशेऽस्मिन्नभीरामः प्रकाममवलोक्यताम् ॥५७॥

एष इति—भो रावण ! एष रामोऽवलोक्यताम् त्वया । क्व अस्मिन्प्रदेशे । कथम्भूतः ? चापगुणोन्मुक्त-
विकसद्वाणसंहतिः चापगुणेन धनुर्मौर्व्या कृत्वोन्मुक्ता विसृष्टा विकसन्ती स्फुरन्ती वाणसंहतिः शरपङ्क्तिर्येन
सः अभीः निर्भयः । कथम् ? प्रकाममत्यर्थम् ।

भारतीयः—हे युधिष्ठिर ! एष पुण्याश्रमः त्वयाऽवलोक्यताम् । कथम्भूतः ? अपगुणोन्मुक्तविकसद्वाण-
संहतिः अपगुणेनावग्रहेणोन्मुक्ता विकसन्ती वाणाना वृक्षविशेषाणा सहतिः पङ्क्तिर्यत्र सः पुनरभीरामः मनोज्ञः ।
क्व ? अस्मिन्प्रदेशे । कथम् ? प्रकामम् ॥ ५७ ॥

शरप्रवाहदुर्गेऽस्मिञ्छ्रीसम्पल्लक्ष्मणान्विते ।
देशभग्नेभदन्ताढ्ये दृश्यतां दीप्रतागुरुः ॥५८॥

शरेति—रामः दृश्यताम् । कथम्भूतः ? दीप्रतागुरुः दीप्रतया प्रतापेन गुरुः । क्व ? अस्मिन्देशे प्रदेशे ।
कथम्भूते प्रदेशे ? शरप्रवाहदुर्गे मार्गणगणविपमे पुनः श्रीसम्पल्लक्ष्मणान्विते श्रीसम्पत्सीता लक्ष्मणः सौमित्रिः
ताभ्यामन्विते पुनः भग्नेभदन्ताढ्ये भग्नैर्जर्जरैरिभदन्तैः गजरदैराढ्ये सयुक्ते ।

भारतीयः—एष च पुण्याश्रमो दृश्यताम् । कथम्भूतः ? दीप्रतागुरुः दीप्रतया तपश्चरणादिना गुरुः ।
क्व ? अस्मिन् देशे । कथम्भूते देशे ? शरप्रवाहदुर्गे पयःपूरदुःप्रवेशे पुनः श्रीसम्पल्लक्ष्मणा गोभासमृद्धिचिह्ने-
नान्विते पुनः अभग्ने निरुपद्रवे पुनः भदन्ताढ्ये भदन्तैः^१ पूज्यैः पुभिराढ्ये युते^२ ॥५८॥

अहो परमरौद्रत्वमसिधाराव्रतैश्चिता ।
धत्ते सङ्ग्रामदुर्गान्तर्भूमिर्नरकपालिनी ॥५९॥

अहो इति—अहो आश्चर्यं असावन्तर्भूमिः समीपवर्तिनी भूमिः परमरौद्रत्वमतिशयेन भीष्मत्व धत्ते धार-
यति । कथम्भूता सती ? सग्रामदुर्गा खरदूषणविहितसमरदुःप्रवेशा पुनः असिधाराव्रतैरसिधारैव व्रत येषा तैः
क्षत्रियकुमारैश्चिता उपचय प्राप्ता पुनः नरकपालिनी मनुष्यकरोटिवती ।

इस स्थानपर धनुषकी डोरीसे छोड़े गये बढ़ते हुए वाणोंकी पंक्तिसे युक्त निर्भय राम
हैं । इन्हें जी भरके खोज लो ।

अन्वय—अस्मिन्प्रदेशे च अपगुणोन्मुक्तविकसद्वाणसंहतिः अभीरामः एषः प्रकाममवलोक्यताम् ।

इस स्थानपर ही जलराशिकी भरमारके कारण विकसित वाण वृक्षोंकी पंक्तियाँ है
ये अत्यन्त सुन्दर लगती हैं । इन्हें खूब देखिये और प्रमुदित होइये ॥५७॥

वाण वर्षाके कारण संकटापन्न, टूटकर गिरे हाथीदाँतोसे व्याप्त इस देशमें लक्ष्मी
स्वरूप सीताजी तथा लक्ष्मणके साथ रहते हुए तेजस्वियोंके गुरु रामको भली-
भाँति खोजिए ।

अन्वय—शरप्रवाहदुर्गे, श्रीसम्पल्लक्ष्मणान्विते, भदन्ताढ्ये, अभग्ने अस्मिन् देशे दीप्रतागुरुः
दृश्यताम् ।

पानीकी बाढ़के कारण दुर्गम, लक्ष्मी और कान्ति रूपी चिह्नोंके धारक, श्रमणोंसे
परिपूर्ण तथा अखण्ड इस देशमें तपके प्रतापयुक्त इस आश्रमका दर्शन कीजिए ॥५८॥

तलवार धारण करनेके व्रती वीरोसे पटी, कुछ समय पूर्व हुए घोर युद्धके कारण
अगम्य और मनुष्योंके कपालोंसे व्याप्त यह युद्धस्थली और दुर्गके बीचकी भूमि अत्यन्त
भीषणताको धारण किये है ।

भारतीयः—असौ सग्रामदुर्गान्तर्भूमिः समीचीनग्रामप्राकार मध्यावनिः अरौद्रत्व प्रसन्नत्व धत्ते । कथम्भूतम् ? परमुत्कृष्टम् । कथम्भूता ? असिधाराव्रतैः असिधारेव व्रत येषां तैः पररामासहोदरैः सत्पुरुषैः यद्वा दृढतपश्चरणादिव्रतधुरन्धरैः योगिभिश्चिता पुनः नरकपालिनी नरान् केन सुखेन पालयतीति सा तथोक्ता^१ ॥५९॥

प्रमञ्जनाकुलाशोकभिन्ना पुत्रागसंहतिः ।

एतस्मिन्नीदृशं कालं प्राप्य राजन् राजती ॥६०॥

प्रमञ्जनेति—हे राजन् भो रावण ! न राजति न शोभते । काऽसौ ? पुत्रागसंहतिः सत्पुरुषसमूहः । किं कृत्वा ? पूर्वं प्राप्य लब्ध्वा । कम् ? काल लक्ष्मणम् । कथम्भूतम् ? ईदृशम् । क ? एतस्मिन्नत्र दण्ड-कारख्ये वने । कथम्भूता सती ? प्रमञ्जनाकुला प्रध्वसव्यग्रा । पुनः शोकभिन्ना मनःक्लेशजनितान्तः-सन्तापतता ।

भारतीयः—हे राजन् ! पुत्रागसंहतिः पुत्रागा वृक्षविशेषास्तेषां संहतिः न राजति, अपितु राजत्येव । किं कृत्वा ? काल शरत्समय प्राप्य । कथम्भूता ? प्रमञ्जनाकुलाशोकभिन्ना प्रमञ्जनेन वायुना आकुलैर-शोकैर्वृक्षविशेषैर्भिन्ना वाताहतपिण्डीद्रुममिश्रीभूता^२ ॥६०॥

नृपहेतुरगान् पश्य त्वं लक्ष्म्या ज्वलितानिमान् ।

वैरिदावाग्निसन्तापविदग्धान् पतितानितः ॥६१॥

नृपेति—हे नृप भो रावण ! पश्य निरीक्षस्व । कोऽसौ ? त्वम् । कान् ? इमान् तुरगान् । कथम्भू-तान् ? पतितान् । क ? इतः प्रदेशे । पुनः कथम्भूतान् ? ज्वलितान् शोभितान् । कया ? लक्ष्म्या शरीर शोभया । पुनः कथम्भूतान् ? वैरिदावाग्निसन्तापविदग्धान् वैरिणश्च ते दावाग्नयश्च, तेषां सन्तापस्तेन विदग्धान् विपक्षवनवह्निभरमीकृतान् ।

भारतीयः—हे नृप युधिष्ठिर ! पश्य । कोऽसौ ? त्वम् । कान् ? इमान् अगान् वृक्षान् । किंविशिष्ट-स्त्वम् ? हेतुः कारणम् । कस्याः ? लक्ष्म्याः श्रियः । कथम्भूतान् ? पतितान् । क ? इतः अत्र । कथम्भूतान् ? ज्वलितान् दीप्तान् । पुनः कथम्भूतान् ? वैरिदावाग्निसन्तापविदग्धान् वैरीव वैरी, स चासौ दावाग्निश्च, तस्य सन्तापः । तेन विदग्धान्^३ ॥६१॥

वेगिनीमिह पश्यामि नदीनां स्यन्दनक्रियाम् ।

कुञ्जराजिश्रियं चोच्चैस्तीक्ष्णाङ्कुशमुखोद्यताम् ॥६२॥

ब्रह्मचर्यादि असिधारा व्रतोंके पालक लोगोंकी निवासभूमि, अनुप्यमात्रका सुख-पूर्वक पालन पोषण करती यह आदर्श ग्रामोंकी चारदीवारीके भीतरकी भूमि अत्यन्त करुणा-मय रूपसे युक्त है ॥५९॥

हे राक्षसराज ! सर्वथा विनाशसे व्याकुल, शोकके कारण भग्न-मनोरथ नागवंशी श्रेष्ठ पुरुषोंकी जाति यहाँपर इस समय ऐसे दुर्दिनको प्राप्त होकर शोभित नहीं हो रही है ।

हे धर्मराज ! प्रबल वायुवेगसे पीड़ित अशोक वृक्षोंसे टकरायी पुत्राग वृक्षोंकी कतारें यहाँपर इस सुन्दर शरत् ऋतुको प्राप्त करके क्या शोभित नहीं होती है ? अपितु विशेष रूपसे शोभित हो रही है ॥६०॥

हे लंकेश्वर ! शरीरकी शोभासे जगमग, शत्रुओंकी सेनारूपी दावाग्निकी लपटोंमें भस्मीकृत और इधर उधर गिरे इन घोड़ोंको आप देखें । [समस्त सम्पत्तिके निधान हे धर्मराज ! शत्रुभूत वनाग्निकी लपटोंके द्वारा जलाये गये तथा अब भी धक्कते हुए इन वृक्षोंको आप देखें] ॥६१॥

वेगिनीमिति—भो रावण ! स्यन्दनक्रिया रथव्यापार न पश्यामि नेक्षे । कथम्भूता न पश्यामि ? दीना म्लानाम्, अपि तु पुष्टा पश्यामीति भावः । कथम्भूता सतीम् ? वेगिनीं वेगवतीम् । क्व ? इह दण्डके । तथा च न पश्यामि । काम् ? कुञ्जराजिश्रिय कुञ्जराणामाजिस्तस्या श्रीस्ताम् समाजसमरशोभाम् । कथम्भूता न पश्यामि ? दीनामपि तु पुष्टा पश्यामीति भावः । कथम्भूताम् ? उच्चैस्तीक्ष्णाङ्कुशमुखोद्यतामतितीक्ष्णसृणिमुखसङ्कुचिताग्राम् । अनेन भद्रत्व राजवाहनत्व च गजाना प्रदर्शितमिति ।

भारतीय.— इह प्रदेशे नदीना तरङ्गिणीना स्यन्दनक्रिया स्रवणव्यापार पश्यामि । कथम्भूताम् ? वेगिनीं रथवती तथा कुञ्जराजिश्रियं झाटकवृन्दशोभा पश्यामि । कथम्भूताम् ? उच्चैरुच्चा पुनस्तीक्ष्णा निरीक्षणीया पुनः कुशमुखोद्यता दर्भाग्रनिर्भिन्नाम्^१ ॥ ६२ ॥

सर्वत्र विषयेऽमुष्मिन्भ्रान्तदृष्टिरितस्ततः ।

न पश्यामि क्वचित्तीव्रं द्विषतां खरदूषणम् ॥६३॥

सर्वत्रेति—हे रावण ! अह शूर्पणखा खरदूषण रावणश्यालक क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने न पश्यामि । कथम्भूतम् ? द्विषता शत्रूणा तीव्र सोढुमराक्यम् । कथम्भूताऽहम् ? सर्वत्रामुष्मिन् विषये समस्ते दण्डके भ्रान्तदृष्टिः प्रचलितलोचना ।

भारतीय.—हे युधिष्ठिर ! अह द्विषतामरीणा तीव्र निर्दय खरदूषण निष्ठुरापराध न पश्यामि । शेष प्राग्वत् ॥ ६३ ॥

देव किं बहुनानेन साधुनाऽसाधुनाथवा ।

निष्पश्चिममिदं पश्य नेत्रमात्राखिलेन्द्रियः ॥६४॥

देवेति—हे देव स्वामिन् । किम् ? 'अत्र किमिति शब्दः प्रतिषेधाभिधायी द्रष्टव्यः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । किं पूर्यते अनेन परिजल्पितेन । कथम्भूतेन ? बहुना प्रचुरेण पुनः साधुना मनोज्ञेन अथवा असाधुनाऽमनोज्ञेन निष्पश्चिममद्वितीयमिदं वक्ष्यमाण नेत्रमात्राखिलेन्द्रियः सन् नेत्रमात्राणि नेत्रयोर्विलीनानि सकलानि स्पर्शनादीनीन्द्रियाणि यस्य स त्व पश्य नेत्रेन्द्रिये सकलानीन्द्रियाणि प्रवेक्ष्य दृश्यता सावधानो भवेत्यर्थः ॥६४॥

पटुः सुघटविस्तारसमस्तन्यायनीतिषु ।

रहितोदारतुष्टात्मा मदिराक्षीवताशया ॥ ६५ ॥

हे रावण ! यहाँपर अत्यन्त तीव्र गतिसे चलते रथोंको देखती हूँ—उनमें ढिलाई नहीं है ; तुकीले अंकुशके संकेतपर चलनेके लिए प्रस्तुत हाथियोंकी पंक्तिकी शोभा भी सर्वोपरि है । [हे धर्मराज इस ऋतुमें नदियोंके प्रवाहकी गति तेज दिखती है तथा देखने योग्य, अत्यन्त सुन्दर कांसकी धारसे कटी हुई कुञ्ज समूहकी शोभाको देखता हूँ] ॥६२॥

इस पूरे क्षेत्रमें इधर-उधर सब तरफ नजर घुमाकर भी मैं सूर्पणखा शत्रुओंके लिए दारुण तुम्हारे वहनोई खर-दूषणको कहींपर भी नहीं देख पाती हूँ । [इस क्षेत्रमें इधर-उधर सब ओर नजर गड़ाकर देखनेपर भी कहींपर शत्रुओंके तीव्र अपराधका पता नहीं लगता है] ॥६३॥

हे रावण ! इस विषयकी भली अथवा बुरी इस विस्तृत चर्चाको जाने दीजिए । तथा आप ही सब इन्द्रियोंकी शक्तिको नेत्रोन्मुख करके पहिले कभी न देखी हुई इसको (सीताको) देखिये । [हे धर्मराज ! यह ऋतु मनोज्ञ है अथवा साधनविहीनोंके लिए कष्टकर है । इसका लम्बा वर्णन करनेसे क्या लाभ है ? इस अभूतपूर्व रमणीयताको देखिये और देखते-देखते नेत्रेन्द्रिय मात्र हो जाइये] ॥६४॥

पद्मपाणिरशोकाङ्घ्रिः पक्कविम्वाधरोन्नतिः ।
 गम्भीरनाभिरुत्तुङ्गवक्षाश्चन्द्राननद्युतिः ॥ ६६ ॥
 कम्बुग्रीवालघुश्रोणिः स्निग्धकेशान्तसंततिः ।
 सुभ्रूर्मण्डूककक्षाश्रीश्चारूरु रम्यतावधिः ॥ ६७ ॥
 नखैः कुरवकच्छायैः शिलष्टैरङ्गुलिपर्वभिः ।
 दशनैः शिखराकारैर्व्यज्यमानोदयाकृतिः ॥ ६८ ॥
 विनीतवेषमाकारं वाणीमभिजनोचिताम् ।
 शीलं रूपानुरूपश्च व्याददानोदयान्वितम् ॥ ६९ ॥
 आश्रमः सर्वशास्त्राणामाकरः सर्वसम्पदाम् ।
 अन्योन्यसमयुग्माङ्गव्यञ्जनानामुपाश्रयः ॥ ७० ॥
 आभिरूप्यस्य नियतिः सीमा सौभाग्यसम्पदः ।
 लावण्यस्य पयोराशिः कलानां नित्यचन्द्रिका ॥ ७१ ॥
 विकाशः कोऽपि कान्तीनां कोऽपि रागस्य सञ्चयः ।
 सर्वोपमानदूरात्मा वैदेही दृश्यतामितः ॥ ७२ ॥ (कुलकम्)

पटुरिति—साम्प्रतं श्लोकाष्टकेन कुलकेन व्याख्यास्यामः—भो रावण ! दृश्यतामवलोक्यताम् । काऽसौ कर्मतापन्ना ? वैदेही जानकी । क्व ! इतः प्रदेशे अस्मिन्स्थाने । कथम्भूता ! आयनीतिषु गतिव्यापारेषु पटुः दक्षा पुनः सुघटविस्तारसमस्तनी सुशब्दः प्रशंसार्थो गृह्यते; तेनायमर्थः—घटस्येव कलशस्येव शोभनो विस्तारो ययोस्तौ सुघटविस्तारौ समौ स्तनौ यस्याः सा सुघटविस्तारसमस्तनी सुघटविस्तारावित्यनेन पदेन घटस्येव प्रशस्तत्वं वर्तुलत्वं स्थूलत्व कठिनत्वञ्च, समावित्यनेन पदेन नीचोच्चभावरहित्यं स्तनयोर्यस्याः प्रदर्शितं सा तथोक्ता । पुनरपि रहितोदारतुष्टात्मा उदारः सकलकलाप्रवीणः । औदार्यधर्मकलितो वा तुष्टो राज्यसौख्यानुभवेन इष्टभोगानुभवनया वा सहृष्ट आत्मा आत्मीयभावः स्वरूपमित्यर्थः । रहितः निरस्तः उदारस्तुष्ट आत्मा यया सा रहितोदारतुष्टात्मा, 'एतेन कनकमृगवधाय तत्पृष्ठसलग्नतया धावतो रामस्य विरहाक्रान्ततया सकलकलासु भोगोपभोगसम्भोगेषु चानादरणीयत्व सीतायाः प्रदर्शितम् । पुनः कथम्भूता ? मदिराक्षी मदिरे मनोज्ञे अक्षिणी यस्याः सा कर्णान्तविश्रान्तनेत्रा वताशया वतशब्दोऽव्ययः खेदवाची, वत आशयो यस्याः सा वताशया पतिवियोगात्सखेदचित्ता । पुनः पद्मपाणिः पद्मे इव पाणी यस्याः सा पुनः अशोकाङ्घ्रिः अशोकपल्लव इव अघ्नी यस्याः सा । पादयोः सौकुमार्यमारक्तत्वञ्च प्रदर्शितम् । पुनः पक्कविम्वाधरोन्नतिः पक्कतुण्डीरोष्ठोन्नतिः पुनः गम्भीरनाभिः पुनरुत्तुङ्गवक्षाः उच्चोरस्तला । पुनश्चन्द्राननद्युतिश्चन्द्रस्येवानने द्युतिर्यस्याः । अनेन वर्तुलत्व कान्तिमत्त्वञ्च प्रदर्शितम् । पुनरपि कथम्भूता ? कम्बुग्रीवा कम्बोरिव सङ्खस्येव ग्रीवा यस्याः

इधर इस सीताको देखिये जिसकी समता कोई भी उपमान नहीं कर सकता है क्योंकि गमनकी लीलामें यह दक्ष है, सुन्दर कलशोंकी गोलाई, उतार चढ़ाव सदृश स्तन हैं, इसका आत्मा अत्यन्त उदार और तृप्त है, नेत्र मादकतासे भरे हैं तथापि इसका मन कालुष्यसे रहित है । हाथ कमल ही हैं, चरण अशोकपत्र ही हैं, पके विम्बफलोंके समान ही अधरोंकी शोभा है, नाभि गहरी है, वक्षःस्थल उभरा हुआ है, मुखकी कान्ति चन्द्रमातुल्य है, ग्रीवा शंखके समान है, कटि अत्यन्त सूक्ष्म है, जिसपर चिकने लम्बे केशोंकी लट झूम

१. यैः कुरवको वृक्षविशेषः । कुरवकग्रहणात्कुरवककलिकानां ग्रहणम् । यथा आज्ञं इत्युच्यमाने आज्ञफलानां ग्रहणं जायते ।

सा, गट् खस्येव ग्रीवाया रेखात्रय दर्शितम् । पुनरल्लुश्रोणिरल्लुवी श्रोणिर्यस्याः सा विस्तीर्णकटिरित्यर्थः । पुनः स्निग्धकेशान्तसततिः स्निग्धा केशान्तस्य सन्ततिः पक्तिर्यस्याः सा, स्निग्धशब्देनारौक्ष्य कुटिलत्व कान्तिमत्त्व चोक्तम् । पुनः सुभ्रूः शोभने भ्रुवौ यस्याः सुशब्देन भ्रुवोश्चापाकारत्व सक्षमरोमता च उक्ता । पुनः मण्डूककक्षाश्री भेकपात्र्वाकृतिरित्यर्थः । पुनश्चारुरुश्चारुरु यस्याः सा, चारुशब्दग्रहणादूर्वोर्निर्लोमत्व वृत्तानुपूर्वी-सौकुमार्यञ्च गदितम् । पुनः रम्यतावधिः मनोहरतायाः सीमेत्यर्थः । पुनः नखैर्व्यज्यमानोदयाकृतिः व्यज्यमाना प्रकटीक्रियमाणा उदयाकृतिर्यस्याः सा । कथम्भूतेर्नखैः ? कुरवकच्छायैः ? कुरवकवृक्षकलिकासदृशैः । अत्र नखाना लौहित्य स्निग्धत्वमुच्चत्व दीर्घत्वञ्च कथितम् । तथा अंगुलिपर्वभिः । कथम्भूतैः ? श्लिष्टैरन्योन्यसल्ग्नैस्तथा द्यनैः दन्तैः शिखराकारैः पक्कदाडिमवीजसदृशैः । अनेन दशनाना स्निग्धत्व ह्रस्वत्व दीप्तिमत्त्व च प्रकटितम् । पुनः कथम्भूता ? आकार व्याददाना प्रसादकोपाभ्या जनिता प्रकृति गृह्णन्ती । कथम्भूतामाकारम् ? विनीतवेप विनीतो वेपो यत्र स तथोक्तस्त विशिष्टजनोचितालङ्कारम् । तथा चाणी व्याददाना कथम्भूतामभिजनोचिता कुलयोग्याम् । तथा च शील गृहीतव्रतपरिपालनरूपम् । कथम्भूतम् ? रूपानुरूप, रूपसदृशम् । पुनः कथम्भूतम् ? उदयान्वितमभ्युदययुक्तम् । अत्र विभूत्या सत्या विकारेण व्रतमङ्गो नाभूत् तस्या जानक्या इत्यर्थः । पुनः कथम्भूता । सर्वशास्त्राणा व्याकरणच्छन्दोऽलङ्कारादीना तथा कामशास्त्राणाञ्च आश्रमः पुनः सर्वसम्पदा समस्तविभूतीनामाकरः खनिः पुनरन्योऽन्यसमयुग्माङ्गव्यञ्जनानामुपाश्रयः अन्योऽन्येन परस्परेण समम् तुल्य युग्म येषा तान्यन्योऽन्यसमयुग्मानि तानि च तान्यङ्गानि च अन्योऽन्यसमयुग्माङ्गानि च तानि व्यञ्जनानि च अन्योऽन्यसमयुग्माङ्गव्यञ्जनानि तेषा तथोक्ताना नेत्रपाणिपादजङ्घादीना तिलकालकादीनाञ्चावष्टम्भः । पुनराभिरूप्यस्य रमणीयताया नियतिरवधिः । पुनः सौभाग्यसम्पदः सीमा । पुनः लावण्यस्य पयोरानिः समुद्रः । पुनः कलाना नित्यचन्द्रिका । पुनः कान्तीना कोऽपि विकासः । पुनः रागस्य कोऽपि सञ्चयः । पुनः सर्वोपमानदूरात्मा उपमानेभ्यः दूर आत्मा स्वरूप यस्याः सा तथोक्ता । तत्रायमर्थः जानक्याः स्वरूपमुपमान चन्द्रादय उपमेया इति ।

भारतीयः—भो युधिष्ठिर ! असौ कर्मतापन्न. वै निश्चयेन सर्वः देही समस्तः प्राणी दृश्यताम् । कथम्भूत ? पटुरित्यादि । सुघटविस्तारसमस्तन्यायनीतिपु सुघटः निश्चयपथमानीतः, विस्तार आभोगः, समस्ता अखिलाः, न्याया अपराधानपराधविचारणादयः विद्वज्जननिर्णीततर्कांक्ताः परमतनिराकरणाः प्रमाणगोचरा वा नीतयः सोमदेवाचार्यप्रणीतनीतिवाक्यानि शास्त्राणि सुघटो विस्तारो यासा ता सुघटविस्ताराः, न्यायाञ्च नीत-

रही है ; भृकुटिं सुन्दर और वक्र है फलतः मेंढककी वगलके आकार है, और जंघाएँ अत्यन्त मनोहर है, मानो सौन्दर्यकी चरम सीमा ही है । कुरवक पुष्पके समान रक्त तथा लम्बे नखो, सान्द्र तथा चिकने अंगुलियोंके पोरुवो और अनारदाने तुल्य छोटे और घने दाँतोके द्वारा इसकी उर्दीयमान सुन्दर आकृति स्पष्ट है । इसके वेप तथा आकार शिष्ट है, बोली कुलीन कन्याके ही अनुरूप है ; शील और सौन्दर्य परस्परमें अनुरूप है तथा रोप-तोपकी मुख-मुद्रादि भी पदके अनुकूल है । यह सब शास्त्रोका आश्रम है, समस्त सम्पत्तियोंकी खान है, एक दूसरेके अत्यन्त समान युगल अंग नेत्र, पाणि, पाद जंघादि तथा तिलादि व्यञ्जनो का एक मात्र आधार है । कुलीन सौन्दर्यकी तो प्रकृति ही है, सौभाग्य और सम्पत्तिकी सीमा है, लावण्यका पारावार है और ललित कलाओंकी चिरस्थायी चन्द्रिका है । विविध कान्तियोंका कोई कल्पित चरम विकास है और रागका लोकोत्तर सञ्चय है । [हे धर्मराज ! दूसरी ओर संसारके समस्त शरीरधारियोंको देखें क्योंकि व्यवस्थित रूपसे पल्लवीकृत निखिल न्याय तथा सोमदेवादि कृत नीतियोंमें कुशल, स्वदारसंतोष व्रतके धारक तथा मदिरा पानसे उत्पन्न मानसिक उन्मत्ततासे परे हैं । कमल सदृश हाथ हैं, अशोक तुल्य पैर हैं, विम्बफल तुल्य ओठ हैं, नाभि गहरी है, विशाल पुष्ट वक्षःस्थल है तथा मुखपर चन्द्रकान्ति है । शंख सदृश ग्रीवा और कमर पतली है, केशपाश चिकना तथा फाला है, भृकुटि सुन्दर है, मेंढककी पीठके समान उभरी हुई, जंघाएँ सुन्दर है फलतः वे सौन्दर्यकी सीमा हैं । लाल कनैर सदृश नखों, चिकनी घनी अंगुलियों तथा अनारदाने सदृश दाँतोके

यश्च न्यायनीतयः, समस्ताश्च ता न्यायनीतयश्च, समस्तन्यायनीतयः, सुघटविस्ताराश्च ताः समस्तन्यायनीतयश्च सुघटविस्तारसमस्तन्यायनीतयस्तासु पटुः प्रवीणः । पुनः कथम्भूतः ? दारतुष्टात्मा दारैस्तुष्ट आत्मा यस्य दाराणां तुष्ट आत्मा यस्माद्वा दारतुष्टात्मा कलत्रानन्दितात्मा । पुनः कथम्भूतः ? मदिराक्षीवताशयारहितः मदिरायाः मद्यस्य सकाशाद् या क्षीवता मत्तता तस्या याऽऽशा वाञ्छा तथा रहिताः विमुक्तः सुरामत्तत्ववाञ्छावर्जितः । पुनश्चद्राननद्युतिः । पद्मपाणिरित्यादि समर्थः । पुनः कम्बुग्रीवा लघुश्रोणिः कम्बोरिव ग्रीवा यस्य सः, अलघ्वी श्रोणिर्यस्य सोऽलघुश्रोणिरुभयोः कर्मधारयः । पुनः कः ? स्निग्धकेशान्तसन्ततिः सुगमोऽर्थः । पुनः सुभ्रू शोभना^१ भ्रुवोः ऊः शोभा यस्यासौ सुभ्रूः, शेष पूर्ववत् नखैरित्यादि । त्यज्यमानोदयाकृतिः । कैः कर्तृभिः ? नखैः कथम्भूतैः ? कुरवकलच्छायैः तथा अङ्गुलिपर्वभिः । कथम्भूतैः ? ग्लिष्टैः । तथा च दशनैः । कथम्भूतैः ? शिखराकारैः । पुनः किं कुर्वाणः ? विनीतेत्यादि । व्याददानः दयान्वितमिति पदच्छेदः । अपमानमानदूरात्मा अपमानाद्दूर आत्मा यस्य सः वै स्फुटं देही इतोऽस्मिन्प्रदेशे दृश्यतामिति कुलक शेष समानम्^३ ॥ ६५-७२ ॥

आदिप्रजापतिः स्याच्चेन्नूनं तेनान्त्यवेधसाम् ।

स्त्रियः स्रष्टुं प्रतिच्छन्दं कृताग्राम्या वधूरियम् ॥ ७३ ॥

आदीति—अहमेव मन्ये चेद्यदि स्याद्भवेत् कः ? आदिप्रजापतिः प्रथमब्रह्मा तेनादिप्रजापतिना इय वधूः सीता सती अग्राम्या विचारचातुरीचक्रोरचन्द्रिका प्रतिच्छन्दं प्रतिकृतिरित्यर्थः । केपाम् ? अन्त्यवेधसामन्त्यब्रह्मणाम् । किं कर्तुम् ? स्त्रियः स्रष्टु निर्मातुम् ।

भारतीयः—नूनमादिप्रजापतिः चेत्स्यात् । तेनादिप्रजापतिना इयं ग्राम्यावधूः प्रतिच्छन्दं कृता । किं कर्तुम् ? अन्त्यवेधसां स्त्रियः स्रष्टुम्^३ ॥ ७३ ॥

एषा विलासभावेन द्योतयन्ती दिगन्तरम् ।

सरस्वतीव संबुद्धा भाति पद्मोदयस्थितिः ॥ ७४ ॥

एषेति—एषा सीता भाति । किं कुर्वती ? दिगन्तरमाशान्तराल विलासभावेन द्योतयन्ती । विलासो नाम कटाक्षविक्षेपः । भावो नाम चित्तसम्भवः परिणामः । उक्तञ्च “हावो मुखविकारः स्याद्भावो मानससम्भवः । विलासो नेत्रजो ज्ञेयो विभ्रमो भ्रूयुगान्तरे” ॥ कथम्भूता ? पद्मोदयस्थितिः रामाभ्युदयावस्थाना पुनः सम्बुद्धा सम्यग्ज्ञानपरिणता । केव ? सरस्वतीव । पक्षेऽर्थवशाद्दिशब्देनात्र हसो ग्राह्यः । लासो गमनम् । विना हसेन लासः विलासः, विलासेन भावः विलासभावस्तेन हसगमनस्थित्येत्यर्थः ।

द्वारा शरीर सौन्दर्य फूटा पड़ता है । वेषभूषा तथा रंगरूप सुसंस्कृत है, कुलीन पुरुषोंके योग्य वार्तालाप है, सदाचार सौन्दर्यके समान धारण करते हैं और दयापूर्ण हैं । छन्द-व्याकरणादि समस्त शास्त्रोंके आधार हैं, समस्त सम्पत्तियोंके निधान हैं, परस्परमें ही सदृश युगल अंगों तथा व्यञ्जनोंकी निवासभूमि हैं । सौन्दर्यके विकासकी विधि है, सौभाग्य और वैभवकी सीमा हैं, सौन्दर्य सागर है और कलाओंकी चिरस्थायी चन्द्रिका हैं । कान्ति की काल्पनिक उन्नति हैं तथा प्रीतिके लोकोत्तर पुञ्ज हैं फलतः अपमानसे परे हैं] ॥६५-७२॥

हे रावण ! यदि कोई आदि प्रजापति था तो निश्चित ही उसने नारियोंको बनानेके लिए उद्यत उत्तरकालीन ब्रह्माओंके निदर्शनके लिए ही इस सुसंस्कृत वहू सीताको बनाया होगा । [हे धर्मराज !.....इस ग्रामीण वधूकी सृष्टि की होगी] ॥७३॥

कटाक्ष तथा मनोभावोंके द्वारा समस्त दिशाओंको प्रभावित करती हुई यह सीता (तथा ग्रामीण नायिका) सम्यक् ज्ञान पूर्ण अथवा जागृत सरस्वतीके समान है तथा पद्म (राम) के अभ्युत्थान (पद्माकी वृद्धि) की द्योतक है [सरस्वती भी वि (हंस) रूपी

भारतीयः—एषा ग्राम्या वधूः भाति । कथम् ? पन्नोदयस्थितिः लक्ष्म्यभ्युदयस्थानम् ॥ ७४ ॥

रोमराजिलतावृद्धेरालवाली कृतामिव ।

कपित्थवृन्तसंस्थाननिम्नां नाभिमुपागताम् ॥ ७५ ॥

वनराजीं प्रवालोष्ठश्रिया पल्लवितामिव ।

नीलोत्पलमयीं दृष्ट्या स्मितैर्मुकुलितामिव ॥ ७६ ॥

कैश्येन कुर्वतीं मुक्तप्ररोहमिव चालकैः ।

भृङ्गीमयीं पदन्यासैः स्थलपद्ममयीमिव ॥ ७७ ॥

वक्रशीलां भ्रुवोरेव कुचयोरेव कर्कशाम् ।

चपलां नेत्रयोरेव केशेषु कुटिलस्थितिम् ॥ ७८ ॥

अविलिप्तकृतामोदामपीतासवमन्थराम् ।

अरुष्टां रक्तलोलाक्षीमतुष्टां विकसन्मुखीम् ॥ ७९ ॥

किञ्चित्पूर्वप्रियाद्बाल्यं दधतीं यौवनं भरात् ।

सूढप्रौढान्तरावस्थां साभ्रेऽर्के पद्मिनीमिव ॥ ८० ॥

लूनम्लानमृणालाभकर्णपालीसमुन्नतिम् ।

तालवृन्तानिलेनेव विघ्नतीं पक्ष्मणा मुखम् ॥ ८१ ॥

गौरक्षिकामिमां स्रष्टुं नूनमर्धं हृतं विधोः ।

रम्यं धात्रान्यथा चन्द्रः कथमर्द्धत्वमीयिवान् ॥ ८२ ॥ (कुलकम्)

श्लोकाष्टकेन कुलक व्याख्यास्यामः रोमेति—नूनमहमेव मन्ये धात्रा ब्रह्मणा इमा सीता स्रष्टु विधातु विधोश्चन्द्रस्य रम्य मनोहरमर्द्ध खण्ड हृतमपनीतम् । कथम्भूताम् ? गौरक्षिका राम विहायान्येषु पुरुषेषु चञ्चलत्वाद्द्विजृम्भमाणे गावौ नेत्रे रक्षतीति गौरक्षिका ताम् । यद्वाऽन्येभ्यः पुरुषेभ्यो व्यावृत्त्य रामवृताना गवा स्पर्शादीनामिन्द्रियाणा रक्षिका निरोधिका तस्मिन्नेव सा गौरक्षिका ताम् । 'एतेन जानक्याः पातित्रत्यमुपदर्शितम् । व्यतिरेकः अन्यथा— अन्येन प्रकारेण कथ चन्द्रोऽर्धत्वमेयिवान् गतः ? कथम्भूता सीताम् ? कपित्थ-वृन्तसंस्थाननिम्ना कपित्थवृन्ताधारवद्गम्भीरा नाभिमुपागताम् । कथम्भूताम् ? रोमराजिलतावृद्धेः रोमावली-त्पलताया वृद्धिसुद्दिश्य आलवालीकृतामिव । पुनः कामिव ? प्रवालोष्ठश्रिया पल्लविता नूतनपल्लवसदृशाधार-

वाहनपर चलती हुई समस्त दिशाओंको ज्ञानसे जागृत करती है तथा क्षलमीकी वृद्धि तक ही रहती है] ॥७४॥

कैथके डण्डलके गहरे स्थानके समान इसकी गम्भीर नाभि पेटपर उगी रोमावलिके लिए क्यारी सदृश प्रतीत होती है, नूतन पत्रोकी शोभायुक्त सुन्दर ओठोके द्वारा पल्लवित, नेत्र शोभाके द्वारा नील कमल मय, मधुर स्मितोके द्वारा कलियोंसे युक्त वनमालाके समान है । लम्बे केशजालके द्वारा नीचे लटकते प्ररोह मय, घुँघराले बालों द्वारा भौरोंसे व्याप्त तथा सुकुमार चरण विन्यासके द्वारा गुलाब-मयी सी है । इसकी भ्रुकुटियोंका ही स्वभाव टेढ़ा है, कुचोमे ही कठोरता है, नेत्रोमे ही चंचलता है, तथा बालोंमें ही टेढ़ा (घुँघराला) पन है । विना लेप लगाये ही इसके शरीरसे सुगन्ध निकलती है, विना मदिरा पानके ही इसमें मादक शिथिलता है, क्रोध विना ही इसके नेत्र लाल हैं तथा विना तृप्त किये ही

शोभया वनराजीमिव कान्तारश्रेणिमिव पुनः दृष्टया नीलोत्पलमयीं पुनः स्मितैर्मन्दहासैर्मुकुलितामिव । पुनः किं कुर्वतीमिव ? कैश्येन केशपाशेन मुक्तप्ररोहा कुर्वतीमिव । पुनरलकैश्चकेशैरेव भृङ्गीमयीम् । अत्र चकारोऽवधारणार्थः अव्ययानामनेकार्थत्वात् । पुनः पदन्यासैः स्थलपद्ममयीमिव । पुनः भ्रुवोरेव वक्रशीलां पुनः कुचयोरेव कर्कशा पुनः नेत्रयोरेव चपला पुनः केशेषु कुटिलस्थितम् । पुनरविलितकृतामोदामचर्चित-विहितपरिमला पुनरपीतासवमन्थरामपीतञ्च तन्मद्यञ्चापीतमद्य तेन मन्थराऽलसा ताम् । अपीतमद्यालसाम् । अत्र लोके पीतमद्याना मन्थरा गतिर्जायते । जानक्यास्तु स्वत एवेति बोध्यम् । उत्तरार्द्धेऽपि शब्दस्याप्रयुक्तस्यापि प्रयोगो ज्ञेयः । पुनरुष्टामपि रक्तलोलाक्षी लोहितचञ्चललोचना पुनरतुष्टामपि विकसन्मुखी प्रसन्नवदनाम् । पुनः किं कुर्वतीम् ? पूर्वप्रियात्प्रथमप्रेम्णः सकाशात् किञ्चिद्वात्य भराच्च यौवनमतएव मूढप्रौढन्तरावस्था न परा मूढा न परा प्रौढा तयोरन्तरावस्था प्राप्ताम् । कामिव मूढप्रौढान्तरावस्थाम् ? पद्मिनीमिव । क्व सति ? अर्के सूर्ये साभ्रे अभ्रैः सह वर्त्तमाने सति । पुनः किं कुर्वतीम् ? तालवृन्तरनिलेनेव कृत्वा पद्मणा मुख विघ्नती वीजयन्ती पुनः लूनम्लानमृणालाभकर्णपालीसमुन्नति पूर्वं लून पश्चात् म्लानञ्च तन्मृणालञ्च लूनम्लानमृणाल तेन तुल्याऽभा यस्याः सा लूनम्लानमृणालाभा लूनम्लानमृणालाभा कर्णपाली समुन्नतिर्यस्याः सा ताम् ।

भारतीय पक्षे-गोरक्षिका गोपीमिति ग्राह्यम् । अन्यत्तुल्यम् ॥ ७५-८२ ॥

अहो रूपमहो कान्तिरहो लावण्यपाटवम् ।

अनीदृशमिदं रूपं न जातं न जनिष्यते ॥८३॥

अहोरूपमिति-अहो आश्चर्य रूपमनन्यसम्भवि । अहो कान्तिर्गतिरनन्यसम्भविनी, । अहो लावण्य-पाटवमनन्यसम्भवीति कृत्वा न जातं नाभूत् तथा न जनिष्यते न भविष्यति । किम् ? , रूपम् कथम्भूतम् ? अनीदृशमुपमातीतम् । कस्याः ? सीतायाः ।

भारतपक्षे-गोरक्षिकायाश्चेति विशेषः ॥८३॥

तस्यानूनमिति श्रुत्वा स्वसुः स्थानोचितं वचः ।

तत्तु पश्यन्नृपः कृच्छ्रान्मनोनेत्रं न्यवीवृतत् ॥८४॥

तस्या इति-असौ नृपः रावणः तद्भगिनीसमादिष्ट वस्तु तु पुनः वारम्वारं पश्यन्नवलोकमानः सन् मनोनेत्र मनश्च नेत्रञ्च कृच्छ्रान्महाकष्टेन न्यवीवृतन्निवर्त्तयामास । किं कृत्वा ? तस्याः स्वसुर्भगिन्याः सूर्पण-खायाः स्थानोचितं वचः श्रुत्वाऽऽकर्ण्य । कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण ।

इसका मुख विकसित हो उठा है । पहिलेके परिचयके कारण इसने वाल्यको थोड़ा धारण कर रखा है और यौवनके भारसे तो आक्रान्त ही है फलतः मेघाच्छन्न सूर्यकी स्थितिमें पद्मिनीके समान यह भी मुग्धा और प्रौढा अवस्थाके अन्तरालमें है । तोड़नेके कारण मुरझाये मृणालोंकी कान्तियुक्त कर्णभूषणकी उत्कृष्ट शोभाके कारण ताड़के पंखेकी हवासे आँखोंके पलकोंकी हवा करती सी, पृथ्वीकी रक्षिका अथवा इन्द्रिय संयमकी पालिका इस सीता (अथवा ग्रामीण ग्वालिन) को बनानेके लिए निश्चित ही प्रजापतिने चन्द्रमाका आधा भाग चुराया होगा अन्यथा चन्द्रमाके आधे रह जानेका और कारण ही क्या हो सकता है ? ॥७५-८२॥

इसका रूप आश्चर्यकर है, देहकी कान्ति धन्य है, मनोहरताकी चारुता भी लोकोत्तर है, इसके समान कुछ भी नहीं है । न ऐसा रूप कभी हुआ है और न होगा ॥८३॥

निश्चित है कि वहिनके ठीक स्थानपर कहे गये पूर्वोक्त यथार्थ वचनोंको सुनकर राजा रावण वारम्वार उस दर्शनीय सीताको देखता हुआ वही कठिनाईसे अपने मन और आँखोंको उधरसे मोड़ सका था । [उस भाई भीम या अर्जुनकी पूर्वोक्त लम्बी (अनून) तथा

भारतीयः—नृपो युधिष्ठिरः तस्य भीमस्यार्जुनस्य वा अनून प्रचुर स्थानोचितमवसरयोग्य वचः श्रुत्वा मनोनेत्र कृच्छ्रान्न्यवीवृतत् । कथम्भूतो नृपः ? स्वसुः शोभना असवः प्राणा यस्यासौ स्वसुः निर्व्याधिः युक्तायुक्तविचारजो वा^१ ॥८४॥

विद्याधराधिगुरुणा तां विशेषेण पश्यता ।

तेन वक्रोक्तिचतुरं युक्तं वचनमाददे ॥८५॥

विद्येति—तेन रावणेन वक्रोक्तिचतुर युक्त वचनमाददे गृहीतम् । कथम्भूतेन ? विद्याधराधिगुरुणा खेचरचक्रवर्तिना । कथम्भूतेन ? ता सीता विशेषेण असाधारण्येन पश्यता ।

भारतीयः—ता गोरक्षिका पश्यता विद्याधराधिगुरुणा विद्या आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्ता दण्डनीतिरूपा-स्ताभिः धराधिगुरुणा धरा भुव दधति धराधयः गिरयस्तेषा गुरुणा मेरुणा तेन युधिष्ठिरेण वचनमाददे । अन्यत्समम्^२ ॥८५॥

यदीदृशमिदं रूपं स्याद्वनेऽन्तःपुरेण किम् ।

किमुद्यानलताक्लेशै रम्यावनलताऽस्ति चेत् ॥८६॥

यदीति—यदि वने इदमीदृश रूप स्यात्तर्हि अन्तःपुरेण किं प्रयोजनमस्ति ? रम्या मनोहरा अवनलता न वनलता अपूर्ववल्ली तदा किं प्रयोजनमुद्यानलताक्लेशैरुद्यानलतानामालवालादिकरणैरित्यर्थः ॥८६॥

एनां घनकुचोच्छ्रायव्ययधानाननूदरम् ।

अपश्यन्तीमपश्यन्तस्तेऽद्याप्युदरशायिनः ॥८७॥

एनामिति—ते पुरुषा उदरशायिन उदरे शयनशीलाः शायिधर्माः (शयनधर्माणः) शेरत इत्येवशीलाः । किं कुर्वन्तः ? एना गोरक्षिकामपश्यन्तः । किं कुर्वन्तीम् ? घनकुचोच्छ्रायव्ययधानानात् पीनोन्नतस्तनोच्छ्रायान्त-र्द्धानात् तनूदरमपश्यन्तीमनवलोकमानाम् ॥८७॥

गतेन राजहंसीयमस्मद्दर्शनविह्वला ।

पश्य भाति विशालाक्षी किञ्चिच्चकितमानसा ॥८८॥

गतेनेति—हे सूर्पणखे ! त्व पश्य । इय सीता भाति । कथम्भूता ? गतेन गत्या राजहंसी पुनः अस्म-द्दर्शनविह्वला पुनर्विलोलाक्षी चपललोचना पुनः किञ्चिच्चकितमानसा ।

यथास्थान कहीं गयी उपयुक्त बातोंको सुनकर विवेकी राजा युधिष्ठिर पुनः पुनः शरत्की शोभाको देखता हुआ मन और आँखोंको दूसरी ओर लगानेमें कष्टका अनुभव करता था] ॥८४॥

उस सीताको आँख गड़ाकर देखते हुए विद्याधरोके चक्रवर्ती रावणने वक्रोक्तिपूर्ण युक्तिसंगत सदृश वचन कहना प्रारम्भ किया था । [आन्वीक्षिकी आदि विद्याओंके लिए मेरु पर्वत (धराधिगुरु) तुल्य उन्नत एवं अडिग युधिष्ठिरने विशेष रूपसे उस ग्वालिनको देखते हुए मुखसे कहनेमें मधुर किन्तु नीतिपूर्ण वचन कहना प्रारम्भ कर दिया था] ॥८५॥

यदि वनमें इस प्रकारका लोकोत्तर रूप हो सकता है तो अन्तःपुरकी क्या आव-श्यकता है, यदि वनलता ही लोकोत्तर सुन्दर होती है तो वागमें लता लगाकर सम्हालके कष्टसे क्या प्रयोजन है ? ॥८६॥

कठोर कुचोंकी ऊँचाईके बीचमें आ जानेके कारण अपने कृश पेटको भी देखनेमें असमर्थ इस सुन्दरीको जिन्होंने नहीं देखा है वे अब भी गर्भमें ही सोते हैं ॥८७॥

अपने गमनसे यह राजहंसी सीता हमलोगो (राक्षसों) को देखकर भीत हो गयी है । तो भी देखो ; थोड़े-थोड़े आश्चर्यमें मन फँस जानेपर भी इसकी बड़ी-बड़ी आँखें कैसी

भारतीयः—हे भीम इयं राजहंसी वरटा गतेन भाति । अन्यत्समम् ॥८८॥

एषा कटाक्षपातेन सारङ्गीलोललोचना ।

वने दिशि दिशि भ्रान्ता दीर्घमन्वीक्षते पतिम् ॥ ८९ ॥

एपेति—एषा सीता दीर्घं मुहुः पतिं रामं दिशि दिशि वने भ्रान्ता सती अन्वीक्षते पश्यति । कथम्भूता ? सारङ्गीलोललोचना सारङ्गया इव लोले लोचने यस्याः सा हरिणीतरलनयना । केन ? कटाक्षपातेन अपाङ्गविक्षेपेण ।

भारतीयः—एषा सारङ्गी पति मृगमन्वीक्षते । अन्या योजना प्राग्वत् ॥ ८९ ॥

इदमन्यच्च कलयन्कौतुकाविष्टमानसः ।

कामादिषु निरोधेन जितात्मा सन्निपातिना ॥ ९० ॥

अवन्यायपथं धीप्सन्नारीणां गोचरं गतम् ।

मदनाशाधिकोद्योगो मायावेषेण योजितः ॥ ९१ ॥

गाढाकल्पकनिष्ठत्वं दूरं कुर्वश्छलेन ताम् ।

स्वपदव्यवसायाय क्षिप्रं जह्रे सतीव्रताम् ॥ ९२ ॥

इदमिति, अवेति, गाढेति—असौ रावणश्छलेन व्याजेन दूरं क्षिप्रं शीघ्रं यथा भवति तथा ता सतीव्रता जह्रे हृतवान् । कस्मै ? स्वपदव्यवसायाय स्वपदव्या अवसायः स्वपदव्यवसायः तस्मै चक्रवर्त्तिपदवीभ्रशाय । किं कुर्वन् ? कुर्वन् विदधत् । किम् ? गाढाकल्पकनिष्ठत्वं गाढश्चासावाकल्पकश्च गाढाकल्पकस्तस्मिन्निष्ठा यस्य स तथोक्तस्तस्य भाव तीव्रकामावस्थानतत्परत्वम् । पुनः किं कुर्वन् ? इदमुक्तप्रकारमन्यच्चापरञ्च कामान्धतया युक्तायुक्तविचारमन्तरेण पररमणीसम्भोगमित्यर्थः । पुनः कौतुकाविष्टमानसः कौतूहलारोपितचित्तः । पुनः कामात्कन्दर्पात् सन्निपातिना सम्यक् निपतनशीलेन इषुनिरोधेन वाणनियन्त्रणेन जितात्मा । पुनः किं कुर्वन् ? अवन्यायपथमवन्यायस्य पन्था अवन्यायपथस्तमनीतिमार्गं धीप्सन् वाञ्छन् । कथम्भूतम् ? नारीणां कामिनीनां गोचरं विषयं गतम् । कथम्भूतो रावणः ? मदनाशाधिकोद्योगः मदने याऽशा तथाऽधिक उद्योगो मन्मथोत्थप्रचुरोद्यमो यस्य सः पुनः मायावेषेण लोकप्रसिद्धेन जटाजूटधारिणो व्रतिनो वेषेण रूपेणेत्यर्थः, योजितः सयुक्तः ।

भारतीयः—स युधिष्ठिरश्छलेन क्षिप्रं स्वपदव्यवसायाय स्वपदनिश्चयाय ता तीव्रता तीव्रत्वं जह्रे । किं कुर्वन् ? कुर्वन् । किम् ? गाढाकल्पकनिष्ठत्वं दृढालङ्कारतत्परताम्, अथवा गाढञ्च तदाकल्पं जन्मयावत्कनिष्ठत्वं गाढाकल्पकनिष्ठत्वं दृढं यथा आजन्मलघुतामित्यर्थः । कथं यथा ? दूरम् । अत्र युधिष्ठिरस्याजन्मलोकव्यवहार-

सुन्दर लगती हैं । [भीम देखो, देखते ही हमें विह्वल करती हुई कुछ-कुछ आश्चर्यचकित यह विशालाक्षी गोपी राजहंसकी गतिसे चलती कैसी सुन्दर प्रतीत होती है] ॥८८॥

भटकी तथा भीत हरिणीके समान चंचल नेत्रवती यह वनके कोने-कोनेमें कटाक्ष डालती हुई दूरतक दृष्टि डालकर पतिको खोज रही है ॥८९॥

उक्त प्रकारकी आतुरता मनमें आ जानेसे पूर्वोक्त तथा दूसरे हावभाव करता हुआ, कामदेवके धनुषसे बरसते बाणोंके द्वारा आत्मा जीते जानेपर, स्त्रियोंकी मोहिनीका लक्ष्य हुआ अतएव अन्यायमार्गपर चलनेके लिए प्रस्तुत, कामवासनाकी तृप्तिके लिए सर्वथा प्रयत्नशील, पुराणप्रसिद्ध छलियेका रूप धारण किये तथा अपनी दृढ़ प्रतिज्ञाकी एक निष्ठाको दूर करते हुए रावणने अपने विद्याधर चक्रवर्ती पदके विनाशके लिए ही छलकर सती सीताका तुरन्त अपहरण कर दिया था ।

देखनेकी उत्कण्ठासे व्याप्त मन पूर्वोक्त तथा अन्य पदार्थोंको देखते हुए, काम आदि अन्तरंग शत्रुओंके निरोधसे प्राप्त उत्कृष्ट संयमके कारण आत्मजेता, अन्याय मार्गकी इच्छाके

चातुरीनिरुपितास्ते-अवन्यायेत्यादि । योऽजितः नाभिभूतः । केन ? मायावेपेण कौटिल्याकारेण । कथम्भूतः सन् ? मदनाशाधिकोद्योगः मदनाशे गर्वप्रध्वसे अधिको भूर्युद्योगो यस्य सः । किं कुर्वन् ? अवन्यायपथमवन्यायमार्गं न धीप्सन् नेच्छन् । कथम्भूतम् ? अरीणामरातीना गोचर गतम् । इदमित्यादि । पुनः किं कुर्वन् ? इदमुक्तप्रकारमन्यच्च रम्यारम्यपदार्थजात कलयन्निरीक्षमाणः । कथम्भूतः ? कौतुकाविष्टमानसः । पुनः कथम्भूतः ? कामादिष्वरिषड्वर्गेषु सन्निपातिना सन्नद्वेन निरोधेन जितात्मा नियन्त्रितस्वऽपः । उक्तञ्च—“कामक्रोधश्च मानश्च लोभो हर्षस्तथा मदः । अन्तरङ्गोऽरिषड्वर्गः क्षितीशानां भवत्ययम्” । इति त्रिकलम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

विहायसारमुद्वेगं गच्छता ज्वलताऽमुना ।

साक्षाल्लक्ष्मीः कृतौत्सुक्यं नीता सज्जानकीदृशी ॥९३॥

विहायसेति-अमुना रावणेन सज्जानकी सती चासौ जानकी च सज्जानकी विहायसा नभसा कृतौत्सुक्य विहितराभस्य यथा तथा नीता सज्जमिता । कथम्भूता ? ईदृशी पतिव्रता पुनः साक्षात्परमार्थवृत्त्या लक्ष्मीः । कथम्भूतेन रावणेन ? ज्वलता मदनाग्निना दह्यमानेन पुनः अरमत्यर्थमुद्वेग गच्छता ।

भारतीयः-नीता प्रापिता । काऽसौ ? सा लोकप्रसिद्धा पितृपितामहोपार्जिता । लक्ष्मीः । किम् ? औत्सुक्य पराधीनत्वम् । कीदृशी ? सजा अन्वयमार्गोणागत्य स्थिरीभूता तथा न कृता न विहिता । का ? लक्ष्मीः । कथम् ? साक्षादात्मसात् स्वाधीनेत्यर्थः । किं कुर्वता सता ? ज्वलता द्यूतव्यसनोद्वेगवह्निना दह्यमानेन । किं कुर्वता सता ? औत्सुक्य व्यसनाभिभूतत्वादसज्जनससर्गवशाच्च द्यूतप्रवृत्तिं गच्छता । किं कृत्वा ? पूर्वं विहाय परित्यज्य । कम् ? उद्वेगम् । शिष्टजनजनितशिक्षालापस्य तद्विषयत्वात्सन्मार्गप्रवृत्तिम् । गच्छता कथम् ? अरमत्यर्थम् अथवा न कृता, अपितु कृतैव । काऽसौ ? लक्ष्मीः । कथम् ? साक्षात् आत्मसात् । कथम् भूता सती ? नीता । किम् औत्सुक्य पराधीनत्वम् । कीदृशी कृता ? सज्जा । केन कर्त्ता ? अमुना युधिष्ठिरेण । किं कुर्वता सता ? ज्वलता श्रमोत्पन्नसन्तापेन सन्तप्यमानेन । पुनः किं कुर्वता ? गच्छता मार्गो विहरमाणेन । किं कृत्वा ? पूर्वमुद्वेगमाकुलत्व विहाय । कथम्भूतम् ? सार घनमिति ॥९३॥

आलिङ्गन्निव वेलाभिः स्वागतं व्याहरन्निव ।

गजैर्ऊर्जस्वलस्तेन क्रमेण ददृशेऽम्बुधिः ॥९४॥

आलिङ्गन्निति-तेन रावणेन कर्त्ता क्रमेण परिपाठ्या ऊर्जस्वलः बलिष्ठः अम्बुधिः कर्मतापन्नः ददृशे दृष्टः । किं कुर्वन्निव ? स्वागत शोभनमागमन व्याहरन्निव ब्रुवन्निव मार्गजनितश्रमश्रान्तौ निरुपद्रवो वा

अकर्ता, कभी भी शत्रुओंके जालमें न आनेवाले, अहंकार आदिके नाशके लिए सतत प्रयत्नशील, मायाचारियोंके प्रपंचसे परे, कल्पकाल तक स्थायी गाढ़ लघुता (परस्त्री दर्शन) को दूर करते हुए अपने (धर्मराज) पदको सुस्थिर करनेके लिए उन युधिष्ठिरने भावोंकी उस तीव्रताको अनायास ही शीघ्र दूर कर दिया था ॥९०-९२॥

अत्यन्त निकृष्ट उद्वेगको प्राप्त फलतः कामाग्निसे जलता यह रावण सम्भवतम शीघ्रता करके ऐसी पतिव्रता, साक्षात् लक्ष्मी सीताको आकाशमार्गसे ले भागा था ।

अन्वय-सारं विहाय उद्वेगं गच्छता ज्वलता अमुना लक्ष्मीः साक्षात् न कृता । कीदृशी औत्सुक्यं नीता सजा ।

द्यूतमें सम्पत्तिको हारकर घोर विपत्तिमें पड़े तथा पराभवके सन्तापमें जलते इस युधिष्ठिरने क्या लक्ष्मीको अपने वशमें नहीं किया था ? अवश्य किया था क्योंकि वह भी इनसे मिलनेको उत्सुक और तैयार थी ॥९३॥

क्रमशः रावण (धर्मराज)ने प्रतापी तथा सम्पत्तिशाली समुद्रको देखा था जो अपने

भवानागत इति वदन्निव । कैः कृत्वाः ? गजैः कल्लोलकोलाहलैः । कि कुर्वन्निव ? वेलाभिः आलिङ्गन्निव परिम्भमाण इव ।

भारतीयः—तेन युधिष्ठिरेण दृष्टोऽम्बुधिरिति । शेष प्राग्वत् ॥९४॥

शीतोऽम्भःकरिणां लवङ्गकवलोद्धारस्य गन्धं वहन्,
वातस्तालवनान्तरेषु परुषं हस्तैर्विवानाहतः ।
युद्धस्पर्धिपरिश्रमेण तिमिभिः सीत्कृत्य पीतोऽम्बुधे-
राश्लिष्यत्स यशो धनञ्जयपरं विद्याधृतां नायकम् ॥९५॥

इति श्रीधनञ्जयकृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये सीताहरणलङ्काद्वारावतीप्रस्थान-
कथनो नाम सप्तमः सर्गः ॥७॥

शीत इति—आश्लिष्यत् परिरेभे । कोऽसौ ? स गुणत्रयेण प्रसिद्धो वातः । कम् ? नायक स्वामिन रावणाख्यम् । केपाम् ? विद्याधृता विद्याधराणाम् । कथम्भूतम् ? यशोधन यश एव धन यस्य स यशोधनस्त पुनः जयपरं जय पिपत्तिं स्पष्टीकरोति जयपरः “पचादित्वात्पिपत्तैरच्” त जयपरम् । कस्य सम्बन्धित्वेन वातः ? अम्बुधेः । कथम्भूतो वातः ? शीतः शीतलः पुनस्तिमिभिः मत्स्यैः हस्तैः करैः कृत्वा आहतः । कि कुर्वन् ? विवान् प्रवर्त्तमानः । क्व ? तालवनान्तरेषु । कथम् ? परुष निगदुर यथा । कथम्भूतः ? अम्भः-करिणा जलहस्तिना हस्तैः पीत आस्वादितः । केन हेतुना ? युद्धस्पर्धिपरिश्रमेण युद्ध स्पर्धत इत्येवशीलः युद्धस्पर्धी स चासौ परिश्रमश्च युद्धस्पर्धिपरिश्रमस्तेन । कि कृत्वा पूर्वं पीतो वातः ? सीत्कृत्य । कि कुर्वन् ? अम्भः करिणा जलहस्तिना लवङ्गकवलोद्धारस्य गन्ध वहन् परिमल दधानः ।

भारतीयः—स वातः विद्याधृता राजविद्याधराणा राज्ञा नायक युधिष्ठिर आश्लिष्यत् । कथम्भूतम् ? यशोधनञ्जयपर यशोपलक्षितो धनञ्जयः दशदिक्प्रसिद्धोऽर्जुनः तस्मिन्परः त तथोक्तम् । उक्तञ्च—“प्रतापो यस्य वात्तापि राज्ञां स्याद्भयकारिणी । एकदिग्ग्यापिनी कीर्त्तिः सर्वदिग्ग्यापकं यशः ॥” शेष प्राग्वत् ॥९५॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य पट्टर्कचक्रवर्त्तिनः श्रीमद्भिनयचन्द्र-

पण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरी-

चन्द्रिकाचकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदी नामदधानायां टीकायां

सीता हरण-लङ्काद्वारावतीप्रस्थानकथनो नाम सप्तमः सर्गः ॥७॥

तटोंसे आलिङ्गन करता-सा प्रतीत होता था । लहरोंकी गर्जनासे स्वागतम्, स्वागतम् कहता सा लगता था ॥९४॥

जलके समान शीतल, युद्धसे भी बढ़कर थकानके कारण हाथियोंकी सूँड़के द्वारा फेंका गया लौंग मिश्रित कुल्लेकी सुगन्धियुक्त तालवृक्षोंके वनमें तेजीसे वहता तथा मछलियोंके द्वारा सी-सी करके पिये गये समुद्रकी वायुने यहांके दरिद्र तथा जयविमुख विद्याधरोंके राजा रावणको घेर लिया था [विद्याधारी राजाओं तथा विद्वानोंके अग्रणी, यशरूपी सम्पत्तिसे समृद्ध तथा विजयको ही लक्ष्य करके प्रवृत्त धर्मराजका आलिङ्गन किया था] ॥९५॥

निर्दापविद्याभूषण भूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, पट्टर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र

गुरुके प्रशिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाचातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र द्वारा

विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान

काव्यकी पदकौमुदी टीकामें ‘सीतापहरण-लङ्काद्वारावती-

प्रस्थान कथन’ नामका सप्तम सर्ग समाप्त ।

१. अस्मिन्श्लोके शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणं हि—सूर्याद्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूल-विक्रीडितम् [वृ. र. ३।९९] ।

अष्टमः सर्गः

अथ कदानुवशा नु परा सुता पुरमुपेत्य स दुर्जनकस्य वा ।

क्रियत इत्ययमाकुलमानसः प्रभुरवोचत वीक्ष्य पयोनिधिम् ॥१॥

अथेति—अथशब्द आनन्तर्यार्थे नु शब्दो वितर्के । अहो कदा क्रियते कदा करिष्यते । काऽसौ ? जनकस्य जनकनाम्नः पृथ्वीपतेः सुता तनया सीतेत्यर्थः । केन कर्त्रा ? मया त्रैलोक्यकम्पनेन रावणेनेति । कथम्भूता करिष्यते ? अनुवशाऽऽत्मवशवर्तिनी । किं कृत्वा ? पुर लङ्काभिधानमुपेत्य प्राप्य । कथम्भूतम् ? सद्दुः सीदत्यस्मिन्निति 'सद्दुः बहुलमिति' सूत्रेण उस्प्रत्ययः, निवासोचित वा शब्दोऽत्रावधारणार्थो बोद्धव्योऽव्ययानामनेकार्थत्वात् । कथम्भूता सती ? परा वा उत्कृष्टैव 'त्रैलोक्योदरवर्तिनीना रूपातिशायिनीत्यर्थः । इतीति वाक्यम् आकुलमानसोऽय प्रभू रावणोऽवोचत् बभाषे । किं कृत्वा ? पयोनिधि समुद्र वीक्ष्यावलोक्य ।

भारतीयः पक्षः—नु अहो कदा क्रियते । काऽसौ ? परासुता मृत्युः । कथम्भूता ? अनुवशात्माधीना । कस्य ? दुर्जनकस्य वा दुर्योधनस्यैवेत्यर्थः । किं कृत्वा ? उपेत्य । किम् ? पुर हस्तिनाख्यम् । कस्य ? दुर्योधनस्यैवेति वाक्यमवोचत् । कोऽसौ ? सोऽय प्रभुर्युधिष्ठिरः । कथम्भूतः ? आकुलमानसः सक्षोभचेताः । किं कृत्वा ? पयोनिधि वीक्ष्य ॥१॥

अयमगाधगभीरगुरुर्गुणैरुपगतोनियतावधिरार्द्रताम् ।

यतिरिवाखिलसत्त्वहितव्रतो जलनिधिः सकलैरवलोक्यताम् ॥२॥

अयमिति—अय जलनिधिः त्वया सूर्पणखया द्वितीयपक्षे त्वया भीमेनार्जुनेन वाऽवलोक्यता निरीक्ष्यताम् । कथम्भूतः ? अगाधगभीरगुरुरगाधोऽतलस्पर्शः गभीरो दुर्लब्धः गुरुर्गुरिमोपेतः । स च, स च, स च, अत्र विशेष्यविशेषणतया समासः । पुनः आर्द्रता द्रवरूपतामुपगतः प्राप्तः पुनरनियतावधिरनियतोऽनिश्चितोऽवधिर्मर्यादा यस्य सोऽनियतावधिः पुनरखिलसत्त्वहितव्रतोऽखिलसत्त्वेषु हित व्रत यस्य सः । कैः कृत्वा ? सकलैः रत्नाकरत्वादिलक्षणैर्गुणैः । क इव ? यतिरिव । कथम्भूतः यतिः ? अगाधगभीरगुरुः, अगाधः गभीरः अकलित मूर्तिः, गुरुः 'संसारसागरतरणे पोतायमान धर्मं गृणाति निरूपयतीति गुरुः अत्र विशेष्यविशेषणतया

राजा जनककी सर्वोत्कृष्ट पुत्री विकासमें साधक लंकापुरीमें पहुँचकर किस समय सर्वथा अनुरक्त हो जायगी, ये वचन समुद्रको देखकर व्याकुल चित्त राजा रावणने कहे थे । [दुर्योधन से आक्रान्त राजा धृतराष्ट्रकी राजधानीमें पहुँचकर किस दिन मृत्यु (पर + असुता) को आत्मानुकूल बनाया जायगा यह उद्गार द्वारकाके समुद्रको देखकर वनवास आदि पराभवोंसे क्षुब्धचित्त धर्मराजने कहे थे] ॥१॥

सूर्पणखादि आप सब इस समुद्रतुल्य यति (वनवासी राम) को देखें । यतिके मनको जानना असंभव है, गंभीर होता है तथा स्थिर है । दया दाक्षिण्यादि गुणोंके कारण परम दयालुताको प्राप्त है । शास्त्रीय मर्यादाओका प्रयत्नपूर्वक पालन करता है और समस्त सात्त्विक और कल्याणकारी वृत्तोंका पालन करता है । [आप भीमार्जुन आदि यतिके समान समुद्रको देखें—इसकी तलीमें उतरना कठिन है, गहरा है और महान् है । रत्नाकर आदि

१. श्लेषः—व. ना. । सर्गेऽस्मिन्द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

२. स्वपरमतज्ञात्वात्प्रसन्नमूर्तित्वान्निःक्षोभत्वाद् विनैयानामसार्गान्मार्गैर्द्वारोपकत्वाच्च बोधकत्वाद् वा संसारिभ्यः संसारसमुद्रतरणे पोतायमानं धर्मं गृणाति निरूपयतीति गुरुः—प०, द० ।

समासः । पुनः कथम्भूतः ? तीक्ष्णव्रताढिलक्ष्णैः सकलैर्गुणैः नियतावधिः नियतोऽवधिर्निश्चितमर्यादः सन् आर्द्रता दयालतामुपगतः पुनरखिलसत्त्वहितव्रतोऽखिलाना सत्त्वाना हितं व्रत यस्य स तथोक्तम् ॥२॥

असुतरां सुतरां स्थितिमुन्नतामसुमतां सुमतां महतां वहन् ।

उरुचितैरुचितैर्मणिराशिभिः स्वरुचितैरुचितैरवभात्ययम् ॥३॥

असुतरामिति—अय पयोनिधित्तैर्लोकोत्तरैरुचितैरुच्चैः सञ्चयीकृतैरुचितैर्नरेन्द्रमुकुटकोटियोग्यै रुचितैर्दीप्तैः स्वरुच्यात्मप्रकाश यथा तथा मणिराशिभिः रत्नश्रेणिभिरवभाति शोभते । किं कुर्वन्नवभाति ? स्थितिं वहन् धरन् । कथम्भूता स्थितिम् ? सुतरामतिज्ञयेन असुतरा तरीतुमशक्यामुन्नतामुत्तुङ्गाम् असुमता प्राणिना सुमता स्विष्टाम् । कथम्भूतानामसुमता महताम् ? महता सत्पुरुषाणामिति ॥३॥

अनिधनेन रसातलवासिना विगलितो निविडं वडवाग्निना ।

इह मुहुः शफरीपरिलङ्घनव्यतिकरात्कथतीव सरित्पतिः ॥४॥

अनिधनेनेति—असौ सरित्पतिः समुद्रः शफरीपरिलङ्घनव्यतिकरात् शफरीणा परिलङ्घन तस्य व्यतिकरस्तस्मात्, मीनललनापरिवर्तनसम्बन्धात् मुहुर्वार वारमिह प्रदेशे कथतीवोक्तलतीव । कथम्भूतः सन् ? रसातलवासिना भूम्यधःस्थितेन अनिधनेन शाश्वतेन वडवाग्निना निविडं घन यथा विगलितो द्रवीभूतः^१ ॥४॥

परिहतैरिह तैः कृतबुद्बुदैः समकरैर्मकरैरुदधेर्जलैः ।

उपरुषा परुषा नयनावलिः समुदिता मुदितानुकृताकुलैः ॥५॥

परिहतैरिति—इहास्मिन्प्रदेशे नयनावलिः नेत्रपङ्क्तिः उदधेः समुद्रस्य जलैरनुकृता । कथम्भूता सती ? उपरुषा आसन्नकोपेन परुषा निष्ठुरा समुदिता मिलिता अनूना वा पुनः मुदिता हृष्टा । कथम्भूतैः जलैः ? कृतबुद्बुदैः पुनः अतिरोद्रतया तैः लोकप्रसिद्धैर्मकरैः परिहतैः । कथम्भूतैर्मकरैः ? समकरैस्तुल्यशुण्डादण्डैः पुनः आकुलैः बुभुक्षाराधसीमुखान्तःपतिततया व्यग्रैः ॥५॥

कल्लोलाः सपदि समुद्धृता मरुद्भिर्गण्डूषा इव करियादसां विभान्ति ।

और्वाग्निज्वलनशिखाकलापशङ्कामेतस्मिन्विदधति पद्मरागभासः ॥६॥

कल्लोला इति—मरुद्भिर्वातैः सपदि शीघ्र समुद्धृताः समुच्चिताः कल्लोलास्तरङ्गाः करियादसा जलहस्तिना गण्डूषा इव कुललका इव विभान्ति शोभन्तेतराम् । तथा पद्मरागभासः पद्मरागमणिदीप्यः और्वाग्निज्वलन-

गुणोंके कारण जलमयताको प्राप्त है, इसकी निश्चित सीमा नहीं है अथवा कभी भी तटका उल्लंघन नहीं करता है और सब प्रकारके जीव-जन्तुओंका आश्रय है] ॥२॥

वड़े प्रयत्नसे प्राप्त होने योग्य वड़े-से-वड़े प्राणियोंके लिए अभीष्ट लोकोत्तर मानसी स्थितिको यति स्वयमेव प्राप्त है] समुद्र प्रकृति से ही पार करने लायक नहीं होता है । और वड़े-वड़े, ऊँचे-ऊँचे शिखरयुक्त पर्वतोंको धारण करता है] (दोनों ही) विपुल मात्रामें संचित एक-से-एक बढ़कर उपयुक्त अपनी कान्तिसे देदीप्यमान मणि राशिके द्वारा सुशोभित होते हैं ॥३॥

समुद्रके नीचे धधकती सनातन वड़वानलके द्वारा निरन्तर जलाया गया यह समुद्र मछलियोंकी उल्ल-कूदके वहाने बार-बार उबल-सा रहा है ॥४॥

यहाँपर एक सदृश सूँड (नाक) युक्त मकरोंके द्वारा सब ओरसे हिलाये गये अतएव लहराते तथा ववूले उठाते समुद्रके पानीने उठते क्रोधके कारण कठोर, मिचती तथा फैलती नेत्र पंक्तिकी समानता की है ॥५॥

वायुके झोंकोंके द्वारा एकाएक उठायी गयी लहरें जलके हाथियोंके कुल्लेके समान

शिखाकलापशङ्काम् और्वाग्निज्वलनस्य यः शिखाकलापः ज्वालाकलापस्तस्य शङ्का भ्रान्तिमेतस्मिन्प्रदेशे विद-
धति कुर्वन्ति^१ ॥६॥

भान्त्येतस्मिन्मणिकृतरङ्गाभोगास्तत्सारूप्यान्निहततरङ्गाभोगाः ।

क्रीडास्थानै रुचिरमहीनामुच्चैरुद्वान्तानां^२ सुचिरमहीनामुच्चैः ॥७॥

भान्तीति—एतस्मिन्प्रदेशे अहीना सर्पाणा भोगाः कायाः भान्ति । कैः ? क्रीडास्थानैः । कथम् ?
उच्चैरत्यर्थम् । कथम्भूतानाम् ? उद्वान्तानामुपर्युपरिपर्यटितानाम् । कथम् ? उच्चैरत्यर्थम् । कथम् ? यथा
भवति सुचिर बहुकालम् । पुनः कथम्भूतानाम् ? रुचिरमहीना दीप्रावनीनाम् । कथम्भूता भोगाः ? मणि-
कृतरङ्गाभोगाः मणिभिः कृत. रङ्गो येषां ते, मणिकृतरङ्गा आभोगा येषां ते रत्नरञ्जितफणाः पुनः तत्सारूप्या-
सर्पसादृश्यात् निहततरङ्गा विध्वस्तवीचयः^३ ॥ ७ ॥

आपातुं जलमिदमिन्द्रनीलजालव्याजेन व्यवतरतीव मेघजालम् ।

वक्षोभिः करिमकरैर्विभिन्नमम्भो यात्युद्यन्मणिरुचि शक्रचापभावान् ॥८॥

आपातुमिति—मेघजाल जलदसङ्घः इन्द्रनीलजालव्याजेन इदं जलमापातुं व्यवतरतीव । तथा अम्भः
वारि शक्रचापभावान् इन्द्रधनुःस्वभावान् पञ्चवर्णदीप्तिस्वरूपत्वानि याति गच्छति । कथम्भूत सत् ? करिमकरैः
कर्तृभिः वक्षोभिः वक्षःस्थलैः कृत्वा विभिन्न विन्दुशो विकिरितम् । पुनः कथम्भूतमम्भः ? उद्यन्मणिरुचि उद्य-
न्त्यूर्ध्वं गच्छन्ती मणीनामिव रुचिर्दीप्तिर्यस्य तत्^४ ॥८॥

एतान् प्रवालविटपान्स्वतटीभिरूढान्रूढान्निषिञ्चति हतैरुदधिस्तरङ्गैः ।

रङ्गैरिहाम्बुकरिणां निकटे वसन्तं सन्तं न सत्त्वसहिता ह्यवधीरयन्ति ॥९॥

एतानिति—असावम्बुधिः एतान्प्रवालविटपान् विद्रुमविटपान् तरङ्गैर्निषिञ्चति । कथम्भूतैस्तरङ्गैः ?
अम्बुकरिणा जलहस्तिना रङ्गैः गतिभिः हतैः । कथम्भूतान् प्रवालविटपान् ? रूढान् समुत्पन्नान् पुनः स्वतटी-
भिरूढान् धृतान् । युक्तमेतत् हि स्फुटं सत्त्वसहिताः पुरुषाः निकटे वसन्तं निवासं कुर्वाणं सन्तं सत्पुरुष
नावधीरयन्ति नावगणयन्ति^५ ॥९॥

लगती है । और पद्मराग मणिकी छटाएँ दावानलके जलनेसे उठी लपटोंकी शंकाको उत्पन्न
करती हैं ॥६॥

सुन्दर भूमिमें वने क्रीडाके स्थानोंसे बहुत समय तक ऊपर तेजीसे तैरते हुए तथा
फणके मणियोंसे निकलती दीप्तियुक्त फणधारी तथा अपने ही समान होनेसे लहरोको ढकेलते
हुए सांपोंके शरीर इस सागरमें सुशोभित हो रहे हैं ॥७॥

इन्द्रनील मणियोंके जालके वहानेसे मेघमाला ही इसके जलको भरपूर पीनेके लिए
उतरती-सी लगती है । हाथियों और मकरोंके वक्षःस्थलोंके थपेड़ोंसे बूंद-बूंदकर उछाला गया
तथा उछलते मणियोंके समान चमकता इसका जल इन्द्रधनुषकी शोभाको धारण करता
है ॥८॥

अपने किनारोंपर उगे तथा बड़े मूंगाके पौधोंको जलके हाथियोंकी विशाल कायाके
आघातसे उत्पन्न विशाल लहरोके द्वारा सींचता है । उचित ही है सामर्थ्यशाली पुरुष
अपने पास रहनेवाले सज्जनोकी उपेक्षा नहीं करते हैं ॥९॥

१ अत्र श्लोके प्रहर्षिणीवृत्तम् । तल्लक्षणञ्च “त्रौ त्रौ गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्” (वृ. र.
३।७१) । २. उद्भ्रान्तानां—द० । ३. उद्भ्रान्तानां—द० । ४. अत्र जलधरमालावृत्तम् । तल्लक्षणं हि—
“अब्ध्यङ्गैः स्याज्जलधरमाला म्भौ स्मौ” (वृ. र. ३। ६५) । ५. अत्र प्रहर्षिणी वृत्तम् । ६. अत्र
वसन्ततिलका वृत्तम् । लक्षणञ्च “उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” (वृ. र. ३।७९) ।

अध्यासीना निश्चला निस्तरङ्गानेतानेतानीलनीलान्प्रदेशान् ।

नीलाभ्राणां शङ्कया किं बलाका नो शङ्खानां पङ्क्तयस्ता विभान्ति ॥१०॥

अधीति— शङ्खाना ताः पङ्क्तयः नो विभान्ति । किमिति शब्दः संशयार्थो बोद्धव्यः । किं तर्हि ? एता बलाकाः वक्त्र्यः । किं कुर्वाणाः ? एतान् प्रदेशानध्यासीना, अधितिष्ठन्त्यः । कया ? नीलाभ्राणा कृष्णमेघाना शङ्कया भ्रान्त्या । कथम्भूता बलाकाः ? निश्चलाः स्थिराः । कथम्भूतान्प्रदेशान् ? नीलनीलान् श्यामश्यामान् पुनः निस्तरङ्गान्निश्चलान् ॥१०॥

एषामुष्मिन्विलसति मुक्ताशुक्तिर्मुक्ता शुक्तिः प्रसवनिरोधस्यालम् ।

रोधस्यालम्बितफलवामाश्वासैर्वामाश्वासैः सपदि ययोद्बोधेन ॥११॥

एषेति—एषा मुक्ताशुक्तिः मौक्तिकपुटी विलसति । क्व ? अमुष्मिन्प्रदेशे । रोधसि तटे मुक्ता परित्यक्ता । काऽसौ ? शुक्तिः शोकः । कया ? यया मुक्ताशुक्त्या । कस्य ? प्रसवनिरोधस्य प्रसूतिनियन्त्रणस्य । केन कृत्वा ? उद्बोधेन प्रबोधसमयेन । कथम् ? अलमत्यर्थं सपदि युगपत् । कैः ? सहप्रसवनिरोधस्थोद्बोधेन कृत्वा शुक्ति-मुक्ता ? वामाश्वासैः निःसरणवायुभिः, कथम्भूतैः ? आलम्बितफलवामाश्वासैरालम्बितोऽङ्गीकृतः, फलानि मौक्तिकानि, वाम उद्विरणम्, आशु शीघ्रम्, आसः क्षेपः, फलाना वामः, फलवामस्याश्वासः फलवामाश्वासः, आलम्बितः फलवामाश्वासो यैस्तैस्तथोक्तैरिति ॥११॥

गोखुराहत इवायमेकतो वर्त्तिकाभिरिव वर्त्तितोऽन्यतः ।

मेघविभ्रम इवाम्बुधिः क्वचित्सङ्कुलः स कुलपर्वतैरिव ॥१२॥

गविति—अयमम्बुधिः एकत एकस्मिन्प्रदेशे गोखुराहत इव भाति । तथाऽन्यतोऽन्यस्मिन्प्रदेशे शिल्पिभिः वर्त्तिकाभिः चित्रलेखनीभिः कृत्वा वर्त्तितः लिखित इव भाति । तथाय भाति । क इव ? मेघविभ्रम इव जल-दोदयसंशय इव । क्व ? क्वचित् कस्मिंश्चित् प्रदेशे । तथा क्वचित् कुलपर्वतैः कुलाचलैः सङ्कुल इव सम्भूत इव भाति ॥१२॥

उद्युक्तानामुदधिमहत्त्वस्तुत्या युक्त्यैतस्मिन्ननु गुणभारत्यागः ।

स्थाने स्थाने भवति कवीनां कुर्वत्युक्त्यै तस्मिन्ननुगुणभारत्यागः ॥१३॥

उद्युक्तानामिति—नन्वहो भवति जायते । कोऽसौ ? गुणभारत्यागः गुणा यथोक्तशास्त्रोपदेशपरिज्ञानादिलक्षणाः, गुणाना भारत्यागः, गुणभारत्यागः । क्व ? एतस्मिन्प्रत्यक्षीभूते तस्मिन् लोकोत्तरे स्थाने स्थाने

वे शंखोंकी पंक्तियाँ सुशोभित हो रही हैं ? या नीले-नीले मेघोंकी आशंकासे इस नील-नील समुद्रके हिस्सेपर आये निश्चल, विलकुल ही न हिलते-डुलते और स्थिर होकर बैठे वगुलोंकी पंक्ति है ॥१०॥

इस समुद्रमें मोतियोंकी सीप दिख रही है । इसने मोतीके प्रसवकी पीड़ाका प्रारम्भ होते ही पूर्ण वेगसे एकदम ही श्वासें छोड़कर शीघ्र ही मुक्ताफलोंकी प्रसूतिको करके किनारे पर शोकको छोड़ दिया है ॥११॥

यह समुद्र यदि एक ओर गौके खुरोंसे खुदा तुल्य है तो दूसरी ओर कारीगरोंकी टांकीसे खुदे सदृश है । कहीं इसकी छटा मेघमालाकी है तो अन्यत्र यही कुलाचलोंसे भरा-सा प्रतीत होता है ॥१२॥

इस स्थानपर समुद्रकी गरिमाका सहेतुक वर्णन करनेके लिए तत्पर कवियोंका 'अनु-

१. शालिनी वृत्तमिदम् । लक्षणं हि "शालिन्युक्ता म्त्तौ तगौ गोविधलोकैः" (वृ. र. ३।३५)

२. चक्रवालयमकम्—व., प., द. । जलधरमालावृत्तञ्च । न क्वचित्सर्वदा सर्वविश्रम्भगमनं नय इति ।

३. रथोद्धता वृत्तमत्र, लक्षणं हि "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" (वृ. र. ३।३९) ।

प्रदेशे प्रदेशे । केपा गुणभारत्यागः ? कवीनाम् । कथम्भूताना कवीनाम् ? उद्युक्तानाम् । कया कृत्वा ? युक्त्या विचारणया । कस्याः ? उदधिमहत्त्वस्तुत्याः समुद्रगरिमव्यावर्णनायाः । किं कुर्वति ? स्थाने कुर्वति विदधति सति । किन्तु ? अनुगुणभारत्यागः, कर्मणश्चैतद्रूपमनुगुणसरस्वलीदोषमित्यर्थः । कस्यै ? उत्तयै निर्वचनायेति^१ ॥१३॥

किं मर्यादामेष जलात्मा परिवारो लोलो भिन्द्यादित्युपपश्यन्निव कूलम् ।

गत्वा गत्वावृत्तिमुदन्वान्भजतेऽयं न प्रत्येति स्वाम्यनुवर्गं प्रतिकूलम् ॥१४॥

किमिति—अयमुदन्वान् समुद्रः कूलं तटी भजते प्राप्नोति । किं कृत्वा ? गत्वा गत्वा आवृत्तिं निवृत्तिम् ? किं कुर्वन्निव ? उपपश्यन्निव विचारयन्निव । कथमिति ? किम् एष जलात्मा लोलः परिवारः मर्यादा भिन्द्यादिति ? किमिति शब्दः पर्यालोचने वेदितव्यः । परिवारः करि मकर मीनादिलक्षणः जलात्मा जलमेवात्मा स्वरूप यस्य सः तदुत्पत्तिमत्त्वात्तल्लब्धजीवनत्वाच्च तस्य, लोलश्रृण्वलः ममाय परिवारः । युक्तमेतत् । किं न प्रत्येति किं न निश्चिनोति, अपि तु प्रत्येत्येव । कोऽसौ ? स्वामी । कम् ? अनुवर्गमनुचरम् । कथम्भूतम् ? प्रतिकूलं प्रतिलोममिति^१ ॥१४॥

वेगोऽत्प्रेति प्रतिदिशमापूर्णानामालोकान्तं हिमकरविध्वस्तानाम् ।

वेलौघानां प्रतिनिशमस्मिन्नेषामालोकान्तं हि मकरविध्वस्तानाम् ॥१५॥

वेगेति—अत्येत्यतिक्रामति । कोऽसौ ? वेगो रयः । कम् ? आलोकान्तं दृष्टिविषयम् । केषाम् ? एषा वेलौघानां कल्लोलसमूहानाम् । क ? अस्मिन्प्रदेशे । कथम् ? प्रतिनिशं प्रतिरजनिम् । कथम्भूतानाम् ? प्रतिदिशं सर्वदिक्षु आपूर्णानां सम्भूतानां पुनः हिमकरविध्वस्तानां त्रिशिरकरोत्क्षितानाम् । कथम् यथा भवति ? आलोकान्तं दिनकरकरनिकरजनितप्रकाशावसानम् । पुनरपि कथम्भूतानाम् ? मकरविध्वस्तानां जलचरविशेषनिरस्तानाम् । कथम् ? हि स्फुटम्^३ ॥१५॥

स्वम्मलमान्तरङ्गमखिलं सलिलधिरधिकं

तत्तिमिराशियोगदलितं यतिरिव परितः ।

गुण भार' नामक दोषका त्याग करनेपर शास्त्रोपदेश आदि गुणोंके भारका त्याग भी इस समुद्र के विषयमें उचित ही होता है ॥१३॥

जलरूप धारी अत्यन्त अस्थिर यह मेरी चारों तरफ फैली जलराशि (अथवा जलसे उत्पन्न तथा जलजीवी और अत्यन्त चंचल ये मछली वगैरह मेरे, परिवारके प्राणी) कहीं भी किनारोंका उल्लंघन न कर जाय ऐसा विचारकर ही यह सागर बार-बार चक्कर काटकर किनारेपर नहीं रुकता है क्योंकि स्वामी प्रतिकूल (लक्ष्यकी ओर) अनुयायी समूहका भी विश्वास करता है । ॥१४॥

अन्वय—अस्मिन् प्रतिदेशमापूर्णानां हिमकरविध्वस्तानां, मकरविध्वस्तानां एषां वेलौघानां वेगः हि प्रतिनिशं आलोकान्तं अत्येति ।

इस समुद्रमें सब दिशाओंसे उमड़ती, चन्द्रमाकी किरणोंसे ज्वार रूप तथा मगर मच्छादिको कष्टकर इन लहरोंके समूहका पूर प्रत्येक रात्रिमें सूर्योदय पर्यन्त उठता ही रहता है ॥१५॥

अन्वय—अयं सलिलधिः स्वं, अन्तरगं, अखिलं, तिमिराशियोगदलितं, आवरणात्मकं, अधिकमलं परितः यतिरिव मुहुः बहिः अभिनुदति । हि महतां प्रायशः ईदृशी अविमला गतिः ।

१. जलधरमालावृत्तम्, अन्त्यपादयमकञ्च । २. मत्तमयूरवृत्तम्, लक्षणं हि "वेदैः रन्ध्रैस्तौ यसगा मत्तमयूरम्" (वृ. र. ३।७३) । ३. जलधरमालावृत्तम् । अन्त्यपादयमकञ्च ।

आवरणात्मकं मुहुरयं बहिरभिनुदति

प्रायश ईदृशी हि महतां गतिरतिविमला ॥ १६ ॥

स्वमिति—अभिनुदत्युत्थिपति । कोऽसौ ? अयं सलिलधिः समुद्रः । किम् ? तन्मलम् । कथम् ? परितः सामस्त्येन । कथम् ? बहिर्वाह्ये । कथम् ? सुहृर्वारं वारम् । कथम्भूत मलम् ? स्वमात्मीयम् । पुनः कथम्भूतम् ? आन्तरङ्गं मध्यगतम् । पुनः कथम्भूतम् ? अखिल समस्तम् । पुनः कथम्भूतम् ? तिमिराशियोगदलित मीनस-मूहसङ्घट्टविघटितम् । कथम् ? अधिक प्रचुर यथा भवति । पुनः कथम्भूतम् ? आवरणात्मकं जनज्ञम्पनरूपम् । क इव ? यतिरिव यथा यतिरभिनुदति । कथम् ? परितः । कथम् ? सुहुः । कथम् ? बहिः । कथम्भूतम् स्वस्वकीयम् । पुनः कथम्भूतम् ? अन्तरङ्गम् आत्मप्रदेशानुविद्धम् । पुनरपि कथम्भूतम् ? अधिक प्रचुरम् । पुनरपि कथम्भूतम् ? तिमिराशियोगदलित किम् ? तन्मल पापम् योगो मनोवाक्कायनिरोधः तिमिर पापम-ज्ञातीत्येव शीलस्तिमिराशी स चासौ योगश्च तिमिराशियोगस्तेन दलित चूर्णित पुनः आवरणात्मक ज्ञानव्य-क्तिप्रच्छादनरूपम् । अर्थान्तरमुपन्यस्ते—महता सत्पुसाम् ईदृशी प्रायशः बाहुल्येन हि स्फुट गतिरति-विमला निर्मला जायते । छन्दोनाम्ना विमलेति ध्वनितम् ॥ १६ ॥

उद्बिन्दूनां मुहुरनुवद्धं वीच्या वात्यासारं प्रशमि तता पारम्यम् ।

फेनालीनां छिमितिकरोत्येतस्मिन्वात्या सारं प्रशमिततापा रम्यम् ॥ १७ ॥

उद्बिन्दूनामिति—सा वात्या वातमण्डली फेनालीना पारम्यं शोभा छिमितिकरोति विनाश नयति । कथम्भूतानां फेनालीनाम् ? उद्बिन्दूना बुद्बुदवतीनाम् । कथम् ? अरमत्यर्थम् । कथम्भूता वात्या ? प्रश-मिततापा प्रशमितः तापो यथा सा प्रशमिततापा । पुनः कथम्भूता ? तता विस्तार प्राप्ता । क एतस्मिन्प्रदेशे । कथम्भूत पारम्यम् ? रम्य मनोहरम् । पुनः कथम्भूतम् ? वीच्या तरङ्गेण मुहुः प्रशमि स्थिर यथा भवति तथाऽनुवद्धं विरचितम् । किं कुर्वन्त्या वीच्या ? वात्या विजृम्भमाणया । कथं यथा ? असारं शीघ्रमिति ॥ १७ ॥

अन्वेति रत्नोल्लसितेन्द्रचापः कल्लोलमेघः सकदम्बकेन ।

नभस्वता शङ्खचलद्बलाकः क्षोभं गतः प्रावृषमम्बुराशिः ॥ १८ ॥

अन्विति—अम्बुराशिः समुद्रः प्रावृष घनकालमन्वेति अनुकरोति । कथम्भूतः सन् ? नभस्वता वायुना

यह समुद्र अपनी तहमें पड़े अपने अखिल मलको, जो कि मछलियोंके विविध झुण्डोंके निवास अथवा वस्तुओंके कूदनेसे बहुत विपुल मात्रामें हो गया है उस सबको योगीके समान सब तरफसे वार-वार बाहर फेंक रहा है । [यति भी अपने समस्त आध्यात्मिक पाप मलको जो कि मन, वचन, कायकी कुचेष्टाओंके निरोधक कार्योंसे नष्ट होता है तथा आवरण (ज्ञाना-वरण, दर्शनावरण) स्वरूप होता है इस वढ़े हुए बन्धको पुनः पुनः प्रयत्न करके नष्ट करता है] ठीक ही है महापुरुषोंकी बहुधा ऐसी ही निर्मल गति होती है ॥ १६ ॥

अन्वय—एतस्मिन् सा तता, प्रशमिततापा वात्या उद्बिन्दूनां फेनालीनां रम्यं, वात्यासारं, अनुवद्धं, मुहुः वीच्या प्रशमि पारम्यं अरं छिमितिकरोति ।

इस समुद्रमें वह खूब विस्तृत अतएव तापविनाशक वायुवेग फुहार सहित फेन-राशिकी उस सुन्दर रमणीयताको शीघ्र ही नष्ट कर देता है, जो वायुके साथ ही बढ़ता है, खूब घना होता है तथा वारम्बार किनारे पर आकर स्थिर हो जाता है ॥ १७ ॥

कदम्ब आदिके फूलों युक्त वायुवेगसे श्रुब्ध, विखरे रत्नोंरूपी विकसित इन्द्रधनुष-

१. अर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः—ब०, ना० । अत्र वंशपत्रपतितं वृत्तम् । लक्षणं हि “दिद् सुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः” (वृ० र० ३।९२) । २. जलधरमाला वृत्तम् । अन्त्यपादयमकञ्च ।

क्षोभ गतः प्राप्तः । कथम्भूतः पुनः ? स्नोल्लसितेन्द्रचापः, रत्नेभ्य उल्लसितमिन्द्रचाप यत्र सः, पुनः कल्लोल-
मेघः कल्लोला एव मेघा यत्र सः, पुनः शङ्खचलद्बलाकः शङ्खा एव चलन्त्यो बलाका यत्र सः । कथम्भूतेन
नभस्वता ? सक्रदम्बकेन कदम्बकुसुमवृन्दवता ॥ १८ ॥

इत्थं तेन व्यापृतनेत्रेण पयोधौ वेलावेगाद्भानुसमीपं हियमाणा ।

क्रन्दन्त्यन्तःस्नेहकृपार्द्रं परिवृत्य श्रीमत्सीतापक्रमतप्ता विलुलोके ॥१९॥

इत्थमिति— व्यापृतनेत्रेण व्यापारितनेत्रेण तेन रावणेन । क्व ? पयोधौ समुद्रे, इत्थमुक्तप्रकारेण श्रीम-
त्सीता श्रीमती चासौ सीता च श्रीमत्सीता विलुलोकेऽवलोकिता । किं कृत्वा ? परिवृत्य परिवर्तनं कृत्वा ।
कथम् ? यथा अन्तः स्नेहकृपार्द्रञ्चेतो मध्ये प्रीतिकरुणार्द्रम् । किं कुर्वाणा ? हियमाणा नीयमाना । किं तत् ?
भानुसमीपम् सूर्यसमीपम् । कस्मात् ? वेलावेगादन्तर्मुहूर्त्तसमयात् । कथम्भूता सती ? क्रन्दन्ती विलपन्ती राम-
रामोच्चारणपुरःसरतया रक्ष रक्षेत्यादिविलापपूर्वकं रुदतीत्यर्थः । पुनः कथम्भूता ? अपक्रमतप्ता अन्यायमार्ग-
जनितदुःखा ।

भारतीयः—तेन युधिष्ठिरेण इत्थं श्रीमत्सी श्रिया शोभया उपलक्षिता चासौ मत्सी च श्रीमत्सी सर्वाङ्ग-
परिपूर्णतया शोभमाना गफरी विलुलोके । कथम्भूतेन ? पयोधौ व्यापृतनेत्रेण । किं कुर्वाणा ? हियमाणा गम्य-
माना । अत्र तृतीयाथं पञ्चमी । तेनायमर्थो लभ्यते । किम् ? भानुसमीपम् । कस्मात् ? वेलावेगात्कल्लोल-
वेगेनेत्यर्थः । किं कुर्वाणा सती ? क्रन्दन्ती । कथम्भूता ? तापक्रमतप्ता सन्तापपरम्परादग्धा, शेष प्राग्वत् ॥१९॥

स्थिरसमुद्रसमुद्रसकौतुकाद्युगभुजं विनयेन नयेन च ।

तमुदितं मुदितं ह्यनुजोग्रवागिति विभुं निजगौ निजगौरवात् ॥२०॥

स्थिरिति—न निजगौ अपि तूक्तवती । काऽसौ अनुजा भगिनी सूर्पणखा । किम् ? उदित वचनम्,
क प्रति ? त रावण प्रति । केन कृत्वा ? विनयेन प्रश्रयेण । कस्मात् ? निजगौरवात्स्वकीयमाहात्म्यात् ।
कथम् ? हि स्फुटम् । कथम् ? इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । कथम्भूतम् रावणम् ? मुदित हृष्टम् । केन ? नयेन
च (न) येनैव वचसा 'चकारोऽत्रावधारणार्थो बोद्धव्योऽव्ययानामनेकार्थत्वात् । पुनः विभु स्वामिन व्यापक
त्रैलोक्यक्षोभविधायित्वात्तस्य । पुनः कथम्भूतम् ? द्युगभुजं च गच्छन्तीति द्युगा विद्याधरास्तान् भुनक्ति
रक्षतीति द्युगभुक् तम् । कथम्भूताऽनुजा ? उग्रवाक् तीव्रवचना । पुनः स्थिरसमुद्रसमुद्रसकौतुका मुदा सह
वर्त्तते समुत् समुच्चासौ रसश्च समुद्रसः स्थिरसमुद्रे समुद्रसो यस्मात्तत् स्थिरसमुद्रसमुद्रस स्थिरसमुद्रसमुद्रस कौतुक
यस्याः सा तथोक्ता । अथवा स्थिरश्चासौ समुद्रश्च स्थिरसमुद्रः, सुदोरसः मुद्रसः हर्षरसः, सह मुद्रसेन वर्त्तत
इति समुद्रसम्, स्थिरसमुद्रे समुद्रसकौतुक यस्याः सा तथोक्ता निश्चलाम्भोधिसहर्षरसकौतुकेत्यर्थः ।

धारी, तरंगमाला रूपी मेघोसे आवृत तथा शंखोरूपी उड़ती सारस या हंसपंक्ति युक्त यह
समुद्र वर्षा ऋतुकी नकल कर रहा है ॥१८॥

अन्वय—पयोधौ इत्थं परिवृत्य व्यापृतनेत्रेण तेन वेलावेगात्, भानुसमीपं हियमाणा अपक्रमतप्ता,
क्रन्दन्ती श्रीमत्सीता अन्तः स्नेहकृपार्द्रं विलुलोके ।

समुद्रकी ऐसी छटाके रहनेपर भी धूमकर आँख उठानेपर उस रावणने बड़े वेगके साथ
ऊपर आकाशमें सूर्यके समीपसे ले जायी गयी अपमानके कारण उद्दीप्त आन्तरिक पतिप्रेम
और वैराग्य मनसे विलाप करती तथापि कान्तिमती सीताको देखा था । [इस प्रकार धूमकर
देखते हुए धर्मराजने स्नेह और दयासे द्रुत होते हुए देखा था कि लहरोके द्वारा धूपमे फेंकी
गयी सुन्दर मछली उष्मासे दुखी होकर तड़फड़ा रही है] ॥१९॥

अन्वय—स्थिरसमुद्रसमुद्रसकौतुका, उग्रवाक् अनुजा युगभुजं नयेन मुदितं उदितं तं विभुं
निजगौरवात् विनयेन इति निजगौ ।

गाढ़ हर्ष तथा रसयुक्त अतएव अत्यन्त उत्कट जिज्ञासा मय, उग्र वक्ता छोटी बहिन
सूर्पणखाने खेचरांके पालक, सीताके अपहरणके कारण प्रसन्न तथा देदीप्यमान राजा रावण-
को अपनी मर्यादाके रक्षणपूर्वक निम्न चिन्तन वचन कहे थे ।

भारतीयः—निजगौ । कोऽसौ ? अनुजो भ्राता भीमोऽर्जुनो वा । कम् ? त युधिष्ठिरम् । केन कृत्वा ? विनयेन प्रश्रयेण नयेन दण्डनीत्यादिना । कस्मात् ? निजगौरवात् । कथम्भूतम् ? उदितमन्थुदयं प्राप्तम् । पुनः कथम्भूतम् ? मुदित हृष्टम् । कस्मात् ? स्थिरसमुद्रसमुद्रसकौतुकात् । कथम्भूतम् युधिष्ठिरम् ? विभु प्रभु पुनर्युगभुज युगे इव भुजे यस्य तम् । दीर्घतरबाहुमित्यर्थः । कथम्भूतोऽनुजः ? अग्रवाक्प्रधानवचनोऽव्यभिचारिवचन इति ॥२०॥

सोऽयं नगर्याः परिखायमाणो वाताहतैरम्बुकणैः पयोधिः ।

दूरोन्नमत्पाण्डुकुलाग्र्यमुच्चै रक्षोध्वजं त्याजयति श्रमं त्वाम् ॥२१॥

स इति—हे रावण त्याजयति प्रहापयति । कोऽसौ ? पयोधिः । कम् ? श्रमम् । क त्याजयति ? त्वा भवन्तम् । कैः ? अम्बुकणैर्जलविन्दुभिः । कथम्भूतैः ? वाताहतैः शीतलैरित्यर्थः । कथम्भूत त्वाम् ? दूरोन्नमत्पाण्डुकुलाग्र्य पाण्डुनिर्मल कुल येषां ते पाण्डुकुला राजानः दूरोन्नमन्तश्च ते पाण्डुकुलाश्च दूरोन्नमत्पाण्डुकुलास्तेषामग्र्यः स तथोक्तस्त बहुकालोन्नतिप्राप्तनिर्मलवशानामाद्यमित्यर्थः । पुनः कथम्भूतम् ? उच्चै रक्षोध्वजमुच्चैरतिशयेन रक्षो राक्षसो ध्वजे पताकाया यस्य तम् । कथम्भूतः पयोधिः ? परिखायमाणः खातिकायमानः । कस्याः ? नगर्याः लङ्कायाः ।

भारतीयः—हे युधिष्ठिर ! पयोधिरम्बुकणैः कृत्वा त्वा श्रम त्याजयति । कथम्भूतः ? उच्चैरक्षः उच्चैः स्थूला अक्षाः शङ्खादयो यत्र स उच्चैरक्षः, पुनः नगर्या द्वारावत्याः परिखायमाणः । कथम्भूतं त्वाम् ? दूरोन्नमत्पाण्डुकुलाग्र्य पाण्डो राज्ञः कुल पाण्डुकुल दूरमुन्नमच्च तत्पाण्डुकुलञ्च दूरोन्नमत्पाण्डुकुल तस्मिन्, दीर्घोन्नतीभवत्पाण्डुवशोऽग्र्य प्रधान अथवा पाण्डोः कुल येषां ते, पाण्डुकुलाः क्षितिभुजः, दूरोन्नमन्तश्च ते पाण्डुकुलाश्च दूरोन्नमत्पाण्डुकुलास्तेषामग्र्यः पूज्यस्त तथोक्तम् ॥२१॥

अत्रासनक्रमकरैरयमाविलोऽलमायातिपातिविसरो जवनस्वरोऽधः ।

अत्रासनक्रमकरै रयमाविलोलमायातिपाति विसरोजवनस्वरोधः ॥२२॥

अत्रेति—आयात्यागच्छति । कोऽसौ ? अय पयोधिः । कम् ? रय वेगम् । क्व ? अत्रास्मिन्प्रदेशे । कथम् ? अलमत्यर्थम् । कथम्भूतः ? आयातिपातिविसरः आय नदीमुखम्, सरन्ति गच्छन्ति भेदा यस्मि-

[अन्वय—अग्रवाक् अनुजः युगभुजं, उदितं मुदितं तम् विभुं स्थिरसमुद्रसमुद्रसकौतुकात् निजगौरवात् विनयेन नयेन च निजगौ ।

वचनके प्रतिपालक छोटे भाई भीम या अर्जुनने विशालबाहु, प्रतापी तथा प्रमुदित राजा युधिष्ठिरसे विनम्रता तथा नीतिज्ञताके साथ धैर्यकी मुद्रासे अंकित, हर्ष तथा वीर रसकी जिज्ञासापूर्ण फलतः अपनी महत्ताके अनुरूप वचन कहे थे ॥२०॥

अन्वय—नगर्याः परिखायमाणो सोऽयं पयोधिः दूरोन्नमत् पाण्डुकुलाग्र्यं रक्षोध्वजं त्वां वाताहतैरम्बुकणैः उच्चैः त्याजयति ।

लंकापुरीकी खाईके समान यह समुद्र दूरसे उड़कर उतरते हुए, विशुद्धवंशियोंके प्रमुख तथा राक्षसोंकी ध्वजा समान आपके श्रमकी पवनके द्वारा उछाले गये जल-विन्दुओंसे विलकुल दूर कर रहा है । [द्वारका पुरीकी परिखाके समान तथा स्थूल शंखादि युक्त यह समुद्र चिरकालसे प्रतिष्ठित पाण्डुवंशियोंके प्रधान आपकी मार्गकी थकानको पवनप्रेरित जलविन्दुओंसे दूर करता है] ॥२१॥

अन्वय—आयातिपातिविसरः अधःजवनस्वरः आविलः अयं अत्रासनक्रमकरैः आविलोलं अलं रयं आयाति विसरोजवनस्वरोधः पाति ।

जिसका प्रसार जलकी आयका अतिक्रमण करता है, जिसमें नीचे-नीचे शीघ्रतापूर्वक

१. द्रुतविलम्बितवृत्तमत्र । २. इन्द्रवज्रा वृत्तं, लक्षणं हि “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” (वृ. र. ३।३०) ।

न्निति सरःसमूहाः, वीना सरोविसरः पक्षिसमुदायः, आयमतिपततीत्येवशीलः आयातिपाती आयातिपाती विसरो यत्र स तथोक्तः । पुनः जवनस्वरः शीघ्रघोषः । कथम् ? अधोऽधस्तात् । पुनः कथम्भूतः ? आविलः कल्पः । कथम्भूत रयम् ? आविलोल सामस्त्येन चञ्चलम् । कैः ? अत्रासनक्रमकरैः न विद्यते त्रासो येषा तेऽत्रासाः, नक्राश्च मकराश्च नक्रमकराः, अत्रासाश्च ते नक्रमकराश्चात्रासनक्रमकरास्तैः । आ सामस्त्येनासन क्षेपण येषा त आसनाः, क्रमाश्चरणाः, करा हस्ताः, क्रमाश्च कराश्च क्रमकराः, आसनाः क्रमकरा येषा ते आसनक्रमकरास्तैरासनक्रमकरैः । तथा च पाति रक्षत्यय पयोधिः । किम् ? विसरोजवनस्वरोधः सरोजाना कमलाना वन सरोजवन विभिरुपलक्षित सरोजवन यत्र तद्विसरोजवन विसरोजवनञ्च तत्स्वरोधश्च विसरोजवनस्वरोधः विहङ्गमयुक्तकमलकान्तारस्वकीयतटमित्यर्थः १ ॥ २२

यद्वातकी यद्वलिभस्तरङ्गी तत्किं गतो वर्षिमहानियोगम् ।

सत्त्वानुकम्पाभिरतो यदब्धिस्तत्किं गतो वर्षिमहानियोगम् ॥२३॥

यदिति—अत्र यत्तदोः सामान्योक्तिप्रयोगः । यद्वातकी वातोऽस्यास्तीति वातकी, यद्वलिभ. यत्तरङ्गी तरङ्गाः सन्त्यस्येति तरङ्गी, तत्किं गतः वर्षिमहानियोग वृद्धभावापचयनसम्बन्धम् ? अत्र तात्पर्यार्थो निवेद्यते— यथाऽन्यः कश्चित्प्राणी किल वातकीवलिभस्तरङ्गी सन् वृद्धभाव प्रयाति तथा समुद्रो न यातीति गम्यते । वा अथवा यदब्धिः यदुदधिः सत्त्वानुकम्पाभिरतो वर्त्तते, तत्किं गतः ? किम् ? ऋषिमहानियोग ऋषीणा मुनीना महानियोगम् महानुष्ठानम् । यथा किलान्योऽपि सत्त्वकरुणाभिरतो मुनीना तपश्चरणानुष्ठान प्राप्नोति तथा न सत्त्वानुकम्पाभिरतोऽपि समुद्रः तपश्चरणानुष्ठान प्राप्नोति, तस्याचेतनत्वाद् जल(ड)स्वभावत्वाच्चेति भावः । सत्त्वाः मीनमकरादयः अनुकम्प कम्पस्य चञ्चलत्वस्य पश्चादनुकम्पम्, अभिरत सामस्त्येन क्रीडितम्, सत्त्वानामनुकम्पमभिरत यत्र स सत्त्वानुकम्पाभिरत इति १ ॥ २३ ॥

अमुत्र मकरैः करैर्विरचिता चिता विनियतायताप्य च नभः ।

नभस्वदयुतायुता दिशमितामिता समहिमा हिमा जलततिः ॥ २४ ॥

अमुत्रेति—इता गता । काऽसौ ? जलततिः पयःपूरः । काम् ? दिशम् । क ? अमुत्रास्मिन्प्रदेशे । कथम्भूता ? विरचिता । कैः कर्तृभिः ? मकरैः । कैः करणैः ? करैः शुण्डाभिः । कथम्भूता ? चिता पुष्ट-मूलेत्यर्थः । पुनः कथम्भूता ? विनियता विभिः पक्षिभिर्नियता सम्बद्धा विनियता, पुनरायता दीर्घा । कि कृत्वा ? नभो गगनमाप्य प्राप्य, पुनः कथम्भूता ? नभस्वदयुतायुता नभस्वता वायूना देवानामयुतेन दगसहस्र-सङ्ख्यया आयुता सामस्त्येन सयुक्ता पुनरमिता प्रचुरा पुनः समहिमा महिम्ना सह वर्त्तमाना पुनः हिमा शीतला ३ ॥ २४ ॥

घोष होता रहता है तथा मलीन है ऐसा यह समुद्र यहाँपर निर्भय मगरमच्छोंकी क्रीड़ासे अत्यन्त चंचल है तथा परिपूर्ण वेगको प्राप्त है अपने किनारेके पक्षियुक्त कमलवनोकी रक्षा भी करता है ॥२२॥

जो यह समुद्र वायुपूरित (वातरोगी), वलिपूर्ण (झुरींदार) तथा लहरोसे व्याप्त (झुका हुआ) हुआ है सो क्या वृद्धावस्थाके महाप्रभावको प्राप्त हुआ है ? अथवा समुद्रवासी प्राणियोंके पालनमें लीन (प्राणिमात्रपर दयालु) जो यह समुद्र है सो क्या यतिकी साधनाको कर रहा है ॥२३॥

मकरोंकी सूड़ोंके द्वारा फैलाई गयी, परिपुष्ट, पक्षियोंके द्वारा पीत और आकाशमें ऊपर तक उठी हजारों गुनी पवनके वेगसे युक्त, प्रत्येक दिशामें निःसीम, महत्त्वपूर्ण तथा शीतल जलराशि यहाँपर है ॥२४॥

१. अर्धसमयमकम्—व०, ना० । वसन्ततिलकावृत्तञ्चात्र । २. इन्द्रवजा वृत्तमत्र । ३. जलो-द्धतगति वृत्तं, लक्षणञ्च “रत्नैर्जसजसा जलोद्धतगतिः” (वृ० र० ३।५४) ।

समुन्नताम्भोजकुलाभिनन्द्यां विद्याधराणामधिवासभूमिम् ।

त्वं द्वारकान्तां खलु पश्यसीमां राजन्नलङ्कामहितां परेभ्यः ॥ २५ ॥

समुन्नतेति—हे राजन् ! न पश्यसि नावलोकसे त्वम् ? काम् ? इमा लङ्काम् । कथम्भूताम् ? परेभ्यः शत्रुभ्योऽहिता दुःखहेतुम्, खल्विति निश्चयार्थः । तेनायमर्थः—परेभ्यो नान्येभ्यो जनेभ्यस्त्रस्तेभ्य इति भावः । पुनः द्वारकान्ता गोपुरमनोहरा पुनः विद्याधराणा खेचराणामधिवासभूमिमन्वयपरम्परायाता पुनः समुन्नताम्भोजकुलाभिनन्द्या समुन्नतानि च तान्यम्भोजकुलानि च तैरभिनन्द्याम् । समुन्नता मान्यता अम्भोजकुला राक्षसा विभीषणादयस्तैः प्रशस्याम् । अथवोद्दण्डजलजराजिविराजमानामित्यर्थः ।

भारतीयः—हे राजन् युधिष्ठिर ! त्व ता लोकप्रसिद्धा द्वारका द्वारवती पश्य । कथम्भूताम् ? सीमामवधि खलु खलुशब्दोऽवधारणार्थः । तेनायमर्थः—अन्यासा नगरीणा मर्यादामेव तत्रैवानन्यसम्भविन्या विभूतेः सम्भवात् । पुनः कामहिता कामाय अत्रैव वास्तव्यमस्माभिरित्यभिलाषाय हिता ता तथोक्ताम् । कैभ्यः ? परेभ्यो धनिभ्यः सत्पुरुषेभ्यः । अस्यामेव योगक्षेमघटनायाः सम्भवात् । “अलमिति योगेन परेभ्य इत्यत्र षष्ठ्याः प्रातौ चतुर्थी ।” पुनरपि कथम्भूताम् ? विद्याधराणा शस्त्रशास्त्रपरिज्ञानवता पुसामधिवासभूमि पुनः भोजकुलाभिनन्द्या यादवकुलप्रशस्याम् । दाशार्हकुल वृष्णिकुल यादवकुलमिति हरिवंशस्य विशेषाः । पुनः समुन्नता तुङ्गाम् ॥ २५ ॥

कल्लोलैरिह जलधेः सुधागृहाणि व्यज्यन्ते घुरजरवा न गर्जितेन ।

नाम्भोदैः सततगतैर्गवाक्षधूपाः प्राप्तापि व्रजति न लक्ष्यतां पुरीयम् ॥ २६ ॥

कल्लोलैरिति—सुधागृहाणि जलधेः कल्लोलैरुत्कलिकाभिर्न व्यज्यन्ते, क ? इह अस्या नगर्याम् । तथा न व्यज्यन्ते प्रकाश्यन्ते, के ? घुरजरवाः मृदङ्गध्वनयः, केन ? गर्जितेन समुद्रध्वनिना । तथा न व्यज्यन्ते गवाक्षधूपाः, कैः ? सततगतैरनवरतप्रयातैरम्भोदैः, अतएवासाविय पुरी लङ्का द्वारवती च लक्ष्यता ज्ञेयत्व न व्रजति, कथम्भूता सती ? प्राप्तापि ज्ञातापि । ‘प्राप्नोति’ क्रियाया ज्ञानार्थत्व धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ २६ ॥

अन्वय—राजन् ! त्वं समुन्नताम्भोजकुलाभिनन्द्यां, विद्याधराणामधिवासभूमिं द्वारकान्तां परेभ्यः अहितां इमां लङ्कां न पश्यसि ?

हे रावण ! तुम इस लंकाको नहीं देखते हो ? जो प्रतिष्ठित राक्षसवंशियोंके द्वारा अभिनन्दनीय है । विद्याओंके धारकोंकी निवासभूमि है, गोपुरोंसे सुशोभित है तथा शत्रुओंके लिए अनिष्टकारी है ।

राजन् त्वं, परेभ्यः अलं, खलु सीमां, कामहितां, भोजकुलाभिनन्द्यां, विद्याधराणामधिवासभूमिं तां द्वारकां पश्य ।

हे धर्मराज ! आप सामने स्थित द्वारकाको देखें, यह शत्रुओंके लिए चुनौती है, राज-पुरियोंकी अन्तिम सीमा है, निवासकी कामनाके लिए इष्ट है, यादवकुलको परम प्रिय है और शास्त्र तथा शास्त्रविद्याओंमें प्रवीण लोग यहाँ रहते हैं ॥ २५ ॥

इस लंका अथवा द्वारकामें चूनासे श्वेत भवन समुद्रकी लहरोंके कारण नहीं दिखते हैं, समुद्रकी गर्जनामें नगाड़ोंकी आवाज छिप जाती है तथा सदैव वर्तमान मेघोंके कारण खिड़कियोंसे निकलता सुगन्धित-धुआँ भी अदृश्य हो जाता है । इस प्रकार सामने रहनेपर भी यह नगरी दिखती नहीं है ॥ २६ ॥

१. उपजातिवृत्तम्, लक्षणञ्च—“अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” (वृ० २० ३।३२) । २. प्राप्नोति क्रियायाः कथं ज्ञानार्थत्वम् ? धातूनामनेकार्थत्वाल्लोकतः सिद्धम् । यथा त्वदीयं चित्तं प्राप्तमित्यत्र ज्ञातमिति भावः—प०, द० । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

धीरन्तुं गां गत्वा स यस्यामरस्य धीरं तुङ्गाङ्गत्वाच्छ्रियो वञ्चति घाम् ।

रिक्तः स्वर्गेणाकारि मानोऽज्ञकेन साम्यं किं सोऽस्या याति मानोज्ञकेन ॥२७॥

धीरिति—यस्यामरस्य रन्तु क्रीडितु धीर्बुद्धिः प्रवर्तते । किं कृत्वा ? अस्या नगर्यां गा भूमिं गत्वा, अतएव वञ्चति त्यजति । कोऽसौ ? सोऽमरो देव । काम् ? घा स्वर्गम् । कथं यथा धीर निःक्षोभम् । कस्मात् ? तुङ्गाङ्गत्वात् स्पीतावयवत्वात्, कस्याः ? श्रियः शोभायाः, कस्याः ? अस्या नगर्यां इति सम्बन्धः । अतोऽकारि कृतः । कोऽसौ ? मानोऽभिमानः । केन कर्त्रा ? स्वर्गेण । कथम्भूतः ? रिक्तः शून्यो वृथेत्यर्थः । कथम्भूतेन स्वर्गेण ? अज्ञकेन मूढेन, अतएव किं यात्यपि तु न याति । कोऽसौ ? सः स्वर्गः, किम् ? साम्यं तुलाम्, केन हेतुना ? मानोज्ञकेन मनोहरत्वेन, कस्याः ? अस्या नगर्याः लङ्काया द्वारवत्याश्चेति ॥ २७ ॥

अस्याम्बुधेर्यातनिवृत्तमार्गे पुञ्जैः स्थिता ये मणिशुक्तिशङ्खाः ।

तथा त एवार्य निवेशनेऽपि स्थिता इवान्तर्बहिरप्यमुष्याः ॥२८॥

अस्येति—यातनिवृत्तमार्गे गतागतपृथिव्या पुञ्जै राग्निभिः अस्याम्बुधे, ये मणिशुक्तिशङ्खाः स्थितास्तथा तेनैव प्रकारेण हे आर्य स्वामिन् स्थिता इव भान्ति । के ? त एव मणिशुक्तिशङ्खाः । क्व ? निवेशनेऽपि रागि-रचनायामपि । कथम् ? अन्तः मध्यप्रदेशे बहिरपि बाह्यप्रदेशे । कस्याः ? अमुष्या अस्या नगर्यां इति ॥२८॥

यस्याः समीपेऽम्बुनिधिर्निषण्णो रत्नैः स्फुटं भोजनभाजनानि ।

स्त्रियश्च देवाप्सरसां सदृश्यः किं वर्ण्यतेऽस्या विभवो नगर्याः ॥२९॥

यस्या इति—यतो यस्या नगर्याः समीपे अम्बुनिधिः समुद्रः निषण्णः स्थितोऽत एवास्य भोजनभाजनानि स्थालकादीनि स्फुटं प्रव्यक्त रत्नैः माणिभ्यादिभिः विद्यन्ते । यतश्च स्त्रिय, देवाप्सरसाममराङ्गनाना सदृश्यस्तु-त्याः विद्यन्ते । अतः कारणादस्या नगर्यां विभवः सम्पत् किं वर्ण्यते स्तूयते ॥२९॥

अत्र समेता मृदुरसमेता भ्रूकुटिलास्याः स्मरकुटिलास्याः ।

भूप रमन्ते ह्यनुपरमं ते वेगमनेन व्यभिगमनेन ॥३०॥

अत्रेति—हे भूप रावण युधिष्ठिर च अत्र अस्या नगर्यां मृदुरस मादुर्यरस यथा हि स्फुटमनुपरममनवरत वेग शीघ्रमेताः कामिन्यः रमन्ते क्रीडन्ति । केन हेतुना ? ते तवानेन व्यभिगमनेन सम्मुखगमनेन । कथम्भूताः ? मिलिताः, पुनः भ्रूकुटिलास्याः भ्रूमङ्गकुटिलाननाः । पुनः स्मरकुटिलास्याः स्मरस्य कुटिः गृह लास्य नृत्य यासा ताः ॥३०॥

जिस देवको इस नगरीकी भूमिपर आकर रहनेकी इच्छा होती है वह विपुल लक्ष्मीके भंडार स्वर्गको भी निसंकोच भावसे छोड़ देता है । सूर्य स्वर्ग भी व्यर्थका अभिमान करता है क्योंकि मनोहरतामे वह इस पुरी (लंका या द्वारका) की समानता करता है क्या ? अर्थात् नहीं ॥२७॥

हे आर्य ! इसके बाजारो (आयातनिर्यात मार्गों) मे जिस प्रकार समुद्रके मणि, मोती और सीप ढेरोंके ढेर पड़े है उसी प्रकार इसके भवनोंमे भी ये सब भरे हैं । अर्थात् इसका बाहर भीतर के समान है ॥२८॥

इस लंका और द्वारकाके पास समुद्र फैला है अतएव इसमें भोजनके वर्तन भी रत्नोंके बने है । इसकी स्त्रियाँ भी देवोंकी अप्सराओंके समान है । अतएव इसके वैभवका क्या वर्णन किया जाय ॥२९॥

हे राजन् ! टेढ़ी-टेढ़ी भ्रूकुटियुक्त मुखधारिणी, कामदेवके निवास समान नृत्य-कारिणी एकत्रित ये स्त्रियाँ आपके इस शुभागमनके कारण लगातार ही मृदु और सरस रमणको शीघ्रतासे कर रही है ॥३०॥

१. उपजातिवृत्तम् । २. अत्र मौक्तिकमालावृत्तम्—तल्लक्षणञ्च “मौक्तिकमाला यदि भतनाद् गौ” (वृ. र. ३।४४) ।

कामिपरीता मधुविपरीता भूमिप कान्ता स्फुरदलकान्ता ।

काप्यनुगेयं लयमनुगेयं गायति मत्ता कृतरतिमत्ता ॥३१॥

कामीति—हे भूमिप ! इय कापि कान्ता भामिनी गायति । कथम्भूता सती ? लय द्रुतमध्यविलम्बित-
रूपमनुगाऽनुगच्छन्ती । कथम्भूत लयम् ? अनुगेय गेयस्यानु^१ पश्चादनुगेयम् । कथम्भूता ? मत्ता पुनः
कृतरतिमत्ता विहितसम्भोगवत्ता पुनः कामिपरीता कामुकवेष्टिता पुनः मधुविपरीता मधुना मद्येन विपरीता
आचारेभ्यः प्रच्याविता, विह्वलीभूतेत्यर्थः । पुनः स्फुरदलकान्ता दीप्यमानकेशाग्रा ॥३१॥

वादयितारं प्रियदयितारं वाङ्मुखरा गाहितमुखरागा ।

तं बहुधा तु क्रमबहुधातु क्षमाधिप हित्वाभिपतति हि त्वा ॥३२॥

वादयितारमिति—हे क्षमाधिप भूपते ! प्रियदयिता प्रिया चासौ दयिता च प्रियदयिता सस्नेहकामिनी त्वा
भवन्तमभिपतति सम्मुखमायाति । कथम् ? हि स्फुटम् । किं कृत्वा ? त वादयितार चतुर्विधवाद्यस्य प्रकट-
यितारं हित्वा परित्यज्य । कथम् ? बहुधा बहुप्रकारम् । कथम् ? यथा भवति क्रमबहुधातु क्रमेण परिपाठ्या
बहवो धातवो व्यञ्जनधातुप्रभृतयो यस्मिन्वादनकर्मणि तत्तथोक्तम् । एतेन वीणादिवादन व्याख्यातम् । कथम् ?
तु पुनः । पुनः कथम्भूता सती ? वाङ्मुखरा वचनवाचाला । कथम् ? अरमत्यर्थम् । पुनः कथम्भूता ?
गाहितमुखरागा गाहितो व्यालोडितो मुखे रागस्ताम्बूलादिजनितधर्मो यया सा तथोक्ता ॥३२॥

मङ्गलयुक्त्या मृदुगलयुक्त्या कोऽप्यनृशंसं परमनृशंसम् ।

लोक उदारः सहसुतदारस्त्वामभियातिस्थिरमभियाति ॥३३॥

मङ्गलेति—कोऽपि लोकः त्वा भवन्तमभियाति सम्मुखमागच्छति । कथम्भूतो लोकः ? मृदुगलः
कलकण्ठः । कया ? उक्त्या निर्वचनेन । कस्याः ? मङ्गलयुक्त्याः कल्याणघटनायाः । पुनः कथम्भूतः ?
उदारः । पुनः सहसुतदारः । कथम्भूत त्वाम् ? अतिस्थिर निःक्षोभप्रकृति पुनः अनृशंस दयालु पुनः परमनृशंस
परमा उत्कृष्टा नृभ्यो नरेभ्यः शसा स्तुतिर्यस्य तमथवा परमाश्च ते नरश्च परमनरः परमनृषु शसा यस्य यस्माद्वा
स तथोक्तस्तम् ? कया ? अभिया निःशङ्कतया ॥ ३३ ॥

इत्यर्जुनोक्तां मनसा प्रसन्नः स्वसुः स्थिराभिः प्रतिमान्यवाग्भिः ।

राजा पुरं प्रापदरातिचारविद्रावणो धर्मकृतोद्भवस्ताम् ॥३४॥

इतीति—राजा रावणः ता लोकप्रसिद्धा लङ्का पुर पुरी प्रापत् । कथम्भूताम् ? इति पूर्वोक्तप्रकारेण ?
उक्ता स्तवनरूपेण निरूपिताम् । काभिः ? स्थिराभिः विचारसहाभिः प्रमाणक्षोदाक्षुण्णाभिः स्वसुः भगिन्याः

हे भूपाल ! यह कोई मदनमत्त सुन्दरी गीतकी गाती है और उसकी लयके अनुसार
ही चलती (नाचती) है । यह कामियोसे घिरी है, मदिरा पानके कारण सदाचार-विमुख
है, इसके बाल बिखरे हुए हैं और रतिके कारण पागल हो रही है ॥३१॥

हे पृथ्वीपति ! मुखको ताम्बूलकी लालीसे रंगे, अत्यन्त वाचाल यह प्यारी स्त्री
नाना प्रकारके अनेक धातुओंसे निर्मित (अत्यन्त वीर्यवान्) चारों प्रकारके बाजोंको बजाने-
वालोंको छोड़कर आपके सामने चली आ रही है ॥३२॥

कोमल कण्ठध्वनिसे कल्याण कामना करते हुए ये कोई उदार लोग निडर होकर
अपनी स्त्री तथा बच्चोंके साथ मनुष्येतरो (राक्षसों)के स्तुत्य तथा अत्यन्त रुद्र (युधि-
ष्ठिरके पक्षमें दयालु तथा श्रेष्ठ मनुष्यों-द्वारा प्रशंसित) तथा अत्यन्त दृढ़ आपकी
तरफ आ रहे हैं ॥३३॥

बहिनकी विचार युक्त तथा माननीय बातोंके साथ अत्यन्त सरल मनके कारण प्रसन्न,

१. अनुपश्चाद्गेयं यस्य (तम्)—द० । २. “भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽग्नि” इति रोयादेशे
‘व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य’ इति लघूच्चारणयकारादेशे मृदुगलयुक्त्येति ।

प्रतिमान्यवाग्भिः प्रशस्यवचनैः, कथम्भूतो राजा ? मनसा चेतसा प्रसन्नः स्वच्छः, कथम्भूतेन मनसा ? अर्जुना आ सामस्त्येन ऋजु अर्जु तेन अर्जुना अकुटिलेन समञ्जसेनेत्यर्थः । कथम्भूतः ? अरातिचारविच्छुचेष्टोपायजाता, पुनः कथम्भूतः ? धर्मकृतोद्भवः पुण्यविहितविभवः ।^१

भारतीयः—राजा धर्मकृतोद्भवः धर्मेण पाण्डुना कृत उद्भव उत्पत्तिर्यस्य सः युधिष्ठिरः ता पुर पुरी द्वारका प्रापत् । कथम्भूता पुरम् ? इति उक्तप्रकारेण अर्जुनोक्ता धनञ्जयोपदिष्टाम्, काभिः ? प्रतिमान्यवाग्भिः शिष्टेष्टाभिर्भारतीभिः, कथम्भूतो राजा ? स्वसुः शोभना असवः प्राणा यस्य स तथोक्तः, अजय्य इत्यर्थः । पुनर्मनसा प्रसन्नः पुनररातिचारविद्रावणः रिपुचेष्टानाशकः^२ ॥३४॥

मनोभिरामप्रमदां विशन्तीं क्षणं निशायोपवने सुदृष्टिम् ।

उत्कण्ठभावं गमितोनतात्मा प्रचक्रमेऽभ्यन्तरमेव गन्तुम् ॥३५॥

मन इति—असौ रावणः अभ्यन्तर मन्व्यप्रदेश गन्तु प्रचक्रमे प्रारब्धवान् । कथम्भूतः ? अनतात्माऽजितेन्द्रियः पुनरुत्कण्ठभावमौत्सुक्य गमितः प्रापितः, किं कृत्वा ? उपवने सुदृष्टि कर्णान्तविश्रान्तलोचना रामप्रमदा सीता निशाय सन्निवेश्य, किं कुर्वतीम् ? मनोभिश्चेतोभिः लक्ष्मीकृत्य क्षण सुहृत् विशन्ती प्रवेश कुर्वन्तीम् ।

भारतीयः—असौ युधिष्ठिरोऽभ्यन्तरमेव गन्तु प्रचक्रमे । कथम्भूतः ? नतात्मा जितेन्द्रियः पुनरुत्कण्ठभावमूर्खग्रीवत्व गमितः, किं कृत्वा ? उपवने क्षणमभिरामप्रमदामभिरामस्यार्जुनस्य प्रमदा पत्नी द्रौपदी निशायोपवेश्य, किं कुर्वन्तीम् ? मनोविशन्ती अथवा हे मनोभिराम श्रेणिक प्रचक्रमेऽभ्यन्तरमेव गन्तु राजा । किं कृत्वा ? निशाय, काम् ? सुदृष्टिम्, क्व ? उपवने, कथम् ? क्षणम् । किं कुर्वन्तीम् ? विशन्तीम्, किम् ? उपवनम् अर्थवशाद्ब्रह्ममिति सम्बन्धः । कथम्भूतम् ? प्रमदा प्रकृष्टो मदः इदमिदं पश्यामीत्याकाशा लक्षणो यस्याः सा ता तथोक्तामन्यत्तुल्यम्^३ ॥३५॥

शत्रुओकी प्रगतिका विनाशक तथा धर्मकी अवज्ञाकारक राजा रावण उक्त प्रकारसे वर्णित प्रसिद्ध लंकापुरीमें पहुँच गया था ।

अन्वय—रथिराभिः प्रतिमान्यवाग्भिः अर्जुनोक्तां तां पुरं मनसा प्रसन्न, स्वसु अरातिचार-विद्रावण धर्मकृतोद्भव राजा प्रापत् ।

अत्यन्त निर्मल चित्त, पुण्यात्मा, शत्रुओके गुप्तचरोसे परे तथा धर्मकी मर्यादाके संस्थापक राजा युधिष्ठिरने उक्त प्रकारसे स्पष्ट तथा शिष्ट जनोचित वचनो-द्वारा वर्णित उस विख्यात द्वारकापुरीमें प्रवेश किया था ॥३४॥

अन्वय—मनोभि क्षणं विशन्तीं सुदृष्टिम् रामप्रमदां उपवने निशाय उत्कण्ठभावं गमितः, अनतात्मा, अभ्यन्तरमेव गन्तुं प्रचक्रमे ।

मनसे ही अपने भले समयको सोचती, सम्यक् दर्शनधारिणी, रामकी पत्नीको उपवनमें बैठाकर अत्यन्त उत्कण्ठित, आत्म-नियन्त्रण हीन रावणने लंकाके भीतर चलना प्रारम्भ किया था ।

अन्वय—विशन्ती सुदृष्टिम् मनोभिरामप्रमदां क्षणं उपवने निशाय, उत्कण्ठभावं गमित-नतात्मा ।

साथ साथ पुरमें प्रवेश करती मनमोहिनी सुन्दर नेत्रवती अर्जुनकी पत्नीको क्षणभर-के लिए उपवनमें छोड़कर (शिरको ऊपर उठाये) गर्दनको सीधा किये चलते आत्मजेता युधिष्ठिर नगरके भीतर चले जा रहे थे ॥३५॥

१. श्लेषः—व०, ना० । उपजातिवृत्तम् । २. पुण्यविनाशायोत्पन्न-व०, ना० । एतन्मतेऽधर्मकृतो-द्भवः इतिच्छेदः । ३. राघवपक्षे सन्धिश्चिन्त्यः । ४. उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । लक्षणञ्च—“उपेन्द्रवज्रा—जतजा-स्ततो गौ ।” (वृ० २० ३।३१) ।

विदेहसङ्कल्पजसम्भवायाः प्रीतिस्तदालोकसमुत्सुकाभिः ।

द्रागित्यभीये पुरसुन्दरीभिः सरोदसीतापहृतौ कृतार्थः ॥३६॥

विदेहेति—अभीय अभिगतः, कोऽसौ कर्मतापन्नः ? रावणः । काभिः कर्त्राभिः ? पुरसुन्दरीभिः ? कथम् ? द्राक् शीघ्रम्, इतिशब्दो बध्यमाणार्थापेक्ष्यः, कथम्भूतः ? कृतार्थः कृतकृत्यमात्मान मन्यमानः, क ? सरो-दसीतापहृतौ रोदेन रोदनेन सह वर्तमाना सरोदा सरोदा चासौ सीता सरोदसीता तस्या अपहृतावपहरणे, कथ-म्भूताभिः पुरसुन्दरीभिः ? तदालोकसमुत्सुकाभिः सीतावलोकनसमुत्कण्ठिताभिः । कस्याः सकाशात् ? प्रीतेः स्नेहात्, कथम्भूतायाः ? विदेहसङ्कल्पजसम्भवायाः विदेहस्य सङ्कल्पाज्जाता विदेहसङ्कल्पजा तस्याः सका-शात्सम्भवो यस्यास्तस्याः ।

भारतीयः—असौ युधिष्ठिरः पुरसुन्दरीभिरभीये अभियातः । कथम्भूतः ? कृतार्थः निष्ठितार्थः, क ? सरोदसीतापहृतौ रोदस्योः द्यावाभूम्योस्तापहरणे, कथम्भूताभिः पुरसुन्दरीभिः ? तदालोकसमुत्सुकाभिः युधिष्ठिरावलोकनोत्कण्ठिताभिः, कस्याः ? प्रीतेः । कथम्भूतायाः प्रीतेः ? विदेहसङ्कल्पजसम्भवायाः विगतो देहो यस्य स विदेहोऽनङ्गः सङ्कल्पान्मानसिकपरिणामाज्जातः सङ्कल्पजः विदेहश्चासौ सङ्कल्पजश्च विदेहसङ्कल्पजस्त-स्मात्सम्भव उत्पत्तिर्यस्यास्तस्याः, प्रीतेः सकाशात्, उक्तञ्च—“जाने सङ्कल्पतो मूलं कामं कामस्य जायते । तन्नाशादपि तन्नाशः कथ्यते मुनिपुङ्गवैरिति’ ॥ ३६ ॥

श्लथं द्विरेफाकुलपुष्पभारं रुद्धा व्रजन्ती चिहुरं करेण ।

पुङ्गानुपुङ्गं मदनेन मुक्तानुत्पाटयन्तीव शरान्पराभूत् ॥३७॥

श्लथमिति—पराऽन्या काचित्कामिनी मदनेन कन्दर्पेण मुक्तान् शरान् उत्पाटयन्तीव अभूदजनिष्ट । कथं मुक्तान् ? पुङ्गानुपुङ्गं पुङ्गस्यानु पञ्चात् पुङ्गं यस्मिन्मोचनकर्मणि तत्पुङ्गानुपुङ्गं पिच्छानुपिच्छमित्यर्थः । किं कुर्वन्ती ? श्लथ शिथिल चिहुर केशपाश करेण रुद्ध्वा निरुध्य व्रजन्ती गच्छन्ती । कथम्भूत चिकुरम् ? द्विरेफाकुलपुष्पभारं द्विरेफैर्भ्रमरैराकुलो व्यातः पुष्पभारो यत्र तम् ॥ ३७ ॥

अन्यात्मदर्शं मुखमीक्षमाणा तथैव हस्तेन तमुद्रहन्ती ।

किं मे मुखं रम्यमुतेन्दुरेवं तं स्पर्धया दर्शयितुं गतेव ॥३८॥

अन्येति—अन्या काचित्कामिनी गता । किं कर्तुमिव ? दर्शयितुमिव । किमेवम् ? किं त्यान्मुख रम्यं निरालङ्कृतया कान्तिमत् ? कस्याः ? मे मम, उताहो इन्दुः किं रम्यः स्यादिति, क दर्शयितुमिव गता ?

राजा विदेहके संकल्पमात्रसे उत्पन्न सीताकी प्रीतिके कारण उसे देखनेके लिए लाला-यित लंकापुरीकी सुन्दरियोंके द्वारा रोती-तड़पती सीताका अपहरण करनेमें ही संतुष्ट रावण तुरन्त घेर लिया गया था ।

शरीरहीन तथापि कल्पना मात्रसे उद्वुद्ध कामकी प्रीतिके कारण राजा युधिष्ठिरको देखनेके लिए उत्सुक द्वारकाकी कामिनियोंके द्वारा इस लोक परलोकके कष्ट दूर करनेमें ही अपनी सफलताको माननेवाला वह धर्मराज तुरन्त घेर लिया गया था ॥३६॥

ढीले पड़े केश-पाश तथा उसमें गुँथे फूलों और उनपर गूँजते भौरोंको एक हाथसे सम्हालते सम्हालते साथ चलती कोई स्त्री ऐसी लगती थी मानो कामदेवके द्वारा पुंखानु-पुंय रूपसे छोटे गये वाणों (फूलों)को उखाड़ती जा रही है ॥३७॥

दूसरी स्त्री दर्पणमें मुख देखने-देखने ही उसे उसीप्रकारसे हाथमें लिये चल दी थी ।

त राजानम्, कया हेतुभूतया ? स्पर्धया, किं कुर्वन्ती सती ? उद्वहन्ती । कम् ? तमात्मदर्शम्, केन कृत्वा ? हस्तेन । कथम् ? तथैव तेनैव गमनप्रकारेण, किं कुर्वाणोद्वहन्ती ? ईक्षमाणा पश्यन्ती, किम् ? तन्मुखम्, क्व ? आदर्शं मुकुरुन्दे ॥ ३८ ॥

महानिवेशं कुचभारमेका धृत्वा कराभ्यां त्वरितं जिहाना ।

उपर्युपर्युच्छ्वसिता नताङ्गी शून्यं तरन्तीव घटद्वयेन ॥३९॥

महेति-नताङ्गी काचिदेका कामिनी उच्छ्वसिता । कथम् ? उपर्युपरि । किं कुर्वन्तीवोत्प्रेक्षिता ? तरन्तीव, केन कृत्वा ? घटद्वयेन, कथम् ? शून्यम् एवमेव, किं कुर्वाणा सती ? त्वरितं द्रुतं जिहाना गच्छन्ती सती, किं कृत्वा ? महानिवेशं घनपीनोन्नतस्थितिमन्तं कुचभारं कराभ्यां धृत्वा ॥३९॥

विधूय लीलाम्बुजमुत्पलाशं निघ्नन्नलिं कर्णगमुत्पलाशम् ।

भ्रेजेऽङ्गनौघः सुरयो निजेन हावेन गच्छन्सुरयोनिजेन ॥४०॥

विधूयेति-अङ्गनौघः नितम्बिनीसमूहः सुरयोनिजेन सुराणां योनिः सुरयोनिः सुरयोनेर्जातः सुरयोनि-जस्तेनामरनरसम्भवेन निजेनात्मीयेन हावेन मुखविकारेण हेतुना भ्रेजे रेजे । किं कुर्वन् ? गच्छन्, कथम्भूतः ? सुरयो अतिवेगः, किं कुर्वन् ? उत्पलाशमुद्रतपत्रं व्याकोशमित्यर्थः । लीलाम्बुजं क्रीडाकमलं विधूय कम्पयित्वा कर्णगं श्रवणस्थितम् उत्पलाशमुत्पले आशां वाञ्छां यस्य तम् अलिं भ्रमरं निघ्नन्निवारयन्निति ॥४०॥

दृष्टाधरं तिष्ठतु सम्प्रहारः कस्याश्चिदास्तां कटकोपवेशः ।

सर्वान्त्रजन्त्यास्त्वरितं भुजस्य विक्षेपमात्रं विवशीचकार ॥४१॥

दृष्टेति-सम्प्रहारः परस्परताडनम्, “अत्र सम्भोगो व्यज्यते, तल्लक्षणाऽर्थाभिधायकत्वात् । यथा कुन्ताः प्रविशन्तीति प्रयोगे कुन्तधराः पुरुषा गृह्यन्ते । कथं यथा भवति ? दृष्टाधरम्, तथाऽस्ताम्, कोऽसौ ? कटकोपवेशोऽव्यक्तकङ्कणरवः । यतो विवशीचकार विह्वलीचक्रे, किं तत् कर्तृ ? कस्याश्चित्कामिन्याः भुजस्य हस्तस्य विक्षेपमात्रमान्दोलनमात्रम् ? कान्वशीचकार ? सर्वान्समस्ताञ्जनान्, किं कुर्वन्त्याः ? शीघ्रं व्रजन्त्याः गच्छन्त्याः ॥४१॥

अंसान्तविश्रान्तकुचान्तचक्रमाश्लिष्य कान्तेन तमर्धपीतम् ।

विम्बोष्ठमाश्लिष्य निमीलिताक्षं सीत्कारपूर्वं कुलटाभ्यधावत् ॥४२॥

असांन्तेति-अभ्यधावदभिजगाम । काऽसौ ? कुलटा स्वैरिणी । किं कृत्वा ? आश्लिष्याकृष्य । कम् ? तं विम्बोष्ठम्, कथं यथा भवति ? सीत्कारपूर्वम्, कथम्भूतं तुष्टम् (विम्बोष्ठम्) ? अर्द्धपीतम्,

मानो किसी राजाको यही दिखाने गयी थी कि मेरा मुख सुन्दर है अथवा यह चन्द्रमा सुन्दर है ॥३८॥

कुच तथा यौवन भारसे झुकी, उन्नरोन्नर अधिक वेगसे साँस लेती कोई एक स्त्री अपने वड़े-बड़े कुचोंके भारको दोनो हाथोसे सम्हाले तेजीसे आगे बढ़ती जाती ऐसी लगती थी मानो दो कलशोंके सहारे वह आकाशमें तैर रही है ॥३९॥

खिली पंखुड़ियोंसे सुन्दर लीला-कमलको हिलाकर कान पर लगे कमलके लोभी भौरेको मारती हुई वेगसे बढ़ती कामिनियोंके झुण्डने अप्सराओमें सुलभ अपने हावभावके द्वारा अद्भुत छटा दिखायी थी ॥४०॥

परस्पर ओष्ठ काटकर सम्प्रहारकी कथा ही क्या है ? किसीके कंकणकी ध्वनि भी बहुत बड़ा उद्दीपक है । इस समय तो किसी जाती हुई कामिनीका वेगसे हाथका हिला देना मात्र सबको विवश कर देता था ॥४१॥

स्तनके चूचुकको कंधेके ऊपर रखते हुए गाढ़ आलिंगन करके प्रेमीके द्वारा आधा

केन ? कान्तेन वल्लभेन, कथं यथा भवति ? निमीलिताक्ष सङ्कुचितलोचनम्, किं कृत्वा ? पूर्वमाश्लिष्यालिङ्ग्य, कथं यथा भवति ? असान्तविश्रान्तकुचान्तचक्र स्कन्धमध्योपविष्टस्तनचूचुकमिति शेषः ॥४२॥

आकृष्य हस्तं विधृतं वरित्रा काचिन्नवोढा सहसाऽभ्ययासीत् ।

प्रियानुवद्धं पटमालिखन्ती हित्वागमत्प्रोषितभर्तृकान्या ॥४३॥

आकृष्येति—काचिन्नवोढा नवपरिणीता स्त्री सहसा शीघ्रमभ्ययासीदभिगता । किं कृत्वा ? वरित्रा वरेण विधृतं गृहीतं हस्तं करमाकृष्याक्षिप्य । तथा अन्या काचित्प्रोषितभर्तृका अगमत् । किं कुर्वन्ती सती, पटमालिखन्ती सती, कथम्भूतं पटम् ? प्रियानुवद्धम्, किं कृत्वा ? हित्वा मुक्त्वा, कम् ? तं प्रियानुवद्धं पटमिति शेषः^१ ॥४३॥

उन्मील्य रूपं सह सामि ताभिस्तत्तूलिकाभिः सहसा मिताभिः ।

वर्णोत्करैश्चित्रकरः स्मयातिक्रान्तोऽखिलश्चित्रकरः स्म याति ॥४४॥

उन्मील्येति—वर्णोत्करैः हिङ्गुलहरितालादिरङ्गनद्रव्यसमूहैश्चित्रकरः आश्चर्यकर्त्ता अखिलः समस्तश्चित्रकरश्चित्रशिल्पी सहसा द्रुतमभियाति स्माभिजगाम । किं कृत्वा ? साम्यर्धं रूपमुन्मील्य विरचय्य, कथमभियाति स्म ? मिताभिः स्तोकाभिस्ताभिलोकप्रसिद्धाभिस्तत्तूलिकाभिश्चित्रलेखनीभिः सह सार्द्धम्, कथम्भूतश्चित्रकरः ? स्मयातिक्रान्तः गर्वपर्वताधिरूढः । अत्र कौतुकसरसिकतया विमनस्कत्वमभिहितम् ॥ ४४ ॥

वक्रोक्तिमुत्प्रेक्षणमङ्गबन्धं श्लेषं स्मरन्कृत्यबलातिमूढः ।

द्विसन्धिचिन्ताकुलितो विषण्णः कविर्वियोगीव जनोऽभ्यसर्पत् ॥४५॥

वक्रेति—कविर्जनः विषण्णः विमनस्कः सन्नभ्यसर्पदभिययौ । कथम्भूतः ? द्विसन्धिचिन्ताकुलितो द्वयोः कथयोर्द्वयोः पदयोर्वा सन्धिर्द्विसन्धिस्तत्र या चिन्ता तस्या तथा वा आकुलितः, पुनः कृत्यबलातिमूढः कार्यसामर्थ्यानभिज्ञः, किं कुर्वन् ? स्मरञ्चेतोविपयीकुर्वन्, किं किम् ? वक्रोक्तिमलङ्कारविशेषम्, तथोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षालङ्कारम्, तथाऽङ्गबन्धं षोडशदलपद्मादिसम्बन्धं तथा श्लेषं श्लेषालङ्कारम् । उपमार्थः प्रकलयते । क इव ? वियोगीव यथा विरहीजनोऽभिसर्पति । कथम्भूतः ? विषण्णः, पुनः कथम्भूतः ? द्विसन्धिचिन्ताकुलितः द्वयोर्भार्ययोः सन्धिः परस्परमेलनं तत्र चिन्तयाकुलितः, पुनरबलातिमूढोऽबले भायें अतिमूढे यस्य सः, पुनः कृती कृतमस्यास्तीति कृती प्रतिज्ञावान्, पुनः किं कुर्वन् ? वक्रोक्तिं कुटिलवाचं तथोत्प्रेक्षणं रमणीयकटाक्षं

पिये गये ओठको सी-सी करते हुए आँखें विना खोले ही खीचकर कुलटा राजमार्ग पर चल पड़ी थी ॥४२॥

कोई नव-विवाहिता युवती वरके द्वारा पकड़े गये हाथको एकाएक खीचकर राजाको देखने चल पड़ी थी । पतिके विदेश जानेसे विरहिणी दूसरी स्त्री बैठकर पति-सम्बन्धी चित्र बना रही थी वह भी उसे छोड़कर चल पड़ी थी ॥४३॥

परिपूर्ण तथा रंगोंके सम्मेलन-द्वारा अद्भुत चित्रोंका निर्माता अतएव अहंकारके पर्वत पर बैठा चित्रकार भी कुछ गिनी-चुनी कूचियोसे आधे रूपको खीचकर सहसा ही राजाकी शोभायात्रामें चल पड़ा था ॥४४॥

वक्रोक्ति उत्प्रेक्षादि अर्थालंकार, कमल मुरजादि बन्धों, श्लेषोंको सोचता हुआ, द्व्यर्थक बनानेके लिए चिन्तित, रचनाके लिए आवश्यक बलसे अनभिज्ञ अतएव उदासीन कवि भी वियोगीके सप्तान लोगोके पीछे हो लिया था । [वियोगी भी व्यंगोमें बोलता है, कटाक्ष फैंकता है, ऋजु विपरीत आदि शरीर बन्ध करता है तथा आलिंगनको याद करता है

तथाऽङ्गबन्ध चतुःषष्टिभेद शरीरबन्धमृजुविपरीतवृत्तदण्डकार्द्धदण्डकप्रभृतिकरणाख्य तथा श्लेषमालिङ्गनं स्मरन् ॥४५॥

शालस्य हर्म्यस्य च गोपुरस्य पुरस्य शृङ्गेण्वतिरञ्जनेन ।

जनेन दृष्ट्यै निचितेन पूर्वापूर्वाधिरूढासुमतां छलेन ॥४६॥

शालस्येति—भातीति क्रियाया अव्याहारोऽत्र गम्यते । भाति, काऽसौ ? पूः नगरी, केन ? जनेन लोकेन, कथम्भूतेन ? अतिरञ्जनेनातिशयेनानुरागवता, पुनः, निचितेन सम्भूतेन, कस्यै ? दृष्ट्यै राजान द्रष्टुम्, क ? निचितेन ? शृङ्गेणु शिखरेणु, कस्य कस्य च ? शालस्य प्राकारस्य तथा हर्म्यस्य मन्दिरस्य तथा गोपुरस्य राजद्वारस्य । अत्र जात्यपेक्षयैकवचन यतो हर्म्याणि गोपुराणि बहूनि सन्ति । कस्य सम्बन्धित्वेन ? पुरस्येति सम्बन्धः । इदानीमुत्प्रेक्षा—वेत्यक्षरमुत्प्रेक्षाया गम्यते । तेनायमर्थः—केवोत्प्रेक्षिता ? अपूर्वा पूर्वि, कथम्भूता ? अधिरूढा, केन ? छलेन व्याजेन, केषाम् ? असुमता प्राणिनामिति ॥४६॥

दिदृक्षमाणस्य जनस्य तस्मिन्कालेऽखिलानि क्षणमिन्द्रियाणि ।

तं नेत्रमात्रस्थितिमेव जग्मुः स्वस्थाननिर्वेगमिवागतानि ॥४७॥

दिदृक्षमाणस्येति—तस्मिन्काले राजो नगरप्रवेशसमये क्षण मुहूर्त्तमेक त राजान दिदृक्षमाणस्य द्रष्टु-मिच्छोर्जनस्य अखिलानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नेत्रमात्रस्थितिमेव जग्मुः, कानीवोत्प्रेक्षितानि ? स्वस्थाननिर्वेग-मात्मीयवसतेवैराग्यमिवागतानि ॥४७॥

स धृतव्यजनेन जनेन पुरं परमङ्गलमङ्गलघोषकृता ।

नगरीमभिरञ्जयता जयतादिति वाक्यविभागमितो गमितः ॥४८॥

स धृतव्येति—स राजा पुरी नगरीमितः प्राप्तः । कथम्भूतः सन् ? वाक्यविभाग वचनविषय गमितो नीतः । कथमिति ? जयतादिति नगरनागरिकलोक रक्षन् सन् सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्वेति, केन कर्त्ता ? जनेन, किं कुर्वता ? अभिरञ्जयता अय राजा चिरायुर्भूयादित्यनुरागविषय नयता, काम् ? नगरीम्, कथम्भूतेन ? परमङ्गलमङ्गल-घोषकृता पर केवल मङ्गलमेव मङ्गलघोष करोतीति तेन तथोक्तेन पुनः धृतव्यजनेन गृहीततालवृन्तेन ॥४८॥

स्वगोचरं जल्पमधिक्षि शृण्वन्समान्यलङ्कारमणीन्निरूप्य ।

हर्म्यस्थकन्योज्झितपुष्पलाजं स राजमार्गं नृपतिः प्रपेदे ॥४९॥

प्रतिज्ञा करता है, अनेक व्यभिचारी भावोंके मिलनेसे आकुल रहता है, स्त्रीके लिए पागल होता है तथा दुखी होकर दौड़ता फिरता है] ॥४५॥

राजा रावण अथवा धर्मराजको देखनेके लिए नगरके कोठों अथवा उन्नत भवनो अथवा गोपुरोकी शिखरोपर चढ़े अत्यन्त विनोदी नागरिकोसे भरे वे नगर ऐसे लगते थे मानो छल करके प्रविष्ट विपक्षियोंने पहिलेसे ही उनपर आक्रमण कर दिया है ॥४६॥

राजाको देखनेमें लीन जनसमूहकी समस्त इन्द्रियाँ अपने-अपने स्थानसे विरक्तके समान होकर एक क्षणके लिए केवल नेत्र इन्द्रिय रूपसे ही रह गयी थी ॥४७॥

पुरी नगरीको सब प्रकारसे सजानेवाले, सर्वोत्कृष्ट मंगलका मंगल घोष करनेमें लीन तथा हाथसे बीजना हिलाते हुए नागरिकोके द्वारा जय-जय घोषपूर्वक स्वागत किया गया राजा नगरमें चला जा रहा था ॥४८॥

१. श्लेषः—ब०, ना० । २ निर्वेद—ब०, ना० । ३. निर्वेद—प०, ब०, ना० । ४. तोटकवृत्तम् । लक्षणञ्च “इह तोटकमम्बुधि सैः प्रथितम्” (वृ० र० ३।४९) ।

स्वगोचरमिति—स नृपती रावणः राजमार्गं प्रपेदे, कथम्भूतम् ? हर्म्यस्थकन्योज्झितपुष्पलाज हर्म्यस्थाः सौवस्थिताः याः कन्यास्ताभिरुज्झितानि पुष्पाणि लाजा आर्द्रतण्डुला यत्र त मन्दिरगतकुमार्युपक्षितकुसुम-जलार्द्रतण्डुलमित्यर्थः । किं कृत्वा ? सम्मान्यलङ्कारमणी लङ्कावनरक्षकस्य वनमालिकाख्यस्य भार्याम् अथवा (लङ्का) नगरीसज्ञा सम्मान्या चासौ लङ्का च सम्मान्यलङ्का सम्मान्यलङ्कैव रमणी सम्मान्यलङ्कारमणी ता तथोक्ताम् , किं कुर्वन् ? स्वगोचरमात्मविषयम् अधिस्त्रि स्त्रीषु प्रवृत्त जल्प शृण्वन्नाकर्णयन् ।

भारतीयः—स नृपतिर्युधिष्ठिरः राजमार्गं प्रपेदे, किं कृत्वा ? पूर्वं निरूपय, कान् ? सम्मान्यलङ्कारमणीन् सम्मानिनः सम्यक् प्रकारेण मा लक्ष्मीमनन्ति प्राणन्ति पुष्टि नयन्तीति सम्मानिनः अलङ्कारभूता मणयः सम्मानिनश्च तेऽलङ्कारमणयश्च सम्मान्यलङ्कारमणयस्तान् अथवाऽलङ्कारे मणयो येषां ते तान् , सम्मान्यलङ्कार-मणीन् लक्ष्मीवतः प्रधानपुरुषानित्यर्थः । शेषोऽर्थः प्राग्वत् ॥४९॥

आर्द्रां बालाश्चिक्षिपुस्तस्य शेषामुच्चैरूढा येन सा धूर्वरायाः ।

आलोकान्तं कीर्त्तिलक्ष्मीप्रतापैरुच्चै रूढायेन सा धूर्वरायाः ॥५०॥

आर्द्रामिति—बाला मुग्धाः कामिन्य आर्द्रा शेषा तस्य राज्ञः चिक्षिपुः क्षिप्तवन्त्यः । तस्य कस्य ? येन राज्ञा वरायाः शोभनाया उर्वरायाः भूमेरुच्चैर्वाढम् उच्चैः महती सा लोकप्रसिद्धा, धूर्धुरा ऊढा धृता । कथं यथा भवति ? आलोकान्तं लोकत्रयं यावत् , पुनः कथं यथा भवति ? साधु लोकप्रशसाविषयत्वात् मनोहारि, कैः कृत्वोढा धूः ? कीर्त्तिलक्ष्मीप्रतापैः, कथम्भूतेन येन ? रूढायेन अयः शुभावहो विधिः, रूढः जगद्विख्या-तोऽयो यस्य तेन ॥५०॥

विभीषणाभ्युन्नतकुम्भकर्णमुख्यैर्महानागबलैर्युतेन ।

पराक्रमेणेन्द्रजितोद्धतेन प्रत्यभ्युदीये हरिणेश्क्षणेन ॥५१॥

विभीषणेति—इन्द्रजिता इन्द्रजिदाख्येन पुत्रेण प्रत्यभ्युदीये प्रत्यभ्युत्थितम् । कथम्भूतेन ? हरिणेश्क्षणेन मृगलोचनेन, पुनरुद्धतेन गर्वपर्वताधिरूढेन, पुनः पराक्रमेण परान् शत्रून् आक्रमतीति पराक्रमस्तेन पुनः महानागमिव बलं येषां तैः महानागबलैर्युतेनान्वितेन, कथम्भूतैः ? विभीषणाभ्युन्नतकुम्भकर्णमुख्यैः, विभीषणश्चाभ्युन्नत उदय प्राप्तश्चासौ कुम्भकर्णश्च मुख्यौ प्रधाने येषां तैः ।

भारतीयः—हरिणा नारायणेन ईक्षणेन कृत्वा प्रत्यभ्युदीये । कथम्भूतेन हरिणा ? विभीषणाभ्युन्नत-कुम्भकर्णमुख्यैः, विभीषणानि भीष्माणि अभ्युन्नतास्तुङ्गा कुम्भाश्च कर्णाश्च मुख्यानि च येषां तैस्तथोक्तैर्महा-

अपनी परम प्रिय लंकाकी स्त्रियोको देखकर रावण अथवा अत्यन्त सम्पत्तिशाली नागरिकोके मणियुक्त भूषणधारियोंके अभिवादन स्वीकार करके धर्मराजने अपनेको लेकर स्त्रियोमें चलती बातें सुनते हुए उस राज-मार्गपर प्रस्थान किया था जिसपर भवनोंके ऊपर वैठी कन्याओंने फूल तथा लावेकी वर्षा की थी ॥४९॥

जो शुभ कार्योंका पोषक है तथा जिसने शेष तथा उर्वरा भूमिका वह महान् दायित्व साहसके साथ ग्रह, सम्पत्ति और प्रभुताके द्वारा तीनों लोकोंमें पूर्ण रूपसे धारण किया है उस पर लड़कियोंने आर्द्र पूर्णाहुति छोड़ी थी ॥५०॥

महान् नागोंके समान बलशाली विभीषण तथा अत्यन्त ऊँचा कुम्भकर्ण आदि प्रसुखों सहित हरिण समान चंचलनेत्र, शत्रुओंके आक्रामक इन्द्रजीत नामक पुत्रने रावण की अगवानी की थी ।

अत्यन्त भयंकर और ऊँचे सविशेष गण्डस्थल तथा कर्णधारी विशाल हाथियोंकी

१. श्लेषः—त्र०, ना० । उपजातिवृत्तम् । २. शालिनीवृत्तम् । लक्षणं हि—“शालिन्युक्ता मतौ तर्गौ गोऽन्धिलोकैः” (वृ० २० ३।३५) ।

नागबलैः गजसैनैर्युतेन, पुनः कथम्भूतेन ? इन्द्रजिता इन्द्र जयतीति इन्द्रजित्तेन तथोक्तेन, पराक्रमेण हेतुना उद्धतेन सगर्वेण^१ ॥५१॥

अत्र स्नुताधिकमनोजवधूतमालपत्रप्रयुक्तकुसुमाञ्जलिसिक्तमूर्त्तिः ।

अत्रस्नुताधिकमनोजवधूतमालमाल्येन तेन सहितः स्वगृहं विवेश ॥५२॥

अत्रेति—स राजा रावणः गृहं विवेश, कथम्भूतः ? तेनेन्द्रजिता सहितः, क ? अत्रास्मिन्नवसरे, कथम्भूतः ? स्नुताधिकमनोजवधूतमालपत्रप्रयुक्तकुसुमाञ्जलिसिक्तमूर्त्तिः, स्नुतेन स्वेदोद्गमेनोपलक्षितोऽधिको मनोजः कन्दर्पो यासा ताः स्नुताधिकमनोजाः ताश्च ता वध्वश्च ताभिः प्रयुक्तो यः कुसुमाञ्जलिस्तेन सिक्ता मूर्त्तिर्यस्य सः, कथम्भूतेनेन्द्रजिता ? अत्रस्नुताधिकमनोजवधूतमालमाल्येन त्रसनशीलः त्रस्नुः, “त्रसिगृधृ-धृषिभ्यः क्तुः” न त्रस्नुत्रस्नुस्तस्य भावो ऽत्रस्नुता तथा, अधिकश्चासौ मनोजवो निर्भयत्वादधिकमनोवेग-स्तेन धूतानि कम्पितानि मालमाल्यानि मालार्हकुसुमानि यस्य तेन । अत्र युधिष्ठिररावणयोर्विशेषणे पूर्वोक्त एव बोद्धव्ये^२ ॥५२॥

सुसहायतया सुसहायतया मधुरं मधुरञ्जितयाजितया ।

शमितः शमितः सहितः सहितः प्रतिवासरवासरतिं प्रययौ ॥५३॥

सुसहायतयेति—प्रययौ गतवान्, कोऽसौ ? स राजा, काम् ? प्रतिवासरवासरतिं प्रतिवासर प्रतिदिन प्रतिवास प्रतिमन्दिर यथा रतिः प्रीतिस्ताम्^३, कथम्भूतः ? श सुखमितः प्राप्तः, पुनः शमितः शान्तः, पुनः सुसहायतया निर्व्यभिचारिमित्रसमूहेन सहितो युक्तः, कथम्भूतया ? सुसहायतया सहायस्य भावः सहायता शोभना सहायता यस्यास्तया मित्रधर्मवत्येत्यर्थः । पुनः मधुरञ्जितया मधुना वसन्तेनाह्लादितया, कथं यथा भवति ? मधुरमत्यन्तपेशल पुनः अजितया जेतुमशक्यया, कथम्भूतो राजा ? सहितः हित सुख हिताः सुख-हेतवो मनुष्याः हितेन हितैश्च सह वर्त्तमानः^४ ॥५३॥

तां श्रीवधूं चिन्तयतान्यभोग्यां तेन स्वसात्कर्तुं मपार्यमाणाम् ।

न शीतमुष्णं न मतं सुखाय स्वावस्थयातप्यत केवलं सः ॥५४॥

तामिति—परमतप्यत सताप प्राप्तः, कोऽसौ ? स रावणः, कया कर्त्या ? स्वावस्थयेति, कथं परमत-प्यत ? तदेवाह—न मतं नेष्टम्, किम् ? शीतं श्रीगन्धकमलकर्पूरादिवस्तु, तथा नमनम्, किम् ? उष्णं वीर्यं कुङ्कुमादिवस्तु, केन ? तेन रावणेन, कस्मै ? सुखाय, किं कुर्वता ? ता जगद्विख्याता श्रीवधू सीता

सेनासे सञ्जित, इन्द्रको जीतनेमै समर्थ पराक्रमधारी तथा आत्मगौरवी विष्णु (कृष्णजी) ने धर्मराजको आँखोपर लिया था ॥५१॥

वहते पसीनेसे व्यक्त अधिकतर कामासक्ति युक्त नागरिक वन्धुओंके द्वारा तमालके पत्तेमै रखकर छोड़ी गयी पुष्पाञ्जलियोसे आर्द्र रावण अथवा युधिष्ठिरने निर्भयताके आधि-युक्त मनोभावशाली तथा मालाके फूलोके विखेरते इन्द्रजीत अथवा विष्णुके साथ वहाँपर अपने गृहमें प्रवेश किया था ॥५२॥

अजेय, सर्वथा समर्थ तथा विस्तृत निर्दोष मित्रमण्डलीसे युक्त वसन्त अथवा मदिरा से रंगीन सुखको प्राप्त तथा शान्त और कल्याणकारी राजाने प्रतिदिन प्रत्येक निवासमें मधुर रतिको दिया था ॥५३॥

दूसरेके द्वारा भोग्य लक्ष्मी स्वरूपिणी सीता अथवा राज्यलक्ष्मी रूपी वधूको सोचते हुए तथा उसे अपने आधीन करनेमें असमर्थ उस रावण अथवा युधिष्ठिरके लिए शीतल

१. श्लेषः—ब०, ना० । उपजातिवृत्तम् । २. वसन्ततिलकावृत्तम् । ३. प्रतिवासरं वासे रतिस्ताम् ।

४. तोटकवृत्तम् ।

मनसा चिन्तयता, कथम्भूताम् ? अन्यभोग्या राघवसेव्या पुनः स्वसादात्मसात् कर्तुमपार्यमाणामशक्याम् अतएव केवलम् अतापयत ।

भारतीयः पक्षः—तेन युधिष्ठिरेण सुखाय शीत न मतमुष्ण न मतम्, कथम्भूतेन तेन ? ताम् आवाल गोपालादिप्रसिद्धा श्रीवधू राज्यलक्ष्मी चिन्तयता, कथम्भूताम् ? अन्यभोग्या दुर्योधनसेव्याम्, किं कर्तुम् ? स्वसात् स्वाधीनाम्, केवलमतापयत, कया ? स्वावस्थया दुर्दशयेति^१ ॥५४॥

त्रेपे नृपाणां समवस्थयोच्चैः सेहे न दुर्योधनकामवाधाम् ।

बालाङ्गनापाङ्गकृतापहासं रहस्यसौभाग्यमलं निनिन्द ॥५५॥

त्रेप इति—त्रेपे लज्जितः, कोऽसौ ? स रावणः, कया ? समवस्थया, केषाम् ? नृपाणाम्, कथम् ? उच्चैः अतिशयेन । तथा न सेहे न सोढु समर्थोऽभूत्, काम् ? दुर्योधनकामवाधा दुःखेन योद्बु शक्यो दुर्योधनः स चासौ कामस्तस्य बाधा पीडाम् । निनिन्द, किम् ? असौभाग्यमल दौर्भाग्यरजः, क्व ? रहस्येकान्ते, कथम्भूतम् ? बालाङ्गनापाङ्गकृतापहासम्, बालाङ्गनाना मुग्धस्त्रीणामपाङ्गाः कटाक्षास्तैः कृतमपहास यस्य तत् ।

भारतीयः—असौ नृपाणां समवस्थया त्रेपे । तथा दुर्योधनकामवाधा गान्धारीतनयाभिलाषपीडा न सेहे । तथा भाग्य दैव रहस्यलमत्यर्थं निनिन्द । कथम्भूत बालाङ्गनापाङ्गकृतापहासं बालाः शिशवोऽङ्गनाः कामिन्यस्ताभिरपाङ्गनिन्द्य यथा भवति तथा कृतमपहास यस्य तत्तथोक्तम् । कर्मण्येतदेव रूपम्^२ ॥५५॥

न गुणैर्वधूभिरमितो रमितो न विलेपनं निजगृहे जगृहे ।

विभवेषु नो वशमितः शमितः स गतो यतित्वमुदितो मुदितः ॥५६॥

न गुणैरिति—स राजा वधूभिर्न रमितः, कथम्भूतः सन् ? गुणैरौदार्यधैर्यादिभिरमितोऽगाधस्तथा विलेपनं श्रीगन्धादिलक्षणं न जगृहे नाङ्गीचकार, क्व ? निजगृहे आत्मीयमन्दिरे, तथा विभवेषु परिच्छदादिषु लक्षणेषु न वशमितः गतः, तथा स राजा गतः, किम् ? यतित्व मुनिरूपताम्, कथम्भूतः सन्, उदितोऽभ्युन्नतः, श्रमितः, शान्तः, पुनः कथम्भूतः सन् ? अमुदितोऽहृष्टः सन्निति^३ ॥५६॥

स वैरिणा श्रीमदनेन राजा निगूहमानो हृदयं विदीर्णम् ।

अगाधगम्भीरमुदात्तसत्त्वमाकारमग्र्यं विभरां वभूव ॥५७॥

स इति—स राजा रावण आकार कोपप्रसादजनिता शरीरप्रकृतिं विभराम्बभूव बभार । किं कुर्वाणः ? श्रीमदनेन श्रीकन्दर्पेण विदीर्णं विदारित हृदयं निगूहमानः सवृष्वन् दुर्जनजनहास्यभयाच्च प्रकटयन्, कथम्भूत हृदयम् ? अगाधगम्भीरमगाधमकलितं तथा गम्भीर निःक्षोभम्, अग्र्यं प्रधानम्, उदात्तसत्त्वमुदात्तमुत्कृष्टसत्त्व बल यस्मिन् तत् ।

भारतीयः—स राजा युधिष्ठिरः आकार विभराम्बभूव, कथम्भूतम् ? अग्र्यमादेयं पुनरुदात्तसत्त्वमुल्बण-

अथवा उष्ण पदार्थं भी सुख नहीं देते थे । वह क्रमशः अपनी कासदशा अथवा दुरवस्थासे ही जल रहे थे ॥५४॥

रावण तथा युधिष्ठिर दोनों ही अन्य राजाओंके सामने आते लजाते थे । कष्टसे सामना करने योग्य कामदेवकी वाधाको रावण नहीं सह पाता था तथा कौरव दुर्योधनकी मनमानी युधिष्ठिरको असह्य थी । और बालकों, स्त्रियों तथा अपंगोंके द्वारा भी हँसे जाने वाले अपने अभागोपनको एकान्तमें धिक्कारते थे ॥५५॥

निःसीम गुणोंका भण्डार वह रानियोंके साथ रमण नहीं करता था, अपने भवनमें भी किसीसे लेपादि नहीं कराता था, और भोग-विलासोंमें उसका मन नहीं लगता था । सुखोंसे धिरे, प्रतापी तथा प्रसन्न यतिके रूपको वह प्राप्त हुआ था ॥५६॥

श्री कामदेव रूपी शत्रुके द्वारा खंड-खंड किये अपने हृदयको छिपाते हुए वह राजा रावण अव्यन्त गुप्त, सहिष्णु, विशाल शक्ति सम्पन्न बाह्य आकारको धारण किये था [इस

१. श्लेषः—व०, ना० । उपजातिवृत्तम् । २. श्लेषः—व०, ना० । ३. प्रमिताक्षरा वृत्तम् । लक्षणं हि—“प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता” (वृ० र० ३।६२) ।

सामर्थ्यम्, पुनः कथम्भूतम् ? अगाधगम्भीरम् अनाकलितनिःशोभम्, कथम्भूतो राजा ? हृदय निगूहमानः, कथम्भूतम् ? अनेन वैरिणा दुर्योधनेन विदीर्णं पुनः श्रीमल्लक्ष्मीवत् । शेष तुल्यम् ॥५७॥

स सदसि हृषीकेशेनोच्चैर्बलेन गरीयसा

परमतनयेनायं भ्रातृव्रजेन च सङ्गतः ।

विलुलितकथः शस्त्रे शास्त्रे कलासु कथासु च

प्रभुरगमयत्कश्चित्कालं धनञ्जयमूर्जयन् ॥५८॥

इति श्रीधनञ्जयकृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये रावणयुधिष्ठिरलङ्काद्वारवतीप्रवेश-
कथनो नामाष्टमः सर्गः ॥८॥

स इति-सोऽय रावणः कश्चित्काल समयमगमयत् निनाय, किं कुर्वन् ? धन द्रव्य तथा जयमूर्ज-
यन्नुपार्जयन्, कथम्भूतः ? प्रभुः विभुः, पुनः विलुलितकथः विलुलिता कथा येन सः, विहितविचारण इत्यर्थः ।
क ? शस्त्रे चापतोमरादिलक्षणे तथा शास्त्रे व्याकरणतर्कादिलक्षणे जात्यपेक्षयैकवचनम् । तथा कलासु
वेणुवीणादिषु तथा कथासु कादम्बर्यादिषु । क ? सदसि सभायाम्, पुनः कथम्भूतः ? गरीयसा गरिष्ठेना-
जय्येन बलेन सैन्येन सङ्गतः सयुक्तस्तथा परमतनयेन परमा श्रीर्यस्य स परमः परमश्चासौ तनयश्च परमतनयस्तेन
श्रीमदिन्द्रजिता पुत्रेण सङ्गतः, कथम्भूतेन ? हृषीकेशेनेन्द्रियनियन्त्रा इष्टस्त्वनिताचन्दनादीननुभवितुमित्यर्थः,
कथम् ? उच्चैरत्यर्थं तथा भ्रातृव्रजेन विभीषणादिसमूहेन सङ्गतः ।

भारतीयः-धनञ्जयमर्जुनम् ऊर्जयन्प्रौढिं नयन्, हृषीकेशेन नारायणेन बलेन बलभद्रेण तथा परम-
तनयेन पर केवल मत इष्टः नयो दुष्टशिष्टनिग्रहानुग्रहलक्षणो येन तेन दुष्टाना निग्रहः शिष्टाना प्रतिपालन राज्ञा
धर्मो न तु जटाधारण शिरोमुण्डन चेति वचनात् । यद्वा परेपामरीणा मतो जातो नयो नीतियेन तेन, भ्रातृव्रजेन
भीमादिसमूहेन सङ्गतः गरीयसेति कृष्णबलयोर्विशेषण लोकपूज्यत्वात् । शेष पूर्ववत् ॥५८॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य पट्टर्कचक्रवर्त्तिन श्रीमद्विनयचन्द्र-

पण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरी-

चन्द्रिकाचकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदी नाम धधानायां टीकायां

रावणयुधिष्ठिरलङ्काद्वारवतीप्रवेशकथनोऽष्टमः सर्गः ॥८॥

राज्य-लक्ष्मीयुक्त शत्रु दुर्योधनके द्वारा खण्डित मनको छिपाते हुए राजा युधिष्ठिर] ॥५७॥

इन्द्रिय जेता, बलवान, गौरवशाली भाइयो तथा श्रेष्ठ पुत्रके साथ राजसभामे शासन,
शास्त्र और ललित कलाओकी चर्चा करता हुआ तथा अपनी सम्पत्ति और विजयके साधनो
को बढ़ाता हुआ राजा रावण कुछ समय बिता रहा था ।

परम बली, सबके श्रेष्ठ, हृषीकेश कृष्णजी तथा भाइयोंके साथ शत्रुओंकी योजनाएँ
जाननेमे व्यस्त इस राजा युधिष्ठिरने यादव राजसभामे शास्त्र-शास्त्र तथा संगीतादिकी चर्चाएँ
करते हुए और अर्जुनकी प्रतिष्ठा बढ़ाते हुए कुछ समय व्यतीत किया था ॥५८॥

निर्दोषविद्याभूषण भूपित पण्डितमण्डलीके पूज्य, पट्टर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डितविनयचन्द्र

गुरुके प्रशिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाचातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र द्वारा

विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान

काव्यकी पदकौमुदी टीकामे रावण युधिष्ठिर-लङ्काद्वारावती-

प्रस्थान कथन' नामका अष्टम सर्ग समाप्त ।

१. श्लेषः-ब०, ना० । उपजातिवृत्तम् । २. श्लेषः-ब०, ना० । हरिणीवृत्तम् । लक्षणं हि
“रसयुगहयैस्सौं प्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ।” (वृ० र० ३।१३) ।

नवमः सर्गः

तस्मिन्काले जरासन्धो वैरामोघभिया युतः ।
चित्तस्थमनुजं पश्यन्दूरतः पुरुषोत्तमम् ॥१॥
तथा विराधितं वैरिभीमहानियमोद्यतम् ।
उद्युक्त्याश्वासयन्ख्यातस्तं कौरव्यंशुभावहः ॥२॥
पृथ्व्याः पाताललङ्कान्तः श्रीगृहं प्राप्य भूपणम् ।
सीताचिन्ताकुलः कार्यं दुःखमालोचयन्स्थितः ॥३॥
अज्ञातचरितं शत्रुं श्रीवधूहरणोद्यतम् ।
विरित्सन्विधुना धौते सौधे शीतेऽप्यतप्यत ॥४॥

श्लोकचतुष्टयमतप्यतेति क्रियया व्याख्यायते-तस्मिन्निति-अतप्यत, कोऽसौ ? रामो राघवः, कथम् ? वै स्फुटम्, क्व ? तस्मिन्काले सीतापहरणसमये, किं कुर्वन् ? पश्यन्नस्मिन्नवसरे नान्यः, कश्चित्सहायो ममास्तीति अन्तर्मुखाकारतया वीक्ष्यमाणः । कम् ? अनुज भ्रातरम् । किमाख्यम् ? पुरुषोत्तम लक्ष्मणम्, कथम्भूतम् ? चित्तस्थ मनोगतम् । कथम्भूतो रामः अधभिया पापभयेन दूरतो दूरादयुतोऽसङ्गतः निपापो निर्भयञ्चेत्यर्थः, पुनः जरासन्धः जरयाऽसन्धोऽसम्बन्धो यस्य सः, वार्द्धक्याविषयः चरमाङ्गत्वात्, शरीराविकारित्वात्, मोक्षगामित्वात्तस्येति सम्बन्धः । भारतीयः-अतप्यत कोऽसौ ? जरासन्धः जरासन्धाभिधानो नारायणप्रतिकूलो विद्याधरचक्रवर्ती, किं कुर्वन् ? पश्यन् । कम् ? चित्तस्थमनुज मनोगतमनुयम्, किमाख्यम् ? पुरुषोत्तम नारायणम्, कस्मात् ? दूरतः दूरात् । कस्मिन् ? तस्मिन्काले शरत्समये, कथम्भूतः सन् ? युतो युक्तः, कया ? वैरामोघभिया वैरात् कस्य स्वभागिनेयस्य वधसमुत्पन्नात् अमोघा चासौ भीश्च वैरामोघभीस्तया वैराप्रतिहताङ्गयेति ।

तथेति-कथम्भूतो रामः ? ख्यातः प्रसिद्धः क्व ? कौ भुवि, किं कुर्वन् ? श्वासयन् धीरयन्, कम् ? त प्रसिद्ध विराधित खरदूषणनिर्घाटित चन्द्रोदरपुत्रम्, कथम् ? तथा तेनैव लक्ष्मणस्मरणप्रकारेण वैरिभीमहानियमोद्यत वैरिभ्या खरदूषणाभ्या भीः वैरिभीः वैरिभिया वैरिवैरे सति महानियमः खरदूषणयोर्वधघटनाया यावन्ममेष्टन्तग्वनिताचन्दनादिपरित्यागलक्षण व्रत वैरिभी महानियमः तत्रोद्यतस्त तथोक्तम्, कया ? उद्युक्त्या महानिचारणया, पुनः कथम्भूतः ? रव्यशुभावहः रवेरश्वः रव्यश्वस्तेषा भावसत्ता स्वल्प वा हन्तीति रव्यंशुभावहः आत्मप्रतापेनार्कप्रतापस्य जेत्यर्थः । दिनकरकिरणटीतिभृदिति ।

तस्मिन्, काले चित्तस्थं पुरुषोत्तमम्, अनुजं दूरतः पश्यन् वै जरासन्धः रामः अधभिया युतः कौ रव्यातः रव्यंशुभावहा, तथा विराधितं वैरिभी महा नियमेनोद्यतं तम् आश्वासयन् पृथ्व्याः पाताललङ्कान्तः-श्रीगृहभूषणं प्राप्य सीताचिन्ताकुलः कार्यमालोचयन्दुःखं स्थितः ।

सीताका अपहरण हो जानेके समय पुरुषत्रेष्ठ मनमोहन अनुज लक्ष्मणको दूर गया देखकर वार्द्धक्यसे परे ('चरम शरीर', युवक) रामको निश्चयसे रावणके पाप अर्थात् सीताहरणकी आशंका हो गयी थी । पृथ्वीपर विख्यात, सूर्यकी किरणोंके प्रतापके तिरस्कारक राघव, लक्ष्मणके द्वारा कथित प्रकारसे सताये गये अतएव शत्रुके भयकी समाप्तिके लिए कठोर प्रतिज्ञाओंमें वद्ध, उसको साहसके वचनोसे समझाता हुआ, भारत भूमिसे लेकर पाताल लंका पर्यन्त लक्ष्मीके निवासभूत सीताके भूषणको पा कर सीताकी चिन्तामें विभोर तथापि कर्त्तव्यका विचार करता हुआ, दुखसे समय बिता रहा था ।

भारतीयः—कथम्भूतो जरासन्धः ? ख्यातः प्रसिद्धः, किं कुर्वन् ? त प्रसिद्ध कौरव्य दुर्योधनमाश्वासयन् जरासन्धगृह्याः कौरव्या इति वचनात् । कया ? उद्युक्त्या उच्चैर्विचारणया, कथ तथा ? दूरस्थस्यापि पुरुषोत्तमस्य चित्तस्थस्यावलोकनप्रकारेण कथम्भूत कौरव्यम् ? विराधितम्, कैः ? पाण्डवैरिति सम्बन्धो बोद्धव्यः, पुनः कथम्भूतम् ? वैरिभीमहानियमोद्यत वैरी चासौ भीमश्च तस्य हानौ वध उद्यत प्रतिकूलवृकोदर-प्राणत्यागव्रतोद्यमपरमित्यर्थः । कथम्भूतो जरासन्धः ? शुभावहः शुभमावहतीति शुभावहः अथवा शुभ न वहतीति स. नारायणहस्ताद्व्यापादनावधिसमलतया दुर्दशा वहमान इत्यर्थः ।

पृथ्व्या इति—कथम्भूतो रामः ? स्थितः, कथ यथा भवति ? दुःखम्, किं कुर्वन् ? आलोचयन् अन्तर्मुखाकारतया व्यालोकमानः, किम् ? कार्यं कर्त्तव्यम्, कथम्भूतः ? सीताचिन्ताकुलः जानकीचिन्तनव्यग्रः, किं कृत्वा ? पूर्वं प्राप्य प्रविश्य, किम् ? श्रीगृह विलासमन्दिरम्, क्व ? पाताललङ्कान्तः पाताललङ्कामध्ये, कथम्भूतम्, पृथिव्या मेदिन्या भूषणमलङ्कारम् । भारतीयः—कथम्भूतः जरासन्धः ? स्थितः कथ यथा ? दुःखम्, किं कुर्वन् ? आलोचयन्, किम् ? कार्यम्, कथम्भूतः ? सीताचिन्ताकुलः भूमिचिन्तया व्यग्रः केनोपायेनावनिर्मम स्थिरा भविष्यतीति स्मरणव्याप्तः, किं कृत्वा ? श्रीगृह प्राप्य, कथम्भूतम् ? भूषणम्, पुनः कथम्भूतम् ? आलल मनोहरहरितालादिरसचित्रलिखितभित्तिकमित्यर्थः । कथम्भूतः ? कान्तः कमनीयमूर्त्तिः, पुनः पृथ्व्याः पाता रक्षकः ।

अज्ञातेति—अतप्यत सन्तापेनान्वभूयत स रामः, क्व ? सौधे^१, कथम्भूते ? शीतेऽपि शीतलेऽपि पुनः धौते शुद्धीकृते, केन ? विधुना चन्द्रेण, किं कुर्वन् ? शत्रु रावण विरित्सन् सहचु^२मिच्छन्, कथम्भूतम् ? अज्ञातचरितमविदितचेष्ट खेचरविद्याभ्याससम्भूतेः, पुनः श्रीवधूहरणोद्यत सीताहरणतत्परम् ।

भारतीयः—जरासन्धः सौधेऽतप्यत, कथम्भूते सौधे ? विधुना कर्पूरेण धौते शुद्धे, किं कुर्वन् ? शत्रु नारायण विरित्सन्, कथम्भूतम् ? श्रीवधूहरणोद्यत लक्ष्मीललनापहारोद्यतम् । शेष प्राग्वत्^३ ॥१—४॥

सत्यग्रेसरसीतापहारिण्येषेत्यलोकयत् ।

यां यां तथा तयारत्या दूनः परमकाष्ठया ॥५॥

अन्वय—तस्मिन्काले चित्तस्थमनुजं पुरुषोत्तमं दूरतः पश्यन् जरासंधो वैरामोघभिया युत. तथा विराधितं वैरिभीमहानियमोद्यतं तं कौरव्यम् उद्युक्त्या आश्वासयन् शुभाऽवहः ख्यात. पृथिव्याः पाता कान्त, सीता चिन्ताकुल. कार्यम् आलोचयन् दुःखं स्थितः ।

उस शरत्कालमें भी अहर्निश मनमें बसे पुरुषोत्तम नारायण रूपी शत्रुको दूरसे ही सोचकर जरासंधपर शत्रुका व्यर्थ न होनेवाला भय छा जाता था, पूर्वोक्त प्रकारसे उत्तेजित किये गये प्रमुख शत्रु भीमके विनाशकी प्रतिज्ञाके पालक कौरव राजा दुर्योधनको बड़े-बड़े आश्वासन देकर स्थिर करते हुए यह पुण्यसे विमुख तथापि ख्यात, अपने राज्यकी सुरक्षाके लिए चिन्तित, पृथ्वीके पालक रूपसे ज्ञात तथा सुन्दर वह (जरासंध) सुसज्जित तथा पूर्ण रूपसे चित्रित शोभन भवनमें पहुँचकर भावी कर्त्तव्यका विचार करता हुआ दुःखसे समय विता रहा था ॥१-३॥

प्रतिष्ठा तथा पत्नीके हरणके लिए प्रवृत्त तथा अज्ञात शील एवं गन्तव्य शत्रुके वधके लिए उत्सुक राम चन्द्रिकासे प्लावित, सुधामय तथा शीतल वातावरणमें भी सन्तप्त हुए थे [राज्यलक्ष्मी रूपीके वधूके अपहरणके लिए तत्पर तथा अपनी आक्रमण योजना और तयारीको गुप्त रखते हुए शत्रु श्रीकृष्णजीके वधके लिए व्याकुल जरासंध कपूरसे धुले अत्यन्त शीतल राजभवनमें भी जल रहा था] ॥४॥

१. सुधामय इत्यर्थ. वनस्थत्वात् । २. श्लेषः—व०, ना० । सर्गेऽस्मिन्ननुपुष्टुच्छन्दः । ३. अग्रे सरतीत्यग्रेसरा “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः” इति टः । सतीनामग्रेसरा सत्यग्रेसरा सा चासौ सीता च सत्यग्रेसरा सीता “स्त्रीपुंनपुंसकादनूरेकार्थे स्त्रियां पुंनवत्” इति पुंनवद्भावः । सत्यग्रेस-प०, द० ।

सतीति—हे परम उत्कृष्टविभूतिक श्रेणिक ! असौ रामः दूनः कदर्थितः, कया ? तया तया काष्ठया दिशा, कया ? अरत्या पीडया, अलोकयद् दृष्टवान्, काम् ? या या काष्ठाम्, कथम् ? इति वर्त्तते का ? एषा काष्ठा, कथम्भूता ? सत्यग्रेसरसीतापहारिणी सत्यग्रेसरसीतामपहरतीत्येवं शीला पतिव्रताग्रणीजानक्य-पहारिणीति ।

भारतीयः—दूनः, कोऽसौ ? जरासन्धः, कया कर्त्या ? तया तया सरस्या सरोवरेण, कया कृत्वा ? अरत्या, कथम्भूतया ? परमकाष्ठया परमोत्कर्षया, अलोकयत्, काम् ? या या सरसीम्, कथम् ? इति वर्त्तते, का ? एषा सरसी, क्व ? अग्रे पुरतः, कथम्भूता ? तापहारिणी पुनः सीता मनोज्ञा^१ ॥५॥

स्तनभारोधिकगुरुर्मध्यस्थो बलिविभ्रमः ।

तथापि साधुसंयोगात् न जहुः पुरेऽङ्गनाः ॥६॥

स्तनेति—न जहुः न हृतवत्यः, काः ? अङ्गनाः कामिन्यः, कम् ? त पूर्वोक्तम्, कस्मात् ? साधु-संयोगात्, क्व ? पुरे नगरे, कथम् ? तथापि ? यद्यपि विद्यते कः ? स्तनभारः, कथम्भूतः ? अधिकगुरुः घनपीनोन्नतः, तथा यद्यपि विद्यते बलिविभ्रमः बलित्रयोह्लासः, कथम्भूतः सन् ? मध्यस्थः, यत्राधिको गुरुः शिक्षादायकः पुरुषः, यत्र च मध्यस्थो बलिविभ्रमः बलिना विजृम्भण मध्यगत तत्र तत्सयोगेनान्यः कश्चिद्बलवान् पुरुषोऽपि पुरुषं पराजयत इति तद्वत्संयोगात् । किं रामा रामं जरासन्धञ्च शत्रुजयचिन्ताकुलित जहुः ? अपि तु न जहुरित्यनेन रामायणापेक्षया रावणपराजयमन्तरेण भारतीयकथापेक्षया नारायणपराजयमन्तरेण रामजरासन्धाभ्या रमणीकर्पूरादि न रोचते स्मेति भावः ॥६॥

मत्तवारणमारुह्य सन्दशन्दशनच्छदम् ।

जातु भ्रूभङ्गविक्षेपमीक्षाञ्चक्रे दिगन्तरम् ॥७॥

मत्तेति—स रामः जातु कदाचित् भ्रूभङ्गविक्षेप यथा तथा दिगन्तरमीक्षाञ्चक्रे ददर्श, किं कुर्वन् ? मत्तवारण बालाणकमारुह्य दशनच्छदमोष्ठ दशनं सन् ।

भारतीयः—मत्तवारणं मत्तदन्तिनम्, शेषं समम् ॥७॥

कदाचित्कृतनेपथ्यं स तुरङ्गमधिष्ठितः ।

उपरुद्धः क्षणं तस्थौ तैः सुमित्रात्मजादिभिः ॥८॥

सती शिरोमणि सीताका इधर अपहरण हुआ होगा इस विचारसे रामने जिस-जिस दिशाको खोजा, उस-उस दिशाने उनको शोकसे संतप्त किया था ।

अन्वय—एषा सती सरसी अग्रे तापहारिणी इति यां यां अवलोकयत्.....

यह सुन्दर झील पहिले संतापको दूर करती थी इस दृष्टिसे जरासंध जिस-जिस पर गया उसी-उसीने अन्तिम सीमाको प्राप्त अरतिका दुःख दिया था ॥ ५ ॥

उस राम अथवा जरासंधके मनको नगरमें अत्यन्त उन्नत स्तनभारवती तथा त्रिवलियुक्त कटिधारिणी स्त्रियाँ इसलिए नहीं हरण कर सकी थी कि ये राम-जरासन्ध क्रमशः साधुओंकी संगतिमें तथा साध्यकी पूर्तिमें लीन थे ॥ ६ ॥

क्रोधसे ओठोको चवाते हुए राम जंगली हाथीपर चढ़कर भ्रुकुटी टेढ़ी करके कभी-कभी समस्त दिशाओंको खोजते थे । [जरासंध राजभवनके छज्जेपर खड़ा होकर कृष्णजीकी दिशामें देखता था] ॥ ७ ॥

कदाचिदिति—स रामः क्षण सुहृत्तं सुमित्रात्मजादिभिः लक्ष्मणविराधिताद्यैरुपरुद्ध आवृत्तः सन् तस्यौ स्थितः, कथम्भूतः ? अधिष्ठितः आरूढः, कम् ? तुरङ्गमश्वम् । कथम्भूतम् ? कृतनेपथ्य विहितभूषणम् । भारतीयः—सुमित्रात्मजादिभिः सुमित्राः शोभनानि मित्राणि येषां ते, ते च आत्मजादयश्च तैरुपरुद्धः । शेष समम् ॥८॥

कल्याणनिक्रमा वीणा श्रुती नृत्यं विलोचने ।

हरिचन्दनमप्यङ्गं तानि तस्य न पस्पृशुः ॥९॥

कल्याणिति—कल्याणनिक्रमा वीणा तस्य नरेन्द्रस्य श्रुती कर्णे तथा नृत्य विलोचने, तथा हरिचन्दनम् अङ्गम् इत्थं तानि वस्तूनि न पस्पृशुः ॥९॥

प्रौढे मन्त्रिणि तद्राज्यं प्राज्यं क्षिप्त्वा विराधिते ।

भोगेषु विरतोऽरातिघातदीक्षागुपाददे ॥१०॥

प्रौढ इति—भोगेषु ताम्बूलमाल्यादिषु विरतो विरक्तो रामोऽरातिघातदीक्षाम् उपाददेऽङ्गीचकार । किं कृत्वा ? तद्राज्यं पाताललङ्कायां राज्यं विराधिते चन्द्रोदरपुत्रे क्षिप्त्वा, कथम्भूते ? प्रौढे अजय्ये, पुनः मन्त्रिणि हेयोपादेयतत्त्वविवेचके, कथम्भूतं राज्यम् ? प्राज्यं सर्वाङ्गपरिपूर्णम् । जरासन्धपक्षे—अविराधिते अविरोधिते ॥१०॥

अन्यदा साहसगतेर्विघातेन सदागतेः ।

उद्धृतभूपरागेण विलोलितगृहाश्रमः ॥११॥

उत्सन्नगौरवकुलः पुंनागोल्लासवर्जितः ।

निरन्तरवितापात्मा निजभूमहिमोज्झितः ॥१२॥

येन श्रीरुद्धता मुक्ताफलसङ्घातपत्रजा ।

तेन श्रीवृक्षमात्रेण किञ्चिदालक्षितोदयः ॥१३॥

उद्विरन्निव सन्तापमभ्यग्रामन्दमाकुलम् ।

सुग्रीवोपेतदारं तं नृपतिं शुचिराययौ ॥१४॥

अन्यदेति—चतुष्कुलध्वेन व्याख्यास्यामः । सुग्रीवो नाम विद्याधरचक्रवर्ती तं प्रसिद्धं नृपतिं रामम् आययावागतः, कथम्भूतः ? विलोलितगृहाश्रमः विलोलितः परित्याजितः गृहाश्रमो गृहस्थधर्मो यस्य सः,

कभी-कभी राम सुसज्जित घोड़ेपर (सीताजीको खोजनेके लिए) चढ़ते थे तो सुमित्राके पुत्र लक्ष्मणजी, भील आदिके द्वारा रोके जानेपर क्षण भरके लिए रुक जाते थे । [सुन्दर वेश-भूषायुक्त रंगस्थली में बैठा जरासन्ध भी हितैषी मित्रो और पुत्रादिसे घिर जानेपर क्षण भरके लिए शान्त होता था] ॥ ८ ॥

आनन्ददायक ध्वनि करती वीणाका राग इनके कानतक न पहुँचता था, नृत्य आँखों को न रुचता था और हरिचन्दनका लेप भी उसके शरीरको न छूता था ॥ ९ ॥

विलासादिसे रिक्त रामने वयस्क अथवा अनुभवी, मंत्र विचारसे दक्ष, चन्द्रोदरके पुत्रको शत्रु रावणका सर्वाङ्गपूर्ण लंकाका राज्य देकर प्रतिज्ञा कर ली थी । [जरासन्धने भी अनुकूल गाम्भी, गम्भीर तथा मंत्रीको द्वारकाका समृद्ध राज्य देकर शत्रुभूत नारायणके घातकी प्रतिज्ञाकी पूर्तिके लिए ताम्बूलादि छोड़ दिये थे] ॥ १० ॥

जिसका कोई अवरोध नहीं कर सकता था उस साहसगति (सुग्रीव) का राजाके

१. श्लेषः—ब०, ना० । २. एष श्लोकः प०द० सुद्वित पुस्तकेषु “मत्तवारण” इति श्लोकात्पूर्ववर्ती ।

३. श्लेषः—ब०, ना० ।

केन ? विघातेन उपघातेन, कथम्भूतेन ? उद्धूतभूपरागेण उद्धूतः भूपस्य रागो येन तेन, कस्य ? साहसगतेः विकटसुग्रीवस्य, कथम्भूतस्य साहसगतेः ? सदागतेरप्रतिहतशासनस्य, कदा ? अन्यदाऽन्यस्मिन्नहनि । भारतीयः—शुचिर्ग्रीष्मस्तं नृपति जरासन्धमाययौ । कथम्भूतः ? विलोलितगृहाश्रमः विलोलिताः गृहाः मन्दिराण्याश्रमास्तपस्विना वसतयः मठादयो येन सः, केन ? सदागतेर्वातस्य विघातेनोपप्लवेन, कथम्भूतेन ? उद्धूतभूपरागेण उद्धूतः भुवः परागो येन तेनोत्थितभूमिरेणूत्करेणेत्यर्थः । कथम्भूतस्य सदागतेः ? साहसगतेः शीघ्र प्रवर्त्तमानस्य, अन्यदाऽन्यस्मिन्काले ।

उत्सन्नेति । कथम्भूतः ? उत्सन्नगौरवकुल उत्सन्न गौरव यस्य तत्कुल यस्य स ध्वस्तमाहात्म्यवशः, पुनः कथम्भूतः ? पुत्रागाना प्रधानपुरुषाणामुल्लासेन आनन्देन वर्जितः, पुनः निरन्तरवितापात्माऽ-होरात्रसन्तापात्मा पुनः निजभूमिहिमोज्झित आत्मीयपृथिवीमाहात्म्यपरित्यक्तः । भारतीयः—कथम्भूतः शुचिः ? उत्सन्नगौरवकुलः उत्सन्नाः शुष्काः गौरवकुला यत्र सः, पुनः पुत्रागोल्लासवर्जितः, पुत्रागाना वृक्ष-विशेषाणामुल्लासेन पल्लवितकुसुमितभावलक्षणेन वर्जितः दूरीकृतः, पुनर्निरन्तरवितापात्माऽन्तान्निष्क्रान्तो निरन्तः स चासौ रवितापः सूर्यतापः, तद्रूप आत्मा स्वरूप यस्य सः पुनः निजभूमिहिमोज्झितः निजः स्वाभाविकः भूमा बाहुल्य यस्य तन्निजभूम निजभूम च तद्धिम निजभूमहिम तेनोज्झित उत्सृष्टः, तस्य विश्वस्मिन् सन्तापविधायिस्वरूपत्वात् ।

येनेत्यादि—कथम्भूतो राजा ? आलक्षितोदयः आलक्षित उदयो यस्य सः । कथम् ? किञ्चित्स्वल्प यथा, केन कृत्वा ? श्रीवृक्षमात्रेण श्रीवृक्षो नाम दक्षिणस्तनोपरि शुभलाञ्छनविशेषः श्रीवृक्ष एव मात्र परिमाण श्रीवृक्षमात्रस्तेन, येन श्रीवृक्षमात्रेण मुक्ता परित्यक्ता, का ? श्रीः लक्ष्मीः, कथम्भूता ? उद्धता उल्वणा पुनः फलसङ्घातपत्रजा फलाना भोगोपभोगलक्षणाना सङ्घातः फलसङ्घातः फलसम्पत्तिः, पत्राणि गजतुरगादीनि तेभ्यो जाता, अथवा येनोद्धताऽतिशयेन विध्वस्ता, का ? श्रीः शोभा, कथम्भूता ? मुक्ताफलसङ्घातपत्रजा मुक्ताफलाना सङ्घो यत्र तन्मुक्ताफलसङ्घ मुक्ताफलसङ्घञ्च तदातपत्रञ्च मुक्ताफलसङ्घातपत्र तस्माज्जाता । भारतीयः—कथम्भूतः शुचिः ? किञ्चिदालक्षितोदयः किञ्चिदालक्षित उदयो जन्म यस्य सः, केन ? तेन श्रीवृक्षमात्रेण पिप्पलवृक्षपरिमाणेन, येन श्रीवृक्षमात्रेण मुक्ता, का ? श्रीः शोभा, कथम्भूता ? उद्धतोत्कटा, पुनः फलसङ्घातपत्रजा फलवृन्दपल्लवजा ।

उद्गिरन्नित्यादि—सुग्रीवो राममाययौ । कथम् ? अभ्यक् सम्मुखम्, कथम्भूतम् ? दमाकुलं दण्डनीतिव्यग्र पुनः अपेतदारम् अपहतकलत्रम्, कथम्भूतः सुग्रीवः ? शुचिरकुटिलः कि कुर्वन्निव ? सन्तापमुद्गिरन्निव वमन्निव । भारतीयः—शुचिः जरासन्धमाययौ सन्तापमुद्गिरन्निव । कथम्भूत सन्तापम् ? अभ्यग्रामन्दमभ्यग्रश्चासावमन्दश्च तम् अभिनववेगम्, कथम्भूतम् ? आकुल व्यग्र पुनः सुग्रीवोपेतदार सुग्रीवाभिरुपेताः दाराः कलत्राणि यस्य तम् ॥ ११-१४ ॥

अकस्मात् उत्पन्न क्रोधके द्वारा विनाश होनेपर गृहस्थाश्रमसे उदासीन अपने वंशकी गरिमासे हीन, श्रेष्ठ पुरुषोकी सेवा संगतिसे रहित, दिनरात मन ही मन जलता, अपने ही राज्यमें प्रभावहीन सूचित जिसके द्वारा लक्ष्मी, विपुल भोगोपभोग, गजतुरंग, आदि रूप होती है उस अकेले श्रीवृक्ष (दक्षिण स्तनपरके चिह्न) के द्वारा ही जिसके प्रतापका कुछ-कुछ आभास मिलता था वह शुद्धाचार-युक्त सुग्रीव, आत्मसन्तापको उगलता हुआ-सा दण्डनीतिकी योजनामें लीन, पत्नीसे विछुड़े राजा रामके सामने एक दिन उपस्थित हुआ था ।

अत्यन्त तीव्रगति वायुके विरूप हो जाने तथा उड़ती हुई धूलके कारण गृहों तथा आश्रमोंको व्याकुल करता गौर वकुलादि पुष्प फलोका विनाशक, पुन्नागादि वृक्षोंके विकास हीन, सर्वदा गर्मी ही गर्मी फैलाता, अपने प्रतापसे शीतका उन्मूलक, फलसमूह तथा पत्रोंकी शोभाके विस्तारक केवल पीपलके वृक्षके द्वारा ही जिसके प्रतापका कुछ आभास मिलता है ऐसा ग्रीष्म काल अभिनव तथा उग्र उष्णताका वमन करता हुआ सुन्दर ग्रीवा-धारिणी स्त्रियोंसे घिरे राजा जरासन्धके सम्मुख आया था ॥ ११-१४ ॥

निपीड्यासनमावेद्य स्वं साहसगतिं तथा ।

प्रवृद्धमायासमयं स प्रतापमपप्रथत् ॥१५॥

निपीड्येति—स सुग्रीवः साहसगतिं विद्याधरविटसुग्रीवमपप्रथत् प्रथयामास । किं कृत्वा ? स्व सुग्रीवोऽहमित्यात्मानं निवेद्य निरूप्य, किं कृत्वा ? आसनं विष्टरं निपीड्य उपविश्य, तथाऽपप्रथत्, कम् ? साहसगतेः प्रतापम्, कथम्भूतम् ? प्रवृद्धमायासमयं प्रवृद्धो मायासमयो यस्य स तं विस्तारितकौटिल्यकालम् ।

भारतीयः—तथा तेनागमनप्रकारेणैवापप्रथत् । कोऽसौ ? स शुचिः, कम् ? प्रतापम्, कस्य ? स्वस्येति सम्बन्धो ज्ञेयः । कथम्भूतं प्रतापम् ? प्रवृद्धं प्रौढिमन्तम्, पुनः कथम्भूतम् ? आयासमयमायासेन निर्घृत्तः आयासमयस्तम्, किं कृत्वा ? आवेद्यं प्रकटयित्वा, कम् ? स्वम्, कथम्भूतम् ? साहसगतिं साहसी गतिर्यस्य तम्, किं कृत्वा ? पूर्वं निपीड्य पीडयित्वा, किम् ? आसनं वीजवृक्षम् अत्र जात्यपेक्षयैकवचनम्^१ ॥१५॥

जातं रणरणोपेतं साराविणमितस्ततः ।

प्रभञ्जनोद्यतं तस्य मदाघातकरं महत् ॥१६॥

जातमिति—जातम्, किम् ? साराविणं सामस्त्येन ध्वनितम्, कथम् ? इतस्ततोऽत्र तत्र, कस्य ? तस्य साहसगतेः, कथं साराविणम् ? रणरणोपेतं शस्त्रध्वनिसयुक्तं पुनः प्रभञ्जनोद्यतं विव्यसनसयुक्तम्, पुनः कथम्भूतं जातम् ? महाघातकरं महद्विनाशकरं पुनः महद्वरिष्ठम् ।

भारतीयः—तस्य ग्रीष्मस्य रणरणोपेतं शब्दानुगतशब्दोपेतं प्रभञ्जनोद्यतं महाघातकृतं मदाघातकरमूष्मातिशयेन हर्षविनाशकरम् ॥१६॥

मज्जनेषु मनो गूढं विपरीतजलात्मसु ।

प्रकृत्या यः पुरस्तेषां समापातयदङ्गिनाम् ॥१७॥

^१मज्जनेष्विति—तेषामङ्गिनाम् प्राणिनां पुरोऽग्रेसरः, यः सुग्रीवविटः प्रकृत्या स्वभावेन विपरीतजलात्मसु धर्म्यपथविरुद्धजडात्मसु मज्जनेषु^२ मदयन्ति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' । तेषु जनेषु, गूढं मनः समापातयत्समासक्तवान् ।

भारतीयः—प्रकृत्या पुरः पुलो महान् यो ग्रीष्मस्तेषामङ्गिनां प्राणिनां मनो गूढं निविडं यथा स्यात्तथा, विपरीतजलात्मसु पश्चिव्यातवारिपूर्णेषु, मज्जनेषु वाप्यादिस्नानस्थानेषु ॥१७॥

पूर्वोक्त प्रकारसे कुटिलताके जाल-द्वारा किये गये अपने सिंहासन और प्रतापके पराभवको कहकर उसने साहसगतिको रामके पास भेजा था । [उक्त प्रकारसे वीजवृक्षोको सुखाकर अपनी उग्रगतिका परिचय देते हुए ग्रीष्म ऋतुने अत्यन्त कष्टकारक अपने आतपको फैला दिया था] ॥ १५ ॥

उस (साहसगति) का प्रताप शस्त्रोंकी झंकारयुक्त, इधर-उधर चर्चोंका विषय, विध्वंसके लिए तत्पर तथा अहंकारको चूर करता सिद्ध हुआ था । [ग्रीष्मका साँय-साँय करता, शोरपर शोर मचाता, आँधीके रूपमें कार्यशील और मस्तीको हवामें मिलाता रूप होता है] ॥ १६ ॥

उन शरीरधारियोंमें श्रेष्ठ उस साहसगतिने धर्ममार्गसे विपरीत, विवेकहीन तथा अहंकारी नागरिकोंमें प्रच्छन्न रूपसे अपना अभिमत सहज ही फैला दिया था । [प्रकृतिमें प्रधान उस ग्रीष्म ऋतुने समस्त संसारके प्राणियोंके मनोको पक्षियोंसे व्याप्त जलाशयोंमें मज्जन करने के लिए अत्यन्त झुका दिया था] ॥ १७ ॥

उच्चैरंहाः प्रतापेन कालः साक्षाद्भयानकः ।

तथा मेयं पुरं देशं विश्वं विषमयोजयत् ॥१८॥

उच्चैरिति—उच्चैरंहा विपुलवेगः साक्षात्काल इव भयानकः प्रतापेन विषमयो गरलमयो यः विश्वमशेषम् अमेय पुर नगर देश विषयम् अजयत् ।

भारतीयः—अयोजयत्प्रेरयामास, कोऽसौ ? कालः ग्रीष्मसमयः, किम् ? पुर नगर विषय जलम् । मुख्यामुख्यया द्विकर्मिक क्रिया देश तथा विश्व लोक किम् ? विषय जलम्, कथम् ? अमेय गणनातीतम्, कथम्भूतः कालः ? उच्चैरंहा अतिवेगः, पुनः भयानकः, केन ? प्रतापेन, कथं साक्षात् परामार्थवृत्त्येति ॥१८॥

उत्तुङ्गश्यामलकुचा तेन रम्या प्रियालकैः ।

वनाधिदेवता लक्ष्मीः सर्वेषां पश्यतां हृता ॥१९॥

उत्तुङ्गेति—हृतापनीता, काऽसौ ? प्रिया भार्या, केन ? तेन साहसगतिना, केषां सताम् ? सर्वेषां खेचराणां भूचराणाञ्च, किं कुर्वता सताम् ? पश्यतामीक्षमाणानाम् असमर्थतया निभालयतामित्यर्थः, कथम्भूता प्रिया ? लक्ष्मीः पुनर्वनाधिदेवता पुनरुत्तुङ्गश्यामलकुचा उत्तुङ्गौ पीनौ श्यामलौ कुचौ यस्याः सा, पुनः रम्या मनोहारिणी, कैः ? कुटिलकेशैः ।

भारतीयः—हृता, का ? वनाधिदेवतालक्ष्मीः वनाधिदेवतैव लक्ष्मीः, केन ? तेन कालेन, कथम्भूता ? उत्तुङ्गश्यामलकुचा उत्तुङ्गाः श्यामलकुचा वृक्षविशेषा यस्याः सा, पुनः कथम्भूता ? प्रियालकैश्चारै रम्या । सर्वमन्यत् प्राग्वत् ॥१९॥

चन्दनस्यन्दसान्द्राङ्गी मल्लिकामालभारिणी ।

तारेन्दुवदना बाला सापि तेनोपतापिता ॥२०॥

चन्दनेति—उपतापिता सकलेशिता, का ? सापि बाला सुगन्धधूः किमाख्याता ? तारा तारेति नामधेया, केन ? तेन साहसगतिना, कथम्भूता ? चन्दनस्यन्दसान्द्राङ्गी श्रीखण्डलेपलिताङ्गी पुनः मल्लिकामालभारिणी, मल्लिकामाला विभर्त्सति एव शील मल्लिकामालभारिणी पुनरिन्दुवदना चन्द्रमुखी ।

भारतीयः—सापि बाला तेन शुचिना उपतापिता । “बालेत्यत्र जात्यपेक्षयैकवचनम् । कथम्भूता ? तारेन्दुवदना शारदचन्द्रानना ॥२०॥

साकृतोच्छसितावश्यं महिषी सकलाकुला ।

सुशृङ्गारार्यतापाङ्गविभ्रमात्तं जलाशयम् ॥२१॥

अत्यन्त तीव्र गति, प्रतापमें साक्षात् यमके समान भयंकर, निस्सीम और विषमय साहसगतिने नगर, देश तथा विश्वको ही जीत लिया था । [लम्बे-लम्बे दिनों युक्त अथवा धूपयुक्त, सर्वथा तापके कारण यमके समान भीषण ग्रीष्म ऋतुने नगर, देश और सृष्टिको अपरिमित जलकी ओर लगा दिया था] ॥ १८ ॥

उस साहसगतिने समस्त विद्याधरोंके सामने ही ऊँचे-ऊँचे श्यामल कुचधारिणी, सुन्दरी, वनकी देवी रूप तथा साक्षात् लक्ष्मी प्रियाका बाल पकड़कर अपहरण किया था । [सबके देखते-देखते ही ग्रीष्मने ऊँचे-ऊँचे श्यामलकुच वृक्षोंसे बड़ी तथा संचारके द्वारा रमणीय देवीके समान वनकी शोभाका अपहरण किया था] ॥ १९ ॥

चन्दनके लेपसे देहको पोते, मल्लिकाके फूलोंकी मालासे सजी तथा चन्द्रमुखी उस बाला ताराको भी साहसगतिने कष्ट दिया था । [ग्रीष्मने चन्दनका लेपधारिणी मल्लिका फूलोंसे ढँकी शरत्कालीन चन्द्रमाके समान सुन्दर मुखधारिणी बालाओंको गर्मीसे व्याकुल कर दिया था] ॥ २० ॥

साकृतेति—हे आर्य अकृत चकार, का ? सा महिषी पट्टराज्ञी तारेति प्रसिद्धनामधेया । कम् ? त साहसगतिम्, कथम्भूतम् ? वश्यमात्मवशवर्त्तिनम्, कथम्भूतम् ? जलाशय मूढमित्यर्थः । कस्मात् ? तापाङ्गविभ्रमात् तापाङ्गस्य विशेषेण विभ्रमणात्, 'अत्र कामावस्था सूचिता' । कथम्भूता ? उच्छ्वसिता प्राणिता, पुनः कथम्भूता ? सकला कलाभिः सह वर्त्माना, पुनराकुला व्यग्रा, पुनः सुशृङ्गारा प्रगस्तभूषणा ।

भारतीयः—आरार्यत गतवती, काऽसौ ? महिषी सैरिभी, कम् ? जलाशय सरोवरम्, कथं यथा भवति ? अपाङ्गविभ्रमात् कटाक्षविक्षेपक्रोडीकृतम् ? कथम्भूता ? कृतोच्छ्वसिता कृतमुच्छ्वसित यया सा, कथं यथा भवति ? अवश्यमनात्माधीनम्, पुनः कथम्भूता ? सकला समस्ता, पुनराकुला पुनः सुशृङ्गा प्रगस्तविषाणा ॥२१॥

सैकतेषु प्रियोपेता न तत्सञ्चारभीरवः ।

सञ्चरन्ति स्मराजीषु निबद्धा राजहंसकाः ॥२२॥

सैकतेष्विति—न सञ्चरन्ति न प्रवर्त्तन्ते । के ? राजहंसकाः राजहसाना नृपप्रधानाना समूहाः, केषु ? सैकतेषु, कथम्भूता ? प्रियोपेताः कामिनीयुताः, पुनः कथम्भूताः ? तत्सञ्चारभीरवः साहसगतिप्रवर्त्तनभीति-युक्ताः, पुनः कथम्भूता ? स्मराजीषु निबद्धाः कन्दर्परणसायकयन्त्रिताः ।

भारतीयः—राजहंसकाः मरालाः सैकतेषु शैवलेषु न सञ्चरन्ति स्म, कथम्भूताः ? प्रियोपेताः वरटायुताः, पुनः कथम्भूताः ? तत्सञ्चारभीरवः ग्रीष्मविजृम्भणत्रस्ताः, पुनः राजीषु श्रेणीषु निबद्धाः नियमितगात्राः । शेष सुगमम् ॥२२॥

लोको वितपमानेन तप्तस्तेन गृहं गृहम् ।

अनुप्रवेशं निभृतमध्यास्तेहितकाङ्क्षया ॥२३॥

लोक इति—लोको जनः, अध्यास्त तस्यौ, किं कृत्वा ? गृह गृह मन्दिर मन्दिर निभृत निश्चल यथा तथा, ईहितकाङ्क्षया मनोवाञ्छया अनुप्रवेशं प्रविश्य कथम्भूतः सन् ? तप्तः क्लेशितः, केन ? वितपमानेन दीप्यमानेन तेन साहसगतिना ।

भारतीयः—अध्यास्ते, कोऽसौ ? लोकः, किं कृत्वा ? पूर्वमनुप्रवेशं प्रविश्य, किम् ? गृहं गृहम्, कथं यथा भवति निभृतम्, कया ? हितकाङ्क्षया सुरताभिलाषेण, कथम्भूतः सन् ? वितपमानेन आत्मना ज्वलता तेन शुचिकालेन तप्तः सन् ॥२३॥

मातरिश्वैकवृत्तेऽस्मिन्कालान्तरवितापिनी ।

तप्तं नाथहरिकुलं निलीनं वृक्षकुक्षिषु ॥२४॥

समस्त कलाओमे प्रवीण, व्याकुल तथा जोरोसे साँस लेती समीचीन शृंगारवती उस पट्टरानी ताराने भी विवेकहीन साहसगतिको कटाक्ष डालकर वशमें कर लिया था । [गर्मीसे शरीर मूर्च्छित हो जानेके कारण, सुन्दर सीगधारिणी व्याकुल तथा जोरसे हाँपती समस्त भैसाँको उसने उस तालावके वशमें कर दिया था ॥ २१ ॥

साहसगतिके अकस्मात् आगमनकी शंकासे भीत, श्रेष्ठ राजा लोग अपनी प्रेयसियोंके साथ समुद्र अथवा नदीके पुलिनापर नहीं घूमते थे यद्यपि कामदेवसे युद्धमें वन्दी हो चुके थे । [गर्मीके प्रसारसे भयभीत हंस भी हंसियोंके साथ पुलिनपर नहीं निकलते थे । वृक्षपंक्ति आदिके नीचे ही छिपकर बैठे रहते थे] ॥२२॥

प्रवल प्रतापी साहसगतिके द्वारा सताया गया लोक उसके आनेके तुरन्त वाद ही अपने-अपने घरमें छिपकर बैठते थे क्योंकि इसीमें उनका कल्याण था । [ग्रीष्म ऋतुसे तपाया गया मनुष्य भी प्रवेश करनेके वाद अपने स्वास्थ्य और सुखकी दृष्टिसे घरमें ही धूपसे बचकर बैठता है] ॥२३॥

मातरीति—हे नाथ हे स्वामिन् राम, निलीन प्रविष्टम्, किम् ? हरिकुलम्, कासु ? वृक्षकुक्षिपु, कथम्भूतम् ? तत् सन्ततम्, क्व सति ? अस्मिन् साहसगतौ मातरि स्वजनन्या विप्रये श्वैकवृत्ते शुन इवैक वृत्त यस्य स तस्मिन् सति, कथम्भूते ? कालान्तरवितापिनि कालान्तरे वितपत इत्येव गीलः स तस्मिन् समया-न्तरवितपनशीले ।

भारतीयः—नाथ हरिकुल वलीवर्दसमूहः वृक्षकुक्षिपु विप्रये तत् सन्तत सद्विलीनम् । क्व सति ? अस्मिन्शुचिसमये सति, कथम्भूते ? मातरिश्वैकवृत्ते मातरिश्वनिवायावेक वृत्त यस्य तस्मिन्, पुनः कथम्भूते ? कालान्तरवितापिनी कालौ वर्षाशिशिरौ तयोरन्तः पर्यन्तः कालान्तस्तस्मिन्यो रविः सूर्यः तस्य तापोऽस्त्यस्मि-न्निति कालान्तरवितापी तस्मिन् ॥२४॥

परोत्तापनशीलस्य पांसुलस्य चित्तौजसः ।

दुर्वृत्तं दुःसहं तस्य दुर्जनस्येव लक्षितम् ॥२५॥

परोति—तस्य साहसगतेः दुर्वृत्त दुश्चेष्टित दुसह सोढुमशक्य लक्षित ज्ञातम् । कस्येव ? दुर्जनस्येव, कथम्भूतस्य ? परोत्तापनशीलस्य पुनः पाशुलस्य पारदारिकस्य पुनश्चित्तौजसः दुष्टपराक्रमस्य ।

भारतीयः—तस्य शुचिसमयस्य दुर्वृत्त लक्षितम् । कथम्भूतम् ? दुःसहम्, कस्येव ? दुर्जनस्येव, कथम्भूतस्य शुचिसमयस्य ? परोत्तापनशीलस्य, पुनः पाशुलस्य धूलिग्राहिणः पुनश्चित्तौजसः दुष्टतेजसः । अन्यत्समम् ॥२५॥

गृहवापीषु सोपानपंक्तयस्तस्य तापतः ।

पानीयपथसञ्चारैर्विमुक्ताः प्रतिवासरम् ॥२६॥

गृहेति—पानीयपथे सञ्चारो येषाम्, जलहारिणा मनुष्याणा तैः, सोपानपङ्क्तयः, विमुक्ताः परित्यक्ताः, कासु ? गृहवापीषु प्रासादक्रीडादीर्घिकासु, कस्मात् ? तस्य साहसगतेः तापत उपद्रवात्, कथं यथा भवति ? प्रतिवासर दिनदिनम् ।

भारतीयः—पानीयपथसञ्चारैः कल्लोलैः, तस्य शुचिसमयस्य तापतः सन्तापात् शोषणलक्षणात्, शेष पूर्ववत् ॥२६॥

विहाय स्वानि सद्धानि तत्प्रचारविशङ्कया ।

दिनं गमितवन्तोऽन्ये वनदुर्गेषु निद्रया ॥२७॥

दूर देश तथा 'समय तक कष्ट दाता तथा अपनी माताके साथ भी कुत्तेके समान आचरणकर्ता इसके द्वारा सताया गया हरिवंश पेड़ोंके तनांमें छिप गया है । [आँधी रूपी प्रकृतिधारक तथा अन्य समय भी तपानेवाले इस ग्रीष्म ऋतुसे त्रस्त वैलोंका समूह पेड़ोंकी छायामें जा बैठा है] ॥२४॥

उस साहसगतिका दुष्ट आचरण दुर्जनके समान दुखसे सहने योग्य है क्योंकि दूसरोंको कष्ट देना ही उसका स्वभाव है; परन्तु गमनके पापमें रत है तथा पराक्रमका अनीतिमें ही उपयोग कर रहा है । [अत्यन्त तपनसे जलानेवाले, धूलवहुल तथा कष्टकर तेजस्वी ग्रीष्म ऋतुका स्वभाव भी दुर्जनके समान होनेसे असह्य होता है] ॥२५॥

दिनों दिन बढ़ते साहसगतिके उपद्रवोंके कारण जलमार्गसे चलनेवालोंने अपने नौकादि आरोहणोंको घरकी बावडियोंमें छोड़ दिया था । [जलमार्गपर उठती लहरोंने घरकी बावडियोंकी सीढ़ियोंको प्रतिदिन पानी सुखाये जानेके कारण छोड़ दिया था] ॥ २६ ॥

विहायेति—अन्ये वनदुर्गेषु निद्रया प्रतिदिन गमितवन्तः । किं कृत्वा ? स्वामि सद्मानि गृहाणि विहाय परित्यज्य तत्प्रचारविशङ्कया साहसगतिप्रवर्त्तनभीत्या ।

भारतीय.—तत्प्रचारविशङ्कया शुचिसमयविजृम्भणभयेन् । समव्याख्यानम् ॥२७॥

सन्तापवदिनं जातं निशा क्रशिमयोजिनी ।

अहो प्रतापो यत्तस्य बाधानिष्ठं दिवानिशम् ॥२८॥

सन्तापवदिति—दिन सन्तापवत्सन्तापयुक्त, जातम्, तथा निशा रात्रिः क्रशिमयोजिनी क्रशिमानं योजयत्येवशीला जाता, अहो आश्चर्यं वर्त्तते, कः ? तस्य साहसगतेः प्रतापः, यत् किम् ? दिवा च निशा च दिवानिशमहोरात्रम्, कथम्भूतम् ? बाधानिष्ठ पीडातत्परम्, अत्र तस्योपद्रवोद्रेकात् क्व यामि किं करोमीत्यहोरात्रचिन्ताकुलत्व लोकस्य प्रदर्शितम् ।

भारतीयः—दिन सन्तापवत् सन्तापक जात तथा निशा क्रशिमयोजिनी क्रशिमना युज्यत इत्येव शीला क्रशिमयोजिनी कृशतया युक्तैत्यर्थः । अहो चित्रम्, एव तस्य शुचिसमयस्य वर्त्तते यदिवानिश लोकाना बाधानिष्ठमासीत् । अत्र जातिव्यावर्णनम् ॥२८॥

उद्दीपितोऽर्यमायाभिर्निजप्रकृतिभिर्जनम् ।

अतापयदसावेवं तीव्राणां हीदृशी गतिः ॥२९॥

उद्दीपित इति—हे अर्यं स्वामिन्, एवमुक्तप्रकारेणासौ साहसगतिः निजप्रकृतिभिः जन लोकमतापयत्, कथम्भूतः ? मायाभिः कौटिल्यैरुद्दीपित. हि युक्तम्, ईदृशी गतिर्वर्त्तते । केपाम् ? तीव्राणामिति ।

भारतीयः—एवमुक्तप्रकारेणाऽसौ शुचिसमयः जनमतापयत् । काभिः ? निजप्रकृतिभिरात्मीयस्वभावै, रुद्दीपितः, कः ? अर्यमा सूर्यः, ही कष्टम् अन्यत्समम् ॥२९॥

तथावस्थं तमालोक्य तथा च क्रीडनोचितम् ।

रिपुमुद्राधितं पापच्छिद्रामोघधियोद्यतः ॥३०॥

तथेति—असौ रामो राघवः रिपु शत्रुमुद्राधितु व्यापादयितुमुद्यतः, कया कृत्वा ? शत्रुरयमिति कृत्वा, अघधियाऽघे धीरघधीस्तया अघधिया, कथम्भूतः सन् ? पापच्छित् पाप छिनत्तीति स तथोक्तः, किं कृत्वा ? पूर्वमालोक्य, कम् ? त तथावस्थ सुग्रीव तथा चालोक्य, कम् ? त रिपु साहसगति तथावस्थ परकलत्रापहरण-तुष्ट पुनः क्रीडनोचित जनोपप्लवेन खेलनयोग्यम् ।

साहसगतिके आक्रमणके भयसे कितने ही राजा लोग अपने महलोको छोड़कर जंगलों अथवा किलोमे कया सोकर दिन बिताते थे ? अर्थात् जंगल या किलेमे भी जागते-जागते उनका समय जाता था । [गर्मीके उग्ररूप धारण करनेके भयसे बहुतसे लोग अपने घरोंको छोड़कर घने वनोंमें जाकर सोते-सोते दिन बिताते थे] ॥२७॥

उस साहसगतिका प्रचण्ड प्रताप पेसा था जो दिनरात लोगोंको कष्ट देता था । दिन भर सन्ताप रहता था तो रातमे चिन्तासे शरीर और प्राण सूखते रहते थें । [आश्चर्य है कि ग्रीष्मका प्रचार दिनरात बाधा करता था क्योंकि दिन तपाता था और रात छोटी हो गयी थी] ॥२८॥

हे आर्य ! अपने मायावी स्वभावके कारण अत्यन्त रुद्र (निर्दय) यह साहसगति प्रजाको सब प्रकारसे कष्ट दे रहा था । [अत्यन्त जलता यह सूर्य अपने इस उग्र स्वभावके द्वारा संसारको तपा रहा था] ठीक ही है निर्दय अथवा उष्माशीलोका ऐसा ही आचरण हो सकता है ॥२९॥

पापविनाशक राम अनर्थ बढ़ने की आशंकासे इस प्रकार दुर्गतिको प्राप्त सुग्रीवको देखकर तथा चक्रधारीके द्वारा सर्वथा पीडन करने योग्य शत्रु साहसगति का नियंत्रण था

भारतीयः—असौ जरासन्धः, त रिपुमुद्राधितुमुद्यतः, कया कृत्वा ? पापच्छिद्रामोघधिया पापद्वारेष्व-
प्रतिहतबुद्ध्या, कि कृत्वा ? त शुचिसमयम् आलोक्य, कथम्भूतम् ? तथावस्थ लोकवाधाकर तथा आलोक्य,
कम् ? त रिपुम्, कथम्भूतम् ? ईडनोचित स्तुतियोग्यम्^१ ॥३०॥

पश्यन्निव पुरः शत्रुमुत्पतन्निव खं मुहुः ।
निगिलन्निव दिक्चक्रमुद्गिलन्निव पावकम् ॥३१॥
संहरन्निव भूतानि कृतान्तो विहरन्निव ।
ग्रीष्माण्यर्कपदार्थेषु चतुर्थ इव कश्चन ॥३२॥
प्रमत्तानेकपालोलमुच्चैरथ निरन्तरम् ।
प्रचण्डतरसामन्तं द्विपो दण्डमयोजयत् ॥३३॥

अधुना श्लोकत्रयमयोजयदित्यनया क्रियया व्याकुर्मः । पश्यन्निवेति—असौ रामो राघवः दण्ड दण्ड-
नीतिमयोजयत्प्रेरितवान्, कि कुर्वन्निव ? पुरोऽग्रतः शत्रु पश्यन्निव निरीक्षमाण इव, गगनमुत्पतन्निव उत्पत-
मान इव, दिक्चक्र दिशा चक्रवाल गिलन्निव निर्मूल्य गिलन्निव, पावक दहनमुद्गिलन्निव उद्गरन्निव,
सहरन्सहारविपयीकुर्वन्, कः कानीव ? कृतान्तो यमः भूतानि जन्तुजातानीव, कि कुर्वन्निव ? विहरन्निव
प्रवर्तमान इव, क इवोत्प्रेक्षितः ? चतुर्थ इव, कश्चन कोऽपि, केषु मध्ये ? ग्रीष्माण्यर्कपदार्थेषु शुचिज्वलन-
दिवाकरपदार्थेषु त्रिषु मध्ये—अथ शब्दः प्रकारान्तरसूचकः, कथ्यते । अयोजयत्, कोऽसौ ? रामः । कम् ?
दण्ड दण्डनीतिम्; कस्य ? द्विपः शत्रोः, कथम्भूत दण्डम् ? अमन्त रोगवन्तम्, केन हेतुना ? प्रचण्डतरसा
तीव्रवेगेन, कथम् ? निरन्तरम्; कथम् ? अलमत्यर्थम् । अमन्तमित्यस्य प्रयोगस्य भावः कथ्यते—रामेण प्रयो-
जिता दण्डनीतिमहर्निश चिन्तयन्तः शत्रवो रोगिणो जायन्त इति भावः । कथम्भूतो रामः ? प्रमत्तानेकपालः
“तलप्रत्ययस्तसादिषु वर्तते, तेनायमर्थः—अहमित्यस्य भावो मत्ताः प्रकृष्टा मत्ता येषां ते प्रमत्ताः क्षत्रियोऽह
क्षत्रियोऽहमित्यहमहमिका निष्ठा इत्यर्थः । प्रमत्ताश्च तेऽनेकाश्च (के च) प्रमत्तानेकाः (के) प्रमत्तानेकान्पा-
लयतीति प्रमत्तानेकपालः, कथम् ? उच्चैः अतिशयेन, अथवाऽजयत्, कोऽसौ ? रामः; कान् ? द्विपः शत्रून्
कथं यथा भवति ? अन्त प्राणत्याग यथा, कथम्भूतो रामः ? दण्डमयो नीत्यात्मक इत्यर्थः । पुनः कम्भूतः ?
उच्चैर्महान्, केषाम् ? प्रचण्डतरसा प्रचण्ड तरो वेगो येषां ते प्रचण्डतरसः तेषां प्रचण्डतरसा तीव्रवेगानाम्, पुनः
प्रमत्तानेकपालः प्रमत्तान् प्रमादिनो जनाननेकानपायात्पालयतीति प्रमत्तानेकपालः, कथम् ? निरन्तरं कथम्
अलमिति ।

विनाश करनेके लिए उद्यत हो गया था । [पाप तथा छिद्रोंके अन्वेषणमें सर्वथा सफल
जरासन्ध गर्मीके इस उग्र रूपको देखकर स्तुति करने योग्य चक्रवर्ती शत्रु (कृष्ण) का
विरोध करनेमें लग गया था] ॥३१॥

मानो शत्रुको सामने ही खड़ेके समान देखते हुए वारम्बार आकाशमें उच्चता समान,
समस्त दिशाओंको निगलता हुआ सदृश, घूमते हुए शरीरधारी यमके समान, आगको उग-
लता हुआ सा, समस्त प्राणियोंके संहारमें लीनके समान; ग्रीष्मऋतु, अग्नि और सूर्य पदार्थों-
से भी बढ़कर किसी दाहक चौथी वस्तु के समान—अत्यन्त स्वाभिमानी अनेक क्षत्रियोंके
प्रतिपालक अथवा दण्डनीतिके पारंगत रामने अपने प्रतापके ही कारण रोगी शत्रुको निर्वाध,
प्रबल तथा सतत प्रचण्ड वेगके साथ पराजित कर दिया था । [जरासन्धने रुदोन्मत्त हाथियों-
से तरंगित, रथोंकी भीड़के कारण घनी तथा अत्यन्त उद्धत सामन्तोंसे पूर्ण सेनाको शत्रुकी
ओर भेज दिया था] ॥३१-३३॥

१. श्लेष.—य०, ना० । २. तलप्रत्ययस्य तसादिपाठेन विभक्तिव्यञ्जत्वाद्दस्मदो मदादेश इति भावः ।

भारतीयः पक्षः—असौ जरासन्धः द्विषः गत्रोः दण्ड सैन्यमयोजयत् । कथम्भूतम् ? प्रमत्तानेकपालोल प्रमत्तानेकपा लोला यत्र त प्रक्षीवगजेन्द्रचञ्चल पुनरुच्चैरथनिरन्तरमुच्चैर्महान्तो रथा निरन्तरा अविच्छिन्नाः यस्मिन्तम् पुन प्रचण्डतरसामन्त प्रचण्डाः सामन्ताः क्षत्रियविशेषा यत्र तम् ॥३१॥३३॥

अधिष्ठितोऽस्त्रविद्याभिर्वीरश्रीलक्ष्मणान्वितः ।

विजजृम्भे तमुद्देशं विक्षेपो व्याप्य विद्विषः ॥३४॥

अधिष्ठित इति—विजजृम्भे प्रज्वलति स्म, कोऽसौ ? रामः, किं कृत्वा ? पूर्वमुद्देशमुद्दिश्य, कम् ? त साहसगतिम्, किं कृत्वा ? पूर्व व्याप्य स्वप्रतापेन प्रच्छाद्य, कान् ? द्विषः गत्रन्, कथम्भूतो रामः ? विक्षेपः विगतः क्षेपः कालगमनिका यस्य सः, परित्यक्तकालयापन इत्यर्थः । पुनरस्त्रविद्याभिः “त्रिविधमस्त्र यन्त्रमुक्त पाणिमुक्त पाणियुक्तञ्च । विद्याः शास्त्राणि अस्त्राणां विद्या अस्त्रविद्याः ताभिरधिष्ठितः समाश्रितः, पुनः वीरश्रीलक्ष्मणा वीरश्रियोपलक्षितो यो लक्ष्मणस्तेनान्वितः ।

भारतीयः—विक्षेपो दण्डः विजजृम्भे, किं कृत्वा ? पूर्वमुद्देशमुद्दिश्य, कम् ? त नारायणम्, किं कृत्वा ? पूर्व व्याप्य, कान् ? विद्विषः कथम्भूतः सन् ? अधिष्ठितः, काभिः ? अस्त्रविद्याभिः पुनः वीरश्रीलक्ष्मणा जय-लक्ष्मीचिह्नेनान्वितः ॥३४॥

वज्रावर्त्तं धनुर्मित्रमिवाकृष्य निपीडितम् ।

तं नातिसन्दधे को वा नम्रात्मा व्यभिचारकः ॥३५॥

वज्रेति—नातिसन्दधे नमति स्म, किं तत्कर्तृ ? धनुः, कम् ? त रामम्, किमाख्य धनुः ? वज्रावर्त्तं वज्रावर्त्तनामधेयम्, कथम्भूतम् ? निपीडितम्, किं कृत्वा ? पूर्वमाकृष्य, किमिव नातिसन्दधे ? मित्रमिव, युक्तमेतत् को वा नम्रात्मा व्यभिचारकः व्यभिचारी स्यात्, अपि तु न ।

भारतीयः—नातिसन्दधे वज्रति स्म, किं कर्तृ ? धनुः, कम् ? त दण्डम्, कथम्भूतम् ? वज्रावर्त्तं वज्रस्येवावर्त्तः पुलक यस्य तद्वज्रावर्त्तम्, कथम्भूतम् ? निपीडितम्, किं कृत्वा ? पूर्वमाकृष्य, किमिव ? मित्रमिव । शेष सुगमम् ॥३५॥

समासवदसौ लोपं दाहं मदनवाणवत् ।

विध्वंसघटनां राहुरिव कर्तुं समुद्यतः ॥३६॥

समासेति—असौ रामः लोप कर्तुं समुद्यतः, क इव ? समास इव तथा दाहम्, क इव ? मदनवाणवत् कन्दर्पशर इव, तथा विध्वंसघटना विनाशयोजनाम्, क इव ? राहुरिव विधुन्तुद इव ।

पहिले शत्रुओंको प्रतापसे आतंकित करके बादमें उस साहसगतिको लक्ष्य बना कर शास्त्र तथा नीलि विद्याके प्रामाणिक विद्वान्, वीरोंकी शोभाभूत लक्ष्मणजी द्वारा अनुयात तथा एक भी क्षण नष्ट विना किये आगे बढ़ते राम आगे बढ़े जा रहे थे । [समस्त शत्रुओंको आक्रान्त करके अस्त्रविद्याओंसे परिपूर्ण, वीर लक्ष्मीके चिन्होंसे युक्त जरासंध की सेनाका आक्रमण कृष्णको लक्ष्य बनाकर बढ़ता जा रहा था] ॥३४॥

खीचकर चढ़ाया गया (आलिंगन किया गया) वज्रावर्त्त नामका प्रसिद्ध धनुष मित्रके समान आगे झुक गया । उचित ही है कौन शिष्ट पुरुष धोखा देता ?

वज्रके समान पुलकयुक्त सेनाको, बलपूर्वक घसीटकर सताये गये मित्रके समान धनुषने धोखा दिया था, क्योंकि कौन उदण्ड व्यक्ति ऐसा है जो विश्वासघात न करता हो । ॥३५॥

यह राम अथवा जरासन्धकी सेना व्याकरणके समासके समान लोप (विनाश)

भारतीयः—असौ दण्डः समुद्यतः । व्याख्या प्राग्वत् ॥३६॥

अस्त्राणि यन्त्रमुक्तानि तस्मिन्देशे समन्ततः ।
निर्घाता इव निष्पेतुर्घोरसंहारहेतवः ॥३७॥

अस्त्राणीति—तस्मिन् किष्किन्धाख्ये देशे अस्त्राणि चक्रादीनि समन्ततः सामस्त्येन निष्पेतुः पतितानि, कथम्भूतानि ? घोरसंहारहेतवः तीव्रक्षयकारणानि, क इव ? निर्घाता इव अशनय इव ।

भारतीयः—देशे सौराष्ट्राभिधे । शेष समम् ॥३७॥

कलत्रपुत्रमित्राणि गृहीत्वा तत्र ते जनाः ।
यथायथं पलायन्त भावि भद्रं हि जीवितम् ॥३८॥

कलत्रेति—ते नागरिकाः जनाः, यथायथं यदृच्छया पलायन्त । किं कृत्वा ? कलत्रपुत्रमित्राणि समादाय, क्व ? तत्र किष्किन्धाख्ये देशे, हि युक्तमेतत्, किं तत् ? जीवितम्, कथम्भूत स्यात् ? भद्रं कल्याणम्, कथम्भूत सत् ? भावि ।

भारतीयः—तत्र सौराष्ट्रे देशे । शेष समम् ॥३८॥

ततो बलेन बाल्येऽपि सहजेन कृतायतिः ।
सर्वार्जुनमयोदात्तनायकाभरणान्वितः ॥३९॥
परदारग्रहाविष्टः स्पष्टमायोजितायुधः ।
दिव्यान्वयोऽत्र सुग्रीवरूपः कोपारुणेक्षणः ॥४०॥
कृत्वोच्चैरथवेगेन केशवस्त्रातिसंयतिम् ।
निर्ययौ साहसगतिः स भीमः संयुगं प्रति ॥४१॥

अनुना त्रिकलेन व्याख्यायते ॥ तत इति—ततः किष्किन्धाख्यनगरात् संयुगं प्रति स साहसगतिः निर्ययौ । कथम्भूतः सन् ? कृतायतिः विहितप्रसिद्धिः ? केन ? बलेन सामर्थ्येन, कथम्भूतेन ? सहजेना-कृत्रिमेण, क ? बाल्येऽपि बाल्यावस्थायामपि, पुनः सर्वार्जुनमयोदात्तनायकाभरणान्वितः सर्वाणि समस्तान्यर्जुनमयानि हाटकनिर्मितान्युदात्तनायकानि उदात्तो दीप्तयोत्कटः नायको मध्यमणिर्येषा तानि च तान्याभरणानि तैरन्वितः । भारतीयः—केशवः ततो द्वारकायाः सकाशान्निर्ययौ, कथम्भूतः सन् ? कृतायतिः विहितोत्तरकाल-फलः, क ? बाल्येऽपि शैशवेऽपि, कथं सह निर्ययौ ? सहजेन बन्धुना बलेन बलभद्रेण । पुनः कथम्भूतः ? सर्वार्जुनमयोदात्तनायकाभरणान्वितः सर्वे समस्ताः, अर्जुनो हेतुर्येषा तेऽर्जुनमयाः, सर्वे च तेऽर्जुनमयाश्च सर्वार्जु-

कामदेवके वाणके समान तपन (हरन) और राहुके समान विनाश (चन्द्रमाके अंशका ग्रास) करनेमें प्रयत्नशील हो गया था ॥३६॥

उस किष्किन्धा अथवा सौराष्ट्र देशमें चारों ओरसे मन्त्रोंके द्वारा चलाये गये तथा भयंकर संहार करते हुए शस्त्र वज्रपातके समान गिर रहे थे ॥३७॥

उस देशमें समस्त नागरिक अपनी स्त्री, बच्चे तथा मित्रोंको साथ लेकर जैसे वन पड़ा भाग खड़े हुए थे । भविष्यकी कल्याणमय कल्पना पर ही जीवन आश्रित है यह इस पलायनसे स्पष्ट है ॥३८॥

अपने स्वाभाविक बलके कारण बाल्यावस्थामें ही प्रसिद्ध हुआ, विशुद्ध सोनेसे पूरेके पूरे बने उदात्त नायकके आभूषणोंको धारे हुए, सुग्रीवकी पत्नी ताराको रखनेके लिए कदा-ग्रही, स्पष्ट ही मायाचारी, शस्त्रोंके द्वारा जीतने योग्य विद्याधर कुलमें उत्पन्न, आंशिक

नमया., ते च त उदात्तनायकाश्च सर्वाङ्गनमयोदात्तनायकास्त एवाभरणानि तैरन्वितः ।

पुनः कथम्भूतः ? परदारप्रहाविष्टः परदारैष्वाग्रह. इमा तारा सुग्रीवपत्नी भोक्ष्यामीति दुरभिनिवे-
गस्तेनाविष्टः पुनः स्पष्टमायः स्पष्टा प्रव्यक्ता माया कौटिल्य यस्य स तथोक्तः पुनः जितायुधोऽभ्यस्तशस्त्रः, पुनः
दिव्यान्वयः टिवि यान्तीति दिव्या विद्याधराः, दिव्यानामन्वयो यस्य स दिव्यान्वयः पुनः सुग्रीवरूपः ईप्रत्सिद्धः
सुग्रीवः सुग्रीवः सुग्रीवरूपरूपधारीत्यर्थः, क ? अत्र किफिन्धानगरे पुनः कोपारुणेक्षणः क्रोधलोहितलोचन
इति । भारतीय.—पुनरपि कथम्भूतः केशवः ? परदारप्रहाविष्ट. शत्रुविदारणाङ्गीकारयुक्तः पुनरायोजिता-
युध आयोजितान्यात्मसात्कृतान्यायुधानि तोमरादीनि येन स., पुनः दिव्यान्वयः प्रगस्तान्वयः यादवान्वयः
पुनः सुग्रीवरूपः प्रगत्यरेखात्रयान्विता ग्रीवा यस्मिस्तद्रूप यस्य स, क ? अत्र लोके । स साहसगतिः
संयुग प्रति सङ्ग्राममुद्दिश्य निर्ययौ ।

किं कृत्वा ? केशवस्त्रातिसयति कृत्वा केशवस्त्रयोरतिसयतिः केशवस्त्रातिसयतिस्ताम्, अतिशयेन केशव-
स्त्रयोर्वन्धन कृत्वेत्यर्थः । केन ? वेगेन जवेन पुन. भीमो भयानकः । कथम् ? उच्चैरतिशयेन ।
अथशब्दो मङ्गलवाची गृह्यतेऽव्ययानामनेकार्थत्वात्, तेनायमर्थः.—मङ्गलानि पुरस्सराणि कृत्वा निर्ययौ ।
भारतीयः—केशवो नारायण., उच्चै रथवेगेन स्यन्दनजवेन संयुग प्रति निर्ययौ, किं कृत्वा ? त्राति-
सयति कृत्वा सन्नाहवन्धन विधाय । कथम्भूतः ? साहसगति. साहस सन्नाह यत्र नाह न भाय (वाऽ) य
मिति प्रत्यय.. साहसे भवा साहसी साहसी गतिः प्रवर्त्तन यस्य सः पुन. समीपः नृकोटरयुत.^१ ॥३९-४१॥

निपेकदिवसः कच्चिदुपालिङ्गन्तु किञ्चन ।

प्राणिनापमृत्युः स्वित्ति लोकं विशङ्कयन् ॥४२॥

आलीढपदविन्यासमध्यमध्युषितं जगत् ।

अमंस्तोपनतं विश्वं सहसाकृष्टकार्मुकः ॥४३॥

त्रिकलमधुना युगलेनाह—निपेकेति—साहसगतिरमस्त, किं कुर्वन् ? लोक विशङ्कयन् सशय नयन्,
कथमिति ? कच्चिद् कोमलामन्त्रणे, अहो वर्त्तते निपेकदिवसो मृत्युदिन न्वहो किञ्चनोपाकिङ्गन् स्वित्पमृत्युर-
कालमरण वर्त्तते, केपाम् ? प्रणिनामिति । असौ साहसगतिः जगदमस्त मन्यते स्म, कथम्भूतम् ? आलीढपद-
विन्यासमध्यमध्युषितमालीढस्थानान्तराल निविष्टम्, कथम्भूत जगत् ? उपनतमनुपङ्गमायातम्, पुनः विश्व
समस्तम्, कथम्भूतः साहसगतिः ? आकृष्टकार्मुक आरोपितचापः ।

भारतीयः—असौ केशवः । शेष समम् ॥४२-४३॥युगमम् ॥

ऋजूपकारिनिर्व्याजं कृच्छ्रेष्वव्यभिचारिणम् ।

स मित्रमिव निर्दोषं दूरं चिक्षेप मार्गणम् ॥४४॥

खिद्रिका पात्र, क्रोधसे लाल लाल आँखे किये, वालो तथा वस्त्रोको भलीभाँति बाँधे हुए
वह भीषण साहसगति युद्ध करनेके लिए अत्यन्त वेगशील रथपर झटकेसे निकला था
[सगे भाई बलभद्रके द्वारा बाल्यावस्थामे ही भावी पुण्यका संचय कर्ता, अर्जुन आदि समस्त
धीरोदात्त नायक ही जिसके भूषण हैं, शत्रुओंके विनाशकी घोर प्रतिज्ञासे अभिभूत, शस्त्रो
तथा उनके संचालनमे सर्वोपरि, प्रशस्त वंशमे उत्पन्न, त्रिवलि युक्त सुन्दर श्रीवाधारी,
क्रोधके कारण रक्तनेत्र, साहसके साथ गम्भीर गति तथा भीमसे अनुगत कृष्ण सन्नाहको
पहिनकर तीव्रगतिवाले रथके द्वारा युद्धकी तरफ चल दिये थे] ॥३९-४१॥

क्या मृत्युका दिन ही सबका आर्लिगन कर रहा है ? अथवा क्या मनुष्य मात्रकी
अकाल मृत्यु ही चली आ रही है इस प्रकारकी शंकासे लोक पड़ गया था । पास पास पड़े
पैरोंके बीचके स्थानमें ही पूर्ण विश्वको दवाता हुआ और चापको चढ़ाते ही वह साहसगति
अथवा केशव सारे विश्वको पराजित मानते थे ॥४२-४३॥

ऋज्विति—स साहसगतिः निर्दोष किञ्चमलवर्जितं निमित्तमित्यर्थः, दूरमत्यर्थम्, ऋजूपकारिनिर्व्याज ऋजुः प्राञ्जलः, उपकार्युपकारकः, निर्व्याजः निश्चलः, स च स च स च त तथोक्तम्, कृच्छ्रोष्वव्यभिचारिणं समीपग मार्गणं नर चिक्षेप, किमिव ? एतल्लक्षण मित्रमिव सुहृद यथा ।

भारतीयः—असौ केशवः । शेष समम् ॥४४॥

कोटिशः कुञ्जरबलं शरपञ्जरमध्यगम् ।

रामभद्रं जनोऽद्यापि वनस्थितमिवैक्षत ॥४५॥

कोटिश इति—असौ जनः, त रामभद्र राघवमद्यापि साम्प्रतमपि वनस्थितमिवैक्षत ददर्श, कथम् ? कोटिशः कोट्या-कोट्या कोटिशः “सङ्घैकाद्वीप्सायाम्” [जै. सू. ४।२।४८।] इति शस् । कोटिकोटिसङ्घ्या-परिमितो जनः, कथम्भूतम् ? कुञ्जरबल कुञ्जराणामिव बल यस्य त नागबलमित्यर्थः, कथम्भूत सन्तमैक्षत जनः ? वनस्थितमिव, शरपञ्जरमध्यग वाणवेणीमध्यगतम्, वनमपि कथम्भूतम् ? कुञ्जरबल कुञ्जानि लता-दिपिहितोदराणि स्थानानि कुञ्जेषु ख प्रतिध्वनिं लाति गृह्णातीति कुञ्जरबल पुनः शरपञ्जरमध्यग जलस्थान-मध्यस्थमित्यर्थः ।

भारतीयः—जनः कोटिशः कोटि-कोटिपरिमित कुञ्जरबलं गजसैन्यमैक्षत वनस्थितमिव कथम् ? अद्यापि, कथम्भूतम् सत् ? शरपञ्जरमध्यग पुनः कथम्भूतम् ? रामभद्र राम मनोज्ञ भद्र सर्वलक्षणसम्पूर्णं भद्रजातीय रामञ्च तद्भद्रञ्च रामभद्रमिति ॥४५॥

दष्टदन्तच्छदं बद्धभ्रूभङ्गं मुक्तहुङ्कृति ।

ग्रहाविष्टमिवानिष्टं घोरं युद्धमिहाभवत् ॥४६॥

दष्टेति—इह किष्किन्धाख्यदेशे युद्ध रणोऽभवत्सञ्जातम्, कथम्भूतम् ? दष्टदन्तच्छदम्, दष्टा-दन्तच्छदा यत्र तच्चर्वितोष्ठ पुनः बद्धभ्रूभङ्गं बद्धो भ्रूभङ्गो यत्र तद्विरचितभ्रुकुटिः पुनः मुक्तहुङ्कृति मुक्ता-हुङ्कृतिर्यत्र तन्मुक्तहुङ्कारम्, अथवा पदत्रयमेतत् क्रियाविशेषणम्, पुनः अनिष्टममङ्गल पुनर्घोर बीभत्सम्, किमिवोत्प्रेक्षितम् ? ग्रहाविष्टमिव ॥४६॥

अपसस्त्रे जनैरुस्त्राः सस्त्रेरन्तर्हिताः शरैः ।

मुक्तकेशा इवाभूवन्दिग्दारा धूमकेतुभिः ॥४७॥

अपसस्त्र इति—जनैः लोकैः, अपसस्त्रेऽपसृतम्, तथा सस्त्रेः सूर्यस्य उस्त्रा रश्मयः शरैरन्तर्हिता गूढाः, तथा दिग्दाराः दिग्गङ्गाः धूमकेतुभिर्मुक्तकेशा इव अभूवन् सञ्जाताः ॥४७॥

सीधा, (उपकारक) इष्ट कार्यसाधक, लक्ष्यवेधक (निश्चल) कठिन लक्ष्यपर भी न रुकते शुद्ध धातुसे वने, अतएव सच्चे मित्रसमान वाणोंको उस साहसगति अथवा केशवने दूरतक फेंक दिया था ॥४४॥

करोड़ों हाथियोंके बलके धारक तथा वाणोंके जालमेंसे जाते रामभद्रको इस युद्धके समय भी लोग वनवासी ही देखते थे [वनवासी रामकी प्रतिध्वनि कुञ्जोंसे आती थी, तथा वह जलाशयोंके बीच रहता था]

युद्धस्थलीमें खड़ी करोड़ों सुन्दर, भद्रजातिके, हाथियोंकी सेनाको वाण वर्षासंसे गुजरनेके कारण, दर्शक जंगलमें फिरता-सा ही देखते थे ॥४५॥

किष्किन्धा अथवा सौराष्ट्र देशमें ऐसा दाखण और विनाशक युद्ध हुआ था कि योद्धा ओठ चवा रहे थे, भ्रुकुटियाँ टेढ़ी किये थे, जोर जोरसे हुंकार कर रहे थे फलतः ऐसे लगते थे कि उनपर भूत ही चढ़े हैं ॥४६॥

लोग भागते फिरते थे, सूर्यकी किरणें वाणोंके जालके पीछे छिप गयीं थीं, आकाशमें उदित धूमकेतुओंके कारण दिशा रूपी स्त्रियों ऐसी लगती थीं मानो बाल विखेरे खड़ी हैं ॥४७॥

नष्टं भीतैः स्थितं धीरैः स्पष्टं दृष्टं सुरासुरैः ।

भीमेन बलरामेण गर्जितं सव्यसाचिना ॥४८॥

नष्टमिति—भीतैः भीरुभिः नष्ट पलायित धीरैः स्थित दृष्ट सुरासुरैः देवदानवैश्चकितमवलोकितमित्यर्थः, कथम् ? स्पष्ट प्रव्यक्त बलरामेण बलिना रामेण गर्जितम्, कथम्भूतेन ? भीमेन भीमेण, पुनः सव्यसाचिना सव्य सचत इत्येव शीलः सव्यसाची तेन वामप्रदेशप्रणताङ्गविन्यासेनेति ।

भारतीयः—यथा नष्टम्, कैः ? भीतैः, यथा स्थितम्, कैः ? धीरैः, यथा दृष्ट चकितमवलोकित कैः ? सुरासुरैः, कथम् ? स्पष्टम्, तथा गर्जितम्, केन ? भीमेन वृकोदरेण, तथा गर्जितम् केन बलरामेण, बलिना, तथा गर्जितम्, केन ? सव्यसाचिना अर्जुनेनेति ॥४८॥

स दुरानमकोदण्डो मायावी विद्रुतो हतः ।

न रघोराहवे जातः कुले शूरोऽपि को जयेत् ॥४९॥

स इति—विद्रुतः पलायितः कोऽसौ ? स साहसगतिः, कथम्भूतः सन् ? हतः, क्व ? आहवे सग्रामे, कथम्भूतः स साहसगतिः ? दुरानमकोदण्डः दुःखेनानमति दुरानमः स चासौ कोदण्डो यस्य सः पुनः मायावी निकारवान्, युक्तमेतत्को न जयेत् सर्वो जयेत् सर्वोत्कर्षेण प्रवर्त्तत, कः ? शूरो वीरः, कथम्भूतः सन् ? सञ्जातः समुत्पन्नः, क्व ? कुले वशे, कस्य ? रघोर्दृढरथस्येति ।

भारतीयः—विद्रुतः पलायितः, कोऽसौ ? जरासन्धमुक्तो दण्डः सैन्यम्, कथम्भूतः सन् हतः, क्व ? नरघोराहवे घोरश्चासावाहवश्च घोराहवः नरस्य घोराहवः तत्र, अर्जुनस्य रौद्रसग्रामे, कथम्भूतो दण्डः ? दुरानमकः दुःखेन जेतुं शक्यः, कथम्भूतः ? मायावी मायाः लक्ष्म्या आय प्रवेशमवतीत्येव शीलः मायावी लक्ष्म्या आगमनाभिलाषुकः, युक्तमेतच्छूरोऽपि सन् को न जयेत् रिपुभिरनभिभूतः सन् सर्वोऽपि सर्वोत्कर्षेण प्रवर्त्तत इत्यर्थः, कथम्भूतः ? कुले जातः ॥४९॥

केशवो बलदेवश्च न पौरैरेव केवलम् ।

प्रत्युद्यातस्तथा तेषां रोमाञ्चैः सञ्चितैरपि ॥५०॥

केशव इति—केशवो लक्ष्मणः बलदेवश्च रामश्च केवल पौरैरेव नागरैरेव न प्रत्युद्यातस्तथा तेषां पौराणां रोमाञ्चैरपि पुलकितैरपि प्रत्युद्यातः कथम्भूतैः ? सञ्चितैः पुष्टिमागतैः ।

भारतीयः—केशवो नारायणः बलदेवो रेवतीरमणः । शेष समम् ॥५०॥

चलत्पताकामुद्भूतोरणां तामविक्षताम् ।

द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव ॥५१॥

भयभीत लोग भागते दिखते थे, धीर पुरुष डटे हुए थे, देव दैत्य आश्चर्यसे देख रहे थे तथा वाँयी तरफ शरीरको मोड़े बलवान् तथा भयंकर रामने गर्जना की थी [कृष्णकी तरफसे मी भयंकर भीम, बलिष्ठ बलराम तथा धनुषधारी अर्जुनने गर्जना की थी] ॥४८॥

वड़ी कठिनतासे भी धनुषको न चढ़ा सकनेके कारण निकृष्ट छलिया तथा भागता हुआ वह साहसगति युद्धमे मारा गया था । रघुके वंशमें उत्पन्न स्वयं पराक्रमी होकर भी किसको न जीतेगा ? [भगीरथप्रयत्न करनेपर भी अजेय माया (लक्ष्मी) की लोभी जरासन्धके द्वारा भेजी गयी सेना अर्जुनकी घोर लड़ाईमें या तो भाग गयी थी या मार डाली गयी थी । कुलीन तथा स्वयमेय योद्धाके लिए कौन अजेय है ?] ॥४९॥

लक्ष्मण अथवा कृष्ण और बलदेव राम अथवा बलरामकी अगवानी केवल क्रमशः किष्किन्धा अथवा सौराष्ट्रके नागरिकोंने ही न की थी अपितु सारे शरीरमे उठे उनके रोमाञ्चोंने भी इनका स्वागत किया था ॥५०॥

चलदिति—रामलक्ष्मणौ, अथवा रामसुग्रीवौ किष्किन्धनगरीमविक्षता प्रविष्टौ, कैः कृत्वा ? गोपुरद्वारैः, कथम्भूताम् ? चलत्पताका वातान्दोलितवज्राम्, पुनरुद्धद्वतोरणामूर्त्वीकृतवन्दनमालिकाम्, कामिव ? द्वारकामिव ।

भारतीयः—नारायणवल्लभेवौ द्वारकामविक्षताम्, कामिव ? किष्किन्धनगरीमिव । श्रेय सर्वं प्राग्वत् ॥५१॥

सुग्रीवः सपदि पराक्रमेण कन्यां

वैकुण्ठः परिहृषितः शुभां सुभद्राम् ।

कल्याणीं स बहुमतो जितारयेऽस्मै

दित्सन्नक्रमत तथा धनञ्जयाय ॥५२॥

इति श्री धनञ्जयकृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये मायासुग्रीवनिग्रहजरासन्धवल-
विद्रावणं नाम नवमः सर्गः ॥९॥

सुग्रीव इति—सुग्रीवः अस्मै रामाय कन्या पुत्री दित्सन् दातुमिच्छन् अक्रमत प्रवर्त्तते स्म, कथम्भूताय रामाय ? जितारये पराभूतशत्रवे तथा धन दित्सन्, दातुमिच्छन्, किमर्थम् ? जयाय जयनिमित्तम्, कथम्भूता कन्याम् शुभा शुभलक्षणाम्, पुनः सुभद्रा शोभनानि भद्राणि कल्याणानि यस्यास्ताम्, किमाख्या कन्याम् ? कल्याणी कल्याणीनामधेयाम्, कथम् ? शीघ्रं सपदि, कथम्भूतः सुग्रीवः ? कुण्ठः मन्दः, केन ? पराक्रमेण प्रतापेन, कथम् ? वै स्फुटम्, कथम्भूतः ? परिहृषितः प्रहृष्टः, पुनः बहुमतः बहूना नीलनलजाम्ब-
वदादीना मत यस्य सः ।

भारतीयः—वैकुण्ठो नारायणः सुभद्रा कन्या कुमारी जितारयेऽस्मै धनञ्जयायार्जुनाय दित्सन्नक्रमत, कथम्भूता कन्याम् ? शुभा कल्याणी कल्याणहेतुत्वात्, कथम्भूतो वैकुण्ठः ? सुग्रीवः शोभना यथोक्तलक्षण-
लक्षिता ग्रीवा कन्धरा यस्य सः, पुनः बहुमतः, बहूना मत इष्ट इति ॥५२॥

इति श्रीनिरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य पटतर्कचक्रवर्त्तिनः श्रीमद्विजयचन्द्र-

पण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरीचन्द्रिका-

चकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदी नाम दधानायां टीकायां मायासुग्रीव-

निग्रहजरासन्धवलविद्रावणं नाम नवमः सर्गः ॥९॥

राम लक्ष्मणने द्वारकापुरीके समान किष्किन्धापुरीमें गोपुरांसे प्रवेश किया था । गोपुरके ऊपर पताकाएँ फहरा रही थी तथा वन्दनवार बँधी हुई थी । [वलराम और कृष्णने किष्किन्धापुरीके समान द्वारकापुरीके मुख्य द्वारसे प्रवेश किया था] ॥५१॥

निश्चित ही रामके पराक्रमसे आश्चर्यचकित, अत्यन्त प्रसन्न, तथा नल-नील-जाम-
वन्तादिका मान्य वह सुग्रीव शत्रुओंके जेता इस रामके साथ शुभ लक्षणवती, अत्यन्त योग्य तथा भोली-भाग्यवती लड़कीका विवाह करनेकी इच्छासे इसकी भावी विजयके लिए तुरन्त ही धन देनेके कार्यमें लग गया था । [निश्चित ही अर्जुनके पराक्रमपर परम प्रसन्न, सबका पूज्य, सुन्दर ग्रीवाधारी वैकुण्ठ (कृष्ण) भाग्यवती, शुभ सुभद्रा नामकी कन्या (वहिन) को शत्रुके जेता इस धनञ्जयको व्याहनेकी इच्छासे तैयारीमें लग गया था ॥५२॥

इति निर्दोषविद्याभूषण भूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, पटतर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र

गुरुके प्रशिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाचातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र द्वारा

विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान

काव्यकी पदकौमुदी टीकामें 'मायासुग्रीवनिग्रह जरासन्धवल-

विद्रावण' नामका नवम सर्ग समाप्त ।

दशमः सर्गः

अन्यदा रसमिवैक्ष्वं वचश्चित्तहारि हरिवंशनायकम् ।

दण्डगर्भमपि भोगलोलुपं कोप्युपेत्य पुरुषोत्तमोऽवदत् ॥१॥

अन्यदेति—अन्यदाऽन्यस्मिन्नहनि पुरुषोत्तमः लक्ष्मणः हरिवंशनायक सुग्रीव प्रति वचो वचनमवदत् उवाच । कथम्भूत वचः ? चित्तहारि हृदयङ्गमम्, पुनः दण्डगर्भमपि दण्डप्रधान कोपि कोपनशीलम्, किं कृत्वा ? उपेत्य समीपमागत्य, कथम् ? ऐक्ष्वमिक्षुविकार रसमिव निर्यासमिव, कथम्भूत हरिवंशनायकम् ? भोगलोलुप स्रक्चन्दनादिषु लम्पटम् ।

भारतीय.—अन्यदा कोऽपि पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तमनामा दूतः भोगलोलुप हरिवंशनायक नारायण-मुपेत्य वचोऽवदत् । कथम्भूत वचः ? ऐक्ष्व रसमिव, पुनः कथम्भूतम् ? दण्डगर्भमपि दण्डमिश्रितमपि ॥१॥

श्रीमतां श्रुतवतां कुलजानां त्वय्युपस्कृतमिदं न तु दृष्टम् ।

सत्यमुन्नतिमतां हि गुरूणां मेरुरेव विकृतो न कदाचित् ॥२॥

श्रीमतामिति—न तु दृष्टम् नावलोकितम्, किं तत् ? इदं प्रत्यक्षगोचरमुपस्कृत वैकृतम्, क्व त्वयि विषये त्वय्येव, केपा मय्ये ? श्रीमता धनेश्वराणां तथा श्रुतवता ज्ञानिना तथा कुलजाना महान्वयानामुन्नतिमता-मुच्चैस्तराणाम् 'अत्रेदं तात्पर्यम्—यथा तुङ्गानां कुलाचलानां सता मेरुरेव विकृतो न कदाचिद्दरीदृश्यते तथा धनेश्वराणां शास्त्रवता कुलीनानाञ्च सता त्वमेवेति । एतेन सुग्रीवे नारायणे च विद्याभिजनवृत्त व्याख्या-तम् ॥२॥

यौवनं तव न वैकृतं गतं मन्मथोऽपि समभावमास्थितः ।

त्वं परं युवजरन्गुणानिमान्नापवादपदवीमजीगमः ॥३॥

यौवनमिति—हे युवजरन् तरुणानां मध्ये वृद्धं न गतम् । किम् ? तत्रौवनं प्रथमं वयः, किं न गतम् ? वैकृतं विक्रियाम् । कस्य ? तव, तथा मन्मथोऽपि समभावमास्थितः ? कन्दर्पोऽपि भवन्तं विक्रिया न नीतवान् इत्यर्थः ? तथा चोक्तम्—“ये दीनेषु दयालवः स्पृशन्ति यानल्पोऽपि न श्रीमदः व्यग्रा ये च परोपकारकरणे

किसी दिन भोग-विलासोंमें लीन वानरवंशके नेता राजा सुग्रीवके पास जाकर मर्यादा पुरुष लक्ष्मणने इक्षुके रसके समान मनको मोहने, दण्डनीतिसे व्याप्त तथा क्रोधके कारण वचन कहे थे । [दूसरे समय किसी पुरुषोत्तम नामके दूतने सांसारिक सुखोंके जुटानेके इच्छुक यदुवंश शिरोमणि कृष्णके पास जाकर सुननेमें इक्षुरसके समान मनमोहक तथापि दण्डमिश्रित सूचना दी थी] ॥१॥

लक्ष्मीपतियों, शास्त्रोंके पण्डितों, उच्चकुलोंमें जात पुरुषों, वास्तवमें अभिवृद्धिको प्राप्त महापुरुषोंकी विक्रियासे हे वानरराज ! अथवा हे नारायण ! आपमें कोई विकृति नहीं दिखायी देती है अर्थात् आप इन सबसे श्रेष्ठ हैं । ठीक ही अन्य पर्वतोंमें विकृति होने पर भी मेरुमें कभी कोई विकार नहीं होता है ॥२॥

आपका यौवन कभी भी विकृतिको प्राप्त नहीं हुआ है । आपका कामदेव भी संयत

१. रथोद्धतावृत्तम्, लक्षणं हि—“रात्राविह रथोद्धता लगौ” (वृ० र० ३।३९) ।

२. लक्ष्मणे न सुग्रीवे पुरुषोत्तमे न नारायणे च विद्या—द० ।

३. स्वागतावृत्तम् । लक्षणं हि—“स्वागतेति रत्नभाद्गुरुयुग्मम्” । (वृ० र० ३।४०) ।

हृष्यन्ति ये याचिताः । स्वस्थाः सन्ति च यौवनोदयमहाव्याधिप्रकोपेऽपि ये, ते भूमण्डलमण्डनैकतिलकाः सन्तः क्रियन्तो जनाः” तथा इमान् सौण्डीर्यादीन् गुणान् अपवादपदवीं निन्दाविषय नाजीगमः न नीतवान् ॥३॥

सद्गुणास्तव नृपैः सुगृहीतास्ते तथापि न भवन्ति भवद्वत् ।

तोयदाः खलु जलं जलधीनां विभ्रतोऽपि न तथापि गम्भीराः ॥४॥

सद्गुणा इति—तथापि न भवन्ति न जायन्ते । के ? ते नृपा राजानः, क इव ? भवद्वत् भवत्सदृशाः । यद्यपि सुगृहीताः सम्यक्प्रकारेणाङ्गीकृताः । के ? सद्गुणाः अनन्यसम्भविनः शस्त्रशास्त्रादिपरिज्ञानलक्षणाः, कैः ? नृपैः नरेन्द्रैः, कस्य ? तव भवतः, युक्तमेतत्, तथापि तोयदाः जलधराः गम्भीराः न स्युः, यद्यपि तोयदा इति लौकिकी रूढिं प्रौढिं नारूढास्तोयदाः । किं कुर्वाणा अपि ? विभ्रतोऽपि दधाना अपि, किम् ? जलम्, केषाम् ? जलधीना समुद्राणाम्, कथम् ? खलु निश्चयेन ॥४॥

त्वं हिमाद्रिरपि तां सरस्वतीं त्वं रविश्च कमलाकरग्रहम् ।

त्वं विधुश्च भुवनाभिनन्दथुं धत्थ इत्थमपरो न कश्चन ॥५॥

त्वमिति—धत्थः धरथः, कौ ? त्व भवान् हिमाद्रिरपि तुहिनगिरिश्च युवाम्, काम् ? ता सरस्वती भारती सरस्वतीनामधेया नदी च । धत्थः कौ ? त्व रविश्च युवाम् कमलाकरग्रह लक्ष्मीहस्तग्रहण पद्माकर-ग्रहश्च । धत्थः, कौ ? त्व विधुरिन्दुश्च युवा भुवनाभिनन्दथु लोकाभिनन्दनम् । धत्थ इत्थमुक्तप्रकारेण । द्वौ विहाय नापरोऽन्यः कश्चन एवविधा क्रिया दधातीति ॥५॥

आश्रयस्त्वमसि सर्वलघूनां सेविता भवसि सर्वगुरूणाम् ।

छन्दसस्तव च वृत्तिमुदारां वर्णयन्ति कवयश्चरितेषु ॥६॥

आश्रय इति—त्व सर्वलघूनामाश्रयः समस्तनिराश्रयदीनदुःखितभाग्यदूरवर्तिनामवष्टम्भोऽसि, छन्दोऽपि सर्वलघूनामेकमात्रिकाणामाश्रयो भवति । भवसि । कोऽसौ ? त्वम्, कथम्भूतः ? सेविता सेवकः, केषाम् ? सर्वगुरूणा समस्तशास्त्रशास्त्राणामव्याहततयोपदेष्टणाम्, तथा छन्दोऽपि सेवमान भवति । केषाम् ? सर्वगुरूणा समस्तद्विमात्रिकाणाम् । एवञ्च भो भूपते ! वर्णयन्ति उपलोकयन्ति । के ? कवयः, काम् ? वृत्ति प्रवृत्तिम्, उदारामुत्कटाम्, यस्य ? ते तव छन्दसश्च, केषु ? चरितेषु प्रस्तावोचितवार्त्तासु चरित्रेषु चेति ॥६॥

रूपमें है । वास्तवमें आप श्रेष्ठ युवक तथा वृद्ध हैं और आपने कभी भी इन श्रेष्ठ गुणोंकी अख्याति नहीं होने दी है ॥३॥

संसारके राजाओंने आपके समान सद्गुणोंका अनुकरण किया है तथापि वे आपके सदृश नहीं हो पाये हैं । यह सत्य है बादल समुद्रोंका जल पीकर ही पुष्ट होते हैं तथापि वे वे उसकी (समुद्रकी) गंभीरताको कदापि नहीं पाते हैं ॥४॥

आप हिमाचल पर्वत होकर भी सरस्वती नदीको धारण करते हैं । [विरोध-हिमाचल समान शीतल और उन्नत होकर भी शारदाके उपासक हैं] सूर्य है तथापि कमल समूहके रोधक है [सूर्यके समान तेजस्वी है तथा कमला (लक्ष्मी) का हाथ पकड़े है] और चन्द्रमा होकर भी पृथ्वीके नन्दन (मंगल) हो [चन्द्रमा समान शान्त सुन्दर तथा पृथ्वीके आनन्दको बढ़ाते हो] इस प्रकारके परस्पर विरोधी गुणोंको कोई भी दूसरा नहीं पा सकता है ॥५॥

सब तुच्छोंके आश्रय होकर भी समस्त महापुरुषोंके सेव्य [कैसे] हो [सकते हो] । समस्त दीन दरिद्रोंकी शरण हो और सब ही महापुरुषोंके आराध्य हो । अतएव आपके चरित्रका वर्णन करते हुए कवि लोग आपके उदार स्वभावको [सर्व लघु अथवा सर्वगुरु-मात्रा युक्त] छन्दोंके द्वारा प्रशंसा करते हैं ॥६॥

दुर्जनेऽप्यनुनयः स्वभावतः सज्जने तु विनयो विशेषतः ।

तत्त्वमेवमभिमानिनं मम स्वामिनं किमिति नानुवर्त्तसे ॥७॥

दुर्जन इति—न्यभावत. दुर्जनेऽप्यनुनयः प्रीति, तु पुनरपि सज्जने विशेषतो विनयोऽस्ति । तत्तत्मा-
त्वाग्णान् तम एव वच्यमणप्रज्ञाणेन अभिमानिन मम स्वामिन किमिति नानुवर्त्तसे' ॥७॥

तादृशं प्रशमितं ननु वैरं तेन ते कृतमिदं न लघीयः ।

कंसमाहतमरि भुवि वित्तं नेह संस्मरसि स स्मरणीयः ॥८॥

तादृशमिति—नन्वहो प्रशमितमुपशान्तिमानीतम् । किम् ? वैरम् । केन ? तेन रामेण, कथम्भूत वैरम् ?
तादृश तादृशरूपम्, कस्य ? ते तव कृत किमिदं लघीयो लघुतरम् ? अपि तु न, इदमुपकृत कृत गुरुतर-
मित्यर्थः । तथा त्व न सम्मरमि न सस्मृतिमानयमि, कम् ? अरिं साहसगतिनामधेयम्, कथम्भूत सन्तम् ?
नमाहत व्यापादितम्, पुनः कथम्भूतम् ? वित्तं प्रसिद्धम्, क इह भुवि— अस्या पृथिव्याम्, स साहसगतिः ।
स्मरणीयः, कस्य ? तत्रेति ।

भारतीयः पद्म.—नु अहो न कृत न विहितम्, किं तत् ? इदं वैरम्, केन ? तेन कसेन, कथम्भूतम्
न कृतम् ? प्रशमि, पुनः कथम्भूतम् ? लघीयः, तस्मान्न स्मरसि, कोऽसौ ? त्वम्, कम् ? अरिं कसनामधेयम्,
कथम्भूतम् ? आहत व्यापादितम्, पुनस्तादृशमजयमित्यर्थः । शेष समम् ॥८॥

श्रीवधूहरणवैरवन्धतः सम्प्रति भ्रुकुटिभङ्गुराननः ।

मा रूपन्मम पतिः समेत्य तं पादयोः पत समाहिताञ्जलिः ॥९॥

श्रीति—द्वि.—मारुपत् मा रथो भवतु, कोऽसौ ? मम पती रामः, कस्य ? तवेति पद द्रष्टव्यम् ।
भ्रुकुटिभङ्गुराननः सन्, कस्मात् ? श्रीवधूहरणवैरवन्धतः सीताहरणवैरानुवन्धात् अतः कारणात् पत । कोऽसौ ?
त्वम्, कयो ? पादयोश्चरणयो, किं कृत्वा ? पूर्वं समेत्य समीपमागत्य, कम् ? तं पतिं रामम्, कथम्भूतः
सन् ? समाहिताञ्जलिः कलिफायितकरद्वयः । कथम् ? सम्प्रति ।

अधुना भारतीय.—मारुपत्, कोऽसौ ? मम पतिः श्रीवधूहरणवैरवन्धतः श्रीरेव वधूः श्रीवधूः श्रीवध्वा
ऊहो यत्र तच्छ्रीवधूह श्रीवधूहञ्च तद्रणवैरञ्च श्रीवधूहरणवैर तस्य वन्धत. वन्धात् लक्ष्मीकामिनीवितर्कसग्राम-

स्वभावसे ही आप दुर्जन पुरुषके साथ शिष्ट व्यवहार करते हैं तथा सज्जनोका
विशेषरूपसे सत्कार करते हैं । जब आपकी प्रकृति ही ऐसी है तो आप मेरे (लक्ष्मणके)
आत्मगौरवशाली अथवा (दूतके) अहंकारी स्वामीका अनुवर्तन क्यों नहीं करते हैं ॥७॥

अन्वय—तेन तादृशं वैरं प्रशमितं ननु इदं ते लघीय. न कृतं । इह भुवि वित्तं समाहतं न
सस्मरसि ? क अरिं । स स्मरणीयः ।

रामने तुम्हारे उस महान् (पत्नीका अपहरणरूपी) वैरका बदला लिया है, तो यह
कोई साधारण उपकार नहीं किया है ? इस संसार भरमें घात तथापि राम द्वारा मारे गये
उस शत्रुकी याद नहीं आती है ? जरा उसकी याद करके देखो ।

अन्वय—तेन इदं ते वैरं लघीयं प्रशमि कृतम् । तादृश, इह भुवि वित्तं आहत अरिं कम न
सस्मरसि, स्मरणीय यः ।

राजा कंसने तुम्हारे साथ वैधी शत्रुताको न तो कमने ही दिया था और न शान्त
ही देने दिया था । उस प्रकारके दुर्दम अकृत्योंके लिए संसार भरमें कुख्यात और मरणको
प्राप्त उन कंस शत्रुकी स्मृति नहीं आती है ? उसे याद करना चाहिए ॥८॥

साध्यान् लक्ष्मी पत्नी सीताके हरणसे उत्पन्न वैर भावकी प्रबलतासे चढ़ी भौहोंके
कारण कुपित मुख मेरा स्वामी राम कहीं तुम पर दृष्ट न हो जाय । इसी समय जाकर दोनों

वेरानुबन्धात् भृकुटिभङ्गराननः, तस्मात् सम्प्रति पादयोः पत नम्रो भव । किं कृत्वा ? तं जरासन्धनामधेयं मम स्वामिन समेत्य, कथम्भूतः सन् ? समाहिताञ्जलिः कुङ्मलीकृतकरयुग्मः^१ ॥९॥

अग्रतो भव शुभे पथि तिष्ठ प्रश्रयं भज जहीहि निजौजः ।

स्वामिनः श्रुतिपथातिथिभावं प्रापय प्रियजनैः प्रियवार्ताम् ॥१०॥

अग्रत इति—अग्रतः पुरतो भव जायस्व, शुभे पथि मार्गं तिष्ठ आस्व, प्रश्रय भज सेवस्व, तथा निजौजः स्वकीय बल स्तब्धत्वमित्यर्थः । जहीहि परित्यज । तथा चोक्तम्—“स्तब्धसुत्खनति किञ्च मूलतः पादपं तट्स्थं नदीरयः । चेतसः प्रणमनाद्विबद्धंते चाटुरेव कुहते हि जीवितम् ॥” तथा प्रियवार्ता श्रुतिपथा-तिथिभाव कर्णपदवीविषय गमय प्रापय, कैः कृत्वा ? प्रियजनैः सविश्रम्भैः लोकैः, कस्य ? स्वामिनः प्रभोः । प्रापयेति क्रियायाः मुख्यामुख्यतया कर्मद्वय ज्ञेयम्^२ ॥१०॥

वाचमेवमुपकर्ण्य कर्णयोः कर्कशामकृशयोः कशोपमाम् ।

क्षोभमब्धय इवाययुस्तया वात्यया सदसि वानराधिपाः ॥११॥

वाचमिति—वानराधिपाः सुग्रीवप्रभृतयः शाखामृगस्वामिनः क्षोभमाययुः प्रापुः । केन हेतुना ? तथा वाचा, क्व ? सदसि सभायाम्, किं कृत्वा ? वाचमुपकर्ण्य श्रुत्वा, कथम् ? एवमुक्तप्रकारेण, कथम्भूता वाचम् ? कर्कशा कठिनाम्, कयोः ? कर्णयोः, कथम्भूतयोः कर्णयोः ? अकृशयोरदुर्बलयोः न्याय्यात्मविषय-ग्रहणप्रवीणयोः, कथम्भूताम् ? कशोपमा चर्मवद्ग्रीसहगीम् कर्कशत्वात्तस्याः, कया क इव क्षोभमाययुः ? वात्यया वातमण्डलेन अब्धय इव समुद्रा इव ।

भारतीयः—नराधिपा बलभद्रादयो नरेन्द्राः . अथवा नरोऽर्जुनोऽधिपो येषाम् अर्जुनस्वामिका नरेन्द्राः क्षोभमाययुः, कथम् ? यथा भवति । सदसि, उत्खातखड्ग, यथा भवति, क्रियाविशेषणमेतत् । अन्यत्प्राग्वत्^३ ॥११॥

श्रीदशार्हकुलजाः किल केचिन्मानिनः स्थितिविघातभयेन ।

क्रोधवह्निशिखया स्वयमन्तर्दाहदूनहृदयाः क्लममापुः ॥१२॥

श्रीति—किल अरुचौ लोकोक्तौ वा । आपुः प्रापुः, के ? केचिच्छ्रीदशार्हकुलजाः कुलजाताः कुलजाः श्रीदशमर्हन्ति श्रीदशार्हाः भाग्यावस्थोचिताः श्रीदशार्हाश्च ते कुलजाश्च श्रीदशार्हकुलजा नलनीलादयः, कम् ? क्लम खेदम्, केन हेतुना ? स्थितिविघातभयेन स्थानविध्वसनभीत्या, कथम्भूताः सन्तः ? मानिनोऽह-

हाथ जोड़े हुए उसके पैरोंमें प्रणाम करो [राज्य-लक्ष्मीरूपी पत्नीके विवाह (श्रीवधू-उह) भूत रजमं बँधे वैरके कारण भृकुटि चढ़ाकर मुखको टेढ़ा किये बैठा मेरा स्वामी जरासंध आप पर रुष्ट न हो जाय] ॥९॥

आगे बढ़ो, कल्याण मार्ग पर आओ, विनम्रताको धारण करो, अपने प्रतापको छोड़ दो, प्रिय लोगोके द्वारा सीता प्रियाके सप्ताचारको मेरे स्वामी रामके कानोंका अतिथि बनाओ । [जरासंधके प्रिय लोगोके द्वारा अपनी अनुकूलताकी चर्चा उसके कानों तक पहुँचाओ] ॥१०॥

कानोके लिए अत्यन्त कठोर, चाबुकके समान उक्त वातको सुपुष्ट कानोंसे सुनकर वानरवंशी राजा लोग राजसभामें उसी प्रकार क्षुभित हो उठे थे जिस प्रकार तूफानमें समुद्र हो जाता है [अर्जुन आदि श्रेष्ठ राजा तलवार उठाकर (सदसि) क्षुब्ध हो पड़े थे] ॥११॥

लक्ष्मीसम्पन्न मान्य कुलोमें उत्पन्न अपनेको ही सब कुछ समझते नल-नील-आदि राजा अपनी मर्यादा और राज्यके विनाशके भयसे अपने आप ही दुःखी हो गये थे क्योंकि

१. रथोद्धतावृत्तम् । २. स्वागतावृत्तम् । ३. रथोद्धताछन्दसि ।

मिति प्रत्ययगोचराः पुनरन्तर्दाहदूनहृदया अन्तर्दाहकदर्शितचित्ताः क्रोधवद्विशिखया क्रोधज्वलनज्वालाया, कथम् ? स्वयमात्मनेति ।

भारतीय.—किल आपुः प्रापुः, के ? केचित्कतिपयाः श्रीदशार्हकुलजाः समुद्रविजयादयः अश्वोभः-तिमितसागर-हिमवान् विजयः अचल आरण. पूरण. अभिचन्द्र. वसुदेवश्चंते दशार्हाः श्रियोपलक्षिताश्च ते दशार्हाश्च श्रीदशार्हास्तेषां कुले जाताः बलभद्रादयः, कम् ? इमं खेदम्, केन ? स्थितिबिधातभयेन स्थिति-भङ्गशङ्कया स्वयमात्मीयप्रकृत्या । शेष समम् ॥१२॥

भोजकाः सुखनिवद्धसम्पदः स्वेदसेकनिचिताङ्गयष्टयः ।

केऽपि कोपशिखिशान्तये वभुमुक्तवारिकलशा इवोपरि ॥१३॥

भोजका इति—केऽपि त्रेचिन्नेन्द्रा. वसुः भान्ति स्म, कथम्भृता इव ? कोपशिखिशान्तये क्रोधाग्नि-विन्मापनाय, उपरि मुक्तवारिकलशा इव गलितपयःसुम्भा इव, कथम्भृता. मन्तः ? स्वेदसेकनिचिताङ्ग-यष्टय. धर्मस्यन्दसम्भृतगात्रलताः, पुन. भोजकाः भोक्तारः, इत्या. ? सुखनिवद्धसम्पद सुखेन निवद्धा चामौ सपत्तस्याः सुखसयुक्तविभूतेः ।

भारतीयः—भोजकाः यादवा. । अग्रेषु शेष समम् ॥१३॥

आशुशुक्षणिरिवाशु स कश्चिद्भूपतिः प्रवल्यादवजन्मा ।

प्रज्वलन्कृपिशतान्वितकायः सख्यते स्म परुषो न रूपान्यैः ॥१४॥

आश्विति—न सख्यते स्म सोऽऽश्न्यते स्म । कः कर्मतापत्र ? स कश्चिद्भूपतिः नरेन्द्रः, के कर्तृभिः ? अन्वैरपरैः नरेन्द्रैः, कथम्भृतः ? परुषो निष्टुर, कया ? प्रवल्या प्रचुरया तथा क्रोधेन, कथम्भृत ? कपिश-तान्वितकायः वानरगतसयुक्तशरीर, किं कुर्वन् मन सख्यते स्म ? प्रज्वलन् ईदीप्यमानः सन्, क इव ? दवजन्माऽरण्यभवः आशुशुक्षणिरग्निरिव, कथम् ? आशु शीघ्रम् ।

भारतीय.—प्रवल्यादवजन्मा प्रवलश्रानो यादवजन्मा प्रवल्यादवजन्मा स कश्चिद्भूपोऽन्ये न सख्यते स्म, कथम्भृतः ? परुषः, किं कुर्वन् ? रूपा दोषेन आशुशुक्षणिरग्निरिव प्रज्वलन्, कथम्भृत. ? कपिशतान्वि-तकायः पिङ्गतायुक्तशरीरः ॥१४॥

केऽपि वृष्णिङ्कुलजाः समागताः साम्यमम्बुधिगभीरचेतसः ।

आसनानि न वभञ्जुरुर्जिताः कापि किं भुवि चलन्त्यभीरवः ॥१५॥

केऽपीति—केऽपि नरेन्द्राः आमनानि न वभञ्जुः न भञ्जन्ति स्म । कथम्भृता. ? कुलजा. कुलीना.,

क्रोधरूपी अश्विनी ज्वालासे इनके मनमें ताप था जिससे इनके हृदय दुःखी थे [समुद्रविजय, आदि दश पूज्य कुलोंमें उत्पन्न, आत्मगौरवके पुजारी बलभद्र, आदि राजा परिस्थिति विगड़नेकी आशंकासे विन्न हो गये थे । क्रोध] ॥१२॥

सुखसे संयुक्त सर्पत्तिके भोक्ता, पसीनाकी धारसे आर्द्र शरीर, दूसरे राजा लोग ऐसे लगते थे मानो क्रोधाश्विनी ज्वालाको बुझानेके लिए इनके ऊपर जलके कलश ही छोड़े गये हैं [सुखसे संचित सर्पत्तिके धारक दूसरे यादव लोग ऐसे] ॥१३॥

जंगलमें लगी जलती हुई प्रवल ढावाशिके समान उग्र क्रोधके कारण अत्यन्त कठोर कोई राजा सैकड़ों वानरोंके द्वारा पकड़े जाने पर भी नहीं समझाला जा सकता था [अत्यन्त वीर यादव वंशमें उत्पन्न कोई अतिसाहसी राजा जलती अश्विनी ज्वालाके समान उत्तेजित हो रहा था, दूसरोंके द्वारा नहीं रोका जा सकता था तथा उसका सारा शरीर क्रोधसे पिग हो गया था] ॥१४॥

इन्द्रकी समताको प्राप्त, समुद्रके समान गंभीर चित्त तथा प्रौढ़ तेजस्वी कुछ कुलीन

पुनः वृष्णि इन्द्रे साम्य सादृश्य समागताः, पुनः अम्बुधिगभीरचेतसः अम्बुधिरिव गभीर चेतो येषां ते, पुनः ऊर्जिताः प्रौढाः । युक्तमेतत् किम् अभीरवो धीराश्चलन्ति ? अपि तु न चलन्तीत्यर्थः । क ? कापि कस्या भुवीति ।

भारतीयः—न वभञ्जुः । के ? केऽपि वृष्णिकुलजाः दशार्हाणामाद्यो वृष्णिरन्धकवृष्णिः, नामैकदेशो नाम्नि प्रवर्त्तते यथा भीमो भीमसेनः, बलो बलभद्रः, भामा सत्यभामा । वृष्णोः कुल वृष्णिकुल तस्मिञ्जाताः वृष्णिकुलजाः कानि ? आसनानि, कथम्भूताः ? समागताः, किम् ? साम्यम्, कस्य ? अम्बुधिगभीरचेतसः, अम्बुधिरिव गभीर चेतो यस्य तस्य तथोक्तस्य सत्पुरुषस्येत्यर्थः । पुनरूर्जिताः । सममितरत् ॥१५॥

स्विन्नवान्स हरिचन्दनदेहः कम्पवाँश्चटुलपाटलदृष्टिः ।

क्षोभमात्मनि नियन्तुमशक्तः कामकातर इवाजनि भीमः ॥१६॥

स्विन्नवानिति—हरिचन्दनदेहः हरिचन्दनाख्यस्य वानरस्य देहः शरीरम्, कथम्भूतः ? अशक्तोऽसमर्थः, किं कर्तुम् ? आत्मनि विषये क्षोभ नियन्तु निरोद्भुम्, क इव ? कामकातर इव, कथम्भूतः ? स्विन्नवान् स्वेदजलयुक्तः पुनः कम्पवान्, पुनश्चटुलपाटलदृष्टिश्चञ्चलकवुरलोचनः, पुनः भीमः भयानकः ।

भारतीयः—हरेश्चन्दनोपलक्षितो देहः हरिचन्दनदेहः आत्मनि क्षोभं नियन्तुमशक्तः, अथवा भीमो वृकोदरः आत्मनि क्षोभं नियन्तुमशक्तोऽजनि, कथम्भूतो भीमः हरिचन्दनदेहः हरिचन्दन प्रधानश्रीखण्डः तद्गन्धो देहो यस्य सः, अन्यत्समानार्थम् ॥१६॥

अस्त्यशक्यमपि दूरमर्जुनः कार्यमित्युपरि धूनयञ्छिरः ।

गौरवेण गुरु गन्धमादनः सामजस्य निजसौष्टवं ययौ ॥१७॥

अस्तीति—गन्धमादनो नाम वानरराजः निजसौष्टवं स्वकीयप्रौढिमानं ययौ । कस्य ? सामजस्य गजेन्द्रस्य, केन कृत्वा ? गौरवेण गरिमा, किं कुर्वन् ? धूनयन्, किम् ? शिरो मस्तकम्, कथम् ? उपरि, कथम् ? इति हे दूरम दुःखेन रम्यते व्रीड्यतेऽसौ दूरमः तस्यामन्त्रणं हे दूरम, अस्ति, किम् ? कार्यम्, कथम्भूतम् ? अशक्यम् । केपाम् ? नोऽस्माकम्, कथम्भूतमपि ? ऋज्वपि प्राञ्जलमपि पुनर्गुरुं गरिष्ठम् ।

भारतीयः—ययौ, कोऽसौ ? अर्जुनः सव्यसाची, किम् ? निजसौष्टवम्, कस्य ? सामजस्य, किं कुर्वन् ? शिरः धूनयन्, कथम् ? उपरि, कथम् ? इति, किम् ? अस्ति, किम् ? कार्यम्, कथम्भूतम् ? अशक्यमपि पुनः दूरमपि पुनः गुरु, कथम्भूतोऽर्जुनः ? गौरवेण गरिष्ठभावेन गन्धमादनः पर्वतविशेषः ॥१७॥

राजपुत्रोंने अपने आसनाको नहीं तोड़ा था । उचित ही है निर्भय वीर पुरुष पृथ्वीमें कभी भी अस्थिर नहीं होते हैं [साम्य अथवा गान्तिक संतुलनको प्राप्त, समुद्रके समान अगाध चित्त तथा तेजस्वी अन्धकवृष्णिकुलमें उत्पन्न कुछ राजपुत्र आसनसे हिले भी न थे । उचित...] ॥ १५ ॥

उस चन्दन नामके वानरवंशी राजा का शरीर पसीनेसे लथपथ था, काँप रहा था, नेत्र लाल तथा चंचल थे । और अपने क्षोभको स्वयमेव न रोक सकनेके कारण वह भयंकर कामपीडित सा प्रतीत होता है । [अपने क्रोधको समालनेमें असमर्थ भीमके शरीरसे भी पसीना चल रहा था । चन्दन लेपसे युक्त उसका शरीर प्रायः काँप रहा था, आँखें लाल और चंचल हो उठी थीं ।] ॥ १६ ॥

हमारे लिए अशक्य कार्य भी सरल है इस प्रकारसे अपने मस्तकको झटकेसे हिलाता हुआ गम्भीर गन्धमादन नामक वानरराज पेरवतके समान अपने गौरवके कारण स्वाभाविक प्रौढ़तासे आलोकित हो उठा था [अपनी महत्ताके कारण गन्धमादन पर्वत तुल्य अर्जुनके लिए कोई कार्य अशक्य अथवा दूर अथवा गुरु होता है, इस विचारके निषेधमें शिर हिला दिया था फलतः वह सन्तुलनजन्य अपने प्राकृतिक सौन्दर्यको प्राप्त हुआ था] ॥ १७ ॥

योनलोभरमितः कदनेषु स्थेमवृत्तिरवहद्भुवि कीर्तिम् ।

पाण्डुमद्रयुचितमुन्नतिभावं सोऽवलम्ब्य नकुलप्रभुरस्थात् ॥१८॥

य इति— नास्थादपि त्वस्थादेव स्थितवानेव । कः ? स नलः नलनामधेयो वानरराजः, किं कृत्वा ? पूर्वमवलम्ब्य समाश्रित्य, कम् ? उन्नतिभावम्, कथम्भूतम् ? अद्रयुचितम्, कथम्भूतो नलः ? कुलप्रभुः वशस्वामी अथवा कु पृथ्वी लान्ति आददते ये ते कुलाः राजानस्तेषां प्रभु नरेन्द्रस्वामीत्यर्थः । पुनः कथम्भूतः ? स्थेमवृत्तिः स्थिरतरवृत्तिः यः अवहद् वहतिस्म । काम् ? कीर्तिम्, कथम्भूताम् ? पाण्डु शुभ्राम् । कस्याम् ? भुवि, कथम्भूतः सन् ? इतः गतः, कथम् ? भर तत्परताम्, केषु ? कदनेषु सद्ग्रामेऽपि शेषः ।

भारतीयः—अस्थात् स्थितवान्, कोऽसौ ? स नकुल प्रभुः चतुर्थपाण्डवः, किं कृत्वा ? पूर्वम् अवलम्ब्य, कम् ? उन्नतिभावम्, कथम्भूतम् ? पाण्डुमद्रयुचितम् पाण्डुः पिता, मद्री माता पाण्डुश्च मद्री च पाण्डुमद्रयौ तयोरुचित योग्य पाण्डुमद्रीयोग्यम् ? कथम्भूतः ? स्थेमवृत्तिः स्थिरतरवृत्तिः, कथम्भूतो नलः ? अनल इवानलः स्वरूपेणाग्निरित्यर्थः । यः अवहद् कीर्तिम्, कस्याम् ? भुवि, कथम्भूतः सन् ? इतो गतः, कम् ? भरम्, केषु ? कदनेषु । अथवा न लोभरमितः न लोभे रमितो नलोभरमितोऽथवा न लोभे रमित निष्ठत्व यस्य स तयोक्तः अन्यत् सुगमम् ॥१८॥

तं विलोक्य सहदेवविक्रमं विभ्रतं कुमुदमायतायतिम् ।

जृम्भमाणमभिमानसंश्रयं तत्र तत्रसुरितस्ततो जनाः ॥१९॥

तमिति—तत्रसुखस्ताः कै ? जनाः, क्व ? तत्र सदसि, कथम् ? इतस्ततोऽत्र तत्र, किं कृत्वा ? पूर्वं विलोक्य, कम् ? त लोकप्रसिद्ध कुमुद कुमुदनामधेय वानरराजम्, किं कुर्वाणम् ? सह युगपत्, देवविक्रम सुरप्रताप विभ्रत दधानम्, कथम्भूतम् ? आयतायतिं विस्तृतकीर्तिं पुनरभिमानसंश्रय गर्वमन्दिरम्, किं कुर्वाणम् ? जृम्भमाण प्रवर्तमानम् ।

भारतीयः—तत्र सदसि सहदेवो नाम पञ्चमपाण्डवो राजा तस्य विक्रम प्रौढि विलोक्य जनास्तत्रसुः, सहदेवविक्रम किं कुर्वाणम् ? कुमुद पृथ्वीहर्षं विभ्रतम्, कथम्भूत तम् ? आयतायतिमायताऽऽयतिर्यस्मात् तथोक्तम्, अथवा कथम्भूता कुमुदम् ? आयतायतिमायताऽऽयतिर्यस्यास्ता दीर्घोत्तरफला लोकेभ्यश्चिरकाल यावत्लब्धप्रशंसामित्यर्थः । पुनः कथम्भूतम् ? अभिमानसंश्रयम्, किं कुर्वाणं सन्तम् ? जृम्भमाण स्वेच्छया प्रवर्तमानम् ॥१९॥

तं समुद्रविजयं प्रतापतः शूरतैकपरमञ्जनोद्भवम् ।

सुप्रतिष्ठितमवेक्ष्य लज्जितः सोऽखिलोऽभवदुपप्लुतो नृपः ॥२०॥

तमिति—अभवदजनि, कोऽसौ ? स लोकविख्यातोऽखिलो नृपः, किंविधोऽभवत् ? लज्जितस्त्रपावान्, किं कृत्वा ? अञ्जनोद्भवमञ्जनायाः सकाशादुद्भवो यस्य त हनूमन्तम्, कथम्भूतम् ? रविजय खेरिव जयो

जो राजा नल युद्धमें तत्परतामय हो जाता है, स्वभावसे स्थिर है, संसारमें विमल कीर्तिका स्वामी है । अपने वंशका प्रधान वह पर्वत सदृश उच्चताके भावको धारण करके क्या जमा नहीं रहा ? अर्थात् वह अडिग ही था [जो स्वभावसे ही अग्नि है, युद्ध संचालनमें पारङ्गत है, अडिग प्रकृति है तथा विश्वमें विख्यात है वह नकुलराज अपने पिता पाण्डु और माता मद्रीके अनुरूप वङ्गपनको निभाता हुआ गम्भीर रूपसे बैठा रहा था ।] ॥ १८ ॥

सुग्रीवकी सभामें अकस्मात् ही देवोंके पराक्रमधारी, सुविस्तृत यशके स्वामी, अहंकारके आधार और आवेशसे टहलते उस कुमुद नामके राजाको देखकर इधर-उधरके लोग भयभीत हो गये थे । [पृथ्वीके हर्षके विधायक, विशाल भावी पुण्यके स्वामी, आत्मगौरवके निधान, उस सहदेवके पराक्रमको तथा उसको यादव सभामें चक्रमण करता देखकर सर्वत्र जनता भयभीत हो उठी थी] ॥ १९ ॥

प्रतापमें सूर्यसे भी आगे, सदैव प्रसन्न, एकमात्र वीरताके कार्योंमें लीन और सर्वत्र

यस्य तम्, कस्मात् ? प्रतापतः, पुनः शूरतैकपर वैरभावैकनिष्ठ धात्रधर्मपरिणतमित्यर्थः, पुनः सुप्रतिष्ठितम्, कथम्भूतो नृपः ? उपलुत उपद्रुतः, पुनः समुत्सर्हर्षः ।

भारतीयः—त समुद्रविजय नेमीश्वरजनकम् अवेष्य स लज्जितोऽभवत् । कथम्भूतम् ? प्रतापात् शूरतैकपरम शूरताया एकाऽसाधारणा परोत्कृष्टा मा यस्य तम्, पुनर्जनोद्भव जनानामुद्भवो यस्मात् । श्रेयमश्रेय समम् ॥२०॥

इत्यपायवदुपायवन्नयैरेकतश्चलितमन्यतः स्थिरम् ।

राजकार्यमिव राजपुत्रकं दुर्धरं सुधरमप्यजायत ॥२१॥

इतीति—राजपुत्रक नरेन्द्रतनयसमूहः दुर्धर दुःखेन धर्तुं शक्यमजायताऽभवत् । किमिव ? राजकार्यमिव, कथम्भूत सत् ? एकतश्चलितमेकस्मिन्स्थाने चलम्, कैः ? अपायवन्नयैः पुनरन्यतोऽन्यस्मिन् स्थाने स्थिरम्, कैः ? उपायवन्नयैः सामवन्नीतिभिः, कथम्भूतम् ? सुधर सुखेन धर्तुं शक्यमपि ॥२१॥

क्रोपरक्तकपिलालसदृष्टिस्तां सभां ननु चलाङ्गलशोभी ।

वारयन्निति स दूतगुणाढ्यं तं जगाद मृदुवानरराजः ॥२२॥

कोपेति—नन्वहो जगाद उक्तवान् । कोऽसौ ? स वानरराजः सुग्रीवः, कम् ? त लक्ष्मणम्, कथम्भूतम् ? दूतगुणाढ्य दूतगुणाः—मानित्वम्, धीरत्वम्, शुण्डीरत्वम् (त्यागशौर्याभ्या विख्यातता शुण्डीरत्वमभिधीयते), तेजस्वित्वम्, विक्रमित्वम्, वपुष्मत्त्वम्, नीतिमत्त्वम्, वाग्मित्वञ्चेत्यष्टौ दूतगुणाः । दूतस्य गुणाः दूतगुणास्तैराढ्यस्तम्, तथा चोक्तम्—

“मानी धीरश्च शुण्डीरस्तेजरवी विक्रमी तथा । वपुष्मान्नीतिमान् वाग्मी दूतः स्यादष्टभिर्गुणैरिति” ॥

कथं जगाद ? इति वक्ष्यमाणप्रकारेण, किं कुर्वन् ? चला चपला ता सभा वारयन्निषेधयन्, कथम् ? मृदु श्रवणयोः सुखदायकत्वात्सुकोमल यथा भवति, कथम्भूतः ? गलशोभी मनोहरकण्ठः, पुनः क्रोपरक्तकपिलालसदृष्टिः कोपेन रक्ताश्च ते कपयश्च ते लालसा दृष्टिर्यस्य सः ।

भारतीयः—ननु च स नरराजः नरेन्द्रः जगाद । किमाख्यः ? लाङ्गलशोभी बलभद्रः, कम् ? त जरासन्धपुरुषम्, कथम्भूतम् ? दूतगुणाढ्य मृद्विति क्रियाविशेषणम् अथवा अमृदु कथम् ? इति वक्ष्यमाणप्रकारेण, वा इवार्थवाची, किं कुर्वन् ? ता सभा वारयन् निषेधयन्, कथम्भूतः ? क्रोपरक्तकपिलालसदृष्टिः रक्ता चासौ कपिला च सा चासावलसा च कोपेन रक्तकपिलालसा दृष्टिर्यस्य स तथोक्तः ॥२२॥

अन्तरङ्गमनुभावमाकृतिः संयमो गुरुकुलं श्रुतं शमः ।

वागियं च तव तात सौष्टवं साधु सेधयति मार्दवं क्षमा ॥२३॥

सम्मानित उस अञ्जनीपुत्र हनूमान्को देखकर आतंकग्रस्त संसारप्रसिद्ध वे समस्त राजा लज्जित हो गये थे । [जन अर्थात् जिन नेमिनाथके जनक शूरता में अद्वितीय तथा अग्रणी अपने प्रतापके कारण सर्वमान्य राजा समुद्रविजयको देखकर व्यर्थ ही उत्तेजित, वे सब राजा लजा गये थे ।] ॥ २० ॥

हानिकर नीतिके कारण एक ओरसे चंचल तो साधक नीतिके कारण स्थिर फलदायक राजकार्यके समान वानर-यादव सभामें दूसरी ओरसे एकत्रित राजाओका समूह कष्टकर प्रतिरोध-द्वारा आरम्भ होकर भी सुसंयत अथवा अनुशासित हो गया था ॥ २१ ॥

क्रोधसे लाल वानर सेनाके द्वारा लालसापूर्वक देखे गये, मधुरकण्ठसे शोभित अर्थात् मृदुभाषी वानरवंशी राजा सुग्रीवने अपनी चंचल राजसभाको नियन्त्रित करते समान मान, धैर्य, आदि दूतके गुणोंसे युक्त लक्ष्मणको कोमलतासे कहा था । [क्रोधसे रक्त, जलती तथा एकटक दृष्टियुक्त मनुष्योंके स्वामी कृष्णने तथा लाङ्गलधारी बलरामने पूरी यादव-सभाको आवेशमें आनेसे रोकते हुए दूतगुणसम्पन्न जरासन्धके दूतको कहा था ।] ॥ २२ ॥

अन्तरङ्गमिति—सेधयति, 'अत्र ज्ञानविषयत्वात्सेधयतेरात्वं न स्यात् । जापयति का ? आकृतिः, कम् ? अनुभाव परिणामम्, कथम्भूतम् ? अन्तरङ्गम्, तथा सेधयति, कोऽसौ ? सयमः व्रतरक्षणलक्षणो धर्मः, किम् ? गुरुकुलम्, तथा सेधयति कः ? श्रम उपगमः, किम् ? श्रुत शास्त्रम्, तथा च सेधयति, का ? इयं वाक् भारती, किम् ? तातसौष्टव पितुः पाठवम्, कथम्भूतम् ? साधु मनोहारि । तथा सेधयति का ? क्षमा क्षान्तिः, किम् ? मार्दव मृदुत्वम्, कस्य ? तव, अथवा हे तात पितः । अत्रैकत्र श्लाघाऽन्यत्र वक्रोक्तिरिति बोद्धव्यम् ॥२३॥

रूपमेव तत्र शीलमुदारं स्थेयसीं प्रकृतिमुन्नतिभावः ।

स्वामिभक्तिमुचितामनुरागः सूचयत्यनुनयं नयमार्गः ॥२४॥

रूपमिति—सूचयति कथयति, किम् कर्तृ ? रूपमेव हि, किम् ? उदारमुत्कट शीलम् । तथोन्नति-भाव आदेयत्वं स्थेयसी स्थिरतरा प्रकृतिं स्वभाव सूचयति । तथाऽनुरागः स्वामिभक्तिं प्रभुमेवा सूचयति, कथम्भूताम् ? उचिता याग्या तथा नयमार्गः नीतिमार्गः तवानुनयमनुमनन सूचयति ॥२४॥

वेलया विहितकार्यसाधनं धैर्यविक्रममगाधतां गुरुम् ।

विभ्रतस्तव पयोनिधेरपि क्षोभमेकमपहाय नान्तरम् ॥२५॥

वेलयेति—तव पयोनिधेरन्तर भेदो न विद्यते । किम् कृत्वा ? एक क्षोभमपहाय परित्यज्य, किम् कुर्वतः ? धैर्यविक्रम विभ्रतो दधानस्य, वैर्यमन्तरङ्गावष्टम्भः, विक्रमः पराक्रमः, धैर्यञ्च विक्रमश्च वैर्यविक्रमम्, कथम्भूतम् ? विहित कार्य साधन यस्य तत्, कया ? वेलया कालकलया च विभ्रतः, काम् ? गुरुमगाध-ताम् ॥२५॥

उन्नतोऽसि विशदोऽसि हिमानीगौरवं समुपयञ्छिशिरोऽसि ।

हन्त ते हिमवतश्च कथं वागर्हिता दहनवृत्तिरियं स्यात् ॥२६॥

उन्नत इति—हन्त काट स्यादियमसौ वाग्भारती कथम्भूता ? दहनवृत्ति. दहनस्य ज्वलनस्येव वृत्तिर्व-र्त्तन यस्याः सा सन्तापिकेत्यर्थः । कथम्भूता मती ? अर्हिता पूजिता, कस्य ? ते तव, यद्यप्युन्नतोऽसि विशदोऽसि, हि स्फुटम्, कः ? त्व मानी, तथाऽसि, कथम्भूतः ? शिशिरोऽतीव्रः, किं कुर्वन् ? समुपयन्नु-पचिन्वन्, किम् ? गौरव गुरुत्वमिति ।

हे तात ! तुरहारी यह आकृति ही मनके भावोंको बता रही है, आत्मनियन्त्रण महान् कुलको, शान्ति शास्त्र ज्ञानको तथा वचन शिष्टताको और सहिष्णुता कोमलताको भली भाँति प्रकट कर रही है [वक्रोक्तिके कारण—तुम्हारी आकृति कुभावोंको, असंयम वापके वंशको, उग्रता निरक्षरताको, भाषा अशिष्टताको और उग्रता अहंकारको प्रकट कर रहे हैं] ॥ २३ ॥

आपका रंगरूप उदात्त स्वभावको, उदारता अथवा उच्च विचार दृढ़ प्रकृतिको, राजा-के प्रति प्रेम स्वामिभक्तिको, यथायोग्य और नीतिपूर्वक आचरण विनम्रता अथवा अनुशासन-के प्रख्यापक है [वक्रोक्ति श्लोक २३ के समान पलटकर चलेगी] ॥२४॥

महान् धैर्य, पराक्रम, गम्भीरता तथा समयसे अपना कार्य पूरा करनेकी प्रकृतिके धारक आप और समुद्रमे केवल क्षोभके सिवा और कोई अन्तर नहीं है [समुद्र भी स्थिर, पशु-पक्षी संचार युक्त, गहरा तथा किनारेके द्वारा कार्य करता है ।] ॥२५॥

आप उन्नत है, निर्मल अथवा स्वच्छ है, वर्षके गौरवको भी नीचा दिखानेमें समर्थ शिशिर है । इस प्रकार परम शीतलताके धारक आपकी अग्निके समान यह भाषा कैसे

भारतीयः—अहो कथं वा कथमिव स्यात्, का ? इयं दहनवृत्तिः, कस्य ? हिमवतो हिमाचलस्य, कथम्भूता दहनवृत्तिः ? गर्हिता निन्द्या यद्यप्यस्ति, कः ? उन्नत उत्तुङ्गः, तथाऽस्ति विगदः, पुनरस्ति तथा शिगिरः शीतलः, किं कुर्वन् ! हिमानीगौरवं हिमसन्ततिगरिमाणं समुपयन् । तुल्योपमा ॥२६॥

संविधाय बहुमानमुच्चकैर्विप्रियं यदभिधीयते गिरा ।

अम्बु शीतमभिवृष्य चित्रया तद्वितप्यत इवोत्कटातपम् ॥२७॥

संविधायेति—तद्वितप्यते । कया ? गिरा वाण्या, यदभिधीयत उच्यते, किम् ? विप्रियं दुःखदम्, किं कृत्वा ? पूर्वं संविधाय सम्पाद्य, कम् ? बहुमानं प्रचुरसत्कारम्, कथम् ? उच्चैरतिशयेन । उपमार्थः प्रकृत्यते—इव यथा तद्वितप्यते, कया ? चित्रया नक्षत्रेण, कथं यथा भवति ? उत्कटातपमुल्लवणोष्णं यथा तद्विधीयते, किम् ? अम्बु जलं कथम्भूतम् ? शीतं शीतलम्, किं कृत्वा ? पूर्वमभिवृष्य सिक्त्वा । अत्रोपमालम्भो दर्शितः ॥२७॥

ज्ञायते च भवतः पतिरुच्चैर्विक्रमेण भुवनं विजिगीषुः ।

देशकालबलबोधपरीक्षा पौरुषेऽपि ननु सा परिचिन्त्या ॥२८॥

ज्ञायत इति—ज्ञायते बुध्यते, कः ? पतिः प्रभुः, कस्य ? भवतः, कथम्भूतः ? विक्रमेण भुवनं जगत् विजिगीषुः विजेतुमिच्छुः, कथम् ? उच्चैरतिशयेन, नन्वहो परिचिन्त्या चित्ते वितर्क्या, का ? सा देशकालबलबोधपरीक्षा, क्व सति ? पौरुषेऽपि विक्रमेऽपि ॥२८॥

पञ्जरे किल करोति किं शुकः पक्षवानपि विदेशमागतः ।

किं शुचावसमये शिखाबलः कोकिलश्च मधुरं स कूजति ॥२९॥

पञ्जर इति—किल लोकोक्तौ । किं करोति ? अपि तु न किमपि, कः ? शुकः कीरः, क्व ? पञ्जरे, कथम्भूतोऽपि ? पक्षवानपि, कथम्भूतः सन् ? विदेशमागतः, तथा शुचौ घर्मे शिखाबलो मयूरः मधुरं यथा तथा किं कूजति शब्दायते ? अपि तु न । मेघोन्नतिकालस्तु कूजनहेतुर्नेतरो घर्मः, तस्य तत्कूजनहेतुत्वाभावात् । चक्रारेण समुच्चयार्थो गम्यते । कोकिलः पिकश्च, किं मधुरं सुकोमलम् असमये मेघोन्नतिकाले कूजति ? अपि तु न । चैत्रकालस्तु कूजनहेतुस्तथा नेतरो मेघोन्नतिकालः, तस्य तत्कूजनहेतुत्वाभावात् । अत्र तेषामेव देशकालबलबोधानामन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ ॥२९॥

देशकालकलया बलहीनः किं व्यवस्यति युतोऽपि शृगालः ।

स त्रयेण सहितश्च्युतबोधः किं न याति शरभस्तनुभङ्गम् ॥३०॥

अभिनन्दनीयं होगी ? [उन्नत, धवल आत्मगौरवके निर्वाहकर्त्ता, स्वाभिमानि वर्णके धारक शीतल हिमालयकी निन्दनीय दाहक प्रकृति कैसे हो गयी ?] ॥२६॥

सर्वथा सम्मान करनेके वाद जो वाणीके द्वारा अनिष्ट प्रस्ताव आपके द्वारा किया जाता है वह पहिले शीतल जलकी सूखलाधार वृष्टि करनेके उपरान्त चित्रा नक्षत्रके द्वारा भयंकर आतप करनेके समान है ॥२७॥

आपका स्वामी राम अथवा जरासंध प्रबल पराक्रमके द्वारा विश्वकी विजय करनेके लिए आतुर है ऐसा प्रतीत होता है । किन्तु पुरुषार्थ होनेपर भी देश, समय, शत्रुबल तथा आत्मबलका विवेक और आक्रमणके पहिले समस्त बातोंकी परीक्षा भी तो विचारणीय है ॥२८॥

विदेशमें आकर पिंजड़ेमें फँसा तोता पंखे रहनेपर भी क्या करता है ? कुछ भी नहीं । क्या गर्मीमें मयूर और अलसय शीतकालादिमें कोकिल मधुर शब्द करता है ? ॥२९॥

देगेति— किं व्यवस्यति किमुत्सहत् ? अपि तु न । कोऽसौ ? शृगालः क्रोधा, कीदृशः ? बलहीनः, किं विशिष्टोऽपि ? देशकालकलया युतोऽपि । अत्र बलव्यतिरेको दर्शितः । स शरभोऽष्टापदः, किं तनुभङ्ग शरीरनाश न याति न गच्छति ? अपि तु यात्येव । कथम्भूतः ? च्युतबोधः परित्यक्तज्ञानः, कथम्भूतः ? देशकालबलत्रयेण सहितोऽपि । अत्र बोधव्यतिरेक उक्त ॥३०॥

बुद्धिसत्त्वबलभाग्ययोग्यतां सर्वतः प्रकृतिरागमात्मनः ।

यः परस्य च न चिन्तयत्ययं यातृयेयसमये विनश्यति ॥३१॥

बुद्धीति—विनश्यति, कोऽसौ ? सोऽयम्, क ? यातृयेयसमये यदा याता गन्ता, येयो गम्यः शत्रुः, परप्रेरणमन्तरेण प्रयाणोद्योग करिष्यतः, समयो यदा येयो यातव्य. शत्रुस्तस्मिन्काले गन्तुगम्यसमये यो बुद्धि-सत्त्वबलभाग्ययोग्यता बुद्धिहिताहितविवेचनी वाक्, सत्त्वमन्तरङ्ग तेजः, बल सैन्यम्, भाग्य दैवम्, योग्यता-सामग्री । बुद्धिश्च सत्त्वञ्च बलञ्च भाग्यञ्च बुद्धिसत्त्वबलभाग्यानि तेषां योग्यता सा ता न चिन्तयति न जानाति, कथम् ? सर्वतः सामस्त्वेन, तथा यो न चिन्तयति, कम् ? प्रकृतिराग प्रकृतयः स्वाम्यमात्यादयः सप्तप्रकृतीनामनुरागञ्च, कस्य ? परस्य शत्रोरात्मनश्चेति ॥३१॥

इत्युपायमविचार्य तवार्यः केवलं बलवतीरितकोपः ।

विश्रुतः समरणोद्यमचेताः मामृजुप्रकृतिकः प्रतिभाति ॥३२॥

इतीति—भाति । कोऽसौ ? अर्थः स्वामी, कस्य ? तव, कथम्भूतो भाति ? ऋजुप्रकृतिकः प्राञ्जलस्व-भावः, क प्रति ? मा प्रति, कथम्भूतः ? इति उक्त प्रकारेण उपायम् अविचार्य बलवति बल्लिष्ठे रावणे ईरितकोपः ईरितः कोपो येन सः, कथम् ? केवलम्, कथम्भूतः ? विश्रुतो विख्यातः पुनः समरणोद्यमचेताः सम युगपत् रणोद्यमे चेतो यस्य स तथोक्तः ।

भारतीयः—भाति ? कः ? सोऽर्थः स्वामी, कस्य ? तव, कथम्भूतो भाति ? केवलम् ऋजुप्रकृतिकः कम्प्रति ? माम्प्रति, पुनः कथम्भूतस्तकार्यः ? बलवति बलोऽस्यास्तीति बलवास्तस्मिन् बलभद्रेण युक्ते कृष्णे, ईरितकोपः, किं कृत्वा ? पूर्वमविचार्य, कम् ? उपायम्, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण पुनः कथम्भूतः ? विश्रुतः विगत श्रुत यस्य सः हेयोपादेयविकल्ः पुनर्मरणोद्यमचेता मरणोद्यमे चेतो यस्य स. मरणोद्यमयुक्त इति शेषः ॥३२॥

दृष्टवान्न स दशास्यतेजसो भूभृतः खलु निरुन्धतीं दिशः ।

तिग्मतां यदुदयानुबन्धिनस्तद्व्यवस्यति वृथा तवाधिपः ॥३३॥

देश, काल तथा चातुरीमे पूर्ण शृगाल क्या साहस कर सकता है? यदि उसके शरीर-में ही शक्ति न हो। तथा देश काल और बलकी अनुकूलतासे पुष्ट सिंह भी विवेक-विमुख होकर आक्रमण करके अपने शरीरको क्षतविक्षत नहीं करता है ? ॥३०॥

जो अपनी अथवा शत्रुके हिताहित विवेक, आत्मबल, सेना, भाग्य और प्रजा अधिकारियो और साधन सामग्रीका सब दृष्टियोंसे विचार नहीं करता है वह आक्रम्यके ऊपर आक्रमण करते ही चिनष्ट हो जाता है ॥३१॥

हे लक्ष्मण ! आपका ज्येष्ठ भ्राता उक्त प्रकारसे उपायोका विचार बिना किये ही अत्यन्त बलवान् रावणके विरुद्ध कुपित होकर एकाएक रण करनेका संकल्प करता है अतएव वह मुझे शुद्ध शास्त्रज्ञ (पंडित) और सीधे स्वभावका प्रतीत होता है। [हे दूत ! नीतिशास्त्र-ज्ञान शून्य तुम्हारा स्वामी जरासंध उक्त प्रकारसे उपायोका सांगोपांग विचार बिना किये ही बलराम युक्त मुझपर जो क्रोध करता है वह उसका मरनेके प्रयत्नका ही विचार है। मुझे वह अविवेकी ही मालूम देता है] ॥३२॥

दृष्टवानिति—[द्विः] तत्तस्माद्दृष्टैवमेव व्यवस्यत्युत्सहते । कोऽसौ ? अधिपः स्वामी, कस्य ? तव, यद् यस्मात्कारणान्न दृष्टवान्नावलोकितवान्, कः ? स तवाधिपो रामः, काम् ? दशास्यतेजसो रावणप्रतापस्य तिग्मता तीव्रताम् । कथम्भूतस्य ? भूभृतो भुव पृथिवी विभर्तीति भूभृत्तस्यावनेः पोषकस्येत्यर्थः ? कथम्भूता तिग्मताम् ? दिशः खलु निश्चयेन निरुन्धती प्रच्छादयन्तीम्, कथम्भूतस्य दशास्यतेजसः ? उदयानुबन्धिन् उदयमनुबन्धातीत्येवशीलस्य ।

भारतीयः—अस्य भूभृतो नारायणस्य तेजसस्तीव्रता न दृष्टवान् । कीदृशी तिग्मताम् ? दश दिशो निरुन्धतीम् । कथम्भूतस्य नारायणस्य ? यदुदयानुबन्धिन् यदूना यादवाना दया करुणामनुबन्धातीत्येवशील-स्तस्य । शेष समम् ॥३३॥

अन्तकोऽपि वरुणोऽपि कुबेरो वासवोऽपि स यमेव भयार्तः ।

पश्यति प्रकुपितं प्रहरन्तं स्वप्नदर्शनकृपाणतलेषु ॥३४॥

अन्तकोऽपीति—पश्यति निरीक्षते । कः कर्त्ता ? स लोकप्रसिद्धोऽन्तकोऽपि दक्षिणाशाऽधिपोऽपि, तथा वरुणोऽपि पाशपाणिरपि, तथा कुबेरोऽपि धनदोऽपि वासवोऽपि वज्रपाणिरपि, कम् ? यमेव रावण नारायण-ञ्चैव, किं कुर्वन्त सन्तम् ? प्रहरन्त पुनः प्रकुपितम्, केषु विषयेषु पश्यति ? स्वप्नदर्शनकृपाणतलेषु स्वप्नदर्शनेषु खड्गतलेषु च, तथा कथम्भूतः सन् पश्यति ? भयार्त्तो भयपीडितः अत्रान्तकादीना साहचर्यादन्येषा नैर्ऋतादीना चतुर्णां ग्रहणमिति ॥३४॥

योऽन्यमर्यमणमप्यतिक्रमप्रक्रमं न सहते प्रतापिनम् ।

नागमन्तमनयन्महोद्धतिं यो जगन्नयवलेन तायते ॥३५॥

य इति—न सहते न सोढुं शक्नोति । कोऽसौ ? यो रावणः, कम् ? अन्यमर्यमण सूर्यम्, कथम्भूत-मपि ? प्रतापिनमपि, पुनः कथम्भूत सन्तम् ? अतिक्रमप्रक्रममतिक्रम प्रक्रमत इत्यतिक्रमप्रक्रमस्तम् । अथवाऽतिक्रमस्य प्रक्रमो यस्य स तथोक्तस्त जगतामतिक्रम प्रक्रममाणमित्यर्थः । तथा यो रावणो नानयन्न प्रापयत् । कम् ? तमागम विद्वज्जनप्रसिद्धा राजविद्याम्, का नानयत् ? महोद्धति परमोत्कर्षम्, तथा यो रावणो नान-यत्, कम् ? त चार्यमण सूर्यम्, काम् ? महोद्धृति तीव्रत्वम्, तथा यो रावणो न तायते न पालयति, किं तत् ? जगत्, केन ? नयवलेन नीतिसामर्थ्येन ।

भारतीयः—यो नारायणो न सहते, कम् ? अन्यमर्यमणम्, कथम्भूतम् ? प्रतापिनम्, पुनः कथम्भूतम् ? अतिक्रमप्रक्रमम्, तथा यो नारायणोऽनयत्, कम् ? नाग कुवलयपीडाख्य दन्तिदानवम्, अथवा कालि-याख्य फणीन्द्रम्, कम् ? अन्त विनाशम्, कथम्भूत सन्त नागम् ? महोद्धति महत्युद्धतिर्यस्य त गर्विष्ठ-मित्यर्थः । तथा यो नारायणस्तायते, किं तत् ? जगत्, केन ? नयवलेनेति ॥३५॥

पृथ्वी भरके शासक अभ्युदयके मार्गपर अग्रसर दशमुख रावणके तेजकी दिशाओंको व्याप्त करती प्रखरताको आपके राजा रामने नहीं विचारा है इसीलिए वह व्यर्थ प्रयास कर रहा है । [यादवांकी दयासे प्रेरित इस पृथ्वीपालक राजा कृष्णके दशा दिशाओंको आक्रान्त करनेवाले प्रतापकी तीक्ष्णताको वह तुम्हारा राजा जरासंध नहीं देखता है और व्यर्थ प्रयत्न कर रहा है] ॥३३॥

दक्षिण दिशाका स्वामी वह यम भी, वरुण भी, कुबेर भी और देवराज इन्द्र भी, कुपित हो कर प्रहार करते इस रावण अथवा नारायणको स्वप्नमें अथवा तलवारकी धारपर ही देखते हैं ॥३४॥

वह रावण परमप्रतापी सूर्यके द्वारा किये विश्वके दैनिक लंघनको भी सह्य नहीं करता है । लोकप्रसिद्ध आगमोंके पूर्ण उत्कर्षको नहीं होने देता है और संसारपर नीतिमार्ग-से शासन नहीं करता है । [वह नारायण भी । उसने अत्यन्त उग्र कालिय नागका अन्त कर दिया था तथा संसारका नैतिकतापूर्वक पालन करता है ।] ॥३५॥

यः पूतनामादरमुक्तवृत्तिं घोराश्वलामाकृतिदारुणां ताम् ।

वालोलप्यपीडत्कुपितोऽरिमूर्तिं स्पर्द्धेच्छया वः किमनेन सार्धम् ॥३६॥

य इति—अनेन रावणेन सार्द्धं किं स्पर्द्धेच्छया वो युष्माकम् ? यो वालोऽपि सन्नपीडत्पीडयामास । काम् ? तामरिमूर्तिमरीणा मूर्तिम्, कथम्भूताम् ? दरमुक्तवृत्तिम्, दरः भयम्, वृत्तिः प्रजापालनलक्षणा, अथवा प्रौढप्रतापलक्षणा, दरेण मुक्ता वृत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता ताम्, पुनः कथम्भूताम् ? घोरा तीव्राम्, पुनः चला चपला पुनराकृतिदारुणा कोपप्रसादाभ्या जातेन धर्मेण सोढुमशक्यामित्यर्थः । पुनः कथम्भूतः ? पूतनामा पूत नाम यस्य सः, पुनः कुपितः क्रुद्ध इति ।

भारतीयः—अनेन नारायणेन सार्द्धं किं स्पर्द्धेच्छया वो युष्माकम् । यतो यो वालोऽप्यपीडत्, काम् ? पूतनाम् । कथम्भूतः सन् ? कुपितः, कथम्भूताम् ? अरिमूर्तिं पुनरादरमुक्तवृत्तिम् । श्रेय समम् ॥३६॥

योलङ्केशीत्यायतिमायादिशि तीव्रां वैरी नामाघानि स येन प्रजिघांसुः ।

यो देवानां धाम समक्षं च विमानं तेजोवृत्त्या वैश्रवणीयं हरति स्म ॥३७॥

य इति—यो रावण आयात्प्राप । काम् ? लङ्केशीत्यायति लङ्कास्वामीति प्रसिद्धिम्, कथम्भूताम् ? तीव्राम्, तथा नाम अहो येन रावणेनाघानि हतः स प्रसिद्धोऽपि वैरी शत्रुः, कथम्भूतः ? प्रजिघांसुः, हन्तु-कामः, कस्याम् ? दिशि, दिशीत्युपलक्षणाद्विष्साऽत्र वोढव्या । तेनायमर्थः—दिशि दिशि प्रजिघांसुः सन्नघानि वैरी स प्रसिद्धः । तथा यो हरति स्म, किं तत् ? धाम तेजः, केपाम् ? देवाना मुधाशिनाम् । कया कृत्वा ? तेजो वृत्त्या, कथम् यथा भवति ? समक्षं लोकप्रसिद्धं लोकप्रत्यक्षम् । तथा हरति स्म, किं तत् ? विमानं पुण्य-काख्यम्, कथम्भूतम् ? वैश्रवणीयं वैश्रवणस्येदं वैश्रवणीयं धानदीयम्, कया ? तेजोवृत्त्या, कथम् ? देवानां समक्षम् ।

भारतीयः—य^३ आयात्प्राप, काम् ? केशीत्यायति ख्यातिम्, स लोकप्रसिद्धो वैरी येन नारायणेन अलमत्यर्थमघाति । तथा च यः समक्षं वैकुण्ठं देवानां धाम हरति स्म, कया कृत्वा ? तेजोवृत्त्या, कथम्भूतम् ? विमानं विगतं मानं यस्य तद्विमानं प्रचुरमित्यर्थः । पुनः श्रवणीयं श्रोतव्यं सा न पुनर्लोचनगोचर-मित्यर्थः^३ ॥३७॥

इस रावणके साथ स्पर्द्धा करनेसे आपको क्या लाभ है । पवित्र नामधारी तथा कुपित इसने शिशुवयमें ही भयके कारण अपनी वृत्तिके त्यागकर्ता, निर्दय, चंचल, आकार-से ही कठोर शत्रुकी मूर्तिको मिटा दिया था [इस नारायणसे... आदरहीन व्यवहारपूर्वक पूतना राक्षसीको मार दिया था ।] ॥३६॥

जो लंकाेश्वर इस उद्देजक नामसे ख्यात हुआ था, मारनेके लिए उद्यत अपने वैरीका जिसके द्वारा वध हुआ था और जिसने दोनोंके देखते रहनेपर भी इन्द्रके प्रताप और पुष्पक विमानको अपने तेजमय आचरणसे छीन लिया था । [जो दिशा-दिशामे नारायण केशी इस नामसे पुकारा जाता है, जिस नारायणके द्वारा शत्रुओंका समूल विनाश किया गया है और जिसने सीमातीत वैकुण्ठ अथवा देवताओके निवास स्वर्गका अपने प्रतापी चरित्र द्वारा अपहरण किया था । यह सब सुनने योग्य ही है ॥३७॥

१. इन्द्रवज्रा वृत्तम् । २. य आयात् प्राप । काम् ? केशीत्यायति विष्णुरित्याख्याम्, कथम्भूताम् ? तीव्राम्, कथम् अलम् अत्यर्थम् । तथा नाम अहो येन अघाति, क. ? स लोकप्रसिद्धो मधुः कैटभो वा वैरी, कथम्भूतः सन् ? प्रजिघांसु कस्याम् ? दिशि, तथा वै यो हरति स्म, किं तत् ? धाम तेजः, केपाम् । देवानाम् कथं यथा भवति ? समक्षम्, कथम् ? वै स्फुटम्, कया कृत्वा ? तेजोवृत्त्या, कथम्भूतं धाम । विमानं वि-प०, द० । ३. मत्तमयूरच्छन्दसि ।

वैरन्तुङ्गोवर्धनमिच्छन्ननु दृष्ट्वा कीर्त्यैकैलासं गतमुच्चैः स्थितिमुग्रः ।

तं यो लोकं वायुरिवोर्ध्वं धरति स्म त्रुट्यत्तन्भूतभुजङ्गं भुजदण्डैः ॥३८॥

वैरमिति—नन्वहो यो रावणः उच्चैः स्थिति गत प्राप्त त कैलास कीर्त्यै यशसे वैर दृष्ट्वा वर्द्धनं वृद्धिमिच्छन् सन् भुजदण्डैः त्रुट्यत्तन्भूतभुजङ्गा यत्रोद्धरणकर्मणि तद्यथा तथा धरति स्म । कः कामिव ? वायुरुर्ध्वं लोकमिव, कथम्भूतो रावणः ? तुङ्गो मानी ।

अधुना भारतीयः—नन्वहो यो नारायणः त गोवर्द्धन गोवर्द्धननामधेय पर्वत भुजदण्डैर्धरति स्म । कथम् ? ऊर्ध्वम् ? किं कुर्वन् ? इच्छन् । किं कर्तुम् ? रन्तुम्, किं कृत्वा ? पूर्वं दृष्ट्वा, कथम् ? वै स्फुटम्, कथं यथा धरति स्म ? एकैलासम्, इलाया भवा ऐलाः वृक्षाः, आसः क्षेपण पतनमित्यर्थः ऐलानामासः, ऐलासः, एकः केवलः ऐलासो यत्रोद्धरणकर्मणि तदेकैलासं वृक्षोन्मूलपतन यथेति । कथं यथा भवति ? त्रुट्यत्तन्भूतभुजङ्गम्, कथम्भूत गोवर्द्धनम् ? उच्चैः स्थिति गतम्, कथम्भूतो नारायणः ? कीर्त्या उग्रः, क इव ? वायुरिव । यथा वायुरुर्ध्वं लोकं धरतीति ॥३८॥

यस्य द्विषां शृङ्खलखड्कृतानि प्रबोधतूर्यध्वनिमङ्गलानि ।

य ईदृशं प्रार्थयतेऽत्र साक्षाद्वैश्वानरः साहसिकः स एव ॥३९॥

यस्येति—यस्य रावणस्य द्विषा शृङ्खलखड्कृतानि प्रबोधतूर्यध्वनि मङ्गलान्यजायन्त । यस्तं रावणम् अत्र युद्धे प्रार्थयते, स एव पुमान्साक्षात् परमार्थवृत्त्या वैश्वानरो वह्निः स्यात् । कथम्भूत रावणम् ? ईदृगमनन्यसम्भविपराक्रमम्, यः प्रार्थयते, स कथम्भूतः ? साहसिकः यत्र नाय नाहमिति प्रत्ययस्तत्साहस तद्वान् ।

भारतीयः—पूर्वाद्धे स एवार्थः । यः अत्र युद्धे ईदृशं नारायणं प्रार्थयते स एव परः श्वा रात्रिजागरः स्यात्साक्षाद्वै स्फुटम्, कथम्भूतः सन् ? साहसिकः ॥३९॥

किं विग्रहेणोभयजन्मनाशादन्योन्यमालिङ्ग्य भुजोपरोधम् ।

सुखेन जीवाम निजानुकूलं विवाहसम्बन्धपरम्पराभिः ॥४०॥

किमिति—विग्रहेण युद्धेन किं प्रयोजनम् ? कस्मात् ? उभयजन्मना उभाभ्यां जन्म यस्य स चासौ नागश्च तस्मादुभयजन्मनाशात् । किं कृत्वा ? पूर्वमालिङ्ग्य परिरभ्य, कथं यथा भवति ? भुजोपरोध भुजा-

अपने यशकी वृद्धिकी कामना करते हुए जिस अभिमानी तथा उग्र रावणने कैलास-पर्वतके अत्यन्त ऊँचे भागमें तपस्या करते अपने शत्रुको देख अपने भुजदण्डोंपर वैसे ही उठा दिया था जैसे वायु ऊर्ध्वलोकको उठाये है । रावणके उठानेके समय पृथ्वीतलमें वास करते हुए नाग तागोंकी तरह दूट गये थे ।

अपने यशके कारण प्रवल नारायणने क्रीड़ा करनेकी इच्छा करके सामने अत्यन्त ऊँचे गोवर्द्धनको देखा और आश्चर्य है कि केवल वृक्षोंकी जड़ोंके उन्मूलन और तन्तुके समान दूटते सपोंके साथ उसे वैसे ही भुजाओंसे ऊपर उठा लिया था जिस प्रकार वायु-संसारको उठाये है ॥३८॥

शत्रुओंकी बन्धन-शृंखलाओंकी झंकार जिसके लिए प्रभात-कालीन बाजोंकी मंगल ध्वनिका काम देते हैं । इस प्रकारके प्रवल पराक्रमी रावणको जो (राम) व्यक्ति युद्धके लिए ललकारता है वह वास्तवमें ज्वाला है अथवा अतिसाहसी है [ऐसे वीरशिरोमणि नारायणको जो संसारमें अनुचर बनानेकी बात करता है वह (जरासन्ध) मनुष्य वास्तवमें अतिसाहसी कुत्ता ही है ।] ॥३९॥

युद्धके द्वारा दोनोंका जन्म नाश करनेसे क्या लाभ है ? दोनों भुजाओंसे कोलमें

बुपरुच्य, कथम् ? अन्योन्य परस्परम्, अतो जीवाम, जीवामेत्यत्र सन्तोषार्थं लोट् निर्देशः । केन ? सुखेन, काभिः कृत्वा ? विवाहसम्बन्धपरम्पराभिः पाणिग्रहणोत्सवसम्बन्धश्रेणीभिः कथम् ? निजानुकूल यथा ॥४०॥

इति तस्य निशम्य तीव्रभूयं भुवनेशासनहारिणा वभाषे ।

परुषं पुरुषोत्तमेन पत्यौ न सुभृत्यः क्षमते क्षिपां हि जात्यः ॥४१॥

इतीति—वभाषे उक्तम्, केन ? पुरुषोत्तमेन लक्ष्मणेन, कथं यथा भवति ? परुष निष्ठुरम्, किं कृत्वा ? पूर्वं निशम्य श्रुत्वा । किम् ? तीव्रभूय तीव्रत्वम्, कस्य ? तस्य सुग्रीवस्य, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, कथम्भूतेन । पुरुषोत्तमेन ? भुवनेशासनहारिणा भुवनेशाना नीलनलादीना नरेन्द्राणामासन हरतीत्येवशीलेन राजामासन-परिक्षेपकारिणेत्यर्थः । युक्तमेतत् सुभृत्यः प्रशस्योऽनुचरः पत्यौ स्वामिनि क्षिपामाक्षेप न क्षमते न सहते । कथम् ? हि स्फुटम्, कथम्भूतः सुभृत्यः ? जात्यः कुलीन इति ।

भारतीय.—पुरुषोत्तमेन पुरुषोत्तमनामधेयेन दूतेन वभाषे, कथम्भूतेन पुरुषोत्तमेन ? शासनहारिणा लेखवाहिना, क्व ? भुवने जगति, युक्तमेतत् । अन्ययोजना प्राग्वत् ॥४१॥

त्वमिहात्थ यथा तथा स नो चेत्सुभटः प्राणपरिव्यये सहिष्णुः ।

किमिहोत्सहतेऽधिपो ममाहुर्निजशूरेषु हि विप्रियं प्रियं वा ॥४२॥

त्वमिति—आत्थ [आहस्थः इत्यनेन सूत्रेण थादेगः] व्रवीषि, कः ? त्वमिह स्वकीयस्थाने, कथम् ? यथा तथा यदृच्छयेत्यर्थः, नो चेत् यदि न स्यात्, कोऽसौ ? सोऽधिप. स्वामी, कस्य ? मम, कथम्भूतः ? सुभटः, यदि च न स्यात् सहिष्णुः, क्व ? प्राणपरिव्यये प्राणत्यागे, किम् ? उत्सहते, क्व ? इह युद्धे, युक्तमेतत्, हि स्फुटम्, आहुर्वदन्ति, के ? विद्वज्जनाः, किम् ? विप्रियं प्रियं वा, केपु ? निजशूरेष्व्वात्मनोऽधीरेषु ॥४२॥

यदेष राज्ञः प्रथमं परिग्रहस्तदाहवेऽन्यैर्न हतो हतैरपि ।

समापतन्तं मृगयुर्मदोद्धतं न राजवध्यं हि शृणाति शूकरम् ॥४३॥

यदिति—सामान्योक्त्या व्याख्यायते । यत् न हतः, कोऽसौ ? एष परिग्रहः परिवारः, कैः ? अन्यैः शत्रुभिः, कथम्भूतैः ? हतैरपि, क्व ? आहवे सग्रामे, कथम् ? तदा तस्मिन्काले, कथम् ? प्रथमं प्रथमतः, कस्य परिग्रहः ? राज्ञः, युक्तमेतत् । हि यस्मान्न शृणाति हिनस्ति, कोऽसौ ? मृगयुः पापद्विकः, कम् ? राजवध्यं समापतन्तं समागच्छन्तं मदीद्धतं मदीकृतं शूकरं पोत्रिणम् ॥४३॥

भरकर एक दूसरेका आलिंगन करे तथा आपसमें विवाहोंके सम्बन्धकी परम्परा चलाकर जैसी सुविधा हो उस प्रकार सुखसे जीवन व्यतीत करें ॥४०॥

इस प्रकारसे सुग्रीवकी तीखी बातें सुनकर बड़े-बड़े पृथ्वीपतियोंके राजसिंहासनोके अपहरणकर्त्ता, पुरुष श्रेष्ठ लक्ष्मणने कठोरता पूर्वक कहा था । कुलीन अनुगामी अपने स्वामी-पर किये गये आक्षेपोंको सहन करते हैं [इस प्रकारसे नारायणकी तीक्ष्ण तथा कठोर बातें सुनकर पुरुषोत्तम नामक सन्देशवाहक दूतने कहना प्रारम्भ किया था । संसारमें अच्छे सेवक अपने स्वामीकी अवज्ञाको नहीं सहते हैं ।] ॥४१॥

आप अपनी राजसभामे जो मनमें आया सो कह रहे हैं । वह आदर्श योद्धा मेश स्वामी प्राण देकर भी सहिष्णुताके व्रतको न निभाता होता तो यहाँ ऐसा साहस न करता । आत्म-बलियोंका भला-बुरा अपने ही आधीन होता है ऐसा गुरुजन कहते हैं ॥४२॥

आघात किये जानेपर भी युद्धमें दूसरे लोगोंने राजाके इस परिवारको जो पहिले ही नहीं मारा है वह उसी प्रकार है जैसे अदोन्मत्त, आगे बढ़ते आते तथा राजाके लक्ष्यभूत शूकरको दूसरे आखेटके साथी नहीं मारते हैं ॥४३॥

१. औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । तल्लक्षणं हि 'पर्यन्ते यौ तथैव शेषं त्वौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् ।'

वृ० र० ॥२॥१३॥ २. वंशस्थवृत्तम् ।

ऊढवान्यदपि गण्डशैलकं तन्न कारणमुदारमुन्नतेः ।

भूरिभारवहनं क्रमेलकः श्लाघ्यते युधि वधं तु सिन्धुरः ॥४४॥

ऊढवानिति—यदिति सामान्योक्तौ । यत्पुमान् गण्डशैलमारूढवान् स्थूलोपलम्बितस्थौ । तदुन्नतेरुदार-
मुत्कट कारण न स्यात् । युक्तमेतत् । श्लाघ्यते, कोऽसौ ? क्रमलेकः उग्रः, किं कर्तुम् ? कर्तुं भूरिभारवहनम्,
तु पुनः श्लाघ्यते, कोऽसौ ? सिन्धुरो गजेन्द्रः, किं कर्तुम् ? कर्तुम्, कम् ? वधम्, क्व ? सङ्ग्रामे । उत्तरार्द्धं
सोपस्करतया व्याख्यातमिति ॥४४॥

वरमिह ततः सा रामे या क्रियेत विधेयता

न तु लघुजरा सन्धेयास्मिन्प्रतापिनि वक्रता ।

क्वचिदपि न वः स्वामी साहायकं प्रतिनाथते

सुपथगमनप्रारम्भाय प्रभोरयमुद्यमः ॥४५॥

वरमिति—[द्विः] ततस्तस्मात्कारणात् सा वर स्यात् या विधेयता प्राञ्जलत्व क्रियेत विधीयेत, क्व ? इह
रामे, कथम्भूते ? प्रतापिनि अस्मिन् वक्रता कुटिलता न सन्धेया न सन्धातव्या, कथम्भूता वक्रता ? लघुजरा
लघ्वी जरा यस्याः सा, नश्वरीत्यर्थः । न नाथते न याचते । कोऽसौ ? स्वामी, केषाम् ? वो युष्माकम्, क
प्रति ? साहायक प्रति मित्रसमूह प्रति, क्व ? क्वचिदपि कस्मिंश्चिदपि कार्ये । अयमुद्यमः स्यात्, कस्मै ?
सुपथगमनप्रारम्भाय न्यायमार्गानुसरणप्रारम्भाय, कस्य ? प्रभो रामस्येति ।

भारतीयः—ततः सा वर स्यात् क्रियेत । का ? या विधेयता, कथम्भूता ? सारा, पुनरमेया । क्व ?
इह जरासन्धे, कथम् ? लघु शीघ्रम्, कथम्भूते ? प्रतापिनि, न त्वसौ वक्रता स्यात्, क्वचिदपि कस्मिंश्चित्कार्ये ।
न नाथतेऽपि तु नाथत एव । कः ? स्वामी, क प्रति ? साहायक प्रति, केषा स्वामी ? वो युष्माकम्,
तथाऽयमुद्यमः स्यात्, कस्मै ? असुपथगमनप्रारम्भाय यमानुसरणप्रारम्भाय, कस्य ? प्रभोः, केषाम् ? वो
युष्माकमिति ॥४५॥

नाथोऽभ्युपेत्य विनयेन ततोऽनुनेय-

स्तस्य द्विषामिव दशा भवताञ्च माभूत् ।

यदि छोटेसे कैलाश अथवा गोवर्द्धनको उठा लिया तो इससे ही रावण अथवा नारा-
यणकी विशाल उन्नतिका पता नहीं लग सकती है । युद्धस्थलमें भारी-भारी वोझ उठानेको
ऊँट ही पसन्द करता है । हाथी तो मरने मारनेमें ही सुखी होता है ॥४४॥

अतएव जो सरलता यहाँ करेगे वही ठीक है । इस परम प्रतापी रामके साथ शीघ्र
ही नष्ट होनेवाली कपटनीतिका प्रयोग नहीं करना चाहिए । मेरा स्वामी कभी भी आप
लोगोंसे सहायताके लिए प्रार्थना करता है ? अपितु महाराज रामका यह प्रयत्न सुमार्गपर
लानेके लिए ही है ।

इस प्रकार प्रतापी जरासन्धके साथ जो सीमित किन्तु सारवान आज्ञाकारिता शीघ्र
की जायगी वही लाभप्रद है, विषरीत आचरणसे कोई भी लाभ नहीं है । हमारा स्वामी
आपकी सहायता ही चाहता है । आपलोगोको कुसार्ग अथवा मृत्यु मार्गपर चलानेके लिए
ही हमारे प्रभुका यह प्रयास है ॥४५॥

इत्याशु धीप्सितमुदीर्य ययौ स देशं

श्रीसाधनं जयधियां खलु विक्रमोक्तिः ॥४६॥

इति श्रीद्विसन्धानकवैर्धनञ्जयस्य कृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये
दूतसंवादो नाम दशमः सर्गः ॥१०॥

नाथ इति—[द्विः] ततस्तस्मात्कारणात् नन्वहो, अनुनेय आश्रयणीयः, कः ? नाथः स्वामी, विनयेन प्रश्रयेण, किं कृत्वा ? पूर्वमुपेत्य समीपमागत्य, तथा च मा भूत् माऽभवत्, का ? दशा अवस्था, केषाम्, भवताम्, च, केषामिव ? द्विषामिव यथा शत्रूणाम्, कस्य ? तस्य रामस्य इति धीप्सित वक्तुमिष्टम्, उदीर्य प्रोच्य ययौ, कः ? स लक्ष्मणः, कम् ? देशम्, कथम् ? आशु शीघ्रम्, युक्तमेतत्, नन्वहो स्यात्, का ? विक्रमोक्तिः, किं स्यात् ? श्रीसाधन लक्ष्याः कारणम्, केषाम् ? जयधियामिति ।

भारतीयः—स पुरुषोत्तमनामधेयो दूतः देश स्वविषय ययौ कथम् ? आशु शीघ्रम्, किं कृत्वा ? पूर्वमुदीर्याभिधाय, किम् ? धीप्सित विवक्षितम्, कथम् ? ननु ततोऽनुनेयः, कः ? नाथः, नन्वहो स्यात्, का ? विक्रमोक्तिः, किं स्यात् ? श्रीसाधनम्, केषाम् ? जयधियामिति^१ ॥४६॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य षट्त्तर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनय-
चन्द्रपण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्न शिष्येण सकलकलोल्लवचारुचातुरी-
चन्द्रिकाचकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदी नाम दधानायां
टीकायां दूतसंवादकथनो नाम दशमः सर्गः ॥१०॥

अतएव विनयपूर्वक सेवामें जाकर रामका अनुसरण करो। आपकी उसके शत्रुओके समान दुर्दशा न हो इस प्रकारसे अभीष्ट वक्तव्यको शीघ्र समाप्त करके वह ओजस्वी वक्ता लक्ष्मण उस स्थानको चला गया था जो विजयके इच्छुक लोगोके लिए राज्यलक्ष्मीका साधन है। [..... इस प्रकारसे अपने मनकी बात कहकर पुरुषोत्तम दूत शीघ्र ही अपने देशको भाग गया था। यह विरुद्ध क्रमसे कही गयी बात ही धनञ्जयमे आस्था रखनेवालोंके लिए निश्चयसे लक्ष्मी थी] ॥४६॥

इति निर्दोषविद्याभूषणभूपित पण्डितमण्डलीके पूज्य, षट्त्तर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र
गुरुके शिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाकी चातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र द्वारा
विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान
काव्यकी पदकौमुदी टीकासे दूतसंवाद नामक
दशम सर्ग समाप्त ।

एकादशः सर्गः

यस्यां नाथाः सप्रभावानराणां हित्वास्थानीं तां ययौ मन्त्रशालाम् ।

ध्रुणैः कैश्चिन्नीतिमानेकपीनां विद्यास्वर्ग्यो दीप्रभावासुदेवः ॥१॥

यस्मामिति—ययौ गतवान् । कोऽसौ ? देवः, केप्राम् ? कपीना शाखामृगाणा सुग्रीव इत्यर्थः । काम् ? मन्त्रशालाम्, कथम् ? कैः ? मल्लिभिः, कथम्भूतैः ? ध्रुणैः कृताभ्यासैः, कासु ? विद्यासु व्याकरणतर्का-लङ्कारादिलक्षणासु, कथम्भूतासु ? दीप्रभावासु दीप्रो भावः स्वरूपो यासा ताः दीप्रभावाः, अथवा दीप्रः सगय-मलपरित्यागतया विगदः, भावो हेयोपादेयलक्षणविवेचकः परिणामो यासु तास्तथोक्तास्तासु, कतिसङ्ख्योपेतैः ? कैश्चित् त्रिभिश्चतुर्भिर्वा । कथं देवः ? अर्घ्यः पूज्यः क्व सति ? नीतिमाने नीतिश्च मानश्च नीतिमानम् । अत्र समाहारापेक्षयैकवचन तस्मिन्नीतिमाने, नीतिमान् मानी च सन्नर्घ्य इत्यर्थः । किंपूर्वं मन्त्रशालाया ययौ ? हित्वा परित्यज्य, काम् ? तामास्थानीं सभाम्, यतो यस्यामभूवन्, के ? नाथाः स्वामिनः, कथम्भूताः ? सप्रभास्तेजस्विनः, केप्रा नाथाः ? वानराणामिति ।

भारतीयः—ययौ, कोऽसौ ? वासुदेवो नारायणः, काम् ? मन्त्रशालाम् । कथम् ? सह, कैः ? मन्त्रि-भिः । कथम्भूतैः ? ध्रुणैः विहितयोग्यैः, कासु ? विद्यासु, कथम्भूतैः ? कैश्चित् त्रिभिश्चतुर्भिर्वा, कथम्भूतो वासुदेवः ? नीतिमान् न्यायमार्गवेदीत्यर्थः । पुनरर्घ्यः जगद्वन्द्यः पुनर्दीप्रभाः दीप्रा भा यस्य सः, प्रोज्वलत्काय-कान्तिः प्रोद्दीप्रकोपतेजा वा । किं कृत्वा ? पूर्वं हित्वा, काम् ? तामास्थानीं सभाम्, एकपीना स्कन्धोपपीडमु-पविष्टैरविच्छिन्नतया सामन्तादिभिः सम्भृतामित्यर्थः । यस्या सभायामभवन, के ? नाथाः समुद्रविजयादयः स्वामिनः, केपाम् ? नराणाम्, कथम्भूता अभूवन् ? सप्रभावाः प्रभावेन सह वर्तन्त इति सप्रभावाः स-माहात्म्या इति ॥ १ ॥

शान्तारावे सारिकाद्यप्रवेशे देशे मन्त्रं पञ्चकं शास्त्रशुद्धैः ।

इत्यारेभे मन्त्रिभिर्दृष्टशौचैर्दूरं दीर्घं ध्यायतां कार्यसिद्धिः ॥२॥

शान्तेति—आरेभे प्रारब्धवान् । कः ? सुग्रीवो नारायणश्च, कम् ? मन्त्रम्, कथम् ? सह, कैः ? मन्त्रि-भिः, कथम्भूतैः ? शास्त्रशुद्धैः शास्त्रप्रवीणैः, पुनः कथम्भूतैः ? दृष्टशौचैः दृष्ट शौचं येषा तैर्दृष्टशौचैः शत्रुप्रयुक्त-लम्बोपचारदूरीकृतैः प्रभोः कार्यभङ्गभीत्या निर्लोभत्वात्तेषाम् । अत्रान्वयपरम्परयागतत्वात्सुजातित्व कुलीनत्वञ्च प्रदर्शित तेषा मन्त्रिणामिति भावः । क्व मन्त्रमारेभे ? शान्तारावे शान्तः आरावो यत्र तस्मिन्निर्जन्तुकतया प्रतिध्वनिपरित्यक्ते सारिकाद्यप्रवेशे सारिकाकीरवर्त्तिकीदीना प्रवेशोज्झिते, यतः शुक्रसारिकादिभिर्मिन्नो मन्त्रो दृष्टोऽतएव तेषा प्रवेशाभावो विहितः । देशे प्रदेशे । कथम्भूत मन्त्रम् ? पञ्चकं पञ्चावयवा यस्य तम्, कस्मिन्मन्त्र्यम्, किम्मन्त्र्यम्, कैः सह मन्त्र्यमिति त्रिविधो विकल्पः । आद्यो देशकालापेक्षया द्विष्टः द्वितीयः

जिस स्थानपर मनुष्योंके प्रभावधारी जाथ थे उस स्थानको छोड़कर राजनीति और गौरवकी रक्षक मन्त्रशालामें, तीक्ष्ण विचारशक्तियुक्त विद्याओंके अभ्यासी कुछ मन्त्रियोंको साथ लेकर वानर वंशियोंका राजा सुग्रीव चला गया था ।

जिसमें मनुष्यलोकके विविध प्रभावशाली राजा बैठे थे उनसे भरी हुई उस राजसभासे उठकर प्रखर कान्तिमान्, नीतिनिपुण, वासुदेव, राजनीति आदि विद्यार्थोंके अनुभवी लोगोंके साथ मन्त्रशालाको चला गया था ॥१॥

सब प्रकारके कोलाहलसे रहित मैना, तोता, आदिके प्रवेश वर्जित मन्त्रशालामें सुग्रीव अथवा नारायणने निर्लोभिता तथा कुलीनताके लिए ख्यात शास्त्रोंके मननके कारण शुद्ध बुद्धि मन्त्रियोंके साथ, मन्त्रणा की देश-काल, विषय, मन्त्रदाता आदिके भेदसे पञ्चांग

कर्मणामारम्भोपाय इत्यादिभिः पञ्चकः । कीदृशैः कतिपयैवेति द्विष्टस्तथैवमुदाह्रियते । कथम् ? इति कृत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्र समारेभे । भो मन्त्रिणः सर्वकार्यधुरीणाः व्यायता पर्यालोचयताम्, का ? कार्यसिद्धिः, कथं यथा भवति ? दीर्घं दीर्घकालं दूरं दूरदेशविषये, कैः ? भवद्भिरिति सम्बन्धनीयमिति ॥२॥

अप्रारम्भात्कार्यमकौशलाद्वा स्थानत्यागात्कामतः शेषतो वा ।

नातिक्रान्तं प्राप्यते यौवनं वा तेनालोच्यं वोऽनुबन्धैश्चतुर्भिः ॥३॥

अप्रारम्भादिति—न प्राप्यते न लभ्यते, किं तत् ? कार्यम्, कथम्भूतं सत् ? अतिक्रान्तमतीतम्, कस्मात् ? अप्रारम्भात्प्रमादवशादनुद्यमात् । वा अथवा कार्यं प्रवृत्ते अकौशलादनैपुण्यात्, वा स्थानत्यागात् सत्यपि क्रियामात्रनैपुण्ये स्थानत्यागात्स्थानात्स्थानान्तरगमनात् अत्र वासना स्थानत्यागात् न हि गौरपि दुह्यते, किं पुनः पुमर्थमिति । वा अथवा कामतः यदृच्छातः, अथवा श्रेयतः क्रोधादिभिः । अत्रोपमार्थः प्रदर्शयते—वा यथा यौवनमतिक्रान्तं पुनर्न प्राप्यते यतः, तेन कारणेनालोच्यं वो युष्माकं युष्माभिः । कैः कृत्वा ? अनुबन्धैः कतिसङ्ख्योपेतैः ? चतुर्भिः—अर्थोऽर्थः, अर्थमनर्थः, अर्थमर्थः, अनर्थमनर्थः, अत्र वासना निरूप्यते अर्थोऽर्थानुबन्धी, अर्थोऽनर्थानुबन्धी, अनर्थोऽर्थानुबन्धी, अनर्थोऽनर्थानुबन्धीत्येव रूपैरिति ॥३॥

शिष्टैर्जुष्टं रक्षितं दण्डनीत्या दृष्टं चोच्चैर्यच्च पुण्यग्रहेण ।

कार्यद्वारं श्रीगृहद्वारभूतं तस्मिन्मूढं दिग्विमूढं निराहुः ॥४॥

शिष्टैरिति—निराहुर्निर्वचनयन्ति । के ? नीतिविशारदाः, कम् ? मूढम्, क ? तस्मिन्नालोच्यं, कथम्भूतं मूढं निराहुः ? दिग्विमूढं दिशामूढम् । यच्च जुष्टं सेवितम्, कैः ? शिष्टैः शास्त्रज्ञैः पुम्भिः, यच्च रक्षितम्, कया ? दण्डनीत्या बाह्याभ्यन्तरविशेषवेगभूतो दण्डो दण्डस्तस्य नीत्या, यच्च दृष्टम् । केन ? पुण्यग्रहेण दैवानुग्रहेण, कथम् ? उच्चैः । अतिगयेन, कथम्भूतमालोच्यम् ? कार्यद्वारं क्रियामुखम्, पुनः कथम्भूतम् ? श्रीगृहद्वारभूतमिन्दिरामन्दिरद्वारभूतम् ॥४॥

तच्चैकैकं यन्मुखेनैककेन प्राप्तं योज्यं ग्रासवद्भावि पथ्यम् ।

नानाद्वारैरापतद्वा हृषीकैर्दृश्यस्पृश्यादीव तद्ग्राह्यभेभिः ॥५॥

तदिति—तच्च कर्म एकैकमेकमेकं स्यात् । यत्प्राप्तम्, केन ? मुखेन, कथम्भूतेन ? एककेनैकेन, योज्यम्, किं तत् ? पथ्यम् । पथोऽनपेतं पथ्यम्, यद्वस्तु गृहीतम् सत् पुरतो विक्रिया न भजते तत्पथ्यम् । कथम्भूतम्, भावि भविष्यत्, क इव ? ग्रासवत् क्वल इव । त्राऽथवा ग्राह्यमादेयम्, किम् ? तत्कर्म, किं कुर्वत् ? आप-तदागच्छत्, कैः ? एभिर्नानाद्वारैः मन्त्रस्य पञ्चावयवैः, किमिव ग्राह्यम् ? दृश्यस्पृश्यादीव दृश्यस्पृश्यादिवत्,

मन्त्रणा प्रारम्भ की थी । हे मन्त्रियो, विचार करे किस प्रकार चिरस्थायी और व्यापक सफलता होगी ॥२॥

प्रारम्भ न करनेसे, प्रारम्भ करके भी अनुभव हीनताके कारण, चातुरी होनेपर भी स्थान परिवर्तनके कारण अवसर वीता कार्य अथवा यौवन पुनः हाथ नहीं आता है अतएव आप लोग प्रकृत विषयपर अर्थसाधक अर्थ, अनर्थकारी अर्थ, अर्थवाधक अनर्थ और अनर्थकारी अनर्थ इन चार दृष्टियोंसे विचार करे ॥३॥

जिस कार्य-योजनासे सज्जनोका सहयोग हो, दण्डनीति जिसका रक्षक हो तथा उच्च स्थानपर गत शुभ ग्रहोकी जिसपर दृष्टि हो वह लक्ष्मी-मन्दिरके प्रवेश-द्वारके समान होती है । जो ऐसी योजनाके विषयमें मूढ़ है उसे नीतिकार दिग्भ्रान्त ही कहते हैं ॥४॥

इनमेसे प्रत्येक, जो सामने आता है उसको एक-एककी दृष्टिसे ऐसा बैठाना चाहिए जो भविष्यमें इष्ट साधक हो जैसा कि सामने आये ग्रास एक मुखसे ही एक-एक करके लेनेसे पथ्य होते हैं । अथवा एक साथ उपस्थित विचारणीय विषयोंको इस पाँच अवयवोंकी दृष्टिसे

दृश्य लोचनविषयम्, स्पृश्यं स्पर्शविषयमित्यादिवदुत्पद्यते । यथा दृश्यस्पृश्यादि गृह्यते । कैः ? हृषीकैरिन्द्रियैः स्पर्शनरसनघ्राणलोचनश्रवणैरिति ॥५॥

तत्सर्वं वारभ्यमल्पाल्पमेव स्वीकर्त्तव्यं कर्म कालक्षमञ्चेत् ।

गौराहारं हृद्यमाहृत्य विश्वं कामं रोमन्थायतेऽनुक्रमेण ॥६॥

तदिति—वाऽथवा स्वीकर्त्तव्यमेव उररीकरणीयमेव, किम् ? तत्सर्वमारभ्य कर्म, कथम्भूतं सत् ? अल्पाल्प स्तोकस्तोक चेद्यदि स्यात्, किम् ? कर्म, कथम्भूतम् ? कालक्षम काल क्षमते कालक्षम समयसहिष्णु । यत् एतत् सुप्रसिद्धमिदं रोमन्थायते रोमन्थ करोति, काऽसौ ? गौर्नन्दिनी । केन ? अनुक्रमेण परिपाठ्या शनैः जनैरित्यर्थः । किं कृत्वा पूर्वं रोमन्थायते ? आहृत्य जग्ध्वा । कम् ? आहारम्, कथम्भूतम् ? हृद्य हृदि साधु यद्भक्षितं सद्भृदि व्यथान्नकुरुते तद्भृद्यम्, सात्म्यभूतम्, विश्वं समस्तम्, कथमाहृत्य ? कामं स्वेच्छया आकण्ठमित्यर्थः ॥६॥

कार्यस्यादौ यः प्रयुङ्क्ते न नीतिं गच्छन्त्यस्य स्वादुभावं न भोगाः ।

नूनं धात्राऽप्येतदर्थं जनानां जिह्वास्येषु स्थापिता नोदरेषु ॥७॥

कार्यस्येति—यः पुमान् न प्रयुङ्क्ते न प्रयोजयति, काम् ? नीतिम्, क्व ? आदौ प्रथमारम्भे, कस्य ? कार्यस्य कर्मणः, यतस्ततो न गच्छन्ति न व्रजन्ति, के ? भोगाः कर्पूरकस्तूरीताम्बूलादयः, कम् ? स्वादुभावरसविवेचनीयताम्, कस्य ? अस्य पुसः । स्थापिता, का ? जिह्वा रसना, केन ? धात्रा ब्रह्मणापि, क्व ? आस्येषु वदनेषु, केषाम् ? जनानाम्, किमर्थम् ? एतदर्थं स्वादुभावार्थम्, नोदरेषु स्थापिता, कथम्भूतम् ? नूनं निश्चयेन, अथवा नूनमिति शब्दोऽत्रोत्प्रेक्षार्थो निश्चेतव्य इति ॥७॥

कस्यात्यन्तं मित्रमेकान्ततो वा शत्रुः कृत्यं शत्रुमित्रत्वहेतुः ।

यस्यारम्भान्नातिवर्तेत सख्यं वैरं वारात्येन तत्कर्म कुर्युः ॥८॥

कस्येति—आक्षेपेणात्र व्याख्यायते । कस्य मित्रं स्यादपि तु न कस्यापि, कथम् ? अत्यन्तमतिशयेनाजन्मपर्यन्तमित्यर्थः । वा अथवा कस्य शत्रुः स्यादपि तु कस्यापि, कथम् ? एकान्ततो नियमेन, अतः कारणात्कृत्यं कार्यं शत्रुमित्रत्वहेतुः स्यात्, शत्रुत्वकारणं मित्रत्वकारणञ्च । अतः कुर्युः विदध्युः भवन्तः, किम् ? तत्कर्म कार्यम्, नातिवर्तेत नातिक्रामति, किम् ? सख्यं मित्रत्व, अथवा वैरम्, केन सह ? आरात्येनारातिसमूहेन, कस्मात् ? आरम्भात्, कस्य ? यस्य कर्मण इति ॥८॥

अभ्यादत्ते कार्यजं योजिजं वा प्राप्तं मित्रं शत्रुमप्राप्तमेव ।

तस्य श्लाघ्यं जन्म कृत्वावधानं किं तूत्तापो रात्रणीयोऽपि चिन्त्यः ॥९॥

वैसा ही विचारना चाहिये जैसे विविध दृश्य और स्पृश्य भोगोंको इन्द्रियोंसे ग्रहण करते हैं ॥५॥

अथवा, यदि प्रतीक्षा की जा सकती हो तो समस्त आरब्ध कार्यको थोड़ा-थोड़ा करके ही हाथ लगाना चाहिए जैसे गाय परम प्रिय भोजनको एक बारमें ही पूरा तथा जी भरके खा करके वादमें धीरे-धीरे जुगाली करती है । ॥६॥

जो व्यक्ति कार्यके प्रारम्भमें ही नीतिसे काम नहीं लेता है उसके राज्यादि भोग सरस नहीं होते हैं । इसीलिए विधाताने लोगोंके सुखमें जिह्वा बनायी है और पेटमें नहीं बनायी है, यह निश्चय है । ॥७॥

कौन ऐसा व्यक्ति है जिसके अत्यन्त मित्र होते हों अथवा जिसके सर्वथा शत्रु ही होते हों । अतएव जिसके आरम्भ करनेसे मित्रताका अतिक्रमण न होता हो अथवा शत्रु-समूहके साथ वैरका अपलाप न होता हो वही कार्य आप लोग करें । ॥८॥

अभ्यादत्त इति—अभ्यादत्ते प्रतिगृह्णाति, कः ? यः पुमान्, किम् ? मित्र सहायम्, कथम्भूतम् ? प्राप्त वर्त्तमानम्, कथम्भूतम् ? कार्यज कार्याज्जात योनिज वा योनेर्जातमन्वयपरम्परयागतमित्यर्थः । तथाऽभ्यादत्ते, कम् ? शत्रुम्, कथम्भूतमेव ? अप्राप्तमेव भाविनमेव, कथम्भूतम् ? कार्यज योनिज वा वज्रज वा । श्लाघ्य स्तुत्यम्, किम् ? जन्म जीवितम्, कस्य ? तस्य पुसः, अतः कारणात्, किन्वनुगयान इति प्राह सुग्रीवः—भो मन्त्रिणश्चिन्त्यो जायते, कः ? उत्तापः, केषाम् ? भवताम्, किं कृत्वा ? पूर्वं कृत्वा विधाय, किम् ? अवधान तत्परताम्, कथम्भूतः ? उपात्त. रावणीयो रावणम्यायमिति ।

भारतीयः—किन्वनुगयानो वासुदेव. प्राह—भो मन्त्रिणश्चिन्त्यः, कः ? उत्तापः । क्व ? अरौ, कथम् ? अणीयः स्वल्प यथा, केषाम् ? भवताम्, किं कृत्वा ? पूर्वं कृत्वा, किम् ? अवधान प्रणिधानम् । शेष समम् ॥९॥

यद्वंशस्य प्राभवं लोकरूढं यः शौरीयं धाम संहर्तुमीशः ।

वद्वस्पर्धोऽनेन विद्वेषभाजा सार्धं मित्रैर्गोत्रनाशं समेति ॥१०॥

य इति—यो राम ईशः समर्थः, किं कर्तुम् ? सहर्तुम्, कम् ? प्रभाव माहात्म्यम्, कस्य ? यद्वंशस्य रावणान्वयस्य मालिसुमालिप्रभृतेः, तथा सहर्तुमीशो राम, किम् ? धाम तेजः, कथम् ? शौरीय शूराणां समूह शौर. शौरस्येद शौरीयमथवा सूर्य एव सौरः, स्वार्थेऽण्, सौरस्येद सौरीयमादित्यस्येदम्, पुनः कथम्भूतम् ? लोकरूढ जगत्प्रसिद्धम्, अत. समेति गम्यप्रकारेणायाति, क. ? वद्वस्पर्ध विहितस्पर्धः कृतेष्वी नरः, कम् ? गोत्रनाशम्, कथम् ? सार्धम्, के. ? मित्रैः, वद्वस्पर्ध. केन ? अनेन रामेण सार्धं सह, कथम्भूतेनानेन ? विद्वेषभाजा विद्वेष भजगानेन ।

अथ भारतीय.—यो जरासन्ध ईशः समर्थः, किं कर्तुम् ? सहर्तुम्, कम् ? प्राभव माहात्म्यम्, कस्य ? यद्वंशस्य यदूनामगस्य, अथवा प्रभवे जातः प्राभवस्त प्राभव जन्मजातम् । अत्र वागना—अन्वेपा का वार्त्ता यादवागस्येकदिनजात नालक्रमपि सहर्तुमीष्टे तथा सहर्तुमीशः, किम् धाम तेजः, कथम्भूतम् शौरीय नारायणीयम्, पुनः कथम्भूतम् ? लोकरूढ जगद्विख्यातम् । अथवा यो जरासन्धः, किम् ? धाम तेजः, कथम्भूतम् ? शौरीय सूर्यस्येदम्, पुनर्लोकसदम् । रूपक्रमिदम्, अनेन जरासन्धेन सह यः प्राणी वद्वस्पर्धो जायते । कथम्भूतेन ? विद्वेषभाजा विद्वेषजनाना वेपमाकार भजगानेन, समेति स प्राणी, कम् ? गोत्रनाशम्, कथम् ? सार्धम्, कैः ? मित्रैरिति ॥१०॥

स्वस्थारेश्वायोधयन्मित्रमित्रं मित्रं पार्ष्णिग्राहमाक्रन्दकञ्च ।

नन्वासारावप्युपायैर्जिगीषुः शक्त्यः सिद्ध्याभ्युद्यतो हन्त्यरातिम् ॥११॥

उसका जन्म प्रशंसनीय है जो कार्यकृत अथवा जन्मजात स्वयं अभ्यागत मित्रोंको स्वीकार करता है तथा व्यवहारके कारण बने अथवा कुलक्रमागत शत्रुका दूरसे ही प्रतिकार करता है । किन्तु इससे सावधान होकर आपको रावणके उपद्रवका विचार करना है [किन्तु इस समय पूरा विवेकके साथ आपको शत्रु (जरासन्ध) के विषयमें छोटे से छोटे भी विरोध सोचने हैं] ॥९॥

जिसके वंशका प्रभाव संसारमें छा रहा है, जिसका तेज वीरतासे उत्पन्न है, जो शत्रुओंके विनाशमें समर्थ तथा सहज ही रूष्ट होनेवाले इसके साथ ईर्ष्या करनेवाला अपने सहायकोंके साथ वंशके क्षयको प्राप्त होता है ।

अन्वय—य यदु-वंशस्य प्राभवं लोकरूढं शौरीयं धाम संहर्तुम् ईशः विद्वेषभाजानेन वद्वस्पर्द्धा मित्रैः सार्धं गोत्रनाश समेति ।

जो जरासन्ध राजा यदुकी सद्यःप्रसूत, नारायणकी शक्तिसे सम्पन्न जगद्विख्यात सन्तानको भी मार सकता है, विद्वानोंके वेपके धारक इसके साथ प्रतिद्वन्द्विता करनेवालेका ही नहीं अपितु उसके मित्रोंके भी वंश नष्ट हो जाते हैं । ॥१०॥

स्वस्येति—हन्ति हिनस्ति, कः ? जिगीषुः, कम् ? अराति शत्रुम्, कैः कृत्वा ? उपायैः सामादिभि-
श्चतुर्भिः, सामभेददण्डोपदानैः, कथम्भूतः सन् ? अभ्युद्यतः मामस्त्येनोत्थितः समुत्पन्न इत्यर्थः । कया ? सिद्ध्या
पुण्यपात्रेण, तथा शक्रया शक्तित्रयेण । तथा चोक्तम्—“प्रभुशक्तिर्भवेदाद्या मन्त्रशक्तिर्द्वितीयका । तृतीयोत्साह-
शक्तिश्चेत्याहुः शक्तित्रयं बुधाः”—किं कुर्वन् ? आयोधयन्, किम् ? मित्रमित्रम्, (मित्र च) कस्य ?
स्वस्यात्मनः, अरेञ्च शत्रोञ्च । तथा पाणिग्राहमाक्रन्दकञ्च, तथा आसारौ पाणिग्राहमित्रमाक्रन्दकमित्र च
आयोधयन् । अत्र व्यक्तितया व्याक्रियते—स्वमित्रमित्रेण सहारिमित्रमित्रमायोधयन्, तथा स्वमित्रेणारिमित्रम्,
आक्रन्दकेन । सह पाणिग्राह पाणिग्राहासारेण सहाक्रन्दासारम् । कथम् ? ननु, नन्विति शब्दोऽत्र निश्चयार्थो-
ऽवधारणार्थोऽयामन्त्रणार्थो वा गृह्यते । मित्रादयो दश द्वौ मध्यस्थाविति द्वादशमण्डलम् । तथा चोक्तम्—
“विजगीषोर्द्विषज्जेतुर्मित्रमित्रं रिपोरपि । जिगीषोर्मित्रमित्रञ्च मित्रारेर्मित्रमेव च ॥ जिगीषोः पृष्ठतः पाणिग-
ग्राहाक्रान्दाकुपस्थितौ । तदासारौ तु विज्ञेयौ मध्यस्थौ णश्वयोरपि” ॥११॥

रक्षोपायः शक्यते केन कर्तुं कः क्रुद्धेऽस्मिन्वामयीहेत योद्धुम् ।

उद्योक्तव्यं नैप कालः क्षमाया योज्यो योगक्षेमसिद्ध्यै हि दण्डः ॥१२॥

द्विः । रक्षेति—शक्यते समर्थो भूयते, केन कर्त्ताऽपि तु न केनापि, किम् ? कर्त्तुम् विधातुम्, कः ?
रक्षोपायः रक्षसो रावणस्यापायो विध्वंसस्तथा ईहेत इच्छेत कः अपि तु न कोऽपि, किं कर्त्तुम् ? योद्धुम्,
क ? अस्मिन्नावणे, कथम्भूते ? क्रुद्धे, पुनर्वामे प्रतिकूले, अत उद्योक्तव्यमुद्यमः करणीयः, यतो न वर्त्तते कः ?
एष कालः समयः, कस्याः ? क्षमायाः, अतो योज्यो योजनीयः, कः ? दण्डः सैन्यम्, कस्यै ? योगक्षेम-
सिद्ध्यै; योगोऽलब्धलाभः, क्षेमो लब्धपरिरक्षणम्, तयोः सिद्ध्यै सिद्धिनिमित्तम्, कथम् ? हि स्फुटमिति शेषः ।

भारतीय—रक्षोपायो रक्षाया उपायः, केन कर्त्तुं शक्यतेऽपि तु न केनापि, वाऽथवाऽस्मिन् मयि
विष्णौ क्रुद्धे सति क ईहेत योद्धुमपि तु न कोऽपि । अत उद्योक्तव्यम्, क्षमाया नैप कालो वर्त्तते, योज्यो
दण्डः, कस्यै ? योगक्षेमसिद्ध्यै, कथम् ? हि स्फुटम् ॥१२॥

इत्येतस्मिन्नुक्तवत्येतदेवं धीरोदारं धर्मजन्मा वभाषे ।

गाम्भीर्येणानूनभाजास्ववोऽसौ राशिः सत्त्वस्याश्रयः शौर्यवृत्तेः ॥१३॥

इतीति—इत्युक्तप्रकारेणैतस्मिन्सुग्रीवे, एतदेवमुक्तवति सति वभाषेऽवादीत्, कोऽसौ ? असौ जाम्बवः,
कथं यथा भवति ? धीरोदारम्, कथम्भूतः ? धर्मजन्मा धर्मोपलक्षित जन्म यस्य स धर्मजन्मा, पुनः कथ-
भूतः ? अनूनभाः प्रचुरकायकान्तिः, अथवा प्रौढप्रतापः, पुनर्गाम्भीर्येण सत्त्वस्य राशिः, पुनः शौर्यवृत्तेराश्रयः ।

भारतीयः—इत्युक्तप्रकारेणैतदेवमेतस्मिन् नारायण उक्तवति सति वभाषे, कः ? असौ धर्मजन्मा युधि-

सर्वथा सन्नद्ध विजयका इच्छुक अपने तथा शत्रुके मित्रोंको, मित्रोंके मित्रोंको सेनाके
पीछेके व्यूहभूत पाणिग्राह और आक्रन्दकोंको एवं दोनों पाशवाँके बीचमें चलती सेना
(आसारौ)को लड़ाते हुए, सामादि उपायोंके द्वारा, प्रभु-मंत्र-उत्साह शक्तिके द्वारा और विद्या,
आदिकी सिद्धिके द्वारा निश्चित ही शत्रुका नाश करते हैं । ॥११॥

इस राक्षसका कौन विनाश (रक्षसः-अपायः) कर सकता है ? इसके कुपित तथा प्रति-
कूल हो जानेपर कौन इससे युद्ध करने की इच्छा करेगा ? अतएव इससे लड़नेका ही पूर्ण
प्रयत्न करना चाहिए यह क्षमाका समय नहीं है । अप्राप्तकी प्राप्ति (योग) तथा प्राप्तके संरक्षण
(क्षेम)के लिए दण्ड का प्रयोग करना चाहिये [कौन विष्णु (मयि)के कुपित हो जानेपर उनसे
लड़नेका साहस करेगा अथवा रक्षाका उपाय (रक्षोपाय) कर सकता है...] ॥१२॥

इस प्रकारसे, इतना सुग्रीवके द्वारा कहते रहनेपर ही जाम्बवान्ने अत्यन्त धीरता
और उदारतापूर्वक कहा था । जाम्बवान्का जन्म धर्मके लिए था, शरीरकी कान्ति अवि-
कल थी, गम्भीरताके कारण वह बलकी राशि था तथा वीर वृत्तिका आश्रय था [इस
प्रकारसे कृष्णजीके द्वारा कहे जानेपर धर्मराज युधिष्ठिरने धीरोदार रूपसे कहा था, धर्म-

ष्टिरः, कथं यथा भवति ? धीरोदारम्, कथम्भूतः ? आम्बवो राशिः समुद्रः, कस्य ? सत्वस्य, केन कृत्वा ? गाम्भीर्येण, कथम्भूतेन ? अनूनभाजा प्राचुर्यं भजमानेन, पुनः कथम्भूतः ? आश्रयः, कस्याः ? गौर्यवृत्ते-रिति ॥१३॥

कर्मोपायं प्रक्रमं तत्फलानि साधूदाख्यत्पौरुषेणानुविद्धम् ।

वस्तूदात्तं भूरिवागल्पसारा स्वल्पे दृश्यं दर्पणे हि स्थवीयः ॥१४॥

कर्मैति—उदाख्यदुदाहरत्, कोऽसौ ? जाम्बवो युधिष्ठिरश्च, कम् ? कर्मोपायं बलदुर्गराष्ट्रधान्यादिविप-यमात्मीयम्, तथा प्रक्रमं पाङ्गुण्यविषयम्, तथा तत्फलानि कार्यारम्भात् कार्यफलं कार्यप्राप्तिञ्च, कथं यथा भवति ? साधु कथम्भूतं कर्मोपायं प्रक्रमञ्च ? पौरुषेणानुविद्धमनुस्यूतम्, पुनर्वस्तूदात्तं वस्तुसमृद्धम्, युक्तमे-तत्, स्यात् भूरिवाक् प्रचुरवचनम्, कथम्भूता स्यात् ? अल्पसारा अल्पार्था तुच्छेत्यर्थः । हि यस्मात् यथा स्वल्पे दर्पणे दृश्यं स्तम्भकुम्भादिवस्तुस्थवीयः स्थूलतरं स्यादिति ॥१४॥

किं व्यायामो यो विहीनः शमेन व्यायामं यः प्रेक्षते किं शमस्तौ ।

योगक्षेमस्यैतयोः षड्गुणास्ते योनिस्तेभ्यः स्थानवृद्धिक्षयाः स्युः ॥१५॥

किमिति—स किं व्यायामः कार्यारम्भाणां योगाराधनलक्षणः, यो विहीनः स्यात्, केन ? शमेन कर्म-फलभोगोपभोगानां क्षमाधनलक्षणेन, किं हि स्वर्गफलनिरपेक्षस्तपोमार्गस्तथा स किं शमो यः प्रेक्षते, कथम् ? व्यायामम्, तपस्याङ्गेगव्यपेक्षः स्वर्गः, तौ व्यायामशमौ योनिः स्याताम्, कस्य ? योगक्षेमस्य । ‘अत्र समा-हारापेक्षया एकवचनम् । एतयोर्व्यायामशमयोः ते षड्गुणाः सन्धिविग्रहयानासनसश्रयद्वैधीभावलक्षणाः योनिः स्युः, तेभ्यः षड्गुणोभ्यः स्युः, के ? स्थानवृद्धिक्षयाः फलानि । तथाहि यस्मिन्गुणे परस्य वृद्धिरात्मनः क्षयस्त-स्मिन् तिष्ठेत्स क्षयः, यस्मिन्परस्य क्षय आत्मनो वृद्धिस्तस्मिन्तिष्ठेत्सा वृद्धिः, यस्मिन्परस्य आत्मनश्च क्षयो न तत्स्थानम् अथवा यदि यातव्यः शत्रुस्थानस्थितः स्यात्तेन सह सन्ध्यासने स्तः, वृद्धियुतश्चेद्भवेत्तेन सार्द्धं द्वैधी-भावसश्रयौ स्तः । यदि क्षयी स्यात्तेन साकं यानविग्रहौ स्तः ॥१५॥

तद्यातव्यं तत्प्रकृत्यानुकूल्यं दैवं मार्त्यं कर्मनिर्माणशक्तिम् ।

ध्यात्वा कृत्याकृत्यपक्षान्गृहीत्वा वाग्दानाभ्यामुद्यतेनाभिषेप्यम् ॥१६॥

तदिति—तत्तस्मात्कारणादभिषेप्य सेनयाऽभियातव्यमुद्यतेन विजिगीषुणा, किं कृत्वा ? पूर्वं गृहीत्वादाय, कान् ? कृत्याकृत्यपक्षान्, कृत्याः कर्तुं शक्याः, अकृत्याः कर्तुं नशक्याः, कृत्यानामकृत्यानाञ्च ये पक्षास्तान् भेदाभेदपक्षानित्यर्थः । काभ्याम् ? वाग्दानाभ्याम्, यतः किं वाङ्मात्रेण दानरहितेन, किं दानमात्रेण सम्भाषणरहितेन कार्यं स्यात्, अतः द्वाभ्यामेव युगपद्भवितव्यं कार्यसिद्धये । किं कृत्वा ? पूर्वं ध्यात्वा, कम् ?

राज परिपूर्णं रूपसे विकसितं गाम्भीर्यके कारणं पराक्रमके समुद्र (आम्बवो राशिः) थे तथा वीर वृत्तिके ..] ॥१३॥

जाम्बवन्त अथवा युधिष्ठिरने सैन्य, दुर्ग आदि कर्मोके उपायों, सन्धि, विग्रह आदि प्रक्रमो तथा इनके फलोंकी प्राप्तिके विषयमें भलीभाँति समझा दिया था । यह मंत्रणा पौरुष के पुटसे व्याप्त थी, अर्थमें महान् थी । बहुत वचन और थोड़े अर्थ वाली नहीं थी क्योंकि छोटेसे दर्पणमें भी बड़े-से-बड़े पदार्थकी परछाईं दिख जाती है ॥१४॥

वह बल साधना किस काम की जिसका फल व्यवस्था और समृद्धि न हो । वह शान्ति और समृद्धि भी कैसी जो कष्टों और साहसकी अपेक्षा करती हो । व्यायाम और शमको योग तथा क्षेमका उद्गम कहा है । इन्हीं दोनोंमें सन्धि, विग्रह आदि वे षड्गुण निहित हैं जिनके प्रयोग-द्वारा अवस्थिति, वृद्धि और क्षय होते हैं ॥१५॥

अतएव विजिगीषुको सहायता करनेमें समर्थ तथा असमर्थ पक्षोंका विचार करके और उन्हें आश्वासन तथा सहायता देकर अथवा लेकर अनुगामी बनाकर, सब प्रकारसे

यातव्य व्यसनिनमधार्मिक युगजग्धकाप्रसधर्माण शत्रुम्, तथा ध्यात्वा, किं तत्प्रकृत्यानुकृत्य शत्रुप्रकृतीना स्वाम्यमात्यादीनामानुकूल्य तथा व्यात्वा, किम् ? दैव धर्माधर्मलक्षणम्, तथा ध्यात्वा, किम् ? मार्त्य नयानयलक्षणम्, तथा ध्यात्वा, काम् ? निर्माणशक्ति कार्यनिष्पत्तियोग्यतामिति ॥१६॥

साम्ना मित्रारातिपातो भवेतां दण्डेनारं केवलं नैव मैत्री ।

सान्त्वे दण्डः साम दण्डे न वह्नेर्दाहोऽस्त्येकः शैत्यदाहौ हिमस्य ॥१७॥

साम्नेति-भवेता स्याताम्, कौ ? मित्रारातिपातौ मित्र शत्रुपातञ्च, केन ? साम्ना, तथा स्यात् । किम् ? आरम् अरेर्भावः, शत्रुत्वमित्यर्थः । कथम् ? केवल परमेकमेव वा, केन ? दण्डेन, नैव मैत्री स्यात् । अतो न स्यात्, कः ? दण्डः, क्व ? सान्त्वे साम्नि युक्तमेतत् तथा न स्यात् किम् ? साम, क्व ? दण्डे । अस्ति, कः ? दाहः, कथम्भूतः ? एकः, कस्य ? वह्नेः कृशानोः, स्तः स्याताम्, कौ ? शैत्यदाहौ, कस्य ? हिमस्य तुहिनस्येति ॥१७॥

तीक्ष्णो नादः साधयेद्यन्म्रदीयान्मूलं नाप्नोत्यग्निरापः खनन्ति ।

किञ्च प्राप्यं वक्रशीलो न यावद्यात्येवजुस्तावदभ्येत्य भुङ्क्ते ॥१८॥

तीक्ष्ण इति-साधयेत्, कः ? म्रदीयान् मृदुभापी नरः, किम् ? यत्, अद एतत्साम, तन्न साधयेत् कः ? तीव्रः तीव्रभापी, यतो नाप्नोति न लभते, कः ? अग्निः, किम् ? मूलम्, यथा खनन्त्युन्मूलयन्ति, काः ? आपः पयासि, किम् ? मूलम्, अथ तीव्रत्व प्रदर्शितम् । किञ्चाधिकमुच्यते । यावत् न याति न प्राप्नोति, कः ? वक्रो वक्रशीलो नरः, किम् ? प्राप्य लभ्य वस्तु । तावद्भुङ्क्ते एव, कः ? ऋजुः प्राणी, किम् ? प्राप्यम्, किं कृत्वा ? पूर्वमभ्येत्य शीघ्रमागत्येति ॥१८॥

साम्नारब्धे शात्रवे किं चरैर्वा भेद्या दूतैरेव तस्योपजाप्याः ।

भिन्नं राज्यं सुप्रवेशं मणिं वा वज्रोत्कीर्णं निर्विशेत्किं न तन्तुः ॥१९॥

साम्नेति-किमाक्षेपे, किं प्रयोजनम् ? कैः ? चरैर्गूढपुरुषैः, क्व सति ? शात्रवे शत्रुसमूहे साम्ना सान्त्वेनारब्धे सति, वा अथवा जायन्ते, के ? उपजाप्याः कर्णेजपाः, कथम्भूताः ? भेद्याः भेत्तु शक्याः, केन ? साम्ना, तदा किं प्रयोजनम् । कैः ? दूतैरेव, युक्तमेतत् । स्यात् किम् ? राज्यम्, कथम्भूतम्, सुप्रवेशम्, कथम्भूत सद् ? भिन्नम्, वा शब्दोऽत्रोपमाथोऽवगम्यते, तेनायमर्थः तन्तुर्द्वरकः, वज्रोत्कीर्णं हीरकेण विद्ध मणिं सुप्रवेश यथा, किं न निर्विशेदपि तु निर्विशेदेव ॥१९॥

सन्नद्ध होकर सेना लेकर शत्रुपर आक्रमण करना चाहिये । इसके पूर्व शत्रुकी स्वामी, आदि अठारह प्रकृतियों, पुण्य पाप, नीति-निपुणता अथवा अनीतिमत्ता और कार्य-शक्तिका भी विचार कर लेना चाहिये ॥१६॥

सामके द्वारा मित्र-प्राप्ति तथा शत्रु-विनाश होता है । दण्डके उपयोगसे शत्रु ही होते हैं मित्रता नहीं होती है । सामके स्थानपर दण्डका और दण्डके पात्रपर सामका प्रयोग ठीक नहीं है । एक (दण्ड) तो अग्निसे जलाना है तथा दूसरा (साम) हिमके शीत और दाहके सदृश है ॥१७॥

तीक्ष्ण प्रकृति वह कार्य नहीं कर पाता जो कोमल प्रकृति करता है । अग्नि पेड़की जड़ तक नहीं पहुँच पाती किन्तु पानी उसे उखाड़कर फेंक देता है । टेढ़ा चलनेवाला (कुटिल) जब तक अभीष्टके पास पहुँचता भी नहीं है तब तक सीधा चलता (सरल) उसके पास पहुँचकर उपभोग भी कर लेता है ॥१८॥

यदि शत्रुका प्रतीकार साम-द्वारा आरम्भ हो जाय तो गुप्तचरोंकी क्या आवश्यकता है ? उसके सन्निकट परासर्शदाताओंमें दूतोंके द्वारा ही भेद डाल देना चाहिये । भेदके शिकार राज्यपर विजय पाना सुकर होता जैसा कि वज्रके द्वारा भेदे गये मणिमें क्या सरलतासे तागा नहीं चला जाता है ? ॥१९॥

नानामार्गः पांसुलो दीर्घसूत्रः शत्रुः पन्थाश्चाप्तगत्यागमेन ।

यत्तत्क्षेपं जायते तत्कदा वा गम्यो नीचैश्चक्षुरप्रक्रमेण ॥२०॥

नानेति-जायते, कः ? शत्रुः, कथं यथा भवति ? यत्तत्क्षेपम्, यदा तदा काले क्षेपो भवतीत्यर्थः ।
केन ? आप्तगत्यागमेन, ये येषामवञ्चकास्ते तेषामाप्ताः आप्तानां यातायातेन, कथम्भूतः शत्रुः ? नानामार्गः
समृद्धासमृद्धप्रायः, पुनः कथम्भूतः ? पांसुलः पापिष्ठः, पुनः दीर्घसूत्रः भाविकार्यफलसम्पदन्वेपी, तत्कदा वा
गम्यो जायते शत्रुः । केन हेतुना ? नीचैश्चक्षुरप्रक्रमेण नीचैश्चक्षुर्येषां ते नीचैश्चक्षुषस्तेषामप्रक्रमेण शत्रूणामनु-
द्योगेनेत्यर्थः । अथवा तत्कदा वा गम्यः । कैः ? नीचैर्न्यायमार्गहीनैः, केन च हेतुना ? क्षुरप्रक्रमेण बाणप्रक्र-
मेणेति । पन्थाश्चैव यत्तत्क्षेपं जायते, केन ? आप्तगत्यागमेन, कथम्भूतः पन्थाः ? नानामार्गः बहुप्रकारः
प्राञ्जलाप्राञ्जलप्रायः पुनः पांसुलः रेणूत्करेण सह वर्तमानः, पुनः दीर्घसूत्रः दूरतरस्तत्, कदा वा गम्यः पन्थाः
केन हेतुना ? नीचैश्चक्षुरप्रक्रमेण अधोनयनप्रवृत्त्या अधश्चक्षुपी कृत्वा गनैः गनैरित्यर्थः ॥२०॥

अप्यज्ञात्वा रावणाचार्यशक्तिं के मे तन्त्रावापयोश्चेत्यमत्वा ।

नो स्थातव्यं देशकालानपेक्षं शय्योत्थायं धावतां कार्यसिद्धिः ॥२१॥

द्विः । अपीति-नो स्थातव्यम्, कथं यथा भवति ? देशकालानपेक्षं देशकालानपेक्षयत्यर्थः । किं
कृत्वा ? पूर्वमज्ञात्वा, काम् ? रावणाचार्यशक्तिं रावणस्याप्रतिषेध्या शक्तिम् । किं कृत्वा ? पूर्वममत्वा । कथम् ?
इति ? के पुरुषाः स्युः, कस्य ? मे मम, कयोर्मध्ये ? तन्त्रावापयोः, तन्त्रं स्वप्रकृत्युत्पत्तिविधानलक्षणम्,
आवापः परशक्तीनामात्मनि विषयेऽध्यारोपलक्षणः, तन्त्रञ्चावापश्च तन्त्रावापौ तयोस्तन्त्रावापयोरपीति, युक्तमे-
तत् कार्यसिद्धिः, किं कुर्वता सताम् ? धावता पुरुषाणाम्, कथं यथा भवति ? शय्योत्थाय शय्याया उत्था-
येति ।

अधुना भारतीयः-हे आर्य गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यत इत्यार्यस्तस्यामन्त्रणम्, नो स्थातव्यम्, कथम् ? देश-
कालानपेक्षम्, किं कृत्वा ? पूर्वमज्ञात्वा, काम् ? शक्तिम्, क्व ? अरौ शत्रौ, कथम्भूते ? अणावपि क्षुद्रेऽपि,
किं कृत्वा ? पूर्वममत्वा, के मे तन्त्रावापयोश्चेति, युक्तमेतत्, शय्योत्थाय धावता कार्यसिद्धिरिति ॥२१॥

इत्याकूतं तस्य भीमोहितस्य ज्ञात्वालापैरञ्जनानन्दनोऽसौ ।

इत्थंकारं पथ्यमर्थ्यं जगाद न्यायं नोपेचिक्षिपन्ते हि सन्तः ॥२२॥

इतीति-जगाद कोऽसौ ? अञ्जनानन्दनः हनुमान्, किम् ? पथ्यम्, कैः कृत्वा ? आलापैः, कथ-
म्भूतम् ? अर्थ्यमभिलषणीयम्, किं कृत्वा ? पूर्वमित्थङ्कारमेव कृत्वा, किं कृत्वा ? पूर्वं ज्ञात्वा, किम् ? आकू-

अस्थिर नीतिमान्, पापनिष्ठ, अवसरका लाभ उठानेसे असमर्थ शिथिल शत्रु मार्गके
समान प्रामाणिक पुरुषोंके चले जाने तथा वापस न आनेके कारण जिस किसीके द्वारा तिर-
स्करणीय हो जाता है । नीचेकी ओर ही देखनेवाले ऐसे शत्रुपर कब एकाएक आक्रमण नहीं
किया जा सकता है ? विविध वीथियों युक्त, धूलमय (सूखा) दूर दूर तक चला गया तथा
विश्वस्त लोगोंसे आया-गया मार्ग जिस किसीके जाने योग्य हो जाता है । ऐसे मार्गपर क्या
नीची दृष्टि करके सावधानीसे चलना चाहिये ॥२०॥

रावणका प्रतिरोध करनेके लिए कठिन शक्तिको बिना जाने, कितनी अपनी निजी-
शक्ति है और कितनी दूसरोसे मिलेगी इसका विचार बिना तथा अनुकूल देश तथा समयकी
उपेक्षा करके नहीं रहना चाहिये क्योंकि शय्यासे उठकर ही दौड़ते हुआको ही सफलता
मिलती है [हे आर्य कृष्ण ? छोटेसे छोटे भी शत्रुकी शक्तिको बिना जाने (आर्य ? अणौ-अपि
अरौ शक्ति अज्ञात्वा) सफलता मिलती है] ॥२१॥

भयसे मोहित (भी-मोहित) उस जासवन्तके वचनों द्वारा ही उसके अभिप्रायको जान-

एकादशः सर्गः

तमभिप्रायम्, कस्य ? तस्य जाम्बवस्य, कथम्भूतस्य ? भीमोहितस्य भिया मोह प्राप्तस्य, कथं ज्ञात्वा ? इत्युक्त-
प्रकारेण, युक्तमेतत् नोपेक्षिष्यन्ते-नोपेक्षितुमिच्छन्ति, के ? सन्तः सत्पुरुषाः, किम् ? न्याय्य न्यायादनपेतम्,
कथम् ? हि स्फुटमिति ।

भारतीयः—जगाद, कोऽसौ ? भीमः, किम् ? पथ्यम्, कथम्भूतम् ? अर्थ्यम्, किं कृत्वा ? पूर्वमि-
त्यङ्कारमेवकृत्वा अङ्गीकार विधाय, (इत्यर्थः) क्व ? असौ खड्गे, किं कृत्वा ? पूर्वं ज्ञात्वा, किम् ? आकूतम्,
कस्य ? तस्य युधिष्ठिरस्य, कथम्भूतस्य ? हितस्याव्यभिचारिणः कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, कथम्भूतो भीमः ?
रञ्जनानन्दनः रञ्जना चित्ताह्लादनोपायलक्षणा, रञ्जनया नन्दयतीति रञ्जनानन्दनः अत्र ल्युप्रत्ययः । कैः
कृत्वा ? आल्यपैरिति । युक्तमेतत्, न्याय्य नोपेक्षिष्यन्ते हि सन्तः ॥२२॥

न्यूना वाणी नोपकुर्याज्जडानामुन्मूढानां चाधिकोद्वेजनाय ।

न स्तोकेयं तावकी नातिरिक्ता यस्तूपात्तान्येति लावण्ययुक्तिम् ॥२३॥

न्यूनेति—नोपकुर्यात् । का ? वाणी, केषाम् ? जडानां हेयोपादेयविवेकविकलानाम्, कथम्भूता ? न्यूना
स्तोकाऽल्पाक्षरा । अत्र क्रियाया अध्याहारः । तथा च जायते, का ? वाणी, कस्मै ? उद्वेजनाय, केषाम् ?
उन्मूढानाम् प्राचानाम्, कथम्भूता सती ? अधिकाऽक्षराडम्बरतया प्रचुरा कार्यशून्येत्यर्थः, इयं तावकी वाणी
तावन्न स्तोका न तुच्छा स्यात्तथा न स्यादतिरिक्ता रिक्तशून्यमतिक्रान्ताऽतिरिक्ता प्रचुरा, अतएवान्वेत्यनुयाति,
का ? इयं तावकी वाणी, काम् ? लावण्ययुक्तिं विद्वज्जनानां युक्तियुक्तार्थसम्पादकतया^१ प्रामाण्यघटताम्,
कथम्भूता सती ? वस्तूपात्ता वस्तुना उपात्ता वस्तूपात्ता परमार्थयुक्तियुक्ता, याथातथ्यविवेचनवतीत्यर्थः ॥२३॥

सन्दिग्धेऽस्मिन्सत्पथे कापथ्यैः पाश्चात्यानां पूर्वजैः पत्रपातः^१ ।

सोऽस्त्येवाद्रौ यः कृतः सन्नयाख्यस्तद्व्यामोहः किं वृथैव क्रियेत ॥२४॥

सन्दिग्ध इति—एवकारोऽत्रावधारणार्थोऽधिगम्यते । अस्त्येव, कः ? स पत्रपातः भाषापत्रम्, कथ-
म्भूतः ? आद्रौ नूतनः, पुनः कथम्भूतः ? सन्नयाख्यः सती समीचीना नयस्याख्या नाम यस्य स तथोक्तः,
केषामस्त्येव ? पाश्चात्यानां पश्चात्समुत्पन्नानाम्, यः कृतः, कैः ? पूर्वजैरात्रैः, क्व सति ? अस्मिन्सत्पथे
सता मार्गं, कथम्भूते ? सन्दिग्धे सन्देहतुलामारुढे, कैः ? कापथ्यैः दुर्जनानां मार्गसङ्घातैः यतः, तत्तस्मात्कार-
णात्, किं वृथैव एवमेव क्रियेत, कः ? व्यामोह इति ॥२४॥

सन्तिष्ठन्ते सान्त्वमात्रेण नान्ये लिप्सन्तेऽर्थे ते न माद्यन्त्यदाने ।

कुप्यन्त्यन्ते दत्रिमाद्वैरवन्धाद्वैरं मन्ये दत्रिर्मा तल्लघीयः ॥२५॥

कर अञ्जना सतीके नन्दन हनुमानने निम्न प्रकारसे परिणाममें सुखावह तथा सारगर्भित
वाक्य कहे थे । उचित ही है सज्जन पुरुष न्याय-मार्गकी कभी भी उपेक्षा नहीं करना चाहते
हैं [हितचिन्तक उस धर्मराजके अधिप्रायको समझकर तलवारके विषयमें अपने वचनोंके
विनोदसे सबको हर्षित करते हुए श्रीगाने पहिले तो उसकी अनुमोदना की थी और फिर
शुभावह तथा उपयोगी सम्मति दी थी । सज्जन ..] ॥२२॥

थोड़ा कहे जानेपर सूखोंकी समझमें नहीं आता है, बहुत बोलना विशेषज्ञ विद्वानोंको
उद्वेजित कर देता है किन्तु आपकी पूर्वोक्त उक्ति न कम है और न व्यर्थका प्रलाप ही है ।
समुचित सुझाव रूप अर्थसे परिपूर्ण होनेके कारण वह विद्वानोंकी युक्तिसे समान है ॥२३॥

विविध पुनीत मार्गोंके कारण सन्देह भाजन इस समीचीन नीतिमार्गमें पूर्व पुरुषोंने
धर्मनीति रूपसे विख्यात तथा सर्वथा नूतन जो परम्परा भावी पीढ़ियोंके लिए स्थापित की
है वह आपके सामने है, तब व्यर्थके लिए ही द्विविधामें क्यों पड़ते हैं ॥२४॥

सन्तिष्ठत इति-न सन्तिष्ठन्ते न विरमन्ति, के ? अन्ये शत्रवः, केन ? सान्त्वमात्रेण, ये लिप्सन्ते लब्धुमिच्छन्ति, किम् ? अर्थं द्रव्यम्, न माद्यन्ति न तुष्यन्ति, के ? ते पुरुषाः, क्व ? अदाने, कुप्यन्ति कोप-मायान्ति, के ? ते पुरुषाः, कस्मात् ? दन्निमात्, क्व ? अन्तेऽवसाने, कथम्भूतादन्निमात् ? वैरवन्धाद्वैरवन्धात्येव शीलात्, अतो मन्ये जानेऽहम्, किम् ? दन्निमम्, किं मन्ये ? वैरम्, तत्तस्मात्लघ्वीयो दन्निम-मश्लाघ्यमिति ॥२५॥

भेत्तुं नारिः शक्यतेऽरातिगृह्या भेद्या भिन्नेष्वेषु वैरी विभिन्नः ।

किं भेदोक्त्या किं विभिन्नैः शक्यैर्वा गौरैवाश्वः किं त्वभिन्नैर्न वाह्यः ॥२६॥

भेत्तुमिति-न शक्यते, कोऽसौ ? अरिः, किं कर्तुम् ? भेत्तुं तदा स्युः, के ? अरातिगृह्या अमात्यादयः पक्षाः, कथम्भूताः ? भेद्याः भेत्तुं शक्याः, यतः स्यात्, कोऽसौ ? वैरी, कथम्भूतः ? विभिन्नः, केषु सत्सु ? एष्वरातिगृहेषु, कथम्भूतेषु ? भिन्नेषु वाऽथवा, किं पूर्यते, कया ? भेदोक्त्या, अत्र किमिति शब्दः प्रश्नार्थं बोद्धव्यः, किं गौरैव वृषभ एव वाह्यते ? कैः ? शक्यैः खुरैः, कथम्भूतैः ? विभिन्नैः, किन्तु न वाह्यो जायते ? कः ? अश्वः, कैः ? शक्यैः, कथम्भूतैः ? अभिन्नैः, अपितु वाह्य एवेति ॥२६॥

कृत्याकृत्येष्वन्यदीयेषु योज्ये स्याद्दण्ड्योऽन्यः सामभेदोपदाने ।

कल्प्येऽन्यस्मिन्कः परो दण्ड्यमानः शूराः शत्रौ कुर्वते तेन दण्डम् ॥२७॥

कृत्याकृत्येष्विति-स्यात् क. ? अन्यः शत्रुः, कथम्भूतः ? दण्ड्यो दण्डमर्हतीति, दण्ड्यो दण्डोचितः, क्व सति ? सामभेदोपदाने, साम च भेदश्च उपदानञ्च, सामभेदोपदानम्, तस्मिन् कथम्भूते ? योज्ये, केषु विषयेषु ? कृत्याकृत्येषु भेद्याभेद्येषु सामन्तमण्डलादिषु अन्यदीयेषु कल्प्येऽन्यस्मिन्सति कल्पनागोचरेऽसौ सति, कः ? परो दण्ड्यमानोऽस्ति, अपि तु न कोऽपि, 'अत्र वासना विवक्षित विपक्ष विहायान्यो दण्ड्यमानो नाम नास्ति । तेन कारणेन कुर्वते विदधति, के ? शूराः, अतुलत्रलपराक्रमिणः क्षत्रियकुमाराः, कम् ? दण्डम्, क्व ? शत्रौ अराविति ॥२७॥

कोऽपि क्षोभीभूतलङ्केशवारी राजन्नासीद्द्व्याप्तवानित्यचिन्त्यम् ।

शस्त्रं शास्त्रं विक्रमं कौलपुत्र्यं तस्यैवानुप्रेक्षसे नास्य विष्णोः ॥२८॥

क इति-हे राजन् हे जाम्बव, आसीत्, कः ? कोऽपि, कथम्भूतः ? क्षोभीभूतलङ्केशवारी अक्षोभः सक्षोभो भूतः क्षोभीभूत. क्षोभीभूतश्चासौ लङ्केशश्च क्षोभीभूतलङ्केशस्त वारयतीत्येव शीलः स तथोक्तः, पुनः

अन्य राजा लोग केवल आश्वासनो या साम-नीतिसे नहीं मानते हैं क्योंकि वे सम्पत्ति के लोलुप होते हैं। जब तक उन्हें धन नहीं मिलता है वे विरत नहीं होते हैं। शत्रुताका सूत्रपात करनेवाली दानहीनताके कारण वे अन्तमें क्रुपित भी हो जाते हैं। अतएव दानहीनताको सबसे निकृष्ट वैर मानना चाहिये ॥२५॥

शत्रुके द्वारा वशमें करणीय मंत्री आदि यदि नहीं फूटते हैं तो शत्रु भेद-नीति द्वारा नहीं जीता जा सकता है और यदि अरातिग्राह्य मंत्री आदिमें फूट पड़ गयी तो शत्रुको पराजित ही समझिये। फिर भेदके लिए प्रयत्नसे क्या लाभ ? क्योंकि गाय फटे खुरोंसे ही चलती है पर क्या अभिन्न खुरोंसे घोड़ा नहीं दौड़ता है ? ॥२६॥

शत्रु पक्षके विषयमें क्या करणीय है और क्या अकरणीय है यह विचार करनेपर जब साम, भेद आदि उपाय त्याज्य हो जाँय तो शत्रु दण्डनीय ही होता है। इस कार्य परम्परामें कौन शत्रुपक्ष दण्डनीय नहीं है, अर्थात् सभी है। इसी कारणसे शूर पुरुष शत्रुपक्ष-पर दण्डनीतिका प्रयोग करते हैं ॥२७॥

हे राजन् अत्यन्त क्रुपित रावणका तिरस्कार-कर्ता व्यापक प्रभावशाली कोई हुआ था क्या यह अविचारणीय है। उसके ही आयुधबल, नीतिशास्त्रज्ञता, पराक्रम और

कथम्भूतः ? व्याप्तवान् इति हेतोरनुपेक्षसेऽवलोकसे, कः ? त्वम्, किं किम् ? शस्त्र तथा शास्त्र तथा विक्रमं तथा कौलपुत्र्यम्, कथम्भूतम् ? अचिन्त्यम्, कस्य ? तस्यैव रावणस्य नास्य विष्णोर्लक्ष्मणस्येति सम्बन्धः ।

भारतीयः पक्षः—हे राजन् हे युधिष्ठिर, कोऽपि केशवारिरासीत्, कथम्भूतः ? क्षोभी सर्वदा प्रयाण-सम्भ्रमवान्, पुनः कथम्भूतः ? व्याप्तवान्, कम् ? भूतलम्बवनीतलमिति हेतोरनुपेक्षसे, कोऽसौ ? त्वम्, किं किम् ? शस्त्र तथा शास्त्र तथा विक्रम तथा कौलपुत्र्यम्, कथम्भूतम् ? अचिन्त्यम्, कस्य ? तस्यैव जरा-सन्धस्यैव नास्य विष्णोर्नारायणस्येति ॥२८॥

यः साम्राज्यं प्राज्यमध्यक्षमेपां त्वं नार्याढ्यं नोऽग्रहीद्वेत्सि किं तम् ।

सश्रीरामेणाहतो माधवेन द्रष्टव्योऽयं केन चान्येन साध्यः ॥२९॥

य इति—हे आर्य (हे) गुणिगणसमाश्रय, किं न वेत्सि किं न जानासि, त्वम्, कम् ? तम् रावणम्, योऽग्रहीत् गृहीतवान्, किम् ? साम्राज्यम्, कथम् यथा भवति ? अध्यक्षम् प्रत्यक्षम्, केषाम् एषानोऽस्माकम्, कथम्भूत साम्राज्यम् । प्राज्य प्रौढमारूढम्, पुनराढ्यम्, सोऽयं रावणो द्रष्टव्यः, कथम्भूतः सन् ? आहतः, केन ? श्रीरामेण, कथम्भूतेन ? माधवेन लक्ष्मीवल्लभेन, चकारात्समुच्चयोऽधिगम्यते, तेनायमर्थः,—श्रीराम च विहाय केनान्येन साध्यो भवति, अपि तु न केनापि ।

भारतीयः—हे आर्य स्वाभिन्, किं न वेत्सि ? कम् ? त जरासन्धम्, योऽग्रहीत्, किम् ? साम्राज्यम्, कथं यथा भवति ? अध्यक्षम्, केषाम् ? एषानोऽस्माकम्, कथम्भूत साम्राज्यम् ? प्राज्यम्, पुनराढ्यम्, सोऽयं द्रष्टव्यः, कथम्भूतः सन् ? आहतः, केन ? माधवेन नारायणेन, कथम्भूतेन ? श्रीरामेण श्रीरेव रामा रमणी यस्य स श्रीरामस्तेन यद्वा श्रीरामाभ्या लक्ष्मीवल्लभद्राभ्या सह वर्त्तमानेन, केन चान्येन साध्यः ॥२९॥

दीप्त्यानिष्टं यस्य निष्टब्धमारं ख्यातोऽवद्यन्यश्चरित्रैरवद्यम् ।

युष्मादक्षा बाहवो यस्य पक्षास्तत्रैलोक्यं जय्यमस्यावलोक्यम् ॥३०॥

दीप्त्येति—निष्टब्ध निरस्तम्, किम् ? आरमरीणा समूहः, कया ? दीप्त्या क्षात्रतेजसा, कस्य ? यस्य, कथम्भूत सदारम् ? अनिष्टमनभिमतम्, यः ख्यातः प्रसिद्धः, कैः ? चरणैराचरणैः, किं कुर्वन् ? अवद्यन् निरस्यन्, किम् ? अवद्य पापमयशो वा, युष्मादक्षाः भवादृशाः पक्षाः यस्य बाहवो विद्यन्ते, तत्तस्मात् कारणात्, अवलोक्यम्, किम् ? त्रैलोक्यम्, कथम्भूतम् ? जय्य जेतुं शक्यम्, कस्य ? अस्य रामस्य विष्णोश्चेति ॥३०॥

इतीदमाकर्ण्य स पावनं जयेरतोऽत्रपार्थस्य विरित्सया रिपोः ।

उदीर्णमुच्चैः फलदोहलायुधस्तथासदृक्षः पुनरब्रवीद्वचः ॥३१॥

अनुगामी कुलीन राजपुत्रताका आप विचार करते हैं इस विष्णु रामको क्यों नहीं देखते हैं [हे धर्मराज ! पृथ्वीको कँपानेवाला (क्षोभीभूतलं) कोई व्यापक प्रभावशाली श्रीकृष्णजीका शत्रु (केशवारि) हुआ है यह अविचारणीय.... .विष्णु श्रीकृष्णजीको ....] ॥२८॥

हे सुग्रीव ! क्या आर्य उस रावणको नहीं जानते हैं जिसने हम सबके सामने ही अत्यन्त समृद्ध तथा विस्तृत साम्राज्यको बलपूर्वक ग्रहण किया है । अब तो यही देखना है कि वह लक्ष्मीके बल्लभ (माधवेन) श्रीरामके द्वारा मारा जाय । किसी दूसरेके द्वारा उसकी समाप्ति शक्य नहीं है [हे यदुपति ! क्या आप उस जरासन्धको..... देखना है कि वह लक्ष्मी और बलराम (श्री + रामेण) से अनुगत माधवके द्वारा मारा जाय ।...] ॥२९॥

जिसके प्रतापके द्वारा शत्रुओका उपद्रव दूर हो जाता है, अपने प्रशस्त आचरणके द्वारा जो पाप-कर्मोंका परिहर्ता रूपसे प्रसिद्ध है तथा, आप जामवन्त अथवा पाण्डव ऐसे तपस्वी राजा जिसकी भुजाएँ हैं तथा जिसके लिए तीनों लोकोंकी विजय भी सुकर है वही राम अथवा कृष्ण इस (रावण अथवा जरासन्ध) की ओर दृष्टि दें ॥३०॥

इतीति—अब्रवीदवादीत्, कोऽसौ ? स ऋक्षः जाम्बवः, किम् ? वचः, कथम् ? पुनः पुनरपि, कथम् ? तथा तेनैवाञ्जनानन्दनाभिहितप्रकारेण, किं कृत्वा ? पूर्वमाकर्ण्य, किम् ? इदम् उदीर्णमुदीरितम्, कस्य ? पावनञ्जयेः पवनञ्जयस्यापत्य पुमान् पावनञ्जयिस्तस्य पावनञ्जयेः पवनञ्जयपुत्रस्य हनुमन्नाम्नः, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, केन हेतुनोदीर्णम् ? विरिक्तया हन्तुमिच्छया, कस्य ? रिपोः शत्रोः, कथम् ? उच्चैः अतिशयेन, अतः कारणात्पुनरब्रवीद्वचः, कथम्भूतम् ? सत्समीचीनम्, कथम्भूत ऋक्षः ? फलदोहलायुधः फले विपक्षोदलक्षणे दोहल दोहलक यस्य तदायुध यस्य स फलदोहलायुधः, कथम्भूतस्य पावनञ्जयेः ? अत्र पार्थस्य न त्रपामर्थयतेऽत्रपार्थस्तस्यात्रपार्थस्य सल्लजस्येत्यर्थः । अत्र पार्थस्येति हनूमतः कौलिन्य दर्शितम् ।

अथ भारतीयः—अब्रवीत्, कः ? स हलायुधो बलभद्रः, किम् ? वचः, कथम् ? पुनस्तथा भीमोदित-प्रकारेण, किं कृत्वा ? पूर्वमाकर्ण्य, किम् ? इदम् उदीर्णमुदीरितम्, कस्य ? पार्थस्य भीमस्य, केन हेतुना ? विरिक्तया कस्य ? रिपो, कथम्भूतमुदीर्णम् ? पावन पवित्र नीतिमार्गानुसारीत्यर्थः । कथमुदीर्णम् ? इत्युक्त-विधिना, कथम्भूतो हलायुधः ? असदृशोऽनुपमः अत्र रूपेणाचारेण वा क्षात्रधर्मेण सकलकलापरिपूर्णत्वेन वा न हलायुधस्य तुल्योऽस्ति कश्चेनेति भावः । पुनः कथम्भूतः ? जयेरतः अरेर्जरासन्धस्य पराभव कर्तुं मन्यत इत्यर्थः । पुनः कथम्भूतः ? उच्चैःफलद उच्चैः फलानि ददातीत्युच्चैःफलदः स्वाश्रितानुन्नता पदवी नीत-वान् ॥३१॥

आक्रीडशैलाः कुलपर्वतास्ते वाप्यः समुद्रा जगदङ्गणं तत् ।

दिशः समस्तास्तव लङ्घनानां भवन्ति कीर्त्तरपि न प्रभूताः ॥३२॥

आक्रीडेति—भवन्ति जायन्ते ? के ? ते लोकविख्याताः कुलपर्वताः कथम्भूताः ? आक्रीडशैलाः क्रीडागिरयः, कस्याः ? तव कीर्त्तस्ते समुद्राः वाप्यः क्रीडादीर्घिका भवन्ति । तथा तव कीर्त्तस्तजगत् अङ्गन प्राङ्गण क्रीडायै भवति । तथा तव कीर्त्तलङ्घनानामनर्गलफालकेलीना दिशोऽपि समस्ता न प्रभूता न प्रचुरा भवन्तीति शेषः ॥३२॥

बलीयसोऽपि द्विषतां निहन्तुरवद्यवृत्तेरपि कीर्त्तिभाजः ।

मातेव नीतिर्विपदां विहन्त्री नेया न सा कामदुघाज्वधूतिम् ॥३३॥

बलीयस इति—न नेया न प्रापणीया, का ? सा नीतिः, काम् ? अवधूतिमवधीरणम्, कस्य ? तवेत्यध्याहार्यम्, कथम्भूतस्यापि ? बलीयसः अपि बल सैन्यादिबाह्यमान्तर वा शक्तित्रयलक्षणम्, बलसाह-

राजा पवनञ्जयके पुत्र, कुलीन एवं संकोचशील हनुमानके द्वारा शत्रुको मारनेकी इच्छासे स्पष्ट तथा बलपूर्वक कहे गये उक्त वचनोको सुनकर, शत्रुके विनाशकी अभिलाषारूपी अस्त्रधारी उस रिच्छकुलीन (ऋक्षः) जामवन्तने फिरसे बोलना प्रारम्भ किया था [उक्त प्रकारसे शत्रुजरासन्धके विनाशकी इच्छासे कहे गये भीम (पार्थस्य) के वचनोको सुनकर महाफलोके दाता (उच्चैःफलदः) विजयशील तथा लोकोत्तर (असदृक्षः) हलायुध बलरामने पुनः पवित्र सम्मति दी थी] ॥३१॥

विजययात्रापर निकले तुमको वे कुलाचल क्रीडाशैल हो जाँयगे, समुद्र बावडीतुल्य सुतर हो जाँयगे, और सारा विश्व आँगनके समान हो जायगा तथा समस्त दिशाएँ तुम्हारी कीर्तिके उछलने (विस्तार) के लिए पर्याप्त न होंगी ॥३२॥

अतरंग बहिरंग बलशाली, शत्रुओंके विनाशमे समर्थ, निर्दोष आचरणधारी तथा

१. वंशस्थवृत्तम् । २. 'अनर्गल फलकेलीनाम्'—प०, व०, ना० । ३. उपजाति ।

४. 'बलं मातङ्गनुरङ्गमानुचरचरलक्षण बाह्यम्, अन्तरंग वा बलं शक्तित्रयलक्षणम् ।—प०, द० ।

चर्च्यात् पुरुषोऽपि बलोऽभिधीयते, अत्यर्थं बलवतः, पुनर्द्विपता विपधाणा निहन्तुः, पुनरवद्यवृत्तस्य निरवद्या-
चरणशीलस्य पुनः कीर्तिभाजोऽपि, कथम्भूता नीतिः ? विपदा विपत्तीना विहन्त्री विध्वंसिनी पुनः सम्पदा
कामदुघा कामान् दोग्धीति सा, केव ? मातेव यथा जननी सर्वार्थसम्पादयित्री स्तनन्धयाना नावमान्या तथा
नीतिरपि ॥३३॥

विद्याबलेन विभवेन पराक्रमेण

चिन्त्यस्त्वया बलवता बलवान्विपक्षः ।

दण्डारणिप्रकृतिरग्निरिवान्तरुत्थ-

स्तापं तनोति हि महानुभयोर्विमर्दः ॥३४॥

विद्येति-बलवता त्वया कर्त्रा विपक्षः शत्रुः चिन्त्यश्चिन्त्यनीयः, केन चिन्त्यः ? विद्याबलेन विद्या-
श्चतस्र आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतिलक्षणास्तासा बलेन सामर्थ्येन, तथा विभवेन विभूत्या तथा पराक्रमेण
पौरुषेण, कथम्भूतो विपक्षः ? बलवान् हि यतस्तनोति विमर्दः संग्रामः, कम् ? तापम्, कयोः ? तयोरुभयोर्न-
रेन्द्रयोः, कथम्भूतो विमर्दः ? महान्, क इव ? अग्निरिव यथाग्निस्तनोति तापम् । कथम्भूतोऽग्निः ?
दण्डारणिप्रकृतिः दण्डो मथनकाष्ठम् अरणिरधःकाष्ठम्, दण्डश्चारणिश्च दण्डारणी त एव प्रकृतिरुत्पत्तिकारण
यस्य स दण्डपाणिप्रकृतिः । पुनः कथम्भूतः ? अन्तरुत्थः मध्यसमुत्पन्न इति ॥३४॥

नयस्य शौर्यस्य धनस्य कीर्त्तैर्वाग्देवतायाः सततं श्रियश्च ।

मध्यस्थभावेन कृताभिवृद्धिर्विभीषणः किं विदितो न भीष्मः ॥३५॥

नयस्येति-किं न विदितः, कः ? विभीषणो विभीषणनामधेयो रावणानुजः, कथम्भूतः ? भीष्मो
भयानकः, पुनः कथम्भूतः ? कृताभिवृद्धिः विहितोपचयः, कस्य ? नयस्य तथा शौर्यस्य तथा धनस्य तथा
कीर्त्तैस्तथा वाग्देवतायाः सरस्वत्याः श्रियश्च, अत्र वासनार्थोऽभिधीयते आत्मापेक्षो नयः, आत्मनिरपेक्ष शौर्यम्,
बहिरङ्ग धनम्, हिरण्यादिबाह्या पुण्यावाप्तिः कीर्त्तिः, कर्मरम्भाणामुपायशास्त्र वाग्देवता, कर्मफलोपभोगाना
विभवानुभवः श्रीः, केन कृत्वा कृताभिवृद्धिः ? मध्यस्थभावेन समवृत्त्या, कथम् ? सततमनवरतमिति ।

भारतीयः पक्षः-किं न विदितः किं न विज्ञातः, कः भीष्मो गाङ्गेयनामा कौरवबलनेता, कथम्भूतः ?
विभीषणो भयङ्करः ॥३५॥

त्वं श्रीमहामङ्गल कुम्भकर्ण कन्याकुमारं वर वीरलक्ष्म्याः ।

समं रथो यस्य मनोरथश्च पूर्णस्तथाशासु कथं न वेत्सि ॥३६॥

यशस्वी आपको माताके समान नीतिकी अवज्ञा नहीं करनी चाहिये । क्योंकि नीतिपथ ही
विपत्तियोंका विनाश करता है तथा अभिलषित अर्थोंको सहज ही जुटाता है ॥३३॥

स्वयं बलशाली आपके द्वारा उद्धत तथा बली शत्रुका, आन्वीक्षिकी आदि विद्याओंकी
दृष्टिसे, सम्पत्ति साधनोंकी अपेक्षा तथा पराक्रमके आधारसे विचार किया जाना चाहिये ।
क्योंकि घिसने और घिसी जानेवाली लकड़ियोंके बीचसे उत्पन्न स्वाभाविक आगके समान
संग्राम भी दोनों पक्षोंको महान् कष्ट देता है ॥३४॥

मध्यम मार्ग अथवा मध्यस्थताको धारण करके नीति, शौर्य, धन, वाग्देवी, सरस्वती
तथा लक्ष्मीकी अनवरत वृद्धि करता हुआ वह दृढ़ रावणका भाई विभीषण अथवा अत्यन्त
भयंकर कौरवोंका सेनापति भीष्म क्या आपको विदित नहीं है ? ॥३५॥

त्वमिति—हे श्रीमहामङ्गल, कथं न वेत्सि, कः ? त्वम्, कम् ? कुम्भकर्णं कुम्भकर्णनामधेयं रावणा-
नुजम्, कथम्भूतम् ? कन्याकुमारं कन्येव कुमारोऽपरिणीतः पुमान् कन्याकुमारोऽभिधीयते, तं कन्याकुमारं
परिणेतारं वरमित्यर्थः । कस्या वरम् ? (वर) वीरलक्ष्म्याः । (श्रेष्ठ) जयश्रियः (तथा) पूर्णः, कः ? रथश्च-
क्रचरणः, कासु आशासु दिक्षु, कस्य ? यस्य, कथम् ? सम युगपत्, तथा मनोरथश्च पूर्णः, कस्य ? यस्य,
कासु ? आशासु वाञ्छासु ।

भारतीयः—हे महामङ्गल ! हे कुम्भ ! हे वर ! कस्याः ? वीरलक्ष्म्याः, किं न वेत्सि, तं कर्णं कर्णना-
मधेयं नरं कौरवबलाग्रम्, कथम्भूतम् ? कन्याकुमारं कन्यायाः कुमारस्तं कुमारीपुत्रमित्यर्थः । शेषं समम् ॥३६॥

द्विषन्मारीचोद्यप्रबलरथवेगो दिशि दिशि

स्वयं गर्जन्द्रोणो रणशिरसि केनाथ विधृतः ।

सदाप्युच्छ्वासेनोच्छ्वसिति भुवनं यस्य सकलं

स कैर्वार्यो दुर्योधन इह बलेनेन्द्रजिदसौ ॥३७॥

द्विषदिति—स मारीचो मारीचनामधेयो रावणमातुलः, केन विधृतः, अपि तु न केनापि, क्व ?
रणशिरसि युद्धमूर्धनि, किं कुर्वन् ? द्विषन्, कथम् ? अद्य साम्प्रतम्, कथम्भूतो मारीचः ? द्रोणो मेघः, कथम् ?
स्वयं स्वरूपेणात्मनेत्यर्थः किं कुर्वन् ? गर्जन् गर्जितं कुर्वन्, पुनः प्रबलरथवेगः प्रबलो रथवेगो यस्य यं तथोक्तः,
क्व ? दिशि दिशि, अथवा असाविन्द्रजिन्नामा रावणपुत्रः कैर्वार्यः कैः प्रतिषेच्यः, क्व ? इह रणशिरसि,
अपि तु न कैरपि । कथम्भूतः सन् ? दुर्योधनः दुःखेन योद्धुं शक्यः, यस्येन्द्रजितः द्वासेन सकलं भुवन-
मुच्छ्वसित्युच्छ्वासं करोति ।

भारतीयः पक्षः—स द्रोणो धनुर्विद्यायां प्रसिद्धो द्रोणाचार्यनामधेयो गुरुः केन रणशिरसि
विधृतः न केनापि, किं कुर्वन् ? स्वयमात्मना गर्जन् ? कथम्भूतः ? द्विषन्मारीचो द्विषतो मारयतीत्येव शीलः
शत्रुविनाशक इत्यर्थः । पुनश्चोद्यप्रबलरथवेगश्चोद्य आश्चर्योद्भूतः अथवा चकारोऽत्र, उद्यप्रबलरथस्य
वेगो यस्य सः तथोक्तः, क्व दिशि दिशि, अथासौ दुर्योधनः दुर्योधननामधेयो गान्धारीपुत्रः कौरवाधिपः
कैर्वार्यः, क्व ? इह रणशिरसि, अपि तु न कैरपि, कथम्भूतः ? बलेन शरीरसामर्थ्येन चतुरङ्गसैन्यलक्षणेन वा
इन्द्रजिदिन्द्रस्य जेता । शेषं प्राग्वत् ॥३७॥

हे लक्ष्मी तथा कल्याणके भाजनं सुग्रीव ! वीरता रूपी श्रेष्ठ लक्ष्मीके लिए बाल-
ब्रह्मचारी (कन्याकुमार) वर रावणके अनुज उस कुम्भकर्णको नहीं जानते हो । जिसके
समस्त दिशाओमें व्याप्त रथके साथ साथ मनोरथ भी पूर्ण हो गये हैं [हे श्री के वर, तथा
महासंगलमय कलश ! क्या आप वीरलक्ष्मीके कर्ण समान कुमारी कुन्तीके पुत्र सिन्धराज
कर्णको नहीं जानते हैं । जिसके ..] ॥३६॥

समस्त दिशाएँ जिसके तीव्र रथके वेगसे आज आक्रान्त है और गरजते हुए मूर्ति-
मान प्रलय मेघ (द्रोण) तुल्य है उस शत्रु रावणके मामा मारीचको युद्धमें कौन रोकेगा ?
जिसकी साँसके द्वारा सर्वदा ही सारे जगत्की साँस फूल जाती है तथा जो भीषण युद्ध
करता है उस इन्द्रजीतको यहाँ युद्धमें किसके द्वारा परास्त किया जायगा ? [शत्रुओके
संहारक, सब दिशाओंमें प्रबल वेगशील रथको बढ़ाते हुए तथा क्रोधसे गरजते हुए
उस द्रोणाचार्यका (स्वयं-गर्जन्-द्रोणः) घोर संग्राममें किसके द्वारा प्रतिरोध किया जायगा ?
सेनाके द्वारा इन्द्रको भी जीतनेमें समर्थ (बलेन-इन्द्रजित्) कौरव-राज दुर्योधनका युद्धमें
कौन सामना करेगा क्योंकि उसकी आज्ञासे सकल भुवन व्याप्त है] ॥३७॥

एभिः शिरोभिरतिपीडितपादपीठः

सङ्ग्रामरङ्गशवनर्त्तनसूत्रधारः ।

तं कंसमातुल इहारिगणं कृतान्त-

दन्तान्तरं गमितवान्न समन्दशास्यः ॥३८॥

एभिरिति—दशास्यो रावणः, क त भुवनतले प्रतीतमरिगण शत्रुमेलापकं न गमितवान् न नीतवान् ? अपि तु सर्वमपि गमितवान् । किम् ? कृतान्तदन्तान्तर यमदशनमव्यप्रदेशम्, क ? इह मध्यलोके, कथम् ? सम युगपत्, कथम्भूतः सन् ? समातुलः मातुलेन मारीचेन सह वर्त्तमानः, पुनः कथम्भूतः ? एभिः पूर्वोक्तै-
र्नरेन्द्रैः शिरोभिर्मौलिभिः अतिपीडितपादपीठः अतिपीडित निवृष्ट पादपीठ यस्य सः, सामन्तोपमर्दितचरणविष्टर
इत्यर्थः पुनः सङ्ग्रामरङ्गशवनर्त्तनसूत्रधारः समरनर्त्तनस्थाने शवनर्त्तनाचार्यः ।

भारतीयः—स कसमातुलो जरासन्धः तमरिगण कृतान्तदन्तान्तर न गमितवान्, अपि तु गमितवानेव,
कथम्भूतः ? मन्दशास्यः मन्दतोद्रेकत्वादात्ममन्याना शिक्षादायकः । अन्यत्सर्वं समम् ॥३८॥

विगणय्य परस्य चात्मनः प्रकृतीनां समवस्थितिं पराम् ।

अमुयोपचिताः कयापि चेद्द्विषतेऽसूयियिषन्ति सूरयः ॥३९॥

विगणय्येति—चेन्नदि, उपचिताः पुष्टि नीताः, के ? सूरय आचार्याः, कयापि, कया ? अमुया प्रकृति-
समवस्थित्या, तदा असूयियिषन्त्यसूया कर्त्तुमुत्सहन्ते, कस्मै ? द्विषते शत्रवे, किं कृत्वा ? पूर्वं विगणय्य ज्ञात्वा
विमर्श्येत्यर्थः, काम् ? परस्य शत्रोस्तथाऽऽत्मनः परामुत्कृष्टा प्रकृतीना समवस्थितिम् ॥३९॥

तत्संहारो मा स्म भूद्वन्धुतायाः सिद्धादेशव्यक्तये सिद्धशैलम् ।

नीत्वा विष्णुं तं परीक्षामहेऽमी ज्ञात्वा दण्डं साम वा योजयामः ॥४०॥

तदिति—तत्तस्मात्कारणात् बन्धुतायाः बन्धुसमूहस्य मैत्र्या वा सहारो विलयो मा स्म भूत् मा भवत् ।
अतः परीक्षामहे परीक्षाङ्कुरः । के ? अमी वयम्, किं कृत्वा ? पूर्वं नीत्वा त विष्णु लक्ष्मणम्, क नीत्वा ?
सिद्धशैल कोटिशिलाम्, कस्यै ? सिद्धादेशव्यक्तये श्रुतज्ञानोपदिष्टनिश्चयाय, तथा च योजयामः । कम् ? दण्ड
वाऽथवा साम, किं कृत्वा ? पूर्वं ज्ञात्वा, क ? त विष्णु लक्ष्मणम् । भारतपक्षे नारायणमिति ॥४०॥

इत्यस्य वाचमभिनन्द्य भरोत्थितानां

राज्ञां गलाङ्गदगलद्गुलिकाच्छलेन ।

इन पराक्रमी राजाओंके मस्तकोंसे पूजित चरण, आसनपर विराजमान, संग्राम रूपी
रंगमंचपर शवोंके नर्तन करानेके लिए सूत्रधार तथा अपने मामासे अनुगत उस दशमुखने
इस पृथ्वीमें कौनसे अपने शत्रु समूहको एक ही साथ यमके हातोंके बीचमें नहीं झोंक दिया
है ? [.....सूत्रधार तथा मूर्खताके कारण अहंकारियोंके शिक्षक (मन्दशास्यः) उस कंसके
मामा, जरासंध (कंसमातुलः)ने इस पृथ्वी.....झोंक दिया है ।] ॥३८॥

अपनी अथवा शत्रुकी अठारह प्रकृतियोंकी अन्योन्य साधना उत्कृष्ट स्थितिकी उपेक्षा
करके यदि किसी प्रकृतिसे प्रेरित होकर राजा शत्रुके प्रति अभियान करता है तो नीति-
शास्त्रके आचार्य उसपर ईर्ष्या ही करते हैं ॥३९॥

अतएव बन्धुता अथवा बन्धुओंका संहार नहीं होना चाहिये । वासुदेव लक्ष्मण अथवा
कृष्णको लेकर कोटिशिलापर जाते हैं और वहाँसे जिज्ञासा करते हैं । वहाँ श्रुतज्ञानियोंसे
जानकर साम अथवा दण्डका प्रयोग करेंगे ॥४०॥

मन्त्रस्य कल्पितमिवाजनि मल्लिकाना-

माराधनं जयपरं मुकुलोपहारैः ॥४१॥

इति श्रीद्विसन्धानकवेषर्धनञ्जयस्य कृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये

मन्त्रनिर्णयकथनो नामैकादश. सर्गः ॥११॥

इतीति—अजनि जातम्, किम् ? आराधनम्, कस्य ? मन्त्रस्य, केन ? गलाङ्गदगल्दगुलिकाच्छलेन गल्स्याङ्गदा गलाङ्गदाः, गलाङ्गदेभ्यो गलन्त्यश्च ता गुलिकाञ्च गलाङ्गदगल्दगुलिकास्तासा छलेन कण्ठ-केयूरक्षरन्मौक्तिकव्याजेन, केपाम् ? राज्ञा भूपानाम्, कथम्भूताना राज्ञाम् ? भरोत्थितानाम्, किं कृत्वा ? पूर्वमभिनन्द्य सस्तुत्य, उररीकृत्येत्यर्थः । काम् ? वाच वाणीम्, कस्य ? अस्य जाम्भवस्य, कथम् ? इत्युक्त-प्रकारेण मन्त्रस्याराधनम्, किमिव ? कल्पितमिव, कैः ? मुकुलोपहारैः कलिकोपहारैः, कासाम् ? मल्लिकानाम्, कथम्भूतमाराधनम् ? जयपरं जयं पिपत्तिं पालयतीति जयपरमिति ।

भारतपक्षे—अस्य बलभद्रस्येति^१ ॥४२॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य पट्टर्कचक्रवर्त्तिनः श्रीमद्विनय-चन्द्रपण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनिन्दनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरी-चन्द्रिकाचकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदी नाम दधानायां टीकायां सुग्रीवजाम्बवाञ्जनेय-नारायणपाण्डवादिमन्त्र-कथनो नामैकादश. सर्गः ॥११॥

उक्त प्रकारकी इस जामवन्त अथवा बलरामकी सम्मतिको स्वीकार करके झटकेके साथ उठे राजाओके गलेके भूषण अथवा अंगपरसे गिरते हुए मल्लिकाकी कलियोंकी अञ्जलि-तुल्य मणियोंके व्याजसे मंत्रणाकी पूजाविधि सी हो गयी थी जिसका परिणाम विजय ही था ॥४१॥

इति निर्दोषविद्याभूषणभूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, पट्टर्कचक्रवर्त्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र गुरुके शिष्य, देवनिन्दके शिष्य, सकलकलाकी चातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र-द्वारा विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान काव्यकी पदकौमुदी टीकामें 'सुग्रीवजाम्बवाञ्जनेय-नारायणपाण्डवादिमन्त्रकथन नामक एकादश सर्ग समाप्त ।

द्वादशः सर्गः

अथ वानराधिपतिभिः प्रव्रलैः परमः पुमान्वलयुतोऽनुगतः ।

श्रुतविक्रमप्रश(मि)भिः प्रययौ विनयैर्विभूतिमिव सिद्धशिलाम् ॥१॥

अथेति—अथशब्दोऽत्र मन्त्रकथनानन्तर्यार्थो बोद्धव्यो मङ्गलार्थो वा गृह्यते । प्रययौ प्रकर्षेण गतवान्, कः ? परमः पुमोल्लक्षणः, काम् ? सिद्धशिला कोटिशिलानामधेया दृपदम्, कथम्भूतः सन् ? अनुगतः, कैः ? वानराधिपतिभिः सुग्रीवप्रभृतिभिर्वानरेन्द्रैः, कथम्भूतैः ? प्रव्रलैः प्रकृष्टसामर्थ्यवद्भिः, पुनः श्रुतविक्रमप्रशमिभिः शास्त्रपौरुषोपगमवद्भिः । कथम्भूतः परमः पुमान् ? बलयुतः रामयुक्तः, कामिव ? विभूतिमिव, यथा सम्पद विनयैरनुगतः सन् पुमान् प्रयातीति शेषः ।

भारतीयः—अथवा परमः पुमान्नारायणः सिद्धशिला प्रययौ, कथम्भूतः सन् अनुगतः, कैः ? नराधिपतिभिः समुद्रविजयादिभिर्भूपैः, कथम्भूतैः ? प्रव्रलैः प्रकृष्टबलसैन्ययुक्तैः, पुनः कथम्भूतैः ? श्रुतविक्रमप्रशमिभिः, कथम्भूतः परमः पुमान् ? बलयुतः बलमद्रयुतः, कामिव ? विभूतिमिव, यथा विनयैरनुगतः सन् मानवो विभूतिं प्रयातीति ॥१॥

अनुजग्मुरेनमनुकूलतया हरिवंशजाः सुखचरा ब्रह्मवः ।

व्यवसायमायनिचया इव तं किममी न वाततनयप्रमुखाः ॥२॥

अनुजग्मुरिति—किं नानुजग्मुरपि त्वनुजग्मुरेव, के ? अमी हरिवंशजाः सुग्रीवादयो नरेन्द्राः, कम् ? तमेन लक्ष्मणम्, कया ? अनुकूलतया आनुकूल्येनाततयेत्यर्थः, कथम्भूता हरिवंशजाः ? सुखचराः प्रशस्यविद्याधराः, पुनर्वाततनयप्रमुखाः हनुमत्प्रभृतयः, कतिसख्याः ? ब्रह्मवः प्रचुराः, क इव क यथा ? इव यथा आयनिचयाः द्रव्यप्रवेशद्वाराणि व्यवसायमुद्यममनुगच्छन्तीति ।

भारतीयः—हरिवंशजाः यादवान्वयसमुत्पन्नाः, भूपालाः, त नारायणम्, सुखचराः सुखेन वर्तमानाः, पुनराततनयप्रमुखा विस्तीर्णनीतिप्रमुखाः । शेष समम् ॥२॥

रविमण्डलोत्थित इवान्य इव स्वयमन्यजन्म गतवानिव सः ।

नरभीमयोजनसुदुःसहया प्रभया परिष्कृततनुः शुशुभे ॥३॥

रवीति—स लक्ष्मणः शुशुभे, कथम्भूतः ? प्रभया परिष्कृततनुरलङ्कृतशरीरः, कथम्भूतया ? जनाना सुदुःसहयाऽतिशयेन सोदुमशक्यया, कथम्भूतः ? नरभीमयो नराणा भयहेतुः, क इवोत्प्रेक्षितः ? रविमण्डलोत्थित इव सूर्यबिम्बात्समुत्पन्न इव, तथाऽन्य इवोत्प्रेक्षित इव स्वयमात्मनाऽन्यजन्म गतवानिव ।

मंत्रणाके बाद, बड़ी सेनाओंके स्वामी, शास्त्र, पराक्रम तथा प्रशमधारी वानरवंशी राजाओंसे अनुगत, बलभद्र (राम)के साथ परम पुरुष लक्ष्मण उसी प्रकार कोटिशिलाको गया था जैसे विनम्रतासे अनुगत विभूति जाती है [समुद्रविजय आदि राजाओंसे अनुयात बलरामके साथ परमपुरुष कृष्ण उसी प्रकार कोटिशिला जाती है] ॥१॥

हरिवंशमें उत्पन्न ये बहुतसे उत्तम विद्याधर (सुखचरा) हनुमान आदि अनुकूल होने के कारण क्या उस लक्ष्मणके पीछे पीछे वैसे ही नहीं गये थे जैसे उद्योगशीलताके साथ सम्पत्तिके आगमन मार्ग चलते हैं [यादववंशमें उत्पन्न बहुतसे सुखसे जीवन बिताते तथा विस्तृत नीतिके प्रमुख संचालक अनुकूलताके कारण क्या उस कृष्णके हैं] ॥२॥

अत्यन्त परिष्कृत शरीर होनेके कारण लोगोंके लिए भयकारक वह लक्ष्मण, जनसाधारणके लिए न सहने योग्य अपनी कान्तिके द्वारा ऐसा सुशोभित हुआ था कि वह सूर्य-

भारतीयः—शुश्रुभे, कः ? स नारायणः, कथम्भूतया प्रभया ? नरर्भ मयोजनसुदुःसहया, नरोऽर्जुनः, भीमो वृकोदर. तयोर्योजन योगस्तेन सुदुःसहया । जेष समानम् ॥३॥

विशदं यशोऽखिलदिशं निखिलां भुवमायतिः स्तुतिकथां महिमा ।

समतीयिवत्सममिदं सकलं भुजयोः शिरोऽस्य समतीतवतोः ॥४॥

विशदमिति—इद सकल कर्म समतीयिवदतिक्रान्तवत् ? किम् ? इद सकल कर्तृ, कथम् ? सममेक-
वेलया, कयो. सतोः ? भुजयोर्बाहोः, कथम्भूतयोः सतोः ? शिरः समतीतवतोः, मस्तकमलिलङ्घितवतोः, कस्य ?
अस्य लक्ष्मणस्य विष्णोश्च । अत्रेद तात्पर्यम्—उन्नतस्कन्धावलोकनाद्यगःप्रभृतीना स्पर्द्धा प्रदर्शिता । तद्यथा—
समतीयिवत्, किं कर्तृ ? यगः, काम् ? अखिलदिश समस्तागाम्, कथम्भूतम् ? विशदम्, तथा समतीयुषी,
का ? आयति. प्रसिद्धिः, काम् ? भुवम्, कथम्भूताम् ? निखिलाम्, तथा समतीयिवान्, कोऽसौ ? महिमा
माहात्म्यम्, काम् ? स्तुतिकथाम् ॥४॥

किमु मे भुजेन भुवनस्य भरं वहतः शिला बहिरियं जगतः ।

दधतो भुवं किमु नगस्य भरस्तरुरित्ययं समयमियाय मुहुः ॥५॥

किम्विति—किमित्यनेन शब्देनाक्षेपो गम्यते, उ अहो, इय शिला जगतः कि बहिरस्ति, मे मम, कि
कुर्वतः ? वहतो धरतः, कम् ? भुवनस्य भरम्, केन कृत्वा ? भुजेन बाहुना, किमु भुव दधतः विभ्रतः नगस्य
गिरेः तरुर्भर. अपि तु नैव, इत्यय विष्णुः मुहुर्वार वार समय गर्वमियाय गतवान् ॥५॥

विनिपातितं विनिहितं प्रथमं क्वचिदात्मनोद्भृतमदः सुहृदाम् ।

अधुनात्मसाहसमसौ सहसा ददृशे व्रजन्निव निरूपयितुम् ॥६॥

विनिपातितमिति—अधुना साम्प्रतमिति ददृशे दृष्टः, कोऽसौ ? असौ विष्णुः, किं कुर्वन् ? व्रजन्, कथम् ?
सहसा ग्रीध्रम्, किं कर्तुमिव ? निरूपयितुमिव, विम् ? अद एतदात्मसाहस धैर्यम्, वैपाम् ? सुहृदाम्, कथ-
म्भूत सत् ? विनिपातित तथा विनिहित तथोद्भृतम्, केन ? आत्मना, क्व ? क्वचित् कापीत्यर्थः, कथम् ?
प्रथममिति ॥६॥

सघनागमो निजशुचिः सुरभिर्वनपुष्पगः समहिमोग्रजवः ।

सरसां शरच्छविमितः शिशिरो मरुदन्वगात्तमृतुमूर्त्तिरिव ॥७॥

सघनागम इति—अन्वगादनुगतः, कोऽसौ ? मरुद्वातः, कम् ? त विष्णुम्, कथम्भूतः ? सघनागमः
सह घनागमेन वर्त्तमान इति सघनागमः मन्दया गत्या वर्त्तमान इत्यर्थः । पुनर्निजशुचिः निजेनात्मना शुचि-
निर्मलः रेणूकरशून्य इत्यर्थः, पुनः सुरभिः सुगन्धिः, अतएव सुरभिर्यतो वनपुष्पगः कान्तारकुसुममकरन्द-

मण्डलसे उत्पन्न, अथवा दूसरेके तुल्य अथवा स्वयमेव दूसरे जन्मको प्राप्तके समान शोभित
हो रहा था [अर्जुन, भीम आदिसे सम्बन्धके कारण अगम्य वह कृष्ण .. था] ॥३॥

इस लक्ष्मण अथवा कृष्णके शिरके ऊपर उठी भुजाओने एक साथ ही आगे कहे
सब चमत्कारोंका भी अतिक्रमण कर दिया था । निर्मल यशने समस्त दिशाओंको, सौभाग्यकी
ख्यातिने पूर्ण विश्वको तथा महिमाने स्तुतिकी चर्चाको लॉव दिया था ॥४॥

समस्त विश्वके दायित्वको इन भुजाओसे उठाये हुए मेरे लिए क्या यह शिला जगत्
के बाहर है ? पृथ्वीको धारण करनेवाले भूधरके लिए पेड़का भार अलग होता है क्या ?
यह सोच कर वह (लक्ष्मण-कृष्ण) आश्चर्यमे पड़ गये थे ॥५॥

कहीं पर छोड़ा गया अथवा रखा गया अपना प्राचीन साहस अब मैंने अपने आप ही
सम्हाल लिया है । वन्धु-वान्धवोंको यह प्रत्यय करानेके लिए ही अकस्मात् जाता हुआ सदृश
वह लक्ष्मण अथवा कृष्ण देखा गया था ॥६॥

मेघोंकी घटायुक्त, स्वयमेव निर्मल, वनके फूलोंके परागयुक्त होनेसे सुगन्धित, शीत-
लता (हिम) युक्त, शरत् ऋतुके तालावों की (अथवा सरस) कान्ति युक्त, शिशिर तथा जोरसे

बिन्दूत्करवासनावासिततनुरित्यर्थः । पुनः समहिमः सम हिम यस्य सः सर्वजनतापहारकतया प्रशस्य इत्यर्थः, पुनरग्रजवः प्रधानवेगः मयूरपिच्छभेदीत्यर्थः । पुनः शरच्छविं वारिरूपतामितः प्राप्तः, कथम्भूता शरच्छविम् ? सरसा रसिकाम् । अत्र तात्पर्यं जललवसमालम्बिततयाऽतिसूक्ष्मसूक्ष्मस्वभावताप्रतिपन्नान् पयःकणान् प्रक्षरतीत्यर्थः । अतएव शिशिरः शीतलः, क इवोत्प्रेक्षितो मरुत् ? ऋतुमूर्त्तिरिव, षण्णा ऋतूना मूर्त्तिरिव तद्यथा शरच्छरत्कालः स लोकप्रसिद्धो घनागमः प्रावृट्, तथा शुचिः ग्रीष्मः, तथा सुरभिर्वसन्तः, तथा समहिमो हेमन्तः, कथम्भूतः सन् ? छवि स्वच्छतामितः, केषाम् ? सरसा सरोवराणा तथा शिशिर एते षडृतवस्तमनुज-ग्मुरिवेति ॥७॥

क्वचनातिपातमटवीमटवीं सधुनीं धुनीमभिनिवेशमगात् ।

सलतागृहान्वसतिरम्यतया तरसाभिपादमभिपादमगात् ॥८॥

क्वचनेति-अगात् गतवान्, कः ? स विष्णुः, कथम् ? तरसा शीघ्रम्, किं कृत्वा ? पूर्वमतिपातमतिक्रम्य, काम् ? अटवीमटवीम्, अरण्यानीमरण्यानीम् पुनः किं कृत्वा ? पूर्वमभिनिवेश प्रविश्य, काम् ? धुनी धुनीम्, तरङ्गिणी तरङ्गिणीम्, पुनः किं कृत्वा ? पूर्वमभिपादमभिपाद प्रपद्य, कान् ? अगान् पर्वतान् “अगानित्यत्र केचिद्वृक्षानिति व्याख्यानयन्ति” । कथम्भूतान् ? सलतागृहान्, कया ? वसतिरम्यतया मन्दिररमणीयतयेति ॥८॥

पथि पाण्डुराजकुलवृद्धिमतः किल केशवं मुखरयन्ककुभः ।

इति भीमसेन उचितावसरं सरसं जगाद स मरुत्तनयः ॥९॥

पथीति-किल लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ वा । अतः कारणाज्जगाद उक्तवान् कोऽसौ ? स मरुत्तनयो हनुमान्, कम् केशवं लक्ष्मणम्, क्व ? पथ्यव्वनि, कथं यथा भवति ? उचितावसर योग्यप्रस्ताव पुनः सरस पुनः पाण्डुनिर्मल परीक्षाधोदक्षममित्यर्थः, कथम् ? इति वक्ष्यमाणप्रकारेण, किं कुर्वन् ? ककुभ आशा मुखरयन् शब्दयन्, कथम्भूतः ? भीमसेनः भीमा सेना यस्य सः, अथवा भीमा चासौ सा च भीमसा तस्या इनः भीमसेनः, शत्रूणा प्रव्वसनवशात्परमोत्कर्षं प्राप्ता या लक्ष्मी तस्या प्रभुरित्यर्थः । कथम्भूत केशवम् ? राजकुलवृद्धि राजकुलस्य नरेन्द्रसमूहस्य वृद्धिर्यस्य स तथोक्तस्तम्, तस्य लक्ष्मणस्यानेकेषा भूमिपालाना मेलापकोऽभूदित्यर्थः । अथवा पाण्डुराजकुलवृद्धि पाण्डुर निःपाप तथा विशदम्, अजनामा नृपो दशरथस्याद्यः पुरुषः, अजस्य कुलमजकुल पाण्डुरञ्च तदजकुलञ्च पाण्डुराजकुल तस्य वृद्धिर्यस्मात् तम् ।

भारतीयः—भीमसेनो वृकोदरः; कथम्भूतः ? पाण्डुराजकुलवृद्धिमतः पाण्डुराजकुलस्य पाण्डुराजान्वयस्य वृद्धौ मत इष्टः, पुनर्मरुत्तनयः मरुतः देवाः सन्त्यस्य मरुतः ‘पर्वमरुद्भ्या तः’, इति सूत्रेण तप्रत्ययः, मरुत्तस्येव शक्रस्येव नयो नीतिर्यस्य स तथोक्तः शेष तुल्यम् ॥९॥

शशिनस्तुलां समुपयाति कुलं भवतो यतेरुपशमश्च विधाम् ।

तव पौरुषं स्वसदृशं भुवनं भ्रमदव्यपेक्ष्य भुजयोरजरत् ॥१०॥

बहता फलतः मूर्तिमान् छहो ऋतुयुक्त पवन उसके पीछे-पीछे वह रहा था [घनागमसे वर्षा, सरस छवि शरद, शीतलतासे शिशिर, सग-हिमसे हेमन्त, सुरभि वन पुष्प युक्त वसन्त तथा निजशुचि ग्रीष्म] ॥७॥

कहीं पर जंगलके बाढ़ जंगलोंको पार करता, नदियोंसे समन्वित नदियोंको; घुसकर लाँघता, और लताकुञ्जासे व्याप्त एवं सब तरफसे वृक्षों द्वारा आच्छादित पर्वतोंको पैदल ही पैदल; भवनकी रमणीयताके साथ चढ़ता-उतरता वह वेगसे चला जा रहा था ॥८॥

भीषण सेनाके स्वामी उस पवनञ्जयके पुत्र हनुमानने धवल कीर्तिधारी राजा अजके कुल (रघुवंश)की वृद्धिकी दृष्टिसे उचित अवसर देखकर दिशाओंको गुँजाते हुए निम्न सरस वचन लक्ष्मणजीको कहे थे [राजा पाण्डुके वंशकी प्रतिष्ठाभूत इन्द्रके समान नीतिज्ञ (मरुत्तनय) भीमने श्री कृष्णसे वचन कहे थे] ॥९॥

गशिन इति- समुपयाति प्राप्नोति, किं कर्तृ ? कुलमन्वयः, काम् ? तुला सादृश्यम्, कस्य ? शशिनश्चन्द्रस्य, विगदतया सकललोकानामानन्दकारिकुलमित्यर्थः । तथा भवन उपशमः यतैर्योगिनः विद्या तुला समुपयाति, तथा तव भुजयोः पौरुष पराक्रमोऽजरजीर्णम्, किं कुर्वत् ? भुवन जगत् भ्रमत् पर्यटत्, किं कुरवा ? पूर्वमव्यपेक्ष्यानपेक्ष्य, किम् ? स्वसदृशमात्मसम मित्रम् । अन्येषां शत्रूणामभावाद्युद्वाभावो दर्शितः ॥१०॥

तव पूर्वजेन यदुनोपनताः किमरातयो नरघुणा निहताः ।

सकलं जगद्रशगतं कृतवान्स कया शिलोद्धरणडम्बनया ॥११॥

द्वि० तवेति-उ अहो, किं नोपनताः किं न नम्रीकृताः ? के ? अरातयः शत्रवः, तथा किं न निहताः किं न प्रव्वस्ताः ? के ? अरातयः, केन ? रघुणा दशरथेन, कथम्भूतेन ? पूर्वजेनाग्नेन, कस्य ? तव, अपि तूपनता निहताश्च । अत्र तात्पर्यं ये शरणमागतास्ते नम्रीकृताः, ये च स्तब्धवृत्तयस्ते निहता इत्यर्थः । तथा कृतवान्, कोऽसौ ? स रघुः, किम् ? जगत्, कथम्भूतम् ? वशगतमात्माधीन पुनः सकल समस्त यद्यस्मात् कारणात् । तत्र किं प्रयोजनम् ? कया ? शिलोद्धरणडम्बनया तवेति शेषः ।

भारतीयः-किं निहता अपि तु, न, के ? अरातयः, कथम्भूताः सन्तः ? उपनताः, पुनः नरघुणाः नरकीटकाः, केन कत्रा ? यदुना राज्ञा, कथम्भूतेन ? पूर्वजेन, कस्य ? तव, तथा च कृतवान् स यदुः, किम् ? जगत्, कथम्भूतम् ? वशगत पुनः सकलम्, तत्र किं ? कया शिलोद्धरणडम्बनयेति ॥११॥

जनमाकलस्व भुवि सांशयिकं भवतस्तथाप्युचितमुद्यमनम् ।

तदिदं द्विपां हि पलितङ्करणं विजयश्रियश्च सुभगङ्करणम् ॥१२॥

जनमिति-त्व भुवि जन लोक सांशयिकं सशयापन्न हि स्फुटमाकलस्व जानीहि, तथापि भवतस्तव उद्यमनमुद्यम उचित स्यात्, तदिदमुद्यमनम्, कथम्भूत स्यात् ? द्विपा शत्रूणां पलितङ्करणम् अपलित पलितङ्क्रियतेऽनेन तत्तथोक्तम्, तथा विजयश्रियश्च सुभगङ्करणम् असुभग सुभगङ्क्रियतेऽनेन तत्तथोक्तम् । “कृञ्ः करणे युट् च” । अत्रेदं तात्पर्यम्-त्वद्युद्यमं श्रुत्वा पलायमानानां द्विप्रता भूमेरुद्धृतेन रेणूत्करणे धूसरितकेशाः सन्तो वार्द्धकेन विना त्वद्युद्यमेन कृत्वा पलिता इव क्रियन्ते, तथा चिरं निःसौभाग्याया जयश्रियस्त्वद्युद्यमेन कृत्वा सौभाग्यं क्रियते ॥१२॥

कुलपर्वताः कुलपराभवतः समवेमि तेऽद्य निजमुन्नमनम् ।

कलयन्ति फल्गु विलयं मनुते सवितोदयास्तमयसानुमतोः ॥१३॥

कुलेति-समवेमि जानामि, कलयन्ति मन्यन्ते, के ? ते कुलपर्वताः कुलाचला मेवाँदयो गिरयः, किम् ? उन्नमनमुन्नतिम्, कथम्भूतम् ? फल्गु व्यर्थम्, पुनः कथम्भूतम् ? निजमात्मीयम् । कुतः ? कुलपरा-

आपका कुल (लोकके लिए आनन्दकारी होनेसे) चन्द्रमाकी समानता करता है, आपकी शान्ति यतियोंकी प्रशमता तुल्य है और आपके भुजाओंका पराक्रम त्रिभुवनमें घूमता हुआ किन्तु अपने सदृश दूसरेको न पाकर (निराशासे) थक गया है ॥१०॥

आपके पूर्वज महाराज रघुने क्या शरणागत शत्रुओंको विनम्र नहीं बनाया था ? अथवा अहंकारियोंका सर्वनाश नहीं किया था ? उन्होंने तो सारे संसारको जीत लिया था, अतएव आश्चर्य है (यत्-उ) इस कोटिशिलाके उठानेकी विडम्बनासे क्या लाभ है ? [आपके वंशके आदिपुरुष राजा यदुने नरकीट, विनम्र शत्रुओंको क्या मारा था ? उन्होंने .. .. लाभ है] ॥११॥

तथापि संसारकी संशयशील जनताको पुरुषार्थ जता दीजिये इस दृष्टिसे आपका यह उद्योग सर्वथा उचित है । क्योंकि आपके भयसे भागते शत्रुओंके बाल धूलधूसर (पके सदृश) हो जायंगे और विजयलक्ष्मीका सौभाग्य फिरसे चमक उठेगा ॥१२॥

हे लक्ष्मण अथवा कृष्ण ? आपके द्वारा हुए अपने वंशके पराभवके कारण कुलाचल

भवतोऽन्वयाभिभवात्, कस्य ? ते तव, कथम् ? अद्य साम्प्रतम्, अतो मनुते, कः ? सविता रविः, कम् ? विलय प्रथ्वसम्, कयोः ? उदयास्तमयसानुमतोरुदयाचलास्ताचलयोः । अत्रेद तात्पर्यम्—विष्णोः कुलादभिभूताना धोणीधराणा स्वकीयामुन्नतिं फत्गुमन्यमानाना विलये सति तन्मध्यवर्त्तित्वादुदयास्तभूधरयोर्विलय मनुतेऽह निराश्रयो भविष्यामिति सखेदत्व सूर्यस्य प्रदर्शितम् ॥१३॥

तदितो निरूपय पयोधरयोस्तटयोर्भरेण मृन्दुमदगतिम् ।

वलिशोभितां सरितमश्वमुखीमपि सारसानुगमनाकुलिताम् ॥१४॥

तदिति—हे विष्णो निरूपयाचलोकयस्व, कः ? त्वम्, काम् ? सरितम्, कथम् ? तदित इतस्ततः, कथम्भूतम् ? वलिशोभिताम् तरङ्गशोभिताम्, पुनः मृदुमन्दगतिं पेशलालसगमनाम्, केन ? पयोधरयोर्जलधारिणोस्तटयोः कूलयोर्भरेण पुनः सारसानुगमनाकुलिता सारसाना लक्ष्मणानामनुगमनेन गमनपौनःपुन्येन आकुलिता धोम नीतामित्यर्थः । अपि शब्दोऽत्र समुच्चये न केवल सरितमवलोकय, अश्वमुखी किन्नरीमाववलोकय, कथम्भूताम् ? पयोधरयोस्तनयोस्तटयोश्च्छ्रितयोर्भरेणौन्नत्येन मृदुमन्दगतिं पुनर्वलिशोभिता जटराजिन्नयविराजिता पुनः सारसानुगमनाकुलिता सारञ्च तत् सानुषु गमनं च, तेनाकुलिताम् ॥१४॥

इह सैकतं तरणितप्तमिदं परिहृत्य हंसकुलमेति सरः ।

विरला वसन्ति च सति व्यसने किमु पक्षपातनिरता हि पुनः ॥१५॥

इहेति—इहास्मिन्प्रदेशे इदं हंसकुल तरणितप्त दिनकरप्रदीप्तं सैकतं सिकतापुञ्ज परिहृत्य परित्यज्य सरः सरोवरमेति व्रजति । युक्तमेतत्—किं वसन्ति तिष्ठन्ति, के ? विरलाः सत्पुरुषाः, अपि तु न केऽपि, क्व सति ? व्यसने विनिवासनिपाते, उ अहो पुनः किं वसन्ति, के ? पक्षपातनिरताः, अपि तु न, कथम् ? हि स्फुटमिति शेषः ॥१५॥

परतो नतं जघनपाष्णिभराद्बहु पूर्वतः कुचभरात्किमपि ।

पुलिनेषु सूचयति तत्पदयोरमराङ्गनागमनमत्र पदम् ॥१६॥

परत इति—अत्रास्मिन्प्रदेशे सूचयति, किं कर्त्तुं ? पदम्, किं कर्म ? अमराङ्गनागमनम्, कयोः पदम् ? तत्पदयोरमराङ्गनाचरणयोः, केषु ? पुलिनेषु सैकतेषु, कथम्भूतम् ? नतम्, कथं यथा भवति ? बहु, कथम् ? परतः पश्चात्, कस्मान्नतम् ? जघनपाष्णिभरात् जघनभरेणान्तर्हितत्वात् पाष्ण्योभारोऽप्युपचर्यते, न तु साक्षादस्तीति भावः । तथा नतम्, कथम् ? किमपि कियत्, कथम् ? पूर्वतः पुरतः कस्मात् किमपि नतम् ? कुचभरादिति ॥१६॥

आज अपनी ऊँचाई व्यर्थ ही समझते हैं । फलतः सूर्य भी उदयाचल और अस्ताचल पर्वतोंकी समाप्तिकी कल्पना करता है, पेसा मेरा विचार है ॥१३॥

जलके प्रवाहके रोकनेवाले किनारोंकी ऊँचाईके कारण धीरगम्भीर वहती हुई, तरंगोंसे सुन्दर तथा सारसोंके इधर-उधर आने-जानेसे आकुल इस नदीको तथा स्तनोंकी ऊँचाई और भारके कारण विलासपूर्वक मन्दमन्द जाती, त्रिवलिसे सुन्दर तथा ठोस और उन्नत शिखरों (सार-सानु) पर चलनेके कारण अश्वमुखी किन्नरीको भी देखिये ॥१४॥

सूर्यके आतपसे तपायी गयी चालुकामय स्थानको छोड़कर यह हंसोंका झुंड तालावकी ओर चला आरहा है । उचित ही है क्योंकि विरले ही चरित्रवान व्यक्ति आपत्ति आनेपर दृढ़ रहते हैं । जो पंखोंपर उड़ने वाले हैं [जो पक्षपाती लोग हैं] उनका तो कहना ही क्या है ॥१५॥

जंघा तथा नितम्बोंके भारके कारण पड़ीकी तरफ बहुत गहरा तथा पंजेकी तरफ भी स्तनोंके भारके कारण कुछ कम गहरे पदचिह्न बतलाते हैं कि इन चालुकामय प्रदेशोंमें देवोंकी देवियाँ विहार करके गयी हैं ॥१६॥

अमुतश्च पुष्पशयनं रचितं नवयावकाङ्क्षितपदं त्रिदशैः ।

रुधिरारुणं कुसुमवाणचितं मदनस्य पञ्चकमिव ज्वलति ॥१७॥

अमुत इति—अमुतश्चास्मिन्प्रदेशेऽपि ज्वलति भाति, किम् ? पुष्पशयन कुसुमास्तरणम्, कथम्भूत सत् ? चित विहितम्, कैः ? त्रिदशैर्वैदैः, पुनः कथम्भूतम् ? नवयावकाङ्क्षितपद नूतनालक्तकचिहितपदम्, किमिवोत्प्रेक्षितम् ? मदनस्य कन्दर्पस्य रुधिरारुण रक्तशोणित कुसुमवाणचित प्रसूनशरपुष्ट पञ्चक युद्धमिव ॥१७॥

स्तनतापसूनमवनम्रनलं विशपत्रमत्र कुसुमास्तरणे ।

किमुतोऽज्झितान्यमनसा विगुणा सुरयोषिता विरहवह्लकिका ॥१८॥

स्तनेति—अत्रास्मिन्प्रदेशेऽभूत्, किम् ? विशपत्र पद्मिनीपत्र कथम्भूतम् ? स्तनतापसून कुचतापशुष्क पुनरवनम्रनलमवनम्रो नलो यस्व तत्तथोक्तम्, स्तनतापसूनत्वान्नलोऽपि शुष्को विशपत्रस्येति भावः, क्व ? कुसुमास्तरणे, उताहो किमुज्झिता किं परित्यक्ता, अपि तु न । का ? विरहवह्लकिका वियोगवीणा, कया ? सुरयोषिताऽमररमण्या, कथम्भूता सती ? विगुणा त्रुटिततन्त्रीका, कथम्भूतया सत्या सुरयोषिता ? अन्य-मनसाऽन्यचित्तया । अत्र वासनार्थः प्रदर्श्यते-चिरप्रोषितो भर्ता कदाऽऽगमिष्यति, कदा त दृग्भ्या द्रक्ष्यामि कदाऽतिदीर्घवियोगाग्निदग्धैः कटाक्षविक्षेपैरात्मपतिहृदय जर्जरीकरिष्यामीति चित्तार्दनावस्थाप्राप्तचिन्त-येत्यर्थः ॥१८॥

मृगनाभिजं परिमलं द्विरदः करिदानगन्धमनुयाति हरिः ।

इह जन्तुरेवमपरोऽपि परं विनिहन्तुमेव समनुव्रजति ॥१९॥

मृगेति—इहास्मिन्प्रदेशे द्विरदो हस्ती मृगनाभिज कस्तूरिकाजात परिमलमनुयात्यनुगच्छति । एवमुक्त-प्रकारेण हरिः सिंहः करिदानगन्धमनुयाति । अपरोऽपि जन्तुः परमन्य विनिहन्तुमनुव्रजति ॥१९॥

सरसीह मञ्जति करिण्यलिनां परिधिः कराग्रनिभृतः स्फुरति ।

जलदेवतार्थमिदमुद्रतवत्क्षणमातपत्रमिव बर्हमयम् ॥२०॥

सरसीति—इहास्मिन्प्रदेशेऽलिना भ्रमराणा परिधिः मण्डल परिस्फुरति, कथम्भूतः ? कराग्रनिभृतः शुण्डाग्रस्थितः क्व सति ? करिणि गजे सरसि सरोवरे मञ्जति ब्रुडति सति । उत्प्रेक्षते उद्रतवदिव (उद्रतवत् उद्रतमिव) किम् ? इदम् आतपत्र छत्रम्, किमर्थम् ? जलदेवतार्थम्, कथम्भूतम् ? बर्हमय पिच्छमयम्, क्षण मुहूर्त्तमेकमिति शेषः ॥२०॥

इस ओर देवताओके द्वारा वनायी गयी, नूतन तथा गीले आलतायुक्त पदचिह्नोसे भूषित, पुष्पशय्या है । जो फूलके बाणोंसे व्याप्त तथा रक्तसे लाल होनेके कारण कामदेवके संग्रामकी भूमिके समान जगमगा रही है ॥१७॥

इस पुष्पशय्यापर स्तनोकी उष्मासे सूखा नालयुक्त कमलपत्र ऐसा प्रतीत होता है जैसी कि विदेश गये प्रेमीकी चिन्तासे आकुलचित्त देवोकी अप्सराके द्वारा छोड़ी गयी बिना तारकी विरहवीणा होती है ॥१८॥

कस्तूरी मृगकी नाभिसे उत्पन्न सुगन्धके पीछे हाथी चलता है, हाथी के मदजलकी गन्धका सिंह पीछा करता है, इस प्रकार इस अरण्यमें एक जन्तु दूसरे जन्तुको मारनेके लिए उसका पीछा करता है ॥१९॥

इस वनमे जब हस्तिनी तालावमे गोता लगाती है तो उसकी सूँड़के अग्रभागपर स्थिर बैठे भौरोका छत्ता ऊपरको उड़ता है । ऊपर उड़ता यह वर्तुलाकार भौरोका झुंड उस समय ऐसा लगता है मानो मयूरपत्रमय छत्र ही जलदेवताके ऊपर तन गया हो ॥२०॥

सबलाकिका नवतृणा जगती मृदु निर्झरं वहति वाति मरुत् ।

सवितावृतश्च विपिनैरिह किं जलदागमः सततसंनिहितः ॥२१॥

सबलाकिकेति—इहास्मिन्प्रदेशे वहति, का ? पृथ्वी जगती, कम् ? निर्झरम्, कथम् ? यथा मृदु मन्दम्, कथम्भूता ? सबलाकिका बलाकाभिः सह वर्त्तमाना पुनर्नवतृणा नवानि नूतनानि तृणानि यस्या सा तथोक्ता, तथा वाति, कः ? मरुत्, तथा वृतस्तिरोहितः, कः ? असौ सविता सूर्यः, कैः ? विपिनैः कान्तारैः, अतः किं विद्यते जलदागमः प्रावृट्, कथम्भूतः ? सततसंनिहितोऽनवरतनिकटवर्त्तीति शेषः ॥२१॥

द्विपदन्तपत्रमदमौक्तिकवद्धतः श्रवोभुजगलं शबरान् ।

करिणां न केवलमसून्मनुवे हरतोऽमुतः सकलसारमपि ॥२२॥

द्विपेति—इह केवल मनुवे जानेऽहम्, कान् ? शबरान् किरातान्, किं कुर्वतः सतः ? दधतः, किम् ? श्रवोभुजगल कर्णबाहुकण्ठम्, कथम्भूतम् ? द्विपदन्तपत्रमदमौक्तिकवत् । अत्रेद तात्पर्यम्—दन्तिदन्तपत्र कर्णयोः, मद भुजकक्षयोः, मौक्तिकानि गले । हरतोऽपि मनुवे, कान् ? असून्प्राणान्, केषाम् ? करिणाम् सकलसारम्, क्व ? अमुतोऽमुष्मिन्प्रदेश इति शेषः ॥२२॥

अभिपेचकं निपतता हरिणा पुरतः क्रमेण पदयोर्द्विरदः ।

स्थितवानिहोन्नमितकुम्भकरः क्षणमङ्कुशेन विनिरुद्ध इव ॥२३॥

अभिपेचकमिति—इहास्मिन्प्रदेशे स्थितवान्, कोऽसौ ? द्विरदो हस्ती, क इवोत्प्रेक्षितः ? अङ्कुशेन विनिरुद्ध इव, कथम् ? क्षण मुहूर्त्तमेकम्, कथम्भूतः सन् ? उन्नमितकुम्भकरः, केन् ? निपतता हरिणा सिंहेन, केन् ? पदयोः क्रमेण चरणयोः फालेन, कथम् ? पुरतः, कथं निपतता ? अभिपेचक पुच्छमूल लक्ष्मीकृत्येति शेषः ॥२३॥

तरवो न सन्त्यफलिनो न लताः कुसुमोज्जिता न विरतस्रुतयः ।

सरितोऽलिहंसशुककोकिलकध्वनिवर्जितोऽत्र न परोऽस्ति रवः ॥२४॥

तरव इति—अत्रेह प्रदेशे तरवो वृक्षा अफलिनः फलरहिता न सन्ति, तथा लताः कुसुमोज्जिताः प्रसून-शून्या न सन्ति, तथा सरितो नद्यः विरतस्रुतयः जलनिर्झरोज्जिता न सन्ति, तथा परोऽन्यो रवो ध्वनिरलिहंसशुककोकिलकध्वनिवर्जितः भ्रमरादिशब्दवर्जितो नास्ति ॥२४॥

इह भान्ति मण्डपभुवः सलताः सवितर्दिका गिरियतत्सलिलाः ।

वनदेवताभिरपदिश्य मिथः पथिकान्प्रपा इव शुचौ रचिताः ॥२५॥

इस वनकी भूमिपर धीरे-धीरे बहते झरनोके तुषारयुक्त हवा बहती है, सर्वदा सारस उड़ते रहते हैं, नूतन कोमल दूब उगती रहती है तथा ऊँचे-ऊँचे वृक्षोंके कारण सूर्य छिपा रहता है अतएव ऐसा लगता है कि यहां बारहों महीना वर्षा ऋतु रहता है ॥२१॥

मेरा विचार है कि इस वनमें हाथियोंके दन्तपत्रोंको कानोमें पहिने, मदको दोनों भुजाओंमें आत्मसात् किये तथा मस्तकके मुक्ताओको गलोंमें धारण किये हुए भीलोने हाथियोंके केवल प्राण ही नहीं लिये है अपितु उनकी समस्त सारभूत सम्पत्ति (वस्तुएँ) भी हर ली है ॥२२॥

इस वनमें सामनेसे ही पूँछके हिस्सेको लक्ष्य करके उछलते हुए सिंहके पंजोंका बचाव करनेकी दृष्टिसे हाथी गण्डस्थलों तथा सूँड़को तानकर क्षणभर वैसा ही जमके खड़ा रहता है जैसा कि महावतके अंकुशके संकेतपर निश्चल हो जाता है ॥२३॥

इस प्रदेशमें ऐसे वृक्ष नहीं हैं जिनपर फल न आते हों, सब लताएँ ऐसी हैं जो फूलती हैं, एक भी नदी ऐसी नहीं है जिसकी धार टूट जाती हो तथा भौरा, हंस, शुक, कोकिल, आदिकी मधुर कूजके सिवा दूसरी ध्वनि नहीं सुनायी पड़ती है ॥२४॥

इहेति—इह प्रदेशे सलताः लताभिः सह वर्त्तमानाः मण्डपसुवः भान्ति, कथम्भूताः ? सवितर्दिकाः वेदिकासहिताः, पुनः गिरिपतत्सलिला गिरिभिः पतत्सलिल यासु ताः क्षोणीधरप्रक्षरज्जलाः, का इव ? पथिकान-ध्वगान् अपदिश्योद्दिश्य शुचौ ग्रीष्मे धनदेवताभिः मिथः परस्पर रचिताः प्रपाः पानीयशालिका इव ॥२५॥

पतितस्तरोः शकुनिविष्टिचितः शवरैरितोऽर्कशपथक्रियया ।

उपयुक्तमुक्तसिततण्डुलकैरवभाति कीर्ण इव पर्णचयः ॥२६॥

पतित इति—इतोऽस्मिन्प्रदेशे तरोः वृक्षात् पतित. शकुनिविष्टिचितः विहङ्गभामेध्ययुक्तः पर्णचयः पत्र-समूहोऽवभाति शोभते, क इव ? शवरैः कर्तृभिरुपयुक्तमुक्तसिततण्डुलकैरुपयोगीकृतोऽञ्जितश्चेततण्डुलसमूहैः कीर्ण इव, कया ? अर्कशपथक्रियया सूर्याजा—(र्चा) विधिना ॥२६॥

कुसुमं धनुर्मधुलिहोऽस्य गुणः शुककूजितं समरतूर्यरवः ।

मदनस्य साधनमिदं प्रचुरं सुलभं न साध्यमिह तद्विपिने ॥२७॥

कुसुममिति—इह विपिनेऽस्मिन्कान्तारे मदनस्य कन्दर्पस्य यत इदं साधनं विद्यते, कथम्भूतम् ? प्रचुरम्, पुनः सुलभं सुप्रापम्, तद्यथा कुसुमं धनुर्जायते, मधुलिहो भ्रमरा अस्य धनुषो गुणो जायते, तथा शुक-कूजितं कीरध्वनिः समरतूर्यरवः रणवाद्यशब्द इति साधनम्, तत्तस्मात् साव्यं सुलभं न, अपि तु सुलभमेवेति काकुः ॥२७॥

त्रिदिवेच्छया व्रतमिहत्यजनैः क्रियते न मुच्यत इदं दिविजैः ।

तदिदं वनं दिवमवैमि दिवं शतशीर्णकल्पतरुशेषहताम् ॥२८॥

त्रिदिवेति—इहत्यजनैरिहसम्भूतैर्जनैः त्रिदिवेच्छया व्रतं क्रियते विधीयते, त्रिवर्गाणामन्योन्यव्याघातोऽपि तत्वाद्यथावृत्तिकेन धर्मार्थकामाचरणलक्षणैर्धर्मेण दीव्यते गम्यते प्राप्यत इति यः प्रदेशः स त्रिदिवस्तस्ये-च्छया, तथा न मुच्यते न परित्यज्यते, किम् ? इदं वनम्, कैः ? दिविजैः देवैः, तत्तस्मादवैमि जानामि, किम् ? इदं वनम्, काम् ? दिव स्वर्गम्, तथाऽवैमि, काम् ? दिवम्, कथम्भूताम् ? अतशीर्णकल्पतरुशेष-हता शतशीर्णाश्च ते कल्पतरवस्तेषां शेषस्तेन हताम्, इदमैतिह्यमत्र, इह वने नन्दनायमानकल्पकैलिमुख-प्रपन्नेषु देवेषु दिव्यसुखं मन्यमानेषु सत्सु मनुष्याणामिव सुधापानसन्तृप्तमानसतया प्रसिद्धानां फलादिभक्षणा-भावात् सफलानुयोगत्वात्कल्पतरुभिरेवमेव शीर्यते स्मेति भावः ॥२८॥

यहाँपर लताओसे घिरी हुई, मध्यमें वेदीसे युक्त तथा पर्वतोसे उतरती छोटी-छोटी जलधाराओसे शोभित मंडप-भूमियाँ हैं। वे ऐसी लगती हैं—मानो वनदेवताओने पथिकोंकी सुविधाकी दृष्टिसे परस्परमें विचार करके ग्रीष्मऋतुके लिए पियाऊएँ स्थापित कर दी हैं ॥२५॥

इस ओर वृक्षोंसे घिरी तथा पक्षियोंकी वीटसे व्याप्त पत्तोंकी राशि वैसी प्रतीत होती है जैसी कि भीलोके द्वारा की गयी सूर्यकी पूजाके उपयोगमें आये और पूजा-समाप्तिपर इधर-उधर बिखेर दिये गये तण्डुल लगते हैं ॥२६॥

पुष्पराशि रूपी धनुष, भ्रमर पंक्ति रूपी उसकी ज्या तथा शुक, आदिकी कूजरूपी युद्ध-भेरियोंकी ध्वनि ये सब कामदेवकी समरयात्राकी साधन-सामग्री इस वनमें प्रचुर मात्रामें सुलभ है किन्तु समस्या यही है कि कोई जेय नहीं है ॥२७॥

यहाँ उत्पन्न मनुष्य स्वर्गकी इच्छासे व्रत, नियमादि का पालन करते हैं और अपनी रमणीयताके कारण यह वन स्वर्गके देवों-द्वारा कभी भी नहीं छोड़ा जाता है। अतएव मैं इस वनको स्वर्गीय नन्दनवन ही समझता हूँ। और सोचता हूँ स्वर्गका नन्दनवन अनुपयुक्त फलोंसे लदे वृक्षोंके कारण नष्ट हो रहा होगा ॥२८॥

इति सङ्कथां निशमयन्सुहृदः स निशामयन्सपदि तत्तदयम् ।

समराघवक्रमधुराजगती रतिमाप येन समवाप शिलाम् ॥२९॥

इतीति—समवाप प्राप्तवान्, कोऽसौ ? सोऽय लक्ष्मणः, काम् ? शिलाम्, किं कुर्वन् ? निशामयन् शृण्वन्, काम् ? सङ्कथा वार्त्ताम्, कस्य ? सुहृदः हनूमत्ः, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, किं कुर्वन् ? निशामयन् पश्यन्, किम् ? पदार्थसार्थम्, येन लक्ष्मणेन कृत्वा आप, का ? जगती पृथ्वी, काम् ? रतिम्, कथम्भूता सती ? समराघवक्रमधुरा रघूणामय राघवः राघवश्चासौ क्रमञ्च राघवक्रमः राघवक्रमस्य धुरा राघवक्रमधुरा, समा प्राञ्जला राघवक्रमधुरा यस्याः सा तथोक्ता ।

भारतीयपक्षे—समवाप, कोऽसौ ? सोऽय विष्णुः, काम् ? शिलाम्, किं कुर्वन् ? निशामयन्, काम् ? सङ्कथा परस्पराकुटिलभाषणम्, कस्य ? सुहृदो भीमस्य, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, किं कुर्वन् ? निशामयन् पश्यन्, किम् ? तत्तत्प्रसिद्ध वस्तुजातम्, किमाप अपि तु न प्राप्तवती, का ? समराघवक्रमधुराजगतिः अघवत्पापवत् वक्रोऽघवक्रः समरे सङ्ग्रामेऽघवक्रः समराघवक्रः स चासौ मधुञ्च समराघवक्रमधुस्तस्य राजगतिः समराघवक्रमधुराजगतिरघवत्समरक्रूरमधुराज्यमित्यर्थः, काम् ? रतिम्, केन ? येन विष्णुनेति ॥२९॥

ऋषिकोटिभीत इति जन्यभिया स्वगले निबध्य मदनेन नदीम् ।

प्रविविक्षुणा खलु कुतश्चिदियं न शिलाहतेति कलितं हरिणा ॥३०॥

ऋषीति—न आहता अपि त्वाहता आनीतेत्यर्थः का ? इय शिला, केन ? मदनेन रतिपतिना, कुतः ? कुतश्चित्, कथम् ? खलु निश्चयेन, कथम्भूतेन ? प्रविविक्षुणा प्रवेश कर्त्तुमिच्छता, काम् ? नदीम्, किं कृत्वा ? पूर्वं निबध्य काम् ? शिलाम्, क ? स्वगले, कया ? जन्यभिया जनापवादभयेन, कथमिति ? ऋषिकोटिभीत इति, हरिणा लक्ष्मणेन । भारतपक्षे—नारायणेन ॥३०॥

प्रभविष्यतः कलियुगाद्भयतो न खलूपगोप्य भुवि धर्मनिधिम् ।

यतिभिः शिलोपरिकृतेयमिति प्रवितर्कितं हलधरेण तदा ॥३१॥

प्रेति—तदा तस्मिन्काले प्रवितर्कितं हलधरेण रामेण कथम् ? इति न कृता, अपि तु कृतैव, का ? इय शिला, कैः ? यतिभिः, कथम् ? उपरि, कथम् ? खलु निश्चयेन, किं कृत्वा ? पूर्वमुपगोप्य, कम् ? धर्मनिधिम्, कस्याम् ? भुवि, कस्मात् ? भयतो भयात्, कस्माद्भयम् ? कलियुगात् कलिकालात्, कथम्भूतात् ? प्रभविष्यतः भाविनः । भारतपक्षे—हलधरेण बलभद्रेण ॥३१॥

हरिणा जिनाभिषवणोन्मनसा जनताविदूर्यमुपपादयितुम् ।

निकटान्न पाण्डुकशिलागपतेः खलु साहतेत्यवहितं हरिभिः ॥३२॥

मित्र हनूमानकी उक्त सुन्दर चर्चाको सुनता हुआ तथा उन-उन रमणीय पदार्थोंको देखता हुआ वह लक्ष्मण अनायास ही कोटि-शिलापर पहुँच गया था जिसके द्वारा संतुलित रघुवंशियोंके चरणोंकी आधार पृथ्वीको प्रसन्नता हुई थी [मित्र भीमकी निष्कपट समीचीन उक्त बातें सुनता हुआ तथा उन-उन वास्तविकताओंको समझता हुआ श्रीकृष्ण कोटिशिलापर पहुँच गये थे जिसके कारण युद्धमें होने वाले पापोंके कारण क्रूर-आचरण दैत्य मधुके राज्यको प्रसन्नता नहीं हुई थी ॥२९॥

इस वनमें तपलीन करोड़ों ऋषियोंसे डरे, लोकापवादकी आशंकासे कामदेवके द्वारा तो कहींसे यह शिला इसलिए लायी गयी होगी कि इसे गलेमें बाँधकर वह नदीमें डूब जायगा ऐसी कल्पना हरि लक्ष्मण अथवा कृष्णके मनमें आयी थी ॥३०॥

उस समय राम अथवा बलरामके मनमें यह विचार भी आया था कि भविष्यमें बलपूर्वक आने वाले कलियुगके भयसे धर्मकी निधिभूत इस शिलाको भूमिके भीतर छिपाके रख दिया गया था किन्तु यतियोंने इसे भूमिके ऊपर कर दिया है ॥३१॥

हरिणेति—अवहित प्रतीतिमान्नीतम्, कैः ? हरिभिः सुग्रीवादिभिर्वानरेन्द्रैः, कथम् ? इति नाहता, अपि त्वाहता, का ? पाण्डुकशिला, केन ? हरिणा इन्द्रेण, किमर्थमाहता ? उपपादयितुम्, किम् ? जनता-विदूर्य जनाना समूहो जनता, आविदूर्य सामीप्यमित्यर्थः जनताया आविदूर्य जनताविदूर्यम्, कथम्भूतेन हरिणा ? जिनाभिपवणोन्मनसा जिनाभिषेकोत्कण्ठितचित्तेन, कस्मादाहता ? अगपतेर्मेरोः निकटात्समीपात्, किं कर्तुम् ? उपपादयितुम्, कथम् ? खलु निश्चयेनेति । भारतपक्षे—हरिभिर्यादवैः ॥३२॥

उपवीणयन्दृषदि सिद्धपदं निलयान्निलिम्पनिवहो निरगात् ।

न महः क्षणं विषहते स्म हरेर्बलवत्तरोऽस्ति बलिनोऽप्यथवा ॥३३॥

उपेति—निरगान्निर्गतवान्, कोऽसौ ? निलिम्पनिवहः देवसमूहः, कस्मात् ? निलयात्स्वकीयस्थानात्, किं कुर्वन् ? उपवीणयन् वीणयोपगायन्, किम् ? सिद्धिपद जिनेश्वरयशः, अथवा रागद्वेषपरित्यागादात्मस्वरूपोपलब्धिं प्राप्ताना यतीना कन्दर्पदर्पविजयलक्षणा सिद्धिम्, कस्याम् ? दृषदि शिलायाम्, तथा न विषहते स्म सोढु न क्षमते स्म, कोऽसौ ? निलिम्पनिवहः किम् ? महस्तेजः, कस्य ? हरेर्लक्ष्मणस्य, कथम् ? क्षणमुहूर्त्तमेकम्, युक्तमेतत्, अस्ति कः ? बलवत्तरो बलीयान्, कस्मात् ? बलिनः । अथवा कस्य ? बलिनः । भारतपक्षे—हरेर्नारायणस्य, शेष प्राग्वत् ॥३३॥

गजगण्डघट्टितमदच्छुरितां गजशङ्कया मुनिशिलां नखरैः ।

विलिखन् रसन्नभिपतञ्छरभः शरणं व्यगाहत गुहागहनम् ॥३४॥

गजेति—व्यगाहत प्राविशत, कः ? शरभः शार्दूलः, किम् ? शरणम्, किम् ? गुहागहन गुहा च गहनञ्च गुहागहनम्, दरीमुखमित्येके व्याकुर्वन्ति । किं कुर्वन् ? विलिखन्नुत्किरन्, काम् ? मुनिशिला कोटिदृषदम्, कैः ? नखरैर्नखैः, कया ? गजशङ्कया गजभ्रान्त्या, कथम्भूता सतीम् ? गजगण्डघट्टितमदच्छुरिता करिकपोलसङ्घर्षमदजलविलिप्ताम्, किं कुर्वन् ? रसन् गर्जन्, पुनः किं कुर्वन् ? अभिपतन् सम्मुख गच्छन्निति ॥३४॥

तमुदीक्ष्य शैलमुपयन् रभसा ववृधे स्वयं स भुवनाभ्यधिकम् ।

करकन्दुकाद्गिरिमतीं लघुं पुरुषोत्तमोऽतिपुरुषोऽजगणत् ॥३५॥

तमिति—ववृधे वृद्धि गतवान्, कोऽसौ ? स पुरुषोत्तमो लक्ष्मणः, कथम् ? स्वयमात्मना, कथं यथा भवति ? भुवनाभ्यधिकम्, किं कुर्वन् ? उपयन् समीप गच्छन्, कथम् ? रभसा औत्सुक्येन, किं कृत्वा ? पूर्वमुदीक्ष्यावलोक्य, कम् ? त शैल कोटिशिलानामधेय भूधरम् । तथा अजगणत् अमस्त, कः ? पुरुषोत्तमः, कम् ? गिरिम्, कथम्भूतम् ? लघुम्, कथम् ? अतीव अतिशयेन, कस्मात् ? करकन्दुकात् हस्तकन्दुकात्,

सुग्रीवादि वानरवंशी अथवा यादव राजाओंको यही विश्वास हुआ था कि श्रीजिनेन्द्रदेवका अभिषेक करनेके लिए उत्सुक इन्द्रके द्वारा पर्वतराज सुमेरुके ऊपरसे लायी गयी यह पाण्डुकशिला ही है, जो कि नरलोककी जनताके समीप करनेकी दृष्टिसे लायी गयी है ॥३२॥

स्वर्गवासी देव लोग वीणाके ऊपर सिद्ध परमेष्ठीकी स्तुतिको गाते हुए अपने अपने स्वर्गीय विमानोसे निकले थे किन्तु इस (सिद्ध) कोटि-शिलापर उपस्थित हरि लक्ष्मण अथवा कृष्णके तेजको एक क्षण भी न सह सके थे । ठीक ही है श्रेष्ठ वली हरिसे अधिक बलवान् भी कोई हो सकता है ॥३३॥

हाथीके गण्डस्थलसे वहते मज्जलसे लिपी हुई कोटिशिलापर हाथीकी आशंकासे उछलकर आया सिंह, नखोसे उसे खरांच कर शरणभूत गुफा अथवा घने वनमे चला जाता है ॥३४॥

इस पर्वतको देखकर ही बड़े वेगके साथ उसके निकट पहुँचते हुए अत्यन्त कठोर

कथम्भूतः सन् पुरुषोत्तमोऽजगणत् ? अतिपुरुषोऽतिशयेन कठोरः । भारतपक्षे-पुरुषोत्तमो नारायणः । शेषं सुगमम् ॥३५॥

जघनं निबध्य वसनेन घनं विनियम्य केशनिचयं शिरसि ।

भुवमुत्खनंश्चरणपार्ष्णितलैः स ववल्ग मल्ल इव वल्गु नदन् ॥३६॥

जघनमिति-चचाल चलति स्म, कोऽसौ ? स लक्ष्मणः । भारतपक्षे-स विष्णुः, क इव ? मल्ल इव, किं कुर्वन् ? वल्गु नदन् मधुर गर्जन्, पुनः किं कुर्वन् ? उत्खनन्नुल्लिखन्, काम् ? भुव वसुन्धराम्, कैः कृत्वा ? चरणपार्ष्णितलैः, किं कृत्वा ? विनियम्य दृढ नियन्त्र्य, कम् ? शिरसि मस्तके केशनिचयम्, किं कृत्वा ? पूर्वं निबध्य नियन्त्र्य, किम् ? जघन नितम्ब कटिप्रदेशम्, केन ? वसनेन वस्त्रेण, कथं यथा भवति ? घन गाढमिति ॥३६॥

पदघातजातदरि मुक्तधरं स धराधरं सुकृतवान्कृतवान् ।

विजहाति वा बलवता निहतः श्लथमण्डलः किल न कः पृथिवीम् ॥३७॥

पदेति-कृतवान् विहितवान्, कोऽसौ ? स विष्णुः, कम् ? धराधरं शैलम्, कथम्भूतम् ? मुक्तधरं मुक्ता धरा येन तम्, कथं यथा भवति ? पदघातजातदरि पदघातेन जाता दरी यस्मिन्मोचनकर्मणि तत्तथोक्तं यथा, कथम्भूतः स विष्णुः ? सुकृतवान्, वाऽथवा, युक्तमेतत्, किल लोकोक्तौ, श्लथमण्डलो भूत्वा को न पृथिवीं विजहाति, अपि तु सर्वोऽपि परित्यजति, कथम्भूतः सन् ? निहतः, केन ? बलवता बलिनेति ॥३७॥

स दरीमुखेन नतकुब्जतनुः प्रविशन्नधस्पदममुष्य गिरेः ।

समवैमि दर्शितवराहगतिर्गतवान्वराह इति नाम तदा ॥३८॥

स इति-समवैमि जानेऽहं तदा तस्मिन्काले गतवान्, कोऽसौ ? स विष्णुः, किम् ? नामाख्याम्, कथमिति ? वराह इति, कथम्भूतः सन् ? दर्शितवराहगतिः प्रकटितदृष्टिः, किं कुर्वन् सन् ? प्रविशन् किम् ? अधः पदमधोभागम्, कस्य ? अमुष्य अस्य गिरेः, केन ? दरीमुखेन कथम्भूतो भूत्वा ? नतकुब्जतनुः नता चासौ कुब्जा सङ्कुचिता तनुर्यस्य सः ॥३८॥

उरसा निपीड्य भुजयोर्द्वितयं परितः प्रसार्य परिचार्य शिलाम् ।

समुदक्षिपद्वरविवाहशिलामिव गोमिनीं परिणिनीषुरसौ ॥३९॥

उरसेति-समुदक्षिपदुन्नीतवान्, कोऽसौ ? असौ विष्णुः, काम् ? शिलाम्, कामिव ? वरविवाह-

पुरुषोत्तम लक्ष्मण अथवा कृष्ण अपने आप ही सारे विश्वसे भी अधिक सोत्साह हो गये थे । तथा वह शिला उनको हाथकी गँदसे भी बहुत छोटी प्रतीत हुई थी ॥३९॥

परिधान चस्त्रके द्वारा कसर तथा जाँधोंको कसकर, माथेपर वालोंको जकड़कर बाँधके, भूमिको पैरोंके तलुओंसे खोदता हुआ तथा मधुर मधुर बड़बड़ाता हुआ वह लक्ष्मण अथवा कृष्ण कोटिशिलाकी ओर बढ़ा जा रहा था ॥३९॥

विशाल पुण्यके स्वामी लक्ष्मण अथवा कृष्णने चरणोंके आघातसे ही फटते हुए उस पर्वतको भूमिसे अलग कर दिया था । उचित ही है क्योंकि जिसकी आधारभूमि शिथिल हो जाय तथा प्रबल विरोधीके द्वारा आक्रान्त हो तो कौन ऐसा है जो उखड़ न जाय [जिस राजाका अपना सामन्तमण्डल दुर्बल अथवा उदासीन हो तथा प्रबल शत्रुके प्रहार हो रहे हों वह भी अपने राज्यसे च्युत हो जाता है] ॥३९॥

शरीरको मोड़कर कुब्जेकी तरह गुफामेसे इस कोटिशिलाके पर्वतके नीचेके भागमें घुसते हुए विष्णु (लक्ष्मण तथा कृष्ण)ने यतः सूकरकी चालका प्रदर्शन किया था अतएव इसी समयसे इनका भी नाम वराह पड़ गया होगा ऐसा मैं समझता हूँ ॥३९॥

दोनों भुजाओंको पूरा फैला कर छातीसे चिपकाकर कोटिशिलाको उठाकर इस

शिलामिव, कथम्भूतः ? गोमिनी लक्ष्मी परिणिनीषुः परिणेतुमिच्छुः, किं कृत्वा ? समुदक्षिपत् ? परिधाय्यं साम-
स्त्येन धृत्वा, किं कृत्वा ? पूर्वं प्रसार्य, किम् ? भुजयोर्बाहोः द्वितय युगम्, कथम् ? परितः सामस्त्येन पुनर्नि-
पीड्य, केन ? उरसा वक्षसा ॥३९॥

कृतपाणिपीडनविधिः प्रथमं पुरुषोत्तमेन समुद्भूततनुः

विरराज कोटिकशिला भयतः परिकम्पिता नववधूरिव सा ॥४०॥

कृतेति-विरराज शुश्रुभेतराम्, काऽसौ ? सा कोटिशिला, कथम्भूता सती ? पुरुषोत्तमेन विष्णुना
समुद्भूततनुः समुद्भूतमूर्तिः, पुनः कृतपाणिपीडनविधिः, कथम् ? प्रथमम्, पुनरपि कथम्भूता ? भयतः परिक-
म्पिता, केव विरराज ? नववधूरिव, कथम्भूता ? समुद्भूततनुः, केन ? पुरुषोत्तमेन नरप्रधानेन सम्मोगचातुरी-
चतुरेण, पुनः प्रथम कृतपाणिपीडनविधिः विहितपरिणयनविधाना ॥४०॥

परितः पतद्भुजगपङ्क्तिरसौ गलितान्त्रजालजटिलेव वभौ ।

परिभिन्ननिर्झरजला हरिणा विधृतानिलेन घनमूर्त्तिरिव ॥४१॥

परित इति-असौ कोटिशिला वभौ । केव ? गलितान्त्रजालजटिलेव च्युतान्त्रमालाजटावलम्बिनीवेत्य-
र्थः, कथम्भूता सती ? पतद्भुजगपङ्क्तिः धरत्सर्पश्रेणिः, कथम् ? परितः सामस्त्येन, पुनः परिभिन्ननिर्झरजला
स्रवनिर्झरपानीया, पुनः हरिणा विधृता, केव ? अनिलेन विधृता घनमूर्त्तिरिव मेघमूर्त्तिरिव ॥४१॥

दिवि दुन्दुभिः प्रणिननाद दिवः कुसुमाञ्जलिः प्रणिपपात तथा ।

तमुदीक्ष्य विस्मयमिवोच्चलितास्तरवोऽपि पुष्पमभितश्चकरुः ॥४२॥

दिवीति-दिवि गगने दुन्दुभिः देवतूर्यं प्रणिननाद ध्वनितवान्, तथा कुसुमाञ्जलिः पुष्पवृष्टिः दिवः
गगनात् प्रणिपपात, तथा तरवो वृक्षाः अपि अभितः सामस्त्येन पुष्प चकरुः विक्षिप्तवन्तः । अत्र जात्यपेक्षयै-
कवचनम् । इ इवोत्प्रेक्षिताः, त विष्णुम् उदीक्ष्य विलोक्य विस्मयमाश्चर्यम् उच्चलिता इव ॥४२॥

द्विषतां भयेन सुहृदां प्रमुदा द्युनिवासिनामतिशयेन हरेः ।

अपि साहसैरभवदुद्धृषितं ननु वस्त्वनेकविधमेकविधम् ॥४३॥

द्विषतामिति-अपिशब्दः समुच्चये । द्विषता शत्रूणां भयेन उद्धृषितं रोमाञ्चितम् अभवत् जातम्,

लक्ष्मण अथवा कृष्णने कोटिशिलाको उसी प्रकार उठा दिया था जैसे लक्ष्मीके साथ विवाह
करनेको उद्यत विष्णुने विवाहशिलाको उठाया था ॥३९॥

पुरुषोत्तम लक्ष्मण अथवा कृष्णकी भुजाओ-द्वारा कसके दबायी गयी, और गोदमें
उठायी गयी वह कोटिशिला काँपती हुई [पाणिग्रहण होनेके बाद पहिले-पहिले आर्लिगन
की गयी अतएव भयसे काँपती हुई] नव वधूके समान सुशोभित हुई थी ॥४०॥

निकलकर चारों ओर भागते हुए साँपोंके गुच्छोंके कारण यह कोटिशिला ऐसी
लगती थी मानो इसकी आँते ही फैल गयी है । लक्ष्मण अथवा कृष्णके द्वारा उठानेसे सब
तरफ फूटकर बहते झरनोंके पानीके कारण वह शिला वायुसे उड़ाये गये मेघके समान
प्रतीत होती है ॥४१॥

मूर्तिमान आश्चर्यके समान बढ़ते हुए लक्ष्मण अथवा कृष्णको देखकर स्वर्गमें देवोंकी
दुन्दुभियां गरज उठी थी, आकाशसे पुष्पवृष्टि हो पड़ी थी तथा वृक्षोने भी स्वयमेव सर्वत्र
पुष्पोंको बिखेर दिया था ॥४२॥

आतंकके कारण शत्रुओंके रोम खड़े हो गये थे, हर्षातिरेकमे मित्रोंका शरीर पुलकित
हो उठा था, आश्चर्यकी अतिने स्वर्गवासी देवोंको रोमांच ला दिया था तथा अपने साहसकी

तथा सुहृदा प्रमुदा आनन्देन, तथा द्युनिवासिना देवानाम् अतिशयेन आश्चर्येण, तथा साहसैर्धैर्यैः हरेः विष्णोः, युक्तमेतत्, ननु अहो जायते, किम् ? वस्तु एकविध सदनेकविधमिति ॥४३॥

अवलोक्य तं कलकलं मुमुचुर्दिशि खेचरा जितशिलोद्धरणम् ।

सहधर्ममानितनया विततं प्रविजेष्यसे रिपुमपीति जगुः ॥४४॥

अवेति—खेचराः सुग्रीवादयो विद्याधराः कलकल कोलाहल दिशि मुमुचुः, किं पूर्वं कृत्वा ? त लक्ष्मण जितशिलोद्धरण जित शिलाया उद्धरण येन त अवलोक्य, कथम्भूताः ? सहधर्ममानितनयाः सह युगपत् परस्परव्यभिचारितायाः परित्यागात् धर्मेण विनयलक्षणेन मानितो नयो नीतिः गृहाश्रमलक्षणो येषां ते तथोक्ताः, अथवा धर्मेण शिष्टपरिपालनदुष्टनिग्रहलक्षणेन मानितो नयो नीतिर्येषां ते 'शिष्टानां प्रतिपालन दुष्टानां निग्रहो राज्ञा धर्मो न तु शिरोमुण्डन, जटाधारण तीर्थात्तीर्थान्तरगमन चे'ति वचनात् । अपिशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः । तथा जगुरुक्तवन्तः, कथम् ? इति विततम् अनवरत विजेष्यसे, कः ? त्वम्, कम् ? रिपु रावणम्, कथम् ? सह एकहेलया ।

भारतीयपक्षे—'धर्ममानितनयाः' धर्मस्य पाण्डुनरेन्द्रस्य मानिनः मानवन्तः गर्विष्ठाः तनयः पुत्राः पाण्डवाः रिपु प्रविजेष्यसे इति जगुः । शेषं समम् ॥४४॥

प्रतिरोप्यतां तदियमत्र शिला भवितासि शत्रुकुलनिर्दलनः ।

प्रतिशुश्रुवानिति वचः सुहृदां समतिष्ठिपत्पुनरिमां स हरिः ॥४५॥

प्रतिरोप्यतामिति—प्रतिशुश्रुवान् अङ्गीकृतवान्, किं ? सुहृदा वचो वचनम्, कथम् ? इति, तत्तस्मात् प्रतिरोप्यता स्थाप्यताम्, का ? इयं शिला, क ? अत्रास्मिन् स्थाने, यतो भवितासि, कः ? कथम्भूतः ? शत्रुकुलनिर्दलनः रिपुवशावमर्दी, पुनः पश्चात् समतिष्ठिपत् प्रतिरोपयामांस, कः ? स हरिर्लक्ष्मणः, काम् ? इमां शिलाम्, भारतपक्षे—हरिर्नारायणः ॥४५॥

सरसीजलप्रवहिसस्तमसौ द्विपदानसौरभमथानुभवन् ।

मृगनाभिगन्धमपि गन्धवहः सभयं वनेचर इवाभिययौ ॥४६॥

सरसीति—अभिययौ सम्मुख गतवान्, कः ? असौ गन्धवहो वायुः, कम् ? त विष्णुम्, कथम् ? सभयं यथा, कथम्भूतः गन्धवहः ? सरसीजलप्रवहिसः जलाशयपयःपूरशीतलः, किं कुर्वन् ? अनुभवन्,

लीनतासे स्वयमेव लक्ष्मण तथा कृष्ण भी प्रफुलित थे । इस प्रकार एक ही वस्तुने अनेक रूप धारण किये थे ॥४३॥

सफलतापूर्वक कोटिशिलाका उद्धरण करते हुए उस लक्ष्मणको अथवा कृष्णको देखकर आकाशचारी देवों और विद्याधरोने दशों दिशाओंको जयके कोलाहलसे गुंजा दिया था, धर्मपूर्वक नीति-मार्गका पालन करनेके कारण [धर्मराज पाण्डुके स्वाभिमानी पुत्रोंके साथ] निश्चित ही आप शत्रुओंको पूर्ण रूपसे जीतेगे यह घोषणा की थी ॥४४॥

आप निश्चित ही शत्रु-कुलका सर्वनाश करेंगे अतएव इस शिलाको फिर यहाँ रख दीजिये । लक्ष्मण अथवा कृष्णने स्वर्गवासियोंके इन वचनोंको स्वीकार कर लिया था और कोटिशिलाको फिर यथास्थान रख दिया था ॥४५॥

जलाशयोंके जलप्रवाहके स्पर्शके कारण शीतल, हाथियोंके मदजलकी सुगन्धिसे

१. मुमुचुः, के ? खेचराः देवाः, कम् ? कलकलम्, कस्याम् ? दिशि, कलकलाऽपेक्षयाऽत्र वीप्सा सम्भाव्यते । तेनायमर्थो लभ्यते दिशि दिशि । किं कृत्वा ? अवलोक्य, कम् ? तं विष्णुम्, कथम्भूतं ? जितशिलोद्धरणम्, अपि तथा धर्मं—प०, द० ।

किम् ? द्विपदानसौरभ द्विरदमदामोदम् , अपिशब्दः समुच्चय सूचयति तथा मृगनाभिगन्ध कस्तूरीपरिमलम् , क इव ? वनेचर इव भिल्ल इव, यथा वनेचरस्त विष्णुम् अभियाति । अन्यत्समम् ॥४६॥

उत्खातरोपणमिदं निजमेव पुंसा न्याय्यं व्रतं तदनुपालय पालनीयम् ।

इत्यग्रजस्य वचनं प्रतिमान्य तुष्टुष्टाव सिद्धपदपंक्तिमसावुपेन्द्रः ॥४७॥

उत्खातेति—उपेन्द्रो लक्ष्मणोऽग्रजस्य रामस्य वचन प्रतिमान्य अङ्गीकृत्य तुष्टो दृष्टः सन् सिद्धपदपंक्तिं सिद्ध पद येषां ते सिद्धपदा. तेषां पंक्तिं मुक्तश्रेणीं तुष्टाव स्तौति स्म । कथं वचनम् ? इति, उत्खातरोपणम् उन्मूलितप्रत्यवस्थापनमेव व्रतं पालनीयम् , कथम्भूतम् ? निजमात्मीयम् , केषाम् ? पुसा पुरुषाणाम् , पुनः कथम्भूतम् ? न्याय्यं न्यायादनपेतं तत् अनुपालय । भारतपक्षे—उपेन्द्रो विष्णुः, अग्रजस्य बलभद्रस्येति^१ ॥४७॥

योऽधः स्थितोऽशोकतरोरभासीत्तद्वृक्षमूलीयमहाव्रतस्य ।

फलं यतिभ्यः प्रथयन्निवाहन्वन्द्यः सुराणां स पुनः पुनातु ॥४८॥

य इति—सः अर्हन् पुनातु पवित्रीकरोतु, कथम्भूतः ? सुराणां देवानां पुनः वारं वारं वन्द्यः स्तुत्यः । पुनः कथम्भूतः ? अशोकतरो. पिण्डीद्रुमस्य अधः अधोभागे स्थितः, किं कुर्वन्निव ? यतिभ्यः फलं प्रथयन्निव, यः अभासीत् रेजे । कस्य फलम् ? तद्वृक्षमूलीयमहाव्रतस्य, वृक्षस्य मूलं हितं यस्य स वृक्षमूलीयः, स चासौ वृक्षमूलीयश्च तद्वृक्षमूलीयः तस्य महाव्रतं तस्य लोकप्रसिद्धस्य वृक्षमूलनिवासिनो मुनिगणस्य महाव्रतमित्यर्थः^१ ॥४८॥

बोधाम्भोधौ यः समाधीन्दुवृद्धे सिद्धेरुच्यं कर्तुमिच्छन्निवर्द्धिम् ।

निन्ये मान्यं साधु रत्नत्रयं नः सिद्धः सिद्धां कार्यसिद्धिं करोतु ॥४९॥

बोधेति—करोतु विदधातु स सिद्धो मुक्तात्मा, काम् ? कार्यसिद्धिं, कार्यं मोक्षलक्षणम् , सिद्धिः प्राप्तिः जतिर्वा, कार्यस्य सिद्धिः कार्यसिद्धिस्ताम् , केषाम् ? नोऽस्माकम् , कथम्भूता कार्यसिद्धिम् ? सिद्धा पूर्वापर-प्रमाणवाधापरित्यागाद्युक्तियुक्तचेतसा पुसा प्रतीतिशिखरिशिखरमारूढाम् । यो निन्ये नीतवान् , किम् ? रत्नत्रयं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यस्वभावम् , काम् ? ऋद्धिं वृद्धिम् , क ? बोधाम्भोधौ, बोधः अवगमविगमस-जन्माज्ञानातिशयः स बोधाम्भोधिः तस्मिन् केवलज्ञानसमुद्रे, कथम्भूते ? समाधीन्दुवृद्धे क्रोधादिचतुष्टयजनित-चित्तकालुष्यपरित्यागाद्यदात्मनः प्रसन्नता स समाधिः, स एवेन्दुःतेन वृद्धे, कथम्भूतं रत्नत्रयम् ? साधु साधूनां मोक्तुमिच्छूनां योग्यत्वात्साधित्वमिधीयते । अथवा आत्मीयदोषैः परित्यक्तत्वात्साधु । पुनः कथम्भूतम् ? मान्यं

व्याप्तं तथा कस्तूरी मृगकी नाभिके गन्धसे सुगन्धितं पवनं उसं लक्षणं अथवा कृष्णके सामने भयके कारणं भीलके समानं धीरे-धीरे चल रहा था ॥४६॥

आदर्श पुरुषोंका यह अपना न्यायोचित तथा सब प्रकारसे पालने योग्य व्रत है कि जिसे उखाड़ दिया है उसकी पुनः स्थापना कर दे अतएव आप भी इसका पालन करिये। ज्येष्ठ भाई राम या बलरामकी इस सम्मतिको उपेन्द्रने स्वीकार कर लिया था और बड़े संतोपके साथ सिद्धपरमेष्ठीकी चरणपंक्तिकी स्तुति की थी ॥४७॥

सभवशरणमे अशोक वृक्षके नीचे विराजमान होनेसे दर्शनीय तथा अनन्त सुख रूपी मोक्षके मूलभूत महाव्रतके सुफलको यतियोंको देता हुआ सदृश वह अर्हन्त परमेष्ठी हमारा वन्द्य है । वही देवोंको भी पवित्र करे ॥४८॥

कपाप परित्यागसे उत्पन्न चित्तकी निर्मलतामय समाधि रूपी चन्द्रमाके द्वारा ज्वार-को प्राप्त केवलज्ञानरूपी समुद्रमे जिसने असूय्य सम्यग् दर्शन-ज्ञान—चरितमय रत्नत्रयकी

सुरोरगनरेन्द्राणा पृथग्, किं कुर्वन्निव रत्नत्रय वृद्धिं निन्द्ये । इच्छन्निव, किं कर्तुम् ? कर्तुं विधातुम्, किम् ? रुच्य भूषणम्, कस्याः ? सिद्धेः मुक्तिललनाया इति ॥४९॥

तथाचार्यं चर्यापरिणतमुपाध्यायमखिल-

श्रुतोपाध्यायं तं बहुविधतपःसाधनपरम् ।

स्तुवे साधुं साधु स्थितिजननिरोधव्यतिकरं

सदा पश्यत्प्राहुस्त्रितयमिदमेव त्रिपुरुषम् ॥५०॥

तथेति-तथा द्वयोरर्हत्सिद्धयोरोगीरूपतया स्तवनप्रकारेण स्तुवे स्तवीमि, कम् ? आचार्यं स्मिन्, कथम्भूतम् ? चर्यापरिणत चर्याज्ञानदर्शनचरणतपोवीर्याचाराः पञ्च, चर्याभिः परिणतस्त चर्यापरिणत पञ्चाचारेषु अज्ञानवासनावासितान्तःकरणतया जलतैलवटुपर्युपरि वर्तमान जन परिणामयतमात्मस्वरूपोपलब्धिलब्धमित्यर्थः । तथा स्तुवेऽहम्, कम् ? उपाध्याय पाठकम्, कथम्भूतम् ? अखिलश्रुतोपाध्याय समस्तागमस्योपदेष्टारम्, तथा स्तुवेऽहम् । कम् ? त साधु संसारसागरससरणसरागपरिणामवहिर्मुखत्वादन्तर्मुखाकारतयाऽत्मानमवलोकमानः तद्रूपतया परिणमन् बहिर्भवेषु सयोगतामापन्नेपूदासीनतामव लम्बमानः साधुरभिधीयते । कथम्भूत साधुम् ? बहुविधतपःसाधनपर बहुविधं बाह्याभ्यन्तरप्रकारम्, बहुविधं च तत्तपञ्च बहुविधतपस्तत्साधनं च हेतुः हेय हेयरूपतयोपादेयमुपादेयतया विवेचक ज्ञान साधनमित्युच्यते, बहुविधतपञ्च साधनञ्च बहुविधतपःसाधने, ते परे परमोत्कर्षं प्राप्ते यस्य स तथोक्तस्तम्, अतः कारणात् प्राहुर्वदन्ति, के ? विद्वज्जनाः, किम् ? तदिदं त्रितयम्, किमेव प्राहुः ? त्रिपुरुष त्रयाणा पुरुषाणा समाहारत्रिपुरुष हरिहरहिरण्यगर्भम्, किं कुर्वन् ? पश्यत् अवलोकमानम्, कम् ? स्थितिजननिरोधव्यतिकरम्, स्थितिः ध्रौव्यम्, जन उत्पादः, निरोधो व्ययः, स्थितिश्च जनश्च निरोधश्च स्थितिजननिरोधास्तेषा व्यतिकरः सम्बन्धो यस्य पदार्थसार्थस्य तत्तथोक्तम् उत्पादव्ययध्रौव्यात्मक सदित्यर्थः । कथं यथा भवति ? साधुपूर्वापरप्रमाणवाधाविषयतायाः परित्यागादात्मप्रतीतिविषयमन्दिर यथा, कथम् ? सदा सर्वकालम्, अत्र तात्पर्यमभिधीयते, प्रबोधकत्वादमार्गान्मार्गेऽप्यारोपकाच्छीलात् प्रच्यवमानाना शीले प्रत्यवस्थाप्यत्वाद्दिनेयाना कारुण्यबुद्ध्याप्रतिपालकः स्यात्तस्य तथाविविधतपसा विविधकर्मभस्मीकरणात्साधुः हरोऽभिधीयते, कपायदैत्याना भयकारकत्वात्तस्येति शेषः ॥५०॥

इत्युच्चकैः स्तुतिशतं विरचय्य विष्णु-

र्नामालिखन्सुरगणैर्जहसे शिलायाम् ।

द्वीपाम्बुराशिकुलपर्वतदेवलोक-

लोकान्तरेषु लिखितं किल केन वेति ॥५१॥

इतीति-जहसे हसितः, कः ? विष्णुः, कैः ? सुरगणैः देवसमूहैः, किं कुर्वन् ? शिलायाम् इति नाम आलिखन् उत्क्रियन्, किं कृत्वा ? पूर्वं विरचय्य कृत्वा, किम् ? स्तुतिशतम्, कथम् ? उच्चकैरिति शयेन,

भलीभाँति वृद्धि, मुक्तिरूपी बल्लभाके आभूषण वनानेके लिए की है वह सिद्ध परमेष्ठी हमारी अनन्त कार्यसिद्धि अर्थात् मोक्षके साधक हों ॥४९॥

ज्ञान, दर्शन, चरित्र, तप-वीर्य पंचाचारके आचरणमें आचार्य परमेष्ठीको, समस्त शास्त्रोंके समीचीन उपदेशक उपाध्याय परमेष्ठीको, तथा अनेक प्रकारके बाह्य तथा अभ्यन्तर तपकी साधनामें लीन साधु परमेष्ठीकी भी स्तुति करता हूँ । ध्रौव्य-उत्पाद-व्ययकी प्रक्रियाको सदा भलीभाँति समझनेवाली यह त्रिपुटी ही वास्तव ब्रह्मा-विष्णु-महेश त्रिपुरुष हैं ॥५०॥

इस प्रकार प्रगाढ़ श्रद्धापूर्वक सैकड़ों स्तुतियां करनेके बाद लक्ष्मण अथवा कृष्ण

कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, तद्यथा किलेतिशब्दोऽप्याश्चर्यं खेदे वा, केनेति शब्दोऽनुयोगार्थो ग्राह्यः वा अथवा केन लिखित किम् ? नाम, केपु द्वीपाम्बुराशिकुलपर्वतदेवलोकलोकान्तरेषु द्वीप समुद्रसमृद्धनगरपुरपत्तनादि, अम्बुराशयः समुद्राः, कुलपर्वताः उदयास्तमयभूधरादयः देवलोकः अमरावतीपुरी, लोकान्तर मनुष्यलोकः, इतरेतराश्रयो द्वन्द्वः, तानि तथोक्तानि तेषु सुरगणाना प्रहासवचनमिदमिति ॥५१॥

इत्थं हिरण्यकशिपूदयपक्षपाती

नारायणः पथि बभूव निवर्तमानः ।

सिद्धाभिपूजनविशेषविवृद्धतेजाः

श्रीवर्धनं जयकरं विनयं निराहुः ॥५२॥

इति श्रीधनञ्जयकविविरचिते राघवपाण्डवीयापरनाम्नि द्विसन्धानकाव्ये लक्ष्मणवासुदेवयोः
कोटिशिलोद्धरणकथनो नाम द्वादशः सर्गः ॥१२॥

इत्थमिति—बभूव जजे, कोऽसौ ? नारायणो विष्णुर्लक्ष्मणः, कथम्भूतः ? निवर्त्तमानो व्याघुटन्, क ? पथि मार्गे, पुनः कथम्भूतः ? हिरण्यकशिपूदयपक्षपाती हिरण्य काञ्चनम्, कशिपू ग्रासाच्छादने, उदयः अभ्युदयः, हिरण्य च कशिपू च उदयञ्च हिरण्यकशिपूदयाः तेषा पक्षपातोऽस्यास्तीति सः तथोक्तः, बन्दिभ्यो वशस्तुतिकरणेन कनकग्रासाच्छादनविभूतीना दातेति भावः । पुनः कथम्भूतः ? सिद्धाभिपूजनविशेषविवृद्धतेजा आदावेव तेजस्वी सिद्धाभिपूजनाद्विशेषेण वृद्ध तेजो यस्य स तथेति, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, युक्तमेतन्निराहुर्वदन्ति, के ? विद्वज्जनाः, कम् ? विनय प्रश्रयम्, कथम्भूतम् ? जयकरम्, पुनः श्रीवर्द्धनमिति ।

भारतीये—इत्थमुक्तप्रकारेण, सिद्धाभिपूजनविशेषविवृद्धतेजा भूत्वा नारायणो निवर्त्तमानः, पथि बभूव, कथम्भूतः सन् ? हिरण्यकशिपूदयपक्षपाता हिरण्यकशिपुर्नाम दैत्यराजस्तस्योदयपक्ष पातयतीत्येवशीलः स तथोक्तः, हिरण्यकशिपोः प्राणहर्तेत्यर्थः । अन्यत्समम् ॥५२॥

इति श्रीनिरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य षट्त्तर्कचक्रवर्त्तिनः श्रीमद्विजयचन्द्र-
पण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्न. शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरीचन्द्रिका-
चकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां पदकौमुदी नाम दधानायां टीकायां
लक्ष्मणवासुदेवकोटिशिलोद्धरणकथनं द्वादशः सर्गः ॥१२॥

शिलापर नाम लिखते हुप देवोंके द्वारा देखे गये थे । आश्चर्य है ? क्योंकि द्वीप, जलनिधि, कुलाचल, अमरपुरी, अथवा लोकान्तरमे कब किसने अपना नाम लिखा है ॥५१॥

सम्पत्ति (हिरण्य) सुख सामग्री (कशिपू) तथा समृद्धि (उदय) के पक्षका समर्थक लक्ष्मण अथवा हिरण्यकशिपु नामके दैत्यके उत्कर्षका समाप्तिकर्ता कृष्ण सिद्धशिला पर सांगोपांग सिद्ध परमेष्ठीकी पूजाके कारण लौटता हुआ मार्ग में अद्भुत रूपसे बड़े तेजके स्वामी नरनायक हुये थे । क्योंकि विद्वज्जन भगवान्की विनयको लक्ष्मीका पोषक तथा विजयका कर्ता कहते हैं ॥५२॥

निर्दोष विद्याभूषणभूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, षट्त्तर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र गुरुके प्रशिष्य, देवनन्दिनके शिष्य, सकलकलाचातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर नेमिचन्द्र द्वारा विरचित कवि धनञ्जयके राघवपाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान काव्यकी पदकौमुदी टीकामे लक्ष्मण-वासुदेव कोटिशिलोद्धरण कथन नामक द्वादश सर्ग समाप्त ।

त्रयोदशः सर्गः

स श्रीशैलोदीर्णबलेन प्रजिहानः स्थित्यादौत्यन्नामं निरूढं हरिणोक्तः ।

वैदेह्यर्थं योजयतैको व्यवसायं तद्दूरक्षः स्थानमरातेरभियातः ॥१॥

स इति—सः श्रीशैलो हनूमान् अभियातः, उद्दिश्य गतवान्, किम् ? तत् आ विद्वदङ्गनाप्रसिद्ध स्थान लङ्काख्य पुरम्, कस्य ? अराते रावणस्य, कथम्भूतम् ? दूरक्षः, दुष्टानि रक्षासि राक्षसा यत्र तत्, कथम्भूतोऽभियातः ? एकः एकाकी, पुनः कथम्भूतः ? हरिणा लक्ष्मणेन उक्तः, किं कुर्वता ? व्यवसायं निश्चयं योजयता प्रेरयता, किमर्थम् ? वैदेह्यर्थं विदेहानगरी तस्याम्भवा, अथवा विदेहो राजा तस्यापत्य स्त्री वैदेही तदर्थम् सीतानिमित्तमित्यर्थः, किं कुर्वाणः ? प्रजिहानः प्राप्नुवन्, किं तत् ? त्यन्नाम हनूमानित्यभिधानम्, कथम्भूतम् ? निरूढम् आबालागोपालविख्यातम्, क्व ? स्थित्यादौ उत्पत्तिकालमारभ्य, कथम्भूतेन हरिणा ? अदीर्णबलेन पुष्टसामर्थ्येन ।

भारतीयः—नाम अभियातः, कोऽसौ ? स एकः श्रीशैलः श्रीशैलनामधेयः कश्चित् पुमान्, किम् ? तल्लोकप्रसिद्ध स्थान राजगृहाख्य पुरम्, कस्य ? अरातेर्जरासधनामधेयस्य शत्रोः, किं कुर्वन् ? दौत्यं दूतकर्म प्रजिहानः, कथम्भूतं दौत्यम् ? स्थित्या निरूढं रूढिमतम्, कथम्भूतः सन् ? हरिणा नारायणेन उक्तः, कथम्भूतेन हरिणा ? अदीर्णबलेन प्रौढप्रौढिमता पुनः कथम्भूतेन ? वै स्फुटं देह्यर्थं पुरुषार्थं व्यवसायमुद्यमं योजयता, कथम्भूतः श्रीशैलः ? दूरक्षो दुःखेन रक्षितुं शक्य इति ॥१॥

दुर्गं राष्ट्रं तीर्थमरण्यं ब्रजमायञ्जानञ्शत्रोश्चारमबुद्धः स्वयमन्यैः ।

स स्वीकुर्वन्कृत्यमकृत्यं व्युपजापैः स्थाने स्थानं स्वप्नमपीच्छन्प्रयतोऽभूत् ॥२॥

दुर्गमिति—स श्रीशैलः प्रयतः प्रयत्नपरः अभूदजनिष्ट, किं कुर्वन् ? आयन् आगच्छन्, किं तत् ? दुर्गं तथा राष्ट्रं तथा तीर्थं तथा अरण्यं तथा ब्रजं घोषम्, किं कुर्वन् ? शत्रोः रिपोः चारं गतिं जानन्, कथम्भूतः ? अन्यैरपरैः स्वयमात्मना अबुद्धः अज्ञातः, किं कुर्वन् ? कृत्यं भेद्यम् अथवा अकृत्यमभेद्यममात्यादिकं व्युपजापैः सामादिभिः प्रयोगैः स्वीकुर्वन् उररीकुर्वन्, पुनः किं कुर्वन् ? स्थाने निरुपद्रवे प्रदेशे स्थितिं तथा स्वप्नमपि-निद्रां चेच्छन् ॥२॥

अध्वान्तेऽसौ चेतसि वैरं प्रतिबन्धञ्ज्ञाता नीतेः संप्रतिमातामहतापम् ।

कुर्वन्धैर्येणावजितं तद्रिपुजातं साम्नायोज्यं स्वामिनि सर्वसहमेयः ॥३॥

वैदेहीके उद्धारके लिए अपने पूर्ण पुरुषार्थका प्रयोग करते हुए, प्रकृष्ट सामर्थ्यवान् लक्ष्मणके द्वारा कहे गये, वृष्टिके प्रारम्भसे ही त्यत् (हनूमान) नामके विख्यात धारक वह पवनसुत दुष्ट राक्षसोंसे भरे शत्रु रावणकी पुरीको अकेले ही चल दिये थे [पुरुषार्थके लिए पूर्ण प्रयत्नशील प्रबल बलशाली कृष्णके द्वारा प्रेरित कोई एक श्रीशैल नामके सज्जन परिस्थितियोंके कारण अत्यन्त नियमबद्ध दूतके कार्यके भारको लेकर अत्यन्त अरक्षित शत्रु जरासंधकी राजधानी राजगृहको चल दिये थे] ॥१॥

वह किले, राष्ट्र, घाटो या तीर्थों, वनों, आभीर-पल्लियों को पार करता जाता था । शत्रुके गुप्तचरोकी गतिविधिपर दृष्टि रखता था तथा शत्रुओंके लिए वह अज्ञात था, फोड़ने योग्य अथवा स्वामिभक्त शत्रुके लोगोको साम, आदिके उपायोसे वशमें करता हुआ, सुरक्षित स्थानपर रुकता तथा सोता हुआ वह श्रीशैल अपने दूत कर्ममें पूर्णरूपसे जुट गया था ॥२॥

अध्वान्त इति-सप्रति असौ श्रीशैलः अञ्जनासूनुः हनूमान् ऐयः गतवान्, किं कुर्वन् ? तत् जगद्विख्यात रिपुजात शत्रुसमूह स्वामिनि रामे सर्व सह सर्व सहत इति सर्वसहम् आज्ञासहिष्णु कुर्वन् विदधत्, किं कृत्वा ? पूर्वम् आयोज्य सम्बन्ध, केन सह ? साम्ना सान्त्वेन प्रयोगेण, कथम्भूत सत् ? अवजितम्, केन कृत्वा ? धैर्येण पौरुषेण तथा कुर्वन् मातामहताप महेन्द्रराजस्य अञ्जनासुन्दरीतातस्य पश्चात्तापम्, क्व ? अध्वान्ते मार्गमध्ये, कथम्भूतः ? नीतेः जाता, किं कुर्वन् ? वैर प्रतिबन्धन्, मम माता गर्भिणी सती निर्दयेनानेन महेन्द्रेण मन्दिरान्निर्घाटितेति वैरम्, क्व ? चेतसि मनसीति ।

भारतीय पक्षः-ऐयः प्राप्तवान्, कः ? असौ श्रीशैलनामधेयो दूतः कम् ? आपम् आपोऽस्मिन्देशे सन्तीत्यापः, त सजलप्रदेशम्, केन ? महता गरिष्ठेन धैर्येण, किं कुर्वन् ? तद्विपुजातम् अवजित सर्तजित सत् साम्ना पूर्वम् आयोज्य स्वामिनि विष्णोः सर्व सह कुर्वन्, कथम्भूतः श्रीशैलो दूतः ? सप्रतिमाता वर्त्तमानकालपरिच्छेदकः निश्चयवानित्यर्थः, पुनः नीतेर्जाता, पुनः किं कुर्वन् ? अध्वान्ते निर्मले चेतसि वैर प्रतिबन्धन् ॥३॥

अव्यालोलङ्कायमानो यश ओजो वाञ्छन्मुद्यन्नीतिविदार्य प्रियवेषः ।

प्रेप्सुः शालं राजगृहं तं समतीतश्चक्रे लङ्काभाकुलवृत्तिं परमाजौ ॥४॥

अव्यालोलमिति-स हनुमान् लङ्का लङ्कासुन्दरीनामधेया वनमालिनः पुत्री परम् अत्यर्थम् आकुलवृत्तिम् आजौ सप्रामे चक्रे चकार, कथम्भूतः ? शाल प्राकार समतीतः अतिक्रान्तः, किं कृत्वा ? पूर्व विदार्य भङ्क्त्वा, कथम्भूतः सन् ? तत् विख्यात राजगृह राजमन्दिर प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः, पुनः कथम्भूतः ? प्रियवेषः सतामाकारभूत, पुनः अव्यालोऽदुष्टः सुहृदय इत्यर्थः, किं कुर्वन्, अयमानो गच्छन्, काम् ? लङ्का लङ्कानामधेया नगरीम्, किं कुर्वन् ? वाञ्छन्, किम् ? यश तथा ओजः क्षात्र तेजः तथा उद्यन् प्राप्तुवन् काम् ? नीति स्व स्वमाचारम् लोका नीयन्ते प्राप्यन्ते यया सा नीतिः ताम् ।

भारतीयः-हे विदार्य विदाम् आर्य हे विद्वज्जनाना मव्ये गुणगणसमाश्रय श्रेणिक चक्रे कृतवान्, कः ? स श्रीशैलो दूतः, कम् ? पर शत्रुम्, कथम्भूतम् ? कामाकुलवृत्तिम् अभिलाषेणाकुलवृत्तिम्, क्व ? आजौ सप्रामे, कथम्भूतः ? समतीतो लङ्कितवान्, कम् ? त सजलप्रदेशम्, पुनः शाल प्रेप्सुः, किं कुर्वन् ? राजगृहम् उद्यन् गच्छन् पुनः कामयमानोऽभिलषन्, किम् ? अव्यालोल स्थिरतर यशः तथा ओजः तथा नीतिम्, अल वाञ्छन् ॥४॥

दारुप्राकारोऽयमुताहो रथकट्या किंवाश्रीयं वारिधिवेला परिखा शिवत् ।

सौधा जालोल्लासितधूमाः किमु मेघाः श्वेता नीलान्किं सवमन्तीतीति शशङ्के ॥५॥

मार्गमे आये मातामह महेन्द्रराजके प्रति मन ही मन वैर भावको घुष्ट करता हुआ नीतिशास्त्र का पंडित वह हनुमान दृढ़ताके द्वारा ही पराजित शत्रुराजा समूह को साम के प्रयोग करने के पश्चात् अपने स्वामी रामके प्रति सर्वथा आज्ञाकारी बनाता हुआ चला जा रहा था [निर्मल चित्तमें वैरकी गांठ बाधता हुआ, नीतिज्ञ, सर्वोत्तम अनुमान कर्ता, अपने असीमित धैर्यके द्वारा ही पराजित शत्रुओको साम नीति द्वारा स्वामी कृष्णका पूर्ण अनुयायी बनाता हुआ उस प्रदेशमे पहुँचा था जो जलबहुल है ॥३॥

लंकापुरीको जाते हुये निष्कपट शिष्ट, कीर्ति और प्रतापके इच्छुक, उत्कृष्ट नीतिके ज्ञाता, शिष्ट तथा प्रिय वेषधारी तथा युद्धमें परकोटोको लांघ कर सर्वविदित राजभवनमे घुसनेके लिए उद्यत उस हनुमानने वनमालीकी पुत्री लंकासुन्दरीको अत्यन्त चंचल चित्त कर दिया था [अत्यन्त स्थायी (अव्यालोल) यश और तेजकी अभिलाषा करता हुआ, समर्थ नीति व्यवहारका इच्छुक, प्रिय वेष श्रीशैल इस जलमय प्रदेशको पार करके परकोटे को लांघकर राजगृहमे प्रवेश कर रहा था । तथा उसने शत्रुको युद्धके लिए अत्यन्त लालायित कर दिया था ॥४॥

दार्ढ्येति-उताहो अय दारुप्राकारः, अहो रथकट्या रथसमूहः, कि वाश्वीयम् अश्ववृन्दम्, किं वा वारिधिवेला, शिवत् किं वा इय परिखा, किमु अहो किमिमे सौधाः गृहाः, कथम्भूताः ? जालोल्लासितधूपाः गवाक्षोद्गीर्णधूपधूमाः, किं वमन्ति किमुद्गिलन्ति, के ? मेघाः, कान् ? नीलान्मेघान्, कथम्भूताः सन्तः ? श्वेताः ह्यभ्रा इति शशङ्के स इति ॥५॥

निर्वद्धोच्चैरावतमुच्छीकरसेकं दृष्ट्वास्योच्चैरावणतुङ्गद्विपशालम् ।

जाता चेतस्यम्बुदबन्दीगृहशङ्का पुण्योपात्ता किं प्रभुशक्तिर्न करोति ॥६॥

निर्वद्धेति-जाता, का ? अम्बुदबन्दीगृहशङ्का मेघानां कारागृहभ्रान्तिः, क्व ? चेतसि । कस्य ? अस्य हनूमतः, कथम् ? उच्चैरतिशयेन, किं कृत्वा ? पूर्वं दृष्ट्वा आलोक्य, किम् ? रावणतुङ्गद्विपशाल द्विपानां शाला द्विपशाल हस्तिशालं तुङ्गं च द्विपशाल तुङ्गद्विपशाल रावणस्य तत् तुङ्गद्विपशाल रावणतुङ्गद्विपशालम्, कथम्भूतम् ? उच्छीकरसेकम्, ऊर्ध्वं शीकराणां शुण्डोन्मुक्तजलकणानां सेको यत्र तदुच्छीकरसेक पुनर्निर्वद्धोच्चैरावतम् उच्चैरावता उच्चैरावतः निर्वद्धः उच्चैरावतो यत्र तन्निर्वद्धोच्चैरावतम्, युक्तमेतत्, पुण्योपात्ता प्रभुशक्तिः किं न करोति ? अपि तु सर्वं करोत्येव ।

भारतीयः-जाता, का ? अम्बुदबन्दीगृहशङ्का, क्व ? अस्य श्रीशैलनाम्नो दूतस्य चेतसि, किं कृत्वा ? पूर्वं दृष्ट्वा, किम् ? उच्चैरावणतुङ्गद्विपशालम् उच्चोन्नता ऐरावणवत्तुङ्गाः ये द्विपास्तेषां शाला यत्र तत्, कथम्भूतम् ? उच्छीकरसेकम्, पुनर्निर्वद्धोच्चैरावतम्, इरावत्या भवा ऐरावता हस्तिनः, उच्चैरावताश्च ते ऐरावताश्च उच्चैरावताः निर्वद्धा आलानिता उच्चैरावता यत्र तत्, शेषं पूर्ववत् ॥६॥

दृष्ट्वा दम्याञ्छृङ्खलबन्धेन किशोरानेवं ह्येतैः संप्रति पीडामपि नीतैः ।

दम्यन्तेऽन्ये स्वाम्युपकारैर्न तु नाथा जात्यस्येत्थं वृत्तिरुदात्तेति स मेने ॥७॥

दृष्ट्वेति-मेने अमस्त, कोऽसौ ? सः, कथम् ? इति दम्यन्ते, के कर्मतापन्नाः ? अन्ये शत्रवः, कैः कर्त्तृभिः ? एतैः किशोरैः, कथम् ? एव स्वदमनप्रकारेण, कैः कृत्वा ? स्वाम्युपकारैः, कथम् ? संप्रति साप्रतम्, कथम् ? हि स्फुटम्, कथम्भूतैरपि ? दम्यन्ते पीडा नीतैरपि, केन कृत्वा ? शृङ्खलबन्धेन, किं कृत्वा पूर्वं मेने सः ? दृष्ट्वा, कान् ? किशोरान् अश्ववालकान्, कथम्भूतान् ? दम्यान्, कथम् ? इत्थमेनेन प्रकारेण न तु ते पुनर्दम्यन्ते, के ? नाथाः प्रभवः, कैः ? एतैः, युक्तमेतत्, जायते, का ? वृत्तिर्वर्त्तनम्, कस्य ? जात्यस्य जातिसमुद्भवस्य, कथम्भूता ? उदात्ता उत्कृता ॥७॥

उद्यत्कक्षा गोपुरशालध्वजमाला मत्तालम्बालम्बनबाला समृद्धाः ।

तस्याधावत्तुङ्गतुरङ्गाववभासे राजन्यानां कन्दुकभूमिर्नगरी वा ॥८॥

क्या यह लकड़ीका परकोटा है या रथोकी विशाल पंक्ति है ? क्या यह अश्वसेना है या समुद्रका तट है अथवा परिखा है ? जालियोंसे धुआं निकालते हुए विशाल भवन हैं अथवा श्वेत मेघ नील नील जलराशिका वमन कर रहे हैं ? इस प्रकारसे वह सन्देहमें पड़ गया था ॥५॥

रावणकी ऊँची हस्तिशालामें ऐरावतके समान हाथी बँधे थे तथा वे अपनी सूँड़ोंसे जलविन्दु वरसा रहे थे । इसको देखकर ही हनुमानको मन ही मन ऐसा लगा था कि वह मेघोंका कारावास है । पूर्वं पुण्यसे प्राप्त प्रभुता क्या नहीं करती है [इरावतीमें उत्पन्न तथा सूँड़से पानी उछालते हुए ऐरावत हाथी सदृश बड़े बड़े हाथियोंकी शाला (उच्चैरावण-तुंगद्विपशाला) को देखकर दूत श्रीशैलको मनही मन ऐसा.....है] ॥६॥

साँकलोंमें बाँधकर वनामें किये गये तथा सिखाये गये वच्चा घोड़ोंको देखकर उस हनुमान या श्रीशैलके मनमें यह विचार हुआ था—इस समय इस प्रकारसे कष्ट दिये जानेपर भी स्वामीका कार्य करनेके लिए तत्पर इन घोड़ोंके द्वारा वादमें शत्रु भी इसी प्रकार पराजित किये जायँगे । फलतः यह उदात्त परम्परा इनकी जातिका ही गुण है ॥७॥

उद्यदिति—अवबभासे प्रतिभासते स्म, का ? कन्दुकभूमिः कन्दुकैः क्रीडा क्रियते यस्या भूमौ सा कन्दुक-भूमिः, केषाम् ? राजन्याना राजपुत्राणाम्, कस्य ? तस्य हनुमतः श्रीशैलनाम्नो दूतस्य च, उद्यत्कक्षा गोपुरप्राकार-योरन्तर्भूमिः कक्षा उद्यन्ती कक्षा यस्याः सा पुनः गोपुरशालध्वजमाला गोपुरशालेषु ध्वजमाला यस्या सा, पुनः मत्तालम्बालम्बनबाला मत्तालम्बानाम् आलम्बन यस्या ताः मत्तालम्बालम्बनाः मत्तालम्बालम्बना बाला यस्या सा तथोक्ता, अवष्टम्भनकाष्ठावष्टम्भमुग्धाङ्गनेत्यर्थः, पुनः समृद्धा समर्दला पुनः आधावत्तुङ्गतुरङ्गा आधावन्तः तुङ्गाः तुरङ्गा यस्या सा, केव ? नगरीव, विशेषणानि पूर्ववत् ॥८॥

यत्रोद्वेगे मूर्च्छति शोकेनयमस्त्री तस्थौ दुःस्थं चाशुभवानीशसमेत्या ।

त्यक्त्वालङ्का राज्यविभोगं धनदोऽपि द्वेषी कारागारमसौ तन्निचचाये ॥९॥

यत्रेति—निचचाये ददर्श, कः ? असौ हनुमान्, किम् ? तत् लोकप्रसिद्ध कारागार बन्दीगृहम्, यत्र कारागारे तस्थौ स्थितवती यमस्त्री छाया नामधेया कृतान्तभार्या, कथम् ? दुःस्थ दौस्थ्य यथा, क्व ? उद्वेगे सति, कीदृग्विधे ? मूर्च्छति वृद्धि याति, केन ? शोकेन शुचा, चकार. समुच्चयार्थः, तथा तस्थौ, का ? भवानी गौरी दुःस्थमिति क्रियाविशेषणम्, कथम्भूता ? ईशसमेत्या ईशानयुक्ता, क सति ? उद्वेगे, किं कुर्वति ? मूर्च्छति, केन ? शोकेन, कथम् ? आशु शीघ्रम्, तथा तस्थौ, कः ? असौ धनदोऽपि द्वेषी, कथम् ? दुःस्थम्, किं कृत्वा ? पूर्वं त्यक्त्वा अपाकृत्य, कम् ? अलकाराज्यविभोगम् अलकानगरी तस्या राज्यविभोग राज्यानु-भवनम् । विन्दुच्युतक, “यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्दलयोर्न भित् । नानुस्वारविसर्गौ च चित्रभङ्गाय सम्मतौ” इति वचनात् ।

भारतीये—असौ दूतः तत् कारागार निचचाये ददर्श, यत्र कारागारे तस्थौ, कः ? द्वेषी शत्रुः, कथं यथा भवति ? अनयम् अन्यायप्रवेशम्, कथं यथा भवति ? दुःस्थ क्षुत्पिपासादिजनितवाधाया सत्यामन्नादी-नामप्राप्तौ तदभिलाषमित्यर्थः, क्व सति ? शोके किं कुर्वति ? मूर्च्छति विदधति, तथा शोकादुद्वेगे च सति, कथम्भूतः सः ? अशुभवान्, कथम्भूतोऽपि सन् ? धनदोऽपि धन ददातीति धनदः, अपिशब्दात् बन्धनात्पूर्वं स्थूलदानेत्यर्थः, किं कृत्वा ? पूर्वं त्यक्त्वा विहाय, किम् ? अलङ्काराज्यविभोगम् अलङ्कारा. कङ्कणकुण्डलादि-विभूषणानि, आज्यवयः षोडशवर्षिकाः कमनीयकामिन्यः, भोगः कुङ्कुमकर्पूरचन्दनादिलक्षणः, अलङ्काराञ्च आज्यवयश्च भोगश्च अलङ्काराज्यविभोगम्, कया ? ईशसमेत्या स्वामिसगत्या जरासन्धादभिभवेनेत्यर्थः, पुनः कथम्भूतः ? अस्त्री शस्त्रवान्, उक्तं च “सम्भोगलालसा नित्यं घनपीनपयोधरा । षोडशाब्दा तु या नारी बुधैराज्यविरुच्यते” ॥९॥

दूतको राजपुत्रोके गेद खेलनेकी भूमि नगरीके समान ही सुन्दर लगी थी । क्योंकि प्रवेश द्वार और सीमा (परकोटा) पर ध्वजा तथा मालापं लगी थी, गोपुरके पासकी भूमि (कक्षा) विस्तृत थी, छज्जेके सहारेकी लकड़ियोंपर भी स्त्रियाँ खुदी थी, मृदंग बज रहे थे तथा घोड़े लगातार इधर-उधर दौड़ रहे थे ॥८॥

इस हनुमानने रावणके कारागारको देखा था जिसमे विपत्तिमे पड़े (अशुभवान्) पतिके पास आकर यमकी पत्नी भावोद्वेगमें शोकके कारण मूर्च्छित हो जाती थी । तथा रावणका शत्रु कुवेर भी अलकापुरीके राज्यके भोगको छोड़कर अत्यन्त कष्टकारक परि-स्थितियोमे पड़ा था [श्रीशैलने जरासंधका वह कारागार देखा था जिसमें जरासंधके सामने पड़नेका साहस (भवानीके पति शिवजीकी पूजा) करनेके कारण ही शत्रुलोग शीघ्र ही आभूषण, षोडशी युवतियाँ तथा समस्त भोगसे वंचित होकर बड़े कष्टसे रहते थे । पहिले पर्याप्त सम्पत्ति भेट करनेपर भी अन्याय पूर्वक पकड़े गये ये शस्त्रसन्नद्ध राजा लोग अनु-ताप और शोकसे मूर्च्छित हो जाते थे] ॥९॥

सारङ्गर्द्ध संगतसत्त्वैरथयुक्तं रम्यं राजच्छत्रवितानैर्बहुफेनैः ।

बद्धोत्सेधं नीरविशालं नृपमार्गं गच्छन्गङ्गासागरसङ्गं स्मरति स्म ॥१०॥

सारङ्गेति—स दूतः गङ्गासागरसंग स्मरति स्म सुरसरित्सरित्पतिसङ्गमम् अचिन्तयत्, किं कुर्वन् ? गच्छन् अयमानः, कम् ? नृपमार्गं राजपदवीम्, कथम्भूतम् ? सारङ्गर्द्धं गजेन्द्रसमृद्धम्, पुनः रथयुक्तं स्यन्दन-समन्वितं पुनः रम्यं रमणीयम्, कैः ? संगतसत्त्वैः स समीचीनं न्यायमार्गानुयायि गतं गमनं येषां ते सगताः सगताञ्च ते सत्त्वाञ्च संगतसत्त्वास्तैः नीतिमार्गानुसारिभिः प्राणिभिः शिष्टजनैरित्यर्थः, पुनः बद्धोत्सेधं बद्ध उत्सेधो यत्र स बद्धोत्सेधस्तं विरचितशोभमित्यर्थः, कैः ? राजच्छत्रवितानैः नरेन्द्राणामातपत्रसमूहैः अथवा छत्राणि च वितानानि च छत्रवितानानि राजन्ति च तानि छत्रवितानानि राजच्छत्रवितानानि तैः शोभमाना तपवारणचन्द्रोपकैरित्यर्थः, कथम्भूतैः ? बहुफेनैः फेनकल्पैः डिण्डीरपिण्डसदृशैरित्यर्थः, शुभ्रत्वाच्छत्राणां वितानानां च, पुनरपि कथम्भूतं राजमार्गम् ? नीरविशालं निर्गतो रविर्यस्मात् स नीरविः नीरविः शालो यत्र स नीरविशालः तं निर्गतसूर्यप्राकारं शालस्योच्चशृङ्गैर्गगनमार्गं विलुप्तत्वाद्बहिःस्थितदिनकरमित्यर्थः, अथशब्दः प्रकारान्तरसूचकः, कथम्भूतं गङ्गासागरसङ्गम् ? सारङ्गर्द्धं चातकाढ्यम्, पुनः कथम्भूतम् ? सङ्गतसत्त्वैः मिलितमीनमकरादिजीवैः युक्तम्, पुनः रम्यं मनोहरम्, पुनः राजच्छत्रवितानैः राजत् छत्रवत् वितानं येषां तैः, बहुफेनैः प्रचुरडिण्डीरैः बद्धोत्सेधम्, पुनः कथम्भूतम् ? नीरविशालं नीरवीनां जलविहङ्गमानां शालो यत्र तम् ॥१०॥

सांध्यं रागं रत्नमयूखैर्विदधानं क्षीराम्भोधेः सैकतमुद्यन्मकरीकम् ।

सैहं पीठं निर्जयदास्थायुकमुच्चैरक्षोभीतं मागधसेव्यं व्यलुलोकत् ॥११॥

साध्यमिति—स हनूमान् तं रावणं व्यलुलोकत् अपश्यत्, कथम्भूतम् ? रक्षोभीतं रक्षोभिः परिवारितम्, पुनः मागधसेव्यं वन्दिनामास्तोतव्यम्, पुनः सैहं सिहानामिदं सैहं पीठमासनं सिंहासनमित्यर्थः, आस्थायुकम् आस्थितम्, कथम्भूतं पीठम् ? उच्चकैः उन्नतम्, किं कुर्वाणम् ? रत्नमयूखैः कृत्वा साध्यं सध्याभवं रागं विदधानम्, पुनः क्षीराम्भोधेः दुग्धसमुद्रस्य सैकतं सिकतामयप्रदेशं निर्जयत् न्यक्कुर्वाणम्, कथम्भूतं सत् ? उद्यन्मकरीकम् उद्यन्त्यो मकर्यो यत्र तत् ।

भारतीयः—स दूतः मागधसेव्यं मागधानां क्षत्रियविशेषाणां सेव्यं तं जरासन्धं व्यलुलोकत्, कथम्भूतो दूतः ? अक्षोभी निःक्षोभः, कथम् ? उच्चैरतिशयेन, कथम्भूतं जरासन्धम्, सैहं पीठम् आस्थायुकम्, अन्यत् समम् ॥११॥

दीर्घन्यस्तं हस्तमधिष्ठायुकमीपत् पीठीवद्बालाननिषण्णद्विपशोभम् ।

भूभृच्चूडाकोटिषु पादं निदधानं रागाक्रान्तं भानुमित्रोच्चैरुदयस्थम् ॥१२॥

कुलकेन व्याख्यास्यामः, दीर्घेति—स हनूमान् तं रावणमवोचत्, कथम्भूतम् ? अधिष्ठायुकम् अवष्ट-भ्योपविष्टम्, कम् ? हस्तम्, कथम्भूतम् ? दीर्घन्यस्तं दीर्घं न्यस्तः दीर्घन्यस्तस्तम्, कथम्भूतं रावणम् ? ईपत्पीठी-वद्बालाननिषण्णद्विपशोभम् ईपत्पीठ्या वेदिकायां पूर्वं निबद्धः पश्चाद्बालाननिषण्णः स चासौ द्विपश्च तस्येव

हाथियोंसे व्याप्त, यथास्थानं बंधे सिंहादि प्राणियोंसे सुन्दर, रथांसे युक्त, घने फेनके समान राजाओंके छत्रोंके कारण चंदोवा युक्त पक्के बने लम्बे ऊँचे तथा पानीसे धुले राज-मार्गसे जाते हुए हनुमान या श्रीशैलको गंगा तथा समुद्रके संगमकी याद आयी थी [संगम भी चातकोंसे व्याप्त है, एकत्रित मीनादि प्राणियोंसे रम्य होता है, सुन्दर छत्रोंके समान फेन राशियोंसे युक्त तथा गहरा और जलचर पक्षियोंके गतागतसे युक्त होता है] ॥१०॥

सब तरफ जड़े हुए रत्नोंकी किरणोंसे संध्याकी लालिमाको फैलाते हुए, उछलती हुई मकरियोंसे युक्त क्षीरसागरके सैकतके विजेता, उन्नत सिंहपीठपर विराजमान, राक्षसोंसे घिरे तथा वन्दियोंके द्वारा प्रशंसित रावणको हनूमानने देखा था [- क्षोभहीन स्थिर तथा मगध देशके लोगोंसे सेवित उस जरासन्धको श्रीशैलने देखा था] ॥११॥

शोभा यस्य तम् अथवा ईपत्नीठीवद्दालाननिषण्णद्विपशोभमित्यादि क्रियाविशेषणम्, अत्र तात्पर्यार्थोऽयं सभा-
यामुभये पात्र्वेऽपीषत्नीठीवद्दालाननिषण्णेषु मदवगात्स्वशिरोविधूयमानेषु द्विपेषु विषये गतागत विदधानया
कर्णमैत्री प्राप्तया भ्रूवल्लरी ललाटशिखर नयन्त्या दृष्टया तरलनिरीक्षणाज्जनितगोभ यथा भवति, कथम्भूत
रावणम् ? उदयस्थम् उदय प्राप्तम्, पुनः रागाक्रान्तम्, पुनः कथम्भूतम् ? भ्रूच्चूडाकोटिपु नरेन्द्रमुकुटशिखरेषु
पाद निदधान स्थापयन्तम्, कमिव ? भानुमिव, सूर्यं यथा, कथम्भूत भानुम् ? उदयस्थम् उदयगिरिशिखर-
गतम्, पुनः रागाक्रान्त पुनः पाद किरणम्, जाल्यपेक्षयैकवचनम्, भ्रूच्चूडाकोटिषु शिखरिशिखरेषु निद-
धानम् । भारतपक्षे-जरासन्धम् ॥१२॥

स्त्रीणां शुक्लैः सामिकटाक्षैः सहपातं संगच्छद्भिश्चामरभारैः कृतशोभम् ।

कल्लोलानां मीनविलासैर्मिलितानां नुन्नं वेलाशैलमिवाब्धेः समवायैः ॥१३॥

स्त्रीणामिति-कथम्भूतम् ? चामरभारैः प्रकीर्णकसमूहैः कृतशोभ कृता शोभा यस्य तम्, कथम्भूतैः ?
स्त्रीणां शुक्लैः धवलैः सामिकटाक्षैः अर्द्धनेत्रापाङ्गैः सह पात संगच्छद्भिः पतन प्राणुवद्भिः, कमिव ? वेलाशैल-
मिव, कथम्भूतैः ? अब्धेः समुद्रस्य मीनविलासैः मत्स्यक्रीडनैः मिलितानां कल्लोलानां तरङ्गाणां समवायैः समूहैः
नुन्नं प्रतिहतम् ॥१३॥

श्रीवाग्देव्योर्वक्षसि वाचि रिथितिमत्योः कण्ठे हारं वास्तुकसीमेव वहन्तम् ।

मुक्तामालां मन्मथदोलामिव लोलां विभ्राणाभिर्वारवधूभिः परिविष्टम् ॥१४॥

श्रीवाग्देव्योरिति-पुनः कथम्भूतम् ? वारवधूभिर्विलासिनीभिः परिविष्ट परिवेष्टितम्, किं कुर्वन्तीभिः ?
मुक्तामाला मौक्तिकदाम विभ्राणाभिः दधानाभिः, कथम्भूताम् ? लोला चञ्चलाम्, कामिव ? मन्मथदोलामिव
रतिपतिहिन्दोलकमिव, किं कुर्वाणम् ? वहन्त धरन्तम्, कम् ? हारम्, क्व ? कण्ठे ग्रीवायाम्, कामिव ?
वास्तुकसीमेव, वसतिमर्यादामिव, कयोः ? श्रीवाग्देव्योः लक्ष्मीसरस्वत्योः, कथम्भूतयोः ? स्थितिमत्योः, क्व ?
वक्षसि उरसि, वाचि वाण्यामिति क्रमेण ॥१४॥

एवं वाक्यं विष्टरविष्टस्तमवोचद्यत्रानुक्तं नापि दुरुक्तं स मनोज्ञः ।

कालान्तेऽपि क्षोभमगच्छन्गुरुसत्त्वः पारावारः सोऽयमपूर्वश्चिरदृष्टः ॥१५॥

एवमिति-स हनुमान् रावण प्रति एव वक्ष्यमाणप्रकारेण वाक्यमवोचत्-यत्र वाक्ये नास्ति किम् ?
अनुक्तम् अथवा नाप्यस्ति, किम् दुरुक्तम्, चिरदृष्टः, कः ? सोऽयं रावणः कथम्भूतः ? अपूर्वः पारावारः, एव-
विधः पारावारोऽपि भवति, कथम्भूतः सन् ? गुरुसत्त्वः स्थूलनक्रमकरादिजीवः, रावणः किंविशिष्टः ? गुरुसत्त्वः
गुरु गरिष्ठ सत्त्व पुरुषधर्मो यस्य सः, किं कुर्वन् ? अगच्छन् । कम् ? क्षोभम्, क्व सति ? कालान्तेऽपि सति
प्रलयकालेऽपि, पुनः मनोज्ञः परिचितोपलक्षकः, पुनः विष्टरविष्टः आसनोपविष्टः ।

हाथको नीचे लटकाकर सिंहासनकी पीठपर सहारा लेकर बैठे रावणकी शोभा वैसी
ही थी जैसी कि वेदीपर बाँधे गये और वादमे खूँटे (वाँधनेका स्तम्भ) के सहारे बैठे हाथी-
की होती है । विकासको प्राप्त तथा सीताकी आसक्तिसे व्याप्त यह राजाओके मुकुटोपर भी
[उद्याचलपर आगत अरुणोदययुक्त तथा पर्वतोंके शिखरोंपर किरणें डालते] सूर्यके समान
चरणोंको रखता था ॥१२॥

सुन्दरियोके आगे खुले नेत्रोंसे गिरते धवल कटाक्षोंके साथ-साथ दुरते हुए चमरोकी
कान्तिसे उसकी शोभा ऐसी बढ़ गयी थी, जैसीकी तटवर्ती पर्वतकी उस समय होती है
जब मछलियोंके झुण्डोंकी क्रीडायुक्त एक साथ उठती हुई लहरें उससे टकराती है ॥१३॥

क्रमशः वक्षःस्थल तथा वाणीमे निवास करती लक्ष्मी और सरस्वतीके निवासोकी
सीमा रेखाके समान कण्ठमें हार पहिने हुई और कामदेवके हिडोलेके समान चंचल मुक्ता-
माला धारिणी वेश्याओसे वह घिरा हुआ था ॥१४॥

भारतपक्षे—स दूतोऽवोचत् । शेषं समम् । कुलकम् ॥१५॥

वृत्तस्कन्धः पत्रसमृद्धः शुचिशाखस्त्वं यैर्दृष्टः कामफलानां वितरीता ।

सन्निर्व्यातः कल्पतरुस्तैर्न च यैस्तैः प्रज्ञाचक्षुर्विक्रमशीलः परिपाता ॥१६॥

वृत्तेति— दृष्टः, कः ? त्वं भवान्, कैः ? यैः पुरुषैः, कथम्भूतः ? वितरीता दाता, केषाम् ? काम-
फलानाम्, पुनः शुचिशाखः शुचयो निर्लाञ्छनाः शाखाः सोदरोदरजादयो यस्य सः, पुनः पत्रसमृद्धः प्रोत्तुङ्गतुर-
ङ्गमादिवाहनाढ्यः, पुनः वृत्तस्कन्धः वृत्तौ स्कन्धौ यस्य स तथोक्तः, सन्निर्व्यातोः दृष्टः, कः ? कल्पतरुः कल्प-
वृक्षः, कैः ? तैः पुरुषैः, कथम्भूतः कल्पतरुः ? शुचिशाखः शुचयोऽशुणगोचराः शाखा यस्य सः, पुनः पत्र-
समृद्धः पलाशसम्भूतः, पुनः वृत्तस्कन्धः वत्तुल्लुब्धः तथा न दृष्टः, कः ? त्वम्, कैः ? यैः पुरुषैः न दृष्टः, कः ?
कल्पतरुः, कैः ? तैः पुरुषैः, पुनरपि कथम्भूतस्त्वम् ? प्रज्ञाचक्षुः, पुनरपि कथम्भूतः ? विक्रमशीलः, पुनरपि
कथम्भूतः ? परिपाता प्रतिपालकः ॥१६॥

सर्वस्यास्मिञ्जन्मनि जातस्य जनस्य द्वेषो दोषे प्रेमगुणे चेति निसर्गः ।

दुष्णो गुण्यः स्याच्च स येनाचरितेन प्रायस्तद्वेवेक्ति न कश्चित् कुरुते वा ॥१७॥

सर्वस्येति—अस्मिन् जन्मनि इह ससारे, जातस्योत्पन्नस्य सर्वस्य समस्तस्य जनस्य दोषे द्वेषो जायते गुणे
च प्रेम प्रीतिः जायते इति निसर्गः स्वभावः, च पुनः येनाचरितेन दोषगुणरूपेण दूष्यः दोषवान् तथा गुण्यो
गुणवाश्च स्यात् तद् दोषगुणस्वभावानां चरितं कश्चित् प्राणी प्रायः बाहुल्येन न वेवेक्ति न जानाति वा अथवा
न कुरुते । अन्तःपातिनो नजोऽयुभयार्थावलोको दरीदृश्यते; काकनयनगोलकवत् डमरुकमणिवच्च, तस्योभया-
र्थावलोकात् । अत्र प्रस्तुतप्रक्रमो ज्ञेयः । उभयत्र व्याख्या समा ॥१७॥

अर्थान् प्राणान् स्वान् विनयन्ते गुणहेतोस्तत्तद्वद्भ्यस्तद्यदि दत्त्वा गुणिनः स्युः ।

छेदः कोऽयं तद्व्रज सीतोपनयेन श्रीसम्पत्त्योः स्थावरभूतां गुणवत्ताम् ॥१८॥

अर्थानिति—विनयन्ते विनयं कुर्वन्ति, के ? जनाः, कान् ? अर्थास्तथाप्राणाश्च, कथम्भूतान् ? स्वान्
स्वकीयान्, किमर्थं विनयन्ते ? गुणहेतोर्गुणानां निमित्तम्, तत्ततः यदि चेत्स्युर्भवेयुः, के ? गुणिनः, किं कृत्वा ?
पूर्वं दत्त्वा वितीर्य, किम् ? तदर्थं, केभ्यः ? तद्वद्भ्यो गुणिभ्यः, कोऽयं छेदः केयं हानिः स्यात् । तत्तस्मात्

मृत्युकाल आ जानेपर भी प्रकृतिमें स्थिर, महान् पराक्रमी, तथा मनकी वातोका ज्ञाता
अतएव लोकोत्तर समुद्र [प्रलयकालमें भी शान्त, बड़े-बड़े जन्तुओंसे भरा] के तुल्य आसन-
पर बैठे रावण अथवा जरासंधको हनूमान अथवा श्रीशैलने देरतक देखा था । इसके उप-
रान्त उसको ऐसे वचन कहे थे जिनसे न तो कुछ छूटता ही था और न जो अशिष्ट रीतिसे
कहे ही गये थे ॥१५॥

मित्रादि राजाओंके चक्रसमूह युक्त, तुरंग आदि वाहन (पत्र) से समृद्ध, पवित्र बन्धु-
वान्धवोंसे शोभित, तथा यथेच्छ फलोंके दाता आपको जिन्होंने देखा है वे अनायास ही
कल्पवृक्षका स्मरण करते हैं । और जिन्होंने गोल तने युक्त, पत्तोंसे हराभरा, पुष्ट डालोंसे
विशाल तथा अभिलाषाओका पूरक कल्पवृक्ष देखा है उन्होंने विवेकरूपी नेत्रधारी, स्वभावसे
ही पराक्रमी तथा प्रतिपालक आपको नहीं सोचा है ॥१६॥

इस संसारमे उत्पन्न समस्त प्राणी विशेषकर मनुष्योंकी प्रकृति ही यह है कि दोषोसे
विमुख होते हैं और गुणोंसे प्रीति करते हैं । किन्तु जिस आचरणके द्वारा दोषभाजन होते
हैं अथवा गुण-गृह होते हैं उसको प्रायः कोई भी नहीं सोचता है और न आचरण ही
करता है ॥१७॥

गुणोंकी प्राप्तिके लिए अपनी सम्पत्ति तथा प्राणोंको भी समर्पण कर देते हैं, यदि
गुणियोंकी अर्थ या प्राण देकर स्वयं गुणी हो जाते हैं तो आपकी ही कौन-सी यह हानि है ?

कारणात् व्रज गच्छ, कः ? त्वम्, काम् ? गुणवत्ताम्, केन कृत्वा ? सीतोपनयेन जानकीसमर्पणेन, कथम्भूतां गुणवत्ताम् ? स्थावरभूता स्थिरस्थितिकारणम्, कयोः ? श्रीसपत्न्योः श्रीः हिरण्यमण्यादिस्वभावा, सपत्ति-गौमहिष्यादिस्वभावा श्रीश्च सम्पत्तिश्च श्रीसपत्नी तयोः । भारतीयै-सीतोपनयेन भूमिप्रदानेन । जेप समम् ॥१८॥

मृत्वा जीवित्वैव च यस्मिन्गुणमेयात्तस्मिन्मर्तुं जीवितुमिच्छेद्गुणगृह्यम् ।

प्राहुः संपद्व्यापदमस्माद्वनमुच्चैरामो ही नो नायत पाण्डुप्रभवोऽर्यः ॥१९॥

मृत्वेति-एयात् प्राप्नुयात्, कः ? प्राणी, कम् ? गुणम्, किं कृत्वा ? पूर्वं मृत्वा जीवित्वा च, कस्मिन् ? यस्मिन्नेव कार्ये, इच्छेत् वाञ्छेत्, कः ? प्राणी, किं कर्तुम् ? मर्तुं जीवितुं च, कस्मिन् ? तस्मिन्नेव कार्ये, प्राहुर्वदन्ति, के ? नीतिमन्तो जनाः, किम् ? सपद्व्यापदम् सम्पच्च व्यापच्च अत्र सन्तिः प्रत्ययः, क प्राहुः ? गुणगृह्य गुणग्राहक जनम्, अस्मात् कारणात् ही कष्ट नोऽस्माकम् अर्यः स्वामी रामः उच्चैरतिशयेन वन नायत नायासीत्, कथम्भूतः ? पाण्डुप्रभवः प्रशस्तजन्मा । इदं व्याख्यानं काक्का व्याख्येयम् ।

भारतीयः-नायत, कः ? पाण्डुप्रभवः युधिष्ठिरः, कथम्भूतः ? नोऽस्माकम् अर्यः पुनः आमः आर्द्र-हृदयः, उच्चैरत्यर्थं ही कष्टम् । अत्र पूर्वार्द्धगतं व्याख्यानं बोध्यम् ॥१९॥

मन्दोदर्यामिच्छसि चित्तव्यतिपातं न्याय्यं त्वं वैभीषणमुक्तं न शृणोषि ।

नाद्याप्युच्चैः किञ्चिदतीतं तव कार्यं गत्वा विष्णुं तं प्रभविष्णुं वरिवस्य ॥२०॥

मन्दोदर्यामिति-इच्छसि, कः ? त्वम्, कम् ? चित्तव्यतिपातम् अप्रेमतया चेतोऽन्यत्र नेतुम्, कस्याम् ? मन्दोदर्या मन्दोदरीनामधेयाया पद्महिष्याम् । अत्रान्यायप्रवृत्त्या परकलत्रासक्ततया प्रगलितप्रेम-परम्परा मन्दोदरीं कर्तुमिच्छसीति भावः । तथा न्याय्यं न्यायादनपेतं विभीषणस्येदं वैभीषणम् उक्तं वचनं न शृणोषि नाकर्णयसि । अद्यापि साप्रतमपि उच्चैः महत् तव कार्यं नातीतं न गतम्, कथम्भूतम् ? किञ्चिदपि, अतः कारणात् त्वं प्रभविष्णुं प्रभवन्शीलं तं विष्णुं लक्ष्मणं गत्वा वरिवस्य नमस्कुर्व ।

भारतीयः-इच्छसि, कः ? त्वम्, कम् ? चित्तव्यतिपातं चित्तप्रपातयितुम्, कस्याम् ? दर्यां गुहा-याम्, कथम्भूतस्त्वम् ? मन्दः हेयोपादेयविकलः, तथा न शृणोषि, कः ? त्वम्, किम् ? उक्तम्, कथम्भूतम् ? भीषणं भयावहम्, कथम्भूतं सत् ? न्याय्यम्, कथम् ? वै स्फुटम्, अद्याप्युच्चैः कार्यं किञ्चित् नातीतम्, कस्य ? तव भवतः, अतस्त्वं गत्वा प्रभविष्णुं तं विष्णुं वासुदेवं वरिवस्य ॥२०॥

इत्युक्तेऽस्मिन्पादमुपात्तं मणिपीठात् प्रापय्योरुं सव्यगतासिस्थितदृष्टिः ।

न्यस्यन्नक्षणोरिन्द्रियवर्गं सकलं तु क्षोभात्कार्यं कोपविवृत्तिं गमयन्तु ॥२१॥

जो सीताको वापस करके [पाँच ग्राम भूमि पाण्डवोको दिलाकर] चिरस्थायी लक्ष्मी और वैभव संयुक्त गुणीपनेको प्राप्त हो ॥१८॥

जिस कार्यके करनेपर मरके अथवा जीवित रहकर गुणोंकी प्राप्ति होती हो, गुणोंका लोभी उसकी पूर्तिमें मरने अथवा जीनेकी अभिलाषा करता है क्यो कि नीतिमान् गुणोंकी प्राप्तिको सम्पत् और विपरीतको विपत्ति कहते हैं । इसी कारणसे हमारा पूज्य विमल वंशमें उत्पन्न राम वनमें आया है [पाण्डुराजसे उत्पन्न और अत्यन्त सहृदय युधिष्ठिर वनमें आया है] ॥१९॥

हे रावण ! तुम पटरानी मन्दोदरीसे अपने चित्तको हटाना चाहते हो । और भाई विभीषणके द्वारा कहे गये न्यायपूर्ण वचनोको नहीं सुनते हो । आज भी तुम्हारा कोई कर्म पूर्ण रूपसे नहीं विगड़ा है । जा करके अत्यन्त प्रभावशाली रामकी शरणग्रहण करो [हे मन्द बुद्धि जरासंध ! क्या गुफामें जाकर दिन वितानेकी मनमें है ? जो तुम न्यायोचित भीषण सत्य पर कान नहीं देते हो । आज भी ..... कृष्णको प्रणाम करो] ॥२०॥

सभ्रूयुग्मं वैरविरुद्धं घटयन्तु स्विद्यन्क्रोधक्काथितलावण्यरसो नु ।

रुद्धः स्थित्वाधोरणमुख्यैर्द्विरदो नु प्रोचे विष्णोरित्यरिरग्निं विवमन्तु ॥२२॥ युग्मम् ।

द्विः । इत्युक्ते सभ्रूयुग्ममिति-प्रोचे प्रकर्षेणोक्तवान्, कः ? अरी रिपुः, कस्य ? विष्णोः लक्ष्मणस्य, रावण इत्यर्थः, कथम् ? इति वक्ष्यमाणापेक्षया, क्व सति ? अस्मिन्नुक्ते, कथम् ? इति उक्तप्रकारेण, किं कृत्वा ? पूर्वं प्रापय्य नीत्वा, कम् ? पाद चरणम्, क नीत्वा ? ऊरुम्, कथं पादम् ? अपात्तम् आकृष्टम्, कस्मात् ? मणिपीठात् रत्नमयपादविष्टरात्, कथम्भूतः ? सव्यगतासिस्थितदृष्टिः सव्ये दक्षिणपार्श्वे गतः प्रातो योऽसिः खड्गः तत्र स्थिता दृष्टिलोचन यस्य सः, किं कुर्वन् ? न्यस्यन्तु आरोपयन् इव, कम् ? इन्द्रियवर्गं स्पर्शनरसन-घ्राणश्रोत्रसदोहम्, कयोर्न्यस्यन् ? अक्षणोलोचनयोः, कथम्भूतमिन्द्रियवर्गम् ? सकल समस्तम्, सकलशब्दात् मनसोऽपि ग्रहणम्, नु शब्दोऽत्र इवार्थः । किं कुर्वन् ? गमयन्तु प्रापयन्निव, कम् ? काय शरीरम्, काम् ? कोपविवृत्तिम्, कस्मात् ? क्षोभात्, नुगब्दोऽत्र वितर्कार्थाभिधायकः, किं कुर्वन्तु ? घटयन्तु विरचयन्निव, किम् ? वैरविरुद्धं भ्रूयुग्मम्, अत्र वैरवशाद् भ्रूयुगल ललाटशिखर नयन्निति भावः । पुनः किं कुर्वन् ? स्विद्यन् स्वेदजल मुञ्चन्, पुनः कथम्भूतः ? क्रोधक्काथितलावण्यरसः कोपोत्कलितलावण्यरसः, किं कृत्वा पूर्वं प्रोचे ? स्थित्वा स्थितो भूत्वा, कथम्भूतः सन् ? अनुरुद्धः, कैः ? रणमुख्यैः सुभटैः क्षत्रियकुमारैः, कथम् ? अधः, किं कुर्वन् ? विवमन्तु उद्विलम्बित्वा, कम् ? अग्निम्, क इव अनुरुद्धः ? द्विरदो नु यथा गजेन्द्रोऽनुरुध्यते, कैः ? आधोरणमुख्यैः हस्तिपकाग्रणीभिः ।

भारतीये-प्रोचे, कः ? अरिः वासुदेवस्य जरासन्ध इत्यर्थः । इतिशब्दोऽत्र वक्ष्यमाणार्थसूचकः, क्व सति प्रोचे ? अस्मिन्नुक्ते, कथम् ? इति उक्तप्रकारेण । शेषं पूर्ववत् ॥२२॥

प्राणान्कृत्वान्यत्र कथंचित्तव कायं केनाप्यन्येनाविशतैतद्यदि वोक्तम् ।

भाषा नैषा ते ननु मत्तस्य विलापं श्रुत्वा मद्यस्यैष न तस्येत्यविचार्यम् ॥२३॥

प्राणानिति-न स्यात्, का ? एषा भाषा, कस्य ? ते तव । यदि चेदुक्तम्, किम् ? एतत्, केन ? त्वया । वा अथवा उक्तम्, किम् ? एतत्, केन ? केनाप्यन्येन, केनचित्तवापरेण स्वामिना, किं कुर्वता सता ? आविशता प्रविशता, कम् ? काय शरीरम्, कस्य ? तव, कथम् ? कथञ्चिन्महता कष्टेन, किं कृत्वा ? पूर्वं कृत्वा विधाय, कान् ? प्राणान्, क्व ? अन्यत्र, असून्विहायेत्यर्थः, युक्तमेतत्, सोपस्कारतया व्याख्यायते । ननु अहो अविचार्यं स्यात् वचः, कस्य ? तस्य पुसः यो ब्रूते, कथम् ? इति, न स्यात्, कः ? एष प्रलापः, कस्य ? मद्यस्येति, किं कृत्वा पूर्वं ब्रूते ? श्रुत्वा आकर्ष्य, कम् ? विलाप प्रलापम्, कस्य ? मत्तस्येति । अत्र तावत्तव स्वामी मदिरायते तदनुशीलनान्मत्तो भूत्वा त्वं यदृच्छया प्रव्रवीषीति भावः ॥२३॥

यद्यप्युक्तं दूतमवध्यं हृदि कृत्वा पत्युः पातश्चेतसि चिन्त्यः स तथापि ।

काकोलूकं क्रीडदरण्ये भयमुक्तं मत्वा गच्छेत्कस्तदजस्रं शवविस्रम् ॥२४॥

इस प्रकारसे दूतके द्वारा कहे जानेपर मणिमय चौकीपरसे उठायें गये पैरको जाँवके ऊपर रखते हुए, दाँयी तरफ लटकती तलवारके ऊपर दृष्टि डालते हुए, समस्त इन्द्रियोंके समूहको केवल दोनो आँखोंमें ढालते हुए, क्षोभके कारण पूरे शरीरमें क्रोधका पूर फैलाते हुए, दोनो भृशुटियोंको वैरके कारण वक्र करते हुए, क्रोधकी अग्निमें पके लावण्यके रसके समान पसीनेसे युक्त, प्रधानोंके द्वारा युद्धसे रोके गये अतएव आवेशमें नीची गर्दन किये बैठे (प्रधान महावतोंके द्वारा वशमें किये गये) हाथीके समान राम तथा कृष्णके शत्रु रावण-जरासन्धने आगको उगलनेके समान कठोर वचन कहे थे ॥२१-२२॥

किसी प्रकार अपने प्राणोंको कहीं छिपाकर तुम्हारे शरीरमें प्रवेश पाये किसी दूसरे ने यह सब कहा है यह तुम्हारी भाषा नहीं है । यदि उस मत्तकी बोली सुनकर यह कहा गया है तो मदिराका विकार होनेके कारण यह अविचारणीय ही है ॥२३॥

यदीति—यद्यपीदमुक्तम्, अनेन तथापि चिन्त्यः, कः ? स पातो विनाशः, कस्य ? पत्युः स्वामिनः, क्व चिन्त्यः ? चेतसि मनसि, किं कृत्वा पूर्वं चिन्त्यः ? कृत्वा विधाय, कम् ? दूतम्, कथम्भूतम् ? अव्ययम्, क्व ? हृदि हृदये, युक्तमेतत्, कः ? गच्छेत् अपितु नकोऽपि, किम् ? तदरण्यम्, कथम्भूतम् ? श्वविस्र कुयितमृतक-पूतिगन्धव्यासम्, किं कृत्वा ? पूर्वं मत्वा ज्ञात्वा, किम् ? काकोलक काकाश्च उन्काश्च काकोलकम्, कुर्वन् ? क्रीडन्, क्व ? यस्मिन्नरण्ये, कथम्भूत सत् ? भयमुक्त निर्भयम्, कथम् ? अजलम् अनवरतमिति । अत्र ताव-त्स्वत्वामी श्वायते, पूतिगन्धवत्तजनितोहमिति प्रत्ययवशात्त्वयापि काकोलकायितम् । अतएव यदृच्छालापिनि कोपः सतामनुचित इति भावः ॥२४॥

न न्यूनानां भीतिरचूनादिति तस्मात्तत्किं नान्येषामपि मान्याद्भयमस्ति ।

भृङ्गस्याङ्गक्षोभसहोऽन्यं मदमुज्ज्वन्सर्वाङ्गीणं मुञ्चति हस्ती किमहत्वा ॥२५॥

नेति—नास्ति, का ? भीतिः, केषाम् ? न्यूनानां बलहीनानाम्, कस्मात् ? अनूनात् अविकबलात्, कथम् ? इति हेतोः तद्भय किं नास्ति ? अपि त्वस्त्येव, केषाम् ? अन्येषामपि समबलानामपि, कस्मात् ? तस्मात् अनूनात् समस्तानां जनानां मान्यात् पूज्यात्, युक्तमेतत्, किं मुञ्चति परित्यजति ? अपितु न, कः ? हस्ती दन्ती, कम् ? अन्य प्राणिनम्, किं कृत्वा ? पूर्वम् अहत्वा अप्राणव्ययीकृत्य अन्य प्राणिनं हत्वा मुञ्चती-त्यर्थः । किं कुर्वन् ? सर्वाङ्गीणं मदम् उज्ज्वन्, पुनः कथम्भूतः ? भृङ्गस्य भ्रमरस्य अङ्गक्षोभसहः ॥२५॥

योऽलङ्कर्मिणोऽपि स एवं न विवक्षुर्न कालत्राकृतकायस्तव नाथः ।

स्वामिस्थानीयेन विरुद्धः स मयामा भूमेरन्तर्गच्छति भीरुः किमिदानीम् ॥२६॥

य इति—न स्यात्, कः ? स प्राणी, कथम्भूतः ? विवक्षुः वक्तुमिच्छुः, कथम् ? एव प्रकारेण, यः प्राणी स्यात्, कथम्भूतोऽपि ? अलङ्कर्मिणोऽपि, अलङ्कर्मिणोऽलङ्कर्मिणः सर्वकार्यसमर्थोऽपीत्यर्थः । नूनमिति शब्दो निञ्चयार्थाभिधायक उल्लेखाभिधायकोऽप्यस्ति, द्वयोरपि ग्रहणम् । इदानीं सम्प्रति किं गच्छति ? कः ? स नाथः स्वामी, कम् ? अन्तर्मन्व्यम्, कस्याः ? भूमेः पृथ्व्याः, कस्य नाथः ? तव, कथम्भूतः सन् ? मयाऽमा सार्द्धं विरुद्धः विपरीतः पुनः भीरुस्तः पुनः कालत्राकृतः कालायान्तकाय देयः निहितः कायः शरीरं येन स तथोक्तः, अत्र “देये वा च” [भा० ३।४।६२] इति वा प्रत्ययः, केन सह ? स्वामिस्थानीयेन स्वपरिवार-समूहेनेति ॥२६॥

श्रुत्वा भग्नान्दूत विचेतीकृतवृत्तीन्नाज्ञासीद्वा संप्रति जातो यदिवासौ ।

कस्मिन्कोऽयं केशवनामा पतितः किं न प्रस्तीमे मज्जति युद्धेऽसृजि बालः ॥२७॥

श्रुत्वेति—हे दूत स भवत्स्वामी रणरमणे विचेतीकृतवृत्तीन् हेयोपादेयविवेकविकलान् स्वपरसामर्थ्यपरिज्ञान-शून्यानित्यर्थः । विपक्षान् भग्नान् श्रुत्वा न अज्ञासीत् न प्रतिबुद्धः, यदि वा संप्रति जातोऽसौ कस्मिन्निति

यद्यपि दूत अवध्य होता है तथापि उसके कथनको मनसे रखकर उसके स्वामीके विनाशका पूर्ण चिन्तसे विचार करना ही चाहिये । क्योंकि जहाँ काक और उल्लू खेलते हैं तथा सर्वत्र शव तथा पीप व्याप्त हो उस वनमें कौन व्यक्ति निडर होकर जायगा ॥२४॥

तुच्छोंको महापुरुषोंसे भय नहीं रहता इसीलिए क्या दूसरो (समान या शत्रु) को भी मान्य पुरुषोंसे नहीं डरना चाहिये ! सारे शरीरसे मदजलको बहाता तथा भोरोंकी रेल-पेलको भी सहता हुआ हाथी दूसरे अवज्ञाकारीको विना मारे छोड़ता है ? ॥२५॥

जो तुम्हारा स्वामी सब कार्य करनेमें समर्थ है वह इस प्रकारसे बोलकर निश्चित ही अपना शरीर कालकी बलि बनाता है । उसके स्वामी होने योग्य मेरे साथ विरोध करके वह भीरु अब देखते-देखते ही पृथ्वीसे समाप्त हो जायगा ॥२६॥

हे दूत ! मेरे प्रहारोंसे मूर्छित किये गये तथा सर्वथा उन्मूलित शत्रुओंकी कथा सुनकर भी तुम्हारे स्वामीने मुझे नहीं जाना है । अथवा यदि यह अभी उत्पन्न हुआ है तो कहाँ ?

प्रश्ने ? कोऽयं केशवनामा, अथवा किन्न मञ्जति वृडति स वालः, क ? असृजि रुधिरं, कथम्भूते ? प्रस्तीमे
 ० द्रवीभूते, कथम्भूतः सन् ? युद्धे रणे पतितः ॥२७॥

स व्यात्युक्षीं नाडिविमुक्तै रुधिरौघैरन्त्रस्रग्भिर्व्यत्यभिताडीमपशब्दैः ।

कृत्वा व्याक्रोशीं च यमस्य द्विजदोलामिच्छत्यारुह्यायमकालेऽपि वसन्तम् ॥२८॥

स इति—सोऽय भवत्स्वामी अकालेऽपि अप्रस्तावेऽपि यमस्य कृतान्तस्य द्विजदोला दघ्नान्तरालदोलाम्
 आरुह्येच्छति, कम् ? वसन्तम्, किं कृत्वा ? पूर्वं कृत्वा विधाय, काम् ? व्यात्युक्षी परस्परासेचनम्, कैः कृत्वा ?
 रुधिरौघैः, कथम्भूतैः ? नाडिविमुक्तैः धमनीनिःसृतैः तथा कृत्वा, काम् ? व्यत्यभिताडीम् अन्योन्यहननम्,
 काभिः कृत्वा ? अन्त्रस्रग्भिः अन्त्रमालाभिः, तथा च कृत्वा, काम् ? व्याक्रोशी परस्पराभिषापनम्, कैः कृत्वा ?
 अपशब्दैरिति ॥२८॥

इति स मरुतः शक्त्यास्तोकं (कः) पदं पृथुसंपदः

शमनिरतया वृत्त्या श्रेयस्तरां स्वपतेः श्रियम् ।

परिणमयितुं दूतोऽवोचत्प्रसह्य रिपुक्षिपां

स न हि सचिवः स्वामिस्वार्थं भनक्ति भरेषु यः ॥२९॥

इतीति—द्वि० स मरुतः वायोस्तोकः पुत्रो हनूमान् दूतः अवोचत्, किं कर्तुम् ? स्वपतेः स्वस्वामिनो
 रामस्य श्रेयस्तरा कल्याणवती श्रिय लक्ष्मी परिणमयितुं वर्द्धयितुम्, किं कृत्वा ? पूर्वं प्रसह्य, काम् ? रिपुक्षिपा
 शत्रोरधिक्षेपम्, कया ? शमनिरतया उपशमसक्तया वृत्त्या, कथम् ? इति उक्तप्रकारेण, पुनः कथम्भूतः ? पद
 स्थानम्, कस्याः ? शक्त्याः सामर्थ्यस्य, कथम्भूतायाः शक्त्याः ? पृथुसंपदः पृथ्वी सपत् यस्याः सकाशात् तस्याः,
 युक्तमेतत्, हि स्फुटं स सचिवो न स्यात् यः स्वामिस्वार्थं भनक्ति, केषु सत्सु ? भरेषु, केषाम् ? शत्रूणां दुर्वच-
 सामित्यध्याहार्यं पदमिति ।

भारतीयपक्षे—समरुतः सम रत यस्य स तथोक्तः उच्चनीचयोः परित्यागेन हृदयङ्गमवचनः पुनः शक्त्या
 स्वबलेन अस्तोकः पुष्टः पुनः सपदः पृथु गरिष्ठ पदम् । अन्यत् समम् ॥२९॥

दशाननोदीपनमात्रहेतोस्तत्सञ्जरासंधरयादृतस्य ।

दीपस्य गेहे स्फुरतस्तवापि स्नेहच्युतस्य ज्वलनं कियद्वा ॥३०॥

दशेति—हे दशानन हे रावण, वाऽत्रावधारणार्थः, कियत् कियत्कालमेव तज्ज्वलनं स्यात्, कस्य ?

यह केशव नामका कौन है ? क्या यह वाल (मूर्ख) बहते हुए शुद्धके रुधिरमें गिरकर डूब
 नहीं जायगा ॥२७॥

नाडियोंसे निकले रुधिरपूरकी होली, आंताँरूपी मालाओंकी छीना झपटी तथा अप-
 शब्दोंकी चकझक करके अस्मयमें ही यमके दांतोरूपी झूलेपर चढ़कर तुम्हारा स्वामी वसन्त
 मनाना चाहता है [वसन्तोत्सवमें पिचकारीसे रंग फेंका जाता है, मालाओंसे एक दूसरेको
 मारा जाता है, गालियाँ देते हैं और झूला झूलते हैं] ॥२८॥

इस प्रकारके शत्रुके आक्षेपोंको अत्यन्त शान्तिनिष्ठ स्वभावके द्वारा सहन करके
 पवनञ्जयके पुत्र और अपनी सामर्थ्यके कारण विशाल राज्यलक्ष्मीके पात्र हनुमानने अपने
 स्वामी रामकी [स्वपतेः] कल्याणकारी सम्पत्तिके विकासके लिए उत्तर दिया था । क्योंकि
 वह सच्चा सचिव नहीं है जो शत्रुके दबावमें अपने स्वामीके स्वार्थको भूल जाय । [अथवा
 एक सदृश मिष्टभाषी, अपने बलसे विशाल तथा विशाल सम्पत्तिके स्वामी दूतने अपने
 स्वामी कृष्णकी...] ॥२९॥

हे रावण ? शत्रुको उत्तेजित करनेमें समर्थ, पृथ्वीके द्वारा अनादृत फलतः स्नेहसे

दीपस्य, तथा तवापि, कथम्भूतस्य तव ? स्नेहच्युतस्य प्रीतिरहितस्य नितरा कठोरहृदयस्येत्यर्थः । किं कुर्वतः सतः ? स्फुरतः विजृम्भमाणस्य, क ? गोहे मन्दिरे, कथम्भूतस्य ? आदृतस्य व्यापारितस्य, कया ? धरया भूम्या, सज्जरासम् इति क्रियाविशेषण सीदति क्लेश करोतीति “सत्सु द्विष.” [जै० सू० २।३।५९] इति क्विप्, सद् द्वेषः, रायतीति रः “आतः क.” [जै० सू० २।२।३] रः शब्दः, असनम् आस, सदो जातः सज्जः, सज्ज-श्चासौ रश्च सज्जरः, सज्जरस्य आसो यत्र ज्वलनकर्मणि तत् सज्जरास द्वेषप्रभवशब्दाक्षेपम्, पुनरपि कथम्भूतस्य ? उद्दीपनमात्रहेतोः उद्दीपनमात्रमेव हेतुर्यस्य तस्य दैवविजृम्भणमात्रकारणस्येत्यर्थः । दीपस्य कथम्भूतस्य ? स्नेहच्युतस्य तैलरहितस्य, किं कुर्वतः ? स्फुरतः, क ? गोहे, पुनः कथम्भूतस्य ? सज्जरासधरादृतस्य जराया अस्तोमुखताया मन्दतेजसा परिणतेः आसन्धः आ सामस्त्येन योगो यस्य स जरासन्ध. जरासन्धश्चासौ रयश्च जरासन्धरयः, सन् सत्तामात्रः, सश्चासौ जरासन्धरयश्च सज्जरासन्धरयः, सज्जरासन्धरयेण आदृतः सज्जरासन्धरयादृतस्तस्य तथोक्तस्य तैलक्षयवशाच्छिखाप्रकम्पवद्वेगेन कटाक्षितस्येत्यर्थः, पुनः दशाननोद्दीपनमात्रहेतोः वर्तिकामुखे प्रज्वलन-मात्रहेतोरिति ।

भारतीये—हे जरासन्ध कसमातुल, कियद्वा कियत् कालमेव तत्सत्समीचीन ज्वलन निरवद्यतया विजृम्भण स्यात्, कस्य ? दीपस्य तवापि, किं कुर्वतः ? स्फुरतः, क ? गोहे, कथम्भूतस्य ? स्नेहच्युतस्य पुनः रयादृतस्य आतुरवृत्त्या सविक्षेपमूर्त्तेः, पुनः दशाननोद्दीपनमात्रहेतो दैवावस्थाया प्रथमप्रारम्भे विजृम्भणमात्र-कारणस्येत्यर्थः । दीपस्य विशेषणानि प्राग्वत् ॥३०॥

अपि दूरमपैष्यती प्रदेशं यदि वा विश्रमितुं त्वयि स्थिता ।

न वधूं वरलिप्सया व्रजन्तीमिव लक्ष्मीमवरोद्धूमर्हसि त्वम् ॥३१॥

अपीति—यदि वा स्थिता ? का ? वधूः, किं कर्त्तुम् ? विश्रमितु श्रम. स्फोटयितुम्, क ? त्वयि विषये, किं कुर्वती सती ? अपैष्यती अतिक्रमिष्यती, कम् ? प्रदेशम्, कथम्भूतम् ? दूरमपि, तर्हि नार्हसि न योग्यो भवसि, कः ? त्वम्, किं कर्त्तुम् ? अवरोद्धु नियन्त्रयितुम्, काम् ? ता वधू सीताम्, कथम्भूताम् ? लक्ष्मीम्, रूपकमेतत्, किं कुर्वन्ती ? व्रजन्ती, कयेव ? वरलिप्सया इव राम प्राप्तुमिव ।

भारतीयः—यदि वा स्थिता, का ? लक्ष्मीः, किं कर्त्तुम् ? विश्रमितुम्, क ? त्वयि, किं कुर्वती सती ? अपैष्यती, कम् ? प्रदेशम्, कथम्भूतमपि ? दूरमपि, तर्हि नार्हसि, कः ? त्वम्, किं कर्त्तुम् ? अवरोद्धुम्, काम् ? ता लक्ष्मीम्, किं कुर्वन्तीम् ? व्रजन्तीम्, कया ? वरलिप्सया नारायण प्राप्तुमिच्छया, कामिव व्रजन्तीम् ? वधूमिव ॥३१॥

वंचित और अपने ही घरमें माननीय तुम्हारा, सत्य पक्षकी जीर्णताका मूलाधार यह क्रोध-का आवेग [स्पष्ट निर्वाणके लक्षणों और वेगसे युक्त, तैलहीन, केवल वर्तिकामें जलते तथा भमकते] दीपकके समान कबतक चलेगा ?

अन्वय—जरासंध ! दशाननोद्दीपनमात्रहेतोः रयादृतस्य गोहे स्फुरत. स्नेहच्युतस्य तव दीपस्य वा तत् ज्वलनं कियद्वा ?

हे कंसके मामा जरासंध ! भाग्यकी प्रारम्भिक अवस्थाके कारण प्रकर्षको प्राप्त, किन्तु आतुरतासे विक्षिप्त, अपने ही भवनमें दिखाई देती और प्रजाके प्रेमसे वंचित तुम्हारी यह वृद्धि अब कितने दिन चलेगी ॥३०॥

यद्यपि इस समय तुम्हारे श्रमको व्यर्थ करनेके लिए यहाँ रुकी हुई है तथापि रामकी वधू सीता दूर देशको जायगी ही । अतएव अपने वर रामसे मिलनेकी इच्छासे जाती हुई इस लक्ष्मीके समान वधूको अपने अन्तःपुरमें ले जाना तुम्हें उचित नहीं है [हे जरासंध ! यदि राज्यलक्ष्मी विश्राम करनेके लिए आज तुम्हारे पास रुकी है तथापि दूर प्रदेशको जायगी ही । वर कृष्णकी प्राप्तिके लिए जाती हुई इस वधूके समान लक्ष्मीको रोकना तुम्हें शोभा नहीं देता है] ॥३१॥

उक्तेन पौनःपुनिकेन किं वा वेलामिवोर्वीं प्रलयाम्बुराशेः ।

चमूं विकर्पन्तमवेक्षमाणः स्वप्ने हरिं पश्यसि तं समक्षम् ॥३२॥

उक्तेनेति—वा अथवा किं प्रयोजनम्, केन ? पौनःपुनिकेन उक्तेन पुनः पुनर्भवेन द्विरुक्तेनेत्यर्थः, पश्यसि, कः ? त्वम्, कम् ? त हरिं लक्ष्मण समक्षमिति क्रियाविशेषण प्रत्यक्ष यथा भवतीत्यर्थः, किं कुर्वाणस्त्वम् ? अवेक्षमाणः अवलोकमानः, कम् ? हरिं लक्ष्मण नारायण च, क ? स्वप्ने, किं कुर्वन्तम् ? विकर्पन्तम्, काम् ? चमूं सेनाम्, कथम्भूताम् ? उर्वीं गरिष्ठाम्, कामिव ? प्रलयाम्बुराशेर्वेलामिव । उभयत्र सममन्यत्^१ ॥३२॥

समातुलानीतनयैः स्वबन्धुभिः प्रभो जयत्येष निहत्य ते बलम् ।

समेध्यलङ्कारचितं पुरस्तव स्थिरं मनश्चेत्कुरुदेशमीशिता ॥३३॥

समेति—हे प्रभो जयति, कः ? एष लक्ष्मणः, किं कृत्वा ? स्वबन्धुभिः विभीषणादिभिरात्मबान्धवैः सह ते तव बल सैन्य निहत्य, कथम्भूतैः ? समातुलानीतनयैः साधारणतया निरुपद्रवतया च सर्वासा प्रजाना प्रतिपालकत्वात्सम यथा भवति तथा शत्रुभिर्न तुल्यत्वेनोपमीयते इत्यतुल यथा सममतुलम् आनीतो निश्चितो नयो यैस्ते समातुलानीतनयास्तैस्तथोक्तैः, हे मेध्य पवित्र ! चेद्यदि ईशिता ऐश्वर्येणानुभविष्यति, कः ? स लक्ष्मणः, कम् ? देश जनपदम्, कथम् ? पुरोऽग्रतः, कस्य ? तव, तदा कुरु विधेहि, किम् ? मनश्चेतः, कथम्भूतम् ? स्थिर निश्चलम्, पुनः कथम्भूत सत् ? लङ्कारचितं लङ्काया मन्दमन्दवातवशाद्दोलायमानैः शुभ्राशुकोपलक्षितध्वजै रत्नमयैस्तोरणवद्भिः प्रासादैरनन्यशोभा प्राप्ता ममेयं पुरीति कृत्वा विहित मनः स्थिर कुर्विति भावः

भारतीयः—प्रभोजयति ग्रासयति, कः ? एष नारायणः, किम् ? बल सैन्यम्, कस्य ? ते तव, कैः कृत्वा ? स्वबन्धुभिर्वलभद्रादिभिरात्मबान्धवैः, कथम्भूतैः ? समातुलानीतनयैः मातुलानीपुत्राः युधिष्ठिरादयः तत्सहितैः, किं कृत्वा पूर्वं प्रभोजयति ? निहत्य प्रध्वस्य तथा ईशिता, कः ? स चक्रपाणिः, कम् ? कुरुदेश कुरुजाङ्गलनामधेय जनपदम्, चेदस्ति, किम् ? मनः, कथम्भूतम् ? स्थिरम्, कस्य ? तव भवतः, कथम्भूत सत् ? कारचित कारः कामचारः, तेन चित पुष्टम्, कथम् ? अलमत्यर्थम्, तदा समेधि सम्यक् प्रकारेण भव, पुरः पुरत इति^२ ॥३३॥

नयस्यावद्यस्य व्यपनयमुखेन स्तुतिकृतौ

जनस्यापि क्षान्तिर्भवति वसतिस्तस्य भविता ।

कथंकारं व्रीडां पतसि पतिदेवत्यचरिते

सुरापाने मौनव्रतमिव तदेतत्प्रहसनम् ॥३४॥

नेति—भवति जायते, का ? क्षान्तिः क्षमा, कस्य ? जनस्यापि, कस्या सत्याम् ? स्तुतिकृतौ स्तवन-

वार-वार कहने से क्या लाभ है ? प्रलयकालके समुद्रकी वेलाके समान विनाशक विशाल सेनाको बढ़ाते हुए हरिको स्वप्नमें देखते हुए तुम अब उनको साक्षात् सामने देखोगे ॥३२॥

लक्ष्मणके समान निरुपम तथा नीतिमार्गके प्रतिपालक अपने साथियोंके द्वारा वह तुम्हारे ऐसे प्रभुकी सेनाका संहार करके विजय प्राप्त करेगा । यदि वह तुम्हारे सामने ही इस देशका स्वामी होनेवाला है तो हे बलि (मेध्य) भूत ! लंकामें आसक्त अपने मनको स्थिर करो [बलभद्रादि भाइयो और पाण्डवादि मामाके पुत्रों द्वारा कृष्ण; अपनेको प्रभु मानने वाले तुम्हारी सेनाको काटकर विजय प्राप्त करेगा और कुरुजांगल देशका स्वामी बनेगा । यदि अत्यन्त मनमानी करनेसे ढीठ तुम्हारा मन स्थिर है तो उसके सामने बढ़ो] ॥३३॥

निराकरण करनेके रूपसे पापाचरणमें लीन लोगोंकी चर्चा करनेपर भी सुननेवालोंको

क्रियायाम्, केन कृत्वा स्तुतिकृतिः स्यात् ? व्यपनयमुखेन निराकरणद्वारेण, कस्य व्यपनयमुखेन ? नयस्य, कथम्भूतस्य ? अवद्यस्यावद्यवहुलत्वादवद्यस्तस्यावद्यस्य प्रचुरपापोत्पत्तिकारणस्येत्यर्थः । भविता भविष्यति, पति-देवत्यचरिते व्रीडा विहाय [पतिदेवत्यचरिते] पतसि चेत्तदेतत्प्रहसन स्यात् तव, किमिव ? सुरापाने सुरास्वादने मौनिव्रतमिव इति^१ ॥३४॥

अन्तर्बहिः संप्रति कालरात्रौ तवोद्यतायां हरिशस्त्रपातैः ।

लब्धश्चिरस्येति तनोतु तिर्यग् ज्योत्स्नामकालेऽपि यमाद्गृहासः ॥३५॥

अन्तरिति-तनोतु, कोऽसौ ? यमाद्गृहासः, काम् ? ज्योत्स्नाम्, क्व ? अकालेऽपि अप्रस्तावेऽपि, कथम् ? तिर्यक्, कथम्भूतः सन् ? लब्धः, कथम् ? चिरस्येति चिरेणेतिकालेन, कैः कृत्वा लब्धः ? हरिशस्त्रपातैः लक्ष्मण-मुक्तमार्गणगणैः, कस्या सत्याम् ? कालरात्रौ, कथम्भूतायाम् ? उद्यतायामुत्पन्नायाम्, कस्य ? तव, कथम् ? अन्तर्बहिः, कथम् ? संप्रति साम्प्रतमेव ।

भारते-हरिशब्देन नारायणः^२ ॥३५॥

इत्युक्त्वासौ तस्य विरागं प्रकृतीनां

नानाभाषावेषलिपिज्ञैरवसर्पैः ।

ज्ञात्वा हस्तेकृत्य समस्तं पुरिकृत्यं

तस्याः पारं प्राप्य च रम्यं वनमागात् ॥३६॥

इतीति-नानाभाषावेषलिपिज्ञैः नानाभाषाः करपल्लव्यादयः, नानावेषाः कौलिकभौतिकाद्याकाराः ; नानालिपयः कार्णाटकद्रमिलान्भ्राङ्गवङ्गदेशोद्भववर्णानां पङ्क्त्या विन्यासाः ; नानावेषाश्च भाषाश्च लिपयश्च नानाभाषावेषलिपयः ताः जानन्ति तैः, तस्य रावणस्य प्रकृतीनां स्वाम्यमात्यादीनां सङ्घानां विरागं च विगिष्टमनुरागं ज्ञात्वा इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त्वा च पुरि लङ्कायां समस्तं निखिलं कृत्य करणीयं हस्तेकृत्यं स्वाधीनं विधाय तस्यां लङ्कायाः पारं पर्यन्तं प्राप्य असौ हनुमान् रम्यं पल्लवितकुसुमितफलितविविधवनस्पति-शाखान्तरोपविष्टमत्तमयूरकोकिलालापसुन्दरं वनमागादागतवान् ।

भारतीये-असौ दूतः । तस्य जरासन्धस्य । तस्याः राजगृहनगर्याः । शेषं समम्^३ ॥३६॥

उपवनमभिरामवल्लभां स वनजनेत्ररुचिं निरूपयन् ।

स्वपतिगुणविशेषरञ्जितामुपलभते स्म सतीं वचोहरः ॥३७॥

उपवनमिति-स वचोहरो हनुमान् रामवल्लभां जानन्तीम् उपलभते स्म ददर्श, कथम्भूताम् ? वनजने-

शान्तिं हो जाती है तथा अनीतिमान्का निर्वाह हो जाता है किन्तु लोकलाज छोड़कर यदि देवता स्वरूप नृपति ही अनाचरण करने लगे तो कैसे चलेगा । उस अवस्थामें तुम्हारा यह हँसना मदिरा पीकर मौनव्रत धारण करनेके समान है ॥३४॥

हरि लक्ष्मण अथवा कृष्णजीके सतत शस्त्र प्रहारके द्वारा अब तुम्हारे अन्तरंग और बाहर, दोनोमें ही कालरात्रि फैल जानेपर बहुत समय बाद आया यमका अद्गृहास ही असमयमें विजलीका प्रकाश करे ॥३५॥

इस प्रकारसे रावण अथवा जरासन्धको कहकर तथा विविध भाषाओं, वेषों और लिपियोंके ज्ञाता गुप्तचरों द्वारा उसकी प्रजाकी उदासीनता अथवा विमुखताको भाँपकर अपने पूरे कर्त्तव्यको मुट्टीमें करके उस दूतने लंका अथवा राजगृह नगरके एक किनारे जाकर सुन्दर वनमें प्रवेश किया था ॥३६॥

इस वनके आसपास सर्वत्र देखते हुए उस निर्भय दूत हनुमानने कमलके समान सुन्दर

१. शिखरिणीवृत्तम् । २. वंशस्थवृत्तम् । ३. मत्तमयूरवृत्तम् ।

धरुचिं वनजस्येव नेत्रयो रुचिर्यस्याः सा ता कमलदललोचनामित्यर्थः, पुनः स्वपतिगुणविशेषरञ्जिताम् स्वपते-
गुणविशेषाः शौर्यादयस्तै रञ्जिता रामस्य गुणैराहादितामित्यर्थः, पुनः सतीम्, किं कुर्वन्नुपलेभे ? अभिनिर्भयं
यथा उपवन निरूपयन्नवलोकमानः ।

भारतीयः—हे अभिराम श्रेणिक, स वचोहरः श्रीशैलनामा दूतः काचिद्वल्लभा कामिनीम्, उपलभते स्म
निरीक्षा चक्रे, कथम्भूताम् ? वनजनेत्ररुचिम् ? वनजमिव नेत्रे वनज नेत्रे तयो रुचिर्यस्यास्ताम्, आकर्णान्तविश्रान्त-
नेत्रा पुनः स्वपतिगुणविशेषरञ्जिता 'चक्रवर्त्तिगुणविशेषैरानन्दिता, पुनः सतीम् अतिसमीचीनाम् अङ्गेषूपाङ्गेषु च
सम्पूर्णलक्षणोपलक्षितामित्यर्थः । किं कुर्वन् ? उपवन निरूपयन् ।' अन्यत्तुल्यम् ॥३७॥

पथिपथि परिरक्षतो दिगन्तान्दशमुखरागवतो वनान्तपालान् ।

उपशमफलया स विद्यया तां नयविद्वोचन् मोहयन्नितीदम् ॥३८॥

पथीति—नयवित् नीतिज्ञः स वचोहरो हनूमान् इदमेतत् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ता सीताम् अवोचत्
उक्तवान्, किं कुर्वन् ? वनान्तपालान् वनमात्यादीन् उद्यानपालकान् उपशमफलया उपशम एव फल यस्याः
सकाशात्तया विद्यया मोहयन् मोह नयन्, कथम्भूतान् ? दशमुखरागवतः दशमुखे रागो विद्यते येभ्य (येषां)
ते तान् रावणानुरागिणः पुनः पथिपथि दिगन्तान् दिशा सीम्नः परिरक्षतः ।

भारतीये—स वचोहरः ता कामिनीम् अवोचत्, कथम्भूतः ? नयवित् व्यवहारमार्गप्रवीणः, कथम्भूतान्
वनान्तपालकान् ? दश दशसख्योपेतान् पुनः मुखरागवतः सुखेष्वारक्तिमान दधानानित्यर्थः ॥३८॥

तथैव संदर्शनसंकथाः कथास्त्वयि प्रसक्ताः श्रुतयो दिवानिशम् ।

त्वयैव वाञ्छाः सहवासतत्परा विना त्वदुर्वीपतिरुन्मनायते ॥३९॥

तवेति—तथैव कथाः वार्त्ताः प्रवर्त्तन्ते, कथम्भूताः ? संदर्शनसंकथाः, संदर्शन सकथयन्तीति ताः
अवलोकनसूचिन्य इत्यर्थः तथैव त्वयि प्रसक्ताः त्वत्सम्बन्धविषयाः श्रुतयः आकर्णनानि प्रवर्त्तन्ते । तथा
त्वयैव सहवासतत्पराः एकत्रावस्थानसम्बन्धिन्यो वाञ्छाः दिवानिश यथा तथा प्रवर्त्तन्ते त्वद्विना त्वया विना
उर्वीपतिः रामः उन्मनायते खेदमनुभवति

भारतीये—उर्वीपतिर्गरुडध्वजः । शेष सुगमम् । ॥३९॥

सुनिचितमपि शून्यमाभासते परिजनविभवोऽपि सैकाकिता ।

अरुचिरभवदस्य लक्ष्मीमुखे त्वदनभिगमनेन रिक्तं मनः ॥४०॥

नेत्रवती और अपने पति रामके विशेष गुणोंकी स्मृतिमें प्रसन्न रामकी प्राणप्यारी सती
सीताको देखा था [हे अभिराम श्रेणिक ! राजगृहके वनको देखते हुए उस श्रीशैल दूतने
कमलनयनी, सती और द्वारकाधीश कृष्णके गुणोंपर मुग्ध सुन्दरीको देखा था] ॥३७॥

प्रत्येक मार्गपर दशों दिशाओंसे रक्षामें निरत रावणपर अनुरक्त वनके रक्षकोंको
निष्क्रिय करनेवाली विद्यासे मूर्च्छित करके नीतिशास्त्रके पण्डित हनुमानने सीताजीसे यह
कहा था [दशों दिशाओंसे आगत प्रत्येक वर्गकी रक्षामें नियुक्त ऊपरसे ही जरासंधके भक्त
वनरक्षकोंको शान्त करनेमें समर्थ अपनी कुशलतासे वशमें करके उस व्यवहारज्ञ श्रीशैलने
उस कृष्णपर मुग्ध नायिकासे कहा था] ॥३८॥

तुम्हारे देखनेका वर्णन करनेवाली ही कथाएँ होती हैं, दिन-रात तुम्हारे सम्बन्धकी
ही चर्चाएँ सुनता है और तुम्हारे सहवासकी ही कामना करता है तथा हे सती ! पृथ्वीपति
राम अथवा कृष्ण तुम्हारे विना उदास रहते हैं ॥३९॥

१. चक्रपाणिः—प. द. । २. अपरवक्त्रम् वृत्तम् तल्लक्षणञ्च—“अयुजि ननरला गुरुः समेन जमपरव-
क्त्रमिदं ततो जरौ ।” [वृ. र. ४।९] । ३. पुष्पिताग्रावृत्तम् । ४. वंशस्थवृत्तम् ।

सुनिश्चितमिति—स्थान शून्यम् आभासते वस्तु वृत्त्या न तु शून्यम्, कथम्भूतमपि ? सुनिश्चितमपि सभृतमपि, तथा साप्येकाकिताऽऽभासते यः परिजनविभवः परिवारजनसम्पत्, तथा अभवत्, का ? अरुचिर-प्रीतिः, क्व ? लक्ष्मीमुखे, कस्य ? अस्य नरपतेः रिक्त मनो वर्त्तते, केन ? त्वदनभिगमनेन तवानभिगमनेन त्वया सह सम्भोगव्यापारमन्तरेणेत्यर्थः^१ ॥४०॥

अनुरहसमुपैति मन्त्रं मुहुः परमपि परिवृत्त्य नाथेत सः ।

असुषु वसुषु च व्ययं व्यश्नुते सपदि तत्र कृते न किं तत्कृतम् ॥४१॥

अन्विति—उपैति प्राप्नोति, कः ? सरामः, कम् ? मन्त्र गुप्तभाषणम्, कथम् ? अनुरहसम् एकान्ते जन-कोलाहलोच्छिते प्रदेशेऽपीत्यर्थः । तथा नाथेत याचेत अनेन मार्गेण गच्छन्ती मत्तमतङ्गजगामिनी मन्मनो-हारिणी मैथिली भवद्भिर्दृष्टा न वेति पृच्छेदित्यर्थः, कम् ? हर मार्गगामिन जनम्, अपिशब्दात् अत्र भेरुण्ड-विहङ्गमचक्राङ्गचक्रोरसर्पत्सर्पादीना ग्रहणम् । किं कृत्वा पूर्वं नाथेत ? परिवृत्त्य, कथम् ? सुहुर्वारिवारम्, तथा-चोक्त—“भो भो भुजङ्ग तरुपल्लवलोलजिह्व वन्धूकपुष्पदलसन्निभलोहिताक्ष । पृच्छामि ते पवनभोजन क्रोम-लाङ्गी काचित्त्वयात्र शरदिन्दुमुखी न दृष्टा ॥” तथा व्यश्नुते, कः ? सरामः, कम् ? व्ययम्, केषु ? असुषु प्राणेषु वसुषु च द्रव्येषु, कथम् ? सपदि शीघ्रम्, हे सुन्दरि अनेन प्रकारेण तत् किं न कृतम् अपितु सर्वमेव कृतम्, कथम् ? कर्तुं निमित्ते, कस्य ? तवेति ।

भारतपक्षे—स नरेन्द्रः । परमपि इतरमपि जनम् । शेष सुगमम् ॥४१॥

सुहृदयमसुदेयं प्रेम मेऽन्योन्ययोगात्सहजमुपकरिष्यत्यायतं हन्त यस्मिन् ।

स्वयमुपनयमानं तत्कदाभावितादृग्दिनमनुदिनमेवं ध्यायति त्वां नरेन्द्रः ॥४२॥

सुहृदयमिति—हन्त अहो तद्दिन कदा कस्मिन् काले भावि भविष्यति, कथम् ? तादृक् तादृश पुनः उपनयनमान प्रढौकमानम्, कथम् ? स्वयमात्मना, यस्मिन् दिने उपकरिष्यति, किं कर्म ? सुहृदय कर्म, किम् ? प्रेम, मे मम, कस्मात् ? अन्योन्ययोगात् परस्परसम्बन्धात्, कथम्भूत प्रेम ? असुदेयम् असवः प्राणा देया यत्र तत्तथोक्तम्, पुनः कथम्भूतम् ? सहज नैसर्गिक पुनः आयत दीर्घम्, एवमुक्तप्रकारेण नरेन्द्रो रामः त्वा ध्यायति स्मरति, कथम् ? अनुदिन प्रतिदिनम् । भारतपक्षे—नरेन्द्रो विष्णुः । शेष सुगमम्^२ ॥४२॥

सेनां विष्णोरथरथमयीं धीरकाकुस्थनादां

नागैर्व्याप्तामिह समकरैर्दिग्गतैरीक्षितासे ।

कल्पान्ताब्धिप्लुतिमिव महाभीममत्स्यध्वजौघां

संगन्तासे त्वमचिरमतस्तेन पद्मेश्वरेण ॥४३॥

लोगोंसे परिपूर्ण भी उसे शून्य-सा लगता है, विभव और परिजनोंसे घिरे रहनेपर भी वह अपनेको एकाकी समझता है, सम्पत्ति और सुखोंसे (लक्ष्मी सहवाससे कृष्णको) इसे अरुचि हो गयी है तथा तुम्हारे वियोगसे इसका मन खाली हो गया है ॥४०॥

एकान्त मिलते ही अपने आपसे बोलता है, वारम्बार घूम-फिर कर दूसरोंसे तुम्हारे विषयमें पूछता है, क्षण भरमे ही अपनी सम्पत्ति तथा प्राणोंसे भी विरक्त हो जाता है । हे देवि ! वह कौन-सा कार्य है जो राम अथवा कृष्णने तुम्हारे विरहमें न किया हो ॥४१॥

‘प्राण देकर भी पालनीय, स्वाभाविक और अपरिमित मेरा प्रेम एक दूसरेके सहवास के द्वारा जिस दिन मेरे हृदयको तृप्त करेगा’ हाय वह दिन किस वेलामें अपने आप आयगा ? इस प्रकार नारायण प्रतिदिन तुम्हारा ही ध्यान करता है ॥४२॥

१. प्रमुदितवदना वृत्तम् । तल्लक्षणञ्च “प्रमुदितवदना भवेन्नौ ररौ ।” [वृ. र. ३।५२] ।

२. मालिनीवृत्तम् ।

सेनामिति—हे क्षामोदरि विष्णोर्लक्ष्मणस्य इहास्मिन् प्रदेशे रथरयमयी स्यन्दनवेगेन निर्वृता सेना वाहिनीं त्वम् ईक्षितासे द्रक्ष्यसि, कथम्भूताम् ? धीरकाकुस्थनादा धीरः काकुस्थस्य नादः यस्या ताम् अक्षोभरामध्वनिम्, पुनः समकरै सह मया शोभया वर्तन्त इति समाः, समाः करा येषा तैः सगोभृण्डादण्डैः दिग्गतैः दिक्षुप्रसृतैः नागैर्गजैः व्याप्ता, पुनः कथम्भूताम् ? महाभीममत्स्यध्वजौघा गरिष्ठभयानकमीनाकारालम्बसमूहाम्, कामि-वेक्षितासे ? कल्पान्ताब्धिप्लुतिमिव कल्पान्तकालजलधिप्लवमिव, कथम्भूताम् ? रथरयमयी रथस्येव रयो रथरयो स् हेतुर्यस्यास्ताम्, पुनः धीरकाकुस्थनादा कुर्वसुधा, ताम् आ आकु, आकु तिष्ठति आकुस्थः वसुधरा व्याप्य-स्थित इत्यर्थः, धीर च क च धीरकं निस्तरङ्गजल गम्भीरजलमित्यर्थः, धीरकः आकुस्थो नादो यस्या सा तथा ताम् अतलस्पर्शिजलवशान्मेदिनीव्यापिघोषामित्यर्थः पुनः नागैर्हस्तिभिः व्याप्ताम्, कथम्भूतैः ? समकरैः सह मकरैर्जलचरजीवविशेषैर्वर्तन्त इति तैस्तथोक्तैः । अत्र मकराणा साहचर्याजलनागाना ग्रहणम् । पुनः कथ-म्भूतैः ? दिग्गतैः दिक्षु प्रवृत्तैः, पुनः कथम्भूताम् ? महाभीममत्स्यध्वजौघाम्, भीमाश्च मत्स्या महान्तश्च ते भीमाश्च ते मत्स्याश्च महाभीममत्स्याः, (ते) ध्वजा इव ओघेषु जलप्रवाहेषु यस्या ताम्, अतः कारणात् अचिरं शीघ्र त्व तेन पद्मेश्वरेण रामेण सगन्तासे सगमिष्यसे ।

भारतीये—हे कुशोदरि ! त्व विष्णोः दामोदरस्य रयमयी वेगमयी सेनाम् ईक्षितासे, कथम्भूता सेनाम् ? धीरकाकुस्थनादा काकुर्वकोक्तिः तस्या तिष्ठतीति काकुस्थः धीरः काकुस्थो नादो यस्या ताम्, पुनः कथम्भू-ताम् ? महाभीममत्स्यध्वजौघाम्, भीमो वृकोदरश्च मत्स्यो विराटश्च भीममत्स्यौ तयोर्ध्वजौघ आलम्बपक्तिः महान् भीममत्स्यध्वजौघो यस्या ताम्, अथ विष्णुसेनादर्शनानन्दरसादनन्तर पद्मेश्वरेण पद्माया ईश्वरेण सगन्तासे । अतः अस्मात् प्रदेशात् अन्यत्सर्व प्राग्वत् ? ॥४३॥

इतीदमभिधाय तां नयपरोऽयमाश्वासयन्प्रदाय नृपमुद्रिकासमुपलक्षितं प्राभृतम् ।

मुदायत पतिं रिपोः कुलधनं जयन्तं विधोस्तथैति हि कृतार्थवक्रमुपपौर्णमासं महः ॥४४॥

इति श्रीद्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य कृतौ राघवपाण्डवीये महाकाव्ये

हनुमन्नारायणदूताभिगमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

इतीति—आयत आयातवान्, कोऽसौ ? अय हनुमान्, कम् ? पतिं राम पत्युः समीपमागत इत्यर्थः, कया ? मुदा हर्षेण, किं कुर्वन् ? आश्वासयन् धीरयन्, काम् ? ता जानकीम्, किं कृत्वा ? पूर्वम्, प्रदाय दत्त्वा, किम् ? प्राभृतमुपायनम्, कथम्भूतम् ? नृपमुद्रिकासमुपलक्षितम्, किं कृत्वा ? पूर्वमभिधाय उक्त्वा,

आप यहाँपर रथोंके वेगसे युक्त, सुन्दर शुण्डाधारी समस्त दिशाओंमें फैले हाथियो-से पूर्ण, अत्यन्त भयानक मत्स्य चिह्नयुक्त ध्वजाओसे छायी तथा काकुस्थ रामकी गम्भीर ध्वनिसे चालित अतएव प्रलय समुद्रके पूर तुल्य [प्रलयपूर भी रथके वेगसे चलता है, पानी गहरा होता है, उसका रोर समस्त पृथ्वीमें होता है, दिशा दिशामें मकर तथा नाग होते हैं, भीषण मछलियाँ ध्वजाकी तरह पानीपर उछलती हैं] विष्णुकी सेनाको देखेंगी और शीघ्र ही उस प्रभु पद्मके साथ आपका मिलन होगा ।

अन्वय—विष्णोः रयमयी धीरकाकुस्थनादां समकरैः दिग्गजैः नागैः व्याप्तां महाभीम-मत्स्य-ध्वजौघां कल्पान्ताब्धिप्लुतिमिव इक्षितासे अतः तेन पद्मेश्वरेण त्वमत्रिरात् संगन्तासे ।

अत्यन्त वेगशालिनी, भटोंकी व्यंगोक्तियोंके नादसे युक्त, समानतासे कर ग्रहीता प्रधान नागवंशी राजाओंसे परिपूर्ण, महान् भीम तथा मत्स्यराज विराट्की ध्वजाओंसे शोभित फलतः प्रलयकालीन समुद्रके पूर तुल्य कृष्णकी सेनाको देखोगी और इस स्थान पर ही तुम्हारा उनसे मिलन होगा ॥४३॥

उक्त प्रकारसे यह सब कहकर राजा रामकी मुन्दरीके रूपमें भेंट देकर उस सीताको

१. मन्दाक्रान्ता मृत्तम् । तल्लक्षणञ्च “मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्गुभौनतौ ताद्वरू चेत्” [वृ० र० ३।९४] ।

किम् ? इदमेतत् , कथम् ? इति उक्तप्रकारेण, कथम्भूतो हनूमान् ? नयपरः नय पिपत्तीति सः, नीतेः पालक इत्यर्थः, कथम्भूत पतिम् ? जयन्त पराभवन्तम् , किम् ? रिपोः कुलधन कुल च धन च कुलधनम् अथवा कुलमेव धनम् , तथा हि स्फुटम् ऐति आगच्छति, कि कर्त्तुं ? महस्तेजः कृतार्थवक्र कृतार्थस्य वक्त्र रामस्य वदनम् , कस्य ? विधोश्चन्द्रस्य, कथम्भूत महः ? उपपौर्णमास पौर्णमासीसमीपोद्भवम् ? कस्मात् ? अज्ञानानन्दनवदनोद्गीर्णजनकतनयाकुशलकिंवदन्तीश्रवणादिति योज्यम् ।

भारतीये-हे कृतार्थ कृतपुण्य ! हे नृप-श्रेणिक ! तथा तेनैव प्रकारेणायत प्राप्तवान् कोऽसौ ? अय श्री-शैलनामधेयो दूतः, कम् ? पति चक्रपाणिम् , कि कुर्वन्तम् ? रिपोः कुलधन जयन्तम् अभिभवन्तम् , कि कृत्वा ? प्राभृत प्रदाय, कथम्भूतम् ? मुद्रिकासमुपलक्षित मुद्रैव मुद्रिका अत्रैवकारोऽवधारणार्थोऽवगम्यते, तेनायमर्थः-यादवाना कुलक्रमायाता लक्ष्मीः मुद्रा गरुडमुद्रा वा ग्राह्या तथा समुपलक्षित मुद्रामुद्रितमित्यर्थः, कि किं कुर्वन् ? उद्यानस्था काचित् कामिनीम् आश्वासयन् , किं कृत्वा ? पूर्वमभिधाय च, किम् ? इदमेतत् कथम् ? इत्युक्तप्रकारापेक्षया, कथम्भूतो दूतः ? नयपरः नीतिनिष्ठः, यथा येन प्रकारेण ऐति, कि कर्त्तुं ? महः किमेति ? वक्त्र वदनम् , कस्य ? नृपतेः, कथम्भूतम् ? उपपौर्णमासम् , विधोरिन्दोः, कथम् ? हि स्फुटमिति' ॥४४॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य षट्त्कर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनय-
चन्द्रपण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्न शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरीचन्द्रिका-
चक्रेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां द्विःसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य राघवपाण्डवीया-
परनाम्नः काव्यस्य पदकौमुदी नामदधानायां टीकायां हनुमन्नारायण-
दूताभिगमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

ढाढ़स वँधाता हुआ वह नीतिमार्गका पालक दूत अपने स्वामीके पास वापस आगया था ।
स्वामी राम अथवा कृष्ण भी शत्रुओंके वंश तथा वैभवको जीतनेमें समर्थ थे तथा [दूतसे
वहलभाके समाचार सुनकर] उनके मुख पूर्णमासीके चन्द्रमाके समान कान्तियुक्त हो
उठे थे ॥४४॥

इति निर्दोषविद्याभूषणभूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, षट्त्कर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र
गुरुके शिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाकी चातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र-द्वारा
विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान
काव्यकी पदकौमुदी टीकामे हनुमन्नारायणदूताभिगमन
नामका त्रयोदश सर्ग समाप्त ।

चतुर्दशः सर्गः

श्रीपार्थः सपदि हरिस्तथा सरामः सुग्रीवः सदसि समं प्रभाविराटः ।

निश्चित्य प्रकृतिषु शक्तिमभ्यमित्रं व्युत्तस्थुः प्रलयदवानला इवामी ॥१॥

श्रीपार्थ इति—अमी एते भूपालाः अभ्यमित्र शत्रु लक्ष्यीकृत्य व्युत्तस्थुः अभ्युत्थिताः, क इवोत्प्रेक्षिताः ? प्रलयदवानला इव कल्पान्तकालवह्नय इव, किं कृत्वा ? पूर्वं निश्चित्य आत्मप्रतीतिमानीय, काम् ? शक्ति सामर्थ्यम्, केपु विषये ? प्रकृतिषु सप्तसु स्वाम्यमात्यादिस्वभावासु, के ते भूपाला इति दर्शयन्नाह—व्युत्तस्थौ, कः ? हरिर्लक्ष्मणः, कथम्भूतः ? श्रीपार्थः श्रिय पाति श्रीपाः, श्रीपा अर्था यस्य सः श्रीपार्थः लक्ष्मीरक्षणपरायण-प्रयोजनवान्, पुनः^१ प्रभाविराटः प्रभावी राटो यस्य सः प्रभाविराटः सप्रभावध्वनिः मयि सुग्रीवे करे करवालं गृहीतवति रणरङ्गे न मा प्रति कस्यचित् क्षत्रियकुमारस्य सम्मुख स्थातु शक्तिरस्ति इति गर्जिगर्जिमद्ध्वनि रित्यर्थः । क ? सदसि सभाया सरामः रामसहितः सुग्रीवः व्युत्तस्थौ ।

भारतीये—व्युत्तस्थुः, के ? अमी नरेन्द्राः । कथम् ? अभ्यमित्रम्, क इवोत्प्रेक्षिताः ? प्रलयदवानला इव, कृत्वा पूर्वं व्युत्तस्थुः ? निश्चित्य, काम् ? शक्तिम्, कासु ? प्रकृतिषु, क ? सदसि, के ते नरेन्द्राः ? इति-प्रकटयति—व्युत्तस्थौ श्रीपार्थः श्रियोपलक्षितः पार्थः श्रीपार्थः लक्ष्म्योपलक्षितोऽर्जुनः, कथम् ? सपदि शीघ्रम्, तथा व्युत्तस्थौ, कः ? स हरिः चक्रपाणिः, किं विशिष्टः ? सरामः बलभद्रसहितः पुनः सुग्रीवः शोभना ग्रीवा यस्य सः पुनः सम प्रभाः सम सम्यक् प्रकृष्टा भा यस्य सः, प्रकृष्टप्रतापवानित्यर्थः, तथा व्युत्तस्थौ, कोऽसौ ? विराट^२ इति ॥१॥

स्कन्धस्था मदकरिणः प्रयाणभेरी दध्वान प्रतिसमयं निहन्यमाना ।

अत्युच्चं पदमधिरोप्य मान्यमारान्न्यकारं क इह परैः कृतं सहेत ॥२॥

स्कन्धेति—मदकरिणः मत्तमातङ्गस्य स्कन्धस्था प्रतिसमय क्षण क्षण प्रतिनिहन्यमाना ताड्यमाना सती प्रयाणभेरी दध्वान ध्वनितवती । युक्तमेतत्-परैरन्यैर्दुर्जनैः कृत विहित न्यक्कार कः सहेत, कथम् ? आरात्

स्वामि, अमात्यादि स्नातों अपनी प्रकृतियोंकी शक्तिका सभामें निश्चय करके रामसे संयुक्त लक्ष्मीका रक्षक हरि (लक्ष्मण) तथा शोभायुक्त प्रतापके कारण दारुण सुग्रीव, शत्रुके विरुद्ध प्रलयकालीन दवानलके समान चल दिये थे [स्वामी...राजसभामें विचार करके लक्ष्मीका स्वामी अर्जुन, बलभद्रयुक्त कृष्ण तथा सुन्दर ग्रीवाधारी वैभव तथा प्रतापके लिए ख्यात विराटराज तुरन्त शत्रुके विरुद्ध...थे] ॥१॥

मदोन्मत्त हाथीके कन्धेपर रखी तथा प्रतिक्षण वजायी गयी युद्ध-यात्राकी भेरी जोरोसे गर्ज उठी थी । निकटमे ही खूब ऊँचे तथा मान्य स्थानपर रखकर शत्रुके द्वारा वजाये गये.नगाड़ेकी कौन उपेक्षा कर सकता है । सर्वथा सम्मानयुक्त अत्यन्त उन्नत स्थानपर

१. -जनवानित्यर्थः कथम् ? सपदि शीघ्रम्, तथा व्युत्तस्थौ, कः स रामः राघवः, कथम् ? सपदि तथा व्युत्तस्थौ, कः ! स सुग्रीवः किष्किन्धनगराधिपः, कथम्भूतः ? प्रभाविराटः प्रभावी राटो यस्य सः प्रभाविराटः सप्रभावध्वनिः, मयि सुग्रीवे कालकरालं करवालं रणरङ्गे गृहीतवति सति माम्प्रति न कस्यचित् क्षत्रियकुमारस्य सम्मुखे स्थातुं शक्तिरस्तीति गर्जिगर्जिमद्ध्वनिरित्यर्थः क सदसि सभायाम् कथम् ? समं युगपदिति शेषः ।...भारती-प० द० ।

२. सर्गेऽस्मिन् प्रहर्षिणी वृत्तम् ।

पञ्चात्, क ? इहास्मिन् लोके, किं कृत्वा ? पूर्वमधिरोप्य नीत्वा, कम् ? मान्य जनम्, किमधिरोप्य ? अत्युच्च पद स्थानम् ॥२॥

आरावं दिशि दिशि तं निशम्य तस्या रोमाञ्चैः परिहृषितैस्तनुर्नृपाणाम् ।
अम्भोदप्रथमरवोत्थरत्नसूचिः सरिजे स्वयमिव सा विदूरभूमिः ॥३॥

आरावमिति—नृपाणा राज्ञा तनुः रोमाञ्चैः रोमाङ्कुरैः सरिजे शुशुभेतराम्, कथम्भूतैः ? परिहृषितैः अत्यानन्दममुत्थितैः, किं कृत्वा ? पूर्व तस्याः प्रयाणभेर्याः दिशि दिशि प्रतिदिशम् आराव ध्वनि निशम्य श्रुत्वा, केव सरिजे ? यथा सा लोकप्रसिद्धा विदूरभूमिः विदूरो नामपर्वतः तस्य भूमिः, कथम्भूता ? अम्भो-दप्रथमरवोत्थरत्नसूचिः, अम्भोदस्य मेघस्य प्रथमरवात् उत्था उत्पत्तिर्यासा ता. रत्नसूचयो यस्या सा, कथम् ? स्वयमात्मनेति ॥३॥

रागादेः सह वसतोऽपि तापवृत्तेर्यः स्वस्मिन्नवधिरहो न कस्यचित्सः ।
भूपानां रिपुमभिपश्यतामिवोग्रं यत्कोपे स्फुरति रसान्तरं न जज्ञे ॥४॥

रागादेरिति—अहो आश्चर्यं कस्यचित् कस्यापि न स्यात्, कः ? स योऽवधिः सीमा, कस्य ? रागादेः अविद्याधर्मस्य, कथम्भूतस्य ? तापवृत्तेः तापः वृत्तिर्यस्य सः तस्य, किं कुर्वत ? सहवसतोऽपि एकत्रावस्थान-वतोऽपि, क ? स्वस्मिन्नात्मनि, अतएव कारणात् न जज्ञे न जातम्, किं तत् ? रसान्तरम् एकस्मात् रसाद-परो रसोरसान्तरं यत् स्फुरति विजृम्भते, क सति ? कोपे, कथम्भूतम् ? यद्रसान्तरम् उग्र सोढुमशक्यम्, केषाम् ? भूपानां नृपाणाम् ? कथम्भूतानामिव ? रिपु शत्रुम् अभि सामस्त्येन पश्यतामिव निरीक्षमाणानामिव ॥४॥

सारङ्गैः कृतमणिमण्डनैर्विगाढा साश्वासा प्रतिदिशमुन्नमत्स्यदामा ।
सामन्तैः पथि चलिता चमूः पयोधेर्वेलेव प्रबलमदध्वनन्मरुद्धिः ॥५॥

सारङ्गैरिति—अदध्वनत् ध्वनितवती, का ? सां चमूः, कथम् ? प्रबल प्रकृष्टबल यथा, कथम्भूता सती ? चलिता, क ? पथि मार्गे, कथम् ? अमा सार्द्धम्, कैः ? सामन्तैः, पुनः कथम्भूता ? उन्नमत्स्यदा उच्चलद्देगा, कथम् ? प्रतिदिश दिश दिश प्रति, पुनः साश्वा अश्वैः सह वर्तमाना पुनः सारङ्गैर्मतङ्गैर्विगाढा व्याता कथ-म्भूतैः सारङ्गैः ? कृतमणिमण्डनैः कृत मणीना मण्डन येषा तैः । केवादध्वनत् ? पयोधेः समुद्रस्य वेलेव, कथम्भूता सती ? पथि मार्गे चलिता, कथम् ? यथा भवति प्रबल प्रौढप्रौढि यथा भवति तथा पुनरुन्नमत्स्य-

स्थापित करके बादमे शत्रुके द्वारा सामने ही की गयी अवज्ञाको कौन सहन कर सकता है] ॥२॥

समस्त दिशाओमे प्रयाणभेरीके उस घोपको सुनकर परम आनन्दसे उठे रोमाञ्चके द्वारा राजा लोगोकी काया वैसी ही शोभित हुई थी; जिस प्रकारसे वर्षारम्भमें मेघोंकी प्रथम गर्जनाको सुनते ही अपने आप निकले रत्नके अंकुरोसे युक्त विदूर-पर्वतकी भूमि होती है ॥३॥

मनमें प्रबल सन्तापका भाव होने पर किसी भी व्यक्तिको उसके साथ ही अपने आत्मामें रहनेवाले राग आदि भावोंकी सीमापर अनुभव नहीं होता है उसी प्रकार शत्रुको सामने खड़ा देखते हुए राम तथा कृष्णके अनुयायी राजाओंको क्रोध आ जानेके कारण दूसरे प्रबल रसोंका अनुभव ही नहीं हो रहा था ॥४॥

मणियोंके आभूषणोंसे सुसज्जित हाथियोंसे व्याप्त, घोड़ोसे पूर्ण, वेगके साथ प्रत्येक दिशामें बढ़ती हुई और मार्गमें सामन्त राजाओंके द्वारा संचालित वह राघव-पाण्डव सेना आंधीके द्वारा उठायी गयी समुद्रकी लहरोंके समान [समुद्रवेला भी चातकपूर्ण, मणितुल्य

दामा उन्न केश प्रापितं मत्स्याना मीनाना दाम माला यस्या सा तथोक्ता, कैः ? तैः प्रसिद्धैः मरुद्भिर्वातैः, कथम् ? यथा भवति सामं सार्द्धं यथा भवति, पुनः साश्वासा आश्वासैः जलप्रवेगैः सह वर्तमाना सा, कथम् ? प्रतिदिश दिश दिश प्रति पुनः सारङ्गैश्चातकैः विगाढा कथम्भूतैः कृतमणिमण्डनैः मणयः सूक्ष्मसूक्ष्मा जल-विन्दवोऽभिधीयन्ते, शब्दानामनेकार्थत्वात्तेषा मण्याकरत्वाद्वा कृतं मणीना मण्डनं यैस्तैरिति ॥५॥

आनीलं द्विपमधिरुह्य रामभद्रः श्वेतोऽब्दं मिहिर इवासितं निरैयः ।

सिन्दूरद्युतिरचितं स पीतवासाः कृष्णोऽभ्रं जलद इवारुणं तडित्वान् ॥६॥

आनीलमिति—रामभद्रो गधवः निरैयः निर्जगाम, किं-कृत्वा ? पूर्वमानील सर्वाङ्गश्याम द्विप गजमधिरुह्य, क इव ? मिहिर इव यथा 'मेघोऽसित नीलमब्द मेघमधिरुह्य (निर्गच्छति) कथम्भूतः मिहिरः ? श्वेतः शुभ्रः । अत्र तात्पर्यमुपन्यस्यते, घनसमयनिवृत्तौ सत्या शरत्समयस्य प्रवृत्तौ सत्या गगनप्रवृत्तस्य नीलनीरदाधिरुढस्य जलरिक्तोदरस्य शुभ्राभ्रस्य शोभा नीलगजाधिरुढो रामो निर्गमनसमये बभार । तथा निरैयः, कः ? पीतवासा लक्ष्मणः, किं कृत्वा ? पूर्वमधिरुह्य, किम् ? अभ्रम्, कथम्भूतम् ? सिन्दूरद्युतिरचितम्, क इव ? जलद इव, यथा जलदो निर्गच्छति, किं कृत्वा ? पूर्वमधिरुह्य, किम् ? अभ्रम्, कथम्भूतम् ? अरुणम् आरक्तम्, कथम्भूतः जलदः ? कृष्णः पुनस्तडित्वान् विद्युद्युक्तः । अत्र भावो विभाव्यते दिनेशरय निष्क्रान्तौ सध्यायाश्च प्राप्तौ सत्या गगनतटगमनोन्मुखारुणा भ्रमधिरुढस्य तडित्युक्तस्य कृष्णस्य जलदस्य शोभा सिन्दूरद्युतिरचितगजेन्द्राधिरुढो लक्ष्मणः पीताशुकपरिधानो निर्गमनसमये विभराम्बभूवेति भावः ।

भारतपक्षे—रामभद्रो रेवतीरमणः । पीतवासा नारायणः ॥६॥

ये कुन्त्यां जननमिता विभासयन्तो राजानः पथिषु नभः सदाञ्चितेन ।

धाम्ना ते ननु चतुरङ्गसेनयोच्चैः प्रासादिस्थितियुतया स्म संचरन्ते ॥७॥

य इति—ननु अहो सचरन्ते स्म निर्जगमुः, के ? ते राजानः, कथम् ? उच्चैः, कया सह ? चतुरङ्गसेनया हस्त्यश्वरथपदातिपृतनया, कथम्भूतया ? प्रासादिस्थितियुतया प्रासादीनि प्रास आदिर्येषा शस्त्राणा तानि प्रासादीनि, कुन्त-सेल्ल-भल्लि-तीरी-तोमर-यष्टि-मुद्गर-शक्ति-चक्रादीनि तेषा स्थित्या युता तथा किं, कुर्वन्तः ? ये त्या ता प्रसिद्धा कु पृथिवीं धाम्ना तेजसा पथिषु मार्गेषु विभासयन्तः, कैषा धाम्ना ? नभःसदा विद्याधराणा सुग्रीवप्रभृतीनाम्, कथम्भूतेन धाम्ना ? चितेन पुष्टेन, कथम्भूताः, राजानः ? जन-नमिताः जन-नमस्कृताः इति ।

भारतीये—ननु अहो सचरन्ते स्म, के ? ते लोकविख्याताः राजानः, केषु ? पथिषु, कया सह ? तुरङ्गसेनया ह्यवाहिन्या, कथम्भूतया ? उच्चै प्रा पृ पालनपूरणयोरित्यस्य धातोः प्रयोगः पूरणं पृ० विच् प्रत्ययान्तः विचः, सर्वापहारीनाशः, पालना रक्षणम्, पूरणं भरणपोषणादि, उच्चैः पृथस्या सा उच्चैःपृस्तया उच्चैःप्रा

उछलते जलविन्दुयुक्त, भँवरोंसे (आश्वास) भीषण, और सब तरफ उछलती मछलियोंकी माला से भूपित होती है] जोरोंसे गर्ज रही थी ॥५॥

गहरे काले हाथीपर चढ़कर श्वेत वस्त्रधारी राम तथा बलराम युद्धके लिए निकलते थे । घन श्याम मेघोंके ऊपरसे उदित सूर्यके समान, पीताम्बरधारी तथा विद्युत् (के समान अस्त्र)-धारी लक्ष्मण तथा कृष्ण सिन्दूरसे सजाये गये अतएव लाल हाथीपर जाते हुए ऐसे लगते थे जैसा-सन्ध्याकी लालीमेंसे उड़ता विजलीयुक्त मेघ लगता है ॥६॥

जनताके द्वारा मान्य, सुग्रीव, आदि विद्याधरोंके द्वारा पुष्ट अपने तेजके द्वारा पूर्ण पृथ्वीको प्रकाशित करते हुए वे रामके पक्षके राजा लोग हस्ति-अश्व-रथ-पदाति चारों प्रकारकी प्रास, कुन्त आदि शस्त्रोंसे सुसज्जित सेनाके साथ मार्गमें चले जा रहे थे ।

महारानी कुन्तीसे उत्पन्न, देवताओंके द्वारा भी मान्य अपनी शरीर कान्तिसे शोभाय-

१. 'मार्त्तण्ड' इति समुचितोऽर्थः—सं० ।

२. शुभ्रभास्करस्य—सं० ।

पश्चात्, क ? इहास्मिन् लोके, किं कृत्वा ? पूर्वमधिरोप्य नीत्वा, कम् ? मान्य जनम्, किमधिरोप्य ? अत्युच्च पद स्थानम् ॥२॥

आरावं दिशि दिशि तं निशम्य तस्या रोमाञ्चैः परिहृषितैस्तनुर्नृपाणाम् ।
अम्भोदप्रथमरवोत्थरत्नसूचिः संरेजे स्वयमिव सा विदूरभूमिः ॥३॥

आरावमिति—नृपाणा राज्ञा तनुः रोमाञ्चैः रोमाङ्कुरैः संरेजे शुशुभेतराम्, कथम्भूतैः ? परिहृषितैः अत्यानन्दममुत्थितैः, किं कृत्वा ? पूर्व तस्याः प्रयाणभेर्याः दिशि दिशि प्रतिदिशम् आराव ध्वनि निशम्य श्रुत्वा, केव संरेजे ? यथा सा लोकप्रसिद्धा विदूरभूमिः विदूरो नामपर्वतः तस्य भूमिः, कथम्भूता ? अम्भो-दप्रथमरवोत्थरत्नसूचिः, अम्भोदस्य मेघस्य प्रथमरवात् उत्था उत्पत्तिर्यासा ताः रत्नसूचयो यस्या सा, कथम् ? स्वयमात्मनेति ॥३॥

रागादेः सह वसतोऽपि तापवृत्तेर्यः स्वस्मिन्नवधिरहो न कस्यचित्सः ।
भूपानां रिपुमभिपश्यतामिवोग्रं यत्कोपे स्फुरति रसान्तरं न जज्ञे ॥४॥

रागादेरिति—अहो आश्चर्यं कस्यचित् कस्यापि न स्यात्, कः ? स योऽवधिः सीमा, कस्य ? रागादेः अविद्याधर्मस्य, कथम्भूतस्य ? तापवृत्तेः तापः वृत्तिर्यस्य सः तस्य, किं कुर्वतः ? सहवसतोऽपि एकत्रावस्थान-वतोऽपि, क ? स्वस्मिन्नात्मनि, अतएव कारणात् न जज्ञे न जातम्, किं तत् ? रसान्तरम् एकस्मात् रसाद-परो रसोरसान्तरं यत् स्फुरति विजृम्भते, क सति ? कोपे, कथम्भूतम् ? यद्रसान्तरम् उग्र सोढुमशक्यम्, केषाम् ? भूपाना नृपाणाम् ? कथम्भूतानामिव ? रिपु शत्रुम् अभि सामस्त्येन पश्यतामिव निरीक्षमाणानामिव ॥४॥

सारङ्गैः कृतमणिमण्डनैर्विगाढा साश्वासा प्रतिदिशमुन्नमत्स्यदामा ।
सामन्तैः पथि चलिता चमूः पयोधेर्वेलेव प्रबलमदध्वनन्मरुद्भिः ॥५॥

सारङ्गैरिति—अदध्वनत् ध्वनितवती, कां ? सां चमूः, कथम् ? प्रबल प्रकृष्टबल यथा, कथम्भूता सती ? चलिता, क ? पथि मार्गे, कथम् ? अमा सार्द्धम्, कैः ? सामन्तैः, पुनः कथम्भूता ? उन्नमत्स्यदा उच्चलद्वेगा, कथम् ? प्रतिदिश दिश दिश प्रति, पुनः साश्वा अश्वैः सह वर्तमाना पुनः सारङ्गैर्मतङ्गैर्विगाढा व्याप्ता कथ-म्भूतैः सारङ्गैः ? कृतमणिमण्डनैः कृत मणीना मण्डन येषा तैः । केवादध्वनत् ? पयोधेः समुद्रस्य वेलेव, कथम्भूता सती ? पथि मार्गे चलिता, कथम् ? यथा भवति प्रबल प्रौढप्रौढि यथा भवति तथा पुनरुन्नमत्स्य-

स्थापित करके वादमे शत्रुके द्वारा सामने ही की गयी अवज्ञाको कौन सहन कर सकता है] ॥२॥

समस्त दिशाओंमें प्रयाणभेरीके उस घोषको सुनकर परम आनन्दसे उठे रोमाञ्चके द्वारा राजा लोगोकी काया वैसी ही शोभित हुई थी; जिस प्रकारसे वर्षारम्भमें मेघोंकी प्रथम गर्जनाको सुनते ही अपने आप निकले रत्नके अंकुरोंसे युक्त विदूर-पर्वतकी भूमि होती है ॥३॥

मनमें प्रबल सन्तापका भाव होने पर किसी भी व्यक्तिको उसके साथ ही अपने आत्मामें रहनेवाले राग आदि भावोंकी सीमापर अनुभव नहीं होता है उसी प्रकार शत्रुको सामने खड़ा देखते हुए राम तथा कृष्णके अनुयायी राजाओंको क्रोध आ जानेके कारण दूसरे प्रबल रसोंका अनुभव ही नहीं हो रहा था ॥४॥

मणियोंके आभूषणोंसे सुसज्जित हाथियोंसे व्याप्त, घोड़ोंसे पूर्ण, वेगके साथ प्रत्येक दिशामें बढ़ती हुई और मार्गमें सामन्त राजाओंके द्वारा संचालित वह राघव-पाण्डव सेना आंधीके द्वारा उठायी गयी समुद्रकी लहरोंके समान [समुद्रवेला भी चातकपूर्ण, मणितुल्य

दामा उन्न केश प्रापितं मत्स्याना मीनाना दाम माला यस्या सा तथोक्ता, कैः ? तैः प्रसिद्धैः मरुद्भिर्वातैः, कथम् ? यथा भवति सामं सार्द्धं यथा भवति, पुनः साश्वासा आश्वासैः जलप्रवेशैः सह वर्तमाना सा, कथम् ? प्रतिदिश दिश दिश प्रति पुनः सारङ्गैश्चातकैः विगाढा कथम्भूतैः कृतमणिमण्डनैः मणयः सूक्ष्मसूक्ष्मा जल-विन्दवोऽभिधीयन्ते, शब्दानामनेकार्थत्वात्तेषा मण्याकरत्वाद्वा कृत मणीना मण्डन यैस्तैरिति ॥५॥

आनीलं द्विपमधिरुह्य रामभद्रः श्वेतोऽब्दं मिहिर इवासितं निरैयः ।

सिन्दूरद्युतिरचितं स पीतवासाः कृष्णोऽभ्रं जलद इवारुणं तडित्वान् ॥६॥

आनीलमिति—रामभद्रो गधवः निरैयः निर्जंगाम, किं कृत्वा ? पूर्वमानील सर्वाङ्गद्वयाम द्विपं गजमधि-रुह्य, क इव ? मिहिर इव यथा 'मेघोऽसित नीलमब्द मेघमधिरुह्य (निर्गच्छति) कथम्भूतः मिहिरः ? श्वेतः शुभ्रः । अत्र तात्पर्यमुपन्नस्यते, घनसमयनिवृत्तौ सत्या शरत्समयस्य प्रवृत्तौ सत्या गगनप्रवृत्तस्य नीलनीरदाधि-रुहस्य जलरिक्तोदरस्य शुभ्राभ्रस्य शोभा नीलगजाधिरुहो रामो निर्गमनसमये बभार । तथा निरैयः, कः ? पीतवासा लक्ष्मणः, किं कृत्वा ? पूर्वमधिरुह्य, किम् ? अभ्रम्, कथम्भूतम् ? सिन्दूरद्युतिरचितम्, क इव ? जलद इव, यथा जलदो निर्गच्छति, किं कृत्वा ? पूर्वमधिरुह्य, किम् ? अभ्रम्, कथम्भूतम् ? अरुणम् आरक्तम्, कथम्भूतः जलदः ? कृष्णः पुनस्तडित्वान् विद्युद्युक्तः । अत्र भावो विभाव्यते दिनेशस्य निष्क्रान्तौ सध्यायाश्च प्रातौ सत्या गगनतटगमनोन्मुखारुणाभ्रमधिरुहस्य तडिद्युक्तस्य कृष्णस्य जलदस्य शोभा सिन्दूरद्युतिरचितगजेन्द्रा-धिरुहो लक्ष्मणः पीताशुकपरिधानो निर्गमनसमये विभराम्भूवेति भावः ।

भारतपक्षे—रामभद्रो रेवतीरमणः । पीतवासा नारायणः ॥६॥

ये कुन्त्यां जननमिता विभासयन्तो राजानः पथिषु नभः सदाञ्चितेन ।

धाम्ना ते ननु चतुरङ्गसेनयोच्चैः प्रासादिस्थितियुतया स्म संचरन्ते ॥७॥

य इति—ननु अहो संचरन्ते स्म निर्जंगमुः, के ? ते राजानः, कथम् ? उच्चैः, कया सह ? चतुरङ्गसेनया हस्त्यश्वरथपदातिवृत्तनया, कथम्भूतया ? प्रासादिस्थितियुतया प्रासादीनि प्रास आदिर्येषा शस्त्राणा तानि प्रासादीनि, कुन्त-सेल्ल-भल्लि-तीरी-तोमर-यष्टि-मुद्गर-शक्ति-चक्रादीनि तेषा स्थित्या युता तथा किं, कुर्वन्तः ? ये त्या ता प्रसिद्धा कु पृथिवीं धाम्ना तेजसा पथिषु मार्गेषु विभासयन्तः, केषा धाम्ना ? नभःसदा विद्याधराणा सुग्रीवप्रभृतीनाम्, कथम्भूतेन धाम्ना ? चितेन पुष्टेन, कथम्भूताः, राजानः ? जन-नमिताः जन-नमस्कृताः इति ।

भारतीये—ननु अहो संचरन्ते स्म, के ? ते लोकविख्याताः राजानः, केषु ? पथिषु, कया सह ? तुरङ्ग-सेनया हयवाहिन्या, कथम्भूतया ? उच्चै प्रा पृ पालनपूरणयोरित्यस्य धातोः प्रयोगः पूरणं पृ० विच् प्रत्ययान्तः विचः, सर्वापहारीनाशः, पालना रक्षणम्, पूरणं भरणपोषणादि, उच्चैः पृथ्व्या सा उच्चैःपृस्तया उच्चैःप्रा

उछलते जलविन्दुयुक्त, भँवरोंसे (आश्वास) भीषण, और सब तरफ उछलती मछलियोंकी माला से भूपित होती है] जोरोंसे गर्ज रही थी ॥५॥

गहरे काले हाथीपर चढ़कर श्वेत वस्त्रधारी राम तथा बलराम युद्धके लिए निकलते थे । घन श्याम मेघोंके ऊपरसे उदित सूर्यके समान, पीताम्बरधारी तथा विद्युत (के समान अस्त्र)-धारी लक्ष्मण तथा कृष्ण सिन्दूरसे सजाये गये अतएव लाल हाथीपर जाते हुए ऐसे लगते थे जैसा-सन्ध्याकी लालीमेंसे उड़ता विजलीयुक्त मेघ लगता है ॥६॥

जनताके द्वारा मान्य, सुग्रीव, आदि विद्याधरोंके द्वारा पुष्ट अपने तेजके द्वारा पूर्ण पृथ्वीको प्रकाशित करते हुए वे रामके पक्षके राजा लोग हस्ति-अश्व-रथ-पदाति चारों प्रकारकी प्रास, कुन्त आदि शस्त्रोंसे सुसज्जित सेनाके साथ मार्गमें चले जा रहे थे ।

महारानी कुन्तीसे उत्पन्न, देवताओंके द्वारा भी मान्य अपनी शरीर कान्तिसे शोभाय-

१. 'मार्त्तण्ड' इति समुचितोऽर्थः—सं० ।

२. शुभ्रभास्करस्य—सं० ।

अतीवरक्षणभरणपोषणयेत्यर्थः, अथवा उच्चैः प्राः इति विशेषण राजाम्, कथम्भूतास्ते राजानः ? उच्चैः प्रा पृङ् व्यायाम इत्यस्य रूप प्रियते इति प्रः, अकृप्रत्ययः, उच्चैः प्रो येषा ते उच्चैः प्राः उच्चैः व्यायामवन्तः शस्त्रास्त्र-कृतश्रमाः पुनः कथम्भूतया ? सादित्यित्युतया अन्वारोहाधिष्ठिताया, (क) उच्चैः प्रासादिस्थितियुतया उच्चैः प्रासादाः सन्ति येषा ते उच्चैः प्रासादिनः सप्तभूमिगृहस्वामिनः^१ उच्चैः प्रासादिनामित्र या स्थितिः तथा युतया एतेन सेनाया गुद्दुरपटमण्डपादिसमृद्धिरन्यथायि, ये राजानः कुन्त्या कुन्तीविषये जनन जन्म इताः प्राप्ताः युधिष्ठिरादयः इत्यर्थः, कथम्भूताः ? धाम्ना शरीरेण तेजसा विभासयन्तः शोभमानाः, कथम्भूतेन धाम्ना ? अश्रितेन लोकप्रवास्येन पुनः नभःसदा नभसि सीदतीति तेन गगनविजृम्भमाणेनेत्यर्थः ॥७॥

शौर्यात्तस्थिति विषमाभयादवोत्थं वैराटं चतुरगकुञ्जरप्रधानम् ।

सौमित्र्याहितरति संयदुत्कपीनं गत्वैक्यं जगदिव तद्वलं चचाल ॥८॥

शौर्येति—चचाल चलति स्म, किम् ? तद्वलम्, तेषा वल तद्वलम्, किमिव चचाल ? जगदिव, किं कृत्वा ? पूर्वमैक्य गत्वा, कथम्भूतम् ? संयदुत्कपीन संयति संग्रामे उत् उच्चैः कपीनाम् इनः अधिपो यत्र तत्, अथवा संयदुत्कपयः इना प्रभवो यत्र तत् संग्रामोत्कटमर्कटनायकमित्यर्थः, पुनः सौमित्र्याहितरति सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः तेन आहिता रतिर्यत्र तत् पुनः वैराट वैरम् अटति वैराट वैरगामि, पुनः कथम्भूतम् ? चतुरगकुञ्जरप्रधान चतुर गच्छन्तीति चतुरगा, चतुरगा. कुञ्जराः प्रधाना यत्र तत् पुनः दवोत्थ दवाग्निसमुत्पन्नम्, कया ? विषमाभया तीव्रतरदीप्तया पुनः शौर्यान्तस्थिति क्षात्रधर्मोत्तरीकृतस्थिति ।

भारतीये—तद्वल सैन्य चचाल, कथम्भूतम् ? संयदुत्कपीन संयते रणाय उत्कैः उत्कण्ठितैः पुभिः पीन पुष्ट निरन्तरम्, पुनः सौमित्र्याहितरति सौमित्र्ये सौहार्दे आहिता रतिर्येन तत् समीचीनमित्रत्वारोपिता शक्तीत्यर्थः, पुनः शौर्यान्तस्थिति शूरो वसुदेवः शूरस्यार्पत्य शौरिः नारायणः तेन अन्ता स्थितिर्यस्य तत्, पुनः विषमाभयाद-वोत्थं विषमाभा ये यादवस्तेभ्य उतथा यस्य तत्, तीव्रतरप्रतापवद्भयो यादवेभ्य उत्पन्नम् तथा चचाल वैराट वल विराटो नाम नरेन्द्रस्तस्येद वैराटम् कथम्भूतम् ? चतुरगकुञ्जरप्रधान ह्यकरिसनाथीकृतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

उत्कीर्णैरिव विधुभिर्मुखैस्तमालप्रारोहैरिव चिह्नैर्दृशां विलासैः ।

कुर्वद्भिः सर इव सोत्पलं दिगन्तं तद्देव्यः प्रसमचरन्त दन्तिनीभिः ॥९॥

उत्कीर्णैरिति—प्रसमचरन्त भासयन्तो गताः, काः ? तद्देव्यः तेषा पूर्वोक्ताना, राजा महिष्यः तदन्तः-पुरसीमन्तिन्यः, काभिर्दन्तिनीभिः किं प्रसमचरन्त ? दिगन्तमाशान्तम्, कैः कृत्वा ? मुखैराननै, कैरिवोत्प्रे-क्षितै ? विधुभिरिव चन्द्रैरिव, कथम्भूतैः ? उत्कीर्णैः उल्लिखितैः, पुनः कैः प्रसमचरन्त ? चिह्नैः कुटिलकेश-

मान वे पाण्डव राजा मगधके मार्गपर चले जा रहे थे, निश्चित ही यह सेना रक्षण करनेमें अग्रणी अश्वारोहियोसे भिरी थी ॥७॥

पराक्रमके परम श्रद्धालु, असाधारण प्रतापके कारण दावानल तुल्य, व्यूह रूपसे चलती मुख्य हस्तिसेना युक्त, युद्धमें शिरोमणि वानरोंके राजाओंसे पूर्ण सुमित्राके पुत्र लक्ष्मणमें एक निष्ठ, फलतः एक सूत्र बद्ध होकर शत्रुके ऊपर बढ़ती हुई वह सेना संसारके समान प्रयाण कर रही थी ।

लोकोत्तर प्रतापी यादवोंसे वनी, मुख्य रूपसे अश्वो और हस्तिमय विराट राजाकी सेना सहित, पारस्परिक मित्रताके भावकी प्रगाढ़ताके कारण सर्वथा एकरूप, युद्धके प्रेमी भटोंसे परिपूर्ण तथा शूर कुलमें उत्पन्न वासुदेव द्वारा नियन्त्रित वह सेना क्या चली थी अखिल विश्व ही मगधपर दूट पड़ा था ॥८॥

खोदकर बनाये गये चन्द्रोंके तुल्य सुन्दरमुखी, तमालके गाढ़ अंकुरों सदृश केश-धारिणी, नेत्रोंके विलास द्वारा समस्त दिशाओंको विकसित कमलयुक्त तालावोंके समान

पाशैः कै रिव ? तमालप्ररोहैरिव, सुगममेतत् , पुनः कै समचरन्त ? दृशा लोचनाना विलासैः कटाक्षविक्षेपैः, कथम्भूतैः दृशा विलासैः ? दिगन्त स्रोत्पल सकुवलय सर इव सरोवरमिव कुर्वद्भिर्विदधद्भिः ॥ ९ ॥

उत्कार्तस्वररुचयोऽपि सौम्यभावा भामिन्यः सहजघनाः कुचोदिताङ्गयः ।

मेघालीष्विव करिणीषु दिव्यरुच्या लालित्यात्तडित इवाभवत्स्फुरन्त्यः ॥१०॥

उत्कार्तस्वर इति-भामिन्यः अभवन्सजाताः, कथम्भूताः ? सौम्यभावाः प्रसन्नतयाशान्तरूपाः, कस्मात् ? लालित्यात् मनोहरत्वात्, किं कुर्वन्त्यः ? करिणीषु भासमानाः पुनः उत्कार्तस्वररुचयोऽपि निष्टसकाञ्चनभासोऽपि गौरवर्णकान्तयः इत्यर्थः, पुनः सहजघनाः पुनर्दिव्यरुच्याः मनोहराभरणाः पुनः कुचोदिताङ्गयः कुचाभ्या स्तनाभ्यामुदितम् उन्नतम् अङ्ग यासा ताः कुचोदिताङ्गयः, का इव का वाऽभवन् भामिन्यः ? मेघालीषु तडित इव, यथा मेघालीषु स्फुरन्त्यः तडितो भान्ति, कथम्भूताः ? सौम्यभावाः, कस्मात् ? लालित्यात् मनोज्ञत्वात् कस्याः लालित्यम् ? दिव्यरुच्याः मनोहरदीप्तैः, पुनः उत्कार्तस्वररुचयोऽपि उत्क उत्कटः आर्तः भयानकः स्वरः शब्दो यत्र सा रुचिर्यासा ताः निखिलजननयनकम्पनकारिणी विद्युतः स्फूर्तिः रुचिरभिधीयते, पुनः सहजघनाः सहजाः सह सार्द्धं जाता घना मेघा यासा ताः, पुनः कुचोदिताङ्गयः कौ भुवि चोदित प्रेषितमङ्ग शरीरु याभिस्ताः ॥१०॥

उन्नेतुं तपनवितापमङ्गनानां छन्नाभिर्मणिमयकम्बलैर्वृषीभिः ।

शोणाभिर्बभ्रुरधिरुढसांध्यरागा गच्छन्त्यस्ततय इवाम्बुदां करिण्यः ॥११॥

उन्नेतुमिति-करिण्यः वृषीभिः करिकम्बलैः बभ्रुः, कथम्भूताभिः ? शोणाभिलोहिताभिः पुनः मणिमय-कम्बलैः छन्नाभिर्ज्ञम्पिताभिः, का इव ? अम्बुदा मेघानाम्, क्विबन्तमिद रूपम् 'आतो धातोः' इत्यनेन सूत्रेणा-कारलोपः । ततय इव श्रेणय इव पुनः अधिरुढसान्ध्यरागा अधिरुढः साव्यो रागो याभिस्ताः, किं कर्तुम् ? तपनविताप सूर्यातपम् उन्नेतु निराकर्तुम्, कासाम् ? अङ्गनाना राशीनाम् ॥११॥

मायूरं गतयुतनौप्लवं गतानां वाहानां पथि परतोऽधिरोपिताभिः ।

बालाभिः कुचभुजपीडिता युवानस्तद्भूयः स्थपुटदरीषु पानमीषुः ॥१२॥

मायूरमिति-युवानः तरुणाः स्थपुटदरीषु नीचोच्चभूमिगर्तासु तद्यानं शिविकाम् (यात्राम्) ईषुः वाञ्छन्ति स्म, कथम् ? भूयो वारवारम्, कथम्भूताः सन्तो युवानो वाञ्छन्ति स्म ? कुचभुजपीडिताः स्तनबाहुक-दर्थिताः, काभिः ? बालाभिः तारुण्यरसकूपिकाभिः तरुणीभिः, कथम्भूताभिः ? अधिरोपिताभिः, क्व ? परतः पृष्ठे, केषाम् ? वाहाना वाजिनाम्, कथम्भूतानाम् ? गताना प्राप्तानाम्, किम् ? गत गमनम्, कथम्भूतम् ? मायूर मयूराणामिद मायूरम्, उत अथवा गतानाम्, कम् ? नौप्लव यानपात्रगमनम्, क्व ? पथि अध्वनि ॥१२॥

बनाती और हथिनियोंपरकी जाती हुई दोनों सेनाओंकी रानियोंकी छटा ही निराली थी ॥९॥

तपाये हुए सोनेके सयान कान्तिमती होकर भी अत्यन्त सौम्यशीला, सुन्दर समान जंघाधारिणी, स्तनोंके उभारयुक्त, रानियाँ मेघपंक्तिके तुल्य हस्तिनियोंमें भी अपने अलौकिक लालित्यके कारण विजलीके समान शोभित हो रही थी [विद्युत् भी मेघोंके साथ उत्पन्न होती है, कर्कश भयानक कड़क करती है, असाधारण चमक होती है, करिणीके समान काली मेघालिमैं अपने ज्योतिपुंजसे चमकती है तथा पृथ्वीकी ओर वज्र रूपसे गिरती है] ॥१०॥

रानियोंके ऊपर आती धूपको रोकनेके लिए मणि जटित कम्बलोंसे ढकी हुई, गेरू आदिकी शृंगार-सज्जाके कारण लाल लाल फलतः उड़ती मेघपंक्ति के समान जाती हुई हथिनियोंकी शोभा हुई थी [मेघपंक्ति भी सूर्यके आतपको रोक लेती है, मणि आदिके उत्पादक जलराशिसे पूर्ण होती है, सन्ध्याकी लालिमाके चढ़नेपर लाल हो जाती है] ॥११॥

मोरके समान उड़ते अथवा नौकाके समान सरपट जाते घोड़ोंकी पीठपर बैठायी गयी फलतः आगे बैठे युवकको कुर्चों और भुजाओंसे जोरसे जकड़ती हुई तरुणियोंके कारण वे बार-बार यही इच्छा करते थे कि सरल मार्गसे न जाया जाय ॥१२॥

आत्मैव स्वयमवधार्यते कथंचिद्दुर्वारः परिणतमण्डलः प्रतापी ।

नामेति व्यभिचरितं तदातपत्रैः पूषास्तं गत इव न त्विषं पुषोष ॥१३॥

आत्मेति—नाम अहो व्यभिचरितम्, कैः? तदातपत्रैः नरेन्द्रघर्मवारणैः कथमिति ? अवधार्यते निश्चीयते, कः ? आत्मा स्वरूपम्, केन ? सूर्येणेत्यध्याहार्यं च, कथम् ? स्वयमेव आत्मनैव, कथंचिन्महता कष्टेन, भवामि, कोऽसौ ? अहम्, कथम्भूतः ? प्रतापी प्रतापवान् परिणतमण्डलः पुनः दुर्वारो दुःखेन वरीतु शक्य इत्यतएव प्रयाणसंमये पूषा सूर्यः त्विषम् आतप न पुषोष न पुष्णाति स्म, क इवोत्प्रेक्षिते ? अस्त गत इव ॥१३॥

निःशेषोऽप्यधिवृषि वद्धचित्रचिह्नो मातङ्गस्तुरगतरङ्गभाजि तुङ्गः ।

नौसंघः समभिपतनमहाकराग्रं सेनाब्धाववतरदुच्चकर्णधारः ॥१४॥

निःशेष इति—मातङ्गो हस्ती सेनाब्धौ सैन्यसमुद्रे अतरत् तरति स्म, अत्र जात्यपेक्षयैकवचनम्, कथम्भूते सेनाब्धौ ? तुरगतरङ्गभाजि वाजिकल्लोलाश्रिते, कथं यथा भवत्यतरत् ? सम अभिपतन् महाकराग्रम् ऊर्ध्वीभवन्-महाशुण्डाग्रम्, कथम्भूतोऽपि मातङ्गः ? निःशेषोऽपि समस्तोऽपि वद्धचित्रचिह्नः नियमितविविधध्वजः, कथं यथा भवति ? अधिवृषि प्रतिझम्बकम्, पुनः कथम्भूतः ? तुङ्गः उच्चः पुनः उच्चकर्णधारः उच्चैः कर्णवर्ति-कः इत्यर्थः । उपमार्थो दर्शयते—क इवातरत् मातङ्गः ? नौसंघ इव यथा निःशेषोऽपि प्रवहणसमूहस्तरति, क ? समुद्रे, कथम्भूते ? तुरगतरङ्गभाजि, कथम्भूतो नौसंघः ? उच्चकर्णधारः उच्चैर्नियामक इति । अन्यत् समम् ॥१४॥

यद्दूरं निकटतरं हयाः समीयुर्नेदीयो यदतिययुः क्षणाद्वीयः ।

दूरस्थं यदसुलभं तदाप्तुकामस्तत्प्राप्तं त्यजति नवप्रियो हि लोकः ॥१५॥

यदिति—समीयुः सजग्मुः हयाः अश्वाः, किं तत् ? निकटतर समीपतर स्थानम्, यत् विद्यते किम् ? दूरम् । अतिययुरतिशयेन गताः किं तत् ? दवीयो दूरतर स्थानम्, कथम् ? क्षणात् क्षणमात्रेण, यद्विद्यते, किम् ? नेदीयो निकटतरम्, युक्तोऽयमर्थः, हि यस्मात् कारणात् त्यजति, क. ? लोको जनः, किम् ? तद्वस्तु, कथम्भूतम् ? यत् सप्राप्त लब्धम् । कथम्भूतो लोकः ? नवप्रियः नव प्रिय यस्य सः, पुनः आप्तुकामः लब्धुकामः, किम् ? तद्वस्तु, कथम्भूतम् ? यत् दूरस्थ पुनः कथम्भूतम् ? असुलभं दुर्लभम् । अथवा असुमिर्लभ्यते असुलभ प्राणाः सुलभाः वस्त्वद दुर्लभं चेति मनसि कृत्वा प्राणान् दत्त्वा गृह्यत इत्यर्थः ॥१५॥

वध्र्नीभिर्विमथितमग्र्यपश्चिमाभिः स्वेदाम्भः सितरुचि फेनिलं हरीणाम् ।

रूप्यस्य स्फुरदिव मण्डनं चकाशे केषां वा श्रमफलमुन्नतिं न धत्ते ॥१६॥

सेनामें जाते छत्रोने थोड़ी सी भूल की थी । उनके कारण अस्तको प्राप्तके समान सूर्यका प्रताप पुष्ट नहीं हो सका था । अपितु पूर्ण रूपसे बड़ा अपना गोलाकार होनेपर भी प्रतापी तथा जाज्वल्यमान-सूर्य-अपने आपको भी किसी तरह समझ पाता था ॥१३॥

रंग-विरंगी और चिह्नोंयुक्त ध्वजाओंसे शोभित, श्रेष्ठ महावतोंसे परिचालित, लम्बी सूडोंको आगे फटकारते ऊँचे-ऊँचे समस्त हाथी अश्वोरूपी तरंगोंसे भरे सेना समुद्रमें वर्षा-कालीन नौकाओंके समूहके समान कूद-पड़े थे [वर्षाकालीन समुद्रमें भी लहरें तेजीसे चलती हैं, बड़े-बड़े ग्राह-उछलते रहते हैं तो भी विविध पालोंसे युक्त, कर्णधारों द्वारा-खेयी गयी, पतवार चलाती और ऊँची-ऊँची समस्त नौकाएँ-चलती हैं] ॥१४॥

दौड़ते हुए घोड़े दूर जो-पदार्थ थे उन्हें निकटतरके समान पा जाते थे और जो बहुत दूर थे उनमें भी निकटस्थके समान आगे निकल जाते थे । ठीक ही है, क्यों कि नूतनका प्रेमी संसार सरलतासे अप्राप्य तथा दूरस्थको प्राप्त करना चाहता है और जो प्राप्त है उसको छोड़ देता है ॥१५॥

वाध्रीभिरिति—चकाशे शुशुभे किम् ? स्वेदाभो घर्मजलम्, कैषाम् ? हरीणामश्वानाम्, कथम्भूत सत् ? विमथितमालोडित सत्, काभिः ? वर्ध्रीभिः चर्मयष्टिभिः, कथम्भूताभिः ? अग्र्यपश्चिमाभिः अग्रभवाभिः पश्चान्द्रवाभिश्चेत्यर्थः, पुनः कथम्भूत घर्मजलम् ? सितरुचि श्वेतदीप्ति पुनः फेनिल सजातफेनम्, किं कुर्वन् चकाशे ? स्फुरद्दीप्यमानम्, किमिव ? रूप्यस्य रजतस्य मण्डनमिव, युक्तमेतत् वा श्रमफल कैषाम् उन्नति न धत्ते, अपितु सर्वेषामपीति ॥१६॥

मातङ्गप्रभृतिपदाभिघातधूतः संग्राप्य प्रसरमितस्ततोऽपि पांसुः ।

आरुक्षन्नृपतिशिरः समुद्धतत्वान्नीचस्य स्थितिरियमद्भुतं न किञ्चित् ॥१७॥

मातङ्गेति—पांसुः रेणुः नृपतिशिरः आरुक्षत् आरुरोह, किं कृत्वा ? पूर्वम् इतस्ततोऽपि यत्र तत्रापि प्रदेशे प्रसर व्याप्ति सम्प्राप्य, कथम्भूतः ? मातङ्गप्रभृति पदाभिघातधूतः, मातङ्गप्रभृतीना गजेन्द्रादीना चतुरङ्गसैन्याना पदाभिघातेन धूतः मातङ्गादिचरणक्षोदोत्क्षिप्तः, युक्तमेतद्द्वय स्थितिः स्यात्, कस्य ? नीचस्य, कस्मात् ? समुद्धतत्वात्, अतएव किञ्चिदद्भुतं न ॥१७॥

संतप्तस्तपनमरीचिभिः कटाभ्यां नागानां मदगुरुणाग्रपल्लवेन ।

क्षुण्णोऽपि भ्रमरगणः स्थितोऽनुकर्णं छाया यत्पदमपि सा वरं न तूष्णम् ॥१८॥

सतप्तेति—भ्रमरगणः द्विरेफसमूहः, अनुकर्णं श्रवणयोः पश्चात् क्षुण्णोऽपि क्षोभ नीतोऽपि स्थितः, केन ? मदगुरुणा अग्रपल्लवेन कर्णाग्रभागेन कथम्भूतः ? तपनमरीचिभिः दिनकृत्किरणैः सतप्तः, काभ्या क्षोभ नीतः सन् ? नागाना दन्तिना कटाभ्या कपोलाभ्याम्, युक्तमेतत्, छायापि यत् पद विद्यते सावर स्यान्न तूष्ण-मिति ॥ १८ ॥

कायस्य त्वचि कठिनस्य कर्कशायां निर्यातुं विकलमपास्य तप्तमनास्यात् ।

सूत्कारसु तकरशीकराः कराग्रैरन्तस्थं ववसुरिव द्विपाः श्रमाम्भः ॥१९॥

कायस्येति—द्विपाः हस्तिनः कराग्रैः शुण्डाग्रैः श्रमाम्भः श्रमजल ववसुरिव वमन्ति स्मेव, कथम्भूतम्, अन्तःस्थम्, किं कृत्वा ? पूर्वमास्याद्वक्त्रात् विकलमसमर्थं तप्त श्रमाम्भः अपास्य अपाकृत्य किं कर्तुम् ? नियतिम्, कस्याम् ? कायस्य त्वचि शरीरस्य चर्मणि, कथम्भूतस्य ? कठिनस्य कर्कशस्य, कथम्भूताया त्वचि ? कर्कशाया निष्ठुरायाम् कथम्भूताः सन्तो द्विपाः ? सूत्कारसु तकरशीकराः सूत्कारवशात्प्रस्यन्दितशुण्डानिष्ठ्यूत-जलकणाः इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उच्छ्वासाद्विविधभरं लघुं वहन्तः किं न्यूनं किमधिकमित्यधीश्वराणाम् ।

सत्कारं निजनियतं च कर्म कार्मा मध्यस्थाः समतुलयन्निवाध्वनीनाः ॥२०॥

आगे तथा पीछे चलती हुई चाबुकोंके द्वारा मथे गये समान, अत्यन्त धवल तथा झागयुक्त घोड़ोंका वहता पसीना वैसा ही शोभित हुआ था जैसा जगमगाता चाँदीका आभूषण लगता है [उचित ही है, क्योंकि] ऐसा कौन है ? परिश्रमके फलरवरूप जिसकी उन्नति न हुई हो ॥१६॥

हाथी, आदि वाहनोंके चलने (पैर मारने) से उठी धूल पहिले तो इधर, उधर सर्वत्र फैल गयी थी । इसके बाद ऊपर उड़ने (उद्धत होने) के कारण राजाके शिरके भी ऊपर पहुँच गयी थी । इसमें आश्चर्य ही क्या है ? क्योंकि नीचकी स्थिति ही यही है ॥१७॥

सूर्यकी किरणोंके द्वारा तपाया गया तथा हाथियोंके बहते मदजलसे भीगनेके कारण भारी कानके अगले भागके द्वारा सताया गया भी भौरोंका समूह कानके पीछे बैठा हुआ था । उचित ही है—थोड़ी-सी भी छाया भली होती है, गर्मी नहीं ॥१८॥

प्रकृत्या कठोर देहकी अत्यन्त कर्कश चमड़ीसे पसीनेको निकालनेमें असमर्थ हाथी शरीरके भीतर भरे उष्ण स्वेद जलको मुखसे निकालकर, 'सू' 'सु' करनेमें सूँड़से निकलते जलके विन्दुओंके वहानेसे सूँड़से ही उगल रहे थे ॥१९॥

उच्छ्वासादिति-समतुल्यन्निव सम्यक् प्रकारेण तुल्यन्ति स्मेव, के ? कार्माः कर्मणि नियुक्ताः कार्माः कार्यवाहाः पुरुषाः, कम् ? सत्कार सम्मानम्, केपाम् ? अधीश्वराणा स्वामिनाम्, तथा समतुल्यन्निव च, के ? कार्याः, किम् ? कर्म, कथम्भूतम् ? निजनियत कर्मणोर्मध्ये कि न्यून स्यात् किमधिक स्यात् इति, कथम्भूताः सन्तः ? मय्यस्थाः सत्कारकर्मणोरित्यध्याहार्यम्, पुनः कथम्भूताः ? अध्वनीनाः अध्वानमलङ्कामिनः, किं कुर्वन्तः ? विविधभर कार्यभार वहन्तः, कथम्भूतम् ? उच्छ्वासात् आयासवशात् नासाद्वारेणवायुविमोचनात् लघुम् ॥ २० ॥

सेनैवं विरचितपार्थवाजिवेगादिक्ष्वाकुस्थितिविधिना यशो निधित्सुः ।

प्रस्थानात्प्रभृति पृथग्विधा निवेशान्नात्रुद्यञ्जलनिधिगामिनी धुनीव ॥२१॥

सेनेति-सेना निवेगात् प्रभृति स्थितियोग्यप्रदेश मर्यादीकृत्य प्रस्थानात् प्रयाणकम् प्रदेशात् नात्रुद्यत् न त्रुटतिस्म, केव ? धुनीव नदी यथा, कथम्भूता ? जलनिधिगामिनी, कथम्भूता सेना पृथग्विधा विविधा, पुनः कथम्भूता ? निधित्सुर्निधातुमिच्छुः, किम् ? यशः, कस्मात् ? एव ? विरचितपार्थवाजिवेगात्, एवमिति शब्दोऽङ्गीकारे वर्त्तते, तस्य सतामवश्यभावितत्वात् एवमेवमित्यङ्गीकारेण कृत्वा विरचित पार्थव यस्मिन् स एवविरचित-पार्थवः अङ्गीकारविहितपृथुत्वः, आजौ वेगः आजिवेग. सग्रामोत्सुकत्वमित्येव विरचितपार्थवश्चासावाजिवेगश्च, एव विरचितपार्थवाजिवेगस्तस्मात्, केन ? इक्ष्वाकुस्थितिविधिना इक्ष्वाकूणा रामलक्ष्मणादीना स्थितिविधिः इक्ष्वा कुस्थितिविधिस्तेन, इक्ष्वाकूणामाज्ञयेति ।

भारतीयः-सेना नात्रुद्यत्, कस्मात् ? निवेशात्, कथम् ? प्रभृति, कस्मात् ? प्रस्थानात् कथमेव एव-मुक्तप्रकारेण, केव ? धुनीव, यथा धुनी न त्रुद्यति, कस्मात् निवेशात् उत्पत्तिस्थानमादिकृत्वा स्थितियोग्य-प्रदेश मर्यादीकृत्य न त्रुट्यतीत्यर्थः । कथम्भूता सती ? जलनिधिगामिनी, कथम्भूता सेना ? पृथग्विधा विविधा, पुनः कथम्भूता ? यशोनिधित्सुः, कासु ? दिक्षु आशासु, केन ? आकुस्थितिविधिना कुम् आ आकु, आकोः स्थितिः आकुस्थितिः तस्या यो विधिः तेन, पृथ्वी व्याप्यावस्थानविधानेनेत्यर्थः, पुनः विरचितपार्थवाजिवेगा, पार्थोऽर्जुनः, पार्थस्य वाजी पार्थवाजी, विरचितः पार्थवाजिनो वेगो यया सा तथोक्ता ॥२१॥

वीभत्सं रणरुचिरङ्गदोर्जितश्रीराशंसुर्जितपरभूमिपावनिश्च ।

भीमोघस्थितिरिपुदुर्धरं स्वरूपं पौरस्त्यां धुरि गतिमापतां ध्वजिन्याः ॥२२॥

द्वि० वीभत्समिति-आपता प्राप्तवन्तौ, कौ ? अङ्गदः पावनिश्च हनूमान् एतौ, काम् ? गतिम्, कथम्भूताम् ? पौरस्त्या पुरो भवा पौरस्त्या ताम् अग्रभवामित्यर्थः, कस्या. ? ध्वजिन्याः सेनायाः धुरि, कथम्भूतोऽङ्गदः पावनिश्च ? रणरुचिः रणे सग्रामे रुचिः प्रीतिर्यस्य सः, पुनः अर्जितश्रीः पुनः भीमो भयानक.

अपनी महाप्राणता अथवा लम्बी साँस रोककर नाना प्रकारके भारोको अनायास ही ले जाते हुए विहंगी (कावर) धारक कुशलतापूर्वक मार्गको पार करते हुए, स्वामियोके सम्मान और अपनेपर आये दायित्व, इन दोनो (कौन बड़ा है और कौन कम है) को मध्यस्थके समान तौलते हुए समान लगते थे ॥२०॥

इक्ष्वाकुके वंशधरोकी आज्ञासे युद्धकी त्वराकी विशालता (पार्थव + आजिवेगात्) से परिपूर्ण नाना प्रकारकी राघव सेना विजयके यशकी प्रतिष्ठा करनेके लिए नदीके समान समुद्रकी ओर बढ़ती हुई भी प्रारम्भसे लेकर लक्ष्य पर्यन्त चली गयी थी वीचमे कहीं भी टूटी नहीं थी [अर्जुनके घोड़ेके वेगसे (पार्थ + वाजि) समस्त पृथ्वीको आक्रान्त करके (आ-कु-स्थिति-विधिना) दिशाओंमे अपनी कीर्ति स्थापित करनेके लिए चतुरंग पाण्डव सेना समुद्रगामिनी नदीके समान स्कन्धावारसे लेकर यद्धस्थली पर्यन्त अखण्ड रूपसे फैली थी] ॥२१॥

युद्धके प्रेमी, रौद्ररसकी प्रशंसा करनेमें लीन, लक्ष्मीके निधान, शत्रुओंकी भूमिके विजेता और भयके कारण स्वयमेव निरुत्साहको प्राप्त शत्रुओंके लिए युद्धमें दुर्धर अंगद

पुनः आशुः श्लाघमानः, किम् ? वीभत्स रौद्रं स्वरूपम्, कथं स्वरूपम् ? जितपरभूमि जिता परेषा शत्रूणा भूमिर्येन तत् पुनः अघस्थिति अघस्य स्थितिर्येषु अघेनोपलक्षिता स्थितिर्येषा वा ते अघस्थितयः ते च ते रिपवश्च अघस्थितिरिपवस्तेषा दुर्द्धरं पापस्थितिमनुष्याणा दुःखेन धर्तुं शक्यमिति, अथवा भीमोघस्थितिदुर्द्धरं भिया भयेन मोघा निष्फला स्थितिर्येषा ते भीमोघस्थितयः भीमोघस्थितयश्च ते तथोक्तास्तेषा दुर्द्धरस्तम् ।

भारतीये-आप प्राप्तवान्, कः ? भीमो वृकोदरः, काम् ? ता गतिम्, कथम्भूताम् ? पौरस्त्याम्, कस्याम् ? धुरि, कथम्भूतः ? गदोर्जितश्रीः गदया ऊर्जिता श्रीर्येन सः पुनः जितपरभूमिपावनिः जितापर-भूमिपाना शत्रुनृपाणाम् अवनिः पृथ्वी येन अभिभूतेतरनरेश्वरभूमिरित्यर्थः । पुनः वीभत्समर्जुन श्लाघमानः कथम्भूतमर्जुनम् ? रणरुचिर रणः रुचिरः प्रीत्युत्पादको यस्य सः तम्, अथवा रणे रुचि प्रीति राति गृह्णातीति त पुनः अघस्थितिरिपुदुर्द्धरं पापस्थितीना रिपूणा दुःखेन धर्तुं शक्यम्, पुनः कथम्भूतम् ? स्वरूप स्वस्य आत्मनो रूप यस्य स तम्, कस्याम् ? ध्वजिन्या धुरि इति ॥२२॥

तत्पार्श्वे गतधृतिमत्स्यदेशमाढ्यं भुञ्जानोऽनलसहितः सुखं प्रतस्थे ।

पञ्चालोचितविषयप्रभुश्च सैन्यं विभ्राणः सवसुयशोविलासिनीलः ॥२३॥

तत्पार्श्वे इति-स लोकविख्यातो नीलः नीलनामधेयो विद्याधरचक्रवर्त्ती प्रतस्थे, किं कुर्वाणः ? तत्पार्श्वे तस्या ध्वजिन्याः पार्श्वे हनुमदङ्गदपार्श्वे वा सैन्यं विभ्राणो धरन्, कथम्भूते तत्पार्श्वे ? गतधृतिमत्स्यदेश-गतधृतिरस्यास्तीति गतधृतिमान् गतधृतिमान् स्यदो यस्य तस्मिन् गमनघरणवद्वेगे इत्यर्थः, कथम्भूतं सैन्यम् ? वसुयशोविलासि वसुयशोभ्या द्रव्यश्लोकाभ्या विशेषेण लसतीत्येवशीलं तत्, किं कुर्वाणः ? शमाढ्यम् उपशम-प्रधानं सुखं भुञ्जानोऽनुभवन्, कथम्भूतो नीलः ? नलसहितः नलनामधेयेन राज्ञा संयुतः, पुनः पञ्चालोचित-विषयप्रभुः पञ्चालः क्षत्रियाः तेषाम् उचिता ये विषया भोगास्तेषा प्रभुः स्वामीः अथवा पाञ्चालो देशः, पञ्चाल एव उचितो योग्यो विषयो येषां ते पञ्चालोचितविषयाः पञ्चालदेशोद्भवाः क्षत्रियास्तेषा प्रभुः ।

भारतीये-प्रतस्थे, कः ? राजा, किं कुर्वाणः ? मत्स्यदेश वैराटदेश भुञ्जानः, कथम्भूतम् ? आढ्यं समृद्धम् कथं यथा भवति ? सुखं यथा, एतेन विराटनामधेयो नरेन्द्रश्चालेति लब्धम्, किं कुर्वाणः ? तत्पार्श्वे तस्याः पार्श्वे सैन्यं विभ्राणः, कथम्भूते तत्पार्श्वे ? गतधृति गत धरति गतधृत् तस्मिन्, कथम्भूतो विराटः ? अनलसहितः अलसाः मन्दाः न अलसाः अनलसाः उद्योगिनस्तेषा हितः, अथवा अनलसाः सकलकलाकुशलाः हिताः अमात्यादयः पुरुषा यस्य सः पुनः, पञ्चालोचितविषयप्रभुः आलोचिताः सकललोकप्रतीताः, विषयाः इष्टस्रग्वनिताचन्दनादयः, आलोचिताश्च ते विषयाश्च, आलोचितविषयाः, पञ्च च ते आलोचितविषयाश्च पञ्चालोचितविषयास्तेषा प्रभुः शृङ्गारसरसिक इत्यर्थः तथा चोक्तं “रससङ्गेन यो रीतेर्विदधाति सुवर्णताम्, स कविः स नरेन्द्रश्च वन्द्यः कस्य न जायते”, पुनः कथम्भूतः ? सवसुयशोविलासिनीलः वसु द्रव्यम्, यशो वर्णः, विलासिन्यः सुन्दर्यः, इला मेदिनी एतैः सह वर्त्तते सः तथोक्तः ॥२३॥

और पवनसुत रासकी सेनाके आगे-आगे चले जा रहे थे [अपनी गदाके कारण अधिक शोभायमान, शत्रु-पक्षसे मिले राजाओंकी भूमिका विजेता, पापके गर्तमें पड़े शत्रुओं कौरवोंके द्वारा रोके जानेके लिए अत्यन्त कठिन और युद्धके लिए आतुर अर्जुन (वीभत्स) की प्रशंसामें लीन भीम कृष्णकी सेनाके आगे चल रहा था] ॥२२॥

शान्तिकालके विशाल सुखोंका भोक्ता, सम्पत्ति और कीर्तिके द्वारा शोभित, सबकी चर्चाके विषय पाँचों इन्द्रियोंके भोगोंका स्वामी (पञ्च-आलोचित-विषय-प्रभुः) तथा विशाल सेनाका नेता वह नील भी यात्राके आयासको सहनेमें समर्थ रथपर (गतधृति मत्स्यदेशे) चढ़कर नलके साथ उन अङ्गद और हनुमानके पार्श्वमें चल रहा था [धन, कीर्ति, कामिनी और भूमिकी अपेक्षा परिपूर्ण, आलससे दूर और हितैषी, सम्पन्न मत्स्य देशका सुखसे भोग करता तथा पाञ्चाल और संलग्न देशोंका भी राजा विराट सेना लेकर आक्रमण सहनेमें समर्थ पाण्डव सेनाके पार्श्वमें चल रहा था] ॥२३॥

तन्मध्ये हरिकुलनायकैरनेकैरामोदस्फुटसितचन्दनोचिताङ्गः ।

दुर्वृत्तं विजहदसज्जनार्दनोऽसौ भूपार्थक्षतशमनोद्यतो जगाहे ॥२४॥

तन्मध्यमिति—जगाहे गाहते स्म, कोऽसौ ? असौ रामो राघवः, किम् ? अद एतत्तन्मध्ये तस्या ध्वजिन्या मध्यम्, कैः सहः ? हरिकुलनायकैर्वानरसमूहस्वामिभिः । कथम्भूतैः ? अनेकैर्नानाविधैः, किं कुर्वन् ? दुर्वृत्त दुःशीलत्वं विजहत् । कथम्भूतो रामः ? स्फुटसितचन्दनोचिताङ्गः स्फुटसितः सुग्रीवः चन्दनश्चन्दननामधेयो नृपः तयोरुचितम् अङ्ग यस्य सः तथोक्तः, अत्र रामशरीरस्य सुग्रीवचन्दनयोः आरक्षकत्वं प्रतिपादितम्, कथम्भूतः ? असज्जनार्दनः असतो जनानर्दयतीति असज्जनार्दनः रिपुप्रध्वंसक इत्यर्थः । पुनः भूपार्थक्षतशमनोद्यतः भूपानायः अर्थः क्षात्रधर्मः तस्य यत् क्षत लोपः तस्य जमने उद्यतः भूपार्थक्षतशमनोद्यतः, अद इत्यत्र विसर्गभूतरस्य सकारस्य स्फुटपदसकारस्य लोपो द्रष्टव्यः “झरो झरि स्वे” [जै० सू० ५।४।१३९] इत्यनेन सूत्रेण सकारलोप-प्रतिपादितत्वात् ।

भारतीयै—जनार्दनो नारायणः तन्मध्ये तस्या ध्वजिन्या मध्यं जगाहे, कैः सहः ? हरिकुलनायकैः समुद्र-विजयादिभिर्नरेन्द्रैः, किं कुर्वन् ? असौ खड्गे असत् असमीचीन क्षत्रियकुमारैर्निन्दित दुर्वृत्त विजहत् परित्यजन्, कथम्भूतो जनार्दनः आमोदस्फुटसितचन्दनोचिताङ्गः, आमोदेन स्फुट यत् सितचन्दन तस्योचितमङ्ग यस्य स परिमलप्रवक्तव्यश्चेतश्रीखण्डयोग्यशरीर इत्यर्थः, पुनः भूपार्थक्षतशमनोद्यतः भुवः पृथिव्याः पार्थाना पाण्डवाना क्षतशमने उद्यतः ॥२४॥

मदोत्तमाद्रेयबलेभसारे भागेऽपरे सर्पति जाम्बवेऽस्मिन् ।

द्वीपेऽन्विते राजभिरप्रसह्यैः ससर्पं वेलेव चमूः पयोधेः ॥२५॥

मदेति—ससर्पं जगाम, का ? चमूः सेना, क ? अस्मिन् द्वीपे, अत्र केव ससर्पं चमूः ? पयोधेः वेलेव, अस्मिन् द्वीपे, क सति चमूः ससर्पं ? अपरे पश्चिमे पाश्चात्ये भागे, पुनः कथम्भूते ? जाम्बवे जाम्बवस्याय जाम्बवः तस्मिन् जाम्बवक्षत्रियसम्बन्धिनि पुनः मदोत्तमाद्रेयबलेभसारे मदोत्तमा. मदप्रधानाः आद्रेयाः अद्रिजाताः ये बलेभाः सैन्यगजाः तैः सारे पुनः सर्पति विजृम्भमाणे पुनः राजभिर्नरेन्द्रैः अन्विते युक्ते, कथम्भूतैः राजभिः ? अप्रसह्यैः सोढुमशक्यैः ।

भारतीयै—चमूः ससर्पं, क ? जाम्बवे जम्ब्या इदं जाम्बव तस्मिन् जम्बूपलक्षिते द्वीपे, केव ? पयोधेः वेलेव क सति चमूः ससर्पं ? भागे, कथम्भूते ? अपरे पश्चिमे, किं कुर्वति सति ? सर्पति, पुनः कथम्भूते ? मदोत्तमाद्रेयबलेभसारे मदोत्ताः मदक्लिन्नाः त्रिगण्डैर्मदजलप्रवाहिण इत्यर्थः, ये आद्रेययोर्मद्रीपुत्रयोर्नकुल-सहदेवयोर्बलेभाः तैः सारे । अन्यत्समम् ॥ २५ ॥

अनेक वानरवंशी राजाओंके साथ उस सेनाके बीचमें श्रीराम जा रहे थे, सुग्रीव (स्फुटसित) और चन्दन इनके अंग-रक्षक थे, स्वयं ये दुराचारके त्यागी थे और दुष्टोंके विनाशक थे तथा क्षात्र धर्मपर आये प्रहारका वारण करनेके लिए कटिबद्ध थे [अनेक यादववंशी राजाओंसे घिरे, पृथ्वी और पाण्डवोंके साथ हुए अन्यायका प्रतीकार करनेको उद्युत जनार्दनने शस्त्रविद्या (असौ) के प्रतिकूल (असत्,) निन्द्य आचरणको छोड़कर उस सेनाके केन्द्रको सम्हाला था । उनके पूरे शरीरपर श्वेत चन्दनका लेप हो रहा था जिसकी सुगन्ध सर्वत्र फैल रही थी] ॥२४॥

सामना करनेके लिए अशक्य राजाओंसे युक्त, पर्वतोंमें उत्पन्न (आद्रेय) मदोन्मत्त उत्तम हाथियोंके कारण सुपुष्ट जामवन्तकी पीछे चलती हुई सेना इस लंकाद्वीपपर उसी तरह चढ़ गयी थी जैसे समुद्रकी लहरें चढ़ जाती है [सामना मदजलसे गीले (मदोत्त) माद्रीसुतो (आद्रेय) की हस्ति-सेनासे सबल पाण्डव सेना इस जम्बूद्वीपके अपर भागमें उसी तरह है] ॥२५॥

एवं नानाक्षत्रियवर्गैः पृतनाग्रे सालङ्कान्तं रौप्यमिवैतैः सह सालम् ।

वेलापातश्चेततरङ्गं जलराशिं तं सारम्भोगाङ्गमवापन्नृपतिश्च ॥२६॥

एवमिति—सा पृतना सेना लङ्कान्तं लङ्कासमीपवर्तिन साल प्राकारम् अवापत् प्राप्तवती, कमिव ? रौप्य रजतनिर्माणमिव, कथम् ? अग्रे प्रथम कथम् ? एतैः नाना क्षत्रियवर्गैः सह, कथम् ? एवमुक्तप्रकारेण, तथा अवापत् प्राप्तवान्, कः ? नृपतिश्च रामः, कम् ? त जलराशिं समुद्रम्, कथम्भूतम् ? वेलापातश्चेततरङ्गम्, सुगममेतत्, तथावापत्, कः ? नृपतिः, किम् ? भोगाङ्ग भोगः सकृद्भुज्यते इति भोगः भोगस्याङ्गमिति भोगाङ्ग ताम्बूलकुसुमचन्दनादि, कथम्भूतम् ? सार प्रधानमिति ।

भारतीयः पक्षः—अवापत्, का ? पृतना सेना, कम् ? जलराशिम्, कथम् ? अग्रे प्रथमम्, अग्रे इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययपदम्, कैः सह ? एतैः नानाक्षत्रियवर्गैः, कथम् ? अलमत्यर्थम्, कथम्भूत जलराशिम् ? गाङ्ग गङ्गाया अय गाङ्गस्तम्, पुनः कथम्भूतम् ? वेलापातश्चेततरङ्गम्, कमिव ? रौप्य रजतमय सालमिव पुनः कान्त मनोहर तथा चावापत् नृपतिर्जनार्दनः, कम् ? जलराशिम्, कथम् ? अलमत्यर्थम्, कथम्भूतः जनार्दनः ? सारम्भः साटोपः^१ ॥२६॥

चिरानवस्थाननियोगखिन्नमेकस्थमत्यायतमापगौघम् ।

यथाम्बुराशिं ध्वजिनीरजोभिः श्यामायमानं ददृशुर्बलानि ॥२७॥

चिरेति—बलानि सैन्यानि अम्बुराशि समुद्र ददृशुः निरीक्षाञ्चकिरे, कथम्भूतम् ? ध्वजिनीरजोभिः सेनारेणूत्करैः श्यामायमानम्, कमिवोत्प्रेक्षितम् ? यथापगौघ सरित्समूहमिव, कथम्भूतम् ? एकस्थमेकत्रविश्रान्तम्, पुनः चिरानवस्थाननियोगखिन्न बहुतरकालपर्यटनव्यापारेण श्रान्त पुनः अत्यायत दीर्घतरम् ।

भारतीये—ददृशुः, कानि ? बलानि, कम् ? अम्बुराशि जलसमूहम्, कथम्भूतम् ? आपगौघम् आपगानामोघः आपगौघः आपगौघस्यायमापगौघस्तम्, कथम्भूत ददृशुः ? ध्वजिनीरजोभिः श्यामायमान पुनः अत्यायतम्, कमिवोत्प्रेक्षितम् ? एकस्थं यथा एकत्र विश्रान्तमिव । शेष सुगमम्^२ ॥२७॥

दिदृक्षुराद्यन्तमिव प्रमाणं पूर्वापरं वा प्रथमाभिषङ्गात् ।

समुद्रतीरञ्जितसर्वलोका सेनापगां व्याप्तवती बलेन ॥२८॥

द्विः । दिदृक्षुरिति—आप प्राप्तवती, का ? सेना, किम् ? समुद्रतीर जलधितटम्, कथम्भूता ? व्याप्तवती, काम् ? गा पृथिवीम्, केन कृत्वा ? बलेन रामचन्द्रेण, कथम्भूता सती ? जितसर्वलोका, सुगममेतत्, केवो-

विविध वंशोके क्षत्रिय राजाओंसे परिपूर्ण यह रामकी सेना उक्त प्रकारसे, किनारेपर अपनी श्वेत तरंगोंको फेंकते हुए लंकाके पासके अतएव चाँदीके परकोटाके समान समुद्रके पास पहिले पहुँच गयी थी तथा राजा भी भोगके प्रधान साधनको प्राप्त हुआ था [.. यह पाण्डव सेना अत्यन्त सुन्दर, किनारे पर धवल लहराते अतएव चाँदीके परकोटाके सदृश गंगाकी जलराशिके पास सबसे पहिले पहुँची थी । और इसके बाद सजधजके साथ राजा जनार्दन भी पहुँचे थे] ॥२६॥

राघव-सेनाने अत्यन्त विस्तृत तथा सेनाके चलनेसे उड़ी धूलके कारण काले-काले समुद्रको देखा था । मानो चिरकालतक घूमते रहनेके कारण थकी नदियोंकी विपुल जलराशि ही एक स्थानपर रुक गयी थी [पाण्डव सेनाने .. काले मगधकी नदियोंके समूहको देखा था जो चिरकालतक भटकते रहनेके कारण खिन्न, अतएव एक जगहपर थमी जलराशिके तुल्य लगता था] ॥२७॥

पहिले-पहिले पहुँचनेके कारण आदि और अन्त अथवा आगा और पीछा देखनेकी

प्रेक्षिता ? दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुरिव, किम् ? प्रमाण प्रकृष्ट मान प्रमाणम्, कथम्भूतम् ? आद्यन्तम् आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ आद्यन्तौ यस्य तदाद्यन्त वाथवा पूर्वापर पारम्पर्यतया प्रसिद्ध प्रमाण दिदृक्षुरिव, कस्मात् ? प्रथमाभिपज्ञात् प्रथमसम्बन्धात् ।

भारतीयः—व्याप्तवती, का ? सेना, काम् ? आपगा नदी गङ्गाम्, कथम्भूता समुद्रती ? रञ्जित-सर्वलोका आनन्दिताखिलविश्वा, केन कृत्वा ? बलेन सामर्थ्येन बलभद्रेण वा पुनः समुद्रतिः मुदि रतिः मुद्रतिः सह मुद्रत्या वर्त्तते इति समुद्रतिः हर्षरत्या सह वर्तमाना पूर्वाद्ध पूर्वोक्तव्याख्यानविषय बोधव्यम् ॥२८॥

समुद्रं हा न्यायं विदधदहितस्यापिहितधीः

स नीलाभोगङ्गां व्युदतरदवन्विष्णुरखिलम् ।

गतं खेलं कुर्वद्वलमपि तथा वानरमयं

रजस्त्वेकं चम्वाः सलिलधिनिपिद्धं निववृते ॥२९॥

द्विः । समुद्रमिति—हा कष्ट व्युदतरत् व्युत्तीर्णवान्, स विष्णुर्लक्ष्मणः, कम् ? समुद्रम्, कथम्भूतम् ? नीलाभोग नील आभोगो यस्य तम्, किं कुर्वन् ? विदधत् कुर्वन्, किम् ? न्याय नीतिम्, कथम्भूतो विष्णुः ? हितधीः हित सुख तत्कारण च, हिते धीर्यस्य स हितधीः, कस्यापि ? अहितस्यापि शत्रोरपि अथवा विदधत् कुर्वन्, किम् ? हान्याय हानेः आय प्रभवसस्य प्राप्तिम् । अहितस्य रिपोः, कथम्भूतोऽपि ? हितधीरपि उपकार-निष्ठबुद्धिरपीत्यर्थः, किं कुर्वन् ? अवन् रक्षन्, काम् ? गा मेदिनीम् तथागत, किमपि ? बलमपि, कुर्वत्, किम् कुर्वत् ? अल विभूषाम्, क्व ? खे गगने, कथम्भूत बलम् ? वानरमय वानरा हेतुर्यस्य तद्वानरमय पुनः अखिल तु पुनः निववृते निवृत्तम्, किम् ? एक रजः कस्या ? चम्वा : सेनायाः, कथम्भूत सन्निवृत्तम् ? सलिलधिनिपिद्धमिति ।

भारतीयः—व्युदतरत्, कः ? स विष्णुर्नारायणः, काम् ? गङ्गा सुरसरितम्, किं कुर्वन् ? विदधत्, कम् ? न्याय नीतिम्, कस्य ? अहितस्य शत्रोः, किं कुर्वन्नपि ? अवन्नपि, कम् ? न्याय नीतिम्, क्व ? आत्मनीतिसयोज्यम्, कथम्भूतो विष्णुः ? नीलाभः श्यामलकायकान्तिः पुनः हितधीः हितेष्वव्यभिचारिणु धीर्यस्य स हितधीः, पुनः कथम्भूतः ? समुद्रहाः, सुत् हर्षः रहो वेगः मुदो रहः मुद्रहः सह मुद्रहसा वर्त्तते इति समुद्रहाः, अथवा व्युदतरत् गङ्गा स विष्णुः किं कुर्वन् ? विदधत् कुर्वन्, किम् ? आय सयोगम्, कया सहः ? हान्या विनाशेन, कस्य ? अहितस्य विपक्षस्य, किं कुर्वन् ? अवन् रक्षन्, कम् ? समुद्रम्, रः ध्वनिः, सह मुदा वर्त्तते इति समुत् समुच्चासौ रश्च समुद्रः त समुद्र सानन्दरवमित्यर्थः, क्व ? आत्मनीत्यध्याहार्यम्, कथम्भूतः सन् ? अपिहितधीः अनावृतमतिः जानावरणीयकर्मसयोगवियोगात् सकलशान्प्रवीणबुद्धिरित्यर्थः तथा गतम्, किम् बलमपि कथम्भूतम् ? नरमयम्, वा इवार्थे, तेनोपमार्थो लभ्यते, किं कुर्वदिव गतम् ? कुर्वदिव,

इच्छासे ही, अपने सामर्थ्यके द्वारा समस्त पृथ्वीको आक्रान्त करती, विश्व-विजयिनी वह सेना समुद्र-तटपर पहुँच गयी थी [.. इच्छासे ही, नारायणकी उपस्थितिके कारण सानन्द और अनुरक्त, तथा समस्त लोकको प्रसन्न करती उस सेनाने गंगा नदीको व्याप्त कर लिया था] ॥२८॥

शत्रुके भी कल्याण करनेका इच्छुक, न्यायका कर्ता तथा पृथ्वीकी रक्षामें तटपर लक्ष्मण नीली नीली शोभासय समग्र सागरको पार कर गये थे । और वानरोंकी सेना भी आकाशमें (रखे) पूर्ण रूपसे चलती हुई पार हो गयी थी । समुद्रके जलसे शान्त अतएव रोकी गयी सेनाकी धूल ही केवल लंका जाते जाते लौट आयी थी [शत्रुके लिए विनाशक संयोग (हान्याय) का कर्ता, समस्त आनन्दमय प्रसंगोका रक्षक, बुद्धिसत्ताके लिए ख्यात (अपिहितधीः) तथा नील कान्तिके धारक उस विष्णुने गंगाको पार कर लिया था । और

कम् ? खेलं क्रीडाम् , कथम्भूत बलम् ? अखिल समस्त तु पुनः निवृत्ते, किम् ? एक रजः, कस्याः ? चम्बाः,
कथं सत् ? सलिलधिनिषिद्धिमिति^१ ॥ २९ ॥

तद्वानेयद्विपयदमरुद्भ्रान्तचित्तं कथञ्चिद्

भूतावेशाद्भ्रमदिव शिरो धुन्वदाधोरणानाम् ।

तीरोपान्तप्रहितनयनं हास्तिकं वारि तीर्णं

गन्तुं सेतुः कृत इव घटाबद्धमक्षौहिणीनाम् ॥३०॥

तदिति-तीर्णम् , किम् ? हास्तिक हस्तिसमूहः, कि तीर्णम् ? वारि जलम् , कथम्भूत सन् ?
घटाबद्धम् , क इवोत्प्रेक्षितम् ? सेतुरिव, कथम्भूतः ? विहितः, कि कर्तुम् ? गन्तुम् , कासाम् ? अक्षौहिणीना
सेनानाम् , कथम्भूत हास्तिकम् ? तीरोपान्तप्रहितनयन तटसमीपप्रेरितलोचनम् , कि कुर्वत् ? धुन्वत् कम्पयत् ,
किम् ? शिरो मस्तकम् , केषाम् ? आधोरणाना हस्तिकानाम् , कि कुर्वत् ? भ्रमत्, कस्मादिव ? भूतावेशा-
दिव ग्रहावेशादिव, कथम्भूतावेशोऽजनिष्ट ? कथञ्चित् केनचित्प्रकारेण, पुनः कथम्भूतम् ? तद्वानेयद्विपयद-
मरुद्भ्रान्तचित्त वने भवा वानेयाः वानेयाश्च ते द्विपाश्च वानेयद्विपाः तस्य समुद्रस्य वानेवद्विपास्तेषा मदमरुता
भ्रान्त चित्त यस्य तत्तथोक्त समुद्रवनभवेभमदामोदवायुसमोहितचेत इत्यर्थः^२ ॥ ३० ॥

बाजी वायुमयं जवं जवमयं चित्तं स चेतोमयं

देहं विभ्रदिवाखिलोऽपि चट्टलोऽप्यारोहुरेवाशये ।

काये चैक्यमुपेयिवानिव वशादर्णः समुत्तीर्णवान्

दम्यं नाम विवर्तते दमयितुः शीलेन कालान्तरे ॥३१॥

वाजीति-समुत्तीर्णवान् , कः ? स बाजी अश्वः, अत्र जात्यपेक्षयैकवचनम् , किम् ? अर्णो जलम् ,
कस्मात् ? वशात् , कस्यैव ? आरोहुरेव अश्ववारस्यैव, कथम्भूतः ? अखिलोऽपि पुनः चट्टलोऽपि चञ्चलोऽपि,
क इवोत्प्रेक्षितः ? ऐक्यम् अभेदम् उपेयिवानिव प्राप्तवानिव, क्व ? आशये हृदये काये शरीरे च, कस्यैव ?
आरोहुरेव, किं कुर्वन्निव ? वायुमयम् अनिलनिर्माण जव वेग विभ्रदिव धरन्निव तथा चित्त मनः जवमय
वेगनिर्माण विभ्रदिव तथा विभ्रदिव, कम् ? देहम् , कथम्भूतम् ? चेतोमय मनोनिर्माणम् , युक्तमेतत् , नाम
अहो विवर्तते परिणमति, किम् ? दम्यं वस्तु, दमयितुः शिक्षासमर्थस्याचार्यस्य शीलेन कौशल्यगुणेन, क्व ?
कालान्तरे^३ समयान्तरे ॥ ३१ ॥

प्राप्तव्योमासङ्गमोघं रथानां सव्येष्टास्तेऽनादिचक्रभ्रमेण ।

मुक्ताशं संसारपारं सुखं तं भव्यं सन्मार्गा इव स्मानयन्ति ॥३२॥

प्रयाणको खेल समहती वह पुरुष सेना भी पार हो गयी थी केवल..... गंगाके द्वारा रोका
धूलिपुञ्ज ही इस पार रह गया था] ॥२९॥

जंगली हाथियोंके मदजलसे वासित गंधके कारण कुछ कुछ मत्त अतएव भूतावेशके
प्रभावके समान महावतीके शिरोंको हिलाते हुए, उस किनारेकी भूमिपर दृष्टि गड़ाये और
पानीको पार करके व्यूह-रचनासे चलते हाथियोंका समूह ऐसा लगता था; मानो सेनाके
जानेके लिए पुल ही बना दिया हो ॥३०॥

पूरीकी पूरी चंचल अश्वसेनाका वेग वायुके समान था, चित्त वेगमय था, शरीर
चित्तमय था तथा चित्त और शरीर एक-मेक हो जानेके कारण वह अश्वारोहियोंकी
प्रेरणासे जलराशिको पार कर गयी थी। उचित ही है शिक्षार्थी या विनेय समय वीतनेपर
शिक्षक या आचार्यके शीलसे प्रभावित होता है ॥३१॥

१. शिखरिणीवृत्तम् । २. मन्दाक्रान्तावृत्तम् । ३. शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।

प्राप्तेति-आनयन्ति स्मानीतवन्तः, के ? ते सव्येष्टाः सारथयः, कम् ? तमोष समूहम्, केषाम् ? रथानाम् । केन कृत्वा ? अनादिचक्रभ्रमेण नास्त्यादिर्यस्य स अनादिः आदेरपेक्षायाम् अन्तस्यापि ग्रहणनिरपेक्षा-भावविषयत्वात् सापेक्षत्वाच्च सर्वपदार्थसार्थानाम् इति, चक्राणां भ्रमः चक्रभ्रमः अनादिश्चासौ चक्रभ्रमश्च अनादि-चक्रभ्रमः तेन कथं यथा भवति ? मुक्ताशस मुक्तप्रशसम्, कथं यथा भवतीत्यानीतवन्तः ? सुखं यथा कथम्भूतमोषम् ? प्राप्तव्योमासङ्गं प्राप्तो व्योम्नः आकाशस्य आसङ्गः सम्बन्धो येन सः तु पुनः सारपारं सारो रेणूक्तरः लोहं वासारः पारः पर्यन्ते यस्य स सारपारः तं सारपारं पुनः भव्यं रम्यम्, क इवानयन्ति स्म ? सन्मार्गा इव यथा सन्मार्गाः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणाः आनयन्ति, कम् ? भव्यं धर्मनिष्ठं जनम्, कमानयन्ति ? ससारपारं भवतटम्, कथं यथा भवति ? सुखम्, केन कृत्वा ? अनादिचक्रभ्रमेणोपार्जिततीव्रकर्मोपशमवशात् द्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयस्य लब्ध्या इत्यर्थः, कथम्भूतं भव्यम् ? प्राप्तव्योमासङ्गम् उभयां सङ्गः कीर्तिसयोगः प्राप्तव्यं उमासङ्गो यस्य तं पुनः मुक्ताशं मुक्ता आशा येन तं परित्यक्तवाह्यव्यापारम्^१ ॥ ३२ ॥

कर्णश्रुतिं गच्छति तूर्यनादे ध्वजेषु दृष्टिं पुरतः स्पृशत्सु ।

मोहं गतानीव चिरं विजज्ञुः कथंचिदात्मावसथं बलानि ॥३३॥

कर्णेति-विजज्ञुः जानन्ति स्म, कानि ? बलानि, कम् ? आत्मावसथं स्वकीया वसतिम्, कथम् ? कथञ्चित् महता कष्टेन, कथम् ? चिरं बहुतरकालेन, कथम्भूतानीवोत्प्रेक्षितानि बलानि ? मोहं गतानीव, क्व सति ? तूर्यनादे कर्णश्रुतिं कर्णर-भ्रमार्गं गच्छति सति, केषु सत्सु ? ध्वजेषु आलम्बेषु^२ पुरतोऽग्रतः दृष्टिं स्पृशत्सु^३ ॥३३॥

तदेव गाम्भीर्यमदः प्रमाणमगाधता सैव तदायतिश्च ।

चमूरशेषा विततानुकूलं सा नद्यधीनप्रतिमेव रेजे ॥३४॥

तदेव इति-द्विः । तदेव गाम्भीर्यमस्ति तथा अद एतत् एव प्रमाणमस्ति, तथा सैवागाधताऽस्ति, तथा तदायतिश्च तद्द्वैर्यं चास्तीति कृत्वा रेजे भाति स्म, का ? सा चमूः सेना, कथम्भूता सती ? वितता प्रसृता, कथम् ? अनुकूलं प्रतितटम्, पुनः कथम्भूता ? अशेषा समस्ता, केव रेजे चमूः ? नद्यधीनप्रतिमेव नदीनामधीनः नद्यधीनः नद्यधीनस्य प्रतिमा नद्यधीनप्रतिमा समुद्रमूर्त्तिरिवेत्यर्थः ।

भारतीय-नद्यधीनप्रतिमेव नद्या अधीना नद्यधीना नद्यधीना चासौ प्रतिमा च नद्यधीनप्रतिमा सेव गङ्गायत्तमूर्त्तिरिवेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ ३४ ॥

विचित्ररत्नप्रतिभाविशालं राजालयं राजकमभ्युपेत्य ।

रामाननालोकगतादराक्षं पार्थक्षतं रोद्धुमनोऽवतस्थे ॥३५॥

सततं प्रचलितं चक्रोंकी गतिके द्वारा विस्तृतं आकाशमें व्याप्तं धूलिं पुंजके बाहर ले जाकर प्रशंसनीय ढंगसे सारथि लोग रथोंकी पंक्ति सुखसे ठीक रास्तेपर वैसे ही बढ़ाये लिये जा रहे थे जैसे कल्याणकारी तथा स्पृहणीय रत्नत्रय रूपी मोक्षमार्ग, लोकमें साध्यभूत लक्ष्मीके मोहके कारण निष्फल-अनादि कालसे चले आये संसार-समुद्रके उस पार; आशा-पाशसे रहित भव्य जीवको भेज देता है ॥३२॥

वाद्योंके आरावसे कानोंके छेद भर जाने से तथा आगेसे आँखोंपर ध्वजाओंके पड़ जानेके कारण सेनाकी टुकड़ियाँ मूर्च्छाको प्राप्तके समान बहुत देरसे अपने-अपने निवासको पहिचान सकी थीं [मूर्च्छित व्यक्ति भी कानोंपर वाद्य बजानेसे तथा आँखोंमें शीतल पदार्थादि लगानेपर बड़ी कठिनाईसे आत्मचैतन्यको प्राप्त होता है] ॥३३॥

वह परिपूर्ण और किनारे, किनारे दूरतक फैली राघव अथवा पाण्डव सेना समुद्र अथवा गंगा नदीकी मूर्त्तिके समान सुशोभित हो रही थी क्योंकि इसकी गहरायी, (शक्तिकी सीमा) विस्तृत संख्या, अथाहपना (गुह्यता) तथा विस्तार समुद्र या गंगाके तुल्य ही थे ॥३४॥

विचित्रेति—अवतस्थे स्थितवत्, किम् ? राजक राजसमूहः, किं कृत्वा ? पूर्वमभ्युपेत्य सामस्त्येन प्राप्य, कम् ? राजालयं राजमन्दिरम्, कथम्भूतम् ? विचित्ररत्नप्रतिभाविशाल विचित्ररत्नाना प्रतिभा दीप्तिम् अवतीति विचित्ररत्नप्रतिभावी स चासौ शालो यस्य तम्, कथम्भूत राजकमवतस्थे ? रोद्धुमनः रोद्धु मनो यस्य तद्रोद्धुमनः नियमयितुं चेतः, किम् ? पार्थक्षत पृथुरेव पार्थम्, पृथौ भव वा 'तत्र भवः' [जै० सू० ३।३।२८] इत्यण् भीमात्रेदिखवशसयस्य^१ लोपः (भवमात्रे दिखवशादवयवस्य लोपः) पार्थ च तत्क्षत च पार्थक्षत दीर्घतरमार्गोत्पन्नायासवशात्तीव्रतर खेदमित्यर्थः ? पुनरपि कथम्भूत राजकम् ? रामाननालोकगताद्-रामस्य यत् आनन मुख तस्य य आलोकः अवलोकन तत्र गतः प्राप्तः आदरो ययोस्ते अक्षिणी यस्य तत्तथोक्त दाशरथिमुखावलोकनप्रवृत्तादरलोचनमित्यर्थः ।

भारतीये—विचित्ररत्नप्रतिभाविशाल विचित्ररत्नैः प्रतिभाविन्यः शाला यस्य तम्, कथम्भूत राजकमव-तस्थे ? पार्थक्षत पार्थाना क्षत पाण्डवक्षत रोद्धुमनः पुनः रामाननालोकगतादराक्ष रमणीयरमणीमुख-निरीक्षणे सादरेक्षणम् । योजना सर्वा प्राग्वत् ॥ ३५ ॥

पथः श्रमं नेतुमपेतभारैर्विगाह्य हस्तेन विमुक्तमम्भः ।

विशीर्यमाणं प्रति सूर्यमुद्यन्मुक्ताफलाकारमियाय नागैः ॥३६॥

पथ इति—अम्भो जल मुक्तफलाकारम् इयाय जगाम, किं कुर्वत् ? प्रतिसूर्यं सूर्यं प्रति उद्यत् ऊर्ध्वं गच्छत्, पुनः कथम्भूतम् ? विशीर्यमाणं शतशः स्फुटत्, पुनः कथम्भूतम् ? नागैर्हस्तिभिः हस्तेन शुण्डया विमुक्त समुत्सृष्टम्, किं कृत्वा ? पूर्वं विगाह्य आलोड्य, किं कर्तुम् ? नेतुम् अपाकर्तुम्, कम् ? श्रमम्, कस्य ? पथो मार्गस्थेत्यध्याहार्यम्, कथं नागैः ? अपेतभारैः उत्तारितभारैः ॥ ३६ ॥

पादघातविहितं चिरमागस्तद्भुवं क्षमयितुं प्रणमय्य ।

स्वं शिरोऽधिपदमश्वसमूहश्चाटुकार इव निर्लुठति स्म ॥३७॥

पादेति—अश्वसमूहः निर्लुठति स्म निर्लुठो, क इव ? चाटुकार इव प्रतिछन्दानुवर्त्तीव, किं कृत्वा ? पूर्वं प्रणमय्य नमयित्वा, किम् ? शिरो मस्तकम् ? कथम्भूतम् ? स्वमात्मीयम्, कथम् अधिपद पदयोस्परि, किं कर्तुम् ? भुव पृथिवीं तत् आगः क्षमयितुम्, तत् किमागः यत् चिर पादघातविहित चरणहनन-कृतम् ॥ ३७ ॥

तीरद्रुमेषु करिणः पटमण्डपेषु याहाः सुधाभवनभित्तिषु राजलोकाः ।

आवासमादिषत, दम्पतयो गुहासु सवत्रं पुण्यसहिताः सुखमावसन्ति ॥३८॥

विचित्र रत्नोकी कान्तिसे दैदीप्यमान परकोटासे घिरे राजभवनके समीप पहुँचकर लम्बा मार्ग चलनेके कारण थके (पार्थक्षतं) तथापि रामके मुखको देखनेसे उत्साहित राजा घेरा डालनेकी इच्छासे स्थिर हो गये थे [विविध प्रकारके मणियोंकी कान्तिसे जगमगाते मगधराजके प्रासादके निकट पहुँचते ही रमणीके मुख देखनेके लिए उत्सुक तथा अर्जुनसे संचालित राजाओंने घेरा डालनेकी दृष्टिसे व्यूह रचना की थी] ॥३५॥

भारको उतारकर (कार्यसे युक्त) मार्गकी थकानको दूर करनेके लिए समुद्र (गंगाकी धार) में उतारे हाथियों (नागवंशी सैनिकों)की सूडों अथवा हाथोंसे सूर्यकी ओर फेंका (सूर्यके प्रति अर्घ्य रूपसे दत्त) वृद्ध वृद्ध करके फैला जल उछलते हुए मोतियोंकी अंजलीके समान लगता था ॥३६॥

टापोकी मार (पादाघात) द्वारा चिरकालसे संचित अपने पापको क्षमा करानेके लिए ही पहिले अपने शिरको पैरोमें झुका कर चाटुकारके समान वादमें घोड़े भूमिपर लोटने लगे थे (चाटुकार भी पहिले की गयी पैरोंकी मारके अपराधको क्षमा करानेके लिए पैरोमें मस्तक झुका देता है और वादमें घोड़ेकी तरह पैरोंमें लोट जाता है ॥३७॥

तीरेति-करिणो गजाः तीरद्रुमेषु आवास स्थिति आदिपत गृहीतवन्तः, वाहा अश्वा पटमण्डपेषु आवासम् आदिषत । राजलोकाः सुधाभवनभित्तिषु शुभ्रगृहप्रधानेषु आवासम् आदिषत ।

भारतपक्षे-सुधाभवनभित्तिषु, सुधावत् आभा यासा ताः सुधाभाः ताश्च ता वनभित्तयश्च तासु अमृतशीतलास्वित्यर्थः तथा दम्पतयः स्त्रीपुरुषद्वन्द्वानि गुहासु कन्दरासु आवासम् आदिषत । युक्तोऽयमर्थः । पुण्यसहिताः दैवाधिकाः पुरुषाः सर्वत्र सर्वस्मिन् स्थाने सुख यथा भवति तथा आवसन्ति तिष्ठन्ति^१ ॥ ३८ ॥

गाङ्गाहिताः प्रतिजवैर्जलपातशीताः कच्छान्तरेषु मरुतः कृतपुष्पवासाः ।

वार्धा वलाध्वपरिखेदममुं विनिन्युः संबन्धनं जयति विश्रमदायि विश्वम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीधनञ्जयकविविरचिते राघवपाण्डवीयापर नाञ्चि द्विसन्धान-
महाकाव्ये प्रयाणनिरूपणो नाम चतुर्दश. सर्ग. ॥

गाङ्गेति-मरुतो वाताः अमुम् इम वलाध्वपरिखेद सैन्याना मार्गश्रम विनिन्युः अपाकृतवन्तः, कथम्भूताः मरुतः ? वार्धाः वार्द्धौ भवा वार्धाः वार्द्धैरागता^२ वा वार्धाः समुद्रोद्भवा सामुद्रा वा, पुनः कथम्भूताः ? कृतपुष्पवासाः विहितकुसुमामोदाः, केषु ? कच्छान्तरेषु पुनः जलपातशीताः नीरपूरशीतलाः, पुनः कथम्भूताः ? प्रतिजवैः प्रतिवेगैः गा भुव गाहिता व्याप्तवन्तः, युक्तमेतत्, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, किम् ? सम्बन्धन सम्बन्धः, कथम्भूतम् ? विश्व समस्त पुनः विश्रमदायि ।

भारतीयः-कथम्भूताः मरुतः ? गाङ्गाः गङ्गाया भवाः गङ्गाया इमे वा पुनः हिताः सुखकारिणः पुनः वार्धाः वाः दधति वार्द्धा वारिधारिण इत्यर्थः । ज्ञेय सुगमम् ॥ ३९ ॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य पट्टर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनय-
चन्द्रपण्डितस्य गुरोरगतेवासिनो देवनन्दिनाम्न शिष्येण सकलकलोल्लवचारचातुरीचन्द्रिका-
चकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां द्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य राघवपाण्डवीया-
परनाम्न. काव्यस्य पदकौमुदीनामदधानायां टीकायां प्रयाणनिरूपणो
नाम चतुर्दश. सर्ग. ॥१४॥

हस्तिसेना तटवर्ती वृक्षांके नीचे रुकी थी । अश्व सेना कपड़ेके मण्डपोंमें बँधी थी और राजा लोग सुधाकी कान्तियुक्त (सुधाभ) वन-पंक्तिके पीछे ठहरे थे तथा दम्पति गुफाओंमें चले गये थे । उचित ही है पुण्यात्मा लोग सर्वत्र सुखके साथ रहते हैं ॥३८॥

पानीके ऊपर उड़नेसे शीतल, कछारमें फूले पुष्पोंकी सुगन्ध युक्त समुद्रकी हवाएँ (पानीको धारण किये) पृथ्वीपर आती हुई [गंगासे उठी (गांग) तथा सुखद (हिता) हवाके झोंके] रास्ता चलनेसे उत्पन्न सेनाकी थकानको दूर कर रही थी । विश्राम अथवा शान्तिका दाता सम्बन्ध संसारमें सबसे बढ़कर है ॥३९॥

इति निर्दोषविद्याभूषणभूषितपण्डितमण्डलीके पूज्य, पट्टर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र गुरुके शिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाकी चातुर्य-चन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र-द्वारा विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान काव्यकी पदकौमुदी टीकामें प्रयाणनिरूपण नामका चतुर्दश सर्ग समाप्त ।

पञ्चदशः सर्गः

अथ वनमनुकूलमङ्गनाभिः समलयजाङ्गपयोधरोचिताभिः ।

सह गतिमृजुमन्थरां गताभिः सरति यदूर्जितनायका विजहुः ॥ १ ॥

अथेति—अथ शब्द आनन्तर्ये वर्तते, विजहुः विहृतवन्तः, के ? कपयो वानराः सुग्रीवादयः, किम् ? तद्वनम्, कथम् ? अनुकूल तट तट प्रति, कथम् ? सह, काभिः ? अङ्गनाभिः कामिनीभिः, कथम्भूताभिः ? अधरोचिताभिः अधरौ ओष्ठौ उचितौ सामुद्रिकलक्षणसम्पन्नौ सुपङ्कविम्बसदृशौ स्थूलोन्नतदूपणोज्झिताविति भावः, अधरावुचितौ यासा ताभिः, पुनः कथम्भूताभिः ? ऋजुमन्थराम् अवक्रा मन्दा च गति गताभिः प्राप्ताभिः, कथम्भूता गतिम् ? समलयजा समश्रासौ लयः समलयस्तस्माज्जाता 'लयः साम्यमुदाहृतमिति वचनात्, कथम्भूताः कपयः ? ऊर्जिताना प्रौढिमत्प्रतापवता नायकाः स्वामिनः, यत् अस्ति वनम्, कथम्भूतम् ? सरति सक्रीड-मिति ।

भारतीयः—यदूर्जितनायकाः यदवञ्च ते ऊर्जितनायकाश्च यादवाः प्रतापिनो नरेन्द्राश्च विजहुः । किम् ? वनम्, कथम् ? अनुकूल पुनः सरति सक्रीडम्, कथम् ? अङ्गनाभिः सह, कथम्भूताभिः ? समलयजाङ्गपयोधरो-चिताभिः मलयजाङ्केन चन्दनस्थासकेन सह वर्तते इति समलयजाङ्कौ एवभूतौ पयोधरौ उचितौ सामुद्रिक-लक्षणविषयौ घनपीनोन्नतो नातिस्थूले नातिह्रस्वो नातिदीर्घो यासा ताभिः^१ ॥१॥

दिशि विदिशि परस्परं न दृष्टं विरचयता कुसुमोच्चयं जनेन ।

न च ददृशुररण्यजास्तदन्तं बहु किमु चेति निरूपितं न कैश्चित् ॥२॥

दिशीति—न दृष्ट नावलोकितम्, कथम् ? परस्परम् अन्योन्यम्, केन ? जनेन लोकेन, किं कुर्वता सता ? कुसुमोच्चयं फुल्लफुल्लत्रोटन विरचयता, क्व ? दिशि विदिशि, तथा च न ददृशुर्न दृष्टवन्तः, के ? अर-ण्यजाः पुलिन्दादयो जीवाः, किम् ? तदन्तं वनमध्य वनपर्यन्तं वा उ शब्दः सम्बोधनार्थवाचकः, उ अहो किं बहु, चकारादवहिति लब्धम्, किमिव बहिति ? न कैश्चित् निरूपितम्, किम् ? वनम्, कथम् ? इति ईदृशम् इतीति कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

पृथु विहितवता वनं विधात्रा चिरमुचितानुपभोग्यग्रेकयोग्यम् ।

ललितजनचितं कृतं कथञ्चित्परिहरतेव तदापदे श्रमं तम् ॥३॥

सम तथा लयसे समन्वित सीधी और मन्द चाल चलती तथा शुभ लक्षण मय ओष्ठधारिणी अंगनाओंको साथ लेकर, प्रतापी राजाओके नेता तथा रति भावसे प्रेरित सुग्रीव आदि वानरवंशी राजा समुद्रके किनारे किनारे वनमें चंक्रमण करने लगे थे [मलयज चन्दन-के लेप युक्त स्तनधारिणी सरल और धीमी धीमी चलती सुपात्र नायिकाओंके साथ निकले यादववंशी प्रतापी राजा लोग प्रेमपूर्वक गंगाके किनारेके वनमें विहार कर रहे थे] ॥१॥

दिशाओं और विदिशाओंमें पुष्पोंका चयन करते हुए लोगोंने न तो आपसमें एक दूसरेको देखा था । और न वनवासी भील आदिने ही इन्हें देखा था । बहुत क्या कहें ? आश्चर्य तो यही है कि किन्हींने भी उस वनका ओर-छोर नहीं जान पाया था ॥२॥

१. सर्गोऽस्मिन् पुष्पिताग्रावृत्तम् । तल्लक्षणञ्च “अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” [वृ. र. ४।१०]

पृथ्विति—कृतम्, किम् ? वनम्, केन ? विधात्रा ब्रह्मणा, कथम्भूतम् ? ललितजवचित कमनीय-
लोकविभूषितम्, किं कुर्वतेव सता ? परिहरतेव त्यजतेव, कम् ? त श्रम प्रयासम्, क ? अपदे अस्थाने
कथञ्चिन्महता कष्टेन, कथम् ? तदा तस्मिन् काले, कथम्भूतेन विधात्रा ? विहितवता कृतवता किम् ? वनम्,
कदा ? चिरम् कथम्भूतम् ? उचितानुपभोग्यम् उचिताना शिष्टजनानाम् अनुपभोग्यम्, कथम्भूतम् ? एकयोग्य
क्रूरसत्वाना योग्यम्, कथम्भूतम् ? पृथु विस्तीर्णम् ॥ ३ ॥

प्रियमददमेतदित्यपूर्व प्रति जनताग्रगमेन तृप्तुमैच्छत् ।

यदि परिचितसाम्यतोऽन्यतोऽपि प्रतिविरतोऽस्ति न कस्य निर्वृतिः स्यात् ॥४॥

प्रियमिति—ऐच्छत् वाञ्छति स्म, का ? जनता जनसमूह, किं कर्तुम् ? तृप्तु तृप्तिमात्मानमानेतुम्,
केन ? अग्रगमेन पुरोयानेन, किं प्रति ? अपूर्व प्रति, कथम् ? इति अद. प्रियमिदं प्रियमेतत् प्रियमिति
यदि चेन्नास्ति, कः ? प्रतिविरतो विरक्तो जनः, कस्मात् ? अन्यतोऽपि अन्यस्मादपि वस्तुनः कथम्भूतात् ?
परिचितसाम्यतः परिचितेन अनुभवमानीतेन वस्तुना साम्य सादृश्य यस्य तस्मात्तथोक्तात् तदा कस्य न
कस्यापि निर्वृतिः सौख्य स्यादित्यर्थः ॥४॥

कुसुममिपुचयो गुणोऽलिमाला मृदुविटपायतयष्टयो धनूपि ।

विविधमिदमनङ्गशस्त्रजातं सफलमभूच्चिरलक्ष्यदर्शनेन ॥५॥

कुसुममिति—कुसुम पुष्पम् इपुचयो वाणसमूहोऽभूत् तथाऽलिमाला भ्रमरश्रेणिः गुणो जीवा-
ऽभूत्, मृदुविटपायतयष्टयः क्रोमलविटपदीर्घयष्टयः धनूपि चापान्यभवन् इति कृत्वा विविध नानाप्रका-
रमिदमनङ्गशस्त्रजातं कन्दपांयुधसमूहं सफलम् अर्थक्रियाकारि अभूत्, केन ? चिरलक्ष्यदर्शनेन बहुतरसमय-
तो वेव्यावलोकनेनेति ॥५॥

कलमलिकुलक्रोकिलाप्रलापं स्मरधनुरानकनादमाकलय्य ।

दयितपरिगमेऽपि कातराणां धगिति कृतं हृदयेन कामुकीनाम् ॥६॥

कलमिति—धगिति कृतम्, केन ? हृदयेन, कामाम् ? कामुकीना कन्दर्पदर्पकदर्थिताना कामिनीनाम्, क
सत्यपि ? दयितपरिगमेऽपि वल्लभपरिरम्भेऽपि, कथम्भूताना कामुकीनाम् ? कातराणा भीरुणाम्, किं कृत्वा
हृदयेन धगिति कृतम् ? कल मनोहरम् अलिकुलक्रोकिलाप्रलापं स्मरधनुरानकनादम् आकलय्य शङ्कित्वा ॥ ६ ॥

अनादि कालसे शिष्ट लोगोके उपयोगके लिए अनुपयुक्त तथा क्रूर जंगली प्राणियोके
अनुकूल वनोके रचयिता विधाताने अस्थानमे कृत परिश्रमके अपवादसे वचनेकी दृष्टिसे ही
वड़े परिश्रम पूर्वक सुन्दर शिष्ट लोगोसे परिपूर्ण इस वनको बनाया था ॥३॥

‘आ हा, यह कैसा प्यारा है ? यह कैसा है ? इसकी सुन्दरता देखिये ?’ इत्यादि
शब्दों द्वारा अब तक न देखे गये पुष्पोके प्रति उद्गार प्रकट करती जनता आगे-आगे बढ़
कर ही संतुष्ट होना चाहती थी । यदि जाने परचे और एक समानसे भी लोग विरत नहीं
होते हैं, तो विलक्षणसे किसको निवृत्ति हो सकती है ॥४॥

फूलों रूपी वाणोंका विशाल संचय, भ्रमरश्रेणि मयी जीवा तथा कोमल और लम्बी
डालियों रूपी धनुष, ये कामदेवके विविध शस्त्रसमूह बहुत समय बाद लक्ष्य सरस
पुरुषोके सामने आते ही सफल हो गये थे ॥५॥

भ्रमरश्रेणी तथा कोकिलोकी मधुर वाणीको सुनके कामदेवके धनुषकी टंकारका
भ्रम हो जानेके कारण प्रकृतिसे ही भीरु कामिनियोके हृदय धक्-धक् करने लगे थे, यद्यपि
उनके वल्लभ ही उनको आश्लेष कर रहे थे ॥६॥

प्रणयकलहकैतवं प्रणामं शपथमसत्यमुपागमं विलज्जम् ।

प्रतिमिथुनमिदं निरूप्य रेजे स्फुटदिव तत्सकलं हसेन पुष्पम् ॥ ७ ॥

प्रणयेति—तत् सकल समस्त पुष्प रेजे शुशुभे, किं कुर्वदिव ? हसेन हास्येन स्फुटदिव किं कृत्वा ? प्रतिमिथुन मिथुन मिथुन प्रति प्रणाम प्रणिपात प्रणयकलहकैतव प्रणवकलहेन कैतव दम्भो यत्र त तथा विलज्ज विगता-लज्जा यत्र तम् उपागमम् आलिङ्गनम् इदं सर्वं निरूप्यावलोक्य ॥ ७ ॥

अवचितकुसुमावशिष्टवृन्तं वनमवलाकृतिविस्मयेन हस्तम् ।

विकसितमकृतेषु तन्महान्तो ननु रुजतामपि सुग्रहा गुणेन ॥ ८ ॥

अवचितेति—तद्वन हस्तम् अवलाकृतिविस्मयेन अवलानामाकृतिः अवलाकृतिस्तस्या विस्मयेन कामिनी-कायाद्भुतेन विकसितम् अकृतेव चकारेव, कथम्भूत वनम् ? अवचितकुसुमावशिष्टवृन्तम् अवचितकुसुमैरवशिष्टानि वृन्तानि यत्र तत् त्रोटितपुष्पोद्भितप्रसवबन्धनमित्यर्थः, युक्तमेतत्, ननु अहो जायन्ते, के ? महान्तः सन्तो नराः । कथम्भूताः ? सुग्रहाः सुखेन ग्रहीतु शक्याः, केप्रामपि ? रुजतामपि पीडाकारिणामपि, केन कृत्वा ? गुणेन ॥ ८ ॥

कथमपि नमयन्त्युपेत्य शाखां करयुगलेन लतान्तमुच्चिचीपुः ।

स्तनकलशभरेण भग्नमध्या तरुमवलम्ब्य निषेदुषीव काचित् ॥ ९ ॥

कथमिति—काचित् कामिनी तरु वृक्ष करयुगलेन हस्तद्वन्द्वेन अवलम्ब्य अवष्टभ्य, कथमपि महता कष्टेन शाखा नमयन्ती निषेदुषी स्थितवती, कथम्भूता ? उपेत्य समीपमागत्य लतान्त कुसुमम् उच्चिचीपुः उच्चेतुमिच्छुः, केवोत्प्रेक्षिता ? स्तनकलशभरेण कुचकुम्भभारेण भग्नमध्येव ॥ ९ ॥

निकटसुलभमुद्रमं विहाय श्लथवलिनीव विदूरगं ललङ्घे ।

प्रथयितुमुदरं परा स्त्रिया हि प्रियतमविभ्रमगन्धनोऽन्यसङ्गः ॥ १० ॥

निकटेति—परा अन्या काचित् कामिनी उद्रम पुष्प ललङ्घे अतिक्रान्तवती, कथम्भूतम् ? विदूरगम् अनिकटतरम् कथ-यथा भवति ? श्लथवलिनी विगियिलितवलिपरिधानग्रन्थि, किं कृत्वा ? पूर्वं निकटसुलभम् उद्रम विहाय मुक्त्वा, किं कर्तुम् ? उदर जठर प्रथयितुं प्रकटयितुम् युक्तमेतत् स्यात् कः ? अन्यसङ्गः कथम्भूतः ? प्रियतमविभ्रमगन्धनः वल्लभकटाक्षसूचकः, कस्याः ? स्त्रियाः कामिन्याः, कथम् ? हि स्फुटमिति ॥ १० ॥

प्रणय कलह और उसका दम्भ दूर करनेके लिए पैरोमें पड़ना, झूठे शपथ तथा अनुकूल होकर निर्लज्ज रूपसे आलिङ्गन, आदि प्रत्येक युगलकी क्रियाओंको देखकर ही वह समस्त पुष्प समूह हँसीके मारे फटते (खिलते) के समान सुन्दर लगता था ॥७॥

फूल तोड़ लेनेके बाद शेष बचे डंठलोंसे पूर्ण वह वन सुकुमारांगी नायिकाओंकी लोकोत्तर आकृतिको देखकर उत्पन्न हुए आश्चर्यके कारण खुले हुए हस्तों (रोमांचों) से युक्तके समान प्रतीत होता था । ठीक ही है महापुरुष गुणोंके कारण कष्टदाताओंके भी वशमें हो जाते हैं ॥८॥

कोई नायिका दोनों हाथोंसे पकड़कर लताके ऊपर विकसित पुष्पको तोड़नेकी इच्छासे बड़े परिश्रम पूर्वक शाखा तक पहुँच कर उसे झुकाती हुई ऐसी प्रतीत होती थी, मानो स्तनरूप कलशोंके भारसे कमर टूट जानेके कारण पेड़ पकड़कर ही खड़ी रह गयी है ॥९॥

दूसरी कामिनी पास ही विकसित अतएव सुलभ पुष्पको छोड़कर अपने कृश उदरको प्रकट करने के लिए ही नीवीको शिथिल करती समान बहुत ऊपर खिले पुष्पके लिए उचक रही थी । उचित ही है क्योंकि स्त्रियोंके व्यर्थ कार्य परम प्रिय वल्लभके कटाक्षोंके प्रेरक होते हैं ॥१०॥

सुरभि वितरितुं प्रसूनमेका सकृदधिपेन विपक्षनाम नीता ।

कितव तव फलं तदस्तु लब्धं प्रियजनयेऽर्पय पुष्पमित्यकुप्यत् ॥ ११ ॥

सुरभीति—एका कामिनी अकुप्यत् कुपितवती, कथमिति ? हे कितव धूर्त अस्तु तिष्ठतु, किं तत् ? प्रसूनम् अर्पय देहि कस्यै ? प्रियजनये प्रियभार्यायै यतो लब्धं प्राप्तम्, किम् फलम् ? कस्य ? तव, मयेत्यध्याहार्यम्, कथम्भूता सती अकुप्यत् ! नीता प्रापिता, किम् ? विपक्षनाम सपत्न्यभिधानम्, केन ? अधिपेन स्वामिना, कथम् ? सकृदेकवारम्, किं कर्तुम् ? सुरभि सुगन्धि प्रसून वितरितुं दातुम् ॥ ११ ॥

कुचयुगमतुलं कुतोऽस्य भारः किल भवतीति तुलाधिरोपणाय ।

सह तुलयितुमात्मनोद्यतेव क्षणमपरा व्यलगीत्प्ररोहदोलाम् ॥ १२ ॥

कुचेति—अपरा अन्या काचित् कामिनी प्ररोहदोला व्यलगीत् आरुरोह, कथम्भूता सती ? तुलाधिरोपणाय उद्यता, किं कर्तुमिव ? अतुलम् अनुपम कुचयुग स्तनद्वितय तुलयितुमिव, कथम् ? सह, केन ? आत्मना, कथमिति कृत्वा व्यलगीत् ? किल शब्दो लोकोक्तौ वाक्यालङ्कारे वा वर्तते, किम् ? स्यात्, कः ? भारः, कस्य ? अस्य कुचयुगस्य, कुतः ? आत्मनः सकाशात्, आहो स्वित् किं स्यात् आत्मनो भारः कुचयुगात् इति ॥ १२ ॥

अवचनमधिगम्य मन्युनान्या पृथगधिपाद्विरचय्य पुष्पशय्याम् ।

स्मरशरशयनस्थितेव दूना ननु विरहः प्रियगोचरोऽपि दीनः ॥ १३ ॥

अवचनमिति—बभूवेति क्रियाव्याहार्या, “साव्याहाराणि वाक्यानि भवन्तीति वचनात्”, बभूव, का ? अन्या कामिनी, कथम्भूता ? दूना कदर्थिता, केन ? मन्युना कोपेन, किं कृत्वा ? पूर्वमधिगम्य निद्राय, कथं यथा भवति ? अवचन सभोगगोचरालापरहितम्, कथम् ? पृथक्, कस्मात् ? अधिपात् स्वामिनः, किं कृत्वा ? पूर्वं विरचय्य विधाय, काम् ? पुष्पशय्या प्रसूनास्तरणम्, केव दूना बभूव ? स्मरशरशयनस्थितेव कुसुमरोपणशयनमारूढेव, युक्तमेतत्, ननु अहो जायते, कोऽसौ ? विरहः, कथम्भूतो जायते, दीनः, कथम्भूतोऽपि सन्, प्रियगोचरोऽपि बल्लभविषयोऽपीति शेषः ॥ १३ ॥

व्रततिषु गहनासु कापि लीनं मृगयितुमीश्वरमाकुलं भ्रमन्ती ।

करधृतलतिक्रावलोपलब्धुं तमुदधृतेव मनोभवस्य शाखाम् ॥ १४ ॥

व्रततिष्विति—उपधृतेव उदधृति नीतेव, का ? अवला कापि कामिनी, काम् ? मनोभवस्य मकरध्वजस्य शाखाम्, कथम्भूता ? करधृतलतिका हस्तधृतवल्ली, किं कर्तुम्, कम् ? उपलब्धुं प्राप्तुम्, तमीश्वरम्, किं कुर्वति ? भ्रमन्ती पर्यटन्ती हिण्डमानेत्यर्थः, कथं यथा भवति ? आकुलं व्यग्रम्, किं

सुगन्धित फूलको देते समय पतिके द्वारा एक वार ही सौतका नाम लिये जानेपर एक नायिका कुपित हो उठी थी । और कहती थी ‘हे कितव ! इस पुष्पको अपनी प्राणप्यारीको ही दो । रहने दो । तुम्हारी प्रीतिका फल मैं पा चुकी’ ॥ ११ ॥

अन्य विलासिनी अपने निरुपम स्तनको अपनी ही कायाके साथ तौलनेके लिए और इस स्तन युगलका भार किस कारणसे होता है यह निश्चय करनेके लिए ही दोनों को तुलापर रखनेके लिए उद्यतके समान क्षण भरके लिए लटकते हुए वटके प्ररोहोपर झूल गयी थी ॥ १२ ॥

क्रोधके आवेगमें कोई नायिका पतिसे अलग पुष्पशय्या बना कर चुपचाप लेटी हुई ऐसी दिखती थी मानो कामदेवके वाणोंकी शर शय्यापर लिटाकर सतायी जा रही हो । उचित ही है, क्योंकि प्रेमीके सामने रहनेपर भी विरह-व्यथा कम नहीं होती है ॥ १३ ॥

सद्यन लता कुंजमें छिपे अपने प्राणनाथको खोजनेके लिए आकुलतापूर्वक इधर-उधर

कर्तुम् ? मृगयितुम् अवलोकयितुम्, कम् ? ईश्वर पतिम्, कथम्भूतम् ? व्रततिषु वल्लीषु लीनम् कथम्भू-
तासु ? गहनासु घनतरासु ॥१४॥

श्रवसि शिरसि कृत्स्नमुच्चयेऽपि स्मितहसितानुकृतीर्ष्या क्षिपन्ती ।

मुकुलमुदितमुग्दमं च सर्वस्वमपि वनस्य परोद्यतेव हर्तुम् ॥१५॥

श्रवसीति—परा काचित् कामिनी वनस्य सर्वस्व हर्तुमिव उद्यता, किं कुर्वन्ती ? श्रवसि कर्णे
मुकुल कलिका क्षिपन्ती प्रेरयन्ती तथा शिरसि मस्तके उद्गम क्षिपन्ती, कस्मात् क्षिपन्ती ? ईर्ष्याया स्पृहया,
कथम्भूतमुद्गमम् ? कृत्स्न समस्त पुनः उदित निर्गत पुनः स्मितहसितानुकृति स्मितमीपढास्यम् ओष्ठपुटस्या-
व्यादानाद्घृदयान्तर्वर्त्तितया हास्यमित्यर्थः । हसितमोष्ठपुट प्रसार्य यत् हास्य प्रवर्त्तते तद्धसितमित्यर्थः, स्मितं
च हसितं च स्मितहसिते स्मितहसितयोरनुकृतिर्यस्य तत्तथोक्तम्, अथवा विशेषणमिदं द्वयोर्मुकुलोद्गमयोर्वो-
द्धव्यं, तद्यथा कथम्भूत मुकुलम् ? स्मितानुकृति, उद्गम च कथम्भूतम् ? हसितानुकृति, क्व सत्यपि ? उच्चयेऽपि
त्रोटेनेऽपि ॥१५॥

इति चपलविलासिनीविहारैर्विलुलितमुद्गतकर्णिकारकोशम् ।

प्रशमयितुमुपप्लवं वधूभ्यो मुकुलितहस्तमिवावभावरण्यम् ॥१६॥

इति—अरण्य वनम् आवभौ सामस्त्येन रेजे, किमिव ? मुकुलितहस्तमिव कुड्मलितकरमिव, काम्यः ?
वधूभ्यः कामिनीभ्यः, किं कर्तुम् ? प्रशमयितुम् उपशान्तिं नेतुम्, कम् ? उपद्रवमुपप्लवम्, कथम्भूतमरण्यम् ?
विलुलितमुपद्रुतम्, कैः ? चपलविलासिनीविहारैश्चञ्चलकामिनीक्रीडनैः, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, पुनः कथ-
म्भूतम् ? उद्गतकर्णिकारकोशं निर्गतकर्णिकारकर्णिकम् इति ॥ १६ ॥

स्थलकमलपरागपिञ्जरागः परिचितवांश्च नदीनवार्जवं यः ।

श्रममभिभवति स्म कामिनीनां विधुतमयूरशिखः स मातरिश्वा ॥१७॥

स्थलेति—मातरिश्वा वायुः कामिनीना नारीणा श्रमं खेदम् अभिभवति स्म अपाकरोत्, कथम्भूतः ?
विधुतमयूरशिखः पुनः स्थलकमलपरागपिञ्जरागः स्थलकञ्जकिञ्जत्कर्तुरकान्तिः यश्च परिचितवान् प्राप्तवान्,
कम् ? नदीनवार्जवं समुद्रवारिवेगम् ।

भारतीय.—यश्च परिचितवान्, किम् ? नदीनवार्जवं नवञ्च तत् आर्जवं च नवार्जवं नद्या नवार्जवं
नदीनवार्जवं सरिन्तूनप्राञ्जलत्वम् अर्थात् गङ्गायाः नवार्जवं लब्धम् । शेषं समम्, उभयत्र वायोः सुरभिशीत-
लमन्दा गुणाः प्रदर्शिताः ॥ १७ ॥

भटकती कोई सुग्धा उसे (पतिको) पानेके लिए हाथसे लता पकड़े थी तो ऐसी प्रतीत होती
थी मानो कामदेवकी शाखा ही उठा लायी है ॥१४॥

अपने स्मित और हासका अनुकरण करती हुई समान कलियों और विकसित
फूलोंको पुष्पचयनके द्वारा क्रमशः अपने कानों और जूड़ेमें सजाती हुई कोई कामिनी
ऐसी प्रतीत होती थी मानो वह उस क्रीड़ावनका सर्वस्व ही सुरानेके लिए दूट
पड़ी हो ॥१५॥

उक्त प्रकारसे चंचल विलासिनियोंके वन विहारके प्रसंगसे नोचे गये, उस क्रीड़ा वनने
इस चतुर्दिक् उपद्रवको शान्त करनेके लिए ही उन वन्धुओंके सामने कनेरकी कलियोंके
वहानेसे हाथ ही जोड़ दिये थे ॥१६॥

समुद्रकी जलराशिके वेगसे [गंगा नदीके नूतन निर्मल पूरसे] सम्बद्ध अतएव
शीतल, स्थलके कमलोंके परागसे व्याप्त फलतः सुगन्धित और मोरोंके पंखोंको फैलाती
हुई तीव्र हवाने क्रीड़ामें लीन कामिनियोंकी थकानको दूर कर दिया था ॥१७॥

क्षुपविपिनलतान्तरे जनानामिति सुरतव्यवहारवृत्तिरासीत् ।

ननु दयितपरस्परानिकारव्यवहरणं भुवि जीवितव्यमाहुः ॥१८॥

क्षुपेति—जनाना क्षुपविपिनलतान्तरे क्षुपाः ह्रस्वशाखाः शाखिनः विपिनलता वनकन्दलिन्यः अन्तर मव्य क्षुपाश्च विपिनलताश्च क्षुपविपिनलतास्तासामन्तरे सुरतव्यतिहारवृत्तिः सभोगपरस्परानुवर्तनम् आसीत् ननु युक्तमेतत्, भुवि भूमौ विद्वांसो दयितपरस्परानिकारव्यवहरण दयितयोर्दम्पत्योः परस्परानिकारस्य अन्योन्याप्रतारणस्य व्यवहरण जीवितव्य जीवितम् आहुः ॥१८॥

परिपजति परस्परं समेत्य प्रतिमिथुने कुचमण्डलं ववाधे ।

भजति हि निजकर्कशं न पीडा कमपरमध्यगतापवारकं वा ॥१९॥

परीति—परस्परम् अन्योन्य परिपजति आलिङ्गति सति कुचमण्डल स्तनमण्डली ववाधे वाधते स्म, किं कृत्वा ? पूर्वं समेत्य मिलित्वा, युक्तमेतत् वा अथवा पीडा कर्त्री क पुरुष न भजति अपितु सर्वमेव, कथम्भूत सन्तम् ? अपरमव्यगताऽपवारकम् अपरयोर्मव्यगतो योऽपवारकस्तम् इतरान्तरस्थित परिपान्थकमित्यर्थः, कथम्भूतम् ? निजकर्कशम् आत्मना कठिनमित्यर्थः, कथम् ? हि स्फुटम् ॥१९॥

उदधमदिव तत्पराभिमर्शादधरयुगं व्यतिचुम्बितं स्वमङ्गम् ।

अधरितगतयो गृहीतमुक्ताः समुपचिता हि सह व्रणैः स्फुरन्ति ॥२०॥

उदिति—अधरयुगम् ओष्ठद्वयं स्व स्वकीयमङ्गम् उदधमदिव उच्छ्वासायति स्मेव, कस्मात् ? तत्पराभि-मर्शात् तस्य प्रतिमिथुनस्य यः पराभिमर्शः तस्मात्, कथम्भूतम् अधरयुगम् ? व्यतिचुम्बितं परस्परवस्त्र-सयोगीकृतम्, युक्तमेतत्, स्फुरन्ति विजृम्भन्ते, के ? अधरितगतयः अधरिता गतिर्येषां ते अधोगतस्फुरणा इत्यर्थः, कथम्भूताः ? व्रणैः समुपचिताः सभृताः, कथम् ? सह युगपत्, पुनः कथम्भूताः ? गृहीतमुक्ताः पूर्वं गृहीताः पश्चान्मुक्ताः तथाविधा अधरा अपि भवन्तीति भावः ॥२०॥

परभृतशुकसारिकाविरावाः सममवलासुरतारवं तिरोऽधुः ।

अपि चरितमवाच्यमन्यदीयं रहयति पक्षिगणो न किं मनुष्यः ॥२१॥

परभृतेति—परभृतशुकसारिकाविरावाः. कोकिलादीना (कोकिलक्रीसारिकाणां) स्वराः अबलासुरतारवं मुग्धाङ्गनारतकृजित तिरोऽधुः प्रच्छादितवन्तः, कथम् ? समम्, युक्तमेतत्, पक्षिगणः विहङ्गमसमूहोऽपि अन्यदीयं परकीयम् अवाच्यमपि गोप्यमपि चरितं चेष्टितं रहयति झम्पयति किं पुनः मनुष्यो न प्रच्छादयतीत्यर्थः । अत्र भाव उपन्यस्यते पक्षो जनकजननीसम्बन्धलक्षणौ येषां ते पक्षिणः कुलसभृताः तेषां गणोऽपि अवाच्यम् ।

छोटे-छोटे पौधोकी सघन पंक्ति और लताओकी आड़में कीड़ा करते लोगोंकी सुरत-क्रियाका आचरण हुआ था । सत्य है, क्योंकि प्रेमी तथा प्रेमिकाके परस्पर निश्छल व्यवहारको ही संसारमें जीवन कहते हैं ॥१८॥

निकट आकर एक दूसरेको गाढ़ आलिङ्गन करनेमें प्रत्येक जुगलको स्तन मण्डल वड़ी वाधा दे रहा था । ठीक ही है, जो स्वयमेव कठोर है वह अथवा दोके बीच में आया वाधक किसको कष्ट नहीं देता है ? ॥ १९ ॥

तत्तत् युगलो के द्वारा गाढ़ आलिङ्गन किये जानेपर सतत चुम्बन किये गये दोनों ओष्ठोंने अपनी अपनी कायाको वायुसे फुला सा दिया था । ओष्ठोंकी प्रणयगति को प्राप्त अतएव दन्ताकर दन्त-क्षतोंके साथ छोड़े गये ओष्ठ फड़कते ही हैं [निन्दनीय आचरण कर्ता भी वन्धन को प्राप्त होते हैं और घावोंसे भरी देह लेकर जब छूटते हैं तो वेदना से तड़पते हैं] ॥ २० ॥

कोकिल, तोता, मैना आदि पक्षियोंकी सतत और सरस ध्वनिने मुग्धाओंकी सुरतकी चौखको सर्वथा छिपा दिया था । दूसरोके गोपनीय आचरणको पक्षि समूह भी गुप्त रखता

अन्यदीय चरित प्रच्छादयति, कि मनुष्यः किमिति शब्देन मनुष्य आधिप्यते, मनुष्यमात्रोऽकुर्वन्तो न रहयति ॥ २१ ॥

प्रशमय रुषितं प्रिये प्रसीद प्रणयजमप्यहमुत्सहे न कोपम् ।

तव विमुखतयाऽधिरूढचापे मनसिशये कुपिते कुतः प्रसादः ॥२२॥

प्रशमयेति—हे प्रिये बहूमे तत्तस्मात् कारणात् त्व रुषित रोष प्रशमय, तथा प्रसीद प्रसन्ना भव, यस्मात् अहमपि नोत्सहे न सोढु शक्नोमि, कम् ? प्रणयजमपि स्नेहसमुत्पन्नमपि कोपम्, कुतः कस्मात् प्रसादः प्रसन्नता स्यात् अपि तु न भवेत्, क्व सति ? मनसिशये कन्दर्पे कुपिते प्राप्तकोपे, कथम्भूते ? अधिरूढचापे अधिज्य-कोदण्डे, कया ? तव विमुखतया भवत्याः पराङ्मुखत्वेन ॥ २२ ॥

मम यदि युवतिं विशङ्कसेऽन्यां श्वसिमि तव श्वसितैर्मृषान्ययोगः ।

भवतु मनसि संशयस्त्वमैक्यात्प्रविभजसे त्वयि जीवितं कथं मे ॥२३॥

ममेति—यदि चेत् विशङ्कसे शङ्काविषयीकरोषि, काऽसौ ? त्वम्, काम् ? युवति कामिनीम्, कथम्भूताम् ? अन्यामपराम्, कस्य ? मम, तदा मृषा एवमेव अन्ययोगः अन्यस्याः कामिन्याः योगः सम्बन्धः, यः श्वसिमि प्राणिमि, कैः ? तव भवत्याः श्वसितैः प्राणितैः, भवतु नाम मनसि संशयः सन्देहः, कथं प्रविभजसे केन प्रकारेण पृथक्करोषि, काऽसौ ? त्व भवती, किम् ? जीवितं त्वयि स्थितम्, कस्य ? मे मम कस्मात् ? ऐक्यात् अपृथक्त्वात् ॥ २३ ॥

न पुनरिदमहं करोमि जीवन्निति शपथेऽधिकृते पुराकृतं स्यात् ।

त्यज कुपितमितीरिते नु सत्यं कुपितवती भवसीव तन्न जाने ॥२४॥

नेति—नु अहो सत्यं कुपितवती भवसीव, तन्न जाने तन्न वेद्ययहम्, क्व सति ? ईरितेऽभिहिते सति कथित इत्यर्थः, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, त्यज जहि, किम्, कुपित कोपम्, यतः स्यात् भवेत्, किम् ? पुराकृतं कर्म, क्व सति ? शपथे आज्ञायाम्, कथम्भूते ? अधिकृतेऽङ्गीकृते, कथमिति ? जीवन् पुनरिदं नाहं करोमि इति ॥ २४ ॥

बहुतिथमवलोक्य नाथमानं कलयसि सत्यमिमं कृतापराधम् ।

अनुदितवचनं नवप्रियं मां गणयसि गर्वितमन्यवारितं वा ॥२५॥

बहिति—कलयसि जानासि, कासौ ? त्वम् कम् ? इमं जनं कृतापराधं विहितागसम्, कथम् ? सत्यं परमार्थतः, किं कृत्वा ? पूर्वमवलोक्य निरीक्ष्य, कम् ? माम्, किं कुवार्णम् ? नाथमानं याचमानम्, कथम्भूतं सन्तम् ? बहुतिथं बहूनां पूरणं बहून् जनान् मेलयित्वा तैः सह प्रार्थयन्तमित्यर्थः तथा गणयसि मन्यसे, कम् ? माम्,

है तो क्या समीचीन मातृ-पितृ पक्षोंमें (पक्षि) उत्पन्न मनुष्य नहीं छिपायेगा ? ॥ २१ ॥

हे प्रिये, कोपको शान्त करो, प्रसन्न हो जाओ । मैं प्रणयकी लड़ाईको भी सहन नहीं कर सकता हूँ । तुम्हारे मुख फेर लेने पर और मनमे उत्पन्न कामदेवके धनुष चढ़ा लेनेपर मेरी कहाँ कुशल है ? ॥२२॥

यदि तुम्हें मेरी किसी दूसरी प्रेमिकाके होनेका सन्देह है तो विश्वास रखो मैं तुम्हारी ही साँससे जीवित हूँ, पर-सम्बन्ध झूठ है । मनके सन्देहको जाने दो । तुमपर ही मेरा जीवन है । तुम्हारे प्राणोंमें एकमेक मेरे प्राणोको क्यों अलग करती हो ? ॥२३॥

शायद कभी पहले भूल हुई हो । क्रोध छोड़ो । 'फिर जीते जाँ कभी ऐसा अपराध नहीं करूँगा ।' ऐसी शपथ ले लेने पर भी मैं यथार्थ नहीं जानता कि क्यों तुम कुपित हो गई हो ॥२४॥

विविध प्रकारसे तुम्हारी प्रार्थना करते हुए देखकर क्या मुझको वास्तवमें ही तुम

कथम्भूतम् ? नवप्रियम्, पुन. कथम्भूत सन्तम् ? अनुदितवचनम् अनुक्तवाचम्, तथा गणयसि गर्वित वा अथवा अन्यवारितम् अन्यया कामिन्या वारित प्रतिषिद्ध वेति शेषः ॥ २५ ॥

शिथिलय हृदयं न मेऽनुरागं विसृज विषादमिमं न तन्वि वाक्यम् ।

इति दयितमुपागमैकदौत्यं स्वयमवलाभिगतं कथञ्चिद्वैच्छत् ॥२६॥

शियिलयेति—ऐच्छत् स्वीचकार, कासौ ? अबला मुग्धाङ्गना काचित्, कम् ? दयित वल्लभम्, कथम् ? कथञ्चित् महता कष्टेन, कथम्भूत दयितम् ? उपागमैकदौत्यम् आलिङ्गनाय साधारण दूतत्व यस्य स तथोक्तस्तम्, कथम्भूतम् ? अभिगत स्वीकृतवन्तम्, किम् ? वाक्यम्, कथम् ? स्वयमात्मनैव, अथवा शोभनोऽयो यस्मिन् वाक्याङ्गीकारकर्मणि तत् स्वय समीचीनदैव यथा भवति, कथम् ? इति, हे तन्वि तनूदरि ! शियिलय शियिलीकुरु, कासौ ? त्वम्, किम् ? हृदय मा कोपवच्चेतोदृढ विधेहीत्यर्थः । न शिथिलय त्वम्, कम् ? अनुरागम् अतीव प्रीतिम्, कस्य ? मे मम, तथा विसृज विमुञ्च, कम् ? विषादम् आनन्दाभावम्, न विसृज, कम् ? इम मल्लक्षण जनमिति ॥२६ ॥

तरलयसि दृशं किमन्यचेता, दृतिरिव लोहकृतां किमुष्णमुष्णम् ।

श्वसिपि, किमिदमुत्त्रसस्यपैतुं, किमिव भयं, वद् का मनःप्रिया ते ॥२७॥

इदानी कुलक्रेन व्याख्यायते—तरलयसीति—दृश दृष्टि कि तरलयमि चपलयसि, कथम्भूतः सन् ? अन्यचेताः अन्यस्या चेतो यस्य स. अपरमनस्क इत्यर्थः, तथा उष्णम् उष्ण कि श्वसिपि प्राणिपि, केव ? लोहकृताम् अयस्काराणा दृतिरिव भस्त्रेव, किमिदमुत्त्रससि उद्विजसे, कि कर्तुम् ? अपैतुम् अपसर्तुम्, किमिव भय विद्यते भवतः, वद् त्व ब्रूहि का मनःप्रिया चित्तवल्लभाऽस्ति ते तवेति ॥२७॥

अलस इव, गतं कुतोऽपि चित्तं मृगयितुमिच्छुरिवोद्भ्रमन्निव त्वम् ।

किमसि किमपराकृतिं प्रपन्नस्तव चपलस्य मनोगतं न वेद्मि ॥२८॥

अलस इति—किमसि भवसि त्व भवान्, क इव ? अलस इव आल्स्योपहत इव, किमसि, क इव ? इच्छुरिवाभिलाषुक इव, कि वर्तुम् ? मृगयितुम् अवलोकयितुम्, किम् ? चित्त चेतः, कथम्भूतम् ? गत नष्टम्, कस्मात् कारणात् ? कुतोऽपि, किमसि, कि कुर्वन्निव ? उद्भ्रमन्निव मुह्यन्निव. किमपराकृतिम् अन्याकार प्रपन्नोऽसि प्राप्तोऽसि, न वेद्मि न जानामि, कासौ ? अहम्, किम् ? चपलस्य तरलस्य तव मनोगतमभिप्रायम् ॥२८॥

किमतिचिपिनमन्तरे नदी वा तव गिरिदुर्गमुतास्ति योषितो वा ।

यदनवरतचिन्तयाऽसि खिन्नो ननु च तथा सति किंनु वल्लभत्वम् ॥२९॥

अपराधी समझती हो ? मुझ नये प्रेमीसे बोलती भी नहीं हो और मुझे ही अहंकारी तथा दूसरी प्रेमिकाके द्वारा रोका गया सोचती हो ॥२५॥

मनकी गाँठको थोड़ा ढीला करो, मेरी प्रगाढ़ प्रीतिको नहीं । इस शोकको छोड़ो, अपने वचन (प्रेमप्रतिज्ञा) को मत त्यागो । इस प्रकार पुनर्मिलनके एकमात्र दूतपनेको प्राप्त तथा अपने आप ही प्रेयसीके पास पहुँचे प्रेमीको सरला नायिकाने बड़ी कठिनाईसे अंगीकार किया था ॥२६॥

दूसरी प्रेमिकामें चित्त रहनेसे आँधोको चंचल क्यों किये हो ? लुहारो की धोकनीके समान किस कारणसे तुम उष्ण उष्ण साँसे ले रहे हो ? क्यों भागने के लिए बार-बार चौक पड़ते हो ? तुम्हें क्या डर है ? बोलो तुम्हारी मनमें वसी प्यारी कौन है ? ॥२७॥

तुम आलसीसे क्या हो रहे हो ? कहीं चले गये मनको ही खोजने के लिए उत्सुक समान तुम क्यों भटकते से हो ? किस कारणसे आज तुम्हारी आकृति ही दूसरी हो रही है ? अत्यन्त चालाक तुम्हारे मनकी बात ही मैं नहीं समझ पा रही हूँ ॥२८॥

किमिति—तव अन्तरे मध्ये किं अतिविपिनं महदरण्यमस्ति, वा अथवा नद्यस्ति, उत अथवा गिरिदुर्गमस्ति, वा अथवा किं योषितः^१ सन्ति, यत् यस्मात् कारणाद् अनवरतचिन्तया निरन्तरचिन्तनेन त्वं खिन्नः दुर्बलः असि, ननु अहो तथा च सति एव च सति पूर्वोक्तप्रकारे सतीत्यर्थः, किं नु वल्लभत्वं वाल्लभ्यम् । अथ प्रकारान्तरेण व्याक्रियते—चकारो नियमार्थो गम्यते, तेनायमर्थः—तथा सत्येव हे वल्लभ ! त्वं किं नु अपि तु त्वमेवास्माक वल्लभो भवसीत्यर्थः ॥२९॥

मधुरमभिहितो न भाषते मां न खलु भवानभिचुम्बितः प्रणिस्ते ।

न च परिरभते कृतोपगूढः पटलिखितः स्वदपेक्षते न दृष्टः ॥३०॥

उपलम्भपुरःसरतया व्याक्रियते—मधुरमिति—भवान् त्व मां न भाषते न ब्रूते, कथंभूतः सन् ? अभिहित संभाषितः, कथं यथा भवति ? मधुर कर्णकुहराल्लादि तथा न प्रणिस्ते न चुम्बति, कोऽसौ ? भवान्, काम् ? माम्, कथम् ? खलु निश्चयेन, अथवा खलुशब्दो नियमार्थो गम्यते तेनायमर्थो नैव प्रणिस्ते कथंभूत सन् ? अभिचुम्बित, तथा न परिरभते नालिङ्गति । कोऽसौ ? भवान्, काम् ? माम्, कथंभूतः सन् ? कृतोपगूढः कृतलिङ्गन, स्वित् अथवा नापेक्षते नालिङ्गीकरोति, कोऽसौ ? भवान्, काम् ? माम्, कथंभूतः सन् ? दृष्ट अवलोकित, पुन कथंभूत ? पटलिखितः वस्त्रचित्रित इत्यर्थः ॥३०॥

इति किमपि विकोपितास्तरुण्यः किल तरुणान्विनियम्य काञ्चिदाम्ना ।

कलवलयरवं विशीर्णसूत्रं कुसुमगुणैरवताडयांबभूवुः ॥३१॥

इतीति—किलशब्दोऽत्र वाक्यालकारे वरीवर्ति । अवताडयावभूवु सामस्त्येन ताडितवत्य, काः ? तरुण्यो युवत्यः, कान् ? तरुणान् यूनः, कैः कृत्वा ? कुसुमगुणै पुष्पसूत्ररज्जुभिः, किं कृत्वा ? पूर्वं विनियम्य विशेषेण नियम्य, केन कृत्वा ? काञ्चिदाम्ना मेखलामालया, कथं यथा भवति ? कलवलयरवं पुनः विशीर्णसूत्रम्, कथंभूताः ? किमपि विकोपिताः विशेषेण कोपं प्रापिता, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण ॥३१॥

कुपितमवचनं शिरःप्रणामः शपथमयः प्रणयः कृतोपचारः ।

इदमद् इति गोचरो न वाचां प्रतिदयितं बहुकैतवं बभूव ॥३२॥

क्या तुम्हारे अथवा तुम्हारी प्रेमिकाके बीचमे कोई घना वन है ? अथवा कोई नदी बह रही है ? या कोई दुर्गम पहाड़ आ गया है ? जिसके कारण तुम अनवरत चिन्तित हो और खेद-खिन्न हो । वास्तवमें यदि ऐसा है तो बलिहारी आपकी वल्लभताकी ? ॥ २६ ॥

रसीली बातें करनेपर भी आप चुप हैं । तरह-तरहसे लगातार चुम्बन करनेपर भी आप मेरा चुम्बन नहीं करते हैं । गाढ़ आलिंगन करनेपर भी आप आलिंगनके लिए नहीं बढ़ते हैं । मेरी दृष्टि आपपर ही लगी है किन्तु आपकी दृष्टि मेरी ओर घूमती ही नहीं है । मानो—आप सामने नहीं हैं आपका चित्रपट मैं देख रही हूँ ॥ ३० ॥

इस प्रकारसे बहुत खिजाये जानेपर तरुणी कामिनियोंने अपने तरुण प्रेमियोंको करधनीरूपी शृङ्खलासे बाँध दिया था और फूल-मालाश्रौरूपी चाबुकोंसे तड़ातड़ मारना प्रारम्भ कर दिया था । फलस्वरूप तागा टूट जानेसे फूल बिखर गये थे और हाथकी चूड़ियोंकी झनझनाहटसे वातावरण व्याप्त हो गया था ॥ ३१ ॥

१. षष्ठीकरणे अर्थसौष्ठवं भविष्यति—यथा हि 'तव योषितो वा अन्तरे महदरण्यमस्ति, अथवा नदी अस्ति, अथवा...' इत्यादि ।

कुपितमिति—न बभूव न प्राप्नोति स्म, कोऽसौ ? गोचर विषय, किम् इदम्, अद इति एतत्, कैतवम्, कथभूतम् ? बहु बहुप्रकारम् असत्यव्यवहारम्, कथम् ? प्रतिदयित दयित दयित प्रति, कासा गोचर ? वाचाम्, वचनाना कृत्वा, गोचर- प्रदर्श्यते—तथा बभूव कि कर्तुं ? कुपित कोप, कथभूतम् ? अवचन वचनरहितम्, तथा बभूव, कोऽसौ ? शिर प्रणाम, कथभूत ? शपथमय मातृपित्रादिवधविधान- लक्षणाज्ञा शपथोऽभिधीयते, शपथेन निर्वृत्तः शपथमय, तथा बभूव, कोसौ ? प्रणय स्नेह, कथभूत ? कृतोपचार कृत उपचारो यत्र स तथोक्त । अत्र कुपितादिकर्तृपदाना कैतवमिति सर्वत्र योज्य कर्मेति ॥३२॥

इति वनमभितो विहृत्य खेदाद्गुरुचितायति साधुनीपयोगात् ।

समकररुचिरक्षतां हरीणां प्रियजनता रतये समुद्रवेलाम् ॥३३॥

इतीति—अगु गतवत्य, का ? प्रियजनता प्रियाश्च ता जनताः 'अडत्प्रियादौ स्त्रिया पु वत्' [जै० सू० ४।३।१४६] इति अनेन सूत्रेण पु वद्भाव । काम् ? समुद्रवेला पयोधिवेला, कस्यै ? रतये क्रीडायै, केषा प्रियजनता ? हरीणा सुगीवादीना कपीन्द्राणाम्, कथभूता समुद्रवेलाम् ? समकररुचिरक्षता मकरा जलचरविशेषा रुचिरा मत्स्या अभिधीयन्ते । उक्त च—“रुचिर कुसुम प्रोक्त रुचिर रुधिर तथा, रुचिर शफर प्रोक्तो रुचिर पेशल मतम्”, इति जयाभिधाने दृष्टत्वात्, मकराश्च रुचिराश्च मकररुचिरा- स्तेषा क्षतेन सह वर्तत इति ता समकरमीनजनितगाहनामित्यर्थ, कस्माद्गु ? खेदात् श्रमात्, कि कृत्वा ? विहृत्य फलपुष्पपल्लवोच्चयार्थं पर्यट्य, किम् ? वन कान्तारम्, कथम् ? अभित सामस्त्येन, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, कथभूत वनम् उचितायति, उचिता योग्या आयतिर्देर्घ्य यस्य तत्—कस्मात् ? साधुनीपयोगात् साधवश्च ते नीपाश्च साधुनीपा फलकुसुमपल्लवैर्मनोहरा कदम्बा इत्यर्थं तेषा योगात् ।

भारतीय —अगात् गतवती, काऽसौ ? प्रियजनता, किम् ? धुनीपयः नदीजलम्, कस्यै ? रतये, केषा प्रियजनता ? हरीणा यादवानाम्, कथभूता प्रियजनता ? समुद्रवा समुत् सानन्दो रवो यस्या सा समुद्रवा, कस्मात् ? खेदात्, कि कृत्वा पूर्व विहृत्य, किम् ? वनम्, कथम् ? इति उक्तप्रकारेण, कथभूत वनम् ? अगुरुचितायति अगुरुभि वृक्षविशेषैश्चिता सभृता आयतिर्यस्य तत्, कथम् ? अभित सामस्त्येन, कथभूताना हरीणाम् ? इला भुव रक्षता प्रतिपालयताम्, कथ यथा भवति ? समकररुचि सम साधारण 'न्यूनान्यून- परित्यागात् साधारणसमो मत.' इति वचनात्, कर सिद्धाय, रुचिः प्रीति, सम करो यस्या सा समकरा, समकरा रुचिर्यस्मिन् पृथ्वीपालनलक्षणे कर्मणि तद्यथा भवतीति ॥३३॥

कुपित होना और बोलना छोड देना, माता-पिताकी शपथ खाना और पैरोसे माथा टेक देना, मनानेके लिए तरह-तरहसे प्रेमोपचार करना और प्रीति प्रकट करना इत्यादि भाँति-भाँतिके कपटपूर्ण व्यवहार प्रत्येक प्रेमिकाके साथ इतने क्रिये गये थे कि उनको शब्दोंमें कहना कठिन है ॥ ३२ ॥

[साधुनीपयोगात् उचितायति वनं अभितो विहृत्य खेदात् हरीणां प्रियजनता रतये समकररुचिरक्षतां समुद्रवेलां अगुः] ऊँचे और लीधे कदम्ब वृक्षोकी बहुलताके कारण विहारके लिए अत्यन्त उपयुक्त वनके कोने-कोनेसे घूमनेके बाद वानरो (सुगीव आदि)की प्रिय जनता थक गयी थी । फलतः सगरो और (रोहू) मछलियोंसे व्याप्त समुद्रके किनारे जलविहारके लिए जा पहुँची थी ।

[अगुरुचितायति वनं अभितः विहृत्य खेदात् इलां रक्षतां हरीणां समकररुचिः प्रियजनता समुद्रवा रतये धुनीपयः अगात्] अगुरु चन्दन आदिके वृक्षोकी सघनताके कारण विस्तृत वनसे उक्त प्रकारसे प्रेमलीला करती हुई यादवोकी अनुरक्त जनता क्लान्त हो गयी

पयसि भयमवेत्य योषितां दयितजनोऽभवदग्रतः सरः ।

कुतपनियतविक्रमाः स्त्रियः क्व न विधुरे पुरुषः पुरःसरः ॥३४॥

पयसीति—दयितजन भर्तृसमूह योषिताम् तरुणीनाम् अग्रतः सरः अभवत्, किं कृत्वा ? पयसि वारिणि भयम् अवेत्य अवगम्य, युक्तमेतत्, स्त्रियः कुतपनियतविक्रमाः 'कुतपे नियतो विक्रमो यासा ता तथोक्ता उदुम्बरकनियमितचरणा, क्व ? विधुरे भये, पुरुषः तासा स्त्रीणा पुरसरो न भवेत् अपि तु सर्वस्मिन् भवेदेवेति ॥३४॥

प्रणिपतदिव वारि पादयोस्त्रसदवलग्नमिवापि जड्वयोः ।

शिथिलयदिव लोलमंशुकं प्रिय इव चाटुमुपानयद् बहूः ॥३५॥

प्रणिपतदिति—वारि कर्तृ बहूः कामिनी. चाटु चाटुकारम् उपानयत् प्रापयत्, किं कुर्वदिव ? पादयोः प्रणिपतदिव, किं कुर्वदिव ? त्रमदिव उद्विजमानमिव विभ्यदिवेत्यर्थ, कथभूत सत् ? जङ्घयोरपि अवलग्नं सक्तमिव पुन अशुकं वस्त्र शिथिलयदिव, कथभूतम् ? लोलं चञ्चलम्, क इवोपानयद् बहू ? प्रिय इव वल्लभ इव, प्रियविशेषणानि पूर्वोक्तानि तुल्यार्थानि ॥३५॥

तुलितरसनमौपनीविकं वलिभमिवाम्बु बभूव नाभिगम् ।

त्रिवलिषु पुनरुक्तवीचिकं बहुभवमेत्य बलावसंगतः ॥३६॥

तुलितेति—अम्बु वारि तुलितरसन तुलिता रगना येन तत्तथोक्त बभूव सजातम्, रसना सर्वरत्नाङ्गी, उक्तं च—'रमना सर्वरत्नाङ्गी मेखला मुखसयुता । एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची करोति कटिसूत्रकमिति' ? कथं-भूतम् ? औपनीविकम् नीवी समीपे भवम् परिधानगन्धिसमीपस्थितम्, किमिवोत्प्रेक्षितम् ? वलिभमिव, वलिषु भवम्, वलिभम्, वलिसमुत्पन्नमिवेत्यर्थ, पुन नाभिगम् नाभौ गतम्, तथा एति आगच्छति, किं कर्तृ ? अम्बु, किम् ? बहुभव प्राचुर्यम्, कस्मात् ? अवलावसंगत कामिनीसयोगात्, कथभूत तत् ? पुनरुक्त-वीचिक पुनरुक्ता वीचयो येन तत्तथोक्त द्विगुणीकृततरङ्गकम्, कासु ? त्रिवलिषु वलित्रये, अत्र लुप्तोपमा बोध्या । यथा जन अवलावसंगत कामिनीसयोगात् बहुभवं बहूना भवाना समाहारो बहुभव तत् प्रचुरजन्म एति गच्छति ॥३६॥

थी । आदर्श और एक समान करव्यवस्थाके कारण प्रसन्न, पृथ्वी-पालकोकी यह जनता आनन्द-से कोलाहल करती हुई विश्राम और विनोदके लिए नदीकी धाराकी ओर बढ़ गयी थी ॥३३॥

जलमें संकट हो सकता है यह सोचकर ही प्रेमी अपनी-अपनी प्रेयसियोंके आगे-आगे पानीमें उतरते जा रहे थे । स्त्रियोंका साहस पानीमें उतरते ही पानी-पानी होने लगता है, तब कौन ऐसा पुरुष है जो प्रियाके भीत होते ही आगे न बढ़े ॥ ३४ ॥

पहले चरणोंमें पड़ते (पैर डुबाता) हुंके समान वादसे जांघों तक पहुँचकर (जांघ डुबाता) भी डरता हुआ (लहराता) सदृश और अन्तमें चञ्चल (लहराती) साड़ीको भी ढीला (लथपथ) करता हुआ समुद्र या नदीका पानी भी प्रेमियोंके समान प्रेमिकाओंका अनुरंजन कर रहा था ॥३५॥

नीवी (साड़ीकी गाँठ) तक पहुँचकर पानी करधनीके समान हो गया था । नाभि तक पहुँचकर उसने त्रिवलिके समान नायिकाको भूषित किया था और त्रिवलिसे मिलकर

१ "कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाचे छागजस्त्रले । कुरो दिनस्पाष्टमांशे ना सूर्ये कुतपो पुनः ।" मेदिनी । अतो 'कुतपे कुरो नियतो विक्रमो यासां ता.' व्याख्योचिततरा ।

अभिमुखमवलम्बितोऽम्बुना निचितकुचद्वयसंप्रियाजनः ।

स्तनजघनभरेण पीडितः स्फटिकमयीमिव भित्तिमाश्रितः ॥३७॥

अधीति—अम्बुना वारिणा कर्त्रा प्रियाजन अवलम्बित अभिमुखमिति क्रियाविशेषणमेतत् निचित-कुचद्वयसम् कुचो परिमाण कुचद्वयसम् “परिमाणो द्वयसद्वन्धनमात्रट ” [जै० सू० ३।४।१५९] इत्यनेन सूत्रेण द्वयसडिति प्रत्यय , निचित कुचद्वयस यस्मिन् अवलम्बनलक्षणे कर्मणि तद्यथा भवति तथा, क इवोत्प्रेक्षितः ? आश्रित इव, काम् ? भित्तिम्, कथभूताम् ? स्फटिकमयी स्फटिकनिर्वृत्ताम्, कथभूत. प्रियाजनः ? स्तन-जघनभरेण पीडितः ॥३७॥

परिचितमभिगम्य लीलया कुचभुजयोर्विंशतान्तरं मिथः ।

परिषजदिव योषितो जलं चलवलिवाहुयुगेन निर्वभौ ॥३८॥

परिचितमिति—जल निर्वभौ भाति स्म, किं कुर्वदिव ? अङ्गना कामिनी परिषजदिव आलिङ्ग-दिव, केन कृत्वा ? चलवलिवाहुयुगेन तरङ्गभुजद्वन्द्वेन, कथम् ? मिथ परस्परम्, किं कुर्वता सता ? अन्तर मध्य विशता, कयो ? कुचभुजयो., कया ? लीलया अनायासेन, किं कृत्वा ? पूर्वमभिगम्य प्राप्य, कथभूतम् अन्तरम् ? परिचित सस्तुतमिति ॥३८॥

अधिजलमधिकुङ्कुमं वभौ करधृतमङ्गनया स्तनद्वयम् ।

कनककलशयुगमम्भसि स्मरमभिषेक्तुमिवावतारितम् ॥३९॥

अधीति—अङ्गनया कामिन्या करधृत हस्तरुद्ध स्तनद्वय कुचयुग वभौ रेजे, कथभूतम् ? अधिकुङ्कुम प्रचुरकुङ्कुमवर्चितम्, क्व वभौ ? अधिजल जलमध्ये, किमिव ? कनककलशयुगममिव शातकुम्भकुम्भद्वितय-मिव, कथभूतम् ? कन्दर्पमभिषेक्तुम् । अम्भसि जले अवतारितम् ॥३९॥

करतलपिहितं प्रियाननं प्रियमृदुसिक्तविषक्तशीकरम् ।

मुकुलितमिव पद्ममुल्लसद्विरलतुषारजलं व्यराजत ॥४०॥

करेति—प्रियानन भामिन्या मुख व्यराजत, वभौ, कथभूतम् ? करतलपिहित हस्ततलप्रच्छादित पुनः प्रियमृदुसिक्त-विषक्तशीकर प्रियेण मृदु यथा भवति पूर्वं सिक्ताः पश्चाद् विषक्ता लम्ना. शीकरा

पानीकी लहरे दुगुनी सहश हो गयी थी । इस प्रकार कामिनियोके सम्पर्कसे पानीने भी अनेक भव (रूप) धारण किये थे ॥३६॥

पुष्ट एवं कठोर कुच-युगल-प्रमाण गहरा पानी जलझीड़ामे विभोर इन प्रेयसियोके मुखके सामने आ गया था [मुखका भी चुम्बन कर रहा था] । और इस पानीसे डूबी नायिकाएँ ऐसी लगती थी कि अपने स्तन और जघाओंके भारसे पीड़ित होकर इन्होंने स्फटिकमणिकी भीतिका सहारा ले लिया है ॥३७॥

पूर्व-परिचितके समान रतिलीला करता हुआ पानी नायिकाओंको सब तरफसे आवेष्टित करके उनके स्तनों और बाहुलताओंके बीचमें भी घुस गया था । तथा चपल तरंगो रूपी भुजाओंके द्वारा उनका आलिंगन करते हुएके समान सुशोभित हो रहा था ॥३८॥

पानीमें उतरती हुई नायिकाओंने अपने-अपने स्तनोको कुंकुमसे रगे हाथो-द्वारा सम्हाल लिया था । इस प्रकारसे सम्हाली गयी रतनोकी जोड़ीको देखकर लगता था कि ये स्तन नहीं है, अपितु कामदेवके अभिषेकके लिए पानीमे डुबाये गये कुंकुम-वर्चित दो सोनेके सुन्दर कलश ही है ॥३९॥

वारिकणा यस्मिन् तत्, किमिव ? मुकुलित सकुचितं पद्ममिव, कथंभूतम् ? उल्लसद्विरलतुषारजलम्
उल्लसद् विजृम्भमाण विरल हिमवारि यत्रेति ॥४०॥

निचितमलकमल्पमौक्तिकग्रथितमिवाम्बुकणैर्नतभ्रुवः ।

नयनबहलपद्म चारुचत् प्रणयजवाष्पविशङ्कितप्रियम् ॥४१॥

निचितमिति—अलकम् अरुचत्, जात्यपेक्षयैकवचनम्, आविष्टलिङ्गत्वान्नपुसकलिङ्ग च केशपाश
इत्यर्थः, कथंभूतम् ? अम्बुकणैः उदबिन्दुभिः निचितम् निभृतम्, कस्या अलकम् ? नतभ्रुवः नते भ्रुवौ
यस्या तस्याः, अत्र लज्जा व्यङ्ग्या, किमिवारुचत् ? अल्पमौक्तिकग्रथितमिव पुनः नयनबहलपद्म-
लोचनगोलकच्छदघनकेश पुनः प्रणयजवाष्पविशङ्कितप्रिय प्रणयजेन वाष्पेण कृत्वा विशङ्कितः प्रियो येन तत्
स्नेहोद्भवाश्रुविशङ्कितवल्लभमिति ॥४१॥

किमु विलुलितकुङ्कुमावलि किमधिकुचं नखरक्षतं नवम् ।

विमतिरिति विपक्षसेचनेन च कुपितोऽकुपितोऽबलाजनः ॥४२॥

किमिति—चकारोऽत्र सभावनार्थो विभाव्यते न तु समुच्चयार्थं, तेनायमर्थो लभ्यते, अकुपितोऽपि
सन् अबलाजनः कुपितः, केन ? विपक्षसेचनेन सपत्नीजनोक्षणेन, कथंभूतः ? विमति विशङ्कितमना,
कथम् ? इति कृत्वा दर्शयति, उ अहो कि विलुलितकुङ्कुमावलि आघाततया प्रकटीभूता घुसृणरेखेयमित्यर्थं,
कथम् ? अधिकुच कुचयोरुपरि, अथवा नखरक्षत नखक्षतम्, किंभूतम् ? नव नूतनम् ॥४२॥

सपदि न तदवेयुषी वधूरधिदयितायतबाहु विप्लुता ।

रमणसलिलयोः किमीयतः पुलकितमङ्गमिति प्रसङ्गतः ॥४३॥

सपदीति—न अवेयुषी न ज्ञातवती, का ? वधू, किम् ? तत्, कथम् ? सपदि शीघ्रम्, कथम् ?
इति प्रकटयते, पुलकित रोमाञ्चितम्, किम् ? अङ्गम्, कस्मात् ? प्रसङ्गतः सबन्धात्, कयो ? रमण-
सलिलयो भर्तृजलयोः, कथंभूतात् प्रसङ्गात् ? किमीयत कस्यायं किमीय तस्मात् कस्य सबन्धिनः, कथम् ?
अधिदयितायतबाहु आयती च ती बाहु च आयतबाहु दयितस्य आयतबाहु दयितायतबाहु दयितायतबाह्वो-
रुपरि अधिदयितायतबाहु रमणस्योद्दण्डदोर्दण्डयोरुपरि विप्लुता ॥४३॥

वल्लभकी पानीकी बौछारसे बचनेके लिए वल्लभाने अपना मुख हाथोसे ढक लिया
था । तो भी प्रेमी-द्वारा धीरे-धीरे उछाले गये पानीकी कुछ बूंदें उसके मुखपर रह गयी
थीं । फलतः उसका मुख क्वचित्-क्वचित्, ओसकी बूंदोंसे युक्त विकसित कमलकी कलीके
समान कान्तिमान हो गया था ॥४०॥

जलक्रीडामें रत नायिकाके पलक रूपके हुए थे । उसके गुंथे हुए सुन्दर जूड़ेपर
पानीकी कुछ बूंदें रुक गयी थीं और इनके कारण वह ऐसा सुन्दर लगता था मानो थोड़े-से
मोतियोंसे सजाया गया हो । आँखोंके घने पलकोंपर भी कुछ जलबिन्दु रुक गये थे । वे भी
पतिपर हुई शंकाके कारण आँखोंमें छलक आये शोकके आँसुओंकी छटा दिखा रहे थे ॥४१॥

सपत्नीके द्वारा पानी डाले जानेपर प्रसन्नतासे जलक्रीडा करती हुई नायिकाएँ भी
अप्रसन्न हो गयी थीं । और कह उठी थी, मेरा कुंकुमका लेप क्यों पोंछ डाला ? और
तुम्हारे कुचपर नया नखक्षत कहाँसे आ गया ? ॥४२॥

पतिने अपनी आजानु लम्बी भुजाओंपर पत्नीको पानीमें तैरा दिया था । इसके
कारण नायिकाको तुरन्त रोमांच हो गया था । किन्तु वह मुग्धा यह न समझ सकी कि
वह (रोमांच) पतिके स्पर्श और जलक्रीडामें-से किसके कारण हुआ था ॥४३॥

परिहृषितमुखं कुचद्वयं दधदधरोऽपि बभूव पाण्डुताम् ।

श्लथितमथ विलेपनाञ्जनं निधुवनमन्वहरज्जलप्लवः ॥४४॥

परीति—जलप्लवो जलक्रीडा निधुवनं स्त्रीपुसयो सयोगम् अन्वहरत् अनुचकार, तथा हि कृत्वा दर्शयति—कुचद्वयं स्तनयुग परिहृषितमुख रोमाञ्चकितानन बभूव सजातम, अपिशब्द समुच्चये, अधरोऽपि पाण्डुना दधत् बभूव मजात ताम्बूलजनितरागविरहात् शुक्लोऽभवदित्यर्थ, अथ तथा विलेपनाञ्जन विलेपन च अञ्जन च विलेपनाञ्जनम्, समाहारत्वादेकवचनम्, श्लथित श्लथ बभूव । अत्र भावोऽप्युपन्यस्यते—जलप्लवपक्षे जलशीलनाधिक्य व्यङ्ग्यम् । निधुवनपक्षे—परिहृषिततया कुचद्वये पाण्डुतया अधरे अञ्जनविरहाल्लोचने चुम्बन विलेपनश्लथनाञ्चालिङ्गन व्यङ्ग्यम् ॥४४॥

जलपरिचयैरुत्सूत्रत्वं गतः परिघट्टितः

शिथिलितगुणो मुक्ताहारोऽप्यधोगतिमागतः ।

चटुलललनाकण्ठासक्तेष्वहो किमु संयमः

किमनशनतावासस्तेषां ध्रुवं विलयः पुनः ॥४५॥

जलेति—मुक्ताहारोऽपि अधोगतिम् आगत, कथभूत ? शिथिलितगुणः श्लथसूत्र, पुन कथभूतः ? उत्सूत्रत्व डवरकाभाव गत प्राप्त पुन जलपरिचयै जलानुशीलनै परिघट्टितं विलुलित, युक्तमेतत्, अहो चटुलललनाकण्ठासक्तेषु चपलललनागलालिङ्गनरसिकेषु किमु संयमो नियन्त्रण स्यात् अपि तु न सभाव्यते किम् ? अनशनतावास, नश्यते नशनम्, नशनस्य भावो नशनना, नशनताया वास, नशनतावास, नशनतावास अनशनतावास अनशनतागन्ध^३, अपि तु न भवेदेव, ध्रुव निश्चयेन तेषां चटुलललनाकण्ठासक्तानां पुनर्विलय एव स्यात्—“यमकश्लेषचित्रेषु ववयोर्डलयोर्न भित्,” इत्यलकारपरिभाषया लोकोक्तौ जडपरिचयस्य प्रभावो विभाव्यते, मुक्ताहारोऽपि मुक्त आहारो येन स तथोक्तोऽपि तपस्व्यपि अधोगतिम् आगत, कथभूत ? शिथिलितगुण गलितज्ञानाभ्यास पुन उत्सूत्रत्व शास्त्राभावं गत, पुनः परिघट्टित स्ववासनावासित, कै ? जडपरिचयै जडा अज्ञाततत्त्वास्तेषां परिचया ससर्गास्तै, युक्तमेतत्, अहो चटुलललनाकण्ठासक्तेषु पुसु किमु संयम आजन्मव्रतपरिग्रह, अपि तु न, निरर्थक एव स्यात्, तथा किमनशनतावास, अशनता मृष्टाहारता वासो वस्त्रम् अशनता च वासश्च अशनतावास अत्र समाहारापेक्ष-यैकवचनम्, न अशनतावास अनशनतावास अपि तु अशनतावासपरित्यागोऽनर्थक एव स्यात्, ध्रुव परमार्थतः तेषां पुसा पुनर्विलय ससारससरण स्यात् इति^३ ॥४५॥

जलक्रीडाने सुरत-लीलाका अनुकरण किया था । क्योंकि कुच-रुलशोके मुख विकसित हो गये थे, दोनो ओठ सफेद पड़ गये थे, शरीरपर मला गया शालिचूर्णका लेप धुल (पँछ) गया था तथा आँलौका अंजन आदि भी फोके हो गये थे ॥४४॥

बहुत समय तक पानीसे पड़े रहनेके कारण उलझी सोतियोकी सालाका तागा शरीर और जलकी रगड़से पड़कर ढीला पड़ गया था और नीचेको लटक गया था । चंचल ललनाओकी ग्रीवामें पहने गये गहनोको ठीकसे बँधा रखा जा सकता है ? या उनसे लेश मात्र अनवरता लायी जा सकती है ? चंचल कामिनियोके गलेमें पड़ी वस्तुओका दूटना-फूटना ही निश्चित है [श्लेषमे ड और ल का भेद नहीं होता । अतएव जलक्री 'जड' करनेपर—डुष्टोकी संगतिके कारण शब्दविरुद्ध (उत्सूत्र) आचरणमें लीन, फलत व्यसनोकी चपेटमें आया और यम-नियम आदि गुणोकी साधनामें शिथिल साधक भोजन

१ आवास. सुष्ठुतर यतो हि चटुलललनाकण्ठासक्तानाम् कृते नाशस्यैव आवास ।

२. लेश इति यावत् । ३. हरिणीवृत्तम् ।

कान्तोन्नतस्तननितम्बनिपीडनेन प्राप्तं प्रवक्तुमिव भोगमगादगाधम् ।

मध्येजलं तटजलं जलवृत्तयोऽल्पे धावन्ति हि श्रियमुदीरयितुं महद्भयः ॥४६॥

कान्तेति—अगात् गतम्, किम् ? तटजलम्, कथम् ? मध्येजलं किं कर्तुम् इव ? प्रवक्तुमिव निवेदयितुमिव, कम् ? भोगम्, कथंभूतम् ? प्राप्तमनुशीलितम्, केन ? कान्तोन्नतस्तननितम्बनिपीडनेन, पुनः कथंभूतम् ? अगाधं प्रचुरम्, युक्तमेतत्, हि स्फुटं जलवृत्तयः जलस्येव वृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः। श्रियमुदीरयितुं धावन्ति, केभ्यः ? महद्भयं सत्पुरुषेभ्यः कथंभूता ? अल्पे तुच्छा, अथ च जलवृत्तयः जडानामिव वृत्तिर्येषां ते तथोक्ता अथवा जडा वृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः ? ॥४६॥

मध्यस्थवृत्तमपि वञ्चति नन्वगाधं लोको दुरन्तमपि गच्छति गाहनीयम् ।

यद्गुल्फजानुजघनस्तनदध्नमेव स्त्रैणं समागममयान्न पयो गभीरम् ॥४७॥

मध्यस्थेति—ननु अहो वञ्चति जहाति, कोऽसौ ? लोकः, किम् ? मध्यस्थवृत्तं मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थं मध्यस्थं च तद्वृत्तं च मध्यस्थवृत्तम् अथवा मध्यस्थानां वृत्तं मध्यस्थवृत्तम्, कथंभूतमपि ? अगाधमपि, तथा गच्छति, किम् ? गाहनीयं वृत्तम्, कथंभूतमपि ? दुरन्तमपि दुष्टमन्तं तटं यस्य तत्, अथवा दुष्टस्वरूपमपि, यद्यस्मात् कारणात् नायात् न याति स्म किं कर्तुं ? पयः, कम् ? समागमम्, कथंभूतं पयः ? गभीरमतलस्पर्शि, तर्हि कथंभूतमेवायात् ? गुल्फजानुजघनस्तनदध्नमेव गुल्फजानुजघनस्तनाः परिमाणं यस्य तत्तयोक्तम्, कथंभूतं समागमम् ? स्त्रैणं स्त्रीणामयं स्त्रैणः तम् ॥४७॥

स्रस्ताः स्रजः शिथिलितानि विलेपनानि संदर्शितानि च विपन्नखत्तानि ।

इत्यात्मदोषचकिता इव वेपमाना वेलावधूभिरभवत् क्षणदृष्टनष्टाः ॥४८॥

छोड़े रहनेपर भी गिर जाता है । चपल कामिनियोंके आकण्ठश्लेषके लिए आतुर लोगोंसे कभी संघम पाला गया है ? उनके अनशन और वल्यत्याग (दिगम्बरत्व)से भी क्या होता है ? इनका तो विनाश ही अटल भविष्य है] ॥४५॥

सुन्दरियोंके उन्नत स्तन और नितम्बोंसे टकराते-टकराते किनारेके पानीमें भँवरें (भोग) उठने लगी थीं । इसे बतानेके लिए ही वह बीचके जलमें गहरे चला गया था । पानीमें पड़े थोड़े लोग (देव) क्या बहुतों (दैत्यों)से लक्ष्मीको उबारनेके लिए दौड़ते ही हैं [जड़ या चञ्चल स्वभावके छोटे लोग ही किनारे या बीचमें कामिनियोंके साथ की गयी जलक्रीड़ाके असीम आनन्दको बड़ोंसे कहनेके लिए या अपनी सम्पत्तिका प्रदर्शन करनेके लिए दौड़ते हैं] ॥४६॥

जलक्रीड़ामें लगे लोग बीचमें भरे वृत्ताकार गहरे पानीको छोड़ देते हैं और ऊबड़-खाबड़ होनेपर भी किनारेके पैठने योग्य कम पानीमें घुसते हैं इसीलिए पंजा, एड़ी, पिडुली, जाँघ, स्तन तक गहरे पानीको ही कामिनियोंका संपर्क प्राप्त हुआ था । गहरा पानी अछूता रहा था [लोक भी मध्यस्थ स्वभावके गंभीर व्यक्तियोंसे भागते हैं और अन्तमे धोखा देनेवाले चपल व्यक्तियोंका साथ करते हैं । स्त्रियोंके दास ही पैर, एड़ी आदि दबाते हैं । धीर गंभीर ऐसा नहीं करते हैं] ॥४७॥

१ वसन्ततिलकावृत्तम् ।

२. दृष्टान्तालंकारः—प० द० ।

सस्ता इति—वेला जलकल्लोला. अभवन् अजनिपत, कथभूता ? क्षणदृष्टनष्टाः क्षणं पूर्वं दृष्टाः परञ्चान्नष्टा क्षणदृष्टनष्टा, काभिः ? वभूभि मुग्धाङ्गनाभि, किं कुर्वाणा वेला ? वेपमाना कम्पमाना, किं विधिगटा इवोत्प्रेक्षिता ? आत्मदोषचकिता इव स्वकीयापराधभीता इव, कथम् ? इति कृत्वा दोष दर्शयन्ति, सताः च्युता सजो माला तथा विलेपनानि अङ्गरागा शिथिलितानि तथा विपक्षनखक्षतानि सपत्नीकर-रुहन्नणानि सदशितानि ॥४८॥

तथा वेषं तेषां कुसुमरचितं कुङ्कुमचितं
दधानोदाराणां दिशि दिशि जनानां प्रियतमम् ।
चिरं चक्रे शङ्कामिव हृदि परासंगजननीं
नदीवाहो वेला त्वरितगतिरीशस्य सरिताम् ॥४९॥

तथेति—द्वि.—तथा क्षणदृष्टनष्टभवनप्रकारेण अहो चक्रे कृतवती, का ? सरितामीशस्य समुद्रस्य वेला, काम् ? शङ्काम्, कथभूतामिव ? परासंगजननीमिव परेपामासंग परासंग त जनयतीति ताम् अन्येपामासंगस्य जनयित्रीमिव, क्व ? तेषा जनाना हृदि हृदये, कथम् ? चिर बहुकालम्, कथभूतानाम् ? उदाराणाम्, कथभूता वेला ? त्वरितगति त्वरिता गतिर्यस्या सा शीघ्रतरप्रवर्तना, क्व ? दिशि दिशि, केव ? नदीव किं कुर्वाणा ? वेपम् अलकार दधाना, कथभूतम् ? कुसुमरचित पुन. कुङ्कुमचित पुन प्रियतम मनोहारि ।

भारतीय पक्ष —नदीवाहो नदीपूर चक्रे, काम् ? शङ्काम्, कथभूतामिव ? परासंगजननीमिव, क्व ? दाराणा कलत्राणा हृदि, तथा जनाना लोकानाम्, कथम् ? चिरम्, कथभूतो नदीवाह ? त्वरितगति-त्वरिता गतिर्यस्य सः, क्व ? दिशि दिशि, केव त्वरितगति ? सरिताम् ईशस्य वारिनिधे विलेव, कथभूत ? कुसुमरचित पुन कुङ्कुमचित प्रियतम वेपम् आकार दधानो धरन् अत्रोभयथा वेलानदीजलयो रमणरमणी-क्रीडाधिक्यात् कुसुमकुङ्कुममयत्व प्रदर्शितमिति ॥४९॥

पुष्पं प्रवालमखिलं स्ववनस्य कोपात्सर्वस्वमाहतमुपाहरतीव भूयः ।
भूपा विहृत्य पयसि द्रुतमित्यपेयुः के वान्यदुत्सुकधियोऽन्यधनं जयन्तः ॥५०॥

इति श्रीधनं जयकविविचिते राववपाण्डवीयापरनाम्नि द्विसन्धानमहाकाव्ये कुसुमावचय-
जलक्रीडावर्णनं नाम पञ्चदशः सर्ग ।

दूटी मालाओ, पुँछे हुए अंगराग तथा साफ-साफ दिखते नखक्षत आदि अपने अनाचारोके कारण भीत और काँपती हुई क्षण-भर सामने आकर छिपी दोषी नायिकाके समान समुद्र अथवा गंगाकी वेला (किनारा) को कुलीन बहुओने देखा था [क्यों कि जल-क्रीडामे दूटी मालाएँ, विलेपन भरे पंखे आदि किनारे जा लगे थे और किनारेपर पक्षी आदिके पंजोके ठप्पे बन रहे थे । और संध्या हो जानेके कारण क्षण-भर ही यह सब देखा जा सका था ॥४८॥

सब दिशाओमें फूलोसे सजे और ढके, कुङ्कुमके विलेपनसे सने और लोगोको परम प्रिय किनारेकी चंचल शोभाने समुद्र या नदीके अनन्त पाट (आसंग)की मनमें शंका कर दी थी [पुष्पोसे सजे, 'अंगराग युक्त और अत्यन्त मनोहारी वेशभूषाको देखकर, बड़ों-बड़ोंको भी परके प्रति अभिसारकी शंका हो ही जाती है] ॥४९॥

पुष्पमिति—अपेयुरपससु अपसृतवन्तः, के ? भूपा नरेन्द्राः, कथम् ? द्रुतं शीघ्रम्, किं कृत्वा ? विहृत्य सक्रीडय, क्व ? पयसि जले, कथम् ? इति उक्तप्रकारेण, किं कुर्वतीव ? पयसि उपाहरतीवाद-दतीव, किम् ? पुष्पं प्रसूनं तथा प्रवालं कोमलपल्लवं कथम् ? भूयो मुहुर्मुहुर्वारंवारमिति यावत्, कथंभूतं द्वयम् ? अखिलं समस्तम्, पुन कथंभूतम् ? सर्वस्वं पुन. भूपै आहतम् आनीतमिति संबन्धो बोद्धव्य, कस्य ? स्ववनस्य आत्मकान्तारस्य, कस्मात् ? कोपात् रोषात् के वा विजिगीषवः स्यु अपि तु न केऽपि, कथंभूता सन्त ? अन्यदुत्सुकधियः अन्यस्मिन् उत्सुका धीर्येषां ते तथोक्ताः, किं कुर्वन्तः ? जयन्तः किम् ? खन्यघनमिति ॥५०॥

इति श्रीनिरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य षट्त्तर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनयचन्द्र-
पण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भवचारुचातुरीचन्द्रिका-
चकोरेण नेमिचन्द्रेण कृतायां द्विसन्धानकवेर्धनंजयस्य राघवपाण्डवीयापरनाम्नः
काव्यस्य पदकौमुदीनामदधानायां टीकायां कुसुमावचय-जलक्रीडाव्यावर्णनं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

क्रोधमें आकर हरण किये गये वनके फूल, कोमल पत्र आदि समस्त सम्पत्तिको वापस करते हुएके समान इन सबसे युक्त जलराशिको छोड़कर राघव-पाण्डव राजा लोग जलक्रीड़ा करनेके उपरान्त त्वरासे पानीमें-से निकल आये थे । क्योंकि लक्ष्यके प्रति कृत-संकल्प विजयी पुरुष दूसरेकी सम्पत्तिपर दृष्टि नहीं डालते है ॥५०॥

निर्दोष विद्याभूषणभूषित, पण्डितमण्डलीपूज्य, षट्त्तर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र गुरुके प्रशिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाचातुरी-चन्द्रिकाचकोर नेमिचन्द्र-द्वारा विरचित कनिधनजयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धानकाव्यकी पदकौमुदी टीकामें कुसुमावचय-जलक्रीडावर्णन नामका पंचदश सर्ग समाप्त ।

षोडशः सर्गः

ततः समीपे नवमस्य विष्णोः श्रुत्वा बलं संभ्रमदष्टमस्य ।

ऋधा दशन्नोष्ठमरिं मनःस्थं गाढं जिघत्सन्निव संनिगृह्य ॥१॥

तत इति—द्विः । कुलकेन व्याख्यास्यामोऽधुना । ततो रामपाण्डवप्रयाणानन्तरं निरैयो निर्गतवान्, रावण किं कुर्वन्निव ? जिघत्सन्निव ग्रसितुमिच्छुरिव कम् ? अरिं शत्रुम्, कथम्भूतम् ? मन स्थम्, किं कृत्वा ? पूर्वं सन्निगृह्य निपीडय, कथम् ? गाढमत्यर्थम्, किं कुर्वन् ? ऋधा कोपेन ओष्ठ दशनं खादन् पुन किं कृत्वा निरैयः ? अष्टमस्य अष्टानां सङ्ख्यापूरणोऽष्टम तस्याष्टमस्य विष्णोर्लक्षमणस्येत्यर्थं, बल सैन्य श्रुत्वा आकर्ष्य कथम्भूतस्य ? नवमस्य नवा नूतना मा लक्ष्मीर्यस्य तस्य अथवा अस्य विष्णो बल किं विशिष्टम् ? नवम् अपूर्वम् किं कुर्वत् ? संभ्रमत् पर्यटत्, क्व ? समीपे निकटे । अथ भारतीयः—सोऽयं जरासन्धो राजा निरैयो निरगमत्, किं कृत्वा ? अस्य विष्णोर्नारायणस्य बल श्रुत्वा, कथम्भूतस्य ? नवमस्य नवाना सङ्ख्यापूरणो नवम तस्य, क्व ? समीपे कथम्भूतम् ? संभ्रमदष्टं संभ्रमग्रस्तम्, शेषं प्रावृत् ॥१॥

तद्दशभीताधररागसङ्गादिवारुणाक्षस्तदुपाश्रयेण ।

पिङ्गयोर्भ्रुवोरुद्गतधूमराजिर्नभ्राडिवेन्द्रायुधमध्यकेतुः ॥२॥

तद्दशेति—कथम्भूतो रावण ? अरुणाक्ष अरुणो अक्षिणी यस्य स तथोक्त कस्मादिव ? तद्दशभीता-धररागसगादिव तस्य रावणस्य दशस्तद्दशस्तद्दशभीश्चासावधरश्च तद्दशभीताधरस्तस्य धो रागस्तस्य सगात् सवन्धादिव, पुन कथम्भूत ? उद्गतधूमराजि उद्गता धूमराजिर्यस्य स समुत्पन्नधूमश्रेणि, कयोर्मध्ये ? पिङ्गयोर्भ्रुवोः केन ? तदुपाश्रयेण तयोरक्षणोलोचनयोर्यं उपाश्रयस्तेन क इव ? नभ्राडिव मेघ इव कथम्भूतो सम्राट् ? इन्द्रायुधमध्यकेतु इन्द्रायुधस्य मध्ये केतुर्यस्य स ॥२॥

हस्तं कृपाणे हृदयं स्थिरत्वे दृष्टिं सपत्ने च समादधानः ।

सदात्मतन्त्रोऽप्युदितस्य मन्योरालुच्यमानाङ्ग इव स्यदेन ॥३॥

हस्तमिति—कथम्भूत इव ? मन्योः क्रोधस्य स्यदेन वेगेन आलुच्यमानाङ्ग इव आह्लियमाणशरीर इव, कथम्भूतस्य ? उदितस्य उत्पन्नस्य, कथम्भूतोऽपि ? आत्मतन्त्रोऽपि स्वायत्तोऽपि, कथम्भूतोऽपि ? सदात्मतन्त्रोऽपि सन्त आत्मतन्त्रा यस्य स तथोक्त, कथम् ? सदा सर्वकालम्, किं कुर्वाणः ? कृपाणे खड्गे हस्त करं समादधान आरोपयन् तथा स्थिरत्वे स्थैर्ये हृदयं दृष्टिं सपत्ने शत्रौ च ॥३॥

समुद्र पार करनेके बाद लंकामे बढ़ती हुई आठवें विष्णु (लक्ष्मण) की नूतन सेनाके निकट आ पहुँचनेका समाचार सुनकर रावणने [गंगा पार करनेके बाद राजधानीके निकट पहुँची और भयके साथ देखी गयी नौवें विष्णु (श्रीकृष्ण) की सेनाका सन्देश मिलते ही जरासन्धने] क्रोधसे ओठ चबा लिये थे । जानो मनमें बैठे शत्रु राम या कृष्णको जोरसे ओठोमे बन्द करके मार डालना चाहता था ॥ १ ॥

रावण अथवा जरासन्ध, 'कहीं मुझे चबा न जाये', इस भयसे ओठोकी लाली आँखोमें पहुँच गयी थी । क्रोधसे जलती आँखोके निकट होनेके कारण भृकुटियाँ धूमरेखाके समान तन गयी थीं । तथा नेत्रोकी भाँकी दिना वादलोके चमकती विजलीमे धूम्रकेतुके समान लगती थी ॥ २ ॥

अलङ्घितव्योमगधार्यभूमिं प्रियामिवाशंसुरयं स राजा ।

चित्तेन लङ्कामवशात् प्रकोपव्याजं वहन् राजगृहान्निरैयः ॥४॥

अलङ्घितेति—मोक्ष्य राजा रावण, कस्मात् ? राजगृहात् राजमन्दिरात्, किं कुर्वन् ? वहन् धरन्, कम् ? प्रकोपव्याजं प्रकोपाक्षेपम्, कस्मात् ? अवशात् पारतन्व्यात्, कथम्भूतः ? आशसु प्रशंसन्, काम् ? लङ्काम्, केन ? चित्तेन, कामिव ? प्रियामिव, कथम्भूता लङ्काम् ? अलङ्घितव्योमगधार्यभूमिं व्योम गच्छन्तीति व्योमगा विद्याधराः अलङ्घिताश्च ते व्योमगाश्च अलङ्घितव्योमगा अलङ्घितव्योमगैर्वार्या भूमिर्यम्यास्ताम्, अजेयै खेचरैर्ध्रियमाणावनिमित्यर्थ । हे मगधार्य, मगधाः क्षत्रिया अर्य. स्वामी मगधानामर्य्य. अथवा मगधो देशस्तस्यार्यः तस्य सम्बोधन क्रियते हे मगधार्य श्रेणिक ? सोऽय राजा जरासन्धो निरैयः कस्मात् ? राजगृहात् राजगृहनगरात् किं कुर्वन् ? वहन् किम् ? अनलमग्निम्, कथम्भूतम्, प्रकोपव्याज क्रोधरूपम्, केन ? चित्तेन, कथम्भूत ? आशसुः, काम् ? प्रियाम्, कामिव भूमिमिव कथम्भूतो जरासन्धः ? अलङ्घितव्यः अजय्य इत्यर्थ ॥४॥

समागधैर्योऽनुगतः सहायैरक्षोदवैराकुलिताखिलाशः ।

रणाजिरं विश्वजगद्विनाशं यमः स्वयं कर्तुमिवावतीर्णः ॥५॥

समागधैरिति—अवतीर्णो रावण, किं कर्तुमिव ? रणाजिरं कर्तुमिव विधातुमिव, कथम्भूतम् ? विश्वजगद्विनाशं विश्वानि च तानि जगन्ति तेषां द्विनाशो यत्र तत्, कथम्भूत ? यमः कालप्रायः, कथम् ? स्वयमात्मना, पुनः कथम्भूत ? समागधैर्य. मा लक्ष्मी गच्छति प्राप्नोतीति माग माग च तद्वैर्यं च मागधैर्यं सह मागधैर्येण वर्तते इति समागधैर्यं पुनरपि कथम्भूत ? अनुगतो युक्तः, कै. ? सहाये मित्रै, पुनः आकुलिताखिलाशः आकुलिता अखिला आशा येन स तथोक्त. व्यग्रीकृतसमस्तदिवक, कैः सहायै ? रक्षोदवै. रक्षास्येव दवा रक्षोदवास्तै राक्षसदावानलैरिति । भारतीयः पक्ष.—स जरासन्धः स्वयमात्मना यमोऽवतीर्णं कथम्भूतः सन् ? अक्षोदवैराकुलिताखिलाश क्षोदो विकारः न क्षोदो यस्य तदक्षोदम् अक्षोद च तद्वैर च अक्षोदवैर तेनाकुलिता अखिलाशा येन तथोक्तः । अथवा अ नारायण आत् क्षोदो यस्य तदक्षोद वीराणां समूहो वैर अक्षोद च तद्वैर च अक्षोदवैर तेनाकुलिता अखिला आशा समस्ता अभिलाषा यस्य सः योऽनुगतमागधैः मगधदेशोद्भूतैः क्षत्रियैः शेष सुगमम् ॥५॥

रावण या जरासन्धका हाथ तलवारपर जा पहुँचा था, सनने स्थिरता या दृढ़ता पायी थी और अखें शत्रुपर जमी हुई थीं । इस तरह वह आत्म-नियन्त्रणमें था, तो भी भभकते क्रोधके कारण अपने ही शरीरको नोचता-सा लगता था ॥ ३ ॥

ऐसे राजा रावणने लंकाकी मन-ही-सन सराहना की थी क्योंकि यह आकाश-गामी विद्याधरोसे रक्षित थी—अथवा आकाश-गामियों-द्वारा शासित विद्याधर लोक भी इस लंकाकी सहिष्णुताकी नहीं पा सकता था । किन्तु अपनी बेवशीको क्रोधके रूपमें प्रकट करता हुआ वह राजमहलसे चला था [ऐसे राजा जरासन्धने मागध आर्योंकी भूमि (मगध देश) की अन्तरंगसे वैसी सर्वांग प्रशंसा की थी जैसी कोई कामके वश होकर अपनी प्रियतमाकी करता है । तथा क्रोधाविष्ट होकर उसने राजगृहनगरीसे प्रयाण किया था] ॥ ४ ॥

धैर्यधारी लक्ष्मीकी प्राप्तिमें साधक (मा-ग) सहायक, रावणके पीछे चल रहे थे और राक्षसोंकी सेनारूपी दावानलने समस्त दिशाओंको संकटसे व्याप्त कर दिया था । लगता था कि रणभूमिके रूपमें अखिल विश्व और तीनों लोकोंको विनाशकी लीला-भूमि बनानेके लिए स्वयं यमराज ही स्वर्गसे उतर कर आया है [जरासन्धके पीछे अनुगत एवं सहायक

सङ्ग्राभरङ्गं शवनृत्यरम्यं सुराः समागच्छत पश्यतेति ।

निमन्त्रणायेव निकाय्यमेपामापूर्यं तूर्यं विरुतं विचक्रे ॥६॥

सङ्ग्रामेति—तूर्यं विरुतं विचक्रे विशेषेण कृतवत्, किं कृत्वा ? पूर्वमेपा सुराणां निकाय्य मन्दिरमापूर्यं सस्कृत्य, कस्मादिव ? निमन्त्रणायेव, कथमिति कृत्वा दर्शयति हे सुरा हे देवा समा- गच्छत पश्यत निरीक्षध्व यूयम्, किम् ? सग्रामरङ्गम्, कथम्भूतम् ? शवनृत्यरम्यं प्रेतनर्तनपेशलम् ॥६॥

शुद्धं निसर्गेण कलङ्कवद्धमङ्गं अदीयः कठिनं मनः स्वम् ।

वहिस्तदन्तर्युधि कुर्वतीव भ्रजे नृपाणां समितिः सवर्मा ॥७॥

शुद्धमिति—नृपाणां समितिः समूह भ्रजे वभी, कथम्भूता ? सवर्मा सकवचा, किं कुर्वतीवोत्प्रे- क्षिता ? वहिर्वाह्यं सत्तदङ्गमन्तर्मध्ये कुर्वतीव विदधतीव, कथम्भूतम् ? अदीयं मृदुतरम्, पुनरपि कथ- म्भूतम् ? शुद्धं निर्मलम्, केन ? निसर्गेण स्वभावेन, पुनरपि कथम्भूतम् ? स्वमात्मीयं तथा कुर्वतीव, किं तत् स्वम् ? मनः, कथम् ? वहिर्वाह्यम्, कथम्भूतं सत् ? अन्त आन्तरम् अन्तर्गतमित्यर्थं, पुनः कथम्भूतम् ? कठिनं निष्ठुरम्, पुनरपि कथम्भूतम् ? कलङ्कवद्धं पापयुक्तम्, केन ? निसर्गेण स्वभावेन पुनरपि क्व कुर्व- तीव ? युधि रणे ॥७॥

रथो वरूथस्य हयस्य वाजी गजः करेणोः पदिकः पदातेः ।

दुर्मन्त्रितं ध्यानमिवात्मविम्बं स्वस्यैव संनद्धमिवाग्रतोऽभूत् ॥८॥

रथ इति—रथो वरूथस्याग्रतोऽभूद् वभूव, वाजी हयस्याग्रतोऽभूत्, गज करेणो हस्तिनोऽग्रतोऽभूत् तथा पदिकं पदातेरग्रतोऽभूत्, रथादिसर्वं किमिवोत्प्रेक्षितम् ? दुष्टो मन्त्रः स जातोऽस्येति दुर्मन्त्रितं ध्यानमिव तथात्मविम्बमिव सन्नद्धं स्वस्यैवाग्रतोऽभूदित्युत्प्रेक्षितं चेति ॥८॥

राज्ञां सरेणुः कलुपस्वभावो रोपोद्गतश्वास इवाशु मूर्तः ।

सेने निपेधन्निव मध्यमापत्प्रायः क्षतं नेच्छति पांशुलोऽपि ॥९॥

राज्ञामिति—सरेणुः सारक्षत रज मध्यम् आपत् । किं कुर्वन्निव ? सेने ध्वजिन्यो निपेधन्निव वारयन्निव, कथम् ? आशु शीघ्रम्, क इवोत्प्रेक्षितो ? राज्ञा नरेन्द्राणां मूर्तं कलुपस्वभावो रोपोद्गतश्वास इवेति, सुगमम् युक्तमेतत्, प्रायो बाहुल्येन पांशुलोऽपि क्षतं नेच्छतीति विशेष ॥९॥

मागध राजन्यं चल रहे थे और विकारसे परे, श्री विष्णु कृष्णके वरके कारण उसकी सब आशाएँ धुँधली हो गयी थी तो भी विश्व और तीनों लोकोंको प्रलय पुरमें भोकने- को उद्यत कालके समान जरासन्ध पाण्डव सेनाकी ओर बढ़ा जा रहा था] ॥ ५ ॥

रणकी तुरईका तार-गम्भीर आराव देवलोकमें भी व्याप्त हो गया था । मानो वह उन्हें निमन्त्रण दे रहा था—‘हे देवताओं’ आओ । और नाचते हुए योद्धाओं, घड़ों और शिरोके कारण कुतूहलपूर्वक देखने योग्य इस युद्धरूपी संहार नाटकको देखो’ ॥ ६ ॥

कवच धारण करके युद्धमें उतरे युयुत्सु राजाओंकी लम्बी-लम्बी कतारें देखनेपर लगता था कि स्वभावसे ही शुद्ध और कोमल अपने अन्तस्तल और शरीरको कवचके बहाने बाहरसे कठोर और सलिन दिखानेका प्रयत्न कर रहे हैं ॥ ७ ॥

रथके आगे रथ जा रहा था, वाजीके आगे हय बढ़ा जा रहा था, हथिनीको पिछाड़कर हाथी चल रहा था और पदाति पदातिसे आगे निकलनेका प्रयत्न कर रहा था । इस प्रकार समस्त सेना उस कुध्यानके समान थी जिसमें छोटे मन्त्रका जाप होनेसे [इष्ट देवताका साक्षात्कार न होकर] अपना ही समग्र प्रतिबिम्ब सामने आ जाता है ॥८॥

साक्षादलङ्घ्यो दिवसो नु सोऽयं सृष्टेरित्यावधिरेष कश्चित् ।

आशाः समूहन्निव राजलोकः संनहति स्म प्रतिकेशवस्य ॥१०॥

साक्षादिति—नु अहो साक्षात् परमार्थतः सोऽयं कश्चित् कश्चन किमलङ्घ्यो दिवसः सहारदिवसः, किमेष इत्यत्तावधि कस्याः ? सृष्टेरिति, किं कुर्वन्निव ? समूहन्निव, वितर्कयन्निव, का ? आशा दिशः, स राजलोकः संनहति स्म सन्नहन करोति स्म, कस्य ? प्रतिकेशवस्य प्रतिनारायणस्येति ॥१०॥

तमूर्जसारावणिमव्यपेतौ दुर्योधनं क्रोधपराक्रमौ तौ ।

दृष्ट्वा दधानं पुलकात्तमङ्गं रागेण भीत्याप्यभवद्ध्वजिन्योः ॥११॥

तमिति—अभवत् संजातम्, किम् अङ्गम्, कथम्भूतम् ? पुलकात्त रोमाञ्चगृहीतम्, कयोः ? ध्वजिन्यो सेनयोः, केन ? रागेण प्रीत्या तथा भीत्या भयेनापि, किं कृत्वा ? पूर्वं दृष्ट्वाऽवलोक्य, कम् ? तं लोकप्रसिद्धं रावणिं रावणस्यापत्यं पुमान् रावणिः इन्द्रजित् तं तथोक्तम्, कथम्भूतम् ? दुर्योधनं योद्धुमशक्यम् किं कुर्वाणं सन्तम् ? दधानं धरन्तम्, कौ ? तौ लोकोत्तरो क्रोधपराक्रमौ, कथम्भूतौ ? अव्यपेतौ अपरित्यक्तौ, केन ? ऊर्जसा बलेन । अत्र स्वसेनाया रागेण परसेनाया भीत्या पुलकात्तमङ्गमभूदिति भावः । भारतीयपक्षे—रागेण भीत्यापि ध्वजिन्यो पुलकात्तमङ्गमभूत्, किं कृत्वा ? पूर्वं दृष्ट्वा कम् ? तं लोकप्रसिद्धं दुर्योधनं तन्नामधेयं राजानम्, किं कुर्वाणम् ? अरौ शत्रौ तौ लोकोत्तरो क्रोधपराक्रमौ दधानम्, कथम्भूतौ ? अणिमव्यपेतौ अणोर्भाविः अणिमा तेन व्यपेतौ अणुत्वपरित्यक्तौ प्राचुर्ययुक्तावित्यर्थः ॥११॥

नमस्यया संप्रति कुम्भकर्णं बलिं नवं संयुगभूतकेभ्यः ।

प्रदातुमुद्यन्तमिवारिरूपं दुःशासनं वीक्ष्य जनश्चकम्पे ॥१२॥

नमस्ययेति—जनो लोकः संप्रति अधुना कुम्भकर्णं कुम्भकर्णनामानं रावणभ्रातरं वीक्ष्यावलोक्य, किं कुर्वाणमिवोत्प्रेक्षितम् ? संयुगभूतकेभ्यः संग्रामभूतसमूहेभ्यः बलिं प्रदातुमुद्यन्तमिव, कया ? नमस्यया नमसि तेन, कथम्भूतम् ? नवं नूतनम्, किं बलिं दातुम् ? अरिरूपम् अरीणां रूपम् अरिरूपं शत्रुशरीरम् अथवा अरय एव रूपं यस्य बलेः तमरिरूपं बलिम्, कथम्भूतं कुम्भकर्णम् ? दुःशासनं तीव्राज्ञम् । भारतीयः पक्ष — चकम्पे, कोऽसौ ? जनः, कथम् ? संप्रति, किं कृत्वा ? पूर्वं वीक्ष्य, कम् ? दुःशासनं दुःशासननामानं राजानं दुर्योधनानुजम्, कीदृशम् ? कुम्भकर्णं कुम्भको नाम हस्ती कुम्भकः ऋणं यस्य स कुम्भकर्णं तं कुम्भकर्णं कुम्भकस्य स्वामिनमित्यर्थः ॥१२॥

युद्धके लिए तत्पर राजाओंके दूषित मनकी अथवा क्रोधसे निकले श्वासकी मूर्तिके समान धूलिपुंज शीघ्र ही दोनों सेनाओंके बीचमें उमड़ आया था । मानो वह इन्हें लड़नेसे रोक रहा है, क्योंकि पापी (धूलिमय) भी बहुधा मार-काटको पसन्द नहीं करता है ॥६॥

‘क्या यह वही दिन है जिसका जान-बूझकर भी अतिश्रमण नहीं किया जा सकता है ? अथवा सृष्टि आज तक ही रहती है’ यह सोचकर प्रतिनारायण लक्ष्मण अथवा कृष्णके अनुयायी राजाओंका समूह कवच पहनकर तैयार होने लगा था ॥ १० ॥

निरर्थक न जानेवाले क्रोध तथा पराक्रमसे विभूषित और अपने बलके कारण भीषण युद्धकर्ता रावणके पुत्र (रावणि) इन्द्रजीतको देखकर दोनों सेनाओंकी देह प्रीति तथा भयके कारण रोमांचित हो उठी थी । [शत्रुपर (शत्रौ) पूर्णरूपसे तथा पूरी शक्तिके साथ बरसनेवाले क्रोध और पराक्रमके स्वामी उस राजा दुर्योधनको देख करौरव सेना प्रीतिसे तथा पाण्डव सेना आशंकाके कारण पुलकित हो उठी थी] ॥ ११ ॥

तब युद्धके समस्त देवताओंको नमस्कार करके शत्रुरूपी नूतन बलि चढ़ानेके लिए तैयार और नियन्त्रण करनेके लिए कठोर रावणके भाई कुम्भकर्णको देखकर लोग काँप

न कानि कुम्भासुरभावमाजौ दुर्मर्षणं दूरमभिद्रवन्तम् ।

रुषात्मशङ्काभगमन्निरीक्ष्य प्रजातमुच्चैर्भुवना नितान्तम् ॥१३॥

नेति—कानि भुवनानि आत्मशङ्का नागमन् न गच्छन्ति स्म अपितु सर्वाणि भुवनानि आत्मशङ्का जग्मुरिति भाव । कथम् ? उच्चैरतिशयेन, कथं यथा भवति तान्तं कष्टम्, किं कृत्वा ? पूर्वं निरीक्ष्य, कम् ? कुम्भासुरभाव कुम्भासुरो नाम रावणस्य मण्डलिकस्तस्य भावम्, किं कुर्वन्तम् ? अभिद्रवन्त विजृम्भमाणम्, क्व ? आजौ सग्रामे, कथं यथा भवति ? दूरं विप्रकृष्टम्, कथम्भूतं कुम्भकर्णम् ? दुर्मर्षणं तु सह पुन रुषा कोपेन प्रजातं समुत्पन्नं तथा, का प्रजा आत्मशङ्का नागमत् अपितु सर्वेत्यर्थं, कथम् ? नितान्तम् अतिशयेन, किं कृत्वा ? पूर्वं निरीक्ष्यावलोक्य, कम् ? तं कुम्भासुरभावम्, कथम्भूतम् ? आतम् आ सामस्त्येन अतो ज्ञातं यस्य स आतस्तम् आतं सविवेकम् अत सातत्यगमन इत्यस्य धातो प्रयोगेऽच्प्रत्ययान्तं “सर्वे गत्यर्था. धातवो ज्ञानार्थे वोढव्या ” इति वचनात्, पुन कथम्भूतम् ? दूरमभिद्रव दु खेन रमन्ते दूरमा दुर्विलासिन. पुरुषाः दूरमान् भिनत्तीति दूरमभित् दूरमभित् रवो यस्य स त तथोक्तम्, कथम्भूतम् ? रुषा कोपेन दुर्मर्षणम् ? कथम्भूता प्रजा ? उच्चैर्भुवना उच्चैर्भुवनं यस्याः सा । भारतीय पक्षः—कानि भुवनानि आत्मशङ्का नागमन् अपि तु सर्वाणीत्यर्थं, कथं यथा भवति ? नार्तम्, कथम् ? उच्चैरतिशयेन, किं कृत्वा ? पूर्वं निरीक्ष्य, कम् ? दुर्मर्षणं दुर्मर्षणनामानं दुर्योधनस्य लघुभ्रातरम्, किं कुर्वन्तम् ? अभिद्रवन्तम्, कम् ? कु पृथिवीम्, कया ? रुषा कोपेन कथं यथा भवति ? प्रजातं प्रजानामातो यस्मात् स प्रजातस्तं प्रजात लोकानां सन्ततं पलायनं यस्मात् इत्यर्थं, कथं यथा भवति ? दूरं कथम्भूतम् ? आजौ युधि भासुरभाव दीप्तस्वरूपम् ॥१३॥

आकृष्टचापं द्रुतमुक्तवाणं कुलोचिताकर्णमसौ जयश्रीः ।

उत्काकुमारीचरणं विहाय भीतेव गन्तुं परवासमासीत् ॥१४॥

आकृष्टेति—जयश्री परवासं प्रोषितत्वं गन्तुं सजाता आसीत्, केवोत्प्रेक्षिता प्रोषितेव, किं कृत्वा ? पूर्वं विहाय परित्यज्य, किम् ? मारीचरणं रावणमातुलसङ्ग्रामम्, कथम्भूतम् ? आकृष्टचापम् आकर्षण-विषयीकृतधनुष्कम् कथं यथा भवति ? आकर्णं कर्णपर्यन्तं पुन द्रुतमुक्तवाणं शीघ्रमुत्कलितशरम्, कथं यथा भवति ? उत्काकु काकुरभिप्रायसूचकं वच उदिता काकुर्यत्र वाणमोचनकर्मणि तद्यथा, वेद्यनामपूर्वक-मित्यर्थं, कथम्भूता जयश्री ? कुलोचिता निजभुजप्रतापवह्निं प्रदीपयितुं शत्रूणां कु पृथ्वीं लान्ति गृह्णन्तीति कुला वीरा, वीरभोग्या वसुधरेति श्रुते, तेषामुचिता योग्येत्यर्थं । भारतीय —आसीत्, काऽसौ ? जयश्री. किं विशिष्टा सती ? उत्का उत्सुका, किं कर्तुम् ? गन्तुम्, कम् ? परवासं परमन्दिरम्, केव ? भीतेव किं

उठे थे [. . . कुम्भक नामके हाथीपर सवार (कुम्भक-ऋणं) दुर्योधनके भाई दुःशासनको सामने देखकर . . .] ॥ १२ ॥

अन्वय—उच्चैर्भुवना का प्रजा नितान्तमातं दूरमभिद्रवं, रुषा दुर्गवर्णं तं निकुम्भासुर-भावं निरीक्ष्य आत्मशंकां नागमन् ।

निकुम्भासुरकी सर्वं साधारणमें ल्यात और अत्यन्त दूर प्रदेशमें क्रीड़ा करते लोगोको भी डरानेवाली गर्जना को सुनकर तथा क्रोधके कारण अतह्यरूपसे तीव्र निर्दय प्रवृत्तिको देखकर किस समृद्ध देशकी जनता ऐसी थी जो अपने भविष्यकी चिन्तामें न पड़ गयी हो ।

अन्वय—कानि भुवनानि उच्चैः तान्तं, कुं दूरमभिद्रवन्तं, रुषा प्रजातं आजौ भासुरभावं दुर्मर्षणं निरीक्ष्य आत्मशंकां नागमन् ।

दूर-दूर तक पृथ्वीको आक्रान्त करनेवाले क्रोधसे उद्दीप्त तथा युद्धमें ही अत्यन्त प्रसन्न एवं प्रभावक दुर्योधनके अनुज दुर्मर्षणको देखकर पृथ्वीके कौन-से ऐसे भाग थे ? जो अत्यन्त कष्टकर, अपने अनिष्टकी कल्पनासे न काँप उठे थे ॥ १३ ॥

कृत्वा ? पूर्वं विहाय, कम् ? कर्णं कर्णनामधेयं नरेन्द्रं दुर्योधनगृह्यम्, कथम्भूतं सन्तम् ? कुमारीचरणं कुमार्यां सकाशात् चरणं प्रवर्त्तनं जन्म यस्य तम् “कन्या कुमारीति श्रुते, पुनः कथम्भूतम् ? आकृष्टचापं आकृष्ट चापं येन तम् पुनः द्रुतमुक्तबाणं द्रुतं मुक्ता बाणा येन तम्, कथम्भूता जयश्री ? कुलोचिता वशयोग्या, अत्रभावोऽप्युपन्यस्यते-कुलीना [हि] कामिनीव जयश्री. स्ववंशलाञ्छनभीत्या लोकदूष्य कन्या-पुत्रं विहाय सत्पुरुषमन्दिरं गन्तुमुत्कासीदिति सम्बन्ध । अथवा आकृष्टचाय द्रुतमुक्तबाणं कर्णनरेन्द्रं विहाय असौ खड्गविषये च कुमारीचरणं कन्याव्रतं च विहाय भीतेवोत्का जयश्री. परवासं गन्तुमासीदिति शेषः ॥१४॥

कुर्वन्स्वरं हस्त उदारवृत्तिं स कं प्रहस्तः सहसारणेन ।

दीप्रांशुकरतत्र जयद्रथोऽयं रिपुं प्रकुप्यन्नवशं चकार ॥१५॥

(चतुर्थकः)

कुर्वन्निति—सोऽयं हस्त हस्तनामधेयो राजा कं रिपु वशं न चकार, अपि तु सर्वम्; किं कुर्वन् ? स्वरं विदधत्, कथम्भूतम् ? उदारवृत्तिम्, किं कुर्वन् ? रणेन युद्धेन सहसा शीघ्रं प्रकुप्यन् सन्, कथम्भूतो हस्तः ? प्रहस्तः प्रकृष्टौ हस्तौ यस्य स, आजानुप्रलम्बकर इत्यर्थं, पुनः दीप्राशुकः उज्ज्वलवस्त्र. पुनः जयद्रथः जयन् रथो यस्य स, क्व ? तत्र रणे, एक पक्ष, तथा सोऽयं प्रहस्तः प्रहस्तनामधेयो राजा प्रकुप्यन् सन् कं रिपु वशं न चकार, अपि तु सर्वम्, किं कुर्वन् ? सारणेन गमनेन सह सार्द्धम् उदारवृत्तिं कुर्वन्, कस्मात् ? स्वरहस्त आत्मवेगात्, कथम्भूतः प्रहस्तः ? दीप्राशुकः पुनः जयद्रथ, क्व ? तत्र तस्यामुदारवृत्ताविति, द्वितीय पक्ष, तथा सोऽयं शुकः शुकाभिधानो नरेन्द्रः कं रिपु वशं न चकार अपि तु सर्वम्, किं कुर्वन् ? प्रकुप्यन्, क्व ? तत्र रिपौ, पुनः किं कुर्वन् काम् ? उदारवृत्तिम्, कथम्भूताम् ? दीप्रा तेजस्विनीम्, कस्मात् ? प्रहस्तः प्रहसनं प्रह., विवृत् रूपम्, प्रकृष्ट हास्यमित्यर्थं; तस्मात् प्रहस्तः प्रहसनात्, कथम्भूतात् ? स्वरहस्तः स्व द्रव्यम् रहो वेगः, स्वस्य रहो यस्मिन्स्तत्तथोक्तं तस्मात्, कथम्भूतः ? जयद्रथः, इति तृतीयः पक्ष, अथ चतुर्थो भारतीयः—सोऽयं जयद्रथो जरासघगृह्यो नरेन्द्रः प्रकुप्यन् सन् कं रिपु वशं न चकार अपि तु सर्वमकरोदेवेत्यर्थं, कथम्भूतः ? दीप्राशुकः दीप्रा अश्वः किरणा यस्यासीत् दीप्रांशु सूर्यः कं तेजः, तदुक्तं “ब्रह्मात्मवाततेजस्सु कायस्वर्गशिरोजले । सुखेऽर्थेषु दशस्वेव कः शब्दोऽप्यत्र वर्त्तत इति” दीप्राशोरिव कं यस्य स यस्य जयद्रथस्य हस्तो नोदार नोदय प्राप्तवान् ? अपि तूदारैव, किं कुर्वन् ? कुर्वन् काम् ? वृत्तिं व्यापारम् केपु ? कं प्रहस्तः कं प्रहसन्तीति विवृत् कप्रहसस्तेषु कप्रहससु, कप्रहस्स्वेकप्रहस्तः “दृश्यतेऽन्यतोऽपि [जै सू ४।१।७९]” इति सूत्रनिर्दिष्टत्वात् तस्, वक्रोक्ततया हास्यं कुवार्णेषु पुरुषेषु इत्यर्थं कस्मात् वृत्तिं कुर्वन् स्वरहस्तः स्वस्यात्मनो वेगः स्वरहस्तः “कायास्तसै [जै सू ४।१।७३] इति सूत्रनिर्दिष्टत्वात् तस् कथम्भूतः ? सहसा सह युगपत् स्यतीति वित् (विच्) सहसा हिंस्रः क्व ? रणे, रणे विहायान्यत्र हिंस्रो न भवतीति भावः ॥१५॥

शत्रुको व्यंग्य-वचन कहते हुए शीघ्रतासे कान तक पूरे रूपसे खींचे गये धनुषसे बरसाये गये बाणोंसे व्याप्त सारीचके युद्धको छोड़कर, डरी हुई-सी विजय-लक्ष्मी पर (परमात्मा) श्रेष्ठ पुरुष रामके आश्रयमें चली गयी थी, क्योंकि लक्ष्मी पृथ्वी (कु) के विजेता (लाति) वीरोंकी ही भोग्य (उचित) है ।

अन्वय—आकृष्टचापं, द्रुतमुक्तबाणं, कुमारीचरणं कर्णं विहाय असौ उत्का कुलोचिता जयश्रीः भीतेव परवासं गन्तुमासीत् ।

धनुषको पूरा खींचकर शीघ्रतासे बाण बरसानेमें निपुण और कुमारी कुन्तीसे उत्पन्न राजा कर्णको छोड़कर कुल मर्यादाकी प्राप्तिके लिए उत्कण्ठित जयश्री धर्मसन्तति पाण्डवोंकी ओर चल दी थी ॥ १४ ॥

उस युद्धमें रणके प्रसंगसे उच्च स्वरसे ललकारते, प्रखर रूपसे हाथोंको फटकारते और क्रोधसे उद्दीप्त आजानुबाहु राजा शुकने अकस्मात् ही किस शत्रुको वशमें नहीं कर

संरम्भिणाशान्तनवेन मुक्तः क्षोभेण भूरिश्रवसाम्बरेण ।

स्वयंभुवा वाग्गुण्णा न सोढः स सिंहादः कृतवर्मणा च ॥१६॥

(पञ्चमः)

पञ्चमः, संरम्भिणेति—स सिंहादो न सोढः, कया ? भुवा भूम्या क्षोभेण कृत्वा य सिंहादो मुक्तः, केन ? संरम्भिणा मेघनादेन वाग्गुणेण, कयम्भूतेन ? आशान्तनवेन आशान्ते दिगन्ते नव स्तुतियं-
स्त म तपोरोगो मरिचि प्रविद्धेनेत्ययं पुन कयम्भूतेन वरेण उत्तमेन, केषा मध्ये ? भूरिश्रवसा प्रचुर-
यणमा, नय तथा भवति ? स्वयम् अयो भाग्यवहो विधि. शोभनोऽथो यस्मिन् कर्मणि तत्स्वयम् पुन
कयम्भूतेन ? वाग्गुण्णा वचनगरिष्ठेन पुन कयम्भूतेन कृतवर्मणा विहितसप्राहेन, इत्येक पक्षः, तथा स
सिंहादो न सोढः, केन कर्ता ? भुवा न सोढः कयम् ? स्वयमात्मना क्षोभेण कृत्वा य सिंहादो भूरिश्रवसा
भूरिश्रवसोऽभिधानेन कृत्वा वाग्गुणेन मुक्तः, कयम्भूतेन ? संरम्भिणा राभस्यवता पुन कयम्भूतम् ?
आशान्तनवेन शोभनान्तनी नवरत्न शान्तनवस्तेन शान्तनवेन उपणमयता यौवनवता चेत्ययं, पुन
कयम्भूतेन ? आम्बरेण अम्बरगतिराम्बरस्तेन तथोक्तेन पुनरपि गुण्णा गरिष्ठेन पुन. कृतवर्मणेति शेष ।
यद्य भारतीय—नारम् आत्मना अम्बरेणाकाशेन भुवा भूम्या च सिंहादो न सोढः, क्षोभेण कृत्वा यः
सिंहादो मुक्तः, केन ? शान्तनवेन गाङ्गेयेन, कयम्भूतेन ? संरम्भिणा औत्सुक्यवता, पुन. कयम्भूतेति ?
भूरिश्रवसा प्रचुरयणमा पुन गुण्णा पुन कृतवर्मणा, तृतीय पक्ष, तथा स्वयम्भुवा ब्रह्मणा न म सिंहादः.
सोढः यो वा क्षोभेण कृत्वा सिंहादो मुक्तः, केन कर्ता ? गुण्णा द्रोणोनाचार्येण, कयम्भूतेन ? संरम्भिणा
पुन आशान्तनवेन सर्वशिक्षप्रसिद्धेन पुन भूरिश्रवसा वरेण प्रचुरयणमा श्रेष्ठेन पुन कृतवर्मणा, चतुर्थं
पक्ष, तथा स्वयम्भुवा ऋषोनिजेन गुण्णा बृहस्पतिनापि म सिंहादो न सोढः य क्षोभेण कृत्वा सिंहादो
मुक्तः, केन कर्ता ? कृतवर्मणा कृतवर्माभिधानेन नरेन्द्रेण, कयम्भूतेन ? संरम्भिणा कोपयुक्तेन पुनः
आशान्तनवेन शान्तेषु जितेन्द्रियेषु पुत्रेषु नव स्तवनं यस्य तेन शान्तेरपि रतुतेनेत्ययं पुनः भूरिश्रवसा
वरेणेति शेष, पञ्चम पक्ष ॥१६॥

तिया या ? ययोकि उत्तका रय जिघर जाता था उधर ही विजय होती थी ।

अन्वय—प्रहस्त. स्वरंहस्त उदारवृत्ति कुर्वन्, दीप्रांशुकः, रणे स-हसा सोऽय
जयद्रथः प्रहृष्यन् क रिपुं वशं न चकार ।

यद्यपि जोगीके द्वारा हूना गया था तथापि अपने वेगके साथ आगे-आगे बढकर उदार
प्रहृष्टिका परिचय देता हुआ, प्रखरकिरण (सूर्य) के समान तेजस्वी और रणमे अकस्मात्
ही महान्कर्ता, उस जयद्रथने कुपित होनेपर किस शत्रुको नहीं हरा दिया था ? ॥ १५ ॥

(प्रथम अर्थ) महान् यशस्वियोंके अग्रणी मेघनाद (संरम्भिन्) की सिंहगर्जना-
की तिसीने भी नहीं महा था, ययोकि इनकी कीर्ति दिशाओंके अन्त तक फैली थी, इसके
माने पृथ्वी काँपती थी, इनके वचनोमे नार था, और उस समय वह कवच धारण करके
मुठके लिए नष्ट था (द्वितीय अर्थ) अत्यन्त वेगवान्, प्रकृतिसे अज्ञान्त और युवक,
वानरा हठी यौन युद्धवेशमे उपस्थित तेचर पुत्र भूरिश्रवाकी रोपमे निकली हुंकारको स्वयम्
गमने भी नहीं महा था ।

(तृतीय अर्थ) विजयमे अत्यन्त विख्यात, वय तथा पदके कारण पितामह, कय-
पारिमे मुग्धनिन तथा युद्धके प्रपञ्चमे प्रवीण भोष्म (शान्तनव) के द्वारा शोधावेगमे किये
गये वनक्षणे मुद्धघोषणी पृथ्वी और आकाश भी न्वय नहीं नम्हान मके थे । (चतुर्थ)

१. 'अम्बरगति' नारम् आशान्तनवस्तेन शान्तेषु जितेन्द्रियेषु ।

२. आशान्तनवेन शान्तेषु जितेन्द्रियेषु इति यथा सिंहादः कयम्भूतेन ।

रथानिमैऽन्ये च समं नरेन्द्राः प्रपूरिताशानथवाजियुक्तान् ।

आपूरयन्ति स्म मनोरथांश्च किं नोद्यतानामुपपद्यते च (वा) ॥१७॥

रथानिति—आपूरयन्ति स्म, के ? इमे अन्ये च नरेन्द्रा, कान् ? रथान्, कथम् ? समं युगपत् प्रपूरिताशान् प्रपूरिता आशा दिशो यैस्ते तथोक्तास्तान् पुन वाजियुक्तान् वा अथवा आपूरयन्ति स्म नरेन्द्राः कान् ? मनोरथान् कथम्भूतान् ? प्रपूरिताशान् प्रपूरिता आशा वाञ्छा यैस्तान् पुनः आजियुक्तान् सङ्ग्राम-युक्तान्, युक्तमेतत्, वा अथवा उद्यतानाम् उद्यतवता पुसा किन्नोपपद्यते किन्न जायते, अपि तु सर्वमप्युपपद्यते, इति शेष ॥१७॥

स्वयं परान्ना(पुरा ना-)मयसीति भर्तुर्ज्या स्त्रीनवोदेव पुरन्ध्रवर्गैः ।

बलात्कृता राजभिरङ्गलग्ना वक्रस्य भूयो धनुषः खरस्य ॥१८॥

स्वयमिति—बलात्कृता दाढर्यं नीता, का कर्मतापन्ना ? ज्या मीर्वी, कथम् ? भूय पुन, कथमिति ? स्वयं पुरा नामयसि भर्तुरिति स्वामिनः स्वयमात्मना पुरा पूर्वं नम्रा भविष्यसि । कैर्बलात्कृता ? राजभिर्नरेन्द्रै, कथम्भूता सती ? अङ्गलग्ना, कस्य ? धनुषः, कथम्भूतस्य ? वक्रस्य पुन खरस्य निष्ठुरस्य, केव बलात्कृता ? नवोदा नूननपरिणीता स्त्रीव, कै ? पुरन्ध्रवर्गं प्रौढमहिलाजनै, कथमिति ? स्वय पुरा नाम-यसि भर्तुरिति शेष सुगमम् ॥१८॥

जीवाभिघातं कृतधर्मपीडं न्याय्येषु मार्गेषु निषक्तचित्ताः ।

ते सत्यसन्धाः सुधियोऽपि चक्रुर्यो यादृशः कर्म च तस्य तादृक् ॥१९॥

जीवेति—न्याय्येषु मार्गेषु निषक्तचित्ताः ते सत्यसन्धा सत्यप्रतिज्ञा सुधियोऽपि सन्त जीवाभिघातं कृतधर्मपीडमिति विशेषणं चक्रुरिति, विरोध परिहरति—न्याय्येषु मार्गेषु न्याय्याश्च ते इषुमार्गाश्च न्याय्येषु मार्गस्तेषु शराणां मार्गेषु दृष्टिमुष्टिसन्धानव्याजेषु दत्तचेतस्का इत्यर्थ, पुन सत्यसन्धा. सत्य सन्दधते वाणान्

युद्धके लिए तैयार, दिगन्त विख्यात, महान् यज्ञस्वियोंमें श्रेष्ठ तथा कवचधारी द्रोणाचार्य (गुरु) के मुखसे निकली रोषके कारण अस्पष्ट सिंहगर्जनाको कृष्ण (स्वयम्) भगवान्-ने भी सहन नहीं किया था । (पंचमार्थ) अत्यन्त क्रुपित तथा उत्तेजित, यज्ञस्वियोंके प्रमुख, शान्त पुरुषोंके द्वारा स्तुत कृतवर्माके मुखसे निकली हुंकारको स्वयम् भगवान् तथा बृहस्पति (गुरु) ने भी नहीं सहा था ॥ १६ ॥

घोड़ोंसे युक्त समस्त दिशाओंमें व्याप्त रथोंपर पूर्वोक्त राजा तथा और दूसरे राजा लोग भी एक साथ बैठ गये थे । सानो युद्धमें लीन इनके अभिलषित मनोरथ ही पूर्ण हो गये थे । ठीक ही है, पुरुषार्थी पुरुषोंके लिए दया नहीं प्राप्त होता है ? ॥ १७ ॥

टेढ़े तथा तीक्ष्ण धनुषके ऊपर राजाओं-द्वारा चढ़ायी गयी डोरीको उनकी पत्नियोंने इसलिए खूब कसा तथा कड़ा किया था कि नव-विवाहिता स्त्रीके समान वह उनके पतियोंके शत्रुओंको स्वयं भुका देगी [प्रौढ़ स्त्रियोंके द्वारा विमुख और रुष्ट पतिके पास भेजी गयी तथा जबरदस्ती उसकी देहसे चिपटी नव-विवाहिता बहू भी बादमें पतिको सर्वथा भुका लेती है] ॥ १८ ॥

न्याय मार्गपर चलनेके लिए कृत-संकल्प और सच्चे प्रतिज्ञा पालक विवेको पुरुषोंने भी धर्मकी विनाशक जीवहिंसा की थी [विरोधाभास है । परिहार] शस्त्रविद्या-सम्मत

१ स्त्री नवोदेव टीकासम्मतः पाठः । मूलपाठोऽपि ज्यापक्षे अस्त्रीः, नवोदापक्षे पदच्छेदेन योज्यः ।

सत्यमन्वा सुधियोऽपि दत्ताश्च कृतधर्मपीड विहितचापकदर्थन यथा भवति जीवाभिघातं प्रत्यञ्चाविस्फारं चक्रुः कृतवन्त , युक्तमेतत्, यो यादृश तादृशेव तस्य कर्म जायते, चकारोऽत्रावधारणे बोद्धव्योऽज्ययानाम-नेकार्थत्वात् ॥१९॥

उत्कर्ष्य मौर्वीनिनदं नृपाणां तनूलता कण्टकिताऽनुरागात् ।

उत्सेकतो वीररसैकसारादभूद्विरूढेव समं रिपूणाम् ॥२०॥

उत्कर्ष्येति—अनुरागादानन्दभरात् कण्टकिता सती तनूलता सममेव हेलयाऽभूत् सजाता, केपाम् ? नृपाणाम्, केव ? विरूढेव अङ्कुरितेव, कस्मात् ? उत्सेकतो गर्वात्, कथम्भूतात् ? वीररसैकसारात्, किं कृत्वा ? पूर्वं कण्टकिता तनूलता उत्कर्ष्य ऊर्ध्वकर्णं श्रुत्वा, कम् ? मौर्वीनिनद ज्याध्वनितम्, केपाम् ? रिपूणामिति ॥२०॥

ज्याचक्ररूढं स्थितमङ्गमेव रवेरिवोच्चैः परिवेषभाजः ।

तेजो जगद्व्याप तु राजकस्य रोद्धुं परं ज्योतिरहो न शक्यम् ॥२१॥

ज्येति—स्थितमङ्गमेव, कथम्भूतम् ? ज्याचक्ररूढं मौर्वीमण्डलनियन्त्रितम्, कस्य ? राजकस्य नरेन्द्रमूह्य, कस्येव ? रवेरिव, ययोच्चैः परिवेषभाजो रवेरङ्गमेव स्थित तु पुनर्व्याप व्याप्नोति स्म, किं कर्तुं ? तेज, किं कर्म ? जगत् लोक्म्, कस्य ? राजकस्य, कस्येव ? रवेरिव, यथा रवेस्तेजो जगद्व्याप्नोति, युक्तमेतत्, अहो पर निरुपम ज्योति रोद्धुं न शक्य स्यादिति शेष ॥२१॥

घाताय कर्तुं द्विपतां प्रवीरैः शरोऽग्रमुक्तान्मनसो रथाच्च ।

प्राग्भ्यमित्तोऽजनि पश्चिमोऽपि पश्चान्न शीघ्रः प्रथमोऽपि मन्दः ॥२२॥

घातायेति—अत्र चकारेण सम्भावनार्थो निवेद्यते । द्विपता शत्रूणां घाताय कर्तुं प्रवीरैः सुभटै रथात् मनसोऽप्यग्रमुक्तान् अभ्यमित्यः शत्रुसम्मुखं सन् शरं प्राक् पूर्वोऽजनि, युक्तमेतत्, शीघ्रं पश्चिमोऽपि न पश्चात् स्यात् मन्दं प्रथमोऽपि न प्रथमं स्यात् इति शेषः ॥२२॥

शर संचालनकी विधि (न्याय्य-इणुमार्गेषु) से तल्लीन, तथा ठीक लक्ष्य (सन्ध) को साधते हुए सन्नति योद्धा घनुष (धर्म) को पूरा खींचते थे तथा ज्याको फटकारते थे । उचित ही है जो जैसा होता है उसका कर्म भी वैसा होता है ॥ १९ ॥

शत्रु राजाश्रीकी ज्याकी टंकारको सुनकर शुद्ध वीर रसका उद्वेक होनेसे सपक्षी राजाश्रीके इरुहरे शरीर एकाएक वैसे ही रोमांचित हो उठे थे जिस प्रकार घन-गर्जनाके साथ-साथ वृष्टिके सेरुसे बेलें अंकुरित हो उठती हैं ॥ २० ॥

योद्धा राजाश्रीका तना हुन्ना उत्तम शरीर खिंची हुई ज्याके गोलेसे घिर गया था तथा उस जा प्रताप सारे विश्वमे फैल गया था । अतएव वे परिवेशसे घिरे और संसारको प्रकाशित करते सूर्य-विम्बके समान लगते थे । उचित ही है क्योंकि सर्वोपरि ज्योति या पराक्रमको कौन रोक सकता है ? ॥ २१ ॥

शत्रुओपर प्रहार करनेके लिए सहान् योद्धाश्री-द्वारा छोड़ा गया बाण, अपनेसे पहले चले योद्धाके रथ और मनसे भी जल्दी शत्रुके सामने जा धसका था । उचित ही है वादमें चला वेगशाली भी पीछे नहीं रहता और पहले चला धीमा भी आगे नहीं जा पाता है ॥ २२ ॥

अन्योन्यमुत्पीडयतोः सखीव ज्याधन्वनोर्मध्यमनुप्रविश्य ।

निवारयन्तीव युगं विदूरं तदायतेषुः पृथगाचकर्षं ॥२३॥

अन्योन्यमिति—आचकर्षं आकृष्टवती, का ? इपूर्वाण, किम् ? तद् द्वितय पृथक्, कथम्भूता सती ? आयता दीर्घा, किं कुर्वन्तीव ? निवारयन्तीव, किम् ? युग युद्धम्, कथं यथा भवति तथा वि (दूर) दूरतरम्, केव ? सखीव, किं कृत्वा ? अनुप्रविश्य, किम् ? मध्यम्, कयोः ? ज्याधन्वनो मौर्वीचापयोः, किं कुर्वतोः ? उत्पीडयतोः कदर्थयतो, कथम् ? अन्योन्यमिन्नेतरमिति ॥२३॥

परस्परं वेगितमाप्नुवन्तो न पेतुरुद्भिद्यशरा हयाश्च ।

तेऽन्योन्यसेनामुभयेऽप्यनाप्य स्वं श्लाघमाना इव तीक्ष्णभावम् ॥२४॥

परस्परमिति—ते उभयेऽपि द्वितयेऽपि शरा हयाश्च न पेतु न पतिता., किं कृत्वा ? पूर्वमनाप्याऽ-प्राप्य, काम् ? अन्योन्यसेनामितरेतरसैन्यम्, किं कृत्वा ? पूर्वमुद्भिद्य ऊर्ध्वं भित्त्वा, कथम् ? परस्परम्, किं कुर्वन्तः सन्तः ? आप्नुवन्तः, किम् ? वेगितम्, किं कुर्वन्त इव ? श्लाघमाना इव, कम् ? तीक्ष्णभावं स्व-मात्मीयमिति शेषः ॥२४॥

इयत्तया वक्तुमहं न शक्तः स्यदानिषूणां युधि ये गिरिभ्यः ।

स्थवीयसोऽप्याशु विभिद्य नागान्निवद्धकोपा इव रक्तरक्ताः ॥२५॥

इयत्तयेति—युधि सङ्ग्रामे, तेषामित्यध्याहार्यम्, इषूणा वाणाना स्यदान् वेगान् इयत्तया वक्तु न शक्तोऽहम्, ये; इषवो निवद्धकोपा इव रक्तरक्ताः रक्तेन रुधिराण रक्ता. शोणिता इत्यर्थ, बभूवु, किं कृत्वा ? पूर्वं विभिद्य विशेषेण भित्त्वा, कान् ? नागान् हस्तिन, कथम् ? आशु गीघ्रम्, कथम्भूतान् ? गिरिभ्य पर्वतेभ्य स्थवीयस स्थूलतरानपि ॥२५॥

आस्येषु जिह्वा हृदयेषु हस्तानसेषु शूराः श्रवणान् पृपत्कैः ।

सप्तस्तभन्पुष्करिणां पिशाचान् स्तम्भेषु कीलैरिव मन्त्रसिद्धाः ॥२६॥

आस्येष्विति—शूरा भटा पृपत्कै वाणै पुष्करिणा हस्तिनाम् आस्येषु मुखेषु जिह्वा समन्तभन् कीलयामासु, तथा हृदयेषु हस्तान् शुण्डादण्डान्, तथा असेषु स्कन्धेषु श्रवणान्, क इव ? मन्त्रसिद्धा इव, यथा मन्त्रिणः पिशाचान् कीलै स्तम्भेषु सस्तभन्तीति जेष ॥२६॥

एक-दूसरेको परस्परमे पीड़ा देते हुए धनुष और ज्याके बीचले आये हितैषी मित्रके समान लम्बे-लम्बे बाण ऐसे लगते थे मानो उन दोनोंके संघर्षको दूर करनेके लिए ही उन्हें अलग-अलग खींचकर रोक रहे थे ॥ २३ ॥

अपनी-अपनी तीक्ष्णता और उग्रताकी प्रशंसा करते हुए और प्रतिक्षण वेगको बढ़ाते हुंके समान वे दोनों अर्थात् योद्धाओंके बाण तथा घोड़े पक्ष और विपक्षकी सेनाओं तक बिना पहुँचे परस्परले ही टकराकर नहीं गिर गये थे ॥ २४ ॥

उन बाणोंकी तेजी या गतिको नहीं कहा जा सकता है, जो युद्ध-भूमिपर आये और पहाड़ोंसे भी विशालकाय हाथियोंको पलक सारनेके समयमें ही छेदकर निकल जाते थे । और रक्तसे ऐसे लाल हो जाते थे, मानो तीव्र क्रोधसे ही भभक रहे हैं ॥ २५ ॥

वीर योद्धाओंने अपनी बाण-वर्षाके द्वारा हथिनियोंकी जीभोंको मुखोंमें, शुण्डा दण्डको छातीपर और कानोंको कन्धोंपर उसी तरह टांक दिया था जिस प्रकार मन्त्रोंको जमानेवाले सिद्ध पुरुष कीलोके द्वारा पिशाचोंको खम्भोंपर कीलित कर देते हैं ॥२६॥

निर्याणभागेष्विपुभिर्विभिन्नास्तैरङ्कुशाकर्षनिवद्धशङ्काः ।

परावृतन् दूरमिभा न भीताः स्मरन्ति शिक्षां विधुरेऽपि धीराः ॥२७॥

निर्याणेति—तैः शूरै इपुभि शरै निर्याणभागेषु कुम्भस्थलप्रदेशेषु विभिन्ना इभा हस्तिन दूर यथा भवति तथा परावृतन् परावृत्ता, कथम्भूताः सन्त ? अकुशाकर्षनिवद्धशङ्का अङ्कुशैराकर्षणे निवद्धा शङ्का-येषा तै, युक्तमेतत्, धीरा शूरा शिक्षा विद्योपादान स्मरन्ति, क्व सत्यपि ? विधुरेऽपि कण्ठेऽपि, न भीता, व्रस्ता. पुरुषा शिक्षा न स्मरन्तीति शेष ॥२७॥

व्यद्ध्युं परानानतपूर्वकायाः स्कन्धान्तयोस्तैर्विनिखातवाणाः ।

योधाः सतूणद्वितया इवासन् वध्नात्यनर्थोऽपि कुतश्चिदर्थम् ॥२८॥

व्यद्ध्युमिति—योधा धनुर्धरा तै विध्यद्भिः स्कन्धान्तयोरसान्तरालयोः विनिखातवाणाः विनिखाता निहिता वाणा येषा ते तथोक्ताः सन्त सतूणद्वितया इव सवाणधियुग्मा इव आसन् वभूवु, कथम्भूता ? परान् शत्रून् व्यद्ध्यु ताडयितुम् आनतपूर्वकाया, युक्तमेतत्, कुतश्चित्पदार्थदिनर्थोऽप्यर्थं वध्नातीति शेष ॥२८॥

तेषां धनुर्मण्डलितं यशो न द्विषो धरित्र्यामपतन्न वाणाः ।

पृष्ठे निषङ्गः स्थितवान्न कश्चिन्ननाम देहो हृदयं ननाम ॥२९॥

तेषामिति—तेषा नरेन्द्राणा धनु मण्डलित कुटिलित यशो न मण्डलित सङ्कुचितमित्यर्थं, द्विषो धरित्र्याम् भूमौ अपतन् न वाणा, वैरिणो भेदिन्या पेतु न तु शरा, पृष्ठे निषङ्ग. वाणधि स्थितवान् न कश्चित् शत्रुः, नाम अहो देह काय ननाम नम्रोऽभूत् न हृदय ननामेति शेष ॥२९॥

ततो यदूनां बलमप्यवस्थां गतं हतं तैः परिवर्तते स्म ।

स्थिरासिकापेयमधिष्ठितानां तद्वारियादोभिरिवाम्बुधीनाम् ॥३०॥

द्विः तत इति—ततो धीरवर्णानानन्तर परिवर्तते स्म व्याघुटितम्, किम् ? तद्वलम्, केषाम् ? अधिष्ठितानाम् आश्रितानाम्, किं तत् ? कापेय कपीना भाव, कपिज्ञातेर्दप [जै० सू० ३.४।११७] कपित्व वानराणामित्यर्थः, कथम्भूत बलम् ? स्थिरासि स्थिरा असयो यत्र तत् तथोक्तम्, यद्वल गतम्, काम् ? ऊना हीनाम् अपि अवस्थाम्, कथम्भूतम् ? तै शत्रुभिर्हतं सत्, इव यथा अम्बुधीना समुद्राणा यादोभिर्जल-जन्तुभिर्हतं सत् ऊनाम् अवस्था गतमपि वारि परिवर्तते इति शेष ।

बाणोकी मारके द्वारा गण्डस्थल फोड़ दिधे जानेपर भी हाथियोको अंकुशके खीचने-की शंका हो जाती थी । फलतः डरे रहनेपर भी वे लौटकर दूर तक मार करते थे । उचित ही है, धीर व्यक्ति विपत्तिले पड़ जानेपर भी क्या शिक्षाको याद नहीं करते है ? अपितु करते ही है और डरते नहीं है ॥२७॥

शत्रुओको छेदनेके लिए शरीरके ऊपरी भागको आगेकी ओर झुकाये हुए योद्धाओं-के कन्धोंपर प्रतिपक्षी योद्धा बाण गाड़ देते थे । तब वे ऐसे लगते थे मानो दोनो कन्धोपर तूणीर लटकाये है । ठीक ही है कभी-कभी बुराईमे भी भलाई हो जाती है ॥२८॥

वीर योद्धाओके धनुष खिंचते-खिंचते गोल हो गये थे किन्तु यज्ञ ज्योका त्यो था । उनके शत्रु पृथ्वीपर लेट गये थे पर एक भी बाणने धरती नहीं छुई थी । पीठपर केवल तूणीर ही चढ़ा था कोई दूसरा छू भी नहीं पाया था । और शरीर अवश्य झुकता था किन्तु मनने आत्मसमर्पण नहीं ही किया था ॥२९॥

दृढताके साथ तलवार चलाती हुई (स्थिरासि), जमकर लड़ते हुए सेनानायको-

भारतीयः पक्ष — तद् यदूना यादवाना बल परिवर्तते स्म, कथम्भूतानाम् ? अधिष्ठितानाम्, कथम्भूतं बलम् ? स्थिरासिकापेय स्थिरमासितु पर्याय स्थिरासिका सा अपेया परित्याज्या यस्य तत् तथोक्तम् । शेषं प्राग्वत् ॥३०॥

तथा हरीणां कलहायमाना सेना मुखं दातुमपारयन्ती ।

मुधातिसुप्ता बहुवासराणि क्षणं न वेश्येव ययौ न तस्थौ ॥३१॥

द्विः तथेति—तथा तेनैव प्रकारेण हरीणा वानराणा सेना न ययौ न गता न च तस्थौ न स्थितवती, केव ? वेश्येव, कथम् ? क्षण मुहूर्तमेकम्, कथ सती ? अतिसुप्ता अतिनिद्राणा सुरतासक्तेत्यर्थं, कानि ? बहुवासराणि प्रचुराणि दिनानि, कथम् ? मुधा एवमेव, कथम्भूता ? कलहायमाना कलह कुर्वाणा पुनः मुख दातुम् अपारयन्ती पराङ्मुखीभवन्ती ।

भारतीय — हरीणा यादवाना सेना । शेष प्राग्वत् ॥३१॥

तदाशशंसे रणभूमिरेपां प्राज्योचिताङ्गा पतिमात्तवाणा ।

परसुमज्जातिकृतावलेपा पतिवराभ्यङ्गविधिं गतेव ॥३२॥

तदेति—तदा तस्मिन् काले रणभूमि पति स्वामिनम् आशशसे श्लाघते स्म, केषाम् ? एषा नरेन्द्राणाम्, कथम्भूता ? प्राज्योचिताङ्गा प्राज्यानि प्रचुराणि उचितानि योग्यानि अङ्गानि गजवाजिरथपदातिलक्षणानि यस्यां सा तथोक्ता, पुनः कथम्भूता ? आत्तवाणा गृहीतशरा, पुन कथम्भूता ? परासुमज्जातिकृतावलेपा परासूना शवाना मज्जा तथा अतिकृतोऽवलेपोऽवलेपन यस्याः सा, केव पतिमाशशने रणभूमि. ? पतिवरेव विवाहोचिता कथ्येव, कथम्भूता सती ? अभ्यङ्गविधि मज्जनक्रिया गता, पुनः प्राज्योचिताङ्गा प्रकृष्टमाज्य प्राज्यं प्रकृष्ट घृतं प्राज्यस्योचितमङ्ग (प्राज्यानि पूर्णविकसितानि उचितानि वानुपातिकानि अङ्गानि) यस्या सा, पुन आत्तवाणा (पतित्वेन गृहीतकौमारहर) पुन परासुमज्जातिकृतावलेपा परा सम्पूर्णलक्षणलक्षिता (श्रेष्ठा) या असुमता जाति प्राणिजाति, तस्या कृतोऽवलेपो गर्वो यया सा तथोक्ता ॥३२॥

की वह वानरसेना यद्यपि संख्याकी दृष्टिसे कुछ हीन (ऊना) अवस्थाको प्राप्त हुई थी तथापि शत्रुओंके द्वारा आघात होते ही फिर वैसे ही दूट पड़ी थी जैसे जलचर जन्तुओंकी उछल-कूदके कारण समुद्रका पानी चंचल हो उठता है [एक स्थानपर ठहरने (स्थिरासिका) की प्रकृतिसे दूर (अपेयं) अर्थात् अत्यन्त उद्योगी दृढ़ अनुगामी राजाओंकी यादवसेना विशेष अवस्थाको प्राप्त कर लेनेपर भी शत्रुओंके द्वारा प्रहार होनेपर दूसरी ओरसे वैसे ही चढ़ बैठी थी जैसे जलचर चंचल हो उठता है] ॥३०॥

इस प्रकारसे युद्धमें लीन वानरसेना अथवा यादवासेना (हरीणां सेना) शत्रुओंसे डटकर, सम्मुख-युद्ध करनेमें सफल हो सकी थी अर्थात् व्यूह-युद्ध कर रही थी । वेश्याके समान कई दिन तक न सो सकी थी और न क्षण-भरके लिए भी स्थिर ही रह सकी थी और न आगे बढ़ सकी थी (वेश्या भी विदसे कलह करती है, मुख छूने नहीं देती है, रातें जाग-जागकर बिता देती है और न भागती है और न क्षण-भर पास ही बैठती है) ॥३१॥

प्रचुर हस्ती, प्रश्व, रथ और पदाति सेनाके उपादेय अंगोंसे पूर्ण, बाणोंसे व्याप्त तथा मृत सैनिकोंकी चर्बीसे लीपी हुई फलतः विवाहके लिए उबटन लगाये वधूके समान रणभूमिने राजाओंके नायकोंकी प्रशंसा की थी [वधूके भी अंग पुष्ट, आनुपातिक रीतिसे पूर्ण विकसित तथा सुन्दर होते हैं । प्राणि-जगत्की श्रेष्ठ जाति (सनुष्य गति) को भी ऐसी सुन्दरीका तब गौरव होता है जब वह प्रेमीको पतिरूपसे स्वयं वरण करनेके लिए उबटन आदि लगाकर तैयार होती है] ॥३२॥

स्थिराक्षरान्तं युधिशब्दपूर्वं नामप्रसिद्धं भुवनं समस्तम् ।

यस्य स्तुतेऽद्यापि विनामयुक्तं क्रुद्धः सरामो हि गतिर्नयस्य ॥३३॥

द्वि स्थिरिति—हि स्फुट स रामो दाशरथियुधि सङ्ग्रामे क्रुद्धोऽपि सन् नयस्य नीतेर्गतिरासीत्, अद्यापि साम्प्रतमपि स्तुते स्तवीति, किं कर्तुं ? भुवनम्, कथम्भूतम् ? समस्तम्, किम् ? नाम, कस्य ? यस्य रामस्य कथ [कथम्भूत प्रसिद्ध प्रकृष्ट सिद्धपरमेष्ठित्व गतम्] यथा भवति ? विनामयुक्त विनामो युक्तो यत्र स्तवन-कर्मणि तद्यथा भवति प्रणामोचितमित्यर्थ, कथ यथा भवति ? स्थिराक्षरान्त नक्षरतीत्यक्षरो मोक्ष अन्त. अष्टगुणलक्षणो धर्म अक्षरस्य अन्त अक्षरान्त, स्थिरोऽविचलः अक्षरान्तो यस्मात् स्तवनकर्मणस्तद्यथा भवति, कथ यथा भवति ? शब्दपूर्वम् शब्दो यशः, उक्तञ्च “शब्द प्रपठ्यते सद्भिराविष्कारे गिरि ध्वनी, यशस्ये-वाभिभाषाया शब्दशास्त्रविशारदै” —रितिशब्द पूर्वो यस्मात् स्तवनकर्मणस्तद्यथा भवति । अत्र पूर्व जग-द्व्याप्यस्थित्या नरेन्द्रनागेन्द्रविभूतिसुखसेवनानन्तर पश्चात्स्तवनान्मोक्षो भवितेति यथा मोक्षो भवतीति भावोऽप्युपन्यस्तः ।

भारतीय पक्ष —यस्य शत्रो. स नरेन्द्र क्रुद्धः एतस्य प्राणापहारं करोमीति हृदयेऽत्यन्तया दुष्ट-परिणामतया कुपितस्तस्य शत्रोः गतिर्नास्ति, केनोपायेन जीवानीति लक्षणावर्त्तना न विद्यते, कथम् ? हि स्फुटम्, कथम्भूतोऽपि सन् ? सरामोऽपि र गम्भीरो ध्वनिः, आम सार्द्रं चेत उक्तञ्च—“आमो रोगे तथा-ऽपक्वे सार्द्रं चित्तेऽपि पठ्यते, र शब्द कोविदैरिति गम्भीरे च ध्वनाविति,” सह रामाभ्या वर्त्तत इति सराम, यस्य नरेन्द्रस्य नाम अद्यापि समस्त भुवन स्तुते स्तीति, कथम्भूत नाम ? स्थिराक्षरान्त स्थिरमक्षरमन्ते यरय नाम्नस्तथोक्तम्, पुन कथम्भूतम् ? युधिशब्दपूर्वं युधिशब्द पूर्वमादिर्यस्य तत् पुन. विनामयुक्त पत्व-णत्वयोर्विनाम सन्नेय, विनामेन षत्वेन युक्त यत्तत्तथोक्त पुन. प्रसिद्ध विल्यात्, [अथवा प्रकृष्टा या सावुता ता गतम्] युधिष्ठिरनामेति भाव ॥३३॥

स्वैरञ्जनानन्दनमाशुकारैर्भीमन्दमानम्रमरातिजातम् ।

कुर्वन्तमुद्यन्तमुदीच्य सेन्द्रैर्विसिस्मिये खेऽधिगतैर्विमानम् ॥३४॥

द्वि स्वैरमिति—विसिस्मिये विस्मितम्, कैः ? सेन्द्रैः, देवैः, कथम्भूतै ? खे गगने विमान^१ देव-यानम् अधिगमैरधिष्ठितै, किं कृत्वा ? अञ्जनानन्दन हनुमन्तम् उदीक्ष्य निरीक्ष्य, कथम्भूतम् ? उद्यन्तम् उद्यम कुर्वाणम्, पुन कथम्भूतम् ? स्वै स्वीयैराशुकारैः शीघ्रकरणै वरातिजात शत्रुसमूहं भीमन्द भय-निरुत्साहम् आनम्रञ्च कुर्वन्त विदधतम् ।

आज समस्त ससार यत्र (शब्द) की गाथासे आरम्भ करके अविचल मोक्ष (अक्षर) की प्राप्ति पर्यन्त जिसके जीवनकी सब घटनाओं (नाम) की स्तुति करता है और परम सिद्धके (प्रसिद्ध) रूपमें प्रणाम (वि-नाम) करता है वही राम कुपित होकर भी इस युद्धमें नीतिमार्गके आचरणके आदर्श थे [जिसके नाममें पहले 'युधि' शब्द है और अन्तमें विनाम (षत्व) युक्त स्थिर (ष्ठिर) शब्द है और साधुताके 'प्रवतार (प्रसिद्ध) जिस युधिष्ठिर-की आज भी पूरा विश्व स्तुति करता है। इतना ही नहीं; जिसका हृदय कष्टाले भीगा (स-आम) है तथा वाणी(र) गम्भीर है वह जिसपर कुपित हो जाता है उसका ससार-में निर्बाह (गति) नहीं है] ॥३३॥

अपने तीव्र आक्रमणोंके द्वारा अनगिनते (वि-ज्ञान) तथापि भयसे शिथिल (भी-मन्द) शत्रुओंके समुदायोंको चरणोंमें भुकाता (वि-नम्र) हुआ तथा युद्धमें उत्साहपूर्वक तल्लीन अञ्जनानन्दन (हनुमान्) को देखकर आकाशमें आये इन्द्र तथा देवगण आश्चर्यमें

उद्युता भारतीयः—विपत्तिनये, कैः ? द्वेषिगतैः द्वेषिगतं येषां तैः विपत्तरैः, कथम्भूतैः ? सेतैः इत्युक्तैः किं कृत्वा ? भीमं दृकोदरन् उद्यतन् उद्यमं कुर्वन्तम् उदीक्ष्य पुनः अरातिजरां सौरं समागतान्-नीरपत्तौति स्तैरस्तन्, कैः ? आशुकारैः, दमानजं दमेन आनजं कुर्वन्तम्, कथम्भूतं भीमम् ? जगत्पथम् ? जनादानन्द्यतीति जनानन्दनस्तम्, पुनः कथम्भूतम् ? विमानं विशिष्टो मानो गर्वो यत्थ तं पशुधर-निति ऋ. १ ३४।

प्रभावितारातनयस्य वीर्यं कृताधिपार्थस्य निरूप्य भीताः ।

दत्तान्तराः पूर्वसरा बभूवुर्विपद्विरुद्धा इव बन्धुवर्गाः ॥३५॥

द्विः प्रभावीति—बन्धुवर्गाः बन्धुसमूहा. भीताः सन्तः विपद्विरुद्धा इव बभूवुः संजाताः, कथम्भूताः ? पूर्वसराः अग्रेसरा, पुनः दत्तान्तरा. दत्तावसराः, किं कृत्वा ? पूर्वं निरूप्यत्वतोक्तम्, हिम् ? प्रभावि प्रभाववत्, तारातनयस्याङ्गदस्य वीर्यम्, कथम्भूतस्य ? कृताधिपार्थस्य कृतोऽधिपार्थो येन तस्य विहित-राप्रवार्थस्येति शेष ।

वयं भारतीय.—विपद्विरुद्धा इव विपदा विरुद्धास्ते तथोक्ता इव बन्धुवर्गा. भीमादि आत्मसम समूहा बभूवु, कथं यथा भवति ? कृताधि विहितमानसपीडम्, कथम्भूताः ? पूर्वसराः पुनःसराः पुनः दत्तान्तरा पुनः भीता भी. इता गता येषां ते भीताः विनष्टभयाः, किं कृत्वा ? पूर्वं पार्थस्याङ्गदस्य वीर्यं शक्तिं निरूप्यावलोक्य, कथम्भूतस्य ? प्रभावितारातनयस्य अरातीनामपमारातः स चासौ नगस्य आरातनयः प्रभावितो निश्चित आरातनयो येन तस्य तथोक्तस्य ॥३५॥

वरुथिनीलङ्घनमन्यसैन्यं ज्वलत्प्रकोपानलमुत्पतन्तम् ।

दृष्ट्वा यमाकारगरिप्रजातं संहारमहाय भुवः शशङ्के ॥३६॥

वरुथीति—त्रि । अरिप्रजा भुवः पृथिव्याः सहारं शशङ्के शक्तिपती, कथम् ? अह्लाग भक्ति, किं कृत्वा ? अन्यसैन्यं परवलम् उत्पतन्तम् अभिगच्छन्तम् तं प्रसिद्धं नीतं नीलाधिधानं वा नरेन्द्रं दृष्ट्वा, कथम्भूतमन्यसैन्यम् ? घनं निविडं पुनः वरुथि वरुथाः अस्मिन् सन्तीति वरुथि तद् रथगुमिशुताम्

पड़ गये थे [सहज भावसे वेगके साथ किये गये गदाके प्रहारोंसे शत्रुओंके कुण्डोंको दमन करके गिराते (आनज) हुए, पाण्डव लोगों (जन) के आनन्दके कारण और अत्यन्त अहंकारी (वि-मानं) भीमको आगे बढ़ता देखकर आकाशचारी (जिघाधर) तथा उनके नायक आश्चर्यचकित रह गये थे] ॥३४॥

स्वामी रामके (अधिपस्य) इष्ट कार्य (अर्थस्य) को करते हुए ताराके पुत्र (तारा तनयस्य) अंगदके आश्चर्यकारक पराक्रमको देखकर भयभीत मित्र राजा भी विपत्ति कालमें सुख सोड़नेवालोंके समान आगे बढ़े चले जा रहे थे तथा अंगदकी विजयकी परिस्थिति पैदा कर रहे थे (विपत्ति कालमें अपने भी विरुद्ध हो जाते हैं, पहले ही साथ छोड़ देते हैं और सामना नहीं होने देते हैं) [शत्रु कौरवों (अराति) की राज तथा युद्ध नीति (नयस्य) को भी विफल करते हुए तथा उनके मनको आकुलता (आधि) में डालते हुए अर्जुनके पराक्रमको देखकर भीम, आदि पाण्डव भी, विपत्तिके ही विरुद्ध ही गये लोगोंके समान, युद्धमें आगे-आगे बढ़े जा रहे थे तथा अर्जुनकी प्रगतिके अवसरको जुटा रहे थे । और भय (भी) तो उदसे दूर-दूर ही भागता-फिरता था (इतः)] ॥३५॥

क्रोधकी अग्निसे तमतमाते हुए तथा मूर्तिमान् यगराज नीलको रथोंसे घिरी (वरुथि) तथा अमेड (घन) शत्रुओंकी सेनाके ऊपर दृष्टता देयाकर रावणकी प्रजा

कथम्भूत नीलम् ? ज्वलत्प्रकोपानल ज्वलन् प्रकोप एवानलो यस्य त पुन' यमाकार यमस्येवाकारो यस्य तम् इत्येकोऽर्थः, तथा अरिप्रजा नल दृष्ट्वा नलाभिधान वा नरेन्द्र वीक्ष्य भुव. सहार शशङ्के, कथम्भूता अरिप्रजा ? ज्वलत्प्रतापा, कथम्भूतम् अन्यसैन्यम् ? वरूथिनीलङ्घन वरूथिनी सेना लङ्घते इति तथोक्तम् ।

भारतीय.—अन्यसैन्य कर्तृ शशङ्के शङ्कितवती, किं कर्मतापन्नम् ? सहारम्, कथम्भूतम् ? अरिप्रजातम शत्रुसभयम्, कस्या ? भुव, कथम् ? अह्नाय, किं कृत्वा ? यमाकार यमस्य पुत्रत्वात् यमो नकुलसहदेवौ तयोराकार मूर्त्ति दृष्ट्वा, किं कुर्वन्तम् ? अन्यसैन्य कौरवसैन्यम् उत्पतन्तम् । अन्यत् पूर्वसमम् । तृतीयोऽर्थः ॥३६॥

स वानराणां पतिरुग्रसेनः किं वर्मणा स्यात्किल मर्मणेव ।

पराद्गृहीतेन भियेति चित्रं संनद्धवान् संनहनं न भेजे ॥३७॥

द्वि स इति—चित्रमाश्चर्यं स वानराणां पति सुग्रीवः सन्नहनं न भेजे, कथम्भूतं सन् ? सन्नद्धवान्, कथम् ? इति, किल लोकोक्ती, वर्मणा सन्नहनेन किं स्यात्, कथम्भूतेन ? परादितरस्माद्गृहीतेन, कया कृत्वा ? भिया भयेन, केन ? मर्मणेव, कथम्भूतो वानराणां पति ? उग्रसेन उग्रा सेनाऽस्य स तीव्रदण्ड इति शेषः ।

भारतीय—वाऽथवा स नराणां पति उग्रसेन उग्रसेनाभिधानो नरेन्द्र सन्नहनं न भेजे । शेष तुल्यम् ॥३७॥

दिधक्ष्वे लोकमरातिसेनं संधुक्षमाणं द्रुपदेन तेन ।

क्रोधाग्नयेऽकल्पयत् कोटिकल्पं भामण्डलेनोत्तपतार्कतेजः ॥३८॥

द्वि । दिधक्षेति—तेन प्रसिद्धेन भामण्डलेन जानकीभ्राता नाकल्पयत् न कल्पितम् किम् ? अराति-सेनम् अरातीना सेना अरातिसेनम् कथम्भूतम् ? संधुक्षमाणम्, कस्मै ? क्रोधाग्नये कोपवह्नये, क्व ? द्रुपदे दारुस्थाने, कथम्भूताय क्रोधाग्नये ? दिधक्ष्वे, कम् ? लोकम्, किं कुर्वता सता भामण्डलेन ? उत्तपता, किन् ? अर्कतेज मूर्त्यवर्चं, कथम्भूतमरातिसेनम् ? कोटिकल्पं कोटिप्रमाणम् ।

सोचती थी कि प्रब शीघ्र ही संसारका भी संहार जो जायेगा (यमके समान संहारकर्ता तथा समस्त सेना (वरूथिनी) के भेदन (लंघन) से समर्थ नल नामके राजाको शत्रुसेनाकी श्रौर बढ़ता देखकर, रावणके अकार्यके कारण क्रोधसे जलती (ज्वलत्प्रकोपा) उसकी प्रजा सोचती थी उसका ही नहीं अपितु विश्वका अन्त निकट है) [सेनाप्रोको परास्त (लंघन) करनेसे समर्थ, लपटें लेती क्रोधाग्निके समान उग्र, यमके समान भयानक आकृतिधारी (यमके आत्मज) अथवा युगल रूपसे उत्पन्न (यमाकार) नकुल श्रौर सहदेवको आक्रमण करते देखकर ही प्रतिपक्षी (अन्य) कौरव सेना अपने राज्यकी समाप्तिकी, उस कल्पनाको करके काँप उठी थी जो शत्रुओ पाण्डवोंके द्वारा होनेवाली था ॥३६॥

आश्चर्य है कि दुर्दम्य सेनाके स्वामी वानरोके राजा सुग्रीवने [अथवा मनुष्यो (नराणां) के अधिपति (पति) उग्रसेनने] युद्धके लिए तैयार होकर भी कबच नहीं पहना था ! वह कहता था कबचका क्या होगा ? शत्रुसे रंचमात्र भय न खानेवाला हृदय ही पर्याप्त है ॥३७॥

सूर्यके तेजसे भी अधिक प्रतापी सीताके भाई प्रसिद्ध भामण्डलने समस्त लोकको भस्मसात् करनेके लिए अत्यन्त प्रज्वलित अपनी क्रोधरूपी अग्निमें हवनकी लकड़ी

१ परात्-शत्रोः अप्रहीतेन भिया मर्मणा शत्रुमयमुत्तचेतसेति । इतरस्माद्ग्रहीतेनेति । सम्प्रदाने द्वितीया ।

भारतीय — तेन द्रुपदेन द्रुपदनाम्ना राजा अरातिसेनं संयुक्षमाणं नाकल्पतैव, कस्मै ? क्रोधाग्नेयः, कथम्भूताय ? दिग्क्षवे, कम् ? लोकम्, किं कुर्वता सता ? उत्तपता उत्तेजयता, किम् ? अर्कतेज, केन कृत्वा ? भामण्डलेन दीप्तिपरिवेषेण, कथम्भूतम् ? कोटिकल्पमिति शेष ॥३८॥

तीव्रोद्धवं क्रुद्धमनेकसैन्यं परासुपेणन्तमरिब्रजाय ।

निर्विज्य नित्यास्तमयात्कथंचिद्वैरोचनीदीप्तिरुपायतेव ॥३९॥

द्वि तीव्रेति—वैरोचनी विरोचनस्येयं वैरोचनी, दीप्तिः तं लोकप्रसिद्धं सुपेणं सुपेणाभिधं राजानमुपायतेव परिणीतवतीव, किं कृत्वा ? पूर्वं निर्विज्य, कस्मात् ? नित्यास्तमयात् अनवरतास्तात्, कथम् ? कथचिन्महता कष्टेन, कथम्भूत सुपेणम् ? क्रुद्धम्, कस्मै ? अरिब्रजाय रिपुवर्गाय पुन. तीव्रोद्धव-मुग्रगर्वं पुनः अनेकसैन्यं प्रचुरवलम्, कथम्भूता दीप्ति. ? परा उत्कृष्टा ।

भारतीय.—वैरोचनो नाम कौरवगृह्यो राजा तस्येय वैरोचनी दीप्तिरुपायतेव गतवतीव, कम् ? उद्धवं नारायणामात्यमुद्धवाख्यम् । किं कुर्वन्तम् ? अणन्तम् ऊर्जन्तम्, कस्मै ? अरिब्रजाय, कथम्भूताय ? परासुपे, 'असु क्षेपणो' इत्यस्य घातोः क्वस्प्रत्ययान्तः 'सर्वधानुभ्य क्वसुकानी वक्तव्याविति; निराकृतवत् इत्यर्थः, किम् ? अनेकसैन्यम्, कथम्भूत स्त् ? क्रुद्धम्, कथम्भूता दीप्ति. ? तीव्रा, या वैरोचनी दीप्ति' अयात् गतवती, कम् ? अस्तम्, किं कृत्वा ? पूर्वं निर्विज्य, कथम् ? कथचित्, कथम्भूता ? नित्या परैरनभिभवनीयेति भाव ॥ ३९ ॥

सज्जाम्बवः क्षोभणमभ्यगच्छन् केवलं वारिधयोऽद्रयश्च ।

भिन्ना विदूरे विशिखैरमोघं तथा दुरन्तं विदुरस्य शस्त्रम् ॥४०॥

सदिति—न केवलमभ्यगच्छन्, कोऽसौ ? सज्जाम्बव, सञ्चासौ जाम्बवः, सज्जाम्बवः जाम्बवा-भिधानः सुग्रीवस्य मन्त्री, किम् ? क्षोभणम्, तथा अभ्यगच्छन्, किम् ? क्षोभणम्, के ? वारिधयः समुद्राः अद्रयः पर्वताश्च, कथम्भूता सन्तः ? विशिखैर्वाणैर्विदूरे सङ्ग्रामे विभिन्नाः, तथा विद्वासोऽस्य जाम्बवस्य अमोघं सफल दुरन्तं दूर्द्धरं शस्त्रं विदु जानन्ति, वारिध्यद्विक्षोभणप्रकारेणेति ।

भारतीय — न केवल वारिधय क्षोभणमभ्यगच्छन्, कथम्भूता सन्तः ? सज्जाम्बवः सज्जमम्बु येषां ते तथोक्ताः, अद्रयश्च क्षोभणमभ्यगच्छन्, कथम्भूता ? भिन्नाः, कै. ? विशिखै वाणै, तथा सति

(द्रु-पद) की जगह क्या कोटि संख्या प्रमाण शत्रुओंकी सेनाको नहीं भोंक दिया था ?

प्रताप-पुंज (भा-मण्डल) के द्वारा सूर्यके तेजको भी पछाड़नेमें समर्थ द्रुपद देशके राजाने (द्रुपदेन) शत्रु लोकको जलानेके लिए भभकती हुई क्रोधाग्निके कुण्डमें करोड़ों प्रमाण कौरव सेनाकी आहुति दे दी थी ॥३८॥

प्रतिदिन अस्त होनेवाले सूर्यसे विरक्त होकर सूर्यकी उत्कृष्ट दीप्ति, अत्यन्त प्रतापी वानर राजा सुषेणके पास किसी प्रकारसे चली ही गयी थी । यह सुषेण राजा भी (शत्रु समूहपर कुपित होनेके कारण) राम-रावण युद्धमें विशाल सेनाके साथ सम्मिलित हुआ था ।

कौरव पक्षके राजा वैरोचनकी प्रखर दीप्तिने भगवान् कृष्णके अमात्य उद्धवको वरण कर लिया था । विशाल सेनाके अधिपति उद्धव भी तिरस्कारके पात्र शत्रु-समूहपर क्रुद्ध थे । यही कारण है कि वैरोचनकी स्थायी प्रतिष्ठा सदाके लिए लुप्त हो गयी थी ॥३९॥

राम रावण युद्धमें (विदूरे) केवल जाम्बवन्त ही क्षुब्ध नहीं हुए थे अपितु इसके वाणोंसे छेदे गये पर्वत और समुद्र भी कांप उठे थे । क्योंकि इस जाम्बवन्तके शस्त्र ऐसे ही (अद्भुत) विनाशक और लक्ष्यभेदी थे ।

महाभारतमें धृतराष्ट्रके अनुज विदुरके उतर आनेपर पानीसे लहराते समुद्रो और विशाल पर्वतोंमें भी बाण वर्षाके कारण केवल उथल-पुथल ही नहीं मच गयी थी, अपितु

अदु रक्षन्ति स्म, के ? वारिष्य, कम् ? अन्त स्वरूप द्रवकाठिन्यलक्षणम्, रे शब्द निष्कृष्टसम्बोधने, रे जना अविद्वान्सः । विद्वज्जना विदुर्जानन्ति, किम् ? शम्भुम्, कथम्भूतम् ? अमोघम् कस्य ? विदुरस्य विदुराभिधानस्य घृतराष्ट्रस्य लघीयसो भ्रातुरिति शेष ॥ ४० ॥

न सोढवैराधितरौद्रहेतिः स्थिरं तथैकं पदमन्यसेना ।

वैराटवीचारभयेन जाता गेहेष्विवाजिष्वपि कस्य गर्जः ॥ ४१ ॥

नेति—न जाता, का ? अन्यसेना सोढवैराधितरौद्रहेति विराधितो विराधितनामधेयञ्चन्द्रोदय-नामधेयस्य विद्याधरस्य पुत्र, विराधितस्येमा वैराधित्य, सोढा वैराधित्य विराधसम्बन्धिन्यो रौद्रा तीव्रा हेतयो यया सा अन्यसेना । तथा एक स्थिर पद नासीत्, केन ? वैराटवीचारभयेन, वैरमेवाटवी तस्या य चार प्रवर्त्तनं तस्माद्यद्भ्य तेन, युक्तमेतत्, आजिष्वपि सङ्ग्रामेष्वपि कस्य गर्जो विद्यते अपितु न कस्यापि, केष्विव ? गेहेष्विव, यथा गेहेषु सर्वेषा जनाना गर्जो न तथाजिष्वपीति शेष ।

अथ भारतीयः—न जाता, का ? अन्यसेना, कथम्भूता ? सोढवैरा, सोढ वैर यया सा सोढवैरा, तथा न जाता अन्यसेना, कथम्भूता ? रौद्रहेतिः, तथा नाधित्त न धृनवती, का ? अन्यसेना, किम् ? स्थिरमेक पदम्, केन ? वैराटवीचारभयेन वैराट विराटाख्यो नरेश, वीचार. आभिचारिक कर्म, मारणमित्यर्थ, विराटसम्बन्धी यो वीचारः तस्माद्यद्भ्य तेन । अन्यत्समम् ॥ ४१ ॥

तं सत्यकोपाहतशत्रुमुच्चैरामन्दमारम्भगभीरनादः ।

विभीषणः सोऽग्रजवैरभीतः समेत्य नाथं प्रधनं ननाथ ॥४२॥

द्वि. तमिनि—त लोकप्रसिद्ध नाथ स्वामिन राम राघव प्रधन सङ्ग्राम स विभीषणो रावणभ्राता ननाथ याचितवान्, कथम् ? उच्चैरतिशयेन, किं कृत्वा ? पूर्वं समेत्य आगत्य, कथम्भूत रामम् ? सत्य-कोपाहतशत्रु सत्यश्चासौ कोपञ्च सत्यकोप अकृत्रिमक्रोध, तेन हना. शत्रवो येन तम्, कथम्भूत ? दमा-रम्भगभीरनाद विद्याभ्यासाय श्रमो दम, दमस्यारम्भ दमारम्भ तस्मिन्^३ गभीरो नादो यस्य स, पुन अग्रजवैरभीत रावणवैरात् त्रस्त ।

इन्होंने जैसे-तैसे (तथा) अपने स्वरूप (अन्त) की रक्षा की थी (अदुः) । अहो प्रतापी विदुरके शस्त्रकी घातकताको किसने नहीं जाना था ? ॥ ४० ॥

शत्रु रावणकी सेना न तो (चन्द्रोदय विद्याधरके पुत्र) विराधके भीषण शस्त्रोंकी मारको सह सकी थी और न एक भी कदम जमकर लड़ सकी थी क्योंकि इससे शत्रुता करके वन-वन मारे फिरनेके भयसे वह व्याप्त थी । घरके समान युद्धमे भी किसी एककी ही हुंकार नहीं चलती है ।

विराट राजाके संहारके भयसे कांपती कौरव सेना न तो शत्रु (पाण्डवों)की मारको सम्हाल सकी थी, न भयंकर शस्त्रोंको सह सकी थी और न डटकर एक भी प्रतिरोध कर सकी थी । ठीक ही है युद्धमे भी घरके समान एक ही व्यक्तिकी नहीं चलती है ॥ ४१ ॥

अग्रज रावणकी शत्रुतासे भीत और विद्याभ्यास (दम) के सतत आरम्भके कारण गम्भीरतासे बोलते विभीषणने विश्व विख्यात प्रभु रामके पास आकर बड़े आग्रहके साथ युद्ध करनेकी प्रार्थना की थी क्योंकि वह जानता था कि रामका कोप सच्चा है और शत्रुओं-का संहार करेगा ।

१ वैरण यो अटव्या चारः पलायनं तस्माद्भयेन व्याप्ता । २ वैराटाद् वीचार तस्माद्यद्भ्य-प० ।

भारतीय.—अपाहतशत्रु तं नाथं युधिष्ठिर प्रधन सत्यक सत्यकाभिधान कौरवगृह्यो ननाथ, किं कृत्वा ? मन्दं समेत्य, कथम्भूत ? उच्चैरा प्रचुरधन पुन आरम्भगभीरनाद आरम्भे गभीरो नादो यस्य सः, पुन अग्रजवैः प्रधानवेगै विभीषण. भयकर. पुन अभीतो निर्भय ॥४२॥

स एष संभूय समुद्यतात्मा विश्वोऽपि विश्वं भुवनं जिगीषुः ।

राजाध्यपेतो बहुशस्त्रपातो बभूव रागादिरिवात्मतन्त्रः ॥४३॥

स इति—स एष विश्वोऽपि समस्तोऽपि राजा आत्मतन्त्रो बभूव सञ्जात, किं कृत्वा ? पूर्व संभूय मिलित्वा, कथम्भूतः ? समुद्यतात्मा पुन विश्व समस्त भुवनं जगत् जिगीषु जेतुमिच्छु, पुनः अध्यपेतः अभिन्न अपृथक् प्राप्त इत्यर्थ । कस्मात् ? रागात् रगोऽर्थेऽनुरागात् “इष्टे वस्तुनि प्रीतिः राग” इति श्रुते, पुन. बहुशस्त्रपातः प्रचुरशस्त्रपात, क इव आत्मतन्त्रो बभूव ? इरिव अ नारायणस्तस्यापत्यम्, इ काम यथात्मतन्त्र, कस्मात् ? रागात् इष्टे स्रग्वनितादिवस्तुनि प्रीते. अथवा रागादिरिव अविद्योपप्लव इव, कथम्भूत ? त्रपातः लज्जाया अध्यपेत, कथम् ? बहुशो बहुकालमिति ॥ ४३ ॥

अप्यङ्गसंवारकमङ्गरागं स मन्यमानः कवचं प्रविष्टान् ।

प्रागेव मन्ये शरणं प्रविष्टान् ध्यायंस्तनुत्रं कथमाददीत ॥४४॥

अपीति—मन्येऽह जाने स विश्वोऽपि राजा तनुत्र कवच कथम् आददीत अङ्गीकुर्यात्, किं कुर्वन् ? ध्यायन् चिन्तयन्, कान् ? कवच प्रविष्टान् नरेन्द्रान्, कथम्भूतान् ? प्रागेव पूर्वमेव शरणं प्रविष्टान्, किं कुर्वाणोऽपि ? अङ्ग रागम् अङ्गसंवारकम् अङ्गप्रच्छादक मन्यमानोऽपि इति ॥ ४४ ॥

चिरं निबद्धो नियमेन सोऽयं तीव्रासिधारव्रतबद्धचित्तः ।

कर्तुं यथेष्टं गुरुणा कथंचिदुपेक्षितः शिष्य इवोदियाय ॥४५॥

चिरमिति—सोऽय विश्वोऽपि राजा यथेष्टं स्वेच्छाचरण कर्तुं विधातुमुदियाय उद्यमं कृतवान्, कथम्भूत. ? नियमेन वीरव्रतेन चिर बहुतरकाल निबद्धः सन्निरुद्धः, कथम्भूत. ? तीव्रासिधाराव्रतबद्धचित्तः असिधारैव व्रतम् असिधाराव्रत तीव्र च तदसिधाराव्रत च तीव्रासिधाराव्रत तेन बद्ध चित्त येन स तथोक्तः,

प्रारम्भ (आरम्भ)से ही गम्भीरता पूर्वक बोलता, शत्रुओंकी पराजय करता, अपनी अत्यन्त (अग्र-) वेगशीलता (जवै) के कारण भयंकर तथा निर्भय (अभीत) उस सत्यकि नामके राजाने धीरेसे (मन्दं) धर्मराज युधिष्ठिरके पास जाकर घोर संग्राम करनेकी प्रार्थना की थी ॥४२॥

इस प्रकार यह पूरा राजवर्ग अपने आप ही उत्साहपूर्ण होकर पूरेके पूरे संसारको जीतनेकी इच्छासे नाना प्रकारके शस्त्रोंको चलाता हुआ मिल करके एकमेक हो गया था । तथा अपने-अपने स्वामीकी भक्तिके कारण कामदेव (नारायणके पुत्र 'ई' काम) के समान आत्मनिर्भर हो गया था [त्रिभुवनजयी, मनोभव और राजतन्त्र (बन्धन) से मुक्त कामदेव भी, उत्पन्न होते ही बहुधा आसक्तिके कारण लोकलाज (त्रपात.) को छोड़कर मनमानी (आत्मतन्त्र) करता है] ॥ ४३ ॥

शरीरके लेपको भी कवचके भीतर घुसा शरीरका दूसरा आवरण समझनेके कारण उक्त समस्त राजवर्ग तनुत्रको क्यों धारण करता ? क्योंकि इसका मन पहले ही शरणमें आये लोगोंकी कल्पनामें लीन हो गया था ॥ ४४ ॥

तीक्ष्ण धार युक्त तलवारके चलानेके लिए कृत-संकल्प और लम्बे अरसेसे युद्धके नियमोंके पालक, गुरुके द्वारा उपेक्षित शिष्यके समान राजवर्गकी मनमानी करनेकी हिम्मत

पुनरपि कथम्भूत. ? कथञ्चिन्महता कष्टेन गुत्पणा उपेक्षित, क इव ? शिष्य इव, ययोदियाय शिष्य, किं कर्तुम् ? कर्तुम्, किम् ? यद्येष्टम्, कथम्भूत ? उपेक्षित, केन ? गुरुणा, कथम् ? कथञ्चित्, पुन. कथम्भूतः ? नियमेन परिमिज्जालेन व्रतेन निवद्ध निरुद्ध पुनस्तोत्रासिधारारत्रतवद्धचित्त, असिधारेव व्रतम् असिधारारत्रतं तीव्रे अनिधारारत्रते वद्धं चित्तं येन स तथोक्त ॥ ४५ ॥

आस्थायुकः स्यन्दनमन्तरिक्षमापातुकस्तोयनिधेशेषः ।

विपक्षयुद्धान्यभिलापुकोऽयं वेलोद्यतो ग्राह इवावभासे ॥४६॥

आस्थायुक इति—अयम् असी अजेय समस्तो राजा स्यन्दनं रथम् आस्थायुक अधितिष्ठन् आवधाने शुशुभे, कथम्भूत ? अन्तरिक्षं गगनम् आपातुकं आपतन्गुत्पल्लवमान इत्यर्थः, विपक्षयुद्धानि शत्रुरणानि अभिलापुकोऽभिलषन्, क इव ? ग्राह इव, यथा जलचरविशेष, कथम्भूत ? वेलोद्यत वेलोच्छलित, कस्य ? तोयनिधे समुद्रस्य, कथम्भूतो ग्राह ? स्यन्दनं प्रवाहम् आस्थायुक पुनः अन्तरिक्षम् आपातुक पुन. विपक्षयुद्धानि अभिलापुक ॥ ४६ ॥

भ्रूभङ्गमात्रेण परस्य भङ्गं ज्याघातमात्रेण नृपाभिघातम् ।

ते चक्रुरारोपितचापचक्राः स्वायासतन्त्रं हि जयं निराहुः ॥४७॥

भ्रूभङ्गमात्रेणेति—ते नरेन्द्रा परस्य शत्रो भङ्गं तेजोभिर्भवं भ्रूभङ्गमात्रेण चक्रु कृतवन्तः, नृपाभिघातं राजहनन ज्याघानमात्रेण मौर्वीविस्फारमात्रेण चक्रु कृतवन्त । कथम्भूता ? आरोपितचापचक्रा कुण्डलीकृतनगरासनसमूहा, युक्तमेतत्, हि यस्मात् कारणान्निराहर्निर्वदन्ति, के ? विद्वज्जना, कम् ? जयम्, कथम्भूतम् ? स्वायासतन्त्रम् आत्मप्रयत्नाधीनमिति ॥ ४७ ॥

स्थिते समर्थे सति दक्षिणाङ्गे वामोऽङ्गभावः प्रथमोऽग्रगोऽभूत् ।

अकल्पभूयोपनतं विनेतुं जन्ये व्यवस्यन्निव जन्यमेषाम् ॥४८॥

स्थित इति—एषा राजा वामोऽङ्गभाग प्रथमोऽग्रगोऽभूत्, क्व सति ? दक्षिणाङ्गे समर्थे स्थितेऽपि सति, किं कुर्वन्निव ? व्यवस्यन्निव निश्चिन्वन्निव, किम् ? जन्यं वामोऽग्रमिति प्रतिकूलोऽग्रमिति जनापवादं विनेतुं स्फोटयितुम्, क्व ? जन्ये मङ्गलामे, कथम्भूत जन्यम् ? अकल्पभूयोपनत न कल्पस्य भावोऽकल्पभूयमसकल्पत्व तेन प्रवृत्तमिति ॥ ४८ ॥

वड़ी मुडिकलसे पड़ी थी [चिरकालसे नियमोंके पालक और असिधारा व्रतके लिए अभ्यस्त शिष्यकी भी गुरुके द्वारा स्वतन्त्र कर दिये जानेपर भी स्वैराचार करनेकी हिम्मत नहीं पड़ती है] ॥४५॥

रथोंके ऊपर आरुढ़, आकाशमें उड़ते हुएके समान तथा शत्रुपक्षसे युद्ध करनेके लिए अत्यन्त उत्सुक यह समस्त राजसमूह, समुद्रके किनारेपर उछलकर आये मगरके समान शोभित हो रहा था [किनारेके पास उभरा मगर भी प्रवाह (स्यन्दन) के विपरीत चढ़ता है और पानीके ऊपर ऐसी छलांगें लेता है कि उड़ता-सा प्रतीत होता है] ॥ ४६ ॥

धनुषकी पूरा खींचकर आगे बढ़ते हुए इस राजसमूहने अपनी भृकुटिको टेढ़ा करके ही शत्रुको भुका दिया था और धनुषकी डोरीकी फटकारके द्वारा ही शत्रुको मार दिया था । उचिन ही है, क्योंकि विजय अपने-अपने पुरुषार्थके ही आधीन है ॥ ४७ ॥

युद्धके प्रारम्भ होनेपर शरीरके सबल दक्षिण भागके रहते हुए भी धनुष खींचते समय योद्धाओका बायां भाग सबसे पहले आगेकी ओर निकल आया था । इसपर कवि

द्राघिम्नि बाह्वोरुरसः प्रथिम्नि प्रसर्पति स्याद्यदि शक्रचापम् ।

तदा कृतज्यं तदपि प्रभूणां नार्कषणस्य प्रभवेद्वैमि ॥४६॥

द्राघिम्नीति—अवेमि जानेऽहं तदपि शक्रचापमपि न प्रभवेत् न समर्थं भवेत्, कस्य ? प्रभूणामा-
र्कषणस्य, कथम् ? तदा तस्मिन् काले युद्धसमये, यदि चेत् स्यात्, किम् ? शक्रचापम् इन्द्रधनु, कथम्भूतम् ?
कृतज्यं विहितप्रत्यञ्चम्, क्व सति ? बाह्वोः भुजयोः द्राघिम्नि सति, पुन किं कुर्वति सति ? प्रसर्पति
प्रसरति सति, तथा प्रथिम्नि सति विस्तीर्णत्वे सति, कस्य ? उरसो वक्षस इति शेष ॥४६॥

पुरः प्रसस्त्रे धनुषा द्विषद्भ्यः पलायनं सूचयतेव पश्चात् ।

ज्ययापजग्मे भुजवीरलक्ष्मीं संवर्धयत्येव जयस्य दिष्ट्या ॥५०॥

पुर इति—पुरः पुरस्तात् धनुषा प्रसस्त्रे प्रसृतम्, किं कुर्वतेव ? सूचयतेव निवेदयतेव, किम् ?
पलायनम्, केभ्यः ? द्विषद्भ्यः शत्रुभ्यः, कथम् ? पश्चात्, तथाऽपजग्मेऽपसृतम्, कया ? ज्यया मौर्व्या,
किं कुर्वाणयेव ? संवर्धयत्येव वृद्धिं नयत्येव, काम् ? भुजवीरलक्ष्मीम्, कथम् ? दिष्ट्योत्सवेन, कस्य ?
जयस्येति ॥५०॥

तेऽपातयन्मार्गणमेपं वाहं सोऽप्यश्ववारं हृदयं निषादी ।

नान्योन्यपातानुगतं व्यमुञ्चन् विमार्गसम्पातभियेव बाणाः ॥५१॥

त इति—ते नरेन्द्राः मार्गणं बाणम् अपातयन्, तथा एष मार्गणं वाहम् अश्वम् अपातयत्, सोऽपि
वाहः अश्ववारम् अपातयत्, तथा निषादी अश्ववारं हृदयम् अपातयत्, तथा न व्यमुञ्चन् न तत्पुत्रं,
के ? बाणाः शराः, किम् ? अन्योन्यपातानुगतम्, कथेव ? विमार्गसम्पातभियेवेति शेष ॥५१॥

गुणेन मुक्तं गुरुपर्वरिक्तं मुखेन तीक्ष्णं प्रतिपक्षवद्धम् ।

सर्माविदेषामिपुजालमायादपारिषद्यस्य तुलां जनस्य ॥५२॥

गुणेनेति—एषा नरेन्द्राणाम् इपुजालं शरश्रेणिः अपारिषद्यस्य हेयोपादेयत्रिवेकविकलस्य मूर्खस्य
जनस्य तुलामायात्, कथम्भूतमिपुजालम् ? गुणेन ज्यया मुक्तम् अपाकृतं पुन गुरुपर्वरिक्तं गुरु च तत्पर्वं
च गुरुपर्वं तेन गुरुपर्वणा स्थूलग्रन्थिना रिक्तं पुनः मुखेन तीक्ष्णं पुन प्रतिपक्षवद्धं पश्चात्पिच्छवद्धं

कल्पना करता है कि बारंबार होनेवाले अकल्पनीय अपवाद (क्योंकि यह दाम = उलटा अंग है) का मार्जन करनेके लिए ही उसने ऐसा किया था ॥ ४८ ॥

यदि इन्द्रधनुषपर ही ज्या चढ़ा दी जाती तथा वह भुजाओंकी लम्बाईसे भी ज्यादा खिंचता तथा बक्षःस्थलसे भी अधिक फैलता, तो भी युद्धके उल्लासमें समस्त राजवर्गके खींचनेके लिए वह पर्याप्त न होता ॥ ४९ ॥

शत्रुओके द्वारा किये जानेवाले भावी पलायनका संकेत करनेके लिए ही योद्धाओंका धनुष, चलाये जानेपर आगेको फैल गया था । विजयके शकुन रूपसे ज्या भी पीछेको फैल गयी थी मानो वीरोंकी भुजाओंकी लक्ष्मी ही बढ़ गयी थी ॥ ५० ॥

योद्धा बाणको बरसाते (गिराते) थे, बाण छोड़ेको गिरा देता था, घोड़ा घुड़सवारको गिरा देता था और घुड़सवार अपने हृदयको गिरा देता था । इस प्रकार एक दूसरेको गिरानेकी परम्परा होनेसे योद्धा लोग विमार्ग (वि-पक्षियोंके मार्ग आकाश) में चले जानेकी आशंकासे बाणोंको नहीं छोड़ते थे । [अर्थात् खूब साध कर बाण चला रहे थे] ॥ ५१ ॥

ज्या (गुण) से छोड़े गये, ज्याकी मोटी गाँठसे दूर, अत्यन्त तीक्ष्ण अग्रभागयुक्त, पीछेकी ओर (प्रति) पंखे लगाये हुए तथा शत्रुओके सर्मास्थलपर आघात करते बाणोंका

पुन मर्मावित् मर्म विध्यतीनि तत्, अपारिषद्यो जनोऽपि कथम्भूत ? गुणेन शास्त्राभ्यासादिना मुक्त पुनः गुरुपर्वरिक्त. सूरिपरम्परया हीन पुन मुखेन तीक्ष्ण परुषः । शेष सुगमम् ॥५२॥

तान्प्रावृषेण्याम्बुदभासि पांशौ मध्ये दृशं रुन्धति शब्दलक्ष्यः ।

शरोऽभिनत्पूगतिथानरातीन्को वा निषेद्धा भवितव्यतायाः ॥५३॥

तानिति—शरो वाण तानरातीन् अभिनत् भिनत्ति स्म, कथम्भूतान् ? पूगतिथान् पूगाना पूरणा पूगतिथा “बहुपूगगणसङ्घस्य तिथक् तास्तयोक्तान् सङ्घपूरणान्, कथम्भूत. ? शब्दलक्ष्य शब्दवेध्यः, क्व सति ? पाशौ रेणो, कि कुर्वति सति ? दृश दृष्टि रुन्धति सति, आवृष्वति सति, क्व ? मध्ये, कथम्भूते पाशौ ? प्रावृषेण्याम्बुदभासि प्रावृषि भव प्रावृषेण्य स चासावम्बुदश्च तेस्येव भा. सादृश्य यस्य स तस्मिन् सजलजलदमदृश इत्यर्थ, युक्तमेतत्, वाथवा भवितव्यताया प्राप्तव्यताया, को निषेद्धा, अपितु न कोऽपि ॥५३॥

तथाविधेऽप्युद्यति धूलिजाले नृपा रिपून्प्रापुरमी यथास्वम् ।

सर्वस्य पूर्वानुभवोऽनुबन्धी को विष्वणन्मुह्यति नक्तमास्ये ॥५४॥

तथेति—अमी नृपा रिपून् यथास्व यथायोग्य प्रापु, क्व सति ? तथाविधे तादृशेऽपि धूलिजाले उद्यति ऊर्ध्वं गच्छति सति, युक्तमेतत्, नक्त रात्रौ विष्वणन् भुञ्जान सन् आस्ये मुखे को मुह्यति मोह गच्छति अपि तु न कोऽपि, सर्वस्य पूर्वानुभव पूर्वसंस्कार अनुबन्धी प्रेरक इति ॥५४॥

तथोभयेषामपि भूपतीनां चित्तात् प्रकोपश्चिरकालरूढः ।

परस्परं भार इवावतीर्णो जज्ञे लघुर्विश्रमदित्सयेव ॥५५॥

तथेति—तथा तेनैव प्रकारेण उभयेषामपि द्वयेषामपि भूपतीना नरेन्द्राणा चित्तादवतीर्णः प्रकोपो जज्ञे जात, कयेव ? विश्रमदित्सयेव विश्रम दातुमिच्छयेव, कथम् ? परस्परमन्योन्यम्, कथम्भूत ? चिरकालरूढ पुन लघु, क इवावतीर्ण ? भार इवेति ॥५५॥

समूह अशिष्ट पुरुषकी तुलनाको प्राप्त हुआ था । [असंस्कृत मनुष्य भी गुणोसे हीन होता है, आचार्य (गुरु) परम्परा (पर्व) से शून्य होता है, कठोर वचन बोलता है, विरुद्ध मार्ग (प्रतिपक्ष) में लीन रहता है तथा तत्त्वके रहस्य (मर्म) को नहीं जानता है] ॥ ५२ ॥

वर्षा ऋतुमे उमड़ते मेघोके समान घने पुँधले रंग पुक्त धूलके छा जानेपर योद्धाओंकी आँखें अपने आप मुँद गयी थी । तो भी शत्रुकी आवाजको निशाना करके चलाये गये वाणोने, भुण्डके भुण्ड शत्रुओको भेद दिया था । ठीक ही है, भवितव्यताको रोकनेमे कौन समर्थ है ॥ ५३ ॥

उक्त प्रकारसे धूलका बवण्डर छा जानेपर भी ये योद्धा-राजा यथायोग्य प्रकारसे अपने-अपने शत्रुको पा जाते थे । उचित ही है क्योंकि सबका पुराना संस्कार प्रेरक होता है जैसे कि रातको भोजन करनेवाले किसी भी व्यक्तिको अपने मुँहके विषयमे धोखा नहीं होता है ॥ ५४ ॥

दोनों पक्षोके राजाओके मनमे भारके समान बहुत समयसे जमा क्रोध इस घोर संग्राममे भी एक दूसरेको आराम देनेकी इच्छासे ही उतर गया (बरस पड़ा) था और वह हलका प्रतीत होने लगा था ॥ ५५ ॥

ऋजुस्वभावादवदातवृत्ताः स्वनाथनाम्नाभिययुः कृताङ्काः ।

तूर्णं मृधोद्यावनिमन्त्रणाय दूता इवान्योन्यचमूं पृषत्काः ॥५६॥

ऋज्विति—पृषत्का. बाणः अन्योन्यचमूमितरेतरसेनाम् अभिययुरभिगच्छन्ति स्म, कस्मै ? मृधो-
द्यावनिमन्त्रणाय रणोद्यमनिमन्त्रणाय वा रणोत्सवनिमन्त्रणाय, कथम् ? तूर्णं भटिति, क इव ? दूता
इव, कथम्भूताः पृषत्का ? अवदातवृत्ताः अवदात वृत्त येषां ते खण्डितवृत्तय इत्यर्थ, कस्मात् ? ऋजु-
स्वभावात्, पुन कथम्भूता ? कृताङ्काः विहितचिह्ना, केन ? स्वनाथनाम्ना आत्मप्रभ्वभिधानेन, कथम्भूता
दूताः ? अवदातवृत्ता शुद्धवृत्तयः । अन्यत्समानम् । ५६॥

छत्रध्वजानामितरेतरस्य दण्डास्तदावादिपतार्धचन्द्रैः ।

नवप्रियत्वोद्धभियेव भूपैर्न तत्यजेऽन्योन्यकृतं वधेऽपि ॥५७॥

छत्रेति—तदा तस्मिन् काले अर्द्धचन्द्रैः अर्द्धचन्द्राकारैः बाणैः छत्रध्वजानां दण्डा अवादिषत,
(अवाधिपत) छिन्नाः, कस्य ? इतरेतरस्य, तथा न तत्यजे न त्यक्तम्, किम् ? अन्योन्यकृत कर्मव्यतिहारः,
कै ? भूपैः, क्व सति ? वधेऽपि, कथम् ? नवप्रियत्वोद्धभियेव नूतनप्रेमभङ्गभयेनेवेति भावः ॥५७॥

ते सायकाः संयति संनिवृत्य कर्तुं प्रियाख्यानमपारयन्तः ।

स्वं साहसं पत्युररातिवर्गैर्भृत्या इवाख्यन्पतिताः पतद्भिः ॥५८॥

त इति—ते सायका बाणाः साहसं नाऽय नाऽहमिति प्रत्ययलक्षणम् आख्यन् निवेदितवन्त,
कथम्भूतम् ? स्वमात्मीयम्, कस्य ? पत्यु स्वामिन, कथम्भूता सन्तः ? पतिता, कै साहसम् ?
अरातिवर्गं, किं कुर्वद्भिः ? पतद्भिः, किं कुर्वन्त ? अपारयन्तः अशक्नुवन्त, किम् ? प्रियाख्यान भवतां
शत्रवो निपातिता अस्माभिरिति, क्व ? संयति सङ्ग्रामे, किं कृत्वा ? पूर्वं सन्निवृत्य व्याघुट्य, इव यथा
पतद्भिररातिवर्गं. सहपतिताः स्व साहसं पत्युराख्यन् भृत्याः संयति, किं कुर्वन्तः ? अपारयन्त, किम् ?
प्रियाख्यानम्, किं कृत्वा ? पूर्वं सन्निवृत्येति ॥५८॥

ध्रुवस्य शौर्यायतनस्य कर्तुं राज्ञा शिलाशासनमिच्छतेव ।

वक्षः स्वनामाक्षरमार्गणाङ्कं परोवरस्याक्रियताखिलेन ॥५९॥

ध्रुवस्येति—अक्रियत कृतम्, किं कर्मतापन्नम् ? वक्षो हृदयम्, कथम्भूतम् ? स्वनामाक्षरमार्ग-
णाङ्कम् स्वकीयनामाक्षरोपलक्षितशरचिह्नम्, केन ? अखिलेन राज्ञा समस्तेन नरेन्द्रेण, कस्य ? परोवरस्य

एक दूसरेकी सेनाको युद्धरूपी महोत्सवका निमन्त्रण देनेकी इच्छासे ही उभय
पक्षके योद्धाओंके बिलकुल सीधे, बिना चक्कर लगाये सीधे उड़ते हुए तथा अपने-अपने
स्वामीके नामके चिह्नसे युक्त बाण दूतके समान तेजीसे चले जा रहे थे ॥ ५६ ॥

उभय पक्षके द्वारा चलाये गये अर्धचन्द्राकार बाणोंने एक दूसरेके छत्रों तथा
ध्वजाओंके दण्ड भी काट डाले थे । इसी प्रकार नूतन प्रीतिके टूटनेकी आशंकासे राजाओंने
मर जानेपर भी एक दूसरेके द्वारा किये गये [प्रहारों] को भी नहीं छोड़ा था [नूतन
प्रेमी भी मर-मर करके भी एक दूसरेको नहीं छोड़ते हैं] ॥ ५७ ॥

युद्धस्थलीमें दिखाये गये अपने साहसके समाचाररूपी प्रिय कथाको; उक्त प्रकार-
से छोड़े गये बाण सेवकोंकी भाँति लौटकर स्वामियोसे न कह सके थे । क्योंकि जिन्हें वे लगे
थे उन्हें मार कर लुढ़कते हुए शत्रुओंके शरीरोमे बिंधे, वे बाण भी गिर गये थे । और इस
प्रकारसे ही उन्होंने अपनी सफलताको प्रकट किया था ॥ ५८ ॥

परस्परस्य, किं कुर्वतेव ? इच्छतेवाभिलषतेव, किं कर्तुम् ? शिलाशासन शिलोत्कीर्णप्रशस्तिम्, कस्य ? ध्रुवस्य स्थिरस्य शौर्यायतनस्य शौर्यमौत्रस्य वीरश्रीकीर्त्तनस्येत्यर्थ ॥५९॥

महीक्षितां दक्षिणवाहुदेशे शरक्षतेऽभूत्क्षतजप्रवाहः ।

वीरश्रियो लाक्षिकपादरागः क्रान्तः श्रमात्प्राप्त इवार्द्रभावम् ॥६०॥

महीक्षितामिति—महीक्षिता राज्ञा दक्षिणवाहुदेशे क्षतजप्रवाहो रक्तप्रवाहः अभूत् सजात, क इवोत्प्रेक्षितः ? वीरश्रियो लाक्षिकपादराग इव, लाक्षया रक्तो लाक्षिकः स चासौ पादरागश्च लाक्षिकपादराग, कथम्भूत ? क्रान्तः सक्रान्त. सन् पुन श्रमात् आर्द्रभाव द्रवत्व प्राप्त. ॥६०॥

नृपास्तिरीटेषु समुन्नतेषु चित्तेषु रत्नैर्मकरीगणैश्च ।

द्विषां निचख्नुर्विशिखान्विरोधाद्बेलाद्रिकूटेष्विव चक्रिणस्ते ॥६१॥

नृपा इति—नृपा. विरोधात् द्विषा शत्रूणा तिरीटेषु मुकुटेषु विशिखान् बाणान् निचख्नु निखात-वन्तः, कथम्भूतेषु ? रत्नैर्मकरीगणैश्च निचितेषु रचितेषु पुन. समुन्नतेषु, क इव ? चक्रिण इव, यथा चक्रेश्वरा बेलाद्रिकूटेषु विरोधात् विशिखान् निखनन्ति ॥६१॥

इतीश्वराः केशवतो भवन्तः साधारणं प्राप्य रणं सलज्जाः ।

यावन्मनः स्थाम पुनः प्रजहुरप्यन्यसाम्यं महतां हि दैन्यम् ॥६२॥

इतीति—इति ईश्वराः यावन्मनःस्थाम मनोबल तावत् पुनरपि प्रजह्नु. प्रहरन्ति स्म, किं कृत्वा ? पूर्वं स धारण न्यायवर्गानुयायि रणं प्राप्य, किं कुर्वन्त ईश्वरा ? भवन्तो जायमाना, कस्मात् ? केशवन केशवात् केशवगृह्या इत्यर्थ, पुन सलज्जा, युक्तपेनत्, हि स्फुट महता सताम् अन्यसाम्य परोपमा दैन्य दीनत्व स्यादिति ॥६२॥

यावन्निमेषः पतितोऽपि नैकस्तावत्पपातेषुरसावसंख्यः ।

न यावदेकः पततीषुरेषां सूताः परेषामपतन्नशेषाः ॥६३॥

स्थिर योद्धा तथा पराक्रमके भण्डार समस्त योद्धाओंने अपनेसे हीन शत्रुओंके वक्षःस्थलोंको अपने-अपने नामके लेखयुक्त बाणोंसे भेद दिया था । मानो अपनी विजयका शिलालेख लगानेकी इच्छासे ही उन्होंने ऐसा किया था ॥ ५९ ॥

योद्धा राजाओंकी दायी भुजापर बाणका घाव होनेपर उससे रक्त बहने लगा था । यह बहता रक्त भी बड़ा परिश्रम करनेसे आये पसीनेसे पिघले वीरलक्ष्मीके लाखसे रगे पैरोके रंग (आलता) के समान शोभित हो रहा था ॥ ६० ॥

रत्नों तथा अनेक कलगियो (मकरी) से भरे हुए शत्रु राजाओंके ऊँचे-ऊँचे मुकुटोंमें योद्धा राजाओंने वैरके कारण बाणोंको उसी तरहसे गाड़ दिया था जिस प्रकारसे चक्रवर्ती तीरवर्ती पर्वतोंके शिखरोंको पार करता है [बेलाद्रि भी ऊँचे होते हैं तथा रत्नों और मकरोसे व्याप्त होते हैं] ॥ ६१ ॥

श्री नारायणके पक्षमें आये प्रधान राजा लोग उक्त प्रकारके साधारण युद्धको करनेके कारण लज्जित थे फलतः इन्होंने अपने मन और तनकी पूरी दृढता और साहसके साथ पुनः घोर प्रहार करना आरम्भ किया था । उचित ही है, क्योंकि दूसरेकी बराबरी करना भी महापुरुषोंके लिए दीनता दिखानेके ही समान है ॥ ६२ ॥

यावदिति—एकोऽपि निमेषो यावन्नपतितः तावत् असंख्यं संख्यातीतो बाणः (-तीतः असौ इषुर्बाणः) पपात पतितः, एकोऽपीषुर्वावन्न पतति तावदेषा परेषा शत्रूणाम् अशेषाः समस्ताः सुताः सारथयोऽपत्तन् पतिताः ॥६३॥

हता हया न द्विषतां प्रतापा रथोऽवरुणो न मनोरथोऽभूत् ।

वैरथ्ययोगेऽपि महारथत्वं नापत्सु यत्सीदति तद्वि धैर्यम् ॥६४॥

हता इति—हया अश्वाः हताः न तु प्रतापा हताः, केषाम् ? द्विषता शत्रूणाम्, रथः अवरुणो भग्नः मनोरथो भग्नो नाभूत्, महारथत्वं महारथित्वं पीरुषं जायते महता द्विषताम्, क्व सति ? वैरथ्य-योगेऽपि विनष्टो रथो येषां ते विरथाः तेषां भावो वैरथ्यं तस्य योगे सति, युक्तमेतत्, आपत्सु सतीषु यन्न सीदति न क्लेशाय जायते हि यस्मात्तद्वैर्यम् उच्यते इति शेषः ॥६४॥

रथान्नतूच्चैः पदतोऽवतेरुश्चापं सपत्ना जगृहुर्न खेदम् ।

तथा वदानोचितचेतसोऽपि दोषाभिमुख्येन गुणं निजघ्नुः ॥६५॥

रथादिति—सपत्ना. शत्रवः रथावतेरुश्चापं उच्चैः पदत जनप्रशंसास्पदी भूनाद्भुवनभ्रमण-शीलात् यशसो नावतेरुः, तथा सपत्नाः चापं धनुः जगृहुः गृहीतवन्तः नतु खेद दैन्यम् तथा गुणं शौर्यं सौण्डीर्यादिलक्षणं निजघ्नु निहतवन्तः, केन ? दोषाभिमुख्येनानीतितत्परतया, कथम्भूता सन्तोऽपि ? अवदानोचितचेतसोऽपि अवदानं त्यागशौर्याभ्यां विख्यातत्वम्, अवदाने उचित योग्यं चेतो येषां ते तथोक्ता, अपीति विरुद्धं परिह्रियते, निजघ्नुः आस्फालयन्ति स्म, के ? ते सपत्ना, कम् ? गुणं मौर्वीम्, केन ? दोषाभिमुख्येन दोषोर्भुजयोराभिमुख्यं प्रधानता तेन, कथम्भूता अपि ? अवदानोचितचेतसोऽपि अवदानस्य खण्डनस्योचितं चेतो येषां ते तथोक्ता ॥६५॥

उल्काशरं शक्रधनुस्तडिज्ज्यं घना दधाना इव तत्कथंचित् ।

अधिज्यचापाः शरजालमुग्रं ते लोहितापक्रममभ्यमुञ्चन् ॥६६॥

जितने समयमें एक बार पलक भी नहीं झपटे हैं उतनी देरमें मुख्य नायकने असंख्यात बाणोंकी वर्षा कर दी थी । जबतक इनका एक बाण जाके गिरता तबतक शत्रु राजाओंके सारथि आदि सबके सब डेर हो जाते थे ॥ ६३ ॥

शत्रु राजाओंके छोड़े नारे गये थे किन्तु प्रताप तब भी बाकी था । केवल रथ ही खण्डित हुए थे मनोरथ ज्योंके त्यों थे । और रथहीन होकर पैदल लड़ रहे थे तथापि महारथी कहलाते थे । वास्तवमें धीरज वही है जो घोर विपत्तिमें भी नष्ट न हो ॥ ६४ ॥

शत्रु राजा रथ टूट जानेपर रथसे उतर गये थे किन्तु उच्च पदकी मर्यादासे भ्रष्ट नहीं हुए थे । ऐसा होनेपर भी उतने धनुषको ही पकड़ा था खेदको नहीं । इस प्रकारसे त्याग तथा शौर्यमय चित्त होनेपर भी इन्होंने दोषोंमें लीन होकर अपने ही गुणोंको कैसे नष्ट कर दिया था यही आश्चर्य है ? [शत्रुओंके काटने (अवदात) के अनुकूल (उचित) अनोवृत्तिके कारण (चेतसा) भुजाओं (दोष) के बलकी प्रधानतासे अपने धनुषकी मौर्वी (गुण) को बार-बार फटकार रहे थे] अर्थात् भुजाओं (दोषों) में फँसाकर जीवा (धनुषकी डोरी) को नष्ट कर दिया था ॥ ६५ ॥

१. स्पदीभूतलक्षणाद्भुवः—प० ।

२. सौण्डीर्य-गाम्भीर्यादि लक्षणम्—प० ज० ।

उत्केति—ते सपत्ना शरजालं वाणमहतिम् अभ्यमुञ्चन् शत्रुं लक्षीकृत्य मुक्तवन्तः, कथम्भूताः सन्तः ? अविज्यचापा आरोपितशरासना, कथम्भूत, शरजालम् ? उग्रं सोढुमशक्य पुन लोहितापक्रमं लोहमस्यास्तीति लोही, लोहिनी भावो लोहिता तस्या अपत्रमो यत्र तत् अथवा लोहितस्यापत्रमो यत्र तत् कथम् ? कथञ्चिन्महता कष्टेन, के इवाभ्यमुञ्चन् ? घना इव मेघा यथा, किम् ? शरजाल जलममूहम्, कथम्भूतम् ? उग्र तीव्र पुन लोहितापक्रमम्, कि कुर्वाणा ? दधाना घग्न्त, किम् ? शक्रघनु इन्द्रचापम्, कथम्भूतम् ? उल्काशरम् उत्केव शरो यत्र तत् तयोन्नम, पुन तडिज्ज्य तडिदेव ज्या यत्र तत् ॥ ६६ ॥

ते रोपणैरावृषतार्कभासस्तत्पादघाताविनयक्रुधेव ।

चिह्नैश्चमूनां निहतैर्निपेते भियोत्तरीयैरिव दिग्बधूनाम् ॥६७॥

त इति—ते नरेन्द्रा रोपणैः वाणैः अर्कभास सूर्यदीप्ती आवृषत आच्छादितवन्त, कथेव ? तत्पादघाताविनयक्रुधेव तस्य सूर्यस्य पादाः तत्पादा तत्पादाना घाता तत्पादाना तेभ्यो योऽविनय तस्मात् या श्रुत् क्रोधस्तथेव, तथा निपेते निपतितम् के ? चिह्नैः ध्वजैः, यानाम् ? चमूना नेनानाम्, कथम्भूतैः ? रोपणैर्निहतैः, कैरिव ? दिग्बधूना दिग्ङ्गनाना भिया भयेन उत्तरीयैरिव ॥६७॥

तैरुत्तरङ्गाकुलितास्तुरङ्गा वातैः प्रवाहा इव वारिराशेः ।

रथाश्च नुन्नाः परतोऽपसस्रुः स्वं मन्यमाना इव दुर्निमित्तम् ॥६८॥

तैरिति—तुरङ्गाः अस्वा परत पश्चात् तैः सपत्नै रोपणैः नुन्नाः प्रेरिता सन्त अपसस्रुः अपनृतवन्त, कथम्भूता ? उत्तरङ्गाकुलिता उत्तरङ्ग पलायन तेन आकुलिता, के इव ? वारिराशेः समुद्रस्य प्रवाहा इव, कथम्भूता ? वातैर्नुन्ना, तथा रथा परतः पश्चात् अपसस्रुः, कथम्भूता ? सपत्नैर्नुन्ना पुन स्वमात्मान दुर्निमित्तमिव मन्यमाना ॥६८॥

हतः करेणुः पतितः पदातिर्भग्नो वरूथः शिविरं निरस्तम् ।

भुवोऽभवद्विश्वममङ्गलौत्थं भारो निरुन्धन्निव भूमिकम्पम् ॥६९॥

हन इति—करेणु हस्ती हत, पदातिः भृत्य पतित, रथावरुथो रथगुप्तिभङ्ग, तथा शिविरं सेनानिवेश निरस्त नष्टम्, तथा भुवो भूमे भारोऽभवत्, कि कुर्वन्निव ? विश्व समस्तम् अमङ्गलौत्थं भूमिकम्प निरुन्धन्निव निषेधन्निव ॥६९॥

शत्रुराजा अपने-अपने धनुषकी डोरीको चढाकर लोहेकी शुद्धता (लोहिता) से सन्देह न होनेके कारण अत्यन्त तीक्ष्ण और भयानक बाणोको वैसे ही बरसा रहे थे जैसे इन्द्रधनुषपर-से वज्ररूपी बाणको विजलीकी चमकरूपी ज्याको धारण करनेवाले मेघ आकाश (लोहित) से गिरती उग्र जल [शर] धारको पृथ्वीपर छोड़ते हैं ॥ ६६ ॥

उन्होंने अपने बाणोकी बौछारसे सूर्यके प्रकाशको भी ढक दिया था क्योंकि उस (सूर्य) के पैर (पाद-किरण) लगनेके अपमानसे उन्हे क्रोध आ गया था । बाणोके द्वारा काटे गये विविध सेनाग्रोके चिह्न (ध्वजाएँ) भी ऐसे गिर पड़े थे जैसे भयके कारण दिशाग्ररूपी बहुओके उत्तरीय वस्त्र ही खिसक रहे हो ॥६७॥

उक्त प्रकारसे बरसते शत्रुओके बाणोके द्वारा चारो ओरसे सताये गये दूसरी सेनाके घोड़े तथा रथ इनको अपने बुरेके पूर्वचिह्न समझकर वैसे ही भाग लिये थे जैसे आंधीके आनेपर उठी लहरोसे व्याप्त समुद्रकी जलराशि किनारेसे टकरा कर लौटती है ॥६८॥

हाथी मर रहे थे, पदाति धड़ाधड़ गिर रहे थे, रथ-रक्षक दूट गये थे और सेनाके शिविर उखड़ गये थे । इस प्रकारके अमंगलसे उत्पन्न सर्वव्यापी भूकम्पको रोकते हुएके समान सारा संसार ही गया था ॥६९॥

ध्वनत्सु तूर्येषु शिवाङ्गनासु भ्रेजे समङ्गल्यरवोद्यतासु ।

सशोणिता भूः परिणीयमाना कन्याऽभिषिक्तेव कषायतोयैः ॥७०॥

ध्वनत्स्विति—भूः भूमि भ्रेजे रराज, केपु सत्सु ? तूर्येषु वाद्ये ध्वनत्सुषु ध्वनिं कुर्वाणेषु, तथा शिवाङ्गनासु शृंगालीषु गल्यरवोद्यतासु, गलस्यायं गल्य स चासौ रवस्तस्मिन्नुद्यतासु, कथम् ? सम युगपत् कथम्भूता भूः ? सशोणिता सरक्ता, केव भ्रेजे ? परिणीयमाना कन्येव, कथम्भूता कन्या ? कषायतोयैः अभिषिक्ता, केषु सत्सु ? तूर्येषु ध्वनत्सु तथा शिवाङ्गनासु सभर्तृकासु कामिनीषु समङ्गल्यरवोद्यतासु मङ्गलमर्हति, मङ्गल्यः स चासौ रवस्तेन सह वर्तमान यत् कर्म तस्मिन्नुद्यतासु ॥७०॥

इत्युद्यतं राजकमन्यपक्षं प्रत्युद्ययावुत्कमुपेन्द्रगृह्यम् ।

स्वमर्षयन्तं सदनेऽभिमित्रं रणेऽभ्यमित्रिणीणमुदारमाहुः ॥७१॥

इतीति—उपेन्द्रगृह्यं राजकं नारायणपक्षीयो नरेन्द्रसमूहः उद्यतं अन्यपक्ष प्रति उत्कम् उत्कण्ठितं सत् इति उक्तप्रकारेण उद्ययो उदगतम्, युक्तमेतत् आहुर्ब्रुवन्ति, के ? सूरयः, कम् ? अभ्यमित्रिणीण शत्रुम् किं ब्रुवन्ति ? अभिमित्रं सहायम्, क्व ? रणे सङ्ग्रामे, कथम्भूतम् ? उदारम्, किं कुर्वाण सन्तम् ? स्वमात्मानं सदने गृहेऽर्षयन्तम् ॥७१॥

स्वं पूर्वकायं प्रविशद्भिरश्वैरमुक्तमार्गै रथकर्मभारः ।

अतारि तिर्यङ्नरकोपबद्धा कृच्छ्रात् कृताघैरिव जन्यभूमिः ॥७२॥

स्वमिति—स्वमात्मीय पूर्वकायमग्राङ्ग प्रविशद्भिरश्वैर्वाजिभि जन्यभूमिः सङ्ग्राममेदिनी अतारि अवतीर्णा, कथम्भूते ? अमुक्तमार्गं अत्यक्तसचरै पुनः रथकर्मभारै रथकर्मैव भारो येषा तै, कथमतारि ? कृच्छ्रात्, तिर्यक्, कथम् ? तिर्यक्कृच्छ्रादित्यव्यय विभक्तिप्रतिरूपकम्, कष्टेन, कथम्भूता ? नरकोपबद्धा नराणा य. कोप तेन बद्धा, कैरिवातारि ? कृताघैरिव विहितपापैः प्राणिभिर्यथा जन्यभूमि कृच्छ्रा-दुत्तीर्यते, कथम्भूता ? तिर्यङ्नरकोपबद्धा तिर्यञ्चश्च नरकाश्च तिर्यङ्नरकास्तैरुपबद्धा, कथम्भूते ? कृताघैः प्राणिभिः ? अमुक्तमार्गं अत्यक्तसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणपथिभिरथाथवा किं कुर्वद्भिरिव ? स्वमात्मीयं पूर्वकायं अनेकजन्मपुद्गलप्रयोज्यलक्षणं शरीर कर्मभारै कर्मसमूहै प्रविशद्भि ॥७२॥

रक्तरंजित युद्धभूमि रंगीन पानीसे नहलायी गयी और परिणयके लिए तैयार कन्याके समान लगती थी । क्योंकि रणभेरियाँ बज रही थीं, इसके साथ-साथ स्त्रियारियोंके गलेसे(गल्यरव) 'हुवाँ हुवाँ' की तान लग रही थी [महावर आदि शृंगारसे सज्जित कन्याके विवाहमें भी बाजे बजते हैं तथा सौभाग्यवती (शिवा) नारियाँ (अंगना) उत्साहके साथ मंगल गीत गाती हैं ॥७०॥

उपेन्द्र श्री लक्ष्मण अथवा श्रीकृष्णके पक्षके राजा लोग शत्रुसमूहपर दूट पड़े थे, क्योंकि वे लड़ाईके लिए उत्सुक तथा तैयार भी थे । राजभवनमें सर्वदा मित्रके आगे-पीछे चलनेवालेको (अभि-मित्रं) और रणमें अपनेको बलिदान करके भी शत्रुओंपर दूट पड़ने-वालों (अभि-अमित्रिणीं) को ही, वास्तवमें उदार कहा जाता है ॥७१॥

रथोंके खींचनेके भारसे दुहरे तथा अपने रास्तेको पकड़े जाते-जाते शरीरके अगले भागको तिरछे-तिरछे शत्रुसेनामें घुसेड़ते हुए घोड़ोंने, घोर पापियोंके समान बड़े कष्टसे युद्ध-भूमिको पार किया था क्योंकि योद्धाओंके क्रोधके कारण इसमें बाधाएँ-ही-बाधाएँ थीं (नर-कोप-बद्धा) [मोक्षमार्गसे विषुद्ध, कर्मोंके बन्धनसे लदे और अपने-अपने पूर्वोपार्जित शरीरोंको धारण करते हुए पापी जीव भी मोक्षके मार्ग सम्यक् दर्शन-ज्ञान-चारित्रको न

रथान्वसावेशविवृत्तचक्रान् रथ्याः सुखेनाचक्रुपुस्तुरङ्गाः ।

सारथ्यभीषुभ्रमणानुकूलमाकृष्यते स्नेहवशेन सर्वैः ॥७३॥

रथेति—तुरङ्गा. अश्वा सारथ्यभीषुभ्रमणानुकूल सारथिरञ्जुभ्रमणानुकूल यथासुखेन कृत्वा वसावेशविवृत्तचक्रान् वसा शरीरस्नेह^१ ? तदावेशेन विवृत्तानि भ्रमणशीलानि चक्राणि येषा तान् रथान् आचक्रपुराकृष्टवन्त, कथम्भूतास्तुरङ्गा ? रथ्या रथ वहन्तीति रथ्या, युक्तमेतत्, सर्वो जन स्नेहवशेनाकृष्यते ॥ ७३ ॥

ततोऽभ्यमित्रीयमिदं गरीयो राजन्यकं व्यातत धर्मलोपम् ।

गुणच्छिदापूर्वसरं परेषां क्रोधाकुलानामविधिः कुतो वा ॥७४॥

तत इति—ततो हस्त्यश्वरथक्षोभव्यावर्णनानन्तरम् इदं राजन्यकं राजपुत्रसमूह धर्मलोप दया-प्रधानस्य व्रतस्य नाश चापलोप च व्यातत तनोति स्म, केषाम् ? परेषां शत्रूणाम्, कथम्भूत धर्मलोपम्^३ ? गुणच्छिदापूर्वसरम् औदार्यादिगुणच्छेदनाग्रेसर ज्यानाशपुरसर च, कथम्भूत राजन्यकम् ? अभ्यमित्रीय शत्रुमभिलक्षीकृत्य म्थित पुन गरीयो गरिष्ठम्, युक्तमेतत्, वा शब्दोऽत्र सभावनाया विभाव्यते, तेनायमर्थं, क्रोधाकुलानामपि अविधि कुत स्यात्, अपितु विधिरेव स्यात् ॥७४॥

विद्यानवद्यैः कवचानि शस्त्रैस्तेन द्विधाभित्सत शात्रवस्य ।

सहस्रशः सन्तमसानि तीव्रैरुस्रैर्निशीथस्य विवस्वतेव ॥७५॥

विद्येति—तेन राजन्यकेन शस्त्रै तोमरकुन्तादिभिः शात्रवस्य शत्रुसमूहस्य कवचानि सन्नहनानि अभित्सत भिन्नानि, कथम् ? द्विधा द्विखण्ड यथा भवति, कथम्भूतस्य ? सहस्रश सहस्रसख्यस्य शात्रवस्येत्यर्थं, कथम्भूतैः शस्त्रै ? विद्यानवद्यैः धनुर्विद्यापतैः, इव शब्दोऽत्रोपमार्थो बोद्धव्य, केन कैः कानीव ? विवस्वता मूर्येण तीव्रं सोढुमशक्यै उस्रैः किरणैः निगीथस्य रात्रे सन्तमसानि घनान्वकाराणीव ॥७५॥

छोड़कर (अमुक्त) तिर्यञ्च, नरक आदि दुस्तर गतियोसे व्याप्त चौरासी लाख योनियोसे (जन्म-भूमि) बड़ा तप करके ही पार पाते हैं ॥७२॥

रथोमे जुते घोड़े सारथिकी चाबुक जिधर जाती थी उधर ही उत्साहके साथ रथोको खींच रहे थे । रथोके पहिये भी चर्बीका आँगन लगे रहनेके कारण हलके चलते थे । घोड़ो और पहियोकी यह अनुकूलता भी ठीक थी क्योंकि स्नेहपाशमे पड़कर सभी खिंचते आते हैं ॥७३॥

उक्त प्रकारसे हस्ति अश्व-रथ सेनाके संघर्षके बाद शत्रुओंको लक्ष्य करके बढ़ते हुए महान् राजकुमारोंने शत्रुओंके व्रत-नियमादि गुणोको खण्डित करके उनको धर्मभ्रष्ट कर दिया था [अर्थात् ज्याको काटकर उनके धनुष (धर्म) को भी समाप्त कर दिया था] ठीक ही है, क्योंकि क्रोधसे पागल लोगोके लिए कुछ भी अकरणीय नहीं होता है ? अपितु वे सभी कर डालते हैं ॥७४॥

शस्त्रविद्याकी दृष्टिसे सर्वगुण सम्पन्न अपने शस्त्रोंको मारसे इन राजपुत्रोने हजारो शत्रु राजाओंके कवचोंको उसी तरह टूक-टूक कर दिया था जैसे सूर्य अपनी तीक्ष्ण किरणोंके द्वारा रात्रिके गाढ़ अन्धकारको नष्ट कर देता है ॥७५॥

१. मञ्जेति तदावेशेन लेपेनेति ।

२. -मन्विरिति सुष्ठुतर पाठः । अवधिः—कार्याकार्य विवेक इति ।

३. धर्मस्य धनुष्काण्डस्येति ।

करीव सोऽपात्तमुखच्छदोऽयं व्यपोढवर्मा युधि वैरिवर्गः ।

पतन्गृहीतासिररोधि बाणैर्नयैर्विनीपात इवावनीशैः ॥७६॥

करीवेति—सोऽयं वैरिवर्गः शत्रुसमूहः अवनीशैः भूपैः कर्तृभिः बाणैः कृत्वा युधि सङ्ग्रामे अरोधि हृद्भिः, कथम्भूतः व्यपोढवर्मा मुक्तकवचः पुनः अपात्तमुखच्छदः परित्यक्तमुखप्रच्छादनपटः, क इव ? हस्तीव, किं कुर्वन् ? पतन् अवसंसमानः पुनः गृहीतासि स्वीकृतखड्गः, क इव अरोधि वैरिवर्गः ? विनीपात इव दुर्नय इव अदृष्टसन्निपात इत्यर्थः, के ? नये सामादिभिरिति ॥७६॥

निहत्य निस्त्रिंशति तदीयां धृतः कथंचिन्नृपतिव्रजेन ।

प्रभावशास्त्रप्रवलेन तेन शमेन रागादिरिवारिसंघः ॥७७॥

निहत्येति—तेन नृपतिव्रजेन नरेन्द्रव्यूहेन, कथम् ? कथंचिन्महता कष्टेन, किं कृत्वा ? पूर्वं निस्त्रिंशति खड्गव्यापारं निहत्य, कथम्भूताम् ? तदीया शत्रुसम्बन्धिनीम्, कथम्भूतेन नृपतिव्रजेन ? प्रभावशास्त्रप्रवलेन प्रभावशम् अस्त्रम् यस्य तत् प्रभावशास्त्रं दीप्त्यायत्तशस्त्रम्, प्रकृष्टं बलं प्रबलम्, प्रभावशास्त्रं प्रबलं यस्य तेन, क इव धृतः ? रागादिरिव, केन ? शमेन, किं कृत्वा ? पूर्वं निहत्य, काम् ? निस्त्रिंशति निर्दयप्रवृत्तिम्, कथम्भूताम् ? तदीया रागादिसम्बन्धिनीम्, कथम्भूतेन शमेन ? प्रभावशास्त्रप्रवलेन प्रकृष्टो भावो यस्य तत् प्रभावः प्रभावं च तत् शास्त्रं च प्रभावशास्त्रम् तस्मात् प्रकृष्टं बलं यस्य स तथोक्तस्तेन कथम् ? कथंचित् ॥७७॥

अभूम शौर्यस्य पदं रणेऽस्मिन्नाधाम धैर्यं प्रथितं वयं तत् ।

अस्थामयुक्ता इति भूमिपानां समु(मो)ह्यते स्म द्वितयेन युद्धम् ॥७८॥

अभूमेति—समु(मो)ह्यते स्म मोहं नीयते स्म, किम् ? युद्धम्, केन कर्त्ता ? द्वितयेन, केषाम् ? भूमिपाना नरेन्द्राणाम्, कथम् ? इति कृत्वा दृश्यते यत्. कारणात् वयमस्थामयुक्ता असामर्थ्यसमन्विताः अभूम संजाताः तत्तस्मात् कारणात् प्रथितम्, किम् ? धैर्यम्, कथम्भूतम् ? पद स्थानम्, कस्य ? शौर्यस्य, क्व ? अस्मिन् रणे सङ्ग्रामे, न प्रथितम् न कीर्तितम्, किम् ? धाम प्रतापलक्षणं तेजः, कथम्भूत धाम, कस्य ? शौर्यस्य, कथम्भूत सत् अभूम ? स्तोकमिति शेषः ।

अथ भारतीय.—समु(मो)ह्यते स्म सम्यक्प्रकारेण वितर्क्यते स्म, किम् ? युद्धम्, केन ? भूमिपाना द्वितयेन कथम् ? इति कृत्वा दर्शयति—तत् कारणात् अस्थाम स्थितवन्तः, के ? वयम्, कथम्भूताः सन्तः ?

मुखके श्रावरण (भिलभिली) को उतारे, कवचहीन, तथा तलवार हाथमें लिये, लिये ही लुङ्कते अतएव हाथीके समान गिरते हुए शत्रु राजाओंके समूहको दूसरे पक्षके राजाओंके बाणों-द्वारा वैसे ही रोका गया था जैसे नीतिके आश्रयसे घोर पतन रोका जाता है ॥७६॥

दीप्ति, नियन्त्रण तथा शास्त्र (प्रभाव-शस्त्र) की दृष्टिसे सर्वथा उत्कृष्ट राजाओंके समूहने प्रशमके समान शत्रुओंकी तलवारकी गतिको भिटा करके किसी तरह वैसे बन्दी बना लिया था जैसे प्रशम राग-द्वेष, आदिको वशमें कर लेता है [प्रशम भी उत्कृष्ट निर्मल भावों तथा शास्त्र (प्रभाव-शास्त्र) जानके द्वारा पुष्ट होकर रागादिकी कठोर प्रवृत्तिको रोक लेता है] ॥७७॥

इस राम-रावण युद्धमें लड़ते हुए राजाओंके युगल मूर्च्छित हो गये थे । क्योंकि उनके मनमें यह भाव आया था—हममें दुर्बलता या अस्थिरता (अस्थाम) आ गयी थी फलतः शूरताके मूल धैर्यको हम प्रकट न कर सके और न प्रचुर (अभूम) तेजका ही प्रदर्शन कर

युक्ता मिलिता., यतो यस्मात् कारणात् अभूव सजाता., के ? वयम्, किम् ? पदम्, कस्य ? शीर्यम्, तथा अधाम धृतवन्त, के ? वयम्, किम् ? धैर्यम्, क्व ? अस्मिन् रणे, कथम्भूत धैर्यम् ? प्रथित विख्यातम् ॥७८॥

विभ्रत्सदाशाननिरुद्धीप्तिं गन्धारकोऽसिं पतितोऽधिकधिः ।

समारुतिः किन्नरराजवन्द्यो जातोऽत्र भीमोहननाददूरः ॥७९॥ (चतुरथं)-

विभ्रत्सदाशाननिरुद्धीप्तिं—किं न रराज अपितु रराजैव, कोऽसौ ? स दाशाननि अक्षयकुमारः अथवा मेघनादाभिधानो रावणपुत्र, कथम्भूत सन् ? गान्धारक पृथिव्या भर्त्तव्यं, पुनः कथम्भूत ? पतितः आगत, किं कुर्वन् ? ऊर्ध्वीप्तिं धृततेजसम् असिं सङ्गं विभ्रत् दधान, कथम्भूत ? अधिकधिः प्रचुरसमृद्धिः पुनः समारुति मया प्राणेनोपलक्षिता रुनिर्मारुति सह मारुत्या वर्तमान, मप्राणव्वनिरित्यर्थं, पुनः वन्द्य प्रशस्य तथा जात, कथम्भूत ? भीमोहननाददूर भियो भयात् मोहन मोहो यस्य स भीमोहन भीमोहनश्चासौ नादश्च भीमोहननाद तस्माद् दूर भयमोहव्वनिर्वजित, क्व ? अत्र रणे इत्येकः पक्ष, तथा किं न रराज, अपि तु रराजैव, स मारुतिर्हनुमान्, किं कुर्वन् ? अस्मिं सङ्गं विभ्रत्, कथम्भूतम् अनिम् ? शाननिरुद्धीप्तिं शाननिशितकान्तिम्, कथम् ? सदा सर्वकालम्, कथम्भूत सन् ? पतित गतः स्थित इत्यर्थं, क्व ? अत्र रणे, तथा गान्धारको घरिष्यति, कोऽसौ ? समारुति, काम् ? गा पृथिवीम्, कथम्भूत ? अधिकधिः, अन्यत् समम्, द्वितीयोऽर्थः ।

अथ भारतीयो पक्षो—किं न रराज अपितु रराजैव, कोऽसौ ? गान्धारको दुर्योधनः, किंभूतः ? असिं मण्डलाय विभ्रत्, कथम्भूत ? समारुति नमानध्वनि, अन्यत् समम्, जातः, कोऽसौ ? गान्धारक, कथम्भूत ? भीमोहननाददूरः, अत्र रणे तृतीयोऽर्थः । किं जात अपितु न जात, कोऽसौ ? भीमो वृकोदर, कथम्भूत ? अदूरो निकट, कस्मात् ? हननात् हते. शत्रूणां हनन विहाय कार्यान्तरे तत्परो जात इत्यर्थं, क्व ? अत्र रणे, कथम्भूतो न रराज ? व द्य नरेन्द्राणां पूज्य, अथवा नर-राजस्यार्जुनस्य वन्द्य, कथम्भूतः ? समारुति समेषु सर्वेषु प्राणिषु आरुतिरभयव्वनिर्यस्य स तयोक्त पुनः अधिकधिः अधिका ऋद्धिर्यस्य स, कस्मात् ? पतित स्वामिनो युधिष्ठिरात्, कथम्भूत ? अस्मिं विभ्रत् घर्न्, कथम्भूतम् अस्मिम् ? सदाशाननिरुद्धीप्तिं दाशा भृत्या, आन प्राणनम् आश्रवासनमित्यर्थं, दाशानाम् आन दाशान, सह दाशानेन वर्तन्ते मदाशाना निरुद्धा चामी दीप्तिश्च निरुद्धीप्तिरुत्तेजिनकान्ति सदाशाना-

सके [इस कौरव-पाण्डव युद्धमे युद्धलीन उभय पक्षके राजाश्रोने भलीभाँति (सम्यक्) यह तर्क किया था (उद्धृते स्म) कि हम पराक्रमके भागी हुए हैं (अभूम-किया), लोकोत्तर (प्रथित) धैर्यको धारण किया है (अधाम) और मिलकर (युक्ता.) उठे रहे हैं (अस्थाम) ॥७८॥

१-इस राम-रावण युद्धमे अत्यन्त चमत्कामती तलवारको लेकर कूद पड़ा वह दशाननका पुत्र (स दाशाननिः) अक्षयकुमार (मेघनाद) क्या लुशोभित नहीं हुआ था ? अपि तु हुआ ही था क्योंकि वह पृथ्वी (गा) का पालक (धारक) था, समृद्धिशाली था, उसकी ध्वनि (रुतिः) प्राण (मा) पूर्ण थी, तथा उसके हुंकार (नाद) मे भय भी और मूर्च्छा (मोहन) का लेश भी न होनेसे (दूर) वह सबके लिए प्रशसनीय था ।

२-इस युद्धमे विद्याधरो (किन्नरो) के राजाश्रो-द्वारा वन्दनीय वह पवनसुत (मारुतिः) खराद (शान) पर चढाये जानेके कारण चमकती तलवारको लिये रहनेके कारण अत्यन्त भयकर (भीमः) और शत्रुसंहार (हनन) मे लीन हो गया था । क्योंकि वह पृथ्वी (गां) को धारण करनेवाला (धारकः) था तथा अपने स्वामी (पतितः) से भी अधिक शक्तिशाली था ।

निरुद्धदीप्तिर्यस्य स तथोक्तः उत्तेजितदीप्तिखङ्गं विलोक्य यस्य दाशाना प्राणानमभूदित्यर्थः, किं कर्तुम् ? धारकं कर्तुम्, काम् ? गा पृथ्वीम्, अथवा अहं कष्टं ननाद जगर्ज, कोऽसौ ?--भीमः, कथम्भूतः ? दूरः दुष्टध्वनिः, अत एव जातः, कोऽसौ ? भीम कथम्भूतः ? स मारुतिः समेपा सर्वेषां शत्रूणाम् आरुतिः आलापो--यस्मान् सः, क्व ?--अत्र सङ्ग्रामे पुन किन्नरराजानां प्रधानगन्धर्वाणां वन्द्यः स्तुत्य इति चतुर्थोऽर्थः ॥७९॥

परेऽपि ये यैर्विधृता नरेन्द्राः कैनावबुद्धं युधि नाम तेषाम् ।

यः कोऽपि दिग्देशकुलप्रमाणं वेवेक्ति राज्ञोऽपि परं स वेत्ति ॥८०॥

परे इति—परेऽपि अन्येऽपि ये नरेन्द्राः यै नरेन्द्रैर्विधृताः, कस्याम् ? युधि सङ्ग्रामे, तेषां नरेन्द्राणां नाम केनावबुद्धम् अवगतम् अपितु न केनापि, यः कोऽपि वेवेक्ति जानाति, किम् ? दिग्देशकुलप्रमाणं दिशः पूर्वदिग्देशा अङ्गकलिङ्गादयः, कुलानि इक्ष्वाकुसूर्यादीनां वंशा- दिशश्च देशाश्च कुलानि च तानि तथोक्तानि, तेषां प्रमाणं तत् तथोक्तं परं केवलं वेत्ति कोऽसौ ? सोऽपि पुरुषः, कान् ? राज्ञो नरेन्द्रान् इति ॥८०॥

आपृच्छमाना इव नादवत्त्वान्निरोद्धुकामा इव विप्रयोगात् ।

सोच्छ्वासकैरुच्छ्वसतां प्रियाणां प्राणां नृणां कण्ठगता वभूवुः ॥८१॥

आपृच्छमाना इति—नृणां प्राणां असव कण्ठगता गलस्थिता वभूवुः सजाता, किं कुर्वता सताम् ? उच्छ्वसताम्, कै. ? सोच्छ्वासकैः किंविशिष्टा इवोत्प्रेक्ष्यन्ते ? आपृच्छमाना इव । प्रश्नं कुर्वाणा इव, कस्मात् ? नादवत्त्वात्, किं विशिष्टा इव ? निरोद्धुकामा इव निरोद्धुमनस इव, कस्मात् ? विप्रयोगात्, कासाम् ? प्रियाणां कामिनीनाम् ॥८१॥

३-शानपर चढाकर सदैव चमकायी गयी तलवारको लेकर भारतमें कूदा (अत्र पतितः) गान्धारीका पुत्र दुर्योधन असौ न विभूतिका स्वामी होकर भी, समस्त प्राणियोंको हलाकर (आरुति) भी, किन्नरों और राजाओंके द्वारा बन्दनीय होकर भी तथा अत्यन्त रुद्र (भीम) होकर भी क्या मृत्यु (हनन) के निकट (अदूर) नहीं आया था (जातः) । अर्थात् मारा ही गया था ।

४-सज्जनों (सतां) की आज्ञा और जीवनके द्वारा अपनी शोभाको बढ़ाती हुई पृथ्वीका (गां) पालक, वायुप्रधान (मारुतिः) अर्थात् स्थूल और प्रभु धर्मराजसे भी अधिक शक्तिशाली भीम तलवारको लेकर क्या मनुष्योंके राजाओं अथवा अर्जुनका भी पूज्य नहीं हुआ था । हर्ष है (अहं) कि इस रणमें कर्कश ध्वनिवाला वह भीम भी गरज पड़ा था ॥७९॥

इस युद्धमें एक पक्षके राजाओं-द्वारा जो दूसरे राजा घेरे या मारे गये थे उनके नामको किसने जाना है । जो कोई इन राजाओंकी दिशा, अंग, वंशादि देश और इक्ष्वाकु, पौरवादि वंशको भी जानता है वह ही बहुत जानता है क्योंकि अनगिनत राजाओंके नाम-ग्राम जानना असम्भव है ॥८०॥

लम्बी-लम्बी साँसे लेकर हाँफते हुए योद्धाओंके प्राण गलेमें आकर अटक गये थे । 'घर-घर' नादके बहानेसे वे प्रश्न करतेके समान प्रतीत होते थे तथा अपनी-अपनी प्रियतमाओंके चिर वियोगकी कल्पनासे सानो प्राणोंको रोकनेका ही प्रयत्न कर रहे थे ॥८१॥

असृग्वसामां सरसेन भग्ना मस्तिष्कमुन्मग्नकपालशलकम् ।

आस्वाद्य तद्दाधिककल्पमल्पा लेभे रुचिर्भग्नमुखैः पिशाचैः ॥८२॥

असृगिति—पिशाचै अल्पा स्तोका रुचि लेभे प्राप्ता, किं कृत्वा ? पूर्वमास्वाद्यालिह्य, किम् ? तन्मस्तिष्क शिरोभेद, कथम्भूतम् ? उन्मग्नकपालशलकं उन्मग्नं कपालशलकं येन तत्तथोक्तं संभृतकपाल-खण्डमित्यर्थं, पुन दाधिककल्प दघ्ना सस्कृतं वस्तु दाधिकम्, ईषत्सिद्धिं दाधिकं दाधिककल्प दाधिकसदृश-मित्यर्थं । किम्भूता रुचि ? असृग्वसामामरसेन रक्तमासस्नेहवशेन भग्ना, कथम्भूतै पिशाचै ? भग्नमुखैर-पाटववदनैः ॥८२॥

भुवि दिशि दिवि कश्चिद्यः समज्ञा(ज्ज्ञा)नतृप्तः

सपदि हरिविधानं यातुधानः सुरो वा ।

परिततसुमनास्तं विक्रमं धाम धैर्यं

विपुलपुलकिताङ्गस्तत्र तुष्टाव तुष्टः ॥८३॥

भुवीति—तुष्टाव स्तुतवान्, कोऽमी ? स यातुधानो राक्षसः, कम् ? त विक्रमं तथा धाम प्रताप तथा धैर्यम्, क्व ? तत्र सङ्ग्रामे, कथम्भूत ? तुष्टः आनन्दवान्, पुनः विपुलपुलकिताङ्ग प्रचुररोमाञ्चित-शरीर पुन परिततसुमनाः प्रसृतचेताः, कथम्भूत विक्रमादि ? हरिविधान हरेर्नारायणात् विधान त्रिया यस्य तत् सर्वम्, य कश्चित् कश्च न तृप्त अपितु तृप्त एव, केन ? मज्ज्ञा मज्जया रसादीना सप्तधातूना मध्ये पठेन धातुविशेषेण, क्व नु ? भुवि भूमौ दिशि आशाया दिवि गगने, वा अथवा तुष्टाव, कोऽसौ ? सुरो देव, कम् ? त विक्रम धाम धैर्यं च, कथम्भूतः ? तुष्ट पुन परिततसुमना परितता सुमनसो येन स तथोक्त विन्तृतकुसुम कृतपुष्पवर्ष इत्यर्थं, कथम्भूत सुर ? समज्ञानतृप्त सम च तत् ज्ञानं च समज्ञानं तेन तृप्त स तथोक्त, य कश्चिदभूत्, क्व ? भुवि दिवि दिशीति शेष सुगमम् ॥८३॥

इहावापत्कीर्तिं हरिद्वधिमन्यत्र समया—

न्निलिम्पानां बालां मम पतिरितीवोत्सवभरात् ।

स्वदेहं नृत्यन्तं सह सुरवधूभिः परनुषा

विमानस्योत्सङ्गे ददृशुरधिकं विस्मितदृशः ॥८४॥

करीब-करीब जमे हुए दहीके समान और कपालरूपी छप्परमे पूर्ण रूपसे भरे हुए मस्तिष्कके पदार्थको चखकर मुंह टेढा करनेवाले पिशाचोंको इस नरसंहारमे बहुत कम आनन्द आया था क्योंकि सफेद मस्तिष्कमे रक्त, चर्बी और मांस मिल जानेसे वह बेस्वाद हो गया था ॥८२॥

जो राक्षस चर्बीसे सन्तुष्ट नहीं हुआ था उसका चित्त भी नारायण अथवा वानरोके द्वारा कृत इस संहारको अकस्मात् देखकर शान्त हो गया था । उसके पूरे शरीरमें जोरों-का रोमांच हो गया था और वह अत्यन्त तृप्त होकर नारायणके पराक्रम, तेज तथा धैर्यकी सारी पृथ्वी, सब दिशाओं और आकाशमें प्रशंसा कर रहा था [हरिकी इस संहार-लीलाको देखकर शम (सम) और विवेकको प्राप्त किसी देवके सारे शरीरमे निर्वेदका रोमांच हो आया था । उसने आकाशसे पुष्प वृष्टि की थी (परि-तत-सुमनाः) और शौर्य, प्रताप तथा दृढताकी तीनों लोकों, दशों दिशाओं तथा स्वर्गमे स्तुति करता चला जा रहा था] ॥८३॥

इहेति—परतृपा शत्रवः स्वदेहमात्मशरीरं नृत्यन्तं नटन्तं ददृशुः दृष्टवन्तः, कथम् ? सह सार्द्धम्, काभिः ? सुरवद्वृभिः विमानमय देवयानस्योत्सङ्गे मध्ये, कथं यथा भवति ? अधिकं प्रबलप्रवृत्ति, कथम्भूताः सन्तः ? विस्मितदृशः आनन्दवशाद्विस्फारितलोचनाः, कस्मात् ? उत्सवभरात्, कथम् ? इतीव हेतोः, कथमिति कृत्वा प्रकाशयते—अवापत् प्राप्तवान्, कोऽमी ? मम पतिः स्वामी इह मध्यलोके हरिदवधि हरितो दिशोऽवधि सीमा यस्यास्तां सर्वाशामर्यादान् कीर्त्तिम्, तथा चावापत् मम पतिः निलिम्पानाम् क्षमराणां बालां देवाङ्गनाम्, क्व ? अन्यत्र परलोके, कथम् ? समयात् क्षणात् एव ॥८४॥

पतितसकलपत्रा तत्र कीर्णारिमेदा वनततिरिव रुग्णा सामजैर्भूमिरासीत् ।

निहतनिरवशेषा स्वाङ्गशेषावतस्थे कथमपि रिपुलक्ष्मीरेकमूला लतेव ॥८५॥

पतितेति—आसीत् संजाता, का ? भूमिः, कथम्भूता ? रुग्णा भङ्गवती, कैः ? सामजै हस्तिभिः, कथम्भूता सती ? पतितसकलपत्रा प्रभ्रष्टममस्नवाहना पुनः कीर्णारिमेदाः कीर्णं प्रसृतमरीणा मेदो यस्यां सा तथोक्ता भूमिः, केव ? वनततिरिव वनपङ्क्तिर्यथा, कथम्भूता ? पतितसकलपत्रा परिभ्रष्टसम्पूर्णच्छदा, कथम्भूता सती ? सामजै रुग्णा भग्ना, तथा अवतस्थेऽवस्थिता, का ? रिपुलक्ष्मीः, कथम् ? कथमपि महता कष्टेन, कथम्भूता ? निहतनिरवशेषा निहतं निरवशेषं चतुरङ्गं यस्या सा तथोक्ता, कथम्भूता ? स्वाङ्गशेषा स्वाङ्गमेव शेषं यस्याः सा तथोक्ता, कैव ? एकमूला लतेव, कथम्भूता ? निहतनिरवशेषा निहतं निरवशेषं फलकुसुमादि यस्याः सा तथोक्ता । अन्यत् समम् ॥८५॥

सामाजिकैर्नृपजनैः पिशिताशिवर्गैः शैलूपतामुपगतैश्च कबन्धपात्रम् ।

नृत्यं शिवारुतमृदङ्गरवं निरूप्य संगृह्य वन्दिमविशञ्चिविरं हरीशाः ॥८६॥

द्वि सामाजिकैरिति—हरीशाः शिविरं स्कन्धावार सेनानिवेशस्थानम् अविशन् प्रविष्टाः, किं कृत्वा ? पूर्वं हिरण्यादिभिः कृत्वा वन्दि वन्दिजन सगृह्यादयः सतर्प्येत्यर्थः, किं कृत्वा ? पूर्वं निरूप्य दृष्ट्वा, किम् ? नृत्यम्, कथम्भूतम् ? कबन्धपात्र कबन्धान्येव रुण्डान्येव पात्राणि यत्र तत्, पुनः शिवारुतमृदङ्गरवम् शिवारुतमेव मृदङ्गरवो यत्र तत्, कैः सद्भिः ? नृपजनैः सामाजिकैः सभ्यैः, तथा, कैः सद्भिः ? पिशिताशिवर्गैश्च राक्षससमूहैः, कथम्भूतैः ? शैलूपता नटस्वरूपमुपगतं ।

अधुना भारतीय पक्ष—हरीशा यादवा शिविरमविशन् । शेषं प्राग्वत् ॥८६॥

मरकर स्वर्ग गये और सुराङ्गनाओंके साथ स्वर्गके विमानोमें विराजमान वीर राजाओंने आँखें फाड़-फाड़कर अपने नाचते हुए मृत शरीरको युद्धस्थलीमें देखा था । (मरणके बाद स्वभावसे ही थोड़ी देर तक उचकते-कूदते शरीरमें कवि कल्पना करता है कि) जो कि बड़ा आनन्द इसलिए मना रहा था कि उसके स्वामीने मध्यलोकमें दिग्-दिगन्त तक व्याप्त कीर्तिको प्राप्त किया था तथा दूसरे ही क्षण, स्वर्गमें जाकर सुरबालाओंको वरण किया था ॥८४॥

टूटे-फूटे वाहनों (पत्र) से व्याप्त तथा शत्रुओंकी चर्चसे लथपथ भूमि, जंगली हाथियों (सामजैः) के द्वारा उजाड़ी गयी अटवीके समान प्रतीत होती थी [हाथियोंके निकलनेपर जंगलके पेड़ोंपर पत्ते नहीं रहते हैं तथा भूतल विट खदिरोंसे पट जाता है] । समस्त सेनाके नष्ट हो जानेपर अकेली बची शत्रुओंकी लक्ष्मी बड़े कष्टसे उस लताके समान खड़ी थी जिसकी जड़मात्र शेष रह जाती है [समस्त पत्ते, फूल-फलके नष्ट हो जानेपर लताको भी जड़का ही सहारा रह जाता है] ॥८५॥

१. तत्क्षण एव प० ज० । शिखरिणीवृत्तम् ।

२. मालिनीवृत्तम् ।

३. वसन्तविककावृत्तम् ।

वाराङ्गना ननुतुरुत्पतिताः पताकाः कुन्तीव्रतैकधृतिराप तदा महर्षिम् ।

लक्ष्मीधरो निलयमुज्ज्वलदृश्यसेव्यः सश्रीधनं जयचिताश्वबलो विवेश ॥८७॥

द्वि. वाराङ्गना ननुतुरिति—वाराङ्गना. विलासिन्यो ननुतु नृत्य चक्रु, तथा पताका उत्पतिता उच्छ्रिता ऊर्ध्वीकृता, तदा तस्मिन् काले लक्ष्मीधरो लक्ष्मण कुं पृथ्वीम् आप प्राप्तवान्, कथम्भूत ? तीव्रतैकधृतिः तीव्रतायामेका धृतिर्यस्य स, तथा आप लक्ष्मीधरः, कम् ? महर्षिं महती चासौ ऋद्धिश्च महर्षिं ताम्, तथा श्रीधन श्रीरेव धन यत्र तत्, जयम् आप, तथा निलयं गृह विवेश प्रविष्टवान्, कथम्भूत उज्ज्वल-दृश्यसेव्य उज्ज्वलद्वि ऋश्यै सेव्य प्रभावत्कपिसेव्य अथवा उज्ज्वल कान्तिमान्, दृश्यो रूपवान्, सेव्य सेवायोग्यः, स च तथोक्तः, पुन चिताश्वबल पुष्टह्यसैन्यः ।

अथ भारतीयः—कुन्ती महर्षिम् आप लेभे, कथम्भूता व्रतैकधृति, कदा ? तदा, तथा लक्ष्मीधरो विष्णुः निलयं विवेश, कथम्भूतम् ? सश्रीधनजय श्रियोपलक्षितेन धनजयेन सह वर्त्तते इति तं ससम्पदर्जुनम् कथम्भूतो लक्ष्मीधरः ? चिताश्वबलः चिता अश्वा यस्य स चिताश्व चिताश्वो बलो बलभद्रो यस्य स । शेष तुल्यम् ॥८७॥

इति निरघद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीमण्डितस्य षट्कर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनयचन्द्रपण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्न. शिष्येण सकलकल्लोद्भवचारुचातुरीचन्द्रिकाचकोरेण नेमिचन्द्रेण विरचित्तायां द्विसन्धानकवेषधनञ्जयस्य राघवपाण्डवीयापरनाम्नः काव्यस्य पदकौमुदीनाम दधानायां टीकायामुभयसङ्ग्रामव्यावर्णनं नाम षोडश सर्ग ॥१६॥

पहले सण्डरूपी अभिनेताओं (पात्र) का नृत्य देखकर तथा सियारियोंके रोनेरूपी मृदंगोंकी ध्वनिको सुनकर और चारणोंको पुरस्कार देकर अपने दरबारियों और परिजनों तथा नटोंके स्थानको प्राप्त राक्षसोंके साथ राघवेन्द्र अथवा यादवेन्द्रने अपने-अपने शिबिरमें प्रवेश किया था ॥८६॥

उस समय वाराङ्गना नाचने लगी थीं, विजय पताकाएँ फहरा रही थीं । तीव्रतामें सबसे उत्तम, लक्ष्मीके निवास, उज्ज्वलते-कूदते वानरों (ऋश्य) के द्वारा सेवित लक्ष्मणजीने पृथ्वीको प्राप्त किया था तथा कान्ति, धन और जयकी पोषक अश्व सेनाके साथ अपने महा वैभवशाली गृहमें प्रवेश किया था [विजयी पाण्डव सेनाकी वैजयन्तियाँ फहरा रही थीं, वेस्याएँ नाच रही थीं । अपने व्रतमें एकनिष्ठ महारानी कुन्ती (व्रतैकधृति. कुन्ती) को लोकोत्तर प्रतिष्ठा प्राप्त हुई थी । तथा श्री धनंजय और अश्व संचालनमें प्रवीण बलभद्रके साथ कान्तिमान (उज्ज्वल) दर्शनीय (दृश्य) एवं पूजनीय (सेव्य) लक्ष्मीपति श्रीकृष्णने अपने गृहमें प्रवेश किया था] ॥८७॥

इति निर्दोष विद्याभूषण भूषित पण्डित मण्डलीके पूज्य षट्कर्कचक्रवर्ती श्रीमान् पण्डित विनयचन्द्र गुरुके प्रशिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकल्लाकी चातुर्यचन्द्रिकाके चकोर, नेमिचन्द्र-द्वारा विरचित कवि धनंजयके राघवपाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान काव्यकी पदकौमुदी टीकामें 'उभय संग्राम' व्यावर्णन नामका

षोडश सर्ग समाप्त ॥१६॥

सप्तदशः सर्गः

अथ संयुगं सुतरसाप्तयुगमरिरपरिचमो हरेः ।

कालमिव समधिरुह्य रथं तमकालचक्रगतिचक्रमाविशत् ॥१॥

(द्वि.) अथ नायकव्यावर्णनानन्तरम् आविशत् प्रविष्टवान्, कोऽसौ ? अरि, किम् ? संयुगं संग्रामम्, कथम्भूतोऽरिः ? अपश्चिम आद्य, कस्य ? हरेर्लक्ष्मणस्य रावण इत्यर्थं, किं कृत्वा ? तं लोकोत्तरं रथं समधिरुह्य, कथम्भूतं रथम् ? सुतरसाप्तयुगं सुतैः पुत्रैः रसेन स्नेहेन आप्तं युगं घुरा यस्य पुन अकालचक्रगतिचक्रम् अकालचक्रस्यैव गतिर्ययो तथाभूते चक्रे यस्य तं तथोक्तम्, कमिव ? कालमिव मृत्युमिव, कथम्भूतम् ? अकालचक्रगतिचक्रम् प्रलयकालप्रवृत्तिसमूहम् ।

भारतीय पक्षः—आविशत् हरेरपश्चिमोऽरिर्जरासन्ध इत्यर्थं. । कम् ? संयुगम्, किं कृत्वा ? पूर्वं समधिरुह्य, कम् ? रथम्, कथम्भूतम् ? सुतरसाप्तयुगं सुष्ठुतरतीति सुतरम् अतिप्लवमानं मनोवेग इत्यर्थः, सप्तयोरिदं साप्तम् आश्वम्, साप्तं च तद्युगं च साप्तयुगं सुतरं साप्तयुगं यस्य तम् । अन्यत् सुगमम् ॥१॥

अशिरः शवं शरणमेष विशति कवचं विभर्ति यः ।

प्राणविनिमयमयं हि यशः सुलभं भवेदिति स वर्म नाददे ॥२॥

अशिर इति—सः अरिः वर्म सन्नाहम् इति नाददे न जग्राह, किमिति एषः किम् अशिरः मस्तकरहितं शवं शरणं विशति, कोऽसावेषः ? य. कवचं विभर्ति, हि यस्मात् यशः किं सुलभ भवेत् ? कथम्भूतम् ? प्राणविनिमयमयं प्राणाना विनिमयः परिदत्तं तेन निर्वृत्त प्राणविक्रयलभ्यमित्यर्थः ॥२॥

तमधूममग्निमिव दृष्टिविषमिव विमुक्तकञ्चुकम् ।

नागमिव विगतवक्त्रपटं बलवर्जितं दृष्टशूरुर्जितं सुराः ॥३॥

तमिति—सुराः देवाः तमरिम् अधूम निर्धूमम् अग्निमिव दृष्टुः, पुनः दृष्टिविष सर्पविशेषमिव दृष्टुः, कथम्भूतम् ? विमुक्तकञ्चुकम् अपास्तनिर्मोकम्, तथा कमिव ? विगतवक्त्रपटम् अपाकृतवदना-च्छादनम् ऊर्जितं प्रौढ बलवर्जितं बलभद्ररहितं नागं गजमिव दृष्टुः ॥३॥

[नायक वर्णनके उपरान्त प्रतिनायकका वर्णन करते हैं] पुत्रोंके स्नेह (रस) रूपी श्रौंगन युक्त घुरावाले तथा प्रलय चक्रके समान अत्यन्त वेगवान रथके ऊपर चढ़कर श्री लक्ष्मणके मुख्य शत्रु रावणने धनके समान युद्धभूमिमें प्रवेश किया था [अत्यन्त सरलतासे आगे बढ़ते (सुतर) घोड़ों (साप्त)की जोड़ीसे युक्त, अत्यन्त वेगवान रथके ऊपर दृढ़तापूर्वक सवार श्रीकृष्णके प्रथम शत्रु जरासंधने मृत्युके समान युद्धस्थलीमें प्रवेश किया था] ॥१॥

रावण अथवा जरासंधने कवच नहीं पहिना था । इनका विचार था कि जो कवच धारण करता है वह (शिरस्त्राण अलग होनेके कारण अस्तक-हीन) शकती शरण लेता है । (जो कि स्वाभिमानके विरुद्ध है । और यशको मलिन करता है) क्योंकि वीरोंको प्राणोंकी बाजी लगानेपर ही झिलनेवाले यश, कवच सुलभ कर देता है ॥२॥

१. सर्गेऽस्मिन् उद्गतावृत्तम् । तल्लक्षणं हि 'सज्जमादिमे सञ्जुक्तौ च न सज्जुक्तौ रथोद्गता । श्याङ्घ्रिगत मनजका गयुताः सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् । [वृ० २० ६ अ०-५ ।]

२. बलेन सैन्येन रहितमिति ।

तनुरक्षया परिणतेव कुपितमपि हेतिरूपताम् ।

यातमिव निशितशस्त्र(मस्त्र)मपि ज्वलनात्मतां गतमिवास्य चक्रिणः ॥४॥

तनुरिति—अस्य चक्रिण तनु शरीर परिणतेव प्राप्तवाद्धेत्या वनितेव बभूवेति क्रियाध्याहार्या, कथम्भूता ? अक्षमा न विद्यते क्षमा यस्या सा क्रोधरूपेत्यर्थ , कथम्भूता परिणता ? वाद्धकवशात् अक्षया गन्तुमशक्ता तथाकुपितमपि हेतिरूपता शस्त्रसारूप्य यात गतमिव निशित तीक्ष्ण शस्त्र(अस्त्र)मपि ज्वलनात्मता वह्निरूपता गतमिव ॥४॥

स रूपायुधं विषमिवाहिरशनमिव तोयदोऽसृजत् ।

क्षौद्रपटलपतितैरिव तच्छरधैः शिरस्त्रनिवहैर्मही बभौ ॥५॥

स इति—सोऽरिः आयुध शस्त्र रूपा कोपेन असृजत् मुक्तवान्, क कमिव ? अहिः सर्प विषमिव गरलमिव, पुन अशनिवज्ज तोयदो मेघ इव तत्तस्मात् शिरस्त्र-निवहै शिरासि स्त्रायन्त इति शिरस्त्राणि तेषा निवहै समूहै मही मेदिनी बभौ रेजे, कैरिव ? क्षौद्रपटलपतितै मधुच्छत्रच्युतै. शरधैरिव मधुमक्षिका-भिरिव ॥५॥

दहनास्त्रपाणिरपमूर्धं विदधदरिसैन्यमाजनुः ।

वेदनं भयरसमित्यशिरः पुरतः स दिव्यमधृतेव नाकिनाम् ॥६॥

दहनेति—सोऽरिः अधृतेव घृनवानिव, किम् ? दिव्यम्, कथम्भूतम् ? अशिरो न शिरो यस्य तदशिर प्रतिद्वन्द्वरहितमित्यर्थ पुरतः अग्रतः, केषाम् ? नाकिना देवानाम्, कथम् ? इति कृत्वा प्रकाश्यते, भो नाकिनो देवाः न वेद न वेद्म्यहम्, कम् ? भयरसम्, कथम् ? आजनुराजन्म, किं कुर्वन् ? अरिसैन्यम् अपमूर्द्धम् अपगतमस्तक विदधत् कथम्भूतः सन् ? दहनास्त्रपाणि ज्वलनवाणहस्त इति ॥६॥

सेनारहित तथा उद्धत इस शत्रु (रावण-जरासन्ध)को युद्धके अनुरागी देवताओंने बिना धुएँकी आगके समान अथवा केंचुली छोड़नेके बाद बाहर आये 'दृष्टिविष' (जिसकी दृष्टिमें ही विष होता है) साँपके समान अथवा बाहरके दाँतोसे रहित हामीके समान देखा था ॥३॥

चक्रधारी अथवा चक्रवर्ती इस शत्रुका शरीर वृद्धा स्त्रीके समान अशक्त हो गया था । अथवा क्षमाहीन हो गया था । अत्यन्त क्रुद्ध होकर भी वह शस्त्र (हेति)के समान (पराधीन) हो गया था तथा तीक्ष्ण शस्त्रोका (लक्ष्यहीन) प्रहार करके भी वह (भभकती, किन्तु न जलाती) ज्वालाके सदृश प्रतीत होता था [बुद्धियाके शरीरमें भी सामर्थ्य नहीं रहती है, गुस्सा होनेपर 'हा, हा' (हा-इति) करने लगती है तथा तीक्ष्ण हथियार पास रहनेपर भी, प्रयोग न करके अपने मन ही मन जलती रहती है] ॥४॥

जैसे साँप विषका वमन करता है अथवा जैसे मेघ वज्र बरसाते हैं उसी प्रकार रष्ट हो कर यह शत्रु शस्त्र चला रहा था । बिखरे हुए शिरस्त्राणोके कारण युद्धस्थलीकी वही दशा हो गयी थी जो मधु-मक्खियोंके छत्तेसे गिरी मधुमक्खियोंके भूमिपर पड़े रहनेसे होती है ॥५॥

अग्निबाणोको हाथोसे छोडते हुए इस शत्रुने अपने शत्रुओकी सेनाको बिना मस्तकका अथवा बिना नेताका कर दिया था । मैने जन्मसे ही कभी भी भयका रसास्वादन नहीं किया है यही दिखानेके लिए इसने अपनी बेजोड़ (अ-शिर) अथवा बिना मस्तककी दिव्य देहको रणके रक्षिया देवोके सामने रख दिया था । (अर्थात् अपनेको मरा समझकर युद्धमें जूझ गया था) ॥६॥

अनुजं तु मृत्युमिव हन्तुममुमभिजिहानमारुधत् ।

तीव्रमन्धतमसमभ्युदयै रथवाहनेन सवितेव केशवः ॥७॥

अन्विति—आरुधत् रुद्धवान्, कोऽसौ ? केशवो लक्ष्मण, कम् ? अमुमरिं रावणम्, केन कृत्वा ? रथवाहनेन रथास्वेन, अत्र जात्यपेक्षयैकवचनम्, किं कुर्वाणम् ? अभिजिहानं सम्मुखमागच्छन्तम्, किं कर्तुम् ? हन्तुम्, तथा आरुधत्, क ? केशवः, कम् ? अनुजं विभीषणं कुम्भकर्णं वा, किं कुर्वाणम् ? अभिजिहानम्, किं कर्तुम् ? हन्तुम्, कथम्भूतं रावणं विभीषणं कुम्भकर्णं च ? तीव्रं सोढुमशक्यम् कमिव ? मृत्युमिव, कैः कृत्वा ? अभ्युदयै गजतुरगपदातिलक्षणाभिविभूतिभिः, क इवारुधत् ? सवितेव सूर्य इव, किम् ? अन्धतमसं घनान्धकारम्, कैः कृत्वा ? अभ्युदयै किरणसन्दोहलक्षणाभिविभूतिभिः, किं कुर्वाणं मृत्युम् ? अभिजिहानम्, किं कर्तुम् ? हन्तुम्, कथम् ? अनुजन्तु जन्तुं जन्तुमनु प्रतिजन्तुं, कैः कृत्वा ? अभ्युदयै उपर्युपरिदु ससंपातलक्षणै, कथम् ? तीव्रं निर्दयमिति ।

भारतीयः पक्षः—अथारुधत्, कोऽसौ ? केशवो नारायणः, कम् ? अमुं जरासन्धम्, केन कृत्वा ? वाहनेन, किं कुर्वन्तम् ? अभिजिहानम्, शेषं पूर्ववत् ॥७॥

चिरमेव चेतसि निरुद्धमुदितमिव मन्त्रमग्रतः ।

प्रेतपतितनृपकोपचयं निचितं पुनः परिभवादिवैक्षत ॥८॥

चिरमिति—एषः केशवः उदितमुद्गतमुत्प्लुतमित्यर्थः, अरिं पुनरैक्षत व्याघुट्यावलोकितवान्, कथम् ? अग्रतः पुरतः, कथम्भूतम् ? निरुद्धं नियन्त्रितम्, क्व ? चेतसि चित्ते, कथम् ? चिर बहुतरकालम्, कमिव ? मन्त्रमिव पाङ्गुण्यलक्षणमन्त्रमित्र, कथम्भूतम् ? उदितमुद्गतं सन्तम्, चित्ते चिरं निरुद्धम्, तथा कमिवैक्षत ? प्रेतपतितनृपकोपचयमिव पतिनाश्च ते नृपाश्च पतितनृपाः प्रेताश्च ते पतितनृपाश्च प्रेतपतितनृपाः तेषां कोपचयस्तम्, कथम्भूतम् ? निचितं पुञ्जीकृतम्, कस्मात् ? परिभवादिति शेषः ॥८॥

प्रियसंगमात्प्रथमसङ्गमरिक्कृतमत्रोधि सोऽधिकम् ।

वृन्दमलघु सुहृदो महतां द्विषतां हि कीर्तिरतुला तु जायते ॥९॥

प्रियेति—अत्रोधि ज्ञातवान्, कोऽसौ ? स केशव, कम् ? प्रथमसङ्गम्, कथम्भूतम् ? अधिकं पुनः अरिक्कृत रिपुविहितम्, कस्मात् ? प्रियसङ्गमात् इष्टजनमेलापकात्, युक्तमेतत्, महता सताम् अलघुस्थूलं वृन्दं समूहः सुहृदो मित्रस्य भवति, तथा तु पुनर्जायते, का ? अतुला कीर्तिः केन ? द्विषता शत्रुणा, कथम् ? हि स्फुटमिति ॥९॥

तेज, क्रोधान्ध तथा तन्मोगुण प्रधान चतुर्विध सेनाके द्वारा मृत्युके समान संहार करनेके लिए आगे बढ़ते हुए इस रावणको तथा इसके अनुज (कुम्भकर्ण)को लक्ष्मणने अपने रथको बढ़ाकर उसी तरह रोक दिया था जिस प्रकार सूर्य उदयकालकी किरणोंके द्वारा घने काले अन्धेरेको समाप्त कर देता है [तेज सेनाके द्वारा प्रत्येक प्राणीकी (अनु-जन्तु) और बढ़ती मृत्युके समान सामने आये जरासंधको श्रीकृष्णने रथके घोड़ोंके द्वारा रोक दिया था] ॥७॥

नारायणने चिरकालसे मन-ही-मन जलते हुए और अब सामने आये मन्त्रके समान शत्रुको देखा था । वह रावण अथवा जरासंध सरकर भूत हुए राजाओंके उस संचित कोपके समान था जो तिरस्कार होने पर फिर नया हो जाता है [मन्त्र भी सिद्ध होनेके बाद मनमें रहता है और जगानेपर फल देता है तथा प्रेत भी बलि दिये जानेके बाद पुनः अवज्ञा होने-पर सताने लगता है] ॥८॥

निजपौरुषं हि पुरुषस्य कवचमिह कस्य संवृतिः ।

भानुमत इव न हन्ति रुचिं घनदेहबन्धनमयीति नामवीत् ॥१०॥

निजेति—नामवीत् वध्नाति स्म, फोऽसौ ? केशव, किम् ? कवचम्, कथम् ? पुरुषस्य निजपौरुषं कवच स्यात्, संवृति कस्य रुचिं दीप्ति न हन्ति अपितु सर्वस्य, कथम्भूता ? घनदेहबन्धनमयी घनदेह एव बन्धनं तेन निर्वृत्ता मेघशरीरमयीत्यर्थ ॥१०॥

उदयाद्विभूतिरिव भोगगतिरिव नयात्प्रसादतः ।

सर्ववृत्तिरिव परं पुरुषं जयदेवता गणतिथावृत स्वयम् ॥११॥

उदयादिति—जयदेवता जयश्री पर पुरुष पुरुषोत्तम स्वय परप्रेरणमन्तरेणैव अवृत वृतवती, कथम्भूता ? गणतिथा गणस्य पूरणा, केव ? विभूतिरिव, कस्मात् ? उदयात्, केव ? भोगगतिरिव भोग-विषया प्रवृत्तिरिव, कस्मात् ? नयात् भोगविषयाया नीते., केव ? सर्ववृत्तिरिव समस्तसन्तोष इव, कस्मात् ? प्रसादतो नयविषयाया. प्रसन्नताया इति ॥११॥

ध्वजमारुरोह गरुडोऽस्य रणमिव दिदृक्षुरुचकैः ।

ध्मातुमिव कृपितवह्निमयं हृदि पाञ्चजन्यमुदपूरि वैरिणः ॥१२॥

ध्वजमिति—गरुड अस्य विष्णो ध्वजम् आरुरोह आरूढवान्, क इवोत्प्रेक्षित ? उच्चैरतिशयेन रण सङ्ग्राम दिदृक्षुरिव द्रष्टुमिच्छुरिव, तथा अय विष्णु वैरिणो हृदि कृपितवह्निं ध्मातुमिव सन्धुक्षितुमिव पाञ्चजन्य शङ्खम् उदपूरि पूरितवान् ॥१२॥

निनदेन तस्य मिहिरस्य शरभ इव सम्मुखं रिपुः ।

प्राप्य कृणपनिकरेण रथं परतो युगद्वयसमभ्यदुद्रुवत् ॥१३॥

निनदेनेति—रिपुः शत्रु कृणपनिकरेण वाणसमूहेन परतः पश्चात् युगद्वयस युगपरिमाण यथा तथा रथम् अभ्यदुद्रुवत् अपसारितवान्, किं कृत्वा ? पूर्वं तस्य पाञ्चजन्यस्य निनदेन ध्वनिना सम्मुख प्राप्य, क इव ? शरभ इव, केन ? मिहिरस्य मेघस्य निनदेनेति ॥१३॥

शत्रुके साथ हुई इस पहली मुठभेड़को नारायणने आत्मीय जनोसे होनेवाली स्नेह भेदसे भी बढ़कर जाना था, क्योंकि सहापुरुषोंकी भिन्नमण्डली विशाल होती है। किन्तु उनकी अनुपम कीर्तिका प्रसार तो शत्रुके (दमनके) कारण ही होता है ॥६॥

अपना पुरुषार्थ ही अनुष्यका सच्चा कवच है। घनघटाके घिरनेसे सूर्यके समान किसीकी कान्तिको क्या आवरण (कवच) नहीं घटाता है ? अपितु घटाता ही है। इसलिए ही नारायणने युद्धमें कवच नहीं पहना था ॥१०॥

जिस प्रकार पुण्यकर्मके उदयसे अपने आप विभूतिकी प्राप्ति होती है अथवा नीति मार्गके अनुसरणसे भोगोंकी परस्पर क्षलती है अथवा चित्तकी निर्मलतासे सब प्रकारका धैर्य अनायास ही प्राप्त हो जाता है उसी प्रकार सैन्यसमूहसे घिरी पूर्ण विजयलक्ष्मीने अपने-आप ही परम-पुरुष विष्णुको वरण किया था ॥११॥

नारायणकी गरुडके चिह्नसे युक्त ध्वजा आकाशमें फहरा रही थी भानो चिह्नका गरुड युद्धको देखनेकी इच्छासे ही ऊपर चढ़ गया था। वैरियोंके हृदयोंमें धुंघाली क्रोधकी अग्निको भूषकनेके लिए ही नारायणने अपने शंखको फूँका था ॥१२॥

शंखकी ध्वनिकी सुनकर रावण-जरासंध शत्रु उसी प्रकार सामने आ गये ये जैसे

स्वरूपा सहोच्छ्वसितसूतगतिरथ हरिश्च कम्पनैः ।

तस्य भुजमिव सदाशरथी रणशान्तिमिच्छुरिव केतुमच्छिदत् ॥१४॥

(द्विः) स्वेति—अयानन्तरं स दागरथि. रामो हरिश्च लक्ष्मणोऽपि कम्पनैः बाणविशेषैः तस्य रावणस्य भुजमिव केतुं व्वजम् अच्छिदत् छिन्नवान्, किंविशिष्ट इव ? रणशान्तिमिच्छुरिव इच्छन्निव, कथम्भूतो रामो हरिश्च ? उच्छ्वसितसूतगतिः उच्छ्वसिता सूतस्य सारथेर्गतिरचेष्टा येन स तथोक्तः, कथम् ? सह सार्द्धम्, कया ? स्वरूपा वात्मकोपेनेति ।

भारतीयः पक्ष — तस्य जरासन्धस्य, कथम्भूतो हरिः ? सदाशरथी सती रुमीचीना आशा वाञ्छा येषां ते सदाशा. सदाशा रयिनो यस्य स., कथम्भूत ? उच्छ्वसितसूतगतिः उच्छ्वसिता सूतानां भटानां गतियेनेति ॥१४॥

ध्वलातपत्रमपि तस्य हतमपतदिन्दुमण्डलम् ।

द्रष्टुमुपगतमिवाजिगतः परुषं रिपुः प्रतिजगर्ज तर्जयन् ॥१५॥

ध्वलेति—हरिणा हतं तस्य वैरिण. ध्वलातपत्रमपि अपतत् प्रत्रष्टम्, किमिवोत्प्रेक्षितम् ? इन्दुमण्डलमिव चन्द्रविम्बमिव, कथम्भूतम् ? आजि संग्रामं द्रष्टुमवलोकितुमागतम् । अतः कारणात् रिपुः परुषं कर्कशं तर्जयन् तिरस्कुर्वन् प्रतिजगर्ज गजितवान् ॥१५॥

विमुखः फलं विधिरिवाशु खल इव कृतं स तं यशः ।

लोभ इव मद इवोपशमं गुरुशक्तिशस्त्रमरुजन्नियोजयन् ॥१६॥

विमुख इति—अरुजत् तुनोद, कोऽपि स रिपुः कम् ? तं विष्णुम्, किं कुर्वन्निव ? शक्तिशस्त्रम् आशु शीघ्रं नियोजयन्, कथम्भूतम् ? गुरु गरिष्ठम्, क इवारुजत् ? विमुखो विधिरिव फलम्, तथा खल इव कृतं दुर्जन इवोपकारम्, तथा लोभ इव यश. कीर्त्तिम्, तथा मद इवोपशमम् ।

भारतीयः—स जरासन्धः तं नारायणम् शेषं प्राग्वत् ॥१६॥

मेघोंकी गर्जनाको सुनकर हिरण आ जाते हैं । किन्तु दारणोंकी वर्धा पड़ते ही, इनके रथसे कोशों दूर तक सब दिशाओंमें भागते नजर आये थे ॥१३॥

अपने क्रोधके साथ-साथ सारथीकी गतिको भी बढ़ाते हुए तथा रणकी शान्ति (समाप्ति)के इच्छुकके समान दागरथि रामने तथा लक्ष्मणने रावणकी भुजाके समान उसके रथपर उठी हुई उसकी ध्वजाको 'कम्पन' जातिके दारणोंसे काट दिया था ।

अपने क्रोधके साथ-साथ सूतनृपतिके प्रगतिको करते हुए तथा सदाशरथी योद्धाओं [सदाश-रथी]से घिरे हरि कृष्णने जरासंधकी आक्रान्तिके लिए उठी भुजाके समान ध्वजाको रण समाप्तिकी इच्छासे कम्पनोंके द्वारा काट दिया था ॥१४॥

नारायणके द्वारा आघात किये जानेपर उस (शत्रु रावण-जरासंध) का इत्त छत्र भी गिर गया था । गिरता हुआ यह छत्र ऐसा सालूम देता था कि चन्द्रमण्डल ही युद्ध देखनेके लिए उतर आया है । छत्र गिरते ही शत्रु भी धसकानेके लिए कठोर गर्जना करने लगा था ॥१५॥

जिस प्रकार विपरीत दैव पुण्य कर्मके फलको, दुष्ट पुरुष उपकारको, लोभ यशको और अहंकार प्रशान्तिको नष्ट कर देते हैं उसी प्रकार विचार करके शत्रुके द्वारा वेगके साथ नारायणपर छोड़े गये 'शक्ति' नामके बहान् शस्त्रने उन्हें आहत कर दिया था ॥१६॥

विवशोऽपि चित्रमवलोकमयमवगमं च नामुचत् ।

येन तिमिरमभितो दृष्टो कमलोदरेण विविदे न वेदना ॥१७॥

विवश इति—चित्रमाश्चर्यं विवशोऽपि परवशोऽपि सन्नवलोक दर्शनमवगम ज्ञान चायं विष्णुर्ना-
मुचन्न त्यक्तवान् तथाऽभितः सामस्त्येन तिमिर येन कारणेन कमलोदरेण विष्णुना दृष्टो दृष्टम्, तथा चकारेण
पूर्वोक्त प्रतिषेधोऽपि लभ्यते, तेनायमर्थ—वेदना पीडा । न विविदे न ज्ञातेति ॥१७॥

विधुतव्यथः क्षणमवाप युधि न किमु माधवोहितम् ।

दाशरथिरविरतः प्रहरन्निलयं कुलस्य सहसार रक्षसः ॥१८॥

विधुतेति—किन्नावाप अपितु प्रापैव प्राप्तवानेव, कोऽसौ ? दाशरथी राम, कम् ? अहित शत्रुम्,
नव ? युधि सङ्ग्रामे, कथम् ? क्षण मुहूर्त्तमेकम्, कथम्भूतः ? अविरतो निवृत्त पुन उमाधव कीर्तिप्रिय
पुन. विधुतव्यथ त्यक्तपीड, किं कुर्वन् ? कुलस्य निलय निवास प्रहरन् सहरन्, कथम्भूतस्य ? सहसार-
रक्षसः सहसारे रक्षोभिर्वर्त्तत इति सहसाररक्षा तस्य सबलिष्ठराक्षसस्य रावणस्येत्यर्थ, अथवा आर प्राप
रामः, कम् ? निलयम्, किं कुर्वन् ? प्रहरन्, कस्य ? रक्षसो रावणस्य, कथम् ? सहसा शीघ्रमिति ।

भारतीय—उ अहो, किं नावाप किं न प्राप्तवान्, अपितु प्राप्तवान्, कोऽसौ ? माधवो विष्णुः,
किम् ? हितम्, क्व ? युधि, कथम् ? क्षणम्, कथम्भूतः ? दाशरथिरवि दाशो भूत् कुशल इत्यर्थ, रथी
सारथि दाशश्चासौ रथी च दाशरथी दाशरथी रथिर्यस्य सुविधावनप्रकाशनात् स तथोक्त अतः कारणात्
रक्ष पालितवान्, कोऽसौ ? स माधव, कम् ? निलयम्, कस्य ? कुलस्य, किं कुर्वन् ? सहसा शीघ्रं
प्रहरन् । शेष तुल्यम् ॥१८॥

सदृशौ बलेन समकालमधिकृतजयौ निजोद्धती ।

पुण्यदुरितनिचयाविव तौ व्यतिरेधतुर्न तु जवाद् व्यतीयतुः ॥१९॥

सदृशाविति—तौ जिगीषुप्रतिजिगीषू पुण्यदुरितनिचयो इव व्यतिरेधतु. परस्पर प्रहतवन्तौ
व्यतिजघनतुरित्यर्थः, कथम्भूतौ ? सदृशौ समानौ समानकक्षावित्यर्थः, केन ? बलेन शरीरसत्त्वेन, कथम्भूतौ
अधिकृतजयौ अङ्गीकृतजयौ, कथम् ? समकालं तुल्यसमय यथा भवति पुन निजोद्धती निजात्मीया उद्धति-
र्ययोः तौ तु पुनर्न व्यतीयतु, न परस्परं गतौ विरतौ, कस्मात् ? जवाद्देगादिति ॥१९॥

शक्ति लगनेसे नारायण (श्री लक्ष्मण-कृष्ण) अशक्त हो गये थे किन्तु उनकी दर्शन
और ज्ञानकी शक्तिका लोप नहीं हुआ था । आश्चर्य यही है कि शक्तिके प्रभावसे नारायण
चारों ओर अन्धकारको देखते थे किन्तु वेदनाका अनुभव नहीं करते थे ॥१७॥

कीर्ति (उमा)के स्वामी, युद्धमें लीन, अनुजके आघातकी मार्मिक पीड़ाको दबाये
हुए तथा बलवान् (सहसार) राक्षसोसे घिरे रावणकी पैतृक राजधानीपर प्रहार करते
हुए दाशरथि रामने क्या क्षण-भरमें ही शत्रुको नहीं घेर लिया था ?

जरासंधके प्रहारकी व्यथाको भूले, माधवने क्या क्षण-भर ही में युद्धस्थलीमें अपना
भला (हित) नहीं किया था ? अपितु किया ही था । कुशल नीतिमानों (दाशः) तथा
सारथियों (रथी)में सूर्य (श्रेष्ठ) श्रीकृष्णने सहसा आक्रमण करके पाण्डव कुलके आधार
(निलय) अर्जुनकी रक्षा की थी ॥१८॥

शारीरिक बलकी दृष्टिसे एक समान, एक ही समयमें विजय प्राप्त करनेके लिए
प्रयत्नशील और स्वभावसे ही उद्धत वे दोनों [नायक (राम-कृष्ण) और प्रतिनायक

विरथश्चिरेण विहितोऽपि विततधनुषामुना रिपुः ।

जातमिव बहुमुखं सुकृतं विविधं स मूलविभुजं व्यलङ्घयत् ॥२०॥

विरथ इति—स रिपुर्विपक्ष. मूलविभुज मूलरथ सुकृतमिव पुण्यमिव व्यलङ्घयत् अतिक्रान्तवान्, कथम्भूतम् ? जात समुत्पन्नं पुन. बहुमुख प्रचुरकारण पुन विविधं नानाप्रकारम्, कथम्भूत ? विहितोऽपि विहितोऽपि पुन विरथः रथरहित अमुना विजिगीषुणा, कथम्भूतेत् ? विततधनुषा आरोपितचापेन, कथम् ? चिरेण बहुकालम् ॥२०॥

अवलोकितुं हरिविघातमसह इव गन्तुमुद्यतः ।

संख्यरुधिरमवलोक्य चिरं स मदादपप्तदिव तीव्रगुः सदा ॥२१॥

अवलोकितुमिति—तीव्रगु सूर्य पूर्वं सङ्ख्यरुधिर रणरक्त चिरं बहुतरकालम् अवलोक्य निरीक्ष्य मदा सर्वकाल मदादिव अपप्तत् पतितवान्, कथम्भूत ? गन्तुमुद्यतः पुन. हरिविघातम् अवलोकितुम् असह इव असहमान इव ॥२१॥

स विपन्नबन्धुमुपदृश्य नृपजनमशेषमंशुमान् ।

दुःखजलमवतरीतुमिव प्रतिपश्चिमाणवतटं व्यलम्बत ॥२२॥

स इति—स अंशुमान् सूर्य. पश्चिमाणवतट पश्चिमसमुद्रतीरं व्यलम्बत अवलम्बितवान्, किं कर्तुमिव ? दुःखजलं दुःखमेव जल तत् अवतरीतुमिव, किं कृत्वा ? अशेषं नृपजनं नृपतिलोक विपन्नबन्धु मृतवान्धवम् उपदृश्य दृष्ट्वा ॥२२॥

सवितापि संहतिमियाय नियतदिवसातिलङ्घनः ।

हन्त किमु किल निषेकदिनं जगति व्यतिक्रमितुमक्षमो जनः ॥२३॥

सवितेति—सवितापि सूर्योऽपि सहर्ति सहारम् इयाय गतवान्, कथम्भूत. ? नियतदिवसातिलङ्घनः निश्चितदिवसातिक्रम, युक्तमेतत्, हन्त कष्ट किल लोकोक्तौ किमु अहो जगति लोके निषेकदिन मृत्यु व्यतिक्रमितु लङ्घितुमक्षमः असमर्थो जन, अत्र यत्र सवितापि सहर्ति प्राप्तवान्, तत्रान्ये जना निषेकदिन व्यतिक्रमितु कथमल समर्था भवेयुरिति भावो विभाव्यते ॥२३॥

(रावण-जरासन्ध)] पुण्य तथा पापके सजीव ढेरके समान एक-दूसरेपर प्रहार कर रहे थे, तो भी उनमें-से किसीका भी वेग रंचमात्र नहीं घट रहा था ॥१६॥

बहुत समय तक धनुष चलाकर इस नारायणके द्वारा रथहीन (खण्डित-रथ) किया गया भी वह शत्रु सब तरफसे खुले बहुमुख तथा लक्ष्य भेदनके लिए अनुकूल अवसर-पर भी (विविध) मूलनायकके रथके सामनेसे निकल गया था और पुण्यकी समानताको प्राप्त हुआ था क्योंकि पुण्यका फल भी अनेक (बहु) साधन (मुख) जुटा देता है तथा अनेक प्रकारसे सहायक होता है ॥२०॥

बहुत समय तक युद्धमें बहती रक्तधाराको देखकर प्रखर किरणोंके सदैव स्वामी सूर्यका भी अहंकार (उष्मा) अपने-आप ढलने लगा था । और नारायणके वधको (अथवा वानरों और यादवोंके सहारको) देखनेके लिए तैयार न होनेके कारण ही उसने भी (अस्ता-चलकी ओर) चलनेकी तैयारी कर ली थी ॥२१॥

समस्त राजाओंके आत्मीय-जनयुद्धमें मर चुके थे । ऐसे इन राजाओंको देखकर सूर्य भी दुखी होकर जलमें उतरने (डूबने) के लिए ही (अथवा अन्त्येष्टिके बादका स्नान करनेके लिए ही) पश्चिम सागरके किनारेकी ओर मुड़ गया था ॥२२॥

गतवत्यरौ तमनुमत्य परमपुरुषं महोदयैः ।

व्याप्य निश्चिततमसंप्लवगैः स्थितमर्जुनप्रकृति तत्र राजकम् ॥२४॥

गतेति—राजक सुग्रीवप्रभृतीना राज्ञा समूह तत्र रणे स्थितम्, किं कृत्वा ? त परमपुरुषं लक्ष्मणं निश्चिततमस निश्चित तमो यस्य त तीक्ष्णतिमिरोपहत विनष्टचेतनम् अनुमत्य ज्ञात्वा, कस्मिन् सति ? अरो गतवति सति, किं कृत्वा स्थितम् ? महोदयैः प्लवगै वानरै व्याप्य वेष्टयित्वा, कथम्भूत राजकम् ? अर्जुनप्रकृति शुद्धस्वभावम् ।

भारतीय — अर्जुनप्रकृति मध्यमपाण्डवप्रधान राजक स्थितम्, किं कृत्वा ? परमपुरुष नारायण पूर्वम् अनुमत्य, किं कृत्वा व्याप्य, कस्याम् ? निशि रात्री, कथम्भूत राजकम् ? असंप्लवगैः शिष्टवीरयागैः महोदयै तत व्याप्तम्, क्व सति ? अरो गतवति ॥२४॥

न किलास्ति कोऽप्यवनिमानमवगत इतीरितोद्यमः ।

पादपरिगणनया भुवनं रविरेष मित्सुरिव दूरमत्यगात् ॥२५॥

नेति—रवि सूर्यं दूर यथा तथा अत्यगात् अतिशयेन गतवान् इवोत्प्रेक्षितः ? भुवनं जगत् पादपरिगणनया कृत्वा मित्सुरिव, कथम्भूत ? ईरितोद्यम, कथमिति कृत्वा प्रकाश्यते, किल लोकोक्तौ परामर्शं च, न कोऽप्यस्ति, कथम्भूत ? अवनिमान भूमिपरिमाणम् अवगत ज्ञातवान् ॥२५॥

सदृशोदयास्तमयवृत्तिरजनि तपनोऽनुरागतः ।

संपदियमिह विपच्च परं परिवर्तते नहि महीयसः स्थितिः ॥२६॥

सदृशेति—तपन सूर्यं अनुरागत अनुरागात् सदृशोदयास्तमयवृत्तिः सदृशी उदयास्तमययोर्वृत्तिर्यस्य स तयोक्तोऽजनि सजात, एकरूपोऽजनीत्यर्थ, युक्तमेतत्, इह लोके पर केवलम् इय सपद् विपच्च परिवर्तते महीयस स्थितिर्न परिवर्तते हि स्फुटम् ॥२६॥

दिनकी समाप्ति (अतिलंघन) को निश्चित करनेवाला सूर्य भी (अस्त) विनाशको प्राप्त हुआ था । यही खेदकी बात है कि संसारमे मृत्युकी वेलाको टालनेमें कोई भी व्यक्ति समर्थ नहीं होता है ऐसा निश्चय है ॥२३॥

शत्रुके चले जानेपर परम प्रतापी वानरोने यह जाना था कि परम पुरुष लक्ष्मण तीक्ष्ण शक्ति लगनेके कारण अचेतन पड़े है । स्वभावसे सरल (अर्जुन-प्रकृति) समस्त राजा लोग यह जानते ही शोकमग्न होकर उसको घेरकर बैठ गये थे ।

अत्यन्त सम्पन्न तथा शिष्टवीरो (असंप्लवगैः) से व्याप्त (ततं) अर्जुनके अनुयायी (प्रकृति) राजाओंका समूह शत्रुओंके लौट जानेपर रात्रिको परमपुरुष कृष्णको घेरकर जा बैठा था । तथा उनकी सम्पत्तिको जाननेके लिए प्रतीक्षा करने लगे थे ॥२४॥

कोई भी व्यक्ति ऐसा नहीं है जिसने पृथ्वीको स्वयं नापा हो इस लोकोक्तिसे प्रेरित होकर पुरुषार्थी सूर्य पगो (कदमो) से गिनकर पृथ्वीको नापनेके लिए ही दूर तक चला गया था [सन्ध्या समय सूर्यकी किरणें (पाद) संख्यात रहें जाती हैं और वह अस्त हो जाता है] ॥२५॥

सन्ध्याकालीन लालिमाके कारण सूर्य उदय और अस्तके समय एक समान स्वभाव (लालिमा, आदि) का धारक हो गया था । उचित ही है—संसारमे यह सम्पत्ति और विपत्ति ही खूब बदलती हैं किन्तु इससे महापुरुषोंकी स्थिति रंचमात्र भी नहीं बदलती है ॥२६॥

क्षतजप्रवाहनिवहस्य समरभ्रुवि सर्पतो द्विषः ।

रागपटलमधिरूढमिव द्युतलानि सान्ध्यमरुणं बभौ महः ॥२७॥

क्षतजेति—सान्ध्य सन्ध्यासमुत्पन्न महः तेज. बभौ रराज, कथम् ? अरुणम्, किमिवोत्प्रेक्षितम् ? द्युतलानि अधिरूढम्, क्षतजप्रवाहनिवहस्य रक्तपूरसमूहस्य रागपटलमिव, कथम्भूतस्य ? समरभ्रुवि रणभूमौ दिशः सर्पतो गच्छतः ॥२७॥

अथ वारुणीरुच्चिरभाजि न परममुनाम्बरस्थितिः ।

क्वापि रविरवपतन्भविता तदितीव तद्गतमगामि सन्ध्यया ॥२८॥

अथेति—अथ सन्ध्यावर्णानानन्तर न पर केवलमभाजि सेविता वारुणी रुचि. पश्चिमा दीप्ति, केन ? अमुना रविणा, तथाभाजि त्यक्ता, का ? अम्बरस्थिति, तथा क्वाप्यवपतन् भविता तदितीव भविष्यति रविः । अत्र लुप्तोपमा बोध्या । यथामुना मद्यपेनाभाजि सेविता, का ? वारुणीरुचिर्मदिराभिलाष., तथा-भाजि भग्ना, का ? अम्बरस्थिति वस्त्रस्थितिः, अमुना रविणा, तथा क्वाप्यवपतन् भविता तत् ततोऽनन्तर-मगामि गतम्, किम् ? तद्गत रविगमनम्, क्वा ? सन्ध्ययेति ॥२८॥

परतस्तमांसि पुरतोऽस्य सवितुरभवन्महोद्यमः ।

दिग्विजयमधिकरोति किमु क्षुभितं हि पश्चिममचिन्तयन्प्रभुः ॥२९॥

परत इति—अभवन् सजातानि, कानि ? तमांसि अन्धकाराणि, कथम् ? परत. पश्चात् पृष्ठत इत्यर्थः, पुरतोऽग्रतोऽभवन्, कोऽसौ ? महोद्यमः, कस्य ? अस्य सवितु सूर्यस्य युक्तमेतत्, उ अहो किमधि करोति, अपि तु नेति भाव, कोऽसौ प्रभुः, किम् ? दिग्विजयम्, किं कुर्वन् ? अचिन्तयन् अवितर्कयन्, किम् ? पश्चिमम्, कथम्भूतम् ? क्षुभितम्, कथम् ? हि स्फुटम् अकुटिलत्वमुपदर्शितमिति ॥२९॥

उपवन्यभूम्युपगिरं च दिवसमुपलाय वाहयत् ।

प्राप तिमिरमुतमभ्युदयं किल कं न यापयति दुर्गयापना ॥३०॥

उपेति—प्राप प्राप्तम्, किं कर्तुं ? तिमिरम्, कम् ? अभ्युदयम्, कथम्भूतम् ? उरुं गरिष्ठम्, किं कुर्वन् ? वाहयन् अतिलङ्घ्यमानम् ? किम् ? दिवसम्, किं कृत्वा ? पूर्वमुपलाय लीनं भूत्वा, कथम् ?

समरभूमिमे बहते हुए शत्रुओंके रक्तकी धाराके पूरकी लालीको आकाश-पटलपर फैलाती हुईके समान सन्ध्याकालीन लालिमाकी कान्ति ससस्त आकाशके तलमे व्याप्त हो गयी थी ॥२७॥

सन्ध्या समय सूर्य (रूपी मद्यप) के द्वारा केवल पश्चिम दिशाकी कान्तिरूपी मदिरा वारुणी का ही आनन्द नहीं लिया गया था अपितु वह आकाश (कपड़ों) में भी न रह सका था । तब सूर्य (मद्यप) कहीं जाकर गिर गया होगा, यह सोचकर सन्ध्या (मद्यपकी स्त्री) भी सूर्य (मद्यप) के रास्तेपर चली गयी थी ॥२८॥

महा पुरुषार्थके [कारण प्रकाश] सूर्य आगे-आगे चला जा रहा था और इसके पीछे-पीछे अन्धकार बढ़ता जाता था । यह देखकर पश्चिम दिशामें क्षोभ फैल गया था, क्योंकि समर्थ पुरुष बिना संकल्पके (अनायास ही) दिग्विजय कर डालते हैं ॥२९॥

वनोंके निकटकी भूमिमें तथा पहाड़ोंकी घाटियोंमें छिपकर दिनको काटनेवाला अन्धकार रात्रि होते ही विस्तारके शिखरपर पहुँच गया था । ठीक ही है; ऐसी कौन-सी

उपवन्यभूमि वने भवा वन्या सा चासी भूमिश्च तस्या अभ्यास कान्तारसमीपमुपगिर च गिरिसमीपे, युक्तमेतत्, किल लोकोक्तो, क न यापयति नातिक्रामति दुर्गयापना दुर्गगमनिका ॥३०॥

द्युमणौ प्रतापिनि गतेऽस्तमभयचिरसङ्गमात्तमः ।

श्लिष्यदिव घनमशेषमभूत्प्रलयः प्रियो हि खरदण्डतोषिणः ॥३१॥

द्युमणाविति—अभूत् सजातम्, किम् ? तमोऽन्धकारम्, किं कुर्वदिव ? आश्लिष्यदिवालिङ्गदिव, कस्मात् ? अभयचिरसङ्गमात् निर्भयचिरकालससर्गात्, क्व सति ? द्युमणौ सूर्ये अस्तगते, कथम्भूते द्युमणौ ? प्रतापिनि प्रतापवनि, कथम्भूत तम ? घन पुन अशेष निखिलम्, युक्तमेतत्, खरदण्डतोषिण खरदण्डं पद्म तोपयतीत्येवशील सूर्य तस्य प्रलयो हि प्रियो भवेत् तीव्रकरादानकुशलस्य राज्ञ इति ध्वनिः ॥३१॥

निजदुःसुतं कुलमिवाशु गुरुगृहमिवायथोद्यतम् ।

राज्यमिव समुदितव्यसनं भुवनं परास्तमवबद्धतामसम् ॥३२॥

निजेति—भुवनं जगत् परास्त प्रक्षिप्तम्, किमिव ? निजदुःसुत कुलमिव, आशु शीघ्रं यदि वा अयथोद्यतम् अयथाचारम् असदाचार गुरुगृहमिव समुदितव्यसन राज्यमिव, कथम्भूत सद्भुवनम् ? परास्तम् अवबद्धतामस तमस इद वैकृत तामस बद्ध तामस येन तत् ॥३२॥

कृतमुच्छ्रितं तदनुदात्तमधरतरमुच्चमाद्यतम् ।

क्वाप्यजनि न च विवेकमतिः कुनृपैकचेष्टितमिवाभवत्तमः ॥३३॥

कृतमिति—कृत विहितम्, किं कर्मतापन्नम् ? तत् उच्छ्रितम् अनुदात्तम् अधरतर च उच्चम् उच्चै, केन ? तमसेत्यध्याहार्यम्, तद्यथा प्रदर्शयते यत् पूर्वम् उच्छ्रितम् उच्च तदधर कृत यदधरतर तत् उच्चं कृतम्, तथा अजनि, किम् ? तम, कथम्भूतम् ? आदृतमादरयुक्तम्, क्व ? क्वापि, न चाजनि का ? विवेकमतिर्भेदबुद्धि, तथाभवत् सजातम्, किम् ? तमः, किमिव ? कुनृपैकचेष्टितमिव, येन यदुच्छ्रितं तदनु-दस्त यदधरतर तदुच्च कृत क्वाप्याद्यतमजनि न च तस्य विवेकमतिविचारबुद्धिरजनीति ॥३३॥

पुरतः स्थितं परिचितं च निकटतिमिराहतेक्षणः ।

जात इव धनमदान्ध इव क्वचनापि कोऽपि न जनोऽभ्यचायत ॥३४॥

वस्तु है जिसका पार कठोर (जीवन) यात्रा न पाती हो ? अर्थात् पुरुषार्थी जीवन ही अभ्युदयका साधक है ॥३०॥

आकाशके मणिभूत अत्यन्त तेजस्वी सूर्यके अस्त हो जानेपर गाढ़ अन्धकार सर्वत्र व्याप्त हो गया था, मानो बहुत समय बाद मिलनेके कारण ही समस्त विश्वका निडर होकर गाढ़ आलिंगन करनेमें लीन था । और कमलोके विकासक सूर्यकी प्रलयपर आनन्द मना रहा था [मलिन मनोवृत्ति (तमः) के लोगोको भी प्रतापी (खर) तथा अना-चारियोको दण्ड देकर ही माननेवाले राजाका नाश ही प्यारा लगता है] ॥३१॥

अन्धकार पटलमे लपटा समस्त संसार शीघ्र ही उसी प्रकार हीन अवस्थामे जा पड़ा था, जिस प्रकार अपने कुपुत्रके कारण कुल, परस्परा-विरुद्ध अनाचारके कारण गुरु-कुल और ईति-भीति विपत्तिके आ जानेपर कोई राज्य परास्त हो जाता है ॥३२॥

दुष्ट राजाके व्यवहारके समान अन्धकारने भी ऊँचे पदार्थको नीचा कर दिया था, नीचेसे नीचे पदार्थ बहुत ऊँचे प्रतीत होते थे तथा कही पर भी ऊँच-नीच (कर्त्तव्य-अकर्त्तव्य) का भेद समझमे नही आता था ॥३३॥

पुरत इति—पुरतोऽग्रतः स्थितं वस्तु कोऽपि जनो नाभ्यचायत नेक्षितवान्, तथा च परिचित लब्धमनु-
भवगोचरमित्यर्थः. क्व ? क्वापि, कस्मिंश्चित् स्थाने, क इवोत्प्रेक्षितः ? जात इव, कथम्भूतः ? निकट-
तिमिराहतेक्षणः आसन्नतिमिराभिभूतलोचनः, तथा धनमदान्ध इवोत्प्रेक्षितः क्वचनापीति शेषः ॥३४॥

इति दिग्विमूढमिव तत्र गिरिषु दरिषु स्वल्पतपत् ।

व्याप हृतमिव तमस्तमसा तदशेषमग्रजवपूरणोद्यतम् ॥३५॥

इतीति—तमः अग्रजवपुः रामशरीरं व्याप व्याप्तवान्, किमिवोत्प्रेक्षितं तमः ? तमसा कोपेन
हृतमिव गृहीतमिव, किं कुर्वत् ? पतत् अशमानम्, कासु दरिषु गर्तासु, तथा किं कुर्वत् ? गिरिषु पर्वतेषु स्वल्प-
किमिवोत्प्रेक्षितम् ? दिग्विमूढमिव भ्रान्तमिव, क्व ? तत्र रणे, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, कथम्भूतमग्रजवपुः ?
रणोद्यतम् पुनरशेष समस्तम् ।

भारतीयः—तमः तत् अशेषं जगत् व्याप, कथम्भूत तमः ? अग्रजवपूरणोद्यतम् अग्रजवं प्रत्रानवेगं
पूरयति पुष्टीकरोति अग्रजवपूरणः, तत्र उद्यतम् उद्यमो यस्य तत्, किमिवोत्प्रेक्षितम् ? तमसा हृतमिव,
शेष प्राग्वत् ॥३५॥

मिलिताङ्गदंपतिसुखाय सहितजनकीयनन्दनम् ।

व्योम्नि गमनमकृत त्वरितः स शनैरवाल्लघुरयाच्च मारुतः ॥३६॥

मिलितेति—स मारुतो मरुतोऽपत्यं पुमान् मारुतो हनुमान् पतिसुखाय लक्ष्मणसुखार्थं व्योम्नि गगने
लघुरयात् शीघ्रवेगात् त्वरितगमनम् अकृत कृतवान्, कथम्भूतात् लघुरयात् ? शनैरवात् प्रच्छन्दाध्वने,
कथम्भूतं गमनम् ? मिलिताङ्गद मिलितः अङ्गदो यस्मिन् तत्, पुनः सहितजनकीयनन्दन सहितः जनकी-
यनन्दनः भामण्डलो यस्मिन् तत् ।

भारतीयः—स मारुतो वायुः व्योम्नि नभसि शनैरवात् मधुरध्वनेः मिलिताङ्गदमपतिसुखाय
संश्लिष्टदयिताप्राणनाथप्रमोदार्थं गमनम् अयात् वहति स्मेत्यर्थः. कथं गमनम् ? सहितजनकीयनन्दन
जनानाम् इदं जनकीयं सहहितेन वर्तते सहितम्, जनकीयं च तन्नन्दनं च जनकीयनन्दनं सहितं जनकीयनन्दनं
यस्मात् तत्, कथम्भूतो मारुतः ? अकृतत्वरितं अकृतं त्वरितं वेगो येन सः, पुनः लघुर्मन्दः मयूरपिच्छ-
भेदीत्यर्थः ॥३६॥

सम्पत्तिके अभिमानसे अन्धे (चूर) व्यक्तिके समान आँखोंपर छाये गाढ़ अन्धकारके
कारण कोई भी व्यक्ति कहींपर भी सामने रखे अथवा अत्यन्त परिचित पदार्थको भी
नहीं देख पाता था [सम्पत्तिके गर्वसे चूर व्यक्ति भी पुराने परिचित और सामने आये
सुपरिचित सम्बन्धियोंको भी नहीं पहचानता है] ॥३४॥

दिशाओके ज्ञानसे हीन व्यक्तिके समान रणभूमिमें पहाड़ोंपर लड़खड़ाते तथा
गुफाओंमें गिरते सर्वत्र व्याप्त अन्धकारने क्रोधसे अभिभूत तथापि युद्धके लिए तैयार अग्रज
(राम) के शरीरको भी प्रभावित कर दिया था [पाण्डव पक्षः अन्धकारने प्रधान रूपसे
(अग्र) युद्धके वेगकी (जब) पूर्ति करनेमें (पूरण) लगे तथापि अन्धकारके कारण निष्क्रिय
परम ब्रह्म (अशेष) कृष्णजीको भी प्रभावित किया था] ॥३५॥

स्वामी (लक्ष्मणजी) को स्वस्थ करनेके लिए पवनञ्जयके पुत्र हनुमान्जीने शीघ्र

१. अशेषं ब्रह्माणमिति ।

२. मिलितं संश्लिष्टं अङ्गं शरीरं यस्य सः जरासन्धः तस्य दम्पति ।

३. “ष्ट शरीर स्त्री पुंसु सुख निमित्तं” प० ।—ष्ट शरीररमणीरमणसुखनिमित्तं—द० ।

४. प्राप्तवान्—प० द० ।

भरतः स्थितः स खलु यत्र तदिदमथवातिरागतः ।

स्थानमसुखमलिनो न्यगदन्नलिनोदरं निशि निवद्धमीलनम् ॥३७॥

भरत इति—यत्र स्थाने भरत कैकेयीनन्दन. स्थित तदिद स्थान स. वाति वातस्यापत्यं वातिः हनुमान् आगत, कथम्? खलु निश्चयेन कस्याम् निशि रात्रौ अथ स्थानगमनानन्तरम्, न्यगदत् कथितवान्, कोऽसौ? वातिः, कम्? नलिनोदर लक्ष्मणम्, कथम्भूतम्? निवद्धमीलनम्, कथम्भूत? असुखमलिनः दुःखम्लान ।

भारतीय —अथवा स मारुत^१ न्यगदत् किम्? तदिद नलिनोदर कमलकोशम्, कथम्भूतम्? निवद्धमीलन प्राप्तसकोचम्, कस्याम्? निशि, पुन कथम्भूतम्? अलिनो भ्रमरस्य स्थानम्, कथ यथा भवति न्यगदत्? असुख दुःख यत्र नलिनोदरे स्थित, कः? सोऽलि., कथम्? भरत तत्परतया कस्मात्? अतिरागतः अत्यन्तप्रीते, कथम्? खलु^२ दिवेतिध्याहार्यम्? ॥३७॥

भुवि कोकनिष्ठ इव तत्र सहजपरिपीडनोऽभवत् ।

यः सः तपनपरितापगुणः स्वयमस्तमेत्य सह एवमुद्यतः ॥३८॥

द्वि भुवीति—तत्र तस्या भुवि य तपनपरितापगुण तपनस्येव परितापगुणस्तपनपरितापगुणोऽभवत् सजात, कथम् उद्यत? सहजपरिपीडन. सहजात सहजो भ्राता लक्ष्मण सहज परिपीडयतीति सहजपरिपीडन, “नन्दादिभ्यः [जै० सू० २।१।१०६]” इति कर्त्तरि ल्यु, अकनिष्ठो महान्, क? स, असह इव असहिष्णुरिव स्वयमस्तमेति, कथम्भूत? उद्यत, कथम्? एवं विनाश सहज नेष्यामीत्यङ्गीकारे ।

ही आकाशमे गमन किया था । किन्तु इनके प्रस्थानमे न तो शोर हुआ था और न वेगके कारण धक्का ही लगा था । गोकि यह प्रस्थान इन्होंने जनक-नन्दन भामण्डलके साथ किया था और अंगद भी (रास्तेमे) मिल गये थे ।

जुटे हुए शरीरके धारक (निलितांग) जरासंध दम्पतिके लिए विश्रामदायक तथा इनके हितैषी (स-हित) लोगोंके (जनकीय) आनन्दका कारण पवन आकाशमे धीरे-धीरे चल रहा था । उसका वेग बहुत हलका था तथा वह जरा भी जल्दी नहीं कर रहा था ॥३६॥

प्रयाणके बाद जहाँ भरतजीके उस स्थानपर पहुँचते ही (आगतः) दुःखसे मुरझाये उन पवनसुतने भरतजीको समाचार दिया था कि वे लक्ष्मणजी (शक्ति लगनेके कारण) रात्रिमे आँख बन्द किये (सूर्च्छित) पड़े हैं ।

उक्त प्रकारसे शत्रुपक्षके (अथ) रातको सो जाने पर (निवद्ध मीलनं) वह पाण्डव (भारत) श्रीकृष्ण (नलिनोदरं) के स्थानपर आ पहुँचा था तथा मित्रोको जहाँ-जहाँ कष्ट था यह सब उनको बता दिया था क्योंकि उन सबपर उसका स्नेह था ॥३७॥

इस प्रकारसे (एवं) उस रणभूमिपर जो सगे भाई (सह-ज) पर भयंकर प्रहार हुआ था वह [रात्रिमे भी] सूर्यके प्रखर तापके समान जला रहा था । तथा परम पुरुषार्थी (उद्यतः) सबसे छोटेसे बड़ा (अकनिष्ठः) भाई उस प्रहारको सहनेमे असमर्थ (असह) के समान स्वयमेव अस्त-सा हो रहा है ।

१. मरुत्, वायु-बहुल शरीरं यस्य स मारुत. मीम ।

२. खलु दिवेति साध्याहार्यम्-द० । खलु दिवेति साध्याहार्यम्-ज० ।

अथ भारतीयः—तत्र भुवि कोकनिष्ठ इव चक्रवाकतत्पर इव सहजपरिपीडनो निसर्गपीडक-
तपनपरितापगुण तपनस्य परितापगुणस्तपनपरितापगुणः सूर्यस्य सर्वव्यापी तापगुण इत्यर्थः, अभवत् स
स्वयमस्तमेति, कथम्भूत ? असह, पुन उद्यतः, कथम् ? एव कोकं विनाशं नेष्यामीत्यङ्गीकारेण । अत्र
रात्रिविभागे भवितेति शेष ॥३८॥

विनिवार्यं तं निजकरेण निशि गुरुतमोऽभिमातुलम् ।

प्राप विधुरपटुरभ्युदयं महसाञ्जनोऽस्य स तुतोष सङ्गतः ॥३९॥

विनिवार्येति—आञ्जनो अञ्जनातनयो हनुमान् अभ्युदयम् आप प्राप्तवान्, केन ? महसा तेजसा,
किं कृत्वा ? पूर्वं विनिवार्यं सम्बोध्य, कम् ? तं भरतम्, केन कृत्वा ? निजकरेण स्वहस्तेन, कथं यथा
भवति अभिमातुलं मातुलेन द्रोणेन सहेत्यर्थः, कस्याम् ? निशि रात्रौ, तुतोष जहर्ष, कोऽसौ ? स मातुलो
द्रोणनामा, कस्मात् ? सङ्गत सङ्गात्, कस्य ? अस्याञ्जनस्य, कथम्भूतः आञ्जन. ? गुरुतम गरीयान्,
पुनः विधुरपटुः दुःखहर्ता ।

अथ भारतीय —विधुश्चन्द्र महसा तेजसाम् अभ्युदयं निशि रात्रौ प्राप, किं कृत्वा ? पूर्वं विनिवार्यं
किं तत्तम, केन कृत्वा ? निजकरेण स्वकीयकिरणेन, कथम्भूतेन ? अभिमान अभिमेति विचि रूपम्,
तृतीयाया परत आकारस्य लोप, परिच्छेदकेनेत्यर्थ, कथं तम. ? गुरु घनम्, कथम्भूतो विधु ? अपटु-
बलं, कथम्भूतमभ्युदयम् ? अतुलमनुपमम्, तथा च तुतोष, कोऽसौ ? जनः, कस्मात् ? अस्य विधो.
सङ्गतः सङ्गात् ॥३९॥

स वामङ्क्षु द्रोणोरुचितमुदयात्संमुखगते

विधौ रागोद्रेकं धृतवति तमोघैकनिलयः ।

कथंचिच्चित्तस्य स्थितिमिव विशल्यां प्रहितवान्

विहातुं शक्यात्मप्रकृतिरनुबद्धान हि सुखम् ॥४०॥

संसारमें जिस प्रकारसे यह निर्वाध घोर दमन हुआ है उसको सहनेमें असमर्थ वह
महान् धर्मराज, अपने आप ही समाप्त-सा हो रहा है । यद्यपि सूर्यके समान प्रतापी है और
[सत्यकी प्रतिष्ठाके लिए] सतत प्रयत्नशील है ।

रात्रिमें चक्रवाकोंपर जो स्वाभाविक महाविपत्ति (विरह) आती है उसको न देख
सकनेके कारण ही आकाशचारी अत्यन्त तेजस्वी सूर्य भी स्वयमेव अस्त हो जाता है ॥३८॥

भरतके दुःखको हाथ फेर करके शान्त करनेके पश्चात् रातमें ही महान् संकट हरण
हनुमान् (आंजनेय) बड़े वेगके साथ द्रोणाचलकी ओर (अभिमातुलम्) बढ़ गये थे । वह
द्रोणाचल भी इसको अपने ऊपर पाकर परम प्रसन्न हुआ था ।

पुण्याधिकारियों (महसां) के भी परम पूज्य तथा दुःखियोंकी (विधुर) सान्त्वनामें
कुशल श्रीकृष्णजीने रातको ही मामाकी ओर जाते इसे हाथसे रोक दिया था । और वह
(भीम) इसके सहवासमें सन्तुष्ट हो गया था और अभ्युदयको प्राप्त हुआ था ।

अपूर्ण चन्द्रमा प्रकाशकारी (अभिमत) लम्बे-लम्बे अपने किरणोंके द्वारा घोर
(गुरु) अन्धकारको दूर करके अनुपम (अतुलम्) उदयको प्राप्त हुआ था । संसारके लोक भी
इसके प्रकाशमें आनन्दित हुए थे ॥३९॥

१ दृःखस्फोटनदक्ष इत्यर्थः—प० द० ।

२. 'विधुः श्रीवत्सलान्छनः' श्रीकृष्ण । चन्द्रपरो तृतीयोऽर्थ ।

स इति—वा नियमार्थोऽयम्, स द्रोणः विशल्या विशल्या सुन्दरीं मङ्क्षु शीघ्रं प्रहितवान् प्रस्था-
पितवान्, कथम् ? कथञ्चित् महता कण्ठेन, कामिव ? चित्तस्य स्थितिमिव, क्व सति विधौ दैवे^२ उदयात्
रचित शोभितं तं रागोद्रेकं घृतवति सति, कथम्भूते विधौ ? सम्मुखगते, कथम्भूतो द्रोण ? षोडैकनिलय
षण्दयैकमन्दिरम्, युक्तमेतत्, हि स्फुटम् आत्मप्रकृतिः सुखं यथा तथा विहातुं त्यक्तुं न शक्या न समर्था,
कथम्भूता सती ? अनुबद्धा ।

भारतीय —स क्षुद्रस्तस्करादिजन विशल्या विगतं शल्यं यस्या सा ताम् विशल्या स्थिति
प्रहितवान् घृतवानित्यर्थं, कस्य ? चित्तस्य कथञ्चित् किमिव ? तम इव, कथम्भूत ? षोडैकनिलय
पापैकमन्दिरम्, क्व सति ? विधौ चन्द्रे उदयात् उचितं योग्यं रागोद्रेकं घृतवति कथम्भूतात् उदयात् ?
अणो. स्वल्पात्, कथम्भूत रागोद्रेकम् ? वामं प्रतिकूलम्, कथम्भूते विधौ ? सम्मुखगते । शेषं
प्राग्वत्^३ ॥४०॥

विधुतोऽभ्युदितो दिगन्तरं परितस्ताररुचा तथा ततः ।

निशि शक्त्युदयः पराद्युतिः कियतीनाम न हन्त्युपप्लवम् ॥४१

विधुत इति—शक्त्युदयः शक्तेरायुषविशेषस्योदयः परितः सामस्त्येन दिगन्तरमाशान्तरालम्
अभ्युदितः प्राप्तवान्, कथम्भूत सन् ? तथा लोकोत्तरया ताररुचा शुभ्रदीप्त्या विधुत निराकृत, कस्याः ?
ततस्तस्या. विशल्यायाः, कस्याम् ? निशि, युक्तमेतत्, नामाहो कियती परा उत्कृष्टा युतिः दीप्ति कमु-
पप्लवमन्वतमस न हन्ति, अपितु सर्वमेव हन्तीति ।

अथ भारतीय —परितस्ताररुचिपितवान् आच्छादितवानित्यर्थः, कोऽपि ? शक्त्युदय. सामर्थ्योदय,
किम् ? दिगन्तरम्, कया कृत्वा ? तथा मनोहरतया लोकप्रसिद्ध्या रुचा कान्त्या, कस्याम् ? निशि,

जलपुरोके एकमात्र केन्द्र उस द्रोणाचल पर्वतने उदयके पश्चात् ऊपर उठते तथा
लाल-लाल कान्तिसे व्याप्त चन्द्रमाके सामने आते ही मनकी स्वाभाविक स्थितिके समान
गुणकारी विशल्या औषधिको किसी तरह शीघ्र ही भेज दिया था । उचित ही है क्योंकि
अपनी अनुरक्त (अनुबद्धा) सन्तान (उपज) को छोड़ना आसान नहीं ही होता है ।

अपने वंशका आधारभूत तथा शीघ्र ही उत्तेजित होनेवाले उस (भीम) ने भी
विधाता (श्रीकृष्ण)के सामने आनेपर उचित मात्रामें आवेशको किया था । तथा बड़े
प्रयत्नसे मनकी निःशंक स्थितिको पा सका था । अथवा ठीक ही है, चिरकालसे बँधा अपना
स्वभाव आसानीसे नहीं छूटता है ।

चन्द्रमाका घोड़ा थोड़ा उदय हुआ था । अतः सामने आनेपर भी उसकी कान्ति लाल
ही थी । परिणाम यह हुआ कि अन्धकारके समान पापके भण्डार क्षुद्र व्यक्ति (चोरादि)
ने भी स्वाभाविक (उचित) विपरीत आचरणको छोड़कर बड़े प्रयत्नसे अपने मनको पाप-
वृत्तिसे बचाया था । क्योंकि अपना पुराना संस्कार छोड़ना कठिन होता है ॥४०॥

सब प्रकारसे लक्ष्मणपर चढ़ी (अभ्युदितः) शक्ति शस्त्रका प्रभाव उस विशल्या
औषधिके देते ही न जाने किस दिशामें उसी रातको विलीन हो गया था । उत्कृष्ट प्रभाव-
शाली जड़ी किस महारोगको नष्ट नहीं करती है ?

१. औषधिमिति प्रकृतार्थः ।

२ चन्द्रे यत रात्रावेवौषधि. नीतः दत्तश्च ।

३ शिखरिणीवृत्तम् ।

४. राकपितवान्—प० ज० ।

कथम्भूतः सन् ? अभ्युदितः समुत्पन्नः, कस्मात् ? ततस्तस्माल्लोकोत्तराद्विधुतरचन्द्रात्, युक्तमेतन्नाम कियती पराद्युति. कं नोपप्लवं हन्ति अपितु सर्वमेव हन्तीति भावः ॥४१॥

परिमोहयमाणमाशयं व्यसनाम्भोधिमिवोत्तरंस्तमः ।

सुखरोचिरतः सलक्ष्मणः क्षणमुल्लास इवोदतिष्ठत ॥४२॥

परीति—स लक्ष्मणोऽचिरतः अचिरेण कालेन उदतिष्ठत उदितवान्, क इव ? उल्लास इव व्याधि-मुक्त इव गदनिर्गत इवेत्यर्थः, कथम् ? क्षणं मुहूर्त्तमैकम्, कथम्भूतः ? सुखरः दृढप्रहारी अथवा सुखर सुखद, किं कुर्वन् ? व्यसनाम्भोधिमिव व्यसनसमुद्रमिव आशयं चेत परिमोहयमाणं तमोऽन्धकारम् उत्तरन् सन् ।

भारतीयः—अत सुखरोविश्चन्द्रः सलक्ष्मण सह लक्ष्मणा वर्तत इति सः परिपूर्णत्वात् । पामा-दित्वान्नप्रत्ययः । सलाञ्छनः इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥४२॥

निजपूर्वया रुचिरपाण्डुरुचा परमाशयौपधिपतिवरया ।

तमवाप्य कान्तमधिकं रुच्ये न महस्विसङ्गतिषु कस्य रुचिः ॥४३॥

निजेति—ओपधिपतिवरया विशल्या नाम्न्या द्रोणराजपुत्र्या अधिक रुच्ये शुशुभे, किं कृत्वा ? पूर्वं तं लोकोत्तर कान्त मनोहर लक्ष्मणमवाप्य, अथवा कान्त पतिमवाप्येति सम्बन्धः, कथम्भूतया ? निजपूर्वया निजपूर्वोपाजितया, पुनः रुचिरपाण्डुरुचा मनोहरविशदकान्त्या, पुनः परमाशया उत्कृष्टवाञ्छया युक्तमेतत्, महस्विसङ्गतिषु तेजस्विसम्बन्धेषु कस्य रुचिः न स्यादपि तु सर्वेषामपीति शेषः ।

नारायण (विधु) से उत्पन्न शक्तिका संचार रातमें ही समस्त दिशाओंमें व्याप्त हो गया था । इसके साथ ही उनकी मनोहर कान्ति भी फैल गयी थी । परब्रह्मकी प्रभा किस उपद्रवको शान्त नहीं करती है ! अर्थात् सब उपद्रवोंको मिटा देती है ।

चन्द्रमाकी कान्ति दिग्-दिगन्तरालोंमें व्याप्त हो गयी थी तथा इस मनोहर प्रकाशसे रात्रिमें लोगोंको बल प्राप्त हो गया था । पूर्ण प्रकाश किस अन्धकारको दूर नहीं करता है ॥४१॥

अत्यन्त तीक्ष्ण योद्धा श्री लक्ष्मणने इसे खाते ही चित्तको पूर्ण रूपसे मूर्च्छित करनेमें समर्थ शक्तिके विषको तुरन्त वैसे ही शान्त कर दिया था जैसे गुणी व्यसनोंके सागरको पार कर लेता है । और क्षण-भरमें ही ऐसे उठ बैठे थे मानो कुछ हुआ ही न था ।

दूत, आदि व्यसनोंके सागरको पार करनेके समान चित्तको मोह-जालमें फँसाते हुए कलुषित भावोंको श्री कृष्णने तत्काल सुखद कर दिया था और पाण्डव उत्साहित होकर उठ खड़े हुए थे ।

शान्त कान्ति धारक शश चिह्नधारी चन्द्रमा भी सबको अचेत (सुषुप्त) करनेवाले अन्धकारको नाश करता हुआ और उत्सवको बढ़ाता हुआ ऊपर आ गया था ॥४२॥

श्रेष्ठ श्रौषधि विशल्याके द्वारा लायी गयी लक्ष्मणकी पहली कान्ति (निजपूर्वया) दुर्बलताके कारण सफेद (पाण्डु) होकर भी मनोहर लगती थी । तथा विशाल मनोबलकी द्योतक थी । यह पाण्डु छवि भी (पिलकाई) सुन्दर लक्ष्मणको पाकर और जगमगा उठी थी । उचित ही है प्रतापियोंकी संगतिमें कौन नहीं चसकता है ?

परमात्मा एवं श्रौषधीश श्रीकृष्णपर अनुरक्त और प्रकृतिस्थ (निजपूर्वया) पाण्डवोंके मनोहर प्रतापने जगन्मोहन (कान्त) श्रीकृष्णको पाकर अपनी शोभाको अत्यधिक कर लिया था । ठीक है, प्रतापियोंके साथ रहकर कौन प्रतापी नहीं हो जाता है ।

अथ भारतीय — परं केवल आशया दिशा अधिक रुचे, किं कृत्वा ? पूर्वं तमोषधिवर्ति चन्द्रमवाप्य, कथम्भूत चन्द्रम् ? कान्त कमनीयम्, कथम्भूतया ? निजपूर्वया निजमात्मोयरूपं पूर्वं यस्या सा तथोक्ता तथा, पुन. रचिरपाण्डुरुचा इलक्षणशुक्लदीप्या, पुन. वरया रमणीयया । शेष प्राग्वत् ॥४३॥

स हरिन्नवोदयमुदीच्य जनश्चिरचन्द्रहासभयविह्वलितः ।

निजकृत्यनिर्वहणभारमितः समुदश्वसीन्निशि क्वोष्णमसौ ॥४४॥

स इति—म असौ जनः क्वोष्णम् ईपदुष्ण यया तथा निशि रात्री समुदश्वसीत् समुच्छ्वसितवान्, कथम्भूत. ? निजकृत्यनिर्वहणभारमात्मकार्यनिर्वाहभारम् इतो गन्., किं कृत्वा ? पूर्वं नवोदय हरि लक्ष्मणमुदीक्ष्यावलोचय, कथम्भूतो जन ? चिरचन्द्रहासभयविह्वलित चिर चिरमाचष्टे चिरयतीति चिर, पचादित्वादच्, अपक्षय इत्यर्थ, चन्द्रहास खङ्गविशेष, चिर. चन्द्रहासो यस्य स. चिरचन्द्रहासो रावणस्तस्माच्चङ्गय तेन विह्वलितो विधुरित ।

भारतीय—अगो भोज्य जन^२ क्वोष्ण समुदश्वसीत् । किं कृत्वा ? पूर्वम् उदीक्ष्य, कम् ? हरिन्नवोदय^३ हरिति दिशि नवोदयो यस्य त^४ चन्द्रमित्यर्थ, कस्याम् ? निशि, कथम्भूत सन् ? चिरचन्द्रहासभयविह्वलित^५ चन्द्रहास चन्द्रात्प. चन्द्रज्योत्स्नेत्यर्थ.^६ चिरचन्द्रहासाच्चय चिरचन्द्रहासभय तेन विह्वलित, शेषं पूर्ववत् ॥४४॥

दारुण्यमात्मन्यनुशय्य तीव्रं स्वतापतप्तां दयया धरित्रीम् ।

निर्वृत्य निर्वापयितुं हिमांशुव्याजेन शीतोऽभ्युदयादिवाकः ॥४५॥

दारुण्यमिति—हिमांशुव्याजेन चन्द्रस्वरूपेण स्वतापतप्ता धरित्री मेदिनी निर्वापयितुं सुखयितुं शीतोर्कुर्मित्यर्थ, दयया पूर्वम् अनुशय्य पश्चात्ताप गत्वा निर्वृत्य व्याघुट्य असी अकं सूर्य. अभ्युदयादिव

अपनी परम्परा (पूर्वया) के अनुसार निर्मल धवल कान्तियुक्त दिशाएँ सर्वोत्तम (परं) मनोहर चन्द्रमाका वरण करके सुशोभित हो उठी थीं । प्रकाशपुञ्जके साथ रहकर कौन प्रकाशित नहीं होता है ? ॥ ४३ ॥

औपधि लानेके अपने कर्त्तव्यके भारसे मुक्त तथापि चन्द्रहास नामके खङ्गकी सिद्धिसे सबद्ध प्रकरणाकी स्मृतिसे विह्वल हनुमान्जीने फिरसे चैतन्यको प्राप्त होते हुए लक्ष्मणको देखकर उस रात्रिमे आनन्दसे उछल साँस ली थी ।

अपने कर्त्तव्यके निर्वाहमे पारंगत तथापि अकाल विनाशके द्योतक कौरवराजके अट्टहाससे भीत और व्याकुल पाण्डव (भीम) ने नूतन प्रतापसे देदीप्यमान कृष्णको देखकर रात्रिमे ही साहसकी साँस ली थी ।

दिन भर अपने-अपने कर्त्तव्यको पूर्ण करनेमे लगे लोग रात्रिमें भी चन्द्रमाके उदयमे होते विलम्बके कारण डर तथा संकुचा गये थे । इन्होंने ही दिशाओमे निकलती चाँदनीको देखकर आनन्दकी साँस ली थी ॥ ४४ ॥

अपनेपर बीते दारुण दुःखकी तीव्रताका ध्यान करके तथा अपने दुःखसे दुःखी संसारको शान्त करनेके लिए ही करुण रससे पूर्ण ठण्डे (निर्जीव और निरुत्साहित) सूर्यवंशी (लक्ष्मण-भीम) चन्द्रोदयके सन्धान उदित हुए थे ।

, १. प्रमिताक्षरा छन्द.—तल्लक्षण तु, 'प्रमिताक्षरा सजलसैकदिता'—इति । २. पाण्डवसमूहः । ३. नूतनकान्तिदीप्त हरिं श्रीकृष्णमित्यर्थ । ४. ज्ञेत्य— । ५. चिर. अपक्षयभूतश्चन्द्रहारोऽट्टहासो यस्य स चिरचन्द्रहास कौरवाधिपतिस्तस्माच्चयं । ६. —त्स्ना चेत्यर्थ. ।

अभ्युद्गतवानिव, किमनुष्य ? तीव्रं सोढुमशक्यम् आत्मनि दारुण्यं दारुणत्वम्, कथम्भूतः ? शीतः शीतलः ॥४५॥

शनैः समारुह्य नभोऽनुरागं जहौ शशी लोकहितोद्यतोऽपि ।
प्रायेण सर्वोऽप्यधिरूढसंपद्व्युत्प्लोढपूर्वस्थितिरीदृगेव ॥४६॥

शनैरिति—शशी चन्द्र पूर्व शनैः नभो गगनं समारुह्य अनुरागं जहौ त्यक्तवान्, कथम्भूतः ? लोक-हितोद्यतोऽपि, युक्तमेतत् ईदृगेव चन्द्रसम एव सर्वोऽप्यप्लोढपूर्वस्थितिर्जायते मुक्तपूर्वस्थितिर्भवति, कथम्भूतः सन् ? अधिरूढसंपत्, कथम् ? हि स्फुटं प्रायेण बाहुल्येन ॥४६॥

चन्द्रो वातः शीतकं चन्दनं च क्षोदेष्वासीदुष्णकं कामुकानाम् ।
निर्द्वन्द्वं वा चन्द्रमश्छद्मनाभूदेकच्छत्रं प्राभवं मन्मथस्य ॥४७॥

चन्द्र इति—चन्द्र वातो वायुः शीतकं कल्हारं चन्दनं श्रीखण्डमेतत् सर्वम् उष्णकं दाहकम् आसीत् सञ्जातम्, केपाम् ? कामुकानाम् कामिनाम्, केषु सत्सु ? क्षोदेषु कामजनितपीडासु सतीषु, वा अथवा अभूत् सञ्जातम्, किम् ? प्राभवं प्रभुत्वम्, कस्य ? मन्मथस्य, कथम्भूतम् ? एकच्छत्रम्, केन ? चन्द्रमश्छ-दना चन्द्रव्याजेन, कथम्भूतं प्राभवम् ? निर्द्वन्द्वं विपक्षरहितम् ॥४७॥

माधवेन मधुना स्मरेण वा को मयेव मद्यते च तोषितः ।

इत्यहं पुरवशः स्फुटन्निव स्वल्पतारकगणः शशी बभौ ॥४८॥

माधवेनेति—शशी चन्द्रः वञ्जी रेजे, कीदृशः ? स्वल्पतारकगणः, कथम्भूतः ? अवशः स्वाधीनः, पुनः अहंयुर्गवितः किं कुर्वन्निव ? स्फुटन्निव, कथम् ? गर्वितः, तदाह—माधवेन वसन्तेन मधुना मद्येन स्मरेण वा मयेव मद्यते मा विना कस्तोषितः अपि तु न कोऽपि ॥४८॥

अपने तेजसे तपायी गयी सृष्टिको दयापूर्वक ठण्डा करनेके लिए ही अपने तीक्ष्ण तथा दारुण प्रतापके लिए पश्चात्ताप करता सूर्य ही मानो ठण्डा होकर चन्द्रमाके रूपसे रात्रिमें निकला था ॥ ४५ ॥

संसारका हित करनेमें तत्पर होते हुए भी चन्द्रमाने अनुराग (लाली) को आकाश-में ऊपर उठकर छोड़ दिया था । उचित ही है क्योंकि सभी समुन्नत अवस्थाको प्राप्त करके प्रायः इसी प्रकार पहलेकी अवस्थाको छोड़ देते हैं ॥ ४६ ॥

कामविकारके जाग्रत होते ही प्रेमियोंके लिए शीतल चन्द्रमा, वायु तथा अत्यन्त ठण्डा चन्दन भी गरम लगने लगा था । अथवा यों कहिए कि चन्द्रमाके व्याजसे कामदेवका एकच्छत्र राज्य हो गया था और कोई भी उसके (कामदेवके) सामने खड़ा होनेमें समर्थ न था ॥ ४७ ॥

वसन्त ऋतु अथवा अदिरा अथवा कामदेव, इनमें-से कौन मेरे समान है तथा मेरे बिना इनमें-से किसका सन्तोष होता है ? (अर्थात् किसीका भी नहीं) इस प्रकारसे अहं-कारमें मस्त, स्वाधीन होकर फैलता हुआ-सा चन्द्रमा थोड़े-से तारोके साथ सुशोभित हो रहा था ॥ ४८ ॥

१. उपजातिश्छन्दः । २. टीकायां सम्पत् + अप्लोढ विग्रहकरणात् 'द' मात्रं प्रतिभाति । मूलांनुसारी-विग्रहस्तु "सर्वोऽपि न्यप्लोढ इति ।" ३. रथोद्धतावृत्तम् ।

न विधुः स्मरशस्त्रशाणवन्धः स्वयमेष स्फुरिताश्च ता न ताराः ।

मदनास्त्रनिशानवह्निशल्कप्रचयोऽसाविति मानिभिश्चकम्पे ॥४६॥

नेति—मानिभिः कामुकैरिति कृत्वा चकम्पे कम्पितम्, कथमिति तत्राह—विधुश्चन्द्रो न भवति, क. ? एष, किं तर्हि भवति ? स्मरशस्त्रशाणवन्धः, कथम् ? स्वयमात्मना, ता लोकप्रसिद्धा ताराश्च न भवन्ति, कथम्भूताः ता ? स्फुरिता, किं तर्हि भवति ? कोऽसौ मदनास्त्रनिशानवह्निशल्कप्रचय मदनास्त्रनिशानाग्निकणनिकर इति ॥४६॥

आत्मपादशरणं कुमुदौघं भानुतापितमवेत्य सवैरम् ।

हन्तुमभ्यधिकमिच्छुरिवेन्दुश्चक्रवाकमतपत्कमलं च ॥५०॥

आत्मेति—स इन्दुश्चन्द्र चक्रवाक कोक कमल च क्षभ्यविक यथा भवति तथा अतपत् सतापितवान्, किं कुर्वन्निव ? वैर हन्तुमिच्छुरिव वाञ्छन्निव, किं कृत्वा ? पूर्वं कुमुदौघ कैरवतिकरम् आत्मपादशरणम् अवेत्य मत्वा, कथम्भूतमवेत्य भानुतापितमिति ॥५०॥

क्षीरधिप्लवकृतोद्गमैरिव प्लावितेऽशुभिरतिग्मदीधितिः ।

व्योम्नि मज्जनभयेन शङ्कितः सञ्चरन्निव गतेन लक्षितः ॥५१॥

क्षीरेति—अतिग्मदीधितिश्चन्द्र जनैरित्यध्याहार्यम्, लक्षितः, केन ? गतेन गमनेन, किं कुर्वन् ? सञ्चरन् प्रवर्त्तमान, क इवोत्प्रेक्षित ? शङ्कित इव, केन ? मज्जनभयेन, क्व ? व्योम्नि नभसि, कथम्भूते ? अशुभि किरणै प्लाविते प्रलोडिते, कैरिवोत्प्रेक्षिते क्षीरधिप्लवकृतोद्गमैरिव क्षीरसमुद्रपूरनिहितोपपत्तिभिरिवेति ॥५१॥

भोगसागरपरिक्रमचौरान् रागिणो जलपथे कृतकृत्यान् ।

अध्यरोहदिव जेतुमुदरत्रश्चन्द्रमण्डलतरण्डमनङ्गः ॥५२॥

भोगेति—अनङ्ग कन्दर्प चन्द्रमण्डलतरण्डम् अध्यरोहदिव आरूढवानिव, कथम्भूतः ? उदस्त्र उखातशस्त्रः, किं कर्तुम् ? रागिण कामुकान् जेतुम्, कथम्भूतान् ? भोगसागरपरिक्रमचौरान् भोगसमुद्रमार्गतस्करान्, पुन कृतकृत्यान् कृताथिन, क्व जेतुम् ? जलपथे जलमार्गं ॥५२॥

यह चन्द्रमा नही है अपितु कामदेवके अस्त्रोपर धार रखनेके लिए शाण (खराद) का चक्र है । आकाशसे ये तारे नहीं खिले हैं बल्कि मदनके अस्त्रोंको खरादपर चढ़ानेसे उड़े हुए आगीके पतंगोंका समूह ही है । यह सोचकर ही रूठी हुई कामिनियाँ काँप उठी थीं ॥ ४६ ॥

सूर्यके द्वारा सताये गये और अपने पदों (किरणों) पर आश्रित (खिलनेवाले) कुमुद-समूहको देखकर वैरको बाँधे चन्द्रमाने (सूर्यके आश्रित) चक्रवाक-युगलों तथा कमलोको अधिकसे अधिक सतानेकी इच्छा की थी ॥ ५० ॥

क्षीरसागरके पूरके बढावके समान चन्द्रमाकी धवल किरणोंके द्वारा आकाशके व्याप्त हो जानेपर शान्त-शीतल किरणोंका स्वासी चन्द्रमा स्वयमेव आशंका (कही डूब न जाऊँ) में पड़ गया था । फलतः डूबनेके भयसे सावधानीपूर्वक जाता हुआ-सा वह देखा गया था ॥ ५१ ॥

परं न दृष्ट्वाक्रममाणमिन्दुं प्रपूरयामास पयोधिराशाः ।

लावण्यधामा च्युतमानसीमा रागोऽप्यसंमानहृदये जनस्य ॥५३॥

परमिति—न परं केवलं प्रपूरयामास पूरितवान्, कोऽसौ ? पयोधि समुद्र, का. ? आशा दिश., किं कृत्वा ? पूर्व दृष्ट्वाऽत्रलोक्य, कम् ? इन्दु चन्द्रम्, किं कुर्वाणम् ? आक्रममाणमुदयन्तम्, कथम्भूतः ? लावण्यधामा पुनश्च्युतमानसीमा, किं कुर्वन् ? असमान् अवकाशमलभमानः, क्व जनस्य हृदये । रागोऽपि प्रपूरयामास, काः ? आशा वाञ्छा, किं कृत्वा ? पूर्व दृष्ट्वा, कम् ? इन्दुम्, किं कुर्वाणम् ? आक्रममाणम्, कथम्भूतः ? लावण्यधामा, पुन. च्युतमानसीमा, किं कुर्वन् ? असमान् अवकाशमलभमान, क्व ? जनस्य हृदये^१ ॥५३॥

श्रवणाञ्जलिनेत्रणेन शुक्त्या प्रियवार्तां विधुमासर्वं पिवन्त्यः ।

मधुरत्रपसेवयेव जाता हृदि बध्वः समधातवश्चिरेण ॥५४॥

श्रवणोति—बध्व कामिन्यः जाता., कथम्भूता ? समधातवः, कथम् ? चिरेण बहुतरकालम्, क्व ? हृदि हृदये, क्वेव ? मधुरत्रपसेवयेव, किं कुर्वन्त्य ? पिवन्त्यः आस्वादयन्त्यः, वाम् ? प्रियवार्तां वल्लभ-वात्तम्, केन ? श्रवणाञ्जलिना कर्णाञ्जलिना, तथा पिवन्त्यः कम् ? विधुं चन्द्रम्, केन ? ईक्षणोऽन लोच-नेन, तथा शुक्त्या चषकेणासव मद्यम् पिवन्त्य^२ ॥५४॥

रत्नाजिनेष्वजिभरावशेषाद्विषादवद्राप्पजलाविलानि ।

स्त्रैणं समुच्छ्वासतरङ्गितानि सीधूनि योधाः समपाययन्त ॥५५॥

रत्नाजीति—समपाययन्त समपाययन्ति^३ स्म, के ? योधाः धनुर्धरा., जानि ? सीधूनि मद्यानि, किम् ? स्त्रैणं स्त्रीसमूहम्, केषु ? रत्नाजिनेषु मणिमयचषकेषु^४, कथम्भूतं स्त्रैणम् ? विषादवत्, कस्मात् ? अजिभरावशेषात्, कथम्भूतानि सीधूनि ? वाप्पजलाविलानि अश्रुजलमिश्राणि, पुन समुच्छ्वासतरङ्गितानि समुच्छ्वासात्तरङ्गा सजाता येषु तानि तथोक्तानि^५ ॥५५॥

जलमार्गके विशेषज्ञों तथा भोगरूपी समुद्री यात्राके डकैतों अर्थात् कामुकको जीतने-के लिए ही शस्त्र उठाये हुए कामदेवने चन्द्रमण्डलरूपी छोटी-सी नौकापर सवार होकर प्रयाण किया था । जलमार्गके विशेषज्ञ समुद्री चोरोंके समान कामुक भी अद्विवेकी (डलयोरभेदः अतएव जड़मार्ग) जीवनके यापनमें पारंगत होते हैं ॥ ५२ ॥

चन्द्रमाके ऊपर (कामदेवके) आक्रमणको देख कर ही खारे (लावण्य) पानीका भण्डार समुद्र ही ज्वाररूपसे किनारोंके ऊपर नहीं आया था और समस्त दिशाओंमें ही नहीं फैला था अपितु लोगोंके मनमें न समाते हुए प्रेसने भी अपनी सब आशाएँ (अभि-लाषाएँ) पूर्ण कर ली थीं [क्योंकि चन्द्रमाके उदय (आक्रमण) होते ही ज्वारके समान रागका भी प्रमाण था सोसा नहीं रहती है तथा सारी सृष्टि ही सुन्दर (लावण्यमय) प्रतीत होने लगती है] ॥ ५३ ॥

कानोसे प्रीतसकी बातको सुनती, आँखोंसे चन्द्रिकाका पान करती तथा चुत्तिके पात्रसे आसवको पीती हुई बहूके हृदयमें बहुत समय बाद, तीनों मधुरोंका सेवन करनेके कारण समस्त धातुओंका सामञ्जस्य हो गया था ॥ ५४ ॥

युद्धकालीन मानसिक त्रासके अवशेष स्वरूप विषादके सूचक आँसुओंसे मटमैले तथा

१. उपजातिवृत्तम् । २ औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । ३. -ययन्ते स्म । ४. चित्रकम्बलेषूपयुक्तः पाठः । ५. उपजातिवृत्तम् ।

उत्पलस्य शशिनोऽप्यवतारात्सौरभं हरतु कान्तिगुणं च ।

क्व स्वयं क्व मदनः किल येन प्राप मोहनविधिं मधुवारः ॥५६॥

उत्पलस्येति—किल लोकोक्ती क्व कस्मिन् स्थाने हरतु, कोऽसौ ? मधुवार मदिरा, किम् ? सौरभ परिमलम्, कस्य ? उत्पलस्य, कमलस्य, तथा च क्व हरतु, कम् ? कान्तिगुणम्, कस्य ? शशिनोऽपि चन्द्रस्यापि, कस्मात् ? अवतारात्, कयोर्द्वयो ? उत्पलशशिनोरिति ग्राह्यम्, क्व स्वयं मधुवारो वर्त्तते तथा क्व वर्त्तते मदन. येन मदनेन प्राप को मधुवार कम् ? मोहनविधिं मोहकियाम्, कथम् ? स्वयमात्मनेति ॥५६॥

इन्दोः प्रियस्यापि कराराप्रपातैर्मदस्य चित्तस्य तथाद्र्भावैः ।

पूर्वापराधस्मृतयो विनेशुर्जन्मापरं जातमिवावलानाम् ॥५७॥

इन्दोरिति—इन्दोश्चन्द्रस्य कराराप्रपातैः निरणाप्रपातैः पूर्वापरधस्मृतयो विनेशुः विनष्टाः, तथा प्रियस्यापि कराराप्रपातैः नखक्षते तथाद्र्भावैः द्रवस्वरूपैः, कस्य ? मदस्य तथा चित्तस्य मनस आर्द्रभावैः सदयभावैः, अतएव अवलाना कामिनीनाम् अपर द्वितीय जन्म जातमिव ॥५७॥

प्रतिमितविधुविम्बसीधुपानादिव वदनं विशदारुणं वधूनाम् ।

श्रमजललुलितभ्रुकोपशङ्कानतशिरसः किल कामिनश्चकार ॥५८॥

प्रतीति—किलेति वाक्यालङ्कारे वधूना कामिनीना वदन कामिन कामुकान् कोपशङ्कानतशिरस कोपभ्रान्तिनम्रमस्तकान् चकार कृतवत्, कथम्भूत वदनम् ? श्रमजललुलितभ्रु रवेदजलकलुषितभ्रु, पुन. विशदारुण विशद च तत् वरुण च विशदारुणम्, कस्मादिव ? प्रतिमितविधुविम्बसीधुपानादिव अत्र प्रतिभावो विभाव्यते प्रतिविम्बितचन्द्रविम्बाद्विशद मद्यास्वादनादरुण युगपद्द्वयो पानाद्विशदारुण-मिति ३ ॥५८॥

स्वच्छवृत्ति रसिकं मृदु चार्द्रं तत्तथापि मधुमानवतीनाम् ।

रूपयौवनमदस्य विकारैर्मत्तमत्तमिव विप्रललाप ॥५९॥

स्वच्छेति—तन्मधु मद्य तथापि विप्रललाप विप्रलापितवान्, किमिवोत्प्रेक्षितम् ? रूपयौवनमदस्य

लम्बी-लम्बी साँसोके आघातसे तरंगित मदिराको योद्धात्रोने रत्नजटित कम्बलोपर बैठकर पिया था ॥ ५५ ॥

मदिरा कमलकी सुगन्धकी और चन्द्रमाकी कान्तिकी नीचा दिखा सकती है क्योंकि ये दोनों उतर जाते हैं । किन्तु मदिराकी स्वयं स्थिति क्या है ? तथा मदन की क्या है ? क्योंकि कामदेवके कारण ही मदिरापानका अवसर अत्यन्त मोहक हो जाता है ॥ ५६ ॥

चन्द्रमाकी किरणों (करो) के ऊपर पड़ने तथा बलभके नखक्षतो (करारा) के द्वारा, तथा मदिराकी द्रुतता और वित्तकी सद्यताके कारण कामिनियाँ प्रेमियोंके पुराने अपरावोको भूल ही गयी थी । मानो उनका दूसरा जन्म ही हो गया था ॥ ५७ ॥

चन्द्रमाकी परछाँही पड़नेसे निर्मल कान्तियुक्त तथा मदिरा पीनेके कारण लाल एवं थकानके पसीनेसे गीली-गीली शृङ्खलियुक्त बहुश्रोके भुके हुए मस्तकको देखकर कामियोंको ऐसा लगा था कि वे लुप्त तो नहीं हो गयी हैं ॥ ५८ ॥

विकारै मत्तमत्तमिव, कासाम्? मानवतीनाम्, यद्यपि स्वच्छवृत्ति तथापि रसिकं रसोऽस्यास्तीति रसिकं रसवत् तथा मृदुशरीरमादवविधायित्वात् तत्तथोक्तं तथा धार्द्रं द्रवरूपत्वात् तथोक्तम् ॥५९॥

मानो व्यतीतः कलहं व्यपेतं गतानि गोत्रस्खलितच्छलानि ।

गुरून्प्रहारान्मधु सन्दधीत क्षतं पुनः कामिषु तत्क्रियद्वा ॥६०॥

मान इति—मानो व्यतीतः कलहं व्यपेतं तथा गोत्रस्खलितच्छलानि नामस्खलितदम्भाः गतानि तथापि मधु गुरून् प्रहारान् सन्दधीत तत्क्षतं कियद्वा स्यात् पुन, केषु? कामिषु कामुक्तेषु ॥६०॥

परिपीडितमुक्तमङ्गनायाः परिरम्भेषु चिरादिव प्रियेण ।

हृदयोच्छ्वसितोष्मणा सहैव प्रतिमर्षत्कुचयुग्ममुन्ममज्ज ॥६१॥

परीति—अङ्गनाया प्रशस्तमङ्गमस्या. पामादित्वात् अङ्गना तस्या कामिन्याः कुचयुग्मं स्तन-द्वन्द्वम् उन्ममज्ज उन्ननाम उन्नमितम्, कथम्भूतं कुचयुग्मम्? परिरम्भेषु बालिङ्गनेषु प्रियेण परिपीडितं पश्चान्मुक्तम्, किं कुर्वदिव? प्रतिमर्षदिव, कथम्? चिराद्दृष्टरकालेन, कथम्? सहैव सार्द्धमेव, केन? हृदयोच्छ्वसितोष्मणा ॥६१॥

निरुत्तरां कर्तुमनिस्त दोषी योषामुपालिप्सुरनेकभागः ।

वाक्कर्मणोरन्यतरस्य मोहमन्यस्य रक्षत्यथवाबोधः ॥६२॥

निरुत्तरामिति—अनिस्त चुचुम्ब, कोऽसौ? दोषी, काम्? योषा वल्लभाम्, किं कर्तुम्? निरुत्तरा कर्तुम्, कथम्भूतो दोषी दोषवान् वल्लभ. ? उपालिप्सु प्रोञ्छितुमिच्छुः, किम्? आगोपरात्रम्, कथम्भूतम्? अनेकं नानाविधम् अथवा युक्तमेतत्, वाक्कर्मणोर्मध्येऽन्यतरस्य एकस्य मोहमन्यस्याभ्यासपरस्यावबोधो ज्ञानं रक्षतीति ॥६२॥

यद्यपि मदिरा अत्यन्त स्वच्छ थी, रसीली थी, कोमल (हलधी) थी और शीतल थी तथापि मानवती (रुष्ट) नायिकाओंके सौन्दर्य, यौवन और अहंकारके आवेशके कारण अत्यन्त उन्मत्तके समान अनर्गल आलापका कारण हुई थी ॥ ५९ ॥

धीरे-धीरे रोष शान्त हो गया था, कलह समाप्त हो गयी थी तथा दूसरे नायक-नायिकाका नाम लेकर चिढ़ानेकी प्रक्रिया भी नहीं चल सकी थी । मदिराके आवेशमें कामी युगल परस्परमें पूरी गस्तिसे उलझ रहे थे । ऐसी स्थितिमें बन्तक्षत और नखक्षतकी चिन्ता ही किसे थी ॥ ६० ॥

आतिगनके समय प्रीतसके द्वारा पहले दबाया गया और बादमें छोड़ दिया गया कल्याणार्जुनी नायिकाका कुचयुगल हृदयके उच्छ्वासकी उष्माके साथ-साथ फैलते हुए के समान ही काफी देरमें ऊपर उठा था ॥ ६१ ॥

अनेक अपराधोंके कारण दोषी प्रीतमने अपने अपराधोंको क्षमा करानेकी इच्छासे अपनी प्रियतमाका चुम्बन कर लिया था ताकि वह कुछ कह न सके । उचित ही है बचन और कर्मसे-से किसी एकके मोहको दूसरेकी जाग्रति छिपा देती है ॥ ६२ ॥

१. विद्युत् इति शेषः—प० ८०, स्वागतावृत्तम् । २. उपजातिवृत्तम् । ३. औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । ४. उपजातिवृत्तम् ।

मध्यस्थितं मण्डलधर्मवद्धं मित्रं जिगीष्वोरिव पीड्यमानम् ।

सन्देहभावि स्तनचक्रमासीत् साधारणं तत्प्रिययोर्मुहूर्तम् ॥६३॥

मध्येति—आसीत् सञ्जात किम् ? तत् स्तनचक्रम्, कथम्भूतम् ? सन्देहभावि-सशयरूपम्, कियत्कालम् । मुहूर्तं क्षणम्, कथम्भूत सत् ? साधारणम्, कयो ? प्रिययो वल्लभयो, किमिव ? जिगीष्वो-मित्रमिव, किं क्रियमाणम् ? पीड्यमानम्, कथम्भूत सत् ? मध्यस्थितम् अन्तरालगतम्, पुन मण्डलधर्मवद्ध देशधर्मवद्धम् ॥६३॥

आलिङ्ग्य गाढं मधुरं ध्वनन्ती मुखे मुखं न्यस्य वधूः प्रियस्य ।

विस्मृत्य कर्णान्तरमुन्मत्त्वादास्ये जपन्तीव वधौ रहस्यम् ॥६४॥

आलिङ्ग्येति—वधौ शोभिता, का ? वधू, किं कुर्वती ? गाढमालिङ्ग्य ध्वनन्ती कूजन्ती, कथयथा भवति ? मधुर कर्णकुहरसुखदम्, किं कृत्वा ? पूर्वं न्यस्यारोप्य, किम् ? मुख, क्व ? मुखे, कस्य ? प्रियस्य वल्लभस्य किं कुर्वतीवोत्प्रेक्षिता ? आस्ये मुखे रहस्य जपन्तीव निरूपयन्तीव, किं कृत्वा ? विस्मृत्य किम् ? कर्णान्तरम्, कस्मात् ? उन्मत्त्वादुन्मत्तताया इति शेषः ॥६४॥

किमु मधुरसितां मुखात्प्रियां प्रशमयितुं रसमुत्पिबन्निव ।

अविरतिरुतनिसनच्छलादजनि जनः सकलां गिलन्निव ॥६५॥

किमिति—उ अहो किमिति प्रश्ने, अजनि सजात, कोऽसौ ? जन, किं कुर्वन्निव ? उत्पिबन्निव ऊर्ध्वमास्वादयन्, कम् ? रस मद्यस्वभावम्, कस्मात् ? मुखात्, किं कर्तुमिव ? प्रिया प्रशमयितुमिव, कथम्भूताम् ? मधुरसिता मधुमत्ता किं कुर्वन्निव ? प्रिया गिलन्निव कथम्भूताम् ? सकला साङ्गोपाङ्गतया सम-स्नाम्, कस्मात् ? अविरतिरुतनिसनच्छलात् रुत रतिकृजित निसन चुम्बन न विद्यते विरतिर्ययोस्ते अविरति-नीरुत च निमन च रुतनिसने अविरतिनी च ते रुतनिसने च ते तथोक्ते तयो छलाद् व्याजात् ॥ ६५ ॥

दोनो प्रेमियोंके आलिङ्गनके समय बीचमे दबा वर्तुलाकार स्वाभाविक स्तनचक्र क्षण-भरके लिए सन्देहसे पड़ गया था क्योंकि वह दो विजेताओंके मध्यस्थ मित्रकी स्थिति-से था [मित्र-मण्डलके कर्तव्यकी भावनासे प्रेरित संघर्षरत दोनो पक्षोका मित्र राजा जब संघर्ष रोकनेके लिए मध्यस्थ बनता है तो उसे दोनोके आक्राण सहने पड़ते हैं । तथा कुछ समय दोनो ही उसपर शंका करते हैं] ॥ ६३ ॥

प्रियतमका गाढ़ आलिङ्गन करके मधुर-मधुर गुणगुनाती वधूने उसके मुखमे अपना मुख डाल दिया था । और आनन्दके अतिरेकमे बेसुध होकर कान तथा मुखका अन्तर भूलकर वह मुखमे ही गुप्त वात कहती-सी लग रही थी ॥ ६४ ॥

सद्यपानके कारण रतिकेलिमे मस्त प्रियाको शान्त करनेके लिए उसके मुखमे मुख डालकर रति-रसको पीते हुए के समान, प्रेमी ऐसा लगता था कि वह पूरीकी पूरी प्रियतमा-को ही निगले जा रहा है । क्योंकि रति-मुखमे लीन प्रियाकी भी मधुर गुणगुनाहट और चुम्बन शान्त हो गये थे ॥ ६५ ॥

उपने स्तनो तथा जंघाओंके विपुल भारके कारण भारी, प्रेयसी प्रेमीके विशाल शरीरमें सभा गयी थी । किन्तु प्रकृतिसे चंचल तथा सब प्रकारसे छलिया प्रेमीके मनमे यह प्रेमिकाका शरीर कहाँतक और कितना समाता है यही प्रश्न था ॥ ६६ ॥

१. अपरवक्त्रम् वृत्तम्, तल्लक्षणं तु—“अयुजि तन रला गुरुः समे नृमपरवक्त्रमिदं ततो गरौ” [वृ० २० ४१९] ।

स्तनजघनभरेण भूरिणा दयिततनौ दयिता ममौ गुरुः ।

पृथुनि निजचले बहुच्छले मनसि हि माति कियत्यसौ तनुः ॥६६॥

स्तनेति—दयिता वल्लभा दयिततनौ वल्लभमूर्त्ती ममौ अवकाशं लेभे, कथम्भूता ? भूरिणा गुरुणा स्तनजघनभरेण कुचनितम्बभारेण गुरु, युक्तमेतत्, हि यत कियती तनुरसौ माति क्व ? मनसि कथम्भूते ? पृथुनि विस्तीर्णो पुन, निजचले स्वतश्चपले, पुन. बहुच्छले प्रचुरप्रपञ्चे इति ॥६६॥

क्षेपयन्निव मुखामुखिमानं मानसीं कलुषतां कुसुमेषोः ।

संविभाषिषुरिवासवमत्तश्चुम्बनेषु रमणः क्वणति स्म ॥६७॥

क्षेपयन्निति—रमणो वल्लभ क्वणति स्म क्वणति स्म, किं कुर्वन्निव ? मानं क्षेपयन्निव, त्याजयन्निव चुम्बितुमहं कुशलो भवामीत्यहङ्कार क्षेपयन्निवेत्यर्थः, केषु ? चुम्बनेषु, कथं यथा भवति ? मुखामुखि मुखेन मुखेन आश्रित्य इदं प्रवृत्तं मानक्षेपणकर्म, किं कुर्वन्निव ? संविभाषिषुरिव संभाषितुमिच्छन्निव, काम् ? कुसुमेषोः स्मरस्य मानसी चित्तोद्भवा कलुषताम्, कथम्भूतो रमणः ? आसवमत्तः ॥६७॥

कोपाश्रुभिः कालवणैः परीतः स्याद्वा स लावण्यमयः प्रियोष्ठः ।

कुतोऽन्यथा तं पिबतामुदन्या माधुर्यवत्प्रत्युत हन्ति तृष्णाम् ॥६८॥

कोपेति—य पूर्वं मधुरमधुरमिति कृत्वा स्वादित स प्रियोष्ठ, अत्र प्रियोष्ठयोर्विकास्यत्वादेकवद्भावः । लावण्यमयो वा लावण्यनिर्मित इव स्यात्, कथम्भूतः ? कोपाश्रुभिः कोपवशात् प्रवृत्तनेत्रजलैः परीतो व्यासः सिक्त इत्यर्थः, कथम्भूतैः सदिभ. ? कालवणै ईषत्क्षारैरत्र कोपाश्रुसिक्तत्वादीषल्लवणत्वममृतमयत्वात् प्रचुरमाधुर्यं चाम्ति “प्रियोष्ठोऽमृत” इति श्रुतेः, ईषल्लवण(न) संस्कृतो मधुररसोऽमृतमेव स्यात् चिरं-तनस्यास्वाद्यमानत्वात्केवलो हि मधुररसो विरसता रसनायामुत्पादयति अचिरमास्वादाने तस्य विरस्य-मानत्वादितिभाव. अन्यथा यद्येवं विधो न स्वरूपेण स्यात्तदा कृतः कस्मादुदन्या पिपासा तृष्णामभिलाषं हन्ति, केषाम् ? कामुकाना, किं कुर्वता सताम् ? माधुर्यवत् माधुर्यमिव प्रत्युत विशेषतः प्रियोष्ठ पिबताम् ॥६८॥

प्रथममधरे कृत्वा श्लेषं व्रणं निदधे वधू-

रतिविनिमयः प्रीतेनायं कुतोऽप्यनुशयते ।

स्वयमिति भयात्सत्यंकारं प्रदातुमिवोद्यता

ननु च सबलाः कृत्ये नाम्ना भवन्त्यबलाः स्त्रियः ॥६९॥

आसव पीनेके कारण मत्त प्रेमी अपने मुखसे प्रियाके मुखपर चुम्बन करते-करते कूज उठा था । जानो वह कामदेवके मनकी कालिमाको फेकने की दृष्टिसे वार्तालाप ही करनेको तैयार था ॥ ६७ ॥

बहुत थोड़े नमकीन प्रेम-कोपके आँसुओंसे भोगा प्रेमिकाका ओठ अत्यन्त सुन्दर (हलका नमकीन होनेसे सुस्वादु) हो गया था । यदि ऐसा न होता तो उसे पीनेवाले प्रेमियोंकी (प्रेमकी) प्यास उसी प्रकार क्यों शान्त होती जैसी मधुर पानसे होती है ॥ ६८ ॥

प्रसन्न पतिदेव किसी कारणसे प्रेम-क्रीड़ाके अपरिवर्तनको लेकर पश्चात्ताप न करें इस भयसे तथा ठीक तौरसे प्रतिफल देनेकी इच्छासे ही प्रेमिकाने स्वयं पतिका आलिंगन

१. स्वागता वृत्तम् ।

२. उपजातिश्छन्दः ।

प्रथममिति—निदधे निखातवती, का ? वधूः कामिनी, कम् ? व्रणं दन्तक्षतम्, क्व ? अघरे दन्तच्छदे, किं कृत्वा ? पूर्वं आश्लेषमालिङ्गनं कृत्वा, कथं यथा भवति आलिङ्गनकर्म ? प्रथमं प्राक्, केवोत्प्रेक्षिता ? उद्यतेवोद्यमवतीव, किं कर्तुम् ? प्रदातुम्, कम् ? सत्यकारम्, कस्मात् ? भयात् कथम् ? इति कृत्वा दर्शयति कुतोऽपि कस्मादप्यनुशयते पश्चात्तार्पावषयीक्रियते, कोऽसौ ? अयमतिविनिमय पुरुष-सभोगैकगुणस्य स्त्रियाः पुरुषायितसभोगो द्विगुणस्त्रिगुणो वा स्त्रीपुरुषाश्रितसम्भोगैकगुणस्य पुरुषसद्भा-पणाद्गुणोपाधिपस्य विनिमयः, केन ? प्रीतेन हृष्टेन वलनभेन, (वल्लभेन) कथम् ? स्वयमात्मना, युक्त-मेतत् ननु अहो भवन्ति, काः ? स्त्रिय, कथम्भूता ? अबला, केन ? नाम्ना भवन्ति, सबलाश्च, क्व ? कृत्ये कर्मणीति^१ ॥६९॥

चित्तं चित्तेनाङ्गमङ्गेन वक्रं वक्राणांसेनांसमत्यूरुणोरुम् ।

एकं चक्रुः सर्वमात्मोपभोगे कान्ताः पङ्क्तौ हन्त लज्जां ववञ्चुः ॥७०॥

चित्तमिति—चित्तं चित्तेन अङ्गम् अङ्गेन वक्रं वक्रेण असं स्कन्धे असेन स्कन्धेन ऊरुणा ऊरुम् अपि एतत्सर्वं च एकम् एकता नीतं चक्रुः कृतवत्य, का ? कान्ताः क्व ? आत्मोपभोगे हन्त अहो ववञ्चुः त्यजन्ति स्म, काः ? लज्जाम्, कस्या सत्याम् ? पङ्क्तौ अङ्गीकारे^३ गौत्यमिति^४ ॥७०॥

सहस्थितं विस्मृतमङ्गमंशुकं गतं पुनः किं सहजा सखीव सा ।

कदापि दृष्टेव न संस्तुतेव च त्रपा कुतस्त्यं कुपितं नतभ्रुवः ॥७१॥

सहेति—विस्मृतम्, किम् ? अङ्गम्, कथम्भूतम् ? सहस्थितम् एकत्रावस्थितम्, तथा गतम् अशुकं क्षिप्तं वस्त्रं सहजा सखीव वयस्येव लज्जा किं कदापि कस्मिंश्चित्काले दृष्टेव आसीत् न पुनः संस्तुतेव परिचयमागतेवासीत् न कुपितं कुतस्त्यम्^५ ॥७१॥

विलोकभावेषु सहस्रनेत्रतां चतुर्भुजत्वं परिरम्भणेऽभवत् ।

समागमे सर्वगतत्वमिच्छवः सुदुर्लभेच्छाकृपणा हि कामिनः ॥७२॥

विलोकभावेष्विति—कामिनं कामिका सुदुर्लभेच्छाः कृपणा लम्पटा अभवन् सञ्जाता कथम् ?

कर लिया था तथा ओठकी काट लिया था । इस प्रकार काम-क्रीडामे सबला खियाँ नाम-मात्रके लिए ही अबला थी ॥ ६६ ॥

अपनी भोग-क्रियामे लीन कान्ताने प्रियके चित्तमें चित्त, शरीरमे शरीर, मुखमें मुख, कन्धेपर कन्धा और जंघेसे जंघा समस्त बातोंको एकमेक कर दिया था । चिन्ताकी बात इतनी ही थी कि इस समय सबकी श्रेणीमें उसने केवल लज्जाको छोड़ दिया था ॥ ७० ॥

रतिके अतिरेकके कारण अपनी आँखोवाली कान्ता क्यों एकमेक हुए अंगोंको नहीं भूली थी ? क्या फिर उसका वल्लभ नहीं खिसक गया था ? अपितु ये दोनों बातें हुई थी । हाँ, भली स्नेहमयी सखीके समान केवल लज्जा ही न तो कही दिखी थी और न कहीं उसकी चर्चा ही आयी थी । फिरसे रूष्ट होनेको तो सम्भावना ही क्या थी ॥ ७१ ॥

कामी पुरुष स्तन, जघादि उद्दीपन भावोंको देखनेके लिए हजारों आँखों चाहने लगे थे । आलिंगन करते समय दो भुजाओंसे तृप्ति न होनेके कारण चार भुजाएँ चाहते थे ।

१ पाधिगुणोऽय- ६० ज० । २ हरिणी वृत्तम् । ३ गौत्यमिति- प० ६० । ४ शालिनी वृत्तम् । ५ सखीव नयन्त वयस्येव विफला जाता, किं दृष्टेवासीत् कदापि कस्मिंश्चित्काले पुनर्न संस्तुतेव न पुनः परिचयमागतेवासीत् तृपा तथासति किं न पुनरिति सर्वत्र सम्बद्धो बोद्धव्य इति शेष प० ६० । 'सा' 'नतभ्रुव' इत्यनयो पदयो सम्बन्धोऽर्थो वा न कस्मिन्नपि टीका पुस्तके उपलभ्यते । ६. वंशस्थवृत्तम् ।

हि स्फुटम्, किं कुर्वन्तः ? विलोकभावेपु स्तनजघनकक्षान्तराललक्षणेषु दृश्यपदार्थेषु सहस्रनेत्रताम् इच्छवः
अभिलषन्त तथा परिरम्भणो आलिङ्गने चतुर्भुजत्व समागमे सम्प्राप्तौ सर्वगतत्वमिति ॥७२॥

बद्ध्वासवे प्रेमवधूः प्रियेऽपि त्रप्तुं न धातुद्वयबद्धमैच्छत् ।

अगूढभावापि ततो विकल्पात्पण्याङ्गनेव द्विमनी बभूव ॥७३॥

बद्ध्वेति—नैच्छन्न वाञ्छितवती, का ? वधूः किं कर्तुम् ? त्रप्तु तृप्ति कर्तुम् आत्मनो लज्जितु
प्रियस्य, किं कृत्वा ? पूर्वं बद्ध्वा नियन्त्र्य, किम् ? प्रेम, क्व ? आसवे सुरायाम् अपि प्रयोगात् प्रिये
वल्लभे, कथम्भूतं प्रेम ? धातुद्वयबद्ध तृप् प्रीणने त्रूप्लज्जाया चेति यथाक्रमेण निर्मितम्, तथा द्विमनी-
बभूव अद्विमना द्विमना बभूव द्विमनीबभूव चित्तद्वैत गताभूदित्यर्थः, का ? वधू कस्मात् ? विकल्पाद्भेदो-
पलब्धेः, कस्मादपि विकल्पात् ? ततोऽपि प्रेम्णोऽपि, कथम्भूता भूत्वा ? अगूढभावा प्रकटभावा, केव
द्विमनीव बभूव ? पण्याङ्गनेव वारवधूरिव । शेष प्राग्वत् ॥७३॥

त्रीडावासः स्वान्तमङ्गं समस्तं कामार्त्तानां प्राप शैथिल्यमेका ।

स्वप्नेऽप्यासीन्नरलथा बाहुपीडा युक्तं द्राघीयस्सु मूर्खत्वमाहुः ॥७४॥

त्रीडेति—कामार्त्तानां कामेन आर्त्तां कामार्त्तां. तेषां कामिना सम्बन्धित्वेन त्रीडा लज्जा शैथिल्यं
प्राप प्राप्तवती । तथा वासो वस्त्रं शैथिल्यं प्राप प्राप्तवत् । तथा स्वान्तं चित्तं शैथिल्यं प्राप समस्तम् अङ्गं
शैथिल्यं प्राप । एका बाहुपीडा स्वप्नेऽपि इलथा नासीन्नसजाता, युक्तोऽयमर्थः, आहुर्वदन्ति चारुचन्द्रचन्द्रिका-
चकोरा विद्वास किम् ? द्राघीयस्सु दीर्घनरेषु मूर्खत्व युक्तम् अतिदीर्घो मन्द्बुद्धिरिति वचनात् ॥७४॥

रागं नेत्रे नैव चित्तं मुखं च स्त्रीणां पानान्मानजिह्वं जगाहे ।

द्वे धैकोऽभूद्द्वपानोऽपि पाण्डुः कान्तास्योष्मस्वेदभावादिबौष्ठः ॥७५॥

रागमिति—न केवल नेत्रे एव राग जगाहे, किं कर्तुं ? चित्तम्, कथम्भूतम् ? मानजिह्वाम्, तथा च
जगाहे, किं कर्तुं ? मुखम्, कम् ? रागम्, कासाम्, स्त्रीणाम्, कस्मात् ? पानात्, एकोऽप्योष्ठो द्वेधाऽभूत्,
कथम्भूतः ? पाण्डुः शुक्लः, कस्मादिव ? कान्तास्योष्मस्वेदभावादिव वल्लभवदनोच्छ्वासघर्मत्वादिव,

और समागमके समय उद्यान, गुल्म, नदी तीर आदि सब स्थानोंपर जाना चाहते थे । उचित
ही है क्योंकि कामार्त्त बड़े स्वार्थी होते हैं और दुर्लभ (इन्द्रत्व, विष्णुत्व तथा सर्वव्याप-
कता) पदार्थोंकी इच्छा करते हैं ॥ ७२ ॥

पहले आसव पानमें आसक्त होकर फिर प्रीतमके प्रेममें विभोर होकर कुलबधूने
क्या (तृप्) धातुके दोनों रूपोंको नहीं चाहा था ? [अपितु चाहा था क्यों आसव पानमें
उसे तृप्ति न थी और पतिसे प्रेम करनेमें त्रपा नहीं थी] अतएव दोनों भाव स्पष्ट हो
जानेसे तथा विकल्प न रहनेसे वह वेश्याके समान दोको चाहनेवाली (द्विमनी) हो
गयी थी ॥ ७३ ॥

कामातुर युगलोंकी लज्जा, कपड़े, अन्तरंगकी रिरंसा ही शिथिल नहीं हुए थे अपितु
समस्त अंग भी क्लान्त हो गये थे । थक कर सो जानेपर भी केवल भुजपाश ढीले नहीं पड़े
थे । उचित ही है क्योंकि बहुत विशाल (—काय) मूर्ख ही होते हैं ॥ ७४ ॥

प्रेमासक्ति तथा लालिमा केवल नेत्रोंमें ही नहीं आयी थी अपितु अधरादि पानके
कारण मानसे कुटिल छियोंके मुख तथा चित्तमें भी व्याप्त हो गयी थी । बार-बार पिये जाने
पर भी केवल अधर ही के दो रूप (द्विविधा) हुए थे क्योंकि स्वरूपसे लाल होकर भी वह

कथम्भूत सन् ? बद्धपानः अघरस्वरूपापेक्षया रक्त पानवशात्पाण्डुश्चेति भाव ॥७५॥

देहेषु भोगाय विभक्तिमागतैः प्राणेषु चैक्यं निजमेव कामिभिः ।

न कापि दृष्टा इव मानवृत्तयस्तत्पूर्वदृष्टा इव वल्लभाः परम् ॥७६॥

देहेष्विति—न परं केवलमभूवन्, का ? मानवृत्तयः, का इव ? दृष्टा इव, कै. ? कामिभिः, क्व ? क्वापि कस्मिंश्चित् स्थानेऽपि, तथा अभूवन्, काः ? वल्लभा. कामिन्य, कथम्भूता इव ? तत्पूर्वदृष्टा इव मानवृत्तिपूर्वदृष्टा इव, कै ? कामिभि, कथम्भूतै ? आगतै काम् ? विभक्ति भेदम्, केषु ? देहेषु शरीरेषु, कस्मै ? भोगाय स्रक्चन्दनानुशीलनाय, तथा आगतैः किम् ? ऐक्यमेकीभाव समरसीभावमित्यर्थ, कथम्भूतम् ? निजमात्माधीनम्, केष्वेव ? 'प्राणेष्वेव' ॥७६॥

असमनन्ती व्यवधानमद्गोरीचिक्षिपुः पद्म कुचद्वयं च ।

चित्तव्यवायं परिरिप्सुरीशं प्राणत्प्रिया कान्तरिता प्रियेण ॥७७॥

असमनन्तीति—का प्रिया प्राणत् जिजीव अपितु न कापि, कथम्भूता सती ? प्रियेण अन्तरिता व्यवहिता, किं कुर्वती सती ? असमनन्ती अनिच्छन्ती असूयन्ती, किम् ? पद्म नेत्रपत्ररोम, कथम्भूतम् ? व्यवधानम्, कयो ? अक्षणो लोचनयोः, कथम्भूता सती ? ईचिक्षिपु अवलोकितुमिच्छन्ती, तथा किं कुर्वती ? कुचद्वय स्तनद्वयम् असमनन्ती, कथम्भूतम् ? चित्तव्यवायं चित्तस्य व्यवायो यस्य तत् मनो व्यवधानमित्यर्थ, कथम्भूता सती ? परिरिप्सुरालिङ्गितुमिच्छन्ती, कम् ? ईश स्वामिनमिति^३ ॥७७॥

तुलयन्निवोभयरसं मदिरां दयितोष्ठमप्यभिपिबन्दयितः ।

अधरस्य नाल्पमपि सीधुनि तन्मधुनोऽधरेऽधिकमलब्धरसम् ॥७८॥

तुलयन्निति—तत् तस्मात् कारणात् दयितो वल्लभ अधरेऽधिक रसम् अलब्ध प्राप्तवान्, कस्मादधिकम् ? मधुनो मद्यात् सीधुनि मद्येधरस्य अल्पमपि रस नालब्ध, किं कुर्वन् ? मदिरा तथा दयितोष्ठमपि अभि पिबन् सन्, किं कुर्वन्निव ? उभय रस मदिराया दयितोष्ठस्यापि तुलयन्निवेति^४ ॥७८॥

परस्परकी उष्ण इवास लगनेके कारण सफेद भी हो गया था ॥ ७५ ॥

संभोगके लिए ही अलग-अलग शरीरोंका अनुभव करते हुए तथा प्रेमातिरेकके कारण स्वयमेव एक प्राण हुए कामियोमे, रूठना ऐसा लगता था मानो पहले कभी उसे देखा-सुना ही नहीं है । और इसके बहुत पहलेसे ही उन्होंने केवल वल्लभाको ही देखा-सुना है ॥ ७६ ॥

सतत देखनेके लिए आतुर नायिका पलक मारनेके व्यवधानको भी नहीं सह सकती थी । गाढ़ आर्लगनके लिए उत्सुक नायिका कुच युगलको हृदय-मिलनमे बाधक मानती थी । अतएव प्रियसे दूर हुई कौन प्रिया वहाँ जीवित थी ? अर्थात् कोई भी नहीं ॥ ७७ ॥

तुलना करनेकी दृष्टिसे ही प्राणवल्लभ मदिरा और प्रेमिकाके अधरके रसका पान कर रहा था । किन्तु मदिरामे उसको अधर रसका जरा भी स्वाद नहीं आया था और अधरके पानमे मदिरासे बहुत अधिक स्वाद आया था ॥ ७८ ॥

१. प्राणेष्वप्राणेष्विति- प० । २. इन्द्रवंशावृत्तम् तल्लक्षणं तु 'स्यादिन्द्रवशास्सपुनैरिति (वृ० २० २।४८) । ३. उपजातिश्चन्दः । ४. प्रमिताक्षरा वृत्तम् ।

घनयोः स्तनयोः स्मरेण तन्व्याः परिणाहं परिमातुमुन्नतिं च ।

रचितेव रसेन सूत्ररेखा नखलेखा विरराज कुङ्कुमस्य ॥७६॥

घनयोरिति—नखलेखा विरराज शुशुभे, केव ? सूत्ररेखेव, कथम्भूता ? स्मरेण मद्नेन, रचिता विहिता, केन कृत्वा ? कुङ्कुमस्य रसेन, किं कर्तुम् ? तन्व्यास्तरूप्या घनयोर्निविडयो. स्तनयो परिणाहं वर्तुलत्व तथा उन्नतिम् उत्सेध परिमातुम् ॥७९॥

इत्याशंसुर्नाभिगन्धं मृगाणामन्यद्रागं वीच्य बालामुखस्य ।

नामोदो मे हा मृगस्यापि नाभेरित्यङ्कात्मव्यङ्गमाधादिवेन्दुः ॥८०॥

इतीति—हा कष्टम् इन्दु चन्द्र. अङ्कात्मव्यङ्ग लाञ्छनस्वरूप कलङ्कम् आधादिव धृतवानिवोत्प्रेक्षितः नाभिगन्ध कस्तूरीम् आशसुरिव श्लाघमान इव, केषाम् ? मृगाणा हरिणानाम्, किं कृत्वा ? पूर्व वीक्ष्यावलोक्य, कम् ? अन्यद्रागम् अन्यश्चासी रागस्य अन्यद्रागस्तम् अपूर्वशोभाम्, कस्य ? बालामुखस्य नारी-वदनस्य, कथमितिहेतो. कथमिति कृत्वा प्रदर्श्यते नास्ति कोऽसौ ? आमोदः, कस्याः ? नाभेः, कस्यापि ? मृगस्यापि, कस्य ? मे ममेति^२ ॥८०॥

ग्लानिं मुक्तामण्डपे तन्तुजालं व्यासीदन्तश्चन्द्रकान्ताः करेण ।

राज्ञां भोगे सुस्रुवन्तोऽपरोधं रोद्धुं चन्द्रेणाभिनुन्ना इवाभुः ॥८१॥

ग्लानिमिति—आभु प्रद्योतन्ते स्म, के ? चन्द्रकान्ता. चन्द्रकान्तमणयः, किं कुर्वन्त ? व्यासीदन्त. गच्छन्त, किम् ? तन्तुजालं तन्तुसमूहम्, केन ? करेण किरणोन् अत्र जात्यपेक्षयैकवचनम्, एकैकेन करेण तन्तुजालं प्राप्य किरणसन्दोहं प्राप्नुवन्त इत्यर्थ, कस्मिन् ? मुक्तामण्डपे मौक्तिकजनाश्रये, कथम्भूता. सन्तः ? सुस्रुवन्तो विन्दुशो जलं मुञ्चन्त, कथं यथा भवति ? अपरोधं निरर्गलम्, कथम्भूता इवोत्प्रेक्षितः ? अभिनुन्ना इव सामस्त्येन प्रेरिता इव, केन ? चन्द्रेण किं कर्तुम् ? ग्लानिं श्रमं भोगे सुरतव्यापारे रोद्धुम्, केषाम् ? राज्ञा नरेन्द्राणाम् ॥८१॥

अरण्यवृत्तेरुदवासकर्मणः स पुष्पभाराहरणाञ्च मारुतः ।

श्रमं विनिन्ये परिरभ्य कामिनीस्तयोऽन्तरेणासुलभा हि तादृशः ॥८२॥

स्तनोके चारों ओर लगी नखक्षतकी रेखाएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो कामदेवने तन्वी नायिकाके कठोर और सघन स्तनोंकी गोलाई तथा ऊँचाई नापनेके लिए ही कुंकुमसे रंगे सूतके द्वारा रेखाएँ खींच दी है ॥ ७६ ॥

शौवनके मध्यमें स्थित इस नायिकाके मुखकी अभूतपूर्व कान्तिको देखे बिना ही चन्द्रमा पहिले कस्तूरी मृगोंकी नाभिकी सुगन्धिकी प्रशंसा करता था । किन्तु इसे देखनेके बाद वह बोल उठा, “मुझे कस्तूरीकी सुगन्धि अच्छी नहीं लगती” और इसी पश्चात्तापमें उसने कलंकको धारण कर लिया था ॥ ८० ॥

मुक्ता मालाओंसे सुसज्जित केलि-मण्डपमें अपनी किरणोंके जालको फैलाते हुए तथा बूँद-बूँद करके अनवरत पसीजते हुए चन्द्रकान्त मणि ऐसे लगते थे मानो राजाओंकी भोग क्रियामें थकावट अथवा उदासीनताको दूर करनेके लिए ही चन्द्रमाने इन्हें पूर्ण प्रेरणा करके भेजा है ॥ ८१ ॥

अरण्येति—मारुतो वायु कामिनीः श्रमं खेदं विनिन्द्ये परित्याजितवान्, किं कृत्वा ? पूर्वं परि-
रभ्याल्लिङ्गच, कस्या सकाशात् ? अरण्यवृत्तेर्वनवर्तनात्तथोदवासकर्मणो जलस्थितिविधानात् तथा पुष्प-
भाराहरणाच्च कुसुमनिकरानयनात् च एतेन मन्दत्वशीतलत्वसुरभित्वलक्षणैस्त्रिभिर्गुणैः श्रम निराकृतवान्
वातो नारीराल्लिङ्गचेति भावो विभावित युक्तमेतत्तयोऽन्तरेण तपश्चरण विना तादृश कामिन्योऽसुलभा-
दुर्लभा भवन्ति, कथम् ? हि स्फुटमिति शेषः ॥८२॥

इति विविधरतेन राजलोकैः क्षणमिव न क्षणदा गतापि जज्ञे ।

शशिनि शशकदर्शनस्य शङ्कां स्वमनसि मानयितुं कृतत्वरेव ॥८३॥

इतीति—राजलोकं, नरेन्द्रजनैः, क्षणदा रात्रिः, विविधरतेन नानाप्रकारसम्भोगक्रीडया इति व्यावर्णन-
प्रकारेण क्षणमिव मुहूर्त्तमिव गतापि न जज्ञे न ज्ञाता, कथम्भूता ? कृतत्वरा विहितवेगा, किं कर्तुमिव ? मान-
यितुमिव सभावयितुमिव, काम् ? शङ्का वितर्कम्, वव ? स्वमनसि स्वकीयचित्ते, कस्य ? शशकदर्शनस्य वव ?
शशिनि चन्द्रे अत्र कलङ्किन संसर्गात् सकलङ्को जनो भण्यते इत्यास्ताम्, “कलङ्किन कलङ्कदर्शनादेव
सकलङ्को जनो जायते” इति श्रुते, अयं शशो तावत् कलङ्को अस्य शशकस्तावत् कलङ्क एव तस्यावलोकनात्
यावत्सकलङ्को न भविष्यामि तावद्गमिष्यामीति स्वचेतसि कृत्वा गन्तुमुत्सुकेव कृतत्वरेति भावोप्युपन्यस्तः
॥ ८३ ॥

लघु मोद्गमद्द्युमणिरप्युदियादिति कान्तयोर्विरहकातरयोः ।

पततोश्च दोहदमिदं समभूद्विविधाथवा विषयिणां हि रुचिः ॥ ८४ ॥

लघ्विति—समभूत् सञ्जातम्, किम् ? इदं दोहदम् कथमिति कृत्वा प्रकाशयते, मोद्गमत् मोद्गच्छत्,
कोऽसौ ? द्युमणि सूर्य, कथम् ? लघु शीघ्रम् कयोः ? कान्त स्त्रीपुंसयोः, कथम्भूतयोः ? विरहकातरयो
वियोगभीतयो, तथा च समभूत् किम् ? इदं दोहदम्, कथमिति कृत्वा प्रकाशयते । उदियादाक्रमतात् उद्गच्छ-
तात्, कोऽसौ ? द्युमणि रवि, कथम् ? लघु इति कयोः ? पततो. चक्रवाकयोः कथम्भूतयोः ? विरहकातरयो,
युक्तमेतदथवा हि स्फुट विविधा रुचिः स्यात्, केषाम् ? विषयिणामिति ॥ ८४ ॥

वनवासी होकर (मन्द) पानीमे रहनेकी विधिको करके (शीतल) तथा पूजाके
लिए फूलोका चयन करके (सुगन्धि) आये हवाके भोकोने कामिनियोको चारो ओरसे घेर
कर (आलिंगन) उनकी थकान (पसीना) दूर कर दी थी । उचित ही है क्योंकि वैसा
तप (वनवास, जलसमाधि और बलिदान) किये बिना ऐसी कामिनियाँ कहाँ मिलती
हैं ॥ ८२ ॥

उक्त प्रकारसे भौति-भौतिके भोगोमे लीन राजाओने कामोल्लासकी जननी पूरी रात-
को क्षण भरके समान जाते न जाना था । चन्द्रमामें कलंक (शशक) देखनेसे हम भी
कलंकी हो जायेगे, मनमे ऐसा भाव आनेके कारण उन्होंने जल्दी की थी अर्थात् पूरी रातको
क्षण मान लिया था ॥ ८३ ॥

अनागत विरहसे डरे प्रेमी-प्रेमिकाका आनन्द थोड़ा हो गया था तथा भोगाभिलाषा
समाप्त हो गयी थी क्योंकि सूर्य निकल रहा था । किन्तु रात भरके विरहसे दुःखी चकवा-
चकवीको शीघ्र ही सूर्योदय होनेसे आनन्द हो गया था तथा मिलनकी कामना पूरी होनेकी
आशा हो गयी थी । ठीक है विषयी लोगोकी रुचियाँ अलग-अलग होती है ॥ ८४ ॥

१. वशस्थ वृत्तम् ।

२. पुष्पिताग्रावृत्तम् । ३. प्रमिताक्षरा वृत्तम् ।

आश्लेषमन्तः क्वथनं प्रणामं कामोपदंशानि च चुम्बनानि ।

दृष्ट्वाङ्गनानामसहा निसोढुं हासादिवासौ स्फुटिता प्रभासीत् ॥ ८५ ॥

आश्लेषमिति—आसीत् सञ्जाता, का ? असौ प्रभा प्रभातम्, कथम्भूता ? हासादिव स्फुटिता, किं कुर्वाणा ? असहा असहमाना सवरितुमसमर्था, किं कर्तुम् ? निसोढुम्, किं कृत्वा ? पूर्वं दृष्ट्वा कम् ? आश्लेषमालिङ्गनं तथा प्रणामं प्रणतिम्, कथं यथाभवति ? अन्तःक्वथनम् अन्तःकरणपाकं तथा च चुम्बनानि, कथम्भूतानि ? कामोपदशानि कन्दर्पव्यञ्जकानि, कासाम् ? अङ्गनाना कामिनीनामिति^१ ॥ ८५ ॥

अन्योन्यनिद्रावसरं प्रतीच्छद्द्वन्द्वं न सुष्वाप कृतावधानम् ।

अध्यात्मतत्त्वानि कषायितार्क्षं जागर्यया ध्यायदिव स्मरस्य ॥ ८६ ॥

अन्योन्येति—न सुष्वाप न शेते स्म, किं कर्तुं ? द्वन्द्वं मिथुनम्, कथं यथा भवति ? कृतावधानं विहिततत्परत्वं यथा, किं कुर्वत् ? प्रतीच्छत् परस्परमभिलषदित्यर्थः कम् ? अन्योन्यनिद्रावसरं परस्परशयन-प्रस्तावम्, कथम्भूतं ? कषायितार्क्षं सरागलोचनम्, कया ? जागर्यया उन्निद्रतया, किं कुर्वदिव ? ध्यायदिव स्मरदिव, कानि ? अध्यात्मतत्त्वानि परमार्थरहस्यानि, कस्य ? स्मरस्य मदनस्य ॥ ८६ ॥

निधुवनमधुनिद्रामोदशेषैकभारं

पुनरुषसि स कामो योषितोऽङ्गं ललङ्घे ।

रुचिमपि विदधेऽस्याः क्षामभावं विनीय

प्रशमयति न कं वा लङ्घना शेषदोषम् ॥ ८७ ॥

निधुवनेति—ललङ्घे लङ्घितवान्, कोऽसौ ? स कामो किम् ? अङ्गम्, कस्या ? योषित कामिन्याः, कस्याम् ? उषसि प्रभाते, कथम्भूतमङ्गम् ? निधुवनमधुनिद्रामोदशेषैकभारं निधुवनं च मधु च निद्रा च निधुवन-मधुनिद्राः सुरतमदिरास्वापास्तासा य आमोदो गन्धस्तस्य य. शेष लेश स एव एको भारो यस्मिस्तत् अपि शब्द समुच्चयार्थः, विदधे चकार, क. ? स कामो, काम् ? रुचिमभिप्रीतिम्, कस्या ? अस्या योषितः, किं कृत्वा, ? पूर्वं विनीय अपाकृत्य, कम् ? क्षामभावं रतिश्रमम्, युक्तमेतत्, पुनः कं वाशेषदोषं लङ्घनाकर्त्री न प्रशमयति अपितु सर्वमपि^२ ॥ ८७ ॥

प्रेमिकाओंके विदाईके आलिङ्गन, मन ही मनकी उदासी, अभिवादन, रतिके समयके उपदंश तथा चुम्बन आदिको बहुत समय तक देखकर और चुप रहनेमें असमर्थके समान सूर्य या प्रभात खिलखिलाता-सा निकल आया था ॥ ८५ ॥

रतजग्गा करके कामदेवके गूढ़ रहस्योंका पूरी तत्परताके साथ ध्यान करनेके लिए ही कामी मिथुन सोया नहीं था । एक दूसरेको सुलानेका प्रयत्न करते-करते इसकी आँखें लाल और किरकिरी हो गयी थी [ध्यानी भी द्विविधाको सुलाकर, सर्वथा सावधान होकर और आँखोंमें तीक्ष्ण (कपूर आदि) लगाकर रात भर जागता है । तथा आत्माके रहस्यकी चिन्ता करता है] ॥ ८६ ॥

कामलीला, कादम्बरी और जागरणके आनन्दके एक मात्र भारसे भारिल कामिनी की कायलताको भी उषा कालमें कामी लॉघ (जीत) गया था । अतएव कोमलांगीकी थकानको दूर करके उसको प्रसन्न करनेका भी प्रयत्न कर रहा था । ठीक ही है लंघन

रात्रिवृत्तमलमेवमनूद्य त्वं वधूः खलु विलक्ष्य खलेति ।

हुंकृतैः प्रतिहितोऽपि सखीभिः स्त्रीरतान्यधिजगौ शुकशावः ॥८८॥

रात्रोति—अधिजगौ अन्वादीत्, कोऽसौ ? शुकशाव कोरपिल्ल, कानि ? स्त्रीरतानि, कथम्भूतोऽपि प्रतिहितोऽपि प्रतिविद्धोऽपि, काभि ? सखीभि वयस्याभि, कै कृत्वा ? हुंकृतै, कथमिति कृत्वा प्रकाशयते, एवं च सति हे शुकशाव । अलमनूद्य त्व मा अनुवादीर्मा अनुवद, कोऽसौ ? त्व भवान्, किम् ? रात्रिवृत्त रजनीवृत्तान्तम्, हे खल । तथा खलु विलक्ष्य मा विलक्ष्य मा लज्जयेत्यर्थ, कोऽसौ ? त्वम्, का ? वधूः कामिनीरिति ॥ ८८ ॥

सूर्योऽभ्युदेष्यति कदाजिभरोऽथवेति

ध्यायन्निवाश्वनिवहः स्तिमितान्तरात्मा ।

पश्यन्निवात्तिभिरसूचयदूर्ध्वसुप्तो

घोणापुटस्फुरणसूत्करणैर्विबोधम् ॥ ८९ ॥

सूर्य इति—असूचयत् निवेदितवान्, कोऽसौ अश्वनिवह तुरङ्गसमूह, कम् ? विबोध प्रभातम्, कै कृत्वा ? घोणा पुटस्फुरणसूत्करणै नासापुटसञ्चरणसूत्करणै, कथम्भूत ? ऊर्ध्वसुप्त ३ ऊर्ध्वनिद्राण, कै कृत्वा ? अक्षिभिलोचनै, किं कुर्वन्निव ? पश्यन्निव कम् ? विबोधम्, पुन कथम्भूत ? स्तिमितान्तरात्मा निश्चलान्तरात्मा, किं कुर्वन्निव ? ध्यायन्निव, कथमिति कृत्वा प्रकाशयते, कदा कस्मिन् काले अभ्युदेष्यति उद्गमिष्यति, कोऽसौ ? सूर्य, अथवा कदा भविष्यति कोऽसौ ? आजिभर सङ्ग्राम इति ॥ ८९ ॥

नीत्वा पार्श्वेनोभयेनापि निद्रां युद्धोत्स्वप्नेनेव नागा विबुद्धाः ।

शत्रोश्छत्रं हैममाशङ्क्य बालं हस्तावृत्त्याक्रण्डुमैच्छन्निवार्कम् ॥९०॥

नीत्वेति—नागा हस्तिन, ऐच्छन् वाञ्छन्तिस्म, किं कर्तुमिव ? बालमर्कं सूर्यं हस्तावृत्त्या शुण्डादण्ड-परावर्त्तनेन आक्रण्टुमिव, किं कृत्वा ? पूर्वमाशङ्क्य, किम् ? छत्रम्, कथम्भूतम् ? हैमं हिरण्मयम्, कस्य ? शत्रोर्विपक्षस्य, किं विशिष्टा ? विबुद्धा, केनेव ? युद्धोत्स्वप्नेनेव रणोद्गतस्वप्नेनेव, किं कृत्वा ? पूर्व नीत्वा समाप्य, कम् ? निद्रा स्वापम्, केन ? पार्श्वेन, कथम्भूतेन ? उभयेनापि द्वयेनापीति शेषः ॥ ९० ॥

(अवमर्दन) करनेवाला कौन-सा ऐसा दोष है जिसे शान्त नहीं करता है ? अर्थात् सर्व दोषी होनेके कारण मालिश करके प्रायश्चित्त करता है ॥ ८७ ॥

‘रातको जो हुआ उसकी पुनरावृत्ति रहने दो । हे खल ? तुम क्यों-बहुआंको लज्जित कर रहे हो कह कर’ सखियोंके द्वारा ‘हूँ-हूँ’ करके रोके जाने पर भी तोतेके बच्चेने खियोंकी रतिकेलिको कह डाला था ॥ ८८ ॥

‘सूर्य कब उगेगा अथवा घमासान युद्ध कब होगा’ स्थिर चित्तसे यही सोचते हुए के समान खड़े-खड़े सोये घोड़ोंके समूहने आँखोंसे देखे गयेके समान नथुनोंकी फुंकारसे प्रातः-कालकी सूचना दी थी [ध्यानलीन, अन्तरात्मासे मग्न योगी भी कर्म संग्रामके अन्तमें शुद्ध आत्मा रूपी सूर्यके उदयकी प्रतिभा करते हैं और मुक्त आत्मस्वरूपको साक्षात् आँखोंसे देखे गये सन्धान करके कैवल्य प्राप्तिकी सूचना श्वासोच्छ्वास मात्रसे देते हैं] ॥ ८९ ॥

दोनों करवट सो लेनेके बाद हाथियोंने स्वप्नमें युद्धको ही देखा था और चौककर

१. रजनी चेष्टित प० द० । २. स्वागता वृत्तम् । ३. उर्ध्वनिद्राण—प, उर्ध्वनिद्राणि—द० । ४. वसन्त-तिलका वृत्तम् । ५. शालिनी वृत्तम् ।

लक्ष्मीं खलामुभयभागितया विलोलां

स्वीकर्तुमेष गणिकामिव जागरूकः ।

संनह्य मुञ्च शयनं प्रधनं जयेति

स्तुत्यै परं हरिरबोध्यत सूतपुत्रैः ॥ ६१ ॥

इति श्री द्विसन्धानकवेर्धनञ्जयस्य कृतौ राघव-पाण्डवीये महाकाव्ये
रान्निसम्मोगवर्णनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥

लक्ष्मीमिति—अबोध्यत प्रबोधितः, कोऽसौ ? कर्मतापन्नः ? एष हरिर्विष्णुः, कैः कर्तुंभिः ? सूतपुत्रैः प्राभातिकमङ्गलपाठकपुत्रैः, कस्यै ? स्तुत्यै स्तवनाय, कथमिति कृत्वा प्रकाशयते, हे देव ! मुञ्च अपाकुरु त्यजेत्यर्थः, किम् ? शयनं शय्यां तथा जय, किम् ? प्रधनं सङ्ग्रामम्, किं कृत्वा ? पूर्वं सन्नह्य सन्नहनं कृत्वा, कथम्भूतं प्रघनम् ? परं न्याय्यम्, अथवा परशब्देन केवलार्थो गम्यते, तेनायमर्थः परं केवलं स्तुत्यै सूतपुत्रैः हरिरबोध्यत इति लब्धम्, कथम्भूतो हरिः ? जागरूकः जागरणशीलः, किं कर्तुम् ? खला प्रतारणपरा लक्ष्मी स्वीकर्तुम्, कया ? उभयभागितया जिगीषुप्रतिजिगीषुद्वयजनितया, पुनः विलोला चपलाम्, कामिव ? गणिकामिव वेश्याङ्गनामिव^१ ॥ ९१ ॥

इति निरवद्यविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीडितस्य षट्त्तर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनय-
चन्द्रपण्डितस्य गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्नः शिष्येण सकलकलोद्भव-
चारुचातुरीचन्द्रिकाचक्रोरेण नेमिचन्द्रेण विरचितायां द्विसन्धान-
कवेर्धनञ्जयस्य राघवपाण्डवीयापरनाम्नः काव्यस्य
पदकौमुदीनाम दधानायां टीकायां
रान्निसम्मोगव्यावर्णनं नाम
सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

जाग गये थे । तथा बाल (उद्धीयमान) सूर्यको शत्रुओंका सोनेका छत्र समझकर सँड बड़ा दी थी तथा इसे झटककर खींचनेका प्रयास कर रहे थे ॥ ६० ॥

उभय पक्षों (राम-रावण तथा पाण्डव-कौरवों) की ओर झुकती और पलटती फलतः विलोल तथा गणिकाके समान खल (गुण-दोषके विवेकहीन) लक्ष्मीको अपनी बनानेके लिए सदैव जागरूक हरि (राम-कृष्ण) भी बन्धियोंके द्वारा जगाये गये थे । वे कह रहे थे हे विष्णो ! शय्याको छोड़िए, युद्धवेषको धारण करिए और विनाशक तथा परम भूतिके साधक संग्रामको जीतिए ॥ ६१ ॥

इति निर्दोष विद्याभूषणभूषित पण्डितमण्डलीके पूज्य, षट्त्तर्कचक्रवर्ती श्रीमान्
पण्डित विनयचन्द्र गुरुके शिष्य—देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाचातुर्य-
चन्द्रिका-चक्रोरे नेमिचन्द्र द्वारा विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्ड-
वीय नामसे ख्यात, द्विसन्धान काव्यकी पदकौमुदी नामक
टीकामे रान्निसम्मोग वर्णन नामक सप्तदश सर्ग समाप्त ।

अष्टादशः सर्गः

प्रभाचै रोचनीयस्य भीतेवोदेतुमोजसः ।

प्रभा वैरोचनी यस्य वीतोच्छ्वासेव चावनिः^१ ॥१॥

प्रभेति—इदानी कुलकेन व्याक्रियते, वभूवेति क्रियाध्याहार्या, वभूव सञ्जाता, का ? वैरोचनी प्रभा भास्करीदीप्ति, केव ? भीतेव, किं कर्तुम् ? उदेतुम्, कस्मात् ? ओजसः प्रतापात्, कस्य ? यस्य पुसः, कथम्भूतस्य ? रोचनीयस्य भासनीयस्य दीप्रस्येत्यर्थ, कै. ? प्रभाचै माहात्म्यै, तथा च वभूव का ? अवनिर्मोदिनी, केव ? वीतोच्छ्वासेव^२ गतोर्ध्वश्वासेवेत्यर्थ विषमपादाभ्यामो यमकः ॥१॥

तथापि स पुमानन्ते यद्व्यवस्थितमाकुलम् ।

सहास्य यशसा शुभ्रं यद्व्यवस्थित मा कुलम् ॥२॥

तथापीति—यद्यप्येव यरय प्रतापो विजृम्भते तथापि स पुमान् पुरुषो यत् यस्मात् कारणात् यद्यस्मात् पुरुषान्मा व्यवस्थित मातिष्ठत किम् ? कुलम्, कथम्भूतम् ? आकुलम्, कथम् ? सह सार्द्धम्, केन ? यशसा, क्व ? अन्ते अवसाने, कस्य ? अस्य पुसः कथम्भूत सत्कुलम् ? व्यवस्थित विगतावस्था संजाता अस्य व्यवस्थित तारकादित्वादित्तच् स्थिरास्थमित्यर्थ, पुन शुभ्रम् । पादाभ्यासो यमकः ॥२॥

भवेयुरन्ते विरसाः समं देहा विभूतयः ।

राज्ञां माहंक्रिया भूवन्समन्देहाविभूतयः ॥३॥

भवेयुरिति—भवेयु स्यु, के ? देहा. काया. विरसाः, क्व ? अन्ते अवसाने, कथम् ? सम युगपत्, यत यस्मात् तस्मात् मा भवन्तु, काः ? अहक्रिया अहङ्कारा, कथम्भूता ? विभूतयो वितष्टा भुव पृथिव्या ऊति प्रतिपालन याम्यस्ता विभूतय, तथा मा भूवन् का ? विभूतय. सपद, कथम्भूता ? समन्देहा. मन्दा चासावीहा च मन्देहा तथा सह वर्तते इति समन्देहा कार्पण्यवृत्तय^३, केषाम् ? राज्ञा नरेन्द्राणामिति । पादाभ्यामो यमकः ॥३॥

प्रखर प्रतापी विष्णु (राम-कृष्ण) के माहात्म्यके कारण तथा उसके प्रज्वलित तेजके सामने सूर्यका प्रकाश उदयके समय ही डर गया था । तथा भयके कारण पूरी पृथ्वी की साँस ही रुक गयी थी (क्योंकि सन्ध्या सन्धयमें वायुका वेग रुक जाता है) ॥१॥

तो भी यह पुरुषोत्तम चिन्ताकुल हो उठा था । क्योंकि [महासमरके] अन्तमें उसे व्यवस्थित, परम शुद्ध और अपने यशके आधार कुल धर्मकी प्रव्यवस्था (संकर) की आशंका हो उठी थी [महायुद्धके बाद ऐसा होता है इसीलिए गीतामें अर्जुन भी महाभारत से काँप उठा था] ॥२॥

अन्तमें पृथ्वीके पालनमें असमर्थ (भू-उत्ति-वि) होकर शरीर भी नीरस हो जाता है इसलिए राजाओंको राज्यलक्ष्मीका अहंकार नहीं करना चाहिए तथा इसकी प्राप्ति की अभिलाषाको भी मन्द ही रखना चाहिये ॥३॥

१. सर्गोऽस्मिन्ननुष्टुप् वृत्तम् । २ वस्तुस्थेवेत्यर्थ -द० ज० । ३ च. परोपकाराप्रवृत्तय प० । परोपकारानिष्ठा इत्यर्थ. द० । परोपकारनिष्ठा इत्यर्थ ज० ।

उत्तरेऽर्थे कृतार्थत्वं नान्तराले कृते परम् ।

लज्जालुप्तोत्तरीयेण नान्तरीयेण केवलम् ॥४॥

उत्तर इति—न परं केवलमुत्तरेऽर्थे प्रयोजने कृते सति कृतार्थत्वं स्यात् अन्तराले मध्येऽर्थे कृते सति कृतार्थत्वं स्यात् युक्तमेतत् न केवलम् उत्तरीयेण वस्त्रेण लज्जालुता स्यात् अन्तरीयेण अधोवस्त्रेणैव स्यादिति । समपादादियमक. ॥४॥

स्थेयान्माहाकुलः स्वान्ते निजमालम्ब्य पौरुषम्

स्थेयान्माहा कुलः स्वान्ते भीतं मुञ्चति नान्तकः ॥५॥

स्थेयानिति—हा कष्टं मा स्थेयात् मा तिष्ठतु अपितु तिष्ठत्वेव, कोऽसौ / माहाकुल. महच्च तत् कुलं च महाकुलं तत्र जातो माहाकुलः कुलीनः, कथम्भूतः सन् ? आकुलो व्यग्रः, क्व सति ? स्वान्ते आत्मावसाने, किं कृत्वा ? निज स्वकीयं पौरुषम् आलम्ब्य धृत्वा, स्थेयान् स्थिरतरः, क्व ? स्वान्ते चेतसि, युक्तमेतत्, अन्तको यमः भीतं पुरुषं न मुञ्चति न त्यजति । विषमपादयमकः ॥५॥

स्थिरप्रकृतिरादेयः केषांचन न चञ्चलः ।

पिङ्गलोऽप्यर्च्यते काको मङ्गलार्थं न केनचित् ॥६॥

स्थिरिति—स्थिरप्रकृति. निश्चलस्वभावः केषांचन केषांचिन्न आदेय आप्यायनीयो न भवति, अपितु सर्वेषामेव भवति, न चादेयश्चञ्चलश्चपलः, युक्तमेतत्, मङ्गलार्थं पिङ्गलोऽप्यलूकोऽपि अर्च्यते पूज्यते न काको वायसः केनचित् ॥६॥

असिं भुजमहं धैर्यं स मन्त्रिभ्योऽधिकोचितम् ।

गणयन्करवै शत्रुं समं त्रिभ्योऽधिकोचितम् ॥७॥

असिमिति—करवै करोमि, कोऽसौ ? सोऽहं कम् ? शत्रुम्, कथम्भूतम् ? अधिकोचितं सङ्कोचितम्, केभ्यः ? त्रिम्य असिभुजधैर्येभ्यः, किं कुर्वन् ? गणयन् मन्यमानः कम् ? असिं खड्गं तथा भुजं बाहुं तथा धैर्यम्, कथम्भूतं त्रितयम् ? अधिकोचितं योग्यम्, केभ्यः ? मन्त्रिभ्यः सचिवेभ्यः इति । समपादाभ्यासो यमकः ॥७॥

जिस प्रकार केवल दुपट्टे (उत्तरीय) से ही शरीरकी लज्जा नहीं ढँकती है अपितु परिधान (अधरीय) भी आवश्यक होता है उसी प्रकार लौकिक कार्योंमें कृतकृत्य होनेसे ही जीवन चरितार्थ नहीं होता, जन्मान्तरकी भी साधना आवश्यक है ॥४॥

सहाकुलोंमें उत्पन्न लोगोंको भी अपने पुरुषार्थका सहारा लेकर अन्तरंगसे सुदृढ़ रहना चाहिए । और मनसे व्याकुल होकर कदापि नहीं रहना चाहिए क्योंकि अन्त समय आने पर अन्तक (मृत्यु) भीत पुरुषको भी नहीं छोड़ता है ॥५॥

सुदृढ़ स्वभावको धारण करना चाहिए और कभी भी किसीकी चञ्चल प्रकृतिका अनुकरण नहीं करना चाहिए । लक्ष्मीके लिए उल्लूकी भी पूजा की जाती है, पर कौएको कोई नहीं पूछता ॥६॥

सुयोग्य मन्त्रियोंकी अपेक्षा तलवार, भुजा और धैर्यको अधिक कार्यकारी मानकर इस त्रिगुटी (असि, भुजा और धैर्य) के द्वारा मैं शत्रुओंको सब तरफ (समधिक) से चाप (कोचितम्) दूँगा ॥७॥

नरघूर्णाविदाहेन न वाहानुमताद्रणात् नाप्यद्य केशवक्लेशान्मत्कोपाग्निः प्रशाम्यति ॥८॥

नरघूर्णेति—(द्वि') अद्यापि साम्प्रतमपि न प्रशाम्यति न विधायति, कोऽसौ ? मत्कोपाग्निः मम क्रोध-
वह्निः, केन ? रघूर्णाविदाहेन रघव एव ऊर्णा तस्याविदाहेन, तथा न प्रशाम्यति मत्कोपाग्निः, कस्मात् ?
रणात्, कथम्भूतात् ? हानुमतात् हनुमतोऽयं हानुमत तस्मात् वा तथा न प्रशाम्यति मत्कोपाग्निः, कस्मात् ?
केशवक्लेशात् लक्ष्मणखेदात् ।

अथ भारतीयः—नरघूर्णाविदाहेन नरस्य अर्जुनस्य घूर्णाभ्रमण विदाहः सक्लेशस्तेन, कथम्भूतात्
रणात् ? वाहानुमतात् अश्वानामिष्टात्, केशवो नारायणः । अन्यत्सुगमम् ॥८॥

इत्यतो रावणो रोषसिद्धेस्ताम्यन्निवात्सनि ।

बहुधामागधैर्योऽसौ वीरैश्चक्री रणं ययौ ॥९॥

इत्यत इति—(द्वि') ययौ गतवान्, क ? असौ चक्री रावणः, किम् ? रणम्, कै. सह ? वीरैः,
कथम्भूतः ? बहुधामा प्रचुरप्रताप, पुन. अगधैर्यं न गच्छतीत्ययं स्थिर धैर्यं यस्य स, अथवा बहुधामागधै
बहुविधैर्वन्दिभिः, कस्याः सकाशात् ? अतोऽस्या रोषसिद्धे. कोपसप्राप्ते कथम् इत्युक्तप्रकारेण, किं कुर्वन्निव ?
आत्मनि ताम्यन्निव तप्यमान इव ।

अथ भारतीय —य' जरासन्धनाम्ना प्रसिद्ध. स चक्री रण ययौ, कै सह ? मागधैर्मगधदेशोद्भूतै.
क्षत्रियैः, किं कुर्वन्निव ? बहुधा बहुप्रकारेण आत्मनि निजे असी खड्गे ताम्यन्निव आकाङ्क्षा कुर्वन्निवेत्यर्थ.
कस्या. सकाशात् ? अतोऽस्या रोषसिद्धे. क्व ? अरौ शत्रौ कथम्भूताया रोषसिद्धे. ? अणो लघोः ॥ ९ ॥

जित्वारयः सुखं बन्धून्प्राध्वं कृत्यविचक्षणो ।

इति चित्तेऽमुना वैरं प्राध्वंकृत्य विचक्षणे ॥१०॥

जित्वेति—विचक्षणे हसित विपूर्वकत्वात् क्षणु हिंसायामित्यस्य घातोः प्रयोग उक्तं च—उपसर्गेण घात्वर्थो
बलादन्यत्र नीयते । विहाराहारनीहारप्रतिहारोपहारवत् ॥ इति वचनात् । केन ? अमुना रावणेन, भारतपक्षे-
जरासन्धेन, किं कृत्वा ? पूर्व प्राध्वंकृत्य बध्वा, किम् ? वैरम्, क्व ? कृत्यविचक्षणे कार्यकुशले, चित्ते, कथम् ?

रघुवंशियोंकी ऊर्णा (भृकुटियोंके बीच नाकके ऊपरके रोम) में आग लगनेसे,
अथवा हनुमान्के साथ हुए घोर युद्धसे अथवा लक्ष्मणजीको हुए अपार कष्टसे भी आज
मेरी कोपाग्नि शान्त नहीं होती है [अर्जुन (नर) के भ्रमण (घूर्णा) तथा प्रतिशोधमें
तपनेसे अथवा अश्व (वाह) सेनाको इष्ट घोर युद्धसे अथवा कृष्णजीको हुए परिश्रमसे
भी आज मेरा क्रोध रश्मिमात्र कम नहीं हो रहा है] ॥८॥

इस प्रकारसे रोषकी पूर्णताके कारण मन-ही-मन जलतेके समान प्रचुर प्रतापी
(बहुधामा), अचल धैर्यधारी (अग धैर्यः) और चक्रसे सज्जित रावण वीरोंको साथ लिये
चल दिया था [अपनी तलवार पर (अस्तै) सब प्रकारसे (बहुधा) विश्वास करते हुए
(ताम्यन्निव) के समान, सगध देशके प्रमुख वीरोंसे घिरा और शत्रु पर (अरौ) थोड़े
प्रयत्न द्वारा (अस्तु) ही अपने क्रोधको उतारनेके लिए रथपर सवार होकर जरासन्ध
युद्धभूमिमें आ गया था] ॥९॥

कर्त्तव्य और अकर्त्तव्यके निर्णयमें कुशल रावण मन ही मन (कृत्यविचक्षणो-
चित्ते) वैर बाँधकर यह सोचकर हँस दिया था (विचक्षणे) कि हे शत्रुओ, तुम मेरे
भाइयोंको जीतकर सुखसे बैठनेकी सोचते हो ? [कार्यकुशल जरासन्धके चित्तमें भी वैरका

शत्रवः यूयं सुखं यथा भवति तथा प्राध्वं तिष्ठत्, किं कृत्वा ? पूर्वं बन्धून् बान्धवान् जित्वा । समपादा-
भासो यमकः ॥१०॥

पशुवच्छादयन्भीरूञ्शूरानच्छादयं समम् ।

हृद्यस्वच्छादयन्धातोरस्त्रैः स्वच्छादयन्नभः ॥११॥

पशुवदिति—पशुवत् भीरून् शादयन् अभ्याजयन् शूरान् अयं रावण. जरासन्धश्च समं युगपत् अच्छात्
चिच्छेद, छो छेदने इति धातुः, तथा सः रावण. नभः गगनम् अस्त्रैः बाणैः. स्वच्छादयत् अतिशयेन छादयति
स्म, किं कुर्वन् ? अयन् गच्छन्, कस्मात् ? धातोरभिप्रायात्, कथम्भूतात् ? अस्वच्छात् कुटिलात्, क्व ?
हृदि चेतसीति । चतुष्पादशब्दयमकः ॥११॥

वक्षसासौ पुरोभागं तेजसादित्यमुर्वराम् ।

शस्त्रैरघुक्षतोद्युक्तः कीर्त्या तस्तार दिङ्मुखम् ॥१२॥

वक्षसेति—रघुक्षतोद्युक्त रघुवधोद्यतः असौ रावण. वक्षसा उरसा पुरोभागं भटानामुपसरणं तस्तार,
आदित्यं तेजसा प्रतापेन तस्तार, उर्वरा भुवं शस्त्रैः. तस्तार, कीर्त्या दिङ्मुखं तस्ताराच्छादितवान् ।

भारतीय.—अघुक्षत 'गुह संवरणे' धातोः रूपम्, सवृतवान् स जरासन्धः, कम् ? पुरोभाग पर पणम्
क्व ? असौ खड्गे, केन कृत्वा ? वक्षसा अत्र कोपाधिक्यं व्यज्यम्, 'कोपवश्यो हि प्राणी अन्यदपि विस्मृत्यान्य-
दपि गृह्णातीति' श्रुतेः । तथा तेजसा आदित्यं शस्त्रैर्हर्वरामतः कारणात् अघुक्षत, किम् ? तारदिङ्मुख
विशददिग्बदनम्, कया ? कीर्त्या, कथम्भूतः ? उद्युक्तः ॥१२॥

स हस्ताभ्यां चमूहस्तौ सहस्ताभ्यामपीडयत् ।

विभ्रज्जिषुः प्रतापग्नौ विभ्रत्संधित्सुतामिव ॥१३॥

स इति—अपीडयत् पीडितवान्, कोऽसौ ? स प्रतिविष्णु. कोसावयं रावणो जरासन्धश्च, को ?
चमूहस्तौ सेनापार्श्वी, काभ्याम् ? ताभ्या लोकोत्तराभ्या हस्ताभ्याम् कथम्भूतः ? सहक्षम., पुनः विभ्रज्जिषुः

प्रतिशोध दृढतर ही गया था । और वह सोचता था कि सम्बन्धी (बन्धून्) शत्रुओंको
जीतकर मौजसे रहूँगा] ॥१०॥

रावण तथा जरासन्धने भीरु योद्धाओंको पशुओंके समान अनायास ही संत्रस्त कर
दिया था (शादयन्) और इसके साथ ही साथ वीरोंको इसने काटकर फेंक दिया था
(अच्छात्) तथा आकाशको बाणोंकी बौछारसे वैसा ही सब तरफसे ढँक दिया था
(स्वच्छादयत्) जैसे मलिन (अस्वच्छ) विचारों (धातोः) के द्वारा हृदयको व्याप्त किया
जाता है ॥११॥

रघुवंशियोंके बध (क्षत) के लिए तत्पर (उद्युक्त) रावणके वक्षस्थलको देखते
ही शत्रुओंका पलायन प्रारम्भ हो गया था, प्रतापके कारण सूर्य छिप गया था, शस्त्रोंके
प्रहारसे पृथ्वी व्याप्त हो गयी थी [उद्यत जरासन्ध ने कोपोन्मत्त चित्तसे सैन्यके अग्रभागको
तलवारमें छिपा दिया था, तेजसे सूर्यको पछाड़ दिया था और हथियारोंसे पृथ्वीको
पाट दिया था अतएव सर्वव्याप्त (तार) दिशाओंके अन्तको भी कीर्तिसे ढँक
दिया था] ॥१२॥

समर्थ (सहः) रावणने अपनी लोकप्रसिद्ध भुजाओंके द्वारा शत्रुसैन्यके दोनों पार्श्वों
(चमूहस्तौ) को चाप दिया था । मानो सन्धि करनेकी भावनाको वह प्रतापकी ज्वालामें

पञ्चमिच्छु, क्व ? प्रतापान्नी, किं कुर्वाणमित्र ? सन्धित्सुता संघातुमिच्छुता विभ्रदिव विभ्राण इव । पादादि यमकः ॥१३॥

प्रापूरयन्नभस्त्रातः शिक्तामार्गेण मार्गणैः ।

प्रापूरयं न भस्त्रातस्ते निर्याताः पुरोगतैः ॥१४॥

प्रापूरयदिति—प्रापूरयत् प्रपूरितवान्, कोऽसौ ? प्रतिविष्णु, किम् ? नभो गगनम्, कै. कृत्वा ? मार्गणै, कथम्भूत सन् ? त्रात पालित, केन ? शिक्षामार्गेण, ते मार्गणा न प्रापु न प्राप्तवन्तः अपि तु प्रापुरेव, कम् ? रयं वेशम्, कै ? सहपुरोगतैरप्रगतैर्वाणै सह, कथम्भूता सन्तः ? निपीता, कस्या सकाशात् ? भस्त्रात् इषुधेर्वर्णगृहादित्यर्थः । विपमपादाभ्यासो यमकः ॥१४॥

प्रस्वापनास्त्रमसृजत्स तामसमयोदयम् ।

द्विषां तेनाकरोन्मोहं सतामसमयोदयम् ॥१५॥

प्रस्वापनेति—असृजन्मुक्तवान्, कोऽसौ ? स प्रतिविष्णु, किम् ? प्रस्वापनास्त्रं प्रकृष्टनिद्राजनकशस्त्रम्, कथं यथा भवति ? अदय निदर्यम्, कथम्भूत ? तामसमय कोपनिर्वृत्तः तथा अकरोत् कृतवान्, क ? स प्रतिविष्णु कम् ? द्विषां शत्रूणा मोहम्, केन ? तेन प्रस्वापनास्त्रेण, किं विशिष्टानाम् ? सता विद्यमानानाम्, कथम्भूतं मोहम् ? असमयोदयम् अनवसरोद्भवमिति । समपादाभ्यासो यमकः ॥१५॥

मत्सुप्तामिव चमूं तां तमोघमयोऽजयत् ।

शरभिन्नं धियारीणां तान्तमोघमयोजयत् ॥१६॥

मत्तेति—अजयत् जितवान्, क ? स प्रतिविष्णु काम् ? ता चमूं सेनाम्, कामिव ? मत्सुप्तामिव पूर्वं मत्ता पश्चात्सुप्तामिव, कथम्भूत सन् ? तमोघमय अद्विवेकपापनिर्वृत्त तथा अयोजयत् योजितवान्, कः स प्रतिविष्णु, कम् ? अरीणाम् ओघ शत्रूणा समूहम्, कया ? धिया बुद्ध्या कथम्भूतं सन्तम् ? तान्त खिन्नम्, पुन शरभिन्नमिति । समपादाभ्यासो यमकः ॥१६॥

भूज देना चाहता था (विभ्रज्जिषुः) [शरीरमे जोड़ोंको धारण करनेवाले (सन्धित्सुता विभ्रत्) और अपनी क्रोधाग्निमे भुनता हुआ सा, वह समर्थ जरासन्ध अपनी लोक प्रसिद्ध पार्श्व सेनाओंके द्वारा शत्रुकी पार्श्व सेनाओंको चपेट रहा था] ॥१३॥

शस्त्र शिक्षाकी शैलीका पालन करनेके कारण स्वयं सुरक्षित रावण या जरासन्धने बाणोंकी वृष्टिसे आकाशको पाट दिया था । तथापि इसकी भस्त्रा (तूणीर) से निकले बाण पहले छोड़े गये बाणोंके समान तेजी (रयं) को क्या नहीं पा सके (प्रापु.) थे ? अर्थात् वे भी बहुत तेजीसे जा रहे थे ॥१४॥

तमोगुणप्रधान (तामसमयः) रावण और जरासन्धने निर्दयतापूर्वक (अदयम्) प्रस्वापन अस्त्रका प्रहार किया था । इसके द्वारा राम — और पाण्डव सेनाको असमयमे ही मूर्च्छित कर दिया था जो कि सज्जनोंके लिए बुरे समयके समान था ॥१५॥

तमोगुण और पापलीन प्रतिविष्णुने विष्णुकी सेनाको जैसे ही जीत लिया था जैसे नशेमे उन्मत्त होकर सोये हुए व्यक्तिको परास्त किया जाता है । बाणोंसे विधे और खिन्न शत्रुओंके समूहको इसने, इस प्रकार बुद्धिबलसे फँसा लिया था ॥१६॥

अरयो भीरवश्चक्रे जाताश्चित्रार्पिता इव ।

अरयो भीरवश्चक्रे व्याकुलैस्तद्वधूकुलैः ॥१७॥

अरय इति—भीरव त्रस्ता अरय. चक्रे चक्रव्यूहै चित्रार्पिता इव जाताः तद्वधूकुलैः शत्रुस्त्रीसङ्घैः
अरयो मन्दः भीरवो भयघ्ननिः चक्रे कृत, कथम्भूतैः ? व्याकुलैः । विषमपादाभ्यासो यमकः ॥१७॥

अश्वोरसपतत्पत्तिः सुप्ताधोरणहस्तिका ।

सेनाक्षिपद्भियेवाङ्गमक्षधूः सुप्तसारथिः ॥१८॥

अश्वेति—सेना अङ्गम् आक्षिपत् आक्षिप्तवती, कथेव ? भियेव भयेनेव, कथम्भूता सेना ? अश्वोरस-
पतत्पत्ति. अश्वानामुरोग्रम् अश्वोरसं 'उरसोऽग्ने' [जै० सू० ४ २।१५] इत्ययं सान्तः, तेन पतन्तः पत्तयो-
यस्या सा ह्यवक्षोगपतत्पदातिरित्यर्थः, पुनः सुप्ताधोरणहस्तिका सुप्ता आधोरणा येषु ते हस्तिनो यस्या सा
निद्राणमहामत्तगजा, पुन. अक्षधू सुप्तसारथिः अक्षश्चक्रवाराकाण्ठं धूद्वुरा अक्षश्च धूश्च अक्षधू. समाहारा-
पेक्षया अक्षधुरि सुप्ताः सारथयो यस्या सा ॥१८॥

ससास स स सांसासि यं यं यो यो ययुं ययौ ।

नानन्नानन्ननोनीनीः शशाशाशां शशौ शिशुः ॥१९॥

समासेति—सः स पुरुष ससास सुप्तवान्, कथं यथा भवति ? सासासि सह अंसेन वर्तते असिर्यत्र
स्वापकर्मणि तथोक्त स स्कन्वखड्गं यथा भवति, यो यः पुमान् यं यं ययुम् अश्वं ययौ प्राप्तवान् तथा
नानत् न स्वसिति स्म, कोऽसौ ? ना पुमान्, किं कुर्वन् ? अननन् स्वसन्, कथम्भूतः ? अनोनीनीः अनो नावं
नयतीति अनोनीनीः रथप्रवहणप्रेरक, तथा शिशुरज्ञ शशास प्लुतं गतवान् तथा शशौ तनूकृतवान् काम् ?
आशा वाञ्छामिति एकाक्षरपाद. । ॥१९॥

द्राग्दानोच्छेदभीत्येव प्रासं शक्तिमसिं शरम् ।

पाशं परश्वधं शस्त्रीं ववर्षास्त्रमयो रिपुः ॥२०॥

प्रस्वापन अस्त्रके द्वारा कायर बनाये गये शत्रु चित्रमें लिखोंके समान पड़े थे । तथा
उनकी पत्नियोंके झुण्डके झुण्ड व्याकुल हो उठे थे । तथा तेजहीन (अश्वः) होकर भयका
चीत्कार (भी-रवः) कर उठे थे ॥१७॥

घोड़ोंको पीठ परसे सवार गिर रहे थे । हाथियोंके ऊपर सहावत आदि सो गये थे ।
रथ सेनामें धुराके ऊपर सारथी सो गये थे फलतः चक्र चलना बन्द हो गया था । इस प्रकार
पूरीकी पूरी सेनाने भीत होकर शरीरको झुका दिया था ॥१८॥

[अन्वय—स स स-अस-असि ससास, यं यं-ययुं यो यो ययौ, न अनन अनो नीनी
नानत्, शिशुः आशां शशौ (एवं) शशास]

प्रत्येक सैनिक कन्धे पर लटकी तलवारके साथ सो गया था । जिस-जिसने जिस
किसी घोड़ेके पास जानेका प्रयत्न किया था वह स्वयं सांस लेकर भी रथके वाहकोंमें सांस
नहीं पा सका था फलतः वह बच्चेकी भाँति युद्ध करनेकी आशाको दबाकर तेजीसे भाग
गया था ॥१९॥

द्रागिति—ववर्ष, कोऽसौ ? रिपु शत्रु, कम् ? प्रासं यष्टि तथा शक्ति शस्त्रविशेषं तथा अंसि खड्गं तथा शर बाण तथा पाश परश्वधं परशु तथा शस्त्री छुरिकाम्, कथम्भूत ? अस्त्रमय, कयेव ? दानोच्छेद-भीत्येव त्यागोच्छेदभोत्येव, शब्दच्छलात् खण्डनमेव ग्राह्यम्, द्राक् शीघ्रमिति शेष. ॥२०॥

रैरोऽरिरीरुरारारो रोरारारिरैरिरत् ।

रुरोरुरारारारुरु रुरुरररररः ॥२१॥

रायिति—ऐरिरत् प्रेरितवान्, कोऽसौ ? अरिरो. अरा सन्त्यस्य अरि चक्रम् अरिणा रिणाति हिनस्ति रिपूनिति अरिरो चक्री प्रतिविष्णुरित्यर्थः, काः ? आराः शस्त्रविशेषसन्नकाः, कथम्भूता ? उरु-बृहती कथम्भूतोऽरिरी ? रैर रायं राति इति रैरः द्रव्यदाता, पुनः रोरुः रोरवीति विविप्रत्यये कृते सति रोरुरिति रूप निष्पद्यते, अत्यर्थशब्द कुर्वाण इत्यर्थः, पुनः, आरारि अरीणा समूह. आरम् आरस्यारि. आरारिः शत्रुसमूहरिपुरित्यर्थः, पुनः उरुर्महान् तथा आर गतवान् कोऽसौ ? ऊरु. व्यापः, किम् ? अरु. वृणम्, कथम्भूत ऊरु ? उरु गरिष्ठः, तथा आर, किं कर्त्तुं ? उरो वक्षस्थलम्, किम् ? अरु. व्रणं कस्य ? अरेः शत्रोः, कथम्भूतस्य ? रुरुरो रुरोरिव मृगविशेषस्येव ऊरुस्य स रुरुरु. तस्य रुरुरोरिति । एकाक्षरबन्ध इति ॥ २१॥

याष्टीकन्ते स्मरव्यग्रा खेऽमरस्त्रीर्मृताश्च ताः ।

याष्टीकं ते स्म रव्यग्रास्तं प्रतीच्छन्ति नाभितः ॥२२॥

याष्टीकन्त इति—ये वीराः टीकन्ते लभन्ते, का ? ता अमरस्त्रीर्देवाङ्गना, कथम्भूता. सन्तः ? मृताः याश्च सन्ति, काः ? अमराङ्गना, कथम्भूता ? स्मरव्यग्रा कन्दर्पाकुला क्व ? खे गगने, तेन कारणेन ते वीरा न प्रतीच्छन्ति अपि तु प्रतीच्छन्ति स्मेवेत्यर्थः, कम्-त याष्टीकं यष्टि प्रहरणमस्य तं याष्टीकम् कथम् ? अभित. सामस्त्येन, कथम्भूता सन्तः ? रव्यग्राः सूर्यवत् प्रधाना इति विषमपादयमकम् ॥२२॥

एकः सर्वास्त्रसंग्राहः शिलेयं चालयन्नुरः ।

दिक्पालानां समाहारश्चलन्निव चचाल सः ॥२३॥

शस्त्रोसे सुसज्जित शत्रुने भागते हुए अपने शत्रुओं पर प्रास (चौड़ी तलवार) बरछी, तलवार, बाण, नागपाश, और तेजीसे मारनेवाले फरसे, कटारी आदिकी वर्षा की थी। क्योंकि उसे यही डर था कि सहार (दान दा = दाने खण्डने च) रुक न जाय ॥२०॥

[अन्वय—अरारिः रोरुः रैरः अरिरी. उरुः आराः ऐरिरत्, रुरुरो अरे उर उरुः अरु उरुः आर ।]

शत्रुओंके समूह (अरा) का शत्रु (अरि) जोरसे गर्जनेवाला, कोष या धनका-प्रदाता और चक्रके द्वारा शत्रुओं [अ] के संहारक [रीः] प्रतिविष्णुने बहुत मात्रामे 'आर' चलाये थे। जिनके द्वारा रुरु भृगुके समान उरुयुक्त शत्रुका वक्षस्थल गम्भीर रूपसे आहत हुआ था। तथा उसे छेद कर अस्त्र निकल गये थे ॥२१॥

इस प्रकार से युद्धमे वीरगतिको प्राप्त योद्धा उन देवाङ्गनाओंको प्राप्त करते थे जो कायसे विह्वल होकर आकाशमे प्रतीक्षा कर रहीं थी। तथा सूर्यसे भी ऊपर [क्योंकि स्वर्ग ज्योतिष लोकसे बहुत ऊपर है] जाने के इच्छुक ये योद्धा भी क्या सर्व प्रकार से घोर यष्टि प्रहारकी इच्छा नहीं करते थे ? अपि तु करते ही थे ॥२२॥

एक इति—चचाल—कोऽसौ ? स प्रतिविष्णु, कथम्भूतः ? एक एकाकी असहाय इत्यर्थः, किं कुर्वन् ? चालयन् स्वस्थानात् चालयन्, किम् ? उरो वक्ष. कथम्भूतं सत् ? शिलेयं शिलासमानं शिलया सदृशम् 'उपमानार्थे छ.' पुन. सर्वास्त्रसंग्राहः सर्वास्त्राणा सङ्ग्राहोऽङ्गीकारो यस्य स., किं कुर्वन् ? चलन् क्षोभ गच्छन्, क इव ? दिक्पालाना समाहार इव ॥२३॥

असत्क (असकथ) अशिरोऽश्वीयं हास्तिकं चित्तमोहतः ।

पपात वञ्चन्न स्मासौ हास्तिकंचित्तमोहतः ॥२४॥

असकथेति—पपात पतितम्, किम् ? अश्वीयमश्वानामिदं बलम् अश्वीयम्, कथम्भूतम् ? असकथम्, अः सान्तः, अनऽडीवत्कम्, कस्मात् ? चित्तमोहत वैचित्र्यात्, तथा पपात, किम् ? हास्तिकं हस्तिनामिदं बलम्, कथम्भूतम् ? अशिरो मस्तकहीनम्, कस्मात् ? चित्तमोहत तथा हा कण्ठं नास्ति स्म न सञ्जातः, क ? असौ अयं प्रतिविष्णुः, किं कुर्वन् ? वञ्चन् त्यजन्, कम् ? कञ्चित्, कथम्भूत. ? तमोहत. कोपवशः । समपादयञ्चकम् ॥२४॥

अंसोत्सेधेन सोत्सेकस्त्रिमूर्ध इव केशवः ।

पापपाक इवामुष्य प्राभवत्पारिपन्थिकः ॥२५॥

अंसोत्सेधेनेति—प्राभवद् प्रकर्षेण सञ्जात., कोऽसौ ? केशवो विष्णु., कथम्भूत ? पारिपन्थिकः परिपथ तिष्ठति पारिपान्थिकः प्रतिषेधक इत्यर्थः, कस्य ? अमुष्य प्रतिविष्णोः, क इव ? पापपाक इव, कथम्भूतः ? सोत्सेक. सर्गवः, क इवोत्प्रेक्षित ? त्रिमूर्द्ध इव त्रिमस्तक इव, केन ? अंसोत्सेधेन स्कन्धो-च्छायेण ॥ २५ ॥

मणेः प्रत्युरसस्यासीत्सुभ्रातीकुर्वता जगत् ।

रवेः सर्वपथीनेन तेजसेवोदयाचलः ॥२६॥

मणेरिति—आसीत् सञ्जात., कोऽसौ ? विष्णु., कथम्भूत. ? उदयाचलः, केन ? तेजसा प्रकाशेन, कस्य ? मणे., कथम्भूतस्य ? प्रत्युरसस्य उरसि स्थितस्य कौस्तुभस्येत्यर्थः, किं कुर्वता सता ? सुभ्रातीकुर्वता सुभ्रातीकुर्वता, कथम्भूतेन ? सर्वपथीनेन सर्वान् पथ आप्नोतीति सर्वपथीनेन तेन, किम् ? जगद्भुवनम्, कस्येव ? रवेरिव तेजसा सूर्यस्येवेति ॥२६॥

समस्त शस्त्रांसे सुसज्जित अथवा समस्त शस्त्रांका आघात सहनेमें समर्थ शिलाके समान वक्षस्थलको ताने हुए एकाकी प्रतिनारायण चल पड़ा था । वह अकेला ही ऐसा लगता था जैसे समस्त दिग्पाल ही चल पड़े हों ॥२३॥

घोड़ों की सेना चित्त विभ्रमके कारण बिना जाँघ की होकर गिर पड़ी थी । तथा हाथियोंकी सेना लक्ष्मस्थलमें प्रहार होनेके कारण मस्तकहीन होकर लुढ़क गयी थी । क्योंकि तमोगुणमय हो जानेके कारण इस प्रतिनारायणने किसीको भी नहीं छोड़ा था ॥२४॥

कन्धोंको ऊपर तानता हुआ, उत्साह और गौरवसे व्याप्त तथा तीन मस्तक युक्त के समान नारायणने इस (प्रतिनारायण) के मार्ग को रोक लिया था अर्थात् परम विरोधी हो गया था । ऐसा लगता था कि नारायण, प्रतिनारायणके पापके परियाक रूपसे ही प्रकट हुआ था ॥२५॥

उर स्थलमें धारण किये गये कौस्तुभमणिके सब ओर फैलनेवाले तेजके कारण नारायण उदयाचलके समान हो गया था क्योंकि उदयाचलपर आये सूर्यका प्रकाश भी सब दिशाओंमें फैल जाता है । और जगत्में सुप्रभात हो जाता है [नारायणके द्वारा नैतिकताका प्रभात हुआ था] ॥२६॥

वीरारिवैरवारी वै वत्रे रविरिवोर्वराम् ।

विवोवरैरविवरैरवोवावाविराववान् ॥२७॥

वोरेति—वत्रे प्रच्छादितवान्, कोऽसौ ? विष्णुः, काम् ? उर्वरा पृथ्वीम्, कै कृत्वा ? विवोवरै तेजोमण्डलै, कथम्भूतै ? अविवरै निविडै, कथम् ? वै स्फुटम् क इव वत्रे — रविरिव सूर्य इव, कथम्भूतो विष्णु ? वीरारिवैरवारी वीराणामरीणा वैर वृणोतीत्येवशील स वीररिपुर्वैरभञ्जक इत्यर्थ, पुन अवोवावा अव. अपराचलक्षणं तमोऽत्र ग्राह्यम्, अवो वनति सभनक्तीति वन्प्रत्यय, “वन्या” [जै० सू० ४। ४।४१] इति सूत्रेण वनिपरतो नकारस्याकारादेशे अवो वावेति सिद्ध रूपम्, अनीति तमोभञ्जक इत्यर्थः, पुन. विराववान् गभीरध्वनिमानिति^१ ॥२७॥

योऽथेयाययियायायं पापापापोपपान्पपौ ।

नृननृनानिनोऽन्नेनास्तत्तत्तातोऽतताततिम् ॥२८॥

य इति—इयाय गनवान् प्राप्तवानित्यर्थ, कः ? य. इन स्वामी विष्णुरित्यर्थ, कम् ? आयं द्रव्योत्पत्तिस्थान वज्रादीना रत्नाना खनिमित्यर्थ, कथम्भूतः ? अथेयाय अथेय अयो यम्य स अगम्यगमन अलक्ष्यप्रवृत्तिरित्यर्थ, ‘को बुद्धयते राजगति विचित्रामिति वचनात्, अत्र सवी रेफस्थाने यो यकार तस्य लोणे न कृत, पपौ प्रतिपाकितवान्, कोऽसौ ? इन, कान् ? नृन् पुरुषान्, कथम्भूतः इन ? अनेना पापरहित पुण्यवानित्यर्थ, कथम्भूतान् ? पापापापोपपान् पापादपापा. पापापापा पापापापेषु उपवा येषा तान् अनपराध-रक्षकानित्यर्थ, पुन अनृनान् प्रचुरान् तत् तस्मात् कारणात् अतत विस्तारयामास, काम् ? आतति श्रेणी तत्तेषा नृणा कथम्भूत. सन् ? तात पिता, केषाम् ? तत्तेषामेव तदित्यव्ययपदमिति ॥२८॥^२

छिन्नैः शफैः समीकेऽस्त्रैर्वतां गोखुरैरिव ।

हस्तिहस्तक्रमैः कीर्णै मुसलोलूखलैरिव ॥२९॥

तेजिते तमसा जेरे रेजेऽसामततेऽजिते ।

भासिते रदनारीभे भेरीनादरतेसिभा ॥३०॥

छिन्नैरिति—जेरे जीर्णं विनष्टम्, केन ? तमसान्वकारेण, इव ? समीके सङ्ग्रामे, कथम्भूते ? कीर्णै व्याप्ते, कै. ? शफै खुरै, केषाम् ? अर्वताम् अश्वानाम्, कथम्भूतै ? अस्त्रै छिन्नै, कैरिव ? गोखुरैरिव

वीर शत्रुओको वैरका शमनकर्त्ता (वीरारि वैरवारी), अनीतिके अन्धकारका विनाशक (अवोवा) गम्भीरस्वरमे ललकारते हुए नारायणने अपने सघन (अ-विवरैः) तेज-मण्डलके द्वारा (विवोवरैः) युद्धस्थलीको निश्चित रूपसे वैसे ही व्याप्त किया था जैसे सूर्य पूरी पृथ्वीको करता है ॥२७॥

स्वयं अप्राप्य अथवा गूढ़ताके कारण अगम्य (अथेयायः) वह (य) विष्णु रत्नोकी खान (आयं) को प्राप्त हुआ था (इयाय) । स्वयं पापो (इनः) से रहित होकर भी उस भगवान् (इनः) नारायणने पापोसे बचे (अपाप) हुए तथा शरणागत [उपवा] जनोकी रक्षा की थी (पपौ) । और उस जगदरक्षक (तात) ने ही मानवों की (नृन्) विविध (तत्तत्) विशाल (अनृनान्) एवं समग्र श्रेणियो (आततिम्) का विस्तार किया था (आतत) ॥२८॥

सर्वग्रासी (कीर्ण) संग्राममे शस्त्रोंके प्रहारसे चोरी गयी घोड़ोकी टापे गोखुरके समान हो गयी थीं । और शस्त्रोंसे काटी गयी हाथियो की सूडें तथा पैर सूसल और

तथा च कोणं, कैः ? हस्तिहस्तक्रमैः शुण्डालशुण्डाचरणैः, कैरिव ? मुसलोलूखलैरिव हस्तिहस्तैर्मुसलैरिव हस्तिक्रमैरूलूखलैरिवेत्यर्थः, कथम्भूते ? तेजिते प्रदीप्ते, पुनः असामतते न विद्यते साम येषां ते असापानः सकोपाः पुरुषाः असामभिस्तते विस्तृते, पुनः अजिते अनभिभूते, पुनः भासिते प्रकाशिते, पुनः अरदनारीभे न विद्यन्ते रदना येषां ते अरदनाः अरोणामिभा अरोभाः अरदना अरोभा यत्र तस्मिन् तथोक्ते, पुन भेरीनादरते भेरीणा यो नादो ध्वनिस्तस्मिन् रते सक्ते, तथाऽसिभा रेजे खड्गदीप्तिः कर्त्री^१ ॥२९-३०॥

गर्भापोढा इव हयाः पङ्कात्यस्ता इव द्विपाः ।

उन्मत्ता इव तत्रासञ्श्रमताः शस्त्रपाणयः ॥३१॥

गर्भापोढेति—आमन् सञ्जाताः, के ? हयाः, क इव तप्रेक्षिताः ? गर्भापोढा इव गर्भनिर्गता इव, तथा आसन्, के ? द्विपाः हस्तिनः, क इवोत्प्रेक्षिताः ? पङ्कात्यस्ता इव कर्दमनिर्गता इव, तथा आसन्, के ? शस्त्रपाणयः शस्त्रहस्ताः सुभटाः, क इवोत्प्रेक्षिताः ? उन्मत्ता इव, क्व ? तत्र रणे, कथम्भूता हयादयः ? श्रमताः श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् विष्णु श्रीमत इमे श्रमताः वासुदेवसम्बन्धिन इति ॥३१॥

अत्यध्वान्तां महोपायां चमूमुत्सृज्य वैष्णवीम् ।

अत्यध्वां तां महोऽपायां वैरीयां तत्तमोऽविशत् ॥३२॥

अत्येति—अविशत् प्रविष्टं, तत् लोकप्रसिद्धं तम, काम् ? ता चमूम्, कथम्भूताम् ? वैरीया वैरिणामिय वैरीया ता वैरीया क्षात्रवीम्, पुनः कथम्भूताम् ? महोपाया महसां तेजसा प्रतापलक्षणानामपायो विनाशो यस्या ताम्, पुनः अत्यध्वाम् अध्वानमतिक्रान्ताम्, 'गेरध्वनः' [जै० सू० ४।२।८७] इति असान्त-सूत्रेण अः सान्तः, किं कृत्वा पूर्वं तमोऽविशत् ? उत्सृज्य विसृज्य परित्यज्य, काम् ? चमूम्, कथम्भूताम् ? वैष्णवी विष्णोरियं वैष्णवी ता पुनः महोपाया महानुपायो यस्यास्ताम्, उपायः सामादिः पञ्चाङ्गमन्त्रो वा त्रिशक्तिलक्षणोऽग्राह्यः, पुनः अत्यध्वान्ता ध्वान्तमुत्साहोऽत्र ग्राह्यः न ध्वान्तमतिक्रान्ता अत्यध्वान्ता ता सोत्साहामित्यर्थः^२ ॥३२॥

अयानि तव तिष्ठ त्वं गृहाणायुधमायुधम् ।

इत्येकवाक्यौ वैरेऽपि तावाह्वेतां परस्परम् ॥३३॥

श्रीकृष्ण के सदृश पड़े थे । इस प्रकार समता भावसे रहित भटोंके द्वारा बढ़ाये गये संघर्षके अपनी चरम सीमा पर पहुँच (तेजित) जाने तथा शत्रुओंके हाथियोंके काटे गये दाँतोंसे प्रकाशमान होनेपर भी विजयका निश्चय नहीं हुआ था । (अजिते) फलतः रणक्षेरियों जोरोसे बज रही थी तथा चलती तलवारोंकी चमकसे अन्धकार नष्ट हो गया था ॥२९-३०॥

लक्ष्मीके स्वामी विष्णुकी (श्रमताः) सेना के घोड़े तुरन्त उत्पन्नोंके समान हो गये थे । हाथी ऐसे लगते थे मानो कीचड़में लोट कर आ रहे हैं । और हाथीमें हथियार लेकर बढ़ते योद्धा मदीन्मत्त ऐसे प्रतीत होते थे ॥३१॥

रात्रि अथवा पराजयके अन्धकारने अत्यन्त उत्साह (ध्वान्त) पूर्ण और सानादि पाँचों उपायोंमें परिपूर्ण नारायणकी सेनाको छोड़ कर, पथभ्रष्ट होकर भागती हुई (अत्यध्वां) और सर्वाङ्ग विनाशको प्राप्त (महोऽपायां) वैरी प्रतिनारायणकी सेनामें प्रवेश किया था ॥३२॥

अयानीति—आह्वेतामाकारितवन्तो, की ? ती विष्णुप्रतिविष्णु, कथम् ? परस्परमन्योन्यम्, कथम्भूतो सन्तो ? एकवाक्यी एकवचनी, क्व सन्यपि ? वैरेऽपि कथमिति कृत्वा प्रकाश्यते तव भवत यदि अयानि अगमन तदा तिष्ठ आस्व त्व गृहाण आयुधमायुध अस्त्रमस्त्रमिति ॥३३॥

लोलध्वजौ वहद्वाजिवेलौ तद्वत्तयो रथौ ।

युद्धाम्बुधौ द्विनावं चेदन्योन्यमभिपातुकम् ॥३४॥

लोलेति—तद्वत् द्विनाववत् स्यातामिति क्रियाध्याहार्या, की ? तयो केशवप्रतिकेशवयोः रथौ, कथम्भूतो ? लोलध्वजौ चलत्केतू, पुनः वहद्वाजिवेलौ वहन्तो वाजिनी वेत्ता ययो ती, कस्मिन् ? युद्धाम्बुधौ रणसमुद्रे, चेद्भवेत् किम् ? द्विनाव द्वयोर्नावोः समाहार, “नावोरात्” [जै० सू० ४।२।१०२] इत्यनेन सूत्रेण अ सान्त, कथम्भूतम् ? अभिपातुकमभिपतनशीलम् अन्योन्यमितरेतरमभिगमनशीलम् ॥३४॥

स मेनेऽनेन सामर्थ्यमग्रे युधि दिवौकसाम् ।

समेनेऽनेन सामर्थ्यमीयमानमरातिना ॥३५॥

स इति—स विष्णु सामर्थ्यं पीरुष मेने ज्ञातवान्, क्व ? युधि सङ्ग्रामे, कथम्भूते ? अग्रे भाविनीत्यर्थ, पुन समेने समस्वामिनि, किं क्रियमाण सामर्थ्यम् ? ईयमानं गम्यमान प्राप्यमाणमित्यर्थ, केन ? अनेन-रातिना वैरिणा प्रतिविष्णुना सह, कथम्भूतम् ? अनेनसा पुण्यवता दिवौकसा देवानाम् अर्थ्यं श्लाघ्यम् । समपादयमकम् ॥३५॥

अरिरस्त्रं रणेऽस्त्राक्षीदानेयं धीरदीधिति ।

अक्षान्तिं हृदयेऽनेकां निःसहं लङ्घयन्त्यथा ॥३६॥

अरिरिति—अरि शत्रु रणे आग्नेयम् अग्निविकारम् अस्त्रं वाणम् अस्त्राक्षीत् मुक्तवान्, कथम्भूतम् ? धीरदीधिति स्थिरदीप्ति^१, कथ यथा भवति ? नि सह दु सहम्, यथाशब्दोऽत्र उत्प्रेक्षार्थोऽवगम्यते तेनायमर्थ, किं कुर्वन्निव ? हृदयेऽनेका प्रचुराम् अक्षान्तिमक्षमा लङ्घयन्निवातिक्रामयन्निव ॥३६॥

कोपः कश्चिज्ज्वलत्यस्य कनकाशमस्य किं द्रवः ।

किं किंशुकवनं फुल्लं किं जिह्वा समवर्तिनः ॥३७॥

कोप इति—ज्वलति दीप्तो जायते, कोऽसौ ? कश्चित् कोप, कस्य ? अस्य शत्रो किं द्रव, कस्य ?

‘मै तुम्हारे सामने उपस्थित हूँ । तुम शस्त्रको उठाओ । मेरे सामने जमो ।’ घोर वैर होनेपर या इस प्रकारके समान वाक्यो द्वारा उन दोनो (नारायण और प्रतिनारायण) ने एक दूसरेको ललकारा ॥३३॥

लहलहाती ध्वजाओसे शोभित तथा जुते हुए घोड़ों रूपी तीर युक्त नारायण और प्रतिनारायणके रथ, युद्ध रूपी समुद्र मे उन दो नौकाओके समान लगते थे जो ध्वजा और पालसे युक्त होकर एक दूसरेपर आघात करनेके लिए बढती हैं ॥३४॥

समान नायक (इन = नायक-प्रतिनायक) युक्त संग्रामकी पराकाष्ठामे उस नारायण-ने प्रतिनारायणकी तुलनामे अपनी शक्तिको स्पष्टतया जाना था । तथा उसकी इस सामर्थ्य की पापाचाररहित (पुण्यात्मा) देवोने भी कामना की थी ॥३५॥

धीर गम्भीर एवं तेजस्वी शत्रुने युद्धमे अग्निबाणको चलाया था । मानो उसने अपने हृदयकी बहुमुखी अक्षान्ति या क्रोधको ही सहन न करके उछाल दिया था ॥३६॥

शत्रुका धक्कता हुआ क्रोध रूप वह अग्निबाण ऐसा लगता था मानो स्वर्ण-पाषाण

१. ल सम्मुखगमनशीलमित्यर्थ. । कथम् ? अन्योन्यमितरेतरमिति शेष. प०, द०, ज० । २. धीर-दीप्ति प० द० ।

कनकाश्मस्य कनकस्य अश्मा कनकाश्मः “सरोनोऽश्मा यश. खुजात्यो.” [जै० सू० ४।२।९६] इत्यनेन सूत्रेण अः सान्तस्तस्य तथोक्तस्य सुवर्णपाषाणस्य, किं फुल्ल पुष्पितं किंशुकवनं पलाशकाननम् । किं समवर्त्तिनो यमस्य जिह्वा रसना ? ॥३७॥

इत्याशङ्क्य चिराज्जज्ञे संतप्तैर्भीरुकैः शिखी ।

दृष्ट्वा शूरैः पराच्छेदि भिदेयं भीरुधीरयोः ॥३८॥

इत्येति—जज्ञे जातः, कोऽसौ कर्मतापन्नः ? शिखी वहनास्त्रम्, कै ? भीरुकैः भीतैः पुरुषैः, कथम्भूतैः ? संतप्तैः कथम् ? चिराद्बहुतरकालेन, किं कृत्वा ? पूर्वमाशङ्क्य, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण^१, पराच्छेदि परिच्छिन्ना, का ? इयं भिदा भेदः, कयोः ? भीरुधीरयो, कैः कर्तृभिः ? शूरैः, कया कृत्वा ? दृष्ट्वा अवलोकन-मात्रेणेत्यर्थः ॥३८॥

सामिमीलदहो चक्षुः सामिमीलद् द्विपावलिः ।

नवपुष्करमस्याः किं न वपुष्करणं वपुः ॥३९॥

सामिमीलदिति—अहो आश्चर्यम्, अमिमीलत् विनिषेधितवती, का ? सा द्विपावलिः गजराजिः, किम् ? चक्षुर्लोचनम्, किं कुर्वत् सत् ? मोलत् सङ्कुचत्, कथम् ? सामि अद्धं तथा किं नामिमीलत् अपितु अमिमील-देव, किं किम् ? नवपुष्करं शुण्डादण्डाग्रं तथा वपुः शरीरं तथा करणमिन्द्रियं तथा वपुः ओजः घातूना तेजः, कस्याः ? अस्या द्विपावलेरिति । पादादियमकम् ॥३९॥

अत्यन्तीना हयालीयं सालिलद्विषत स्यदात् ।

निसर्गः कश्चिदस्यास्ति सक्तस्यान्यस्य चार्द्धिनः ॥४०॥

अत्यन्तीनेति—अलिलद्विषत लङ्घिषुमिष्टवती, का ? सा इयं हयाली हयपङ्क्तिः, कस्मात् ? स्यदात् वेगात्, कथम्भूता ? अत्यन्तीना गच्छन्ती युक्तमेतत्, अस्ति कः ? निसर्गः स्वभावः कश्चित् कस्य ? अर्द्धिनः शरीरिणः, कथम्भूतस्य ? शक्तस्य समर्थस्य अन्यस्य^१ भीरोरिति । निरोष्ठ्य ॥४०॥

रवेरावरणं चापी कुर्वाणः शरणं शरैः ।

कृष्णो मेघो जगर्जोच्चैर्व्याप्योपककुभं भुवः ॥४१॥

रवेरिति—जगर्जं गर्जितवान्, कोऽसौ ? कृष्णो विष्णुः, किं कृत्वा ? पूर्व व्याप्य, किम् ? उपककुभं प्रतिदिशम्, ‘गिरिनदीर्षाणमासी’ [जै० सू० ४।२।११२.] इत्यनेन सूत्रेणाकार सान्तः । कथम्भूतः ? चापी

पिघल कर फैल गया है, अथवा पलास-वन चारों ओरसे फूल पड़ा है, अथवा पापी-पुण्यात्मादिमें समदृष्टि यमराजकी जिह्वा ही लपलपा रही है ॥३७॥

इत्यादि प्रकारसे विकल्प करनेके बाद, तपाये गये अथवा डरे हुए भीरु लोगोंने बड़ी देरमें यह जाना था कि यह अग्नि बाण है किन्तु शूर-वीरोंने देखकर ही इसे पहचान लिया था । तथा इस प्रकारसे भीरु और धीरका अन्तर स्पष्ट कर दिया था ॥३८॥

आग्नेय अस्त्रके तेजके कारण उस गजसेनाने आधी (सामि) आँख बन्द करते-करते आँखे ही बन्द कर ली थी । क्या इस गजसेनाकी सूँड़ संकुलित नहीं हुई थी ? अवश्य हुई थी । साथ ही साथ इन्द्रियाँ, शरीर और तेज (वपुः) भी संकुचा गये थे ॥३९॥

वेगके साथ भागती हुई अश्वपंक्तिने अग्निको तेजीसे पार करनेकी इच्छा की थी । [इसमें क्या आश्चर्य है] क्योंकि घोड़ेकी यह (फाँद जाना) प्रकृति ही है । और यही स्वभाव किसी भी सामर्थ्य युक्त दूसरे देहधारीमें देखा जाता है ॥४०॥

घनुष्मान्, किं कुर्वाण रवे सूर्यस्यावरण इमन् कुर्वाण, कै शरैर्वर्णै, कथम् ? उच्चैरतिशयेन, तथा कुर्वाण, किम् ? भुवो भूमे शरै शरणं विदारणम्, अत्र लुप्तोपमा ज्ञातव्या, क इव ? कृष्णो नील मेघ इव जलधर इव, किं कृत्वा ? पूर्वं उपरुक्नुम व्याप्य, किं कुर्वाण ? रवेरावण कुर्वाण, कै. कृत्वा ? शरै जलै. तथा कुर्वाण, किम् भुव. शरणम्, कै ? शरैर्जलै कथम् ? उच्चैः, कथम्भूतः ? चापो इन्द्रघनुर्युक्त इति ॥४१॥

अमरिष्यज्जन. पूर्व 'धूमध्यामाग्निशङ्कया ।

विद्युत्वन्तं धनं वीक्ष्य नामोद्यच्चैत्स विप्रुषः ॥४२॥

अमरिष्यदिति—अमरिष्यत् कोऽसौ ? जन, कथम् ? पूर्वम्, कया ? धूमध्यामाग्निशङ्कया धूमध्यामलवह्निभ्रान्त्या, किं कृत्वा ? पूर्वं वीक्ष्यावलोक्य, कम् ? घन मेघम्, कथम्भूतम् ? विद्युत्वन्त तडिद्युक्त चेद्यदि नामोक्ष्यत्, कोऽसौ ? सघन. का ? विप्रुषो जलविन्दून् ॥४२॥

भूरिरभ्रभरो रेभी कोऽनेकानीककाननम् ।

काकालिकी किलाकाले नोपापापोऽपिनापपुः ॥४३॥ [पादद्व्यक्षरी]

भूरिरिति—किलशब्दो लोकोक्तौ अत्र, क. ? अभ्रभरो मेघसमूह न उपाप न व्याप्नोति स्म, अपि तु सर्वोऽपि, किम् ? अनेकानीककानन प्रचुरसैन्यज्ञान्तरम्, कथम्भूत. ? भूरि. प्रचुर, पुनः रेभी घनिमान्, क्व ? अकालेऽसमये तथा का आकालिको विद्युत् नोपाप अपि तु उपाप, किम् ? अनेकानीककाननं तथा का आपोऽपि ज्ञान्यपि नापपुर्न पोतत्रय अपि तु आपपु किमनेकानीककाननम् ॥४३॥

रणमेकार्णवं कर्तुमारैमेऽभ्रं शनै रसन् ।

अभूद्बहिरिपां घोरैरारैमेऽभ्रं शनै रसन् ॥४४॥ [समपादयमकम्]

रणमिति—भारैमे प्रारब्धवत्, किं कर्तुं ? अभ्र मेघ, किं कर्तुंम् ? रण सङ्ग्राम-भूमि कर्तुम्, कथम्भूतम् ? एकार्णवं तथाभूत्सजात, कोऽसौ ? वह्नि, किं कुर्वन् ? रसन् वदन्, कथम् ? शनैर्मन्दम्, क्व मति ? भारैमे गर्जे, कथमभूद्बहिरिः ? असन् अविद्यमान, कैरभूद्बहिरि ? भ्रंशनै सघट्टनै, कासाम् ? अपा जलानाम्, कथम्भूतै ? घोरै भयानकै, इत्यनेन विद्युत्पानादिति भाव. ॥४४॥

धनुषधारी नारायणने मेघ-बाणोकी वर्षाके द्वारा सूर्यको ढँक दिया था तथा पृथ्वी-को फोड़ (शरण) दिया था । तथा युद्ध गर्जना करते हुए इसने काले बादलके सन्तान समस्त दिशाओको भङ्कृत या व्याप्त कर दिया था [कृष्ण मेघ भी सूर्यको छिपा देता है तथा मूसलाधार बृष्टिसे भूमिको विदीर्ण करता हुआ गरजता है तथा सब दिशाओसे छा जाता है] ॥४१॥

अग्नि बाणके कारण लपटें छोड़ती अग्निकी शंकासे पहले ही अघमरे लोग बिजली चमकाते भयंकर मेघको देखकर [वज्रके भयसे] ही मर गये होते, यदि इस (मेघ बाणके बादल) ने तुरन्त वृष्टि न कर दी होती ॥४२॥

[मेघबाणके कारण] विविध सेनाओ रूपी जंगलपर कौन-सी उत्कट मेघघटा गर-जती हुई नहीं आयी थी ? वर्षाऋतु न होनेपर (अकाले) भी कौन-सी वर्षाकालीन बिजली नहीं चमकी थी ? और यह सैन्यरूपी जंगल क्या वर्षाकालीन जलसे प्लावित नहीं हुआ था ? [अर्थात् सबराङ्गण सर्वथा वर्षा ऋतुसय हो गया था] ॥४३॥

रुक-रुककर गरजते मेघोने समरस्थलीको विशाल समुद्र बनाना आरम्भ कर दिया

१ /-‘द’ पुस्तके ‘धूममध्याग्निशङ्कया’ इति पाठो वर्तते । तत्र टीकायामपि ‘धूममध्याग्निशङ्कया धूममध्यामलवह्निशङ्कया’ इति पाठो दृश्यते । २. -क्तौ ग्राह्योऽन्न द० ।

नागाननागा गगने सजाजिः सासृजोऽसृजत् ।
रिपुः प्रपपरुः पापाः परपारपरम्पराम् ॥४५॥

[द्व्यक्षरपादः]

नागानिति—रिपुः शत्रुः नागान् सर्पान् असृजत् मुक्तवान्, कथम्भूतान् ? सासृजः सहघिरान्, कस्मिन् ? गगने, कथम्भूतः ? सजाजिः प्रगुणितरणः, पुन अनागा अनपराधः तथा प्रपपरुः प्रपूरितवन्तः, के ते ? नागाः, काम् ? परपारपरम्पराम् परं विप्रतिधरन्ति 'कर्मण्यण्' [जै० सू० २।२।१] इत्यनेन सूत्रेणाण्, परपाराः शत्रुभृत्या. परपाराणं परम्परा परपारपरम्परा ता विष्णुपदातिश्रेणिमित्यर्थः, कथम्भूता नागाः ? पापाः पाप-मूर्तय इति शेषः ॥४५॥

जलवेणीति संतुष्य तत्रासादित सा हसम् ।

विष्णोश्चमूर्विभाव्याहिं तत्रासादित साहसम् ॥४६॥

[द्वितीयचतुर्थपादयमकम्]

जलवेणीति—तत्र रणे आदित गृहीतवती, का ? चमूः सेना कम् हसमुत्लासम्, किं कृत्वा ? पूर्वं संतुष्य, कथमिति ? जलवेणीति नागान् जलधाराप्रवाहभ्रान्ति दधानानवलोक्ष्य तुष्टेति भावः, कस्य चमू ? विष्णोः तत्रास, का ? सा चमूः, किं कृत्वा ? पूर्वं विभाव्य ज्ञात्वा, कम् ? अहिं सर्पम्, कथम्भूतम् ? आसादित-साहसं आसादितं प्राप्तं साहसं प्राणनिरपेक्ष कर्म येन त तथोक्तम् ॥४६॥

अधोऽधः पेतुरानीलाल्लेलिहानान्कृशानवः ।

वर्षतो विषमम्भोदानशनेरिव राशयः ॥४७॥

अध इति—पेतुः पतिताः, के ? कृशानवोऽग्नयः, कथम् ? अधोऽधः अधस्तादधस्तात्, कान् ? लेलिहानान् सर्पान्, कथम्भूतान् ? आनीलान् आ सामस्त्येन कृष्णान्, किं कुर्वतः पुञ्जा इव, पेतुः कथम् ? अधोऽधः, कान् ? अम्भोदान् मेघान्, कथम्भूतान् ? आनीलान् सामस्त्येन कृष्णान् सजलत्वात्, किं कुर्वतः ? वर्षतः, किम् ? विषं जलमिति ॥४७॥

वर्षाण्याप्रपदीनानि दीनानि विभिदुः सदा ।

दुःसदा भुजगोपाया गोपाया दुर्मुखे वृथा ॥४८॥

[शृङ्खलायमकम्]

था । तथा मूसलाधार वृष्टिके लगातार पड़नेसे तड़कती हुई बिजलीका आतप और उद्योत भी फैल गये थे ॥४४॥

संश्रामके लिए सर्वथा तैयार शत्रुने आकाशमें नागपाशोंको छोड़ दिया था । तथा नागपक्षके इन पापी नागोंने भी रक्तंजित होकर (सासृज्) पापविमुख अर्थात् पुण्यात्मा (अनागाः) नारायणके सैनिकोंकी दूर तक फैली पंक्तियोंको सब तरफसे घेर लिया था ॥४५॥

नागपाशोंसे व्याप्त सक्षरस्थलीमें नागोंको जलकी धारा समझकर नारायणकी सेना सन्तुष्ट हो कर हँसने लगी थी । किन्तु थोड़ी ही देरमें इन्हें साहस तथा वेग युक्त साँप समझ कर डर गयी थी ॥४६॥

अग्निको उगलते, अत्यन्त काले नागोंके समूह धीरे-धीरे पृथिवीपर आ रहे थे । और वज्र या बिजलीकी विपुल राशि युक्त नेधोंके समान नारायणकी सेनापर विषकी बरसा रहे थे [काले और उमड़ते बादल भी जल (विष) की घनघोर वृष्टि करते हैं] ॥४७॥

१. साहस यत्र नाहं न चेदं कार्यमित्यनुपचरितप्रत्यय आसादितं साहसं येन तं तथोक्तमिति शेषः—प०, द०, ज० ।

वर्माणोति—विभिदु भेदितवन्तः, के ? भुजगोपायाः सर्पव्यापारा, कानि ? वर्माणि सन्नहनानि, कथम्भूतानि ? आप्रपदीनानि आप्रपद प्राप्नुवन्ति “आप्रपदम्” [जै०सू० ३।४।१३४] इत्यनेन सूत्रेण ख । आगुल्फप्राप्तानीत्यर्थ, पुन दोनानि क्षीणानि, कथम् ? सदा सर्वकालम्, कथम्भूता भुजगोपायाः ? दु सदा दुर्गम्या, युक्तमेतत्, स्यात्, का ? गोपाया रक्षा, कथम् ? वृथा एवमेव निष्फलेत्यर्थ, दुर्मुखे दुर्ज इत्यर्थ ॥४८॥

सर्पवेणी विसर्पन्ती दानधारेव दन्तिनः ।

कटयोरकुला भ्रेजे शृङ्खला पादयोरिव ॥४९॥

सर्पवेणीति—भ्रेजे शोभिता, का ? सर्पवेणी पन्नगश्रेणिः । किं कुर्वन्ती ? विसर्पन्ती विजृम्भमाणा, कयोविषये ? दन्तिनो गजस्य कटयो कपोलयो, केव ? दानधारेव, कथम्भूता सतो ? आकुला व्यग्रा तथा पादयो विसर्पन्तो सतो शृङ्खलेव भ्रेजे शुशुभे ॥४९॥

नागायत्तं सुजित्याभिर्नभोऽभूदिव दारितम् ।

नागायत्तं सुजित्याभिर्मायाभिर्नोदितं जनः ॥५०॥

[पादयमकम्]

नागेति—नभो गगन दारितमिव छिन्नमिव अभूत् सञ्जातम्, कामि ? सुजित्यामि सुमहद्वलैः, कथम्भूत सत् ? नागायत्त सर्पाधीन तथा न नागा यदपि त्वगायद् गीतवान्, कोऽसौ ? जनो लोक. कम् ? त प्रतिविष्णुम्, कथम्भूतम् ? आभिर्मायामि कोटिल्यै तं शत्रु सुजित्य पराजित्य उदितम् ॥५०॥

दददेऽदोऽदरिद्रोऽरिरद्रिरोद्रोऽरुरादरी ।

दूरादरं दरं ददुरार्द्रा ददुर्दरोर्दरी ॥५१॥

[द्व्यक्षरबन्धः]

ददद इति—दददे दत्तवान्, कोऽसौ ? अरि. शत्रु किम् ? अद एतदरुर्गणम्, कथम्भूत. ? अदरिद्रः पुण्यवान्, पुन कथम्भूत ? अद्रिरोद्र अद्रिरिव रौद्रः पर्वतवद्भयानक इत्यर्थ, पुन. आदरी आदरवान्, तथा

सदैव कठिनाईके साथ रोक़ी जाने योग्य नागोकी प्रवृत्तिने नारायणके सैनिकोके पैरो तक लटकते क़वचोको फोड़ दिया था । और जीर्ण-शीर्ण कर दिया था । ठोक ही है क्योकि दुर्जनके समान साँपका प्रतिरोध भी व्यर्थ है [सदैव दुष्टतापूर्ण भेदिधे भी सर्वथा प्रहरियोसे घिरे किलोमे घुस जाते हैं । और सुरक्षाको नष्ट करके सब बल नष्ट कर देते हैं] ॥४८॥

कुटिलता तथा चंचलताके साथ फ़लती हुई नागोकी श्रेणियाँ हाथियोके मस्तकपर मदजलकी धाराके समान लगती थीं । तथा तेजीसे पैरोमें पहुँचकर शृंखलाकी शोभाको प्राप्त हुई थीं ॥४९॥

सर्पोकी श्रेणियोसे व्याप्त आकाश, सरलतासे विजयकी साधक इनके द्वारा विदारण किया समान हो गया था । इस प्रकारसे उठे हुए उस प्रतिनारायणकी क्यो लोगोने प्रशंसा नहीं की थी ? [अपितु की ही] क्योकि उसने इन छलोके द्वारा आसानीसे विजय पा ली थी ॥५०॥

(अन्वय-अदरिद्रः, अद्रिरोद्रः, आदरी अरि अद् अरुः दददे । अरं दरं दूरात् दद्रुः । आद्रा दरी दद्रुः) ।

दददे छिन्नवान्, किम् ? दरं भयम् कस्मात् दरात्, कथम् ? अरमत्यर्थं तथा दददे ररक्ष, कोऽसौ ? दरी भयवान्, किम् ? दरं भय तथा दद्रर्भयं गता., के ? आर्द्रा. आर्द्रा भयवशात् स्वेदजलकणाञ्चिताङ्गाः तथा च दद्रुगता., के ? आर्द्राः का ? दरीः कन्दरा इति ॥५१॥

प्रौर्णवीदथ सौपर्णः कीर्णपर्णः फणाभृतः ।

कृष्णोदीर्णोऽर्णवस्याग्निस्तरङ्गानिव घूर्णतः ॥५२॥

प्रौर्णवीदिति—अथारिप्रौढिदर्शनानन्तरं सौपर्णो गरुड फणाभृतः सर्पान् प्रौर्णवीत् प्रच्छादितवान्, कथम्भूतान् फणाभृतः ? घूर्णतः भ्रमनः, कथम्भूतः सौपर्णः ? कीर्णपर्ण. प्रसारितपक्ष, पुन. कृष्णोदीर्णः विष्णुप्रेरित, क इव प्रौर्णवीत् ? अग्निरिव, कान् ? अर्णवस्य समुद्रस्य घूर्णतः तरङ्गान् ॥५२॥

अरुणत्फाणिनगणानुच्चचार समुद्धृतान् ।

सोऽन्त्राणीव रुषा कर्षन्नुच्चचार समुद्धृतान् ॥५३॥

(समपादयमकम्)

अरुणदिति—अरुणत् रुद्धवान्, कोऽसौ ? स सौपर्णः, कान् ? फणिनगणान् फणिनामिमे फाणिनाः ते च ते गणाश्च तान् सर्पसमूहास्तथोच्चचार ऊर्ध्वं भक्षितवान् कः ? स सौपर्णः, कान् ? फणिनगणान् कथम्भूतान् ? हृतान् गृहीतान्, पुन, उच्चचारसमुद्धृतान् उच्चैर्गमनसमुक्षितान्, कया ? रुषा कोपेन, किं कुर्वाण इव ? आकर्षन्निव, कानि ? अन्त्राणि, कथम्भूतः सौपर्णः ? समुत्सहर्षः ॥५३॥

गरो गिरिगुरुगौरैररागैरुरगैररम् ।

मुमुचेऽमी चमूमुच्चासमाचाममुचोऽमुचन् ॥५४॥

(चतुरक्षरबन्धः)

गर इति—उरगै. सर्पै. गरौ गरुडं मुमुचे मुक्तः, कथम्भूतो गरः ? गिरिगुरुः पर्वतगरिष्ठः, कथम्भूतैः उरगैः ? गौरैः शुभ्रैः, पुन, अरागै दुष्टैः निस्तेहैरित्यर्थः, कथम् ? अरमत्यर्थम्, अमी उरगाः चमूं सेनाममुचन् मुक्तवन्तः, कथम्भूताम् ? उच्चाम् कथम्भूता. सन्त ? आचाममुचः भक्षणमुक्ताः, कथम् ? अमा युगपत् ॥५४॥

सर्वथा विभव संपन्न, पर्वतके सन्मान कठोर और उग्र तथापि नारायण से भीत शत्रुने इस भीषण प्रहारको किया था । दूरसे ही उसने बहुत कुछ भय दिखाया था । तथापि वह भीत (दरी) था और भयजन्य पसीने आदिका अनुभव कर रहा था । [अथवा भयसे नम गुफाओंमें चला गया था] ॥५१॥

प्रतिनारायण द्वारा लागपान चलाये जानेके बाद नारायणके द्वारा छोड़े गये और पंख फैलाकर उड़ते गरुडों (सौपर्णों) ने शत्रुके नागोंको वैसे ही दबा दिया था जिस प्रकार समुद्रमें लगी बडवाग्निको लहराती हुई समुद्रकी लहरें दबा देती हैं ॥५२॥

उस गरुडने नारायणकी सेनाके ऊपर उड़ते (समुद्रधृतान्) नागोंकी पंक्तियोंको रोक दिया था तथा उनको ऊपरसे रौंदता हुआ चला था (उच्चचार) । तथा इस प्रकार मरे हुए नागो (हतान्) को आँतोंकी तरह क्रोधसे खींचकर चबा गया था (उच्चचार) तथा प्रसन्न (समुद्) था ॥५३॥

(अन्वय—गौरैः, अरागैः, उरगैः, गिरिगुरुः, गरः, अरम् मुमुचे । आचाममुचः अमी उच्चाम् चमूं असा अमुचन् ।)

१. -व कान् ? तरङ्गान्, किं कुर्वतः ? घूर्णतः, कस्याग्निः ? अर्णवस्य समुद्रस्य बडवानल इत्यर्थः ।

आधुनानः करं भानुरापतन्मण्डलस्थितिम् ।

प्रयोगं गारुडं प्राप्य नागदष्टोऽश्वसीदिव ॥५५॥

अधुनातन इति—अश्वसीत् उल्ललाम । कोऽमी ? भानु सूर्य , किं कृत्वा ? पूर्वं गारुडं गरुडकृतं प्रयोग प्राप्य, किं कुर्वन् ? मण्डलस्थितिं परिवेषम् आपतन्नागच्छन्, पुनः, कर किरणम् आधुनान कम्पयन्, क इव अश्वसीत् ? नागदष्ट इव सर्पदष्टपुरुष इव, किं कृत्वा ? पूर्वं प्राप्य, कम् ? प्रयोगम्, कथम्भूतम् ? गारुडम्, किं कुर्वन् ? आपतन्, काम् ? मण्डलस्थितिं मन्त्रचक्रम्, किं कुर्वाण ? कर हस्तं आधुनान ॥५५॥

स दिदङ्क्षाममायासीत्पक्षिराजो रुरुत्सया ।

सदिदं क्षाममायासीच्चिन्तयेवाहिमण्डलम् ॥५६॥

स इति—स पक्षिराजो गरुडो दिदङ्क्षा दष्टमिच्छाम् अयासीत् प्राप्तवान्, कया ? रुरुत्सया रोदुमिच्छया, कथम् ? अमा युगपत् तथा आयासीत् खेदमनुभवति स्म, किम् ? इदमहिमण्डल सर्पवृन्दम्, कथेव ? चिन्तयेव, कथम्भूत मत् ? क्षाम सत् क्षीण सदिति ॥५६॥

पलायाञ्चक्रिरे नागा नैव नागान्महानृपाः ।

निस्तुदन्नपि चञ्च्वा तान्गरुत्मान्पर्णवायुना ॥५७॥

वनेऽपूरिरिपूनेव नेयताक्षतायने ।

पूतानेककनेता पृ रिक्षकर्यकक्षरि ॥५८॥ (गतप्रत्यागत द्विकलम्)

(युग्मम्)

पलायाञ्चक्रिरे इति—पलायाचक्रिरे पलायिता , के ? नागा सर्पाः, नैव पलायाचक्रिरे महानृपा नरेन्द्रा , तथा अपूरि अप्यायते स्म, कोऽमी ? गरुत्मान् गरुड कानेव ? रिपूनेव शत्रूनेव, वन ? वने रणे, केन कृत्वा ? पर्णवायुना पक्षवातेन, किं कुर्वन् अपि ? निस्तुदन्नपि कान् तान् नागान् भोगिन , कया ? चञ्च्वा, कथम्भूते वने ? नेयताक्षतायने नेया रथास्तानि चक्राणि अक्षाश्चक्रभ्रमणहेतुकाष्ठानि क्षतानि खण्डितानि अयनानि मार्गाः, नेयाना तानि नेयतानि नेयतानामक्षा नेयताक्षा नेयतार्थैः क्षतानि अयनानि मार्गा यत्र तत्तथोक्त तस्मिन्, उक्त च 'प्राप्ये गम्ये पदार्थे च रथे नेय प्रवर्तते , विस्तारे जनके चक्रे तच्छब्दोऽप्यभि-

गरुडके भक्षणसे बचे अत्यन्त निर्मम इवेत नागोके द्वारा विपुल मात्रामे ऐसा गरल वसन किया गया था जो पहाड़ोको भी भारी पड़ता [फोड़ देता] । गरल वसन करनेके साथ ही साथ (अमा) ये नारायणकी श्रेष्ठ सेवाको छोड़कर भाग गये थे ॥५४॥

साँपके द्वारा काटे गये पुरुषके समान नागपाशोसे ढका गया सूर्य गरुड-प्रयोगको प्राप्त करके फिर चमक उठा था तथा किरणो (कर) को फैलाता हुआ पूर्णवृत्त रूपको प्राप्त हुआ था [सर्प-दष्ट व्यक्ति भी विषापहार मन्त्रका प्रयोग होते ही साँस लेता है तथा हाथ हिलाने लगता है और फिर अपने वर्गमे लौट आता है] ॥५५॥

पक्षियोंके राजा गरुडने प्रतिनारायण द्वारा छोड़े गये नागोको रोक देनेकी इच्छासे चारो ओर दृष्टिको दौड़ाया था । इसकी दृष्टि उठनेके साथ-साथ ही सड़राता नाग समूह चिन्ताके कारण बिलकुल क्षीण हो गया था ॥५६॥

(अन्वय—पूतानेक-कनेता, पूः गरुत्मान् नेयताक्ष-ज्ञताऽयने रिक्षकरि-अर्यकक्षरि वने चञ्च्वा निस्तुदन्नपि तान् नागान् पर्णवायुना । रिपूनेव अपूरि । महानृपा नैव पलाया-ञ्चक्रिरे । नागाः पलायाञ्चक्रिरे) ।

अनेकानेक प्राणियोंके पावक विष्णु (क)के वाहन गरुडने चोचसे बिना काटे या खाये उड़ते-उड़ते ही, अपने पंखोंकी वायुके द्वारा ही शत्रुके द्वारा छोड़े सर्प-समूहको उस वनमे

धीयते।' इति । पुनः कथम्भूते ? रिक्षकर्यर्यश्चरौ रिक्षाश्च ते करिणश्च रिक्षकरिण द्विसगजा गन्धहस्तिन इत्यर्थः, अर्य ऐरावणः कक्षा स्पर्द्धा अर्येण सह कथा ऋच्छन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति विचिप्रत्यये लुप्ते सति अर्थकक्षरः ऐरावणस्पर्द्धावद्धाः इत्यर्थः, रिक्षकरिणः अर्थकक्षरो यत्र तत् रिक्षकर्यर्यकक्ष. तत्र, उक्तं च 'स्वामिति नोरदे सूर्ये प्रधानेऽपि च वस्तुनि । देवदन्तिनि वै दक्षैर्यशब्दोऽभिधोयते' इति । कथम्भूतो गत्तमान् ? पूतानेक-कनेता को विष्णु पूता अनेके येन स पूतानेरु पवित्रितविश्वजन इत्यर्थ, पूतानेकश्चासी कश्च पूतानेकरु नेता वाहकः पूतानेकरुस्य नेता पूतानेकरुनेता, पुन पू. पवते पूः क्विपि रूपम्, पत्रमान प्लवमान इत्यर्थः ॥५७-५८॥

इति शोधं बभूवारिर्मन्त्रयुद्धमयुङ्क्त यत् ।

प्रागनालोचितस्यास्मिन् मन्त्रस्यावसरः कुतः ॥५९॥

इतीति—बभूव मञ्जातम् । किम् ? तन्मन्त्रयुद्धम्, कथम्भूतम् ? शोधं निष्फलम् कथम् ? इत्युक्त-प्रकारेण यत् अयुङ्क्त प्रयुक्तवान् कः ? अरिः प्रतिविष्णुः, युक्तमेतत्, अस्मिन् शत्रो प्राक् पूर्वमनालोचितस्य प्रमाणनयनिक्षेपे न विचारितस्य मन्त्रस्य कुत कस्मादवसरः प्रस्तावः स्यादपि तु नेत्यर्थ ॥५९॥

अविस्मरन्पराघातमित्थं कस्यचिदस्मरत् ।

यदर्थं यतते शूरः तदर्थं विस्मरेत्कथम् ॥६०॥

अविसरनिति—अस्मरत् कस्यचित् कच्चिच्चिन्तितवान् इत्यर्थः । कोऽसौ ? अरिः, किं कुर्वन् ? अविसरन्, कम् ? पराघातं परेषामाघात शत्रुवधम् ? कथम् ? इत्यमुक्तप्रकारेण, युक्तमेतत्, यदर्थं यन्निमित्तं यतते यत्नपरो भवेत्, कः ? शूरः. तदर्थं स चासावर्थश्च तदर्थं तम् कथं विस्मरेत् ॥६०॥

ननूधसि पयोऽस्तीति कुण्डोघ्नीनां फलं भवेत् ।

समेत्य भुक्तमात्मीयं तत्संभुक्तं मया धनम् ॥६१॥

नन्विति—ननु भवेत् न पुनः स्यात्, किम् ? फलम्, कासाम् ? कुण्डोघ्नीना गवाम्, कथमिति ? ऊधसि पयोऽस्तीति अतः कारणात् समेत्य मिलित्वा यद्धनमात्मीयं भुक्तं तत्संभुक्तमुच्यते तच्च मया प्रति-विष्णुना भुक्तमिति ॥६१॥

रणे प्राणाः सदातिथ्यं ग्रीणितास्तथ्यसर्धिनः ।

निःशेषास्तस्य ते ज्ञेऽस्य भुक्तशेषाः हि कीर्तयः ॥६२॥

उड़ा दिया था, जिसमें रथोंके पहियोकी हालके द्वारा रास्ते खुद गये थे और बड़े-बड़े बालों वाले (रीक्ष) ऐरावत (अर्य) के समान विशाल हाथी घूम रहे थे । इस प्रकार सर्प ही भाग खड़े हुए थे, बड़े-बड़े राजा स्थिर थे ॥५७-५८॥

शत्रुने जो मन्त्रयुद्ध (अग्निबाण, आदिके द्वारा) दलाया था वह उक्त प्रकारसे निष्फल हो गया था । नारायणके साथ चल रहे युद्धमे विविध दृष्टियोसे विचार किये विना ही चलाये गये मन्त्रयुद्धकी सफलताकी संभावना भी कैसे हो सकती थी ॥५९॥

दूसरेके घोर प्रहारको न भूलकर प्रतिनारायणके भट इस प्रकारसे कह रहे थे 'वीरके द्वारा जिस प्रयोजनकी सिद्धिका प्रयत्न किया जाता है उसे कैसे भुलाया जाय ?' ॥६०॥

कुण्डके समान विशाल थन युक्त गाथोंका यही फल है कि उनके ऊधस (थन) में दूध होता है । इस प्रकार हसने अपनी जिस सम्पत्तिका सबको बाँटकर उपभोग किया है वही हमारा पवित्र उपभोग है ॥६१॥

रण इति—तस्यास्य मे मम रणे मङ्गामे ते प्राणा आतिथ्यं भजन्ते, कथम् ? सदा सर्वदा तथा नि-
शेषा समस्ता अर्थिनो याचकाः प्रीणिता सन्तर्पिताः । कथम् ? तथ्य परमार्थत. युक्तमेतत्, हि यस्मात् भवेयु,
का ? कीर्तय कथम्भूता. ? भुक्तशेषा भुक्ताच्छेषास्तास्तथोक्ता भुक्तादुद्धृता, कोऽयमर्थ ? भुक्तं द्रव्यशरीरादि
यास्यति कीर्तय स्यास्नवो भवन्ति ॥६२॥

भुज्यतेऽवारपारीणं मयैकैनार्जितं यशः ।

सोऽयं लोभो गुणो वस्तु सहभोगो न सद्यते ॥६३॥

भुज्यत इति—यदेकेन एकाकिना मया भुज्यते अनुभूयते, किं कर्मतापन्नम् ? यश, कथम्भूत सत् ?
अर्जितम्, पुन. अवारपारीणं पारावारगामि सोऽयं लोभ कार्पण्य गुणो वास्तु यत कारणात् सहभोग शत्रुणा
सह मिलित्वा भोगो न सद्यते न सोढु शक्यते मयेति ॥६३॥

अरावणञ्जगद्विश्वं करवै तदविष्णु वा ।

न योक्तव्याजरासन्धं वागितोऽन्या न वर्तते ॥६४॥

अरावणमिति—करवै करोमि, किम् ? तत् जगत् भुवनम्, कथम्भूतम् ? अरावण रावणहीनं वाऽथवा
अविष्णु लक्ष्मणवर्जितम्, कथम्भूत जगत् ? विश्व समस्तम्, इतोऽस्या प्रतिज्ञायाः न वर्ततेऽन्या वाग् वाणी,
कथ यथा भवति ? असन्धम् अप्रतिज्ञम् कथम्भूता सती वाणी ? न योक्तव्या व्येज् सवरणे व्यानं व्यम् “आत
क” [जै० सू० २।२।३] इत्यनेन सूत्रेण क, सवरणमित्यर्थ नयेनोक्त व्य यथा सा तथोक्ता नीतिप्रति-
पादितसवरणेत्यर्थः, पुन कथम्भूता ? अजरा नूतनेति ।

अधुना भारतीय —तत्तस्मात् कारणात् करवै, किम् ? जगत् कथम्भूतम् ? अविष्णु नारायणहीनं
वाऽथवा अजरासन्धम्, किं कुर्वन् ? अणन् गर्जन् क्व ? अरौ कथम्भूतं जगत् ? विश्व निखिलम् इत प्रतिज्ञाया
अन्या वाग् न वर्तते न च योक्तव्या न योजनीयेति ॥६४॥

इति चक्रस्य तत्कालमध्यगादभियोगतः ।

अकालचक्रं लोकोऽयमध्यगादभियो गतः ॥६५॥

इतीति—तत्तस्मात् कारणात् अध्यगात् स्मृतवान्, कोऽसौ ? प्रतिविष्णु, कम् ? कालमवसरम्,

याचक्रोकी समस्त इच्छाओको प्रेमपूर्वक पूर्ण करनेवाले मेरे प्राण समाप्त होकर,
निश्चित ही स्वर्गके आतिथ्यको प्राप्त करेगे । किन्तु तब भी भोगसे बची हुई मेरी कीर्ति
यहाँ स्थायी होगी तथा उसका कभी अन्त नहीं आयेगा ॥६२॥

मुझ अकेलेके द्वारा ऐसे विशाल यशका उपभोग किया जा रहा है जिसका और-छोर
ही नहीं है । यह भले ही लोभ हो या गुण हो किन्तु दूसरेके साथ यशका सहभोग सहा नहीं
है ॥६३॥

नायक और प्रतिनायक क्रमशः यही करते थे कि समस्त संसार बिना रावणका
अथवा बिना रामका करता हूँ । इसके सिवा दूसरी प्रतिज्ञा (सन्ध) ही नहीं है और न
नीतिशास्त्रके व्याख्यानकी ओटमे (नयोक्तव्या) कोई नयी (अजरा) व्याख्या करके ही
इस शयथको तोड़ा जा सकता है ।

श्रीकृष्ण और जरासन्ध भी शत्रुपर (अरौ) गर्जते हुए (अणन्) निखिल विश्वको
बिना जरासन्ध या बिना कृष्णका करनेके लिए सन्नद्ध थे । तथा इस प्रतिज्ञाके शब्दो या
अर्थमें परिवर्तनके विरुद्ध थे ॥६४॥

इस प्रकारसे बड़ा प्रयत्न करनेपर प्रतिनायकको उस समय चक्रके प्रयोगके अवसर-

कस्य ? चक्रस्य । कस्मात् ? अभियोगत उद्यमात्, कथम् ? इत्युक्तप्रकारापेक्षया तथा अद्यगात् ज्ञातवान् कोऽसौ ? अयं लोकः, किम् ? अकाञ्चक्रं कथम्भूत सन् ? गतो नियतः, कस्या सकाशात् ? अभियः अभया-दिति ॥६५॥

तथायुधिष्ठिरन्तारं कीर्त्या बलमधिष्ठितम् ।

चिन्तागृहप्रवेशैकप्रारम्भो रामसाविशत् ॥६६॥

तथेति—तथा साविशत् प्रविष्टवान्, कोऽसौ ? चिन्तागृहप्रवेशैकप्रारम्भः चिन्तैव गृहं चिन्तागृहं चिन्तागृहस्य प्रवेशश्चिन्तागृहप्रवेशः चिन्तागृहप्रवेशस्य एक प्रारम्भो यस्य स तथोक्त, कम् ? रामं राघवम्, कथम्भूतम् ? रन्तारं क्रोडन्तम्, कया सह ? कीर्त्या, पुनः अधिष्ठितम् कम् ? बलं सैन्यम्, कथम्भूतम् ? आयुधिष्ठि प्रकृष्टानि आयुधानि आयुधिष्ठानि, “तमेष्टावातिगायने” [जै० सू० ४।१।११४] इत्यनेन सूत्रेणेष्वप्रत्यय, आयुधिष्ठानि अस्य सन्ति आयुधिष्ठि “ठेनावत्.” [जै० सू० ४।१।४१] इत्यनेन सूत्रेण ईन् अतिनिश्चितास्त्रयुक्तमित्यर्थः ।

अथ भारतीयः—रामं तत्र साविशत्, कम् ? युधिष्ठिरम् कथम्भूतम् ? बलम् बलभद्रं अधिष्ठितम्, पुनः, कीर्त्या तारम् उच्चम्, शेषमशेषं प्राग्दत् ॥६६॥

असुग्रीवाभियोगार्तमनाशं नरि पौरुषम् ।

विदधेऽनाकुलं सैन्यमनाशं न रिपौ रूषम् ॥६७॥ (समपादयमकम्)

असुग्रीवेति—न विदधे न कृतवत्, किं कर्तृ ? सैन्यम्, किं कर्म ? पौरुषम्, कथम्भूतं सत् ? आकुलं व्यग्रम्, तथा न विदधे, किं कर्तृ ? सैन्यम्, काम् ? रूषम्, क्व ? नरि, कथम्भूते ? रिपौ शत्रौ कथम्भूतं पौरुषम् ? अनाशम् अनश्वरम्, कथम्भूतं सैन्यम् ? अनाशं न विद्यते आशा यस्य तत् अवाञ्छम् अनमिलाषं कलत्रपुत्रादौ अलोभिनया स्वस्थम्, पुनः, असुग्रीवाभियोगार्तं सुग्रीवस्याभियोगः सुग्रीवाभियोग न सुग्रीवाभि-योगोऽसुग्रीवाभियोगः असुग्रीवाभियोगेन ऋतम् असुग्रीवाभियोगार्तम् असुग्रीवोद्यमार्दितम् इति ।

भारतीयः पक्षः—न विदधे न चकार किं कर्तृ ? नकुलस्येदं नाकुलम्, किं कर्म ? पौरुषम्, कथम्भूतम् ? अनाशम् अनश्वरम्, क्व ? नरि, कथम्भूते ? रिपौ, तथा न विदधे, किं कर्तृ ? नाकुलं सैन्यं काम् ? रूषम्, कथम्भूतं सत् ? अनाशमवाञ्छम्, पुनः कथम्भूतम् ? असुग्रीवाभियोगार्तं ग्रीवायामभियोगो येषां ते ग्रीवा-भियोगाः असवश्च ते ग्रीवाभियोगाश्च असुग्रीवाभियोगास्तैः ऋतम् असुग्रीवाभियोगार्तं कण्ठगतप्राणादित-मित्यर्थः ॥६७॥

की स्मृति आयी थी । किन्तु निखिल विश्व अभयको प्राप्त करके यम (काल) के चक्रके प्रहारकी समाप्तिकी जान सका था ॥६५॥

श्रीर निर्मल कीर्तिके साथ खेलते (रन्तारम्) तथा तीक्ष्ण शस्त्रोसे सज्जित (आयुधिष्ठि) सेनाके स्वामी रामका चिन्ता रूपी गृहमें प्रवेशका प्रारम्भ हो गया था [सत्यकीर्तिके कारण सबसे उन्नत (तारं), बलरामके साहाय्ययुक्त तथा प्रकृत्या मनोहर युधिष्ठिरका भी चिन्ता-गृहमें प्रवेशका मुहूर्त प्रारम्भ हो गया था] ॥ ६६ ॥

श्रीरामने सुग्रीवकी सतत कर्मठताके कारण निःशंक और चिरस्थायी पुरुषार्थको शत्रुके विरुद्ध किया था । तथा घर-द्वारकी चिन्तासे मुक्त सेनाको निराकुल कर दिया था । क्या शत्रुपर क्रोध नहीं किया था ?

श्रीकृष्णने शत्रुके विरुद्ध नकुलका ऐसा पराक्रम कराया था जिससे उसकी सेनाकी विजयकी आशा ही समाप्त हो गयी थी । शत्रुपर नकुलको क्रोध अनश्वर था तथा उसके प्राण ग्रीवामे आ गये थे (असु-ग्रीवा-अभियोगार्त) ॥ ६७ ॥

य इति—यः सोऽर्जुनः लोकप्रसिद्धः, हा कष्टं ना भजे नाश्रितवान् ? काः ? आयतीरुत्तरफलानि, कस्मिन् ? इह रणे, क्व सति ? असौ खड्गे सति, कथम्भूतोऽपि ? रष्टोऽपि तथा नास्तु न भवतु, का ? उमा कीर्तिः, कस्य ? नुः पुरुषस्य अगत्या अनोत्या क्व सति ? इह रणे, कथम्भूते ? ऊतिजे रक्षाजाते, इव शब्दोऽत्र यथार्थवाची यथा उमा कीर्ति जायते, कथम्भूता कीर्तिः ? अर्थकमनो अर्थात् कमनी द्रव्यमनोहरा ॥६९॥

हस्तच्युतास्त्रमाकम्पं मीलिताक्षं बलं जलम् ।

वाताहतमिचोत्सृज्य न स्म वेद क्रियान्तरम् ॥७०॥

हस्तेति—न वेद स्म न जानाति स्म न वेदितवदित्यर्थः, किं कर्तृ ? बलं सैन्यम्, किं कर्म ? क्रियान्तरम्, किं कृत्वा ? पूर्वमुत्सृज्य परित्यज्य कम् ? आकम्पम्, कथम्भूतं सत् ? हस्तव्युदस्तास्त्रं करगलित-शस्त्रम्, पुनः कथम्भूतम् ? मीलिताक्षं सङ्कुचितलोचनम्, किमिव न स्म वेद क्रियान्तरम् ? जलमिव, किं कृत्वा ? पूर्वमुत्सृज्य कम् ? आकम्पम्, कथम्भूतं सत् ? वाताहतमिति ॥७०॥

दूरक्षेशविभीमोऽस्मिन्निति वेपथुमीयुषि ।

त्रस्तं युद्धे परं सैन्यं विजगाहे विभीषणः ॥७१॥

दूरक्ष इति—विजगाहे विलोडितवान्, कोऽसौ ? विभीषणो रावणानुजः, किम् ? सैन्यम्, कथम्भूतम् ? त्रस्तम्, क्व ? अस्मिन् युद्धे, कथम्भूते वेपथु कम्प ईयुषि गतवति कथम् ? इत्युक्तप्रकारापेक्षया, कथम्भूतः ? दूरक्षेशविभीमः दुःखेन रक्ष्यते दूरक्षः घर्तुमशक्या इत्यर्थः. दूरक्षश्चासावीरश्च दूरक्षेशः दूरक्षेशेन विभीमः दूरक्षेशविभीमः दुर्धररावणभयानक इत्यर्थः, कथम्भूतं तत्सैन्यम् ? परमुत्कृष्टमिति ।

भारतीयः—विजगाहे कोऽसौ ? भीमः, किम् ? परमन्यत् सैन्यम्, कथम्भूतं सत् ? त्रस्तम्, क्व ? अस्मिन् युद्धे, कथम्भूते ? वेपथुम् ईयुषि, कथम् ? इत्युक्तप्रकारापेक्षया, पुनः कथम्भूते ? दूरक्षे दुष्टरक्षे, कथम्भूतं सैन्यम् ? शवि शवान्यस्य सन्ति शवि मृतकयुक्तं कथम्भूतो भोम ? विभीषणो रीद्र ॥७१॥

अजित्वान्यं श्रिया विष्णोररिरंसोरसी सरत् ।

संमुखं चक्रमुद्योतैररिरंसोरसीसरत् ॥७२॥ (समपादयमकम्)

अजित्वेति—असीसरत् प्रेरितवान्, कोऽसौ अरिः. प्रतिविष्णुः, किम् ? चक्रम्, किं कृत्वा ? पूर्वमजित्वा अनभिभूय, कम् ? अन्य विष्णुम्, किं कुर्वत् ? सरत् गच्छत्, के ? अंसोरसी स्कन्ववक्षमी, कथं यथा भवति ?

सेनाने काँपनेके सिवाय और दूसरीको उस समय नहीं जाना था । उसके हाथोंसे शस्त्र गिर गये थे, आँखें बन्द कर ली थीं तथा वह हवासे बरसाये गये पानीके समान वायु-रोगसे पीड़ित होकर अचेतन (जड़म्) हो गयी थी ॥ ७० ॥

उक्त प्रकारसे घोर कम्पको करानेवाले इस दारुण युद्धमें दुष्ट राक्षसराज रावणसे सर्वथा डरे हुए विभीषणने डरते-डरते दूसरे (रामकी) सेना में प्रवेश किया था ।

[(अन्वय—दूरक्षे, शवि वेपथुमीयुषि अस्मिन् युद्धे विभीषणः भीमः त्रस्तं परं सैन्यं विजगाहे ।) बड़ी कठिनाईसे आत्म-रक्षा योग्य, शत्रुसे पटे हुए, प्रतएव सर्वथा कँपा देनेवाले इस महाभारतमें अत्यन्त भयंकर भीम पाण्डवने डरी हुई शत्रुकी सेना पर आक्रमण कर दिया था] ॥ ७१ ॥

(अन्वय—अन्यं अजित्वा अंसोरसि उद्योतैः संमुखं सरत् अरिः श्रिया अरिरंसोः विष्णोः चक्रम् असीसरत् ।)

शत्रुपर विजय पाये बिना ही कन्धों और छातीको फुलाकर विष्णुके सामनेसे

संमुखम्, कै ? उद्योतै प्रकाशै, कस्या सोरसो ? विष्णो, कथम्भूतस्य ? अरिरंसो. अक्रोडितुमिच्छो, कया सह ? श्रिया लक्ष्म्येति ॥७२॥

स प्रभाविक्रमं भूमेः कामुको नमयन् परान् ।

वामोऽथ चक्रं वक्रोऽरिः प्रमुमोच न विक्रमम् ॥७३॥

(गूढचतुर्थपादः)

स इति—अथ चक्रग्रहणानन्तरं स अरि. प्रतिविष्णु चक्रं प्रमुमोच प्रयुक्तवान्, कथम्भूतम् ? प्रभाविक्रम प्रभवनशीलवृत्ति, किं कुर्वन् प्रमुमोच ? नमयन् नम्रीकुर्वन्, कान् ? परान् स्तब्धवृत्तान् शत्रून्, कथम्भूतोऽरिः ? भूमे कामुक कामी, पुन वाम प्रतिकूल, पुनः वक्र कुटिल, स अरि विक्रम पराक्रम न प्रमुमोच ॥७३॥

सस्रैरुसैः सुसंस्रै सीरिसीरासिरासरत् ।

सा ररास रसा सारा सुराः सस्रंसिरेऽसुराः ॥७४॥ (द्व्यक्षरदन्व)

सस्रैरिति—सुसंस्रै सकृञ्चितम्, कै. ? स्रै किरणै, कस्य ? सस्रै. सूर्यस्य तथा वासरत् विजृम्भते स्म, कोऽसौ ? सीरिसीरासि. सीरो हल एव असिः खड्गो यस्य स सीरासि. स चासौ सीरो हलधरो बलमद्र तथा ररास ध्वनितवती काऽसौ । सा रसा पृथ्वी, कथम्भूता ? सारा सारभूता तथा सस्रंसिरे पतिता, के ? सुरा देवा तथा सस्रंसिरे, के ? असुरा दानवा ॥७४॥

अरथाश्वं हरिर्युद्धमध्यवासादसिन्धुरम् ।

वीच्यास्त्रं विदधत्सैन्यमध्यवासादसिन्धुरम् ॥७५॥ (समगदयमकम्)

अरथेति—अध्यवासात् गृहीतवान्, कोऽसौ ? हरिर्विष्णु कम् ? असि खड्गम्, कथम्भूतम् ? घुर प्रधानम्, किं कुर्वन् ? विदधत् कुर्वन्, किम् ? युद्ध रणम्, कस्मात् ? अध्यवासात् निश्चयात्, किं कृत्वा ? पूर्वं वीक्ष्यावलोक्य किम् ? अस्त्रं चक्रम्, किं कुर्वत् ? विदधत् किम् ? सैन्यम्, कथम्भूतम् ? अरथाश्वं रथवाजि-हीनम्, पुन. असिन्धुरं गजरहितम् ॥७५॥

गुजरनेवाले शत्रु (जरासन्ध और रावण) ने लक्ष्मीके संग विलाससे विमुख नारायणके चक्रको चलाये जानेकी प्रेरणा दी थी ॥ ७२ ॥

अधिकसे अधिक पृथ्वीको जीतनेके लिए आतुर, विपरीतगामी और कुटिल शत्रु प्रतिनारायणने भी अत्यन्त तीक्ष्ण तथा कार्यकारी चक्रको तेजीके साथ छोड़ दिया था । जिसे देखकर शत्रु स्तब्ध रह गये थे क्योंकि उसने विक्रमको नहीं छोड़ा था ॥ ७३ ॥

(अन्वय—सस्रैः उस्रैः सुसंस्रै, सीरि सीरासिः आसरत्, सा सारा रसा ररास, सुराः असुरा सस्रंसिरे ।)

सूर्यकी तीक्ष्ण किरणों पुरो तौरसे छिप गयी थीं, हलधर (बलराम) की हलरूपी तलवार चारो ओर वार कर रही थी, रत्नगर्भा समग्र पृथ्वी ही चीत्कार कर उठी थी तथा सुर और असुर दोनोंका ही मान मर्दन हो गया था ॥ ७४ ॥

(अन्वय—हरिः असि वीक्ष्य धुरं अस्त्रं अध्यवासात् युद्धं विदधत्, सैन्यं अ-रथाश्वं असिन्धुरं विदधत्)

नारायणने दारुण खड्ग-युद्धको देखकर सर्वश्रेष्ठ अस्त्र (चक्र) को ही उठा लिया था । तथा युद्धको करते हुए शत्रुसेनाको बिना रथोकी, बिना घोड़ोकी और बिना हाथियोकी कर दिया था ॥७५॥

आज्ञासमापनीयेन विष्णुनैवास्त्रमैक्ष्यत ।

तेनैव तद्यशः केन निःशेषं समभुज्यत ॥७६॥

आज्ञेति—ऐक्ष्यतावलोकितम्, किम् ? अस्त्रं चक्रम्, केनैव ? विष्णुनैव, कथम्भूतेन ? आज्ञासमापनीयेन प्रतिज्ञानिर्वाहकेन, युक्तमेतत्, तेनैव विष्णुनैव तद्यगस्तस्य विष्णोः यशस्तद्यशः नि शेषं समस्त केन समभुज्यत केन संभुक्तम् अपितु न केनापीति ॥७६॥

न तद्भुजतटं गच्छन्न रराज स्यदारुणम् ।

अर्कोऽञ्जनाद्रिपर्वेव नरराजस्य दारुणम् ॥७७॥ (समपादयमकम्)

नेति—न न रराज अपितु रराजैव द्वौ नग्नौ प्रकृतमर्थं गमयत इति श्रुतेः । किं कर्तृ ? तत् चक्रम्, किं कुर्वत् ? गच्छत्, किम् ? भुजतटं, कथम्भूतम् ? दारुणम्, कस्य ? नरराजस्य, कथम्भूतम् चक्रम् ? स्यदारुणं स्यदे वेगेऽरुणं लोहितमित्यर्थः, क इव रराज ? अर्क इव, किं कुर्वत् ? गच्छत्, किम् ? अञ्जनाद्रि पर्व अञ्जनगिरितटमिति ॥७७॥

भियेदमिति नैकोऽपि जज्ञे तत्केशवः परम् ।

यस्यां समगमच्चक्रं वोढा भारं हि बोधति ॥७८॥

भियेति—इदमितिकृत्वा एकोऽपि जनो न जज्ञे न ज्ञातवात्, किम् ? चक्रम्, कया ? भिया भयेन परं केवलं जज्ञे ज्ञातवान्, कोऽसौ ? स केशवः, किम् ? तच्चक्रम् अगमत् गतम्, किं कर्तृ ? चक्रं कम् ? अंघं स्कन्धम्, कस्य ? यस्य केशवस्य, युक्तमेतत्, बोधति जानाति, कोऽसौ ? वोढा वाहक, कम् ? भारम्, कथम् ? हि स्फुटम् ॥७८॥

उत्तमोऽपरतो दुःखमुत्तमोऽभ्युदयोऽन्यतः ।

आसीदतिक्रमं तस्मिन्नासीदति रवाविव ॥७९॥ (अर्द्धपादादियमकम्)

उत्तम इति—आसीत्, किम् ? दुःखम्, कथम्भूतम् ? उत्तम उद्गतान्धकारम्, कथम् ? अपरतः पृष्ठतः तथा आसीत् कोऽसौ ? अभ्युदयः, कथम्भूतः ? उत्तमः उत्कृष्टः अन्यतोऽग्रतः, क्व सति ? तस्मिन् चक्रे, किं कुर्वति सति ? अतिक्रमम् आसीदति आगच्छति, कस्मिन्निव ? रवाविव सूर्य इवेति ॥७९॥

अपनी प्रतिज्ञाके सफल निर्वाहकर्त्ता उस नारायणने ही इस अस्त्र (चक्र) के चमत्कारको जाना था । उनके सिवा इस अस्त्रके सम्पूर्ण यशका दूसरा कौन उपभोग कर सकता है ? अर्थात् कोई नहीं कर सकता है ॥ ७६ ॥

(अन्वय—नरराजस्य दारुणं भुजतटं, अञ्जनाद्रिपर्व अर्क इव गच्छन् स्यदारुणं तद्(अस्त्रं) न न रराज ?)

नरलोकके श्रेष्ठ नारायणकी भीषण भुजामें, प्राये उस अत्यन्त वेगशाली तथा अग्निज्वालाके समान लाल चक्रकी अद्भुत शोभा नहीं नहीं हुई थी ? अपितु वह अञ्जनगिरिके तटपर पहुँचे सूर्यके समान देदीप्यमान हुआ था ॥ ७७ ॥

यह चक्र है, और कितना भयानक है यह एक भी व्यक्तिको पता न लगा था । केवल नारायण ही-ने इसके महत्त्वको समझा था, क्योंकि वह उसके कन्धेपर था । उचित ही है वाहक ही वस्तुके भारको जानता है ॥ ७८ ॥

सूर्यके समान अकस्मात् उड़ते हुए चक्रके चलते रहने पर उसके पीछे सर्वत्र फैले अन्धकारके समान दुःख छा जाता था । और उसके आगे-आगे सर्वोत्तम प्रकाश फैल जाता था ॥ ७९ ॥

चक्रं दुःसहमालोक्य चक्रन्दुः सहसारयः । (अर्द्धपादादियमक.)
 मृतोत्पन्नेव साश्वा साश्वासा सा वैष्णवी चमूः ॥८०॥
 (शृङ्खलायमक)

अरय दु सह दुर्द्धर्षं चक्रमालोक्य सहसा शीघ्रं चक्रन्दुः क्रन्दितवन्त । तथा सा वैष्णवी चमू-
 मृतोत्पन्नेवासीत् पूर्व मृता पश्चाल्लब्धजन्मेव कथम्भूता ? साश्वा सहया, पुनः साश्वासा^१ आश्वासवती ॥८०॥

हस्तच्युते गते कापि कीदृशोऽप्यनुशेरते ॥

साम्राज्यमूलेऽतीतेऽपि तादवस्थं ययौ रिपुः ॥८१॥

हस्तच्युत इति—कीदृशोऽपि पुरुषा अनुशेरते पश्चात्ताप कुर्वन्ति, क्व सति ? वस्तुनि हस्तच्युते कर-
 पतिते पुन क्व ? क्वापि गते असौ रिपु शत्रु. तादवस्थं ययौ गतवान्, क्व सति ? साम्राज्यमूले हस्त्यश्वरथ-
 पदातिहेतुभूते चक्रोऽतीतेऽपि लोचनगोचरमतिक्रान्तेऽपि ॥८१॥

कृपया नापि मोहेन हस्तप्राप्तं हि दुस्त्यजम् ॥

किन्तु शत्रूत्तरप्रौढिं शुश्रूषुः स व्यलम्बत ॥८२॥

कृपयेति—हि यस्मात् कारणात् न स्यात् किम् ? वस्तु, कथम्भूतम् ? दुस्त्यजम्, कया ? कृपया तथा
 न स्याद्वस्तु दुस्त्यजम्, केनापि ? मोहेनापि, कथम्भूतं सत् ? हस्तप्राप्तं करगत किन्तु व्यलम्बत कालयापना
 चकार, कः ? स विष्णुः, कथम्भूत. सन् ? शुश्रूषुः आकर्णयितुमिच्छु, काम् ? शत्रूत्तरप्रौढिं शत्रोरुत्तरकालीन-
 सामर्थ्यम् द्वयो श्लोकयोर्दृष्टान्तालङ्कार ॥८२॥

अत्यन्तकोऽपकारेण निरास्थन्न तदानवम् ।

अत्यन्तकोपकारेण निरास्थं न तदानवम् ॥८३॥

(मुरजवन्ध. गोमूत्रिकासमुद्गकम्)

अत्यन्तक इति—न निरास्थत् न निक्षिप्तवान्, कोऽसौ ? अत्यन्तको विष्णु, किम् ? तदानवम् अनो
 इदम् आनव रथस्येदं चक्रमित्यर्थः, केन कृत्वा ? अपकारेण, कथम्भूतेन ? अत्यन्तकोपकारेण अतिशयेन कोप-
 कारिणा, कथम्भूत चक्रम् ? निरास्थं चञ्चलम्, पुनः नतदानव नता दानवा येन तत् ॥८३॥

आते हुए चक्रको देख शत्रुसमूह एकाएक चीत्कार कर उठा था क्योंकि उसकी
 सार बड़ी कठिनाईसे भेली जा सकती थी । किन्तु अश्ववाहिनी प्रधान नारायणकी सेना
 मरके जी उठी थी तथा उसे अपनी विजयका भरोसा हो गया था ॥ ८० ॥

कैसा भी साहसी पुरुष हो किन्तु कोई वस्तु हाथसे गिर जाय और कहीं चली जाय
 तो पश्चात्ताप करता है । किन्तु साम्राज्यके मूलाधार हस्ति-अश्व-पदाति-रथके चक्र द्वारा
 समाप्त कर देनेपर भी शत्रु ज्योंका त्यों रह गया था अर्थात् जड़ हो गया था ॥ ८१ ॥

जिस पदार्थका छोड़ना असम्भव है यदि वह हाथकी पहुँचमे आ जाय तो दयाकी
 प्रार्थनाके कारण या मोहके उदयसे भी विलम्ब नहीं किया जाता है, तथापि नारायणने
 विलम्ब किया था क्योंकि वे शत्रुके उत्तर देनेकी कुशलता या डींगको सुनना चाहते
 थे ॥ ८२ ॥

(अन्वय—अत्यन्तकः निरास्थं, नत-दानवं तत् आनवं अत्यन्तकोपकारेण अपका-
 रेण न निरास्थत् ।)

परम पुरुष नारायणने न रुकनेवाले और दानवोको भी पराजित करनेमें समर्थ उस

व्यापिपद्व्यापिपद्भोऽसौ रूक्षोरु क्षोभपीवरौ ।

तौ भुजौ भूभुजौ पूर्वं वाचो वाचोद्गुरो विभुः ॥८४॥

(ओष्ठचगतानुर्गातकवन्ध)

व्यापिपदिति—पूर्वं प्रथमम् उवाच उक्तवान्, कोऽसौ ? असावेप विभुर्लक्ष्मणः, कथम्भूतः ? उद्गुरः उक्तः, कया ? वाचा वाण्या पश्चात् व्यापिपत् व्यापारितवान्, कः ? स लक्ष्मणः, कौ ? तौ भुजौ बाहू, कथम्भूतौ ? भूभुजौ भुवं भुञ्जाते इत्येवंशौली तथा व्यापिपत्, कः ? स, कौ ? रूक्षोरु कर्कशोरु, कथम्भूतौ ? क्षोभपीवरौ क्षोभपुष्टौ, कथम्भूतः सन् ? व्यापिपद् व्यापी पद्भो यस्य स तथोक्तः प्रतिषेधको रामो यस्येत्यर्थः ।

भारतीयः—पूर्वमुवाच, कः असावेप विभुर्नारायणः, कथम्भूतः ? उद्गुरः, कया ? वाचा तथा पश्चात् व्यापिपत्, कः ? सः, कौ ? तौ भुजौ, कथम्भूतौ भूभुजौ तथा रूक्षोरु, कथम्भूतौ ? क्षोभपीवरौ, कथम्भूतः सन् ? व्यापिपद् व्यापिनी पद्भो यस्य सः कामव्यापारचतुरा लक्ष्मीर्यस्येति ॥८४॥

भोगः स एव सा संपन्नम हानिश्च यस्यते ।

सीतार्पणेऽपवादो मे न महानिश्चयस्य ते ॥८५॥

(समपाद्यमकम्)

भोग इति—हे दशानन ! स एव भोगो दशाङ्गलक्षण चक्रिणोऽर्द्धचक्रिणोऽपि तस्य सम्भवात् उक्तं च “सैन्यनाट्यनिधिरत्नभोजनान्यासन शयनभाजने परम् । बाह्वनेन सममित्वभोषित भोगमाप स दशाङ्गमीश्वरः ॥” सैव संपल्लक्ष्मीः, तथा न स्यात्, कोऽसौ ? अपवादो जनदूषणम्, क्व सति ? सीतार्पणे जानकीदाने, कस्मै ? मे मह्यम्, किं कुर्वाणाय ? यस्यते यत्नं कुर्वते वायवा न स्यात्, का ? हानिश्च, कस्य ? ते तव, कथम्भूतस्य ? महानिश्चयस्य गृहीतप्रौढप्रतिज्ञस्य अतएव नम नमस्कुह ।

भारतीयः—हे जरासन्ध ! सीतार्पणे भूमिदाने मे नारायणायेति । अन्यत्समम् ॥८५॥

रथ (अनु) के अंग चक्र नहीं छोड़ा था, यद्यपि शत्रुके अपकारीके द्वारा इसे (नारायणको) अत्यन्त कुपित हो जाना चाहिए था ॥ ८३ ॥

(अन्वयः—उद्गुरः व्यापिपद्ः, रूक्षोरुः असौ विभुः पूर्वम् उवाच वाचा क्षोभपीवरौ तौ भू-भुजौ भुजौ व्यापिपत् ।)

अत्यन्त उद्धत तथापि राम (पद्म) के वशीभूत और कर्कश जंघाधारी इस स्वामी (लक्ष्मण) ने पहले शत्रुको शब्दोंसे ही ललकारा था और वचनोंके साथ ही क्षोभके कारण तनी और पृथ्वीके भोगमें समर्थ अपनी दोनों भुजाओंका व्यापार भी किया था [संसारके उद्धारक लक्ष्मीसे सर्वदा अनुगत भगवान् (कृष्ण) ने पहले वचन कहे थे और बोलनेके साथ-साथ कर्कश जंघाधारी क्रोधमें सबसे प्रबल, उन दोनों शत्रु भूपतियोने भुजाओंको चला दिया था] ॥ ८४ ॥

हे रावण ! जिसके दशों प्रकारके भोग तदवस्थ है तथा विभवपर आँच नहीं आती उस तुम्हें नमन करनेमें क्या हानि है ? यदि तुम सीताजीको मुझे वापस कर दोगे तो तुम्हारी कोई अकीर्ति नहीं होगी क्योंकि तुम दृढ़ तथा उदार निश्चय करनेवाले हो । [हे जरासन्ध, तुम्हारे समस्त भोग तथा लक्ष्मी कृष्णके सामने नत होने पर भी रंक्षमात्र नहीं घटेंगे । तथा भूमि (सीता) मुझे वापस कर देनेसे तुम महान् निश्चय करनेवाले ही कहलाओगे ॥ ८५ ॥

प्रत्याहत्तं सुराजाननामकीर्तिरिति स्म सः ।

प्रत्याह तं सुरा जानन्कथाक्षेपेण शात्रवः ॥८६॥

(विपनपादयमकम्)

प्रत्याहेति—प्रत्याह स्म प्रत्युत्तर गोचरेकृतवान्, कोऽसौ ? स अत्रुरिति विगृह्य स्वार्थे ण. शात्रव. प्रतिविष्णु, कम् ? त विष्णुम्, किं कुर्वन् ? जानन् इवमन्, केन ? कथाक्षेपेण, कथम्भूत सन् ? सुराजा गोभनश्चासौ राजा च सुराजा नीतिज्ञ इत्यर्थः, कथम्भूतम् ? प्रत्याहत्तम्, किं कुर्वन् ? जानन्, कथमिति ? नामकीर्तिरिति त्रैलोक्यकण्ठककीर्तनमिति, कथम्भूत सन् ? सुरा ? कोमलध्वनिरिति ।

भारतीय — नामकीर्तिरिति जरासन्धकीर्तनमिति शेष सुगमम् ॥८६॥

रजश्छलेन दुर्दानं सुदानाः कृपयासवः ।

दृष्टोऽपन्थास्त्वया मार्गं दावाग्निर्नापि लङ्घते ॥८७॥

रज इति—रजोऽदिवेकलक्षणं दुर्दानं स्यात्, केन ? छलेन छचना तथा असव प्राणा. सुदाना स्यु, कया ? कृपया अत कारणान्नापि लङ्घते नातिक्रामति, कोऽपि ? अपन्था, कम् ? मार्गम्, कथम्भूत. सन् ? दृष्ट त्वया तथा दावाग्निरपि न लङ्घत इति ॥८७॥

त्रासो विरूपरेखा वा छायाया यदि वा हतिः ।

मानिनः शठ मन्यन्ते तृणायापि न नायकम् ॥८८॥

त्रास इति—हे शठ ! न मन्यन्ते, के ? मानिनः, कम् ? नायक नेतारम्, कस्मै ? तृणायापि यदि चेद्विद्यते त्रास उद्वेजन वा अथवा विरूपरेखा रौद्रत्व वा अथवा छायाया लोकव्यवहारस्य हति तपा मानिनो मान ज्ञानमस्ति येषां ते मानिन जानिन परीक्षका न मन्यन्ते, कम् ? नायक प्रधानरत्नम्, कस्मै ? तृणायापि यदि विद्यते त्रासो भङ्ग वा विरूपरेखा असौन्दर्य वा छायाया कान्तिविशेषस्य हति ॥८८॥

(अन्वय—नामकीर्तिः सः शात्रवः सुराः कथाक्षेपेण प्रत्याहत्तं जानन् तं सुराजानं इति प्रत्याह स्म ।)

निन्दनीय ल्याप्तिका षात्र अथवा अपने विचित्र नामके कारण ही ज्ञात वह शत्रु राक्षस वा जरासन्ध यह जानता था कि वार्तालापकी समाप्ति होते ही वह मृत है फलत मद्दोन्नतकी भाँति उसने आगेके वाक्य कहे थे ॥ ८६ ॥

कपट करके यदि कोई धूल भी माँगे तो वह देना दुष्कर है और कृपाके लिए प्राण भी देना सुन्दर है । तुम्हारे द्वारा दिखाया गया मार्ग (नमन) विपरीत मार्ग है । उसपर उसी तरह नहीं चला जायेगा जैसे दवाग्निमें नहीं चला जाता है ॥ ८७ ॥

अरे दुष्ट, स्वाभिमानी व्यक्ति यदि दवाये जायें, अथवा उनके अनुरूप रंचमात्र आकृति भंग हो, अथवा उनकी परछाईका भी पददलन हो तो वे अपने नेताको भी तिनका बराबर नहीं मानते हैं [रत्न-पारखी लोग नायक मणिमें यदि रंचमात्र दरार हो या असौन्दर्यजनक रेखा हो या चमकमें कमी हो तो उसे घात-फूसके बराबर भी नहीं कृतते हैं] ॥ ८८ ॥

१. 'सुराजानम्' विग्रह सुष्ठुतर ।

२. सुरया अभिभूत इति सुरा ।

शिथीषतोऽन्यभीर्सायै पारावारीणमात्मनः ।

यशः संकुचति व्याप्तं किं वा लेनार्जयिष्यते ॥८६॥

शिथीषत इति—संकुचति संकोचं प्राप्नोति, किं कर्तुं ? यशः, कस्य ? शिथीषत. सेवितुमिच्छोः पुरुषस्य, कम् ? अन्यमपरं जनं शत्रुमित्यर्थ, कस्यै ? ईर्सायै वद्विदुभिच्छायै, किम् ? यशः, कस्य ? आत्मनः, कथम्भूतम् ? व्याप्तं प्रसृतम्, पुनः कथम्भूतम् ? पारावारीणं पारावारमलङ्गामि अत एव वायवा किमनेन परसेवनेनार्जयिष्यते अपितु न किमपोति ॥८६॥

विधुरास्ते त्रपापेतः पराश्रये च ये स्थिताः ।

विधुरास्ते त्रपापेतः पूष्णो नास्योदये रविः ॥८७॥

(विषमपादयमकम्)

विधुरिति—ये पुरुषा. विधुरा. भीता ये च पराश्रये स्थिताः, कथम्भूता सन्त. ? त्रपापेतः त्रपाम-पयन्ति क्विप् पिति कृति लुक् त्रपापेत इति सिद्धं रूपं निर्लज्जा इत्यर्थः, युक्तमेतत्, आस्ते तिष्ठति, कोऽसौ ? विधुश्चन्द्रः, क्व ? उदये, कस्य ? पूष्णः सूर्यस्य, कथम्भूतः सन् ? त्रपापेत. लज्जात्यक्तः तथा नास्ते न तिष्ठति, कोऽसौ ? रविः सूर्यः क्व ? अस्य विधोश्चन्द्रस्योदये ॥८७॥

मा ज्ञाप्यस्मि निरस्त्रोऽहं हस्तेनास्त्रं हि मुच्यते ।

ततस्तलप्रहारेण श्वास्त्रं क्राथयामि ते ॥८८॥

मेति—माज्ञायि हे विष्णो मा बुध्यता त्वया अस्मि भवामि, कोऽसौ ? अहम्, कथम् ? निरस्त्रोऽस्त्र-रहितः, हि यस्मात् कारणात् मुच्यते किं कर्मतापन्नम् ? अस्त्रम्, केन ? हस्तेन, ततस्तस्मात् मुञ्च कोऽसौ ? त्वम्, किम् ? अस्त्रं चक्रं ते तत्रास्त्रं तलप्रहारेण करतलघातेन क्राथयामि हन्मि ॥८८॥

इत्याकर्ण्य तमुत्साहं साहंकारं सुरावली ।

सुरावलीला साशंसं साशं संप्रशशंस तम् ॥८९॥

इतीति—सुरावली देवश्रेणी तं लोकोत्तरं प्रतिविष्णुं संप्रशशंस प्रशंसितवती, कथम्भूतम् ? साहंकारं सगर्वम्, किं कृत्वा ? पूर्वं तम् उत्साहं आकर्ण्य श्रुत्वा, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, पुनः साशंसं संप्रशंसम्, पुनः

दूसरेकी सेवा करनेकी इच्छा करनेवालेका सारे लोकमें व्याप्त तथा आसमुद्र गीत यश भी घट जाता है । तब परसेवा या नमनको करके अभ्युदयके लिए प्रयत्नशील व्यक्ति-को क्या मिलेगा ? ॥ ८६ ॥

वे महाभीरु हैं और निर्लज्ज हैं जो दूसरोंके सहारेसे जीवन यापन करते हैं । सूर्य-के उदय हो जानेपर कान्ति और त्रिलिकी छोड़कर भी चन्द्रमा (विधु.) रहता है (आस्ते) । किन्तु प्रतापी सूर्य इस (चन्द्रमा) के उदय होनेपर कदापि नहीं रुकता है ॥ ८७ ॥

मैं निरस्त्र (खाली हाथ) हूँ ऐसा अत समझो, क्योंकि मैं हाथके द्वारा ही तुम्हारे शस्त्रको बेकार कर दूँगा । अपने चक्रको छोड़िये । मैं करतलके प्रहारसे ही उसे तोड़े देता हूँ ॥ ८८ ॥

प्रतिनारायणके इस साहसको सुनकर युद्ध देखने आयी तथा सुराके प्रभावसे विनोदलीन देवपंक्तिने स्वाभिमानको न छोड़नेवाले शत्रुका गुणानुवाद करते हुए (साशंसं) तथा आशाके साथ (साशं) इसकी प्रशंसा की थी ॥ ८९ ॥

साशं सवाञ्छम्, कथम्भूता सुरावली ? सुरावलीला^१ शोभनो रावो यस्याः सा सुरावा सधुरव्वनि लीला
क्रीडा यस्याः सा ॥९२॥

शौर्यं हीरश्च कुलीनस्य स्वे नुः सन्नार्गलाञ्छनम् ।

वस्वितीवोक्तये भेर्यः स्वेनुः सन्नार्गलाञ्छनम् ॥९३॥

(समपादयमकम्)

शौर्यमिति—स्वेनुर्ध्वनन्ति स्म, का ? भेर्यं, कथम् ? सन्नार्गलाञ्छन मन्दिरार्गलोलङ्घनम्, कस्यै ?
उक्तये उक्तिनिमित्तम्, कथं शौर्यं पौरुषं, हीरश्च लज्जा चेति द्वे स्वे आत्मीये स्याता तथा स्यात् किम् ? वसु
द्रव्यम्, किं स्यात् ? सन्नार्गलाञ्छन संश्रवासी मार्गश्च सता सत्पुरुषाणा वा मार्गं सन्नार्गस्तस्य लाञ्छनम्,
कस्य ? कुलीनस्य नुः पुत्र ॥९३॥

गाथका गाथकाबन्धैः सज्जगुः स्थाम सज्जगुः ।

राशिराशिश्चवन्नाम वन्दिनां गुणवन्दिनाम् ॥९४॥

(गतागतवन्व)

गाथकेति—गाथका मङ्गलपाठका. गाथकाबन्धै सत् समीचीनं स्थाम बल जगुर्गायन्ति स्म तथा
वन्दिना नामरिकाणा राशि समूह नामाभिधानम् आशिश्चवत् आश्रावितवान्, कथम्भूताना वन्दिनाम् ?
गुणवन्दिना गुणस्तवनशीलाना कथम्भूतो राशि ? सज्जगुः सज्जा गीर्वाणो यस्य स मधुरवचन इत्यर्थः ॥९४॥

देवैर्विमानशालायामास्थितैर्मत्तवारणीम् ।

रणरङ्गस्तयोस्तत्र पूर्वरङ्ग इवाभवत् ॥९५॥

देवैरिति—तयो विष्णुप्रतिविष्णवो तत्र युद्धे रणरङ्गाऽभवत् सजातः, क इव ? पूर्वरङ्ग इव, कै ?
विमानशालाया मत्तवारणी मत्तालम्बनम् आस्थितै देवै देवैरित्यत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥९५॥

नामोचितेन चक्रान्तं दोष्णवर्त्यामुचद्धरिः ।

नामोचि तेन च क्रान्तं धैर्यं जगति वैरिणा ॥९६॥

(विषयपादयमकम्)

नामेति—हरि विष्णु आवर्त्य भ्रमयित्वा चक्रान्तं चक्रस्वरूपम् अस्त्रम् अमुचत् मुक्तवान्, केनावर्त्य ?
दोष्णा बाहुना, कथम्भूतेन दोष्णा ? नामोचितेन कीर्तनयोग्येन तथा तेन वैरिणा प्रतिविष्णुना जगति क्रान्तं
प्रसृत धैर्यं नामोचि न त्यक्तम् ॥९६॥

शिष्टान्चार पालनके मुख्य लक्षण शौर्यं और लज्जा ही कुलीन पुरुष (नुः) के सगे
(स्वे) धन (वसु) हैं । इसकी घोषणा (उक्तये) करनेके लिए ही मन्दिरांचलके परि-
पार्व (अर्गला) को पार करके दूर तक सुनाई देनेवाली भेरियाँ बज उठी थी ॥ ९३ ॥

मंगलपाठियोने उत्तमले उत्तम गुण-गाथाए बनाकर अटोकी दृढ़ताका व्याख्यान
किया था । तथा शौर्य, श्रौदार्य आदि गुणोके पुजारी एवं मधुर तथा लयादि युक्त वाणीके
धनी वन्दिओकी श्रेणीने वीरोके नाम लेकर गुणगान किया था ॥ ९४ ॥

युद्ध दर्शनार्थी एवं विमानशालाके छज्जोपर जमे हुए देवोके लिए नारायण-प्रति-
नारायणका युद्ध प्रेम ऐसा लगा था मानो वे किसी अभिनयका 'पूर्वरंग' देख रहे थे ॥ ९५ ॥

नारायणने 'यथा नाम तथा गुण' भुजाको घुमाकर चक्रका प्रहार कर दिया था ।

१ सुरया अवलीला विनोदशीलेति ।

२. -त्तम्, कथमितीव, कथमिति कृत्वा प्रकाशयते शौर्यं । प० द० ज० । अस्मिन् श्लोके एकस्मिन्
पादे सन्नार्गलाञ्छनमिति पाठोऽपेक्षितः व्याख्याकारमतेन ।

तेनार्जितात्मशिरसा श्रीः कथं सा बहिः शिरः ।

इतीवोत्सृज्य सोऽन्याङ्गमुत्सृज्य मुक्त्वा उत्तमाङ्गं मस्तकम् अगहीत् ॥६७॥

तेनेति—तेन वैरिणा आत्मशिरसा निजमस्तकेन आ अर्जिता सा श्रीः कथं बहिः शिरः शिरसो बहिः इतीव हेतोः अतः कारणात् स विष्णुः अन्याङ्गमुत्सृज्य मुक्त्वा उत्तमाङ्गं मस्तकम् अगहीत् जग्राह ॥६७॥

ग्रीवा हते क्षरत्तन्त्री वैरराजे समन्ततः ।

धुनी सघातुस्यन्देव वै रराजे समं ततः ॥६८॥

(समपादयमकम्)

ग्रीवेति—ततः शिरच्छेदानन्तरं क्षरत्तन्त्री सवन्नाडी ग्रीवा रराजे गुशुभे, क्व सति ? वैरराजे प्रति-विष्णी हते सति कथम् ? समन्ततः सामस्त्येन, कथम् ? वै स्फुटम्, केव रराजे ? स घातुनिस्यन्दो सवैरिक-प्रसवणा धुनीव नदीव, कथम् ? सम युगपत् ॥६८॥

इत्यघानि द्विषन्देवैर्दिव्यघानिपतानकाः ।

जित्वाघानि स्थितोऽनर्तीदमोघानि स नारदः ॥६९॥

इतीति—विष्णुना द्विषन् वैरी अघानि हतः, कथम् ? इत्युक्तप्रकारापेक्षया देवैः दिवि गगने आनकाः पटहाः अघानिपत वाहता स लोकप्रसिद्ध. नारदः ब्रह्मपुत्रः अनर्तीत् नटितवान्, कथम्भूत. ? अमोघानि नि-फलानि अघानि पापानि जित्वा स्थित. ॥६९॥

सत्रा संभ्रमसंपातैः सत्रासं भ्रमरैश्चिता ।

ता माल्यमालिकाः पेतुस्तामाल्य इव नाकतः ॥१००॥

सत्रैति—ता माल्यमालिकाः पुष्पमालाः नाकतः स्वर्गात् पेतुः पतिताः, कथम्भूताः ? सत्रासं सभयं^१ संभ्रमसंपातैः सभ्रमेण सपातो येषां तैः भ्रमरैश्चिता. पुष्टा., कथम् ? सत्रा^२ सार्द्धम्, कथम्भूता इव ? तामाल्य इव तमालसुमनोनिर्मिता इव ॥१००॥

किन्तु रावण या जरासन्ध रूपी शत्रुने सारे संसारमें फले हुए अपने दुःसाहसको नहीं ही छोड़ा था ॥ ६६ ॥

शत्रुने राजलक्ष्मीको अपने शिर (मस्तिष्क) से अर्जित किया था इसलिए वह शिरसे बाहर कैसे होगी । इस कारणसे ही अन्य अंगोंको छोड़कर उसने केवल उत्तमाङ्ग (शिर) को ही आक्रान्त किया था ॥ ६७ ॥

ग्रीवापर हुए आघातके कारण शत्रुका मस्तक कट जानेके बाद सब तरफ बिखरती हुई और रक्त बहाती हुई नसे देखकर ऐसा लगता था कि किसी नदीसे गेरुका घुला पानी बहाती हुई धाराएँ फूट पड़ी हैं ॥ ६८ ॥

इस प्रकारसे नारायणने शत्रुका वध किया था । और देवताओंने आकाशमें पटह बजाये थे । पापोंको जीतकर आत्मस्वरूपमें लीन, लोकमें विख्यात नारद सुनि भी सफलताके उल्लासमें नाच उठे थे ॥ ६९ ॥

तमालके पुष्पोंसे गुंथी हुईके समान वे प्रज्ञकी मालाओंकी लड़ियाँ फरफराती हुई प्राकाशसे गिर रही थी । अत एव उल्लास और वेगके साथ लपकते हुए भौंरे इनके ऊपर मड़रा रहे थे ॥ १०० ॥

१. सकम्पस् इति यावत् ।

२ सत्राय यज्ञाय इमे इति सत्रा ।

अदक्षेतासुभौ सेन्द्रैर्विशेषेण जगद्द्विषन् ।

पौरुषं पुरुषायत्तं मरणं हि विधेर्वशम् ॥१०१॥

अदक्षेतामिति—सेन्द्रं उभौ विष्णुप्रतिविष्णू अदक्षेता दृष्टौ तयोर्मध्ये जगद्द्विषन् प्रतिविष्णु विशेषेण दृष्ट, युक्तमेतत् स्यात्, किम् ? पौरुषं पुरुषायत्तं पुरुषप्रयत्नाधीनं मरणं विधेर्वशमधीनं हि स्फुटमिति ॥१०१॥

शुद्धां शुद्धान्तवसतिं संगतः कर्मसङ्गतः ।

मुख्योद्यावो ददे मुख्यो वाष्पेण त्र्यञ्जलं जलम् ॥१०२॥

शुद्धामिति—ददे दत्तवान्, कोऽसौ ? मुख्योद्याव. मुख्यानां स्त्रीणाम् उद्याव राज्ञीसमूह, किम् ? जलम्, कथम्भूतम् ? त्र्यञ्जलं त्रयोऽञ्जलय परिमाणं यम्य तत्, केन ? वाष्पेणाश्रुणा, कथम्भूत ? मुख्य प्रधान, पुन कर्मसङ्गत क्रियासम्बन्धात् शुद्धा पवित्रा शुद्धान्तवसतिम् अन्तःपुरमन्दिरनिवासं सङ्गतं प्राप्तं ॥१०२॥

पुरो रिपोरपारोऽपि तत्तत्तापातपोऽतपत् ।

विवेशेवावशोऽवेशो नृमानं मानिनीमनः ॥१०३॥

(द्व्यक्षरपादबन्धः)

पुर इति—उत्तापातप संतापातप अतपत् ज्वाल, कस्मात् ? पुरोर्महतः तत् तस्मात् रिपो शत्रो. तथा तु पुनः असी उत्तापातप मानिनीमनः विवेश प्रविष्टवान्, कथम्भूतोऽपि ? अपारोऽपि पुनः अवशः अपराधीनः, पुनः अवेशः अवसामस्त्येन गत ईशो यस्य स नि स्वामिकः, क्वमिव ? नृमानमिव पुरुषाभिमानमिव ॥१०३॥

हरिः क्रान्तमतं भूतगरिमान्तगतं वत ।

वरित्सुं तत्र तष्ट्वा तमरिणान्तरतप्यत ॥१०४॥

(अश्वप्लुतमुरजदन्धादितुरगवन्वादि)

हरिरिति—वत खेदे अतप्यत स्वयं तप्यते स्म हरिः विष्णुः. कथम् ? अन्तः अन्तःकरणे, किं कृत्वा ? तत्र रणे अरिणा चक्रेण त प्रतिविष्णु तष्ट्वा हत्वा, कथम्भूतम् ? वरित्सु हन्तुमिच्छुम्, पुनः भूतगरिमान्तगतं भूतगरिमात्रसानगतं भूतव्यापारव्याप्तिविपर्यय प्राप्तमित्यर्थः, पुनः क्रान्तमतम् अनुक्तकारिणम् ॥१०४॥

संसारका शत्रु बन्कर आये उस प्रतिनारायणका विमर्ष करके स्वर्गके इन्द्रोने दोनो बाते देख ली थी कि पुरुषार्थ करना मनुष्यके वशकी बात है और मृत्यु देवके आधीन है ॥ १०१ ॥

पुण्यकर्मके फलस्वरूप सुरक्षित अन्तःपुरमे अक्षर विशिष्ट रानियोके समूहमे भी प्रधानताको पायी और शिष्ट कर्मकाण्डकी ज्ञाता पटरानियोने अपने आँसुओके जलके द्वारा ही मृत पत्नियोको तीन अञ्जलियाँ दी थी ॥ १०२ ॥

(पुरः रिपोः तत् उत्ताप-आतप. आतपत् तु, अपारोऽपि अवशः अवेशः नृमानमिव मानिनीमनः विवेश ।)

पहले तो सहान् शत्रु (नारायण) के उत्कृष्ट आतंकका वह अपार तेज भभक उठा था किन्तु बादमे विवश तथा नाथकहीन मनुष्यके सम्बन्धके समान वह, मानिनी रानियोके मनमें प्रवेश कर गया था ॥ १०३ ॥

लौकिक विभवकी चरम सीमाको प्राप्त, अपने ही दुराग्रहपर आरुढ़ तथा नारायण-पर आघात करनेके लिए उद्यत उस शत्रुका चक्रके द्वारा वध करके भी राम या कृष्णको मन ही मन अनुताप हुआ था ॥ १०४ ॥

सत्यतो विभया व्यूहे समुत्पत्या महोरसा ।

सत्यतो विभया व्यूहे समुत्पत्या महोरसा ॥१०५॥

(समुद्गकगोमूत्रिकामुरजादिवन्धः)

सत्यत इति—व्यूहे परिणीता, का ? आ लक्ष्मीः, केन ? पत्या स्वामिना विष्णुनेत्यर्थः, कस्मात् ? अतः प्रतिविष्णुवधात्, क्व ? व्यूहे रणे, कथम्भूता ? सती समीचीना, पुनः विभया विगतविधुरा, पुनः महोरसा तेजोरसा, पुनः समुत्सहर्षा, कथम्भूतेन पत्या ? महोरसा विस्तीर्णवक्षसा, कथा विष्णुना लक्ष्मीव्यूहे ? विभया विशिष्टप्रभया प्रतापेनेत्यर्थः, किं कृत्वा ? पूर्वं सत्यतः सत्यात् एनं प्रतिविष्णुं जेष्यामीति निश्चयात् व्यूहे समुत्पत्यागत्य ॥१०५॥

बलिमानर्चयावेद्य बलिमानर्चं संयुगे ।

निर्ययौ भूतलोकं तं निर्ययौ भूतलोचितम् ॥१०६॥

बलिमिति—आनर्चं पूजितवान्, कोऽसौ ? बलिमान् बलिनोऽस्य सन्तीति बलिमान् विष्णुरित्यर्थः, कम् ? भूतलोकं भूतसमूहम्, क्व ? संयुगे रणे, किं कृत्वा ? पूर्वमावेद्य संकल्प्य तं प्रतिविष्णुं कमावेद्य ? बलिम्, कथा कृत्वा ? अर्चया पूजया, कथम्भूतम् ? भूतलोचितम् अवनीतलयोग्यम्, कथम्भूते संयुगे ? निर्ययौ निर्गतः ययुरश्वो यस्मात्तस्मिन् निरश्वे तुरङ्गमरहिते तदनन्तरं निर्ययौ निर्गतवान् कोऽसौ ? विष्णुः, कस्मात् ? रणात् ॥१०६॥

याहतेशाद्यते सीता साह तेजोधिके रिपौ ।

व्याहते श्वसितै रागं प्राह तेन स्म संयुता ॥१०७॥

याहतेति—अह कष्टं प्राह स्म प्रोक्तवती प्रकटितवती, का ? सा सीता जानकी कम् ? रागं प्रीतिम्, कैः कृत्वा ? श्वसितैः कथम्भूता सती ? तेन रामेण संयुता संयुक्ता, क्व सति ? रिपौ प्रतिविष्णौ व्याहते सति कथम्भूते ? तेजोधिके प्रतापाधिके याहता खिन्ना कथम् ? ऋते कस्मात् ? ईशात् स्वामिनो रामं विनेत्यर्थः ।

भारतीयः—प्राह स्म, का ? सीता भूमिः, कम् ? रागं कथम्भूता ? तेन विष्णुना संयुता, कैः कृत्वा रागं प्राह स्म ? श्वसितैः, क्व सति ? रिपौ व्याहते सति, कथम्भूते ? तेजोधिके अह कष्टं याहता खिन्ना, कथम् ? ऋते, कस्मात् ? ईशात् प्रतिविष्णोरित्यर्थः ॥१०७॥

(महोरसा विभया पत्या, व्यूहे समुत्पत्य सत्यतः महोरसा, विभया, सती समुत् आ अतः व्यूहे ।)

विशाल वक्षस्थलधारी, अलौकिक प्रभाके स्वामी नारायणने युद्धमें आगे बढ़कर उचित मार्गसे पीन पयोधरधारिणी, निर्भय, सती और प्रसुद्धित विजयलक्ष्मीको प्रतिनारायणसे छीन लिया था ॥ १०५ ॥

(बलिमान् निर्ययौ संयुगे, भूतलोचितम् तं बलि अर्चया आवेद्य भूतलोकं आनर्चं निर्ययौ ।)

अश्वसैना विहीन उस घोर संग्राममें बलवान् सैनिकोंके स्वामी नारायणने, पृथ्वी-तलपर सबसे श्रेष्ठ उस (प्रतिनारायण) की बलिको विधि-विधानपूर्वक सर्पित करके पंच महाभूतोंको पूजा की थी । और युद्धसे बाहर चले गये थे ॥ १०६ ॥

(तेजोधिके रिपौ व्याहते, ईशात्, ऋते याहता सा सीता तेन संयुता, श्वसितैः रागं प्राह स्म, अह ।)

नारायण (राम-कृष्ण) से अलग हो जानेके कारण खेद-खिन्न वह सीता (भूमि) अत्यन्त उग्र शत्रु प्रतिनारायणके सारे जानेपर स्वामीसे मिल गयी थी । और धीरे-धीरे मुक्तिकी साँसे लेकर अपने रागको प्रकट कर रही थी ॥ १०७ ॥

कौरवीं गतिमुच्छेत्तुमदुर्योधनपाटवम् ।

ये ते सख्येन विक्रान्ताः स स्वां तेभ्यो ददौ भुवम् ॥१०८॥

कौरवीमिति—ये विभीषणादयो रावणवान्धवा कर्तारः अदुर्दत्तवन्तः, किम् ? योधनपाटवं युद्ध-पटुत्वम्, किं कर्तुम् ? उच्छेत्तुम्, काम् ? गतिम्, कथम्भूताम् ? कौरवी कुत्सितो रव कुरव कुरवाज्जाता कौरवी ता निर्दयत्वेन समुत्पन्नमित्यर्थ, तथा विक्रान्ता सयोजिता के ? ते विभीषणादय, केन ? सख्येन मित्रत्वेन तथा च ददौ दत्तवान्, कोऽसी ? स विष्णु, काम् ? भुव पृथिवीम्, केभ्यः ? तेभ्यो विभीषणादिभ्य, कथम्भूता भुवम् ? स्वामात्मोयामिति ।

भारतीयः—ये कौरवी कुरुणामिमा कौरवी गति उच्छेत्तु सञ्जाताः, कथम् ? अदुर्योधनपाटवं न विद्यते दुर्योधनस्य पाटव यस्मिन् कौरवगतिच्छेदनकर्मणि तद्यथा भवति विक्रान्ता, के ? ते पाण्डवाः, केन ? सख्येन तेभ्यः पाण्डवेभ्यः स विष्णु स्वा भुव ददौ ॥१०८॥

सरक्षोवरजो राज्यं धर्मपुत्रोऽथ फल्गुनः ।

भीमोहतापरुद्धारि लब्ध्वासीद्वैरतः प्रभोः ॥१०९॥

स इति—अथ स्वभूमिदानानन्तरम् आसीत् सजात, कः ? स रक्षोवरज रावणलघुभ्राता, कथम्भूतः ? धर्मपुत्रः प्रतिपन्नपुत्र, कस्य ? प्रभो रामस्य, किं कृत्वा ? पूर्वं राज्य लब्ध्वा प्राप्य, कथम्भूतं राज्यम् ? भीमोहतापरुद्धारि भयमोहतापै. रुद्धा अरयो यस्मात् त्रासविह्वलता सतापनिरुद्धशत्रु इत्यर्थः, कस्मात् ? वैरतो वैरात्, कथम्भूतात् ? फल्गुन तुच्छात् निःसारात् ।

भारतीयः—आसीत् सजातः, कः ? धर्मपुत्रो युधिष्ठिर अथ समुच्चयार्थ तथा फल्गुनोऽर्जुन तथा भीमो भीमसेन, कथम्भूतः ? रत आसक्त प्रीत इत्यर्थः, कस्य ? प्रभोर्नारायणस्य, कथम्भूतः ? सरक्षः सह रक्षया वर्तते इति सरक्ष, किं कृत्वा ? पूर्वं लब्ध्वा किम् ? राज्यम्, कथम्भूतम् ? अवरज अवगत रजो यस्य तत् मनोमलरहितमित्यर्थ, पुनः हतापरुद्धारि हता दुर्योधनादयो मारिताः केन्द्रिदपरुद्धा जोवावशेषं धृता अरयो यत्र तत् निष्कण्टकमित्यर्थः, कथम् ? वै स्फुटमिति शेषः ॥१०९॥

जिन लोगोंने रावणकी पापपूर्ण वृत्ति (कौरवी) को समाप्त करनेके लिए रामके साथ लड़नेमें युद्ध-कुशलता दिखायी थी वे मित्ररूपसे रामके द्वारा माने गये थे और उन्हें नारायणने जीती हुई भूमि दी थी [दुर्योधनकी कुटिलतासे बड़ी कौरवीकी अनीतिकी समाप्त करनेके लिए जिन्होंने मित्ररूपसे पाण्डवोंका पक्ष लिया था उन्हें कृष्णजीने राज्य दिये थे] ॥ १०८ ॥

(अथ स रक्षोवरजः प्रभोः फल्गुन वैरतः राज्यं लब्ध्वा भीमोहतापरुद्धारिः धर्म-पुत्रः आसीत् ।)

इस प्रकारसे रावणका वह छोटा भाई विभीषण, नारायणके निस्तार वैरके कारण, रावणके राज्यको प्राप्त करके भय, मोह और तापसे त्राण करनेवाला धर्मपुत्र हो गया था ।

(अथ हतापरुद्धारि सरक्षः स धर्मपुत्रः, फल्गुन. भीमः अवरजः राज्यं लब्ध्वा प्रभोः रतः वै आसीत् ।)

इसके बाद शत्रुओंके मर जानेसे या बशमें हो जानेके कारण आत्मरक्षाको प्राप्त वह युधिष्ठिर, अर्जुन और भीम उत्पातो (रज) से रहित विशाल राज्यको प्राप्त करके निश्चय से कृष्णजीके भक्त हो गये थे ॥ १०९ ॥

१. रुद्ध विपक्षमित्यर्थ । प० द० ज० ।

२. तत् एनोमल—प० द० ।

३. -ता चोरवरटमन्नयनादयो अ- प० द० ।

ततो विधातुमन्येषां निश्चक्रामवसुं धराम् ।

आत्मीयां रक्षितुं चक्री निश्चक्राम वसुंधराम् ॥११०॥

(समपादयमकम्)

तत इति—ततो त्रिभोःपणाय पाण्डवेभ्यश्च राज्यसमर्पणान्तर निश्चक्राम निर्गतवान्, कोऽसौ ? चक्री लक्ष्मणो नारायणश्च, किं कर्तुम् ? अन्येषां शत्रूणां धरां पृथिवीम् अवसुं निर्द्रव्या तथा निश्चक्रा ^१निर्घाटका-विषया विधातुं कर्तुं तथा आत्मीयां स्वकीया वसुंधरा पृथिवी रक्षितुम् ॥११०॥

हरितो हरितो विभ्युराभ्यो राभ्यो विनारयः ।

तेऽभ्यस्तेभ्यः स्वदेशेभ्यः केवलं केऽवलन्न वा ॥१११॥

(गतागतवन्धः)

हरित इति—द्विभ्युः भोता., का ? हरितो दिशः, कस्मात् ? हरितो विष्णोः केवलं परम्, के तेऽरयो नावलन्न व्यावृत्ताः अपि तु सर्वेऽपि, काभ्यः ? आभ्यो दिग्भ्यो वाऽथवा अवलन् तेभ्यो लोकविख्यातेभ्यः स्वदेशेभ्यः, कथम् ? विना, केभ्यः ? राभ्यो द्रव्येभ्यः, कथम्भूताः सन्तः ? अभ्यो निर्भयाः, अत्र भावो विभाव्यते स्वकीयस्वकीयद्रव्याणि परित्यज्य दिग्भ्यः स्वदेशेभ्यो वा ^२निवृत्त्य विष्णुभयभोता यत्र स्वजीवरक्षा तत्र गताः शत्रवः, 'स देशो यत्र जीव्यते' इति वाक्यात् ॥१११॥

आशिश्चिन्नदीनाथो गङ्गा सिन्धुश्च केशवम् ।

आशि श्रियं न दीनाथो दिग्भीता तेन विभ्रता ॥११२॥

(विपमपादयमकम्)

आशिश्चिन्नदीनाथो—आशिश्चिन्नदीनाथो मागधो देवः वरतनुदेव प्रह्लादनदेवश्च, कम् ? केशव तथा आशिश्चिन्नदीनाथो, का ? गङ्गा गङ्गादेवो तथा सिन्धुश्च सिन्धुदेवो च, कम् ? केशवं विष्णुम्, अथो शब्दो आनन्तर्यार्थवाचो, न आशि न व्यासा अपि तु व्यासैव, का ? दिग्, केन ? तेन विष्णुना, कथम्भूतेन ? श्रियं विभ्रता, कथम्भूता दिग् ? दीना, पुनः भीतेति ॥११२॥

विभीषण तथा धर्मराजको राज्य समर्पण करनेके बाद चक्रधारी नारायण (लक्ष्मण एवं कृष्ण) शत्रुओंकी शासन (चक्र)-विहीन और सम्पत्ति रहित भूमिको अपनी सम्पन्न राज्यभूमि बनानेके लिए तथा उसकी व्यवस्था और रक्षा करनेके लिए निकल पड़े थे ॥ ११० ॥

(हरितः हरितः विभ्युः, राभ्यः विना के ते अरयः न केवलं आभ्यः अवलत् । तेभ्यः स्वदेशेभ्यः अभ्यः के न अवलत् ।)

नारायणसे सम्स्त दिशाएँ डर गयी थीं । और विषयभोग (रा) सम्पत्ति को छोड़ कर शत्रु लोग केवल सब दिशाओंसे ही नहीं भागे थे अपितु अपने-अपने देशोंसे भी कौन नहीं भागा था, अर्थात् सब देश भी छोड़कर चले गये थे ॥ १११ ॥

शासन चक्रको स्थापित करनेके लिए निकले नारायण (मागध वरतनु, प्रह्लादन देवो) की नदीनाथने सेवा की थी तथा गंगा और सिन्धुकी अपिष्ठात्री देवियोंने भी उसका स्वागत किया था । लक्ष्मीके स्वामी नारायणके द्वारा दीन तथा भीत कौन-सी दिशा व्याप्त नहीं की गयी थी ? अर्थात् सभी दिशाएँ प्रणत हो गयी थीं ॥ ११२ ॥

१. निर्घाटकाविषयां—प० । निर्घाटकाविषयां—द० । निर्घाटकाविषयां—ज० । "तत. च.नो अन्येषां निश्चक्रां अवसुं धरां आत्मीयां वसुंधरां विधातुं (एवं) रक्षितुं निश्चक्राम" इत्यन्वयानुसारी न्याय्या सुष्ठुतरेति । २. निवृत्त्य—प० द० ।

वाजीभविपिनेऽयेये जीनारावे रजोमये ।
भरादपेतै राजोने विवेपेऽरिशतैरपि ॥११३॥

(अर्धभ्रम)

वाजीभेति—विवेपे कम्पितम्, कै ? अरिशतैरपि, कथम्भूतै ? भरादपेतै भरात् रणतत्परतायाः अपेतैः अपगतै, क्व ? वाजीभविपिने तुरङ्गमगजरणे, कथम्भूते ? अयेये अगम्ये, पुन जीनारावे क्षीणशब्दे, पुन. रजोमये धूलिनिर्मिते वा, पुन राजोने शत्रुहीने । अस्य श्लोकस्य चतुरोऽपि पादान् अधोऽधो लिखित्वा पूर्वापरक्रमेण वाचनया अर्धभ्रमलक्षणो विधो जायते ॥११३॥ यथा—

वा	जी	भ	वि	पि	ने	ये	ये
जी	ना	रा	वे	र	जो	म	ये
भ	रा	द	पे	तै	रा	जो	ने
वि	वे	पे	रि	श	तै	र	पि

न नाम प्रतिसामन्तं त्रेसुः के संघवृत्तयः ।

ननाम प्रतिसामं तं प्रकृत्या प्रातिकूलिकः ॥११४॥

(विषमपादयमकम्)

नेति—नामाहो संघवृत्तय सङ्घे वृत्तियेषां ते सङ्घवृत्तय. सामवायिका. क्षत्रिया, के न त्रेसु. के नो वस्ता अपितु सर्वेऽपि, कथम् ? प्रतिसामन्त सामन्त सामन्त प्रति प्रतिसामन्तम् अतएव ननाम नमस्कृतवान् कोऽसौ? प्रातिकूलिक. प्रतिकूलं वर्त्तमान., कम् ? त विष्णुम्, कया ? प्रकृत्या स्वभावत, कथ यथा भवति ? प्रतिसाम यथोपशममिति ॥११४॥

कमन्यं यः समुन्न तमकरोत्करदा मतः ।

गम्भीरां वार्धिविततिमकरोत्करदामतः ॥११५॥

(समपादयमकम्)

कमिति—य. अकरोत् कृतवान्, काम् ? वार्धिवितति समुद्रविस्तारम्, कथम्भूताम् ? करदा कर ददातीति करदा ता सिद्धायदाम्, कथम्भूताम् ? गम्भीराम् अतः कारणात् कमन्य त करदं नाकरोत् अपितु

नायक राजाके मर जानेसे अपने दायित्वसे मुक्त सैकड़ों शत्रु घोड़ों और हाथियोंके वनसे जाकर भी काँप रहे थे । यद्यपि जंगल दुर्गम था । उसमें श्रावाज भी नहीं पहुँचती थी और धूल उड़ रही थी (अर्थात् छिपे व्यक्तिको देखा भी नहीं जा सकता था) ॥ ११३ ॥

संघ बनाकर रहनेवालोंमें कौन ऐसा संघ था जिसका एक-एक सामन्त न डर गया हो ? स्वभावसे नारायणके विरुद्ध चलनेवाले भी सन्धि करनेकी इच्छासे इसके सामने भुक्त गये थे ॥ ११४ ॥

हर्षपूर्वक माने गये नारायणने समुद्र तक फैली वसुन्धराको कर देनेवाली बना दिया

कृतवानेव, कथम्भूत. सन् ? समुत्सर्हर्षः, पुनः करदा करदात्रा मतः इष्टः करदेत्यत्र तृतीया बोध्या विवपि प्रत्यये आतो घातोरित्याकारलोपः ॥११५॥

त्रस्तेऽराववरास्तेऽत्र केशवेन नवेऽशके ।

तेपे चारु रुचापेते नाधुते न नतेऽधुना ॥११६॥

(गतप्रत्यागतम्)

त्रस्त इति—अधुना साम्प्रतं^१ न न तेपे न तप्तम् अपितु न तप्तमेव, केन ? केशवेन विष्णुना कथं यथा भवति ? चारु सर्वश्रेष्ठम्, क्व ? अत्र जगति, क्व ? अरौ शत्रौ, कथम्भूते ? त्रस्ते भीते, पुनः अवरास्ते अवराः अपराः शत्रवः आस्ताः क्षिप्ता येन तस्मिन्, अथवा अः विष्णुः अस्य वरो अवर. अज्येष्ठः बलभद्रः तेन अस्तः अवरास्तः तस्मिन्, पुनः नवे नूतने, पुनः नते नम्ने ॥११६॥

समजन्यायतोऽन्यान्गोसमजन्यायतोऽवयन् ।

समजन्यत हीनारेः समजन्यतयायतिः ॥११७॥

(पादगतप्रत्यागतबन्धः)

समजन्येति—समजनि सञ्जातः, कोऽसौ ? विष्णुः, किं कुर्वन् ? अवयन् जानन्, कान् ? अन्यान् शत्रून्, किं कुर्वतः ? आयतः आगच्छतः, केन ? गोसमजन्यायतः गोसमूहन्यायेन तथा समजन्यत संजनिता कृतेत्यर्थः, का ? आयतिः उत्तरं फलम्, कथम्भूता ? हीना क्षीणा, कस्य ? अरेः शत्रोः, कया कर्त्या ? समजन्यतया समानरणतया ॥११७॥

लूनं खलीकृतं नैव कृष्टं न द्विगुणीकृतम् ॥

तथापि यानेशालेयक्षेत्राणि ददिरे फलम् ॥११८॥

लूनमिति—तथापि ददिरे दत्तवन्ति, कानि ? यानेशालेयक्षेत्राणि यानानि हस्त्यश्वादीनि यानानाम् ईशाः यानेशाः यानेश्वराः आलिङ्ग्यते येषां ते आलेया. शत्रवः यानेशश्च ते आलेयाश्च यानेशालेयाः तेषां क्षेत्राणि तानि तथोक्तानि, किम् ? फलं यद्यपि क्षेत्रं लूनं छिन्नं नैव खलीकृतं खलं घान्यमर्दनभूमिः अखलं

था । अतएव ऐसा कौन बचा था जो इसके सामने नत न हुआ हो या कर न देने लगा हो ? ॥ ११५ ॥

(अत्र त्रस्ते, अवरास्ते, नवे, अशके, चारु रुचापेते, नाधुते अरौ अधुना केशवेन न तेपे ।)

लोकमें डरे हुए, स्वमेव हीन (अवर) बने, नूतन किन्तु असमर्थ शत्रुपर भी नारायणने अब क्रोध नहीं किया था क्योंकि उसकी सुन्दर कान्ति समाप्त हो चुकी थी और वह ललकारको भी नहीं सह सकता था ॥ ११६ ॥

(गोसमजन्यायतः आयतः अन्यान् अवयन्, समजन्यतया अरेः क्षीणा आयतिः समजन्यत ।)

गायोंके समान भुण्ड बनाकर आते हुए शत्रुओको जानकर ही नारायणने वरावरीके संघर्षकी तैयारी करके शत्रुके पुण्यको ही क्षीण कर दिया था ॥ ११७ ॥

यद्यपि भटक दिये गये थे किन्तु दुष्टोंके समान व्यवहार नहीं किया गया था, साम्राज्यमें खींच (मिला) लिये गये थे किन्तु दूसरा दण्ड नहीं दिया गया था अतएव

१. -तं न नपेतो न नतप्राप्तं अपितु न प्राप्तमेव, केन—द० । तं ननपेतो न नतप्राप्तं अपितु प्राप्तमेव, केन—ज० । अशके, रुचापेते, आधुते इत्यादि शब्दानां व्याख्या प० ज० द० पुस्तकेषु नास्त्येव ।

सखलं कृतं खलीकृतं तथा कृष्टं कर्पणीकृतं न द्विगुणीकृतं न द्विर्वाहितमिति सम्बन्धः । प्रकारान्तरमाह—
तथापि ददिरे, कानि ? शालियक्षेत्राणि, किम् ? फलम्, वव ? याने प्रयाणे यद्यपि गालियक्षेत्रं लून नैव
खलीकृत कृष्टं न ^१द्विगुणाकृतमिति सम्बन्धः ॥११८॥

अमरः खचरश्चक्रमत्रसत्समनद्ध तम् ।

कश्च पश्यञ्जगच्चक्रमत्र सत्समनद्धतम् ॥११९॥

(समपादयमकम्)

अमर इति—अमरो देव खचरश्च विद्याधरो वा कः समनद्ध सन्नद्धवान् अपितु न कोऽपि, किं कुर्वन् ?
त प्रतिविष्णुम् अत्र लोके हत व्याणदितं पश्यन् अत्रलोकमान तथा जगच्चक्रं समनत् उच्छ्वसत् उल्लस-
दित्यर्थं तथा चक्रम् अत्रसत् उद्वेगमगच्छत् पश्यन् सन् ॥११९॥

येऽमी मायामयायामाः शार्ङ्गमारोप्य तैरयम् ।

शरैः शशार शूरोऽरीन्प्राप्य शैलमहागुहाः ॥१२०॥

य इति—अय शूरो विष्णु शशार हतवान्, कान् ? अरीन् शत्रून्, कैः कृत्वा ? तैः शरैः बाणैः, किं
कृत्वा ? पूर्वं शार्ङ्गं धनुरारोप्य, किं कृत्वा ? पूर्वं शैलमहागुहाः विजयार्द्धपर्वतवृहत्कन्दरा प्राप्य येऽमी
शराः मायामयायामा मायानिर्मितदैर्घ्याः अभूवन् ॥१२०॥

कन्याहेमपुरो लेभे ज्ञागी यायात्र कातरे ।

शुद्धचानपेतो याम्नायानयं यातो यमक्षत ॥१२१॥

(अर्धभ्रमगर्भश्लोक)

कन्येति—लेभे प्राप्तवान्, क ? स विष्णु, का ? कन्याहेमपुरस्तनयासुवर्णपुराणि, कथम्भूत ?
मायी मायावान्, पुन याया अतिशयेन गमनशीलः, वव ? अत्र रणे, पुन कातरे भीरी शुद्धचानपेत अक्षरि-
त्यक्त य कातरमक्षत हतवान् स विष्णु, कथम्भूत सन् ? यात प्राप्त, किम् ? अय भाग्यम् । अय. शुभावहो

रथादिके स्वानी शत्रुओके राज्योने भी इसे उपायन आदि दिये थे [फोड़ कर फिर दुवारा
न जोता गया अथवा काटकर खलियान भी न किया गया था तो भी शालिके खेतो ने
पहुँचने पर फल दिये थे ।] ॥ ११८ ॥

(अत्र तं हतं पश्यन् अमरः खचरः कः चक्रं अत्रसन् समनद्ध, जगत् चक्रं अत्रसत्
समनत् ।)

उस प्रतिनारायणको सरा देखकर, देवताओ या खेचरोमे कौन ऐसा था जो नारा-
यणके चक्रका भय न मानकर लड़नेको तैयार होता ? सारा सशर ही (रावण-कंसके)
भयसे मुक्त होकर शान्तिकी साँस ले रहा था ॥ ११९ ॥

धनुष पर चढ़ाकर विजयार्ध पर्वतकी महागुफामे छोड़े गये, जो मायासे निर्मित
विशालताको प्राप्त होते थे, उन वाणोके द्वारा इस महाबली नारायणने शत्रुओको भगा
दिया था ॥ १२० ॥

(शुद्धचानपेत., अनयंयातः, याया, मायी अत्र यं अक्षत कातरे कन्याहेमपुरः लेभे
यां आयान् ।]

आचार-विचारकी शुद्धिसे युक्त, सांगलिक विधिका कर्ता और मायापति नारायण

१. सर्वस्मिन्नपि पुस्तके (प० द० ज०) द्विगुणाकृतमित्येवात्र पाठो दृश्यते ।

२. 'सन्' पदस्यार्थ. प० द० ज० पुस्तकेषु नास्ति ।

श्रीति—अजैषीत् जितवान्, कः ? एष विष्णुः, कान् ? द्विष शत्रून्, कथम् ? अदिति अखण्डम्, किं कृत्वा ? उचितोदिति इद्वोदयं यथा भवति रोषं कोपं रुद्ध्वा सवृत्य, कथम् ? इत्युक्तप्रकारापेक्षया श्रीवीनीति-स्थितिप्रीते श्रीप्रमुखानां प्रीते उचितो योग्यः, पुन उद्वेति उत्खातशस्त्र ॥ १२३ ॥

श्रीतः सुरकुलं हीनमत्रासीदक्षमोहितम् ।

क्षात्रं तु वृत्ततः क्षिप्तमत्रासीदक्षमोहितम् ॥ १२४ ॥

(समपादयमकम्)

श्रीत इति—सुरकुलं देववृन्दम् अक्षमोहितं अक्षेषु^१ स्पर्शनादिष्विन्द्रियेषु मोहितं निर्विवेक तथा श्रीतः श्रिय सकाशात् हीनम् अत्र लोके आसीत् सजातम् । अत्राय भाव विष्णोर्विभूतिमालोक्य स्वा विभूतिं विनिन्द्य सुरकुलं सचिन्तया लज्जितं बभूव इत्यर्थः । तु पुनः क्षात्र क्षत्रियसमूहं वृत्ततः वृत्तात् क्षिप्तम् आचरणात् च्युतम्, पुन अक्षमोहितं न विद्यते क्षमाया भूमेः ऊहितं वितर्कणं यस्य तत्, अत्रासीत् तस्त स्वा मेदिनी विहाय पलायनं चकारेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

सर्वकर्मिणमूर्ध्वज्ञं दूतमुद्युक्तविक्रमम् ।

प्रहित्याश्वमपि म्लेच्छस्त्रीराज्यं तमशुश्रुवत् ॥ १२५ ॥

सर्वेति—अशुश्रुवत् श्रावयति स्म, किं कर्तृ ? आश्वमपि अश्ववलमपि, किम् ? म्लेच्छस्त्रीराज्यं म्लेच्छाः क्षत्रिया म्लेच्छा एव स्त्रियः म्लेच्छस्त्रिय म्लेच्छस्त्रीणां राज्यम्, कमशुश्रुवत् ? त विष्णुम्, किं कृत्वा ? सर्वकर्मिणं सर्वकार्यसमर्थम्, ऊर्ध्वज्ञं भाविकार्यदर्शकम्, उद्युक्तविक्रमं प्रयुक्तपराक्रमं, दूतं प्रहित्य प्रेष्यं, तथा आश्वमपि सर्वकर्मिणम् ऊर्ध्वज्ञम् ऊर्ध्वं जानुनी यस्य व्याघ्रीवादिति ज्ञं जानुशब्दस्य ज्ञादेशः तथा उद्युक्तविक्रमं^२ सर्वविशिष्टपादम् ॥ १२५ ॥

प्रजिद्युः पार्वतीयाश्च चामरं दन्तमौषधिम् ।

चित्तेन कर्मणेनापि द्विषन्तो न तमद्विषुः ॥ १२६ ॥

प्रजिद्युरिति—प्रजिद्युः प्रस्थापितवन्तः । के ? पार्वतीयाः पर्वतोद्भवा मन्मथनादयः, किम् ? चामरं दन्तं

सम्पत्ति (श्री) शिक्षा (धी) न्याय (नीति), स्थायित्व और प्रेमके लिए शस्त्र उठानेवाले एवं उचितकारी इस प्रखर तेजस्वी नारायणने समस्त (अदिति) शत्रुओंको अपने रोषसे ही कीलित कर दिया था और जीत लिया था ॥ १२३ ॥

(अत्र अक्षमोहितं, सुरकुलं श्रीतः हीनं आसीत्, अक्षमा ऊहितं वृत्ततः क्षिप्तं क्षात्रं अत्रासीत् ।)

विद्वेषे इन्द्रियोंके विषयभागोंमें लीन देवकुल भी इसकी लक्ष्मीके कारण हीन हो गया था । हार जानेके कारण पृथ्वी या राज्यकी चिन्तासे मुक्त अतएव राजधर्मसे गिरा क्षत्रिय कुल इससे डर गया था ॥ १२४ ॥

म्लेच्छ रानियों द्वारा शासित राज्योंने सब प्रकारके वाहन (कर्म) योग्य, पृष्ठ उन्नत जंघा (ज्ञ) युक्त प्रशिक्षित चाल (विक्रम) वाले घोड़ोंकी भेंटसे साथ, सब कार्य करनेमें समर्थ, आगेकी जाननेवाले तथा प्रसिद्ध पराक्रमी दूतोंको भेजकर नारायणको समर्पण का सलाचार दिया था ॥ १२५ ॥

पहाड़ी राजाओंने नारायणकी सेवामें चामर, हस्ति-सिंह दन्त और विविध जड़ी-

१. -षु इन्द्रियेषु मोहितं स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रव्यापारेषु निर्विवेकमित्यर्थः—प० द० ज० ।

२. -मं समर्थविशिष्ट—प० द० ज० ।

तथोर्षधिं च तथा चित्तेन द्विषन्तोऽपि नाद्विषुः न द्विष्टवन्तः, कम् तं विष्णुं केन ? कामणेन कथंभूतेन ? कर्मणा प्रयुक्तेनेत्यर्थः ॥ १२६ ॥

समयाचक्रिरे खेयं केऽरिमूलं यदम्बुधीन् ।

समया चक्रिरेखेयमलङ्घ्या सामवायिकैः ॥१२७॥

(विषमपादयमकम्)

समयेति—के शत्रवः समयाचक्रिरे कालयापना कृतवन्तः अपितु न केऽपीत्यर्थः, यत् यस्मात् कारणात् खेयं खननीयं खनितव्यम्, किम् ? अरिमूलम्, शत्रुमूलम्, कथम् ? समया समीपे, कान् ? अम्बुधीन् समुद्रान्, युक्तमेतत्, इयं चक्रिरेखा चक्रवर्तिमर्यादा सामवायिकैः सैनिकैरलङ्घ्या ॥ १२७ ॥

समयासीदसौ जन्यं समयासीदसौजन्यम् ।

समयासीदसौ जन्यं समयासीदसौजन्यम् ॥१२८॥

(सर्वपादयमकं गोमूत्रिकाकारम्)

समयेति—यदा समयासीत् सम्यक् प्रकारेण गतवान् कः ? असावयं विष्णु, किम् ? जन्यं रणं तदा समयासीत् प्रयत्नविषयीकृतवान्, कोऽसौ ? विष्णुः, किम् ? असौजन्यम् अमैत्री तथा समयासीत् प्राप्तवान् कः ? असौ विष्णुः, किम् ? जन्यमपवादम्, क्व असौ खड्गे, कथम्भूमं जन्यम् ? जनादनपेतं जन्यम्, कथम्भूतो विष्णुः, समयासीदयं भाग्यवहो विधिः असिः खड्गः सङ्गतमयं यस्याऽसौ समयः समयश्चासावसिश्च समयासिः समयासिना इन्दतीति इदे क्विपि कृते सति सिद्धं समयासीत् इति रूपम् । सङ्गतभाग्यवहविधिना खड्गेन प्रतापीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

व्यधादरीणां द्वीपेषु जयस्तम्भस्थितिं व्यधात् ।

व्यधाद्वेलावने धैर्यादण्डोऽस्य मधु भव्यधात् ॥१२९॥

(आद्यन्तयमकम्)

व्यधादिति—दण्डः सैन्यं द्वीपेषु जयस्तम्भस्थितिं व्यधात् कृतवान्, कस्मात् ? अरीणा व्यधात् ताडनात् तथा व्यधात् आस्वादितवान् कः ? दण्डः, किम् ? मधु मधुरसम्, क्व ? वेलावने, कस्मात् ? धैर्यात्, कथम्भूतात् ? भव्यधात् कल्याणधारकात्, कस्य दण्डः ? अस्य विष्णोः ॥ १२९ ॥

बूटियाँ भेजी थीं । यद्यपि उनके मनमें द्वेष था तो भी आचरणसे उन्होंने नारायणके प्रति शत्रुता नहीं दिखायी थी ॥ १२६ ॥

कौन ऐसे राजा थे जो शरणागत होनेमें विलम्ब करते ? क्योंकि चारों समुद्रों तकके शत्रुओंकी जड़ें खोदकर फेंकली थीं । चक्रवर्तीकी इस राज्यसीमा (रेखा) का कौन सैनिक उल्लंघन कर सकता था ? ॥ १२७ ॥

(असौ जन्यं समयासीत्, असौजन्यं समयासीत्, समयासीत् असौ, असौ जन्यं, जन्यं समयासीत् ।)

इस नारायणने युद्धको सम्यक् प्रकारसे चलाया था । दुष्टता या आततायीपनका प्रयत्न करके प्रतिरोध किया था । और मंगलदायिनी (समया) तलवार (असि) से देदीप्यमान (इदि) इसने खड्गके विषयमें फैले जनापवाद (जन्य) को समाप्त कर दिया था ॥ १२८ ॥

दमन करके (व्यधात्) शत्रुओंके द्वीपोंपर इसकी सेनाने विजय-स्तम्भ बना दिये थे (व्यधात्) । तथा कल्याणकारी (भव्य) होनेके कारण इसके शासन (दण्ड) ने समुद्र तटके वनोंमें साहस और निश्चिन्तताके साथ मधुका स्वाद लिया था ॥ १२९ ॥

इत्यादाय दिनैः कैश्चिद्दिशो दण्डधनं नृपः ।

सदयोध्यामतो रागाद्ययौ द्वारवतीं पुरीम् ॥१३०॥

इतीति—द्वि । अत. अततीति अत् क्विपि कृते सति रूप सिद्ध तस्मात् विजृम्भमाणात् रागात् प्रीते ययौ नृपो लक्ष्मण काम् ? पुरीम् । किमाख्याम् ? अयोध्याम्, कथम्भूताम् ? द्वारवतीम्, किं कृत्वा ? दिशो दण्डधनम् आदाय गृहीत्वा कै ? कैश्चिद्दिनै, कथम् ? इत्युक्तप्रकारेण, कथम्भूत दण्डधनम् ? सत् समीचीनम् अव्यभिचारीत्यर्थ ।

भारतीय —नृप कृष्णः, सदयोध्या सती चासी अयोध्या च सदयोध्या योद्धुमशक्या ता शत्रुभिर-लङ्घ्याम् पुरी अथवा द्वारवती रागात् ययौ, कथम्भूताद् रागात् ? अध्यामत विशदात् कथम्भूतो नृपः सदयः सानुग्रहः । शेष सुगमम् ॥१३०॥

वियोगे लघुमुत्तुङ्गमानीताशार्थमात्मजम् ।

सा तं मातेव संवोढुं मुदामान्त्यपि नाशकत् ॥१३१॥

वियोग इति—नाशकत् न शक्ता, का ? सा पुरी, किं कर्तुम् ? आनीताशार्थम् आनीतदिग्द्रव्य तं विष्णु संवोढुम्, कथम्भूतम् ? किं कुर्वती सत्यपि ? मुदा सन्तोषेण अमान्त्यपि क्वाप्यवकाशमलभमानेत्यर्थ । केव ? मातेव जननीव, किं कर्तुम् ? संवोढु कम् ? आत्मजं पुत्रम्, कथम्भूतम् ? आनीताशार्थम्, आहृताभि-लपितार्थम्, पुन. लघुम्, क्व ? वियोगे, पुन. कथम्भूतम् ? उत्तुङ्गम्, क्व ? सयोगे, किं कुर्वती सत्यपि ? मुदा हर्षेण अमान्त्यपि ॥१३१॥

अवाष्टभञ्जनारुशेषाभिस्तं चमूः पुरम् ।

अवाष्ट भञ्जनारुशेषाभिस्तं चमूः पुरम् ॥१३२॥

(विपमपादयमकम्)

अवाष्टभनिति—जना चारुशेषाभिर्मनोहराशीर्वादि. त विष्णुम् अवाष्टभन् अवष्टव्वन्त. स्तुतवन्त इत्यर्थ तथा चमू सेना पुरम् पुरी अवाष्ट व्याप्तवती तथा च न आरुर्गतवन्ति कानि ? तृणान्यपि, का ? भञ्जना आमर्दनक्रिया, कया ? आज्ञया आदेशेन ॥१३२॥

इस प्रकारसे कुछ ही दिनोंमें समस्त दिशाओंकी समीचीन व्यवस्था करके तथा सम्पत्तिको लेकर प्रतिदिन बढ़ते (अतः) गृहप्रेमके कारण राजा (राम) अनेक तोरणोंसे सज्जित अयोध्यापुरीको लौटे थे [इस प्रकारसे प्रतिदिन बढ़ते रागके कारण राजा (कृष्ण) शत्रुओंके द्वारा अनाक्रमणीय शिष्टपुरी द्वारकाको लौटे थे । अथवा स्पष्ट (अध्यामत) रागके कारण परम कारुणिक राजा (कृष्ण) द्वारकापुरीको लौट पड़े थे] ॥ १३० ॥

बिछुड़नेके समय छोटे किन्तु लौटनेके समय लम्बे-चौड़े तथा समस्त दिशाओंकी सम्पत्तिके साथ लौटे पुत्रको हर्षसे प्रफुल्लित माता जिस प्रकार गोदमें नहीं उठा सकती है, उसी प्रकार जाते समय हलके और लौटते समय दशो दिशाओंके विभवसे लदे सर्वोपरि (उत्तुङ्ग) चक्रवर्ती राजा (राम-कृष्ण) को सुविस्तृत किन्तु उत्सवमें मस्त अयोध्या या द्वारका भी नहीं सम्हाल सकी थी ॥ १३१ ॥

मनोहर स्वागत या आशिष वचनोंके द्वारा नागरिकोंने उस नारायणकी स्तुति की थी । विजयी सेनाएँ पूरी नगरीमें फैल गयी थीं । और राजाकी आज्ञा हो गयी थी कि तृणोंको भी न रौंदा (भञ्जन) जाय (आरुः) ॥ १३२ ॥

प्रविश्य पुरमाराध्य चक्रमारुह्य विष्टरम्
परं मित्राणि देशाय नामुञ्चत्तदनुस्मृतिम् ॥१३३॥

प्रविश्येति—विष्णुः विष्टरमासनमारुह्य चक्रम् आराध्य प्रपूज्य पुरं प्रविश्य मित्राणि देशाय परं केवलं अमुञ्चत् मुक्तवान् तदनुस्मृतिं मित्रानुस्मरणं नामुञ्चत् ॥१३३॥

एकभुक्तिमलुब्धिं च कुलोपकरणं हितम् ।
सामाधिकमसाधुं च राज्यभारं बभार सः ॥१३४॥

एकभुक्तिरिति—स विष्णुः राज्यभारं बभार धृतवान् पुष्टिं निनाय, कथम्भूतम् ? अलुब्धिं न विद्यते लुब्धिर्यत्र सः त निर्लोभं तथा च एकभुक्तिम् एकानुभवगोचरमिति विरोधः^१ परिह्रियते, अलुब्धिं विमोहहीनं तथा एकभुक्तिम् एकस्य भुक्तिः रक्षा यस्य तमेकच्छत्रमित्यर्थः,^२ पुन हितं हितोपकरणं कुलोपकरणं भूमिच्छेदकरम् इति विरोधः^३ परिह्रियते हितं सुखदं कुलोपकरणं वंशोपकारम्, पुन सामाधिकं साम्ना अधिकम् असाधुं न चेतो रञ्जकमिति विरुद्धं परिह्रियते, सा लक्ष्मीः माज्ञानं पञ्चाङ्गमन्त्रं ताभ्यामधिकम्, असाधुम् अविष्णुः तस्य साधुं मनोहरम् ॥१३४॥

नानेष्टसहितादोहि स्वयं गौर्वसु भूपतिः ।
नानेष्ट स हिताऽदो हि स्थानं तीर्थान्तरात्परम् ॥१३५॥

(विपमपादयमकम्)

नानेति—स्वयमात्मना अदोहि दुग्धा का ? गौर्मेदिनी, किम् ? वसु द्रव्यम्, कथम्भूता सती ? नानेष्टसहिता विविधाभिलषितयुक्ता, पुन हिता हितदायिनी तथा नानेष्ट न प्रापितवान् कोऽसौ ? भूपतिर्विष्णुः, किम् ? अद एतद्वसु, किं नानेष्ट ? स्थानं कथम्भूतम् ? परमन्यत्, कस्मात् ? तीर्थान्तरात् धर्मसमवायिनः कार्यसमवायिनः पुरुषास्तीर्थम् एकस्मात्तीर्थादपरं तीर्थं तीर्थान्तरं तस्मात्तथोक्तात् कथम् हि ? स्फुटम् ॥१३५॥

राजधानीमें प्रवेश करके नारायणने चक्ररत्नकी पूजा की थी । और राजसिंहासन पर बैठकर केवल मित्र राजाओंको अपने-अपने देश जानेके लिए विदा किया था । तो भी उन (मित्रों) की स्मृतिको अपने पास ही रखा था ॥ १३३ ॥

नारायणने राजभारको ऐसे वहन किया था कि [उसमें लोभ न था तो भी लोग एक बार खा पाते थे, सबके लिए हितकारी था तो भी भूमि या वंश बँटते जाते थे और समाधि द्वारा चलाया जा रहा था किन्तु दुर्जन बहुत थे] एकच्छत्र (भुक्ति) होनेपर भी कोषादिके बढ़ानेका लोभ न था, सबके लिए सुखद था तथा वंशोंकी वृद्धि हो रही थी और लक्ष्मी (सा) तथा ज्ञान (मा) खूब बढ़नेसे नारायण (अ) के लिए वह प्रिय (साधु) था ॥ १३४ ॥

विविध प्रकारके अभिलषितोंसे भरी और संगलमयी भूमि स्वयमेव विभव दे रही थी । वह राजा भी इस स्वयं प्राप्त सम्पत्तिके द्वारा (सुव्रत या नेमि) के धर्म (तीर्थ) को छोड़कर किसी दूसरे स्थानको नहीं चाहता था ॥ १३५ ॥

१ विरुद्धं प—प० द० ज० ।

२. —र्थः कथम्भूतं सन्तं ? हितं किल कथम् ? कुलोप—प० द० ज० ।

स्वपुरग्रामतायत्तं वस्वद्विद्वज्जनं जनम् ।

स्वपुरग्रा मता यत्तं भूपास्तस्याधिकारिणः ॥१३६॥

(विषमपादादि-यमकम्)

स्वपुरीति—भूपा अदिकन् दिष्टवन्त किम् ? स्वपुरग्रामतायत्तम् आत्मनगरग्रामसमूहाधीनं वसु द्रव्यम्, कस्य ? तस्य विष्णो तथा यद्यस्मात् स्वपु सुष्ठु यान्ति स्म यथोक्तन्यायेन रक्षितवन्त इत्यर्थ, के ? अधिकारिणो नियोगिन, कम् ? त जन जनम्, कस्य ? तस्य विष्णो., कथम्भूताधिकारिण ? अग्रा. उत्तमा. पुनः मता. इष्टा ॥१३६॥

परस्परमपश्यन्तः सामन्ता ददृशुः प्रभुम् ।

नमन्तस्तं नवोत्थानं भानुं दूरस्थिता इव ॥१३७॥

परस्परमिति—सामन्ता' तं प्रभु विष्णु ददृशु दृष्टवन्तः, कथम्भूता ? दूरस्थिता', कमिव ? भानुमिव सूर्यमिव, किं कुर्वन्त ? नमन्तो नमस्कुर्वन्त अपश्यन्तः अनिरीक्षमाणा, कथम् ? परस्परमन्योन्यम्, कथम्भूत प्रभु भानु च ? नवोत्थानं नूतनोदयमिति ॥१३७॥

निजतो हि धराराधी सदा नाम रवी रुचा ।

वेधसा जनितो भूयो योगे वेगनयेन सन् ॥१३८॥

निजत इति—हि स्फुटो नामाहो जनित, क कर्मतापन्न ? सन् सज्जन विष्णुः, केन ? वेधसा ब्रह्मणा, कथम् ? भूय, पुनः केन कृत्वा ? वेगनयेन, क्व सति ? योगे समाधौ सति, कथम्भूतेन वेगनयेन ? निजत स्वाधीनेन, कथम्भूत. ? रवि सूर्य. कया ? रुचा दीप्त्या, कथम्भूत ? धराराधी धरा राघ्यतीति इत्येवशील भूमिविवर्द्धक', अथवा धरा राघ्नोतीत्येव शीलः भूमिससिद्धिकारक, कथम् सदा सर्वदा । प्रतिलोमानुलोमेन द्वैतम् ॥१३८॥

सन्नयेन गवे गेये यो भूतो निजसाधवे ।

चारुवीरमना दास धीराराधहितोऽजनि ॥१३९॥

यतः नारायणके प्रधान लोकप्रिय अधिकारी जनताकी भलीभाँति (सु)से रक्षा करते थे (अर्पु) फलतः उसके सामन्त राजा भी अपने अपने नगरो और ग्रामोंसे होने-वाली आयको जनता (जन) का धन मानते थे और उनके विकासमें ही व्यय करते थे ॥१३९॥

नूतन अभ्युदयको प्राप्त चक्रवर्ती राजा नारायणके साथ सामन्त राजा लोग नवोदित सूर्यके समान दूरसे ही साक्षात्कार करते थे । नमस्कार करनेमें लीन सामन्त लोग आपसमें एक दूसरेकी ओर दृष्टि भी नहीं डालते थे ॥१३७॥

दैवरूपी प्रजापतिने अपने तेजके द्वारा सूर्यको बनाया था जो सदैव विना नागाके पृथ्वीकी आराधना करता है । तथा योगमें स्थित उसने ही अपने नीति प्रवाहसे साधु राजा-की सृष्टि की थी जो अनादि कालसे जगत्की व्यवस्था करता आया है ॥१३८॥

सदिति—यो विष्णुभूतः समुत्पन्नः, कथम्भूतः ? गेयः स्तुत्यः, कस्यै ? गवे भूमये, केन कृत्वा ? सन्नयेन समीचीननीत्या, कथम्भूतायै गवे ? निजसाधवे निजाः साधवो यस्याः सा तस्यै तथा अजनि सञ्जातः, कथम्भूतः ? चारुवीरमनाः चारवो अव्यभिचारिणो ये वीराः सुभटास्तेषु मनो यस्य सः, पुनः कथम्भूतः ? अदास-धीराराधहितः दो छेदन इत्यस्य प्रयोगः, अः विष्णुः अद्यतीति अदः, आदः कप् इत्यनेन सूत्रेण कः, विष्णुशत्रुः रामायणपक्षे रावणः भारतपक्षे जरासन्धः, अदमस्यति कर्मण्यणित्यनेन सूत्रेण, अदासः विष्णुशत्रुक्षेपक इत्यर्थः, धीराः निःक्षोभा आरा शस्त्रविशेषसंज्ञका आरा दधतीति आराधाः, आतः क इत्यनेन सूत्रेण कः, आराधरा इत्यर्थः, अदासाश्च ते धीराश्च आराधाश्च ते अदासधीराराधा अदासधीराराधा हिता यस्य, तेषु तेभ्यो वा हितस्तथोक्तः ॥१३९॥

स्वपत्यं विधिनिग्राहं स्वपत्यन्तेऽकरोद्द्विषाम् ।

आजिजीवाधि कृत्वा तमाजिजीवारवाहतम् ॥१४०॥

(प्रथमपदयमकम्)

स्वेति—अकरोत् कृतवान्, कः ? विष्णुः स्वपत्य शोभनमपत्यम्^१ आज्ञाविधायिन पुत्रमित्यर्थः, कथम्भूतम् ? विधिनिग्राहं दैवविध्वंसकम्, क्व सति ? स्वपत्यन्ते स्वस्वामिनिनाशे, केपाम् ? द्विषा शत्रूणां तथा आजिजीव प्राणानधारयत्, किम् ? अपत्यम्, किं कृत्वा ? पूर्वं कृत्वा, किम् ? तमधि तं विष्णु स्वामिनं कृत्वैत्यर्थः, कथम्भूतं विष्णुम् ? आजिजीवारवाहतम् आजिजीवो यस्मात् स आजिजीव आरवः सर्वव्यापी ध्वनिः आजिजीवश्चासावारवश्च आजिजीवारवः आजिजीवारवेण आहतः स तथोक्तः तं रणोल्लासगभीरध्वनि-जर्जरितमिति ॥१४०॥

अमा रणं महामात्रैर्महाब्रह्मैरमारणम् ।

अध्यायन्कविभिः काव्यमध्यायन्कर्म-चाकरोत् ॥१४१॥

(पादयमकम्)

अमेति—अकरोत् कृतवान्, कः ? विष्णुः, किम् ? कर्म कार्यं किं कुर्वन् ? अध्यायन् अभिगच्छन्, कम् ? रणम्, कथम् ? महामात्रैः हस्तिसाधनकैः अमा सह, किं कुर्वन् ? अध्यायन् परामृशन्, किम् ? महाब्रह्मैः महाब्रह्मैः येषां ते महाब्रह्माः महाब्रह्माणोराष्ट्रेभ्य इत्यनेन सूत्रेण दस्तैस्तथोक्तैः जितेन्द्रियैः पुरुषैः अमा सार्द्धम् अमारणम् अहिंसा तथा चाध्यायन्, किम् ? कविभिरमा साकं काव्यम् ॥१४१॥

जो नारायण उत्कृष्ट नीतिका प्रवर्तक होनेके कारण समस्त उस लोकके लिए स्तुत्य है जिसके साधु ही सगे हैं, वही नारायण सदाचारी वीर पुरुषोंका स्नेही होनेके कारण विष्णुके (अ)विरोधियों (रावण-जरासंध) के मर्दक, धीरजशाली और चक्र (आर) के धारकोंका कल्याणकर्त्ता बन गया था ॥१३९॥

शत्रुओंके अपने-अपने प्रभुओंका अस्त हो जानेपर नारायणने इनके ऊपर अपनी प्रभुताको स्थापित किया था जो कि दैवका भी निग्रह कर सकती थी । युद्ध (आजि) में होनेवाले जीवोंके शेर (आराव) को समाप्ति करके शत्रु मण्डलपर अधिकार जमा कर वह सुखसे जी रहा था ॥१४०॥

नारायण प्रधान मन्त्रियोंके साथ युद्धका प्रतीकार सोचता था, बड़ी वय (महामात्र) के विद्वानोंके साथ अहिंसा तत्त्वकी विवेचना करता था, विपुल धन व्यय करनेपर सुलभ कवियोंके साथ काव्यचर्चा करता था तथा समस्त कार्योंको शास्त्रके अनुसार करता था ॥१४१॥

अर्थानपेक्षानद्राक्षीत्काले करणमात्रिकान् ।

स पौरानङ्गहारांश्च नमत्क्रमकटीकरान् ॥१४२॥

अर्थानिति—स विष्णु काले समये यथोचितावसरे अपेक्षान् अर्थान् अद्राक्षीदवलोकितवान् तथा करणमात्रिकान् अधिकारिण अद्राक्षीत् तथा पौरान् नगरनिवासिन अद्राक्षीत् तथा अङ्गहारान् अद्राक्षीत् कथम्भूतान् ? नमत्क्रमकटीकरान् नम्रीभवच्चरणनितम्बहस्तान् ॥१४२॥

ततसारतमास्थासु सुभावानभितारधीः ।

धीरताभिनवाभासु सुस्थामा तरसातत ॥१४३॥

(सर्वगतप्रत्यागतम्)

ततसारेति—आतत विस्तृतवान्, क ? स विष्णु, कान् ? सुभावान् सुष्ठुपरिणामान् कासु ? ततसारतमास्थासु विस्तृतसारतमप्रतिज्ञासु, कथम्भूतासु ? धीरताभिनवाभासु धीरताभिनवा आभा यासा तासु तथोक्तासु नि क्षोभ^१वत्तरुणप्रतापासु, कथम्भूत स विष्णु ? सुस्थामा वलीयानिति कथम् ? तरसा शीघ्रम्, कथम्भूत अभितारधी अभिगता तारधीर्यस्य स सकलशास्त्ररसास्वरसरसिकबुद्धिरित्यर्थ, पुन ॥१४३॥

क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनामभवन्न यत्र यः ।

रिपुमध्यकृतास्य केवलं परवध्वः परकीयतां ययुः ॥१४४॥

क्षयेति—यत्र विष्णो नामभवन्न सञ्जाता क्षयलोभविरागहेतवः क्षयो बलाभाव, लोभ सर्वेषु पदार्थेषु व्यामोह, विराग अनुरागाभाव, क्षयश्च लोभश्च विरागश्च क्षयलोभविरागा, क्षयलोभविरागा, क्षयलोभविरागश्च ते हेतवश्च ते तथोक्ता, कासाम् ? प्रकृतीना दुर्गाव्यक्षधनाध्यक्षसेनापतिपुरोधोमन्त्रिदैवजलक्षणानाम् । आसा विपरीततया स्वरूप निरूपयति क्षीणा हि प्रकृतिरकिञ्चित्करा जायते, लुब्धा खलु तमेव पतिं ग्रसते अहेरपत्यभक्षणवत्, लुब्धस्य विरक्ता सती राज्यभङ्गाय जायते इति, एतेन राजनि प्रकृते स्वाधीनता कथितेति, तथा यः अद्यकृत अधिकृतवान्, कम् ? रिपुं शत्रुं यः शत्रो स्वामी बभूवेति भाव । एव सति केवलं पर ययुर्गता, का ? परवध्वः अन्यकामिन्य, काम् ? परकीयता पराधीनत्वम्, कस्य ? अस्य विष्णोः अत्र विष्णोः परनारीसौदरत्व प्रदर्शितमिति भाव^२ ॥१४४॥

दृह उचित और निश्चित समयपर राजकाजको देखता था, याचकोंकी सुनता था, अधिकारियोसे प्रतिवेदन लेता था, नागरिकोसे मिलता था तथा शिक्षित और पादविन्यासमें पटु नर्तकोका नृत्य देखता था जिसमें कमर और हाथोका लोच दर्शनीय होता था ॥१४२॥

स्वयं आस्था (सम्यग्दर्शन)में दृह और विपुल (तार) बुद्धिको प्राप्त नारायणने स्थिरताकी नयी ज्योतिसे दैवीप्यमान मूल तत्त्व (सारतम) से श्रद्धाको बढ़ानेवाले लोगोमें, पवित्र भावोका बड़ी तेजीसे संचार कर दिया था ॥१४३॥

जिसके राज्यमें प्रजाको क्षय, लोभ, अप्रीतिके कारणोंका सामना नहीं करना पड़ता था, जिसने केवल शत्रुओका दमन किया था और दूसरोंकी पत्नियों ही जिसके राज्यमें परकीया दूसरोकी पत्नी थी अर्थात् कोई परस्त्रीपर दृष्टि नहीं डालता था ॥१४४॥

१. भत्व तरुण प० द० ज० ।

२. वैतालीय छन्दः ।

चम्वाजिस्थिरया धरानमननिश्चिन्तस्थितोऽनश्चरन्
 प्रज्ञानस्थिति कर्मजातमवनिस्वामी सुखानां कृते ।
 मत्वासा सच्चिवैरिहत्यमवसि स्थानं सतामर्चितौ
 तौ जैनौ चरणौ प्रजाशमकृतौ रत्यास्तुतेन्द्रस्तुतौ ॥१४५॥

(पडरचक्रगर्भम्)

चम्वेति—अवनिस्वामी विष्णुः जैनौ चरणौ अस्तुत स्तुतवान्, कथम्भूतौ चरणौ ? प्रजाशमकृतौ प्रजानां शमं शान्तिं कुरुत इति क्व एतौ तथोक्ता, पुन. इन्द्रस्तुतौ, पुन अर्चितौ पुनः सता सत्पुरुपाणाम् अवसि अक्षयं स्थानम् आस्पदम्, किं कुर्वन्नस्तुत ? कर्मजात कार्यसमूहं चरन्नभुवन्, कथं यथा भवति ? अन सोल्लासम् अन प्राणन इत्यस्य घातो अस्पृत्ययान्त प्रयोग, किमर्थं मुखाना कृति शमांतये कथम्भूतं कर्मजातम् ? इहत्यं इह लोकोद्भवम्, पुनः कथम्भूतम् ? प्रज्ञानस्थिति, किं कृत्वा ? पूर्वं मत्वा विचार्य, कथम् ? सच्चिवैः अमात्यैः असा साद्धं कथम्भूत सन् ? धरानमननिश्चिन्तस्थित धरानमनेन पूर्वं निश्चिन्त. पश्चात् स्थितः मेदिनीप्रह्वीकरणनिश्चिन्त इत्यर्थ, कया ? आजिस्थिरया सङ्ग्रामस्थिरया चम्वा सेनया पडरचक्रगर्भम् ॥१४५॥

नीत्या यो गुरुणा दिशो दशरथेनोपात्तवान् नन्दनः

श्रीदेव्या वसुदेवतः प्रतिजगन्न्यायस्य मार्गं स्थितः ।

तस्य स्थायिधनं जयस्य कृतितः प्रादुष्पदुच्चैर्यशो

गाम्भीर्यादिगुणापनोदविधिनेवाम्भोनिधीं लङ्घते ॥१४६॥

नीत्येति—त्रि. । तस्य लक्ष्मणस्य यश. अम्भोधीन् समुद्रान् लङ्घते, केनेव ? गाम्भीर्यादिगुणापनोदविधिनेव, कथम् ? उच्चैरतिशयेन, किं कुर्वत् ? प्रादुष्पत् प्रचुरीभवत्, कस्या. सकागात् कृतितो विधानात्, कस्य ? जयस्य, कथम्भूतम् ? स्थायिधनं यो नन्दन पुत्र. स्थितः, क्व ? मार्गं, कस्य ? न्यायस्य, केन सह ? दशरथेन गुरुणा पित्रा, किं कुर्वतो न्यायस्य ? अवतो रक्षत, कथम् ? प्रतिजगत् लोकं प्रति कथम्भूते मार्गं ? वसुदे कथम्भूतो नन्दन. ? नीत्या दिश. ककुभ. उपात्तवान् गृहीतवान्, कथम्भूतया नीत्या ? श्रीदेव्या श्रिया दीव्यति विलसतीति श्रीदेवी तया ।

अथ भारतीय — तस्य विष्णोर्यग. कर्त्तृलङ्घते, कान् ? अम्भोनिधीन्, केनेव ? गाम्भीर्यादिगुणा-

युद्धमें डटनेवाली सेनाके द्वारा समस्त पृथ्वीको वशमें करके निश्चिन्त हुए और आसमुद्र धराके स्वामी नारायणने, भव्योंके द्वारा पूजनीय, इन्द्रके द्वारा स्तुति किये गये और प्रजामें सुख एवं शान्तिके कारण जिनेन्द्र देवके लोकमान्य चरणोंकी श्रद्धा और प्रेमके साथ स्तुति की थी । तथा अक्षय (अवसि) पदके भण्डार (स्थानं), सम्यग् ज्ञानके कारण लौकिक (इहत्यं) अनुष्ठानोंकी परम्पराको भी वह मन्त्रियोंके साथ विमर्ष करके अपने और प्रजाके सुखोंके लिए सहर्ष (अनः) करता रहता था ॥१४५॥

जिस नारायणने लक्ष्मीकी क्रीडाभूमि (देव्या) नीतिके द्वारा दशों दिशाओंपर अधिकार किया था, जो पिता दशरथके द्वारा आनन्दवर्द्धक, संसारके रक्षक और न्यायकी सम्पत्तिदाता मार्गपर लगाया गया था, जिसके विजयरूपी पुरुषार्थके कारण स्थिर सम्पत्ति बढ़ी थी और जिसका यश गाम्भीर्य, आदि शिष्ट गुणोंके साथ खेलता हुआ समान चारों समुद्रोंको लॉघ गया था ।

द्विसन्धानमहाकाव्यम्

पनोदविधिनेव कथम्भूत यश ? स्थायि स्थिरतरम्, कथम् ? उच्चैरतिशयेन, किं कुर्वत् ? प्रादुष्पत्, कस्या सकाशात् ? कृतितः विधानात्, कस्य ? धनंजयस्यार्जुनस्य य स्थित क्व ? मार्गं, कस्य ? जगन्न्यायस्य, कथम्भूत ? वसुदेवत प्रति वसुदेवस्य प्रतिनिधि. वसुदेवेन सदृश इत्यर्थः, पुन कथम्भूत. ? नन्दन. समृद्ध, कया ? श्रीदेव्या पुनरपि कथम्भूत. ? उपात्तवान्, काः ? दिशः, कया ? नीत्या, कति सख्योपेता ? दश तथा रथेन स्यन्दनेन च, कथम्भूतेन ? गुरुणेति । अथ ग्रन्थकारपक्षोऽभिधीयते—तस्य धनजयस्य कृतितः कृतेः प्रादुष्यत् स्थायि यश कर्तृ लङ्घते, कान् ? अम्भोनिधीन्, केनेव ? गाम्भीर्यादिगुणापनोदविधिनेव । कथम् ? उच्चै य श्रीदेव्या मानुर्नन्दन पुत्र. स्थित, क्व ? जगन्न्याये कथम्भूत. ? वसुदेवत प्रति वसुदेवस्य पितु. प्रतिनिधि, पुन कथम्भूत ? दिश उपदेशान् उपात्तवान्, कस्या ? नीत्या नीते, केन ? गुरुणा, किमाख्येन ? दशरथेनेति ॥१४६॥

इति निरवधविद्यामण्डनमण्डितपण्डितमण्डलीडितस्य षट्त्तर्कचक्रवर्तिनः श्रीमद्विनयचन्द्रपण्डितस्य
गुरोरन्तेवासिनो देवनन्दिनाम्न. शिष्येण सकलकलौद्भवचारुचातुरीचन्द्रिकाचकोरेण
नेमिचन्द्रेण विरचितायां द्विसन्धानकवेर्धनजयस्य राघवपाण्डवीयामिधानस्य
महाकाव्यस्य पदकौमुदीनामदधानाया टीकायां नायकाभ्युदयरावण
जरासन्धवधव्यावर्णन नामाष्टादश. सर्गः ॥१८॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

श्री देवीके नन्दन और वसुदेवकी प्रतिमूर्ति जो नारायण (कृष्ण) संसारमें न्यायके ही मार्गपर आरूढ था, जिसने पवित्र राजनीति और विशाल रथके द्वारा दशों-दिशाओंके स्वामित्वको प्राप्त किया था, धनञ्जय अर्जुनके पराक्रमके हेतुसे उसका स्थायी यश फैला था तथा गम्भीरता आदि समस्त गुणोंकी क्रीडस्थली होनेके कारण उसकी कीर्ति समुद्रके पार चली गयी थी ।

श्री देवी (माता) और वसुदेव (पिता) के न्यायशास्त्र प्रेक्षी जिस पुत्रको दशरथ गुरुने नीतिपूर्वक साहित्यकी दिशा प्राप्त करायी थी । उस धनञ्जय कविकी कृति (द्विसन्धान काव्य)के कारण स्थायी कीर्ति हुई है । गाम्भीर्य, साधुर्य, प्रसाद, आदि काव्यके गुणोंके द्वारा वह समुद्रोंकी गहराई, निर्ममता, आदि गुणोंकी भरपूर हँसी करती है ।

निर्दोषविद्या भूषण भूषित; पठितमण्डलीपूज्य, षट्त्तर्कचक्रवर्ती श्रीमान्, पण्डित विनय-
चन्द्रगुरुके प्रशिष्य, देवनन्दिके शिष्य, सकलकलाचातुरी-चन्द्रिकाचकोर नेमिचन्द्र
द्वारा विरचित कवि धनञ्जयके राघव-पाण्डवीय नामसे ख्यात द्विसन्धान
काव्यकी पदकौमुदी टीकामे नायकाभ्युदय वर्णन नामका
अष्टादश सर्ग समाप्त ॥१८॥

श्लोकानुक्रमणिका

[अ]

अग्रतो भव शुभे पथि १०१०
 अजरोऽवनिवृत्तचेष्टित- ४३२
 अजित्वान्यं श्रिया विष्णोः १८७२
 अज्ञातचरितं शत्रुं ९१४
 अह्यन्तीना ह्यालीयम् १८१४०
 अत्यध्वान्ता महोपायाम् १८३२
 अत्यन्तकोऽपकारेण १८१८३
 अत्र समेता मृदुरसमेता ८३०
 अत्र स्नुताधिकमनोजवधू- ८५२
 अत्रान्तरे शरच्छन्न- ७११
 अत्रासनक्रमकरैरयमाविलो- ८१२२
 अथ कदानुवगा नु ८११
 अथ जातु न यौवनोदये ४११
 अथ वानराधिपतिभिः १२११
 अथ वनमनुकूलमङ्गनाभिः १५११
 अथ वारुणोरुचिरभाजि १७१२८
 अथ संयुगं सुतरसामयुगम् १७११
 अथाभवत्स दशरथोग्रविक्रम. २११
 अथापरागोऽप्यपरागता ११९
 अथास्य राज्ञः प्रियधर्मपत्नी ३११
 अर्थान् प्राणान् स्वान् वितयन्ते
 १३१८
 अदृश्यपारापतनाभिहेतुषु १२७
 अदृक्षेतामुभौ सेन्द्रैः १८११०१
 अध्यासीना निश्चला ८११०
 अध्वान्तेऽसौ चेतसि वैरं १३३
 अधिजलमधिकुङ्कुमवभौ १५३९
 अधिरुह्य जनेन पश्यता ४२६
 अधिष्ठितोऽस्त्रविद्याभि- ९३४
 अधोऽध्वं पेतुरानीलान् १८१४७
 अत्र कोऽपि वरुणोऽपि कुबेरो
 १०३४
 अन्त.पुरे राजनि राजधान्यां ३११७
 अन्तरङ्गमनुभावमाकृति. १०१२३
 अन्वेति रत्नोल्लसितेन्द्रचाप.
 ८११८

अन्यदा रसमिवैक्षवं १०११
 अन्यदा साहसगते ९१११
 अन्यात्मदर्शो मुखमीक्षमाणा ८३८
 अन्तर्बहिःसंप्रतिकालरात्री
 १३३५
 अन्योन्यनिद्रावसरं प्रतीच्छत्
 १७१८६
 अन्योन्यमुत्पीडयतोः सखीव
 १६२३
 अनन्यसाधारणरूपकान्तिषु १३९
 अनारतं तिसृषुसतीषु २११४
 अनिधनेन रसातलवासिना ८१४
 अनुजं तु मृत्युमिव हन्तुम् १७१७
 अनुजगमुरेनमनुकूलतया १२२
 अनुकूलफलासु भूभुजा ४१४३
 अनुद्धतान् युवजरतः २२२६
 अनुरहसमुपैति मन्त्रं १३४१
 अनेकमन्तर्वणवारितातपं १२३
 अप्यङ्गसंवारकमङ्गरागम् १६४४
 अप्यज्ञात्वा रावणावार्यर्गक्ति
 ११२१
 अप्रारम्भात्कार्यमकौशलाद्वा ११३
 अपसस्ते जनैरसा. ९४७
 अपाण्डुरं रागनिबद्धमङ्ग- ३५
 अपि चामो करिकुलैः ७५२
 अपि चीरिकाया द्विषोऽभवन् ४३९
 अपि दूरमपैष्यती प्रदेशं १३३१
 अपि यस्य जगाम मुद्रया ४३८
 अम्यादत्ते कार्यजं योनिजं वा
 ११९
 अम्येत्य निर्भत्स्यं जगाद ५२३
 अभिमुखसवलम्बितोऽम्बुना
 १५३७
 अभिपेचकं निपतता हरिणा
 १२२३
 अभिवृद्धिमिर्यति विप्रियै- ४१९
 अभिपेकजलप्लवेन सा ४२७

अभूत्प्रकाशं विपिनं प्रचारैः ५१४४
 अभूद्गुरुर्बहुरूपदेशभूमत २१६
 अभूम शौर्यस्य पदं रणेऽस्मिन्
 १६७८
 अमरः खचरश्चक्रम् १८११९
 अमरिष्यज्जनः पूर्वम् १८४२
 अमा रणं महामात्रैः १८१४१
 अमृतश्च पुष्पशयनं १२१७
 अमृत्र मकरैः करैर्विरचिता ८२४
 अमुनाभिश्चान्यन्धनं रुदन् ४४९
 अयमगाधगभीरगुरुर्गुणै- ८२
 अयानि तव तिष्ठ त्वम् १८३३
 अर्थनिपेक्षानद्राक्षीत् १८१४२
 अरण्यवृत्तेरुदवासकर्मण. १६८२
 अरथाश्वं हरियुद्धम् १८७५
 अरयो भीरवश्चक्रे १८१७
 अरान् घटीयन्त्रगताम् ११३
 अरावणञ्जगद्विश्वम् १८६४
 अरिरस्त्रं रणेऽस्ताक्षीत् १८३६
 अरुणत्फाणिनगणानुच्च- १८५३
 अलङ्घितव्योमगधार्यभूमिम्
 १६४
 अलस इव गतं कुतोऽपि चित्तं
 १५२८
 अलीककलहाकृष्ट- ७३८
 अव्यक्तभावोऽयमलब्धदेह- ३८
 अव्यालोलङ्गायमानो यश- १३४
 अवचनमधिशय्यमन्यु- १५१३
 अवचितकुसुमावशिष्टवृत्तं १५८
 अवन्यायपर्यं धीप्सन् ७९९
 अवलोक्य तं कलकलं मुमुक्षु-
 १२४४
 अवलोकितुं हरिविघातमसह
 १७२१
 अवाष्टभञ्जनाश्चारु- १८१३२
 अवाह्यत्तुरगमवाहितं गजं २१८
 अविलिसकृतामोदा- ७७९

द्विसन्धानमहाकाव्यम्

अविस्मरन्स्वराधातम् १८१६०

अश्वोरसपतत्पत्तिः १८११८

अशिर शव शरणमेव विज्ञाति

१७१२

अशेषमाकीर्णमुपैति ६१४६

अशोकसप्तच्छदनागकेशरैः ११२८

अस्त्यशक्यमपि दूरमर्जुन १०११७

अस्त्राणि यन्त्रमुक्तानि ९१३७

अस्ति नानाप्रकारोऽसौ ७१२६

अस्याम्बुधेयतिनिवृत्तमार्गं ८१२८

अस्मिन्नद्रावितस्थाने ७१३२

असृगवसामासरसेन भग्ना १६१८२

असत्यसन्धा परलोकवञ्चकाः

११४८

असत्कमशिरोऽश्वीयम् १८१२४

असिं भुजमह धैर्यम् १८१७

असुग्रीवाभियोगार्तम् १८१६७

असुतरा सुतरा स्थितिमुन्नता-८१३

असूययाऽऽगम्य निशाम्य १११९

असस्तुत प्राप्य ततो ५१३२

असमनन्ती व्यवधानमक्षणो.

१७१७७

अहो परमरोद्रत्व- ७१५९

अहो रूपमहो कान्ति- ७१८३

[आ]

आकृष्टचाप द्रुतमुक्तबाणम् १६११४

आकृष्य हस्त विधृतं ८१४३

आकारमादाय विनीतवेष ५११६

आक्रीडशैला कुलपर्वतास्ते

११३२

आज्ञासमापनीयेन १८१७६

आत्मपादशरणं कुमुदौघम्

१७१५०

आत्मैव स्वयमवधार्यते १४११३

आर्द्रा बालाश्चिक्षिपुस्तस्य शेषा-

८१५०

आदित्सया मानघनस्य ५१५३

आदिप्रजापति स्याच्चे- ७१७३

आधुनान कर भानु १८१५५

आन्वीक्षिकी शिष्टजना- ३१२५

आनीलं द्विपमधिरह्य रामभद्रः

१४१६

आपृच्छमाना इव नादवत्त्वान्

१६१८१

आपातु जलमिदमिन्द्र- ८१८

आभिरूप्यस्य नियति ७१७१

आमण्डलीभूतशरासनस्य ३१३८

आवारितो मध्यगतै ५१३५

आराव दिशि दिशि त निशाम्य

१४१३

आलिङ्गन्निव वेलामि ७१९४

आलिङ्ग्य गाढं मधुरं ध्वनन्ती

१७१६४

आलीढपदविन्यास- ९१४३

आश्लेषमन्त ववथनं प्रणामम्

१७१८५

आश्रयस्त्वमसि सर्वलघूना १०१६

आश्रम सर्वशास्त्राणा- ७१७०

आशङ्कसे चेत्परिभावमर्थ- ५१२५

आशा मुक्ता बन्धनेनेव ६१४९

आशीतिका वर्षवरा ३११५

आशिन्ध्रियन्नदीनाथः १८११२

आशुशुक्षणिरिवाशु स १०११४

आस्थायुक स्यन्दनमन्तरिक्षम्

१६१४६

आस्येषु जिह्वा हृदयेषु हस्तान्

१६१२६

[इ]

इच्छातिभङ्गेन न रन्तुकाम ५१५

इत्थ तेन व्यापृतनेत्रेण ८११९

इत्थ हिरण्यकशिपूदयपक्षपाती

१२१५२

इत्यर्जुनोक्ता मनसा प्रसन्नः ८१३४

इत्यघानि द्विषन्धैवै १८१९९

इत्यद्रिकुञ्जान्सरितः ५१४९

इत्यतो रावणो रोष- १८१९

इत्यपायवदुपायवन्नयै- १०१२१

इत्यस्य वाचमभिनन्द्य १११४१

इत्याकर्ण्य तमुत्साहम् १८१९२

इत्याकूतं तस्य भीमोहितस्य

११२२

इत्यादाय दिनैः कैश्चित् १८१३०

इत्याशङ्क्य चिराज्जज्ञे १८१३८

इत्याशसुर्नाभिगन्ध मृगाणाम्

१७१८०

इत्युक्तासौ तस्य विरागं १३१३६

इत्युक्तेऽस्मिन्पादमुपात्त १३१२१

इत्युच्चकै स्तुतिशत १२१५१

इत्युद्यत राजकमन्यपक्षम् १६१७१

इत्युपायमविचार्य तवार्य १०१३२

इत्येतस्मिन्नुक्तवत्येतदेव ११११३

इतस्ततः सविवरीषता ६११९

इतस्ततोऽभ्रलिहृष्टृङ्गकोट्यो

१२०

इति किमपि विकोपितास्तरुण्य

१५१३१

इति चपलविलासिनी १५११६

इति चक्रस्य तत्कालम् १८१६५

इति तस्य निशाम्य १०१४१

इति दिग्विमूढमिव तत्र १७१३५

इति प्रतापादवगाढयो- ६११४

इति मोघ बभूव वारिः १८१५९

इति रतिमनयानुरुध्यमानो २१३४

इति वनमभितो विहृत्य १५१३३

इति विनययन्तुच्चैस्तब्धा- ३१४३

इति विविधरतेन राजलोकै

१७१८३

इति स पृतना दृष्ट्वा- ५१६९

इति स मरुत शक्त्यास्तोक

१३१२९

इति सङ्कथा निशमयन्सुहृद्.

१२१२९

इतीदमभिधाय ता १३१४४

इतीदमाकर्ण्य स पावनजये-

१११३१

इतीरयित्वाऽहितकम्पवेग ५१३०

इतीश्वरा केशवतो भवन्त

१६१६२

इदमन्यच्च कलयन् ७१९०

श्लोकानुक्रमणिका

एद मया नयमपदिज्य २।१९
 एदमिन्यनुगिष्य मेदिनी- ४।२१
 एदमेवमनादिगोत्रर ४।५०
 एन्दोः प्रियत्यापि कराग्रपात -
 १७।५७

इन्द्रो विभूत्या स वृहस्पतिर्वा ३।२
 इयत्तया वक्तुमह न शक्त १६।२५
 उपन्विमर्षेऽमुचता ६।९
 इह किंपुरुषा पश्य ७।४२
 इह भान्ति गण्डपभुव १२।२५
 इह मैरुत तरणितसमिद १२।१५
 इहावापत्कीर्ति हरिद्वधिमन्यत्र
 १६।८४

इहैव जम्बूतरुमालवालवत् १।१०

[उ]

उक्तेन पौन पुनिकेन कि वा
 १३।३२
 उच्छ्वासाद्विविधभर लघुं १४।२०
 उच्चैरहाः प्रतापेन ९।१८
 उत्कर्ष्य मीर्वीनिनद नृपाणाम्
 १६।२०
 उत्कार्तस्वररुचयोऽपि १४।१०
 उत्कीर्णा इव कुलपर्वता ५।६५
 उत्कीर्णैरिव विधुभिर्मुर्वै- १४।९
 उत्खातरोपणमिद निजमेव
 १२।४७
 उत्तमोऽपरतो दु त्तम् १८।७९
 उत्तुङ्गन्यामलकुचा ९।१९
 उत्तरेऽर्षे कृतार्थत्वम् १८।४
 उत्प्रेक्षणे लक्ष्यविधौ ३।३७
 उत्पलस्य क्षयिनोऽप्यवतारात्

उद्युक्तानामुदधिमहत्त्वस्तुत्या
 ८।१३
 उद्योतितदिश पत्रवा ७।४४
 उदधमदिव तत्पराभिमर्शा- १५।२०
 उदयाद्विभूतिरिव भोगगति.

१७।११

उदकसंक्लेगभरं स्वयं १।१४
 उदात्तवंश बहुधातुरङ्ग- ५।३८
 उन्नतोऽसि विगदोऽसि १०।२६
 उन्नेतुं तपनवितापमङ्गनाना
 १४।११

उन्मग्नगङ्खं श्रमफेनयुक्त- ५।३६
 उन्मील्य रूपं सह सामि ८।४४
 उभयपार्श्वगतान्निगिता- ५।६८
 उपकर्ष्य तथा नरेश्वर ४।३०
 उपवन्यभूम्युपगिरं च १७।३०
 उपवनमभिरामवल्लभा १३।३७
 उपवीणयन्दृषदि सिद्धपदं १२।३३
 उपसान्त्वय कृत्यमात्मन- ४।१६
 उपाददे परसुखदुःखचिन्तया २।९
 उरसा निपीडय भुजयो- १२।३९
 उरः श्रियः स्थलकमल २।२
 उल्काशरं शक्रधनुस्तडिज्ज्यम्
 १६।६६

[ऊ]

ऊर्जस्वलः पर्वतभित्तिवधा-३।३२
 ऊढवान्यदपि गण्डशैलक १०।४४

[ऋ]

ऋजुप्रकारेषु गुणेषु ५।६०
 ऋजुस्वभावादवदातवृत्ताः
 १६।५६
 ऋजूपकारिनिर्व्याज ९।४४
 ऋतं वचो-विसमुदित २।२७
 ऋषिकोटिभीत इति जन्यभिया

एभिः शिरोभिरति- ११।३८
 एवं चूडानाटितपादं ३।३९
 एवं नानाक्षत्रियवर्गे १४।२६
 एवं वाक्यं विष्टरविष्ट- १३।१५
 एष चाऽगुणोन्मुक्त- ७।५७
 एषा कटाक्षपातेन ७।८९
 एषा पक्वफलागालि- ७।५१
 एषामुष्मिन् विलसति मुक्ता-
 ८।११

एषा विलासभावेन ७।७४

[अं]

असान्तविश्रान्तकुचान्तचक्र- ८।४२
 अंसोत्सेधेन सोत्सेक १८।२५

[क]

कृत्याकृत्येऽप्यन्यदीयेषु योज्ये
 ११।२७
 कृत्वा सपर्यां कुलदेवताभ्यो
 ३।२६
 कृत्वोच्चैरथ वेगेन ९।४१
 कृतातिपातावधिकी ६।२
 कृतपाणिपीडनविधि प्रथम
 १२।४०
 कृतमुच्छ्रित तदनुदात्तम् १७।३३
 कृतार्थसारान् व्यवहारघोषिणो
 १।३५
 कृतावतारायतिपुण्य- १।८
 कृपया नापि मोहेन १८।८२
 कृपीवलं कृपिभुवि वल्लवं २।१६
 क्वचनातिपातमटवीमटवी १२।८
 क्व नृपो भरतोऽमराचितो ४।८
 क्रमगोऽतिजगाम नर्मदा ४।४२
 क्रञ्जकिञ्जक्रगन्धान्यै ७।१४
 कर्णैर्गजास्तेन विलूनपुष्करा

द्विसन्धानमहाकाव्यम्

कम्बुग्रीवालघुश्रोणि ७।६७
 कमन्य य समुन्न-१८।११५
 कमला च दलान्तरखव-४।२८
 कमाशु न तयारेभे १८।१२२
 कर्णश्रुति गच्छति तूर्यनादे १४।३३
 कर्मोपाय प्रक्रम तत्फलात्ति
 ११।१४
 कवेरपार्थमिधुरा न १।५
 करतलपिहितं प्रियाननं १५।४०
 करीव सोऽपात्तमुखच्छदोऽयम्
 १६।७६
 कल्लोला सपदि समुद्धृता ८।६
 कल्लोलैरिह जलधे ८।२६
 कल्याणनिक्वणा वीणा ९।९
 कलत्रपुत्रमित्राणि ९।३८
 कलमलिकुलकोकिला प्रलापं
 १५।६
 कलागमानामधिदेवतेव २।३१
 कस्यात्यन्त भिन्नमेकान्ततो वा
 ११।८
 कान्तोन्नतस्तननितम्बनिपीडनेन
 १५।४६
 कामिपरीता मधुविपरीता ८।३१
 कायस्य त्वचि कठिनस्य १४।१९
 कार्यस्यादौ यः प्रयुङ्क्ते ११।७
 काष्ठा गिलन्तीव भुव ५।२७
 किञ्चित्पूर्वप्रियाद्बाल्य ७।८०
 किमतिविपिनमन्तरे नदी १५।२९
 किमभुक्तमनुष्ठित जनै-४।४
 किमु मधुरसिता मुखात्प्रियाम्
 १७।६५
 किमु मे भुजेन भुवनस्य १२।५
 किमु विलुलितकुङ्कुमावलि
 १५।४२
 किं मर्यादामेष जलात्मा ८।१४
 किं व्यायामो यो विहीनः ११।१५
 किं विग्रहेणोभयजन्मनाशा—
 १०।४०
 किशुकाकुलभूमीना ७।१९
 कुकाव्यवन्धे यतिवृत्त-१।४७
 कुचयुगमनुल कुतोऽस्य भारः
 १५।१२

कुमारमृत्याकुशलः स तस्मि-३।६
 कुपितमवचन शिर.प्रणाम
 १५।३२
 कुर्वन्स्वर हस्त उदारवृत्तिम्
 १६।१५
 कुलजं शमिन बहुश्रुत ४।४१
 कुलपर्वता कुलपराभवत १२।१३
 कुशासनोदीरितचेतसश्चला १।१६
 कुसुम धनुर्मधुलिहोऽस्य १।२७
 कुसुममिपुचयो गुणोऽलिमाला
 १५।५
 केऽपि वृष्णिकुलजा १०।१५
 केशवो बलदेवश्च ९।५०
 कैश्येन कुर्वती मुक्त-७।७७
 कोऽपि क्षोभोभूतलङ्घेनवारी
 ११।२८
 कोटिश कुञ्जरबल ९।४५
 कोपरवतकपिलालसदृष्टि- १०।२२
 कोपाश्रुभि कालवर्गं परीत.
 १७।६८
 कोप कश्चिज्ज्वलत्यस्य १८।३७
 को वा कवि पुरमिमा १।५०
 कौरवी गतिमुच्छेत्तुम् १८।१०८
 [क्ष]
 क्षतजप्रवाहनिवहस्य १७।२७
 क्षणभङ्गुरमङ्गमङ्गिना ४।६
 क्षयलोभविरागहेतव १८।१४४
 क्षीरधिप्लवकृतोद्गमैरिव १७।५१
 क्षुपविपिन लतान्तरे १५।१८
 क्षेपयन्निव मुखामुखिमानम्
 १७।६७
 [ग]
 गृहवापीषु सोपान-१।२६
 ग्रीवाहते क्षरत्तन्त्री १८।९८
 ग्लानिं मुक्तामण्डपे तन्तुजालम्
 १७।८१
 गतवत्यरौ तमनुमत्य १७।२४
 गतेन राजहसीय-७।८८
 गता ह्येभ्योऽप्यसवो-६।४३
 गतावशिष्टेषु बलेषु ६।१५

गतारिपुत्रा सगुणा १।४९
 गजगण्डघट्टितमदच्छुरिता १२।३४
 गजा नियन्तृकरशीकरोत्करै-
 ६।३२
 गजेपु नष्टेष्वगजेष्वनायक ६।३०
 गर्भापोढा इव हया १८।३१
 गरो गिरिगुरुर्गौरै १८।५४
 गाङ्गाहिताः प्रतिजवैर्जल-१४।३९
 गाथका गाथकावधौ १८।९४
 गाढाकल्पकनिष्ठत्व ७।९२
 गुणेन मुक्त गुरुपर्वरिक्तम् १६।५२
 गुणेन लोक निनदेन ६।६
 गुणोऽखिलो वसु च २।५
 गोकुराहत इवायमेकतो ८।१२
 गौरक्षिकामिमा स्रष्टु ७।८२
 [घ]
 घनसारसुगन्ध्याचितं ४।४०
 घनयोः स्तनयो स्मरेण तन्व्या
 १७।७९
 घाताय कर्तुं द्विषता प्रवीरै
 १६।२२
 [च]
 च्युताधिकारा इव चिन्तयाकुला
 १।४५
 चकम्पिरे किंपुरुषा ५।३१
 चक्र दु सहमालोक्य १८।८०
 चतुर्दशद्वन्द्वसमानदेह ३।३३
 चन्द्रो वात शीतक चन्दन च
 १७।४७
 चन्दनस्यन्दसान्द्राङ्गी ९।२०
 चमरा व्यजनेन वीजयन्ति ४।५४
 चम्बाजिस्थिरया धरानमन-
 १८।१४५
 चलत्परिमलासक्त- ७।४१
 चलत्पताकामुद्वद्ध १।५१
 चित्त वित्तेनाङ्गमङ्गेन वक्त्रम्
 १७।७०
 चिरं निबद्धो नियमेन सोऽयम्
 १६।४५
 चिरन्तने वस्तुनि १।३

चिरमेष चेतसि निरुद्धमुदितम्

१७।८

चिरस्य युद्ध्वा स पपात ६।३६

चिरानवस्थाननियोगखिन्न-

१४।२७

[छ]

छत्रध्वजानामितरेतरस्य १६।५७

छिन्नैः शफैः समीकेऽस्त्रैः १८।२९

छोत्कारच्छातजठरै- ७।१०

[ज]

ज्ययोर्विरिब्धं विनिशम्य ६।५

ज्वलत्यमुष्मिन्कुपिते ६।३३

ज्याचक्ररुद्धं स्थितमङ्गमेव १६।२१

ज्ञायते च भवतः पतिरुच्चै-

१०।२८

जघनं निबध्य वसनेन १२।३६

जघन्यवृत्तिं पुरि यत्र १।४३

जडेषु बाह्येष्वपि १।३८

जनमाकलस्व भुवि १२।१२

जयश्रियं दक्षिणमंसमंसलौ ६।३

जलवेणीति संतुष्य १८।४६

जलपरिचर्यैस्तसूत्रत्व १५।४५

जलाशयं दिशि दिशि २।२३

जातं रणरणोपेतं ९।१६

जानामि किञ्चित्त्रपया ५।१७

जाने हि मृत्स्नाऽभ्यवहारमात्रं ३।७

जिगाय षड्विधमरि- २।११

जित्वारयः सुखं बन्धून् १८।१०

जीवाभिघातं कृतधर्मपीडम्

१६।१९

[ल]

तृणकौतुककङ्कणोचितां ४।४८

त्यजतो न जहाति ४।५

व्रस्तेऽराववरास्तेऽत्र १८।११६

त्रिदिवेच्छया व्रतमिहत्यजनै-

१२।२८

त्रासो विरूपरेखा वा १८।८८

त्रेपे नृपाणा ८।५५

त्वामभ्युपैतु पुनरभ्युदयाय ४।५५

त्वं जीविकाकृत्य ५।२०

त्वं हिमाद्रिरपि ता १०।५

त्वमिहात्थ यथा तथा सनो

१०।४२

त्वं श्रीमहामङ्गल कुम्भकर्ण

११।३६

तच्चैकैकं यन्मुखेनैककेन ११।५

तत्पाश्वे गतधृतिमत्स्य १४।२३

तत्याज पुत्रो विनयं ३।३४

तत्संहारो मा स्म भूद्वन्धुतायाः

११।४०

तत्सर्वं वा रम्यमल्पाल्पमेव

११।६

ततसारतमास्थासु १८।१४३

ततो विधातुमन्येषाम् १८।११०

ततोऽभ्यमित्रोयमिदं गरीयो

१६।७४

ततो यदूनां बलमप्यवस्थाम् १६।३०

ततो गभीरश्चरितैरगाधै- ५।५०

ततोऽधिके तादृशि १।७

ततो बलेन बाल्येऽपि ९।३९

ततो वनं देशमनेकमेव ५।१

ततः समीपे नवमस्य विष्णोः

१६।१

ततः प्रयुक्तभ्रुकृतिं ६।१

ततश्चकाङ्क्ष स्मरमोहहेतुं

५।१५

ततः स्फुटं पञ्चकमीक्षमाणी

६।४७

ततः समाधिष्विव तौ ६।४

ततः सुमित्रोदयहेतुभूता ३।२९

तथाचार्यं चर्यापरिणत- १२।५०

तथा द्विपेन्द्रास्तुरगाः ६।४४

तथा तं वीक्ष्य वियति ७।४

तथायुधिष्ठिरन्तारम् १८।६६

तथावधूतोऽपकृतिं ५।३३

तथावस्थं तमालोक्य ९।३०

तथाविधेऽप्युद्यति धूलिजाले

१६।५४

तथा विराधितं ९।२

तथा वेपं तेषा कुसुमरचितं

१५।४९

तथापि स पुमानन्ते १८।२

तथा हरीणा कलहायमाना

१६।३१

तथाहि भोगा स्तनयित्नु- ६।४५

तथोभयेषामपि भूपतीनाम्

१६।५५

तद्यातव्यं तत्प्रकृत्यानुकूल्यं

११।१६

तद्वानेयद्विपमदमरुद् १४।३०

तदाशशंसे रणभूमिरेषाम् १६।३२

तदितो निरूपय पयोधरयो-

१२।१४

तदेव गाम्भीर्यमद- १४।३४

तदेव संदर्शनसंकथाः १३।३९

तदंशभीताधररागसङ्गात् १६।२

तन्मध्यं हरिकुलनायकै- १४।२४

तनुरक्षया परिणतेव कुपितम्

१७।४

तेनाजितात्मशिरसा श्रीः १८।९७

तनुं नटन्त्याः किल काचकुट्टिमे

१।३०

तमधूममग्निमिव दृष्टिविषम् १७।३

तमुदीक्ष्य नवोदयस्थितं ४।३३

तमुदीक्ष्य शैलमुपयन् रभसा

१२।३५

तमूर्जसारावणिमव्यपेती १६।११

तयोः पतन्त्यः शरपञ्जरान्तरं

६।३४

तरवो न सन्त्यफलिनो १२।२४

तरलयसि दृशं किमन्यचेता

१५।२७

तुलयन्निवोभयरसं मदिराम्

१७।७८

तव पूर्वजेन यदुनोपनताः १२।११

तस्यानूनमिति श्रुत्वा ७।८४

तस्यावतंसोत्पलपत्रमैत्री ५।१३

तस्या विशेषेण कृताभिलापा-

५।१२

तस्मिन्कालेऽनुजोपायात् ७।२०

तस्मिन्काले जरासन्धो ९।१

तस्मिन् काले लीलया ३।४१

द्विसन्धानमहाकाव्यम्

तस्मिन् सुते तत्क्षणजातमात्रे
३।१२

तत्रैव चेतोनयनेन्द्रियेषु ५।१४
तादृश प्रशमित ननु १०।८
तान्प्रावृषेण्याम्बुदभासि पाशौ
१६।५३

तीक्ष्णो नादः साधयेद्यन्त्रदीयान्
११।१८

तीरद्रुमेषु करिण पटमण्डपेषु
१४।३८

तीव्रोद्धव क्रुद्धमनेकसैन्यम् १६।३९
तुलितरसनमौपनीविक १५।३६
तेजिते तमसा जेरे १८।३०
तेऽपातयन्मार्गणमेष वाहम् १६।५१

ते रोपणैरावृषताकभास १६।६७
तेषु ग्रहेषूच्चगतेषु ३।११
तेषा धनुर्मण्डलित यशो न
१६।२९

ते सायका सयति सनिवृत्य
१६।५८

तैरुत्तरङ्गाकुलितास्तुरङ्गा
१६।६८

त सत्यकोपाहतशत्रुमुच्चै
१६।४२

त द्रोणसशब्दनमादधान ३।३५
त विलोक्य सहदेवविक्रम
१०।१९

त समुद्रविजय प्रतापत १०।२०
ता श्रीवधू ८।५४

[द]

दृष्ट्वा दम्याञ्शृङ्खलबन्धेन
१३।७

दददेऽदोऽदरिद्रोऽरि १८।५१
दन्तान्तरसमासक्त- ७।१५

द्विषि मित्रमति हितप्रिये ४।७
द्विषता भयेन सुहृदा १२।४३

द्विषन्मारीचोद्यप्रबल ११।३७
द्विषो जगद्विलयभया २।१०

द्राग्दानोच्छेदभीत्येव १८।२०
द्राघिम्नि बाह्वोरुरसः प्रथिम्नि
१६।४९

द्युमणौ प्रतापिनि गते १७।३१
दशाननोद्दीपनमात्रहेतो- १३।३०

दशा दधाना खलु- १।१५
दष्टदन्तच्छद बद्ध ९।४६

दृष्टवान्न स दशास्यतेजसो
१०।३३

दृष्टाधरं तिष्ठतु सम्प्रहारं ८।४१
दहनास्त्रपाणिरपमूर्ध विदधत्

१७।६

दारुण्यमात्मन्यनुशय्य १७।४५

दारुप्राकारोऽयमुताहो १३।५

दिवृक्षमाणस्य जनस्य ८।४७

दिवृक्षुराद्यन्तमिव प्रमाणं १४।२८

दिधक्षवे लोकमरातिसेनम्

१६।३८

दिनानि लब्ध्वा ववृधे ३।२१

द्विपदन्तपत्रमदमौक्तिकवद्घत.

१२।२२

दिवि दुन्दुभि प्रणिननाद

१२।४२

दिशि विदिशि परस्पर न दृष्टं

१५।२

दिश प्रसेदुविमल नभोऽभूत्

३।१४

दीर्घन्यस्तं हस्तमधिष्ठायुकमीषत्

१३।१२

दीप्तान्तरङ्गा शिखिनारणीव

३।४

दीप्यानिष्ट यस्य निष्ठवमार

११।३०

दीप्यारविन्दिनं लोक ७।२

दुर्गं राष्ट्रं तीर्थमरण्य १३।२

दु खमोचनमिष्टस्य ७।२२

दुर्जनेऽप्यनुनय स्वभावत

१०।७

दूरक्षेशविभीमोऽस्मिन् १८।७१

देव किं बहुनानेन ७।६४

देवावदातवितता ७।२८

देवाङ्गनापदन्यास- ७।४३

देवैर्विमानशालायाम् १८।९५

देशकालकलया बलहीनः १०।३०

देहेषु भोगाय विभक्तिमागतै
१७।७६

ध्वनत्सु त्र्येषु शिवाङ्गनासु
१६।७०

ध्वजमारुरोह गरुडोऽस्य रणमिव
१७।१२

धनुर्गुणग्राहिषु नम्रवृत्तिषु १।४०
धवलातपत्रमपि तस्य हतम्

१७।१५

ध्रुवस्य शौर्यायतनस्य कर्तुम्

१६।५९

धीरन्तुं गा गत्वा स ८।२७

[न]

न्याय्य सुखावहमहो भुवि २।३०
न्यूना वाणी नोपकुर्याज्जडाना

११।२३

नृणामसीना वसुनन्दकाना ५।४०

नृपति तमवेक्ष्य तापसा ४।४४

नृपहेतुरगान् पश्य ७।६१

नृपौ नृपत्व न शरा ६।२९

नृपास्तिरोटेषु समुन्नतेषु १६।६१

नृपौ रूपाऽपातयता ६।८

न कानि कुम्भासुरभावमाजौ

१६।१३

न किलास्ति कोऽप्यवनिमानम्

१७।२५

नखै कुरवकच्छायै ७।६८

न गुणैर्वधूभिरभितो ८।५६

न तद्भुजतट गच्छन् १८।७७

न न्यूनाना भीतिरनूनादिति

१३।२५

न नाम प्रतिसामन्तम् १८।११४

न निजो न परोऽस्ति ४।२०

ननूधसि पयोऽम्तीति १८।६१

न पुनरिदमह करोमि १५।२४

नमस्यया सप्रति कुम्भकर्णम्

१६।१२

नयस्य शौर्यस्य धनस्य ११।३५

नयस्यावद्यस्य व्यपनयमुखेन

१३।३४

नियणिभागेष्विषुभिर्विभिन्ना.
 १६१२७
 नरघूर्णाविदाहेन १८१८
 न विक्रम. शरभनिपातसन्निभः
 २१२०
 न विधु स्मरशस्त्रगाणवन्धः
 १७१४९
 न विपादितया यदागमत् ४१३४
 नष्ट भीतं स्थितं घोरं ९१४८
 न सोटवैरावितरौद्रहेति. १६१४१
 न संममे दिशि दिशि २१४
 नागाननागा गगने १८१४५
 नागायत्तं सुजित्याभि. १८१५०
 नातिक्रामन्ति सरितो ७१३३
 नाथोऽभ्युपेत्य विनयेन १०१४६
 नानामार्ग. पासुलो दीर्घसूत्र.
 १११२०
 नानेष्टसहितादोहि १८११३५
 नापत्यघात प्रतियुज्य ५१२८
 नामाददानै. परुष परेपा ५१६४
 नामोचितेन चक्रान्तम् १८१९६
 नाल न्यधित्सद् भुवि ३११३
 निकटसुलभमुद्गम विहाय १५११०
 निचितमलकमल्पमौक्तिक-
 १५१४१
 निजतो हि धराराधी १८११३८
 निजदु.सुत कुलमिवाशु १७१३२
 निजपीरुष हि पुरुषस्य कवचम्
 १७११०
 निधुवनमधुनिद्रामोदशेषकभारम्
 १७१८७
 निनदेन तस्य मिहिरस्य गरभ
 १७११३
 निपीडपासनमावेद्य ९११५
 निपीय रक्तं मुरुपुष्पवासितं
 ६१३७
 निर्वहोच्चैरावतमुच्छीकरसेकां
 १३१६
 निश्वासमुष्णं वचन निरुद्ध ५१८
 निगम्यान्नान्तजगत ७११६
 नि.गेपोऽप्यधिवृषि १४११४

निषेकदिवस ९१४२
 निहत्य निस्त्रिगगति तदीयाम्
 १६१७७
 निगमान्निनदै गिखण्डिना ४१४६
 निजपूर्वया रुचिरपाण्डुरुचा
 १७१४३
 नीत्वा पाश्वेनोभयेनापि निद्राम्
 १७१९०
 नीत्या यो गुरुणा दिशः १८११४६
 निरुत्तरा कर्तुमनिस्त १७१६२
 निवेद्यद्म्य सुतजन्म ३११६

[प]

पृथ्व्याः पाताललङ्कान्तं ९१३
 पृथु विहितवता वन १५१३
 प्रकोपनिर्मोहितरक्तलोचन ११४२
 प्रजिघ्युः पार्वतीयाश्च १८११२६
 प्रणयकलहकेतव प्रणाम १५१७
 प्रणिपतदिव वारि पादयो-१५१३५
 प्रत्याहृतं सुराजानन् १८१८६
 प्रतिकर्तुं परीभावं ७१२१
 प्रतिनिनदमयासीद्देवतूर्य- ६१५१
 प्रतिमितविधुविम्बसीधुपानात्
 १७१५८
 प्रतिरोप्यता तदियमत्र गिला
 १२१४५
 प्रथममधरे कृत्वाश्लेषम् १७१६९
 प्रथमस्तनयोऽभिषिच्यतामिति
 ४१२
 प्रपासभासार्थनटाश्रमव्रजै- १११८
 प्रभञ्जनाकुलाशोक- ७१६०
 प्रभविष्यत कलियुगाद्भयतो
 १२१३१
 प्रभिन्नकक्षीवति लोल- ६११८
 प्रभावतो वाणचयस्य मोक्षरि
 ६१३१
 प्रभावितारातनयस्य वीर्यम्
 १६१३५
 प्रभा विमानं समुपेत्य ५१४२
 प्रभाविरामस्य सपत्नसन्तते. १११७
 प्रभाविगारदं वीर्यं ७१२७

प्रभावं रोचनीयस्य १८११
 प्रमत्तानेकपालोल- ९१३३
 प्ररोपयन्नयभुवि २१२२
 प्रवालमुक्ताफलशङ्खशुक्तिभि-
 ११३२
 प्रविश्य पुरमाराव्य १८११३३
 प्रशमय रुपितं प्रिये प्रसीद १५१२२
 प्रस्वापनास्त्रमसृजत् १८११५
 प्रसह्य ताभ्यां परलोक- ६१२२
 प्रसार्य पादावधिरोप्य ६१३८
 प्रसेदुषि स्थितिमति यत्र २१२८
 प्राणान्कृत्वान्यत्र कथंचित्तव
 १३१२३
 प्राप्तव्योमासङ्गमोघं १४१३२
 प्रापूरयन्नभस्त्रातः १८११४
 प्रियमद इदमेतदित्यपूर्वं १५१४
 प्रियसंगमात्प्रथमसङ्गमरिक्त १७१९
 प्रियेषु गोत्रस्खलितेन- ११३१
 प्रौढे मन्त्रिणि तद्राज्यं ९११०
 प्रौर्णवीदथ सौपर्णः १८१५२
 पञ्जरे किल करोति किं शुकः
 १०१२९
 पटलः पटक्षौमदुकूलकम्बलं
 ११३३
 पटुः सुघटविस्तार - ७१६५
 पणवा. प्रणिनेदुराहता ४१२२
 पतत्रिनादेन भुजङ्गयोपिता ६११६
 पतितस्तरो. शकुनिविष्टचित्त.
 १२१२६
 पतिर्मृगाणा गजवृंहितेन ५१५१
 पतितसकलपत्रा तत्र क्रीर्णारिमेदा
 १६१८५
 पन्नपाणिरगोकाङ्घ्रिः ७१६६
 पन्नरागप्रभाजालं ७१४९
 पन्नस्योदकसन्ताप ७१३
 पदघातजातदरि मूक्तधर १२१३७
 पदप्रयोगे निपुण ३१३६
 पयि पाण्डुराजकुलवृद्धिमत्. १२१९
 पयि पयि परिरक्षतो दिगन्ता-
 १३१३८
 पयि सोऽवरजोऽग्रजं ४१५१

द्विसन्धानमहाकाव्यम्

[ब]

पथ श्रम नेतुमपेतभारै- १४३६
पयसि भयमवेत्य योषिता १५३४
पयोधरभराक्रान्त- ७३४
परतस्तमासि पुरतोऽस्य १७२९
परतो नत जघनपाणि- १२१६
परित' पतद्भुजगपक्तिरसौ
१२४१

परदारग्रहाविष्ट ९४०
परभृतशुकसारिकाविरावाः
१५२१

परस्पर वेगितमाप्नुवन्तो १६२४
परस्परमपश्यन्त- १८१३७
परिचितमभिगम्य लीलया १५३८
परित्रया बहुभरणेन च २३
परिमोह्यमाणमाशयम् १७४२
परिपीडितमुक्तमङ्गनाया १७६१
परिपजति परस्पर समेत्य
१५१९

परिहृषितमुख कुचद्वयं १५४४
परिहर्तैरिह तै' कृतबुद्बुदै ८५
परेऽपि ये यैर्विधृता नरेन्द्रा
१६८०

परोत्तापनशीलस्य ९२५
परं न दृष्ट्वाक्रममाणमिन्दुम्
१७५३
पर वचित्वा पुरि देवदारु १३६
पलायाचकिरे नागा १५५७
पश्यन्निव पुर शत्रु- ९३१
पशुवच्छादयन्भीरून् १८११
पादघातविहित चिरभाग-१४३७
पुरत स्थित परिचितम् १७३४
पुरी पयोधोन् कुलपर्वतानपि
११११
पुरो रिपोरपारोऽपि १८१०३
पुरोहितावर्तितजातकर्मा ३११९
पुर प्रसन्ने धनुषा द्विषद्भ्य
१६५०
पुष्पं प्रवालमखिल स्ववनस्य
१५५०
पूर्वं परं ज्योतिरुपार्च्यदेव ३२०

बद्ध्वासवे प्रेमवधू प्रियेऽपि
१७७३

बभुः पुराणा स्फुटिता ५५५
बभौ महल्लोहितसम्भृतं ६४२
बलिमानर्चयावेद्य १८१०६
बलेन य. स्वयमनिलोऽपि २२९
बलीयसोऽपि द्विषता निहन्तु-
११३३

बहुतिथमवलोक्य नाथमानं
१५२५
बहुधातुगणाकीर्णान् ७५५
बाजो वायुमय जव जवमय १४३१
विभ्रत्सदाशाननिरूढदोषिम्
१६७९
बुद्धिसत्त्वबलभाग्ययोग्यता
१०३१
बोधातिरेकाय सरस्वतीव ३३
बोधाम्भोधौ य. समाधीन्दुवृद्धे
१२४९

[भ]

भ्रूभङ्गमात्रेण परस्य भङ्गम्
१६४७
भटा जुह्वराणरथद्विप नृपा. १३७
भयाद्यदेवोद्गतमङ्गनाना ६४८
भवेयुरन्ते विरसा १८३
भरत' स्थित सखलु यत्र १७३७
भान्येतस्मिन्मणिकृतरङ्गा-८७
भियेदमिति नैकोऽपि १८७८
भीम. क्रमात् वर्महरः ३२८
भुज्यतेऽवारपारीणम् १६६३
भुवस्तल प्रतपति संभ्रमन् २१५
भुवि दिशि दिशि कश्चित् १६८३
भुवि कोकनिष्ठ इव तत्र १७३८
भुवि पुष्पमपूरि गुल्फक ४२५
भूर्जद्भुमस्येव विहायसश्चेत् ५४१
भूर्जायते प्रदेशेऽस्मिन् ७४५
भूरिरभ्रभरो रेभौ १८४३
भूरिस्तम्बेरमेकान्ते ७३०

भेतुं नारि' शक्यतेऽरातिगृह्या
११२६

भोगसागरपरिक्रमचौरान् १७५२
भोग स एव सा संपन् १८८५
भोजका सुखनिबद्धसम्पदः
१०१३

मृगनाभिजं परिमल १२१९
मृत्वा जीवित्वैव च यस्मिन्
१३१९

मृदुराश्वासजनन ७२९
मङ्गलमुक्त्या मृदुगलमुक्त्या
८३३

मज्जनेपु मनो गूढं ९१७
मतङ्गजानामधिरोहका ६४१
मत्सुतामिव चमूम् १८१६
मत्तवारणमारुह्य ९७
मदच्युतानीरदनादवृ'हिता १४४
मदोत्तमाद्रेयबलेभसारे १४२५
मध्यस्थित मण्डलधर्मवद्धम्
१७६३

मध्यस्थवृत्तमपि वञ्चति १५४७
मधुरमभिहितो न भाषते १५३०
मन्दरागः स्वयं साक्षान् ७५६
मन्दोदर्यामिच्छसि चित्तव्यतिपात
१३२०

मनोभिरामप्रमदा विशन्ती ८३५
मणे प्रत्युरसस्यासीत् १८२६
मम यदि युवति विशङ्कसेज्या
१५२३

महाकुचभराकृष्ट- ७११
महानिवेश कुचभारमेका ८३९
महीक्षिता दक्षिणबाहुदेशे १६६०
मही समूहन्तमिवाक्षिपन्त ५२६
मा ज्ञाप्यस्मि निरस्त्रोऽहम् १८११
मातङ्गप्रभृतिपदाभिघातधूत.
१४१७

मातरिश्वकवृत्तेऽस्मिन् ९२४
माघवेन मधुना स्मरेण वा
१७४८

मानो व्यतीत कलह व्यपेतम्
१७६०

मायूरं गतयुतनौप्लवं १४१२
मिलिताङ्गदं पतिसुजाय १७३६
मुखकृतकपटाः प्रसक्तचित्ताः
५१६७

[य]

यत्रोद्वेगे मूर्च्छति शोकेन यमस्त्री
१३१९
यथाययं विधिषु २।८
यद्दूरं निकटतरं हयाः १४१५
यदपायि पयः सुतेन ४।१०
यद्यप्युक्तं द्रुतमवध्यं हृदि १३।२४
यद्वंशस्य प्राभवं लोकल्लवं ११।१०
यदा व्यरित्सदरिमदित्सदेष २।२१
यद्वातकी यद्वलिभस्तरङ्गी ८।२३
यदि रजतयाविना नृपा ४।५३
यदीदृशमिदं रूपं ७।८६
यदेष राज्ञः प्रथमं परिग्रह-
१०।४३
ययुर्विदेशं विदिशं ६।१२
यज्ञोऽत्रकाशस्य विधित्सया ६।७
यस्यां नाथाः सप्रभावा- ११।१
यस्य द्विषां शृङ्खलखड्कृतानि
१०।३९
यस्याः समीपेऽम्बुनिधि- ८।२९
यः पूतनामादरमुक्तवृत्ति १०।३६
यः साम्राज्यं प्राज्यमध्यक्षमेषां
११।२९
या कौशल्या रूपशीलेन २।३२
यावन्निमेषः पतितोऽपि १६।६३
याष्टीकन्ते स्मरव्यग्रा १८।२२
याहृतेशादृते सीता १८।१०७
युक्ता. कुशलताभोगै- ७।३६
युगबद्धमिमं भरं भुव- ४।१२
येऽमी मायामयायामाः १८।१२०
ये कुन्त्या जननमिताविभासयन्तो
१४।७
येन श्रीरुद्धता मुक्ता- ९।१३
योऽधःस्थितोऽशोकतरोरभासीत्
१२।४८
योऽन्यमर्यमणमप्यतिक्रम- १०।३५

योऽपि ना हनुमानाजेः १८।६८
योऽप्येयाययियायायम् १८।२७
योऽर्जुनोऽसौ स रथोऽपि १८।६९
योऽलङ्कर्मिणोऽपि स एवं १३।२६
योनलोभरमितः कदनेषु १०।१८
यो लङ्केशीत्यायतिमायाद्दिशि
१०।३७
यौवनं तव न वैकृतं १०।३

[र]

रजोपाय. शक्यते केन कर्तुं
११।१२
रजरञ्जलेन दुर्दानम् १८।८७
रत्नाजिनेष्वजिभरावशेषात्
१७।५५
रथप्रयुक्तस्य हयस्य ६।२५
रथाङ्गनामा विरही १।४६
रथानिमेऽन्ये च समम् १६।१७
रथान्नतूच्चै पदतोऽवतरे
१६।६५
रथान्वसावेशविवृत्तचक्रान् १६।७३
रथेषु तेषा जगतीभुजा ६।२०
रथो वरुथस्य हयस्य वाजी १६।८
रणमेकार्णवं कर्तुम् १८।४४
रणे प्राणा. सदातिथ्यम् १८।६२
रम्यभावोदयादिक्षु ७।५३
रम्याः पदार्था इव ५।६३
रविमण्डलोत्थित इवान्य- १२।३
रवेरावरणं चापो १८।४१
रसेषु हेमे कुसुमेषु कुङ्कुमे १।३४
रागादे. सह वसतोऽपि तापवृते-
१४।४
राग नेत्रे नैव चित्तं मुखं च
१७।७५
राज्ञा सरेणुः कलुष. स्वभावो
१६।९
राज्ञस्तथा सुप्रजसः कुलस्य ३।३०
राजसन्दर्शने व्याधौ ७।२४
रात्रिवृत्तमलमेवमनूद्य त्वम्
१७।८८
रुद्धं शिलोत्कीर्ण- ५।६२

रूपमेव तव शीलनुदारं १०।२४
रैरोऽरिरीत्हरारा १८।२१
रोनराजिलतावृद्धे- ७।७५

[ल]

लक्ष्मी ललामुभयभागितया
१७।९१
लघु भोद्गमद्घुमणिरप्युदियात्
१७।८४
लिपिं स संख्यामपि ३।२४
लूनम्लानमृणालाभ- ७।८१
लूनं खलीकृतं नैव १८।११८
लोकातिरिक्तमनयोर्बल- ६।५२
लोको वितपमानेन ९।२३
लोलध्वजौ वहद्वाजि- १८।३४

[व]

व्यङ्गं परानानतपूर्वकायाः १६।२८
वृत्तस्कन्ध. पत्रसमृद्धः १३।१६
व्यघ्रादरीणां द्वीपेषु १८।१२९
व्यापिपद् व्यापि पद्मोऽसौ १८।८४
व्रततिषु गहनासु कापिलानं
१५।१४
वक्रशीलां भ्रुवोरेव ७।७८
वक्रोक्तिमुत्प्रेक्षणमङ्गबन्धं ८।४५
वक्षसासौ पुरोभागम् १८।१२
वज्रावर्त्तं घनुर्मित्र- ९।३५
वणिकपथे खानिषु २।१३
वर्धीभिर्विमथितमग्रच- १४।१६
वधूगृहे वधिरकिरातवामनं २।१७
वनराजो प्रवालोष्ठ- ७।७६
वनेऽपूरिरिपूनेव १८।५८
वप्राणा रम्यतालक्ष्मीः ७।१८
वर्माप्याप्रपदीनानि १८।४८
वरमिह ततः स रामो- १०।४५
वरुथिनीलङ्घनमन्यसैन्यम् १६।३६
वरैन्तुङ्गो वर्धनमिच्छ- १०।३८
वक्ष्यानि मुष्टेरगतानि ५।५८
वसुनोपचितेन सम्भवेदिह ४।१८
वाचमेवमुपकर्ण्य कर्णयोः १०।११
वाजीभविपिनेऽप्ये १८।११३

द्विसन्धानमहाकाव्यम्

वादयितार प्रियदयितार ८१३२
 वाराङ्गना ननृतुरूपतिता पताका
 १६१८७
 विकाश कोऽपि कान्तीना ७१७२
 विक्षिप्तपुष्पशयना ७१३७
 विगणय्य परस्य चात्मन ११३९
 विगणय्य तदेवमहसो ४१११
 विचित्ररत्नप्रतिभाविशालं
 १४१३५
 विजयाय जय स्वमादितो ४११३
 विद्यानवद्यै कवचानि शस्त्रै
 १६१०५
 विद्यावलेन विभवेन ११३४
 विद्याधराधिगुरुणा ७१८५
 विदेहसङ्कल्पजसम्भवायाः ८१३६
 विधिना खलु दीयतेऽखिलं ४११७
 विधुतव्यथ क्षणमवाप युधि
 १७११८
 विधुतोऽभ्युदितो दिगन्तरम्
 १७१४१
 विधुरास्ते त्रपापेत १८१९०
 विधूय लीलाम्बुजमुत्पलाशं ८१४०
 विनिपातित विनिहित १२१६
 विनिरूप्य स दर्पणे जरा ४१३
 विनिवार्यं त निजकरेण १७१३९
 विनीतवेषमाकार ७१६९
 विभीषणाभ्युन्ततकुम्भकर्ण- ८१५१
 विमुक्तं दूरमभ्रान्तै- ७१९
 विमुख फलं विविरिवाशु १७११६
 वियति सिद्धगणोऽप्युपवीण-
 ६१५०
 वियोगे लघुमुत्तुङ्गम् १८१३३
 विवर्ज्यं य प्रियमहिषी २११२
 विवशोऽपि चित्रमवलोकमयम्
 १७११७
 विवद्वितानतिकठिना २१२५
 विवासि भान्वोरिव ६११३
 विविधानि वसूनि वाहनं ४११५
 विरथश्चिरेण विहितोऽपि १७१२०
 विरामभूमिः कमनीयताया ५१३

विलासभावेन विलम्बमान ५१४
 विलोकभावेसु सहस्रनेत्रताम्
 १७१७२
 विलोलनेत्रेषु कुशाग्रवृत्तिषु ११४१
 विश्वेन वारिणा तस्मिन् ७११७
 विश्लेषणं वेत्ति न ५११०
 विशद यशोऽखिलदिश १२१४
 विशक्षीरचिता चञ्चु ७११३
 विशालकूटा. सुखवासहेतव ११२४
 विशोर्णहारा हतकीर्णशेखरा-
 ११२९
 विशुद्धवशानि गुणानतानि ५१५७
 विशेषसूत्रैरिव पत्रिभिस्तयो.
 ६११०
 विसारिभि. स्नानकषाय- १११२
 विहाय सारमुद्वेग ७१९३
 विहाय स्वानि सन्धानि ९१२७
 विहाय चापव्यवहारमग्रं ५१२
 विहिताखिलसत्त्वरक्षणं ४११४
 वोचिवाहुभिरालिङ्ग- ७१७
 व्रीडावास स्वान्तमङ्गं समस्तम्
 १७१७४
 वीभत्सं रणरुचिरङ्गदोजित-
 १४१२२
 वीरारिवैरवारी वै १८१२७
 वेगिनीमिह पश्यामि ७१६२
 वेगोऽप्येति प्रतिदिश- ८११५
 वेलया विहितकार्यसाधन १०१२५
 वैरायते मे मतिरस्ति ५१२९
 वैर तु कामं समुपेत्य ५१७
 वैशाखोन्मथनोत्कम्पाद् ७१४७
 वंशावतार जगतीपतीना ५१४६

[श]

श्वासानुबन्धात्परिताप-५१९
 श्लथं द्विरेफाकुलपुष्पभार ८१३७
 शङ्खानकारावमयी पतीना ५१४८
 शङ्खा निनेदु पटहा- ५१५४
 शत्रूणा दण्डकक्षेत्र-७१३१
 शनै समारुह्य नभोऽनुरागम्
 १७१४६

शवाः शिवाना मुखतीय-६१४०
 शरधाराभिवर्षेण ७१२३
 शरप्रवाहदुर्गोऽस्मिन् ७१५८
 शरेण चूडामणय ६१२१
 शरै. समस्तः खरदूषणो रिपुः
 ६१३५
 शशिनस्तुला समुपयाति १२११०
 शस्यकं हरितग्रास-७१५०
 शाङ्गं पिनाक घनुरिन्द्रचापं
 ५११९
 शाङ्गीणि चापानि समुत्क्षिपन्त-
 ५१३९
 शान्तारावे सारिकाद्यप्रवेशे
 १११२
 शालस्य हर्म्यस्य च गोपुरस्य
 ८१४६
 शिथिलय हृदय न मेऽनु- १५१२६
 शिश्रीषतोऽन्यमौत्सयै १८१८९
 शिष्टैर्जुष्ट रक्षित दण्डनीत्या-
 १११४
 शीतोऽम्भ करिणा ७१९५
 शुद्ध निसर्गेण कलङ्कबद्धम् १६१७
 शुद्धा शुद्धान्तवसतिम् १८११०२
 शौर्यात्स्थिति विषमाभयादवोत्थ
 १४१८
 शौर्यं ह्रीश्च कुलीनस्य १८१९३
 श्रव्याणि वाचालतयैव ५११८
 श्रवणाञ्जलिनेक्षणेन शुक्तया
 १७१५४
 श्रवणेपु मृदङ्गनिस्वना-४१२४
 श्रवसि शिरसि कृत्स्न-१५११५
 श्रिया विलोलो भरतो ३१४०
 श्रिय जगद्बोधविधौ १११
 श्रीदशार्हकुलजा किल १०११२
 श्रीधीनोतिस्थितिप्रीते. १८११२३
 श्रीपार्थ सपदि हरिस्तथा १४११
 श्रीमत्तरलतोपेता ७१४६
 श्रीमता श्रुतवता १०१२
 श्रीवधूहरणवैरबन्धतः १०१९
 श्रीवाग्देव्योर्वक्षसि वाचि १३११४

श्रीत. सुरकुलं हीनम् १८१२४
श्रुत्या भग्नान्द्रुत १३१२७

[स]

मङ्गलस्या मदकरिणः १४१२
स्तनतापमूनमवनम्रनल १२११८
स्तनजघनभरेण भूरिणा १७१६६
स्तनभारोधिकगुण- ११६
श्रीणां गुणै नामिकटाक्षैः
१३१२३
स्याने मातुलपुत्रस्य ७१२५
स्यलकमलपरागपिञ्जराग.
१५११७
स्विते समर्थे सति दक्षिणाङ्गे
१६१४८
स्विरप्रकृतिरादेयः १८१६
स्विरसमुद्रसमुद्रसकौतुका- ८१२०
स्विराक्षरान्त युधिषब्दपूर्वम्
१६१३३
स्वेयान्माहाकुल स्वान्ते १८१५
स्नेहाद्ब्रह्मन्ती धणमुत्कटाक्षा ५१३७
स्मरार्ता वारुणीभूत- ७१४०
स्वकुल नमलकृत गुण- ४१५२
स्वगोचर जल्पमधिसिन्धु- ८१४९
स्वच्छवृत्तिरसिकं मृदु चार्द्रम्
१७१५९
स्वजानि कार्याणि निरूप्य ५१३४
स्वजीविते निविजसे ५१२४
स्वम्मलमान्तरङ्गमसिल ८११६
स्वमर्षयन् गुरुमधिदेवतामिव २१७
स्वयं समानस्य परामनानि ५१५९
स्वप्नेन सोमं निशि वीक्ष्य ३११०
स्वपत्यं विधिनिशाहम् १८११४०
स्वय परान्नाभयर्षोति- १६११८
स्वयपुरज्जामतायनम् १८११३६
स्वयवृत्ताय प्रविगन्तिरस्यै.

स्विन्नवान् स हरिचन्दन-१०११६
स्वैरञ्जनातन्दनमाशुकारै.
१६१३४
न एष सभूय समुद्यतात्मा
१६१४३
सकलत्रमुपेदय सत्कुलं ४१३५
सघनागमो निजशुचि. १२१७
सट्क्रीडिनं स्यन्दनचक्रजातं
५१४७
सङ्ग्रामरङ्गं श्वनृत्वरम्यम्
१६१६
सञ्जानकीनाशमतेरपेता ३१२७
सञ्जाम्बव. क्षोभणमम्यगच्छन्
१६१४०
स जातिमार्गो ११४
स सञ्जिहोर्षन्निव जीवलोकां
५१५२
सत्यतो विभया व्यूहे १८११०५
सत्यग्रेसरसीतापहारि-११५
सत्रा संभ्रमसपातै. १८११००
स तिर्यगन्धवपुरतश्च ६१११
सती श्रुतस्कन्धवने ११२
सदृशोदयास्तमयवृत्तिरजनि,
१७१२६
सदृशी बलेन समकालमधिकृत
१७११९
सद्गुणास्तव नृपै. १०१४
स दरीमुखेन नतकुञ्जतनु.
१२१३८
स दिदृक्षाममायासीत् १८१५६
स दुरानमकोदण्डो ९१४९
स घृतव्यजनेन जनेन ८१४८
सन्तापवहिनं जातं ९१२८
सन्तिष्ठन्ते मान्त्वमात्रेण १११२५
सन्दिग्धेऽन्मिन्सत्पये १११२४
मन्नयेन नये नये १८११३९
न नवाजिप नञ्चविक्रमः ४१३१
स निवर्त्य समन्वितान् ४१३७
सपदि न तद्वेषुपी १५१४३
न पताकमदासनायक ४१२३
स परेण सदा मिता न्ही ४१३६

सपृषदाव्याजगतीकतागृहाः
११२२
स प्रभाविक्रम भूमेः १८१७३
स प्राज्ञमाहाकुलगूरसङ्गं ३१२३
सबलाकिका नवतृणा १२१२१
सभ्रयुग्मं वैरविरहं १३१२२
सम्भाषणेनापि न मे ५१२१
समन्ततोऽप्युद्गतधूमकेतवः ६११७
समजन्यायतोऽन्यान् १८१११७
समयासीदसी जन्यम् १८११२८
समयाचक्रिरे खेयम् १८११२७
समागधैर्योऽनुगत सहायै. १६१५
समातुलानीतनयैः स्ववन्धुभिः
१३१३३
समासवदसौ लोपं ९१३६
समुद्गिरन्तो नु शफान् ५१६१
समुच्छ्रिते यत्परिधौ ११२१
समुत्पतन्तो दिवि रेणवो-६१३९
समुन्नताम्भोजकुलाभिनन्द्या
८१२५
समुद्रं हा न्यायं विदधद- १४१२९
स मेनेजेन सामर्थ्यम् १८१३५
समं द्विपन्त. शुक्रसारिकाभि-
३११८
सर्पवेणी विनर्पन्ती १८१४९
सर्वकर्मोणमूर्ध्वज्ञम् १८११२५
सर्वत्र विषयेऽमुष्मिन् ७१६३
सर्वज्ञमभ्यर्च्य महामहेन ३१९
सर्वस्यास्मिञ्जन्मनि जातस्य
१३११७
सर्वस्वाद्युर्योधनेनार्जयित्वा ३१४२
सर्व. कुमार नुकुमारमूर्तिः ३१३१
सरक्षोवरजो राज्यम् १८११०९
सरसीजलप्लवहिमस्तमसौ
१२१४६
सरसीह मञ्जति करिष्यलिना
१२१२०
सरितः सरितो नगान् ४१४५
न रपायुधं विषमिवाहि १७१५
स रोषान्त्वञ्च मयि ५१११
सत्याक्षिपदग्याना. ७१३९

द्विसन्धानमहाकाव्यम्

सव्यात्युली नाडिविमुक्तै-१३।२८
स वानराणा पतिल्लसेन १६।३७
स वामङ्गु द्रोणोरुचितम्
१७।४०

सवितापि संहतिमियाय १७।२३
स विपन्नवन्धुमुपदृश्य १७।२२
स विपाणविघ्नतरोधस ४।४७
स वैरिणा श्रीमदनेन ८।५७
स शात्रवाणा हृदि शल्यमुद्धरन्
६।२८

स श्रीशैलोदीर्णवलेन प्रजिहान.
१३।१

स सदसि हृषीकेशेनोच्चै- ८।५८
स सागरावर्तधनुर्वरो ६।२३
ससास स स सासासि १८।१९
स सूर्यहास किर्मासि ६।२७
सत्नेरुत्तै सुसंसत्ने १८।७४
स हस्ताभ्या चमूहस्तौ १८।१३
सहस्थित विस्मृतमङ्गमशुकम्
१७।७१

सहसा वल्लकीहस्ता ७।८
स हरिन्नवोदयमुदीक्ष्य १७।४४
सस्ताः स्रज शिथिञ्जितानि
१५।४८

साकृतोच्छसितावश्यं ९।२१
साक्षादलङ्घयो दिवसो नु सोऽप्यम्
१६।१०

साधुन्यायेऽप्यमत्युच्चै- ७।६
सान्ध्यं रागं रत्नमयूखैर्विदधानं
१३।११

सानुवृत्तोऽसम्भोगा ७।३५

साम्मारब्धे शात्रवे किं ११।१९
साम्ना मित्रारातिपातो ११।१७
सामजा मदवशान्मतिहीना
५।६६

सामाजिकैर्नृपजनै पिशिताशिवर्गे.
१६।८६

सामिमोलदहो चक्षुः १८।३९
सारङ्गद्वै संगतसत्त्वरथयुक्तं
१३।१०

सारङ्गै कृतमणिमण्डनै- १४।५
सिञ्चद्विरिव लावण्य- ७।१२
सितासिताम्भोरुहसारितान्तरा.
१।२६

सिन्दूररेणु करिकर्णतालै- ५।४३
सुग्रीव सपदि पराक्रमेण ९।५२
सुनिश्चितमपि शून्यमाभासते
१३।४०

सुवर्णमय्य शुचिरत्नपीठिका
१।२५

सुरभिवितरितु प्रसूनमेका
१५।११

सुरासुरातिक्रमविक्रमस्य ५।६
सुसाहायतया सुसहायतया ८।५३
सुहृज्जनं क्रशयति य २।२४
सुहृदयमसुदेयं प्रेम मेऽन्योऽन्य-
१३।४२

सूता नृपाणा युधि ५।५६
सूर्योऽभ्युदेप्यति कदाजिभरः
१७।८९

सेना विष्णोरथरमयो १३।४३

सेनैवं विरचितपार्थवाञ्जि-
१४।२१

सेव्याभ्रामानरहिताः ७।५४
सैकतेषु प्रियोपेता ९।२२
सोऽयं नगर्याः परिखायमाणो
८।२१

सौदामिनीदामचितेव ५।४५
सौन्दर्यवर्ग्येऽप्यवरोधवर्गे २।३३
संतमस्तपनमरीचिभि १४।१८
सविधाय बहुमानमुच्चकै- १०।२७
संरम्भिणाशान्तनवेन मुक्तः
१६।१६

संहरन्नैव भूतानि ९।३२

[ह]

हता हया न द्विषता प्रतापा
१६।६४

हतः करेणु पतित पदातिः
१६।६९

हतैकपादं युधि तस्य ६।२६
हरितो हरितो विभ्यु १८।१११

हरिः क्रान्तमत भूत १८।१०४
हरिणा जिनाभिषवणोन्मनसा
१२।३२

हरिविष्टरमध्यमास्थितः ४।२९
हस्तच्युतास्त्रमाकम्पम् १८।७०

हस्तच्युते गते क्वापि १८।८१
हस्त कृपाणे हृदय स्थिरत्वे १६।३
हिममुष्णहतस्य यत्सुखं ४।९
हतोऽपि चित्ते प्रसभं १।६

